

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA
CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 60269

CALL No. 901.05/Dfa

D.G.A. 79.

DJAWA

TIJDSCHRIFT VAN HET JAVA-INSTITUUT

ONDER REDACTIE VAN

MR. R. SIDARTÅ DIBJÅPRANATÅ, S. KOPERBERG, IR. J. L. MOENS
EN B. P. H. POEROEBÅJÅ.

901.07
TWINTIGSTE JAARGANG

1940

JAVA-INSTITUUT, JOGJAKARTÅ, (JAVA), N.O.I.

INHOUDSOPGAVE

VAN

JAARGANG XX, 1940

OPSTELLEN.

In Memoriam : J.S. Brandts Buys, door Dr. Th. Pigeaud	1
Déwa-Roetji, door Dr. R. Ng. Poerbataraka	5
De opkomst van Radèn Troenadjaja, door Dr. H. J. de Graaf	56
Het gewone Javaansche tooncijferschrift (het Sâlâsche Kapatihan-schrift) door J. S. Brandts Buys †	87
Het vorstelijke offer aan den Lawoe, door Dr. L. Adam	107
Sintren en Lais in Cheribon, door E. W. Maurenbrecher	119
De eerste nauwkeurig gedateerde uitbarsting van de Merapi, 4 Aug. 1672, door Dr. H. J. de Graaf	122
Fragmenten uit het boek Déwa Roetji, door R. T. Wediodiningrat	123
De ouderdom van de Dewaruci, door Dr. W. F. Stutterheim	131
Soendanese gebruiken bij de zwangerschap, door A. Prawirasoganda	133
Het gewone Javaansche tooncijferschrift (het Sâlâsche Kapatihan-schrift), door J. S. Brandts Buys †	145
Parallellen, door H. Overbeck	168
Adat(-gedicht), door Wybrand G. Benthem Reddingius	175
De Noorder Aloen-Aloen te Jogjakarta, door Dr. Th. Pigeaud	176
De pleinen, poorten en gebouwen van de Kraton van Jogjakarta, door Dr. L. Adam	185
De heerschers van Java I, door R.M.A.A. Koesoema Oetaya	206
Overblijfselen van Kerta en Plèrèd, door R. M. Gandhajoewana	217
De stichter der Prambanan-tempels, door Dr. W. F. Stutterheim	218
De wederopbouw van den Çiwa-tempel te Prambanan, door Ir. V.R. van Romondt	234
Krida-Beksa Wirama, door Mr. R. M. Soerjadiningrat	240
Mardi Kagoenan Djawi, door Dr. C. Hooykaas	243
Het Inlandsch Onderwijs in het Rijk Jogjakarta, door J. A. Mulder	246
Adoe Djangkrik (Krekel-gevechten), door Dr. Tjân Tjoe Siem	251

Blz.	Prospectus van het Java-Instituut	259
	Een toornige Buddhische Heiland, door Ir. J. L. Moens	265
	Radjëgwësi, door R. A. Kern	272
	Het Kadjoran-vraagstuk, door Dr. H. J. de Graaf	273
	Geschiedkundige aantekeningen omtrent de residentie Madioen, door Dr. L. Adam.	329
	Eenige correcties op mijn artikel over de Kraton van Jogjakarta, door Dr. L. Adam	347
	Mededeelingen betreffende het Museum „Sana Boedaja” te Djokjakarta, Verslag van de aanwinsten over het 1e. halfjaar 1940, door Ir. J. L. Moens	348
	Rapport inzake een te Batavia op te richten Faculteit der Letteren, door Dr. I. J. Brugmans	355

BOEKBESPREKINGEN:

Poerwadarminta, W. J. S., Baoesastra Djawa, door J. A. Mulder	173
Wall. V. J. van de, Het Hollandsche Koloniale Barokmeubel, door Dr. H. J. de Graaf	353
Vragenrubriek	354

KIRTYA LIEFRINCK-VAN DER TUUK.

MEDEDEELINGEN No. 11

De lontarstichting geheeten Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk te Singaradja	I
Derde lijst van aanwinsten der lontarbibliotheek van de stichting Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk te Singaradja (1939-Februari 1940)	6
Asklepius op Bali (en Lombok), door Dr. C. Hooykaas	11
Uit de Cultuurbeweging: Pitamaha 29 Januari 1936-29 Januari 1940	18
Boekbespreking; M. van der Hilst, Toja Tirta (Heiligwater): De roman van een Baliër, door Wajan Bhadra	22

MEDEDEELINGEN No. 12.

De Poera Madoewé Karang te Koeboetambahan, een Noord Balisch agrarisch heiligdom, door C. J. Grader	I
---	---

Homo ludens- een opwekking, door Dr. C. Hooykaas	Blz. 38	1. Bord met boemboeng's; 2. Pangoembaran; 3. Pangoembaran en 4. Toelang.	Blz. 252
Boekbespreking: Jan Edel, Hikajat Hassanoedin, door C. Hooykaas	40	Acala Mahākrodharāja (fig. 1 en 2); Trailokyavijaya (fig. 3)	268-269
Bibliotheca Javanica, door Dr. C. Hooykaas	42	Ingang van het mausoleum van Panembahan Agoeng ing Kadjoran; Graf van Panembahan Rama, alias Rd. Kadjoran Ambalik; Het mausoleum van Panembahan ing Kadjoran; De Moskee van Kadjoran; Een moderne „paap" van Tembajat; Graven van Rijameng-gala en Pg. Bima (Daartussen) de bewaker Rd. Ng. Mohamad Oesman	272-273
AFBEELDINGEN:			
Johann Sebastian Brandts Buys, overleden te Jogjakarta, 24 December 1939. Bhima-relief van den Penanggoengan (fig. 1)	132		
Oudheid LXV op de Penanggoengan. Het relief van fig. 1 bevindt zich links naast de poort voor de rotsspleet	133		
Aloon-aloon van Jogjakarta en omgeving Kraton van Z. H. de Sultan van Jogjakarta	179		
1. De drie neuten van Kerta; 2. Sela Gilang; 3. Sela-Ambèn; 4. Sela-Pajoeng; 5. Sela-Djaran; 6. De „afdrukken" van hoeven en lichaam der Djaran Sembrani; 7. Het gespleten rotsblok en 8. Het eenzame graf op de helling van Rasawoeni	214-215		
Beeld van Çiwa Mahādewa in den hoofdtempel te Prambanan (fig. 1)	218		
Beeld van Çiwa Mahādewa in den hoofdtempel te Prambanan (fig. 2)	219		
1. De tempelruïnes te Prambanan omstreeks 1880; 2. De Çiwa-tempel te Prambanan door Groneman blootgelegd; 3. Het begin van het onderzoek van één der hoopen puin; 4. Eerste sorteering der steenen; 5. Partieele reconstructie (kalakop); 6. Bewapening van een der dorpels; 7. Partieele reconstructie (gedeelte boven de kroonlijst); 8. Partieele reconstructie (nis); 9. Opgestelde gordel voor de Çiwa-tempel; 10. De Çiwa-tempel in de steiger; 11. Reconstructie-teekening van den Çiwa-tempel; 12. Reconstructie-teekening van het Loro Djonggrang-complex	234-235		
		KIRTYA LIEFRINCK- VAN DER TUUK.	
		MEDEDEELINGEN No. 11.	
		De dood van Abimanijoe; De geschiedenis van Loebdaka; Gamelanspel in de desa; Ardja-opvoering in de desa; Barisdans voor den Tempel; Padi oogst; en Beeldje in asemhout	20-21
		MEDEDEELINGEN No. 12.	
		Frontaanzicht van de poera Madoewé Karang. De sculpturen geven voorstellingen uit het Ramajana weer. In het midden Koembakarna. (fig. 1). Pijasan in de djeroan van de poera Madoewé Karang. (fig. 2). Soerijazetel geflankeerd door de palinggih's van de ratoe penaban sari (lanang-istri) fig. 3. Doerga als Mahisāsūramardini op den achterwand van de Noorde-lijke gedong van de ratoe penaban sari (fig. 4). Poera dalem te Koeboetambahan (orientatie naar klod) fig. 5.	1

CENTRAL ARCHIVAL

60269
23-3-26
901.05

Du

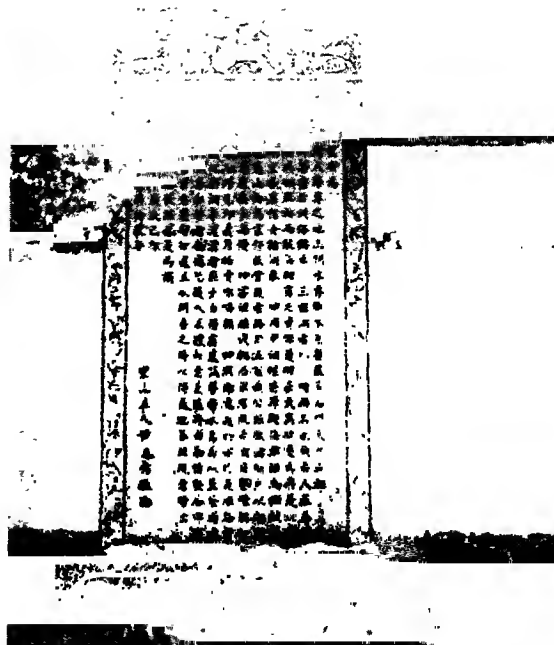

Het graf van Kjai Djoeroemoedi, te herkennen aan de torenhooge houten „kidjings” die daarop zijn opgestapeld. De kidjings zijn gelijk met de andere grafpalen (maesans) die om het graf heen zijn opgesteld, geschenken van dankbare bezoekers (-sters).

Ingang van de grot behorende bij de Klenteng San Poo Tong, waarin het steenen beeld van San Pau Tai-chien wordt vereerd.

Se-pai (Steenen plaat) met inscriptie
De inhoud is vermeld in het laatste hoofdstuk.

DJOERAGAN DAMPOEHAWANG.

DOOR

R. T. A. A. PROBONEGORO.

(met 3 Foto's).

I

Bekendheid uit Overleveringen en Legendes

(Inheemsche bronnen).

Als kleine jongen speelde ik nogal vaak aan de oevers van de kali Djoewana, zoo genoemd naar de hoofdplaats van het gelijknamige district, welke daaraan is gelegen, thans een plaatsje van weinig beteekenis, oudtijds een belangrijke havenplaats met een scheepstimmerwerf, bezocht door tal van schepen uit alle deelen van den Archipel. ¹⁾ Er kwamen in dien tijd dikwijls zooveel prauwen tegelijk aan, die er haar anker uitwierpen, dat ik eens iemand enthousiast hoorde uitroepen: „Het lijkt wel de vloot van Djoeragan Dampoehawang!”

In 1914, toen ik in Soerabaja woonde, liet ik den waterput op mijn erf door een koeli uitdiepen. Op een gegeven moment kwam hij te voorschijn met een zware ijzeren ketting over zijn schouders geslagen, zeggende met een triomfantelijk gezicht als dat van een oudheidkundige, die een belangrijke vondst doet: „Ik heb een scheepsketting van Dampoehawang gevonden!”

In de stad Rembang ziet men achter het sociëteitsgebouw een oud ijzeren anker, grootendeels begraven in het strand. Het gedeelte, dat boven den grond uitsteekt, staat nog onder water, en is alleen zichtbaar bij eb. Hiervan vertelt de bevolking, dat het het anker was

van één der schepen van Dampoehawang, hetwelk in de reede van Rembang gestrand zou zijn.

Desgelijks vertelt men ook van een ankergedeelte, dat men in Goenoeng Rawa in het Regentschap Pati vond, een legende, die te opmerkelijker is, omdat Goenoeng Rawa een binnenmeer is, diep in het binnenland gelegen, ongeveer 300 m boven de zeespiegel, waar zeeschepen als die van Dampoehawang onmogelijk konden komen.

Ten Oosten van Lasem, in de désa Bonang, vindt men op een vlakken heuvel, voorzetting van het Lasemgebergte, welke in de zee uitsteekt en zich ongeveer 50 m boven haar spiegel verheft, een afdakje (Jav. *tjoengkoep*), waaronder zich bevinden 3 platte zwarte steenen (Jav. : *séla gilang*). De middelste hiervan is eenigszins ingedeukt en vertoont een voetafdruk, naar de mededeeling van den *djoeroe koentji* (bewaker), de afdruk van den voet van Soenan Bonang, die hier dag in dag uit zijn gebeden intens verrichtte op dien steen staande „kaarsrecht gelijk een tol, die draait op een zelfde punt”. (*oepamia moengseripoen gangsingan, adeg-adeg saka, ketingalipoen datan mobah-mosik*).

Het spreekt vanzelf, dat dit plekje, *pasoedjoedan* genaamd, bij de bevolking in een reuk van heiligheid staat. Hier zou Soenan Bonang de *wahjoe Wali Allah* (zijn hooge bestemming tot Wali van Allah) ontvangen hebben. Niet ver van deze buurt nu overkwam Dampoehawang op een dag een ongeluk, doordat één van zijn schepen bij de nadering van den heiligen heuvel plotseling versteende. Dit versteende schip kan men nu nog herkennen aan een houten *andjir* (staak), rond van vorm, hoog 15 m., naar bo-

¹⁾ Aan deze omstandigheid zou volgens Pandji Poerwalelana de plaatsnaam afgeleid zijn, nl. van „*djong*” = Chineesche prauw, en „*wana*” = bosch, omdat de aanwezigheid van talrijke scheepsmasten het aanzijn gaven van een bosch. N. m. b. m. is Djoewana afgeleid van (*droe-*) *djoe* en *wana*. Droedjoe is een laag stekelachtig strandgewas, aan de Djoewana-rivier welig tierend.

ven spits toeloopt, staande in den grond tegen een steilen kalen witten kalkbergwand. Vanuit de zee gezien lijkt deze andjir op een scheepsmast, waaraan een wit zeil is bevestigd. Dezen bergwand noemt de bevolking dan ook „Watoe Lajar”. Dat de andjir in de oogen van de bevolking heilig is, blijkt uit zijn eernaam „Kjai Andjir” en uit de dikke laag „*boreh*”, die het beneden gedeelte bedekt, zoomede uit de overblijfselen van gebrande wierook, die men aan den voet op den grond aantreft.

De versteening van het schip van Dampoehawang was als uiting van magische kracht te beschouwen van de heiligheid van de woon- en bidplaats van Soenan Bonang. Was Dampoehawang niet een vreemdeling, van wien wonderen werden verteld, o.a. dat hij door het luchtruim kon vliegen - dat hij Mohammedaan was en grootmeester in de mystiek? Zoo iemand moest aan den lijve voelen, dat hij geen *wali* was, en dat Soenan Bonang een groter *sakti* bezat dan hij.

Wellicht zijn er op andere plaatsen nog legenden in omloop betreffende Dampoehawang, legenden, die slechts plaatselijke beteekenis hebben en daarom niet algemeen bekend zijn. ¹⁾

Een legende, waarop ik speciaal de aandacht wil vestigen, is afkomstig van de Lampoengs. Ze is naar mijn meening daarom zoo belangwekkend, omdat daaruit de conclusie te trekken is, dat de naam van Dampoehawang in hoog aanzien staat bij de Lampoengers. *Babads* of *sedjarahs* hebben de Lampoengers niet, zoodat slechts die historische figuren in hun herinnering blijven voortleven, van wie werkelijk een groote roep uitgaat.

Allereerst dient vermeld, dat er in de Lampoeng-Baai een eiland is, ge-

¹⁾ Op de bekende heilige begraafplaats van Kjai Ageng Pandanarang te Bajat (Klatèn) is er een graf, dat van Dampoehawang zou zijn. De djoeroe koentji aldaar deelde mede, dat die Dampoehawang de *toekang wang* was van Kjai Ageng Pandanarang, toen deze nog als Regent fungeerde te Semarang.

naamd Poehawang. Of deze naam verband houdt met de komst van Dampoehawang aldaar, is niet na te gaan.

De legende, waarin melding wordt gemaakt van Dampoehawang, verhaalt, dat de voorvader van de Lampoengers, een zekere Si Lampoeng, anders genaamd Oempoe Seroenting, de zoon was van zekere Sebatang, zoon van Radja Pri. Nog een baby zijnde, werd Sebatang door Radja Iskandar, die verblijf hield aan den voet van Boekit Sibotang, weggevoerd en in zee geworpen. Een ga-roeda, die het wicht zag drijven, pikte het op en verzorgde het als zijn eigen kind. De zoon van Radja Iskandar, genaamd Jang Dipertoean Pagerroejoeng, wilde deze wandaad van zijn vader op Sebatang goedmaken, en schonk dezen een volbeladen schip met bemanning en al. Met dit schip zeilde Sebatang naar Madjapahit. Na door den vorst van dit rijk begiftigd te zijn met den titel *Nachoda Radèn Poehawang*, ging hij huiswaarts. Zijn schip werd door de Goden omgetooverd tot een eiland, waarop Sebatang zich vestigde in Sekala Berak.

Uit het bovenstaande verhaal leest men, dat in de Lampoengsche legende Dampoehawang in één adem wordt genoemd met rijken en personen, die naar de meening van de Lampoengers een roemrijk verleden hebben als Alexander de Groote (Iskandar), Madjapahit, Pagerroejoeng!

Hoog is de plaats van Dampoehawang in de herinnering van de Lampoengers, maar nog hooger wordt zijn nagedachtenis vereerd door onze Chineesche medeburgers in Semarang, alwaar hij nog heden ten dage als een godheid, een heilige, wordt aanbeden.

Alvorens tot een beschrijving van de Dampoehawang-verreering over te gaan, wil ik eerst de vraag beantwoorden, wie hij was, en wanneer hij heeft geleefd, wat zijn lotgevallen waren, en waaraan

het te danken is, dat hij een roemruchtigen naam aan het nageslacht heeft achtergelaten.

II.

Uit de Literatuur.

(Chineesche bronnen).

Evenals veel dat wij thans kennen van de Oud-Javaansche geschiedenis, te danken is aan Chineesche bronnen, zoo wordt onze kennis aangaande de geschiedenis van Dampoehawang ook weer door Chineesche werken verschaft. Er bestaat op dit gebied zelfs een vrij uitgebreide literatuur, die ons uitvoerig inlicht over het leven en werken van Dampoehawang.

De bekende werken, die ter zake handelen, en die in een Europeesche taal zijn omgewerkt, zijn :

1. de *Ming Shih* (annalen van de Ming-dynastie 1368-1643), vertaald door W. P. Groeneveldt in zijn „Notes on the Malay Archipelago”, blz. 34 e. v.
2. de *Ying Yai Shên lan* (Beschrijving van de kusten van den Oceaan) geschreven vermoedelijk tusschen 1425-1432 door een Mohammedaan-Chinees Ma Huan, afkomstig van Ki Shan, in 1436 of 1437 nader bewerkt door Chan Shêng.
3. de *Hsing Ch'a Shêng lan* (Beschrijving van reizen op zee) van Fei Hsin, geschreven in 1436.
4. de *Hsi Yang chao Kung tien lu* (Verslag van de schatplichtige volkeren van het Westen), geschreven door Huang Shêngts'eng in 1520. 2, 3 en 4 zijn vertaald door W. W. Rockhill in *T'oung Pao* XVI 1915. Verder maakt Rockhill melding van een werk getiteld :
5. *Hsi Yang fan kuo chih* (Beschrijving van vreemde landen van het Westen), geschreven door Kung Chên van Ying-t'ien, van welk werk hij echter geen vertaling heeft kun-

nen geven omdat hij het niet in handen kon krijgen.

6. de *Hsi Yang chi* van Lo Mou-teng, geschreven in de tweede helft van de 16e eeuw, waarvan voor zoover mij bekend geen vertaling bestaat in één voor ons toegankelijke taal.

Behalve van boven genoemde werken wordt voor dit opstel ook gebruik gemaakt van een artikel in het „Sam Poo Fonds Blad” van 19 Februari vorig jaar (gedrukt bij Drukkerij Hap Sing Kongsî, Semarang) van de hand van een onbekenden schrijver, getiteld „*Riwajatnja Sam Poo*.”

Opmerkenswaard van dit artikel is, dat daarin andere transcripties of spelling van plaats- en persoonsnamen worden gebruikt dan door Rockhill en andere Sinologen gevolgd; verder wordt daarin een geheel nieuwe schrijver aangehaald, van wien mij tot nog toe niet bekend was, dat hij ook zijn licht heeft doen schijnen over Dampoehawang. Deze schrijver heet Liang Ch'ich'ao, vermoedelijk dezelfde, die naam heeft gemaakt doordat hij in de negentiger jaren begonnen was met de z. g. „romaniseering” van het Chineesch, wat betreft syntaxis en woordvorming.

Betreffende de spelling van persoons- en plaatsnamen volg ik zooveel mogelijk het voorbeeld van dat artikel, om reden het een Indisch product is, en de namen vermoedelijk worden gespeld zooals ze door de Java-Chineezzen alhier worden uitgesproken. Volledigheidshalve wordt de transcriptie van Rockhill tusschen haakjes gezet achter de Java-Chineesche spelling.

III.

Wie was Dampoehawang ?

Hij was een Chinees, Mohammedaansch van geloof, geboren te Khoen Yang Tjioe in de provincie Yun-nan in de periode van de Ming-dynastie (1368-1643). Zijn eigenlijke

naam was The Ho of Chêng Ho ¹⁾. Hij diende bij Keizer Bing Thay Tjouw als hoofd-eunuch en kreeg als zoodanig den naam van Sam Poo Thay Kam. Hij wordt ook genoemd San Pou T'ai Chien ²⁾ of Sam Po Toa Lang.

De verbastering van deze namen door de Javanen tot Dampoehawang zou volgens Groeneveldt berusten op het feit, dat de Java-Chineezten hem zouden noemen Ong San Po ³⁾, waarbij de familienaam van zijn reisgenoot, genaamd Wang Ching-hung, ten onrechte wordt gebruikt.

De naam Ong San Po of Sam Po Ong schijnt alleen bij de Chineezten te Lasem bekend te zijn. Te Semarang gebruikt men den familienaam „Ong” niet. De verbastering van San Po Ong of Sam Po Wang tot Dampoehawang is inderdaad zeer aannemelijk.

Een andere uitleg is, dat Dampoehawang een verschrijving zou zijn van het Kawi-woord „tanpuhawang” of „puhawang”, dat „scheepskapitein” beteekent. Denkt men aan de Lampoengsche legende, waarbij de naam Poehawang en niet Dampoehawang wordt gebruikt, en aan de Javaansche overleveringen, waarbij de naam Dampoehawang steeds wordt genoemd in verbinding met de scheepvaart, dan lijkt mij de hier gegeven uitleg wel niet zoo verwerpelijk toe. Het komt bij de Javanen weleens voor, dat beroemde historische personen niet bij hun naam doch bij hun titel of ambt dan wel bij hun *paraban* (bijnaam) worden aangeduid. Zoo noemt men den Profeet Mohammad „Kangdjeng Nabi”.

Of Dampoehawang nu een naam is dan wel volgens de Javanen een beroepstitel, doet aan de juistheid der historie niets af, aangezien daarmede één en dezelfde persoon bedoeld is, nl. Chêng Ho.

Chêng Ho nu had een militaire geest, zijn gelaatsuitdrukking was buitenge-

woon streng, zijn gezicht breed, zijn neus klein, zijn oogen scherp; zijn ooren waren lichter gekleurd dan zijn gezicht; zijn gebit was regelmatig; zijn gang leek op die van een tijger en zijn stem was luid en rollend.

Hij stond goed aangeschreven bij prins Lee, en toen deze tot Jan Ong (onderkoning) te Peiping werd benoemd, ging hij met dezen prins mee op diens hoofdplaats wonen.

Intusschen was de kroonprins Thay-tjoe Piauw overleden, waarop diens zoon Oen Boen in zijn plaats werd benoemd. Na den dood van Keizer Bing Thay Tjouw volgde Oen Boen hem op onder den naam van Hoey Tee (Hwui-ti).

Jan Ong ook prins van Yen genoemd, was met deze troonsverwisseling niet ingenomen, en rustte een leger uit, waaraan Chêng Ho een werkzaam aandeel had. Hij beoorloogde daarna Hoey Tee met succes. Deze vluchtte over zee. (sommigen beweerden, dat hij zelfmoord pleegde). Jan Ong beklom den troon en nam den naam aan van Bing Sing Tjouw (Ch'êng-tsu). Hij regeerde van 1403 — 1424.

Het was deze keizer, die in het begin van de 15e eeuw zendelingen naar vreemde landen zond. In 1403 was het Ma Pin, die met een zending naar Java, Atjeh, Calcutta, Ceylon en andere plaatsen werd belast. Ook Wu Pin en Ch'ang K'o-ching werden als officieele gezanten naar het buitenland gezonden. De beroemde eunuch Hou Hsien, die verscheidene keeren tusschen 1403 en 1413 naar Tibet en Nepal geweest was, ging in 1415 ook naar Oost-Indië.

De meest beroemde van al deze gezanten was Chêng Ho, die onder Keizer Bing Sing Tjouw van 1403 af tot 1424 zes maal zeereizen had ondernomen.

Na den dood van Keizer Bing Sing Tjouw in 1424, werd Chêng Ho be-

¹⁾ 鄭和   ²⁾ 三保太監   ³⁾ 王三保

noemd tot commandant van de Wacht te Nanking. In 1430 werd hij door Keizer Jên-tsung nogmaals met een buitenlandsche zending belast.

Totaal had hij onder 3 keizers gediend en 7 reizen gemaakt, nl. :

1. in 1405 terug in 1407,
2. in 1408 terug in 1411,
3. in 1412 terug in 1415,
4. in 1416 terug in 1419,
5. in 1421 terug in 1422,
6. in 1424 terug in 1425,
7. in 1430 terug in 1433.

Na zijn laatste reis was Chêng Ho oud geworden en stierf niet lang daarna. Na zijn dood sprak een ieder, die als gezant naar de Zuidzee-eilanden door den Keizer werd gezonden, met eerbied over Chêng Ho. Ook de bevolking van genoemde eilanden door de Chineezzen *fan* (barbaar) genoemd, koesterde een hooge achting voor den koenen zeevaarder.

Fantastische verhalen gingen over hem van mond tot mond van geslacht op geslacht, verhalen doordrenkt met bovennatuurlijke avonturen, welke later in de tweede helft van de 16e eeuw door een zekeren Lo Mou-têng werden vastgelegd in een boek, getiteld *Hsi Yang chi*. Dit boek is een navolging van het oudere *Hsi Yu chi*, dat geschreven was naar aanleiding van de reis naar de Westelijke wereld van den beroemden Buddhistischen pelgrim Yüan Chuang in de 8ste eeuw. Van dit werk teekent Dr. Lin Yutang in zijn bekend werk „My Country and my People” als volgt aan : „The tale of wonder or novel of supernatural beings, involving fights of giants and fairies, covers a large store of folk tradition that lies very close to the Chinese heart. . . . it has been pointed out how in the Chinese mind, the supernatural is always mixed with the real”.

Lin Yutang had deze woorden woordelijk kunnen schrijven ten opzichte

van den Javaan. Bij aanwezigheid van zooveel overeenkomst in de voorliefde voor wonder-verhalen bij beide volkeren behoeft het geen verwondering te baren, dat de reis-avonturen van Dampoehawang in de volksoverlevering een taai leven hebben en in den laatsten tijd zelfs den weg hebben gevonden naar de tooneelplank van ketoprak-gezelschappen.

IV

De Reizen van Dampoehawang.

De eerste reis ondernam Dampoehawang in de 6e maand van het jaar 1405, samen met zijn metgezel Ong King Hong (Wang Ching-hung) en anderen naar den Westelijken Oceaan. Zijn vloot bestond uit 62 groote schepen, waarvan de grootste een lengte hadden van 132 m (440 voet) en een breedte van 54 m (180 voet), bemand met 27.800 soldaten en beladen met groote hoeveelheden goud en zijde. Hij vertrok uit Souw Tjice (Su-chou), hoofdstad van de tegenwoordige provincie Kiang-soe (Chiang-su), koerste eerst naar Fukiën, en van hier zeilde hij naar Champa, daarna naar de verschillende landen der Barbaren.

De landen en plaatsen, die Dampoehawang had bezocht, zijn naar de opgaven van Liang Ch'ich'ao als volgt :

- A. *ten Oosten van het Maleische Schiereiland*, 15 in getal, t.w. :
  1. Chamber of Campa (Anam, Chan-ch'eng ?), 2. Cannauh (?), 3. Cambaja (Cambey : Kan-pa-li of Kamboja : Chên-la ?), 4. Pulo Condor,
  5. Cape Padaran (Pin-tu-lung of Ling-shan van Ma Huang ?) 6. Siam,
  7. Penang (?), 8. Singapore (?), 9. Straat van Lingga,
  10. Billiton, 11. Carimata, 12. Pulo Bintang (Pan-tsu van Wang Ta-yüan ?), 13. Java,
  14. Madura (P'u-pên van Wang ?), 15. Timor.
- B. *in de omstreken van Malacca*, 3 in getal, t.w. :

1. Malacca, 2. Aru-eiland, 3 Pulo Sembilan.
- C. in Sumatra, 7. in getal, nl. :
1. Palembang, 2. Sumatra (Nrd.-Sumatra), 3. Lambri in Nrd.-West Sumatra, 4. Nagor, 5. Letai (Lidé?), 6. Pulo Weg (Pulo Rondo: Lung-yen Hsü?), 7. Andaman-eiland (Nicobar-eilanden: Tsin-lan-hsü?).
- D. in Britsch-Indië, 6 in getal :
1. Bengalen, 2. Cochin, Quilon, 4. Calcutta, 5. Ceylon, 6. Maldaire-eiland (Maldiv-eiland: Liu-shan-yang?).
- E. in Arabië 5 plaatsen, t.w. :
1. Djeffer (Tso-fa-erh?), 2 Aden, 3. Bormurgh of Ormuz (Ormuz: Hulus-mo-ssû?), 4. Mecca, 5. Lasan (La-sa, een haven dicht bij Melinde?).
- F. aan de Oostkust van Afrika, 3 in getal :
1. Magodexa (Magodisho), 2 Barava, 3 Juba.

Bij examinatie van deze lijst blijkt, dat al de genoemde landen te vinden zijn in de boven sub II aangehaalde werken, met uitzondering van :

- a. Penang en Singapore, welke vermoedelijk door den schrijver in de lijst zijn ingeschoven omdat deze plaatsen in den tijd waarvan hier sprake, nog van weinig belang waren,
- b. Cannauh, dat niet geïdentificeerd kan worden,
- c. Pulo Bintang en Pulo Madura, welke voorkomen in een ander werk, n.l. in *Tuo i chih lio* (Beschrijving van de Barbaren op de eilanden) van Wang Ta-yüan van Nan-ch'ang in Kiang-si, geschreven in 1349.

V

Doel van de Reizen van Dampoehawang.

Volgens de *Ming shih* (Annalen van de Ming-dynastie) was het doel van de expeditie van Dampoehawang :

ten eerste : om den verslagen en gevluchten Keizer Hwui-ti, voorganger van Ch'êng-tsu op te sporen, die zich op een land over zee zou hebben opgesloten,

ten tweede : om aan het buitenland de militaire sterkte van den nieuwen keizer te toonen en zoo doende aan de vreemde volkeren den indruk te geven hoe rijk en machtig China was.

In dit opzicht was Ch'êng-tsu niet de eerste keizer geweest, die een dergelijke politiek van machtsvertoon tegen het buitenland volgde. Keizer T'ai-tsu, de grondlegger van de Ming-dynastie, die in 1368 den laatsten Yüan-keizer van den troon stootte, had hetzelfde gedaan, wat nu Ch'êng-tsu deed, gelijk blijkt uit zijn edict in 1370 geschreven, waarvan de vertaling als volgt luidt :

„In vroegere tijden was de aandacht van den beheerscher der wereld voortdurend gevestigd op allen, die daarin leefden, hij waakte onafgebroken over hen de ver wonenden en de dichtstbijzijnden kregen gelijke behandeling, en het was zijn aanhoudende wensch, dat de geheele menschheid vrede en geluk deelachtig zou zijn. Met dit doel voor oogen is het noodzakelijk, dat China in een staat van vrede en rust zou verkeeren, eerst dan kunnen de buitenlandsche staten daarop vertrouwen. Onlangs was de koning van het huis Yüan lichtzinnig, wulpsch, dom en week, zijn belangstelling ging niet naar het volk, en de dappere menschen in het keizerrijk namen gedeelten van het grensgebied weg. Ik voelde medelijden, dat het volk op die wijze werd vertrapt, ik richtte een leger op van vaderlandslievende soldaten en maakte een einde aan dien toestand van wanorde; en de soldaten en het volk van het keizerrijk vereerden mij met den troon; de naam van het wereldrijk is de

Groote Ming, terwijl de naam van mijn regeering is Hung-wu. Twee jaren geleden veroverde ik de hoofdstad van de Yüan, het heele land is nu tot rust gebracht, en Champa, Annam, Corea en andere landen hebben hun tribuut gebracht. Dit jaar zond ik een generaal naar het Noorden om het land aldaar te onderwerpen, en slechts hierdoor kreeg ik te hooren, dat de koning van het huis Yüan gestorven was; zijn kleinzoon werd nu gevankelijk gebracht bij mij, en ik schonk hem den titel van graaf. Aangezien ik in het organiseeren van de wereld het voorbeeld wil volgen van de keizers en koningen van vroegere dynasties, is het slechts mijn wensch, dat het volk in en buiten China de zegeningen van rust en orde deelachtig zou worden, en wanneer de verschillende vreemdelingen in verafgelegen landen wonen, en van al deze gebeurtenissen nog niet op de hoogte zijn, zoo zend ik nu gezantschappen naar hen toe om hen daarvan in kennis te stellen."

Dezelfde politiek in bovenstaand edict ondubbeltzinnig omschreven om zich te doen erkennen als wereldheerscher, heeft Keizer Ch'êng-tsu er toe geleid om gezantschappen naar het Westen en naar de landen der Barbaren te zenden. Alleen had hij naar het schijnt, zelf geen proclamatie als zijn voorganger kunnen uitvaardigen. Het verhaal wil, dat hij daartoe wel opdracht had gegeven aan een zekeren Poei Hauw Djie — vermoedelijk een bekend hofdignataris — doch deze weigerde halsstarrig het bevel op te volgen uit deferentie voor den verdreven keizer, wien hij trouw was gebleven. Daarop werd hij tot de straf des doods veroordeeld. Het graf van dezen trouwen aanhanger van Hwui-ti kan men nu nog vinden te Nanking even buiten de poort Chipaomen.

Intusschen vond Keizer Ch'êng-tsu

in Chêng Ho een dienaar, die hem zijn roem tot buiten de landsgrenzen hielp verbreiden.

Nauwelijks was Chêng Ho in 1407 teruggekeerd van zijn eerste reis, of er verschenen aan het hof van Nanking gezanten van verschillende landen. Van dien tijd af kwamen ter hoofdplaats van den keizer geregeld gezantschappen van vreemde landen, die bezocht waren geweest door Chêng Ho, om tribuut te brengen en om den keizer hommage te bewijzen.

Niettegenstaande deze tribuut en hommage, die periodiek aan den keizer werden gebracht, was de verhouding van de buitenlandsche vorsten tot hem toch niet die van een leenplichtige tot zijn leenheer. Van een politieke afhankelijkheid van die landen van den Chi-neeschen keizer was geen sprake.

Dé zending van Chêng Ho was van vredelievenden aard. Hij was er niet op uit om landen te onderwerpen en vreemde volkeren te knechten dan wel zich ten behoeve van zijn keizer materieel te verrijken, integendeel zijn schepen, waarmee hij de zeën bevoer, waren vol beladen met geschenken voor de vorsten, die hij van plan was te bezoeken. Slechts daar, waar men hem vijandig gezind was, deed hij zijn militaire macht gelden. Deze houding trad o.a. duidelijk aan den dag, toen Chêng Ho in de 9e maand van het jaar 1408 voor de tweede maal in Ceylon kwam. De koning van dit rijk lokte hem naar het binnenland, en dwong hem daar tot afgifte van goud en zijden stoffen, terwijl soldaten naar de haven werden gezonden om zijn vloot aan te vallen. Toen Chêng Ho bemerkte, dat de troepen van den koning grootendeels vertrokken waren en slechts een klein gedeelte achter gebleven was, viel hij hem aan met zijn leger van 20.000 man, dat hij bij zich had. De koning werd gevangen genomen, te zamen met zijn vrouw, zijn kinderen en zijn ministers; en zijn

paleis werd bezet. Niet zoodra den troep, die weggezonden was om de vloot van Dampoehawang aan te vallen, deze gebeurtenis ter oore was gekomen, of de mannen spoedden zich terug om hun koning te redden, doch de soldaten van Dampoehawang overwonnen hen. In de 6e maand van het jaar 1411 kwam Dampoehawang in de keizerlijke hoofdstad terug met den koning als gevangene. De keizer schonk dezen echter gratie en gaf hem vergunning om naar zijn land terug te keeren.

Een tweede voorbeeld: In 1406 kwam Dampoehawang op Java. Hij bevond zich ter hoofdplaats van Prins Wirabumi (Heer van *Kedaton Wétan*) toen er een *paregreg*, d.i. een broederstrijd, uitbrak tusschen dien prins en zijn zwager den koning Hiang Wiçesa (Heer van *Kedaton Kulon*). Wirabumi werd verslagen en zijn hoofdstad door het leger van Hiang Wiçesa geplunderd. Daarbij werden 170 Chineezzen, gevolg van Dampoehawang, gedood. De koning werd bang en zond een gezantschap naar China om zijn verontschuldiging en aan den keizer aan te bieden. Deze gaf hem bij edict een geduchte terechtwijzing, en veroordeelde hem tot een boete groot 60.000 thail goud. In 1408 kwam Dampoehawang weer op Java, en bij zijn terugkeer naar China ging een Javaansch gezantschap van Hiang Wiçesa mee om 10.000 thail goud aan den keizer aan te bieden. Het Departement van Plechtigheden merkte op, dat het bedrag niet voldoende was, en wilde de Javaansche gezanten, die het brachten in de gevangenis opsluiten, doch de keizer belette dit, zeggende: „Wat ik wensch van die volken, die zoo ver afwonen, is, dat zij hun misdrijf beken- nen, maar ik wensch mij niet te ver- rijken met hun goud.” Daarop kreeg koning Hiang Wiçesa algeheele kwijt- schelding van de boete, en zijn gezanten mochten ongehinderd naar Java terug- keeren.

Dat sedert die gebeurtenis de ver- houding tusschen Java en China aan- merkelyk beter dan ooit, was geworden behoeft haast geen betoog. Minstens één keer in de twee jaren, soms ook twee keeren in het jaar zond de koning van Java een gezantschap om tribuut te brengen aan den keizer van China. Omgekeerd zond de keizer ook geregeld gezantschappen met geschenken naar Java. Als zoodanig werden aangewezen de eunuchs Wu Pin en Chêng Ho, waardoor vooral laatstgenoemde her- haaldelyk gelegenheid kreeg Java te bezoeken.

Op deze wijze kreeg Chêng Ho, hier te lande meer bekend onder de naam Dampoehawang, een vermaard- heid. Zijn naam werd gehoord niet alleen tusschen de kraton-muren te Madjapahit maar ook en vooral in de haven-steden, die door hem en zijn machtige vloot werden aangedaan. Bij de Javanen heeft zijn naam een legen- darischen klank, bij de Chineezzen wordt zijn nagedachtenis geëerd als een heilige.

VI.

Dampoehawang - vereering in Semarang.

Op het land Simongan, ongeveer 3 km. Westelyk van de stad Semarang, treft men aan den voet van een heuvelrug, welke zich uitstrekt langs den weg naar het oude vliegveld, een heilige plek aan, Gedong Batoe genaamd. Het is een smalle strook gronds tusschen den weg en den heuvelrug, waarop een kleine Chineesche klentèng staat van alle kan- ten open, gebouwd tegen een grot aan, welke ingericht is als bidruimte. In dit alkoof, waar lucht noch licht door- dringt, behalve door den smallen ingang aan de voorzijde, bevindt zich op een altaar en half overdekt met een zijden gordijntje, het steenen beeld van San Pau T'ai Chien. De klentèng is gewijd aan Sam Poo en heet dan ook „klentèng

Sam Poo Tong''. Een onoverdekte doorloop, aan de wegzijde versierd met mooie beelden, verbindt deze klentèng met een daarnaast gelegen open ruimte, welke afgesloten is met aan steenen pilaren bevestigde ijzeren staven. Hier ligt, naar de mededeeling van den *djoeroe koentji* in de schaduw van het zware gebladerte van een ouden *trenngoeloen*- en *randoe alasboom* het graf van Kjai Djoeroemoedi.

Hij behoorde tot het gevolg van Dampoehawang, en had de functie van stuurman (Jav.: *djoeroemoedi*). Toen Dampoehawangs vloot voor anker lag in de haven van Semarang—toentertijd nog dicht bij Simongan gelegen—overleed hij, en zijn lijk werd begraven op zijn tegenwoordige rustplaats in de buurt van de grot, die sedert, ter herinnering aan de landing van Dampoehawang te Semarang, als klentèng (tempel) is ingericht.

Volgens de „*Riwajatnja Sam Poo*”, zou deze djoeroemoedi niemand anders zijn dan Ong King Hong (Wang Ching-hung), de metgezel van Dampoehawang. Zoo deze mededeeling juist is, dan was hij gestorven hier in Semarang na 1430, aangezien in de Ming-shih zijn naam nog werd genoemd als metgezel van Dampoehawang op diens laatste reis naar het Westen, ondernomen in opdracht van Keizer Jên-tsung in 1430.

Kjai Djoeroemoedi was Mohammedaan, zijn graf is dan ook voorzien van twee *maésans* (grafpalen), waarvan één ter hoogte van den voet, en de andere aan het hoofdeinde is geplaatst in de richting naar Mekka (z. g. *kiblat* of Zuid-Noord).

Ook dit graf staat evenals de grot, inzonderlijk in de oogen der Chineezën, in een reuk van heiligheid. Buiten de omheinde ruimte staat een verbrandingsoven, waar papieren-offers in brand worden gestoken. Bij het graf vindt men sporen van verbrande *menjan* (benzoë) in groote hoeveelheden. Het graf zelf is onzichtbaar, omdat men daarop

een aantal *kidjings* (graftombe) van hout vervaardigd, op elkaar heeft gestapeld, offers van dankbare bezoekers en bezoekers. Wordt deze stapel *kidjings* te hoog, zoodat er gevaar bestaat, dat ze omvalt, dan worden de oude stukken verwijderd en op een andere plaats opgestapeld. Ook om het graf heen vindt men deze offers in groote hoopen naast en op elkaar gestapeld, grootendeels in de vorm van steenen of houten maésans. Op de meeste van deze grafpalen en *kidjings* zijn de namen van de schenkers of schenksters, zoomede de data van hun schenking, ingebeiteld, zoodat die palen ook een aanwijzing geven tot welke streken de Dampoehawang-vereeniging is verbreid. Men leest daarop namen van personen afkomstig niet alleen van Semarang, maar ook van de geheele Noordkust van Java, van Banjoemas, Kedoe, de Vorsten-landen, ja zelfs van Padang.

Dat de heilige plek een groot aantal bezoekers lokt, blijkt uit de ruime wacht-lokalen, waarbij voor de vrouwen een afzonderlijke ruimte beschikbaar is. In deze vrouwen-afdeeling staat een zgn. *se-pai* (oorkonde) opgesteld, bestaande uit een steenen plaat met inscriptie in het Chineesch gesteld.

Aan de klentèng is verbonden een tuin, genaamd *Taman Soetji*, waar vele banken de bezoekers nooden om te gaan zitten.

Het spreekt vanzelf, dat door de bezoekers ook offers in geld worden gebracht, waarvoor een bus beschikbaar is, staande op een tafel, midden in de klentèng. Elk bedrag hoe klein ook, kan men er in doen. Het aldus verkregen geld wordt gestort in een kas, die beheerd wordt door een comité, genaamd „Het Sam Poo Comité”.

Dit Comité beheert dus het heele complex van Gedong Batoe, t.w. de klentèng Sam Poo Tong, het graf van Kjai Djoeroemoedi en de Taman Soetji.

In vroegeren tijd, toen er in Semarang nog een Chineesche Raad bestond, werd het beheer door dezen Raad ge-

voerd. Zoo werd in het oude archief van dien Raad een brief gevonden, waarin vermeld stond, dat de grot in 1724 met een plechtige bidstonde en sacrale ceremoniën werd gerestaureerd.

Het Comité beheert niet alleen de heilige bouwwerken, maar organiseert ook elk jaar een pompeusen optocht ter herdenking van den geboortedag van Dampoehawang op den 29sten dag van de 6de Chineesche maand (vallende in de tweede helft van Juli of in het begin van Augustus).

Het eigenaardige van dezen optocht is, dat behalve vele banieren met Chineesche opschriften, de traditioneele draak, vervaarlijk uitziende mythologische leeuwen en de tjenggé's, die een Chineeschen optocht kenmerken, daarbij meelopen z. g. *bè-koens* of paardloopers; ook wordt er een paard meegevoerd aan een lang touw gebonden, terwijl er velen meelopen gecostumeerd in een carnavalspak. Dit zijn degenen, die hun wenschen vervuld hebben gezien en nu hun geloften willen inlossen.

De optocht begint heel vroeg in den ochtend, van de groote klentèng op Pekodjan, en gaat langs de verschillende wijken in het Chineesche kamp, vervolgens langs Bodjong naar het einddoel: de grot op Simongan, de Sam Poo Tong. Voor het vertrek wordt in de Groote Klentèng gelegenheid gegeven om te bidden. Men bidt voor het welzijn van zijn gezin, om den zegen af te smeken van den heiligen Sam Poo, opdat men geluk deelachtig worde in zijn nering, zijn handel of het spel dan wel in de loterij. Men bidt ook uit dankbaarheid, dat Sam Poo den Chineezzen hier den weg heeft gewezen naar welvaart en voorspoed.

De bovenomschreven Dampoehawang-verereering treft men nergens aan behalve

三保龍

2) Zie noot 1 blz: 4

in Semarang. De naam van deze stad is in het Chineesch *Sam Pau-lung* ¹⁾, waarvan de eerste twee woordjes merkwaardig genoeg volkomen gelijkkluidend zijn met Sam Poo ²⁾.

Zou Semarang naar den naam van deze beroemde historische figuur zijn genoemd, of zou ze zelfs door hem zijn gesticht? Voor een dergelijke hypothese pleiten behalve de hooge vereering, die het tegenwoordig geslacht aan hem bewijst, nog de volgende argumenten:

- 1e. dat Semarang vóór de 15de eeuw in de Javaansche geschiedenis nog niet bekend was.
- 2e. dat de Javaan-overigens meester in het ontleden van plaatsnamen-voor Semarang geen bevredigenden uitleg kan geven. De eene wil Semarang afleiden van „*asem*” en „*arang*” (asemboomen ver van elkaar staande) als pendant van Lasem, welke afgeleid zou zijn van „*alas*” en „*asem*” (asembosch); De andere is van meening, dat de naam oorspronkelijk was Semaran of Kase-maran, woonplaats van Kjai Ageng Semaran, (anders genaamd Kjai Ageng Pandanarang, vader van Soenan Tembajat in het Klatensche). Welke naam later door de Hollanders zou zijn verbasterd tot Semarang, gelijk Kopèn tot Kopèng en Tenggeran tot Tanggerang.
- 3e. dat de oorspronkelijke Chineesche nederzetting van Semarang lag in de omgeving van de heilige plek Gedong Batoe, welke pas in lateren tijd naar het tegenwoordige Chineesche kamp werd verplaatst.

VII

De se-pai.

In het voorgaande is melding gemaakt van het bestaan van een oorkonde in Chineesche karakters gesteld en ingebeteld op een steenen plaat, in het Chineesch *se-pai* genaamd. Deze oorkonde is geschreven door den eersten Chineez-

schen eigenaar van het land Simongan, wijlen den heer Oei Tjie Sien. De inhoud is naar de Maleische vertaling van den heer Lie Hoo Soen, Voorzitter van het Sam Poo Comité, in het Hollansch omgezet, als volgt :

Deze steenen oorkonde is gelegen in de klentèng Sam Poo Thoa-lang te Gedongbatoe (desa Semongan).

„Semongan” is een bergachtig terrein, stil en rustig. Boomen en rivieren met helder stroomend water, door de Natuur geschapen, bieden een prachtig schitterend gezicht. Daar treft men aan den voet van een heuvel een steenen deur aan, toegang gevende tot een natuurlijke grot, werwaarts vele bezoekers trekken om de zegeningen van den Afgod af te smeeken.

Die plek is door de aanwezigheid van de grot, die Sam Poo Tong of-te-wel de grot van Sam Poo, wordt genoemd, wijd en zijd bekend, wijl ze het vertrouwen heeft van den Almachtige en beschouwd wordt heilaanbrengend te zijn.

Sam Poo was een zeeman. Hij wordt beschouwd de schutspatroon te zijn van de Chineezzen op Java inz. de handelaars die herwaart zijn gekomen om handel te drijven.

Mij is bekend dat velen, mannen zoowel als vrouwen, op den ten en 15en van de Chineesche maand, daar komen om te bidden.

„Toen het land Semongan nog het eigendom was van een Jood, ¹⁾ werd er *tjoeké* ²⁾ geheven. Elk jaar werd van bovengenoemd perceel een „tjoeké djalan” geheven tot een bedrag groot f 500. Dit bedrag werd van de Chineezzen gevorderd door tusschenkomst van den Chi-neeschen Raad.

Ik heb reeds nagegaan en bij mij zelf er over nagedacht wat ten slotte de bestemming zal zijn van die „tjoeké djalan”, daar ze doorlopend (jaar in jaar uit), wordt geind. Weliswaar is het bedrag niet groot te noemen, maar aan de heffing komt geen einde. Intusschen wordt het geloof aan den Afgod ³⁾ verstoord !

Het toeval wil, dat in het jaar 1879 het land op de publieke veiling werd verkocht en dank zij den zegen van den Afgod was ik in staat het perceel te koopen.

Het is een lang gekoesterde wensch geweest van mij om de heffing „tjoeké djalan” af te schaffen, zoodra het land door mij zal zijn gekocht, opdat de opgezeten en allen bevredigd zullen zijn en volle vrijheid hebben om te bidden en aan andere noodzakelijke behoeften te voldoen. Aan de grot Sam Poo heb ik verbeteringen aangebracht, de waterafvoer geregeld en andere voorzieningen getroffen.

Ik maak mij bezorgd, dat het nageslacht mijn bedoelingen niet goed zal begrijpen, daarom schrijf ik met opzet op dezen steen, opdat mijn nakomelingen, die mijn werk zullen voortzetten, mogen weten de grondgedachte van mijn streven. Men wordt den raad gegeven om deze boodschap niet te veronachtzamen, en mocht men plannen hebben om veranderingen te brengen, dat men allereerst goedkeuring vragt aan den Afgod.

Moge dit behartigd worden !

Oei Tjie Sien
Eigenaar perceel Semongan.

1) ten rechte een Armeniaan, een zekere heer Johannes.

2) een heffing in natura of geld, op particuliere landerijen gebruikelijk.

3) Waar in deze oorkonde gesproken wordt van den Afgod, wordt daarmee bedoeld Sam Poo Thai-sien (San Pau Tai Chien), waarvan het beeld in de grot is te vinden. bew.

SOENDANESE GEBRUIKEN BIJ DE GEBOORTE

DOOR

A. PRAWIRASOEGANDA EN R. ACHDIAT K. MIHARDJA.

Als regel duurt de zwangerschap ongeveer 9 maanden en de geboorte valt dan tussen de 9e en de 10e maand. Er zijn er echter ook, die meer dan 9 maanden duren tot zelfs 11 tot 12 maanden. In zo'n geval spreekt men dan van „reuneuh moendingeun”, omdat alleen karbouwen meer dan 11 maanden zwanger kunnen zijn. („reuneuh moendingeun” betekent letterlijk „karbouwen-zwangerschap” of juist „zwanger zijn gelijk een karbouw.”). Ten einde in dit geval de bevalling zo spoedig mogelijk te doen plaatsvinden, heeft men bij den Soendanees de volgende „akal” gevonden. Men bindt een touw om de hals van de vrouw als bij een karbouw. Daarna laat men haar, geleid door een katjong, die een zweepje in zijn hand heeft, om een karbouwenstal, of zo zulk een stal er niet is, om het huis heen lopen, terwijl zij karbouwen-geluiden moet uiten. Vervolgens wordt zij gebaad en hiermede is dan de plechtigheid afgelopen.

Wanneer de vrouw de voorweeën krijgt („ngaroeang-roeang” d.i. letterlijk het „wroeten” van het kind, dat zich een weg naar buiten wil banen), dan moet men gauw de paradji roepen. Wanneer dit in de avond of 's nachts gebeurt, dan moet de paradji door minstens 2 mensen gehaald worden, omdat men anders vreest onderweg een „djoe-rig” (boze geest) tegen te komen, die de gedaante van de paradji heeft aangenomen.

Wat er ook moge gebeuren, de paradji is verplicht te komen vooral, wanneer de man reeds de „sewaka” (zie ons vorige artikel Djawa 1940 No. 2, blz. 133) bij haar heeft verricht.

Betreffende het woord „paradji” hebben oude desalieden ons verschillende

verklaringen gegeven. De één zegt, dat het woord afgeleid is van de woorden „poerah” (degene, die belast is met de uitvoering van een zaak) en „djidji” (onreinheid). „Paradji” betekent dus „poerah djidji”, dus iemand, die belast is met het opknappen van onreinheid. De ander zegt weer, dat het een samenstelling is van de woorden „maparah” (tasten, op goed geluk gaan) en „adji” (do'a), iemand dus, die op goed geluk de do'a voor de vrouw doet. Behalve als helper bij de bevalling, heeft men ook de „paradji soenat”, die de besnijdenis verricht.

De „paradji ngadjoeroe” (d.i. de paradji voor de bevalling) wordt ook wel „indoeng beurang” genoemd. Ook hiervoor krijgen wij verschillende verklaringen te horen. Men zegt ons, dat die naam oorspronkelijk „indoeng barang” luidde. „Indoeng” betekent „moeder”, en „barang” heeft dezelfde betekenis als het woord „loemajan”, hetgeen „gewoon” betekent, in de zin, van „iets beter zijn dan helemaal niets.” „Indoeng barang” zou dus betekenen: een moeder, die niets bijzonders is, desniettemin beter dan helemaal geen moeder. Men schijnt tot die benaming gekomen te zijn, omdat de „indoeng barang” de echte moeder tijdelijk vervangt.

Een andere verklaring is, dat de benaming „indoeng beurang” wel degelijk te maken heeft met het woord „beurang”, dat „daglicht” betekent. Zij helpt de mens het levenslicht te zien. Daartegenover wordt de zwangere vrouw zelve met „indoeng peuting” aangeduid. „Peuting” betekent „duisternis”; in de buik van de moeder is het kindje immers in duisternis gehuld.

Als de paradji aangekomen is, leidt men haar naar de „djarian” d. i. het

kraambed, alwaar men reeds een kom water en een flesje minjak-widjen gereed heeft gezet.

De paradji verlaat nooit met lege handen haar huis; altijd heeft zij een „kandjoet koendang” bij zich. Dit is een zakje waarin konèng, panglaj, djaringao, djahé, een klosje wit garen, een mesje en verschillende andere voorwerpen, welke nodig kunnen zijn bij de bevalling; in het huis van de zwangere vrouw aangekomen, spuwt zij en prevelt een bepaalde mantera. Die mantera is bedoeld om de „koenti anak” te bezweren. Zij luidt: „*Sangiang Sangandangan, Sangiang Sangender Oepih, oelah rek sinigawe ka oerang manoesa, manoesa madia pada, aing weroeh di ngaran sia, Nji Godroe, Nji Boeloedroe, Nji Dangdang Saerang, Sang Soeing koleandap, bek mati Sang Koenti anak, hoerip koe sang anak-anak. Si Loenggoepoeng ngaran indoeng, Ki Daleungdeung ngaran bapa, anta madja, anta goena, batoe dajang sebrang kelong.*”

Het heet dat de koenti's bij het horen van die mantera direct op de vlucht slaan.

Hoe wordt de koenti voorgesteld?

Het is een boosaardig spook, dat een zwangere vrouw bij de bevalling komt storen. Dan is de bevalling zwaar en levensgevaarlijk. Het spook lijkt op een gewone vrouw, doch inplaats van een rug heeft zij van achteren een holte gelijk een rijstblok. Het haar draagt zij los, zodat de holte ermee bedekt wordt. Het bijgeloof zegt dat een koenti de geest is van een vrouw die een bevalling niet heeft kunnen doorstaan. De geliefkoosde verblijfplaats voor zo'n koenti anak is een bron, een rivier of ook wel een boom, waarvan het loof zwaar over het water hangt. In droge streken verblijft zij meestal in bomen met geurige bloemen, z.a. de tjempaka, de tjoelan, de kenanga, enz. Of ook wel in bomen, waaromheen zich klimplanten slingeren, waaraan zij zich schommelt. Bij het vallen van de avond,

trekt zij er op uit om slachtoffers te zoeken.

Uit vrees, dat men de koenti door het noemen van haar naam zal aanroepen, wordt die naam „taboe” geacht. Daarom gebruikt men andere namen voor haar of omschrijft deze, bijv. met „noe ti tjai” (d. i. degene, die in of nabij het water verblijft).

Zodra de paradji klaar is met het bezweren van de koenti anak middels het uiten van de mantera's in elken hoek van het huis, gaat zij naar de vrouw zelf toe, om te zien, of de bevalling al dan niet aanstaande is.

Zo ja, dan wordt de vrouw gelast om languit te gaan liggen, terwijl de paradji aan haar voeteneinde plaats neemt. Dit liggen moet volgens een bepaalde „itoengan” geschieden. De richting mag niet de loop van de dichtstbijzijnde hoofdrievier snijden, noch mag het voeteneinde wijzen naar de plaats waar de „kala” op dat ogenblik zich bevindt.

Wanneer de voorweeën beginnen in te treden, wordt de buik van de vrouw ingewreven met de „sasambetan” hetgeen verzachtend werkt.

Zoals wij reeds hebben vermeld in ons vorig artikel, treft men bij de intrede van de voorweeën allerhande voorzorgsmaatregelen. Alles wat benodigd zou kunnen zijn voor het voorkomen van tegenspoeden, is reeds in gereedheid gehouden, z.a. geneeskrachtige en spoken-bezwerende kruiden: djoekoet palias, djaringao, daoën salam, panglaj enz. Men is uiterst voorzichtig en heeft er alles voor over om de bevalling maar voorspoedig te doen zijn. Zoveel gevaar is er aan de bevalling verbonden, dat men dit ook „ngadjoeroe” noemt, omdat de vrouw dan slechts door een klein hoekje (djoeroe) van de dood gescheiden is. Vooral bij de „oeat pandjang” is het doodsgevaar het grootst. De „oeat pandjang” is de door een lang ingehouden adem ontwikkelde uiterste krachtsinpanning, om de schouders van het kind

naar buiten te persen. Als deze kracht halverwege uitgeput zou raken treedt gewis de dood bij de moeder in.

Een andere maatregel om de koenti anak e.a. boze spoken te bezweren, welk middel ook thans nog door de meer „verlichte” stadsmensen wordt toegepast is het steken van met kalk besmeerde ananasbladeren en van een stukje pinangkolf (oepih) in de bilikken wand van elke hoek van het huis. Er wordt vaak ook nog een bosje daon palias bijgevoegd.

Verder hangt men ook vaak boven de deur een bosje penglaj, djaringao en bawang bodas, terwijl er ook zijn, die een van een gat voorziene tjoët (d.i. aarden sambelschaal) er bij hangen.

Bij velen worden al deze voorzorgsmaatregelen reeds van af de tingkeb genomen.

Zoals reeds vroeger gezegd, kunnen bij overtreding van de verschillende pantrangans ernstige gevaren dreigen. Vooral acht men het ernstig, wanneer de z.g. „darah oentjaleun” en de „toedjoe rantja” zich voordoen. Darah oentjaleun betekent letterlijk „bloeden gelijk een hert” d.w.z. dat bij de bevalling veel bloed verliezen. Onder „toedjoe rantja” wordt verstaan het verschijnsel, dat bij de bevalling witte vloed wordt afgescheiden. Dit is het kwade gevolg, van de overtreding der pantrang, dat men in blijde verwachting niet met een kaen aan mag baden. Men krijgt de darah oentjaleun, wanneer men de pantrangan overtreedt, om niet op de grond te zitten en geen karbouwenhuid te eten, als kroepoek, of in welke vorm ook.

Wanneer de vrouw krachteloos is en niet kan „ngaheudjeun” (d.i. alle krachten inspannen, om het kind naar buiten te persen) dan moet de paradij haar

wijl de man dicht bij haar hoofd plaats neemt.

Krijgt zij aandrang om te persen, dan blaast de man op de fontanel met de bedoeling om haar met het persen bij te staan.

Wanneer het persen onregelmatig gaat, wijl de slaap haar dreigt te overvallen, doen de ouders alle deuren, zowel van het huis als van kasten enz., zomede alle ramen en ook alle deksels wijd open. Knopen aan touwen losgemaakt en zelfs naaiwerk, dat nog niet helemaal klaar is, wordt weer uit elkaar gehaald. Dit alles zijn symbolische handelingen om de bevalling dan gemakkelijk van stapel te doen loopen.

Verder neemt men andere eigenaardige maatregelen. Zo moet b.v. de man naar buiten gaan en een stukje ei over het dak heen gooien in de richting, waarin de vrouw ligt. Of ook moet hij onder het huis een haloe (rijsstamper), in deze richting wegslingeren.

Een andere manier is, om het water uit een „siwoer” (d. i. een waterschap, gemaakt van een halve klapperdop), in de mond te nemen en uit te spuwen op het hoofd, de navel en de baarmoeder. Met de siwoer en het overblijvende water, stapt de man over de vrouw heen ter hoogte van de baarmoeder. Daarna gaat hij buitenshuis en gooit de siwoer weg, terwijl hij uitroept: „Hajoe geuwat, toetoerkeun bapa!” (Kom gauw, volg vader !)

Op andere plaatsen steelt men hiervoor speciaal een andermans siwoer. Ook het water moet men uit een andermans gentong scheppen. Nadat de volgende mantera: „Nini Balebar, aki Baliboer, orok medal, bali maboer” is uitgesproken, neemt men het water in de mond en spuit 't weer uit op het

de avonduren, dan loopt de man geheel ontkleed enige malen om het huis heen. In zijn hand heeft hij 7 stokjes „njere” (nerven van een kawoengblad), waarmee hij in de lucht rondzwaait. Door het zwiepend geluid, worden de koenti anak verdreven. Inmiddels moet de vrouw zelf gaan hurken, of ook wel met uitgestrekte benen gaan zitten, teneinde bij haar de drang tot persen op te wekken. Wanneer het persen bij de vrouw herhaaldelijk wordt onderbroken, gebeurt het niet zelden, dat zij door slaap wordt overmand en indommelt. Zo'n geval wordt „soesoehun” genoemd. Dit is een gevolg van de overtreding der pantrangan om tijdens de zwangerschap geen „soesoeh” te mogen eten. (Soesoeh of toetoet is een soort rivierschelp). In zo'n geval besprenkelt men het gezicht van de vrouw met water, waarin soesoeh of toetoet gedaan wordt. Men hoopt dan dat de vrouw gauw wakker wordt.

Nog een andere manier heeft men, om zo'n moeilijke bevalling voorspoedig te doen geschieden:

Men neemt een njiroe (d.i. een ronde platte schaal van gevlochten bamboe, waarmee men padi want), daarin wordt water gedaan. Nu moet de vrouw uit die njiroe het water drinken. Dit heeft zijn symbolische betekenis. De njiroe is immers een voorwerp, om de ontbolsterde rijst van de bangsal (nog ongepelde padikorrels) te scheiden. Zoals wij reeds vroeger hebben vermeld symboliseert de ongepelde rijst oftewel de bangsal de „balang-bengsal”, hetgeen „tegenspoeden” betekent. Het drinken van het water uit de njiroe behelst dus de innerlijke wens, dat de tegenspoeden worden verdreven.

Men plaatst soms naast de vrouw een gewone beker met water, waarin de „djoekoet patimah” is gedaan. Dit is een soort kruid, dat in de omgeving van Medina op het veld groeit. Ziet men, dat het kruid zich in het water uitzet, dan is dit een goed voorteken,

want het kind zal dan spoedig ter wereld komen. Het tegenovergestelde is een teken, dat de geboorte nog lang op zich zal laten wachten.

Wanneer men een z.g. „keris-borodjol” bij de hand heeft, legt men die tegelijk naast de vrouw neer. De keris borodjol is een breed soort kris, die aan één zijde over korte lengte een stomp gedeelte heeft.

Ook in deze handeling schuilt de hoop, dat het kind gauw ter wereld komt, immers de naam borodjol doet denken aan het woord „ngaborodjol” hetgeen betekent gemakkelijk naar buiten springen.

Een bevalling wordt moeilijk geacht, wanneer de voorweeën 2 á 3 dagen duren. Dit komt vooral vaak voor bij de „dara” (d.i. de eerste bevalling). In zulk een geval heeft men aan de paradij zelve niet genoeg; er wordt dan de hulp van een doekoen ingeroepen, die de mantera's goed kent. De mantera luidt: „Tjok lengkong balagedag, tjimindi djeung maragati tjok borodjol.” Terwijl men deze mantera prevelt, blaast men op de fontanel van de vrouw. Vooral het laatste woord „borodjol” wordt hierbij met nadruk uitgesproken. Men begrijpt de suggestieve kracht ervan.

Als er na 4 á 5 keren persen de z.g. „kakawah” (vruchtwater) wordt afgescheiden, dan spreekt men van „bedah pameuntas djalan” d.w.z. dat de „wegversperring” doorbroken is. De paradij is dan op haar qui vive om de baby op te vangen, terwijl zij steeds door uitroept: „Baeu, banggeut, Oetoen Indji” (Kom gauw buiten, Oetoen Indji!) Of zij roept dan uit: „Ri, ri, ri,”... dat zijn de klanken waarmee men eenden roept. Door deze uitroep zegt men dat baby en nageboorte spoedig en kort na elkaar te voorschijn komen.

Komt het ernstige geval voor, dat de nageboorte (bali) blijft steken, dan gaat de paradij de buik van de vrouw mas-

seren. Men vreest nl. dat de bali anders de plaats van het kind gaat innemen, hetgeen levensgevaar oplevert. Zijn zowel het kind als de nageboorte te voorschijn getreden, dan slaakt men een zucht van verlichting: „Parantos salamet.”

Zodra de baby ter wereld komt, begint ze te huilen. Doch er zijn er ook die roerloos en zonder te huilen geboren worden. In zo'n geval is de paradji paraat, grijpt baby en nageboorte bij elkaar en plaatst ze op een njiroe (zie boven). De bali wordt op verschillende manieren gekneed, terwijl de volgende zin wordt gepreveld: *Niktrik bilik, nok-trok lintjar, nektrekan koendjara wesi, ongbraj, ongbraj.*” (Er wordt geklopt op de bilikwand, op de lintjar en op de ijzeren gevangenis, wordt wakker, wordt wakker!) Daarna bet men met koud water het hoofd van de baby, terwijl voor zijn neus een brandend lapje goed of brandende veren wordt gehouden, opdat de ademhalingsorganen geprikkeld worden door de scherpe geur van de rook. Intussen maakt men ook lawaai, door op blikken, flessen enz. te slaan, teneinde het kind „wakker” te maken. Men pleegt soms ook de baby te slaan met een bosje bladeren van de kelorboom. Als het kind daardoor dan gaat huilen, dan is het pas een teken, dat alles „salamet” is.

Het heet, dat, wanneer de baby roerloos en geluidloos ter wereld is gekomen, dit komt, omdat de ziel verdwaald is geraakt in de bali. In zulk een geval moet men de bali op allerhande manieren kneden, opdat de ziel eruitgeperst wordt en overgaat in het lichaam van de baby zelve.

Soms gebeurt het, dat de baby bij de geboorte nog gewikkeld is in de z. g. „pamoengkoes”, (helm). Deze pamoengkoes moet dan uiteengereten worden, welke handeling gewoonlijk geschiedt door de paradji. Zij bijt de helm met haar snijtanden open. Deze handeling hoort feitelijk door den echtgenoot verricht te worden. Inplaats van met de

tanden pleegt men ook middels de scherpe hoeken van een klont zout of ook wel met het puntige uiteinde van een jong sirihblad, de pamoengkoes te openen.

Gelijk in ons vorig artikel terloops werd vermeld, komen er soms gevallen voor, dat de baby bij de geboorte veel gelijkenis vertoont met een of ander beest, z. a. een aap, een varken enz., en ook, dat de baby een of ander lichaamsdeel mist of anders gebrekkig is. Men spreekt dan van „noeroet-boeat”, omdat tijdens de zwangerschap de vader dan wel de moeder teveel afschuw heeft gehad voor, dan wel te veel gedacht heeft aan het beest, waarmee de baby zoveel gelijkenis vertoont. Is de baby gebrekkig dan is dat een gevolg van een mishandeling van een of ander beest die de vader of de moeder tijdens de zwangerschap, zou hebben gepleegd. In deze gevallen, waarschuwt de paradji allen, om rustig te blijven en niet zenuwachtig te worden. Men mag geen woord zeggen en de baby wordt onder een hoofddoek of kaen gelegd. Men gelooft dat, wanneer men zich niet zenuwachtig maakt en er met geen woord over rept, de baby onder die doek of kaen vanzelf normaal wordt. Blijft de baby echter langen tijd in zo'n abnormale toestand, dan moet de do'a „noerboeat” gepreveld worden.

Komt het voor, dat de baby doodgeboren wordt, dan pleegt men dezelfde plechtigheden te verrichten als bij de dood van een volwassene, echter met dit verschil, dat men in dit geval alleen de „hadjat boeboer” houdt. Als zo'n doodgeboren baby toevallig een jongen is, en als het de eerste bevalling van de moeder betreft, terwijl de geboorte juist op een Vrijdag plaats vindt, dan gebeurde het vroeger vaak, dat men gedurende 7 dagen na de geboorte het graf streng bewaakte. Men vreest n. l., dat het graf geschonden en het lijk van de baby gestolen wordt, want, naar het heet, kan het lijk van zo'n baby als „djimat”

gebruikt worden om ongemerkt en/of ongestraft te kunnen stelen. Of men laat het als een „ketjit” optreden, d. i. een spook, dat men er op uit kan sturen, om andermans geld te stelen. Dit boze bijgeloof is thans gelukkig uit de wereld; het wordt nog slechts in oude verhalen aangetroffen.

Ingeval van een miskraam („kaloeron of oedoe”) wordt het embryo zonder enigerlei plechtigheid in de grond begraven. Heeft het echter reeds de duidelijke vorm en trekken van de mens dan wordt het, alvorens ter aarde besteld te worden, gelijk de lijken van reeds volwassenen, eerst gewassen en in een lijkwaad gehuld.

Wanneer de bevalling voorspoedig is, pleegt men de baby en de bali op een njiroe te laten liggen, terwijl ze toegedekt worden met een afgedragen schone broek van de vader. Hiermee wordt beoogd het kind later niet ziekelijk te doen zijn. Men spreekt dan van „ngirabkeun sawan.” Na deze handeling verricht te hebben, begint men pas met het helpen van de moeder.

Zij wordt dan gebaad. Dit baden wordt „adoes wiladak” genoemd. Na het baden wordt zij in de rook van een brandende „sapoe penjaraan” (Maleis: sapoe-padi) geplaatst. Dit ter voorkoming van de ziekte „teloek baradja” en van eventuele infecties. Daarna moet zij in half zittende houding blijven, opdat het bloed dan gemakkelijk uit het lichaam vloeit. Haar voorhoofd wordt besmeerd met de „pipilis” (zie ons vorig artikel). Wanneer de pipilis niet gereed gehouden is, neemt men hiervoor in de plaats gewone koneng en kalk, die fijngemalen worden. Er zijn er ook, die hiervoor matahijang, koneng bodas, mritja golog en bladeren van de toeri bezigen.

Nadat zij van een pipilis voorzien is, laat men haar asam-water en zoutwater innemen, met de bedoeling, dat de baarmoeder spoedig zal inkrimpen. Na en-

kele minuten moet zij koneng gede drinken, opdat de wonden in de onderbuik gauw genezen! Ten slotte laat men haar water van de zwarte kleefrijst drinken of het water waarin setjang is gekookt. Dit met de bedoeling, dat er veel bloed zou kunnen worden afgescheiden.

Na enige rust, moet de vrouw eten. Allerhande gerechten moet zij proeven. Dit proeven heet „dahar ngawajahan” en beoogt, dat alles, wat de vrouw nu eet, ook later geen schadelijke gevolgen zal kunnen hebben.

Is de paradij klaar met de moeder, dan wendt zij zich tot het kind, dat nog steeds op de njiroe ligt. Alvorens het aan te raken, zegt zij de volgende mantera op: „Tjoer tjoeroeg tjahaja goemantoeng, goemilang datan kewata, tjai nooes ka batoe beuneur, diri daki dateng atji, disoesoet koe Sang Seda loepoet, dioesap koe Sang Seda lenjap, boer tjahja ing datoellah. Goemoejoe-goemoejoe ratoe Semar, Semar goemoejoe, seuweu ratoe komo imoet, seuweu menak komo hajang, noe hajang paheula-heula, noe bogoh paboro-boro, noe asih teu weleh asih, noe dengki pahiri-hiri; sangkilang anak pandita, kagoda karantjanakeun, kitoe adatna Sang Semar sagoepaj-goepajna meunang, kawantoe loba noe asih, sih asih ka awak Oedjang (Njai)”.

Met het opdreunen van deze mantera, wordt de hoop geuit, dat het kind in zijn verdere leven veel liefde en toegenegenheid zal mogen ondervinden van zijn medemensen, of zoals er letterlijk staat: dat zonen (dochteren) van vorsten tegen haar (hem) glimlachen; zonen (dochteren) van adel liefde gevoelen jegens haar (hem); haar (hem) willen hebben en liefde voor haar (hem) opvatten; met elkaar wedijveren om haar (hem) te bezitten; die eenmaal liefde voor haar (hem) koestert, ondanks alles die liefde behouden; die om haar (hem) jaloers zijn op elkaar, met elkaar een concurrentiestrijd aangaan; al zou het zelfs een

zoon (dochter) van pandita zijn, hij (zij) ook verleid zou worden. Dit is nu de eigenschap van Sang Semar; elk gebaar heeft succes, omdat velen veel van hem houden. Zij hebben allen liefde voor jou opgevat, mijn zoon (dochter)."

Na het opzeggen van deze mantera, neemt de paradji de doek, waarmee de baby gewoonlijk wordt toegedekt, weg; zij pakt dan direct de nageboorte op en kneedt die op verschillende manieren zulks met het oogmerk, dat de ziel volledig in het kind dringt en niets daarvan in de nageboorte achterblijft. Deze handeling wordt door de paradji in alle kalmte gedaan, terwijl de familieleden zich gewoonlijk om haar heen scharen. Zij zijn voornamelijk nieuwsgierig, hoeveel „knopen" er in de „tali ari-ari" (d. i. de navelstreng) zitten, want aan het aantal dier knopen kan men zien, hoeveel kinderen de moeder na deze geboorte nog zal krijgen. Zijn er b.v. 4 knopen in, dan is het zeker dat de moeder in de toekomst nog 4 kinderen zal krijgen.

Behalve het bovenvermelde, hecht men aan de navelstreng ook nog andere betekenissen voor een voorspelling. Zo heet het, dat, wanneer bij de geboorte de navelstreng om de hals en schouders van het kind geslingerd is, dit aanduidt, dat het kind in zijn later leven eens geketend zal lopen. In zo'n geval moet men direct een „hadjat" houden, opdat het gevaar tijdig afgewend wordt.

In sommige streken hecht men aan dit teeken een ander geloof; het zal later iemand zijn, die zich goed kan kleden! Wat het ook moge dragen het zal hem goed staan. Men zegt dan, dat het heeft een „badan sangsangeun" (lett. een lichaam, waaraan je alles kan op hangen), of ook wel „awak sampajan".

Een vreeselijk voorteken wordt het geacht, wanneer de tali ari-ari niet precies in het midden van de bali ontspringt. Dit is een teken dat de baby niet lang zal leven.

Onder het „uitpersen van de ziel" uit moederkoek en navelstreng, houdt de paradji geen ogenblik haar mond, doch spreekt voortdurend de baby met lieflijke woorden toe, vooral wanneer het een jongen is. Zijn schoonheid, zijn knapheid en zijn kracht wordt door haar geroemd. Geen gespartel, of zij roept direct uit: „Kijk, kijk! Wat een kracht, wat een wil! Hij wil altijd zijn zin hebben. Allicht, omdat hij geboren is op „tanggap gangsal, dawoeh gangsal".

Men gelooft er n.l. aan, dat het tijdstip van de geboorte van een jongen altijd een getal „gangsal" (oneven) aanwijst, hetzij, dat de datum op de 1ste, 3de, enz. dag van de maand of week, valt, dan wel, dat het uur 1 uur, 3 uur enz. is.

Verder gelooft men, dat wanneer de bevalling overdag plaats vindt, dat het kind later een bangerd zal zijn. Vindt ze 's avonds of 's nachts plaats, dan wordt het kind een moedige man of vrouw.

Voorts hecht men ook geloof aan een bepaalde ligging van het kind bij de de geboorte. Is het met de rug naar de moeder gekeerd, dan betekent dat, dat het kind later niet zoveel eerbied zal hebben voor de moeder, en in het tegengestelde geval, dat het veel liefde en eerbied voor haar zal hebben.

Zodra de ziel uit de navelstreng geperst is in het lichaam van het kind, bindt men de streng op meerdere plaatsen met een stukje garen af. De eerste maal op een afstand van 2 vingerdikten van de bali; de 2de maal op gelijken afstand van de eerste knoop, de derde kan men op een zelfde of op de halve afstand leggen. Zo gaat men voort, tot men bij een jongen 7 en bij een meisje 6 maal navelstreng heeft afgebonden.

Is men hiermede klaar, dan snijdt men de streng af. Als mes wordt gebruikt een stukje „hinis" d.i. het harde buitenste gedeelte van de bamboe. Men neemt speciaal de hinis van de boven dorpel van de deur, of ook wel van een bamboestut van het bleektouw.

Het doorsnijden van de navelstreng geschiedt, nadat er een stukje konengtemen is tegen aangedrukt op een zilveren of gouden geldstuk. De konengtemen symboliseert een lang en gezond leven, het munstuk, welvaart voor het kind. De hini van de stut van een bleektouw verzekert aan het kind een „awak sampajan” (zie boven).

Bij den jongen wordt de streng tussen de 6de en 7de knoop doorgesneden en bij het meisje tussen de 5de en de 6de knoop. Nadat deze is doorgesneden, wordt de baby gebaad in lauw water, en daarna ingewreven met baloer koneng en kalk. Dit dient ter voorkoming, dat het kind een vislucht behoudt. Op de plaats van de navel wordt een mengsel van geraspte koneng en fijn gemalen sirihblad met een lapje zijde gebonden. In het midden van dat lapje is een opening, waar doorheen de navelstreng steekt. Daarna wikkelt men het kind in een goerita.

Is men hiermee klaar, dan wordt het kind op een ajakan gelegd; de paradji neemt de bali op en strijkt met het uiteinde van de navelstreng, over de verschillende lichaamsdelen van de baby, zoals over de mond, de ogen, de oren, de voeten enz., terwijl gepreveld wordt: „*Oedjang (Njai) soengoet oelah saomong-omongna, lamoen lain omongkeuneunana*”. (Mijn zoon (dochter), zeg niet iets, wanneer het niet gezegd hoeft te worden.) „*Panon, oelah satendjo-tendjona, lamoen lain tendjoeunana*” (Kijk niet naar iets, waarnaar niet gekeken hoeft te worden). „*Tjeuli oelah sadenge-dengena, lamoen lain dengekeuneunana*” (Luister niet naar iets, waarnaar niet geluisterd hoeft te worden.) „*Soekoe oelah satintjak-tintjakna, lamoen lain tintjakeunana*” (Trap niet op iets, waarop niet getrapt hoeft te worden). En zo voort. Met deze woorden wordt dus op de plicht gewezen, dat men zich alleen moet bezighouden met zijn eigen zaken. Wanneer men een bemoeial terecht wil zetten, pleegt men daarom te zeggen: „Geuning tjeuk

indoeng beurang oge: panon oelah satendjo-tendjona, lamoen lain tendjoeunana enz.” (De indoeng beurang (paradji) zegt immers . . . . .).

Na deze „predicatie”, neemt de paradji een „haloe loeloempang” (d.i. een kleine stamper, waarmee vooral roedjak of specerijen fijngestampt wordt) en een „pangarih” (d.i. een houten rijtschep) en stampt er mee op de vloer, eerst aan het hoofd-einde van de baby, daarna links en rechts ervan en ten slotte aan het voeteneinde. Alvorens op de vloer te stampen, wordt er telkens de namen der dagen van de week opgenoemd, te beginnen met de dag der geboorte. Deze handeling wordt „ditendjrag” genoemd; en wordt daarmee beoogd, dat het kind later niet voor een klein geruchtje verwaard is. In dit verband hoort men daarom nog vaak de uitdrukking: *Kawas noe teu ditendjrag bae.* (Het ziet er naar uit, alsof je niet „ditendjrag” bent geweest.)

Vervolgens wordt voor de baby de „adan” gezongen. Dit is een welkomstgroet aan de pasgeborene („*anoe nembe medal*”). Dit hoort door de vader gedaan te worden.

Is men klaar hiermede, dan draagt de paradji de baby naar buiten en legt hem weer op een njiroe, terwijl zij uitroept: „*Kop loklok boengaok, mere balang-bangsalna, geuleuh keumeuhna, roedjit berewitna, enz.*” (Slok op, jij leelijke spook, al de tegenspoeden, de viezigheiden, de ziekten, enz.) Zij ratelt alles op, dat ongewenst is; aldus draagt zij dit over aan de boengaok het lelijke spook.

Soms gaat men ook met de baby bezoeken afleggen bij de buren. Nadat er bij 7 buren een bezoek is gebracht, keert men weder naar huis terug en legt de baby in de voorgalerij (tepas). De oudste vrouw in het huis neemt hem dan gauw in de armen, de roep slakende: „*Euleuh ieu nimoe boedak, kasep (genlis) naker, baeu kanggeut Oedjang (Njai), noe djaooh balai, parek redjeki, noe pait daging,*

pahang toelang, noe pandjang oemoer, noe gede daradjat, baeu." (Kijk, kijk, ik heb hier een kind gevonden, het is erg knap, kom met mij mee mijn zoon (dochter), jij, die ongenaakbaar bent voor alle onheil, die Fortuna's genegenheid geniet, die zo gezond bent als een vis, die lang zult leven, die een belangrijke positie zult bekleden, kom jij mee!), en verder spreekt zij de baby toe met allerlei lieve woorden.

Men draagt hem weer binnenshuis en legt hem naast de moeder neer. Alle aanwezigen strooien daarna geld over hem uit, uiting eraan gevende, dat zij blij zijn, dat alles zo voorspoedig is verlopen. De baby wordt dan door de aanwezigen om beurten gedragen terwijl ieder de do'a salamet uitspreekt. Heeft ieder zijn beurt gekregen, dan wordt het kindje gelegd op de reeds gereedgemaakte slaappleats. Die slaappleats bestaat uit enige gevouwen kaens, waaronder rijst, geldstukken en bloemen zijn uitgestrooid. Is het een jongen, dan moet het aantal gevouwen kaens oneven zijn. Is het een meisje, dan moet het even zijn. Het hoofd moet gelegd worden op een blad van een „taleus hideung." Dit dient, opdat het hoofd mooi rond wordt.

De paradji prevelt daarna weer een gebed, hetwelk luidt: „*Ashadoe pane-tep panatagama, kang dadi ladjering iman, kang dadi ladjering hoerip, jaikoe wawajangan Allah, jaikoe wawajangan Moehamad, ja hoe ja Allah, ja Rasoeloelah*, hetgeen ongeveer zou willen zeggen: „Ashadoe (Sahadat) is de grondslag der godsdienstregelen, die de kern des geloofs en des levens vormt. Dat is openbaring Gods en die van Moehamad, Allah en Zijn Profeet".

Is de geboorte voorspoedig verlopen, dan gaat men naar de kraamvrouw kijken, terwijl men verschillende geschenken meeneemt, welke meestal bestaat uit kaens, dekens, enz. Dat geschenken geven wordt „njeumpal" genoemd. Voor-

al de „toa" (oom of tante van het kind) voelt zich verplicht om een mooi geschenk te geven. Men zegt, wanneer het „njeumpal" niet verricht is, het kind gedoemd is later bevende handen te krijgen (lilinieun), waarmee het geen behoorlijk werk zal kunnen verrichten.

Het werkwoord „njeumpal" is afgeleid van „tjeumpal", d.i. iets duns zoals een stukje doek of papier of een blad dat gebruikt wordt om de vingers, mede te bedekken, indien daarmede viezigheid moet verwijderd worden. Nu wordt een pasgeboren kindje door velen vaak ook beschouwd als iets griezeligs, dat men met de blote hand liever niet aanraakt. Desondanks behoort men uit beleefdheid de baby in de armen te dragen en oman deze beleefdheidsvorm te voldoen placht men zo'n „tjeumpal" mee te nemen. Tegenwoordig heeft die „tjeumpal" de betekenis gekregen van een geschenk, dat men geeft aan een kraamvrouw. Vooral voor vrouwen is het tegenwoordig nog een morele plicht om het „njeumpal" te verrichten, althans bij het eerste bezoek aan een kraamvrouw. Met het „njeumpal" wordt te kennen gegeven, dat men zich mede verheugt over de voorspoedige geboorte.

Gaan wij nu even na, wat voor maatregelen men treft, om zowel de moeder als het kind zelf tegen de plagen van boze geesten te beschermen. De wijze waarop men deze maatregelen toepast, is niet op alle plaatsen gelijk.

Zo heeft men op sommige plaatsen de gewoonte om aan het hoofdeinde van het kind een koekoesan te plaatsen, die helemaal besmeerd is met kalk en roet; daarnaast een spiegeltje, een stukje panglaj en bawang bodas, die aan een stok geregen zijn en verder kandjoet koendang. Aan het voeteneinde zet men een kom met water, waarin een „peso-raoet" (een klein scherp mesje) en een „sapoe penjaraan" (sapoe padi). Deze sapoe panjaraan wordt zodanig gemaakt,

dat ze op een staande persoon lijkt. Boven het kind spant men een net, waaraan bawang bodas en tjabe beureum hangen, terwijl men in elk hoekje van het huis in de bilikenwanden steekt djoekoet palias, djaringao en ananasblad, waarop kalk en roet worden gesmeerd.

Elders volgt men weer andere wegen om spoken te bezweren. Aan het hoofdeinde van het kind plaatst men een oud en versleten „koekoesan” met de spits naar boven gericht. De koekoesan is weer besmeurd met kalk en roet. Naast de koekoesan plaatst men een sapoe panjaraan, die zodanig is gemaakt, dat ze op een „bebegig” (vogelverschrikker) lijkt. De koekoesan en de sapoe panjaraan moeten „Aki Maranak” voorstellen, dat zijn de goede geesten, die zich over baby's ontfermen. Verder zet men naast deze z. g. Aki en Nini Maranak het bovenste stukje van een „tjongtjot” (bolvormig opgediend rijstgebak. Zie „toempeng” in ons vorig artikel over de „Soendanese gebruiken bij de zwangerschap” in Djawa 1940 no. 2), dat op een bordje wordt opgediend, verder een kippenei, een stukje zout, een paar rode lomboks, kandjoet koendang, barera, kisi, (barera en kisi zijn gereedschappen voor het weven) en een mes. Aan het voeteneinde plaatst men een lampje, dat aan moet blijven.

Soms vereenvoudigt men dit alles: op een versleten koekoesan wordt met kalk een kruisje getekend. Deze koekoesan wordt eveneens omgekeerd aan het hoofdeinde van de baby geplaatst. Daarin steekt men een paar ananasbladeren, die met kalk en roet besmeurd zijn, terwijl aan de top van de koekoesankegel een stokje uitsteekt, waaraan (in volgorde van beneden naar boven vermeld) stukjes panglaj, witte ui, koneng, rode ui en rode lombok geregen zijn. Het mesje en de kandjoet koendang mogen ook niet ontbreken, doch zij worden naast de koekoesan gelegd. De koekoesan is steeds het belangrijkste voorwerp bij al

deze wijzen van bezwering van de kwade geesten. Hiertoe behooren mede de in geesten belichaamde kwade sexuele hartstochten van den man.

Strokend of niet strokend met de moderne medische inzichten, de paradji moet alles in het werk stellen voor het heil van moeder en kind. Nu gaan we eens zien, wat men met de „bali” doet.

Men mag niet onverschillig zijn voor de bali, want dan wordt het kind huilerig. Daarom behandelt men de bali even voorzichtig en met evenveel zorg als het kind zelf. De bali wordt eerst schoongewassen in gewoon water en daarna wordt ze ingewreven met asam en zout. Vervolgens wordt ze in een aarden pot gedaan. Soms neemt men in plaats daarvan een halve klapperdop, een koekoek-dop, een pisangstam (bagedor) of een bamboekoker. Soms legt men onder de bali eerst blaadjes van de waroeboom, en er boven op nog een blaadje. Voorts legt men er enige geldstukken op, afhankelijk van de financiële draagkracht van de ouders. Dit beoogt het kind een welvarend bestaan te verzekeren. Verder voegt men er nog andere zaken aan toe zoals een stukje papier, dat beschreven is met Javaanse en Latijnse karakters, snippers van 7 soorten doek en 7 soorten bloemen. Met dat beschreven papier beoogt men het kind knapheid te verzekeren; met de snippers van de 7 soorten doek, overvloed van kleren en met de 7 soorten bloemen, de liefde van een ieder.

Nadat alles in de aarden pot of de klapperdop gedaan is, stopt men deze dicht met een omgekeerde „tjoët” (aarden schaal), die weer wordt toege-dekt met een wit doekje. De paradji brandt dan naast die pot wierook en prevelt de volgende mantera. „*Boel koekoes djadi tandana, tandana si pangleu-wih sekar medal meledoeg ka awoen-awoen, njamboeang ka awang-awang, barang siang ngarah roehak tjahja ngadeg ngaran latep, pangnedjakeun, pangdong-*

kapkeun si Oedjang (Njai) ka noe aloes tanpa astag piroelah hal adim" (De geur van de gebrande wierook is een teken, het teken van den meerdere, de bloem van de meda verspreidt zijn geur in de „awoen-awoen" en in de hele atmosfeer). Hierna wordt de pot met de bali overgedragen aan de vader.

Direct na deze plechtigheid of soms eerst nadat de navelstreng is afgefallen (poepoet poeseur) wordt de bali begraven of laat men die de kali afdrijven. Wanneer ze wordt begraven, gaat het kind later niet weg van zijn geboorteplaats. In het andere geval wordt het een bereisd persoon. Het begraven of het laten wegdrijven van de bali behoort eigenlijk door de vader gedaan te worden, doch meestal laat men dat aan een ander over. Degene, die daarmee belast wordt, moet zich in schone kleren steken. Daarna draagt hij de bali op een schone kaen op de arm, terwijl een pajong ze tegen de stralen van de hete middagzon moet beschermen, want het begraven, of laten wegdrijven van de bali moet eerst na twaalfen in de middag plaats vinden. Onderweg mag de drager geen woord spreken, doch moet in zichzelf de „salawat" opzeggen. Wordt hij door iemand aangesproken, dan mag hij enkel met gebaren antwoorden.

Alvorens de bali wordt begraven of te water gelaten, moet de drager het volgende zeggen: „*Moending Sangkala! 'Bral ajeuna geura balangsiar, masing tjoekoel, masing rebo, didjang-djian 3 taoen kaopatna, moen tatjan rebo oelah waka datang deui*". (Moending Sangkala, ga heen nu en zoek naar welvaart, je moet gepakt en gezakt terugkeren; je krijgt hiervoor de tijd van 3 à 4 jaar en wanneer je nog niet veel hebt verdiend, keer dan niet terug. Met deze woorden wordt beoogd, dat het volgende kind, dank zij de bali welvarend zal worden. Men gelooft er n.l. aan, dat de bali telkens weer

in de buik van de moeder terugkeert (balik deui). Bij het begin van de zwangerschap tijdens het „njiram" dringt de bali in de buik van de moeder. Dit is de reden dat de zwangere vrouw altijd misselijk en kregelig is.

Als de bali reeds te water is gelaten en weg begint te drijven, mag de man, die haar heeft gedragen, niet van zijn plaats weggaan, alvorens de bali uit het gezicht is verdwenen. Blijft de bali ergens steken, of zinkt zij dan is dat een teken, dat het kind later in den vreemde veel moeilijkheden zal onder vinden. In het tegenovergestelde geval zal alles voor het kind als gesmeerd gaan.

Vervolgens gaat de drager zich baden en duikt, naar een rond steentje. Deze steen wordt naar huis gebracht en in de voorgalerij geworpen, terwijl de drager uitroept: „*Si Oedjang (Si Njai) geus datang?*". (Is mijn zoon (mijn dochter) reeds terug?) Binnenshuis wordt er door de ouders geantwoord: „*Enggeus*" (jawel)! Dit heeft ten doel de ziel „te vergaren" in het lichaam van het kind.

Wordt de bali begraven, dan moet er in het deksel van de pot waarin de bali gedaan wordt een gaatje gemaakt worden, waardoorheen weer een buisje steekt voor luchttoevoer". Meestal wordt de pot naast het huis of onder aan de trap begraven, of soms ook wel naast een padischuur. Het buisje moet boven de grond uitsteken. Gedurende 40 dagen moet men minstens om de 3 dagen gaan kijken, of het buisje nog overeind staat, want wanneer de lucht niet in de pot kan komen krijgt de baby het benauwd. Boven de buis plaatst men een halve klapperdop (koeroeng batok). Iemand is „koeroeng batok", wanneer hij niet verder is geweest dan zijn geboorteplaats; hij is nooit onder de „batok" vandaan gekomen.

Is de bali goed en wel begraven, dan brandt men er wierook bij en des avonds moet er een lampje bij aangestoken wor-

den, totdat het „poepoet poeseur” (het afvallen van de navelstreng) heeft plaats gevonden.

Voelt het kind zich binnen 40 dagen na de geboorte onwel, dan besprenkelt men het „graf” van de bali met water, want het geloof brengt mede, dat het kind ziek is geworden, omdat de bali het te warm heeft. Is deze afgekoeld dan heeft het kind ook geen koorts meer.

Wanneer het begraven of het laten wegdrijven van de bali ordelijk is verlopen, dan pleegt men een kleine slametan te houden, waarvoor één of meer kippen worden geslacht. Zo'n kip heet „bela”, omdat ze zich opoffert tot heil van de kraamvrouw. Het bloed van de kip wordt in een bekertje opgevangen en het voorhoofd van moeder en kind ermede gestreken. Men spreekt dan van „ngagantian getih” d.w.z. dat het bloed, dat de vrouw met de bevalling verloren heeft weder wordt aangevuld.

Des namiddags komen de familieleden, burens, vrienden en kennissen in het huis van de vrouw bijeen, daarmede uiting gevende aan hun blijdschap, dat de bevalling zo voorspoedig is verlopen. En voor de gezelligheid zingen ze om beurten gedeelten voor uit een „wawatjan” (manuscript met één of ander oud verhaal in dichtvorm). De „wawatjan Sech Abdoelkadir Djaleni”, de „wawatjan Joesoep” of ook wel de „wawatjan Rawi Moeloed” hebben de voorkeur. Men zit dan gezellig tot laat in de avond bij elkaar. Bij de welgestelden pleegt men deze gezellige bijeenkomsten tot aan de 40ste dag na de geboorte avond aan avond te houden. Bij de minder goed bedeelden houdt men ze alleen tot aan de avond volgende op de poepoet poeseur. Daarna komen alleen de naaste familieleden bij elkaar. Het houden van de genoemde bijeenkomsten beoogt mede de kraamvrouw gezelschap te houden en haar op te beuren. Vrouwelijke familieleden of kennissen plegen zelfs in het

huis van de kraamvrouw de „kemit” te doen, d. w. z. dat zij 's nachts bij haar blijven slapen.

Intussen hoort men goed op zijn woorden te letten. Vele woorden zijn n. l. „taboe”, omdat zij lichtelijk de aandacht van boze geesten kunnen trekken. Zo mag men de kraamvrouw (noe ngadjoeroe) niet bij die benaming noemen, doch moet haar aanduiden met de omschrijving „anoe keur senang”, hetgeen betekent: „die zich gelukkig gevoelt.” Buiten het huis en ook des avonds moet men de baby aanduiden met „anak montjet” (jong van een aap) of „anak bagong” (jong van een varken.) Wanneer het kind ziek is of huilerig, mag men niet zeggen dat het geplaagd wordt door een boos spook, doch door „noe ti peuting” (die-van-de-nacht); voor de „koenti anak” heeft men de benaming „noe ti tjai” (die-van-het-water). En zo meer.

De vader heeft in de tijd, dat poepoet poeseur nog niet heeft plaats gevonden, dezelfde „pantrangan” als tijdens de zwangerschap, zoals het verbod om geen beesten te slachten, of voorwerp door te hakken, tenzij hij, zoals wij het in ons vorig artikel hebben gezien, voor het uitvoeren van zijn verboden handeling zijn kind mede tot die handeling uitnodigt, met b. v. de woorden: „*Hajoe Oedjang (Njai) oerang meuntjit, tapi Oedjang (Njai) oelah sa-toeroet-toeroetna*”, hiermee te kennen gevende, dat zijn zoon (dochter) met hem mee moet doen met het slachten, doch dat hij (zij) zelf gaaf moet blijven.

Wat betreft de pantrangans voor de moeder, deze zijn in dien tijd dezelfde als tijdens de zwangerschap. Nu wordt vooral het verbod om tegen zonsondergang buitenshuis te gaan ten strengste in acht genomen, want tegen die tijd gaan de kwade spoken (*sandekala*) erop uit, om de mensen te kwellen. En vooral op een „malem Salasa” (Maandag-avond) en „malem Djoemaah” (Donderdag-

avond) moet men extra voorzichtig zijn, want het wemelt dan van „noe ti tjai” (koenti anak). Komt de vrouw „zonder reden” in zwijm te vallen, of begint zij wartaal te spreken, dan is dat het werk van een boos spook. Men heeft hiertegen het volgende middel: men kauwt een stukje panglaj fijn en spuwt dit over gezicht e.a. lichaamsdelen van de vrouw. Wierook wordt erbij gebrand, terwijl men enige keren over haar gezicht strijkt met de hand, waarmede men zijn eigen schaamdeel heeft betast. („ditjamahan”).

Voor het slapen worden de nagels van haar beide duimen en grote tenen met bawang bodas ingewreven, terwijl op haar voetzool met kalk een kruis wordt getekend.

Tot omstreeks 3 maanden na de bevalling moet de vrouw diët houden. Zij mag o.a. geen gebraden eten nuttigen, geen eieren, geen pisang, geen zure dingen, omdat zij dan anders weer gauw een kind zal krijgen, geen waloehvrucht, opdat zij geen dikke buik als de waloeh krijgt, geen sambal enz.

Na 3 of op zijn laatst na 8 à 9 dagen vindt het „poepoet poeseur” plaats. De navelstreng valt af. Ter gelegenheid van dit belangrijke feit worden er de nodige slamatans gehouden. De do'a is gericht tot den Profeet Moehamad en de Wali's. Niet alleen het heil van de baby wordt afgesmeekt, doch ook dat van zijn „opat doeloer” (4 broeders). Deze zijn de „kakawah” (d.i. het vruchtwater), de „tali ari-ari” (de navelstreng), de „bali” (de nageboorte) en de „pamoengkoes” (de vruchtzak). Alzo beoogt elke do'a of elke mantera het heil van de „doeloer opat kalima pantjer”, dus van de evengenoemde vier „broeders” en van de vijfde, de „pantjer” (kern) en dat is het kind zelf. Wanneer men geen acht slaat op de „doeloer opat” dan wordt het kind huilerig en ziekelijk, terwijl het later weinig geluk zal hebben.

De nacht, dat het poepoet poeseur

plaats vindt, pleegt men geen oog te sluiten en moet de baby steeds in de arm gedragen worden, e.e.a. weer ter voorkoming dat er kwade spoken hem zouden komen kwellen. Is dat alles geschied, dan wordt er 's avonds een slamatan gehouden, waarbij „boeboer beureum” en „boeboer bodas” wordt genuttigd. Soms wordt er ook een gezellige zangpartij bij gehouden.

Alvorens tot de slamatan over te gaan, bepaalt men eerst de naam van het kind. Men heeft altijd meer dan één naam voor hem uitgezocht, die elk afzonderlijk op een stukje papier worden opgeschreven. Die stukjes papier worden dan als loten opgerold en in een busje gedaan. Nu moet de moeder één van die loten trekken en de naam die daarop geschreven staat wordt dan de eigennaam van het kind. Het uitdenken van namen kan al of niet methodisch geschieden. In het eerste geval rekent men uit, of uur, dag, pasaran en maand van de geboorte wel kloppen met de naam, die men zou willen geven van het kind. Klopt dat niet (henteu ninggang) dan wordt een andere naam uitgezocht.

Wij kennen 2 soorten van namen, n.l. die welke typisch-Soendanees zijn, en die, welke van uitheemse oorsprong zijn. Arabische namen hebben verreweg de voorkeur. Typisch-Soendanees zijn b.v. de namen Dadap, Waroe (tegenwoordig alleen nog voorkomende in de uitdrukking: „Si Dadap, Si Waroe,” hetgeen betekent „de eerste de beste” of „Jan Rap en zijn maat”) Ispan, Sapin, Begoe, Misnem, Djaikem enz. Van Hindoesche oorsprong zijn b.v. Soemarni, Hartati, Tjitra, Soepria, Nata, Soma. Van Arabische: Patimah, Aminah, Abdoellah, Oemar, Hoesen enz. terwijl ook Europese namen als Jootje, Herman, Teddy, Etty enz. gegeven worden.

Er bestaat ook de eigenaardige gewoonte, om, wanneer de kinderen niet lang na de geboorte sterven, de volgende naam te geven van minder „fris”

objecten, zoals Roentah (afval = vuil), Kadoet (goenie-zak) en Bagong (zwijn). En wanneer het geboren is in de maand Sapar, dan moet het ter voorkoming, dat het door de ziekte „sasapareun” (d.i. steeds kregelig en gauw op de tenen getrapt zijn) aangetast wordt, genoemd worden naar de naam van een of ander vissoort. Zo treft men soms namen aan als si Lélé, si Gaboes, si Betok, si Tawès enz.

Alle namen pleegt men te verkorten voor „huiselijk gebruik”. Zulk een naam wordt „nenehna” genoemd. Moehamad wordt Emet, Hadidjah: Idjah, Rachmah: Mamah, Djoewita: Ita enz. Behalve deze huiselijke bezigt men andere die feitelijk meer betitelingen zijn, doch vaak als eigennaam worden gebruikt. Zo hoort men vaak een jongen noemen Oedjang, Atjep, Agoes, Entol, Eloë enz. en een meisje Eulis, Enoeng, Enok, enz. Het woord „si” dat dikwijls vóór de eigennaam wordt geplaatst is van tweerlei strekking; dit kan een uiting van jovialiteit of van toegenegenheid zijn, doch niet zelden heeft dit een depreciatieve betekenis. Een vader noemt zijn kinderen meestal „si” evenals vrienden onder elkaar bij het noemen van hun vrienden. Als een grove belediging wordt het echter aangevoeld, wanneer men door een vreemde met „si” wordt betiteld.

Is men volwassen dan voegt men aan de kindernaam een z. g. „ngaran kolot” toe. Deze ngaran kolot vervangt vaak de „ngaran boedak” (kindernaam) en is ontleend aan het Sanskrit zoals Soeraätmadja, Sastraätmadja, Soemawiria, Partakoesoema, enz. In sommige streken, zoals in het Cheribonse, acht men deze naamsverandering zo belangrijk, dat er menigmaal een slamatan voor wordt gegeven.

Door de Westerse instelling van een Burgerlijke stand onder de Inheemsen (zij het dan ook alleen maar voor een geselecteerd gedeelte), heeft men tegen-

woordig de gewoonte aangenomen, welke vermoedelijk algemeen zal worden, om de kindernaam, als voornaam en de „ngaran kolot” van de vader als achternaam te brengen. Ahmad de zoon van Kartawiria, krijgt dus de volledige naam: Ahmad Kartawiria. Deze moderne naamgeving gaat lijnrecht tegen de „oude gewoonte” in om juist de vader te noemen naar het kind; b.v. de vader van Ahmad wordt Pa Achmad genoemd. Volstaan wij hier voorloopig mede.

Wanneer de navelstreng reeds afgevallen is, doet men op de navel schraapsel van een klapperdop of wat roet, opdat de navel gauw opdroogt. Ook doet men er witte peper op, opdat het kind later geen last krijgt van buikloop. Daarna drukt men er een geldstuk op om te voorkomen, dat het kind later een vooruitstekende navel (dosol) krijgt; voorts om geen infectie te krijgen! Dit alles moet men elke morgen en elke middag herhalen, totdat de navel helemaal is opgedroogd. Het geldstuk wordt daarna in de kandjoet koendang bewaard. Evenals het afgevallen stukje navelstreng. Dit wordt als een geneeskrachtig voorwerp beschouwd. Wordt b.v. het kind ziek, dan legt men de navelstreng in water en laat het kind daarvan drinken, of soms is het voldoende, wanneer het er mee wordt gebet. Daarom moet men de navelstreng zorgvuldig bewaren. Raakt die zoek, dan wordt het kind huilerig.

Vóór het poepoet poeseur wordt de baby helemaal aan de zorg van de paradi overgelaten. Hij wordt een keer per dag gebaad en daarna met bedak van fijngemalen kalk en koneng ingewreven. Dit om de visgeur te verdrijven.

Na het poepoet poeseur komt het kind onder de zorgen van de ouders. Nu wordt het tweemaal per dag in lauw water gebaad, waarna het ingewreven wordt met de „oebar sasawanan” of „boera beuweung” (vide ons artikel „Soendaneze gebruiken bij de zwanger-

schap" in Djawa no. 2 pag. 133); hierdoor zal het lichaam van de baby later niet rieken. Het bezinksel wordt als „poepoek" (kompres) op het hoofd van het kind gedaan, opdat het geen snot-neus krijgt.

Twee weken oud, wordt het gebaad in water, waarin gebrande dakpan-scherven zijn gedaan. In dat water zijn ook een paar limoesbladeren en een paar gongsèng, opdat de baby krachtig en gevuld, en zijn teint zacht wordt. Het kind wordt daarna helemaal in doeken gewikkeld, opdat het geen kou zal vatten. Vervolgens wordt het naast de moeder gelegd, bij den mand met luiers, want men moet er goed op letten, dat het kind niet in natte luiers ligt. Zo'n natte of vuile luier moet direct gewassen, doch mag niet uitgewrongen worden, want dan krijgt het kind pijnen in zijn lichaam; eveneens niet in de blakerende zon gedroogd, want dit zou hoofdpijnen veroorzaken.

Wat betreft de moeder, ook zij moet elke keer na het baden ingewreven worden met „oebar haneut". En zo moet ze elke morgen en elke middag „wewedjah" of „galogor" innemen. Haar voorhoofd wordt besmeerd met „pipilis", terwijl haar ogen moeten ingedruppeld worden met het sap van een afgekapt tak van een dadap-, kelor- of waroeboom. Dit is een middel, om de slaap te verdrijven, want het is een kraamvrouw ten strengste verboden, om overdag in slaap te vallen omdat zij er dan bleekjes en ongezond gaat uitzien (bareueus).

Vóór de poepoet poeseur moet zij een „bebengkoeng" (lange windsel, dat als goerita om de buik en over de heupen wordt geslagen) van gevlochten touw dragen en na de poepoet poeseur een bebengkoeng van doek (meestal van rode stof). Men gebruikt eerstgenoemde soort bebengkoeng, om de bloedafscheiding spoedig te stoppen, terwijl de bebengkoeng van doek beoogt te voorkomen, dat de moeder te veel kinderen

zal krijgen. De uitdrukking „koerang bebengkoeng" slaat op een vrouw, die met veel kroost gezegend is.

Een kraamvrouw mag alleen het bovenste gedeelte van de rijstkegel (tjong-tjot) eten, want dan krijgt zij veel zog. Men schijnt een causaal verband te leggen tussen de top van de rijstkegel en de moederborst. Zij moet goed uitkijken, of er geen „sèrah" (nog ongepelde padikorrels) tussen de rijst zit, want als zij die eet krijgt zij „seseraheun" (pijnlijke zogstoring).

Van de vlees-soorten, zijn vooral rund- en kippenvlees goed voor haar, echter moet het alleen in geroosterde vorm gegeten worden. Vis mag zij in geen geval eten, behalve gedroogde gaboës. Deze „pantrangan" duurt zelfs 5 á 6 maanden. Men zegt, dat wanneer zij vis eet, haar ogen veel vuil zullen afscheiden zij moet wel veel groenten eten, hetzij rauw dan wel gekookt. Vooral de bladeren van de kahitoetan zijn goed, omdat daarmee alle ongezonde gassen (hitoet) uit het lichaam worden verdreven. Ook gebraden pitten van verschillende peulvruchten zijn goed, zoals die van de peundeuj en de djaat; voorts tjarioe, katjang hedjo, katjang sapoe, enz. Ongekookt water mag zij niet drinken, want dan geeft haar kind telkens over. Het water, waarin bladeren van de semboeng, kemoening en djawer kotok plus een stukje koneng gede gekookt zijn, verdient de voorkeur. Dit dient vnl. om een onfrisse bloedlucht te temperen.

Na ruim 3 dagen of een week, wordt de vrouw door de paradji gemasseerd. Deze massage wordt „ngoeroet ngirabkeun" genoemd. „Ngoeroet" betekent „masseeren" en „ngirabkeun", „afschudden" en beoogt pijnen uit het lichaam te verdrijven. In sommige streken geeft men de paradji na het ngoeroet ngirabkeun een kom rijst, een ei en wat geld mede. En wanneer men bij de bevalling geen kip als „bela" heeft geslacht, dan doet men dat nu.

Een weekje na het ngoeroet ngirabkeun, verricht de paradji het „ngoeroet netepkeun” d.w.z. de baarmoeder op haar oorspronkelijke plaats terug masseren. Deze massage, moet de paradji tot de 40ste dag na de bevalling om de week herhalen. De slotmassage heet „ngoe-roet ngarèrèkèp.” — „Rèkèp” betekent „passen,” „op zijn plaats brengen” en beoogt alle spieren en aderen weer op hun goede plaats te brengen.

Na elke massage moet de paradji de op een stok geprikte stukje panglaj, bawang bodas enz. stuk voor stuk verwijderen. Dit geschiedt als volgt :

De 2de week na de geboorte, dus na het ngoeroet ngirabkeun, neemt men de rode lombok eraf en werpt die weg. Hierdoor komt de bawang beureum boven aan de stok te zitten. Hiermede wordt te kennen gegeven, dat het bloed, dat de vrouw afscheidt, niet zo rood meer is. Na de 3de week, wordt de bawang beureum verwijderd, zodat het stukje koneng boven aan komt. Dit is een teken, dat het afgescheiden bloed er geelachtig begint uit te zien. Na de 4de week, als het stukje koneng op zijn beurt is weggegooid, komt de bawang bodas bovenaan hetgeen zeggen wil, dat het bloed nu witachtig begint te worden. Na de 5de week neemt men ook de bawang bodas weg. Het stukje panglaj komt dan bovenaan. De bloed afscheiding begint te stoppen en na de 6de week wordt ook het stukje panglaj verwijderd en de vrouw is weer geheel genezen.

Aldus vernamen wij van een oude paradji omtrent de symbolische betekenis van de stok, die uit de top van de koekoesan steekt. Ook de koekoesan zelf, heeft zijn symbolische betekenis. Daarin wordt immers de rijst gekookt. Hiermede wordt de ouders aan de ernst van het leven herinnerd, vnl. aan de moeilijke strijd om het bestaan, die, nu zij een kind hebben, wordt verzwaard.

Zijn de 40 dagen na de geboorte verstre-

ken, dan draagt de paradji de vrouw weer aan haar man over. Hem wordt vooraf gevraagd, of hij gereed is haar te ontvangen. Dit formele verzoek, wordt „sibanjo” genoemd en geschiedt als volgt :

Men neemt een beker, waarin water en geld zijn gedaan. Er naast plaats men allerlei soorten koekjes e.a. eterijen en verder een kip of een haan, al naar gelang het een meisje of een jongen is. Deze haan (kip) wordt de „hoerip” van het kind genoemd en wordt met veel zorg onderhouden.

De paradji gaat met uitgestrekte benen zitten naast de kom met water en geld, de eterijen en de kip (haan) en brandt wierook. Het kind wordt op haar beide uitgestrekte benen gelegd. Ondertussen dreunt zij verschillende spreuken op, z. g. „ngaradjah”. Zij zit met het front naar de moeder. Na het ngaradjah, vat zij de hand van de vrouw aan en dompelt die in de kom met water, al verontschuldigen uitende voor het geval zij te kort is geschoten in de behandeling van de bevalling. Hierna wendt zij zich tot de man met de woorden : „Ajeuna koela njerankeun deui pamadjikan andjeun, rek dikieu-kieu oge ajeuna soemangga, geus teu semang, geus sabaheula sabihari deui”. (Hiermede draag ik thans Uw vrouw weer aan Uw zorgen over. Wat gij ook met haar wilt doen, doe zoals gij wilt ; niets dat mij nu kan verontrusten of zorgen baart, want zij is weer gezond als voorheen.) Woorden van dank worden hierop door de man ten antwoord geuit. Hiermede is dan het sibanjo afgelopen.

Het geld in de kom met water wordt afgestaan aan de paradji. Als bewijs van grote dankbaarheid krijgt zij meestal daarenboven nog rijst, koekjes en ook kleren en kaens. Soms ook nog de kussens en de mat of bultzak waarop de bevalling plaats heeft gevonden. Voorts ontvangt de paradji soms nog voor de Lebaran wat geld als „pitrah” van de ouders van het kind en

bij ziektegevallen van het kind wordt eerst zij geraadpleegd.

Na het sibanjo moet de vrouw een kuur doen (dipahinoem), en wel met drieërlei bedoeling, n.l. 1ste om eventuele pijnen in de buik, veroorzaakt door plaatsverschuivingen van de ingewanden, te stillen; 2de ter regeling van de bloedsomloop en 3de opdat zij haar oude kracht weer spoedig terug krijgt. De kuur bestaat of in het innemen van de „djadjamoe” of ook wel in het eten van „angeun” (sajoer). De djadjamoe moet gekookt gedronken en de „angeun” als bijgerecht bij de rijst gegeten worden.

De djadjamoe bestaat uit gedroogde stukjes hout of tak van verschillende planten die een wrange smaak bezitten zoals hades palasari, poetboek masoji, kalembak ganti, remek daging, keras toelang, kioerat enz. Dit alles wordt in een bepaalde verhouding bij elkaar gevoegd en fijngemalen of gestampt. Hierna wordt het mengsel flink gekookt, terwijl het aftreksel koud gedronken moet worden.

De angeun bestaat uit de „hoemoet” (zeer jonge blaadjes) van de arenpalm of langkap, waarbij andere ingrediënten zoals verschillende groenten, vlees en katjangsoorten gevoegd worden. Of ze kan ook wel bestaan uit tjarioe, met djagong of bonen. Als specerij wordt gebezigd: zout, trasi, asem, bawang beureum of de bladeren ervan, bawang bodas, salam, sereh, ladja, pepertjabe areuj en peundeuj.

Van deze pahinoem, geeft men een gedeelte aan de bureu om er mede te kennen te geven, dat alles goed is afgelopen. Immers indien de 40 dagen na de geboorte nog niet verstreken zijn, kan men nog niet zeggen, dat alles „salamat” is.

•••

Wij hebben t. b. v. het kind reeds een kleine slametan gehad n.l. bij het poepoet poeseur. Verder heeft men nog slametans bij het „noeroenkeun”, „njoekoeran” en „moedoen lemah.”

Het noeroenkeun wordt gehouden, zodra het kind voor het eerst op het erf

gebracht mag worden, terwijl het moedoen lemah geschiedt, wanneer het kind met de voeten de grond mag raken, dus tegen de tijd, dat het kan lopen of staan; het njoekoeran, wanneer het haar voor het eerst geknipt mag worden. Gewoonlijk valt het noeroenkeun en njoekoeran samen met de slametan 40 dinten. Maar er zijn er ook, die de drie slametan apart houden.

Wanneer dit het geval is, dan viert men het noeroenkeun 7 dagen na het poepoet poeseur. De avond te voren gaat men niet slapen. Men draagt de baby om beurten in de armen. Bij de welgestelden wordt er zelfs flink bij gegeten. Vroeg in de morgen draagt de paradji de baby naar buiten en loopt er mede om het huis of rondom het erf. In haar hand draagt zij een kandjoet koendang met panglaj en een mesje erin. Bij de welgestelden bouwt men er speciaal een „kebon-alas” voor, dat is een „prieeltje” op het erf, bestaande uit een met klapperbladeren en bloemen versierde bamboezen omheining. In het midden hiervan zet men een suikerrietstok of een pisangstam, waaraan de vruchten nog hangen. Aan de bladeren ervan worden koekjes e. a. lekkernijen in papieren pakjes gehangen. Ook ketoepat, tangtang-angin e. a. rijstgebak. De paradji loopt dan met de baby in de arm om de kebon alas heen. Na dit een paar keren gedaan te hebben, gaat zij hurken en krast een kruisje in de grond. Zij maakt ook een klein gaatje erin, waarin zij spuwt. Het beetje aarde, dat zij door het maken van dat gaatje verkregen heeft, wordt in de kandjoet koendang gedaan. Daarna gaat zij weer naar binnen, doch op de drempel van het huis blijft zij even staan, om de „sawer” voor te zingen.

De sawer houdt inzonderheid raadgevingen voor de baby zelve in. In Moch. Koerdi's boek „Sawer orok” (uitg. Drukkerij „Dahlan-Bekti”) luidt de „sawer” als volgt:

GEDICHT.

1. Poen ampoen ka sang roemoehoen,
amit ampoen ka noe gadoeh lemboer,
maap ka djoeraganana,
tabe ka anoe di bale.
3. Bajoe noempang hoedang rasa,
Noer bakal djadi tjahaja,
tjahajana bakal manoesa,
manoesa wawadah Allah.
5. Basa oedjang patitihan,
samemeh nitihka rama,
rasa keur di alam gaib,
ngaran Oedjang teh Datoellah.
7. Rama enggeus geureuhaan,
ngaran Oedjang Noer Moehamad,
geus lingsir ka tjoepoe manik,
ngaran Oedjang Noer Tjahaja.
9. Oedjang teh Noer Lenggang
Poeting,
waktoe opat poeloeh poë,
malah tinja ngalih deui,
kana gedong kanimatan.
11. Noe djadi pantjering hoerip,
lamina teh toedjoeh poë,
awor kaoelaning Goesti,
tjampoer kalawan si bijang.
13. Lawasna salapan sasih,
bakal ti rama noe poetih,
bakal ti bijang noe koening,
tjampoerna nja Enoer geuning.
15. Djalan ka Sangiang rasa,
medal ka Sangiang Toenggal,
metoe ti Sangiang Goeroe,
pindah ka Sangiang tjahja.
17. Ngeplak bakal goenoeng moentab,
hoeroeng bakal Betal mamoe,
herang bakal betal Moekdas,
koelintir bakaling peudjit.
19. Maningkem djadi pamoengkoes,
geus nitih di noe sadjati,
geus ngantjik di toengtoeng peudjit,
goemoeloeng enggeus dikandoeng.
21. Ari pingaraneunana,
dina antara sabo-elan,
dingaranan eta gaib,
tiloe boelan djabang tjahja.
2. Astag piroelah hal adim,
astag piroelah hal adim,
astag piroelah hal adim,
astag piroelah hal adim.
4. Allah di gaiboel woedjoed,
awor Allah djeung Moehamad,
Moehamad ninggal tjahaja,
tjahaja bakal manoesa.
6. Sanggeus ngalih ka acherat,
ngaran Oedjang teh Datoellah,
sanggeus ngalih ka Moehamad,
ngaran Oedjang teh Siroelah.
8. Tina manah gadoeh njoeroep,
kana salira ramana,
meunang opat poeloeh poë,
tinja Oedjang dingaranan.
10. Tegesna gedong noe samar,
merenah di rama keneh,
malah Oedjang dingaranan,
ngaran Oedjang teh noe kadim.
12. Oedjang enggeus meunang tempat,
ngaran tempat kamoeljaan,
tjoepoe manik astagina,
basa keur nitik ka bijang
14. Nja eta badan rohani,
nja eta djenengan badan,
merenah di boemi soetii,
dingaranan Insan Kamil.
16. Loenggoeh di tangkal Alhamdoe,
lenggah di tangkal bismillah,
ngentjlong roepana manoesa,
masih keneh babakalan.
18. Koelinter bakaling santan,
wadi noe djadi wawadah,
mani noe djadi tjahaja,
mani noe djadi manoesa.
20. Saboelan eukeur ngaherang,
doea boelan keur ngalenggang,
tiloe boelan keur goemoeloeng,
Moehamad geus tanpa ngaran.
22. Opat boelan keur goemeter,
dina djero wewetengan,
lima boelan dingaranan,
djabang baji keur loemenggang.

23. Genep boelan enggeus oesik,
toedjoeh boelan toempak bali,
dalapan ngaroeang-roeang,
ka salapan Djabang-baji.
25. Tjarita djeung malaikat,
pasini paradjji batin,
ngandjang njandak toetoelisan,
meuntas sirotol moestakim.
27. Nja eta kajoe Moentaha,
di talaga Kalkaosar,
dina tempat bale aras,
saoerna paradjji batin.
29. Koedoe emboeng ka noe laoeuk,
oelah pati kana tjai,
wajahna teu dahar oejah,
ajeuna geura brol medal.
31. Bagdja Oedjang noe ti koedrat,
ajana di kebon alas,
mana loba kadaharan,
Oedjang bisi panasaran.
33. Mana koedoe make pajoeng,
watekna asih ngagimboeng,
pajoeng doea noe ti koedrat,
watekna mawa daradjat.
35. Disawer koe beas beureum,
beas bodasna barodas,
netepkeun soengsoem baloengna,
mahi geus woedjoed boektina.
37. Koering teh Bako langgengna,
hiroepna teu leungiteun koering,
beda djeung batoer noe lian,
moehalapah lilhawadis.
39. Ngadeg koe napsoe sorangan,
Wahdanijatna sahidji,
sa-datna djeung sasipatna,
asma ap-al sahidji.
41. Ngadamel taja bakalna,
bakal lian ti rohani,
mani koering bisa ngelmoe,
elmoe kanjaho sorangan.
43. Kodiron anoe satoehoe,
noe kawasa anoe gaib,
gaib teu kasangka tjipta,
moen ditampik koe sim koering.
24. Geus linggih dina paranti,
geus aja di noe laksana,
geus toempak kana бага,
geus tereh bakal ka doenja.
26. Dina arah-arah mahsar,
bareng djeung paradjji batin,
ari ningali ka pajoen,
aja kajoe gordah loehoer.
28. Geura brol medal ka doenja,
toelis teh geura teangan,
moen koe maneh teu kapendak,
oelah misono ka kedjo.
30. Noe nampa paradjji lahir,
dongkapan poë ajeuna,
Oedjang geura pelesiran,
soesoel redjeki ti kadim.
32. Mana diajakeun roedjak,
Oedjang teh bisi ngaloendjak,
mana diajakeun damar,
Oedjang teh bisi kasamaran.
34. Pajoeng tiloe noe ti iboe,
watekna panghoedang semoe,
pajoeng opat noe ti rama,
watekna loba noe welas.
36. Nja koering noe boekti Kidam,
kidam pangheulana koering,
ringkang soteh ka noe lian,
panjeboet diri sim koering.
38. Ngadeg koe napsoe sorangan,
Wahdanijatna ti koering,
anjar salian ti koering,
Kijamoehoe binapsihi.
40. Koedrat kawas Jang Agoeng,
agoengna mahi koe diri,
iradat kersa Allah,
Allah ngadamelna koering.
42. Hajat hiroep sorangan,
sama sim koering ngaroengoe,
basar paningal sorangan,
kalam pangoetjap koering.
44. Sim koering mah da moeridan,
noe karasa kana diri,
kapanggih neangan diri,
sorangan nganteur sorangan.

45. Nganteur kahajang kaeling,
aliman noe njaho doemoek,
doemoekna ngaroeksak ati,
teu noendjoek lian ti diri.
47. Widi tjitjing widi leumpang,
widi sakœer noe geus kaboekti,
boektina hiroep marengan,
nganteur kahajang ka eling.
49. Ngadenge atawa ngoeping,
nja sorangan anoe boekti,
basiran anoe geus poegoeh,
poegoeh awas djirim djsim.
51. Moetakaliman noe njaoer,
njaoer njaritakeun diri,
diriksa koe pirbadi,
dibabar kalima sada.
53. Sorangan anoe ngadjaring,
ringkangna geus djadi sipat,
sipat doea poeloeh pasti,
hidji boektina jang Agoeng.
55. Oetoesan Goesti Jang Widi,
ngoetoes kahajang kaemboeng,
ngoetoes peureum ngoetoes beunta,
ngambeu ngadenge djeung ngoeping.
46. Lain babatan tjarita,
tjarita medal ti ati,
hajan tegesna teh hoerip,
hoeripna Goesti Jang Widi.
48. Samian anoe ngaroengoe,
ngoelik lian tina ati,
ati noe mahi sorangan,
ngandelkeun ka tigin ati.
50. Ringkangna ka mana-mana,
ka mana-mana ge mani,
mani anoe geus oeninga,
ningalikeun koe ningali.
52. Sada omongan pirbadi,
pirbadi ngoekoer ka tangtoeng,
tangtoeng sorangan digending,
dingdingan ngadeg sorangan.
54. Malaikat anoe ngaping,
Djabrail djeung Idjroil,
Isropil djeung Minkail,
opatananana oetoesan.
56. Tatapi reudjeung patokan,
anoe baris kaalaman,
toelis dina toetoeisan,
titilasan panganggeusan.

Na afloop van het zingen van de sawer brengt de paradji het kindje binnenshuis. De kebon-alas wordt dan door de kinderen bestormd, die om de koekjes en andere lekkernijen gaan vechten. Daarna gaat men de hadjat eten en hiermede is de plechtigheid van het noeroenkeun ten einde.

Het njoekoeran, hetwelk meestal op de 40ste dag na de geboorte wordt gehouden, wordt belangrijker geacht dan het noeroenkeun. Bij de welgestelden wordt er een behoorlijk feestje bij gevierd, bijv. door het geven van een wajangvoorstelling, een tajoeb-partij, een zang-partij, enz.

Bij de zangpartij moet men uit de wawatjan Nabi-Paras voorzingen, een wawatjan, die handelt over het haar-knippen van de profeet Moehamad. Alvorens men overgaat tot het daad-

werkelijk knippen van het haar van de baby, wordt de marhaba in koor gezongen. De marhaba handelt over de geboorte van de profeet Mohamad.

Bij de minvermogenden stelt men zich tevreden met een eenvoudige hadjat van rode en witte pap. De benoedigheden voor het njoekoeran bestaan vnl. uit: 1° een schaar, waaraan een draad van katoen is vastgeknoopt, aan welke draad stukjes panglaj zijn gehangen, 2° een kom met water, waarin geld en (als die er zijn) ook gouden voorwerpen, zoals een armband, een broche, ringen enz. gedaan worden. In het water doet men ook nog bladeren van de djawer-kotok, djaringao, enz. Soms heeft men ook een paar jonge cocosnoten er bijgeplaatst, die van boven en beneden afgeplat zijn en waarin klapperbladnerven gestoken zijn, waaraan

stukjes koneng, panglaj, rode en witte ui en rode lombok geregen zijn. Voorts voegt men er ook nog een rijksdaalder en brandende kaarsen bij.

Nadat al de gasten aanwezig zijn, begint men de marhaba voor te zingen. Het kind wordt dan in een slendang gedragen en naast hem staat iemand, die de kom met water, de jonge klapper en de brandende kaarsen op de hand moet dragen. Dan gaat men om beurten telkens iets van het haar van de baby met de reeds vermelde schaar afknippen. Het eerst komt de oudste of ook wel de aanzienlijkste onder de aanwezigen aan de beurt. Is men klaar met de marhaba, dan gaat men zich te goed doen aan de sidekah.

De afgeknipte vlokjes haar worden bewaard en bij de welgestelden worden deze eerst afgewogen met goud, dat mede in de kandjoet koendang wordt bewaard. Men zegt dat het kindje hierdoor rustig blijft. Omstreeks 2 maanden oud, wordt het haar helemaal afgeknipt. Dit haar, ook wel „boeok roedjit” (vies haar) genoemd, wordt in de rivier geworpen, opdat het lang zal worden als de rivier en golvend zal groeien als het kabbelende water. Voorts wordt er aan deze handeling ook nog een andere strekking toegekend. Water n.l. is koel. Zo beoogt men de baby later in alle moeilijkheden het hoofd koel te doen houden. Aldus de belangrijkste ceremoniën bij het njoekoeran.

Als de derde plechtigheid hebben wij het *moedoen lemah*.

Het kind, dat reeds kruipen of staan kan, zal nu voor het eerst met de grond in aanraking gebracht worden, hetgeen niet zonder ceremonie mag geschieden. Men zet op het erf wederom een kebon-alas op. Buiten de omheining spreidt men kaens, die heelemaal opengevouwen zijn. Inplaats van kaens kan men ook pisang bladeren nemen. Overal hangt men lekkernijen. Op de kaens strooit men padi-aren, geldstukken en

gouden voorwerpen en bovendien ook nog dodol (Jav. djenang) en oelen (soort gebak, gemaakt van witte kleefrijst). De paradi draagt het kindje naar buiten en laat het, na het met beide voetjes op de dodol en de oelen te hebben laten stappen, op de uitgespreide kaens of pisangbladeren vrij. Aller aandacht is nu gevestigd op wat het kind gaat beetpakken. Neemt het een padi-aar, dan roept men uit: „Tani, tani.....,” want dat is een voorteken, dat het kind later tani of vrouw van een tani zal worden. Wordt het geld het eerst aangeraakt, dan wordt het later een handelaar. Raakt het een gouden voorwerp aan, dan wordt het een ambtenaar (ambtenaarsvrouw).

Aldus de verschillende ceremoniën, die betrekking hebben op de baby. Het moedoen lemah wordt thans alleen nog gevierd door slechts enkelen, die zich nog streng houden aan de traditie.

••

Laten wij nu eens zien, wat men in verschillende gevallen met de baby doet.

Wanneer de baby gaapt, houdt men de vingers voor zijn mondje, terwijl men uitroept: „*Soep bajoe ka koeroengan*” (gaat naar binnen, gij levenskracht, in de kooi). Met koeroengan bedoelt men het lichaam. Door die uitroep wordt dus te kennen gegeven, dat men hoopt dat alle levenskracht het lichaam van de baby binnendringt.

Dat houden van de vingers voor de mond is ook bedoeld, om te voorkomen, dat de mondenopening door het gapen te groot wordt.

Hikt de baby, dan roept men direct uit: „*Maling tjikoer!*” (men steelt tjikoer) en verder: „*Maling djahe!*” (men steelt djahe) zodanig, dat de baby door de uitroep schrikt. Met deze uitroep wordt beoogd, de baby, die door de kou hikt, het warme gevoel te geven van de tjikoer en de djahe, twee soorten knollen, die om hun hete smaak, als warme compres en ook wel voor sambel gebruikt

worden. Gaat het hikken door, dan plakt men tussen de wenkbrauwen van het kind een stukje van een seureuhblad (Mal. sirih). Het woord „seureuh” klinkt bijna gelijk aan het woord „reureuh”, hetgeen „ophouden” of „rusten” betekent. Met dat stukje seureuhblad wordt dus de wens te kennen gegeven, dat het hikken spoedig gaat ophouden. Volgens een andere verklaring verkrijgt de baby door dat stukje sirihblad, dat immers ook zo’n hete smaak heeft, een warm gevoel. Soms plakt men i.p.v. een stukje sirihblad een stukje „raramboe samak” (franjes aan de mat) op het voorhoofd van het kind. Deze handeling is een zinspel op de wens, die in het woord „samakta” schuilt, hetgeen wil zeggen: „Snel verdwijnen!”

En wat doet men nu, wanneer de baby gaat niezen?

Bij de eerste keer, dat hij niest, roept men: „*Tjleng sawanna!*” Men hoopt dan, dat de „sawan” (stuip) samen met het niezen „uitgeniesd” wordt uit het lichaam. Bij de tweede en volgende keren, roept men uit: „*Hoerip waras*” (Gezond en wel) en soms worden deze uitroepen gevolgd door de volgende Javaanse zin: „*Loenga sing ga-boeg, kèri sing waras!*” (Verdwijne wat nodeloos is en het gezonde blijve over). Men vergelijke deze gewoonte der Soendanezen met die der Europeanen, die bij het niezen plegen uit te roepen: „*Santé*”.

Wanneer de baby door half-verstikking gaat hoesten, dan wordt er bij uitgeroepen: „*Bongbong djalan ka gedong*”. (De lucht moge weer ongehinderd door de luchtpijp stromen). Terwijl men de boven vermelde zin uitroept, drukt men zachtjes de handpalm op de borst van de baby. Hoest de baby door, dan hoest men mee, opdat de baby hierdoor aan kracht wint.

Wanneer de baby wil gaan slapen, aait men het heel zachtjes over de rug, de voeten of de borst, doch nimmer

mag men dat over het voorhoofd doen, wijl zulks het kind verwend maakt. Verboden is daarenboven nog de kin van de baby te betasten, of te kussen, want het geloof brengt mede, dat het kind dan later „tjoelamitan” wordt, d. w. z. dat het van alles, dat het onder zijn ogen krijgt, een beetje wil vragen. Dit geldt inzonderheid voor lekkernijen.

Wat doet nu de vader, nadat de bevalling heeft plaats gevonden? Krijgt hij zelve geen aandeel in de verzorging van de baby en de moeder? In genen dele; vrijwel alles wordt overgelaten aan de paradjí en de andere vrouwen. Wil de man er zich toch mede bemoeien, en steeds bij de vrouw blijven, dan wordt hem schertsend verweten: „*Kawas keur ngadjoelang bae.*” (Je bent gelijk een neushoornvogel), want alleen de „*djoelang*” blijft bij het wijfje zitten, wanneer dit eieren legt ja gaat zelfs er mede op zitten broeden.

Andere uitdrukkingen, welke in verband staan met de baby-verzorging zijn o.a. de volgende: „*Si atah boera*”, hetgeen wordt gezegd van een kind, dat sukkelend opgroeit. Men hoort ook wel eens zeggen: „*Keur leutikna koerang boera.*” Deze uitdrukkingen houden verband met de gewoonte, om ter bezwering van de kwade spoken, panglaj fijn te kauwen, welke in de verschillende hoeken van het huis en van de kraamkamer wordt uitgespuwd (ngaboera). De beide uitdrukkingen, willen dus te kennen geven, dat men in de tijd, dat het kind nog een kleine baby was, te weinig panglaj heeft uitgespuwd, zodat de kwade spoken vrij spel hebben gehad, om de baby te plagen. Vandaar, dat het kind gestadig sukkelt.

Een andere uitdrukking, luidende „*si atah beuweung*” wordt toegepast op iemand, die onfris ruikt. Daarmede wordt dus te kennen gegeven, dat hij te weinig ingesmeerd was met de baloer boera-beuweung.

Wanneer het dondert of het bliksemt,

dan moet men de baby in de armen dragen, terwijl men een beetje roet op zijn voorhoofd smeert. Dit ter voorkoming van stuipen.

Des avonds, wanneer de baby reeds in slaap is gevallen, likt de moeder drie keren op het voorhoofd en op de borst; hiervan wordt verwacht, dat de „koentianak” niet de moed zal hebben, hem te komen „likken”. De uitdrukking „dile-tak djoerig” (lett. door een spook afgelikt) wil zeggen, dat men door de bewerking van een kwaadaardig spook ziek is geworden.

Hoort men des avonds het geluid van een of andere nachtvogel, zoals de koreak, de bebentje, loklok enz., dan wordt de baby drie keren „ditjamahan” (over het gezicht strijken, met de hand waarmede zijn schaamdeel was aangevat), terwijl men de sahadat prevelt. Betreft het een ouder kindje, dan is het voldoende het op zijn zijde te laten liggen. Het bijgeloof wil n.l., dat een boos spook op de rug van die vogels gezeten is en kinderen ziek maakt. Door bovenvermelde handelingen, wordt het gevaar dus afgewend.

Wanneer er een epidemie heerst, dan tekent men des avonds boven op de voet en op de voetzool kruisjes met kalk. Alzo wordt het gevaar voor besmetting afgewend.

Is er een sterfgeval in de buurt, dan worden de oren van het kind besmeerd met witte kalk, terwijl op zijn hoofd oear sasawanan wordt gespuwd.

Krijgt het kind koorts of huilt het des nachts aanhoudend zonder bepaalde reden, dan is het eerste wat men doet, overal fijngekauwde panglaj rond te spuwen, terwijl de volgende mantera gepreveld wordt. „Nini Bala ara-ara, Aki Bali iri-iri, oelah hiri dengki ka si Baji, da bareng ngadjadi, djep meneng si djabang baji.” (Nini Bala ara-ara, Aki Bali iri-iri, plaagt de baby niet, het is immers jouw medeschepsel, wees stil nu baby). Over de uitdrukking

„bareng ngadjadi” wordt ons de verklaring gegeven, dat die gebaseerd is op de grondstelling, dat spoken, geesten enz. schepselen Gods zijn, waarom wij daarvoor de bovenstaande vertaling geven. Behoudens de genoemde voorzorgsmaatregelen, pleegt men ook nog het lichaam in te wrijven met de baloer sasawanan, waarna het goed in doeken wordt gewikkeld. Vindt de koortsaanval of de aanhoudende huilbui overdag plaats, dan legt men bovendien nog een compres van fijngemalen djerok nipis-bladeren, jonge asam-bladeren en bawang beureum op zijn hoofd.

Houdt de huilbui langen tijd aan, dan wordt er een hadjat van rode en witte rijstepap met 7 soorten „djawadah” (Jav. djenang) gehouden. Deze hadjat is bedoeld als offermaal aan de „opat doeloer” (vier broeders) van het kind, t. w. de nageboorte, de navelstreng, de vruchtzak, en het vruchtwater. Indien de bevalling niet lang geleden heeft plaats gevonden, dan strooit men op de plaats, waar de bali begraven of te water gelaten is, bloemen enz. Wanneer het kind des nachts aanhoudend huilt en dus weinig slaapt, dan spreekt men van „tjareuheun,” omdat het gelijk een „tjareuh” (loewak) des nachts waakt en overdag slaapt. Om hieraan spoedig een einde te maken legt men onder het kussen van het kind een paar blaadjes „simpeureun” of „djoekoet rioet” (kruidje-roer-me-niet).

Hier treft men wederom een voorbeeld aan van de merkwaardige associatie tussen het gewenste en het object, dat de naam of eene eigenschap bezit, welke zekere gelijkenis vertoont met hetgeen gewenst wordt. De naam „simpeureun” doet immers denken aan de wens „sing peureum”, hetgeen zeggen wil: „Dat de ogen gesloten mogen worden.” De „djoekoet rioet” (kruidje-roer-me-niet) die bij aanraking haar bladeren sluit, symboliseert de wens dat de oogleden gelijk genoemde bladeren zich gauw zullen sluiten.

Gaat het kind vaak en breiachtig af, dan is het een teken, dat het groei-proces vordert. Dit wordt „indah” genoemd, en vindt vaak plaats wanneer het begint te zitten, te staan, tanden te krijgen enz. Als middel tegen een overmatige afgang bij het indah, spuwt men op de buik van het kind fijngekauwde katoentjar, zout en tjikoer; ook legt men er fijn-gemalen bladeren en koneng op.

Heeft het kind gewone buikloop of diarrhee, dan laat men het water drinken, waaraan fijn-gemalen lampoejang en bawang beureum is toegevoegd. Soms doet men koneng temen, koentji, peundeuj en kahitoetan bij. Deze geneeskrachtige drank voor kleine kinderen of babies, wordt „tjekok” genoemd.

Ook in gezonde toestand, moet het kind weleens „tjekok” innemen van tarawas, katoentjar en koneng temen, deze dient vnl. om het kind flink te doen groeien en ook om het geen stinkende adem te laten krijgen, welke het gevolg heet te zijn van darmziekte (sariawan-peudjit).

Bij stuipen, strijkt men het kind, bij het „ditjamahan” (zie boven), met een sapoe-padi 3 maal over het gelaat. Soms draagt men het drie keren onder een of ander meubelstuk, (een bank of een tafel) of ook wel onder het huis door, de mantera prevelende: „*Sang Patigel, Sang Badigel, sira adja hiri dengki, maring bangsa manoesa, sabab isoen weroeh maring anak sira kabeh, jaikoe Toemeng-goeng Antarawoeloeng, Demang Antarawirasa. Kon balik marang enggone. Lan malih, si Tjeleng dibawa poelang, ora gelem maring Goenoeng Toendjoeng, pager deto mring boeana. Tjintamala oeripe Dewi Djamoedi, waras Raden Tjahja Sawan, jen sawan mawa deweke. Toelake sirna oerip kaanan sira. Istan, istan, istan.*” In dit typisch gemengd Javaans wordt te kennen gegeven, dat de spoken Sang Patigel en Sang Badigel de mens geen kwaad mogen doen, aangezien men weet, wie hun kinderen zijn n.l. Toemeng-

goeng Antarawoeloeng en Demang Antarawirasa, die bevolen moeten worden terug te keren naar hun eigen plaatsen. De sawan (stuip) moge dan verdwijnen in de oceaan. Voordat het kind onder de tafel e.d. doorgedragen wordt, moet men het een soort kaen omslaan, vervaardigd van een karoeng gebang.

Wanneer het kind een aanval krijgt van „hantoe banjoe”, ook „hantoe kantjing” genoemd, dan prevelt men de volgende mantera: „*Toedjoe hantoe djadi banjoe, wong indra baradja indra soep sihoeng baradja mala, les ilang tanpa lekara, leboer mangka djadi banjoe, tiis dingin paripoerna, waras !*” De hantoe banjoe is een soort kramp, waarbij het kind uit de mond schuim afscheidt.

Een ander soort kramp, waarbij uit de mond geen schuim wordt afgescheiden heet de „hantoe baloekang”. De mantera hiervoor luidt: *Ashadoe sahadat senggeng, sadjatine bapa Taseni dalla bismillah hirohman-nirohim*

Krijgt het kind een aanval van „hantoe babi” d. i. een kinderziekte waarbij het kind gelijk een varken (babi) knort, dan prevelt men de volgende mantera: „*Parang ninggang djoengkrang, tjongkrang ninggang parang, bisnoe-bisnoe, bismillah hirohman-nirohim.*” Het verband tussen de inhoud van deze eigenaardige mantera en de betrekkelijke ziekte is niet meer aan te tonen.

Is het kind na 2 á 3 maanden nog bleekjes en zwak, dan spreekt men van „sawan bangke”, omdat het kind er gelijk een „bangke” (lijk) uitziet. Het middel hiertegen is het kind de „mandi majit” te laten nemen, waarbij de do’a noerboeat wordt gepreveld. Dit „lijkenbad” moet des Vrijdags om 11 à 12 uur gegeven worden. Ingeval dat het kind na één bad niet beter wordt, moet het drie, vijf of zeven keren zulk een bad ondergaan.

Verwacht de moeder wederom een kind, dan gebeurt het vaak, dat het vorige kind huilerig is, alhoewel het zich helemaal niet onwel gevoelt. In dit

geval spreken wij van „lanoes”, waartegen men de volgende maatregelen neemt: De vader gaat dan samen met het kind een bad nemen, terwijl hij vlak voor de mond van het kind de volgende mantera uitsprekt: „*Loenas-lanoes, bisina lanoes ti indoeng mangkana loenas koe bapa, siit tjitjing, tjihtjir repeh, dita-wa koe kersa Allah. Saha noe geureuh di landeuh? Boejoet Lanoes. Saha noe tjektjok di tonggoh? Boejoet Mageung. Keur naon Boojoet Mageung? Eukeur nempoeh Boejoet Lanoes. Ah moal lanoes da dtempoeh koe Boejoet Mageung*”, hetgeen wil zeggen: „Weg gij lanoes! Indien de lanoes veroorzaakt is door de moeder, zal zij door de vader verdreven worden; de vogel siit en de tjihtjir zullen zwijgen, tot zwijgen gebracht door Gods wil. Wie maakt daar beneden kabaal? Boejoet (overgrootvader of overgrootmoeder) Lanoes. Wie maakt daar boven lawaai? Boejoet Manggeung. Waar is Boejoet Mageung mee bezig? Hij is bezig Boejoet Lanoes te verdrijven. Nee, het zal geen lanoes krijgen, want ze is reeds verdreven door Boejoet Mageung.”

Wanneer nu het kind ziek is en er toevalligerwijs een begrafenisstoet voorbijgaat of bij de bureen een sterfgeval voorkomt, dan moet behalve, dat zijn oren, zoals wij eerder gezien hebben, met witte kalk ingesmeerd worden, zijn voorhoofd met het water gebet worden, waarmede de drempel is schoongewassen. Alzo wordt het gevaar, dat de ziekte van het kind ernstiger wordt, afgewend.

Gaat men verhuizen of ergens bij iemand logeren, dan moet men de kandjoet koendang niet vergeten mede te nemen. Immers daarin zitten allerhande soorten kruiden, knollen en andere geneeskrachtig plantaardige ingrediënten, zomede andere zaken, welke benodigd zijn voor het verdrijven van eventuele ziekteaanvallen of andere gevaren. Het is om deze reden, dat dat zakje „kandjoet koendang” wordt genoemd, vermits het

overal wordt medegenomen (dikoekoendang). Alvorens te vertrekken naar het huis, waar gelogeerd zal worden, neemt men wat as uit de haard, samengewikkeld met wat aarde uit de taweuran (gedeelte van het erf, beneden de dakgoot), doet deze in de kandjoet koendang, terwijl erbij gepreveld wordt: „*Hajoe Oedjang (Njai) badagna, lemboetna oerang ngandjang*”. (Kom ga mee mijn zoon (dochter), zowel jouw stoffelijke als jouw geestelijke lichaam, ga mede op bezoek).

Omtrent de ontwikkeling van het kind gaat het volgende verhaal. Reeds tegen de tijd, dat de moeder 9 maanden in blijde verwachting verkeert, verleidt een engel hem om gauw ter wereld te komen, doch het kind weigert hieraan te voldoen. De engel weet er echter raad op en zegt het toe hem een soort wapen voor zijn levenswandel mede te geven. Dat wapen bestaat in de vorm van het levenslot. Het kind weigert totdat dat wapen hem ter hand wordt gesteld. Aan deze voorwaarde wordt gehoor gegeven. Gewapend met het levenslot, komt het kind spoedig ter wereld. Doch zo is het ter wereld gekomen of de engel neemt hem het levenslot weer af. Hierdoor barst het in huilen uit.

Een maand oud, lacht het zo nu en dan. Dit komt omdat het bezig is met de *Nini Maranak*, de bescherm-geest van het kind te stoeien. En bovendien is hem weer de engel verschenen, die hem het levenslot voor ogen houdt.

Omstreeks 3 maanden oud, legt de engel het levenslot naast hem neer. Dit ziende, put het kind zijn krachten uit om het te grijpen; het begint op zijn zijde te liggen. Net zou het het levenslot kunnen beetpakken, of de engel verplaatst het weer een eindje. Het kind laat echter de moed niet zakken en schuifelend op zijn buik tracht het het levenslot te grijpen, dat echter telkens wat verder weg wordt gelegd. Hierdoor geërgerd, spant het kind al zijn krachten in zodanig, dat het in staat

is, het lot wat harder „na te lopen”. Het begint te kruipen. Des ondanks, is het lot nog steeds niet te vatten.

Het vermoeit zichzelf en gaat daarom zo nu en dan zitten. De engel laat niet af, hem met het lot te verleiden. Het kind spant al zijn krachten in: het begint te staan en vervolgens gaat het lopen, eerst stapvoets doch later kan het zelfs hard lopen. Intussen heeft de engel het lot achter in de haard verbor-gen. Dit is de reden, waarom kinderen van anderhalf jaar, zo vaak met vuur willen spelen.

Van de haard verplaatst de engel het

lot ergens in de tuin. Ook hier gaat het kind onvermoeid zoeken. Het is om deze reden, dat het kind van 4 á 5 jaren oud, graag in de tuin wil spelen en in bomen klimmen.

Nog is het lot echter niet gevat, tot eindelijk op zijn 15de jaar de engel hem „temah wadi” (onderscheidingsvermogen tussen goed en kwaad) schenkt, waardoor het kind ineens andere wensen en verlangens krijgt. Het levenslot is hij vergeten en hij begint te denken aan de moeilijke strijd om het bestaan. Vanaf dit ogenblik is zijn kindzijn ten einde; hij wordt een volwassen mens.

MADOERESE VORSTENTELGEN IN BENGKOELLEN

DOOR

Dr. H. J. DE GRAAF.

Het in 1933 bij Balai Poestaka verschenen boekje: Tambo Bangkahoeloe, een beknopte kroniek van het gewest Benkoelen in het Maleis, bevat niet zo heel veel feiten, welke aan andere historische gegevens te controleren zijn.

Een der weinige uitzonderingen vormt het bericht op blz. 65, dat de komst in Benkoelen vermeldt van „doea orang radja dari Madoera, seorang bergelar Radin Temenggoeng Wiro Diningrat dan jang seorang lagi bergelar Radin Sangnoto”.

Deze twee heren wenden zich tot den Vorst van Soengai Lemau en den Boeginesen „Kepala dagang” Daeng Meroepa en vallen zo in de smaak, dat zij begiftigd worden met een verblijf in de kampoeng Tengah Padang. Tot zover dit bericht. Daar de komst der Madoerese groten in Benkoelen verhaald wordt ná de vestiging der „Koempeni Inggris” aldaar (p. 57), welke in 1684 valt, en vóór het beëindigen van de „Tambo” in 1794 (p. 66), hebben wij hier twee tijdsgrenzen, tussen welke wij de komst der deftige Madoerezen dienen te stellen.

Inderdaad vinden wij de reis van een Madoeresen prins naar Benkoelen vermeld, al is het niet onder al te vrolijke omstandigheden, n.l. tijdens de z.g. Madoerese oorlog (1744-45), die de Compagnie met Tjakraningrat III van Sampang voerde, toen deze naar zijn mening niet voldoende beloond was voor zijn in de „Chinese oorlog” aan de Compagnie verleende diensten.

M. L. van Deventer, in zijn „Geschiedenis der Nederlanders op Java”, verhaalt, dat het in 1745 met Tjakraningrat's zaken hoe langer hoe slechter ging. „Ook scheen hij zich met onderhandsche hulp van de Engelsche Com-

pagnie gevleid te hebben, die hij reeds bij het begin van den oorlog (dus in 1744) door zijn tweeden zoon in Benkoelen had doen aanvragen. Die hulp bleef echter uit. Nu ook zijn zoon niet terugkwam . . . en de Nederlandsche troepen zijne hofplaats naderden, ontzong Tjakraningrat de moed”.

Eén van Tjakraningrat's zonen is dus naar Benkoelen gezonden, om hulp te vragen van de daar gevestigde Engelse Compagnie, evenwel zonder succes. Hij kwam niet weerom.

De naam van den gezant wordt niet genoemd, zodat *absolute* identificatie niet wel mogelijk is. Wel kennen wij de namen van alle kinderen van Tjakraningrat IV uit de Sadjarah Dalem (no. 170) en daarbij komt als no. 5 voor: Raden Toemenggoeng Wiradiningrat, die dus zelfs tot in de titels met den Raden Toemenggoeng Wiro Diningrat van de Tambo Bangkahoeloe overeenstemt. In dit verband legt het weinig gewicht in de schaal, dat deze prins de 4e zoon van Tjakraningrat IV is volgens de Sadjarah Dalem en de 2e volgens het Hollandse bericht. Een al te grote vertrouwdheid met de Madoerese familie-verhoudingen mag men bij den opsteller van dit laatste niet veronderstellen,

Volgens de Tambo Bangkahoeloe zou Wiradiningrat in Benkoelen gebleven zijn en het ontbreken van nadere gegevens over hem in de Sadjarah Dalem weersprekt dit niet.

Het is dus aannemelijk, dat, toen zijn zending naar de Engelsen in Benkoelen niet met succes werd bekroond, Rd. Tg. Wiradiningrat eenvoudig daar gebleven is. Wellicht vreesde hij een zelfde lot als dat van zijn vader, die door de Compagnie naar de Kaap geëxpédieerd werd,

om het aantal Slameiers te vermeerderen (vandaar zijn bijnaam: Ngekap). Het kon hem ook bekend zijn, dat de Compagnie niets zo onsympathiek was als het aanknopen van betrekkingen met haar vijanden, de Engelsen.

Rd. Tg. Wiradiningrat bleef dus in Benkoelen wonen, werd daar door de plaatselijke gezaghebbers met veel onderscheiding behandeld en werd de stamvader van een zelfstandige tak van Madoerese vorstenhuis, die de Sadjarah niet kent.

Wiradiningrat's gemalin wordt niet vermeld, maar wel een tweetal zijner zonen. De eerste, Rd. Soerjatama, werd door Pg. Lenggang Alam met een prinses begiftigd: Sitti Karimah, genaamd Ratoe Ajoe. Uit dit huwelijk werden vijf zonen geboren.

De andere zoon Rd. Mohammad Zèn, huwde met de poeteri Pg. Radja Chalipah Soengai Hitam, genaamd, Sitti Kemala, doch hij liet geen kroost na.

Ook de overigens nergens vermelde metgezel van Wiradiningrat, Rd. Sang Nata, huwde en had nageslacht.

Volgens de Tambo vormden de nakomelingen van Rd. Tg. Wiradiningrat en Rd. Sang Nata later alle „bangsa Radin 2” in Benkoelen.

Deze „bangsa” is ons ook van elders bekend. Hij is ongetwijfeld gelijk te stellen met de z.g. „raden-partij” (of ten minste de kern daarvan), waarvan de Encyclopaedie van Nederlandsch-Indië sub voce Benkoelen weet te verhalen. Hij zou de hand hebben gehad in verschillende bewegingen tegen het Nederlandse gezag en daaronder vond men de leiders van verschillende moorden en aanslagen op bestuursambtenaren en de ermee samenhangende onlusten in de loop der 19e eeuw. Het kroost van Tjakraningrat IV zou dus de vijandschap tegen de Compagnie niet zo spoedig afgelegd hebben.

Wij hebben hier dus het merkwaardige verschijnsel, dat een Madoerese gezant van vorstelijken bloede met gevolg naar Benkoelen werd gezonden en daar is blijven hangen, na de mislukking zijner zending. Deze gestrande telg uit een Javaans-Madoerees aristocraten-geslacht, stond daar met de zijnen zo hoog aangeschreven, dat zij in de ballingschap het aanzijn konden geven aan een bepaalde sociale groepering.

Het demonstreert m.i. duidelijk het aanzien, dat zelfs nog in de 18e eeuw individuen uit de Javaanse cultuurkring in de Buitenbezittingen genoten.

EEN GENEZENDE HEILAND

DOOR

Ir. J. L. MOENS

(met 4 foto's)

In het museum Sriwedari te Soerakarta bevindt zich de hiernevens afgebeelde, zelden voorkomende zesarmige gedaante van Avalokiteçvara (fig. 1), vervaardigd van het magische „acht-metalen” mengsel (*aṣṭadhātu*). Of het er wezenlijk acht zijn, zou slechts een chemisch onderzoek kunnen uitwijzen.

Door de oxydatie van het ongelijke metaalmengsel - het is geen alliage, doch een vrij oppervlakkige menging van metalen en alliages - vertoont het patina groenachtige, blauwachtige, zwarte en roestroode vlekken. Ook de corrosie is plaatselijk verschillend; men lette bijv. op den wijsvinger van de middelste rechterhand en de omgeving der oogen. De laatste aantastingen hebben de zilveren inlagen dier oogen doen loslaten. Ook van de vergulding van lippen en halsketting en van het Amitābha-beeldje in de coiffure zijn slechts sporen terug te vinden; de zilverlaag der enkelringen en de zilveren banden op de beenbekleding daarentegen zijn goed bewaard gebleven, evenals de vergulding der polsbanden.

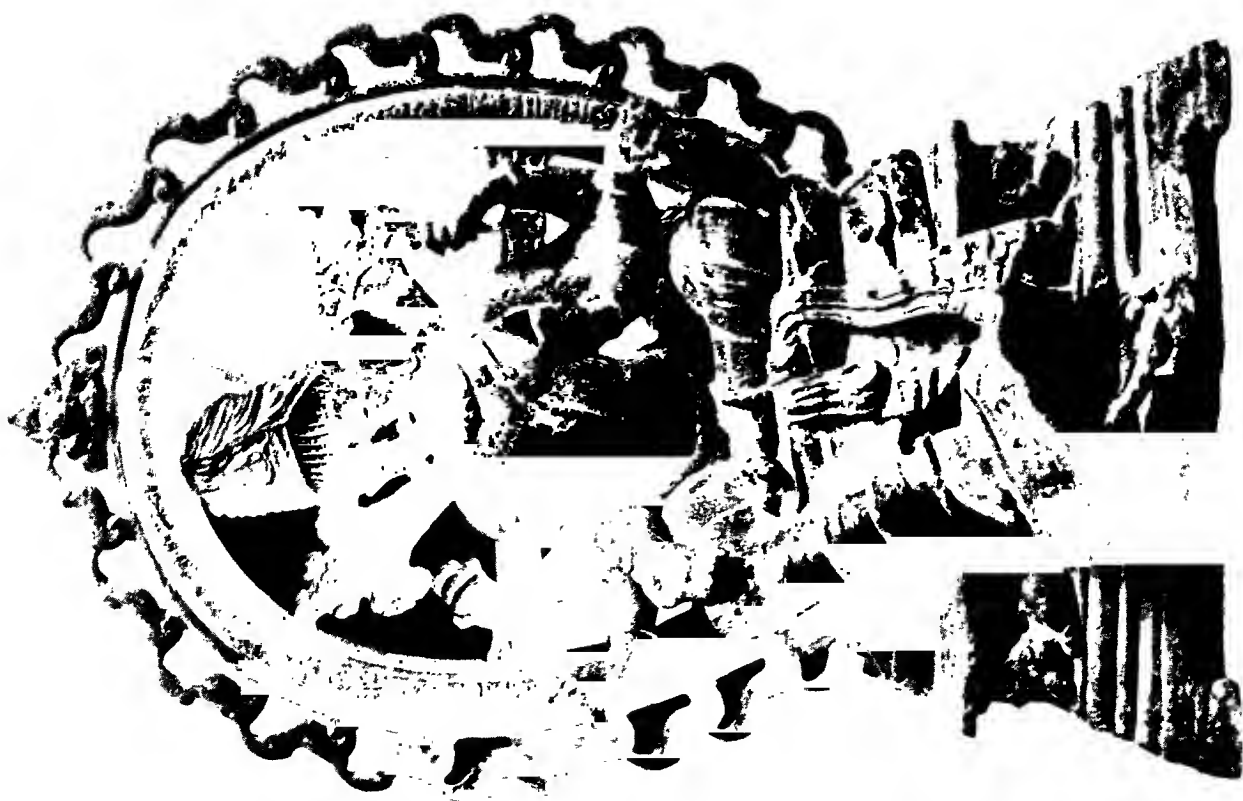
Het achttal metalen en alliages dat is gebezigd, omvat vermoedelijk roodkoper, ijzer, lood, zink, tin en brons of messing en de edele metalen zilver en goud; deze laatste werden waarschijnlijk steeds als incrustatie of oplegging later toegevoegd en niet mede gesmolten.

Het voor zijn grootte zwaar aanvoelende beeld werd gevonden in de desa Menggoeng, onderdistrict Ponggok, regentschap Klaten, gewest Soerakarta: het is in totaal 32 cm. hoog. Het is gegoten in vier afzonderlijke stukken (fig. 4.): 1e. de leeuwentroon (*simhāsana*) met inbegrip van den steel van

den uit den onderrand ontspruitenden rooden lotus, waarop de rechtervoet rust; 2e. het beeld zelf met lotusvoetsteun; 3e. het achterstuk (*prabhā*) en 4e. de verloren gegane parasol (*chattra*), die middels een langen steel bevestigd was in twee aangegoten lussen op het achterstuk. De *prabhā* is, behalve met twee pennen in de achterzijde van den troon, nog centraal bevestigd op een pin die in den rug van het beeld is aangebracht (fig. 3). Het passend sluiten in deze drievoudige bevestiging neemt elken twijfel weg of het achterstuk wel bij het beeld behoort.

Onder in het lotuskussen van het beeld is nog een opgerolde dunne metalen plaat bevestigd, waarop vermoedelijk de buddhistische geloofsbelijdenis is gegrift. Hoewel het letterschrift aanwijzingen zou hebben kunnen geven omtrent herkomst en ouderdom van het beeld, is de rol onaangeroerd gelaten met het oog op den toestand van oxydatie ervan; dit laatste toch zou een ontrollen onmogelijk maken zonder de plaat geheel te vernielen. Zooals wij zullen zien, zijn echter in het beeld zelf voldoende aanwijzingen te vinden voor een dateering en een bepaling van de vermoedelijke herkomst ervan.

De navolgende overwegingen leiden tot de conclusie dat een *uitheemsche* herkomst van het beeld wel het meest waarschijnlijk is. Op zichzelf beschouwd is het argument, dat de algemeene indruk, speciaal van het gelaat, bepaaldelijk on-Javaansch is, uiteraard aanvechtbaar; het zal echter gewicht in den schaal leggen, indien ook andere feiten in dezelfde richting wijzen. Als zoodanig moet in de eerste plaats worden beschouwd

foto O.D.

fig. 1. Onbekend beeld i/h Museum Siwedani.

foto O.D.

fig. 2. Simhanada Lokeshvara van Magadha.

fig. 3

foto O.D.

fig. 4.

foto O.D.

de omstandigheid, dat, voor zoover bekend, op Java nimmer het acht-metalenmengsel als gietspijs is gebezigd, terwijl dit bijv. bij de bronzen beelden uit de klassiek buddhistische rijken als Gauḍa of Gauḍīdvīpa (Oost-Bengalen), en speciaal Samatāṭa (Zuid-Oost-Bengalen) schering en inslag is. Bhattasali noemt tenminste in zijn *Iconography of Buddhist and Brahmanist Sculptures in the Dacca Museum* dit metalenmengsel voor de bronzen beelden uit die landstreken „the usual alloy” en „the standard material, . . . held sacred by the caster” (pag. XX). Hij vermeldt het o. m. van een tweetal geïnscribeerde Avalokiteśvara's van de 8ste of 9de eeuw (pl. IV) en van een derde, die sporen van vergulding vertoont, verder van een Buddha (pl. XIII) en een geïnscribeerde Tārā uit dezelfde periode (pl. XVIII), van een groep van Ćiva en Pārvatī (pl. XLIX), van twee Gaṇeśa's (pg. 145), van een Sūrya van de 7e. of 8ste eeuw (pl. LIX) en van een tweetal Gaurī's (pl. LXVII en LXX), waarvan de laatste weer geïnscribeerd is en van de 7e. eeuw dateert. Al deze beelden werden opgegraven in oud-Samatāṭa, behalve het eerstvermelde (pl. IV.), dat in het aangrenzende district Sylhet van de provincie Assam werd gevonden.

Ook valt het bij het doornemen van dezen uitvoerig gecommentarieerden catalogus op, dat speciaal onder de vroege Pāla-sculptuur van Magadha (provincie Bihār) en Gauḍa van de 8ste tot de 10e eeuw - dit zou een derde argument vormen voor de vermoedelijk uitheemsche herkomst van onzen bodhisattva - beelden voorkomen, die voorzien zijn van prabhā's met dezelfde opvallend zware randbegrenzing als bij ons beeld (fig. 1) n.l. een dik, getordeerd veeldeelig snoer van zaadpaarlen, dat op enkele plaatsen wordt bijeengehouden door dwarse banden, op gelijke wijze versierd als het snoer zelf. Ook aan Bhattasali was dit „peculiar feature of those old images” opgevallen (pag. XXIV). De volgende

steenbeelden, daarmede versierd en alle eveneens uit oud-Samatāṭa, kan men in zijn catalogus aantreffen: een geïnscribeerde Lokanātha van de 10e of 11e eeuw (pl. VII), een Buddha (pl. VIII), een Bhṛkuṭī-Tārā van de 9e of 10e eeuw (pl. XX; deze heeft bovendien denzelfden vlammenrand langs het paarsnoer als ons beeld, evenals de bij Foucher ¹⁾ afgebeelde, zeker een eeuw oudere, donkere Tārā uit Magadha en een Aparājitā in het Museum te Calcutta ²⁾, een Ćyāmā-Tārā (pl. XX), naar den stijl te oordeelen van de 8ste of 9e eeuw en een Viṣṇu (pl. XXXa) van het 3e regeeringsjaar van koning Mahipāla (10e eeuw). Ook in het British Museum te Londen bevindt zich een Avalokiteśvara uit Magadha van de 8ste of 9e eeuw met dezelfde versiering ³⁾ en in dat van Calcutta is een dergelijke Maitreya ⁴⁾ van dezelfde herkomst; ten slotte moge nog een aldus versierde Tārā vermeld worden uit den tijd van Mahendrapāla (9e eeuw) ⁵⁾.

Indien er thans nog eenige aanleiding zou hebben bestaan om in de periode dier eerste Pāla-vorsten een bronzen beeld vanuit Magadha, Gauḍīdvīpa of Samatāṭa over te brengen naar Midden-Java — en deze was er, zooals wij zullen zien — dan mag wel worden aangenomen, dat in de gegeven omstandigheden alle voorwaarden vervuld zijn om aan ons beeld een uitheemsche origine toe te kennen.

De Pāla-dynastie werd in het midden der 8ste eeuw ingeluid door Gopāla, den tot vorst uitgeroepen man-uit-het-volk. Zijn beroemde opvolger Dharmapāla, die het rijk wist uit te breiden over geheel Noord-Indië, regeerde minstens 32 jaar en was een machtig bescher-

1) *Etude sur l'iconographie bouddhique*. Vol. I, fig. 23, pag. 136.

2) Bhattasali, pl. XLII a.

3) Chanda, *Mediaeval Indian Sculpture*, pl. XV en XVI.

4) Foucher o. c. fig. 14, pag. 112.

5) French, *The Art of the Pal Empire of Bengal*, pl. XX.

mer van het buddhistische geloof. In de periode van zijn regeering valt de sanscrit-inscriptie van Kloerak (782 A. D.) ¹⁾, die de oprichting vermeldt van een beeld van Mañjuḥṣa in de omgeving van Tjaṇḍi Sewoe en wel door Kumāraghoṣa, een guru uit Gauḍīdvīpa, aan wien de Javaansche Çailendravorst eerbiedig hulde bracht. Ongeacht de speciale vermelding van 's guru's herkomst, zou zijn naam deze reeds verraden hebben, want alleen kāyastha's uit Bengalen dragen namen die uitgaan op „datta”, „ghoṣa”, enz.; deze ācārya's waren het ook, die ten tijde van de Pāla-dynastie vele tantrische werken produceerden en die wij in die periode vaak aan het hoofd van een buddhistisch klooster (vihara) aantreffen. De guru nam bij de vajrayanisten een allesoverheersende plaats in. Geen geestelijk doelwit kon worden bereikt zonder zijn bemiddeling. „Des vorsten schoone ledematen waren gereinigd door het stof van de lotusvoeten van den guru”, zoo leest men in vers 7 van de inscriptie van Kloerak. Gangoly noemt deze ācārya's „fakkeldragers van de Indische religieuze cultuur naar verre contreien; zij waren ongetwijfeld uitgelezen krachten, de grootsten van India's intellectuele en spirituele voorvechters” ²⁾.

De inscriptie van Kloerak vertoont bovendien—evenals de ongeveer gelijktijdige en in dezelfde omgeving gevonden Çailendra-oorkonden van Kalasan, Plaosan en Ratoe Baka—de merkwaardigheid, dat de gebezigde karakters niet die van het voor de oudere inschriften steeds gebezigde Zuid-Indische Pallava-schrift zijn, doch die van een Noord-Indisch prae-nāgarī en wel een, dat volgens Bosch ³⁾ het meest overeenkomt met dat van de Pāla-vorsten van Bengalen. Het geestelijk contact met het „moederland”, de bakermat van het vajrayāna, moet

toen dus wel heel nauw geweest zijn!

Ongeveer driekwart eeuw later vernemen wij uit de z.g. Nālandā-inscriptie (midden 9e eeuw) nogmaals van een aanraking met Bengalen nl. van den Mahārāja Çri Balaputradeva, den naar Suvarṇadvīpa (Malaka) uitgeweken Midden-Javaanschen Çailendra-telg — zijn moeder was een zuster van Balavarman, een vazalvorst der Pāla's te Puṇḍravarddhana in Gauḍīdvīpa; hij dus diens matrilineale „zoon” (Balaputra)—en wel met den opvolger van Dharmapāla t.w. Devapāladeva. Deze schonk een aantal dorpen als bron van inkomsten voor het door Balaputra te Nālandā gestichte heiligdom van het vajrayāna, in de directe omgeving van de Universiteit, „die zoo'n verstrekkenden invloed had op geheel Indië en ook op de geloofsgenooten in de verre koloniën” (Krom). Onder de regeering van Devapāladeva heeft de beeldhouwkunst en speciaal de bronssculptuur der Pāla's wel haar hoogtepunt bereikt. Opmerking verdient, dat van de uit Devapāla's regeering dateerende fraaiste bronzen beelden, de oogen met zilver zijn ingelegd als bij ons beeld ⁴⁾. Devapāla die minstens 39 jaren aan de regeering is geweest, abdiceerde op hoogen leeftijd ten bate van zijn zoon en eindigde zijn leven als asceet. Sedert taande de macht en de beteekenis der Pāla-vorsten; de latere opvolgers op den Pāla-troon konden niet meer in den schaduw staan van Dharmapāla en Devapāla, ook niet wat hun buitenlandsche politiek betreft.

Uit de Çailendra-inscripties van Kloerak en Nālandā mag dus wel worden afgeleid — hoewel dit slechts tweemaal bepaaldelijk vermeld is bevonden; de inscriptie van Plaosan bijv. is echter nog niet gelezen — dat het nauwe contact van de Çailendra's van Midden-Java met het rijk dier beide machtige Pāla's vrijwel

1) Bosch. Tijdschr. Bat. Genootschap LXVIII, pag. 21.

2) *Journal of Greater India Society* vol. VII pag. 53.

3) *Inscriptie van Kloerak*, T. B. G. 1928 pg. 15 e.v.

4) vgl. o. m. pl. X, XV, en XVI bij French o. c.

ononderbroken heeft plaats gevonden en dat de uitgezonden vajrayāna-guru's van Gauḍīdvīpa grooten invloed zullen hebben uitgeoefend op het buddhistische geloof en op den bouw van de buddhistische tempels van Midden-Java, die uit de 8ste en 9de eeuw dateeren. Ons beeld zal, te oordeelen naar stijl en afwerking ervan, het meest waarschijnlijk uit de regeeringsperiode van Devapāladeva dateeren; het zou dan ter bevestiging of verbreiding van het geloof door een der hoogervermelde ācārya's-kloosterhoofden via Tāmralipti, de belangrijkste uitvoerhaven van Bengalen in die tijden, uit Samatāṭa of Gauḍīdvīpa naar Midden-Java kunnen zijn overgebracht, zoo ongeveer tusschen 800 en 850 A. D.

Welke godheid wordt nu in het bijzonder weergegeven in dit opmerkelijke brons vol vrouwelijke gratie? Een speciaal daarop passend sādhana, noch een afbeelding van dezen god zijn bekend; wij zullen echter pogen zijn identiteit af te leiden uit de bijzondere gegevens, die het beeld ook in dit opzicht zelf biedt. Reeds door de schijnbare tegenstrijdigheid van het gelijktijdig voorkomen van Amitābha in de coiffure van het beeld en de niet bij Avalokiteśvara passende blauwe-lotus-symbolen van de zonder twijfel erbij behorende prabhā, zijn wij op onze hoede; juist deze onderlinge tegenstelling in de toegepaste symboliek zal blijken het aanknoopingspunt te vormen voor de identificatie van het beeld en dit temeer waar het „conflict” meervoudig is herhaald en er dus geen sprake kan zijn van een toevalligheid of van een vergissing.

Het feit dat de zesarmige, in losse houding zittende bodhisattva een Amitābha-beeldje (op een dubbel lotuskussen) in den haartooi heeft, bepaalt de „kula” (afstamming) van de godheid; deze is daardoor nl. gequalificeerd als een emanatie van dien Dhyānibuddha. Al zal deze emanatie als regel een vorm

zijn van Avalokiteśvara, den Heiland van ons tijdperk, ook Mañjuśrī behoort in speciale gedaanten tot dezelfde „kula”¹⁾. Stelt het beeld nu den eersten of den tweeden bodhisattva voor? We zullen zien, dat onze godheid aan beiden gelieerd is, m.a.w. affiniteiten bezit en van Avalokiteśvara en van Mañjuśrī, hoewel de laatste gemeenlijk tot de „kula” van Akṣobhya behoort.

Reeds werd de aandacht gevestigd op de afwijkende symboliek van de prabhā (fig. 4). Daarin zijn nl. twee rechthoekige kruizen aangebracht: het eene, diagonaalsgewijs geplaatst, bestaat uit vier *rookende toortsen*, terwijl de eindpunten van het hoofdkruis door *blauwe lotussen* (utpala) worden gevormd; deze donkere emblemen behoorren speciaal bij Mañjuśrī en niet bij Avalokiteśvara. Het centrum der beide kruizen echter wordt weer gevormd door een *rooden lotus* (padma), het embleem bij uitnemendheid van Avalokiteśvara. Eer wij deze tweeledigheid zullen trachten te verklaren, is het noodzakelijk op de figuur van Mañjuśrī nader in te gaan.

Van den *goudgelen* Mañjuśrī zijn duidelijk twee hoofdtypen te onderscheiden. De eerste en vermoedelijk oudste vorm (Mañjughoṣa-type) is die met den somberen aard van Amoghasiddhi-Viṣṇu; hij voert de *utpala* als hoofdattriboot en kan zelfs de *blauwe* kleur aannemen van Akṣobhya-Viṣṇu. De tweede gedaante (Arapacana-type) heeft den gulden aard van Ratnasambhava-Brahmā en voert het lichtende *zwaard* (khadga) van Agni als hoofdattriboot; hij is vaak *rood* van kleur als Amitābha-Brahmā. Beide kunnen als aanvullend attriboot het *boek* verkrijgen. Het Mañjughoṣa-type kan bovendien het kleine *zwaard* (candrasa, het „schitterende” genaamd²⁾) als aanvullend attriboot voeren, doch

1) Bhattacharyya, *Buddhist Iconography* pag. 17 e.v. Ook de Mañjuśrī van de Kloerak-inscriptie is blijkbaar een Amitābha-manifestatie.

2) Foucher o. c. vol. I, pag. 117.

draagt dit dan - in tegenstelling met het Arapacana-type, dat de *khadga* in de rechterhand heeft - links en op de *utpala*; ¹⁾ hij wordt dan eveneens licht, zelfs wit van kleur ²⁾. Hoewel nog duidelijk verschillend van aard, is de laatste gedaante van *Mañjuçrī* als een overgang te beschouwen van het *Mañjuḥśa*- naar het Arapacana-type, waarvan de jongere vorm, die eveneens wit is, het zwaard ook rechts, doch op den *lotus* voert ³⁾. De tegenstelling tusschen de beide typen wordt nog bovendien verzwakt, doordat bij beide, zithoudingen voorkomen in *lalita*- of *rājalīla*-pose (resp. met afhankelijk rechterbeen zittend - als fig. 1 - of in „koninklijk ongedwongen houding” met opgetrokken rechterknie, waarop de rechterhand achteloos rust - als fig. 2). Volgens de *sādhana*’s (formules om de goden te realiseren en met hun hulp verschillende volmaaktheden te bereiken) zijn òf *Amitābha*, òf *Akṣobhya*, òf alle vijf *Dhyānibuddha*’s hun beider stamvaders en als deze worden afgebeeld — hetgeen even vaak niet als wel het geval is — zetelen zij in den haartooi of in den kroon, of wel daarboven tegen het achterstuk van het beeld (fig. 2). In het vervolg zullen wij zien tot welke verwarringen deze toenadering in de uitbeelding van de beide hoofdtypen van *Mañjuçrī* aanleiding geeft, als men ze niet streng uiteen weet te houden.

Niet alleen de *prabhā* met haar tweeledige symboliek, doch ook het feit, dat de troon, waarop de godheid gezeten is, een *leeuwentron* (*simhāsana*) is, duidt op een combinatie van *Avalokiteśvara* die rood kan zijn als *Amitābha*-*Brahmā* of wit als *Amitābha*-*Śiva* met *Mañjuçrī*. De *leeuwentron* (fig. 1) toch behoort meer specifiek bij den laatsten bodhisattva, die volgens eenige *sādhana*’s ook den leeuw zelf — het symbool der zon

— tot rijdier (*vāhana*) kan hebben (fig. 2). Het is ook waarschijnlijk, dat hij oorspronkelijk zijn *simhavāhana* ontleende aan zijn zonne-aard; als stralende zon is hij immers *Brahmā* (geel als *Ratnasambhava* of rood als *Amitābha*) en als de donkere zonneheld *Viṣṇu* (donker als *Amoghasiddhi* of als *Akṣobhya*) overwint hij de nachtelijke gevaren!

Leeuw en leeuwentron worden blijkbaar afwisselend toegepast bij dezelfde godheden. Zoo’n *āsana* (zetel) duidt uiteraard op „leeuwekwaliteiten” van den occupant. Zoo zien wij *Buddha*, den *Çākyaśimha*, den Leeuw van den *Çākya*-stam, vaak op dien leeuwentron zetelen. Hij bezat vooral de „leeuwestem” (*simhanāda*), het in alle windstreken doordringende stemgeluid. Hij was *Simhanāda*! Vooral is dit zijn eere-naam als hij optreedt als opperste Heiland van de groep van 8 of 9 „heelende” *Buddha*’s; „Heelmeester” en „Heilbrenger” zijn hier twee woorden voor essentieel hetzelfde begrip. Vaak is *Simhanāda* ook de naam van één der Geneesmiddel-buddha’s zelf, ⁴⁾ die dan zijn rechterhand houdt in *vitarkamudrā*, als het ware een of andere uiteenzetting gevend. Evenzoo wordt *Amitābha*, als hij in ascetengedaante en met de lange asceten-haarlok optreedt, *Simhanāda* geheeten. ⁵⁾ Als „destroyer of all diseases” treedt eveneens *Avalokiteśvara* op, dan aangeropen in de gedaante van *Loka-kāñātha* ⁶⁾; hij is dan wit, twee-armig, heeft *Amitābha* in den haartooi, houdt zijn rechterhand in *varadamudrā* en links de *padma* en zit in *lalitāsana* of zelfs in *rājalīlāsana*. Een gelijke rol spelen de beide hoofdtypen van *Mañjuçrī*; zoo *Mañjuḥśa* ⁷⁾ (het „Lieflijk Stemgeluid”), wiens naam in feite niet anders is dan een euphemisme voor de „leeuwstem”. Ook hij predikt, al rijdende op den leeuw,

¹⁾ Deze wijze van indirect voeren van attributen wijst in het algemeen op latere godencreaties.

²⁾ Bhattacharyya o.c. pag. 29. bijv. *Sthiracakra*.

³⁾ Grünwedel, *Mythologie des Buddhismus*, fig. 49, pag. 69.

⁴⁾ Gordon, *Iconography of Tibetan Lamaism*, pag. 56/8.

⁵⁾ Grünwedel o. c. pag. 128/9.

⁶⁾ Bhattacharyya o. c. pag. 39.

⁷⁾ Gordon o. c. pag. 56/8.

de Leer des Heils, de Leer der „Groote Genezing“, m. a. w. der Verlossing! Foucher beeldt deze godheid af; het is een beeld afkomstig van Magadha. ¹⁾ De god voert links de utpala als eenig attribuut, terwijl hij zijn (afgebroken) rechterhand in de abhaya- of de vitarkamudrā moet hebben gehouden. Het meest waarschijnlijk is het wel de laatste mudrā geweest, aangezien die typisch is voor den beleerenden Heiland-met-de-Leeuwestem. Zijn çakti is de *donkere* *Simhanāda Tārā*, op een leeuwentroon gezeten en eveneens rechts de vitarkamudrā en links de utpala voerend. En zoo *Arapacana*; rechts gewapend met het lichtende zwaard, dat de duisternis der onwetendheid verdrijft en links met het boek der heilsleer (*prajñāpāramitā*) op de utpala, wordt hij, zoo hij - al of niet met zijn witte çakti *Sarasvatī* - een leeuw berijdt, *Simhanāda Mañjuçrī* geheeten. ²⁾ Er is tenslotte nog een genezende *Simhanāda Lokeçvara* bekend, eveneens rijdende op een leeuw (fig. 2). Deze laatste godheid is blijkbaar een combinatie van *Lokanātha* met het *Mañjughoṣa*-type van *Mañjuçrī*; reeds Foucher heette hem een „*Lokeçvara toute à fait composite, sorte de compromise entre un Çiva et un Mañjuçrī*“. ³⁾ Genoemde geleerde stond in eerste instantie zóó vreemd tegenover deze tweeledige godengedaante, dat hij zelfs dacht aan een „*fausse interprétation d'images incomprises*“, en wel als gevolg van den voor *Avalokita* abusievelijk mede gebezigten bijnaam van *Vāgīçvara* („de Heer de Welsprekendheid“), een naam van *Mañjughoṣa*. In zijn *Simhanāda*-gedaante was daarenboven aan dezen *Lokeçvara* in het *sādhana*, behalve den vereischten leeuw, ook nog de *candrahāsa* (op de lotus) en de nonchalante *rājālīla*-houding van *Mañjuçrī* toegeme-

ten. De hoogergenoemde *Mañjughoṣa* uit *Magadha* heette Foucher daarom later ⁴⁾ — m.i. ten onrechte, want hij is geen dubbelgodheid en heeft niets met *Avalokiteçvara* uit te staan — eveneens *Simhanāda Lokeçvara*!

Laat ons echter een geregelde beschrijving geven van deze laatste, voor ons betoog zoo belangrijke tweeledige *Lokeçvara*-gedaante (fig. 2; eveneens afkomstig uit *Magadha*) en wel naar de op haar betrekking hebbende elfde eeuwsche *sādhana*'s. ⁵⁾ Deze „*Maître Guérisseur de toutes maladies*“, die de ascetenlok van *Amitābha* draagt, ⁶⁾ is twee-armig, éénhoofdig, drie-oogigen geheel wit van kleur; hij heeft tot rijdier een witten leeuw en een hoogen haartooi, waarin *Amitābha*; hij zit in *rājālīlāsana*, is bekleed met een tijgervel (variant: draagt een ascetenkleed); hij heeft de vijf *Dhyānibuddha*'s tot stamvaders; hij houdt links een witte padma (*çuklapadma*), waarop een wit zwaard en rechts van hem staat, weer op een witte padma, een drietand omslingerd door een witte cobra (de esculaapstaf?), terwijl in zijn nabijheid een witte schedelschaal staat, gevuld met geurende bloemen. . . . . Een symphonie in wit, waarin klaarblijkelijk de witte *Lokeçvara-Çiva* overheerscht!

De schedelschaal missen wij op de bekende uitbeeldingen van den god, terwijl de esculaapstaf meermalen wordt achterwege gelaten; daartegenover wordt in de achteloos gehouden rechterhand weleens het priesterattribuut van den rozekrans aangetroffen.

Bij al deze gedaanten van *Simhanāda*-godheden valt het verband op, dat gelegd is tusschen de „leeuwestem“ en de „geneeskunst“. Dit is wel verklaarbaar, als men bedenkt, dat bij de verbreiding der Leer en de bekeering

1) o.c. I, pag. 115, fig. 15.

2) Grünwedel, o.c. pag. 138 en fig. 108, pag. 132.

3) Foucher o.c. I, pag. 117.

4) o.c. II, pag. 31, noot 3.

5) ibid. II, pag. 32/3 en Bhattacharyya o.c. pag. 35/6. De plaat is ontleend aan Waddell, *The Indian Buddhist Cult of Avalokita*, J. R. A. S. 1894.

6) Grünwedel o.c. pag. 130.

der ongeloofigen — gesymboliseerd door die „leeuwestem” — de door de buddhistische monnikken verrichte magische genezingen een beduidende rol gespeeld moeten hebben; een bekende genezing van lepra zou bijv. plaats gevonden hebben bij een Mongolenvorst door het citeeren van het *simhanādasādhana*, waarna hij zich aanstonds gewonnen gaf. ¹⁾

Analyseeren wij thans de te determineeren gedaante van Avalokiteśvara (fig. 1). Hij bezit de drie oogen van Ćiva en — derde aanwijzing voor zijn tweeledige natuur — twee *ongelijke oorbellen*: de eenvoudige open ring rechts, aan zijn „lichte” Avalokiteśvara-Ćiva-zijde en de juweelen oorhanger links, aan zijn „donkere” Mañjuĉrī-Viṣṇu-zijde. Hij is hiermede duidelijk getypeerd als een buddhistische *Harihara* (half Viṣṇu - half Ćiva). Dezelfde ongelijke oorbellen draagt een Tārā uit *Samataṭa* ²⁾; hier zijn de sieraden uiteraard andersom geplaatst t.w. rechts de oorhanger van de donkere, hier de „vrouwelijke” zijde en links die van de lichte („manlijke”) helft. Zij is geheeten *Buddharddhi Bhāgavatī Tārā*, de Tārā die de bovennatuurlijke macht (ṛddhi) bezit van Buddha! Een soort buddhistische *Ardhanārī* (half Tārā-half Buddha) dus. Bhattasali begreep volgens zijn zeggen hare benaming niet en Foucher zweeg over hare dubbele geaardheid. ³⁾ Deze donkere Tārā op een leeuwentroon, met haar rechterhand in de *varadamudrā* als Avalokiteśvara en in haar linkerhand de utpala van Mañjuĉrī, zou een geëigende gezellin voor onzen bodhisattva kunnen zijn! Behalve de genoemde oorsieraden draagt onze god nog een klein gouden ringetje (op de foto zichtbaar aan het linkeroor) in elke oorlel, juist boven de beschreven oorhangers, een

typisch Indisch, on-Javaansch versiersel. Hij draagt een hoog opgebonden haartooi, een soort *jaṭāmakuta* als Ćiva, waaruit, evenals bij *Simhanāda Lokeśvara*, een *lange lok* op den rug afhangt. Deze „ascetenlok van Amitābha” is op de, hoewel grootendeels door de *prabhā* bedekte, geheel afgewerkte rugzijde van ons beeld duidelijk aangegeven (fig. 3). Hij vertoont voorts rechts de *varadamudrā* (gunstensenkende handhouding) van *Lokanātha*. In de geopende rechterhand is een (oorspronkelijk vergulde?) *cakra* afgebeeld, gewoonlijk een teeken van grootheid en goddelijkheid, hier vermoedelijk tevens symbool van zijn Mañjuĉrī-Viṣṇu-aard. De opgeheven linkerhand hield oorspronkelijk tusschen de opgestoken wijs- en middelvingers (*tarjanīmudrā*), als bij *Lokanātha* een *lotusbloem*, waarvan thans nog slechts een stuk van den vergulden steel bewaard is gebleven. De achterhanden voeren rechts de *rozekrans* (*akṣamālā*) van den priester-asceet en links het *boek*, oorspronkelijk wellicht het *Kruidenboek* (*oṣadhaveda*), dat de kennis inhield van het „heilende kruid”, het *Kruid des Eeuwigen Levens* en dat langs dezen weg het equivalent is geworden van het *Boek der transcendentale Kennis* (*prajñāpāramitā*). De middenhanden voeren rechts een soort *vitarkamudrā*, als van den genezenden Buddha *Simhanāda* en van den Mañjughoṣa van *Magadha*, en links de *kamaṇḍalu*, de waterkruik van den asceet. Voorts draagt hij, evenals *Simhanāda Lokeśvara* om de heupen het *tjigervel* (zonder den kop), tot op de enkels afhangend, als de beenbedekking der buddhistische *bhikṣu*’s, een typische ascetendracht, waarvan de lichte strepen zijn aangegeven door zilveren banden ⁴⁾. Los om de heupen,

1) Ibid. pag. 152.

2) Bhattasali o.c. pl. IIa en pag. 14.

3) o.c. I, pag. 135 en 211/2.

4) Zie ook de duidelijk aangegeven lichte banden van het ascetenkleed van den *Simhanāda Lokeśvara*, afgebeeld in fig. 2. Ook bij *Arapacana* komt dit kleed

wel voor; men vergelijk de afbeelding bij Bhattasali o.c. pl. VII, waar de brede strepen mede duidelijk zichtbaar zijn. Hetzelfde is het geval bij den, bij Bhattacharyya o.c. pl. XXd afgebeelden *Lokanātha* en bij de groene Tārā, die ascese verricht in het *açoka*-woud (*Khadiravani Tārā*, pl. XXXII).

in een breeden strik over het lotuskussen vallend, ligt de band (*paṭṭa*), waarin hij, indien hij als *Simhanāda Lokeṣvara* in de *rājalīla*-pose had gezeten, in plaats van in *lalitāsana*, de rechterknie zou hebben gesteund, een zithouding, die op de Barabudur-reliefs meer dan eens is afgebeeld. Behalve het kastekoord (*upavīta*) draagt hij nog een halsketting, pols- en voetbanden, welke sieraden de latere, uitgesproken *çivaitische Simhanāda Lokeṣvara* volgens sommige *sādhana's* niet meer voert ¹⁾.

Ligt het nu niet voor de hand om in dezen bodhisattva een *Simhanāda Lokeṣvara* te zien, zij het ook in een afwijkende — vrij zeker zelfs een oudere — gedaante dan die in de 11e eeuwse *sādhana's* is beschreven? Mist hij den esculaapstaf en zeer waarschijnlijk zelfs de *candrasa* op den lotus, daartegenover is hij nog gekenmerkt door de ascetenlok van *Amitābha-Simhanāda* en is hij nog duidelijk een tweeledigheid nl. van *Lokanātha* en *Mañjuṣa* of *Vāgiṣvara*. Overigens voert hij eveneens attributen van den ascetischen *Çiva* (drie oogen, ascetenkleed, ascetenkannetje en rozekrans) en is hij op een leeuwentroon gezeten.

In de *Sikṣasamuccaya* van *Çāntideva* (675 — 730 A. D.) komt de bodhisattva *Simhanāda* reeds voor, ²⁾ al is niet bekend hoe men hem zich toen gerealiseerd had. Het is echter denkbaar, dat de gedaante, die hij volgens de ons overgeleverde *sādhana's* had, in de eenige eeuwen oudere, vroege *Pāla*-periode waaruit ons beeld dateert, zich nog niet had gekristalliseerd. In plaats van deze latere combinatie van *Lokanātha* met het *lichte*, een zwaard als aanvullend attriboot op de *utpala* voerende *Mañjuṣa*-type van *Mañjuṣrī* (fig. 2), zou voor onzen bodhisattva de tweeledigheid van dezen „genezenden” *Lokanātha* — wiens *varadamudrā* en *padma* hij in de voorhanden voert — met het oudere type

van den een leeuw berijgenden, de *vitarkamudrā* en de *utpala* voerenden *donkeren „heermeester” Mañjuṣa* verkozen kunnen zijn. Een aanwijzing hiervoor is te zien in de bij ons beeld in de *prabhā* gebezigde donkere emblemata van *Mañjuṣrī*. Wij hadden uiteraard zekerheid gehad, indien niet juist het hoofdattriboot in de linkerhand — de lotus — ware afgebroken. Uit den bewaard gebleven *vergulden* bloemsteel kan echter zonder twijfel worden afgeleid, dat het een *gouden* lotus moet geweest zijn en wel een *gouden padma* (*kanakagaurapadma*); in ieder geval niet de *çuklapadma* (de witte lotus), want die had uiteraard een *zilveren* steel vereischt en slechts op den witten lotus wordt de lichtende *candrasa* gedragen!

Aan ons beeld was dan op afdoende wijze, en toch geheel in stijl blijvend, aangegeven dat het geen gewone, *roode* *padma* was van *Lokanātha*, die de godheid hanteerde. De drie zilveren oogen, de zilveren enkelbanden en de zilveren strepen van het ascetenkleed in de *witte* kleur van *Avalokiteṣvara-Çiva* hadden dan goed opgewogen tegen de gouden lippen, de gouden *cakra* in de open palm der rechterhand en de gouden *padma* in de linker, alle in de *goudgele* kleur van *Mañjuṣrī-Viṣṇu*. Ook de *Amitābha* in de coiffure, die normaliter *rood* is als de *padma*, is om dezelfde overwegingen *verguld* geweest en niet verzilverd, want *Amitābha* is alleen *wit* als hij — en dus ook zijn „spiritueele” zoon — uitsluitend *Çiva*-kwaliteiten bezit en hier bepaalde hij de kula van de *Çiva-Viṣṇuitische* twee-eenheid van *Lokanātha* en *Mañjuṣa*! Deze symphonie in *wit en geel* past geheel bij het oorspronkelijke *Harihara*-karakter van onzen bodhisattva met de nog ongelijke oorbellen. Het ligt overigens in de normale evolutielijn dezer *mahāyānistische* goden om naarmate zij meer *tantrisch* uitgroeiden, zich om te vormen in manifestaties, waarin het *Hara-Çiva*-element overweegt en het

¹⁾ Bhattacharyya, o.c. pag. 36.

²⁾ Bhattacharyya, *Buddhist Esoterism*, pag. 123.

Hari-Viṣṇu-element op den achtergrond is gedrongen. Bij den lateren *Simhanāda* *Lokeṣvara* der *sādhana*'s zijn daarom zelfs *Avalokita*'s *roode* *padma* en *Mañjuṣrī*'s *gele* *leeuw* geheel *wit* geworden en was diens gevolg het aanvullende attribuut van het zwaard — al is ook dit wit geworden — op dien *lotus* noodig om den geheel „verbleekten” *Hari-Mañjuṣrī*-aard te accentueeren! Bij een *gele* *padma* en een *gelen* *Amitābha* was het zwaard echter overbodig, terwijl dan tevens aan de reguliere uitbeelding van *Lokanātha* het minst geweld behoefde te worden aangedaan!

Resumeerend zou dus onze *bodhi-*

sattva een minder *tantrische* voorlooper kunnen zijn van dien lateren *Simhanāda* *Lokeṣvara* (fig. 2) en wellicht een, zooals ook *Çāntideva* kan hebben voor den geest gestaan, een, die in elk geval beter paste in het kader van den tijd der eerste *Pāla*-vorsten van *Bengalen*. Reeds toen kon men echter, zooals ook ons beeld uitwijst, aan dezen *Simhanāda* *Lokeṣvara* met de man-vrouwelijke oorbellen niet ontzeggen „le caractère féminin de sa beauté” (zie fig. 1 en 3), zooals *Foucher* terecht opmerkte van de latere, meer *çivaitisch* georiënteerde gedaante van dezen *Genezenden Heiland* (fig. 2).

Noot. Voor de publicatie van het beeld gaf *Pangeran Haria Hadiwidjaja*, Directeur van het *Museum Sriwedari*, welwillend toestemming.

GEEN EIGEN WIJSBEGEERTE?*)

DOOR

Dr. P. ZOETMULDER.

Een zinnetje in het rapport-Brugmans, dat in het Novembernummer van Djawa gepubliceerd werd, vraagt om reactie.

Niet alsof het het eenige zou zijn, dat nadere bespreking verdient. Goddank niet! Want het meest vernietigende oordeel, dat over een rapport te vellen is, is wel de uitspraak, dat er niets naders over te zeggen valt. Daarvoor is in dit geval geen gevaar. Er is over gesproken en er zal nog niet het laatste woord over gezegd zijn. Doch dit tijdschrift lijkt niet de meest geschikte plaats om dit in den breede te doen.

Als we voor die enkele korte passage een uitzondering maken, dan is dat, omdat zij zoo van nabij de doelstelling van Djawa raakt. Er wordt namelijk in gesproken over autochtone wijsbegeerte; of liever: er wordt niet over gesproken. Want het is juist het ontbreken van wat men autochtone wijsbegeerte zou kunnen noemen, hetgeen kort en krachtig, als een voor geen nadere discussie vatbare stelling, wordt geponeerd.

En de lezer van Djawa, die zich voor het Javaansche geestesleven interesseert, zal even verwonderd hebben stilgehouden, het nog eens hebben overgelezen, en dan zijn doorgegaan, daarbij, al naar gelang zijn critisch vermogen op dit punt, óf op het gezag van deze uitspraak zich neerleggend bij het vooruitzicht, in de Javaansche cultuur geen uitingen van wijsbegeerte te zullen aantreffen, óf in dit onderdeel het rapport als leiddraad verwerpend.

Voor de duidelijkheid zij eerst de tekst van bedoelde passage even in herinnering geroepen:

„Op mijn reis door Britsch-Indië heb ik meermalen de vraag gesteld:

welke wijsbegeerte wordt gedoceerd, oostersche of westersche?

Het antwoord luidde steeds: „Beide. Wij brengen de studenten met alle belangrijke gedachtenstelsels in kennis.” Deze opvatting kan ook voor Indië worden aanvaard, zij het met deze beperking dat, anders dan in Voor-Indië, van autochtone filosofie hier te lande geen sprake is, zoodat vanzelf bij het onderwijs de nadruk sterker op de westersche filosofie zal vallen.”

Het gaat hier dus over de stof, welke het onderwijs in de wijsbegeerte zal moeten omvatten. Zal de Oostersche wijsbegeerte daartoe behooren?

Het antwoord is, als we de bedoeling goed begrijpen: ja, want ook daarin vinden we belangrijke gedachtenstelsels. Doch terwijl in Voor-Indië Oostersche en Westersche wijsbegeerte gelijkberechtigd naast elkaar staan, zonder een bepaald accent op één van beiden boven de andere, zal hier te lande de Westersche filosofie boven de Oostersche de nadruk krijgen, daar er van autochtone filosofie geen sprake is.

Men is geneigd, meer dan één vraag als kantteekening bij deze alinea uit het rapport te plaatsen. Zoo zou men kunnen vragen: Gesteld, dat er van autochtone filosofie geen sprake is, is het dan zonder meer duidelijk, dat de nadruk sterker op Westersche filosofie moet vallen, waar het hier een onderwijsinrichting in een Oostersch land en voor in hoofdzaak Oostersche studenten betreft?

Of ook: voor het geval er wél autochtone wijsbegeerte aanwezig is, - zooals dat is in Voor-Indië, - moeten we dan alle gedachtenstelsels, Oostersche en Westersche, als volkomen gelijk

*) Zie ook Tijdschrift-overzicht pagina 55 (Red).

behandelen? m. a. w. is, nog afgezien van den feitelijken toestand hier, het aangehaalde standpunt der zegslieden in Britsch-Indië als juist te aanvaarden?

Dit zijn echter kwesties, die ons hier niet onmiddellijk bezighouden. Waar we ons in deze korte opmerking in Djawa toe willen beperken, is deze vraag: In hoeverre berust de uitspraak, dat er van autochtone filosofie hier geen sprake is, op waarheid?

Het is hierop, dat we willen trachten een antwoord te geven. En slechts zijdelings zal in dat antwoord ook iets uit de twee andere kwesties impliciet betrokken worden.

Bestaat hier een autochtone filosofie? Of is er in de inheemsche cultuur, en we willen om begrijpelijke redenen hier vooral de Javaansche beschouwen, niets, dat den naam van filosofie verdient? De uitspraak van het rapport is apodictisch: er is geen sprake van. Waaruit we toch wel gerechtigd zijn, te concludeeren, dat de aanwezigheid van filosofie in welken vorm ook wordt ontkend. En het is hier-tegen, dat we zouden willen opkomen.

Het gaat er dus niet om, of we in de Javaansche cultuur een of meer uitgewerkte en afgeronde wijsgeerige systemen aantreffen. Het gaat er ook niet om, of we hier een origineele, op eigen bodem onstane en tot eigen vorm uitgegroeide filosofie kunnen vinden. Dat zijn kwesties, waarbij onze bezwaren tegen een negatief oordeel heel wat geringer zouden zijn. Doch neen: het gaat erom, of we werkelijk wijsgeerig denken, in welke gedaante zich dit ook moge vertoonen, aan de Javaansche cultuur, hetzij in haar ouden, hetzij in haar meer modernen vorm, moeten ontzeggen.

Het zou een hard oordeel over deze cultuur zijn, als dit werkelijk het geval was. Gelukkig echter zijn we, op grond

van de feiten, van meening, dat zij dit oordeel niet verdient.

Er is in het Javaansche geestesleven, waardoor de cultuur gedragen wordt en waaraan ze haar inhoud ontleent, wel degelijk een pogen aan te wijzen om te komen tot den dieperen grond der dingen; een vragen naar wat achter de uiterlijke verschijnselen ligt en er de verklaring of de diepere fundeering van is. Er is met name een zoeken naar de beteekenis van 's menschen leven, zijn afkomst en zijn einddoel, zijn verhouding tot God en wereld. En mogen we de uitingen daarvan, de oplossingen, die men voor die vragen, voor dat zoeken gevonden heeft, geen wijsbegeerte noemen?

Want al is het niet gemakkelijk tot een definitie van filosofie te komen, die door allen wordt aanvaard; al zal ieder filosofisch stelsel weerspiegeld worden in de omschrijving, die het van zijn doelstelling, de wijsbegeerte, geeft, zoodra men een zeer algemeen begrip tot scherper bepaling wil vernauwen; al onthoudt zich ook het rapport, juist daarom waarschijnlijk, van een nadere uitspraak over dit punt, — toch zal men onder wijsbegeerte wel dit moeten verstaan: een zoeken met eigen krachten naar een verklaring der fenomenen, der verschijnselen, welke verklaring zoo diep mogelijk wil gaan en afdoende wil zijn.

Dit is wel ongeveer, wat door alle richtingen met wijsbegeerte wordt bedoeld. Anders zien we niet, hoe een vruchtbare discussie mogelijk is en hoe het zin heeft, over een faculteit van letteren en wijsbegeerte te spreken.

En als dat wijsbegeerte is, waarom zouden daaronder dan niet vallen de pogingen tot verklaring van het leven en zijn uitingen, van den mensch en zijn einddoel, van het zichtbare in zijn relatie tot het onzichtbare, van het betrekkelijke tot het absolute, van de plaats, die de mensch in den cosmos inneemt, zooals

we die in zoovele Javaansche bespiegelingen aantreffen?

Nogmaals: het gaat hier nu niet om de waarde dier oplossingen, om hun bruikbaarheid voor de vorming van een geestesleven, dat in overeenstemming is met de omstandigheden en de eischen van dezen tijd. Het gaat hier nú alleen om het aanwezig zijn, of ooit in een of anderen vorm der Javaansche cultuur aanwezig geweest zijn, van zulk een streven. Dan immers „is er sprake van autochtone filosofie” en de uitspraak van het rapport weerlegd.

En we meenen, dat hieromtrent geen twijfel behoeft te bestaan.

Ver zijn de onderzoekingen in het gebied van de Javaansche literatuur nog niet gevorderd; maar toch wel ver genoeg, om materiaal te verschaffen voor het fundeeren van ons standpunt.

En we behoeven ons zelfs niet tot de literatuur te wenden om wijsgeerig denken aan te treffen. Een kennis nemen van wat er leeft onder het Javaansche volk; onder hen niet alleen, die op de eerste plaats als de dragers der Javaansche cultuur beschouwd mogen worden en een elite vormen, maar zelfs ook onder het gewone volk, is voldoende om zich te overtuigen van hun liefde voor wijsgeerige bespiegelingen.

Nog steeds gaat de leerling van plaats tot plaats op zoek naar den goeroe, die hem zal binnenleiden in de hoogere kennis, die hem het inzicht, de wijsheid, zal verschaffen, waardoor hem de betekenis van zijn eigen wezen, van leven en dood, van God en wereld, tot klaarheid gebracht wordt. De populariteit van een figuur als Wërkoedara, die op zoek naar het levenswater de inwijding in de hoogste kennis en het ware inzicht ontvangt, kan hier een aanwijzing zijn, hoezeer in den Javaan dit streven ingeworteld ligt.

Kennis maken met en zich inleven in het Javaansche leven kan zelfs tot

de conclusie voeren, dat er in breeder lagen van het volk belangstelling voor deze vragen en hun oplossing leeft dan in menig „Westersch” land. En een niet onaanzienlijke literatuur, ook uit de laatste honderd jaar en nu nog verspreid in vele kringen, is er om die conclusie te bevestigen.

Het is waar, dat er diepgaand verschil is tusschen de Westersche philosophische systemen en deze uitingen, fragmentarisch vaak en weinig samenhangend, van wijsgeerige bespiegeling. Daar is vooral dit groote onderscheid tusschen een groot deel der Westersche wijsbegeerte en de Oostersche, dat men in de laatste nooit de wijsbegeerte om haarzelf beoefent. Het weten is er steeds een middel om tot de volmaaktheid te geraken; een stap op weg naar de verlossing of zelfs het bereiken daarvan; de eenige weg, waarlangs de mensch tot zijn einddoel kan komen.

Nergens vinden we, zooals dit in het Westen zoo menigmaal het geval is, een tegenstelling geconstrueerd tusschen wijsbegeerte en Godskennis. In het Oosten is juist de opperste wijsheid en het hoogtepunt dus der wijsbegeerte het kennen van God, van het Absolute, en 's menschen verhouding daartoe. En daarom is er de wijsbegeerte niet, zooals vaak in het Westen, gelaïciseerd; niet geworden tot een veld van verstandelijke activiteit, waar men al wat op godsdienst betrekking heeft, angstvallig van buitengesloten houdt.

Ook zijn deze uitingen van Javaansch wijsgeerig denken nooit door een filosoof bijeengebracht tot een systeem, zooals dit wel in Voor-Indië geschiedde. Wanneer we een vergelijking zouden zoeken met de wijsbegeerte daar, zouden we kunnen zeggen: het Javaansche wijsgeerige denken bevindt zich in het stadium der Upanisjaden, doch geen Vedanta is erop gevolgd, die de gegevens tot een afgerond geheel trachtte te vereenigen.

Het is teekenend, dat een recensent in een Voor-Indisch tijdschrift zijn bespreking van een studie over de Javaansche wijsgeerig - godsdienstige literatuur der laatste eeuwen den titel gaf van: Javanese Upanishads. Dat was de indruk, die deze literatuur op hem gemaakt had.

Doch zooals men spreekt van de wijsbegeerte der Upanishaden, zoo is men evengoed gerechtigd, op grond van deze Javaansche „autochtone” literatuur, van autochtone wijsbegeerte te spreken. Quod erat demonstrandum.

Het zij ons vergund, enkele grepen uit de Javaansche letterkunde te doen, om onze bewering met concrete voorbeelden duidelijk en aannemelijk te maken. Aan iets, dat op volledigheid lijkt, moet men hierbij niet denken; evenmin aan iets nieuws. We geven slechts enkele aanhalingen uit datgene, dat ons het beste bekend is: de meer moderne Javaansche soeloek-literatuur, om nog een tweetal voorbeelden uit een Oud-Javaansch geschrift ter aanvulling eraan toe te voegen. En verkeerden overigens in het gelukkige geval, dat ieder verwijt van onvolledigheid niet een verzwakking, maar een bevestiging van onze stelling is.

Een stuk ontologie vinden we b. v. in een soeloek, waarin de aard van het geschapene wordt nagegaan: hoe het zich bevindt tusschen het absolute niet-zijn en het ware, absolute zijn, dat de Heer is. De laatste is in en uit zichzelf; het geschapene is geheel en al afhankelijk, heeft niets uit zichzelf en zijn taak is slechts: te wijzen naar het absolute Zijn. Maar als zoodanig is het toch ook weer geheel te onderscheiden van het niet-zijn zonder meer.

Duidelijk Neo-Platonische invloeden, via Islamietische mystiek op Java gekomen, vinden we in de herhaaldelijk uiteengezette leer der zeven graden van emanatie, volgens welke al het bestaande

uit het absolute Zijn voortkomt. Soms hoort men nog de weerklink van een scholastiek dispuut, zooals b. v. de uiteenzetting over het wezen der „vaststaande essenties”, min of meer te vergelijken met goddelijke ideeën, waarin men een hulpmiddel zoekt ter verklaring van de veelheid, die uit de eenheid voortkomt.

In allerlei vormen en op allerlei wijzen treffen we bespiegelingen aan over de verhouding tusschen God en mensch, tusschen het absolute zijn (woedjoed moetlak) en het relatieve zijn (woedjoed ilapi), bespiegelingen, waarbij steeds de praktijk van de ecstatische eenwording tusschen knecht en Heer op den achtergrond staat, maar die toch pogingen zijn, er een verklaring voor te vinden, en daarbij trachten door te dringen tot den zin van al het bestaande.

Mogen we dan niet met het volste recht van „autochtone filosofie” spreken?

En ditzelfde mogen we doen, waar het gaat over die menigte van wijsgeerige vergelijkingen en allegorieën, waaraan de soeloek-literatuur zoo rijk is en die er, naar onze smaak, de grootste aantrekkelijkheid van vormen.

We vinden er de goddelijke wajangspeler, die vóór het ontstaan der wereld zijn spel speelt, waarbij de goddelijke ideeën reeds tot een lakon geordend worden, voordat ze in werkelijkheid op het scherm van de zichtbare wereld verschijnen. We ontmoeten de beschrijving van het maskerspel, waarbij de gewone toeschouwer zich door de veelheid der uitgebeelde personen laat bedriegen, doch de ingewijde achter alle maskers de ééne Hjang Soeksma ziet. We worden er gesteld voor een aantal paradoxen, o. a. dat de schede ingaat in de kris en dat de knecht Heer is en de Heer knecht, waarin omhuld en geheimzinnig, maar daarom des te aantrekkelijker, voor den ingewijde de verhouding van God tot mensch wordt uitgebeeld.

In de Oud-Javaansche literatuur ontbreken de geschriften, die men onder wijsgeerig-godsdienstige letterkunde zou kunnen rangschikken, ook allerm minst. Doch behalve deze, die zich ex professo met dit onderwerp bezighouden en de Hindoe-Javaansche pendant van de soeloe-literatuur vormen, vindt men ook in de andere genres meer dan één plaats, waar wijsgeerige ideeën haar neerslag hebben gevonden.

We willen volstaan met te verwijzen naar den kekawin Arjunawiwāha, in het bijzonder naar zang 10 en 11, die de hulde van den asceet Arjuna bevatten, gebracht aan Sjiwa, wanneer deze in zijn goddelijke gedaante zich hem geopenbaard heeft, en naar zang 4 en 5, het gesprek van Indra in de gedaante van een ouden asceet met Arjuna weergevend.

Men leze b.v. in de eerste passage deze beschrijving van het Opperwezen: ¹⁾

Het alomvattende geheel omvattend zijt Gij, de kern van het Hoogste Wezen, moeilijk te vatten. Uit Uw souvereine wensch vloeit voort het zijnde en het niet-zijnde, het grove en het fijne, het leelijke en het schoone.

Ontstaan, bestaan en vergaan van het gewordenen zijt Gij, en de oorzaak daarvan. Oorsprong en doel van de geheele wereld zijt Gij, het Subtiële Zelf zoowel van het zinnelijk-waarneembare als van wat bovenzinnelijk is.

In de tweede passage vinden we onder meer een onderrichting over den weg, om te komen tot de verlossing (kalēpa-sen), die gelegen is in het inzien van de voosheid en de ijdelheid der zichtbare wereld. Er is slechts één middel om niet op een dwaalweg te geraken, om niet de onsterfelijkheidsdrank te vergooien voor vergif, en dat is: niet naar genie-

tingen te streven; zich niet te laten vangen in de strikken der zintuigen, in de verblinding der hartstochten. Want heel deze wereld is in waarheid slechts een zinsbegoocheling, een tooverspel; en erin opgaan is te vergelijken met de dwaasheid van hem, die weent en bedroefd is bij het aanschouwen van het poppenspel, terwijl hij toch weet, dat het slechts gesneden leer is, dat daar beweegt en spreekt.

Deze enkele voorbeelden uit ver uiteenliggende gebieden der Javaansche literatuur, voorbeelden, die nog met vele te vermeerderen zouden zijn, mogen volstaan voor ons doel, dat slechts hierin bestaat: aan te toonen, dat er van autochtone filosofie wel degelijk sprake is, zoodat men haar niet geheel onopgemerkt voorbij kan gaan, wanneer men over het doceeren van wijsbegeerte aan een hoogeschool hier te lande zijn plannen maakt.

Een geheel andere zaak is echter, of men haar in dit onderwijs een centrale plaats moet geven. Gezien het karakter van deze wijsbegeerte, die slechts uit brokstukken bestaat en nooit tot een samenhangend geheel is verwerkt, is er o.i. geen twijfel aan, of het antwoord op deze vraag moet ontkennend luiden. Daarvoor is haar waarde voor de verstandelijke vorming en de karakterontwikkeling van den student, die gereed gemaakt moet worden voor een plaats in deze maatschappij, waar Oost en West elkaar raken en doordringen, ten eenenmale onvoldoende.

Doch haar geheel voorbijgaan als een te verwaarloozen factor, is een ander en evenzeer te mijden uiterste. Men zal in de keuze der te behandelen stof en in den opzet van het vak wijsbegeerte als onderdeel van het program der litteraire faculteit rekening hebben te houden met wat er aan wijsgeerige ideeën hier leeft en ook met wat uit uitheemsche culturen de belangrijkste

¹⁾ C.C. Berg wijdde aan deze zangen een uitvoerige studie: *De Giwa-hymne van de Arjunawiwaha*, in Bijdragen tot de Taal-, Land-, en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië dl. 90 (1933) 173-238. In het zangehaalde volgen we zijn vertaling.

beïnvloedende factoren erop geweest zijn.

Zóó immers toont men te begrijpen, dat het hier een instituut van hooger onderwijs betreft, dat, hoezeer ook uit den aard der gegeven omstandigheden op Westerschen leest geschoeid, toch niet onverschillig kan staan tegenover het feit, dat het opgericht is in een Oostersch land, de bekroning vormt van het onderwijssysteem aldaar, en een deel op zich genomen heeft van de taak, een elite te vormen uit de kinderen van dat land, waarbij de band met het eigene zooveel mogelijk dient gerespecteerd te worden, willen ze niet als ontwortelden en vreemden komen te staan tegenover hun volk en hun beschaving.

We kunnen ons dan ook niet zonder meer vereenigen met de zienswijze der

Britsch-Indische raadslieden, die de studenten met alle belangrijke gedachtenstelsels, zoowel Oostersche als Westersche, zonder verder onderscheid, in kennis willen brengen. Afgezien van de praktische onuitvoerbaarheid van dezen opzet, meenen we, dat er een zekere gradatie van belangrijkheid bestaat en dat één der factoren, waardoor deze bepaald wordt, de samenhang is dier stelsels met de cultuur van het land, waar het onderwijs gegeven wordt en voor welks ontwikkeling het bestemd is.

Men neme deze bladzijden voor wat ze zijn: de kanteekening van een belangstellende in de Javaansche cultuur. En vooral niet als aansporing, op iedere alinea van het rapport-Brugmans een reactie van gelijken omvang te laten volgen!

TIJDSCHRIFTOVERZICHT.

De Indische Geschiedenis aan de Nieuwe Letterkundige Faculteit, door H. J. DE GRAAF.

In het tijdschrift Djawa (20ste Jaarg. No. 6) is zo even gepubliceerd het „Rapport inzake een te Batavia op te richten Faculteit der Letteren”, door Dr. I. J. Brugmans.

Hoofdstuk IV van dit gedegen stuk werk is gewijd aan de studie der geschiedenis en heeft mij aanleiding gegeven tot het maken van enige opmerkingen. Een belangrijk punt van overweging bij het schrijven van dit hoofdstuk is geweest of men de nadruk zal leggen op de studie van de geschiedenis van Indië, dan wel op de Europese geschiedenis.

Met den schrijver ben ik het volkomen eens, waar hij meent, dat aan de geschiedenis van het Westen een belangrijke plaats moet worden toegekend, naast een door de instelling van een of meer leerstoelen in de geschiedenis bedoelde intensievere beoefening der geschiedenis van Indië.

Zijn argumentatie kan ik echter niet beamen: „De invloed van het Westen, met name van Nederland, is staatkundig, economisch en cultureel zoo diep geweest, dat verwaarloozing daarvan de Indische geschiedbeoefening onvruchtbaar zou maken” (p. 397).

Laten wij vooreerst vaststellen, dat iedere verwaarlozing te laken is. Doch op het ogenblik hebben wij heus niet te strijden met een verwaarlozing van het Nederlandse element bij de Indische geschiedbeoefening. Tot dusver is meestal (voor het tijdperk na 1600 ten minste) niets anders gedaan dan het Nederlandse element in de vorm van Compagnie of Gouvernement naar voren te schuiven. Men raadplege slechts de historische literatuur over Nederlandsch-Indië. Zeer terecht werd in 1929 geoordeeld, dat aan dit bevoorrecht van het Nederlandse element nu maar eens een eind moest komen en in hoofdzaak is deze mening nog volkomen van kracht. Immers, wanneer men de periode van 1600 tot 1940 neemt, dan is alleen voor de 2e helft het Nederlandse element van sterk toenemend staatkundig, economisch en cultureel belang (het laatste nog het minste). Eén blik op een historische kaart van Nederlandsch-Indië, waarop de vestigingen en invloedssferen der Oost-Indische Compagnie zijn aangegeven, kan U daarvan dadelijk overtuigen. Vóór 1800 stond trouwens in geheel Azië de z.g. Oosterse cultuur nog nagenoeg ongeschonden overeind. M.i. maakt Prof. Brugmans zich hier aan overschatting van de Nederlandse invloed schuldig.

Thans is die Europese invloed sterk en

daarom is het nu van grote betekenis om den Indischen student ook rond te leiden door de tuin van het Westen, doch deze intensieve Nederlandse invloed dateert eigenlijk pas van den laatste halve eeuw. Bovendien zou men verbaasd staan, als men eens wist, wat er van sommige Europese cultuurelementen in deze Oosterse samenleving terecht kwam. Het Oosterse element, thans teruggedrongen, is wellicht sterker dan men denkt. Schrijver stelling: „Een studie van de Indische Geschiedenis, die het accent sterk op het autochthone zou leggen en den westers invloed zou verwaarlozen, zou haar doel voorbijschieten”, zou ik wat het tweede gedeelte betreft, willen wijzigen in: „en den westers invloed ook niet zou verwaarlozen, zou midden in de roos schieten”.

Het gaat niet aan bij de studie der geschiedenis om utiliteitsredenen te kiezen voor een bepaald element, het Oosterse of het Westerse. Hoe sterk ook het subjectieve in de geschiedbeoefening moge zijn, de historicus zal zich steeds min of meer door zijn stof gebonden weten en waar die stof nog sterk Oosters is, zal ook zijn studie daarvan het stempel dragen. Dit is voor mij een dringende reden om met het Oosterse element volle ernst te maken en het niet in de verdrukking te laten komen, gelijk tot dusver vrij regelmatig het geval is geweest.

Men zal hier wellicht tegen aanvoeren, „dat de afgestudeerden in grote meerderheid docenten en geen wetenschappelijke werkers zullen zijn” (p. 398). Inderdaad, en nu wordt deze docenten in de Indische Geschiedenis de onmogelijke taak opgelegd les te geven in een vak, dat nog nauwelijks bestaat. Een mijner kennissen maakte eens de treffende opmerking: De Indische geschiedenis bestaat grotendeels uit hiaten. Er bestaan geen behoorlijke handboeken; wil men er iets van te weten komen, dan moet men links en rechts alles bij elkaar halen om althans voor zich zelf enigszins een overzicht te verkrijgen. Het is daarom m.i. een eerste vereiste, dat niet alleen docenten in de Indische geschiedenis worden gevormd, doch ook behoorlijke vakgeleerden, die de Indische geschiedenis uit het moeras halen, waar zij nu in verzonken is en die tenminste de stof verschaffen, welke de docent de jeugd kan aanbieden.

Daarom lijkt mij de huidige bezetting van de leerstoel voor geschiedenis te zwak. De

Indische geschiedenis, in zijn tegenwoordige toestand, vraagt den gehelen mens, eenvoudig al omdat voor meer dan een vraagstuk voor studies schaars zijn en dus bijna iedere kwestie tot in de bronnen zelve toe onderzocht dient te worden, wat veel tijd kost. Te lang heeft men zich bij de Indische geschiedenis met geijkte, tot in het oneindige toe herhaalde formules beholpen, iedereen, die iets ergens over geschreven had, als autoriteit gehuldigd en nagepraat, eenvoudig omdat er niemand anders was. Is het niet dwaas, dat voor de Molukken altijd nog maar weer onze brave Valentijn autoriteit is. Waar zou men zo iets in Europa dulden?

Prof. Brugmans noemt de Indische geschiedenis een *begrensd object* (p. 397). Dat is het inderdaad, indien men alleen maar kijkt naar hetgeen er gepubliceerd is. Wanneer men zich beperkt tot hetgeen de weinigen, die zich tot deze weerbarstige materie hebben aange trokken gevoeld, het licht hebben laten zien, dan is men betrekkelijk vlug door zijn stof heen. Zoals Prof. Brugmans het zelf enige malen zegt: de Indische geschiedenis is verwaarloosd. Een Hoogleraar in de Indische Geschiedenis zal dan ook minder moeten doceren, dan wel studeren en publiceren, zo mogelijk in samenwerking met zijn Europese, Chinese en Indonesische studenten, opdat er eindelijk eens een nationale Indische historische school ontstaat. Eén man kan het onmetelijke terrein onmogelijk de baas.

Immers, het gebied der Indische geschiedenis moge thans beperkt zijn, potentieel is het veel en veel uitgebreider. De bronnen zijn veel rijker dan Prof. Brugmans vermoedt. Kent hij de onuitputtelijke koloniale archieven in Batavia en den Haag? Is hij enigszins vertrouwd met de merkwaardige Inheemse en schriftelijke en mondelinge overlevering, welke studie hij aan zijn studenten aanbeveelt (p. 398, 400)? Weet hij, in hoe verre de reeds gepubliceerde bronnen ook werkelijk benut zijn?

Hoeveel vraagstukken liggen nog op antwoord te wachten. Mag ik er enige noemen?

Bijna alle locale geschiedenissen; de geschiedenis van het Indo-Europese volksdeel; het Gouvernement van Daendels; het geestelijk leven der Europeanen in de 18e eeuw; de Pasisir (kustregentschappen) in hun verhouding tot het Mataramse gezag; de Landhuurders in de Vorstenlanden; de invloed van Indië op Multatuli; een biografie van v. Imhoff, van de Vlamingh van Outshoorn enz.

Het lijkt mij niet juist en billijk om de Indische geschiedbronnen te vergelijken met „den onuitputtelijken geestelijken rijkdom van de Westerse bronnen”. Bij slot van rekening

is ons Indië ook maar een Archipel en het Westen omvat twee werelddelen. Hoe belangrijk ook geestelijke waarden mogen zijn, bij het historisch onderzoek komen zij pas op de tweede plaats, daar zij elders thuis horen: bij religie, kunst, wijsbegeerte. Heeft overigens deze Archipel op haar wijze ook niet deel genomen aan de grote geestelijke bewegingen hun eigen aardige bekoring, ook al slaat de historicus ze daarvoor niet in de eerste plaats op. De kennis van eigen land en volk moet m.i. bij de z.g. Indische geschiedenis een ereplaats innemen.

Een argument om niet te veel Oostwaarts te koersen vindt de Schrijver in de sociale bestemming van de overgrote meerderheid der studenten in de geschiedenis, n.l. het leraarschap bij het M.O. h.t.l. Het komt mij voor, dat hij geen ongelukkiger argument had kunnen kiezen. Immers, juist de middelbare scholen zijn hier voor de geschiedenis juist wat ze niet moesten zijn: te Westers. Een leraar in de plantkunde oriënteert zich, een geschiedenisleraar zelden. De meeste leraren kennen het Oosten gebrekkig, geven hun lessen precies als in Hilversum of Koevorden. Men beseft niet, dat men over Leenstelsel en Renaissance onder de palmen anders moet leren spreken dan op de 52e breedtegraad. Nog steeds is Aziatische geschiedenis min of meer een aanhangsel van die van het Westen, welks triomftocht begint in Babel en Memfis om in Londen, Parijs en New-York te eindigen.

Daarom levert niet slechts de Europese geschiedenis de Indische leerlingen moeilijkheden op, doch ook de Indische, daar deze op het L.O. en M.O. over het algemeen gegeven wordt door uiteraard weinig deskundigen en met zeer geringe animo.

Wat Indische leerlingen over de gebeurtenissen in hun eigen land te horen krijgen, is meestal een caricatuur van wat Indische „vaderlandse” geschiedenis behoorde te zijn. Men raadplege slechts de z.g. leerboeken.

Tenslotte wenst Prof. Brugmans „Indië's politieke, sociale en economische ontwikkeling tegen den achtergrond van die in Europa” behandeld te zien (p. 399). Dus niet slechts dat de Westerse geschiedenis het volle pond krijgt, ook de Indische geschiedenis krijgt nog een flinke Westerse inslag. Dat is wel wat veel!

Hoe men overigens de lotgevallen van Menangkabau in de 17e eeuw, die van Siak in de 18e of die van Midden-Celebes in de 19e eeuw tegen de Europese achtergrond zal kunnen behandelen, is mij nog een raadsel.

Ik vrees daarom met een grote vrees, dat, wanneer Prof. Brugmans over Indische geschiedenis spreekt, te sterk bij hem de faits et gestes der Oost-Indische Compagnie of van

het Nederlandsch-Indische Gouvernement op de voorgrond staan. Hij spreekt ook ergens over „Compagnies-geschiedenis” (p. 398). Indien dit zo is, en ik hoop, dat ik mij vergis, zou ik het zeer betreuren, dat de Indische

jongelui nog steeds maar weer op deze verouderde, doch vooral onjuiste wijze ingewijd zullen worden in de geschiedenis van hun vaderland na 1600.

Uit: Het M.O. in Ned.-Indië, Jrg. 35, No. 37.

MEDEDEELINGEN BETREFFENDE HET MUSEUM „SANA BOEDAJA” TE DJOKJAKARTA.

Verslag van de aanwinsten over het 2e halfjaar 1940.

1. Lijst van Schenkers en Bruikleeners.

Departement van Economische Zaken,
Weltevreden.

Kirtya Lieftrinck-Van der Tuuk Stichting,
Singaradja.

Kunstarbeid, Djokjakarta.

Ir. J. L. Moens, Djokjakarta.

Dr. Sam Yoeda, Poerwardja.

R. A. Sastrodiredjo, Djokjakarta.

Ir. R. M. Soepardi, Djokjakarta.

2. Aanwinsten Sultanaats-collectie. *)

S. 249. *Kruik*, Chineesch steengoed, h. 14 cm, inhoudende: een zwartsteen *bijl*, l. 17.5 cm.; een ijzeren *klapperschraper* op twee pootjes, l. 15 cm.; een Hindoe-Javaansch bronzen *spiegelhandvat* (l. 5 cm.), waarop *en relief* een staande vrouw.
Herkomst: Kl. Krapjak; OD. Kenaran; D. Kalasan; Kb. Djokjakarta.

S. 250. *Kendi* (koper) met deksel en tuit; h. 22 cm.

Cylindrische kom (koper); d. 16 cm., h. 11 cm. Rand versierd met bloempot (?), lotus, çankha en çri-teeken.

Schel (brons) in den vorm van een stūpa met 5-puntige wajra-knop; h. 13 cm.

Bel (brons) met drie klankgleuven; aan de onderzijde drie in een gelijkzijdigen driehoek liggende punten en in top een lotus; bel-oppervlak verdeeld in drieën, elk deel versierd met een bloemmotief op een fond van uitstaande punten; d. 10.5 cm., h. 16 cm.

Twee dito *bellen* (brons), alleen met een parelrand versierd; h. 9 en 10 cm., d. 5.5 en 7 cm.

Belletje (brons), gewoon type: h. 5.5 cm., d. 4 cm.

Spiegel (brons) met àjour bewerkt handvat (beschadigd), versierd met 2 menschenfiguren; d. 13 cm.

Wierookvat (beschadigd) met steel, geslagen roodkoper; d. 12 cm., h. 8 cm.

Drie koperen *ringen*; d. 5 cm. (armbanden?)

Vijf *ijzeren werktuigen*.

Eén vondst; herkomst: Kl. Karangtengah; OD. Panggang; Kb. Goenoeng Kidoel.

S. 251. Vlakke bronzen *schaal* met opstaanden rand; d. 37.5 cm.

Drie *ijzeren werktuigen*.

Herkomst: Kl. Moela; OD. en D. Wana-sari; Kb. Goenoeng Kidoel.

S. 252. 65 Chineesche *kèpèngs* in vaasje van Chineesch steengoed (beschadigd).

Herkomst: Kl. Nagasarèn; OD. Gamping; Kb. Bantoel.

S. 253. *Zuil* (steen) van Tjandi Abang, met inscriptie.

Herkomst: Kl. Djrangoeng; Kb. Kalasan.

S. 254. *Zuil* (steen) met inscriptie van 804 çaka.

Herkomst: Kl. Demangan; OD. Kotagedé; Kb. Bantoel.

S. 255. 311 *Twee-stuiverstukken* (zilver); Zuid-Holland 1710 - 1744 A.D.

Herkomst: Kl. Demangan; OD. Sléman; Kb. Djokjakarta.

S. 256. (zie nos. 5060 t/m 5067 aanwinsten 1e. halfjaar van de Museum-collectie; deze gevonden voorwerpen van oudheidkundige waarde werden door het Sultanaat opgeëischt, aangekocht en vervolgens in bruikleen gegeven aan het Museum).
Herkomst: Kl. Gantjakan; OD. Godéan; Kb. Bantoel.

S. 257. *Awalokiteçwara*, brons; zittend in lalitāsana tegen prabha met parasol (steel gebroken); Amitābha-beeldje in de coiffure; rechts waradamudrā, links padma; h. 19 cm.

Herkomst: Kl. Poetjang; OD. Semin; Kb. Goenoeng Kidoel.

S. 258. Kleine gouden *oorhanger*, versierd met 3 in een tand eindigende spiralen.

Herkomst: Kl. Banaran; OD. Plajen; Kb. Goenoeng Kidoel.

S. 259. 402 *Twee-stuiverstukken* (zilver), Zuid-Holland 1710-1744 A.D.

Herkomst: Kl. Ngemplak; OD. Sléman; Kb. Djokjakarta.

S. 260. *Topstuk* van een stūpa-vormige bel; Nandi zittend op dubbel lotuskussen; h. 4 cm.

Herkomst: Kl. Krapjak; OD. Kenaran; Kb. Djokjakarta.

*) Kl. = Kloerahan; (O)D. = (Onder)district; Kb. = Kaboepatèn; d. = diameter; l. = lengte; h. = hoogte.

S. 261. Drielobbige *kom* (goud); d. 12 cm., h. 4 cm.

Halssnoer (38 ronde gouden kralen) met hanger (amethyst, bevat in goud).

Getordeerde *staaf* (goud) in den vorm van de harp van een Hindoe-Javaansche hanglamp; h. 16 cm.

Gouden *steel* (en *relief* versierd) van een vliegenkwast (?); l. 14 cm.

2 Gouden *oorknoppen*, bestaande uit drie op elkaar liggende, niet gesloten ringen; h. 2 en 2.5 cm.

Gouden *vingerring* met gegraveerde teekening op zegelvlak.

13 Losse *ringen* (goud), bestaande uit dunne getordeerde staafjes; d. 2 cm.

Gouden *oorring* (?), glad, niet gesloten; d. 2 cm.

Twee *hangers* (amuletten ?), bestaande uit drie aan elkaar gesoldeerde zilveren mamuntjes en voorzien van een oogje.

Eén vondst; herkomst: Kl. Koewarasan; OD. Gamping; Kb. Bantoel.

S. 262. Bronzen *bel* in stûpa-vorm; topstuk ontbreekt. h. 15 cm. d. 15 cm.

Staande bronzen *stier*, topstuk van (veel grootere) bronzen bel; h. 15 cm.

Bronzen *spiegelhandvat*; gestyleerde plant. h. 8 cm.

Eén vondst; herkomst: Kl. Nglindoerwètan; Kb. Goenoeng Kidoel.

S. 263. Gouden *vingerring*; steen ontbreekt. Herkomst: Kl. en OD. Patoek; Kb. Goenoeng Kidoel.

S. 264. Klokvormig bronzen *deksel*; in top kleine opening uitgespaard. h. 41 cm. d. 38 cm.

Bronzen *bord* met opstaanden rand van 4 cm; onversierd. d. 31 cm.

Roodkoperen *offerschaal* met bloemvaasversiering. d. 56 cm.

Eén vondst; herkomst: Kl. Pengawatredja; OD. Dépok; Kb. Djokjakarta.

S. 265. Drie bronzen *potjes*; conisch. Boven-diameter resp. 12, 14 en 14.5 cm. hoogte resp. 5, 7 en 7.5 cm.

Herkomst: Kl. Ngenep; OD. Semanoë; Kb. Goenoeng Kidoel.

N.B. No. S. 245 (vorige lijst) werd sedert aangevuld met nog ± 5 Kg. V.O.C. uiten van dezelfde vondst.

3. Bruikleen Oudheidkundige Dienst.

Geen wijzigingen.

4. Aanwinsten Museum-Collectie.

N.B. No. 5060 t/m 5067 werden, in verband met de overbrenging naar no. S. 256 (zie boven onder 2), uit de museumcollectie geschrapt.

5095. *Tjindèn*, zijdebatik in rood en wit, op ikat gelijkend; de gele en groene kleuren werden na voltooiing aangebracht; afmetingen: 65×160 cm².

Herkomst: Djokjakarta (Pakoe Alaman).

5096. Zilveren *plaat*; versiering van zijvlak van kussen voor bruidsbed; Chineesche motieven.

Herkomst: Tegal. Geschenk ir. J. L. Moens, Djokjakarta.

5097. *Idem*; eenigszins andere versiering.

5098. Koperen *sirihdoos* in twee afdelingen.

Het schuifdeksel versierd met twee tegenovergestelde toempals in vlak relief; de knop van het deksel is een vrijstaande leeuw; afmetingen: $5 \times 9 \times 18$ cm³.

Herkomst: Gresik. Bruikleen ir. J. L. Moens, Djokjakarta.

5099. Zeven stuks *golèk-figures*, z. g. golèk topèng (een nieuwe variant), gesneden door Warnawaskiṭa, Kl. Kramtil, Djokjakarta; resp. voorstellende:

t/m Pandji Sepoeh, Ragil Koenig, Bantjak, Gadjah Prakosa, Klana Toendjoeng
5105. Séta, Praboe Haroena en Radja Soeramaḍenda, uit de Pandji-cyclus.

5106. *Waterketel* van geslagen geel en rood koper en voorzien van gegoten naga-tuit. Herkomst: Gresik. Bruikleen ir. J. L. Moens.

5107. *Waterketel* in den vorm van een vogel, op drie pooten; het deksel versierd met vrijstaande kleine vogel; gegoten koper. Herkomst: Gresik. Bruikleen ir. J. L. Moens.

5108. *Waterketel*, onversierd, in den vorm van een gestyleerde vogel, op drie pooten; gegoten koper. Herkomst: Gresik. Bruikleen ir. J. L. Moens.

5109. 10 stuks *Teekeningen* op lontarblad (l. 31 cm.), weergevende de geschiedenis van de badende widadari's en het gestolen kleed. Herkomst: Zuid Bali.

5110. 10 stuks *Teekeningen* op lontarblad; l. 26 cm. Herkomst: Zuid Bali.

5111. 5 stuks *Teekeningen* op lontarblad (l. 58 cm.); Tantri-fragment, verhaal van de loetoeng, de tijger en de geit.
Herkomst : Zuid Bali.
5112. 28 stuks *Teekeningen* op lontarblad (l. 24 cm.); Tjalon Arang-fragment.
Herkomst : Zuid Bali.
5113. Houten *doos* (kropak) voor lontarhandschrift ; afmetingen : $37 \times 5 \times 8$ cm.³
Herkomst : Zuid Bali.
5114. 7 stuks *Teekeningen* op lontarblad (l. 24 cm.); Tantri-fragment.
Herkomst : Zuid Bali.
5115. Oude met naga's versierde *haspel* (oendar).
Herkomst : Troesmi (Cheribon). Geschenk ir. J. L. Moens.
5116. } *Batikstempels* (tjorak tjanjing tjap) in
t/m } 19 diverse patronen, met de bijbehoo-
5135. } rende was-bak (lojang).
Herkomst : Jogjakarta. Geschenk van R.A. Sastrodiredjo, Djokjakarta.
5136. 2 Bronzen *staven*, (l. 12 cm.), op de uiteinden waarvan een lotusrozet is bevestigd; Hindoe-Javaansch.
Herkomst : Djokjakarta.
5137. Geïllustreerde *lontar* (l. 50 cm.), inhoudende de 1e helft van de Tantri; 60 bladen, eerste en laatste blad blanco. Geschenk van de Kirtya Lieftrinck-Van der Tuuk Stichting, Singaradja.
5138. 26 stuks Oude *Cheribon-batiks*; bruikleen van het Departement van Economische Zaken te Weltevreden.
5139. Op Bali vergulde Javaansche *batik* (Lasem).
5140. }
t/m } 7 stuks *Ikat-weefsels* uit Tenganan
5146. } Zuid Bali.
5147. }
t/m } 8 stuks *Weefsels* van Zuid Bali.
5154. }
5155. }
t/m } 16 stuks op Bali vergulde Javaansche
5170. } en Maleische *batiks*.
5171. }
t/m } 23 stuks *Beschilderde doeken* van Zuid
5193. } Bali.
- N. B. Bovenstaande 55 voorwerpen (nos. 5139 t/m 5193) werden aangekocht uit de collectie der gebroeders Neuhaus te Sanoer, Zuid Bali.
5194. Primitief *beeld* (kalksteen) van zittende man.
Herkomst : Volgens opgave van schenker, omgeving van Trawoelan, nabij Djombang. Geschenk van Dr. Sam Yoeda, Poerwardja.
5195. }
t/m } 114 *Handvatsels* van sirihstampers
5308. } (panglotjokan) van Zuid Bali.
5309. }
t/m } 26 *Krisheften* van Zuid Bali.
5334. }
5335. Houten *Kalenderplank* (tika), versierd met gevleugelde Kala-kop; afmetingen 13×44 cm.²
Herkomst : Zuid Bali.
- N. B. Bovenstaande 141 voorwerpen (nos. 5195 t/m 5335) werden aangekocht uit de collectie der gebroeders Neuhaus te Sanoer, Zuid Bali.
5336. Nieuw te Jogja gebatikt *tafelkleed* met oud-Cheribonsche motieven in blauw, rood en zwart. Afmetingen 105×105 cm.²
Geschenk van ir. R. M. Soepardi, Djokjakarta.
5337. Modern *beeld*, gesneden uit oud wrakhout; polynesische stijl. Voorstellende een vrouw op gestaarte demon staand en een aap dragend; h. 210 cm.
5338. Modern *beeld*, gesneden uit oud wrakhout; polynesische stijl. Voorstellende een man op een demon staand en een kind dragend; h. 210 cm. Pendant van 5337.
5339. Oud steenen *beeld* van Rangda; h. 75 cm.
Afkomstig van den, bij de aardbeving van omstreeks 1880 ingestorten tempel van Sanoer, Zuid Bali.
5340. Oud steenen *beeld*; vrouwenfiguur; h. 75 cm.
Herkomst : als no. 5339.
5341. Oud steenen *beeld*; priester; h. 75 cm.
Herkomst : als no. 5339.
5342. Moderne *beeldgroep*, hout, voorstellende Pan Brajoet met zijn kinderen; afmetingen: $30 \times 30 \times 50$ cm.³
5343. Moderne *beeldgroep*, hout, voorstellende Mèn Brajoet met hare kinderen; afmetingen: $30 \times 30 \times 50$ cm.³ Geschenk van Kunstarbeid, Djokjakarta.
- N. B. De 7 bovenstaande beeldwerken (nos. 5337 t/m 5343) zijn afkomstig uit de collectie der gebroeders Neuhaus, Sanoer, Zuid Bali

5344. *Staatsiekleed* (dodot) voor bruid; blauw met wit middenveld en versierd met in bladgoud (prada) opgekleefd patroon: semèn èndol-èndol.
Herkomst: Djokjakarta. Bruikleen Ir. J. L. Moens.
5345. *Staatsiekleed* (dodot) voor bruid (ook gezegd voor Beḍaja Ketawang); versierd als 5344, doch met motief: alas-alasan.
Herkomst: Soerakarta. Bruikleen ir. J. L. Moens.
5346. *Ketipoeng* (kleinere handtrom, behorende tot het gamelanorkest); l. 45 cm.
Herkomst: Djokjakarta.
5347. *Vuurpomp*; herkomst Zuid Bali. Bruikleen ir. J. L. Moens.
5348. *Deurblad* met godenfiguur: van een deur bestemd voor een godenhuisje.
Herkomst: Zuid Bali.
5349. *Middenstuk* van een *plafondbalk* (?), versierd met een vliegende papagaai (gekleurd). Afmetingen der versiering: 57×23 cm². Herkomst: Zuid Bali. Geschen van Kunstarbeid, Djokjakarta.
5350. *Mañjucrī*-beeld; h. 8 cm. Hindoe-Javaansch brons van Zuid Bali; rechts waradā-mudrā, links utpala. Het beeld zit merkwaardigerwijze op een utpalāsana! Steunt op linkerhand achter zitvlak; halve maan in den nek en de 5 krullen op het hoofd. Afkomstig uit de collectie der gebroeders Neuhaus, Sanoer, Zuid Bali.
5351. Bronzen *lotustroon* van een staand beeld (d. 10 cm. h. 5 cm.), waarop en relief twee knielende Nandi's (h. 4 cm). Hindoe-Javaansch brons van Zuid-Bali. Herkomst als no. 5350.
5352. Scherf van een Hindoe-Javaansche *Zodiak-beker*: Herkomst als no. 5350.
5353. *Kris* met ivoren wrangka en een met gekleurde steenen bezet handvat in gedreven koper, een godheid voorstellende; scheede van hout. Lemmet in 10 bochten; l. 42 cm.
Herkomst: Zuid Bali.
5354. *Kris* met houten wrangka en scheede en ajour bewerkte koperen overscheede (pendok). Lemmet in 6 bochten; pamor-motief: bēnda segada; l. 38 cm. Herkomst: Soerakarta.
3355. *Patjoel bawakan*, voor bewerking van vlakke terreinen in zwaren grond. Houten voetblad (l. 70 cm.) met ijzeren schoen en hoog opgekruld achtereinde; onder scherpen hoek oplopende houten steel, (l. 90 cm.)
Herkomst: Paṭi, Midden Java.
5356. Bronzen *Kanon* op affuit en wielen van koper (Inheemsch maaksel), versierd met achtpuntige ster; l. 50 cm.
Herkomst: onbekend; aangekocht te Semarang.
5357. *Deurblad* met godenfiguur; helft van een deur van een godenhuisje. Afmetingen 48×22 cm.²
Herkomst: Zuid Bali. Geschen van Kunstarbeid, Djokjakarta.
5358. *Kandelaar* (padamaran), koper, versierd met stier en slang; h. 17 cm. l. 20 cm.
Herkomst: als no. 5350.
5359. als no. 5358; versiering: stier en ga-roeda-kop; h. 16.5 cm. l. 20 cm.
Herkomst: als no. 5358.
5360. als no. 5358; versiering: stier; h. 8.5 cm., l. 16 cm.
Herkomst: als no. 5358.
5361. *Bidschel* met wajra-steel, koper; h. 18.5 cm.
Herkomst: als no. 5358.
5362. *Drievoet* met pooten in plantmotieven, koper; d. 9.5 cm. h. 7 cm.
Herkomst: als no. 5358.
5363. Drie losse pooten van een drievoet, plantenmotieven eindigend in Karang-manoeek-motief, koper; h. 11 cm.
Herkomst: als no. 5358.
5364. Losse versiering in de gedaante van een slang, koper; l. 11 cm.
Herkomst: als no. 5358.
5365. *Juk* van een weegschaal, versierd met Kala-kop, koper; l. 10 cm.
Herkomst: als no. 5358.
5366. *Idem*; met ketting en haak, koper; h. 30 cm. l. 30 cm.
Herkomst: als no. 5358.
- 5367/8. Twee geheel gelijke, gedateerde *Zodiak-bekers* met schildpad (?) en relief op den bodem; falsificaten.
Herkomst: als no. 5358.
5369. *Deur* van een godenhuisje, versierd met bloemen en singa's.
Afmetingen: 55×40 cm².

- 5370 a en b. *Zijstukken*, behorende bij no. 5369; versierd met bloemen en vogels. Afmetingen: 43×20 cm².
5371. } 15 stuks *deuren* van godenhuisjes,
t/m } versierd met snijwerk. Van verschil-
5385. } lende afmetingen; kleinste: 37×25
cm². (no. 5373) en grootste 82×44
cm². (no. 5384).
5386. *Deurblad* met plantenmotieven; helft van een deur van een godenhuisje. Afmetingen: 43×20 cm².
5387. *Idem*. Afmetingen: 36×25 cm².
- N.B. De bovenstaande deuren (nos. 5369 t/m 5387) zijn afkomstig uit de collectie van de gebroeders Neuhaus, Sanoer, Zuid Bali.
5388. Collectie van 13 stuks batikwas-stylo's (*tjanjing*), voor het trekken van lijnen van verschillende dikte, van meerdere evenwijdige lijnen tegelijk en van verschillende puntgroepeeringsen. Geschenk van Ir. R. M. Soepardi, Djokjakarta.
5389. Collectie van 385 stuks Zuid Balische, gekleurde en ongekleurde *prenten*; aangekocht uit de collectie van de gebroeders Neuhaus te Sanoer, Zuid Bali.
5390. *Amulet* (gobok) in den vorm van een Chineesche *kèpèng* (d. 6.5 cm), aan weerszijden versierd met de figuren van Semar en Togog.
Herkomst: Midden-Java.
5391. *Amulet* (gobok), d. 3.5 cm.; aan weerszijden versierd met wajangfiguren, weefgerei enz.
Herkomst: Midden-Java.
5392. *Vingerring*, type: Alang² sekapoeng (ineen gevlochten alang²-blad), roodkoper; d. 2.5 cm.
Herkomst: Midden-Java.
5393. *Vingerring*, als no. 5392, geelkoper; Herkomst: Midden-Java.
5394. Beschreven *koperplaat*, deel van een oorkonde; afmetingen: $10,5 \times 32,5$ cm². Herkomst: Tjampoerdarat, Zuid Kediri. Voor de transcriptie zie T. B. G. 1932 p. 102. Bruikleen ir. J. L. Moens.
5395. *Palintangan* (wichelkalender) geschilderd op handgeweven doek; afmetingen 140×160 cm². Herkomst: Zuid Bali.

De Conservator,
J. L. Moens.

MEDEDEELINGEN

VAN DE

KIRTYA LIEFRINCK - VAN DER TUUK

AFLEVERING 13

Onder Redactioneele verantwoordelijkheid van het
Curatorium van de Kirtya Lieftrinck-Van der Tuuk.

INHOUD :

Het verhaal van den Halve op Java, Bali en Lombok door Dr. C. Hooykaas.	1
Manak Salah in désa Boelèlèng en omstreken door Wajan Bhadra.	16
Lontar als schrijfmateriaal door C. J. Grader en Dr. C. Hooykaas	23
Bladvulling : Eenige Balische raadsels door I Wajan Bhadra.	29
De lontarstichting geheeten Kirtya Lieftrinck-Van der Tuuk te Singaradja in 1940.	30
Vierde lijst van aanwinsten der Lontar-Bibliotheek van de Stichting Kirtya Lieftrinck-Van der Tuuk te Singaradja (Februari-November 1940).	32
Lijst der Sasaksche Geschriften van de Kirtya Lieftrinck-Van der Tuuk te Singaradja (November 1940).	42
Boekbespreking: Weer drie romans van liefde en dood op Bali door Dr. C. Hooykaas	44

Gemeenschappelijke Uitgave van
Kirtya Lieftrinck-Van der Tuuk en Het Java-Instituut

CURATORIUM VAN DE STICHTING KIRTYA LIEFRINCK-VAN DER TUUK TE SINGARADJA

Voorzitter : De Resident van Bali en Lombok.
Plaatsverv. voorzitter : De Zelfbestuurder van Boelèlèng.
Secretaris-penningmeester : De Residentie-secretaris.

Leden : Bali :	Badoeng	: Padanda Gdé Pamaron	Moenggoe
	Bangli	: Anak Agoeng Anom	Soesoet
	Boelèlèng	: I Njoman Kadjeng	Singaradja
	Djembrana	: I Goesti Poetoe Mahajoen	Negara
	Gianjar	: Tjokorda Gdé Raka Soekawati	Kadéwatan
	Karangasem	: Ida Njoman Dangin	Karangasem
	Kloengkoeng	: Ida Bagoes Tantra	Bandjarangkan
	Tabanan	: Padanda Gdé Anom Manoeaba	Tabanan
Lombok :	Midden	: A. J. C. Riel	Praja
	Oost	: Raden Soedjono	Tété Batoe (Selong)
	West	: Padanda Gdé Ketoet Boeroean	Pagesangan.

Het gebouw der stichting staat aan de De Haze Winkelman-laan te Singaradja.
Dagelijks geopend van 7—14 uur; telefoon Singaradja 18.

Bibliothecaris : I WAJAN BHADRA.

Adviseur : Dr. C. HOOYKAAS.

DE MEDEDEELINGEN VAN DE KIRTYA LIEFRINCK-VAN DER TUUK

zijn van 1929—1941 verschenen in 13 nummers en 2 bijlagen (meestal octavo-formaat) welke alle bij de Kirtya nog te krijgen zijn tegen de ondervolgende prijzen (bij vooruitbetaling franco) :

1.	1 October	1929, Singaradja-Solo, VIII + 64 p. + 7 fig.	f 1.—
2.	1 Maart	1930, Singaradja-Solo, 56 p. + 4 fig.	„ 1.—
3.	1 November	1931, Singaradja 80 p.	„ 1.—
4.		1935, Singaradja-Solo, XVI + 100 p.	„ 1.50
5.		1937, Singaradja-Solo, 124 p. + 14 fig.	„ 2.—
Bijlage afl. V. 1937, N. V. G. Kolff en Co, Soerabaja, 24 p.			„ 0.50
(Het „Mebasan” of de Beoefening v/h Oud-Javaansch op Bali door I Wajan Bhadra)			
6.		1939, Singaradja-Bandoeng, 116 p. + 1 fig.	„ 2.—
Bijlage afl. VI [1939, Singaradja, gestencild] 21 p. (4°)			„ 0.50
(Lijst der aanwinsten van de lontarbibliotheek tusschen Juni 1936 en Februari 1939)			
7-10.		1939, Singaradja (Bali), 352 p.	„ 1.—
Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek door Dr. R. Goris.			„ 6.—
11.	[Mei]	1940, Singaradja-Jogjakarta, 24 p. + 7 fig.	„ 1.—
12.	[October]	1940, Singaradja-Jogjakarta, 46 p.	„ 1.—
13.	[Januari]	1941, Singaradja-Jogjakarta, 48 p.	„ 1.—

Het lidmaatschap van de Kirtya bedraagt f 2.50 per jaar.

Auteurs over Bali en Lombok worden verzocht hun kopy te zenden aan Dr. C. Hooykaas, p/a Kirtya Liefrinck-van der Tuuk te Singaradja.

De tekst der kopy worde slechts op één zijde van het papier geschreven, liefst met de schrijfmachine; ook voetnoten nummere men doorlopend.

Ook de nieuwe officieele regeerings-spelling is geoorloofd; bij Balische woorden houde men zich aan de spelling-Schwartz.

Het auteurs-honorarium bedraagt f 1.— per kolom voor oorspronkelijke bijdragen, en f 0.75 voor eigen vertalingen.

Het maximum-honorarium voor medewerking aan één aflevering bedraagt f 50.—

Het aantal overdrukken dat gratis ter beschikking van den auteur wordt gesteld, bedraagt 20 exemplaren; meer exemplaren zijn bij tijdige aanvraag verkrijgbaar tegen vergoeding der kosten.

HET VERHAAL VAN DEN HALVE OP JAVA, BALI EN LOMBOK

DOOR

Dr. C. HOOYKAAS

Er was eens een jongen, wiens lichaam er zóó uitzag, alsof hij in de lengte gespleten was: één oog en één oor, een halve neus en een halve mond, één arm en één been. Toen hem zijn mismaaktheid begon te verdrieten, begaf hij zich naar het Opperwezen. Onderweg kreeg hij verscheidene vragen mee, die dan meteen in hoogste instantie beantwoord konden worden. Hij kreeg zijn tweede helft erbij, werd welgeschapener dan ieder ander, kreeg ook een wederhelft en antwoord op de gestelde vragen.

Zoo ongeveer luidt in kortste samenvatting een verhaal, dat verteld wordt in het Balisch en Barèë, verscheidene Batak-talen en die van West-Ceran, het Zee-Dajaksch van Sërawak en het Iban van Br. N.-Borneo, het Javaansch en het Keieesch, in het Loda'sch en op Lombok, in het Madoereesch en Niasch, het Noemfoorsch en Parigi'sch, Sangireesch en Soendaasch, Tobeloreesch en Tontemboansch. De verspreiding blijft niet beperkt tot den Indischen archipel; ook uit India, Perzië, Arabië, Griekenland en Europa, maar vooral uit Afrika is het verhaal bekend.

De verschillen die de verhalen aan den dag leggen op de respectievelijke taalgebieden zijn niet onaanzienlijk; anderzijds zijn de overeenkomsten zóó frappant, dat er geen sprake kan zijn van onafhankelijk van elkaar ontsproten zijn aan het brein van meer dan één verteller, maar we besluiten moeten tot overname met plaatselijke wijziging en aanpassing. Altijd is het een jongen, en meestal is hij a.h.w. doorgespleten, maar eens is de eene helft jong en de andere oud, en een ander keer heeft de eene helft een andere kleur dan de andere.

Hoe komt hij aan dien ongewonen

vorm? Bv. door een onvoorzichtigen wensch van zijn ouders, die zóó lang en hevig gekweld werden door kinderloosheid, dat ze zich de ondoordachtheid lieten ontvallen: „ik wou dat ik eindelijk een kind kreeg, al was het dan maar een halve” — een trek ons welbekend uit één der verhalen van Kleinduimpje, en in den Indischen archipel *de* verklaring waarom ouders ook een leguaan, een kalebas, een kookpot enz. tot kind hebben. Of door een onvoorzichtig en grof gezegde van de moeder jegens een opperwezen, dan wel door een volslagen on gepaste handeling jegens denzelfden (in casu billen ontblooten en anus toekeren aan zonnegod, zoo erg als onderlip of tong uitsteken in het kwadraat). Dan wel door vleeschelijken omgang met een godheid van een al dan nog niet getrouwde vrouw, of nederdaling van de *noerboewat* (ten rechte *noer noeboewat*, d.i. licht van het profeetschap) in den schoot eener maagd.

Meestal is er geen sprake van een echtgenoot en aardschen vader, en altijd wil de jongen zijn werkelijken vader zoeken, hem rekenschap vragen en zoo mogelijk reparatie verlangen. Doorgaans heeft hij de vlegeljaren bereikt en wordt zich zijn mismaaktheid pas bewust als ongemak en schande, wanneer de meisjes hem een engerd vinden, maar soms dribbelt hij als pas loopende dreumes zijn moeder achterna, die in de buurt naar tooneel is gaan nonton, wordt dan zelf het schouwspel en besluit gewis, aan dezen ongewenschten toestand een einde te maken.

Voor den gang van het verhaal is het niet noodig, den jongeling op weg naar den hemel een aantal ontmoetingen te laten hebben, maar het kan zóó onge-

dwongen ingevlochten worden en opent zulke wijde perspectieven zoowel voor tentoonspreiding van vernuft als voor godsdienstige bespiegeling, of dit verhaal nu Moslimsch gekleurd is, dan men het eventueel Christelijk kleuren wil: Het heeft me verwonderd dat, terwijl zoowel de Soendasche bewerking als de Javaansche van Java en van Lombok deze moraliseerende strekking wel vertoonen, de twee bewerkingen die we danken aan den Balischen padanda Gëdé Pëmaron van Moenggoe (Mëngwi) deze mogelijkheid niet benutten en alleen eens reppen van een ritueel voorschrift, terwijl een verder opgenomen Balische verhaal veel aandacht heeft voor offers en mystiek. Toeval?

Dan volgt de ontmoeting met den eigenlijken vader of hemelschen vader, den eigenlijken formeerder of den schepper dan wel instandhouder van het heelal in goddelijke gestalte of in die van een oud man; meer eenvoudig soms; het naburig dorpsheofd. Door betoon van eerbied, list of kracht dan wel alle drie krijgt de Halve nu zijn volledige gestalte, hetzij nu dat hij de andere helft in den boom ziet hangen dan wel in het metselwerk ziet staan, herhaaldelijk een bad moet nemen dan wel gekookt worden, terwijl het ook soms zoo maar gebeurt door een machtspreuk van zijn vader.

De afwikkeling geeft gelegenheid hem na het verkrijgen van zijn tweede helft ook een wederhelft te doen vinden, hetzij ter plaatse waar hij dan blijft, hetzij in zijn land van herkomst en bij de burendaar; soms één en soms vier (Moslimsch) of meer. Heeft hij op den heenweg ontmoetingen gehad, dan werkt hij die op den terugweg langs dezelfde route getrouwelijk af; soms heeft hij nog een vermaning voor zijn moeder bij zich. — Er blijft natuurlijk volop mogelijkheid om den nu onvergelijkelijk schoon geworden en halfgoddelijken jongeling verscheidene erotische en andere veroveringen te doen maken in een einde-

loozen roman, waarvan het bovengeschetste dan nog maar de ongewone inleiding vormt. Met het door ons in het midden der belangstelling getrokken gegeven heeft dit even weinig meer van doen als wanneer de verteller omstandig uitwekt, welke diep zieleleed de ouders van den Halve destijds gebracht had tot hun onbezonnen wensch.

Van zóóveel taalgebieden in den Indischen archipel is dit verhaal van den Halve bekend gemaakt, dat het zich waarschijnlijk verbreid heeft over het geheele gebied, onder Christen en Moslim, Hindoe en Heiden. Ik acht het evenwel (nog) niet mogelijk na te gaan, vanwaar het zich verspreid heeft, zoowel omdat de benodigde boeken in Indië niet te krijgen zijn, als omdat ik ervan overtuigd geraakt ben dat het aantal Indonesische varianten wellicht nog vermenigvuldigd worden kan ¹⁾. In dit artikel moge na deze inleiding volstaan worden met het geven van aanvullend materiaal; te zijner tijd hoop ik niet alleen over al het gedrukte te kunnen beschikken, maar over zooveel nieuwe gegevens, dat wellicht een conclusie kan getrokken worden.

Daar hier voor het eerst in een apart artikel over den Halve wordt gehandeld, en negen onbekende bewerkingen kunnen toegankelijk gemaakt worden, is meteen de geheele mij bekende literatuur opgesomd, en wel in alphahetische volgorde om het nagaan te vergemakkelijken; de chronologische bood weinig voordeelen, daar de verschillende auteurs bijna altijd los van elkaar werkten.

Dr. R. Goris te Batavia was zoo vriendelijk uit Pleyte's Pariboga het voor mij benodigde stuk te vertalen en deze vertaling af te staan voor dit artikel. Van den Conservator der Handschriften-verzameling van het Koninklijk

¹⁾ Ik maak van deze gelegenheid gebruik mijn lezers en i. h. b. mijn collega's-taalambtenaren te verzoeken, op hun gebieden te laten zoeken naar verhalen van den Halve, die gemakkelijk aan te duiden en mischien in overvloed te krijgen zijn.

Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, R. M. Ng. Dr. Poerbâtjarâkâ, kreeg ik de beschikking over uitvoerige inhoudsopgaven naar twee Javaansche handschriften aldaar. De kleine verzameling van het Java-Instituut ging ik indertijd zelf na, maar er was niets bij, terwijl de taalambtenaar belast met de vervaardiging van het Javaansche Woordenboek Dr. Th. Pigeaud te Djokjakarta mij ook niet aan materiaal kon helpen. Aanleiding tot dit artikel was een Javaansch geschrift van Midden-Lombok, afkomstig van Darëk, waar de menschen herinnering bewaren aan contact met Madoera, aan de Kirtya aangeboden door haar volijverigen Curator, den Controleur B. B. van Praja A. J. C. Riel. De Kirtya zelf slaagde erin, zes bewerkingen te verzamelen, de twee korte uit Gitgit en Bakoeng (Singaradja, o. a. Boelèlèng), de twee lange uit Moenggoe (Mëngwi, o. a. Badoeng), de vijfde verzameld door Walter Spies te Oeboed en afgestaan door C. J. Grader, Ctr. B. B. destijds te Karang Asëm, nu te Pamëkasan, de zesde uit Sangsit (Boelèlèng).

De vertaling uit het (schaars beoefende) Soendaasch is in extenso opgenomen, daar deze zóó ook zijn nut kan hebben voor wie aan de hand hiervan de taal wil leeren. Het had geen zin van de Javaansche geschriften meer dan een uittreksel te geven; dat van Lombok verkeerde bovendien in een zeer bedenkelijken toestand van beschadiging en verwildering. Niet alleen ontbraken begin en eind, maar ook stukken van verzen waren weggeraakt. Verscheidene passages waren minder duidelijk, terwijl de afschrijver bovendien zijn Javaansche voorbeeld op niet onbedenkelijke wijze versasakscht had door *h's* te schrijven aan begin en eind van woorden waar ze niet hooren, *e* en *i*, *o* en *oe*, *n* en *ng* verwisselt, op zijn Balisch in schrijft waar het Javaansch *i* heeft.

Wanneer er eens plaats is, worden de Balische verhalen alle zes in extenso gegeven in tekst en vertaling, omdat Balische volksverhalen nog nooit gepubliceerd werden en zelfs van hun bestaan nog bijna nooit werd gerept. Juist daar Bali een ongeevenaard rijke, schriftelijk overgeleverde literatuur bezit, hebben taalbeoefenaars nooit de noodzaak gevoeld volksvertelsels te laten opschrijven. Nu de Kirtya dit eenige jaren geleden heeft geentameerd, blijkt ook op dit gebied de meest weelderige rijkdom. Hiervan eens iets mede te deelen mag niet overbodig genoemd worden, terwijl de vertaling zijn nut kan hebben voor wie zich willen toeleggen op de bestudeering van het Balisch. Nu het bestaande woordenboek (1876) en de bestaande grammatica (1874,) beide van den zendeling, R. van Eck, den lateren lector aan de K. M. A., moeilijk te krijgen zijn en dan nog verouderd, kunnen deze teksten met vertaling hun nut hebben. ¹⁾ Daar een nieuw woordenboek van Dr. J. L. Swellengrebel tegemoetgezien mag worden, en ook voorzien zal moeten worden in de behoefte aan een grammatica of systematischen leergang, lijkt het mij niet juist daar dan lexicologische en grammaticale aantekeningen in het wilde weg bij te maken.

Met het oog op de beschikbare ruimte wordt in dit artikel afgedrukt Inleiding, Literatuuropgave, Soendasche vertaling, Javaansche en Balische uittreksels. Wellicht dat in een volgende aflevering de Balische teksten met vertaling kunnen opgenomen worden, die met elkaar nogal omvangrijk zijn.

1). Hiertoe kan ook gebruik gemaakt worden van de vertaling der evangeliën naar Lucas en Johannes in het Balisch (met Balische letter): Orta rahajoen Ida I Ratoe Jèsoes Kristoes, manoet rëntjanan Dané Jokanan, këtjap kala taoen 1939, en Pamargin para oetoesan Ida I Ratoe Jèsoes Kristoes manoet pangrëntjanan Dané Loekas, uitgave van The British and Foreign Bible Society, The National Bible Society of Scotland, Het Nederlandsch Bijbelgenootschap (z. p.; o. a. A'dam, Bandoeng).

Alfabetische Literatuuropgave

1916. Antti Aarne : Der reiche Mann und sein Schwiegersohn, Folklore Fellows Communications 23.
1914. Dr. N. Adriani en Dr. Alb. C. Kruyt: De Barèë-sprekende Toradja's van Mid-den-Celebes III p 400, 402, 422.
1910. Dr. N. Adriani: Indische Gids 32 p 279-80.
1898. Dr. N. Adriani: Etude sur la littérature des Toradja. T. B. G. 40 p 380.
1894. Dr. N. Adriani: Sangireesche teksten (met vertaling en aanteekeningen). BKI V 10 = 44 p 160-1.
1908. Dr. N. Adriani: De Voorstellingen der Toradja's omtrent het Hiernamaals. MNZG 52 p 14-6.
1904. M. J. van Baarda: Loda'sche Teksten en Verhalen BKI VII 2 = 56 p 458-60.
1923. Bittremieux: Mayombsch Idioticon. Gent p 555, 556.
1913. Johannes Bolte und Georg Polívka: Anmerkungen zu den Kinder- u. Hausmärchen der Brüder Grimm. Leipzig, Th. Weicher, p 292, 389.
1860. Casalis: Les Bassoutos. Paris.
1922. Emmanuel Cosquin: Etudes Folkloriques. Paris. Champion p 379-82.
1922. Emmanuel Cosquin: Les Contes Indiens et l'Occident. Paris Champion. p 132 vlgg.
- 1908 à 9. Otto Dähnhardt: Natursagen II Leipzig p 154 vlgg.
1916. G. J. Ellen: Verhalen en Fabelen in het Pagoe, BKI 72 p 141-95.
1913. Ivor H. N. Evans: Folk Stories of the Tempassuk and Tuaran Districts, British North Borneo. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Vol. XLIII p 456-7.
1924. H. Geurtjens: Keieesche Legenden. VBG LXV deel I p 183-9.
1864. J. G. von Hahn: Griechische und albanesische Märchen. 2 Teile. Leipzig no. 8.
1922. Paul Hambruch: Malaiische Märchen. Serie Märchen der Weltliteratur. Diederichs. Jena. no. 29 p 104-7 = Van Baarda.
1908. F. J. F. van Hasselt: Nufoorsche Fabelen en Vertellingen. BKI VII 7 = 61 p 556.
1902. Dr. G. A. J. Hazeu: Contes Javanais. Hommage au Congrès des Orientalistes de Hanoi de la part du Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.
1912. Charles Hose and William Mc Dougall: The Pagan Tribes of Borneo, p 144-7.
1908. A. Hueting: Verhalen en Legenden in de Tobeloreesche Taal. BKI VII 7 = 61 p 274.
1926. P. A. Janssens: Het ontstaan der dingen in de folklore der Bantu's. Anthropos XXI p 550-1.
1911. Prof. Dr. J. C. G. Jonker: Rottineesche Teksten met Vertaling. Leiden 1911 nr. 20 p . . . , nr. 26 p . . . .
1907. Dr. H. H. Juynboll: Supplement op den Catalogus van de Javaansche en Madoereesche Handschriften der Leidsche Universiteits-Bibliotheek. I Madoereesche handschriften. enz. Inleiding p VI No. CV p 29-30.
1912. Dr. H. H. Juynboll: Supplement op den Catalogus van de Balineesche en Sasaksche Handschriften der Leidsche Universiteits-Bibliotheek. No. XLII p 23-5-, i. h. b. sub 7° No. LXX p 38.
1888. J. H. Knowles: Folk-tales of Kashmir p 69.
? Onze Kongo III p 446-9
? Onze Kongo IV p 46-60.
1906. Dr. Alb. C. Kruyt: Het Animisme in den Oost-Indischen Archipel p 484.
1896. H. Ling Roth: The Natives of Serawak and British North Borneo. I p 301-2.
1913. Carl Meinhof: Afrikanische Religionen p 112.
1914. Th. Pigeaud: De Tantu Panggëlaran. Smits, den Haag. p 151, 241-2.
1911. C. M. Pleyte: Pariboga, Salawe dongeng dongeng Soenda Nr. 5 p 37-48.
1866. C. Poensen: Een Javaansch Handschrift. MNZG. 10 p 235-96.
1910. Ranke: Die deutschen Volkssagen p 131.
1908. J. A. T. Schwarz: Ethnographica uit de Minahasa, Internationales Archiv für Ethnographie Band XVIII p 48.
1884. F. A. Steel and R. C. Temple: Wide-Awake Stories p 290-7.
1886. H. Sundermann: Niassische Erzählungen. T. B. G. 31 p 317.
1913. Tremearne: Hausa superstitions and customs, London. p 123 vlg. (documentatie over „Halve" in Uganda bij de Hausa's, in Sierra Leone, in Arabië en Perzië)
1927. P. Voorhoeve: Overzicht van de Volksverhalen der Bataks. Vlissingen, (No. 95

- p 118 p 118), No. 113 p 129-31, No. 114 p 131-2.
1892. A. C. Vreede: Catalogus van de Javaansche en Madoereesche handschriften der Leidsche Universiteits-Bibliotheek p 186-8.
1927. G. de Vries: Bij de Berg-Alfoeren op West-Ceran, Thieme, Zutphen. p 182-3.
1925. Dr. Jan de Vries: Volksverhalen uit Oost-Indië (sprookjes en fabels). Thieme. Zutphen No. 55 p 240-1, p 379.
1928. Dr. Jan de Vries: Volksverhalen uit Oost-Indië (sprookjes en fabels). II. Thieme. Zutphen No. 146 p 209-17, p 381, p 414.
1909. Joh. Warneck: Eine Sage über die Unabänderlichkeit des selbstgewählten Geschickes. In: Die Religion der Batak p 50-1.

KI SABEULAH

Bandoeng (Soendalanden).

(C. M. Pleyte: Pariboga p. 37-48).

In vroeger tijd was er iemand, die Ki Sabeulah heette. Van dien Ki Sabeulah wordt verhaald, dat hij in buitengewoon groote ellende, kommer en droefenis was, omdat hij anders geschapen was dan de gewone menschen.

„De andere menschen zijn compleet, en ik ben maar een helft,” zoo sprak Ki Sabeulah.

Zoo liep hij dag en nacht haastig rond: hij ging naar het Oosten, om aan de Zon te verzoeken hem te completeeren, omdat Die de machtigste is.

Ki Sabeulah bedacht: „Door de Zon wordt¹⁾ deze middenwereld, al wat overkoepeld wordt door den hemel en al wat als aarde ruggelings ligt, dat al wordt door Hem bestraald¹⁾, daarom wil ik aan Dag-Oog²⁾ vragen om mij te completeeren, niets toch is machtiger dan de Zon.”

Zoo overwogen hebbend, ging Ki Sabeulah op audiëntie bij Dag-Oog.

Er wordt niet verhaald over wat er onderweg gebeurde, maar er wordt slechts gesproken over K. S. 's aankomst bij de Zon.

Dag-Oog zei: „Wel, K. S., wat is er?”

K. S. antwoordde: „Ik kom onderdanig tot U, Heer, omdat er geen machtige is behalve

U. Deze geheele middenwereld wordt door U beschenen, en ik kom nu aan U vragen om mijn lichaam te completeeren, omdat het mij verdriet doet andere menschen te ontmoeten, immers die andere menschen zijn compleet, maar ik ben maar een helft; het is noodig, dat mijn lichaam geccompleteerd wordt, zoo is mijn verzoek.”

Dag-Oog antwoordde: „Wel, K. S., dat kan ik niet op mij nemen, want er is er een, die machtiger is boven mij, en dat is de Nevel (Ki reueuk). Weliswaar beschijnt ik de heele middenwereld, maar als 'de Nevel komt, dan wordt alles bewolkt, en daarom is de Nevel machtiger dan ik, zoodat jij naar Hem toe moet gaan.”

Na afscheid genomen te hebben van de Zon, ging K. S. haastig verder, om den Nevel op te zoeken.

Toen hij bij den Nevel aangekomen was, werd K. S. door Hem ondervraagd: „Wel, K. S., wat is er?”

K. S. antwoordde: „Met Uw verlof, Heer, ik heb een verzoek aan U, omdat er geen machtig is boven U. Ik verzoek om geccompleteerd te worden, want ik sta beschaamd tegenover mijns gelijken. Ik ben al bij Dag-Oog op audiëntie geweest, omdat ik dacht, dat Hij machtig was, maar Dag-Oog heeft mij geantwoord, dat juist gij machtig zijt, omdat, ofschoon Dag-Oog de geheele middenwereld wel beschijnt, als U komt, al wat door den hemel overkoepeld wordt, (direct)bewolkt wordt. Daarom verzoek ik U om mijn lichaam te completeeren.”

De Nevel antwoordde: „Dat kan ik niet op mij nemen, want er is er één, machtiger dan ik, en dat is de wind, omdat, ofschoon er nevel is, als de Wind komt, alles weggedreven wordt en uiteen gaat, zoo word ik geslagen door den Wind, daarom kan ik niet op mij nemen, je te completeeren. Je moet aan den Wind gaan verzoeken, je te completeeren.”

Daarna - om het vlug te vertellen - ging K. S. met spoed op audiëntie bij den Wind.

Aangekomen bij den Wind, deed hij weer zijn relaas net als te voren.

Kortom, de Wind kon ook niet op zich nemen K. S. te completeeren, omdat er een ander was, die machtiger was.

De wind sprak: „De Berg is machtig boven mij, want, of ik nu uit het Zuiden tegen hem opstoot, of uit het Oosten, ik word geslagen door den Berg.”

K. S. ging daarop naar den Berg.

Maar ook de Berg nam het niet op zich, want er was een machtiger, nl. het stekelvarken, omdat het stekelvarken den Berg geheel doorboort.

1) Opzettelijk is het woord „bestraald” slechts éénmaal aan het eind gebruikt, „wordt” herhaald.

2) De letterl. vertaling „Dag-Oog” bedoelt niet zoozeer „poëtisch” te zijn in belletristischen zin, doet meer poëtisch (product van menschelijke beeldingskracht) in magisch-religieusen zin. Het religieus-beeldende is dieper dan het louter a-religieuze aesthetische; het heeft nl. tevens een magisch utiliteitsmoment in zich.

K. S. ging regelrecht naar het stekelvarken, maar door hem werd hij verwezen naar den hond; want het stekelvarken kan het niet opnemen tegen den hond, en door den hond werd hij verwezen naar den mensch, omdat de hond aangezet wordt door den jager.

Toen het zoo er mee stond, zat K. S. heel erg in moeite, hij dacht: „Er is er dus geen, die machtig(er) is, het is alleen de mensch, die (werkelijk) machtig is.”

Zoo ging K. S. dus naar den mensch om van hem inlichtingen te krijgen, maar alle menschen wezen hem terecht en spraken: Als je vraagt om gecompleteerd te worden, dan moet je dat aan den Heere God doen, want Hij is machtig, en Hij kan menschen maken, en alle dieren en alle planten, Hij kan de zeven werelden maken, en zelfs de zeven hemelen daarbij; ga dus fluks den Heere God opzoeken.”

Nadat K. S. deze inlichtingen gekregen had, spoedde hij zich dag en nacht voort, hij trok door de wildernis, hij daalde in vlakten af, hij besteeg heuvelen, om maar den Heere God op te zoeken en Hem te vragen hem te completeeren.

Er zou lang over verhaald kunnen worden, hoe hij tenslotte een erg diepen stroom ontmoette, die heel langzaam vloeide; hij zag er vreesaanjagend uit; hij moest wel diep zijn (als je hem zou peilen), hij was misschien wel 500 lansen breed.

K. S. werd er stil en verslagen van, omdat hij bang was voor al dat water, hij zag het werkelijke wezen ervan niet, maar hij had alleen maar voor oogen, wat er met hem gebeuren zou (als hij die overstak). Hij bekommerde zich niet meer om zijn lichaam, immers: „Ook al blijf ik in leven, toch ben ik niet zoo als de andere menschen, het is maar beter, dat ik sterf.”

Daarop stak hij dat diepe water over; hij stapte er dwars door heen, maar het reikte hem maar tot aan de enkels; zoo bereikte hij de overzij.

Aan den overkant gekomen, ging hij steeds maar voort. Niet lang daarna ontmoette hij een hadji, die bezig was met zijn salat te verrichten op een steen. Zij ondervroegen elkaar.

De hadji sprak: „Waar wil je heengaan?”

K. S. antwoordde: „Ik wil den Heere God opzoeken, om Hem te vragen mij te completeeren.”

De hadji zei: „Gode zij dank, dat je den Heere God gaat zoeken, want ik wil je een boodschap meegeven, om die bij den Heer voor te brengen, omdat ik van mijn twintigste jaar af niets anders doe dan salat verrichten. Wat dat nu betreft, zou je vooral aan God-Verheven willen vragen, hoe breed het stuk paradijs zal zijn, dat aan mij gegeven zal worden?”

En verder voortgaande ontmoette K. S. een veedief.

Daarop vroeg deze aan K. S.: „Wel, K. S., waar ga je heen?”

Hij antwoordde: „Ik wil den Heer opzoeken, om Hem te vragen mij te completeeren.”

Die dief sprak: „Als je daar heen gaat, dan heb ik een boodschap mee te geven, zou je den Heer willen doen weten: — omdat ik mijn geheele leven list en diest al gepleegd heb, verzoek ik den Almachtige voor mij als je blijft de hel klaar te maken.”

Daarop voortgaande ontmoette K. S. een man, die midden in het bosch bamboe omhakte. Hij hakte de bamboe steeds maar ijverig om, naar schatting was hij van zijn 15e. tot zijn 60e. jaar als maar bezig bamboe om te kappen.

Een deel van die bamboe was al aan kleine stukjes gehakt, een deel was al droog, een deel lag al op dichte stapels, maar aan al die bamboe had hij zonder bepaald doel zoo maar gewerkt.

Maar dat bedacht K. S. alleen maar bij zichzelf.

Voortgaande, ontmoette hij een buitengewoon mooie vogel, met zilveren vleugels en gouden veeren; met pooten van doublé en een snavel van ivoor, die vogel was bezig stront op te pikken om die te eten.

K. S. keek daar alleen maar naar en bedacht dat alleen maar bij zichzelf.

Steeds maar verdergaande, ontmoette hij een dalima-boom, geheel beladen met rijpe vruchten.

Die dalima-boom vroeg aan K. S. „Waar gaat gij heen?” K. S. zei: „Kan een dalima-boom spreken? Ik ga mijn opwachting maken bij den Heere God om Hem te verzoeken mij te completeeren, want ik schaam mij menschen te ontmoeten.”

Daarop sprak een dalima-vrucht, die rechts hing: „Mij moet je eten, want ik ben al heelemaal rijp.”

K. S. pakte die dalima beet. Toen K. S. hem wilde gaan eten, sprak een vrucht, die links hing: „O, ik ben zoo lekker en zoo zoet.”

Toen hij de linksche dalima-vrucht wilde beet pakken, riep de vrucht rechts: „Waarom ben ik niet geplukt?”

En zoo werd geen enkele dalima-vrucht door K. S. geplukt.

Daarop ontmoette K. S. een djati-boom, die bladerloos was.

Deze vroeg hem: „Waar ga je heen?” En K. S. antwoordde als vroeger.

De djati-boom sprak: „Goddank, dat het zoo is; ik geef je een boodschap mee; zou je aan den Heere God willen vragen, waarom ik toch mijn geheele leven bladerloos blijf en geen blad kan dragen?”

Steeds maar voortgaande, ontmoette hij iemand, die (bamboe) kokers vulde; die al vol waren, bleef hij maar vullen; die leeg waren, liet hij maar staan, die vulde hij niet.

K. S. overwoog dat maar bij zich zelf.

K. S. ging al maar voort en ontmoette drie vijvers op een rij. Die aan weerszijden waren beiden vol water, de middelste was leeg en er was geen water in.

De vijvers aan beide zijden, die gaven elkaar water, maar de middelste bleef maar leeg.

Dat werd door K. S. ook alleen maar gezien en overdacht.

Voorts kwam hij aan een groote stad met een aloon-aloon in het midden, daar was een hond die op 't punt was te werpen. Toen K. S. die aloon-aloon dwars overstak, werd er geblaft.

K. S. liep langzaam door, terwijl hij links en rechts uitkeek naar den hond dien hij had hooren blaffen.

Niet lang daarna ontmoette hij de moederhond, die rustig lag te slapen midden op de aloon-aloon, hij ging maar voort, overdenkende wat hij ontmoet had.

Daarna kwam hij aan een rivier; toen hij wilde oversteken, was er een witte krokodil, die hem den weg versperde, door voor hem te gaan staan.

K. S. sprak tot de krokodil: „Wel, jij krokodil wil je mij doen sterven, dat je me zoo tegemoet komt?”

De krokodil: antwoordde: „Ah, dat niet, K. S., ik wil je niet doen sterven, ik wou je alleen maar vragen, waar je heen wil.”

K. S. zei: „Wel, krokodil, ik wil den Heere God opzoeken. De reden dat ik Hem wil opzoeken, is dat ik Hem wil verzoeken mij te completeeren.”

De krokodil sprak: „Goddank, K. S. ik wil je dan graag een boodschap meegeven, waarom ik nl. hier zoo wegwijn en mijn heele leven niets kan eten: „Ik ben op sterven na dood, en ik besta zonder eigenlijk te leven.”¹⁾

Daarop ging K. S. maar steeds verder.

Niet lang daarna ontmoette hij den Heere God.

K. S. maakte een sembah en sprak vlug: „Ik wilde iets aan U vragen.”

De Heere God sprak: „Wat wil je vragen?”

K. S. antwoordde: „Toen ik van middag een rivier overstak, ontmoette ik een witte krokodil, die in het water zichtbaar was, en terwijl die mij tegemoet kwam, vroeg hij mij: „Wel, K. S., waar wil je heen?” Ik sprak: „Ik wil naar den Heer toe om Hem te verzoeken mij te completeeren.” De krokodil

antwoordde: „Dat treft goed; als dat zoo is, dan geef ik je de boodschap mee om aan den Heere God mede te deelen, dat ik mijn leven lang niets kan eten, ik kan niet loopen, ik kan niet onderduiken, ik kwijn maar weg; als ik schuld heb, welke schuld dan? Laat deze boodschap toch beslist den Heere bereiken.” Aldus sprak die witte krokodil tot Uw dienaar.”

De Heere God sprak: „Die witte krokodil draagt een schuld van vroeger jegens Onzen Gezant, maar daar zal iets gebeuren. Er zal een meisje geboren worden, genaamd Nji Rangda en die zal later je vrouw worden, aldus moet je aan die witte krokodil meedeelen.”

„Maar ik heb nog meer ontmoetingen gehad, sprak K. S. „Ik stak de aloon-aloon van een stad over, en daar lag een drachtige hond te slapen midden op die aloon-aloon. Toen ik wilde passeeren, blafte het jong, dat nog in de moederschoot was, maar de moeder zelf bleef maar slapen.”

De Heere God sprak: „Het zal later gebeuren, dat een kind uit het gewone volk, van lage afkomst edelman wordt, daar het geliefd wordt door den vorst, omdat het zeer ijverig is en zijn optreden zeer goed; zijn ouders en al zijn broers en zusters, worden ook machtig, en allen worden edellieden. Aldus is de vervulling (uitleg) daarvan.”

Daarop verhaalde K. S. over de drie vijvers op een rij en de Heere God sprak: „Van dat voorval is de beteekenis aldus: Zij, die al rijk en welgesteld zijn en zeer vermogend, die vermeerderen nog hun rijkdom, maar de nooddriftige, die blijft maar arm, en er is er geen, die hem helpt.”

K. S. sprak: „Och, Heer, er waren nog meer ontmoetingen: Op mijn tocht ontmoette ik ook iemand, die bamboe kokers vulde; de kokers, die al vol waren, die vulde hij ijverig verder; maar de kokers, die leeg waren, die liet hij maar zoo, die vulde hij niet. Waarom deed hij dat aldus?”

God sprak: „Daarvan is de beteekenis aldus: „Onnoodig werk wordt verricht, maar het noodige niet, zooals het spreekwoord zegt: „den berg aanaarden, de zee zouten.”

Daarop vroeg K. S.: „Met Uw welnemen, er is ook die aangelegenheid met een djati-boom, die zijn leven lang geen bladeren krijgt, wat beduidt dat?”

De Heer God sprak: „De reden, dat die djati-boom geen bladeren kan krijgen, is dat hij verkeerd geplant is; er ligt goud begraven onder zijn wortels; het is, als een lui mensch, die geen gebruik maakt van zijn verstand: zeker zal die mensch niets bezitten, maar als hij wil denken en vlijtig is met zijn werk, dan zal hij welgesteld en zijn rijkdom zal groot worden.”

¹⁾ „Paeh henteu hos, hiroep henteu neut.” Andere vertalingen zijn ook mogelijk.

K. S. verhaalde over de dalima-vruchten: „Toen ik de rechtsche vrucht wilde plukken, sprak de linker vrucht: „Pluk die niet,” toen plukte ik die niet; toen ik de linksche vrucht wilde plukken, sprak de rechtsche weer: „Neem die niet,” zoo plukte ik ook die niet.”

De Heere God antwoordde: Er zullen later menschen zijn, die in de gunst van een vorst willen komen, en die storten elkaar zeker in het ongeluk, omdat zij zelf in de gunst willen komen; het gevolg ervan, dat die menschen, elkaar in het ongelijk storten, is dat niemand in de gunst van den vorst komt.

Daarop vroeg K. S. aan den Heere God: „Ik ontmoette ook een buitengewoon mooie vogel, met zilveren vleugels en gouden veeren; met pooten van doublé en een snavel van ivoor. Die was bezig stront op te pikken en die te eten; van welke groep menschen is die een voorbeeld?”

De Heere God sprak: „Die is het symbool van iemand, die zich niet reinigt na ontlasting; hij doet dat om geld bijeen te garen, hij wil zelfs alles wat onrein is, eten, om maar niet voor een halve cent te missen.”

K. S. vroeg verder aan den Heere God: „Ik ontmoette ook iemand, die bamboe kapte: hij hakte maar raak, maar aan al die bamboe werkte hij zonder bepaalde bedoeling; ik smeek U mij op te helderen, wat wel de beteekenis van dat werken is?”

De Heere God sprak: „Dat is ook het beeld van sommige menschen.” Zeer veel menschen volgen slechts hun wenschen; de beteekenis (van het beeld) is, dat zij bestaansmiddelen najagen, die geen werkelijke waarde hebben; tenslotte verkrijgen zij zelfs niet, wat vlak voor de hand ligt.”

„Daarop,” sprak K. S. „ontmoette ik een dief, die een karbouw gestolen had, en die voor zich uitdreef. Hij vroeg mij: „Waar ga je heen, K. S.?”

Ik zei, dat ik naar den Heere God wilde gaan, om Hem te verzoeken mij te completeren.” Die veedief zei: „Prachtig, ik verzoek je, aan den Heer mee te deelen, dat ik mijn heele leven booze listen en diefstal gepleegd heb, ik heb geroofd en geplunderd. Zeg den Almachtige, dat Hij voor mij de hel gereed houde.” Aldus was het verzoek van dien booswicht.”

De Heere God sprak: „Zóó is zeker de toekomstige plaats voor booswichten.” En toen K. S. opkeek, zag hij als in een gloed van avondlicht, dat de zitplaats van dien booswicht een gouden troon was in een zeer prachtig paradijs, terwijl hemelnymphen hem op spijzen onthaalden. „Zie je, dat is de toekomstige

plaats voor booswichten,” zoo sprak de Heere God.

K. S. meldde nog verder: „Ik ontmoette ook iemand, die salat verrichtte op een steen, en dat deed hij al van zijn 20ste jaar af. En die man, die salat verrichtte, zei tegen mij: „Aangezien je toch naar den Heere wilt gaan, breng dan vooral onder de aandacht van God-Verheven (mijn vraag), hoe breed het stuk paradijs zal zijn, dat mij gegeven zal worden, want ik heb mijn gansche leven dag en nacht salat verricht.” En de Heere God sprak: „De menschen die al maar salat verrichten krijgen in het hiernamaals deze plaats.” En toen zag K. S. de hel, de poort ervan had stalen scharen, zoodat de menschen die die scharen passeerden, verbrijzeld en versmolten werden tot water.

„Dat is de toekomstige plaats voor hen, die al maar salat verrichten.” De Heere God sprak: „Een iegelijk, die zichzelf verheft, zooals die zal gewis door hellestraffen gepijnigd worden, maar wie zichzelf vernedert, al waren zijn zonden vele, zooals van dien booswicht, dien zal zeker vergeven worden.”

K. S. had nu al zijn mededeelingen over zijn ontmoetingen en meegegeven boodschappen beëindigd.

De Heere God sprak: „Wel, K. S., wat betreft je verzoek, om gecompleteerd te worden, keer maar vlug naar de aarde terug. Ga daar maar heen en loop dan maar steeds vooruit, dan stuit je zeker op een bruggetje. Je moet beslist naar dat bruggetje toe loopen, want dat is de weg naar de aarde.”

Aldus maakte K. S. een sembah en vertrok: Hij liep voort langs een breede, open weg.

Zoo kwam hij aan dat bruggetje. K. S. begon al daar over te loopen, maar toen hij een poosje op dat bruggetje geloopt had, verdween het plotseling; het begon nl. te wiebelen en K. S. gleed er af; plons, daar viel hij en verloor zijn bewustzijn.

Toen hij tot bewustzijn kwam, was hij weer op aarde, op de plek van vroeger, en hij was compleet, net als de andere menschen. Daarop keerde hij naar zijn land terug. Toen hij aan het huis van dien dief aankwam, was deze uiterst verbaasd, want K. S.'s lichaam was compleet, net als wij, en die booswicht vroeg aan hem: „Hoe staat het met mijn boodschap, heb je die bij den Heere God voorgebracht?”

K. S. antwoordde: „Wel, verbazend, jij booswicht! Jouw toekomstige plaats zal in een prachtig paradijs zijn en je zult daar een gouden stoel krijgen, terwijl het daar stampvol is van hemelnymphen, die voor je gereed staan.”

„Ach, Goddank”, sprak die dief, „dan wil

ik van nu af aan hadji worden, eeredienst verrichten, salat, sembahjang, zakat en pitrah, ik zal zeker nooit meer stelen, als het paradijs voor mij door den Heere bereid wordt."

Daarop ging K. S. voort. Hij ontmoette dien hadji, die gebeden zegde op de steen. Die steen was al uitgesleten, en zijn voorhoofd had nl. een bult van zijn aanhoudend bidden. Toen K. S. genaderd was, vroeg die hadji: „En hoe? Heb je mijn boodschap aan God-Verheven al overgebracht, hoe breed stuk paradijs door den Heer aan mij gegeven zal worden, omdat ik mijn heele leven gebeden heb?"

K. S. antwoordde: „Wel, hadji, jij zult helaas het hellevuur bereid vinden, en daar is een poort met stalen scharen. En al wie die geschaarde poort passeert, wordt zeker verbrijzeld en versmolten tot water."

Toen die hadji dat hoorde, wierp hij zijn tulband weg, en riep: „Te vergeefs heb ik den Heere gediend; nu voor mij de hel bereid gehouden wordt, wil ik alleen maar stelen, rooven, plunderen en ontucht bedrijven."

K. S. ging verder. Hij riep den witten krokodil aan, die reeds een prachtig mooie dochter had, die Nji Rangda heette. De Krokodil vroeg: „Wat was het antwoord van den Heere God?" K. S. zei: „Wel, krokodil, omdat jij al een kind gekregen heb, zijn je zonden je al vergeven, maar jouw dochter moet mijn vrouw worden. Aldus is het antwoord van den Heere God." En daarop werd Nji Rangda door die witte krokodil aan K. S. tot vrouw gegeven.

Daarop keerde K. S. huiswaarts, dag en nacht doorlopend.

Over wat onderweg gebeurde wordt niet verhaald, er wordt verteld, hoe hij met Nji Rangda zijn land bereikte.

Toen werd dat alles aan al de inwoners van het land bekend gemaakt, en ook, dat hij nu een pandita was geworden genaamd *Sadjagong*. Na langen tijd werd Nji Rangda bevrucht en zwanger.

Pandita Sadjagong wilde ascese gaan bedrijven.

Aangezien hij een pandita was geworden met veel kennis, beloofde K. S. aan Nji Rangda: „Wanneer je zoons baart, moet je er één *Ki Ahmad* en één *Ki Moehamad* noemen, want je zult een tweeling krijgen. Maar als het meisjes zijn, noem die dan maar, zooals je zelf wilt. Nu ga ik ascese beoefenen op den berg." Daarop ging pandita Sadjagong snel ascese bedrijven. Op den langen duur baarde Nji Rangda twee jongens, en noemde den oudste *Ki Ahmad* en den jongste *Ki Moehamad*, en die werden later vorsten.

SESIGAR (Lombok)

Kirtya No. 10.056.

(lacune). (*Pangkoer*) 1—46. Haar zwangerschap is reeds vergevorderd; wanneer zij gaat baden, komt Djabarail als afgezant van Sang Jang Widi. Hij vraagt haar met wien zij gemeenschap heeft gehad, immers zij kan niet zelf het kind verwekt hebben. Zij kijkt verschrikt op, maar wanneer zij nergens iemand ontwaart, wordt zij zeer vertoornt, trekt een kris, en daagt de stem uit. Ze ontkent gemeenschap gehad te hebben, beweert het kind alleen voort te brengen. Zij daagt haar tegenstander uit, al ware hij zoo groot als een berg; zij zal hem vermorzelen, als ware ksatriya-vrouw (lacune).

(Djabrail keert terug naar den hemel en) rapporteert wat zij stampvoetend heeft geantwoord, hoe woedend en uitdagend zij was, en hoe hij onverrichterzake heeft moeten terugkeeren. Jang Soeksëmâ besluit hieruit, dat de aardbewoners geen vertrouwen meer op Hem hebben. Van Sang Hjang Agoeng gaan we nu over op de pangantèn.

Geboren wordt een jongen met één arm en één been, Sasigar; als hij negen jaar oud is, gaat hij buiten spelen met de jongens. Die schreeuwen het uit en zetten het op een loopen voor hem, zoodat hij beschaamd naar huis gaat naar moeder en vader. Hij beklaagt zich jegens zijn ouders dat de jongens hem aanzien voor een soort djin, en vraagt zijn moeder en zijn vader om verlof zich te mogen verdoen. Zijn moeder en zijn vader pogen hem te weerhouden.

Bereid om te sterven in dienst van Sang Jang Widi, vertrekt Sasigar te middernacht. Hij vindt geen weg, gaat naar het Noordoosten, komt in de bergen door het woord van Jang Agoeng, stijgt omhoog als de Westewind, vindt den weg en komt op de boemi loehoer. Vlug voortgaande ziet hij klein en groot; de aarde is glad als lood, flikkert en schittert weergaloos.

Voortgaande ziet Sasigar omhoog een grooten berg, en daar een stad die zeer *angkêr* is; de huizen zijn vervloekt (?) en bedekt met. . . . Bij de opflikkerende vuren ziet hij hoe varkens daar menschen aan het spit braden, om en om, onder geschreeuw: dat is de straf der kafirs, die gedurende hun leven zoo gedaan hebben met de varkens (lacune). Op dezelfde wijze oefenen karbouwen en runderen vergelding op de menschen die hen op aarde hebben geslacht. Zoo ziet hij in de hel de menschen gericht worden door het vee: hoenders pikken hun de oogen uit.

Van de hel gaan we nu over tot den hemel; Sasigar komt eerst aan de *boemi salâkâ*, waar

hij een groote stad ziet, schitterend en flikkerend, met een heel hooge boom. Sasigar stijgt omhoog tot de *boemi koeningan*, de *boemi mas*, de *boemi tēmbāgā*, de *boemi kēntjānā*. Daar is een onvergelykelijke gespleten berg met een zoogenaamden zwaardboom; alle menschen die daaronder bescherming zoeken, worden getroffen door *badjra's* zoodat ze het uitgillen. Zij roepen zijn hulp in, en vernemende dat hij zich gaat presentereen aan Jang Agoeng, verzoeken ze hem over hun lijden te rapporteeren, hetgeen hij belooft.

Sasigar komt nu aan een andere schitterende flikkerende *Boemi Papa(n)dāwā* geheeten, waar allerlei menschen onophoudelijk druk schreeuwen, en met roode ijzers in hun lippen bewerkt worden. Opgehangen, worden zij met ijzeren knotsen geslagen en in groote kookpotten gestopt. Zij vragen Sasigar, waarheen hij gaat; vernemende dat hij zich gaat presentereen aan Jang Widi, binden ze hem op het hart verslag uit te brengen van hun toestanden aan Jang Maha Loehoer.

Nadat Sasigar dit beloofd heeft, komt hij aan een brug, waar op wacht staat een kleine jongen; deze wenschte zijn moeder in het vuur te gooien, daar ze hem destijds te vondeling gelegd had.

Nu ontmoet hij *wong alim*, twee regels verder met *santri* aangeduid, welgekleed en goed verzorgd, maar hoofd en hals en been zó beladen met geld, ja zelfs met goud in zijn tanden, dat hij niet meer gáán kan en over den weg moet rôllen; op zijn verzoek belooft Sasigar aan Jang Māhā Loehoer verslag te zullen uitbrengen van zijn toestand.

Sinom 1 — 21. Hetzelfde wordt verteld van een *panditā*, die den bezitter van al dat geld maar niet kan tegenkomen. Sasigar antwoordt (corrupt en lacuneus) dat hij zijn bezit moet afstaan. De *santri* biedt het Sasigar aan, zoo ook het publiek, dat bang is te houden wat de toorn opwekt van Jang Soeksēmā.

Sasigar gaat snel door, ontmoet andermaal een *panditā*, die een zó zware last torst van rijst en vleesch/visch, dat hij geen stap kan verzetten. Hij ziet zwart van de mieren, zijn haren kleven aan elkaar. Wanneer deze *santēri* verneemt dat Sasigar op weg is om zich te presentereen bij Jang Soeksēmā, verzoekt hij hem zijn nood te klagen bij Jang Widi.

Snel doorgaande ontmoet Sasigar een aantal karbouwen, sapi's en paarden, die aan touwen menschen met zich mee sleepen. Hun mond is met bloed belopen, de tanden zijn hun allemaal uitgeslagen en ze gillen luidkeels. Het blijken veedieven te zijn die zoo gestraft worden voor hun vergrijp. Zij smeken vergiffenis en beloven zich nooit meer hieraan schuldig

te zullen maken. Vernemende dat hij op weg is naar Widi, smeken alle hellebewoners hem, aan Sang Jang Moerbēng Boemi toch vooral mede te deelen, in welke een vreeslijken toestand zij zich bevinden.

Zonder rusten doorgaande komt Sasigar aan een groot bosch, den geest geheel vervuld van Jang Soeksēmā; daarna aan een ruime boomlooze vlakte van dertig bij dertig, geflankeerd door hoog opblaaiende vuren. Dag en nacht verspreiden de vuren licht en hitte; ontelbare menschen, mannen en vrouwen, worden daar voortdurend onveranderlijk gekweld door Jang Agoeng. Zij gillen het uit, en vernemend dat Sasigar op weg is naar Jang Widi, smeken ze hem van hun lijden te gewagen.

Sasigar belooft het hun, en gaat door zonder omkijken, als de wind zoo snel, zonder rusten en zonder gevaren te duchten, totdat hij komt aan Oedjoed Toenggal.

(Pangkoer 1-26) Door zijn snelle vaart gaat Sasigar aan Kang Toenggal voorbij en komt nu aan een groote poort die flikkert en schittert van het goud. Deze is het bezit van een bijzonder vroom *panditā*, welke geen *sēmbahjang* overslaat, steeds lofprijzingen uitspreekt, niet denkt om kleeren en slapen en aardsche zaken, maar de armen en misdeelden liefheeft. Dooden geeft hij een lijkwā, zieken staat hij bij. Uit naam van Jang Agoeng regeert de *panditā* over de *Malaékat*. Deze en de *bidādari's* volbrengen dag en nacht voortdurend prosteraties.

Sasigar zet zonder rusten zijn reis voort in N. O. richting en komt aan den verheven hemel. Daar ziet hij een hooge poort, geheel behangen met fijne zijde en *dēwangga*, geel, zwart-groen, licht-groen, rood, wit, blauw-zwart, zwart, bedruppeld met flikkerend goud, zoodat de zon erdoor verduisterd wordt. Hierdoor is hij zó verbaasd, dat hij geen woord kan uitbrengen. Op de *paséban* ziet hij witte vogels, die hij aanziet voor boschhoenders, niet wetende dat het allemaal engelen zijn, die hem naderen op een woord van Jang Agoeng. Rustig zittend merkt hij bij zich zelf op: „Die witte hoenders zijn niet zoo maar gewone boschhoenders, en allen kunnen de prosteratie doen.”

Jang Widi (Sang Jang Agoeng) spreekt een woord, en terstond daalt Djabarail af, begeeft zich naar de *paséban* en spreekt tot Sasigar: „Sang Jang Soeksēmā vaardigt mij af om je te ontbieden.” Sasigar volgt nu naar den eersten buitenhof, den tweeden, den derden, den vierden, den vijfden, den zesden, den zevenden, en blijft daar verwonderd zitten. Sprakeloos buigt hij zich voorover voor Jang Soeksēmā en betuigt zijn eerbied.

Jang Soeksĕmā vraagt Sasigar, wat hij komt doen, maar deze is niet in staat een woord te uiten en buigt slechts het hoofd ter aarde. Pas wanneer Jang Soeksĕmā hem verzekert, zijn eerbiedige hulde te aanvaarden, zegt hij: „Om U mijn opwachting te maken ben ik gekomen; ik vraag U vergiffenis voor groote en kleine zonden, uitwendige en inwendige; ik moge terugkeeren na vergiffenis erlangd te hebben voor de zonden, die mij Uw toorn en vervloeking berokkend hebben. Want waarlijk ik ben ongemeen misvormd door Uw bestraffing; geen enkel wezen op aarde ziet er uit als ik. Mijn halve lichaam maakt dat ik me ten zeerste beschaamd gevoel.”

Jang Soeksĕmā verklaart hem, dat hij zelf niets heeft misdreven, maar dat het hier een fout van zijn vader betrof. Vóór zijn geboorte had Hij Djabarail naar de aarde afgevaardigd (lacune). „Ik vergeef je uit overmaat van medelijden, en geef je je [heele] lichaam.” Jang Soeksĕmā sprak: „Djabarail! [tot Sasigar:] haar partner maakte je lichaam zoo. Stampvoetend antwoordde je vader destijds (?) en beweerde je alleen geformeerd te hebben. Daardoor werd ik vertoornd op je vader (onbegrijpelijk) (lacune). Ga nu gauw heen en neem dat lichaam mee, in dit kleine potje; vlug!”

Terstond verwijderd Djabarail zich, neemt snel het lichaam van den Jonkman, verschijnt weer voor Jang Soeksĕmā, biedt hem het lichaam aan. Jang Widi neemt het aan en spreekt (lacune).

(Doerma 1—37) Sasigar wordt nu zóó mooi, dat hij op aarde zijns gelijke niet heeft. Jang Soeksĕmā verleent aan dit Adamskind den naam Ki Djāĵa-soeargā omdat hij overwinning (djāĵa) heeft behaald in den hemel (soeargā). Hij bindt hem evenwel op het hart (corrupt) zich niet te verhoovaardigen, niet te lachen om ongelukkigen en mismaakten, gestorvenen van een lijkwā te voorzien, zich niet te verwonderen over de rijkdom en armoede (corrupt), niet den geheelen nacht door te slapen doch drie maal de sĕmbahjang waar te nemen. Jang Soeksĕmā beveelt hem dit aan, daar Hij Zelf hem geformeerd heeft. Djāĵa-soeargā moet eraan denken, de sĕmbahjang niet gedachteloos te verrichten, want dan zal hij verworpen worden. — Djāĵa-soeargā beaamt alles.

Jang Widi geeft hem dan een ring, waardoor hij wenschen kan, wat hij wil, en (daar hij volwassen is) een kris, immers de wereld heeft veel verzoeking. Djāĵa-soeargā aanvaardt de afscheidsgeschenken, maar vraagt eerst opheldering over de hel, de uitgestrekte vlakke en de wezens, wier lippen met rood (gloeïend) ijzer gemarteld werden, die met knotsen geslagen werden, wier handen en voeten rood

waren in het vuur, tenslotte hen die door vee aan touwen werden voortgeleid, al dewelken om vergiffenis smeekten.

De verklaring is dat de laatsten vee geslacht en verkocht hebben. Jang Soeksĕmā laakt nu de begeerigheid der gestrafte *santri's*, die daarom zulke ondragelijke lasten moeten sjouwen, de gouddorst der met geld beladenen. Wie schuldeloozen doodden, worden onder de zwaardboom gespietst. Pas na een windoe (acht jaar) lijden zullen ze uit de hel verwijderd worden (uitvoeriger, maar niet geheel duidelijk).

Djāĵa-soeargā moet nu naar de aarde terug en zijn moeder onderdanigheid betuigen, daar hij haar veel dank verschuldigd is. Zou hij dit niet doen, dan zou hij het op den dag van het Laatste Oordeel zwaar te verduren hebben, want de moeder geldt als God op aarde. (de rest ontbreekt).

SASIGAR (Java).

(Een Javaansch Handschrift door C. Poensen)
(MNZG 10, 1866, p. 235-96 (i.h.b. 238-71).)

Een schoone Moslimsche prinses droomt in den nacht van Donderdag op Vrijdag dat de glans van *noerboewat* in haar schoot daalt, bevindt zich eenige maanden later zwanger en wordt door haar vader weggejaagd. Bij haar bevalling op den berg Poerwādĵati wordt zij bijgestaan door een dochter van Nabi Kilir; zij baart een zoonje dat half is (*sa-sigar*). Dit kind troost haar reeds terstond met wijze lessen, disputeert zelfs met haar.

Wanneer de zeer vrome jongeling meerderjarig geworden is, wil hij den Heer gaan vragen naar zijn zonde, waardoor hij mismaakt is. Zijn moeder raadt hem te gaan naar Sĕrandil-wiat en blijft zelf op zijn verzoek op de plaats waar zij zich bevond.

Hij ontmoet een Moslimsch vorst Moestahar, die één zeer geliefde dochter Dĕwi Asoeng Brangti had. De vorst bespot hem aanvankelijk, wordt dan met lamheid geslagen, en verootmoedigt zich voor *Dĵākā Salining* (zooals de jongeling geheeten is). Deze belooft op zijn terugweg Moestahar te berichten, wat hem bij zijn dood zal geworden.

Hij wordt gevolgd door allerlei vee, dat zich beklagt over zijn lot van gejaagd en geslacht te worden, door rijdieren en andere dieren, die zich beklagen over hun behandeling van de zijde der menschen. Zij vragen naar hun lot en naar hun zonde.

Dit vragen hem ook een zeehandelaar en een landbouwer, 300 roovers met 4 hoofdmannen, en hij belooft het ze.

Hij komt nu op een heerlijke vlakte en ziet den berg Sërandil, kluizenarij van den profeet Adam, waarheen hij wordt gevoerd door Borāq. Hij leidt nu een ascetisch leven, zijn ziel verlaat het lichaam, stijgt omhoog en ontmoet Djabrail. Deze leidt hem voor Moehammad.

Moehammad ondervraagt Djabrail, Ngidjrail, Mikail en Israfil naar de reden van Salining's mismaaktheid; de laatste bekend bij de vorming afgeleid geweest te zijn. Moehammad draagt de vier aartsengelen op, een nieuw lichaam te vormen, waartoe zij zich verwijderen.

Salining neemt nu de gelegenheid waar, naar alles te vragen wat hij onderweg op zich genomen had, waarop hij ampel antwoord krijgt.

Hij krijgt een nieuw lichaam, het oude wordt verbrand, en hij daalt weer af op de Borāq. Hij heet voortaan *Lanang Sadjati* (de Ware Man), ontmoet zijn vroegere opdrachtgevers, die hij op de hoogte brengt, bezoekt, zijn moeder en huwt twee schoone prinsessen, alsmede de dochter van Nabi Kilir, die in dezelfde kluizenarij woonde als Izaak en Oemarmajā.

DJAKA SASIGAR (Java)

(Ms. Brandes K. B. G. no. 515)

4to, 155 blz. met Jav. schrift (de o wordt slechts met taroeng weergegeven) in tēmbang. Bij het eerste gezicht zou men denken dat dit geschrift hetzelfde is als Djākā Saléwah (*saléwah*) = de eene helft heeft een andere kleur dan de andere, b.v. wit en zwart; *Sasigar* = een half. Maar het blijkt een zeer onbenullig verhaal te zijn, in alle opzichten plattelandisch: taal, dichtkunst, compositie en redeneering. Ook *soewang* wordt geregeld gebruikt voor *sang*. Echter mogen wij veronderstellen, dat de maker van dit verhaal de alleszins betere beschrijving van Saléwah's lotgevallen wel eens heeft gehoord en naar eigen kunnen weder op schrift gesteld. Voor de vergelijking met dien in Vreede geven wij hier de inhoudsopgave.

Zang I Asmarandānā 1-42. Een koning van Kēlahoem is eerst zeer vroom, gaat echter over naar den Joodschen godsdienst. Zijn grooten verlaten hem en doen tãpã in een grot. De hond van den koning volgt hen om verder de opening van de grot te bewaken. Na den dood bereikt de hond de hemel.

Ook de beide zoons van den koning verlaten verlaten hun vader. De oudste heet R. Oenoës en de jongste Amal Moekadar. Oenoës huwt op Malaka en krijgt een zoon genaamd Dārā-poetih, die tapa doet. Deze wordt leeraar van

vele menschen. De dochter van Dārāpoetih heet Sari-langgēng, en is zeer schoon. Vele vorsten dingen naar haar hand, maar zij wil niet trouwen. Op een nacht droomt zij een vuurbol, genaamd *tjahjā Noerboeat*, in haar schoot te krijgen tegelijk met een halve zon.

Gezanten van vele vorsten: Minangkabo, Sëboedja, Gëdah, Manila, Atjeh, Roem, Poelēmbang komen om resp. voor hun vorsten het meisje ten huwelijk te vragen. Zij gaan onverrichterzake terug.

Door haar droom wordt Sari-langgēng zwanger. Een onderzoek naar haar eventueelen partner wordt ingesteld, met negatief resultaat.

Zang II. Dandang goelā 1-56. Dārāpoetih wordt boos op zijn dochter. Zij wordt met rotan afgeranseld, daarna moet zij weg. Zij gaat door de wildernis, zich richtende naar de berg Poerwa-djati. Onweer, daarna bereikt zij den top.

Een dienaress is haar nagereisd met de mededeeling dat zij terug moet, omdat het nadere onderzoek ook niets oplevert. Zij verhaalt - het verband is niet duidelijk - hoe Abraham zijn zoon Ismail moest slachten¹⁾. Op den normalen tijd zou zij een kind ter wereld brengen. Talirāsā, bewoonster van een grot aan de helling van den berg, dochter van Nabi Kilir, zonder moeder, komt bij haar om te helpen. Het kind komt ter wereld zonder placenta en slechts een half en wel zonder hoofd. Op raad van de dienaress zou het kind gedood worden, doch dit rechtvaardigt zijn mismaaktheid, met de stem van een volwassene.

Gesprek tusschen het kind en de moeder over deelen van het lichaam, als heilige plekken, over de vijf *napsoe's*, enz. Het kind wordt groot. Satire van menschen die te omslachtig naar kennis zoeken. De jongeling, Sasigar genaamd, wil God zoeken, om naar zijn zonde te vragen. Zijn moeder verwijst hem naar den berg Sërandil, de verzamelplaats der *nabi's*.

III. Sinom 1-30. De koning van Bēsarah, Moetahar genaamd, is zeer machtig, heeft echter geen kroost. Hij gaat met groot gevolg in zee baden om een gelofte af te leggen. Zijn patih wordt gezonden om een halven jongen te zoeken. Deze wordt gevonden en gebracht naar den koning. Debat over het al dan niet bestaan van God. Als Sasigar zich God noemt, wordt hij door velen aangevallen, maar deze worden krachteloos. De koning met gevolg geeft zich over. Als Sasigar zegt dat hij God wil zoeken, verzoekt de koning hem aan God te vragen, wat hem (den koning) in het hiernamaals

1) Onze auteur blijkt minder vast in Bijbel- of Qur'ān-kennis. C. H.

wacht. Want de koning is zeer vroom enz. enz. Sasigar gaat verder. Allerlei dieren volgen hem met hetzelfde doel als de koning.

IV. Pangkoer 1-21. Nog andere dieren geven Sasigar dezelfde boodschap mee. Ook een *pangoeloe*, een *panditā* en rijke handelaren doen dat. Eindelijk doen ook dieven en roovers hetzelfde. Namen der roovers. Verder gaande komt Sasigar op een vlakte zonder boomen; één boom staat in het midden, doch is niet verworteld in den grond. De naam is Panggil-boom. De berg Sērandil wordt zichtbaar, maar dit is een ander Sērandil dan dat waar de voetafdruk van Adam te vinden zou zijn. Bedoeld Sērandil rust nl. op de wolken.

V. Dandang goelā 1-23. Na een gebed wordt Sasigar bezocht door een boerāk, die op last van God hem naar den hemel moet brengen. Sasigar rijdt op den boerāk naar den top van den berg. Beschrijving van dien bergtop als de swargā. Maar die is toch niet de echte. Sasigar ontmoet Djabrail, verzoekt bij Moehammed toegelaten te worden. Bij den laatste gekomen vraagt de jongeling, waarom hij zulk een vorm heeft. Nadat Moehammed en de Malaikats elkander de verantwoordelijkheid daarvoor verweten hebben, krijgt Sasigar een schoone gedaante. Verder brengt hij de boodschappen van de verschillende wezens over.

VI. Sinom 1-35. Sasigar krijgt daarover uitleg. De schuld lag geheel bij Adam, die de „appel” opat, met het gevolg dat hij naar de aarde moest neerdalen. Alles, dieren, planten, visschen enz. zijn ontstaan uit de deelen van den „appelboom”. Daarna krijgt Sasigar de hel te zien. Beschrijving. Nadat hij de toestand in de hel gezien heeft, moet hij naar de aarde terug, waarbij hij den naam Lanang-sēdjati krijgt. Verder moet hij op aarde het werk van Moehammad voortzetten. Sasigar gaat in zijn nieuwe lichaam; het andere laat hij achter. Als het halve lichaam door goddelijk vuur verbrand is, verspreidt zich de damp ervan in de wereld; daarom zijn er ook in deze wereld veel mismaakten.

De roovers zien hem aankomen.

VII Asmarandana 1-30. Zij vallen hem aan, maar worden krachteloos. Sasigar laat zich herkennen. Een dief vraagt naar het resultaat van de boodschap. Sasigar vertelt dat alle boosdoeners naar de hel moeten, behalve de vrager. Deze wordt ongeduldig, wil spoedig den hemel smaken; hij laat zich uit een hoogen boom vallen en sterft. Zijn ziel gaat toch naar de hel. De overige dieven worden door Sasigar bekeerd. Zij krijgen Arabische namen en volgen verder den jongeling.

Onderweg ontmoet Lanang-sēdjati de per-

sonen, die hem vroeger dezelfde boodschap hebben medegegeven. Na eerst gedebatteerd te hebben (echt plattelandsch), worden de personen volgelingen van Lanang-sēdjati. Evenzoo de dieren.

VIII. Doerma 1-33. Lanang-sēdjati komt in de stad Bēsarah, waarvan de koning in oorlog geraakt is met dien Radja van Koedja. Lanang-sēdjati wordt te hulp geroepen. Strijd tusschen beide legerscharen. Het leger van Kodja wordt vernietigd.

IX. Pangkoer 1-24. Lanang-sēdjati wordt koning van Bēsarah en huwt de dochter van den vorigen vorst. Hij wil terug naar zijn moeder.

De koning van Sēmbodja hoort den aanmatigenden naam van den jongeling; hij wordt boos, stuurt zijn leger erop uit. Intusschen droomt zijn dochter een ontmoeting te hebben met L. S. Zij verlangt zijn vrouw te worden. Leering (!) van haar vader. De prinses wil tot elken prijs naar L. S. gebracht worden.

X. Asmarandana 1-30. De koning vertrekt met zijn dochter en een groot leger naar Malaka. De moeder van den jongeling is nog altijd gebleven op den berg. Zijn aankomst bij haar. Het verblijf wordt tot een stad getooverd.

Nabi Kilir, nabi Ngisa (Jezus) en Oemarmaja (!) brengen bezoek bij Talirasa in de grot. Zij moet nu trouwen met L. S. Oemarmaja treedt op als pēngoeloe. Na het huwelijk wordt de strijd tegen den koning van Sēmbodja voorbereid.

XI. Doerma 1-5. Strijd (rest ontbreekt).

XII. Asmarandana 1. Epiloog.

DJAKA SALĒWAH (Java)

(Ms. Brandes K. B. G. no. 632.)

4to drie deelen tezamen 1351 blz. in gespatieerd Pegon met tēmbang, is een copie van Ms. Bijbelgenootschap no. 152 (Juynboll II p. 80). Inhoudsopgave in Vreede p. 186-8. Niet-tegenstaande het gedicht tot de pēsantṛēn-literatuur moet gerekend worden, is de taal toch geheel anders dan die van dit literatuur-genre, is beschaafd en aangenaam leesbaar, geeft bovendien een andere dicht- en taalsfeer dan de Vorstenlandsche.

I MRĒRĒNG (Bali)

Kirtya, No. 1942.¹⁾

Op een dag, in een bosch zijnde, verlangt Batāra Goeroe naar Oemā, zóó zelfs, dat zijn sperma op een varentje valt.

1) Deze 4 uittreksels van I Wajan Bhadra.

Een arme vrouw, die het opgegeten heeft, raakt zwanger; ze wordt moeder van een zoon, die echter een half-mensch is, d. w. z. die slechts één been, één arm, één oog enz. bezit. Hij is erg ongehoorzaam en koppig (vandaar de naam *Mrèrəng*).

Als hij tot een jongeling is gegroeid, raakt hij verliefd op een voornaam meisje, een verloofde van den vorst. Vruchteloos tracht zijn moeder hem af te houden van zijn voornemen, met het meisje te trouwen. Een oude man komt hem echter helpen. De „Halve” wordt naar den hemel gevoerd en keert terug als een schoone jongeling, met bovennatuurlijke wapens. Hierdoor wordt hij de man van het mooie meisje en doodt hij den koning, dien hij opvolgt.

I RARÉ SIGARAN (Bali)

Kirtya, No. 1960.

Een slavin van een priester, eigenlijk een bij een bandjir hiertoe omgetooverde geringde worm, concubine van I Roengsing, heeft in een bosch met Brahma (in de gedaante van een mensch) lichamelijke vereeniging gehad. Brahma verbiedt haar, op den nacht volgende op dien dag, zich door een man te laten naderen. I Roengsing dwingt haar echter hem zijn zin te geven: hij sterft na de cohabitatie. Later verwijt Bhatāra Goeroe haar, dat het kind door twee vaders is verwekt.

Wanneer de dienaar water moet halen voor den priester, is dit verontreinigd door een kleinen jongen, dien zij vervloekt; het is Bhatāra Goeroe, die haar verwijt dat zij zich niet gehouden heeft aan zijn verbod.

Het kind is geboren; een half mensch. Als hij groot genoeg is (om zelf naar een tooneelvoorstelling te kunnen loopen) gaat hij naar een *doekoeh* en vraagt dezen, waar zijn andere helft is. De *doekoeh* verwijst hem naar den hemel.

Is hij in den hemel aangekomen, dan wil Goeroe hem echter niet de waarheid zeggen. Ten slotte vindt Raré Sigaran zijn „halven”-broeder toch in een half beeld van steen. Hij wordt nu een heel mensch en schoon, trouwt later met Soeprabha en wordt koning van het rijk Sigaran (dat dus naar hem wordt genoemd), hetwelk door de nymf te voorschijn is getooverd.

I SIGIR (Bali)

Kirtya, No. 2075.

Een maagd, een wees, Ni Oeboeh genaamd, ergert zich dood aan het weer; na regen: zonneschijn, dan weer regen. Zij wilde rijst

drogen, hetgeen zoo niet gaat, en is ten slotte zóó woedend dat zij haar ontbloot achterste naar de zon toekeert. Later hierdoor zwanger.

Zij is erg bang en beschaamd, want zij was nooit bekend door een man, en nu is zij toch zwanger. De zonnegod echter voor haar verschenen, legt de toestand uit, met verzoek het kind later naar Hem toe te sturen; roode Oostelijke hemel is Zijn troon.

Het kind geboren, een *halve*, I Sigir (half mensch). Krijgt veel cadeau's van medelijdende menschen. Als hij groot is geworden, wil hij zijn vader leeren kennen en wordt verwezen naar den oostelijken hemel.

Onderweg verschillende menschen ontmoet, die hem helpen. Eén van hen laat I Sigir op een stier rijden; hetgeen zeer snel gaat. Bij Soerya gekomen, wordt hij verlost van zijn halve gedaante, moet daartoe onder 33 *pan-tjoerans* baden. Het omhulsel (halve gedaante) moet hij echter aanhouden, kan naar believen worden aangetrokken; daarna naar huis.

De moeder herkent hem natuurlijk niet; eerst het omhulsel kan haar overtuigen.

Later gaat I Sigir naar de bergen om ascese te bedrijven. Hij wil nl. een vrouw hebben. Een Godheid vertelt hem, dat hij de dochter van een koning tot vrouw kan krijgen, dan echter eerst een geweldigen reus moet verslaan. De Godheid schenkt hem bovennatuurlijke kracht door hem te bespuwen op de tong.

I Taroena Bagoes, nu aldus genaamd, gaat naar het rijk van den koning, en deelt mee, dat hij den reus wil bevechten. Dit wordt hem toegestaan. De reus verslagen. Gedurende en vóór het gevecht heeft hij zijn halve gedaante aangetrokken.

Huwelijksfeest van I Taroena Bagoes met de prinses; hij wordt koning Déwantara genaamd.

I TROENA ASIBAK TOEA ASIBAK.

(Bali) Kirtya No. 2076.

Een arm echtpaar; moeder de vrouw heel achterlijk; haar zoon heet Polos.

Op een dag is Pan Polos bezig in het bosch te hakken. Na iederen slag hoort hij gekerm. Hij kijkt om en ziet een vrouw als een raksasa, die hem oppeuzelen wil als hij niet ophoudt. Pan Polos vertelt van zijn armoede en wordt door de vrouw uitgenoodigd naar binnen in het hol van de boom te komen. Hij hakt voor haar en krijgt een klapperdop rijst; de rijst kan hij niet opeten, telkens is er toch een rest gebleven. Pan Polos krijgt een gans cadeau. Het dier kan geld, zilver, goud schijten naar gelang van het voedsel.

Pan Polos komt thuis en wordt zeer rijk. Zijn vrouw gooit als het ware met geld op de markt; alle verkoopsters ontvangen te veel geld van haar. De zoon wil met de dochter van den koning trouwen en vraagt om haar hand. De koning is vertoornd en laat Polos ombrengen.

Het echtpaar is zeer bedroefd en smeekt de goden om een kind, al zou het een half mensch zijn. Het gebed wordt verhoord door Çiwa.

Mèn Polos schenkt later haar man een kind, waarvan de helft (rijp) volgroeid is en de andere helft onrijp. Pan Polos krijgt aanwijzingen van een Padanda om het merkwaardige lichaam van zijn kind normaal te maken, ontvangt daartoe een haar van het been van den Padanda mee naar huis. Zijn kind moet het haar opblazen en het volgen, zoo zou hij bij Çiwa terecht komen. Zoo gezegd zoo gedaan.

Plotseling ziet I Troena asibak toea asibak (zoo heet het kind) een weg voor zich. Op aanwijzingen van een *doekoeh* beklimt hij een boom; daarna van de top naar beneden kijkende, ziet hij een weg, dien hij volgt. Ontmoet *gamang's*, (onzichtbare) dienaren van Çiwa, die hij helpt. Zij begeleiden hem naar Çiwa, die als oud man ploegt met als ploegvee een reusachtigen witten vlieg. Hij omvat de voeten van Çiwa en smeekt om verlossing. Hij moet aan de borst van den witten vlieg zuigen. Als hij verzadigd is, is hij verlost; normaal mensch, genaamd Bagoes Lalër.

Hij gaat dan naar huis, na „*kasaktian*” te hebben ontvangen, waardoor hij zich een vlakken weg, dienaren, voedsel kan wenschen.

DOEKOEH SAKTI (Bali) Kirtya No. 2127.

Een volkomen eenzaam gezin in het bosch bestaat uit Pan Doekoeh, Mèn Doekoeh en dochter. Voor de huwbare dochter is in het bosch geen man te vinden, zoodat de vader 42 dagen lang askese met haar gaat beoefenen. Zij wordt zwanger en baart een half kind, jongen noch meisje, I Bagi (de Halve) genaamd.

Wanneer het kind zich beklaagt over zijn wanstaltigheid en naar zijn vader informeert, verwijst zijn moeder hem naar zijn grootvader, in de kluizenarij in het N. O. Van hem verneemt hij dat S. H. Toedoe in het O. zijn vader is.

Op weg naar het O. ontmoet hij twee maal een oud man, die vraagt naar het doel van zijn reis, en hem verzoekt te informeren bij S. H. Toedoe, wát hij doen moet om oogst te gewinnen van zijn onvruchtbaar veld.

Aan de rand van desa O. kan I Bagi niet verder door drijfzand. Op zijn klagelijk

geween hoort hij de stem zijns vaders uit de lucht. Deze belooft hem dat hij bij thuiskomst volledig zal worden, en geeft aanwijzingen voor de twee oude lieden.

Op zijn terugweg geeft hij den ouden lieden bescheid. Thuisgekomen brengt hij zijn moeder verslag uit; bij het woord „volledig” aangekomen, spat hij uiteen tot stof. Dit stof hereenigt zich en herrijst tot een volledig mensch — evenwel een hermaphrodiet (Bantji).

Bantji beklaagt zich bij zijn moeder over zijn onzijdigheid en wil een broertje en een zusje. Zijn moeder geeft haar kind de aanwijzing, bij zijn grootvader eerst zijn met aarde gevulde rechtervuist voorwaarts te steken en dan de (eerst achter zijn rug gehouden) linkervuist.

Zoo gezegd zoo gedaan: uit de rechter komt een jongetje (broertje) en uit de linker een meisje (zusje).

Teruggekeerd naar zijn moeder gaat hij op haar aanwijzing wonen tusschen broer (O.) en zuster (W.) in. Bespiegelingen der moeder over het driedelige van al het ondermaansche.

I SIBAKAN (Bali) Kirtya No. 2182.

Ni Oeboeh, een arm weesmeisje uit Bandjar Kanginan, trouwt met haar neef I Lëdjat uit Bandjar Kawan. Bij het feest in de Poera Poesëh mag zij als getrouwde — zij het nog kinderlooze — vrouw geen offers komen aanbieden. Haar man is hierover zeer ontdemd en scheldt den Dëwa zeer grof uit. Deze daalt neder als oud man en geeft Lëdjat een half koekje om aan zijn vrouw te overhandigen als middel om een kind te krijgen. Dit doet hij, de vrouw wordt zwanger en baart een zoon . . . doch slechts een halven. De vader loopt weg van schrik en angst.

Na drie maanden wordt de jongen Sibakan genoemd; man geworden stuurt hij zijn moeder uit op een vrouw, en wel naar Bandjar Kadjanan, waar drie meisjes zijn: këlod, têngah en kadja. Of zij wil of niet, de moeder moet gaan. Bij de ouders van het eerste meisje wordt de overbrengster der onteerend geachte boodschap gemolesteerd; haar zoon geneest haar evenwel op slag door handoplegging. Bij het meisje têngah herhalen zich mishandeling en genezing. De vader van het meisje kadja is niet ongeneigd, mits schoonzoon-in-spe eerst zorgt volledig te worden.

Sibakan gaat ascese bedrijven in het bosch; na zeven dagen komt dezelfde oude man, compleetert hem door handoplegging, en spuwt hem op de tong, waardoor al zijn wenschen in vervulling zullen gaan. Bruiloft; twee meisjes kijken op haar neus.

MANAK SALAH IN DĒSA BOELĒLĒNG IN OMSTREKEN.

DOOR
WAJAN BHADRA.

Boelĕlĕng, in de lontars ook bekend onder den naam van Dĕn Boekit (of ook Lĕr ing Goenoeng of ook wel eens Lĕr ing Adri, d. i. aan den overkant van het gebergte) heeft bij sommige Zuidbali - adoreurs de twijfelachtige reputatie verworven van te zijn „tweedehandsch Bali, tweede - kwaliteitsch Bali”. Inderdaad floreert de danskunst in Noord-Bali niet, ze is althans niet de evenknie van de Zuid-Balische; de gongs geven meestal moderne composities ten beste; inderdaad . . . lopen hier meisjes en vrouwen tot groot ongenoegen van cameramannen met kabaja's rond; ze worden dus ongeschikt bevonden voor „snapshots”.

Maar de term „tweedehandsch Bali” is, hoewel niet juist, toch wel aardig gevonden; in den zin van niet-meer-puur-zijn is zij echter niet alleen toepasselijk op Boelĕlĕng ¹⁾. Hoe zou het echter anders kunnen? De aanraking van het Noordelijk deel van het eiland met de Westersche beschaving dateert ongeveer uit het begin van de 2de helft der vorige eeuw. Uit den aard der zaak is Singaradja en omgeving het verst gevorderd in de overgangperiode. Veel is hier veranderd, maar toch weten sommige adatinstellingen zich voorloopig, dank zij haar plooibaarheid, van den ondergang te redden.

Adatinstellingen echter, welke het volk niet kunnen bezielen, maar slechts in stand worden gehouden uit piĕteit jegens voorouders, en welke zoo zoetjes aan gedegradeerd zijn tot een noodzakelijk kwaad, „omdat het nu eenmaal zoo hoort”, zullen het eerst moeten verdwijnen. Immers, indien geen godsdienstige bepaling of bv. de rede het

behoud der vormen beheerscht, zal piĕteit-alleen het tegen den druk van den modernen tijd niet kunnen bolwerken.

Zoo wordt bv. het *Manak Salah*, het „verkeerd baren” of het baren van twee zondige wichten? (d. w. z. het baren van een tweeling van verschillend geslacht) niet meer allerwege beschouwd als een onheilbrengende gebeurtenis voor de desa. Het geloof (of bijgeloof) in het onheilbrengende van *Manak Salah* vindt nergens *hechten* steun; in een godsdienstige bepaling noch in een innerlijke overtuiging en ook niet in een geschrift, waarvan de heiligheid boven allen twijfel staat. Deze *Manak Salah*-instelling dreigt te verworden tot een artikel met het opschrift: instandhouding facultatief.

Aan lezers, die niet in de gelegenheid waren het lezenswaardige artikel van Jane Belo („Twins in Bali” in het Tijdschrift van het Kon. Bat. Genootschap, deel LXXV, afl. 4, 1935) te lezen, moge tot goed begrip het volgende worden geboden.

De geboorte van een tweeling van verschillend geslacht had (en heeft in vele ouderwetsche desa's) in Bali veel voeten in de aarde. De desa voelde zich bedreigd door allerlei onheilen („zoo hoort het nu eenmaal”) en om de bewoners van de rampspoeden te vrijwaren en aangezien het gezin de oorzaak was van de ritueele onreinheid, welke heel de desa trof, werd het naar het meest onheilige deel van het desa-gebied verbannen, d. i. de (voorloopige) begraaf- en verbrandingsplaats. Het verblijf hierop (of hierbij) variĕert - al naar de desa - van 42 dagen tot (op zijn minst) gedurende de periode tuschen drie nieuwe manen (tĕloeng tilĕm).

¹⁾ Want Zuid-Bali is evenmin in alle opzichten onberoerd en puur gebleven.

In Zuid-Bali (en vroeger ook in heel Noord-Bali) werd de hut van het gezin in de desa in brand gestoken.

Na de periode van de verbanning mag het gezin wel weer naar de desa terugkeeren, echter niet eer, dan na de betaling van een reinigingsoffer, dat voor het gezinshoofd zeer kostbaar kan zijn. Voor een arm man is de geboorte (behalve in de désa Boelèlèng) van een tweeling van verschillend geslacht een ramp. Niet alleen, dat een der (of beide) tweelingen het vaak door gebrek aan moedermelk - t. g. v. ondoelmatige voeding - of wellicht ook onder invloed van temperatuurswisselingen (warme dagen en koude nachten) moet (moeten) afleggen, maar ook, dat de kosten van de genoemde offers boven de krachten van het gezin gaan. Sommige désa's, waarvan de reglementen van zin voor milddadigheid getuigen, nemen de kosten - indien het getroffen gezin arm-lastig is - dan ook op zich. Officieel moet het hoofd van het gezin dan als dienaar van de désa fungeeren (d. w. z. gratis werk verrichten voor de désa, als bv. het schoonhouden van tempels enz.) of de kosten moeten dan bij beetje worden gerestitueerd.

In de desa Boelèlèng moesten op den zelfden dag, dat de reinigingsoffers werden gebracht, de Goden in optocht naar den zeetempel worden gedragen (makiïs). Dit makiïs geldt natuurlijk ook voor andere desa's; de dag kan echter verschillend zijn.

Nu is sedert October ¹⁾ 1933 in het bijzonder in de désa Boelèlèng het onrein-verklaren van de désa ten gevolge van Manak Salah in onbruik geraakt. De désa is na de uitspraak van één der Goden van de Poera Désa, bij monde van den pamangkoe tot dit (in de oogen der Zuid-balische handhavers door dik en dun van elke adatinstelling, kettersch) besluit

gekomen. De aanleiding tot dit besluit was een complicatie, die in de toch al zoo bedenkelijken toestand, waarin de Manak Salah-instelling verkeerde, gekomen was. Het geviel nl. dat een Chineesch gezin verrijkt werd met tweelingen van verschillend geslacht. Terecht wilde een der désaleden het fijne van de zaak weten en bracht het geval voor den désa-raad. „De geboorte van deze tweelingen in het désagebied brengt toch ook onreinheid in onze désa?” was zijn overweging. Het ging anderzijds echter niet aan, dezen zoon van het Hemelsche Rijk de last der kosten van de reinigingsoffers op de schouders te laden, tengevolge van godsdienstige inzichten, welke niet de zijne zijn. Of moest de désakas dan worden aangesproken, wanneer de Balische désa zich wel verontreinigd gevoelde?

De leden van den désaraad weifelden. Men besloot zich te onderwerpen aan het besluit van den voornaamsten god van den désa-tempel. De in trance zijnde pamangkoe verklaarde aan de hoorders, waaronder ook den huidige Zelfbestuurder (toen Regent), dat de désa gevrijwaard kan worden van de onreinheidsverklaring ²⁾; voor de désa dus een kolfje naar haar hand.

Jongere désaleden twijfelden toch, (en het aantal dier „sceptici” is thans grooter dan in 1933) of de heele désa of zelfs in het algemeen het erf van het getroffen gezin, onrein moest worden verklaard. Het stond immers niet vast, om welke reden het baren van tweelingen van verschillend geslacht zondig werd verklaard. De een verklaarde: „Omdat de wichten in de baarmoeder incestueuse handelingen hebben verricht” (dus voor het heele land een voorbode van ramspoed), de ander beweerde:

2) Behoudenden onder désaleden waren toch huiverig en zochten naar een middenweg. Zij namen 'n vrijwillige, beperkte sèbèl aan (rituele onreinheid) en brachten na afloop van de periode tusschen 3 donkere manen, aan hun particulier erf reinigingsoffers. De onreinheid werd dus „gelocaliseerd”.

1) Zie Djatajoe (Jrg. I, no. 2, 25 Sept. 1936): indik Manak Salah door Poetoe Gria.

„Een onderdaan mag zich niet met den Vorst gelijkstellen” („Mamada-mada Sang Ratoe”), en daarom werd deze dus zondig verklaard (Een huwelijk tusschen broer en zuster was immers alleen aan Koningen geoorloofd ¹⁾). De meesten hebben zich op het standpunt van „mamada-mada Sang Ratoe” gesteld en suggereerden, dat, nu die Vorsten van Samprangan en nakomelingen niet meer over heel Bali heerschen, het behoud dier instelling hoegenaamd geen zin meer heeft. De uitspraak van den Batara van de Poera Désa gaf den doorslag en de désa Boelèlèng verbande in 1933 de (*Manak Salah-*) *Instelling* naar het rijk der onbruikbaarheid.

Dit besluit is niet zonder invloed gebleken op het gemoed van de jongere generatie in de omstreken van Singardja. Het sterkst is dit tot uiting gekomen in de désa Sangsit omstreeks 9 K.M. beoosten de desa Boelèlèng. De désa Sangsit omvat twee gebieden, welke door een rivier gescheiden zijn die Zuid-Noord stroomt. Het désagebeid is dus gescheiden in een deel „beoosten de rivier” (dangin-jèh) en in een ander deel „bewesten de rivier” (daoeh-jèh). In dangin-jèh dan gebeurde het, dat een vrouw haar man een tweeling van verschillend geslacht schonk. Hij bleef met zijn gezin kalm thuis tot groote verwondering der oude leden van de désa. Deze leden spoedden zich naar den Zelfbestuurder; Z. H. E. Geborene moet hebben verklaard, dat de verantwoordelijkheid volkomen op het gezinshoofd rustte voor wat zijn gezin overkomen

zou en dat het niet verbannen behoefde te worden.

Nu is onlangs (tweede helft van Juli) in een Europeesche verloskundige inrichting, de vrouw van I Madé Dangin (wonende te daoeh-jèh) van een meisje en een jongen bevallen. Hoewel de bevalling te Boelèlèng op „Europeeschen bodem” geschied is, (8 K. M. van de désa Sangsit verwijderd) besloot de vader van de tweelingen, waarvan slechts één in leven gebleven was, toch in ballingschap te gaan ²⁾. Het is een vrijwillige ballingschap; niet echter, omdat hij er heilig van overtuigd was, dat, door thuis te blijven, de désa „bezocht zou worden door epidemie” of andere onheilen, maar omdat hij den toorn vreesde van de „uit de duisternis geboren geesten” (anaké saking pètèng) m.a.w. de boeta's. De „uit de duisternis geboren” hebben zich, ondanks de vrijwillige verbanning, echter wel te goed gedaan aan het overgebleven wicht, want ook dit behoort nu niet meer tot de levenden. (Dus vóór de expiratie van de ballingschap waren de beide wichten reeds dood).

Het hoofd van dit ongelukkige gezin moet nog de kosten van het reinigings-offer (in dit geval niet al te pompeus; men noemde 'n bedrag van slechts f 45.—) dragen, maar deze désaman droeg zijn lot gelaten ³⁾. Men kan op zijn gelaat echter toch niet de vrees lezen, welke hij koesteren zou ter wille van de désa, indien hij werkelijk beducht was voor het onheil, hetwelk hij het gebied van de désa zou kunnen berokkenen. Slechts bevrediging, zou men zeggen,

1) Dat echter niet alleen Balische vorsten de reinheid van het bloed in de familie door incest hebben trachten te behouden, leert ons de geschiedenis. Op p. 155 van Dr. H. A. van Herwerden's boek „Erfelijkheid bij den mensch en eugenetiek” lezen we: „Een dergelijke strenge inteelt, tegenwoordig als bloedschande of incest beschouwd, behoorde in oude tijden bij den mensch niet tot de zeldzaamheden. Hebben niet de *Inca-vorsten* in Peru, als kinderen van de zon, die geen anderen dan huns gelijken mochten huwen, zich eeuwen lang op deze wijze voortgeplant? Hetzelfde leeren de Egyptische papyrusrollen omtrent de geschiedenis der Pto-

lemaeërs. Acht dezer zijn met de eigen zuster, een met een halfzuster gehuwd.”

Huwelijken tusschen broer en zuster (tweeling) (bij den gewonen adel, geen familie dus van den Regeerenden Vorst) werden in Z. Bali echter verscheidene malen gesloten. Vandaar ook de naam „lèkad boentjing” (als bruid en bruidegom geboren).

2) Indien de désa Boelèlèng nog ouderwetsch was geweest, zou deze désa zich door het ongeluk getroffen kunnen beschouwen. Bovengenoemde inrichting ligt nl. in het gebied van désa Boelèlèng.

3) Welke désaman doet dit eigenlijk niet?

stond op het kalme gelaat te lezen, voor het feit nl. dat hij geen onbetamelijkheid *had begaan* : niet tegen de adat had gezondigd.

Wij gelooven niet, dat alle bewoners van de désa Sangsit doordrongen waren van het onheilbrengende van de gebeurtenis. De përbëkël wist niet eens, dat het gezin (hetwelk den 26sten Juli de inrichting verliet om zich in ballingschap te begeven) de plaats van bestemming reeds had bereikt. Zijn belangstelling voor het gebeurde (we zullen beleefd blijven, en zullen maar niet zeggen, *ontstond*) groeide door ons gesprek. Dit moet men niet wijten aan lakschheid of onachtzaamheid, maar wel moet men het feit beschouwen als *teeken*, dat zijn belangstelling voor deze instelling niet meer levend is, ja zelfs dat zij hem Siberisch liet. Slechts zijn hoffelijkheid voor den gast uit Boelèlèng, die belangstelling toonde in die vrijwillige ballingschap, noopte hem *dien morgen* het gezin te bezoeken. Hij maakte dus echt op zijn Balisch van de *gelegenheid gebruik*, om maar meteen zijn adatplicht als désagenoot te vervullen, dus „Madëlokan” (lett : komen kijken, d.i. belangstelling toonen of deelneming betuigen).

Het huis, liever de bangsal voor het gezin, was eenvoudig ; bamboepilaren, wand- en dakbedekking bestonden uit klapperbladeren. Een apart kamertje voor het gezin en het andere voor de familieleden. Een soort voor- en zijgalerij voor de désagenooten, die er dag in dag uit zullen komen om de ongelukkigen gezelschap te houden. Het gezelschap houden zal wel meestal op een dobbelpartij uitloopen. De beteekenis van dit opkomen in grooten getale zou oorspronkelijk wellicht slechts een concentratie van magische krachten geweest zijn, bijdrage van elk individu om het gezin tegen de booze machten op de begraafplaats te beschermen. Praktisch heeft dit tot resultaat, dat de

leden van het gezin geen vrees behoeven te koesteren op de lugubere plek te verblijven.

De leden van de bovengenoemde désa schijnen het niet eens te zijn in de te volgen gedragslijn t. a. v. de onreinverklaring van het désa-gebied ten gevolge van „Manak Salah”. Ze zijn halfslachtig en sommigen hebben zich concessies gedaan, dewelke . . . . . niet door de désa worden betwist.

Een paar familie's zouden in de 2e helft van Augustus 1940 lijkverbrandingsfeesten houden. Het Manak Salah in het gezin van Madé Danguin vond plaats in de 2e helft van Juli, zoodat het désa-gebied ook gedurende de heele maand Augustus onrein moest worden verklaard.

Is een désa onrein, dan zijn alle poera's gesloten en kan dus geen wijwater uit de tempels worden gehaald. Desondanks heeft een der bovengenoemde familie's het verbrandingsfeest laten doorzetten, en vierde dus het *ngabèn* alsof er niets was gebeurd. Het is zonderling, dat de désa daar geen aanmerking op heeft gemaakt, een teeken dus, dat zij het niet zoo nauw meer wenscht te nemen met de onreinverklaring bij Manak Salah.

De andere familie heeft haar verbrandingsfeest echter *geschorst*, houdt dus wel degelijk rekening met de gangbare meening, dat in een onreine désa geen feest behoort te worden gevierd. Volgens de Hindoeleer mag men immers in een onrein stadium geen offers brengen ! Wéda's mogen niet worden opgezegd door priesters. Indien op een dier verbrandingsdagen een priester heeft geofficiëerd, dan zou zulks hoogst zonderling geweest zijn.

De beide familie's wisten blijkbaar niet, dat zij het echtpaar met een der levende tweelingen aan de rand van de désa hadden kunnen tegenhouden en aan de désa verlof vragen om het gezin te verbieden, voet in het désa-gebied (van Sangsit) te zetten. Zij zouden het

voor een paar maanden in het gebied van de desa Boelèlèng (die zich niet meer bekommert over Manak Salah) hebben kunnen laten wonen (met financiële steun dan), zoodat de désa Sangsit niet onrein verklaard had hoeven te worden.

Deze vrijwillige ballingschap is ingegaan op den 26sten Juli 1940. Het gezin mag het kerkhof slechts na de derde nieuwe maan verlaten en aangezien de eerste nieuwe maan voor de ballingen op 4 Augustus viel, zal het verblijf aldaar $11 + 2 \times 28$ dagen moeten duren. Bij gelegenheid dat het voor de derde maal nieuwe maan is, zal dus een reinigingsoffer gebracht moeten worden. (in ons geval heet het: *ngěloengah*; Jane Belo noemt dit offer ook; o. c. p. 542). Madé Daging is in staat de kosten ervan te dragen; zoodat de désa niet behoeft bij te springen. De offers mogen echter slechts in een andere desa worden klaargemaakt; de désa Sangsit (dus ook de offermaaksters) is en zijn immers onrein.

Nu moet men als Baliër, tuk op de instandhouding van de oude vormen, deze vrijwillige verbanning niet gaan uitleggen als een symptoom van de gezondheid van bedoelde adatinstelling. Het komt immers vooral op de drijfveer van den daad aan.

Het geloof (of bijgeloof, hoe men het noemen wil), dat de geboorte van een tweeling van verschillend geslacht aan het land onheil zou brengen, is bovendien in Zuid-Bali (in heel Bali?) toch afgezakt, vervlakt, tot de neiging, die de moeder is van een politieken maatregel om den afstand tusschen adel en volk zoo groot mogelijk te doen zijn.

1) Maar door het scheppen van die bepaling, heeft het „amada-mada Sang Ratoe” eigenlijk zijn betekenis verloren, want vanzelfsprekend zijn niet alle edelen Koningen.

2) Kirtya handschrift, codex no: IIa, 691.

Een gedeelte door Jane Belo vertaald; o. c. p. 533. De interpretatie van tiga Çakti (wat Boelèlèng betreft) is niet geheel juist.

Jane Belo althans vermeldt in haar meer aangehaald artikel p. 519 van een „mystical point of view, as presented by a Satria”.

Deze edelman dan zeide o.m.: „Now it is written that Batara Siwa made all men. First he made Brahma, and Brahma made the world, and his children were the four castes, Brahman, Satrya, Wésya and Sudra. So that all men are in sense the children and descendants of Batara Siwa, and therefore it is possible for them to be born as gods, as *kěmbar bunching*. But it is only right for people of high caste (Triwangsa) to be born or to have children in that way, and people of Sudra caste are not allowed to have children in that way. If they do, and they can because they also are descendants of Batara Siwa, they are *salah*, and must be purified, together with the village where the disaster occurred.

„For Triwangsa people (de adel, W. Bhadra) it is a sign of prosperity if boy and girl twins are born. The ricefields will yield great plenty and the king and the country will prosper and grow rich.”

„For Jaba (het vulgus, W. Bhadra) it is a sign of disaster, pestilence, famine to the land”.

Voor het geval dit aan een geschrift ontleend is, zal dit zijn ontstaan wel te danken hebben aan bepalingen, in het leven geroepen door Javaansch-Balische vorsten of hun nakomelingen, om de edelen te vrijwaren voor de verbanning naar de begraafplaats ¹⁾.

Hiertegenover kan men het geschrift „Sima désa Boelèlèng” ²⁾ stellen, welke dorpsreglementen bepalen, dat elk gezin ongeacht de kaste met Manak Salah verbannen moet worden. Dit geschrift pleit

„... the wrong ones must purify the village as above añapuhin prayangané tiga çakti (purify the Pura Balé Agung, Pura Dalēm, Pura Pusēh).

De desa Boelèlèng kent het systeem Balé Agung, — Dalēm, — Pusēh, niet; wel (Balé Agung) Désa, — Dalēm, — Sagara. Men vergeet vaak, dat Noord-Bali een eigen ontwikkeling heeft doorgemaakt. Systemen in Zuid-Bali veel toegepast, kan men niet „zonder meer” in Noord-Bali bestaanbaar denken.

dus voor het geloof der Oud-Baliërs, dat Manak Salah rampspoedig voor de désa zou zijn. Dan noemen wij het gedicht *Mègantaka*, hetwelk vermeldt, dat de geboorte van een tweeling van verschillend geslacht (zelfs aan het hof) het land ten ondergang zou voeren, indien niet één der wichten verbannen wordt ¹⁾. Nu is dit een roman en als zoodanig niet au sérieux te nemen; toch pleit het voor het (bij)geloof dat elke tweeling van beiderlei kunne 'n voorbode zou zijn van den ondergang van het land.

De schrijfster van de „Twins in Bali” vermeldt bovendien, dat deze opvatting ergens anders ook bekend is (p. 511). Naast aanhalingen van andere schrijvers lezen we nl. op deze pagina: Edgar Thurston states that „in Madras . . . twins are sometimes objects of superstition, especially if they are of different sexes, and the male is born first. The occurrence of such an event is regarded as foreboding misfortune, which can only be warded off by marrying the twins to one another and leaving them to their fate in the jungle” ²⁾.

Verder mogen wij op het - in de Balische taal geschreven - artikel van Poetoe Gria ³⁾ wijzen, welk artikel een opwekking bevat (gericht aan elke desa in Bali) om 't voorbeeld van de desa

Boelèlèng te volgen. Deze opwekking luidt: „*Inggi pangaptin titiang sakadi mangkin doemadak ida dané ipoen kramadésa sowang² ring djagad Bali nganoetin indik poenika sakadi ring désa Boelèlèng, mawinan asapoenika manah titiang, doeaning* :

1e. *Ida Sang Ratoe sané kapadain sampoen ndéwata (sakadi ring adjeng)*

2e. *Prabéa maa^{joe} djagat poenika dahat abot pisan.*

(Wat ik nu op het oog heb, is dit: moge ieder desalid in heel Bali in dezen (het voorbeeld van) de desa Boelèlèng volgen. De reden, dat ik er zoo over denk, is als volgt: 1e. omdat Ida Sang Ratoe, die niet geëvenaard mocht worden, nu reeds in goddelijken staat is, (gestorven) (zooals boven vermeld), 2e. De kosten om 't land te reinigen zijn uitermate zwaar.

De schijver erkent volkomen het recht van de Jav.-Balische vorsten (die over heel Bali heerschten) welke decreteerden, dat het „verkeerd” is van moeders uit het volk om zich te gedragen als de gemalinnen der vorsten, d.w.z. om een meisje en een jongen tegelijk te baren. De grondtoon dus van den gedachten-gang is: alles wat des konings is, past nog niet het volk.

Maar, aangezien die vorsten nu reeds gestorven zijn (m.a.w. aangezien ze niet

1) In „Bijdragen tot de Balische Lexicografie” (Mededeelingen der Kirtya Liefcrinck-van der Tuuk Afl. 6) s. v. *ëmèng*, hebben we iets over dit gedicht medegedeeld. Hieronder moge een gedeelte van de opmerking omtrent de *Mègantaka* volgen:

De Koningin van Noesa Ambara schonk haar Gemaal een tweeling van *verschillend* geslacht. Gevolg: elken dag regen, gepaard met hevige windvlagen, donder en bliksem enz. Het land zou ten onder gaan. Op een nacht vernam de rijksbestuurder (Patih) een stem uit den hemel. De dag daarop vroeg de Patih audiëntie aan en deelde Z. M. het door hem gehoorde mede. Het kwam hierop neer: „*Jan tan koetang raréné salah sanoenggal, boja doegi patjang trang*”. (Wanneer niet verbannen wordt één der kinderen, zal nimmer de regen ophouden”).

2) Hieraan kan toegevoegd worden het artikel van Dr. J. P. Kleiweg de Zwaan getiteld „Denkbeelden der Inlanders van den Indischen Archipel omtrent de geboorte van tweelingen”. (Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap, IIe Serie, deel XXXVI. 1919 p. 145-168). Over opvattingen

omtrent de beteekenis van tweelinggeboorte in Bali lezen we op p. 157, 158, 159.

Op p. 158 leest men (een mededeeling van Van Eck?) . . . „Zijn de kinderen echter van beiderlei geslacht, dan is deze gebeurtenis voor de triwangsa een zegen, doch voor de kaoela een groot ongeluk (Verg. de opvatting van den bovengenoemden edelman. Wajan Bhadra).

Terwijl in de onderafdeeling Boelèlèng de moeder (lees: het heele gezin W.B.) in dat geval genoodzaakt wordt gedurende drie maanden buiten de desa te wonen, is . . . enz”. De mededeeling, als zoude alleen de moeder (met de wichten) verbannen moeten worden, vinden we ook op p. 199 in het boek van G. E. P. Collins (titel: *Twin Flower*).

(Hiervan een korte doch bondige bespreking door Dr. P. Voorhoeve in het Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde (K. B. G.) 1935, deel LXXV, afl. 2).

3) „Indik Manak Salah” door Poetoe Gria, verschenen in het Maandblad *Djatajoe* (Jrg. I, no. 2, 25 Sept. 1936).

meer over ons heerschen), heeft het behoud van de bepaling ook geen zin meer. Deze schrijver staat dus op het „wereldsche” standpunt en ontnemt aan het bijgeloof van „onheilbrengend voor het land” elk recht van bestaan. Hij stelt voor, om de drukte over Manak Salah te elimineeren, daar de kosten van de reinigingsoffers zeer zwaar (kunnen) zijn.

Vele adat-instellingen schudden op haar grondvesten en speciaal in moderne desa's, zooals boven meegedeeld, verkeert het Manak Salah in labielen evenwichtstoestand.

A A N H A N G S E L.

Van deze gelegenheid maken wij gebruik om kleine vergissingen in het stuk van de schrijfster Jane Belo recht te zetten. Het artikel getuigt van degelijke voorbereiding, het zou jammer zijn de kleine foutjes te laten staan.

Op p. 523 vergist zij zich in de beteekenis van het woordje *apit*. We hebben hierop reeds gewezen in onze „Bijdragen tot de Balische Lexicographie”, Mededeelingen der Kirtya Lief-rinck-van der Tuuk, Afl 6, s. v. *apit*.

Op p. 492: leest men 4 versjes in poetjoeng-versmaat.

De vertaling ervan op p. 493. is o.i. niet nauwkeurig:

„Sangkan hitung, tuyuhé mēpalā lampus, ngulah bētēk basang, raréné juwā ngēmasin, dadi lachur, nyèn anaké sēlsēlang (met kleine oneffenheden stilzwijgend verbeterd), de vertaling luidde: „Take into account that trouble brings death, even though the belly is filled, the baby is the cause of the trouble, and if bereaved, who will there be to envy?”

O.i. zou het versje als volgt moeten worden vertaald: „Vergeet niet (neem in aanmerking) dat inspanning tot den dood kan leiden; als men naar een volle maag streeft (oelah), zal het kind 't moeten ontgelden (en) als het misloopt, wie mag men 't verwijten?”

Dan krijgen wij nog de eerste twee regeltjes van het laatste versje: „Sangkan lachur, numadi jēlēmā ēluh”, welke vertaald zijn met: „The trouble is that the child was born as a girl...”

Deze 2 regeltjes willen niets anders zeggen dan: „Een meisje wordt bij de geboorte niet enthousiast (door den vader) begroet”.

„Daarom is het een ongeluk, als een meisje te worden geboren...”

Op p. 489: sēkti, ten rechte sakti

Op p. 497: slëndang is geen Balisch woord. (kēntjērik of tēngkaloeng)

Op p. 499: champuh, ten rechte tjampoehan.

Dangdang.

2. Mangkin sēwoe tjaritajang malih,
paksi radja,
soeara kadi koembang,
toei toeah ngēmpēngin koepingé,
makapid tan paboeloe,
wēnten tēndas tan pakoeping,
ipoen kēngin palinggihan,
makēbēr manamboeng.
ngawang-awang, ring ambara.
jéning tēlas,
bēkēl tatēdannja sami,
ipoen mangoeloengan awak.

Nu zullen we over iets anders verhalen:
over een reusachtigen vogel,
wiens geluid als dat van hommels is;
het hooren vergaat ons!
Hij heeft vleugels zonder veeren;
een kop heeft hij zonder ooren.
Hij is een rijdier en
vliegt hoog het luchtruim in.
Maar als zijn leeftocht op is
laat hij zich vallen.
(vliegtuig).

LONTAR ALS SCHRIJFMATERIAAL.

DJAWA 19, 1939 p. 191-4 bevatte een artikel: Dloewang Pânârâgâ, (Het een en ander over de vervaardiging en verbreiding van kĕrtas gĕndong te Tĕgalsari) door R. T. A. Soetiknâ, regent van Pânârâgâ. In aansluiting aan deze kleine verhandeling over het „perka-ment der Javanen” kunnen we hier iets mededeelen over het ouderwetsche schrijfmateriaal van Bali en Lombok. In het dagboek van den gewezen Controleur B. B. van Karangasĕm, C. J. Grader, nu te Pamĕkasan op Madoera, den lezers van dit tijdschrift welbekend door tal van omvangrijke verhandelingen, troffen we d. d. 23 November 1939 de volgende notitie aan, die we van auteur en Resident mochten overnemen. Nog zij vooraf opgemerkt, dat wellicht ner-

gens in de residentie Bali en Lombok zooveel lontar-palmen voorkomen als in het minder vruchtbare en nogal regenarme Karangasĕm, waar tevens veel pandan voor de markt geteeld wordt. In tegenstelling tot rubberboomen zijn deze echter nooit geteld, en de Nota van het Lid van den Volksraad Tjokorda Gedé Raka Soekawati, a. t. b. v/d Resident van Bali en Lombok, aangaande Nijverheid en Kunstnijverheid op Bali d. d. 11 Februari 1939, die afgedrukt zal worden in een volgende aflevering van Djâwa en de Mededeelingen der Kirtya Liefrinck-van der Tuuk te Singaradja, laat zich in dit verband dan ook niet uit over hoeveelheden en prijzen. Hier volgen dan eerst de dagboekbladen:

A. DE VERVAARDIGING

DOOR

C. J. GRADER

In gezelschap van den Sĕdahan Agoeng naar de grija Pĕndĕm om er het maken van schrijfmateriaal uit lontar te bezichtigen. Voor zoover bekend, wordt dit ambacht nog slechts beoefend door één persoon, hierin door zijn zoon bijgestaan. Deze fabrikant van lontar-schrijfpapier, Ida Bagoes Somija, stamt uit een familie, die van geslacht op geslacht in dit handwerk een middel van bestaan heeft gevonden. Nog kunnen een aantal werktuigen worden getoond, die door den grootvader van Ida Bagoes Somija werden vervaardigd.

Vanaf ouder tijden schijnt het maken van lontar-schrijfbladen (*pĕpĕsan*) in Karangasĕm te zijn geconcentreerd, een natuurlijk gevolg van het feit dat het superieure lontarblad, dat voor de vervaardiging van *pĕpĕsan* wordt gebruikt, alleen in de omgeving van Tjoelik, Koeboe en Tianjar voorkomt. Deze

streken genieten hierom bekendheid over het geheele eiland, en ook op Lombok.

Omdat de vraag naar *pĕpĕsan* nimmer bijzonder groot is geweest, werd ook in den vorstentijd het handwerk slechts door weinigen beoefend. In dit opzicht genoten de grija Pĕndĕm en de grija Pidada bekendheid, benevens een brahmanenfamilie te Gloempang. Echter werkte slechts de grija Pĕndĕm voor de markt en niet uitsluitend voor eigen gebruik. Ook in het Sĕlatsche werden veel *pĕpĕsan* van inferieure kwaliteit vervaardigd.

Ida Bagoes Somija weet zich te herinneren hoe in den Vorstentijd bestellingen bij hem werden geplaatst door lieden uit Soekawati en Abianbasé in Gianjar, uit Badoeng en Tabanan, Kloengkoeng en Bangli.

Bij de vervaardiging wordt als volgt

te werk gegaan : De onbewerkte lontarbladen (*katihan*) worden uit Datah, Batoeringgit, Koeboe en Tjoelik ontvangen. Zorgvuldig worden de breede en dikke bladen uitgezocht. Wanneer de voorraad onverwachts uitgeput raakt, komt het ook voor, dat Ida Bagoes Somija zelf zijn leveranciers bezoekt. De gewone prijs voor één katih bedraagt 1 kèpèng ; voor zeer goede lontars worden wel 2 kèpèng per stuk betaald. Bovendien moeten de kosten van het vervoer worden vergoed.

De bossen lontarblad worden eerst goed in de zon gedroogd (*madjëmoe*) totdat zij een geelachtige kleur hebben verkregen. Hierop worden ze gedurende vier dagen in water geweekt, waarvoor in den zijwand van de leiding die langs de *grija* stroomt, een kleine inham is gegraven. Vervolgens worden de bladeren met klapperbast afgeschuurd (*njoet-soet*) en het drogingsproces weder herhaald. Hierbij worden telkens twee *katihan*'s met de uiteinden aaneengeknoopt over bamboelatten gehangen. Nu worden de bladeren van het overtollige spitstoelopende uiteinde en van de bladnerf ontdaan en voorloopig bijgesneden (*ngësoh*). De aldus op maat gesneden bladeren worden hierop in pakjes bijelkaar gebonden en in rondgebogen toestand gedurende één nacht uitgekookt (*mëlablab*). Dit proces heeft ten doel alle aanwezige *boeboekkiemen* te doden.

Vervolgens wordt wederom ieder blad zorgvuldig afgeveegd, waarna de geheele voorraad, blad naast blad, te drogen wordt gelegd. Tegen het vallen van den avond worden de bladeren verwijderd en de grond met water bevochtigd, waarna de *pëpësan* weder op het erf worden uitgespreid. Dit bleeken heeft eenige dagen voortgang en geeft aan het blad een matgelen kleur en een zekere veerkracht. Wanneer nu wederom ieder blad zorgvuldig is schoongeveegd, worden de bladeren, in bundels bij

elkaar, in een pers (*pamëlagbagan*) vastgeklemd, waarbij tusschen de bundels lontarblad telkens houten latten (*pënjëlah*) worden gelegd om een gelijkmatige druk te bevorderen. Wanneer op deze wijze het raam van de pers geheel met lontarblad is gevuld en deze inhoud met een laatste, aan de uiteinden schuins afgezaagde plank (*panggal*) is afgedekt, worden tusschen de bovenbalk van de *pëmlagbagan* en de *panggal* aan weerszijden wiggen (*lait*) met een houten hamer ingedreven (*ngëtök*), waardoor het lontarblad onder druk komt te staan.

Iedere tien dagen, worden de *pëpësan* tevoorschijn gehaald om te worden schoongewreven ; deze behandeling heeft het lontarblad één à twee *galoengan*'s (van 210 dagen. C.H.) te ondergaan om goed buigzaam en glad (*asah*) te worden. Thans zijn *pëpësan* gereed om meer nauwkeurig op maat te worden gesneden. Met behulp van een plankje, waarin een drietal gaten zijn aangebracht, worden de plaatsen gemerkt, waar het lontarblad zal worden geperforeerd.

Voorts worden met een instrumentje (*pamirëtan*), bestaande uit een lange ronde stift, uitlopende in een naaldscherpe punt, opzij waarvan tegen de schacht van de stift een klein mesje is aangebracht, de gaten in het lontarblad geboord.

Van deze gaten dient het middelste ervoor, het koord door te laten, dat de lontarbladeren bijeenhoudt. De gaten (*song*) aan de uiteinden van de *pëpësan* worden gebezigd om er de houten pinnen doorheen te steken, waaraan de geperforeerde lontarbladeren worden geregen, om vervolgens in een kleiner persblok (*pëngandoehan*) een laatste bewerking te ondergaan.

Dit persblok bestaat uit een balk (*agoem*) waarin zich een rechthoekige inkeping bevindt. In deze ruimte wordt telkens één pak lontarbladeren, aan weerszijden van plankjes voorzien, gelegd, waarna het, door het indrijven van wiggen (*lait*), tusschen de plankjes

van het blok *pěpěsan* en de rand van de inkeping, mogelijk is, om de *pěpěsan* samen te persen, waarbij ook de bamboepennen, die de blokken *pěpěsan* tezamen te houden, vaster worden aangedreven. Vervolgens worden de blokken lontarblad, die nu een compacte massa vormen, aan de zijanten afgeschaafd (*sěroet*). Dit bijschaven moet met omzichtigheid gebeuren; men schaaf telkens van den rand van het blok naar het midden toe, om te voorkomen dat de schaaft uitschiet en te diepe groeven in het zachte lontarblad maakt.

Vervolgens worden de zijvlakken met puimsteen (*batoe kěmboeng*) bijgeschuurd, terwijl voor de finishing touch schuurpapier (*ampělas*) wordt gebruikt. Vervolgens worden de zijanten van het papierblok met *kintjoe* roodgeverfd.

De smalle zijanten van het lontarblad bieden door hunne geringe oppervlakte aan de schaaft geen houvast en worden hierom met een scherp hakmes gelijk gesneden en vervolgens op de bovenomschreven wijze glad geschuurd.

Zooals bekend kan het lontarblad in verschillende maten worden geleverd: in een smallere en een bredere, een kortere en langere qualiteit. De afstanden der gaten onderling, kunnen verschillen; de buitenste gaten worden, al naar de smaak van den klant, dichter naar of verder van de kant van het lontarblad aangebracht.

Toch zijn deze verschillende afmetingen gestandaardiseerd en staan den vervaardiger voor ieder soort blad bepaalde meetlatjes (*soekat*) en persplankjes ten dienste.

Het vervaardigen van *pěpěsan* is niet ieders werk. Het vereischt een groote ervaring en zorgvuldigheid, om in staat te zijn het blad op de juiste wijze te bleeken en te verwerken.

Wordt te weinig water toegevoegd, dan heeft het lontarblad spoedig de neiging om te splijten; bij te veel water of onnauwkeurig reinigen komt vaak

„het weer” in het blad, dat hierdoor een gevlekt en gespikkeld aanzien verkrijgt.

Ook kan het lontarblad gelinieerd worden geleverd.

Het aanbrengen der linieering (*njipat*) geschiedt op de volgende wijze: men bezigt een instrumentje (*pěnjipatan*), bestaande uit twee bamboestokjes, onderling verbonden door vier draden, die op gelijke afstand van elkaar zijn aangebracht.

Deze draden worden met een mengsel van Oost-Indische inkt (*mangsi*) en aftreksel van *děloengdoeng*-blad bevochtigd. Vervolgens drukt men de draden tegen de *pěpěsan* aan, die vervolgens wordt omgebogen, waardoor de zich op de draden bevindende inkt, op het blad wordt afgedrukt. Wanneer de *pěpěsan* eenmaal is beschreven, worden de lijnen uitgewischt; het aftreksel van *děloengdoeng*-blad dient er toe om de inkt minder houdbaar te maken.

Na het bezoek aan de gěrija Pěnděm werd ten huize van den Sědahan Agoeng, de vervaardiging van landrente-*pipil*'s in oogenschouw genomen. Deze *pipil*'s worden gemaakt van dubbelgevouwen lontarblad, waarbij de nerf blijft behouden; deze vorm van schrijflontar wordt *ěmbat-ěmbatan* genoemd. Bij het maken van *ěmbat-ěmbatan* wordt het proces van het uitkoken overgeslagen; wel wordt het blad geweekt en gebleekt.

De vervaardiging van *pipil*'s, waarvan er vele duizenden zijn benodigd, draagt een fabriekmatig karakter. Het op breedte snijden van het blad, geschiedt door middel van een soort schaaft, stevig op een onderstel gemonteerd, waar de bladeren doorheen worden getrokken. Voor het op maat snijden in de lengterichting wordt van een hakblok gebruik gemaakt, waarin de lontarbladeren met tientallen tegelijk worden gestoken, om vervolgens met een enkele handbeweging op de juiste lengte te worden afgekapt.

Voor het boren van het zich in de pipil bevindende gat, wordt van het mechanisme van een oude grammaphoon gebruik gemaakt!

Op het oogenblik is men bezig met het maken van de *pipil*'s die voor de

herclassificatie op Lombok noodig zijn. Door een half dozijn schrijvers worden de gegevens uit de registers letter F op de lontars aangebracht. Ook worden blanco's gemaakt, waarop nog slechts de gegevens dienen te worden ingevuld.

B. HET GEBRUIK

DOOR

Dr. C. HOOYKAAS.

Zooals reeds uit het bovenstaande bleek, is geprepareerd lontarblad nog volop in gebruik als materiaal voor documenten, zulks in tegenstelling tot Java, waar *dloewang* een antikwiteit is, vrijwel als bison's in een reservaat gehouden en tot uitsterven gedoemd. Hier daarentegen is natuurlijk wel zeer veel papier in gebruik gekomen, terwijl het gebruik van lontarblad wordt teruggedrongen tot steeds kleiner gebied — maar de geheele Balische literatuur, die zoo buitengewoon omvangrijk is, doordat ze alle mogelijke gebieden bestrijkt over een tijdsruimte van meer dan duizend jaar, werd en wordt op lontar afgeschreven, of beter afgekrast, door middel van een *pěngoetik*, schrijfmes, in den vorm van een kleinen beitel, waarmee ook de bekende lontar-illustraties worden vervaardigd. Voor dit krassen heeft men goed licht nodig, daar men alleen maar een iets lichter gekleurde inritsing krijgt in het materiaal, dat ietwat donkerder van kleur is dan een briefkaart zooals de Posterijen hier uitgeven. Worden de lontars van licht en lucht (vrijwel) afgesloten bewaard, dan blijven ze langer blank, dan wanneer ze aan licht, lucht, vocht en rook zijn blootgesteld; op den duur worden ze dan zoo donker als djati-hout. De tinten en verschillen zijn ongeveer zoo als die van de menschelijke huid, die naar gelang van leeftijd en omstandigheden ook kan varieren tusschen „*langsep*” en „*hitam*”.

Na het ritsen zoowel van de letters

als van de teekeningen wordt de geheele oppervlakte bestreken met een emulsie van het roet van *kěmiri*-noten in klapperolie, waardoor alle ritsen als bij tooverslag helderzwart worden, terwijl de materiaal oppervlakte slechts eenigszins donkerder verschiet en bovendien nog weer wat schoongeveegd wordt. Ook wanneer lontars goed geconserveerd worden, verdient het aanbeveling ze eens in de vier jaar opnieuw zwart te maken volgens dit zeer weinig tijdroovend procédé, of althans voordat men tot lectuur overgaat. Het behoeft nauwelijks gezegd te worden dat het huismiddeltje om van droge oude lontar het zwart wat op te halen dit is, dat men over de onduidelijke passage heenstrijkt met de rechterduim, eerst bevochtigd met speeksel. Ook buurman's bril geeft menigmaal uitkomst!

Wordt een bos lontarbladeren eenvoudig opgehangen aan een touwtje dat gehaald is door de gaten aan één uiteinde (*rantjan*), dan trekken ze eenigszins krom en worden bovendien vrij spoedig oud van kleur. Ze staan op den duur wel bloot aan afbrokkeling, maar dit treedt toch pas in na tientallen jaren, terwijl geen insectenvraat optreedt, zoodat deze goedkoopste en oogenschijnlijk eenigszins slordige bewaarmethode niet ongeschikt geoordeeld worden kan. Meestal ziet men, hoe een aantal lontarbladen in het midden geperforeerd is; hierdoor wordt een koord gehaald, dat veelal voorzien is van een doorboord Chineesch muntstuk (*kěpěng*, *kětěng*,

pipis bolong), en eenige malen stijf om de bundel heengeslagen. Eén stapje verder, en twee houten schutbladen over de geheele lengte persen het geheel tot een stevige bundel in balkvorm samen (*tjakëpan*). Deze houten schutbladen zijn soms plat en dan zonder meer, vaak flauw gebogen, terwijl mij zoowel van Bali als van Lombok ook wel houten schutbladen bekend zijn van half-rolronde doorsnee. Gedachtig aan de Maleische uitdrukking *pagar makan padi* moet men bij het kiezen van dit materiaal erop letten, dat het van een houtsoort is, die niet door insecten wordt aangevreten, want dan gaat het lontarblad er zeker ook aan, zooals ik wel eens zag. Kostbaarder is om de aangeregen lontarbladen in een pasklaar gemaakt houten kistje (*kropak*) te doen, dat dan bijna altijd bestaat uit één massief stuk, met een binnenrand waar de langwerpige deksel overheengrijpt. Is het geschrift zeer lang en het aantal lontarbladen — dat aan lengte en breedte gebonden is — dus zeer groot, dan gebruikt men wel een dubbel-brede kist. Sluiting door het schuiven van een deksel als bij onze griffeldoozen komt nooit voor. Liefhebbers van lontars versieren de lontarkisten met reliefwerk dan wel leggen ze in met parelmoer. De lontarstichting Kirtya Liefrinck-van der Tuuk doet het eenvoudiger en stopt zijn lontars met stelletjes bij elkaar in omgesmede petroleumblikken.

Krissen worden naar de materie onderhouden door ze te behandelen volgens „de klassieke, Javaansche reinigingsmethode, „*marangi*” genaamd” (Dr. A. N. J. Th. à Th. van der Hoop: Eenige wenken voor conservatoren van kleine

1) C. M. Pleyte: Het „Darmo Lelangon” een koninklijk lied zonder woorden van het eiland Lombok verlucht door Nengah Gria Mendara den priester en verklaard door Goesti Poetoe Gria Papatih, verdietscht door —, Lid der Directie van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen en Conservator der Ethnologische afdeling. Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Batavia-G. Kolff & Co.-1912 (35 × 48 cM.) (Ook Engelsche titel en idem tekst).

musea in Nederland-Indië, Tijdschrift Bataviaasch Genootschap 1940 deel LXXX afl. 3 p 425-55, i.h.b. 438), maar men behoort naar den geest ze te sterken door er op den avond van Donderdag op Vrijdag een reukoffer van wierook aan te brengen. Zoo wordt op Bali eens in de 210 dagen het feest gevierd van Saraswati, de godin der wetenschap — maar dit vereischt een aparte behandeling, kan hier slechts aangestipt worden. In dit verband zou dan ook behandeld kunnen worden een ander geschrift, No. 1903 van de Kirtya, Pamlasas Pustaka, over het inwijden van lontars, met een opsomming van bijbehorende offers, en No. 889: Uttama Japa, waarin o. a. mantra's uit te spreken voor iedere handeling bij het beschrijven van een lontar en bij het wijden van een nieuw geschrift.

Reeds werd met een enkel woord gesproken van geïllustreerde lontar (*prasi*). In tegenstelling tot het gebruiksartikel lontar-geschrift blijft de teeken-lontar uitzondering, betrekkelijk zeldzaamheid, luxe. In de zeer omvangrijke literatuur over Bali wordt er weinig van gerept; geen enkele afbeelding van Nieuwenkamp's Bali en Lombok is hieraan gewijd. De val van Tjakranegara op Lombok in 1894 heeft niet alleen de Nagarakrëtagama aan het licht gebracht, misschien het belangrijkste geschrift van de geheele Hindoe-Javaansche literatuur, maar ook een geteekende lontar, Dampati Lelangon, in 1912 op verdienstelijke wijze in facsimile toegankelijk gemaakt.¹⁾ Het atlasachtig formaat van deze uitgave, en misschien de omstandigheid dat de tekst er niet bij was, zullen aan de verbreiding ervan geen goed gedaan hebben.²⁾

65 reproducties van lontarteekeningen van 38 bij 380 mM.

2) Inmiddels is deze tekst ook opgedoken, vormt Nr. 274 van de lontarboekery der Kirtya en zou nog wel eens met vertaling uitgegeven kunnen worden, ook vanwege de eigenaardige West-Lombok-Balische woorden, bovenal omdat de illustratie-„stijl” dan pas duidelijk kan worden.

H. T. Damsté, de gewezen resident van Bali en Lombok, die met zijn welversneden pen zooveel puntigs heeft gegrift aangaande Bali (en Lombok), gaf in Nederlandsch-Indië Oud & Nieuw, 13e jg. afl. I, Mei 1928 p 15-23 een dozijn fraaie lontar-illustraties in een artikel: Een geïllustreerde „Bramara Sangoepati”. Van dezen tekst beproefde hij reeds een verdietsching in het Koloniaal Tijdschrift 14, 1925 afl. 3 p 312-8; in dit geïllustreerde artikel is ook een fotografie van zijn Bramara Sangoepati lontar op de daarvoor gesneden doos, alsmede een van het gebeeldhouwde deksel van die doos. Bijschriften verduidelijken hier de teekeningen, hetgeen niet overbodig is.

Immers de illustrator geeft soms niet alleen de verschillende situaties weer, die reeds door den schrijver met woorden levendig geschilderd worden, doch ontwerpt soms heele tafereelen die parafrazen vormen van een enkel woord of half zinnetje. Beschikt men alléén over een geteekende lontar, zonder nadere explicatie, dan kan men hiervan met eenig goed geluk wel een hoofdverhaal reconstrueeren en determineeren, maar dan blijft er een aantal daarbuitenstaande illustraties over. Bij de Dampati Lelangon bv. komt dit herhaaldelijk voor.

Nog eens werd een geïllustreerde lontar in facsimile weergegeven, en wel in een mapje achterin de uitgave van een Oud-Javaansch fabelboek ¹⁾. De lontarbladen zijn hier op de middenperforatie doorgesneden, wat heelemaal geen groot bezwaar is, daar de tafereelen ook van perforatie tot perforatie loopen. Bij deze illustratie zijn de episoden van den tekst op den voet gevolgd zonder (noodelooze) uitweidingen, terwijl de dramatis per-

sonae — meest dieren — ook even met letters benaamd zijn.

Op enkele in boeken en tijdschriften verstrooide illustraties na is van de Balische teekenkunst op lontar nooit meer toegankelijk gemaakt dan het bovengenoemde: het korte tekstje Bramara Sangoepati, illustratie bij de tweede helft van de Tantri Kāmandaka (die integraal in tekst en vertaling is gepubliceerd) en illustratie van Dampati Lelangon (waarvan de tekst nu hervonden is).

Lontar is een soort schrijfmateriaal, waarvan allerlei goeds te zeggen is; het is redelijk duurzaam en niet zoo kostbaar en bewerkelijk, redelijk duidelijk en ook niet ongeschikt voor illustratie. Het is licht en niet te omvangrijk. Wie gewend zijn de *pangoetik* te hanteeren, doen dit met een verbluffende snelheid; een dagprestatie van 40 volle regels, d.i. 3200 lettergrepen schijnt hierbij een behoorlijke prestatie. Op papier schrijft men in hetzelfde lettertype ruim 5000 lettergrepen en men tikt er ruim 10000 (in Latijnsche letter). Nog steeds wordt lontar dan ook gebruikt voor documentjes als bovenbeschreven *pipil's* en soortgelijke „geldswaardige papieren”. Voorts is de heele Balische literatuur nog steeds op lontar geschreven. Wanneer Balische bezoekers op de Kirtya een afschrift kwamen maken voor eigen gebruik, schreven ze altijd eerst op papier (in Balische letters), doch slechts om zoo gauw mogelijk klaar te zijn en dan in de vertrouwde huiselijke omgeving het definitieve neerschrift op lontar te bewerkstelligen. Zoo maakten schrijvers van de Kirtya ook meermalen eerst papierafschriften wanneer ze in tijdnood verkeerden, om later het definitieve lontargeschrift te vervaardigen.

¹⁾ Dr. C. Hooykaas. Tantri Kāmandaka, Een Oud-Javaansche Pañtjatantra-Bewerking, in tekst en vertaling uitgegeven door —, Bibliotheca Javanica uitgegeven door het Kon. Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 2, A. C. Nix & Co.-Bandoeng 1931.

Achterin dit boek een mapje met zeer goede reproducties naar 32 lontarbladen doormidden gesneden tot 64 tafereelen van 33 bij 187 mm., illustreerende de tweede helft van dezen tekst.

Toch is ook het lontarblad als schrijfmateriaal ten doode opgeschreven, zal althans in zijn gebruik tot een steeds kleiner gebied teruggedrongen worden. Schrijven op papier gaat vlugger, kost dus minder, en drukken kost een fractie. De Baliër is gehecht aan zijn materiaal en aan zijn letter, maar evenmin blind voor de waarde van het geld en de duurte van zijn literatuur die tot onbereikbaarheid en ontoegankelijkheid leidt ¹⁾.

Hoe levendig het te betreuren moge

1) Tot dusverre zijn slechts enkele werken in Balische letter op mechanische wijze vermenigvuldigd: Nagarakretagama (1937, id. Kirtya), Kramaning Sém-bah (1936) en Gita paprangan (1940), alle drie op de Gewestelijke / residentie - multiplicator.

zijn uit folkloristisch oogpunt, wanneer de *lontar* en *pangoetik* worden verdrongen door papier en vulpen, schrijfmachine en drukpers - aan de algemeene volksontwikkeling zal gebruik der laatsten kunnen tegemoetkomen. De mechanische vermenigvuldiging van het oude en nieuwe eigene zal hieraan een nieuwe verbreiding kunnen geven, ook daar, waar men nu genoeg moet nemen met mechanisch-vermenigvuldigde zaken die niet-eigen en zelfs ongewenscht zijn.

In Latijnsche letters werden al eenige werken gedrukt, zij het nog niet als boekuitgave, doch opgenomen in de volgende tijdschriften:

Widi Papintjatan (Sūryakātha)
 Ramayana-parikan (tjatjantoengan; ibid.)
 Tantri-Parikan (Bhawanagara)
 Boeaja Dodokan (Djatajoe)
 Brajoet („)
 Djajaprana („)
 Apart „boek” uitgaafje: Sinom da ngëling.

EENIGE BALISCHE RAADSELS

DOOR

I WAJAN BHADRA

Dat Balische kunstenaars over het algemeen niet afwijzend staan tegenover „penetratie” van nieuwe dingen, bewijzen o.a. vele reliëfs aan buitenmuren van tempels in Noord-Bali.

Aan de buitenmuur van de Poera dalēm van Djagaraga bv. kan men zeer moderne afbeeldingen bewonderen, hoewel deze zeker op zijn minst reeds vijftien jaren oud moeten zijn. Zoo ziet men er bv. twee gevechtsvliegtuigen in actie, de eene piloot valt er al uit; paalklimmen (padana: op 31 Aug.); een schaking (met geweld) van een meisje; er naast staat een *auto* gereed. (In Covarrubias' „Island of Bali” treft men ook een bladzijde aan bij de illustraties, welke hij betitelt met „Hollanders drinking beer and cranking a motor-car”; zie ook teekeningen in den text p. 186 en 187; ook „temple reliëfs” in Noord-Bali). De gestyleerde fiets (in poera Madoewé Karang te Koeboetambahan), waarvan de wielen uit twee bloemen bestaan, is zeer bekend.

Maar ook de jonge wajangspelers, althans in Singaradja, geven moderne scènes ten beste (in de klucht-gedeelten dan): niet alleen worden er door 2 figuren complete Engelsche ge-

sprekken gehouden, meestal als spot bedoeld, maar ook ziet men de schaduwen van zeppe-lins langs de këlir afglijden; Twalèn (Sēmar) is bezig met luchtafweergeschut. De toeschouwers brullen dan om het hardst, vooral als Twalèn, zijn granaten vershoten hebbende, zijn Godenhuisje in het kanon laadt en de vliegtuigen daarmee wél kan neerhalen. Zulke scènes in de wajang zag men vooral vaak in den tijd van de Italiaansche agressie in Abessinië.

In de Balische gemeenschap van West-Lombok moet een geestige dalang op zeer scherpe wijze moderne toestanden kunnen hekelen, als bv. telefonische afspraken tusschen twee personen enz., waarbij dan speciaal figuren worden gemaakt en vertoond, die caricaturale gelijkenis vertoonen met de personen die men op het oog heeft.

Ook in de literatuur treft men teekenen van „assimilatie” van moderne dingen aan. Zoo telt de Kirtya in haar verzameling een bundel moderne raadsels in dichtvorm. Ze gelden o.a. dingen uit de moderne techniek, verschillende takken van sport en natuurlijk de film.

DE LONTARSTICHTING GEHEETEN KIRTYA LIEFRINCK- VAN DER TUUK TE SINGARADJA IN 1940.

Aflevering 11 der Mededeelingen, verschenen in Mei 1940, gaf een overzicht van de periode 1935 - 1940, waaraan hier dus niet zoo veel meer toegevoegd kan worden.

Geldmiddelen. De rente van het kapitaal, belegd in N.I.W.S., bleef hetzelfde, maar het Kirtya-huis bleef het zorgenkind. Was het de eerste maanden nog voor een kleinigheid verhuurd, daarna heeft het een half jaar leeggestaan. Inmiddels werd het dak van nieuwe pannen voorzien, hetgeen niet overbodig was, maar honderden gekost heeft. Tot overmaat van ramp bleek dat achterstallige grondhuur verschuldigd was, en wel tot een hoogte, die een eindweegs onteigening staat. Tegen het eind van het jaar werd het huis goed verhuurd, al moet nu de voorgalerij dichtgemaakt worden op kosten der Kirtya. Deze geldbelegging heeft tot dusverre handen vol geld gekost.

Contributie. Het ware te wenschen dat de overheid ons iets meer kon afstaan dan tot dusverre gebruikelijk was, nu verscheidene zaken moeten blijven liggen bij gebrek aan geld. Slaagt men er onder de huidige omstandigheden evenwel in, de subsidies te handhaven op het bestaande peil, dan moeten we daarmee misschien tevreden zijn.

De uitgebroken oorlog heeft ons beroofd van bijna al onze leden buiten Nederlandsch-Indië; overigens zijn de contributies goed binnengekomen, hetgeen wij meenen te mogen toeschrijven aan de meerdere publicaties die het laatste jaar verschenen. Ook op den duur hopen we dat ons drukwerk weinig meer zal kosten dan de abonnementsgelden hierop inbrengen.

Behuizing. Het kantoorgebouw van de Kirtya is van het begin af onbevredigend geweest: het is irreparabel-lek in regentijd en onhoudbaar-heet in den drogen tijd, i. h. b. in de laatste maanden van het jaar. Gastvrijheid werd verleend aan den taalambtenaar voor Bali en Lombok met zijn personeel, hetgeen mogelijk bleek, maar het bezoek van Balische lontarlezers wel deed verminderen. Er is sprake van geweest een ander gebouw te huren, maar dit hebben we niet kunnen krijgen. Toen is er ernstig over gedacht, maar in de leegstaande Kirtya-woning te trekken.

Deze bood echter weinig plaats méér, terwijl dan alle kans op huur verkeken zou zijn. Zoo zitten we dan nog in het van ouds be-

kende loodsje, waar met de ruimte gewoekerd wordt.

Publicaties. Een overeenkomst met het Java-Instituut van 1938/9 is dit jaar in praktijk gebracht kunnen worden, naar wij hopen tot wederzijdsch genoegen en voordeel. De Mededeelingen worden ook opgenomen in Djawa en bereiken de leden van het Java-Instituut. Hiermee is de lezerskring verdrievoudigd, terwijl de kosten tot de helft gedaald zijn; bovendien kunnen nu weer afbeeldingen opgenomen worden, beter afgedrukt dan vroeger. Het lag in de bedoeling jaarlijks met drie afleveringen van de Mededeelingen te verschijnen, samen 96 pagina's druk. Dit jaar is het 24 + 46 p. geworden, of meer, wanneer men deze aflevering 13 nog bij 1940 wil rekenen. Voor grotere publicaties zijn de fondsen volslagen uitgeput, zoodat nog geen oplossing is gevonden voor het vraagstuk, hoe verschijnen moeten de deelen van den in bewerking zijnden Catalogus der Balische Geschriften ter Kirtya.

Balische Literatuur. Het aantal Balische geschriften nam in den loop van 1940 met een onevenredig aantal toe. Dit komt doordat er weer tientallen volksvertelsels zijn verzameld, dan wel ontvangen van Dr. J. L. Swelengrebel te Den Pasar, die elk een apart nummer gekregen hebben. Een afzonderlijk artikel in deze aflevering geeft nummers en titels en een vluchtige weergave van den inhoud; het gegeven bestek laat niet meer toe. Hoewel in het bijzonder eenige grias te Sanoer nog lontar's moeten bevatten welke ons onbekend bleven, bleek ons herhaaldelijk dat wij het meeste nu toch wel hebben. Dit neemt niet weg, dat we erkentelijk zijn voor elke wenk. Voor de Balische literatuur van Lombok werd eens een korte reis gemaakt, terwijl ook een schrijver van de Kirtya voor eenige maanden naar Lombok werd gezonden om geschriften en volksvertelsels te verzamelen; helaas maakte ongesteldheid van den gezondene hieraan reeds na een week of zes een einde.

Sasaksche literatuur. Een aparte opgave hiervan met nummers, titels en een enkele aantekening geeft bijzonderheden. Hier zij met dankbaarheid gewag gemaakt van de trouwe hulp van onzen Curator van Oost-Lombok, den gepensionneerden hoofd-gouvernements-Indisch-arts R. Soedjono, die o. a. 21 zijner Sasaksche lontars tijdelijk aan de Kirtya afstond,

en ons immer hielp met gastvrijheid, raad en daad. Herhaaldelijk kregen wij bundels afschriften door den Controleur B. B. van Midden-Lombok, A. J. C. Riel te Praja. Deze heeft zich een benoeming tot curator laten welgevalen. Tegen het eind van het jaar is een prijsvraag uitgeschreven voor de beste verzameling Sasaksche volksvertelsels. Hoewel deze moeten bestaan, hadden we ze tot dusverre nog niet kunnen achterhalen. Mochten we erin slagen op deze wijze het verlangde te verkrijgen, dan hebben we niet alleen wellicht interessante verhalen in ongekunstelden Sasakschen stijl, maar kunnen bijdragen in den nijpenden nood inzake geschikte Sasaksche schoollectuur.

Boekery. Een aanzienlijk aantal boeken en overdrukken op het gebied van de taal-, land- en volkenkunde, i.h.b. van Bali en Lombok, uit de voormalige Gewestelijke en nu Residentie-boekery te Singaradja leverde een zeer waardevolle afronding van wat de Kirtya reeds bezat. Door aankoop werden verscheidene hinderlijke lacunes aangevuld. Het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen zond ons één kist edita, het Java-Instituut twee kisten met door ons begeerde dubbelen; van den heer C. J. Grader kregen we Koloniale Studiën en nog eenige boekwerken; zoo ook van den Resident, den predikant (Ds. Gramberg), den pastoor (Buis), den vorigen arts (Bonne) en den heer van Ravenswaay. Van eenige honderden tijdschrift-artikelen met betrekking tot Bali en Lombok werd doorslag van tikschrift ontvangen, ook van Dr. Swellengrebel te Den Pasar, den afgevaardigde van het Nederlandsch Bijbelgenootschap, belast met de vervaardiging van een Balisch-Nederlandsch woordenboek. De Kirtya beheert nu minstens tweemaal zooveel boeken als een jaar geleden; zonder overdrijving kan gezegd worden dat zij nu beschikt over het meeste en zeker het beste wat over Bali en Lombok geschreven is. Dr. Malte von Kühlewein, Residentie-arts te Singaradja, maakte ons herhaaldelijk opmerkzaam op boeken, die Lekkerkerker in zijn literatuuroverzicht en ons ontgaan waren.

Balische prenten. Verworven werd een 300-tal Balische prenten, klein en groot, slecht en minder slecht, redelijk en goed geteekend, gekleurd en ongekleurd, die tot twee categorieën kunnen gerekend worden

- a) illustratie bij literatuur en overlevering
- b) illustratie van spel en dans, jacht en vischvangst, enz.

De omstandigheid dat van een aantal nog geen bevredigende verklaring kan gegeven

worden heeft doen afzien van het voornemen, reeds nu in deze aflevering de complete lijst op te nemen; gehoopt wordt dat volgend jaar alle prenten voldoende geïdentificeerd zijn en er plaats beschikbaar komt om de lijst af te drukken.

Hiermee is een eerste stap gezet op den weg die door Ir. Moens en Dr. Pigeaud op zoo loffelijke wijze bewandeld wordt, door in hun folkloristische album-verzameling in tekening vast te leggen wat langs fotografischen weg reeds niet meer of minder goed te fixeeren is.

Wajang-koelit-poppen. Door schenking en leen geraakte de Stichting in het bezit van een paar dozijn poppen, behoorend tot verschillende stellen, fraai en minder fraai, beter en minder goed onderhouden, in ieder geval bruikbaar als studiemateriaal en ter vergelijking met de orientalistisch zoo nuttige uitgave van Volkslectuur Bab Natah sarta Njoengging, No. 244, 1935.

Foto's Oudhk. Dienst. De Kirtya zou dit jaar die foto's van den Oudheidkundigen Dienst, welke op Bali betrekking hebben — en dat zijn er niet weinige, en niet weinig fraaie! — verworven hebben, maar dit is door den inmiddels ingetreden oorlogstoestand niet doorgegaan.

Dépendance op Lombok. Er is over gedacht, ten behoeve van de verzameling der Sasaksche literatuur, een onderafdeeling der Kirtya in het Sasaksche land te openen. De zorgelijke toestand van de Kirtya-financiën en de hongersnood op Lombok, die althans nu aan de noodwendige extra-subsidie in den weg stond, heeft ons voorloopig van dit plan moeten doen afzien.

Vrijwilligers. Op 1 Augustus bracht een brahmaansche moeder haar dochter bij ons, welke de Gouvernements lagere school had doorlopen, voor de finishing touch van wier opvoeding zij verzocht, dat het meisje een poos op de Kirtya zou leeren lontar-afschrijven (niet: -krassen). Haar is eenvoudig werk opgedragen, wat best te vinden was, nadat zitplaats gezocht was, wat moeilijker ging. Sinds kort hebben we vier van deze vrijwillige krachten, waarvan drie soedrameisjes, een verheugend verschijnsel, niet alleen voor de Kirtya, die hierdoor goedkoope werkkrachten heeft, maar bovenal voor het Balisch cultuur-ideaal, dat anders blijkt te zijn dan dat van Kinder, Küche, Kirche als bestemming der vrouw.

De adviseur
Dr. C. HOOYKAAS.

VIERDE LIJST VAN AANWINSTEN DER LONTAR-BIBLIOTHEEK
VAN DE STICHTING KIRTYA LIEFRINCK-
VAN DER TUUK TE SINGARADJA
(FEBRUARI - NOVEMBER 1940).

N. B. In vorige Mededeelingen werden reeds de volgende lijsten opgenomen :

1. Voorloopig overzicht der op Bali aanwezige literatuurschat, door Njoman Kadjeng [d. i. dus datgene dat de Kirtya wilde verzamelen], Med. 1 (1 Maart 1930) p. 19-40.
2. Het huidige lontar-bezit der Kirtya, Med. 2 (1 Maart 1930) p. 13-22.
3. Het huidige lontar-bezit der Kirtya, Med. 3 (1 November 1931) p. 9-35.
4. Het huidige lontar-bezit der Kirtya, Med. 4 (1935) p. 1-86.
5. [Eerste] Lijst der aanwinsten : Mei 1934 - Juni 1936, Med. 5 (1937) p. 5-13.
6. [Tweede] Lijst der aanwinsten : Juni 1936-Februari 1939, Bijl. Med. VI (1939) p. 2-21.
7. Derde Lijst van aanwinsten : 1939-Februari-1940, Med. 11 (1940) p. 6-10.
en : Djawa 20 (1940 Mei ib.)

Inrichting van deze lijst (uitvoeriger in Med. 4 p. IV-VI) met de Nrs. 1787-2100 :

Het *nummer* is dat van de Kirtya, gegeven aan het geschrift toen het binnenkwam of in behandeling werd genomen.

De *titel* is die welke het geschrift draagt ; menigmaal is het ook onder andere namen bekend.

Het *Arabische cijfer* wijst op het aantal lëmpir's, alle van vier regels, welke het geschrift telt of bij inritsen op lontar naar berekening tellen zal.

Het *Romeinsche cijfer gevolgd door een kleine letter* wijst op de categorieën waarin de Balische geschriften van het begin af verdeeld zijn, en wel :

- I. WEDA (godsdienstige ceremoniën), a-*weda* ; b-*mantra* ; c-*kalpaçāstra* (ritualia).
- II. AGAMA (recht, ethiek, etikette) a-*palakṛta* (wet en voorschrift) ; b-*çāsana* (leefregels ; c-*nīti* (handleidingen voor de vorsten).
- III. WARIGA (handboek), a-*wariga* (astrologie) ; b-*tutur* (cosmologie, allegorie, mystiek ; c-*kāṇḍa* (grammatica, metriek, mythologie) ; d-*usada* (medicijnen).
- IV. ITIHĀSA (epiek), a-*parwa* ; b-*kakawin* (kunstdicht in Hindoe-maten) ; c-*kidung* (id. in inheemsche maten) ; d-*gaguritan* („kleine” maten ; taal Nieuw-Balisch).
- V. BABAD (historie), a-*pamañcangah* (geslachtslijst) ; b-historische romans ; c-rijksongedangen.
- VI. TANTRI (volksverhalen), a-van Hindoe-afkomst ; b-van inheemsche origine ; c-*katuturan* (voorvallen van „eigentijsche” gebeurtenis en slechts plaatselijke bekendheid).

Afkorting naar de gebruikelijke catalogi.

1875	Aji brata (Vg. Tattwa brata No. 817. Med. 4 p. 74. Spijs-onthoudingen bij de uitoefening v/d Godsdienst)	44	IIIb	1852	Aji Rama Rena (vollediger dan No. 684 Med. 4 p. 2. Inhoud ongeveer als Kāṇḍa ěmpat)	7	IIIb
1806	(Kidung) Aji Dharma (in Mid-del-Jav. geschreven ; inhoud komt in groote trekken overeen met No. 1510 (Bijl. Med. 6 p. 2))	37	IVc	1979	(Tutur) Aji Saraswatī (bundel verschillende geschriften, o.a in het begin Aji Saraswatī No. 88, 745, Med. 4. p. 2 en No. 1257 Med. 5 p. 3)	10	IIIb
1850	Aji Dharma (Het bekende verhaal in macapat. Taal Jav.)	263	IVd	1796	Aji Swamandala (fragm. v. Tutur Aji Swamandala No. 25, 330)	3	IIIa
2047	Aji pūrwabhāṣitakrama (Een verhandeling over de taal te bezigen jegens priesters en grooten ; jong geschrift)	12	IIIc	1957	Anak Agung di Mësir (Verhaal v. 2 kinderen v/e koning ; na veel lijden en zwerven weer terug a/h hof)	8	VIb

2000	Anak Agung Linggasari (dochter v. koning Linggasari, bewaakt door reusachtige kleeren-luis)	3	VIb	1828	Awig ² desa Katyasa (distr. Soekasada, o.a. Boelèlèng)	14	IIa
1939	Anak pacul tèken bikul (landbouwer en muisje, dat hem rijk maakt)	3	VIb	1788	Awig ² desa Kèkèran (West-Boelèlèng)	6	IIa
1891	Arthaweda (marti) (Klein geschrift, bevat arthaweda-mantra met vert.)	5	Ib	1953	Awig ² desa Lumbwan (desa in het Kloengkoengsche)	5	IIa
1843	Asthawa mantra (Over mantra's en houding v/d priester b/h officiëeren. Vg. No. 803, 1169 Med. 4 p. 47)	48	Ib	1830	Awig ² desa Mëndoyo Dandin Tukad (voor desa Mendojo beO. de rivier Prantjak, o.a. Djëmbrana)	5	IIa
1986	Atmapraçangsā (andere red. dan No. 6, 1150 Med. 4 p. 6)	9	IIIa	1831	Awig ² desa Mëndoyo (voor de desa Mëndoyo, beW. de rivier Prantjak, o.a. Djëmbrana)	1	IIa
1798	Awig ² bañjar Camënggaon (o.a. Gianjar)	22	IIa	1872	Awig ² desa Munggu (o.a. Badoeng)	2	IIa
1870	Awig ² bañjar Jërwan (district Mëngwi, o.a. Badoeng)	1	IIa	1807	Awig ² desa Padangkṛta (o.a. Karangasëm)	9	IIa
1800	Awig ² bañjar Maspait (desa Kramas, o.a. Gianjar)	16	IIa	1820	Awig ² desa Pagadungan (desa Soekasada, o.a. Boelèlèng)	24	IIa
1874	Awig ² bañjar ñuh-gading (o.a. Badoeng)	3	IIa	1834	Awig ² desa Pañaringan (o.a. Djëmbrana)	1	IIa
1795	Awig ² bañjar Pande (o.a. Gianjar)	26	IIa	1954	Awig ² desa Sangkanbhuwana (o.a. Kloengkoeng)	9	IIa
1869	Awig ² bañjar Pangyasan (o.a. Badoeng)	4	IIa	1801	Awig ² desa Singapadu (o.a. Gianjar)	5	IIa
1955	Awig ² bañjar Pau (Wijk in het Kloengkoengsche)	10	IIa	1787	Awig ² desa Syangan (o.a. Gianjar)	36	IIa
1956	Awig ² bañjar Sidayu miwah ñuhaya (i/h Kloengkoengsche)	5	IIa	1821	Awig ² desa Tabola (o.a. Karangasëm)	14	IIa
1799	Awig ² bañjar Tëgal (district Oeboed, o.a. Gianjar)	14	IIa	1823	Awig ² desa Tajun (distr. Koeboetambahan, o.a. Boelèlèng)	6	IIa
1952	Awig ² desa Abang-Songan (beiden a.h. Batoer-meer)	19	IIa	1835	Awig ² desa Tëgalcangkring (o.a. Djëmbrana)	5	IIa
1811	Awig ² desa Angantëlu (o.a. Karangasëm)	17	IIa	1824	Awig ² desa Timbrah (o.a. Karangasëm)	34	IIa
1825	Awig ² desa Babi (o.a. Karangasëm)	36	IIa	1789	Awig ² desa Titab (West-Boelèlèng)	6	IIa
1814	Awig ² desa Basangalas (o.a. Karangasëm)	9	IIa	1791	Awig ² desa Tulikup (o.a. Gianjar)	35	IIa
1790	Awig ² desa Bëstala (West-Boelèlèng)	4	IIa	1871	Awig ² desa Tumbakbayuh (distr. Mëngwi, o.a. Badoeng)	2	IIa
1794	Awig ² desa Bitra (o.a. Gianjar)	37	IIa	1836	Awig ² desa Yeh Embang (o.a. Djëmbrana)	9	IIa
1829	Awig ² desa Bondalëm (o.a. Boelèlèng)	38	IIa	1826	Awig ² Mangwi (Verordeningen in het voormalige Landschap Mëngwi)	19	IIa
1833	Awig ² desa Budëng (o.a. Djëmbrana)	7	IIa	1815	Awig ² pura Bukit (Regels inz. verzorging van poera Boekit, o.a. Karangasëm)	7	IIa
1812	Awig ² desa Bukit (o.a. Karangasëm)	29	IIa	1822	Awig ² sèkaha sëmäl (Regels voor vereeniging van eekhoornjagers te Sidëmën (Karangasëm)	6	IIa
1813	Awig ² desa Bulyan (district Koeboetambahan, o.a. Boelèlèng)	9	IIa	1810	Awig ² sèkaha tlabah Bëkukih (huish. reglement voor vereeniging v. gootmakers, Landschap Karangasëm)	12	IIa
1873	Awig ² desa Gulingan-tëngah (o.a. Badoeng)	21	IIa	1809	Awig ² subak Isëh (o.a. Karangasëm)	5	IIa
1819	Awig ² desa Katyasa (district Soekasada, o.a. Boelèlèng)	13	IIa				

1827	Awig ² subak Lañahan miwah Babakan (desa Batoedingding; distr. Soekasada o.a. Boelèlèng)	11	IIa	1864	Buddha kacarēm (Inhoud ongeveer als Panglukunan daçākṣāra No. 146 Med. 4 p. 53)	11	IIIb
1808	Awig ² subak Pasègèhan (o.a. Karangasēm)	7	IIa	2058	Cacangkriman mamēdi. (Liedjes om zuigelingen in slaap te wiegen en meteen om booze invloeden te weren. Verg. No. 649, Med. 6, p. 13)	1	IIIc
1883	Awig ² subak ring Badung	9	IIa	1866	Cacimpēdan (Raadsels uit het Pajangansche, o. a. Gianjar).	20	IVd
1884	Awig ² subak ring Mangwi	11	IIa	1943	Cai cēnik (Over het ontstaan van de (op Bali als onrein beschouwde) gespikkelde bamboe)	6	VIb
1792	Babad Ārya Tabanan (Voor-naamste Tabanansche edelen)	92	Va	1908	Carcan ajam (Kenmerken v. goede vechthanen; andere red. dan No. 456, Med. 4, p. 14).	43	IIIc
1855	Babad Ki Gusti Pasēk-Gelgel (Proza-geschrift over geslacht Pasēk-Gelgel; in begin van dit geschrift worden de Pasēk's goesti genoemd. Vg. No. 963, 965 en 955, Med. 4 p. 9)	17	Va	1928	Carcan paksi kitiran (Kenmerken van goede en slechte tortelduiven; zie Carcan kēdis, No. 51, 705. Med. 4, p. 15)	4	IIIc
1921	Babad Sukahēt (Over geslacht Sukahēt; familie Wangbang. Zie Prof. Dr. C. C. Berg: Kidung Pamañcangah)	38	Va	1931	Carcan sawung (Gedicht over vechthanen. Vg. Carcan ayam No. 456, Med. 4 p. 14 en No. 1515 Med. 6 p. 5)	14	IIIc
2005	Bagus Kalaran (Naam v/d prins v. Daha gedurende z'n zwerftocht met zijn zuster)	5	VIb	1901	Carcan soca (met vert. Vollediger dan No. 262, 978, Med. 4 p. 5)	8	IIIc
1817	Bañcangah Bandeça (Over een Bandésa-geslacht in Gèlgèl, o.a. Kloengkoeng)	18	Va	1989	Catur paksopadeça mahāratna (Verlossingsleer. Vg. Tuttur kalēpasan No. 1048 Med. 4 p. 77)	4	IIIb
1895	(Gaguritan) Bañjar Wangaya barak (Beschrijving v/e tijdig voorkomen gevecht tusschen 2 bandjars te Denpasar, 1939)	2	IVd	2017	Citayuni (Over offer; vg. No. 167 Med. 4 p. 61, No. 1575 Med. 6 p. 16)	5	Ic
1909	Bantēn pangabenan (Offers bij lijkverbrandingen. Vg. No. 1104 Med. 4 p. 57)	18	Ic	2057	(Kidung) Cowak (Leerdicht; andere red. dan Cowak Med. 4 p. 16)	6	IIIb
1842	(Kakawin) Banwalakṣana (Geschrift belangrijk voor padanda's)	13	IIIb	1982	Daçanamaning tamba (Bevat de verschillende namen v. planten en dieren, waarvan deelen of vleesch geneeskrachtig zijn)	6	IIIc
2099	Bhagawān Indraloka (Nieuw-Balisch gedicht; inhoud: niti. Zie Med. 4 p. 11 No. 57, 357 en 459)	16	IIC	2012	Dewi Rēngganis (Vg. Vreede: p. 65. Dewi Gandawati, dochter v/e Jim, heet later D. Rēngganis, mag alleen v. bloemen leven en nooit mag een man haar naderen. Later na haar vereeniging met d. prins v. Kori-pan in witte wolken veranderd en hij in een berg)	5	VIb
1862	Bhagawān Kāmandaka (Geschrift voor koningen. Vg. No. 155, Med. 4 p. 17. De inhoud anders)	18	IIC	1857	Dharma caruban (Bevat andere recepten dan No. 326 Med. 4 p. 18)	4	IIIc
1912	Bhauma Kāwya-parikan (Versificatie v/h kakawin „Boma” in Nieuw-Balisch)	177	IVd	2052	Dharmajati (Tuttur, waarin veel over samādhi. Vg. Tattwa Samādhi No. 2045 deze lijst)	20	IIIb
2049	(Sang hyang) Bhuwanapurāṇa (Gesprek tusschen Çiwa en Bhagawān Wasiṣṭha over wereld en çāsana. Andere red. dan Bhuwanapurāṇa Med. 4 p. 12)	8	IIB	1840	(Kakawin) Dharma Kusuma (Voor inhoud zie: Kidung Jagatkāraṇa No. 1499 Med. 6, Bijl. p. 8)	79	IVb
1914	(Gaguritan) Bokah (fragment) (Arme man Bokah wordt later rijk)	32	IVd				
1993	Bregan gundruk (Gedicht over twee vrouwen met lesbische liefde)	9	IVd				

1925	(Tutur) Dharma paramārtha (Leefregels bij het streven naar goed gedrag. Vg. Caturyuga No. 666 Med. 4 p. 15)	45	IIb	1995	Gaguritan saselongan (Gedicht; banneling beschrijft tocht naar zijn verbanningsoord (1e deel). Klein gedichtje v/e verliefd persoon (2e deel).	6	IVd
2065	Dharmawangça krtasiddhi (Gedicht, gemengde taal; inhoud Roman)	27	IVd	2056	Gaguritan Sūranādi (Een West-Lomboksch-Balisch gedicht over huidige badplaats Soeranadi)	6	IVd
1837	Drman (Vertoont kleine verschillen in de taal met No. 403 Med. 4, p. 19)	15	IIIb	1981	(Kidung) Gajah Putih (Heel klein geschrift over witten olifant met diepzinnige betekenis(?). Taal Balisch; maat Kadiri).	2	IVc
1861	Dukuh Bañol (nuttig voor landbouwers; bevat voorschriften inz. bep. handelingen, welke men op sawahs niet mag uitvoeren)	5	IIIc	2011	Galuh Daha matēbuk (Prinses v. Daha zeer schoon; haar jaloersche nicht laat haar fijn stampen; later weer in leven en gelukkig)	12	VIb
1885	Gagēndingan (Uit Sēlat o. a. Karangasēm. Kinderliedjes en minder nette verzen)	8	IVd	1966	Galuh Kasa (Galuh Kasa is een der 7 prinsessen, door den Koning (met haar zusters) in het bosch achtergelaten)	3	VIb
1975	Gagēndingan (Kinderliedjes)	23	IVd	1961	Galuh Payuk (v/e prinses, die in gedaante v/e watervat geboren is)	13	VIb
1923	Gagēndingan anak alit (Kinderliedjes)	5	IVd	1932	Gēde Gulandir (Slimme dobbelaar)	6	VIb
1898	Gaguritan (gagalihan) (Bloemlezing uit Kawi-literatuur)	42	IVd	1848	Gēde Wayan (De naam van één der hoofdpersonen v/e roman)	41	IVd
1856	Gaguritan dewasa (Andere red. dan Gaguritan's dewasa in Med. 4, p. 21. Over gunstige en ongunstige dagen)	35	IIIa	1897	Gēnding Sanghyang (Volksliederen uit het Karangasēm-sche)	28	IVd
1896	Gaguritan ēnggung (Kikvorsch (ēnggung) is getrouwd met sawah-kikvorsch en schildpad; concurrerendewijfjesbewerken mannetje met goena ²)	8	IVd	1930	Gita Çakti (Verlossingsleer)	4	IIIb
1879	Gaguritan kamurangan (Taal: Balisch; gedicht over zwerftocht langs zee en bergen. Vg. Gaguritan kamurangan No. 1851 deze lijst)	7	IVd	2097	Guru laghu (Vg. No. 31, Med. 4 p. 26 [Guru Lag(h)u])	5	IIIc
1880	Gaguritan kamurangan (Vg. No. 1879 deze lijst)	8	IVd	2088	I Balu Kajanan tēken I Balu Kēlodan (v/d prins v. Koripan, die last krijgt v/d afgesneden clitoris v.d. „weduwe zuid”; later ervan bevrijd)	3	VIb
2095	Gaguritan Kāṇḍa ēmpat (West-Lomboksch - Balisch gedicht. Vg. Kāṇḍa ēmpat rare No. 362 Med. 4 p. 35)	14	IIIc	2034	I Basang Gēde (Prins v. Koripan, die bij drinken v. water uit pantjoeran slang inslikt)	3	VIb
1793	Gaguritan Kaputusan (leerdicht)	4	IIIb	2081	I Basang Lantang (Zoon, verwekt bij vrouw door godheid in gedaante v. paling)	8	VIb
2098	Gaguritan Kasmaran (Een bundel gedichten uit West-Lombok: minnelied, over kalēpasan enz.)	18	IVd	2033	I Basang Siap (Prinses v. Daha geruimen tijd in gedaante v. darmen v/e hoen)	3	VIb
1994	Gaguritan kasūkṣman (Gedichtje over verlossing)	8	IVd	1894	(Gaguritan) I Bēlog (Heel jong man, die zich dom voordoet en ten slotte meesteres tot vrouw krijgt)	16	IVd
2096	Gaguritan Kawikon (Gedichtje, bevattende critiek op brengen van offers aan dooden)	3	IVd	1949	I Bēlog (Verhaal v/e domoor; a/h eind v/h verhaal in zee gesprongen, omdat hij zich dood waant)	6	VIb
1987	Gaguritan pasang cāstra (Balisch; gedichtje over spelling, om maten v/d kakawin goed te leren kennen)	7	IIIc				
2064	Gaguritan sasawangan (Gedichtje over bekoorlijkheden v/d natuur i/h gebergte)	9	IVd				

2083	I Bijal (de naam v/e jongeling ; rijk geworden door muizenkoning ; echter thuis gekomen wil hij z'n moeder niet erkennen ; de moeder doet hem in steen veranderen)	5	VIb	1999	I Dyaka (Verhaal v/e slimmen man, die het toch moet afleggen voor de gevatheid v/e vrouw, met wie hij later huwt)	4	VIb
1944	I Bintanglara (B. helpt een koning, die hem later van zijn vrouw wil berooven. Koning onschadelijk gemaakt ; B. volgt hem op)	10	VIb	2087	I Gadung Adatékana (Prinses v. Daha en haar jongere broeder geroofd. Later gescheiden; ontmoeten elkaar weer ; broeder herkent haar niet en raakt op haar verliefd)	13	VIb
1996	I Blulangmangap (Jongeman, door den vader verstooten ; keert later rijk terug)	6	VIb	1978	I Gëtap ngalih balyan (V/e vreesachtig mensch. Vg. No. 1666, Med. 11 p. 9)	4	VIb
2089	I Bojog timpang (V/e manken aap)	13	VIb	2074	I Gunung Sari (Prins v. Daha doet dienst als slaaf, naam Gunung Sari, bij prins v. Koripan)	10	VIb
1933	I Bosok (Inhoud als Cupak, zie Br. III, p. 225)	14	VIb	1934	I Jaga (Aanvankelijk luie jongen, later zeer ijverig, wordt rijk)	3	VIb
1935	I Botol tèken I Samong (I Botol heeft tijger gered ; deze wil hem oppeuzelen ; kañcil redt hem)	5	VIb	1976	Ijung lantang (reus met zeer lange neus. Vg. Ijung lantang No. 1667, Med. 11 p. 8)	8	VIb
1962	I Buta tèken I Bongol (Grappig en (a/h eind) grof volksverhaal)	3	VIb	2029	I Katak Mas (Vg. No. 1662, Med. 11 p. 8 (I Payuk) en No. 2032 deze lijst (I Dongkang)	4	VIb
2018	I Cekel (Man, die boven in een djakaboom luchtkasteelen bouwt ; door schrik uit boom gevallen en a/d gevolgen overleden)	2	VIb	1940	I Kaple (I Kaple door vier verschillende dieren (zijn vrienden) rijk geworden)	6	VIb
2084	I Cekel Wanengpati (Naam v/e prins, wiens placenta een kris is, waarmee hij vijanden verslaat en dooden levend maakt)	11	VIb	2069	I Karëg teken I Karig (Twee broeders. Karëg jaloersch op Karig ; besteelt den laatste ; deze wordt later koning)	5	VIb
2013	I Cëmpakamarya tèken I Bagus Giñjingan (2 jongens ; na vele avonturen allebei koning geworden)	5	VIb	2023	I Kasa I Kadwa (Vg. Galuh Kasa No. 1966. Verhaal van 10 zusters)	3	VIb
2067	I Cëmpaka Mas (Prinses v. Daha heet geruimen tijd Cëmpaka Mas, als aangenomen dochter v/e Bëndesa)	12	VIb	1947	I Këbubung (Vg. Sampi wadak No. 1634 en No. 1654)	7	VIb
2037	I Cicing gudig (Hond, ontevreden met zijn lot)	4	VIb	2072	I Këdis Cëngkilëng (Prinses v. Daha geboren in gedaante v/e vogel ; later vogel gedood door prins v. Koripan en uit gespleten borst komt schoone prinses tevoorschijn)	6	VIb
2079	I Dalang Antëban wiadin I Dalang Gowang (V/e wajangspeler met bijzonder avontuur met onzichtbare mensen)	7	VIb	2073	I Këplek teken I Këples (2 broeders, worden zeer rijk)	13	VIb
2021	I Dampuawang (Vg. v. d. T. sv. Prins v. Koripan in gedaante v. witten aap op zoek naar gemalin)	9	VIb	1959	I Këtik (Meisje, dat later haar stiefvader trouwt)	3	VIb
2025	IDengdengkorek (Vuilenschurftig jongetje; huwt later prinses v. Daha)	9	VIb	2066	I Këtimun Jogog (Këtimun Jogog getrouwd met slechte vrouw, deze later door hem gedood)	5	VIb
2022	I Dongkang (Jongeman, aanvankelijk in gedaante v/e pad, later getrouwd met dochter v/e Bëndesa)	6	VIb	2043	I Lacur (I Lacur alleen op de wereld ; ontvangt v/e Godheid tooversteen, later koning geworden. Vg. I Twara No. 1971 deze lijst)	4	VIb
				2010	I Lara (Jongen, zeer arm en deugdzaam. Geruimentijd dood, later herlevend)	21	VIb

1941	I Lara tēken Pan Sugih (I Lara, aanvankelijk arm, door oud man geholpen, rijk geworden. De booze Pan Sugih wil hem navolgen, vindt den dood)	3	VIb	2070	I Sudamala (Sudamala, zoon v. Guru, aanvankelijk met slangekop; wordt later koning)	7	VIb
2014	I Loling (Jongen, die v/e schaap moedervereering leert)	5	VIb	1899	I Sugih, I Tiwas tēken I Balu Kajan. (I Sugih, slecht mensch).	12	VIb
2003	I Made Subandar (Avonturen v/d prins v. Daha, die eenigen tijd M. Subandar wordt genoemd)	8	VIb	2019	I Tangun (Man, wiens vleesch door slaaf v/d koning wordt gestolen)	3	VIb
2042	I Mamēdi (Onzichtbare spoken, die prinses v. Daha ontvoeren)	4	VIb	2006	I Taniyēng (Prinses v. Daha door storm opgenomen. Terecht gekomen in Koripan; later z.g. met I Taniyēng, een oud man, getrouwd. Deze echter 's avonds weggeloodsd en door prins v. Koripan vervangen)	10	VIb
1942	I Mrērēng (Verhaal v/e halfmensch. (Si Sigar ?) (zie I Rare Sigaran No. 1960, I Sigir No. 2075, I Truna sibak enz. No. 2076 in deze lijst)	3	VIb	2076	I Truna asibak Tua asibak (V/e kind, waarvan de ééne helft v/h lichaam volgroeid is, de andere nog onvolgroeid)	12	VIb
2036	I Murka Ati (Vg. Pan Kētumpit tēken Sang Lutung No. 1308, Med. 5 p. 7 en Pan Sangkodara No. 1327, Med. 6, p. 15)	2	VIb	1971	I Twara (Wees, die (doode) prinses levend maakt; huwt haar later)	7	VIb
2068	I Naga Bule (Schoone jongeling, aanvankelijk in gedaante v. slang)	4	VIb	2035	I Tuwung Kuning (Vg. No: 1646, Med. 11. p. 8)	2	VIb
2040	I Pucung (I Pucung wilde zich door list v/d prinses v. Koripan meester maken. De broer v/d prinses is hem echter te slim af)	7	VIb	2077	I Ubuh ajaka tatlu (drie wezen, die elk op bijzondere manier a/e vrouw komen)	7	VIb
1972	I Raga tēken I Sarira (Raga is lui en slecht v. karakter; besteelt zelfs z'n broeder Sarira)	3	VIb	2002	I Wayan Mērtanu (Vg. I Twara, No: 1971, deze lijst).	6	VIb
1950	I Rare Angon (No: 1637, Med. 11 p. 8)	7	VIb	1965	I Wayan Pañaliran tēken Ni Wayan Pengan (Meisje, aanvankelijk zeer leelijk en dom; later v. Guru schoonheid en tooversteen gekregen)	4	VIb
1960	I Rare Sigaran (Zie I Mrērēng No: 1942, deze lijst)	5	VIb	1913	Jajar Pikatan (fragment) (Vg. No. 1268, Med. 5. p. 6)	23	IVc
2024	I Sadya (Lui kind; door vader geslagen en verstooten, krijgt later tooversteen v. godheid, dan rijk en koning geworden.	5	VIb	1859	Jowarsa (Taal Jav; dit gedicht goed bekend onder oudere generatie. zie Vreede p. 202, Br. I. p. 270.	54	IVd
2090	I Sandyaka (Een verhaal v/e jongeling, die later met de dochter v/e koning trouwt; Vg. Kidung Sandyaka No. 2055 v. deze lijst)	4	VIb	1886	Kagunan manuk balatuk (nut v/d specht i/d geneeskunst bv. o/e bep. dag gevangen kunnen bv. vleugels v/d vogel een onfeilbaar middel zijn tegen bepaalde ziekten)	1	IIIc
2091	I Sangging Lobangkara (V/e teekenaar, die op een vlieger gezeten, losgeraakt, in den hemel terechtkomt en niet terug wil)	3	VIb	1881	(Gaguritan) Kaki Gusti (gedicht over zwerftocht v. Kaki Gusti)	2	IVd
2075	I Sigir (Een maagd bevrucht door zonnestraal; zoon: half mensch)	10	VIb	1936	Kañcil tēken cicing (Dwerg-hertje, dat zich met list uit nood redt (zie Lutung Mungil no. 1144, Med. 4, p. 45, episode Dukuh Kantrungan)	3	VIb
2080	I Songkeng Sēkar (Naam v. prins v. Koripan in dienst v. koning)	9	VIb	1844	Kāṇḍa Calonarang (Calonarang-verhaal naverteld; nieuw geschrift).	40	IIIc
1974	I Srabēna - I Srabēni (Boccacciaansch verhaal)	4	VIb	1980	Kāṇḍaning kadaden (Vg. Kāṇḍa ĕmpat, Med. IV, p. 35)	16	IIIc

2046	Kaputusan Catur-kāṇḍa (Bevat ook: Afweertooverformulier; bescherming tegen booze machten, Vg. Kawiṣesan No. 1260 Med. 4 p. 37).	8	IIIc	2027	Luh Pulasari (Maagd, die visch i/d dood volgt).	6	VIb
1858	Kaputusan Sanghijang Anirucapati. (Bevat tooverformulieren om vrouwen te bekoren)	9	IIIc	2082	Luh Sēkar (Prinses v. Daha in gedaante v. rups, door kinderlooze vrouw verzorgd, genoemd Luh Sēkar).	8	VIb
1997	Karya yajña ring Karang Pēndēm. (Gedicht over nafeest v. lijkverbranding in W. Lombok).	12	IVd	2086	Majajangkrikan (Een opstel over krekkelgevechten, zoeken naar en onderhoud v. krekels (jangkrik), (Kloengkoengsch)	3	VIb
1860	Kawitan Catur janma (Iets uitgebreider dan Brahmana Cute, no. 1604 Med. 11).	3	Va	2063	Malat parikan (Versificatie v/h Malatgedicht. ander stuk dan dan No's. 561 en 571, Med. IV. p. 46).	22	IVd
1998	Kēbo Mundar, (Text beter dan No. 466, Med. 4, p. 38. zie v. d. T. s. v. Mundar).	9	IVc	1845	Mandir (fragment) (Naam v/d hoofdpersoon v/h verhaal, gedicht in Bal. taal)	17	IVd
1849	(Gaguritan) Kētut Bangun (Gedicht dat bestaat uit: 1e. Raadgeving a/e zoon 2e. Versificatie v/e deel v/h Wirāṭaparwa)	14	IVd	1929	Mantri Kele (Tutur, waarin Mantri Kele voorkomt; Kele = kleine bamboekoker, zie v/d T. s. v. Kele)	3	IIb
2093	(Gaguritan) Kētut Bangun (Naam v/e persoon, even gevat als I Bungking)	17	IVd	2031	Men Taulan (Koelkoel, die menselijke taal spreekt. Men Taulan heeft nl. het geheim des Konings via haar man a/e boom verklapt, waarvan de koelkoel gemaakt)	2	VIb
2001	Kētut Mantu (Men Jro) (Jongeman, die vele weddenschappen heeft gewonnen, na streken te hebben uitgehaald).	4	VIb	2038	Meru tumpang solas (Onge-lukkige prins v. Kadiri smeekt tevergeefs a/d Godheid v/d Meru met elf etages om hulp, nl. om gestorven zuster levend te maken)	5	VIb
1973	Kidang tēken cēkcēk (Dwerg-hert bij wedren door tjitjak verslagen met list)	3	VIb	1984	Muhūrta-lakṣana (Vragen v. Bh. Kasyapa aan Brahmā over de plaats v. mensen v. verschillende rangen a/h hof (?) Vg. v. d. T. s. v. muhūrta)	4	IIb
1851	Kidung Kamurangan (Beschrijving v/e tocht langs zee en bergen)	3	IVc	1948	(Satwa) Naga Kilēs (Prins v. Koripan geboren i.d. gedaante v/e naga; later als gewoon mensch getrouwd met prinses v. Daha)	5	VIb
1841	Kidung Kaputusan (Kidung over geheime wetenschap, Vg. no. 372, 373; Med 4, p. 39)	14	IIIb	2009	Naga lolok (Prins tot slang geworden door eten v. ei)	10	VIb
2053	Korawāṣrama-tattwa (Vg. Janmaprāwṛti, No. 161 Med. 4, p. 28)	38	Ic	2044	ṇai Dagang Apuh (Prinses v. Daha; geruimen tijd kalk-verkoopster; verzoent zich met prins v. Koripan, die haar eens onwaardig had behandeld)	15	VIb
1900	Kramaning alaki-arabi (Red. afw. v. No. 302, 939, Med. 4, p. 42)	8	IIb	1946	Nang Bangsing tēken I Bēlog. (Vg. I Sugih, I Tiwas tēken I Balu Kajanana No. 1899 v. deze lijst)	10	VIb
1805	Krama satya (Leefregels voor vrouw om haar man goed te dienen)	3	IIb	2007	Nang Cubling (Man, die listig-lijk zijn plaaggeesten, de apen, doodt. Uitvoeriger dan No. 1766, Med. 2. p. 9.)	5	VIb
1804	Kusumadewa (vollediger dan no. 1255, zie Med. 5, p. 7)	63	IIIc	1945	Nang Kēdampul tēken Men Kēdampul (Grof)	6	VIb
1920	Kusumadewa (Voor Pamangku's, Vg. 226 Med. 4)	15	Ic				
1878	Lakṣananing ipyan (Beteekenis v. droomen, Vg. No. 722, Med. 4, p. 3)	5	IIIc				
1922	Luh Kasih (Meisje, goed gedrag; later rijk. Booze, rijke vrouw wil haar nadoen, zij echter gestraft)	21	VIb				

1964	Nariana Nariani (Echtpaar; man en vrouw vervloeken elkaar later)	3	VIb	2078	Pan Gërap (Vreesachtig mensch, die echter veel v. spookverhalen houdt; langdradig)	26	VIb
2004	Ni Bukuran tèken Ni Yoyodan (Twee meisjes, door ouders verstooten; later huwt een prins haar)	4	VIb	1911	Pangirut Pujut Kakiwi (Tooverformulieren voor vrouwen om mannen te bekoren)	2	IIIc
2008	Ni Dukan Çakti (Prinses v. Daha, in gedaante v. oude vrouw, wreekt zich op prins v. Koripan)	5	VIb	1919	Pangundang babai (Over behandeling v. babai's (spoken); bevat afweerformule's)	14	IIId
2026	Ni Luh Buyung (Dochter v. prinses v. Daha en koning der visschen)	6	VIb	1877	Pangupakara desa kamranan (Offers a. daemonen, als desa door plagen wordt geteisterd)	4	Ic
1977	Ni Luh Sari (Meisje, mishandeld door stiefmoeder; deze later verstooten door haar man)	3	VIb	1967	Pan Jëmpënit tèken Men Jëmpënit (Te verdeelen in twee deelen; 1e deel, vg. no. 1951 Pan Sugih tèken Pan Tiwas (deze lijst). 2e deel over dieren, die Pan J. hebben geholpen).	5	VIb
2020	Ni Wayan Sëdih (Onder dezen naam woont ongelukkige prinses v. Daha bij kinderloos echtpaar. Later vereenigd met prins v. Koripan)	15	VIb	1958	Pan Laba tèken Pan Dana (Pan Laba rijk doch gierig man; P. Dana, hoewel arm, zeer vrijgevig).	2	VIb
1863	Pakarman (Huwelijkswichelarij Vg. No. 630, Med. 4 p. 50)	5	IIIc	1968	Pan Mangkubumi (V/e ontaarden grootvader, later door zijn kleinzoon gestraft).	5	VIb
1889	Pamahayu ning anða kacacar (Voorschrift: na een pokken-epidemie behoort het land ritueel te worden gereinigd)	5	Ic	2071	Pan Munang-maning tèken Men Munang-maning. (Echtpaar maakt door zonderlinge list dief onschadelijk).	7	VIb
1888	Pamariçuddhan wang ala carane (Wichelarij en offers om kwade invloeden af te weren. Vg. No. 642, Med. 4 p. 86)	4	Ic	1951	Pan Sugih tèken Pan Tiwas (2 broeders; de rijke v. slechten inborst, wil ondergang v. zijn armen broeder bewerken: rijke later arm).	4	VIb
1903	Pamlaspas pustaka (Inwijden van lontars; bevat ook opsomming v/d bijbehorende offers)	2	Ic	1963	Pan Tuwung Kuning tèken Men Tuwung Kuning. (V/e prinses, die haar moeder i/d dood is gevolgd)	3	VIb
1938	Pan Bëlog (Vg. I Bëlog, no. 1324 Lijst aanwinsten, Med. 6, p. 7.)	2	VIb	1803	Pasasayutan (Sasayut naam v/e bep. offer)	102	Ic
2030	Pan Brangkwangan (zie Pan Brangkwangan No. 1666, Med. 11, p. 9, Vg. I Gëtap ngalih balyan No. 1970, deze lijst; Kloengkoengsch)	4	VIb	1867	Paswara desa Kuta (o. a. Badung)	10	IIa
2085	Pan Crungcung (Ni Crungcung wordt gehaat door haar stiefmoeder, die haar lever wil opeten)	8	VIb	1868	Paswara desa Lëgyan (o. a. Badoeng)	9	IIa
1816	Pāṇḍawawiwāha (Kakawin; inhoud fragment v/h Adiparwa o.a. huwelijk v. Draupadi met de Pāṇḍawa)	55	IVb	1832	Paswara desa Pakutatan (ten rechte: awig2; o. a. Djëmbrena)	14	IIa
1846	Pangajaran (Gedicht over verliefd paar)	15	IVd	1797	Paswara pidabdab anslah muwah panuduk pajëg tanah ring wawëngkon karësidenan Bali miwah Lombok	10	IIa
1915	Pangastawan parāgung ring pura Bësakih (Zelfbestuurders van Bali, baden 6 Juni '40 te Bësakih voor heil en herstel i/h Koningschap van H. M. de Koningin)	3	IVa	1991	Plutuk (Over offers bij lijkverbrandingen, zie No. 1104 Plutuk ngaben, Med. IV. p. 57)	12	Ic
				1978	Prabhu Koripan madoewe oka macan. (Koning met zoon, geboren in gedaante v. tijger; later gewoon mensch geworden)	12	VIb

2094	Prabhu Padmanābha (Naam v/e Koning i/e verhaal. Zoon Padmanābha in levenden lijve bij zijn vader i/dhemel verschenen)	12	VIb	2060	Rṣi Garga (Over aardbevingen, gunstige en ongunstige dagen voor reizen, verplaatsen v. hui-zen enz. Vg. Bhagawān Garga No. 160 Med. 4 p. 11)	17	IIIa
1969	Prabhu Sambawa. (Koning heeft 2 zonen, tweelingen; door storm opgenomen; later geluk- kig terug)	9	VIb	2028	Sampi wadak (Kloengkoensch; Vg. No.'s 1634, 1654, Med. 11 p. 10)	6	VIb
1887	Pracarū ning katiban krēmi ma-sih. (Klein geschrift over offers om invloed van krēmi (maden) te neutraliseeren)	4	Ic	2055	(Kidung) Sandyaka (Hoofdper-soon v/e Roman. Taal Middel-Jav.)	31	IVc
1906	Prateka ning ambyanin tulang (marti). (Het behandelen v/d beenderen voor en na lijkver-branding, met vertaling)	7	Ic	1983	Sang Hiang Ratna Upadeṣa (Kamoksan-leer; Vg. Sang hiang Upadeṣa No. 331, Med. 4 p. 65)	8	IIIb
1847	(Kidung) Puntisaba, (Soort Pañji-verhaal)	53	IVc	1985	Sang hyang Swamandala (Over gunstige dagen en weken; Vg. No. 580, Pamujan wuku, Med. IV p. 51. No. 25, Sang hyang Swamandala Med. 4, p. 65).	15	IIIa
2050	Pūrwana tattwa (catur wangsa parikṣa) (Strekking verwant met Widhipapīṇcatan No. 62, 945, Med. 4 p. 84. Hier echter de vier kasten bestreken)	32	IIa	1893	(Tutur) Sarasamuccaya (Ge-deelte v/h Sarasamuccaya be-werkt; taal Balisch).	62	IIIb
1865	Putru Sangaskara (Vg. Putru-pasaji No. 167, Med. 4 p. 61)	19	Ic	1882	Sari ning galungan (offers o/d feestdag Galoengan; Vg. 41a, 62a, 192b, Med. 4. p. 70).	2	Ic
2092	Raden Galuh Anom (De prins v. Daha, een wees, genaamd Galuh Anom, bijgestaan door bijzonderen aap tegen listighe-den v/e leelijke booze vrouw)	7	VIb	2100	(Gaguritan) Sarpayañña. (Nieuw-Balisch gedicht; inhoud dood v. Parikṣit, vg. No. 481, Med. 4 p. 31, vd. T. s. v. Parikṣit).	23	IVd
2015	Raden Galuh Daha madagang rujak. (Prinses v. Daha na veel lijden met haar neef i/h huwelijk vereenigd)	14	VIb	1902	Çaṅgkaṣaraṇa (tutur).	7	IIIb
2041	Raden Galuh Gēde (Prinses v. Daha, vreeselijk groot en dik, verbannen door koning, omdat zij buitengewoon veel kan eten; later echter door de hulp v/e dadari normaal ge-worden)	10	VIb	1916	Sasayuting wwang agring. (Of-fers voor zieken, indien genees-middelen falen).	14	Ic
2039	Raden Mantri Koripan kalim-buran. (Prins v. Koripan tijde-lijk betooverd door leelijke vrouw)	17	VIb	2061	Sech Umbul Brahim (Gedicht, dat begint met „Kitap tasawoep mabasa Bali” S. M. Brahim is een groot kluizenaar; onder-richt zijn volgelingen over we-dergeboorte (tattwa makrana numitis))	4	IIc
2059	Raden Mantring Koripan kasa-kitan antoek Bhaṭāra Guru. (Van prins, die geruimen tijd a/d oever v/e rivier moet wo-nen, vanwege de ongewone lengte v. zijn penis)	15	VIb	1838	Sewagati (Kleine verschillen in taal en vollediger, vg. no. 566, Med. 4 p. 67).	48	IVd
1992	Rērēg Kadiri (Ondergang v/d desa Kadiri in West-Lombok)	21	Ve	2051	Çiwaçāsana (Plichten van pries-ters. Andere red. dan No.'s: 78a, 616 Med. IV, p. 69).	26	IIb
1892	(Gaguritan) Rērēg Praya (Op-stand v/d desa Praya tegen den vorst van Tjakranēgara i/h jaar 1891 (?))	18	Vc	1853	Çiwa ṭiga (gaguritan) (Mystisch geschrift, Text beter dan No. 377, Med. 4 p. 69).	4	IIIb
2054	Rērēg Praya. (Vollediger dan No. 1892)	57	Ve	1924	(Tutur) Sūkṣmaning Çāstra (Eerst over mystieke letters, daarna verlossingsleer. Vg. Panglukunan daçāksara no. 146, Med 4 p. 53).	74	IIIb
				2016	Sundari bolong	4	IIIa
				1876	Swara-wyañjana (Vg. No. 1136a, 1159, Med. 4. p. 72).	87	IIIc

1854	Taru pramāṇa (Vollediger dan no's. 1375, 1397 en 1513, Med. 6, Bijl. p. 18; bevat alleen recepten)	34	IIId	1890	Ukuring kris (Vollediger dan No's. 423 en 847, Med. 4, p. 79).	15	IIc
1839	Tatēmpuran sawung (Vollediger dan no. 1167, Med. 4 p. 73)	54	IIc	1905	Umātattwa (marti) (Andere red. dan No. 433, Med. 4 p. 79).	6	Ic
1927	Tattwāgama (Vg. Agama no. 971, Med. 4 p. 1).	5	IIa	1907	Upakaraning mati (marti) (Soort geschrift als Yama-pūrwatattwa, No. 1904 van deze lijst).	4	Ic
2048	Tattwāgama (Een verhandeling over eerbied-betuiging aan Vorsten, edelen enz.).	5	IIc	1818	Usada sawah (Bevat andere mantra's dan No's. 130a, 176a, 422, 1020, zie Med. Afl. 4, p. 81)	21	IIId
2045	Tattwa Samādhi (Voorbereidingen van Samādhi. Vg. Dharma-jati, No. 2052 deze lijst).	8	IIb	1926	Wariga (Vg. Wariga bēlog No. 212, p. 83 Med. 4)	92	IIa
1910	Tingkahing anawur sosot kawalunan, (Vollediger dan No. 1442, Med. 6, p. 11).	10	Ic	1988	Widhipapiñcatan (Andere red. dan No. 192, 62, 945, Med. 4, p. 84)	9	IIa
2062	Trate bang. (Gaguritan, waarin vermeld prinses v. Daha, prins v. Koripan en het rijk Trate (Tarate) bang, zie v. d. T. s. v. Tarate).	74	VIId	1802	Yajña dhana (Offers b/h aanbieden v. geschenken aan priesters door vorst en bij mabukur d.i. nafeest v/d lijkverbranding bij edelen)	5	Ic
1937	Tukang pañcing (Hengelaar heeft schelp opgevischt, waaruit later vrouw tevoorschijn komt; trouwt met haar).	3	VIb	1911	Yajña-prakṛti (Over brengen van offers; bij offeren moet gemoed immer rein zijn)	18	Ic
1917	Tutur mūla jatining kawitan (Verlossingsleer).	15	IIb	1904	Yamapūrwatattwa (marti) (Vg. No. 37, 1139 en 1223, Med. 4 p. 86. Vertoont afwijkende red. met genoemde geschriften. Met Bal. vert.)	7	Ic
1990	Tutur pratingkahing angga. (Over de goede kennis v/h lichaam, Vg. No. 388 Pratēgēsing kadaden, Med. 4 p. 58).	6	IIb				

Dangdang.

Jēnja mēdal ipoen kala wēngi,
bisa ngoetjap,
sada tjanté pisan,
mangondjakan ring timpalé,
jēn loewas makalangoen,
jadiastoe djoh dēsané oengsi,
talēr ipoen irika,
ring gēnahé bahoe;
tan magingsir kidja-kidja,
sagèt itjal,
sagèt kantēn ipoen malih,
talēr ring gēnah poenika.

Megatroeh.

Klētak-klētik soearanipoenē loemakoe,
ipoen padēm nanging oerip,
satata ipoen mategoel,
ngiring pamēkēl tan mari,
mēngkēb ipoen ring kakantong.

's Nachts komen zij te voorschijn
En kunnen zij praten
Bovendien zijn zij zeer spreekvaardig
als zij vroolijke gesprekken met elkander
aanknoopen,
Als zij op een pleziertocht zijn,
hoewel zij verafgelegen desa's moeten
bezoeken,
blijven zij toch op dezelfde plaats (vast-
gekleusterd);
zij verplaatsen zich nergens naar toe.
Nu eens verdwijnen zij,
dan weer zijn zij zichtbaar
altijd maar op dezelfde plaats.
(sprekende film).

Klētak-klētik zegt-ie, als-ie loopt;
hij is een dood ding, maar toch leeft hij.
Altijd zit hij vastgebonden
en volgt trouw zijn heer,
terwijl hij zich in een zak verborgen houdt,
(zakhorloge).

LIJST DER SASAKSCHE GESCHRIFTEN VAN DE KIRTYA LIEFRINCK-VAN DER TUUK TE SINGARADJA (NOVEMBER 1940).

Van meet af aan heeft de Kirtya zich ten doel gesteld, behalve de Balische, ook de Sasaksche literatuur te verzamelen. De Balische was evenwel zoo belangrijk en omvangrijk, dat deze vrijwel alle krachten en middelen absorbeerde. Geen der Kirtya-functionarissen was ooit langer dan eenige weken op Lombok, meestal slechts eenige dagen telkens, vaak besteed aan het verzamelen van de . . . Balische literatuur van West-Lombok. Slechts in de periode dat Dr. Goris zijn Sasaksch Woordenboek vervaardigde, waren er Sasaksche schrijvers in dienst - maar die zaten toen gedetacheerd op Bali. Nog is geen Sasak in Sasak-land steeds bezig met zoeken en afschrijven van lontars, al hopen we wel dat het 't volgend jaar zoo ver zal komen. Vooralsnog hebben we van den curator van Oost-Lombok een kleine twee dozijn lontars ter afschrijving mogen leenen, terwijl die van Midden-Lombok ons periodiek afschriften stuurt. Ook vroeger zijn te hooi en te gras Sasaksche lontars ontvangen en genum-

merd. Tegenwoordig krijgen ze een Nr. boven 10.000, waaruit men dadelijk de herkomst kan zien en de taal. Hieronder zijn de titels opgesomd van de geschriften die we al hebben, of die we te leen hebben en niet teruggeven alvorens er een afschrift van genomen is. Het cijfer rechts is dat van het aantal lettergrepen (syllaben) van elk geschrift, hetgeen ons voorkomt de eenige objectieve en dus effectieve manier te zijn om den omvang te bepalen, waarbij dus vervallen de mededeelingen over lange en korte regels, ruim en groot of gedrongen en klein letterschrift. Vooral bij poëzie - en dat is de meeste Indonesische literatuur - is deze berekening van omvang gemakkelijk te maken. In het bijzonder wanneer afschrift met de schrijfmachine gemaakt wordt, is de bepaling van de som der syllaben eenvoudig. Daar deze van de Sasaksche literatuur ter Kirtya nog weinig talrijk zijn, is deze eerste opgave, ook wat syllabental betreft, als voorloopig te beschouwen.

1541 Abubakar	1376	10082 Baginda Amsyah-Calonarang	33558
10103 Adat gama tĕlu	4320	10088 Balang kĕsembar	9216
349 Adat waktu tĕlu	700	10078 Bang Bari	4113
10011 Adat waktu tĕlu	1488	10079 Bang Bari	9048
10018 Ajarwali (Br. I, p. 16)	21840	1539 Bango butak	11248
10009 Amir (Br. I p. 42-75)	6000	10107 Banteng raga	37800
10013 Amir	30912	10002 Bañuwurung	13440
10016 Amir	45080	1350 Bañuwurung	7296
10023 Amir	12480	10035 Bukit Bĕrji (Zie Br. I, p. 44)	48000
10026 Amir	28672	10046 Congah Sakra (Opstand v. Sakra tegen Tjakranagara, destijds Karangasĕm geheeten)	7680
10027 Amir	20056	10072 Congah Sakra	18216
10029 Amir	34008	1343 Cupak (Br. III p. 232)	15120
10031 Amir	17624	1345 Dangkang (Roman. Naam v/e postillon d'amour i/d roman)	11440
10037 Amir	15744	10004 Datu Daha	22272
10039 Amir	29976	10044 Dĕdongeng Amak Bokah (Een oud man vangt visschen met plant-aardig vergif)	1974
10020 Amir	23760	10069 Endah rwa. (Zie deze lijst : No. 1463 Saru rwa)	18550
10049 Amir Amza	108980	10077 Endah rwa	12480
470 Asĕrak	22440	10071 Gagak ngarĕm	11760
10040 Babad Congah Praya (Zie Babad Praya Congah deze lijst No. 137)	73038	10065 Gunung jati	4619
7 Babad Lombok	496	10032 Hikayat Dalim	38868
427 Babad Lombok (Babad v.h. eiland Lombok ; o.a. eerste bewoners)	22044	1344 Hikayat Nabi bĕrcukur (de haren vallen niet op den grond maar worden opgevangen door bidadari's)	6832
1379 Babad Mangwi (Sasaksch)	94224	10066 Hikayat Siti Patimah	2632
1382 Babad Mataram	35376		
137 Babad Praya Congah (Vg. Babad Congah Praya, deze lijst No. 10040)	13100		
234 Babad Selaparang (Komt overeen met Babad Lombok No. 7)	26496		
10076 Babad Selaparang	14450		

10012	Indarjaya (Vg. Indarjaya, Br. I, p. 31 J. III, p. 195)	3588	10041	Pangeling-eling wawatēsan paer Mangkung Kateng (Grenzen de-sagebied Mangkung Kateng)	3948
10074	Indarjaya	33300	350	Pangēmpakan	4320
10095	Indarjaya	23808	10067	Pangeran Sangupati	10042
10050	Indragiri	83895	10094	Pangeran Sangupati	10336
1258	Jatiswara (Br. I. No. 255)	38688	10045	Paras Nabi (Vg. No. 10043 d.l.)	6745
10007	Jatiswara	21120	1540	Patimah Sam	41472
10024	Jatiswara	39176	582	Payar deça Amor-amor (Over grenzen v. de desa Amor-amor)	650
10028	Jatiswara	13872	350	Pangēmpakan	4320
10051	Jatiswara	52311	10042	Pēmajar waktu tēlu	6416
10059	Jatiswara	31584	19	Pērcinan (Raadgevingen aan jon-geren)	85280
10067	Jatiswara	20278	1587	Pērcinan	5400
10068	Jatiswara	33840	10085	Pun Kēnēngēh	858
1381	Jawak	68112	10055	Pūrwa-dakṣiṇa	8306
10052	Jayengrana	42441	10001	Puspakēma (Br. II p. 260-261)	22656
10063	Jayengrana	17108	10003	Puspakēma	22353
10015	Jowarsah (Br. I p. 270)	12480	10008	Puspakēma	34560
10019	Jowarsah	19344	10014	Puspakēma	3588
10022	Jowarsah	30576	10034	Puspakēma	27440
10096	Jowarsah	15704	10038	Puspakēma	31824
10005	Kabar kyamat (J. III p. 197)	7568	10058	Puspakēma	14312
10100	Kabar kyamat	10080	10064	Puspakēma	24017
10047	Kabar salaka	50753	10089	Puspakēma	28224
136	Kaluhuran Nenek Ganti (Kroniek v.h. geslacht Nenek Ganti (Ganti is een desa in Midden-Lombok))	14672	429	Pyagēm Batutulis	6400
10084	Kaluhuran Nenek Ganti	16800	468	Pyagēm deça Tañjung	66880
11	Kapyagēm marong	13392	66	Pyagēm Rangagata	3128
440	Kawitan bañjar Gētas	28800	428	Pyagēm Sada (Bañu-nur)	9160
13	Kawitan Petal Jēmur	164560	10073	Rāja Umum	9324
10105	Kayat Nabi (Vg. Hikayat)	5184	20	Rēngganis (Zie Br. I p. 55,58,60)	70224
10098	Kayat Nur (Vg. Hikayat)	7168	10010	Rēngganis (Vg. Kidung Dewi R.)	58776
233	Kidung Dewi Rēngganis (Zie No. 20, Rēngganis)	3256	10062	Rēngganis	28952
10090	Kupak	10112	10080	Rēngganis	35368
10104	Kyah	24576	10091	Saat	15376
1348	Lala dunya	20160	67	Sala-sila asal-usul	1080
10099	Lala dunya	21280	469	Sang Aji Lepangan	2336
10092	Lēbangkara	29600	1463	Saru rwa (Vg. Endah rwa, deze lijst No. 10069.)	39000
10057	Lēbangkara	19576	10083	Seh Umbul Brahim	3600
10097	Lok Miskin	14400	1538	Sēmaun	29680
10086	Lok Sēsekek	2826	10056	Sēsigar	11186
10054	Malaekat	6416	1347	Si Miskin	15872
10101	Mēgat sih	26452	10102	Si Miskin lara	17400
10033	Megantaka (Vg. Br. II. p. 171)	37888	10017	Siti Salamah	24960
10030	Moñeh	22464	1380	Smaragama	14592
10070	Moñeh	40040	10036	Takēpan Tapsir	58240
10075	Moñeh	32868	430	Tēmēlak mangan (Over den vorst v. Selaparang)	14976
10081	Moñeh	1316	10061	Tutur jati	6937
10043	Nabi Muhammad bērcukur (Zie kayat nabi deze lijst No. 1344)	1645	10053	Tulak Balak	11186
1349	Nursada	6240	10006	Unduk	21080
10093	Nursada	6336	24	Yunan	46864
10106	Nursada	6400	10021	Yusuf	32400
10048	Nusantara	80686	10025	Yusuf	35464
70	Pangeling-eling pawatēsan deça Plambik (Over de grenzen v. desa Plambik in Midden-Lombok)	800	10060	Yusup	54285

WEER DRIE ROMANS VAN LIEFDE EN DOOD OP BALI.

I GOESTI NJOMAN PANDJI TISNA :

1935 Ni Rawit Tjèti Pendjoeal Orang, f o. 80 ; 170 p.;
1936 Soekrèni Gadis Bali f o. 40 ; 80 p.;
1938 I Swasta, Setahoen di Bédahoeloe f 1. — ; 183 p.;
alle drie bij Balai Poestaka, Batavia-C.

De literatuur op Bali betrekking hebbende heeft de laatste twintig jaren wel een buitengewoon grooten omvang gekregen. Verschenen er blijkens Lekkerkerker's Bali en Lombok, Overzicht der Literatuur omtrent deze eilanden tot einde 1919, een 75 boeken, gewijd uitsluitend aan deze eilanden, sindsdien zijn er een 250 bijgekomen. Bedroeg het aantal tijdschriftartikelen (ook lange krantenartikelen werden meegeteld) ruim 500, dit werd voor de laatste 20 jaren 800. Het is niet gemakkelijk het oog op de literatuur te houden, vooral niet wat betreft de derde categorie : de boeken en artikelen, waarin Bali en Lombok meer in het voorbijgaan behandeld worden. Vermelde Lekkerkerker hier 200 titels, nu konden er al een 400 verzameld worden, terwijl er zeker nog veel meer moeten zijn. Het ware zeer te wenschen wanneer de mogelijkheid kwam te bestaan, een vervolgdeel op Lekkerkerker samen te stellen, niet alleen met auteursregister, maar bovenal met een goed zakenregister, zoodat men gemakkelijk de bestaande literatuur over een onderwerp kan vinden.

Het heeft geen zin in Djawa aandacht te vragen voor elk boek dat over Bali geschreven wordt. Het ongeïllustreerde boek met de oppervlakkige en onpersoonlijke reisindrukken van den Franschen schrijver Guy Chantepleure: *Mes souvenirs de Bali* (Paris, Calmann-Lévy, 1938) behoeft men zich niet aan te schaffen, daar de leerzame menu's van het Bali-hotel een waardevoller tekst bevatten, goed geïllustreerd zijn en - naar ik mag aannemen - uit propagandistisch oogpunt hoogstwaarschijnlijk op aanvraag gratis beschikbaar gesteld worden. In de serie *I Libri di Viaggio di Arnaldo Fraccaroli* gaf deze wereldreiziger bij Mondadori te Milano in April 1934 (herdruk Ottobre 1934) een enthousiast en vlot geschreven reisverhaal, een smaakvol gedrukt (160 paginatjes) en ruim geïllustreerd (48 plaatjes) werkelijk appetijtelijk boekje uit; oppervlakkig en idealiseerend, niet zonder onjuistheden, door een tourist en voor touristen geschreven. Van de plaatjes is 1/3 gewijd aan bloote vrouwenbovenlijven; twee derde van den tekst staat er bij stil, terwijl in schrijvers herinnering de vrouwen op Bali allemaal half naakt rondloopen. Zoo hadden we van Edouard de Keyzer

l'Ile des Seins Nues (± 1930) en van Claude Eylan: *L'Ile en transe* (Paris, Librairie Plon, 5e éd. 1932); op hun tijd zijn deze boekjes niet gesignaleerd, en het loont ook niet de moeite ze weer op te rakelen uit hun welverdiende vergetelheid. Zij dragen niet bij tot de kennis van Bali.

Hoewel er destijds in Djawa geen bespreking heeft gestaan van Vicki Baum's bekende boek, waaraan ongetwijfeld en m.i. terecht een langer leven zal beschoren zijn, is het nu te laat daarop alsnog terug te komen. H. T. Damsté, de oud-resident van Bali en Lombok, een man met een zeer bijzonderen stijl, heeft er een m.i. zeer juiste beoordeeling van gegeven in het *Koloniaal Tijdschrift* van 1938, 27ste jaargang p. 585-90: Een roman over Bali; wijlen E. du Perron in *Kritiek en Opbouw* van 1938 heeft hem dit m.i. heelemaal niet verbeterd.

Baliërs die voor niet-Baliërs over hun eigen land schrijven zijn er nog niet zoo veel geweest. Ik kan slechts noemen in de eerste plaats eenige studies van het lid van den Volksraad Tjokorda Gedé Raka Soekawati: *Hoe de Baliër zich kleedt* (Kolff, Weltevreden, 1926 = *Sartorial Bali*, Inter Ocean 1926 p. 526); *Legende over den oorsprong van de rijst en godsdienstige gebruiken bij den rijstbouw onder de Baliërs* (TBG 66, 1926 p. 423-34; eerder verschenen als *The romance of the rice-grain*, Inter Ocean 5, 1924 p. 787); *De Sanghyang op Bali* (Djawa 5, 1925, p. 320-5) en *Lezing over land en volk van Bali* (Djawa 10, 1930 p. 40-7). - In 1933 schreef I Goesti Ktoet Poetoe in *Nederlandsch-Indië Oud en Nieuw* p. 5-13 over *Cremation in Bali*, p. 381-4 over *Balinese pageants*. - I Njoman Kadjeng gaf in 1929 in de *Mededeelingen der Kirtya*, Afl. I een Voorloopig Overzicht der op Bali aanwezige Literatuurschat, p. 19-40. - Dan is er in 1936 I Déwa Poetoe Boekian: *Kajoebii*, een Oud-Balische *Bergdésa*, bewerkt door C. J. Grader, TBG 66 p. 127-76, en Ida Bagoes Madé Hadipta: Een onderzoek naar de adatinstellingen van de désa Boeoengan, district Soesoet (Bangli) in Djawa 16, 1936 p. 102-17. - Tenslotte I Wajan Bhadra: Het „Mabasan” of de beoefening van het Oud-Javaansch op Bali, Bijlage (p. 1-20) van Mededeeling afl. V *Kirtya* Liefrinck-van der Tuuk, 1937.

Belletristische werken over Bali van inheemsche zijde, om eindelijk tot ons onderwerp te komen, zijn er nog weinig. Heel oud is de *Serat poerwotjarito* Bali van Radèn Sosrowidjojo, in 1875 te Batavia op de Landsdrukkerij verschenen, door Lekkerkerker in zijn bibliografie onder Nr. A 12 gekenschetst als „een zeer merkwaardig boekje, dat verschillende elders nog niet vermelde ethnographische bijzonderheden bevat”. Veel recenter zijn de reisherinneringen van den Soloschen pangéran Hadiwidjojo, schrijvend onder het pseudoniem Ekadjaja, bij Balé Poestaka te Weltevreden in 1925 verschenen als *Bali Satjlérétan*, 145 p. + 21 ill. Grootendeels op Bali speelt zich af het Maleische romannetje *Kintamani* door Imam Soepardi (Poestaka Nasional, Paviljoen GNI. Soerabaja) van eenige jaren her (97 p., fo.60), met een vrij onmogelijke liefdesgeschiedenis. Het eenige merkwaardige van dit boek is de voorstelling hoe de Javaansche schilder en hoofdpersoon het Balische meisje dat hij bemint voor een dikke bom duiten afstaat aan de goede zorgen van zijn zestigjarigen en ietwat erotomanen beschermer, zonder dat hij het zichzelf fel verwijt, het meisje na de verschrikkelijkste ervaringen het hem voor de voeten werpt bij de gelukkige hereeniging, dan wel de schrijver verwacht dat zijn lezers spuwen zullen op zijn „held”.

Voor Baliërs en door een Baliër geschreven is de moderne Balische roman *Nēmoe Karma* door I Wajan Gobiah, in 1931 verschenen bij Balé Poestaka (Volkslectuur) te Batavia-Centrum (64 p., f 0.50), waarop ik een ander maal hoop terug te komen. Commercieel gesproken is het zeker geen succes geweest, en voor volgende romans heeft Volkslectuur dan ook den voorkeur gegeven aan de Maleische taal - hetgeen overigens meer te begrijpen dan toe te juichen is.

Mëlégandang is de naam van een Balisch romannetje, dat ik nog niet heb kunnen achterhalen. Het is geschreven door Njoman Mas, zich noemende en schrijvende Goesti Njoman Mas Wirjasutha, die ook een Maleisch vijftiencents pamfletje (*Tjatoer Wangse di Bali olih G.N.M. Wirjasutha*) op zijn naam heeft staan. Hierin bestrijdt hij het kastenselsel, op welks prerogatieven hij vergeefs aanspraak maakt. Voor deze wonderlijke zaak is schrijver, die ambtenaar is, eerst buiten Bali geplaatst, nu buiten Bali en Lombok.

Gita Paprangan Djerman-Polen 18 rahina, antoek Nēngah Mërta, kamēdalang antoek Nēngah Tamoe, Stempelmaker, Liligoendi, Singaradja, N-Bali [1940], 32 p. 15 × 21 cM, in Balische letter gestencild en voor 25 cent verhandeld, laat ons niet in onzekerheid om-

trent den inhoud. Onlangs liet hij drukken *Sinom da ngëling*, 35 bladzijdjes met Spielerei, waarbij elke regel begint met een letter van zijn naam, een soort rederijkerspoëzie die zeer en vogue schijnt te zijn, ook in de periodieken van Volkslectuur. Prijs 12½ ct. Hij stelt verder in uitzicht een *tonil* te zullen uitgeven: *Pabilakah perempoean menoentoet haknja?*

I Goesti Njoman Pandji Tisna is de oudste zoon van den tegenwoordigen Zelfbestuurder van Boelèlèng, den bezitter van waarschijnlijk de meest omvattende lontarbibliotheek op Bali, waarvan de inventaris destijds is afgedrukt als bijlage L. p. 69-71 van het tweede kwartaal van het Oudheidkundig Verslag over 1921. Schrijver heeft het als jongen maar eenige jaren op de Lagere School kunnen uithouden, hetgeen niet tegen hem behoeft te pleiten, en heeft zich sindsdien Maleisch, Nederlandsch en Engelsch geleerd, hetgeen ontegenzeggelijk pleit zoowel voor zijn aanleg als voor zijn doorzettingsvermogen. Bedenkt men dat hij behalve de drie reeds verschenen Maleische romans er ook nog eenige in portefeuille heeft, terwijl hij handelaar is van zijn vak; dan blijkt hier een bedrijvig man aan het werk te zijn, van wien nog meer verwacht kan worden.

De moderne Europeesche realistische roman wordt hier door Westerschen invloed gepropageerd, en blijkt niet overal even goed en snel aan te slaan; geen wonder. Evenals ook andere gebieden moeten we helaas vaak constateeren, dat dit toch zoo kunstzinnig volk bij overname van vreemde cultuur-goederen vooralsnog door een niet te miskennen onzekerheid van keus gekenmerkt wordt, waardoor maar al te vaak juist datgene wordt overgenomen, wat ten onzent niet als eerste kwaliteit en zelfs niet als mooi geldt. Het eigene wordt dan volkomen genegeerd en zelfs geïgnoreerd, het vreemde geïmiteerd op een wijze die ons ontzet. Als reactieverschijnsel op te snelle verwestersching zien we dan in Europeesche kringen de neiging, cultureele reservaten te willen maken - een onbegonnen werk. Daarentegen getuigt het m.i. van meer vertrouwen op inheemsche kunstzin hen heen te willen loodsen door deze Sturm-und-Drang-periode, deze geestelijke puberteit, in de hoop van bon sang ne peut mentir. Een deel hiervan is de mooie taak van een Java-Instituut, Bali-museum en Kirtya, Kunstnijverheidsschool en A. M. S. afd A-I, Volkslectuur last not least.

Ook Tisna heeft bij het hanteeren van den nieuwen romanvorm, bovendien met gebruikmaking van de vreemde taal Maleisch, niet altijd geheel weten te ontkomen aan vervreemding van het eigene en overname van het mindergeslaagde uit het vreemde; geen wonder.

Zijn levendige fantasie doet hem niet terugschrikken voor situaties die ons wel eens wat gewrongen lijken en die bij ons nog slechts in de jongensboeken voorkomen; anderzijds heeft deze hem de moed verschaft zich te wagen aan romans uit het verleden. Geen problemen uit het heden, maar toestanden uit nabij en zelfs zeer ver verleden voert hij ons met groote levendigheid voor oogen.

Ni Rawit Tjèti Pendjoeal Orang speelt een eeuw geleden in Zuid-Bali; Měngwitani en Koeta en op Noesa Pēnida. Een hardnekkige koppelaar speelt de hoofdrol; geen gebrek aan vuige lusten van een wulpsch man, ideale liefde der bedreigde maagden, veel goena-goena en derzelver betrijding, poging tot geweldadige schaking, inbraak en brandstichting, gelukkig huwelijk en arbeidzaam leven na vlucht naar Noesa Pēnida, vrouwenroof en slavenhandel, zeerooverij en moordpartijen. Daartusschendoor een aardig volksverhaal, allergenoegelijkste huiselijke tafereeltjes, milieu- en zedenschilderingen die de lectuur veraangenamen. — Zoo juist verscheen, eveneens bij B. P. en ad 80 cent de Soendasche vertaling: Panglajar djadi Tjoelik, door Soerjana.

Soekrèni Gadis Bali vertelt alleramusantst van de aantrekkelijkheid eener jonge maagd die klandizie verschaft aan de warong van haar duivelsche moeder, zoodat zelfs een energiek politiemann verzuimt proces-verbaal op te maken van een duidelijke overtreding. Minder stichtelijk wordt het relaas wanneer de dienaar van Hermandad overgaat tot maagdschoffeering, hiertoe arglistiglijk in staat gesteld door meergenoemde duivelsche moeder. Maar deze wordt gestraft: het onschuldige meisje blijkt haar eigen dochter uit eerdere verbintenis te zijn, en de moeder is niet zóó ontaard of zij wordt krankzinnig van zelfverwijt. Ook de politiemann ontkomt zijn gerechte straf niet: zijn slachtoffer brengt een bandelooven zoon ter wereld, die van school gejaagd wordt, in het gevang belandt, daar volleeerde boef wordt, als hoofd eener bende geheel Noord-Bali terroriseert, en ten slotte sneeft door de hand zijns vaders, dien hij tegelijkertijd doorboorde. Zelfs de bekende Engelsche geleerde Chatterjee komt — zij het geheel onnoodig — in dit boek voor.

I Swasta, sètahoen di Bèdahoele, speelt vóór 1000 jaar in de omgeving van de Batoer, in Bèdoele en Tampak Siring. Behalve liefdesperikelen van belaagde maagden, vuige lusten van parvenu-hovelingen, ontvoering en doodslag, beginnen we hier met een griezellig uitgesponnen episode van een menschtijger, terwijl een eruptie van de Batoer er aan te pas moet komen om de schurken te vernietigen zoodat de „goeden” maar ternauwernood

ontsnappen bij hun edel werk der wrekende gerechtigheid. Gelukkig komt de woede van den god van de Batoer op het goede moment tot bedaren, wanneer de euveladers zijn gesneefd. Men zou het misschien niet vermoeden, maar in dit boek is ook nog een humoristische draad verweven, die ik hier echter niet ontrefelen zal.

Wanneer het Schiller niet was, die in zijn jeugd *Die Räuber* had geschreven, dan zou niemand er meer naar omkijken. Daarná schreef hij beter; zoo moge het ook met Tisna gaan wanneer hij een beter instrument krijgt, nl. de eigen taal. Aan fantasie en temperament ontbreekt het hem geenszins, maar hij is nog wat losgeslagen, en zoekt zijn kracht in verbluffende situaties, daar de gebruikte taal hem nu eenmaal weinig mogelijkheden laat. Krijgt hij de gelegenheid, in het Balisch voor zijn landgenooten te schrijven, dan mag de verwachting gekoesterd worden dat hij zeker interessant genoeg schrijft om in ruime kringen gelezen te worden en daardoor anderen aan te moedigen in het gebruik van de eigen taal voor moderne belletterie.¹⁾ Het is zeer te betreuren dat men zich nu nog genoodzaakt ziet hiervoor het Maleisch te bezigen, en ook daardoor lichter vervalt in uitwassen. De verwachting mag gekoesterd worden dat bij gebruik van de eigen taal ook gebruik wordt gemaakt van de mogelijkheid tot woordspel, juiste en individueele woordkeus, humoristische schilderijen, die nagenoeg niemand in een vreemde taal voldoende tot zijn beschikking heeft. De roman acht ik even uitheemsch, onafwijsbaar en aanvaardbaar als de fiets en het colbertje, zij het in pyama-uitvoering; de roman in de eigen taal kan onder omstandigheden een minstens even goede kunstvorm worden als schilderijen op papier en masonniet.

Correctie-aanteekening. Toen dit stuk al bij den drukker was, bracht de maandelijksche lijst van aanwinsten der boekerij van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen mij nog op het spoor van meer dergelijke boeken. De Medansche uitgeverszaak Boekhandel Tjèrdas (Kapiteinsweg 21) geeft halfmaandelijks een klein formaat (10.5 × 17 c.m.) romannetje van een vel of vijf in de serie Loekisan Poedjangga (Elpe), misschien oorspronkelijk feuilletons, voor den schappelijken prijs van 18 ct. (f 1.— per kwartaal abonnement).

Bij haar is in Augustus of September 1940 verschenen in genoemde serie Loekisan Poe-

¹⁾ Zijn poëtisch werk, afgedrukt in Poedjangga Baroe IV, 1936-7, p. 87-8 en 146, is te weinig omvangrijk om conclusies te wettigen, terwijl ik de resultaten van zijn medewerking aan Terang Boelan (Soerabaja) nog niet heb gezien.

djangga (Elpe) een roman Asmara Karma, oléh I Madé Otari, het vervolg op Poernamawati. Ook dit liefde en dood op Bali, om nauwkeurig te zijn, in Djembrana en Balambangan, en wel op het eind der zestiende eeuw, toen Pandji Sakti, de stichter van het geslacht waartoe de huidige Zelfbestuurder van Boelèlèng zich rekent, herhaaldelijk expedities ondernam ter onderwerping van de oostpunt van Java. Het tweede deeltje bevat een samenvatting van het eerste, dat ik hier onverkort in vertaling geef en om den inhoud weer te geven en om den hooggestemden stijl te demonstreeren.

Op zekeren namiddag zagen, vanaf de kust van Pèrantjak [a/d Sègara Roepèk] Ni Poernamawati en haar grootvader I Soebrata een sampan dobberen in de Sègara Roepèk, als speelbal der golven.

De sampan kwam hoe langer hoe dichterbij en raakte ten slotte aan den grond. Het tweetal snelde toe om een kijkje te nemen. Er bleek een geheel met bloed besmeurd man in te liggen, die over zijn heele lijf met wonden bedekt was.

Beider medelijden werd opgewekt. Geholpen door Poernamawati's neef Goelèm droegen ze den ongelukkige in hun hutje om hem te verplegen.

Dank zij Poernamawati's nauwlettende verpleging herstelde de jonge man weer spoedig, terwijl Soebrata hem ook een goed hart toedroeg.

Maar liefde knaagde hoe langer hoe sterker aan het hart van Poernamawati, hetgeen de jalouzie opwekte van haar neef Goelèm, die haar reeds zoo lang beminde.

De ongelukkige jonkman bleek een strijder te zijn uit het leger van Dèn Boekit (Boelèlèng), een aanvoerder van Goesti Pandji Sakti, die in den strijd tusschen het eiland Bali en Balambangan had moeten wijken en door het ongeluk getroffen was, geheeten Soerja.

. . . . van dag tot dag nam Poernamawati's liefde in hevigheid toe, zonder evenwel blijkbaar weerwerk te ondervinden. Soerja beminde een ander meisje, dat hij al lang vereerde, nl. Sridanti in Balambangan.

Op zekeren achternamiddag, toen beiden in intiem samenzijn op de kust zaten, vertrouwde Soerja den tegenspoed zijns levens toe aan Poernamawati. Poernamawati betreurde het, maar haar liefde was onbluschbaar.

. . . . Goelèm was ontstemd, bezorgd en nerveus bij de gedachte dat Wati hem a.h.w. den rug toedraaide. Herhaaldelijk had hij het hart der schoone maagd willen vermurwen, maar steeds was het alsof zij hem wist te ontglijpen.

Op een koelen morgen, toen Poernamawati terugkwam van haar bad onder de pantjoeran, maakte hij van de gelegenheid gebruik om een definitieve uitspraak te krijgen. Ach, welk een droefheid woedde in zijn hart, toen het hem duidelijk geworden was dat . . . Poernamawati hem niet liefhad! Zij verwierp zijn liefde, schonk geen aandacht aan zijn verlangen, en wees zijn aanzoek af.

Onwrikbaar als een gladde steen aan het zeestrand waartegen de golven den heelen dag beuken, zoo hard was het hart van Poernamawati jegens Goelèm, niettegenstaande de pogingen van haar eigen grootvader Soebrata. . . . De soldaten van Dèn Boekit stortten zich weer op Balambangan om wraak te nemen voor de geschandvlekten. Een geweldig leger had zich op weg begeven. De strijd barstte los. De Balambanganners werden aangevoerd door hun koningen Mas Sèdah en Mas Pahit.

Een der optrekkende krijgers was Soerja. Hij vertrok enthousiast en onverschrokken uit Pèrantjak. Wanneer Bali nogmaals overwon, zou hij zijn geliefde Sridanti ontmoeten.

....in Pèrantjak was Poernamawati ten prooi aan vertwijfeling, verlaten door haar hartedief.

Ze wachtte van dag tot dag zonder iets te vernemen. Hoe langer hoe meer werd ze gedesinteresseerd en dook onder in haar leed, dat zij alléén droeg; ze wilde het niemand vertellen.

Op zekeren dag kwam een vluchtende Dèn Boekitsche legerafdeeling, verstrooid in den strijd om Balambangan, te Pèrantjak aan. Grootvader Soebrata ontving ze eerbiedig.

Het gesprek kwam van het een op het ander en op den tweeden nederlaag in Balambangan; van Soerja werd verteld, hoe hij met andere slachtoffers in het strijdperk gevallen was.

Poernamawati moest inwendig gillen toen ze dat droeve nieuws hoorde. Ze trok zich terug in haar kamer en wierp zich op haar legerstede. Dagenlang bleef zij gedompeld in een meer van steeds vloeiende tranen.

. . . . . ginds op het slagveld had Soerja in werkelijkheid den dood nog niet gevonden. Begeleid door haar grootmoeder Soepardi kroop Sridanti na den strijd als een heilige engel tusschen de uitgestrektliggende slachtoffers rond.

Plotseling vond zij Soerja liggen. Naast haar vroegeren geliefde lag ook haar echtvriend. Zij droeg Soerja voorzichtig naar huis en verpleegde hem goed.

Soerja herstelde op den duur, werd weer gezond en krachtig.

Hij was Sridanti zeer dankbaar. Nadat de jongelui zoo lang gescheiden geweest waren kwamen de oude gevoelens weer boven.

In een zalige liefdesomhelzing werden ze man en vrouw en leefden gelukkig.

Nu voelde Soerja zich pas gelukkig, aange-naam gewiegd door de liefde die steeds zong in zijn ziel. Hij vergat volkomen het rampzalige meisje aan den overwal van Djawadwipa. . . !

Tot zoover het uittreksel van Loekisan Poedjangga. „Om het verhaal niet te lang te maken” het tweede deeltje in eigen bewoordingen.

De maagd Poernamawati is Soerja echter niet vergeten, weet geen ander middel te bedenken om hem te bereiken dan Goelëm's veerdiensten in te roepen, waarvoor ze hem met de zwaarste eed zichzelf als echtgenoot tot belooning stelt. Verrukt roeit de arme duts haar over ; zij vindt Soerja terstond, en wel als pas bestorven weduwnaar. Goelëm laat zich eerst zoolang om de hoek zetten, terwijl beiden hun hart uitstorten, maar komt dan zijn belooning opeischen — druipt echter af en klaagt zijn nood aan Wati's grootvader.

De radja van Tabanan verzamelt zijn menschen ten strijde, w.o. die van Përantjak. Eerst tweegevechten van belangrijker helden, die allen veel praten, en dan weet Goelëm zijn concurrent Soerja te doen sneven. Blik-

semsnel komt Wati aanrennen en stoot zich het moordende staal in den boezem ; dood.

Grootvader Soebrata geeft een karma-epiloog, welke mij meer doet denken aan die der Boeddhistische djataka's dan aan Balischen gedachtengang. Maar ik ben er ook niet bijgewees, en misschien spraken die menschen van voor 270 jaar op Bali wel net zoo als bij van Lennep die van voor honderden jaren ten onzent. . . . De taal van deze „dichterschetzen” is Bahasa Indonesia, en de plot kan zelfs overal ter wereld zoo verzonnen worden, daar er geen couleur locale in is te bespeuren, tenzij het karma-staartje dat er achteraan kwispelt ?

De nieuwste aanwinst, welke ik eveneens dank aan de Lijst van Aanwinsten der Bibliotheek van het K. B. G., is Penari BALI . . . ! oléh Mohd. Hasan Tansa (1940) pënërbit : „Pënjiaran Ilmoe” Fort de Kock, 71 blz. 10¹/₂ × 16¹/₂ c M, 16 ct. Bloedrood is het omslag ; verleiding, moord en wraak vormen die inhoud, die even leerrijk is als die van de twee vorige vodjes, maar voor sommige soort lezers nog prikkelender door den strijd van pikzwarte niets ontziende zonde en engel-reine heiligheid, wulpscheid en opofferende reine liefde . . . .

Dr. C. HOOYKAAS.

Poetjoeng.

5. Kaki Poetjoeng
manjama Dajak tatëloe
dadoea poetih sëntak
né adiri barak ngendih
Kaki Poetjoeng
amnjama tong dadi bsalë.

Opa Poetjoeng
heeft nog twee broers.
Twee (van deze broeders) zijn wit glanzend
de derde is vuurrood
Opa Poetjoeng
kan niet van zijn broeders scheiden gaan.

6. Tëka moesoeh
ngaba toembak praja noesoek
noembakin i wajah
adjaka dadoea ngëmbarin
Kaki Poetjoeng
soeba masërah godogan.

Vijanden komen op
gewapend met tombak en willen Opa
doorsteken

met de tombak bewerken.
Twee vijanden staan tegenover hen
Opa Poetjoeng
geeft zich weerloos over.

7. Loet katoesoek
i kaki boja matatoe
babang nomplok timpal
i kaki djarat - djririt
loet makaploeg
i kaki niman poendoekan.

De vijanden steken toe,
Opa blijft ongedeerd.
Haastig vlucht hij en stoot tegen de
broeders aan ;
en botst
tegen de galëngan, die hij kust.

De „galëngan” die door Opa Poetjoeng
wordt gekust is de binnenrand van de biljart-
tafel. De twee wit glanzende broeders en de
derde vuurroode zijn dus de biljartballen.

njama : broer of zus ; hier met broers vertaald.

Z. H. P. A. A. MANGKOENAGÅRÅ

DE EERE VOORZITTER VAN HET JAVA-INSTITUUT.

Het Bestuur van het Java-Instituut en de Redactie van Djawa achten het een gelukkig toeval, dat, bij de publicatie van den uitslag van de op instigatie en met financieelen steun van den Eere-Voorzitter van het Java-Instituut uitgeschreven prijsvraag over de Wedatama, Z. H. P. A. A. Mangkoenagara VII zijn 25-jarig jubileum viert als Hoofd van het Mangkoenagarasche Huis, merkwaardigerwijs samenvallend met zijn 57sten verjaardag volgens de Javaansche jaartelling.

Het doen uitschrijven van deze prijsvraag toch was een der vele blijken van de groote en veelzijdige belangstelling van Zijne Hoogheid voor het cultureele werk van het Javaansche volk. Het hierachter in de rubriek boekbespreking door Dr. C. Hooykaas gegeven overzicht van de beide volumineuze en fraai uitgevoerde herdenkingsuitgaven, de z.g. Triwindoe-boeken, toont hoe groot en hoe veelzijdig de interesse van Zijne Hoogheid voor algemeen cultureele problemen is.

Het Bestuur van het Java-Instituut en de Redactie van Djawa bieden hierbij Zijner Hoogheid, Eere-Voorzitter van het Java-Instituut, gaarne hunne gelukwensen aan met het dubbele feest van de herdenking van zijn 25-jarig bestuur en van zijn 57sten verjaardag, en spreken eveneens gaarne de hoop uit, dat het hem gegeven moge zijn nog vele jaren het streven van het Java-Instituut naar bevordering van de Javaansche cultuur te steunen.

Het Bestuur van
het Java-Instituut
en
De Redactie van Djawa.

VERSLAG JURY WÉDATAMA-PRIJSVRAAG.

Met bijlagen.

Batavia-C., 16 Februari 1941.

Na het onbevredigende resultaat van de prijsvraag voor een Nederlandsche vertaling van de Serat Wédatama, uitgeschreven door het Java-Instituut blijkens de bekenmaking in het tijdschrift Djâwâ, 1935, p. 161, en beoordeeld door de heeren Prof. Dr. G. W. J. Drewes, R. M. A. A. Koesoemo Oetoyo en R. Ng. Dr. Poerbotjaroko (zie hun verslag in Djâwâ, 1936, p. 217 — 218), heeft genoemd Instituut opnieuw deze prijsvraag uitgeschreven, en wel in een advertentie geplaatst in het Djâwâ-nummer van December 1936. Tot leden van de commissie ter beoordeeling van de ingekomen stukken werden benoemd dezelfde heeren, die de eerste commissie gevormd hadden, doch Dr. Poerbotjaroko liet zich om persoonlijke redenen vervangen door M. Koesrin, Hoofd van de Javaansche redactie bij het Kantoor voor de Volkslectuur, en Prof. Dr. Drewes werd na zijn vertrek naar Nederland vervangen door Prof. Dr. C. C. Berg, tijd. waarnemend hoogleeraar aan de Rechtshoogschool, Batavia-C.

In Augustus 1938 bleken er 26 vertalingen te zijn binnengekomen, en wel, naar de merkspreuk der bijgevoegde gesloten naambriefjes aangeduid, de volgende :

1. Ngèsti woeroek wiwaraning doemadi.
2. Radèn Damar.
3. Aum ! mani padma hum !
4. . . . . (merkspreuk in den briefomslag).
5. Ridon.
6. Si Polan.
7. Moedo Tjoemantoko.
8. Deugd door kennis zij uw doel, dan zal kennis naar deugd streven.
9. Laras.
10. Mûrtiyasam.

11. Prija Lelana ing Tokyo.
12. S. N. de Geur.
13. De slimme weduwe van 1933.
14. Spreken is zilver; zwijgen is goud; goed luisteren is beide. Jan de Aso.
15. De Waker.
16. Tridjata.
17. Phr. Samoon.
18. Ngeksiganda.
19. Dikbuikje.
20. . . . . (Japan, the Land of the Rising Sun).
21. Wie zichzelf niet kent, kent hem niet. 14 Juli 1938.
22. Resi tjipta ning.
23. . . . . (Geluksstar).
24. Soetarka.
25. Ki Anoe.
26. Djiwaretna.

De bedoeling van het kiezen van een schuilnaam of een merkspreuk is ook ditmaal niet door alle inzenders begrepen. Zoo was No. 12 zoo behulpzaam, dat hij de commissie van beoordeeling mededeelde, van welken Javaanschen naam „S. N. de Geur”, zijn schuilnaam, de vertaling was. Een ander vermeldde op zijn naambriefje aan ander motto dan op zijn vertaling, en alleen de weergalooze nauwkeurigheid van de commissie van beoordeeling heeft hier de ramp van een individueele tweedeling voorkomen. Weer anderen hebben gemeend hun identiteit wel is waar voor de commissie van beoordeeling verborgen te moeten houden, doch niet voor de administratie der posterijen. De commissie begrijpt, dat de inzenders met aanleg voor de studie der economie hun intellect hebben willen sparen voor de eischen der prijsvraag zelf, en wil daarom de motto-aberraties met dezelfde breede welwillendheid beoordeelen, welke de vorige commissie aan den dag heeft

gelegd. Zij geeft echter aan het Java-Instituut in overweging om bij een volgende gelegenheid aan het camouflervermogen der inzenders zulke hoge eischen te stellen, dat het voldoen daaraan op zichzelf intellectueele bevrediging schenkt, of om een op het punt van betrouwbaarheid zoo hoogstaande commissie te benoemen, dat tegenover haar kiekeboe spelen een zinloze handeling wordt.

De commissie heeft momenten van depressie en momenten van vreugde beleefd. Een vertaling van 1,8 als

„De kern van jou is wis te danken uit je praat. Altijd verhoogd maar verlaagd heb je walg, min en meer groot-spreken. Derhalve word je bloot genoemd. . . .”

heeft haar gevoel voor welvoegelijkheid ernstig gechoqueerd, terwijl de weergave van

bangkit mikat rēh mangoekoet
koekoetan ing djiwangga

met

„geslepen in sjarren en zich
engageeren voor het engage-
ment zijner eigen wezen”,

van denzelfden auteur, haar wel is waar de schoonheid van de alliteratie der gevarieerde sisklanken heeft doen genieten, doch haar tevens de bange vraag heeft doen stellen, of „wezen” niet als een schrijffout moest beschouwd worden voor „weezen”; wanneer men „voor” als voorzetsel van tijd beschouwt, geeft „zich engageeren vóór het engagement zijner eigen weezen” een diepen zin, waarover de commissie nog steeds mijmert; hoe schoon toch wordt in deze simpele woorden de vergankelijkheid van het leven in beeld gebracht, hoe gevoelig wordt de vermelding van den dood van den bruidegom gesubstitueerd door een zinspeling op de voortzetting van zijn geslacht. . . .

Een groot moment in het leven der commissie is geweest het oogenblik,

waarop zij ontdekte, dat No. 10 inderdaad de Wédātama vertaald heeft. De door No. 10 ingeleverde vertaling begint aldus :

Vruchtbaarheid.

Wereldsche mensch, die zich op den voorgrond plaatst, voor U is deze bindende vermaning gemaakt !

Gij zijt een slechte lover, zingende onbehoorlijke gezangen (van de wereld);

bindt het loven aan de heerlijkheid (Gods) bindt het loven aan Uw lichaam,

zuivert uwe voornemens door berouw, beschreven in de begeerlijke kennis;

de *breidel* verheugt den onbezonnene met een vruchtbaar land (hart) alzo met lust en vuur in gerechtigheid.

De commissie was in haar onschuld eerst van meening, dat No. 10 bij vergissing een ander Javaansch dichtwerk vertaald had. Het voorkomen van het woord „zalf” in regel 3 van strophe 1,9 deed haar echter begrijpen, dat zij toch een Wédātama-vertaling voor zich had, een Wédātama-vertaling, welke onvermoede mogelijkheden van revisie van het Javaansche woordenboek opent. Wij moeten ons echter tot een tip aan het adres van Dr. Pigeaud beperken, omdat wij ons tot het lezen van den geheimen tekst van No. 10's naambriefje minder bekwaam achten dan No. 10 tot het lezen van den geheimen tekst van de Wédātama.

„Japan” laat een geheel eigen geluid hooren door in een begeleidend schrijven het gezag van jury's in het algemeen en van de vorige Wédātama-jury in het bijzonder als van twijfelachtigen aard voor te stellen; voor alle zekerheid zij er aan herinnerd, dat wij hier niet te maken hebben met het echte Japan, dat, zooals bekend, juist uitblinkt door be-

scheidenheid, doch slechts met een zich aldus noemenden mededinger naar den Wédatamaprijs. Aan het slot van dezen brief stelt „Japan” der commissie voor om in geval van meningsverschil tusschen „hem” en haar, „hem” in de gelegenheid te stellen met haar in discussie te treden. Hier staat de commissie voor een serieuze moeilijkheid. „Japan” vreest namelijk, dat een Wédatama-commissie zonder mystieke ervaring den Wédatamatekst rationalistisch en derhalve, naar zijn opvatting, valschelijk zal interpreteren. Maar als het oordeel van de commissie ijdel is, is dan een discussie tusschen een zich tot het rationalistische argument wendenden mysticus en een tot irrationeele toegankelijkheid geneigde commissie van rationalisten over de strijdvraag, of de inhoud van de Wédatama een strijdvraag kan zijn, niet in nog hoogere mate ijdel? De commissie meent hierop bevestigend te moeten antwoorden. Zij wil „Japan” echter persoonlijk wel het genoegen doen over het door „hem” ingezonden stuk geen leekenoordeel uit te spreken, hetgeen haar des te gemakkelijker valt, nu haar gebleken is, dat No. 20 toch geen ernstige concurrent is van de straks te vermelden overwinnaars. Bovendien wil zij „Japan” het volle pond geven door hierbij aan het Java-Instituut voor te stellen den bovengenoemden begeleiden brief als bijlage van dit rapport in Djâwâ te publiceeren.

Van een vrij groot aantal inzenders moet de commissie constateeren, dat zij het Nederlandsch te slecht gehanteerd hebben om eenige aanspraak te kunnen maken op een prijzend oordeel; zij rekent tot deze groep de Nos. 4, 6, 7, 8, 9, 13, 14, 15, 23, 24 en 25. Voorts is het Nederlandsch van No. 2 eigenaardig, waardoor niet steeds vast te stellen is, of het den vertaler aan inzicht in de bedoeling van den dichter dan wel aan vaardigheid in het gebruik van het Nederlandsch hapert. Dat de

Javaansche deelnemers aan een wedstrijd als dezen zich tot Nederlandsche vrienden konden wenden met het verzoek om het door hen geschreven Nederlandsch van fouten te willen zuiveren, en dat de Nederlandsche deelnemers de vrijheid hadden om met Javaansche vrienden détails van den Wédatamatekst te bespreken, spreekt voor de commissie zoozeer van zelf, dat zij eerst geaarzeld heeft in dit rapport van haar gevoelen daaromtrent te doen blijken. Vele Javaansche deelnemers hebben echter blijkbaar zonder eenige hulp van Nederlanders gewerkt. Indien dit een uitvloeisel is geweest van hun vrees, dat zij, zoo doende, van oneerlijke middelen gebruik zouden maken, betreurt de commissie het, dat het Java-Instituut bij het uitschrijven van de prijsvraag deze kwestie niet uitdrukkelijk geregeld heeft. Wetenschappelijke prestaties komen normaliter tot stand door vereeniging van krachten; deskundigen op bepaalde punten om hulp en om voorlichting vragen is geen bewijs van machteloosheid, doch eer van gezonde zelfcritiek.

In de advertentie, waarmee de tweede Wédatama-prijsvraaguitgeschreven werd, kan men lezen, dat de inzenders zelf mochten kiezen, of zij een vertaling in proza dan wel een vertaling in poëzie wilden leveren. Daar het schrijven van een proza-vertaling veel meer voor de hand lag dan het construeeren van een vertaling in Nederlandsche verzen, heeft blijkbaar deze en gene deelnemer gemeend, dat de tweede mogelijkheid door het Java-Instituut niet vermeld zou zijn, indien het geen voorkeur voor verzen gehad zou hebben; het argelooze zinnetje van de advertentie is voor hen prikkel geweest, waarmee de dichtader aangeboord wordt. Het heeft dan ook inderdaad gespoten, helaas, soms bladzijden lang.

„Hiervan onbewust, zal de leeghoofd steeds verder

zinlooser, breedvoeriger en hoogdravender
de ongeloofwaardigste dingen verhalen.

Hoe wonderbaarlijker hoe moeilijker te achterhalen.

De wijze, — dit inziende —, zal zwijgend beamen,
zodoende bemantelende de domheid den onbekwamen”.

Dezelfde strophe (1,4) luidt bij een anderen poëet :

„’n Schertsend blik wordt niet begrepen

door dien zotten eigenwijs.

Harder praat hij nog wel eerder,

net ging ’t om een hoogen prijs,

dan te zwijgen

en te eind’gen

met zijn gekken woordenregen.

En de schrandren die ’t goed meenen,

denken: och, hoe maak ’k hem wijs?”

Voor al voor No. 11 is het jammer, dat hij zich niet aan proza heeft gehouden. In zijn voorwoord belooft hij zich niet om wille van maat en rijm van den tekst te zullen verwijderen, maar de daemon der poëzie is in hem sterker geweest dan de goede geesten van nauwkeurigheid en critischen zin. Bij een volgende gelegenheid moge het Java-Instituut de mededingers tegen zichzelf beschermen en het gebruik van Nederlandsche poëzie door niet-Nederlanders verbieden!

Inzender No. 3 heeft zich bijzonder veel moeite getroost door eerst een regel-voor-regel-vertaling te geven, daarna een doorlopende vertaling, en ten slotte verschillende soorten van commentaar. De commissie prijst zijn enthousiasme, maar meent haar oordeel te moeten bepalen tot de doorlopende vertaling. En deze acht zij te oppervlakkig en in te slecht Nederlandsch gesteld om haar voor bekroning in aanmerking te doen komen.

No. 16, een dame, blijkt het fraaie

strikje in het manuscript en blijkens de onderteekening „de Vertaalster, Tri-djata”, heeft een praestatie geleverd, welke beloften inhoudt voor de toekomst. Zij schrijft goed Nederlandsch en maakt opmerkingen, welke getuigen van belangstelling en van ernstige pogingen om den tekst tot zijn recht te laten komen. Daartegenover staat, dat zij te slaafs de volgorde van de regels van den Javaanschen tekst gevolgd heeft, waardoor in de vertaling de bedoeling van het geheel niet steeds goed uitkomt, dat zij te vaak onverwerkte theosophische begrippen te pas heeft gebracht, en dat zij af en toe verkeerd vertaalt door te deftige woorden te gebruiken. De commissie hoopt, dat zij de Javaansche letteren vruchtbaar zal blijven beoefenen.

No. 22 biedt goed verzorgd Nederlandsch en een veelal zeer gelukkige woordkeuze. De vertaling is nauwkeurig en toch beknopt. Er is hier en daar eenig verschil van opvatting mogelijk, maar ondanks de détailfouten, die de commissie meent te kunnen aanwijzen, is het werk van No. 22 een superieure praestatie, die ver boven het werk der andere inzenders staat, en in sommige gedeelten bepaald bewondering afdwingt. De commissie was eenstemmig in haar oordeel, dat deze vertaling den eersten prijs verdient benevens publicatie in het tijdschrift *Djawa* ¹⁾. Indien dit laatste geschiedt, zou de vertaler naar het oordeel der commissie er goed aan doen in zijn manuscript alsnog te verwerken de opmerkingen, die bij de behandeling van zijn inzending gemaakt zijn, en die de commissie gaarne te zijner beschikking stelt.

Goede praestaties zijn daarnaast de vertalingen van No. 1 en No. 26. No. 1 heeft zich niet gehouden aan den voorgeschreven tekst, maar aangezien hij wel meer vertaald heeft, doch geen

¹⁾ Zal in een der eerstvolgende No's van *Djawa* opgenomen worden.

voorgeschreven gedeelten onvertaald heeft gelaten, zou men deze afwijking over het hoofd kunnen zien. No. 1 geeft meer blijk van eruditie en van wetenschappelijke geschoolheid dan No. 26. Daartegenover staat, dat No. 26 naar het oordeel der commissie herhaaldelijk het Javaansch beter begrepen heeft dan No. 1. No. 26 zondigt iets vaker tegen het Nederlandsch dan No. 1, doch blijft niettemin binnen behoorlijke grenzen. Na zorgvuldige vergelijking van deze twee vertalingen kwam de commissie tot de conclusie, dat aan No. 26 de voorkeur gegeven moet worden boven No. 1, en dat No. 26 voorgedragen dient te worden voor toekenning van den tweeden prijs.

Nadat de commissie tot dit resultaat was gekomen, heeft op Vrijdag 14 Februari 1941 omstreeks 9 uur n. m. haar oudste lid, R. M. A. A. Koesoemo

Oetoyo, de naambriefjes Nos. 22 en 26, onder gespannen belangstelling der twee andere leden, plechtiglijk geopend. De onder het motto „Resi Tjita Ning” ingezonden vertaling No. 22 bleek te zijn van de hand van Dr. P. Zoetmulder, Tongerschestraat 53, Maastricht, terwijl de auteur van No. 26, die zich achter het pseudoniem „Djiwaretna” verborgen hield, bleek te zijn R. Intojo, Onderwijzer a/d Mardisiswo-school te Blitar.

De commissie biedt den beiden prijswinnaars gaarne haar oprechte gelukwenschen aan, en spreekt de hoop uit, dat zij beiden nog langen tijd hun talenten in dienst mogen stellen van de studie der Javaansche letteren.

Oetoyo
Koesrin
Berg.

PRIJSVRAAG WÉDATAMA.

Hooggeachte Jury.

Slechts met eenige aarzeling ben ik tot het besluit kunnen komen mede te doen aan de door het Java - Instituut uitgeschreven prijsvraag een vertaling van de Wédatama te wagen.

Niet een gevoel van onmondigheid t.o.z. van beide talen is oorzaak van deze aarzeling, al biedt de Wédatama met zijn vele Kawi- en Oud-Javaansche woorden, waarvan de betekenis thans nog slechts vaagjes wordt aangevoeld voor den hedendaagschen westersch opgeleiden Javaan, genoeg moeilijkheden, doch deze aarzeling vindt voornamelijk haar oorsprong in de volgende redenen en wel:

ten eerste, in de onzekerheid welke mate van vrijheid den deelnemer bij de vertaling wel toegestaan zal zijn.

Een al te krampachtig vasthouden bij de vernederlandsching van het gedicht toch is welhaast onmogelijk, zonder daarbij het Nederlandsch geweld aan te doen, terwijl de betekenis van een bepaalde strofe hierdoor vaak slechts aan onduidelijkheid wint. Wordt aan den anderen kant bij de vertaling voornamelijk getracht om de betekenis en strekking van het gedicht zoo duidelijk mogelijk te stellen, dan is men wel genoodzaakt vaak nog al veel van de tekst af te wijken, en loopt men misschien de kans minder appreciatie voor zijn werk te ontvangen. Wat moet men nu in moeilijke gevallen zwaarder laten wegen? De tekst zoo goed mogelijk te volgen, of de bedoeling zoo goed mogelijk weer te geven? Aan beide eischen te voldoen of te schipperen is niet altijd mogelijk.

De gedachtewendingen en uitdrukkingswijzen der beide volken verschillen hiervoor vaak te veel elkaar. In dergelijke moeilijke gevallen nu heeft inzender zin en strekking altijd als doorslaggevend laten gelden.

Tevens is ter verduidelijking van zijn opvattingen over bepaalde woorden of over de bedoeling van een bepaalde strofe de tekst der vertaling door inzender op vele plaatsen van commentaren voorzien.

ten tweede, in den aard van het te vertalen gedicht zelf.

Zooals de jury van de eerste prijsvraag terecht opmerkte in haar voorwoord op de speciaal ten behoeve van de tweede prijsvraag uitgegeven tekst der Wédatama, is de Wédatama een werkje, dat geheel doortrokken is van

mystiek, en juist deze omstandigheid is het, die bij Wédatamakenners en -liefhebbers de aarzeling om aan de prijsvraag deel te nemen nog vergroot.

Immers de mystiek is een wetenschap, die niet op de school- of collegebanken kan worden geleerd, doch is het zuiver bezit van hen, wier innerlijk leven door een zich verdiepen in de levensproblemen rijk is aan ervaringen. De mystiek is dus een ervaringswetenschap, en als zoodanig ook geheel, opgebouwd uit ervaringen, die echter helaas niet of zelden samengaan met wat men gewoonlijk noemt intellectueele ontwikkeling.

Inderdaad weet de eenvoudige kampoengman vaak meer van de mystiek af, dan de academisch onderlegde.

Wel is waar kan men zich door een schat aan literatuurkennis eenig idee verschaffen van de mystiek, maar de werkelijke waarheid daaromtrent blijft dan toch in dergelijke gevallen nog altijd een gesluisde mysterie.

Vandaar dan ook dat op het gebied der mystiek de meeningen vaak zooveel uit elkaar loopen. Deze meningsverschillen zijn hoofdzakelijk het gevolg van de verstandelijke uitwerking van de in de literatuur verkregen gegevens, en welke meening men over een bepaald mystiek onderwerp toegedaan is, hangt dus af van de doorgemaakte intellectueele ontwikkeling.

Slechts bij hen, die de mystiek als daadwerkelijke ervaring kennen bestaan geen meningsverschillen.

In de veronderstelling nu, — ik hoop dat de jury mij deze veronderstelling vergeeft — dat de jury de mystiek niet als ervaringskennis bezit, wat geeft dan de jury straks het recht om haar opvattingen als de juiste te laten gelden, en die van een ander als onjuist te qualificeeren? Zal het straks niet mogelijk zijn, dat ze een vertaling, welke meer in overeenstemming is met zin en strekking van het gedicht, gaat verwerpen, terwijl ze een vertaling, welke in werkelijkheid geheel er naast is, als de juiste vertaling erkent?

Als voorbeeld moge hier worden aangehaald de door de jury der eerste prijsvraag in haar bespreking van de door haar beoordeelde inzendingen, gegeven vertaling van strofe 9 uit Zang I. Het oorspronkelijke luidt:

kekerané ngelmoe karang,
kekarangan saka bangsaning gaib,

ikoe borèh paminipoen,
tan roemasoek ing djasad,
amoeng anèng sadjabaning daging, koeloep,
jèn kapengkok pantjabaja,
hoebajané mbaléndjani.

De jury gaf hiervoor de volgende vertaling:
de quintessence van de zwarte kunst
is afkomstig van geheimzinnige wezens;
zij is als borèh smeersel,
dat niet in het vleesch doordringt,
maar slechts op de huid blijft zitten, mijn
jongen.
doen zich moeilijkheden voor,
dan laat ze je in steek.

De jury heeft deze strofe onwillekeurig zeer
ten onrechte in verband gebracht met de olah
kadigdajan en kasektèn, waardoor de vertaling
van de geheele strofe onjuist wordt.

Dit komt doordat het begrip „ngèlmoe karang”
voor den hedendaagschen Javaan niet meer
geheel duidelijk is. Intusschen beteekent ngèl-
moe karang geenszins Zwarte Kunst. Bij eenig
nadenken zal men dit wel willen toegeven.

Karang toch is het grondwoord van het werk-
woord ngarang, hetgeen beteekent ontwerpen
of opstellen. In de dagelijksche taal beteekent
gawé karangan het maken van een opstel.

Nu is het maken van een opstel in den grond
niets anders dan het vereenigen van schijnbaar
niet bij elkaar behoorende handelingen en toe-
standen door een logische volgorde der gedachte
tot één samenhangend geheel, tot een stelsel
dus.

Dit doet de wetenschap eveneens, die het ver-
band tusschen de verschillende verschijnselen
en waarnemingen tracht vast te leggen, en deze
samenvat tot verschillende stelsels.

Uitgaande van dit begrip van het woord kar-
ang, zou dus de ngèlmoe karang kunnen be-
teekenen de wetenschap zelf.

Doch de begrippen wetenschap en ngèlmoe
dekken elkaar niet geheel. Waar de weten-
schap in haar verschillende stelsels slechts de
tastbare en zichtbare verschijnselen der buiten-
wereld in beschouwing neemt, beschouwt de
ngèlmoe meer de wijsgeerige kant, en tracht
ze door bestudeering der verschijnselen niet
alleen te komen tot de onderlinge samenhang
dier verschijnselen, maar tot de oorsprong, de
bron en oorzaak dier verschijnselen zelf, het
mysterieuse, het immer verborgene, het voor
het menschelijk denken onkenbare, of het gaïb.
De ngèlmoe karang is dus de Wijsbegeerte,
en omvat als zoodanig de verschillende wijs-
geerige stelsels. Zij geeft ons de kennis der
Waarheid, maar niet de ware kennis, omdat
ze slechts een karangan is, een door het ver-
standelijk denken geschapen surrogaat. De ware

kennis der Waarheid(God) kent men alleen
door ervaring en beleving, en nimmer door
studie in welke heilige boeken ook.

De vergelijking van de ngèlmoe karang met
een borèh of een geurige balsem - en geen
smeersel - wordt thans duidelijk.

Immers menschen, die veel in wijsgeerige
werken, ngèlmoes geneusd hebben, laten zich,
vooral in de javaansche wereld, zoo graag hierop
voorstaan en weten met hun gepraat over
ngèlmoes op bijeenkomsten (sarèsèhan, lèk-
lèkan), evenals met een borèh op de huid
gesmeerd, een zekere geur om zich heen te
verspreiden, hier een geur van eerbied afdwin-
gende wijsheid. Doch intusschen is deze wijs-
heid slechts een uit boeken geputte wijsheid,
en niet gesproken uit een door levenservaring
verdiept innerlijk leven, waardoor ze zich ook
niet in de houding tegenover het leven kenbaar
maakt. Hoe vaak ziet men menschen, die heel
aardig over allerlei wijsgeerige onderwerpen
kunnen praten, doch wier houding tegenover
de wederwaardigheden van het leven verre van
wijsgeerig is. Een waarlijk wijsgeerig aangelegd
menschaanvaardt moedig de hardste slagen van
het lot, doch deze menschen schreeuwen reeds
moord en brand evenals de eerste de beste
keukenmeid, bij de geringste tegenslag in het
leven. Dit komt doordat hun wijsgeerigheid
slechts een verstandelijk weten is, niet een
dóór het lichaam tot het innerlijk doorgedron-
gen en tot karakter verwerkt weten.

(amoeng anèng sadjabaning daging, tan roe-
masoek ing djasad) Aan zulk een wijsheid
heeft men bij een crisis in het leven niets.
(jèn kapengkok pantjabaja, hoebajané mba-
léndjani) Mangkoenegara, die in zijn Wédatama
zelf leert dat „ngèlmoe ikoe moephakaté lan
panemoe enz. . . . .”, hetgeen in het Hol-
landsch beteekent dat de leeringen der ngèlmoe
de toets der rede moeten kunnen doorstaan,
kon trouwens onmogelijk met ngèlmoe karang
bedoeld hebben, een van geheimzinnige wezens
afkomstige Zwarte Kunst of Magische Weten-
schap. Want dit stuit direct tegen de rede.
Immers geen enkele wetenschap is afkomstig
van geheimzinnige wezens. Kennis of Weten-
schap komt altijd van menschen van vleesch
en bloed.

Verder heeft inzender zich de vrijheid veroor-
loofd str. 7, 8 en 9 van zang II en str. 3,4,5,
en 6 van zang IV mede in vertaling op te
nemen, daar hij de meening van de jury, die
deze strofen beschouwt als ingeschoven stuk-
ken, als „uitwijdingen, die den gedachtegang
van het gedicht slechts onnoodig onderbreken
zonder iets nieuws daartoe bij te dragen”, op
redelijke gronden meent te kunnen verwerpen.

EEN MERKWAARDIGE PASSAGE IN DE ONUITGEGEVEN TJENTINI.

DOOR

Dr. P. ZOETMULDER S. J.

Er bevinden zich aan het einde van de onuitgegeven Tjentini een tiental strofen, welke een merkwaardige samenvatting geven van datgene, dat door heel de Tjentini verspreid aan Javaansche levenswijsheid wordt geleerd. We hebben elders het een en ander daarvan, voorzoover het in het reeds uitgegeven gedeelte voorkomt, vertaald, zoo goed als het ging, en besproken. In aansluiting daarop willen we hier nog van deze passage eveneens 'n vertaling beproeven en er enkele opmerkingen ter verduidelijking aan toevoegen.

De omstandigheden, waarin de in deze strofen vervatte leer wordt uiteengezet, maken het wel aannemelijk, dat hier een samenvatting bedoeld is. Het is immers de laatste onderwijzing van Amongraga, nu allen eindelijk vereenigd zijn. Heel de Tjentini en ook de daaraan voorafgaande Tjabolang hebben tot kern de geschiedenis der drie kinderen van Soenan Giri, die, na de nederlaag van Giri tegen Mataram, zijn gevlucht, doch uit elkaar geraakt en nu elkaar opzoeken. De omzwervingen en lotgevallen van den oudsten zoon van Soenan Giri Djajèngresmi, later Amongraga genaamd, vormen het hoofdbestanddeel van het werk en worden in duizenden strofen verhaald. In de dessa Wanamarta huwt hij Tambangraras, de dochter van Baji Panoerta, en het zijn vooral de aan haar meegedeelde onderwijzingen, die de Tjentini maken tot een rijke bron voor hen, die de Javaansche godsdienstige ideeën willen leeren kennen.

Doch korten tijd na het huwelijk verlaat hij zijn vrouw 's nachts in stilte om door het bezoeken van heilige plaatsen en het zich overgeven aan oefeningen van meditatie en overpeinzing de hoogste

volmaaktheid te bereiken. Wanneer hij daarbij ten slotte als volksleider gaat optreden en een groot aantal menschen om zich heen verzamelt, die hun verachting van den godsdienst van den gewonen man toonen door het overtreden van alle voorschriften der Wet, wekt hij de achterdocht der overheid. Door een afgezant van den Sultan wordt hij in de Zuidzee geworpen.

Zijn vrouw Tambangraras, die na zijn nachtelijk vertrek ontroostbaar is achtergebleven, gaat op het vernemen van zijn dood met haar dienaress zich vestigen in het woud Wanantaka, om er een ascetisch leven te leiden. Daar bevinden zich ook de jongste broer en zuster van Amongraga, n. l. Djajèngsari, nu Mangoenarsa geheeten en Rantjangkapti, die met Anggoengrimang (vroeger Tjabolang) gehuwd is. Aan hen allen verschijnt Amongraga, die na zijn lichamelijken dood met een onstoffelijk lichaam in zee vertoeft.

Wanneer het gerucht hiervan in Wanamarta doordringt, gaan eerst de beide zoons van Baji Panoerta, dan hun beider vrouwen, ten slotte ook Baji Panoerta met zijn vrouw, op weg naar Wanantaka. Na veel omzwervingen daar aangekomen, hooren zij, dat ook Tambangraras een vergeestelijkt lichaam heeft verkregen. Zij en haar man kunnen niet meer gewoon onder de menschen leven, doch wel beloven ze, herhaaldelijk te zullen verschijnen. Eindelijk, na nog veel omzwervingen en wederwaardigheden, begeven allen zich naar Wanamarta voor de groote bijeenkomst, die als het ware de slotscène is van de Tjentini, en in een zang van over de zeshonderd strofen, de langste uit het werk, verhaald wordt.

Met slametan, godsdienstoefeningen

als Koran-reciet en dikir, en vooral met uiteenzettingen over kwesties, die de hoogere wijsheid raken, wordt de tijd doorgebracht, tot ten slotte Mangoenarsa, de jongere broer van Amongraga, die blijk gegeven heeft, ook in de kennis van het hoogere hem het dichtst te benaderen, de tijd gekomen acht om door een laatste „ascetische krachtsinspanning” de komst van Amongraga en zijn vrouw te bewerken. Op de plaats van afzondering (pasimparan), die daarvoor met schoone versieringen in gereedheid is gebracht, geven ze zich over aan de bekende oefeningen, die de extase moeten teweegbrengen. Sèh Mangoenarsa gaat daarbij voor en allen stemmen in met het reciteeren der „schoonste namen”, gevolgd door de dikirs der verschillende tarika's. Ten slotte is de staat van volkomen bewusteloosheid bereikt, waarbij allen als een dor stuk hout neerliggen, daarbij toch nog machinaal hun dikir doorzettend, 1000 woorden op één ademhaling.

Z. 389, s. 488

Waoe kang abéngat wirid dikir
samja ananter panggoejerira
doengkap panakoelpanané
antaranira kantoe
anggoelinting péndah kajjaking
winot sèwoe kalimah
ing sanapasipoen
lalja toh djiwangganira.

Amongraga, zijn vrouw en een leerling bevinden zich in hun vergeestelijkt lichaam te Djoerangdjangkoeng. Daar bemerken zij, dat hun verwanten de ascese tot zulk een graad hebben opgevoerd, dat zij verdienen verhoord te worden. Nog in de extase verschijnen ze dan en deze verschijning blijft, ook wanneer ze geleidelijk uit hun extase ontwaken. Vol vreugde heeft het weerzien plaats; Tambangraras brengt bewijzen van eerbied en kinderlijke liefde aan haar ouders, die in beschroomde bewondering hun dochter beschouwen, welke zulk een hoogen graad in de vol-

maaktheid heeft bereikt. Maar weldra noodigt Amongraga allen uit, zich dicht om hem heen te scharen, en aan de volontzag luisterende leerlingen deelt hij dan in een uitvoerig onderricht zijn leer mee.

Nu zijn dan eindelijk allen vereenigd; nu is aan al die omzwervingen een einde gekomen; nu zijn allen zoover gevorderd, dat ze deze alleen voor ingewijden bestemde leer kunnen ontvangen. A priori reeds kunnen we verwachten, dat dit onderricht, dat het sluitstuk is der Tjenti en dat in honderden strofen is voorbereid, een samenvatting zal geven van het voornaamste van Amongraga's leer. Veel van wat reeds in de gesprekken tusschen Amongraga en Tambangraras, zooals die in deel 2 van de gedrukte Tjenti werden weergegeven, voorkwam, keert hier terug. Zoo begint hij met de beschrijving van den godsoeeker, die overal tevergeefs zoekt en speurt. Pas wanneer hij geheel zich zelf verzaakt in dien zin, dat hij alle bewustzijn van eigen ik verliest en in de stilte is binnengegaan, vindt hij Hem, want „de Onstoffelijke is niet ver van het eigen zelf; Hij is ver, wanneer men hem als ver beschouwt, doch dichtbij als men hem dichtbij acht”.

Z 389, s. 520

Soeksma datan adoh lan diri
makoewon ing kanengan
raméning asamoen
atebih jèn tinebihna
singgih tjelak jèn tjinelakna oegi.

Slechts trapsgewijze kan men hiertoe komen: „Bij de saréngat is het nog verborgen; de tarékat opent de weg naar het hart; de kakékat is de fakkel, die het ware wezen van het hart belicht; doch pas bij de makripat dringt de blik door tot in het wezen van God, de bevestiging in de ontkenning.”

Z. 389, str. 523

Saréngat pan baroekeot
tarékat marga djroning ati
kakékat soeloeh ing tyas

kanjatahanipoen
makripat waspadèng tingal
ing dattoellah isbat nèng sadjroning
napi.

Daarna geeft hij een uiteenzetting van den Onstoffelijke, den Soeksma poerba, die alles doordringt en in alles aanwezig is. Doch dit is, waarschuwt hij, een moeilijke en gevaarlijke kwestie. Want weet men het niet, dan is men een ongeloovige; weet men het wel, dan is men niet minder een ongeloovige. En de verwondering van zijn toehoorders ziende, verklaart hij deze paradoxale uitspraak, daarmee meteen inzicht gevend in het esentieele van zijn leer, aldus: Wie het niet weet, is een onwetende en gelijk aan het onreine dier; met dengene, die het wel weet en toch een ongeloovige is, bedoelt hij hem, die op de hoogte is van alle fijnigheden van de ngèlmoe, alle onderverdeelingen kent, maar hem niet beleeft en slechts uit is op het verwonderde ontzag der menschen.

str. 533

Kang sampoen wroeh dadya
koparnèki
sabab woes wroeh soerasaning sjara
gampilé lawan angèlé
lohat lan moeradipoen
wroeh elidé lawan moeradnèki
kalé datan soemedija
anglampahi ngèlmoe
karep kang maring kasidan
amoeng weroeh kang babasan milang-milih
koematon ginawokan.

Tegenover dezen, de lieden van de saréngat, stelt hij de ahli kak, d.i. zij, die op den waren weg zijn, niet over de wijsheid praten, geen onderscheid maken tusschen het geoorloofde en het verbodene, zich niet bemoeien met verbod en bevel, doch geheel opgaan in de Godsliefde, die zich niet in woorden behoeft te uiten.

534 - 535 :

paé lan kang ahli kak
tan mitjara ngèlmoe

milang milih kalal karam
tjegah pakon woes tan nedya
angingoesi
lamoen kalabetana.
Moeng anoenggé brangtanirèng
Widdi

ingkang tan lawan ketjap ing lésan

Zij zijn het, die het ware schouwen bereiken, waarin alle tweeheid tusschen geschouwde en schouwende verdwijnt en waarbij ook het schouwen zelf in het niet der onbewustheid verzinkt. De beschrijving van deze extatische toestand, welke als het hoogste wordt geleerd, is een overdadig woordenspel, dat moeilijk te vertalen is doch welks beteekenis toch voldoende duidelijk blijkt.

536 :

Tingal djati anirnakken liring
liring awas moertjitèng paningal
soeng-sinoengé tingal mangké
marmanja tan dinoeloe
tingal djati kandeh tan liring
katingal kang soeng tingal
moehoeng kang kadoeloe
inggihi oegi dawakira
kang kadoeloe jan dinoeloe tan
kakalih
lajap paraning tingal.
Sampoernaning tingal tanpa palih
tan moelat ing nala djiwa raga
tingalé woes brasta kabèh
kabèh loejoet tan émoet
kandeg tingaling karsa djati...

Het is een volkomen zich onderdompelen in de beschouwing van den Onstoffelijke, die men achter en in alles ziet, die de plaats van alles, ook van het eigen lichaam inneemt: men ziet de wajang niet meer, doch slechts hem, die de wajang beweegt, want het volmaakte schouwen doorgrondt, dat het ware wezen van de wajang de manifestatie van den dalang in de wajang is.

str. 539 :

njatèng wajang njataning dalang
nèng ringgit
sampoernaning paningal
Dalang wajang tan soeka prihatin

déning sirna paningaling wajang
 kèsti kang awajang sihé
 marmanipoen angajoet
 djiwa raga datan kaèsti
 ðalang kaoeningana (voor : kang
 oeningana)
 woes kalimpoet ing hyoen
 kandeg ing asmara-nala
 lengleng mangoe Soeksma djati
 anggentyani
 ðalang Soeksma wisésa.

Steeds wordt op het negatieve de nadruk gelegd, op het zich volkomen ontledigen van alles. Negatie, leegte, stilte zijn de woorden, waarmee deze toestand wordt aangeduid.

str. 551 :

tyas noemama maring ing napi
 tan ana inisbatan
 moeng napi sinoengkoe
 tinokidaken ing drija
 tan koemlamar koemalendang ing
 pangèksi
 angomplangaken tjipta.
 Pan woes tanpa sembah tanpa poedji
 tanpa solah tingkah moeni moena
 tan nadah tan néndra reké
 tan seksi tan soeng sinoeng
 ing sasaminirèng doemadi
 amoehoeng pribadinja
 tandjoel ing panaoel
 laljèng toh djiwangganira
 kawaspadan tan ana ingkang kaèsti
 moeng toenggal ing panoenggal.

En het resultaat is, zooals de laatste woorden aanduiden, de volkomen vereeniging, de volmaakte eenwording, waarbij er slechts de Onstoffelijke is. In de vermenging van Heer en knecht zijn de beiden niet meer van elkaar te onderscheiden.

str. 553 :

Soeksma rimbag woetoe dèn-
 tingali
 saosiké ja Soeksma balaka
 woedjoedé Soeksma tan paé
 woes tan kéngang binastoe
 wor ing djati koela lan goesti
 mahagoesti akoela.

Is het wonder, dat er onder de toehoorders, die na deze diepzinnige en vaak duistere uiteenzetting het gehoorde overdenken, zijn, die bij zich zelf denken : „Dus dan ben ik de Allerhoogste. Maar waarom heet ik dan geen Allah?” Sèh Amongraga leest hun gedachten en geeft antwoord op een wijze, die kenmerkend is voor deze onderwerpen : vaag en vol toespelingen, gevend en toch weer nemend, telkens weer ontglippend, wanneer men meent, houvast te hebben. We meenen, dat de inhoud ervan de volgende is :

„Zoo te denken is niet geheel volgens de werkelijkheid. Want wel is Allah's realiteit in ons wezen ; Hij zelf wordt gezien en is geen ander dan hij, die ziet. Hij is het, die bestaat op het oogenblik, dat degene, die streeft naar de hoogste gelukzaligheid, tot de volkomen stilte geraakt is. Dan is er geen andere gedaante dan God's gedaante (roepa).

Maar toch is God niet de gedaante, die gezien wordt, niet ons lichaam, dat zichtbaar is, niet ons bewuste zelf. Want het wezen van den Allerhoogste is onze onbewustheid („onze stilte”), die werkelijkheid is. De absolute realiteit is eeuwig in het stadium van ons onbewuste zijn. Want deze onbewustheid is het wezen van Gods negatief aspect, dat niet omschreven kan worden. De Hoogheilige heiligt zich zelf. Hij, die geraakt tot in de extase der onbewustheid, heeft de zaligheid bereikt van toen hij nog niet was.”

Zoo is dus God ons diepste wezen, dat gerealiseerd wordt in de extase, waarin alle bewuste zijn is verdwenen. Wat daarbuiten is mag geen God genoemd worden, daar het behoort tot de sfeer van het zichtbare, het fenomenale. Sterke gelijkenis is hier met de leer van het sunja, het leeg, dat de hoogste werkelijkheid is. Reeds elders onderzochten we, of en in hoever hiervan nog resten in de Nieuw-Javaansche literatuur te vinden zijn; bij de daar aangehaalde plaatsen zou de onderhavige nog te voe-

gen zijn. Want wel wordt men herinnerd aan de ideeën, die in het Boeddhisme en het Hindoe-Javaansche Siwa-Boeddhisme zulk een belangrijke plaats innemen. De stilte, kanengan, is het, waar de eenheid van God en mensch tot stand komt en dit alles is slechts met ontkenningen en paradoxen te omschrijven, zooals uit het onmiddellijk volgende blijkt :

„Te voren is er geen eenzaamheid ; daarna is er geen geluid meer, dat ons stoort ; ten slotte is er de (volkomen) zuiverheid, zonder drukte, zonder stilte ; stil en druk tegelijkertijd, in een oogwenk altijd door, zonder voort te duren en evenmin oogenblikkelijk.”

560-562:

Tjipta ingkang makaten kijahi
 apan boten inggih djatinéka
 moenggoeh ing Allahoe kaké
 nèng woedjoed kita toehoe
 kang kadoeloe pribadinèki
 tan ljan kang amastara
 dawak kang maodjoed
 awaktoe kanenganira
 ngèsti soetji kang moelja tan ana
 malih
 roepa roepaning Allah.
 Allah dédé roepa kang kaèksi
 dédé badan kita kang kawoelat
 angga djiwa raga dédé
 dat ingkang Hjang Mahagoeng
 eneng kita ingkang moestakik
 moekik kang kak moetelak
 langgeng djatinipoen
 ing djaman kanengan kita
 pan kanengan poenika woedjoeding
 napi
 tan kéngang kinajapa.
 Mahasoetji noetjèkken pribadi
 kang woes doengkap ngèskining
 kanengan
 moelja kadi doek orané
 ing ngoeni datan soewoeng
 mangké kita tan na (ng)gederi
 ing temah kadjernihan
 tan ramé tan samoen
 sepi ramja sanalika

ing sakedaping nétra salaminèki
 tan kekel tan sakala.

Daarom mag niet iedereen zoo maar zich God noemen. Voor den gewonen mensch is dit een leugen, die door den koning, den bewaker der Wet, gestraft wordt. Zelfs voor de menschen, die het hoogere inzicht bereikt hebben en dus eigenlijk Gods naam zich reeds kunnen aanmatigen, — wong ahli noenggal asmaning hjang Widdhi, noemt Amongraga ze — wordt het uitspreken ervan de oorzaak van hun dood, doch niet tot hun straf. Want voor hen is de koning slechts een werktuig, om hen vanuit de aarde in het hiernamaals over te brengen, om hen te voeren tot de volmaaktheid, om een einde te maken aan den uitwendigen schijn, die leugen is en dan plaats maakt voor de gelukzaligheid.

565.

mring wong ahli noenggal asma-
 ning hjang Widi
 ratoe kang kawadjiban
 Nampoernakken donja maring akir
 pangoentaping moenggoeh ring
 kasidan
 nirken gidib lahirahé
 tekèng kamoeljanipoen. . .

Van dit laatste is zijn eigen geschiedenis en die van Siti Djenar een voorbeeld.

Het is hierna, dat we de passage vinden, waarover in het begin van dit artikel gesproken werd: een tiental strofen, die een beknopte weergave zijn van het te voren uiteengezette en dus ook van de leer van Amongraga in de andere deelen van de Tjenti, waarmee zijn laatste onderrichting overeenkomt. Zijne Hoogheid K.G.P.A.A. Mangkoenagara, die de vriendelijkheid had ons op deze passage attent te maken, beschouwt haar als „de kern van de in zooveel deelen der Tjenti verspreide gedachten” en inderdaad kan men haar met recht zoo noemen. We geven haar hier met een proeve van vertaling weer :

Zang 389, str. 574 - 584.

1. Pangibadahira ing hjang Widdi
amangéran isbat napining Hjang
anané moeng isbat baé
aneboet ing hjang Agoeng
anarima napining Widdi
kang nora warna roepa
tan kéngang kinalboe
oentoeng betjik lawan ala
saking Allah tangala ingkang ndar-
bèni
sakèhing poedji sembah.
2. Tarékaté saréngat poeniki
atakaboel ngèlmoe ingoenggahan
ajoen wroeh teges-tegesé
dalil madeloelipoen
pangalaping kadis koedesi
idjemak lawan kijas
wadjan moetadéko
angekèh-kèhken ngibadah
ngekèh-kèhken poedji dikir panga-
bekti
soemedia ahli gama.
3. Kakékaté saréngat kang ngèlmi
anjatakken ing panembahira
soenat kalawan perloené
ing sijang daloenipoen
ngekasken oetamining ngèlmi
tan sedy a djamak kala
tan sedy a pot wektoe
soemedia brangtèng panembah
maring Allah kang asipat moerah
asih
angegoengken asmanja.
4. Dé makripating saréngat nenggih
mahanoetjèkaken ing panembah
kalawan éklas djernihé
soetji badanirèko
lawan toemaninah kang tertib
soetjiné lésanira
amitjara ahloel
katri soetji atinira
lawan moekaranatoeha ing hjang
Widdi
tan angloro Pangéran.
5. Dé ta tokid ing makripat nenggih
anirnakken ing paningalira
brasta tyas toh djiwanggané
nala nalikanipoen
datan mangkya datan ing ngoeni
tan moelat ing Pangéran
tan moelat ljanipoen
ring badanta pon tan moelat
pangoelatan mosik kalawan pribadi
datan lawan kinarja.
6. Saréngaté makripat kijahi
anggigalken ngamal ing kal donja
tjegah nadah lan goelingé
loemoeh misil donjèko
miwah radjah tamah kawoeri
tan nana kinarepan
papahès mjang poeloek
rasaning boga toewoehan
datan ngingoes andedaroès ngadji
djilid
kitab kalawan kor'an.
7. Tarékaté makripat poeniki
améndra nis ngikis ing sasana
nimpar tan bastoe oenggyané
andéwé dawakipoen
tan sedy a mor maring sesami
tan soekoer wèh-winèhan
aselang pamoewoes
sapandoelon lawan djalma
solah moena moeni menengé pribadi
béda badan boedinja.
8. Kakékaté makripat kang jakti
angjakinken kaké dawakira
tan ana pandalihané
kang ljan ljan ing pandoeloe
tan kadoelon nir èng pandeling
mangéran ing dirinja
pribadi dinoenoeng
mahasoektji priangganta
datan tawang-toewang toewin djirim
moekin
pon tan na dawakira
9. Makripating makripat kang ngèlmi
rila darat wijat tan winoelat
moelja soewoeng kadjatèné
pleng komplang angga moentoe

tan angenta ing badan boedi
woes tan mangéran ing Hjang
ingkang Maha Agoeng
tan mangéran ing dawaknja
tan mangéran ing dalem sakalir-kalir
eneng tanpa karana.

10. Kang makaten poenika kijahi
datan kéngang tjambor ing pan-
doeman
salaja lawan takdiré
tan wonten kikhahipoen
lamoen taksih anandang boekti
tansah ring radjah tamah
misil kadonjèkoe
koemedah wroeh ing datoellah
lir padati anggiling anèng djaladri
palwa ngambah ing lesta.

VERTALING:

1. De uiterlijke dienst aan God be-
toond bestaat in het als Heer vereeren
van Gods bevestiging en ontkenning
(van Gods positief en negatief aspect).
Zijn wezen is slechts bevestiging; doch
bij het aanroepen van God komt men
in contact met (lett.: ontvangt men)
de ontkenning (de negatieve zijde) van
den Allerhoogste, Die immers zonder
gedaante of uiterlijk is en niet in ge-
dachten kan voorgesteld worden. Het
toebedeelde lot, goed of slecht, komt
van Allah, den Verhevene, aan Wien
toebehoort alle vereering en lofprijzing.

2. Het tarékat-stadium van de saré-
ngat is het volgende: men maakt zich
eigen de wetenschap in haar verschillende
graden; men verlangt de velerlei betee-
kenissen te kennen: het aanduidende
en het aangeduide (of: Koran en Tra-
ditie), het verwerven van de overgele-
verde Godswoorden, van idjma' en
analogieredeneering. Dit alles is het
aspect van den beginnening. Men ver-
meedert zijn godsdienstige handelingen;
men vermeedert zijn lofprijzing, zijn
dikir en zijn eerbetuiging, en verlangt,
bedreven in den godsdienst te zijn.

3. Het kakékat-stadium van de sa-
réngat is de wetenschap, die leert:
het volkomen ernst maken met zijn
godsvereering, met wat deze aanraadt
en gebiedend voorschrijft; op een bij-
zondere wijze zich bezighouden met het
verhevene in de wetenschap, zonder zich
tot de gewone (gebeds)tijden te willen
beperken (?), zonder ook die gebedstijden
te verzuimen. Neen, geheel opgaan wil
men in de vereering van God, die
mild en weldadig is, en Zijn naam
verheerlijken.

4. Het makripat-stadium van de
saréngat ten slotte is: er naar streven
zijn godsvereering geheel te zuiveren,
zoodat zij rein en onbevlekt is: rein
wat het lichaam betreft, met een geregeld
onderhouden van de rustpoozen (in de
salat); rein wat het hart betreft, door
kundigheid van spreken; ten derde:
rein wat het hart betreft, doordat het
God voortdurend in gedachten heeft en
geen twee heeren kent.

5. Wat nu betreft de eenheidsleer
der makripat: dit is het doen verdwijnen
van het schouwen waarbij op dat zelfde
oogenblik het hart wordt vernietigd en
men afstand doet van zijn eigen zelf van
het hart. Men schouwt niet meer zijn
Heer; men schouwt niet meer iets
anders; zelfs het eigen lichaam ziet men
niet meer. Het schouwen bestaat op
zich zelf zonder dat er iets is, dat het
veroorzaakt.

6. In het saréngat-stadium van deze
makripat laat men varen de werken
van de wereld; men onthoudt zich van
eten en slapen; men verlangt niet meer
wat de wereld biedt; wat tot de sfeer
van hartstocht en duisternis behoort
laat men achter; geen opsmuk verlangt
men noch lekker eten; geen genot van
spijs noch versiersel van groen. Men
ziet er van af, te reciteeren uit (heilige)
boeken en den Koran.

7. In het tarékat-stadium van de makripat trekt men zich geheel terug en kiest een verborgen verblijfplaats; men zondert zich af op een onbekende plek, terwijl men geheel in zich zelf keert. Met zijn medemenschen in aanraking komen wil men niet; te geven en te ontvangen verlangt men niet, noch woorden te wisselen of menschen te zien. In eenzame stilte gedraagt men zich als een zwijgende asceet; lichaam en geest zijn veranderd(?) (of: er is nu verschil tusschen lichaam en geest).

8. Het kakékat-stadium van de ware makripat is het volgende: men stelt zich nauwkeurig op de hoogte van de werkelijke toestand van het eigen zelf; met niets anders houden zich de gedachten bezig; een ander voorwerp aanschouwt men niet; het verdwijnt uit het gezicht. Men beschouwt het zelf als Heer, zich zelf heeft men als eenig doel. Hoogheilig is het eigen ik, en men houdt zich niet met het ijdele leege of met de stoffelijke lichamen(?) op. Want deze zijn niet het zelf (of: want in zich zelf zijn deze niet).

9. Het makripat stadium van de makripat is de wetenschap, (die leert:) geheel los te zijn van de aarde en den hemel niet te beschouwen. Men is gelukzalig, doordat „het niet” zijn werkelijke wezen geworden is, in een toestand van volkomen leegte, terwijl men geheel gevoelloos geworden is (lett.: met een lichaam als een stamper), zonder zich valschelijk een lichaam of geest voor te stellen. Nu vereert men den allergegsten God niet meer als Heer, noch ook het eigen zelf. In het geheel niets is er meer, dat men als Heer beschouwt, doch er is slechts een van alles onafhankelijke stilte.

10. Doch wat dit alles betreft moet men zich hoeden voor een vermenging van het aan ieder speciaal toebedeelde, in

strijd met wat beschikt is, want daarin is geen wijsheid te vinden. Wanneer men zich nog met kleeding en spijs bezig houdt (of: nog „aan eten laboreert”), nog opgaat in duisternis en hartstocht en al wat deze wereld biedt, en toch met alle geweld er naar streeft het wezen Gods te kennen, is men als een kar, die rolt over het zeeoppervlak, of een boot, die het land op vaart.

AANTEKENINGEN

str. 1 Pangibadah van Arab. 'ibada „dienst van God” doch vooral wat de uiterlijke handelingen betreft, cultus.

Waarschijnlijk wordt met v. 3 en vlg. bedoeld: God, die in zich zelf de hoogste realiteit en positiviteit is, onttrekt zich aan ons beperkt voorstellingsvermogen en verstand, zoodat Hij slechts door ontkenningen te benaderen is en wij in onze godsvereering slechts Zijn negatieve zijde raken.

str. 2 Takaboel, Arab. takabud = het in bezit nemen.

Dalil, madloel, Arab. dalil = het aanduidende, madlul = het aangeduide. Dalil wordt vaak gebruikt voor Koranvers, ook voor den Koran in het algemeen. Madlul krijgt dan in tegenstelling daarmee de beteekenis van Hadith. Kadis koedesi, Arab. hadith kudsi, een overlevering, waarin Allah spreekt.

Idjemak, Arab. idjma', de overeenstemmende meening van alle in een bepaalden tijd levende Mohammedaanse geleerden, een der grondslagen van de plichtenleer.

Wadjan moetadékie is ons niet duidelijk. De meest aannemelijke verklaring, die we graag voor een betere geven, is die, waarin we wadjan opvatten als het Arab. woord wadjh = aspect (de accusatief-uitgang wordt wel meer in het Javaansch overgenomen) en moetadi als moebtadi = beginnend. Dit woord komt in denzelfden zang str. 482 voor als moektadi, doch de bedoeling is daar

ongetwijfeld moebtadi, daar er moerid moektadi, in tegenstelling met moerid moetawasid (in het middenstadium) en moerid kamil (volmaakt), staat.

str. 3 Djamak kala (of : damak ala?) is ons niet duidelijk. Ook Tj. dl. 4. pg. 217 komt het voor, klaarblijkelijk in den zelfden samenhang : rerambatan saking moekmin/moekmin ngam kang bangsa rijah/salaté ngaralké mawon/maksih nganggo djamak kala/lawan ingkang pinangan/meksih kalabetan mekroeh.

str. 4 Mahanoetjèkkaken is van mahasoetji met nasaleering van soetji; elders vindt men ook wel mahasoetjèkkaken. b.v. Z. 389, str. 601.

Toemaninah, Arab. tuma'nina, en tartib zijn beiden in gebruik als technische termen bij de salat. De eerste beteekent het in elke houding een oogenblik in rust blijven, de tweede de juiste volgorde der verschillende ceremoniën. Tuma'nina is echter ook in de mystieke literatuur een bekende term, teruggaande op den Koran en aanduidende den vrede der ziel, teken van den hoogen graad van vriendschap met God, waarin de uitverkoren mysticus zich bevindt. Misschien speelt deze beteekenis hier doorheen, temeer daar in de Javaansche godsdienstige literatuur de nafs moetmainnah een bekend begrip is.

Moekaranatoeha, Arab. mukarana, lett. : het met iemand (iets) in verbinding staan, het met iets gelijktijdig zijn. Ook dit is een technische term in de salat, aanduidend het voor den geest houden van de intentie (nijja), terwijl men de takbiratu'lihram uitspreekt. Het heeft hier, zooals ook elders, de beteekenis gekregen van „zijn aandacht geheel op God concentreeren” (cfr. Drewes, diss. pg. 107, 108). De trits badan, lésan, ati is een in deze literatuur veel voorkomende combinatie, b. v. Z. 388, str. 594en vlg.

str. 5 De beteekenis van v. 4 is niet duidelijk. Misschien is djiwanggané nala met elkaar te verbinden, hetgeen ons aannemelijker lijkt, dan het te koppelen aan het volgende, zoodat de beteekenis zou worden : „Het hart heeft op dat oogenblik geen heden en geen vroeger”. De geheele strofe geeft een korte samenvatting van de vier volgende.

str. 6 Toewoehan: waarschijnlijk wordt hiermee bedoeld de versiering van pisang, suikerriet en jonge klapper, die men bij feestelijke gelegenheden pleegt aan te brengen; misschien ook in het algemeen alle bloemen en planten, die een genot zijn voor het oog.

str. 7 Ngikis is wel gelijk aan — misschien een verschrijving voor — ngingkis, dat meermalen voorkomt in deze teksten om aan te duiden „verdwijnen” of „doen verdwijnen”, „tot stilte brengen, tot bewusteloosheid brengen” (cfr. Tj. dl. 2, pg. 625 625; Z. 389, str. 331).

Nimpar is niet slechts transitief: „verwijderen, op zij schuiven” (cfr. Gericke-Roorda, s.v.), maar ook intransitief: „zich afzonderen” (cfr. Z. 389, str. 372).

str. 8 De meest aannemelijke lezing van v. 5 lijkt ons: tan kadoelon nir èng pandeling.

De beteekenis van djirim moekin ontgaat ons. Moekin, „mogelijk, contingent” schijnt niet te passen. Bovendien komt het elders ook in den vorm moekin voor, n.l. Z. 389, str. 262: sarta warna warna malékat djin/séasja adabah istidelal/dirim moekin makloek kabèh/sapangkat-pankatipoen/paé-paé paékanèki.

str. 9 Rila heeft hier niet zoozeer de beteekenis van het Arab. rida, maar van het Oud-Javaansche lila.

Als hoofdindeeling vinden we dus: het onderscheid tusschen saréngat en makripat, tusschen den godsdienst der

Wet en den godsdienst van het hogere inzicht, zooals, naar we zagen, ook reeds in de voorafgaande onderrichting werd geleerd. De verhouding tusschen deze twee en het standpunt, dat men ten opzichte van beiden heeft in te nemen, is een van de voornaamste onderwerpen der ngèlmoe-bespiegelingen en het antwoord, op deze kwestie gegeven, is niet overal gelijkloidend. In het algemeen kan men zeggen, dat in de Tjèntini geen onoverbrugbare tegenstelling tusschen beiden wordt gezien, niet de sarak (saréngat) als onjuist en verkeerd veroordeeld wordt. Ze worden beschouwd als twee stadia, die in continue ontwikkeling op elkaar volgen. Wel is de saréngat de toestand der gewone menschen (ngam) en de makripat die der uitverkorenen, doch het zou vermetelheid zijn, de makripat te willen bereiken zonder eerst de saréngat geheel in zich opgenomen en doorleefd te hebben.

Zoo leert Tj.dl. 1, pg. 720 Amongraga aan zijn vrouw, dat saréngat (en tarékat) het beschermende omhulsel zijn, waarin het zaad van (kakékat en) makripat is verborgen. Is dit omhulsel niet goed, dan gedijt het zaad niet en verschrompelt.

Jwa pépéka kang djatmika ngèlmi
djatmikaning ngèlmoe ikoe sarak
ija saréngat jektiné
lawan tarékatipoen
pan minangka waḍah sakalir
déning ngèlmoe hakékat
lan makripatipoen
minangka widji noegraha
widjil jèn tan toemanem wewaḍah
betjik
boengkik noegrahanira.

Er volgt dan ook een uitdrukkelijke vermaning, de saréngat niet te verwaarlozen, zich niet overhaast en vermetel op de hogere ngèlmoe te werpen, want in plaats van de volmaaktheid vlugger te bereiken verliest men haar voor goed.

Moelané jaji dèn ngati-ati
saréngatira koedoe sentosa

asarèh akèh pédahé
ajwa langar ing ngèlmoe
jèn keprètjèt ambilaèni
moeroengaken kasidan
déné langar ikoe
hakékat tinggal saréngat
ikoe akèh langar pengrasané oewis
angrasa badan moelja.

Dit neemt niet weg, dat voor hen, die eenmaal het hoogste stadium bereikt hebben, — en slechts weinigen zijn daartoe geroepen — de saréngat met zijn oefeningen overbodig wordt. Maar van een minachting voor de saréngat is in de Tjèntini weinig te merken. Hoogstens vinden we een herinnering hieraan in een passage van Amongraga's slotonderrichting, waar hij zegt, dat niet tot de volmaaktheid behoort: „Koran-reciet en ritueele oefeningen, het aanroepen en prijzen van God, bidden en tot Hem zijn toevlucht nemen, tot de lippen er stijf van zijn en men een buil op zijn voorhoofd heeft, zonder dat men antwoord krijgt. De waarde van overluid Koran-reciet is gelijk aan die van men-schengepraat”.

Z. 389, str. 549 :

Ing ngagesang poenika kijahi
tan sampoerna angadji sembahjang
aneboet mjang moedji reké
andodonga tawasoel
dèn kongsi meniren kang laṭi
sembahjang dèn kongsija
bendjoet (voor: bendjoer) baṭoek-
ipoen
datan antoek wawangsoelan
kang angadji goemermeng poenika
sami
lan wong omong-omongan.

Doch de radicale verwerping van de saréngat (sarak), het belachelijk maken van al wat tot de orthodoxe Islam behoort, zooals we dat op andere plaatsen in de Soeloek-literatuur soms vinden, ontbreekt hier. We hebben reeds elders uitvoerige voorbeelden daarvan aangehaald en kunnen dus hier volstaan met daarnaar te verwijzen.

Door deze indeeling saréngat-makripat heen vinden we de vierdeeling: saréngat-tarékat-kakékat-makripat. Ieder, die zich ook maar een oogenblik met de ngèlmoe-literatuur heeft beziggehouden, weet, welk een voorname plaats deze vier begrippen daar innemen. Zij zijn alle vier ontleend aan de Arabische mystieke literatuur, waar ze echter niet in deze vaste verbinding voorkomen, tenminste niet bij de klassieken van het oude Soefisme. Zoo vinden we in Hudjwiri's Kasjf al Mahdjub (Gibb Memorial Series 17) ma'rifa gedefinieerd tegenover 'ilm als: alle weten, dat verbonden is met (godsdienstige) praktijk en gevoel (hal) en welks bezitter deze gevoelens tot uitdrukking brengt. Daartegenover noemt men 'ilm: alle weten, dat verstoken is van geestelijke beteekenis en niet verbonden met geestelijke praktijk (o.c. 382). Hakika daartegen wordt tegenover sjari'a geplaatst: „Het beteekent een realiteit, die niet opgeheven kan worden en van gelijke kracht blijft van den tijd van Adam tot aan het einde der wereld, zooals de wetenschap van God en daarmee overeenkomende godsdienstbeoefening, die volmaakt wordt gemaakt door oprechte meening; sjari'a duidt aan een realiteit, die kan opheven en veranderd worden, zooals voorschriften en geboden . . . . Hun onderlinge verhouding kan vergeleken worden met die van lichaam en geest's (o.c. 383).

Van Hudjwiri's tijdgenoot al Kusjairi, de bekende theoreticus van het Soefisme, zegt R. Hartmann: „Ma'rifa, Gnosis, ist also . . . . bei al-Kuschairi wirklich als höchste Stufe des Sufitums zu bezeichnen. Es kommt auch nicht jenseits der ma'rifa noch eine weitere Stufe hakika, wie in der später herrschend gewordene Prägung der sufischen Gedankenwelt. Wohl erscheint oft genug das, was der Sufi anstrebt, mit hakika ' . . . Und neben der Rangordnung ,ilm-ma'rifa begegnet man auch wohl

'ilm-hakika' (Al Kuschairi's Darstellung des Sufitums, pg. 61). Vastheid omtrent het gebruik dezer termen is er dus nog niet en ook in latere geschriften blijft nog steeds onzekerheid. Wanneer hakika en ma'rifa als twee verschillende stadia gegeven worden, is echter hakika het hoogste (cfr. Enzyropaedie des Islam s.v. hakk; W. Gairdner, The Way of a Mohammedan Mystic, pg. 19,23). Voorzoover we konden nagaan, speelt in deze Arabische geschriften ook de indeeling in *vieren* geen rol. Wél vinden we deze op verschillende plaatsen in de geschriften van Hamzah Pansoeri, met ma'rifa als hoogste graad boven hakika, juist zooals in de Javaansche literatuur. Men is dus geneigd aan te nemen, dat hier de voorliefde voor de vierdeeling, welke in Indonesië zoo algemeen verbreid is en waarschijnlijk sterk beïnvloed is door de indeeling in de sociale organisatie, haar invloed heeft uitgeoefend. Doch om hierover zekerheid te hebben, zou men de bronnen, waaraan Hamzah Pansoeri zijn mystiek ontleend heeft, moeten kennen.

Van den anderen kant is de vierdeeling in de Javaansche geschriften weer niet zoo overheerschend, dat we niet herhaaldelijk bijeen vinden saréngat-tarékat-kakékat, zonder een vierde. Zoo b.v. een uitvoerige passage in de door Kraemer uitgegeven primbon (pg. 159 en vlg.), waarbij echter op te merken is, dat hier uitdrukkelijk naar de Arabische bronnen verwezen wordt. Opmerkenswaard is ook, dat aan de vergelijking van Codex 1796, pg. 384, 385, waar saréngat, tarékat en kakékat met schip, zee en parel in de zee worden gelijkgesteld, in een meer modern aandoend geschriftje als Niti Mani als vierde makripat wordt toegevoegd (pg. 207), doch zoo, dat men het als heterogeen toevoegsel nog kan herkennen. Een overzicht over een aantal plaatsen, waar over deze begrippen gehandeld wordt, geeft nog Kraemer, diss. pg. 206-208.

Het gebruik ervan in onze passage staat vrijwel los van de oorspronkelijke beteekenis, daar de functie ervan slechts is: een opklimmende gradatie uit te drukken; zoodat we het op zich vreemde feit waarnemen, dat gesproken wordt van de makripat der saréngat en van de saréngat der makripat, zonder dat dit als een contradictio in terminis moet beschouwd worden.

In het begin zeiden we, dat deze strofen een samenvatting geven van wat in de Tjéntini geleerd wordt. Dit is inderdaad zoo, doch slechts als we ze beschouwen in verband met de eraan voorafgaande leeringen van Amongraga. Want slechts dan valt er voldoende licht op de leer, die er aan ten grondslag ligt. Zouden we immers deze passage op zich, geheel afgescheiden van den kontekst nemen, dan zou men kunnen meenen, dat de hoogste wijsheid, die er in geleerd wordt, de vernietiging en ontleding van alles is; dat het hoogste en eenige doel, dat aan den mensch gesteld wordt, is: het verliezen van het bewustzijn, zooals dat in de extase plaats heeft; een louter experimenteel gebeuren dus, waaraan in het geheel geen godsleer ten grondslag ligt. Men zou zelfs kunnen denken, dat deze uitdrukkelijk verworpen wordt (tan mangéran ing Hjang). Bezien we dit alles echter in verband met de voorafgaande

strofen, waarvan we het voornaamste boven hebben uiteengezet, dan blijkt, dat het bereiken van deze „stilte”, van deze volkomen leegheid en negatie, juist het middel is om tot de eenheid met de godheid te geraken, of beter: dat het waarnemen en beleven ervan is: het waarnemen en beleven van de wezenlijke eenheid tusschen twee, die gescheiden leken. En het „niet meer als Heer erkennen van God” beteekent dus: niet meer de tweeheid, die steeds tusschen Heer en knecht is en de basis is voor alle „mangéran”, als realiteit enkennen.

Ook hier dus weer: een Godsleer, die Godsdienst verwerpt als een overwonnen standpunt, omdat, waar gelijkheid is, geen dienst kan zijn. Men heeft zoo verlangt, God te bereiken en met Hem vereenigd te worden, dat men de vereeniging voor een eenheid heeft aangezien. Men is geëvolueerd van monothisme tot monisme, maar tot schade van het Godsbegrip en den Godsdienst.

Zoo vinden we hier terug het thema, dat aan de wereldbeschouwing van de hoofdpersonen van de Tjéntini ten grondslag ligt, in een gedrongen en kernachtige vorm. Monisme is er de diepste zin van, minder radicaal uitgedrukt dan in het onderricht van Ragoeni, maar in wezen hetzelfde.

DE VIERING DER PLECHTIGHEDEN GEDURENDE DE SULTANLOOZE PERIODE IN HET RIJK JOGJAKARTA,

DOOR

B. P. H. POEROEBĀJĀ.

Na het overlijden van Sultan Hamengkoe Boewānā VIII op den 9den Pāsā van het jaar Djé 1870 (22 October 1939), duurde het nog een half jaar, voordat Goesti Radèn Mas Dārādjatoen tot Sultan Hamengkoe Boewānā IX werd verheven. Deze verheffing had plaats op den 8sten Sapar van het jaar Dal 1871 (18 Maart 1940). Het rijk Jogjakarta had dus gedurende een zestal maanden geen Sultan. In die maanden waren de Kraton-aangelegenheden in handen gelegd van een Kraton-Commisie, bestaande uit Goesti Radèn Mas Dārādjatoen als voorzitter en vier Pangérans.

De Jogjasche geschiedenis heeft natuurlijk meerdere sultanlooze perioden gekend, maar één, die zoolang geduurd heeft, nog nooit (zie bijlage A). Bovendien heeft de laatste sultanlooze periode deze opmerkelijke bijzonderheid gehad, dat er daarin verschillende plechtigheden vielen, die vanwege haar godsdienstig karakter, gevierd moesten worden. De eerste van die plechtigheden stonden in verband met de beëindiging van de Poeasa-maand, zooals b. v. de Malem Selikoer, de Garebeg Pāsā, en de Ngabektèn (d.i. het brengen van den kniekus aan den Vorst). De andere waren o. a. de Garebeg Besar en de reiniging van de Kraton-poesaka's in de maand Soerā.

Er is toen besloten om van al die plechtigheden slechts het essentiele te doen plaats hebben en al wat franje genoemd kan worden zooveel mogelijk achterwege te laten, m. a. w. de plechtigheden zooveel mogelijk op de gebruikelijke wijze te doen verlopen, en zoowel de sadjèns, waaronder de goenoengans, als het te dragen costuum van de Rijksgrooten geheel intact te laten.

Tot wat b. v. nagelaten is, behoorden o. a. de uitnoodigingen, het bespelen van den gamelan en van de instrumenten van de pradjoerits, het medevoeren der muziek-instrumenten van de muzikanten, en het uitzenden van den oetoesandalem (dit laatste met de bedoeling alles automatisch te doen verlopen, zonder den traditioneelen dawoehdalem).

Beschouwen wij nu de plechtigheden in chronologische volgorde.

I. De Malem Selikoer.

De letterlijke beteekenis van dezen naam is: de vooravond van den 21sten dag van den Pāsā. In vroeger jaren werden er tegen het einde van den Pāsā te Jogjakarta op den noorder en zuider Aloon-Aloon en op den plataran in den Kraton en in den Kasatryan z. g. *malemans* gehouden; dit zijn gemeenschappelijke maaltijden, die een religieuze beteekenis hebben en die gehouden worden tegen het vallen van den avond.

Over den oorsprong van die openbare *malemans* te Jogjakarta schrijft J. Groenman — Kraton-arts omstreeks 1885 — in zijn boek: „De Garebegs te Ngajogyākartā” op blz. 41 en 42 het volgende:

„Toen de eerste Sultan van het rijk van Ngajogyākartā omstreeks de helft der vorige eeuw nog, als pangeran Mangkoe Boemi van Mataram, zijn wettigen vorst en broeder, den soesoehoenan Pakoe Boewānā den tweede, en later diens zoon en opvolger Pakoe Boewānā den derde, beoorloogde, bracht hij de vastenmaand eenmaal te velde door.

Gedurende de vasten vechten de Javanen liever niet; en dat is be-

grijpelijk, als men bedenkt dat de geloovige Mohammedanen zich niet met een schijnvasten tevreden stellen, maar minstens gedurende de gansche maand zoolang de dag aan den hemel is niets eten en drinken en zelfs hun speeksel niet inslikken. Die dagen worden dan zooveel mogelijk in rust doorgebracht, en de schade 's avonds ruimschoots ingehaald.

Pangéran Mangkoe Boemi van Mataram deed dat gezamenlijk met zijn medestanders en volgelingen, door de gebruikelijke selametans in het open veld te houden.

Als een eerbiedige herinnering daaraan doen zijn afstammelingen dit nu in Ngajogyâkartâ nog."

En dan volgt een uitvoerige beschrijving van de malemans.

Over de beteekenis van de malemans schrijft Soedjânâ Tirtâkoesoemâ in zijn boek: „De Garebegs in het Sultanaat Jogjakarta" op blz. 138 en 139:

„De vraag, welke nacht in de maand Poeasa als de in den Koran bedoelde kadar-nacht *) moet worden beschouwd, is nog onbeslist. Volgens de moslimsche wetsgeleerden moet in allen gevalle aangenomen worden, dat die heilige nacht samenvalt met één der laatste vijf oneven nachten, dus met den 21sten, 23sten, 25sten, 27sten of 29sten van de vastenmaand!"

En iets verder:

„In verband met die onzekerheid wordt het daarom aanbevolen om zoo mogelijk de laatste vijf oneven nachten van de vastenmaand in vrome stemming door te brengen ten einde zich in geen geval de zegeningen van dien kadar-nacht te laten ontgaan.

Om deze redenen wordt op die vijf avonden overal aan de woningen

een extra verlichting aangebracht," enz.

En op blz. 148:

„Die malemans moeten een herinnering zijn aan de omstandigheid, dat de Profeet, achtervolgd door een vijand, zich verborg in een spelonk en voor zich zelven weigerde gebruik te maken van de spijzen, welke hem op die avonden werden aangeboden, waarop zij onder zijn volgelingen werden verdeeld."

Deze malemans zijn door wijlen Sultan VIII afgeschaft, omdat die maaltijden hoe langer hoe meer zijn gaan ontaarden in een wedloop om de best en mooist geserveerde tafel. Van den Malem Selikoer is toen alleen het uitdragen, de verdeling, en het gemeenschappelijk eten van den adjat-dalem (d.i. vorstelijke offergaven) behouden. Deze plechtigheid wordt door Gouverneur en B. B. ambtenaren bijgewoond (zie hierover uitvoerig Soedjânâ Tirtâkoesoemâ in vorengenoemd boek blz. 143 — halverwege 147).

Hoe is de Malem Selikoer in de sultanlooze periode gevierd?

Uit de verschillende dawoehs aan diverse instanties (zie bijlage B) zien wij de volgende afwijkingen:

Gouverneur en B.B. zijn niet in den Kraton geweest;

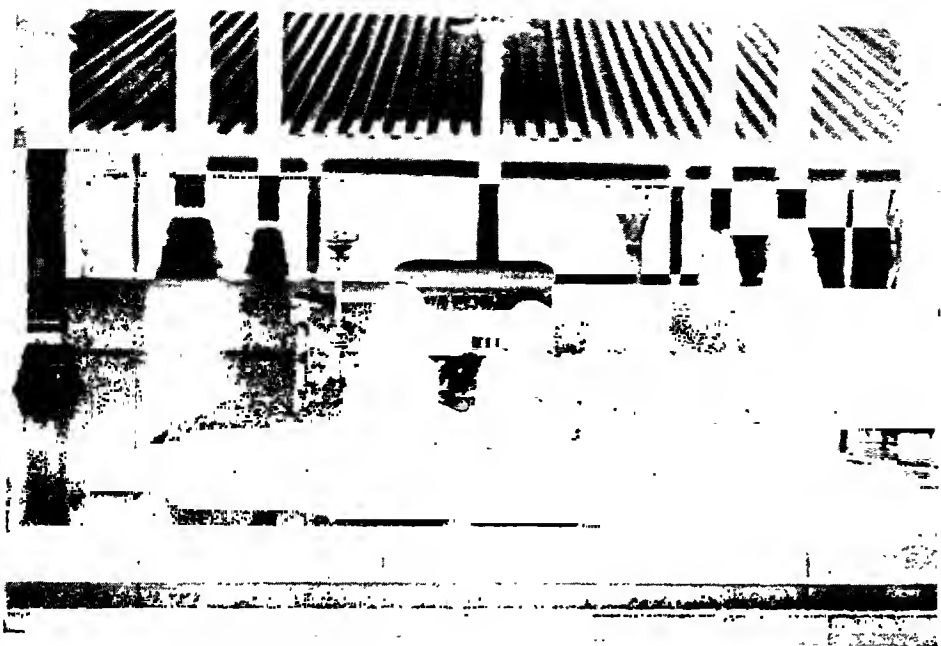
er is geen muziek ten gehoor gebracht;

er is geen oetoesandalem geweest;

er is geen thee geserveerd.

Doch voor het overige is alles intact gelaten; het te dragen costuum, het uitdragen van den adjat-dalem van den Kraton naar den Sitinggil, de verdeling ervan, en tenslotte het gemeenschappelijk eten: op den Sitinggil door den Rijksbestuurder, de Boepati's, de Sultanaatsambtenaren en de pradjoerits; op den Kemandoengan door de ambtenaren van de vroegere golongan Kori (thans Parentah Loehoer en Soemâтали) en die

*) d.i. de nacht van de eerste openbaring aan den Profeet.

De dampar op den
leegen Bangsal Ma-
ngoentoertangkil.

De dampar op weg
naar den Sitinggil.

van de Kadipatèn ; in den Srimenganti door de Pangérans, en op den pelataran in den Kraton door de golongans Poenákawan-Bedâjâ en Poenákawan.

II. De *Gladi-Reged* en *Gladi-Resik*.

Letterlijk beteekenen deze namen: vuile (dus gewone), respectievelijk schoone oefening (generale repetitie). In dit geval worden daarmee de oefeningen van de pradjoerits bedoeld, die plaats hebben des middags op den zuider Aloon-Aloon. Het zijn oefeningen in het exerceeren (langzame en versnelde paradepas) en in het lossen van salvo's.

Op den *Gladi - Reged* exerceeren alleen de pradjoerits, die op dien middag geen tjahos-(wacht-) dienst te vervullen hebben. Zij zijn gekleed in een kort, zwart jasje (beskap), hoofddoek en sarong. De vlaggen der corpsen zijn niet ontplooid, maar blijven omhuld met een roodlakensche hoës.

Op den *Gladi-Resik* verschijnen alle pradjoerits, daar de wachtdiensten dan waargenomen worden door het corps „Djager” (afgeleid van : Jagers ; deze verrichten dagelijksche diensten in den Koemendaman, d.i. de ambtswoning van den Koemendam of Commandant). De pradjoerits zijn dan gekleed in hun uniformen, terwijl de vlaggen wel ontplooid worden. De vorst komt persoonlijk te paard deze oefeningen inspecteeren.

Tien dagen voor elken Garebeg heeft de *Gladi-Reged* plaats, vervolgens elken middag tot vier dagen voor den Garebeg; twee dagen voor den Garebeg wordt de *Gladi-Resik* gehouden. De dagen vóór en na den *Gladi-Resik* hebben er geen oefeningen plaats ; hierom worden deze dagen genoemd : *dinâ towong* (letterlijk onbezette of leeg dagen).

Daar het godsdienstige element in die *gladi's* ontbreekt, zijn zij in de sultanlooze periode dan ook niet gehouden.

III. De *Garebeg Pâså*.

Het lijkt mij overbodig om hier een

beschrijving te geven van het verloop van een Garebeg, daar dit reeds uitvoerig behandeld is in de vorengenoemde boeken van Groneman en Soedjânâ Tirtâkoesoemâ ; de lezer wordt dus kortheids-halve vriendelijk daarnaar verwezen.

Op welke wijze is de Garebeg *Pâså* in de sultanlooze periode gevierd ?

Hierop geeft een speciale pranatan van die plechtigheid het antwoord ; deze luidt als volgt :

*Lampah-lampah pasowanan
Garebeg Sijam taoen Djé 1870,
kados ing ngandap poenikâ.*

1. Abdidalem pradjoerit barisipoen saking Koemendaman, ladjeng teroes baris wonten kagoengan-dalem Aloen-aloen lèr, medal kagoengan-dalem palataran Kedaton, oengel-oengelan boten moengel, wantji djam 9.30 sasampoenâ wonten kagoengan-dalem Aloen-aloen elèr, ananging :

Hâ: Abdidalem pradjoerit Njoetrâ sowan baris wonten Sitinggil-elèr, wétan sartâ kilèn kagoengan-dalem bangsal Sitinggil.

Manawi Goesti Radèn Mas Dârâdjatoen sartâ pârå Bandârâ Pangéran sampoen sami sowan wonten Sitinggil, ladjeng mapan sowan kados adat manawi Garebeg, satelasipoen adjat-dalem pare-dèn sartâ sasoewoekipoen kagoengan-dalem gângsâ Kodok-Ngorèk, ladjeng moendoer mapan baris kados ingkang waoe, bibaranipoen ngentosi abdidalem pradjoerit sanèsipoen.

Nâ: Abdidalem pradjoerit Soemâhatmâdjâ, sowan wonten kagoengan-dalem régol Dânpertâpâ, kados adat, saladjengipoen andjadjari doemateng Sitinggil, wonten sangadjengipoen palenggahan dalem dampar, wonten sawingkingipoen abdidalem poenákawan Pâlâwidjâ - Tjébolan, sowanipoen wonten Sitinggil, kados adat, biðalanipoen inggih kados nalikâ andjadjari doemateng Sitinggil, bibaranipoen ngentosi abdidalem pradjoerit sanèsipoen.

Abdidalem Wedânâ-Ageng pradjoerit, sartâ abdidalem Boepati-Anèm Wedânâ

pradjoerit, sami ninḍihi barisanipoen pijambak-pijambak.

Abdidalem pradjoerit Boegis sartå Soeråkarså, poenåpå déné pradjoerit arahan, sowanipoen baris inggih kados adat, ananging boten mawi gāngså, madjengipoen oengel-oengelanipoen oegi boten dipoen oengelaken.

Abdidalem pradjoerit sadåjå waoe, hoermatipoen drèl adjat-dalem paredèn, inggih kados adat.

2. Pårå Bandårå Pangéran sowanipoen kadosadat, wonten kagoengan-dalem Srimanganti, ananging wantji djam 9.45 ladjeng kakarsakaken sowan loemebet andjoedjoeg wonten kagoengan-dalem Tratatag Bangsal Kentjånå ingkang wétan sisih elèr, lenggah koersi ingkang sampoen dipoen soedijakaken.

Pårå Bandårå Poetri marak kados adat, pangagemanipoen oegi kados adat, ananging boten ngagem sengkang, slépé, tjoendoeok sartå petat.

3. Papatih-dalem sakantjanipoen abdidalem rèh djawi-lebet sapanoenggilanipoen sadåjå, sowanipoen kados adat.

Samijosipoen adjat-dalem paredèn, Papatih-dalem ladjeng andèrèkaken doemateng kagoengan-dalem masjid ageng kados adat, boten ngagem dawoeh-dalem.

Abdidalem Boepati-Najåkå Gedong sakantjanipoen, ngiritipoen mijos adjat-dalem paredèn, ngagem dawoehipoen Goesti Radèn Mas Dårådjatoen, ananging sasampoenipoen ngirit adjat-dalem paredèn, ladjeng kalilan ngaso, boten mawi wangsoel sowan malih.

Kagoengan-dalem gāngså Monggang sartå Kodok-Ngorèk, dipoen tåtå kados adat, boten moengel, ananging kagoengan-dalem gāngså Kodok-Ngorèk hoermat mijosipoen adjat-dalem paredèn, moengel sartå soewoekipoen boten ngagem dawoeh-dalem. (toetoekanipoen radi lirik).

Abdidalem moesikan, sowanipoen inggih kados adat manawi Garebeg (strik-orkès wonten sahelèr kagoengan-

dalem Bangsal Mandålåsånå, blas-orkès wonten Sitinggil), ananging boten ngampil pirantosipoen.

4. Abdidalem Poenåkawan sapanoenggilanipoen sadåjå sowanipoen kados adat, lampah-lampahipoen andjadjari doemateng Sitinggil inggih kados adat.

Abdidalem poenåkawan Langenastrå, ingkang kaleres anglampahi ajahan-dalem tjaos, anggènipoen andjadjari doemateng Sitinggil ngapit palenggahan-dalem dampar, poenåpå-déné sekilwakipoen, inggih kados adat manawi Garebeg.

Kagoengan-dalem gāngså saléndropélog dipoen tåtå wonten kagoengan-dalem Gedong Gāngså, kados adat, ananging boten moengel, déné abdidalem nijågå, pasindèn, bāwå-swårå sartå gérong-èstri, kakarsakaken sowan wonten kagoengan-dalem pelataran Kedaton, boten mawi andjadjari doemateng Sitinggil, bibaranipoen ngentosi kondooripoen Goesti Radèn Mas Dårådjatoen.

5. Palenggahan-dalem dampar, bangkoe wadah tjepoeri, pangodjokan, sartå tjantjadan, dipoen tåtå wonten oeleng kagoengan-dalem Bangsal Kentjånå, saladjengipoen kawijosaken doemateng Sitinggil, dipoen songsongi, ingkang ngampil abdidalem keparak pårå Goesti, abdidalem Wedånå keparak pårå Goesti oegi andèrèk wingking palenggahan-dalem dampar.

Palenggahan-dalem dampar waoe, kåtåtå wonten kagoengan-dalem Bangsal Mangoentoer-tangkil, abdidalem keparak pårå Goesti ingkang ngampil, ladjeng marak wonten ngandap sisih kilèn madjeng mangétan, déné abdidalem Wedånå keparak pårå Goesti linggih koersi ingkang sampoen dipoen soedijakaken.

6. Ing sawijosipoen palenggahan-dalem dampar waoe, sadåjå abdidalem ingkang sowan sami hoermat andodok, déné abdidalem pradjoerit Njoetra, hoermatipoen inggih kados adat.

7. Hoeroet-hoeroetanipoen lampah andjadjari doemateng Sitinggil, kados ing ngandap poenikå :

Abdidalem Somâtali, abdidalem Paréntah Loehoer Karaton, abdidalem Poenâkawan, abdidalem Boepati, abdidalem Poenâkawan Pâlâwidjâ-Tjébolan, abdidalem Pradjoerit Soemâhatmadjâ, palenggahan-dalem dampar, tindakipoen Goesti Radèn Mas Dârâdjatoen, sartâ pârâ Bandârâ Pangéran.

8. Sowanipoen pârâ Bandârâ Pangéran, abdidalem Boepati, poenâpâ déné abdidalem ingkang sami sowan wonten Sitinggil, inggih kados adat; palenggahanipoen Goesti Radèn Mas Dârâdjatoen wonten sahelér gilang, palenggahan dalem Sampéjandalem Kangdjeng Goesti Pangéran Adipati Anom.

9. Lenggah sawatawis, Goesti Radèn Mas Dârâdjatoen, ladjeng andawoehaken doemateng abdidalem Boepati-Najâkâ Gedong, kakarsakaken ngirit mijosipoen adjat dalem paredèn, kados adat.

10. Satelasipoen adjat-dalem paredèn, sawatawis Goesti Radèn Mas Dârâdjatoen ladjeng kondoer angedaton, sadâjâ lampahlampah kados nalikâ tindakipoen.

11. Kondoeripoen palenggahan-dalem dampar, mijos nratas kagoengan-dalem Bangsal Kentjânâ, ladjeng kasarékaken kados adat.

Kondoeripoen angedaton Goesti Radèn Mas Dârâdjatoen boten ngagem lenggah. Pârâ Bandârâ Pangéran ladjeng bibaran.

12. Sakondoeripoen Goesti Radèn Mas Dârâdjatoen angedaton, sadâjâ ingkang sowan wonten palataran Kadaton, ladjeng bibar.

13. Bibaranipoen abdidalem pradjoerit wonten Koemendaman, kados adat, lampah-lampahipoen kados nalikâ sowanipoen.

Het bovenstaande in het Nederlandsch vertaald:

Het verloop van den dienst op den Garebeg Pâsâ in het jaar Djé 1870, zooals hieronder is vermeld.

1. De pradjoerits marcheeren vanuit de Koemendaman rechtstreeks door naar

den noorder Aloon-Aloon, dwars over het Kraton-erf; de instrumenten worden daarbij niet geslagen, noch geblazen; ten 9.30 ure moeten zij op den noorder Aloon-Aloon zijn, echter:

hâ: de pradjoerits Njoetrâ marcheeren tot aan den noorder Sitinggil, ten oosten en ten westen van den Bangsal Sitinggil; wanneer Goesti Radèn Mas Dârâdjatoen en de Pangérans op den Sitinggil hebben plaats genomen, moeten die pradjoerits hun plaatsen innemen, zooals op Garebegs is voorgeschreven; na het voorbijdragen van de goenoengans en nadat de gamelan Kodok-Ngorèk opgehouden heeft te spelen, moeten zij naar hun vorige plaatsen teruggaan; het zich terugtrekken gebeurt tegelijk met de andere pradjoerits.

nâ: de pradjoerits Soemâhatmadjâ stellen zich, zooals gewoonlijk, op bij de poort Dânapertâpâ; bij het escorteeren naar den Sitinggil loopen zij vlak voor den dampar uit, achter de poenâkawans Pâlâwidjâ-Tjébolan; op den Sitinggil gaan zij op hun gewone plaatsen zitten; het escorteeren naar den Kraton terug gebeurt op dezelfde wijze als tevoren, terwijl met het zich terugtrekken zij eveneens moeten wachten op de andere pradjoerits.

De Commandant der pradjoerits en de Boepati's-Anom, hoofden van de schillende corpsen, blijven bij hun eigen manschappen.

De pradjoerits Boegis, Soerâkarsâ en de gemeene pradjoerits (of het losse krijgsvolk) marcheeren eveneens op de gewone wijze naar hun plaatsen; dit gebeurt echter zonder gamelan, terwijl ook de instrumenten daarbij niet geluid mogen worden.

De pradjoerits moeten op de gebruikelijke wijze de salvo's over de goenoengans lossen.

2. De Pangérans maken naar gewoonte hun opwachting in den Srimenganti,

doch ten 9.45 ure moeten zij in den Kraton komen en plaatsnemen op de voor hen klaargezette stoelen op het noord-oostelijk gedeelte van den Tratatag Bangsal Kentjånå.

De Poetri's maken op de gebruikelijke wijze haar opwachting; zij zijn volgens adat gekleed, doch dragen daarbij geen oorknoppen, geen slépé, geen bloem en geen kam in het haar.

3. De Rijksbestuurder en al zijn mede-ambtenaren van de buiten-, binnen- en andere diensten, maken, zooals gewoonlijk is voorgescreven, hun opwachting.

Wanneer de goenoengans voorbijgedragen zijn, moet de Rijksbestuurder op de gebruikelijke wijze daarachter volgen naar den grooten Masdjid; hij hoeft hiertoe het vorstelijk bevel niet af te wachten.

De Boepati's-Najåkå Gedong en hun ondergeschikten krijgen het bevel van Goesti Radèn Mas Dårådjatoen, wanneer zij de goenoengans moeten begeleiden; echter mogen zij, nadat zij die taak volbracht hebben, naar huis teruggaan, en hoeven zij niet weer hun opwachting te maken.

De gamelans Monggang en Koðok-Ngorèk worden op de gewone wijze opgesteld, maar worden niet bespeeld; alleen de gamelan Koðok-Ngorèk bij wijze van hormat bij het voorbijdragen van de goenoengans; het begin van het bespelen en het beëindigen daarvan gebeuren zonder het vorstelijk bevel af te wachten (er moet alleen heel zachtjes gespeeld worden).

De muzikanten maken hun opwachting, zooals op Garebegs is voorgescreven (het strijk-orkest ten noorden van den Bangsal Mandålåsånå, het blaas-orkest op den Sitinggil), maar zij nemen hun instrumenten niet met zich mee.

4. De Poenåkawans en soortgelijke afdeelingen nemen de voorgescreven plaatsen in, terwijl het escorteeren naar

den Sitinggil eveneens op de gebruikelijke wijze gebeurt.

De dienstdoende Poenåkawans Langenastrå escorteeren den dampar ter linker en rechter zijde naar den Sitinggil, terwijl het betrekken van de wacht eveneens gebeurt, zooals op Garebegs is voorgescreven.

De gamelans sléndro en pélog moeten op de gewone wijze in de Gedongs Gångså opgesteld worden, maar zij mogen niet bespeeld worden; de gamelanspelers, de zangers en de zangeressen nemen op het Kratonerf plaats; zij hoeven niet naar den Sitinggil mee te gaan, maar moeten met het naar huis gaan wachten, totdat Goesti Radèn Mas Dårådjatoen is teruggekeerd.

5. De dampar, het tafeltje voor het sirihstel, de standaard voor den kwispelaar en de voetenbank worden in het middenste gedeelte van den Bangsal Kentjånå opgesteld; bij het dragen naar den Sitinggil wordt er een songsong, door een dienaress te dragen, boven den dampar gehouden; de chefs van de dienaressen gaan achter den dampar mee.

De dampar wordt in den Bangsal Mangontoer-tangkil opgesteld; de draagsters nemen dan plaats beneden in het westelijk gedeelte met het gezicht naar het oosten gekeerd, terwijl de chefs van de dienaressen op de voor haar klaargezette stoelen plaatsnemen.

6. Bij het passeeren van den dampar moeten alle ambtenaren als hormat gehurkt gaan zitten, en de pradjoerits Njoetrå op de gebruikelijke wijze het saluut geven.

7. De volgorde van het escorte naar den Sitinggil is als volgt: de ambtenaren van de afdeelingen Soemåtali, Paréntah Loehoer Karaton, Poenåkawan, de Boepati's, de Poenåkawan Pålåwidjå-Tjébolan, de pradjoerits Soemåhatmådjå, de dampar, Goesti Radèn Mas Dårådjatoen en de Pangérans.

8. De Pangérans, de Boepati's en de ambtenaren, die op den Sitinggil hun

opwachting moeten maken, nemen hun gebruikelijke plaatsen in; de zetel van Goesti Radèn Mas Dârâdjatoen is geplaatst ten noorden van den gilang (verhoogd vloergedeelte) van den Kroonprins.

9. Na eenige oogenblikken gezeten te hebben, geeft Goesti Radèn Mas Dârâdjatoen aan den Boepati-Najâkâ Gedong het bevel om de goenoengans te begeleiden, hetgeen op de gebruikelijke wijze moet gebeuren.

10. Even nadat de goenoengans voorbijgedragen zijn, keert Goesti Radèn Mas Dârâdjatoen naar den Kraton terug; het verloop van deze tocht is precies hetzelfde als dat van de heenweg.

11. De dampar wordt dwars door den Bangsal Kentjânâ weggedragen en vervolgens op de gewone plaats teruggebracht.

Bij den terugkeer in den Kraton gaat Goesti Radèn Mas Dârâdjatoen niet zitten; de Pangérans mogen zich daarna terugtrekken.

12. Als Goesti Radèn Mas Dârâdjatoen zich in den Kraton heeft teruggetrokken, mogen allen, die op het Kraton-erf hun opwachting hebben gemaakt, naar huis gaan.

13. Het terugtrekken van de pradjoeirts naar den Koemendaman gebeurt op de gewone wijze, terwijl het verloop ervan gelijk is aan dat bij het opmarcheeren.

Welke zijn nu de afwijkingen van de gebruikelijke wijze van viering?

Evenals op den Malem Selikoer zijn noch Gouverneur en andere plaatselijke autoriteiten, noch particulieren tot bijwoning van den Garebeg uitgenoodigd geworden.

De verschillende gamelans zijn op de gewone plaatsen opgesteld, maar niet bespeeld, uitgezonderd de Kodok-Ngorèk -en dan nog heel zachtjes- als onafscheidelijke hormat aan de goenoengans (spijsbergen). De muzikanten hebben wel hun opwachting moeten maken, doch zonder hun instrumenten.

De pradjoeirts zijn van den Koemendaman rechtstreeks naar den noorder Aloon-Aloon door gemarcheerd, ¹⁾ weliswaar dwars door den Kraton, zooals gewoonlijk gebeurt, doch zonder tromgeroefel, fluitspel, bekkenslag of trompetgeschal; even geluidloos heeft het opmarcheeren plaats gehad van de pradjoeirts van den Kroonprins (het corps Soerâkarsâ), van die van den Rijksbestuurder (het corps Boegis) en van de pradjoeirts arahan. Wel zijn, toen de dampar voorbij werd gedragen, door het corps Njoetrâ, dat zich op den Sitinggil had opgesteld, de normaal voorgescreven eerbewijzen gegeven. Het lossen van de salvo's over de goenoengans is gehandhaafd, omdat die salvo's te beschouwen zijn als een soort dongâ over die offergaven.

De goenoengans zelf, als zijnde adjat-dalem (vorstelijke offergaven), kunnen, vooral op zulk een belangrijk godsdienstigen dag, onmogelijk achterwege gelaten worden. Het schenken van offergaven op bepaalde dagen is een godvruchtige plicht van den Vorst en, bij diens ontstentenis, van zijn familie, dus van den Kraton (zie ook blz. 96).

De reden, dat de dampar de normaal voorgescreven eerbewijzen van het corps Njoetrâ heeft gekregen, is, dat hij beschouwd wordt als het symbool van de vorstelijke waardigheid. Uit de pranatan valt zelfs op te merken, dat de dampar geheel vereenzelvigd is geworden met den persoon van den Vorst. De groote songsong gilap is boven den dampar gehouden; de dampar is opgesteld geweest in het midden van den Bangsal Kentjânâ en, bij het vertoeven op den Sitinggil, op den Bangsal Mangoentoertangkil (zie foto 1); het wegdragen ervan, na afloop van de plechtigheid, is gebeurd dwars door den Bangsal Kentjânâ; m. a. w. op dezelfde wijze als ook de Vorst

¹⁾ Het gebruikelijke, langzaam voorbijparadeeren van de pradjoeirts over den Sitinggil, heeft dus niet plaats gehad.

zou gezeten en geloopt hebben. Voor den *dampar* zijn alle voor den Vorst voorgeschreven eerbewijzen gegeven, zooals het *ndodok* (hurken) van de *abdidalems* in den Kraton en op den *Sitinggil*; het *saluut* van het corps *Njoetrâ*; het dragen om den hals van den *samir* (d.i. een dienstband, bestaande uit een lint van *tjindé*-stof, waarvan de uiteinden versierd is, hetzij met een geborduurde *Garoeđamotief* of met een eenvoudiger teekening, hetzij slechts afgezet met een *pasement*; aan de uiteinden hangt tenslotte een franje van gouddraad of van heel eenvoudige glazen kraaltjes) door de draagsters ervan. De *ampilan* of *regalia* daarentegen zijn niet meegedragen, omdat deze gedacht worden tot de persoonlijke attributen te behooren van den Vorst.¹⁾ Het werd dus voldoende geacht den persoon van den Vorst uitsluitend door den *dampar* uit te beelden, zonder de *ampilan*.

De Kraton-Commissie heeft het dus noodig geacht het symbool van de vorstelijke waardigheid te behandelen en wel om naar buiten toe het ononderbroken vorstenschap te doen uitkomen. In de westersche landen zien wij toch ook zoo spoedig mogelijk na 's Konings dood den troonpretendent tot Koning uitgeroepen worden. „Le roi est mort, vive le roi!”

1) De overname van het bestuur over het rijk Jogjakarta door den Gouverneur van Jogjakarta heeft op den dag na het overlijden van den Vorst in den *Bangsal Srimenganti* plaats gehad. Op die plechtigheid heeft de Gouverneur o.m. het volgende gezegd:

„Aangezien door het overlijden van Zijne Hoogheid *Hamengkoe Boewânâ Sênâpati Ing Ngalâgâ Ngabdoerachman Sajidin Panâtâgamâ Kalifattoelah VIII*, het rijk Jogjakarta, dat door Zijne Hoogheid, krachtens *Acte van Verband* van 8 Februari 1921, in leen was ontvangen van het Gouvernement van Nederlandsch-Indië, tot het Gouvernement is teruggekeerd, zoo verklaar ik, namens de Regeering van Nederlandsch-Indië het bestuur over het rijk Jogjakarta te aanvaarden en alle bevoegdheden van den Sultan, zoowel in als buiten den Kraton uit te oefenen tot het der Regeering van Nederlandsch-Indië zal hebben behaagd den nieuwen Sultan in gezag en waardigheden van den overleden Sultan te bevestigen.

Ten blijk daarvan neem ik hierbij onder mij het rijkszegel en de rijkssieraden.”

Uit deze rede blijkt dus duidelijk, dat de Gouverneur zich als Sultan beschouwde en als zoodanig de *regalia*

Hoe is de Kraton-Commissie tot die gedachte gekomen? Wel, de Commissie heeft toen het verhaal van de troonsbestijging van Vorst *Barâtâ* voor oogen gehad. Vorst *Barâtâ*, een jongere broeder van *Râmâ*, heeft de regeering over het rijk *Ngajodjâ* uitsluitend willen aanvaarden in *Râmâ*'s naam; zoodra *Râmâ* van zijn ballingschap zou zijn teruggekeerd, zou *Barâtâ* ten gunste van zijn ouderen broeder *abdiceeren*. En om de continuïteit van *Râmâ*'s regeering nu duidelijk naar voren te doen treden, wordt er bij iedere gelegenheid, dat *Barâtâ* audiëntie verleent, *Râmâ*'s schoei-*sel* op den troon geplaatst, terwijl *Barâtâ* zelf, naar den troon toe gekeerd, gezeten is.²⁾

De Kraton-Commissie is dus zelfs nog verder gegaan; zij heeft de leeg *dampar* zonder meer als vorstelijk symbool beschouwd. Dit kon ook niet anders, wijl de troon niet vacant was, doch slechts niet door een Sultan persoonlijk bezet, hetgeen met *Râmâ*'s troon wel het geval was.

In het costuum van de *Poetri*'s was nog een afwijking van het gebruikelijke op te merken. Het is gewoonte, dat de vrouwelijke familieleden, gedurende de eerste 40 of zelfs 100 dagen na een sterfgeval, als teeken van rouw, haar oorknoppen afleggen. Daar nu de Ga-

onder zich nam, als zijnde de attributen van den Vorst. De *regalia* zijn hier dus niet als symbool te beschouwen van de vorstelijke waardigheid.

2). Dit verhaal is door de vereeniging *Sri Jogâ Barâtâ* - een soort coöperatieve vereeniging van *poetrâ*-*poetrâ*-dalem (d.z. kinderen van een Vorst) met haar of hun echtgenooten - ter eere van de verheffing van den tegenwoordigen Vorst opgevoerd. Aan deze opvoering werd uitsluitend deel genomen door de leden van die vereeniging. Dit had het zeer merkwaardige gevolg, uniek in de geschiedenis van den *wajang-wong*, dat er enkel en alleen broeders en ooms, schoonbroeders en -ooms van den Vorst in optraden. (Een *Pangéran-boetâ* mag toch wel eenig genoemd worden!) Verder fungeerden eveneens *Pangéran*s als *dalang* (d.i. verhalen) en als *pangepak* (d.i. de persoon, die het tempo van dans en gamelan regelt door het slaan op een houten blok: *keprak*), terwijl de Rijksbestuurder de bel bediende, die de spelers moest waarschuwen, wanneer zij op moesten komen. De *boetâ*-bindeng zóó kersversch uit de Leidsche studentenbanken, oogstte wel het grootste succes.

rebeg Pàsà nog geen maand na 's vorstens overlijden heeft plaats gehad, hebben de Poetri's toen dus geen oorknoppen gedragen. Doch behalve deze juweelen hebben zij nog den slépé (gouden buikband met brillanten gesp) en den brillanten haarkam afgelegd, en geen bloem in het haar gestoken.

En tenslotte is er geen gebruik gemaakt van oetoesandalems, d. z. boodschappers, die de vorstelijke bevelen hebben over te brengen. De plechtigheid heeft toen dus een automatisch verloop gehad, met dit gevolg, dat zij in iets meer dan een half uur was afgelopen, terwijl een gewone Garebegviering zeker wel meer dan twee uur duurt.

Een opvallend kenmerk van dien Garebeg Pàsà is dus, behalve het kiezen van den dampar tot symbool van de vorstelijke waardigheid, de viering in de allergrootste stilte, wat de gedrukte stemming, die toen heerschte, nog sterker heeft doen uitkomen. „Garebegé njenjet banget”, zei het volk toen. De Jogjasche Kraton heeft met die wijze van viering van zijn innerlijke rouw willen getuigen. Het was de zuiverste vorm van een rouw-Garebeg, en hiermede heeft de Kraton zijn overleden Vorst geen groter eer kunnen bewijzen.

Hun, die gewoon zijn de Garebegs in groote vroolijkheid en blijheid bij te wonen, zal van dien Garebeg Pàsà de indruk blijven van een grootsch rouwbetoon, indrukwekkend door de doodsche stilte, waarin het heeft plaats gehad. De sultanaatsambtenaren, die op den Pagelaran moeten verschijnen, zullen dien indruk wellicht in mindere mate hebben gekregen. Het gezicht van de lange stoet, die met langzame passen en in de grootste stilte zich vanuit den Kraton naar den Sitinggil voortbewoog, is om nimmer te vergeten: voorop de Kraton-ambtenaren (heel merkwaardig, maar naar mijn idee zijn zij 'in nog groter getale verschenen dan anders, alsof een ieder door het bijwonen van

dezen Garebeg de rouw om zijn Vorst vooral tot uiting wilde brengen); daarna de Kraton-Boepati's, vervolgens de dampar, en vlak hierachter Goesti Radèn Mas Dàràdjatoen met alle Pangérans; geheel achteraan de Poenâkawans-Kadji's en de Keparaks (zie foto 2). Alle gezichten stonden even ernstig strak, en het gewone gepraat en gelach onder elkaar ontbrak geheel. Ook leek het mij toe, alsof het geroezemoes onder de toeschouwers achterwege bleef. Ieders gemoed werd blijkbaar geroerd door den aanblik van die stille stoet, met in het midden de dampar met den grooten gouden song-song daarboven. Vooral het gezicht van den leegen dampar, eenzaam opgesteld op den Bangsal Mangoentoer-tangkil (zie foto 1), waar het anders vol levendigheid is van de vele draagsters van de regalia, had iets heel ontroerends („njemedoti”).

Ook op den noorder Aloon-Aloon heerschte niet de gewone luidruchtigheid en vroolijkheid, die het kenmerk vormen van Garebegs. Men zag er weliswaar de attributen van de verschillende golongans en regentschappen, zooals songsong-agoeng, daloedag, oemboel-oemboel, gendérà en rontèk, doch men hoorde er geen gamelan, want die waren niet mede genomen, en evenmin de réjogs of koeda-kepeng. (zie bijlage C). Het aantal dessalieden, dat gewoonlijk op Garebegs in de stad komt, leek mij niets verminderd, alsof ook het volk mee wilde getuigen van zijn rouw.

IV. De Ngabektèn.

Het is gewoonte om dadelijk na beëindiging van den Pàsà bij familieleden en bij zijn meerderen op bezoek te komen om dezen om vergeving te vragen voor in het afgelopen jaar jegens hen begane fouten en tekortkomingen. Men brengt zijn oudere familieleden en zijn meerderen dan den z.g. kniekus, doch is die meerdere jonger in generatie, dan verrichten zij onderling den z.g. salaman. Deze laatste ceremonie

wordt ook uitgevoerd door personen, die van gelijken rang zijn en tusschen wie geen familierelaties bestaan.

De ceremonie van den kniekus („ngabekti” of „oedjoeng”) bestaat hierin, dat men met den neus den rechterknie van den oudere of van den meerdere even aanraakt, terwijl men daarbij de handen met de palmen naar boven gekeerd onder den knie houdt. Indien die oudere of meerdere op den grond zit, heeft men zich dus heelemaal voorover te buigen; de ellebogen worden dan daarbij als steun gebruikt.¹⁾

De salaman gebeurt als volgt. Men steekt elkaar de handen toe en laat deze dan even over elkaar heen strijken, waarna men, of de handen ter hoogte van het hoofd opheft, hierbij met de vingertoppen het hoofd al dan niet even aanrakend, of de hand naar het hart brengt. Als men den salaman verricht met den Vorst, dan doet men altijd het eerste manuaal: men brengt a.h.w. het vorstelijk eerbewijs eerbiedig naar het hoofd. De tegenwoordige Vorst maakt ook dezelfde handbeweging, wanneer hij den salaman verricht met zijn tantes en ooms, kinderen van vorige Vorsten, en met zijn oudere zusters en broeders. Bij den salaman met alle anderen brengt hij de hand naar het hart. Wanneer Sultan en Soenan elkaar begroeten, heeft er ook altijd de salaman plaats, maar met het laatstgenoemd manuaal.

Het plegen van de geheele ceremonie wordt algemeen genoemd: sawalan, naar de maand Sawal, waarin dat gebeurt; in den Kraton wordt zij genoemd: ngabektèn.

De ngabektèn in den Kraton begint

1) In den Soloschen Kraton is het gewoonte om Zijne Hoogheid den Soesoehoenan den voetkus te brengen, waarbij dus niet den knie, maar den (rechter) voet „gekust” wordt. Komen er echter gasten uit den Jogjaschen Kraton den Soenan om den ngabekti verzoeken, dan mogen zij die ceremonie op hun eigen manier uitvoeren (dus den knie „kussen”). Maar komen er gasten uit den Soloschen Kraton den Sultan om den ngabekti verzoeken, dan brengen zij den Vorst tóch den kniekus en niet den voetkus.

op den dag van den Garebeg Pàsà en duurt zeven dagen lang. Het eerst zijn de Poetri's aan de beurt. Dadelijk na afloop van den Garebeg neemt de Vorst plaats op den oostelijken rondgang van den Pràbàjeksà. Hij is dus nog in Garebeg-costuum gekleed, en hierom moeten alle Poetri's, die hem de eerbiedsbetuiging willen brengen, eveneens in vol ornaat, i.c. kampoehan, gestoken zijn. De Poetri's, — dochters van (vorige) Vorsten —, de Sultansvrouwen en -weduwen, en de echtgenooten van de Pangérans-poetrà, -d.z. pangérans, zoons van (vorige) Vorsten —, nemen op denzelfden rondgang als de Vorst plaats; alle andere Poetri's zijn plaatsen toegewezen op den tratag daarvóór. De Poetri's-poetrà die in generatie en in leeftijd ouder zijn, en de Sultansweduwen, verrichten den salaman met den Vorst; de andere Poetri's moeten hem den kniekus brengen.

De ngabektèn van de Pangérans heeft tegelijk met dien van den Rijksbestuurder en alle Boepati's plaats, en wel op den dag, volgende op den Garebeg. Deze plichtigheid heeft plaats in den Bangsal Kentjànà. De vorige Vorst placht daarbij op den troon te zitten, met links van zich zijn ouderen broeder Pangéran Mangkoekoesoemà. De andere Pangérans zaten op het tapijt ter weerszijden vóór den troon. De Rijksbestuurder zat recht tegenover den Vorst net op den rand van het tapijt; links achter dien ambtenaar zaten de Boepati's van de binnendiensten, rechts achter hem de Boepati's van de buitendiensten.

Dit was een specifieke regeling van den vorigen Vorst. Zijne Hoogheid Sultan IX heeft de oude regeling weer ingevoerd, waarbij, behalve de Vorst zelf natuurlijk, echter zonder troon, alleen de Loerachs-Pangéran en de Pangérans, die ouder in generatie en in leeftijd zijn dan de Vorst, boven in den Bangsal Kentjànà plaatsnemen. De jongere Pangérans zitten op den rondgang ervóór, en de Rijksbestuurder en

alle Boepati's op den Tratatag Bangsal Kentjånå.

Op die plechtigheid wordt het volgende costuum gedragen: blauwe koeloek (de Pangréans) of witte koeloek (de Boepati's), kampoehan, lange witte broek, witte mogå, met kris en wedoeng; het bovenlijf blijft daarbij onbedekt. ¹⁾ Bij den salaman wordt alleen de wedoeng afgelegd, bij den ngabekti kris en wedoeng.

Na den ngabektèn van Pangérans en Boepati's geeft Zijne Hoogheid de Sultan aan zijn mannelijke bloedverwanten — kleinzoons van een Vorst (de z.g. waja-dalem) gelegenheid hem den kniekus te brengen, doch eerst gaat hij zich in zijn dagelijksch costuum omkleeden. Deze ceremonie had vroeger plaats in den Gedong Koenig; tegenwoordig sinds dat gebouw gerestaureerd wordt, in den Tratatag Pråbåjekså.

Op den derden dag na den Garebeg Påså is het de beurt van de vrouwelijke bloedverwanten en van de Keparaks (dienaressen), die een roode oedet (soort van sjerp) dragen; dit zijn zij, die de rang hebben van loerah en hooger, en

alle Keparaks, die tot de afdeeling Soembågå en Pasindèn-Bedåjå behooren. Ook dit gebeurt onofficieel in den Tratatag Pråbåjekså. ²⁾

Op de volgende dagen kunnen zij, die op de vorige dagen om bepaalde redenen de ceremonie niet hebben kunnen verrichten, dan alsnog het verzoek daartoe doen.

De ngabektèn-periode wordt op den zevenden dag na den Garebeg Påså afgesloten door het ngabekti van den Pangoeloe en de Kadji's, die tenminste den rang bekleeden van bekel of penadjoengan. ³⁾ Dit gebeurt min of meer officieel in den Bangsal Kentjånå. De Pangoeloe neemt plaats recht tegenover den Vorst. De Kadji's met den rang van loerah of panèwoe-anom en hooger zitten op den rondgang, en alle overigen op den Tratatag Bangsal Kentjånå. Komen er Sids hun opwachting maken, dan nemen deze ook plaats in den Bangsal Kentjånå, doch aan de noordzijde.

Buiten den Kraton hebben er in de dalems van Poetri's, Pangérans, en Boepati's in het klein ngabektèns plaats.

¹⁾ Zie Djawå 1939 no. 6 blz. 307.

²⁾ De Keparaks van de afdeeling Soembågå zijn dienaressen, die tot taak hebben de gezichts- en hoofdtooi van bruiden, Serimpi-danseressen, en de Manggoengs (d. z. de meisjes, die op Garebegs de rijkssieraden vóór den Vorst uit dragen) te verzorgen.

De Keparaks van de afdeeling Pasindèn-Bedåjå zijn de zangeressen, die den Serimpi- en Bedåjå-dans met haar gezang moeten begeleiden. Dit gezang is dan tevens het verhaal, dat met den dans uitgebeeld wordt. Tot deze groep behooren niet de beroepszangeressen, die den gamelan, o. a. in den wajang-wong, met haar gezang begeleiden; deze zangeressen zijn geen Keparaks en worden genoemd: abdidalem gérong-èstri. Zij ressorteeren onder de mannelijke abdidalems, en wel een gedeelte onder den Wedånå Poenåkawan-Pasindèn, die weer als opperste chef heeft den Parintah Poenåkawan, en het overige gedeelte onder de afdeeling Nijågå van den Kawedanan Gladag-Krijå. Dit verschil in chef staat in verband met het ontvangen van haar salaris van twee verschillende instanties, n. l. van de civiele lijst respectievelijk van den Sultanaatskas; dit salaris-onderscheid is in het begin van dit jaar opgeheven, doordat de heele Kawedanan Gladag-Krijå naar de civiele lijst is overgegaan.

De strenge scheiding tusschen de twee groepen: Keparak-Pasindèn en gérong-èstri is iets heel speciaals van den Jogjaschen Kraton.

³⁾ In groote lijnen en in hiërarchische volgorde zijn de rangen van de Sultanaatsambtenaren als volgt:

- 1 Papatihdalem (de Patih van den Vorst, of Rijksbestuurder),
- 2 Pangoeloe,
- 3 Pangéran-Sentånå (Pangérans, die geen zoons zijn van een Vorst),
- 4 Boepati-Najåkå
- 5 Boepati-Patih-Kadipatèn (de Patih van den Kroonprins),
- 6 Boepati-Pangrèh-Prådjà (de Bestuursregenten),
- 7 { Boepati-Anom mantoedalem (de schoonzoons van een Vorst)
- 8 { Boepati-Anom 24 djoeng (de Patih van den Rijksbestuurder en de Boepati-Djakså),
- 9 { Boepati-Anom 12 djoeng,
- 8 Riå-Boepati;
- 9 { Wedånå
- 10 { Panèwoe-toewå } (5 djoeng)
- 11 { Loerah
- 12 { Panèwoe-Anom } (3 djoeng)
- 11 { Bekel-toewå
- 12 { Mantri } (2 djoeng)
- 12 { Bekel-anom
- 13 { Penadjoengan } (1 djoeng)
- 13 { Djadjar
- 13 { Bajaran.

N. B. Vroeger werd de bezoldiging geregeld naar djoengs, d. i. een vlaktemaat, die gelijk staat met 4 bahoë. Deze regeling was reeds onder Sultan VII afgeschaft en omgezet in een bezoldiging in geld.

Het is gewoonte, dat, wanneer één der genoemde personen den Vorst die ceremonie niet gebracht heeft, zij anderen dat eerbewijs ten aanzien van zichzelf niet mogen laten verrichten.

Tenslotte rust op alle Kraton- en Sultanaatsambtenaren de verplichting den Rijksbestuurder de kniekus te brengen. Deze ceremonie wordt verdeeld over vier à vijf opeenvolgende dagen, en heeft plaats in den Kapatihan.

De ngabektèn in den Kraton is in de sultanlooze periode niet gehouden, daar hier weer het godsdienstige karakter aan ontbreekt. En gedachtig aan den juist hierboven beschreven regel, zijn er in den Kapatihan en in de diverse dalems ook geen ngabektèn gehouden.

V. De Garebeg Besar.

Er zijn in het Javaansche jaar drie groote godsdienstige feesten ¹⁾ te vieren, te weten :

den Garebeg Moeloed op den 12den Rabingoelawal of Moeloed, ter herdenking van den geboortedag en van den sterfdag van den Profeet ;
den Garebeg Pàsà op den 1sten Sawal, den dag na de beëindiging van de vastenmaand Pàsà, ter eere van deze gebeurtenis ; ²⁾

den Garebeg Besar op den 10den Doelkidjah of Besar (de laatste maand van het jaar), het offerfeest, dat in nauw verband staat met de bedevaart naar Mekka.

Soedjànà Tirtàkoesoemà schrijft over den Garebeg Besar in zijn hiervoor reeds meermalen genoemd boek op blz. 151 het volgende :

„Dat „groote” feest wordt gevierd in Mekka, om welke reden ook gesproken wordt van het Mekkaansche feest, hetwelk met zijn veelvuldige, ... plechtigheden, zijn omgangen om den tempel, zijn

religieuze wandelingen, zijn bezoeken aan verschillende heilige plaatsen, zijn eindelooze in staande houding aan te hooren preek, zijn steenigen van den duivel, zijn offers en offermalen, valt in de 12de maand van het jaar. Den naam van die maand dzoell-hiddjah heeft de Javaan verbasterd tot doelkidjah, welke om haar bijzondere gewicht voor het godsdienstig leven ook de groote maand, sasi besar, wordt genoemd.”

En iets verder op :

„De groote dag van het Mekkaansche feest is de tiende, de dag van het offer. Gelijk de plechtigheden van dit feest in het algemeen met het leven van den aartsvader Ibrahim, Abraham en van den zoon, volgens de moslemen niet Izaäk, maar zijn broeder Ismaël, in verband wordt gebracht, zoo wordt ook het offer beschouwd als een herdenking van Ibrahims bereidwilligheid om zelfs zijn geliefden zoon Allah ten offer te brengen.

De bedevaartgangers slachten op dien dag een kameel of schaap en houden daarvan een offermaal.”

In den Jogjaschen Kraton is het ook gebruikelijk op den Garebeg Besar een offer te geven, dat „talkyah” genoemd wordt.

Twee dagen vóór den Garebeg Besar wordt de Wedànà Poenàkawan-Kadji bij Zijne Hoogheid den Sultan ontboden om een brief, waarin een dawoeh vervat is, aan den Pangoeloe te overhandigen. Deze dawoeh handelt over het te geven vorstelijk offer, dat gewoonlijk bestaat uit een zestal runderen. In dien brief nu krijgt de Pangoeloe de toestemming om die dieren te laten slachten en het vleesch daarna te verdeelen, daarbij geluk en voorspoed

¹⁾ Zie hierover mevr. Resink-Wilkens : Over den Jogjaschen Feest kalender Djâwâ 1932 no. 4/5 pag. 166 e. v.

²⁾ En niet ter eere van het „Inlandsch Nieuwjaar”, zooals nog door vele Europeanen en zelfs groote Europeesche dagbladen gedacht wordt.

afsmeevend voor den Vorst en diens naaste familieleden: de (bij)vrouwen, de kinderen, de broeders en zusters.

Deze offergave, als zijnde een vaste, godsdienstige verplichting van den Vorst, heeft de Kraton-Commissie wel volbracht. Alleen de bewoordingen van den brief zijn natuurlijk naar omstandigheden gewijzigd, zooals b. v. de zegeningen, die, bij ontstentenis van den Vorst, toen in de eerste plaats moesten worden afgesmeekt ten behoeve van de leden van genoemde Commissie.

De dawoeh luidde als volgt:

Manirå pårå ingkang sami nindakaké Pangoewahosdalem Paprintahan Karaton, Soewargi Ngarsådalem Sampéjandalem Ingkeng Sinoehoen ¹⁾ Kangdjeng Soeltan, ingkang djoemeneng kaping VIII,

doemateng Kjahi Pengoeloe Kadji Moekamad Kamaloeddiningrat;

Wijosé bab lemboe talkyah saking manirå, ingkang doemateng pekenirå, penikoe sanijat manirå talkyah, manirå pasrahaké doemateng pekenirå.

Lemboe talkyah saking manirå waoe, toemoenten pekenirå pragadå sadåjå, déné oelamé manirå paringaké dadosså sidekah manirå doemateng pekenirå, pekenirå bagéjå doemateng sakântjå pekenirå sadåjå ingkang wradin, kados adat ingkang sampoen kalampahan, sartå pekenirå andongaknå kasoegengan manirå, tindak manirå sartå Poetrå-sentånådalem ingkang langkoeng pakèwed.

Makaten malih pekenirå manirå idini damel wakil amragad talkyah manirå waoe sanijaté pisan, doemateng kântjå pekenirå ingkang pekenirå pitados.

Déné pratélané ingkang sampoen manirå wengkoe wènten talkyah

penapi déné tjatjahé lemboe ingkang saking manirå penikoe kawrat wènten ing serat pémoetan peniki sadåjå.

Ingkang penikoe ladjeng pekenirå tindakaké sampoen ngantos kakerangan. ²⁾

Sinerat tanggal kaping 8 Besar 1870.

(w.g.) Dårådjatoen

Mangkoekoesoemå

Tédjåkoesoema

Poeroebåjå

Pakoeningrat

De serat pémoetan, die in bovenstaande dawoeh vermeld wordt, in slechts een lijst van de namen van de kinderen en de broeders en zusters van den juist overleden Vorst, en lijkt mij overbodig hier ook te vermelden.

De Garebeg Besar is in de sultanlooze periode precies op dezelfde wijze gevierd als de Garebeg Påså. Er bestond alleen dit kleine verschil in de kleeding der Poetri's, dat zij, aangezien de zware rouw van 40 dagen voorbij was, wel oorknoppen hadden gedragen, doch nog geen slépé, brillanten haarkam en een bloem in het haar. Er heerschte toen ook niet meer die sterk gedrukte stemming, die zóó haar stempel heeft gedrukt op den vorigen Garebeg.

De gebruikelijke exercitie-oefeningen van de Pradjoerits gedurende tien dagen vóór een Garebeg (de Gladi's-Reged en de Gladi-Resik) zijn evenmin als die vóór den vorigen Garebeg gehouden.

VI. Het *njirami* of *reinigen van de poesaka's*.

Het is bij de Javanen gewoonte om zijn poesaka's eens in het jaar te reinigen. Dit gebeurt dan veelal in de eerste maand van het Javaansche jaar: Soerå. De Kraton kiest daar in de eerste plaats den Dinsdag-Kliwon voor uit; komt deze dag in de maand Soerå niet voor, dan wordt de Vrijdag-Kliwon genomen.

¹⁾ Het is in den Jogjaschen Kraton gebruik om overleden Vorsten te betitelen met: „Ingkeng Sinoehoen” d. i. hem, dien men in eere houdt; de regeerende Vorst alleen heeft den titel van: „Ingkeng Sinoewoen”, d. i. hem, wien men om gaven vraagt.

²⁾ Zie over de Bagongan-taal in Djāwā 1939 No. 6 blz. 326-ad 19.

Het njirami in den Kraton heeft op vier achtereenvolgende dagen plaats, en wel op een pleintje vóór den Bangsal Abrit (deze laatste is een kleine pendâpâ, achter den Gedong Koening gelegen). Midden op dat pleintje bevindt zich een marmeren gilang, die bestemd is tot plaats van reiniging van de lansen. Aan de oostzijde wordt het pleintje afgesloten door den Djamban (een kamer, grenzend aan het noordelijk gedeelte van den Prâbâjeksâ, en gedurende de restauratie van den Gedong Koening door den Vorst als slaapvertrek gebruikt); aan de zuidzijde door den Mândrâgini (een verlengstuk naar het westen toe van den noordelijken èmpèr of omme-gang van den Prâbâjeksâ), en aan de westzijde door de Gedong Hinggil (een hoog vierkant gebouw, waarin o.a. de heilige vlaggen bewaard worden)¹⁾. Langs den Djamban en de Mândrâgini is het pleintje overdekt met een overkapping van bamboelatten (een z. g. tambel). Onder dezen tambel zijn lange tafels opgesteld, waarop de verschillende benodigdheden voor het reinigen worden klaargelegd, en voorts daaronder op den grond eenige aarden potten, gevuld met water, waarin bloemblaadjes gestrooid zijn. Aan die tafels zullen de krissen gereinigd worden. Verder is aan de westzijde van den Bangsal Abrit (vlak langs den Gedong Hinggil) nog een groote tambel gebouwd, waar de Pangerans en de Boepati's kunnen uitrusten, en waar, iets verderop ook de krisscheeden schoongemaakt worden. De rustplaats van de lagere abdidalems is bij den nog meer westelijk gelegen Bangsal Kemasan.

1) Zie plattegrond Kraton Jogjakarta door Dr. L. Adam in Djâwâ 1940 No. 3 t.o. blz. 185.

2) Toen wijlen Sultan VIII in 1919 als Kroonprins naar Nederland ging, kreeg hij van wijlen Sultan VII Kangdjeng Kjahi Ageng Sangkelat als poesâkâ mee. En sedert dien placht Sultan VIII op zijn reizen zich steeds te doen vergezellen door genoemden poesâkâ. Naar mijn weten, heeft de Vorst Kangdjeng Kjahi Ageng Kopèk nooit op zijn reizen meegenomen. In elk geval niet op zijn laatste reis naar Batavia, toen

Op den eersten dag heeft het njirami plaats van een vijftal lansen en eenige tientallen krissen. Die vijf lansen behooren tot de hoogste Kraton-poesaka's; zij zijn de Kangdjeng-Kangdjeng Kjahi Ageng Plèrèd, Baroe, Megatroeh, Gâdâtapen en Gâdâwedânâ. Onder de tientallen krissen bevinden zich ook de allerheiligste, zooals de Kangdjeng-Kangdjeng Kjahi Ageng Kopèk, Beṭok, Sangkelat, Djâkâ-pitoeroen, e. a.²⁾ Alle poesaka's zijn gewikkeld in een singeb (hoes) van tjindé. De vorengenoemde lansen worden bovendien nog bewaard in lange houten kokers, gesteund door een dubbele standaard. De koker voor den Kangdjeng Kjahi Ageng Plèrèd bevindt zich aan het hoofdeinde van den Pasaréjan-Ageng (het groote praalbed); die voor den Kangdjeng Kjahi Ageng Baroe aan het hoofdeinde van den Pasaréjan-Nâgâ (het kleinere praalbed, dat versierd is met een nâgâ- of slangmotief³⁾); die voor de drie andere aan de westzijde van den Pasaréjan-Ageng. Die kokers worden nog omwikkeld met wit katoen. Dit katoen wordt op den eersten reinigingsdag vernieuwd; dit is het werk van een bepaald aantal Poetri's, die dan ook den dawoeh hebben gekregen om dien dag haar opwachting te maken. De andere lansen zijn òf in mooi met snijwerk versierde houten standaards (plontjon) geplaatst,⁴⁾ òf in haken aan de zoldering van den Prâbâjeksâ opgehangen (temlawoeng). De krissen worden bewaard in glodogs (d. z. met snijwerk versierde houten kisten), waarin zij op geel- of roodzijden kussens rusten. In één glodog gaan drie ten hoogste vier krissen. De glodogs worden neergezet

hij Goesti Raden Mas Dârâdjatoen ging afhaken. Wel had hij toen speciaal Kangdjeng Kjahi Ageng Djâkâ-pitoeroen, den kroonprinselijken poesâkâ, meegenomen, en wel om dezen aan den aanstaanden troonopvolger te overhandigen. Dit is toen ook gebeurd, doch niet den Kangdjeng Kjahi Ageng Kopèk, zooals in een bekend dagblad vermeld heeft gestaan.

3) Djâwâ 1939 no. 6 pag. 319 ad 5.

4) De lansen in plontjons worden met den verzamelnaam „Kjahi Blandaran” aangeduid.

in z.g. panggoengs, d.z. met snijwerk versierde kasten, die veel hebben van miniatuurhuizen op palen.

De voornaamste poesaka's, o.a. ook de oepâtjârâ of rijkssieraden, bevinden zich in den Prâbâjeksâ. In een drietal kamers achter den Prâbâjeksâ boven den Mândrâgini (zie voren) worden de minder voorname lansen en andere soorten van poesaka's bewaard, zooals b.v. dampars, zadels, paardentuig, geweren, e.d. De heilige vlaggen, slagbekkens, schalen, e.d. zijn in den Gedong Hinggil opgeborgen. Tenslotte worden in het slaapvertrek van den Vorst enkele bijzondere poesaka's opgesteld, o.a. de Kangdjeng Kjahi Ageng Poerwâretnâ of Djimat.

Behalve het bepaalde aantal Poetri's moeten op dien eersten dag alle Pangérans acte de présence geven. Omstreeks negen uur worden zij door den Vorst in den Prâbâjeksâ ontboden om de heiligste poesaka's naar buiten te dragen. De Vorst zelf draagt den Kangdjeng Kjahi Ageng Plèrèd, maar daar deze bijzonder lang is, wordt hij daarbij geholpen door den oudst aanwezigen Pangéran. De vier andere lansen, vorengenoemd, en den glodog van den Kangdjeng Kjahi Ageng Kopèk worden door de andere Pangérans gedragen. Het naar buiten dragen van de andere glodogs geschiedt door de wajahs-dalem-kakoeng (d. z. de kleinzons van een Vorst). Alle lansen en glodogs worden in den Bangsal Abrit op standaards en op lang tafels neergelegd.

De plechtigheid begint met het njirami van de Kangdjeng-Kangdjeng Kjahi Ageng Plèrèd, Baroe en Kopèk. Het reinigen van den eerstgenoemden poesakâ gebeurt door den Vorst persoonlijk, die zich hiertoe dan ook op bijzondere wijze gekleed heeft, n. l. het gewone baadje en den njamping aan, doch met den zwarten koeloek (niet te verwarren met den koeloek-kanigârâ, die immers met tarak -d.z. reepjes goud- versierd is) op het hoofd. De Pangérans hebben

den gebruikelijken pranakan ¹⁾ aan. De Kraton-Boepati's en de abdidalems Poenâkawan moeten den pranakan over hun gordelband opgevouwen dragen (di saboekaké). De andere Boepati's en de abdidalems van de afdeelingen Pradjoerit en van den z.g. Nârâprâdjâ (deze laatste omvat de afdeelingen, die den Rijksbestuurder als hun opperste chef hebben, uitgezonderd de Pangrèh-Prâdjâ= het bestuurscorps) moeten in hun tjahos-costuum verschijnen. Dit costuum bestaat uit: kampoehan, tjlanâ pandji-pandji (d.i. een kniebroekje met knoopjes bij den knie ²⁾), en zwarten koeloek voor de Boepati's of gekleurden koeloek voor de lagere ambtenaren. Daar die abdidalems zich in den Kraton bevinden, moet het bovenlijf verder onbedekt blijven. Alle Boepati's en abdidalems hebben den samir om den hals, ten teken, dat zij dragers zullen zijn van vorstelijke bezittingen, i.c. poesaka's.

Het njirami van de lansen gebeurt, zooals hierboven reeds is vermeld, op den marmeren gilang. Op den gilang is een stellage ter borsthoogte geplaatst, waarop de lans neergelegd wordt. Op iederen hoek van den gilang is een geopende songsong-gilap (verguld zonnesherm) in een standaard gestoken. De Kangdjeng Kjahi Ageng Plèrèd wordt n.l. van gelijken rang beschouwd als de Vorst; hierom wordt er, wanneer hij buiten gedragen wordt, altijd een geopende songsong-gilap boven gehouden. Dit naar buiten dragen gebeurt echter heel zelden, n.l. alleen voor de jaarlijkse reiniging en op den Garebeg Moeloed-Dal ³⁾ (dus slechts eens om de acht jaren). Gemakshalve laat men de songsong-gilap op den eersten dag verder maar staan, doch op den tweeden dag worden zij door geelgeverfde songsongs vervangen.

1) Djâwâ 1939 no. 6 pag. 327 ad 19.

2) De Boepati's moeten echter den tjlanâ-tjindé dragen.

3) Soedjânâ Tirtakoesoemâ, Djawa 1932 no. 6 pag. 284 en 287.

Bij het reinigen van een lans moet het andere uiteinde (=boentar) telkens in de hoogte gehouden worden. Ten opzichte van den hoogsten poesaka moet dit werk uitsluitend door een Boepati-Najákâ verricht worden.

De Kangdjeng Kjahi Ageng Baroe is, samen met den kris den Kangdjeng Kjahi Ageng Djâkâpitoeroen, de hoogste poesâkâ van den Kroonprins. In den tijd, dat er een Kroonprins was, werd genoemde lans op den eersten dag van de reinigingsplechtigheid met groote statie uit den kroonprinselijken dalem naar den Bangsal Abrit gedragen. Dit dragen gebeurde dan door den Patih van den Kroonprins. Het njirami geschiedde ook door den Kroonprins zelf, terwijl de Patih als „boentar” fungeerde. Den Kangdjeng Kjahi Ageng Djâkâpitoeroen droeg de Kroonprins zelf reeds achter in den gordel. Bij ontstentenis van den troonsopvolger wordt het njirami van den Kangdjeng Kjahi Ageng Baroe steeds door den oudst aanwezigen Pangeran verricht.

De Kangdjeng Kjahi Ageng Plèrèd en de Kangdjeng Kjahi Ageng Baroe worden tegelijkertijd op den gilang gereinigd. Terzelfder tijd heeft ook het njirami van den Kangdjeng Kjahi Ageng Kopèk door den tweeden Pangéran plaats. Dit gebeurt onder den tambel, zonder dat er speciaal een songsong daarboven gehouden wordt.

Na die drie hoogste Kraton-poesaka's komen de andere pas aan de beurt. Hiermede belasten zich de Pangérans, Boepati's en bepaalde groepen van abdidalems. De Vorst heeft na het njirami in een hoek van den Bangsal Abrit op het gebruikelijke roode kussen plaats genomen, waarna de glodogs één voor één voor hem worden neergezet. Hij haalt er de krissen uit, ontdoet ze van hun singeb, en trekt het lemmet uit de scheede, waarna lemmet en scheede aan den dichtst bijzijnden Pangéran of Boepati of abdidalem, die intusschen, zoo-

veel mogelijk naar rangorde, achter elkaar naar voren zijn gekomen, overhandigd wordt. De scheede geeft men daarna eerst over aan een andere groep van abdidalems, die belast is met haar op te poetsen en van binnen schoon te maken. Met het lemmet alleen in de hand zoekt men vervolgens een plaatsje uit aan de lange tafel onder den tambel en begint met het reinigen. Doch eerst moet er een lapje om den deder (handvat) vastgebonden worden, opdat er geen druppeltje van de waranganvloeistof (rattekruid) op kan vallen.

Het njirami zelf kan in drie fasen onderscheiden worden. De eerste fase bestaat uit het verwijderen van de olielaag van de vorige reiniging. Dit gebeurt door met dunne schijfjes djeroek-petjel (citroen) over het lemmet te wrijven. De citroendeeltjes, die op het lemmet blijven vastzitten, borstelt men met een nat kwastje voortdurend weg. Eventuele roestplekjes worden ook met de citroenschijfjes verwijderd, of, wanneer die zich in te diepe holten bevinden, met een stokje weggepeuterd. Het verdwijnen van de oude olielaag merkt men, doordat de dof-donkere kleur van het staal hoe langer hoe lichter wordt. Is naar iemands meening de oude olielaag geheel verdwenen, dan wast men het lemmet met water goed schoon. Vervolgens wordt het met kawoel (fijne houtvezels, die met tjendânâ-olie geurig gemaakt zijn) goed drooggemaakt, waarna men overgaat tot de tweede fase van behandeling: het inwrijven met warangan-vloeistof. Met een kwastje wordt deze eenige malen over het lemmet gestreken. Dit duurt net zoolang, totdat het staal zijn dof-donkere kleur heeft herkreten, waardoor de pamor (d. z. figuren, verkregen, doordat wit meteorijzer of ook wel nikkelstaal met het ijzer van den kris is dooreen gesmeed) zich op duidelijke wijze gaat afteekenen. Met kawoel wordt het lem-

met weer goed droog gemaakt waarna de derde en laatste fase intreedt: het bestrijken met een nieuwe olielaag, teneinde de mogelijkheid van roesten tot een minimum te beperken. Hiervoor gebruikt men lengå klentik (kokosolie), geurig gemaakt met lengå tjendånå (olie van sandelhout). Die olielaag mag er echter niet te dik op gesmeerd worden, daar die zich anders op het fijne houtwerk der scheede (de wrångkå) gaat afteekenen. Het is voldoende om eenige plekjes van het lemmet met wat olie te bevochtigen en die olieplekjes dan met een kurkdroke kwast over het lemmet verder uit te strijken. Dit uitstrijken doet men zoo veel mogelijk in den zon, opdat de olie dan tevens snel kan indrogen. Is dit gebeurd, dan is het reinigen klaar. Men vraagt de bijbehorende scheede weer op en gaat zijn opwachting bij den Vorst maken om dezen (stilzwijgend althans) te verzoeken den kris weer in de scheede terug te steken. Want immers de adat eischt, dat degene, die een kris uit de scheede trekt, hem ook weer daarin moet terugbrengen. Men krijgt den kris van den Vorst terug en gaat vervolgens naar één van de abdidalem Soerånåtå (d. z. godsdienstbeambten, speciaal voor den Kraton), die den deder zal oppoetsen. Is ook deze behandeling ten einde, dan overhandigt men den kris aan den Vorst terug, die hem in den glodog teruglegt. Dit laatste overhandigen aan den Vorst moet weer gebeuren in dezelfde volgorde als bij het in ontvangst nemen, opdat de krissen in hun respectievelijke glodogs terugkomen.

Behalve het oppoetsen van den deder behoort tot de taak van de abdidalems Soerånåtå ook het schoonmaken van de talrijke glodogs, het afstoffen van de singebs en van de kussens. Bovendien moeten zij ervoor zorgen, dat de voorraad citroen, warangan en kawoel voortdurend aangevuld wordt en het water in de aarden potten ververscht.

De Vorst is alleen op den eersten dag aanwezig; op de drie andere dagen berust de leiding en het toezicht bij een der Pangéran-Adjudanten. Zooals hiervoor reeds is verteld, worden er op den eersten dag, behalve de vijf heiligste lansen, uitsluitend krissen gereinigd. De werkzaamheden van deze dag neemt altijd den meesten tijd in beslag; zij duren soms zelfs tot 4 uur des middags. Op den tweeden dag komen eenige andere lansen en de rest van de krissen aan de beurt, en op den derden dag het overige deel van de lansen, en de sabets (zwaarden). Op den vierden dag is het de beurt van de andere soorten van poesaka's en van die van den Gedong Hinggil. Tot de eerstgenoemde behoren o.a. de rijzweep Kangdjeng Kjahi Pamoek, de zadels Kangdjeng Kjahi Djetajoe, Någå, e.a., en verder geweren, patroontasschen, sabels, schilden, leid-sels, stijgbeugels, en andere voorwerpen. De poesaka's, die zich in den Gedong Hinggil bevinden, zijn o.a. de vaandels Kangdjeng Kjahi Toenggoel Woe-loeng,¹⁾ Paré Anom, Poedjå, en Poedji; de bij het eerstgenoemden vaandel behorende piek Kangdjeng Kjahi Slamet (de piekpunt alleen wordt genoemd Kangdjeng Kjahi Doedå); het beulszwaard Kangdjeng Kjahi Pengarab-arab; de kenðang of trom Kangdjeng Kjahi Mèjèk; de slagbekkens Kangdjeng Kjahi Toendoeng-moengsoeh, Simå en Hoedan-haroem; verder eenige schalen of borden en een pot voor het bereiden van rijst: Kangdjeng Kjahi Blawong, Kenðil Sijem, Berkat, en andere. Al die poesaka's worden op den Garebeg Moeloed Dal in den Sultansstoet megedragen²⁾.

Al die voorwerpen worden op den vierden reinigingsdag opgepoetst of afgeborsteld. Voor het beulszwaard moet een speciale pop van meel en van menschenlijken vorm (genoemd: bekakak)

¹⁾ Soedjånå Tirtåkoesoemå, Djåwå 1932 nos. 2/3 pag. 42/3.

²⁾ ibid. pag. 281 en 287.

gemaakt worden; het geopende zwaard wordt dan gedurende eenige oogenblikken boven de pop gehouden, met welke handeling men dan aan diens vroegere lust tot dooden denkt te hebben voldaan¹⁾. De Kangdjeng Kjahi Djetajoe is een houten zadel; dit wordt met water afgewasschen. Na afloop van dit reinigen ziet men dit merkwaardige gebeuren, dat de abdidalems zich om den waterpot gaan verdringen om toch maar een slok van het waschwater te kunnen drinken; aan dat water wordt n.l. een groote magische geneeskracht toegekend.

De poesaka's van den Gedong Hinggil en de geweren, sabels, e.d. worden door de abdidalem Ngampil gereinigd (d.z. de abdidalems, die tot taak hebben op plechtigheden poesaka's te dragen); de zadels, leidsels, en ander paardentuig door de abdidalem Soemåtali (d.z. de abdidalems, die de zorg hebben over alles, wat op paarden en hun tuigage betrekking heeft).

Op elk van die reinigingsdagen vormt de hoogste poesakå van dien dag de z.g. pangadjeng (voorman of leider). Op den eersten dag is dat natuurlijk de Kangdjeng Kjahi Ageng Plèrèd, op den tweeden dag de Kangdjeng Kjahi Ageng Poerwåretnå of Djimat; op den derden dag de Kangdjeng Kjahi Tédjå, en op den vierden dag de Kangdjeng Kjahi Slamet. Merkwaardig, dat al die vier poesaka's lansen zijn. Is hieruit te concludeeren, dat lansen als het hoogste poesakabezit beschouwd moeten worden?

De poesaka's, die zich buiten den Kraton bevinden, zooals de gouden koets en de wapens en vaandels van de pradjoerits, moeten ook op één van die bepaalde dagen gereinigd worden. In den Råtåwidjajan (de rijtuighal) gebeurt dat op den eersten reinigingsdag. De rijtuigen worden natuurlijk op geregelde

tijden schoongemaakt, maar die reinigingen missen alle het ceremonieele van die in de maand Soerå. De abdidalems Soemåtali worden met de reiniging belast. Het waschwater van den gouden koets, de Kangdjeng Kjahi Garoedåjekså, doch vooral van den Kangdjeng Kjahi Djimat (een zeer oude poesaka-wagen) wordt, ook wegens de magische geneeskracht, geheel opgedronken.

Het njirami van de geweren, pieken, vaandels, trommen en slagbekkens van de pradjoerits heeft plaats in den Koe-mendaman op den vierden dag van de plechtigheid in den Kraton.

Het is gebruik, dat men buiten den Kraton met het njirami van zijn poesaka's altijd wacht tot na de reiniging van den Kangdjeng Kjahi Ageng Plèrèd, den allerheiligsten Kraton- of Rijkspoesaka. Of dit gebruik thans nog in eere gehouden wordt, durf ik niet met stelligheid te verzekeren.

Daar het njirami van poesaka's ook weer als een godvruchtige plicht van den Kraton beschouwd moet worden, is die plechtigheid in de sultanlooze periode dan ook gehouden. Op Goesti Raden Mas Dårådjatoen als aanstaanden Vorst rustte de plicht den Kangdjeng Kjahi Ageng Plèrèd te reinigen, waarvoor hij zich ook in het bijzondere costuum had gestoken. Hij werd bij dat werk bijgestaan door den oudsten Pangéran: Pangéran Mangkoekoesoemå.

VII. *Herdenkingen van sterfdagen.*

Behalve bovengenoemde, jaarlijks weerkerende plechtigheden, moesten in de sultanlooze periode nog den veertigsten en den honderdsten sterfdag van den juist overleden Vorst herdacht worden. Deze herdenkingsdagen behooren eigenlijk tot de plicht van den nieuwen Vorst, en wanneer deze nog niet verheven is, tot die van den Kraton.

De beide plechtigheden werden precies op dezelfde wijze gevierd, terwijl het

¹⁾ Mevr. Resink-Wilkens, Djåwå 1932 nos. 4/5 pag. 166 en Dr. L. Adam, Djåwå 1940 no. 3 pag. 192.

verloop ervan in wezen niets verschilt van den Malem Selikoer. Want ook hier zien wij een uitdragen van de adjatsdalem vanuit den Kraton naar den Sitinggil, alwaar de Rijksbestuurder met den Pengoeloe en alle andere Sultanaatsambtenaren zich verzameld hadden. Het gezamentlijk nuttigen van de offerspijzen gebeurde ook precies als op den Malem Selikoer. Alleen het gedragen costuum was anders. Was op den Malem Selikoer voor de abdidalems de tjahos-kleeding voorgeschreven en voor de Pangérans zijden baadje, njamping en koeloekanigârâ, op de herdenkingsdagen moest het volgende gedragen worden: kam-poehan, sikepan loegas (lakensche jas zonder borduursel), blauwe of witte koeloek. Evenals op den Malem Selikoer werd de dampar midden op den oostelijken ommegang van den Bangsal Kentjânâ opgesteld, terwijl de Pangérans op denzelfden ommegang zaten met het gezicht naar den dampar toe gekeerd.

Op de herdenking van den éénjarigen sterfdag (genoemd: mendak sapisan) werd door den - toen reeds verheven - Vorst op het oostelijkste gedeelte (penanggap wétan) van den Bangsal Kentjânâ gezeten; dit was vanwege het groote aantal genoodigden.

In het aantal offerspijzen is verder ook een verschil op te merken met die op de Malem Selikoer, n.l. het aanwezig zijn van apems (d.z. groote ronde meelkoeken) en van de z.g. pawoehan. Op een van bamboelatjes geïmproviseerd presenteerblad worden de volgende genotsmiddelen gelegd:

de volledige ingrediënten voor het sirihkauwen: tabak, gambir, djambé, en sirihbladeren;

strootjes en een doos lucifer;

een potje reuk-olie en een potje borèh; tien 2½-centsstukken.

Het presenteerblad, de ingrediënten voor het sirihkauwen en voor het rooken, de twee potjes, en de munten zijn in geel crêpe-papier gewikkeld, aan

den rand versierd met een streep goud. Het geheel is overdekt met een stuk wit katoen, dat met een naald (en niet met een speld) aan het papier is vastgemaakt. Deze z.g. pawoehan (letterlijke beteekenis: aschbelt) krijgen alleen de Poetri's en de Pangérans.

Buiten de zeven genoemde plechtigheden moet ik nog de aandacht vestigen op een tweetal, geregeld weerkerende Kraton-gebruiken, n.l.:

I. het voorlezen uit babads en andere handschriften gedurende de Poeasa-maand,

II. het Bedol Songsong.

I. Het voorlezen uit babads en andere handschriften.

Het is in de Javaansche wereld gewoonte om gedurende de Poeasa-maand te doen voorlezen, en dan in gezangen, uit babads en andere handschriften. In den Kraton te Jogjakarta gebeurt dit des avonds vanaf acht uur tot het kriecken van den dag door de abdidalems Poenâkawan Pasindèn (de afdeling zangers). Er wordt dan voorgedragen uit babads en oude handschriften. Vroeger had dit plaats in den Gedong Koening, doch sedert dit gebouw gerestaureerd wordt, in den Tratag Bangsal Kentjânâ. De zangers lossen elkaar om het uur af. Wijlen Sultan VIII was zóó op dat voordragen gesteld, dat hij dat eveneens liet doen elken keer, wanneer hij gedurende de Poeasa-maand in zijn buitenverblijf „Ngèksigândâ” op Kali Oerang vertoefde. Hiertoe werden natuurlijk de beste zangers uitgekozen.

II. Het Bedol Songsong.

Het is in den Jogjaschen Kraton gewoonte om iederen Garebeg in den avond te besluiten met het opvoeren van een wajang-koelitvoorstelling; deze voorstelling nu wordt genoemd: bedol songsong, (wat letterlijk beteekent het uit den grond trekken van het zonnescherf).

In vroeger tijd werden dergelijke voorstellingen eveneens gegeven in de avond na afloop van de tournooien; zij werden genoemd: boebar watang (d.i. letterlijk: „het einde van het steekspel”) ¹⁾. Die tournooien vonden iederen Zaterdag op den noorder Aloon-Aloon plaats. Toen zij werden afgeschaft (onder Sultan VII), bleven die wajang-koelitvoorstellingen iederen Zaterdagavond in den Kraton gehandhaafd. Pas onder Sultan VIII werden deze zaterdaagsche voorstellingen niet meer gehouden, omdat de belangstelling daarvoor toch altijd vrijwel nihil was.

De bedol songsong-ceremonie na een Garebeg daarentegen is tot nog toe steeds gehouden, hoewel de belangstelling hiervoor eveneens heel minimaal was. Het kon niet anders, daar die voorstellingen altijd op den Tratatag Bangsal Kentjânâ plaats hadden, dus binnen de Kratonmuren, waarvan de poorten reeds om zes uur gesloten zijn, zoodat belangstelling van buiten dus bij voorbaat geheel uitgesloten was. En die poorten den geheelen nacht open houden, was ook niet mogelijk met het oog op de veiligheid van den Kraton. Die geringe belangstelling was niet bepaald bevorderlijk voor de animo van den dalang en de gamelanbespelers.

Om bovengenoemde redenen, maar vooral om het volk deel te doen hebben aan die specifieke wajang-koelitvoorstellingen, heeft de tegenwoordige Vorst de plaats van opvoering laten veranderen. De bedol songsong-voorstelling na de twee laatste Garebegs heeft plaats gehad in den Bangsal Kemagangan, een pendâpâ juist buiten den zuider Kraton-uitgang. En dat het publiek deze voorstelijke geste op prijs heeft gesteld, heeft het door zijn groote opkomst bewezen.

¹⁾ Volgens Groneman in zijn boek: *De Garebeg's*, zouden die boebar-watang in den Bangsal Pengapit, een kleine pendâpâ ten zuiden van den Prâbâjaksâ, gehouden zijn. (blz. 43).

Hoe is men op dien naam bedol songsong gekomen?

Het juiste weet helaas niemand meer te vertellen. De letterlijke beteekenis is; het zonnescherf uit den grond trekken. Zooals in bijlage C is vermeld, worden er op Garebegs, verspreid over den noorder Aloon-Aloon, bijzondere zonneschermen, geopend, in den grond geplant; de z.g. songsongs-agoeng. Dadelijk na afloop van den Garebeg worden die songsongs-agoeng weer uit den grond getrokken, en de eerste voorbereidselen gemaakt voor de opvoering van de wajang-koelitvoorstelling; vandaar wellicht de naam voor deze voorstelling.

Waar in beide genoemde gebruiken het godsdienstige karakter ontbreekt, zijn zij in de sultanlooze periode dan ook niet gehouden.

Résumé van data van de plechtigheden in de sultanlooze periode.

- 9 Pâsâ Djé 1870 (22 October 1939): overlijden van Sultan VIII.
- 10 Pâsâ Djé 1870 (23 October 1939): overdracht van het bestuur over het rijk Jogjakarta.
- 11 Pâsâ Djé 1870 (24 October 1939): plechtige uitvaart.
- 20 Pâsâ Djé 1870 (2 November 1939): Malem Selikoer.
- 1 Sawal Djé 1870 (13 November 1939): Garebeg Pâsâ.
- 18 Sawal Djé 1870 (30 November 1939): herdenking 40ste sterfdag.
- 10 Besar Djé 1870 (20 Januari 1940): Garebeg Besar.
- 19 Besar Djé 1870 (29 Januari 1940): herdenking 100ste sterfdag.
- 25 Soerâ Dal 1871 (5 Maart 1940): reiniging van de poesaka's.
- 8 Sapar Dal 1871 (18 Maart 1940): troonsverheffing van Sultan IX.
- 9 Sapar Dal 1871 (19 Maart 1940): kirab of rondrit om den Kratonringmuur.

BIJLAGE A.

De regeeringsperioden van de Jogjasche Vorsten.

- 1 *Hamengkoe Boewânâ I*
verheven 29 Djoemadilawal Bé 1680
(13 Februari 1755)
verscheiden 1 Roewah Djé 1718 (24 Maart 1792)
- 2a *Hamengkoe Boewânâ II*
verheven 9 Roewah Djé 1718 (2 April 1792)
op 31 December 1810 ontzet.
- 3a de Kroonprins, de latere Sultan III, als
Regent: van 31 December 1810 tot
28 December 1811.
- 2b *Hamengkoe Boewânâ II*
van 28 December 1811 tot 20 Juni 1812;
weer ontzet. ¹⁾
- 3b *Hamengkoe Boewânâ III*
verheven 10 Djoemadilakir Alip 1739
(21 Juni 1812) ¹⁾
verscheiden 19 Doelkangidah Djimawal 1741
(3 November 1814)
- 4 *Hamengkoe Boewânâ IV*
verheven 27 Doelkangidah Djimawal 1741
(12 November 1814) ²⁾
verscheiden 21 Moeloed Djé 1750
(6 December 1822)
- 5a *Hamengkoe Boewânâ V*
verheven 5 Rabingoelakir Djé 1750
(19 December 1822)
tot Soerâ Djimakir 1754 (17 Augustus 1826)
- 2c *Hamengkoe Boewânâ II*
weer verheven Soerâ Djimakir 1754
(17 Augustus 1826)
verscheiden 15 Djoemadilakir Alip 1755
(3 Januari 1828) ³⁾
- 5b *Hamengkoe Boewânâ V*
van 15 Djoemadilakir Alip 1755 (3 Januari
1828)
verscheiden 19 Pâsâ Dal 1783 (4 Juni 1855)
- 6 *Hamengkoe Boewânâ VI*
verheven 20 Sawal Dal 1783 (5 Juli 1855)
verscheiden 9 Redjeb Djé 1806 (20 Juli 1877)
- 7 *Hamengkoe Boewânâ VII*
verheven 3 Roewah 1806 (13 Augustus
1877)
geabdiceerd 19 Djoemadilawal Alip 1851
(29 Januari 1921)
verscheiden 29 Rabingoelakir Ehé 1852
(30 December 1921)
- 8 *Hamengkoe Boewânâ VIII*
verheven 29 Djoemadilawal Alip 1851
(8 Februari 1921)
verscheiden 9 Pâsâ Djé 1870 (22 October
1939)
- 9 *Hamengkoe Boewânâ IX*
verheven 8 Sapar Dal 1871 (18 Maart
1940).

Bovenstaande lijst is zóódanig opgesteld, dat de verschillende sultanlooze perioden er duidelijk naar voren treden. Ter betere oriëntatie zijn de christelijke data en jaartallen er tusschen haakjes achter gezet.

De eenige sultanlooze periode, waard om te vermelden, is die tusschen Sultan V en VI, want daarin moest de Garebeg Pâsâ gevierd worden. Doch helaas ontbreken hierover de gegevens.

BIJLAGE B.

Angka 14.

Anak Kangdjeng Radèn Toemenggoeng Poerwâdiningrat;

Wijosé awit sâkâ asmané pârâ kang nin-dakaké pangowahosdalem Paprintahan-Kara-

ton, anak dikersakhaké andawoehaké marang:

1 Râmâ Pangéran Harjâ Mangkoekoesoemâ,
Oppisir dèr orde pan Oranje-Nassao, Op-
pisir dèr orde pan den Kroen pan Sijam,
Oppisir dèr orde de Létowal Nowar sâkâ

1) Rouffaer geeft voor beide gebeurtenissen op: 28 Juni 1812; de Javaansche bronnen echter melden voor de ontzetting den datum 9 Djoemadilakir Alip 1739 of, afgeleid uit Rouffaers eigen tijdrekening-tabellen in de „Encyclopaedie” deel IV blz. 447 onderaan, 20 Juni 1812, en voor de verheffing den daaropvolgenden dag.

Een andere Javaansche bron geeft 28 Juni 1812 als de dag, waarop Sultan II van Java is verbannen.

2) Rouffaer geeft 16 November 1814 op als de dag van de verheffing van Sultan IV; de Javaansche bronnen echter melden 27 Doelkangidah Djimawal 1741

als de verheffingsdag van Sultan IV en den vooravond van den 19den Doelkangidah als den sterfdag van Sultan III (Rouffaer 3 November); dus een sultanlooze periode van 9 dagen. Ik heb mij aan de Javaansche berichten gehouden en als verheffingsdag van Sultan IV aangenomen 12 November.

3) Rouffaer geeft hiervoor op: 2 Januari en de Javaansche bronnen: 15 Djoemadilakir Alip; volgens Rouffaers tijdrekening-tabellen is die datum gelijk aan 3 Januari. Ook hier heb ik mij aan de Javaansche mededeelingen gehouden.

Nagará Prangkrik, Litnan-Kolonèl béi den Généralen Setap, sartá adjidané Kangdjeng Toewan Ingkang Witjaksaná Goepernoer-Général ing Néderlan-Hindjâ,
 wratané marang parâ Pangéran kabèh ;
 2 abdidalem Kadipatèn saherèh Kadipatèn sapanoenggalané kabèh ;
 3 Adi Pangéran Harjâ Tjakraningrat, Major der Inpanteri, abdidalem Koemandam Wedânâ Gedé Pradjoerit,
 wratané marang abdidalem Pradjoerit kabèh ;
 Bab pasowanan wijosé adjat-dalem Malem Selikoer ing sasi Pásâ iki, bésoek ing dinâ Kemis Legi soré, koewi kabèh maoe wajah sartâ lakoe-lakoené apa déné pangageman oetâwâ panganggoné hijâ kâjâ adaté kang woes kelakon, ananging Kangdjeng Toewan Goepernoer ora loemeboe Kadaton. Awit sâkâ ikoe wajah djam 5.30 soré parâ Pangéran bandjoer dikersakhaké sowan loemeboe Kadaton, kâjâ adat, ngrantoen anâ kagoengandalem Tratatag Bangsal Kentjânâ kang sisih helor, ngentèni rawoehé Adimas Goesti Radèn Mas Dâradjatoen.

Kadjâbâ ikoe anak dikersakhaké maringi priksâ, bésoek pasowanan Malem Selikoer maoe, ora nganggo oetoesandalem abdidalem Boepati-enom-kaliwon.

Kang ikoe anak bandjoer dikersakhaké andawoehaké apa ing saperloené, adjâ nganti kakoerangan.

Tinoelis tanggal ping 17 Pásâ Djé 1870.
 oetâwâ ping 30 October 1939.

Awit sâkâ asmané kang nindakhaké
 Pangoewahosdalem Paprintahan-
 Karaton:

(wg.) Poeroebâjâ.

Angka 15.

Kangmas Pangéran Hangabèhi, Major bèi den Généralen Setap ;

Wijosipoen awit saking asmanipoen parâ ingkang nindakhaken pangoewahosdalem Paprintahan-Karaton, Kangmas kakersakhaken andawoehaken doemateng abdidalem Poenâkawan sapanoenggilanipoen sadâjâ ; bab pasowanan wijosipoen adjat-dalem Malem Selikoer ing woelam Sijam poenikâ, bindjing ing dinten Kemis Legi sonten, poenikâ wantji sartâ lampahlampah poenâpâ déné panganggénipoen inggih kados adat ingkang sampoen kalampahan, ananging Kangdjeng Toewan Goepernoer boten loemebet Kadaton, sartâ boten mawi oetoesandalem abdidalem Boepati-enom-kaliwon, poenâpâ déné boten mawi ladosan wédang.

Ingkang poenikâ Kangmas ladjeng kakersakhaken andawoehaken kados adat ingkang sampoen kalampahan, sampoen ngantos kakirangan.

Sinerat tanggal kaping 17 Sijam Djé 1870.
 oetawi kaping 30 October 1939.

Awit saking asmanipoen ingkang
 nindakhaken pangoewahosdalem Paprintahan Karaton.

(wg.) Poeroebâjâ.

Dawoeh no. 16 is gericht aan den Poenâkawan Bedâja; hij luidt precies hetzelfde als no. 15.

Angka 17.

Paman Pangéran Harjâ Hadipati Danoeredjâ, Oppisir in de orde pan Oranje-Nassao ;

Wijosipoen awit saking asmanipoen parâ ingkang nindakhaken pangoewahosdalem Paprintahan-Karaton paman kakersakhaken andawoehaken doemateng abdidalem saherèh djawilebet sapanoenggilanipoen sadâjâ, bab pasowanan wijosipoen adjat-dalem Malem Selikoer ing woelam Sijam poenikâ, bindjing ing dinten Kemis Legi sonten, poenikâ wantji sartâ lampahlampah poenâpâ déné panganggénipoen inggih kados adat ingkang sampoen kalampahan, ananging Kangdjeng Toewan Goepernoer boten loemebet Kadaton sartâ boten mawi oetoesandalem abdidalem Boepati-anom-kaliwon.

Déné abdidalem Moesikan manganggé Montereyipoen biroe sartâ idjem, sowan wonten sahelér kagoengandalem Bangsal Mandâlâsânâ (wonten ndjoebin), boten mawi ngampil pirantosipoen.

Ingkang poenikâ paman ladjeng kakersakhaken andawoehaken poenâpâ ing saperloeni-poen sampoen ngantos kakirangan.

Sinerat tanggal kaping 17 Sijam Djé 1870
 oetawi kaping 30 October 1939.

Awit saking asmanipoen ingkang
 nindakhaken pangoewahosdalem Paprintahan-Karaton :

(wg.) Poeroebâjâ.

Bovenstaande vier dawoehs (met no 16 erbij) bestrijken alle golongans. No. 14 is gericht tot den waarnemend Patih van den Kroonprins. Bij ontstentenis van den troonsopvolger fungeert diens Patih als zijn vertegenwoordiger. De Kroonprins is de wedânâ (opperste chef) van de Pradjoerits ; vandaar dat Toemenggoeng Poerwâdiningrat het vorstelijk bevel moet doorgeven aan den Pangeran-Loerah (en deze laatste weer aan alle Pangerans) en aan den Koemandam van de Pradjoerits (en deze weer aan alle Pradjoerits). Behalve dit heeft Toemenggoeng Poerwâdiningrat den dawoeh aan zijn eigen ondergeschikten, de abdidalems Kadipatèn, mede te deelen.¹⁾

¹⁾ Zie ook Djâwâ 1939 no. 6 blz 317 ad 1 noot

De dawoeh behelst den dienst op Malem Selikoer, waarvan uur van aanvang, kleeding en verloop volgens adat zullen plaats hebben (dus ongewijzigd). Doch daar de Gouverneur niet in den Kraton zal komen, moeten de Pangerans op een bepaald uur zich naar den Tratatag Bangsal Kentjânâ begeven, waar zij op Goesti Raden Mas Dârâdjatoen moeten wachten. Tenslotte een tweede afwijking: er zullen geen oetoesandalem of vorstelijke boodschappers optreden.

No. 15 is gericht tot den Printah (opperste chef) van de abdidalems Poenâkawan: Pange-

ran Hangabèhi, die behalve Pangeran-Loerah dus ook Printah-Poenakawan is. In dezen dawoeh staan dezelfde afwijkingen als in no. 14 met deze toevoeging, dat er geen thee wordt geserveerd (patéjan=theehuis, dus plaats, waar thee wordt gezet; dit ressorteert onder Poenâkawan).

No. 17 behelst ook de twee afwijkingen in no. 14 vermeld met deze toevoeging, dat de muzikanten wel hun opwachting in de voorgeschreven costuums moeten maken, maar zonder hun instrumenten mee te nemen.

BIJLAGE C.

De verschillende golongans en de regentschappen in het Sultanaat zijn elk in het bezit van bepaalde attributen, n.l.:

1 *songsong-agoeng*; dit is de gewone songsong (zonnescerm) van het hoofd van den golongan, welke hij gerechtigd is te voeren, doch waarvan de rand omhangen is met drie horizontale banen doek in de kleuren van den golongan; het doek is verder met allerlei vergulde dieren-figures beplakt.

Iedere golongan en ieder regentschap is gerechtigd tot het voeren van twee songsongs-agoeng, behalve de golongans Pangoelon (de geestelijkheid) en Djaksâ (de rechterlijke macht), die van oudsher dat recht niet bezitten. De Vorst heeft vier songsongs-agoeng, terwijl het afhangelende doek vier banen vertoont. De golongan Kadipatèn is in het bezit van zes songsongs-agoeng, doch hiervan zijn er twee van den Kroonprins, twee van de Pangerans gezamenlijk, en twee van den golongan zelf.

2 *gamelanstel*; het bezit van een songsong-agoeng gaat gepaard met dat van een enkel gamelanstel.

3 *ðaloedag*; dit is een lange bamboestaak, waarvan, over vrijwel de geheele lengte, een smalle strook vlaggedoek is bevestigd, en van den top waarvan nog een kontjèr (wimpel) afhangt.

Iedere golongan en ieder regentschap is in het bezit van twee ðaloedags; de golongan Kadipatèn heeft er weer zes. De Vorst bezit vier ðaloedags, maar bovendien ook nog vier oemboel-oemboel; dit zijn ðaloedags, doch zonder wimpel.¹⁾

4 *gendérâ*; dit is een gewone vlag.

Die enkele golongans, die gerechtigd

zijn tot het voeren van een gendérâ, hebben er elk twee van in bezit; de golongan Kadipatèn heeft er acht.

5 *ronték*; dit is een korte piek, versierd met een driehoekig of vierkant vlaggetje.

Het aantal rontéks, die de golongans en de regentschappen mogen bezitten, loopt zeer uiteen. De Vorst heeft er geen; het grootste aantal - 312 - heeft weer de golongan Kadipatèn.

6 *réjog* of *koeða-képang*.

Alleen de golongan Kadipatèn, Keparak-kiwâ (vroeger was deze de hoogste golongan), en de vier regentschappen mogen er een réjog op na houden.

Al die attributen moeten de golongans en de regentschappen op de Garebegs naar den noorder Aloon-Aloon meevoeren. In vroeger tijd was het gewoonte, dat het hoofd van den golongan of de Bestuurs-Regent, bij het maken van zijn opwachting op de Garebegs, zich door al zijn attributen liet escorteeren. Hij zelf zat dan te paard, waarbij hem een geopenden songsong boven het hoofd gehouden werd (zie Groneman: „D Garebeg's", blz. 14-15).

Tegenwoordig ziet men dat schouwspel niet meer. Alleen de optocht van den Rijksbestuurder en in eeniger mate die van den golongan Kadipatèn zijn daar survivals van.

Op den dag vóór den Garebeg worden op bepaalde plaatsen op den noorder Aloon-Aloon bamboehuisjes opgesteld; deze dienen om er de gamelans van de golongans in te plaatsen. Iedere golongan is een door de traditie vastgestelde plaats toegewezen. Links en rechts van den noordelijken toegangs-weg van den Aloon-Aloon (de Pangoerakan) zijn de plaatsen, bestemd voor den golongan Gladag-Krijâ. Trekt men een lijn West-Oost over de twee midden waringins, dan bevinden zich ten noorden daarvan, gerekend van het westen naar het oosten: respectievelijk de regentschappen

¹⁾ Groneman noemt in zijn boek: De Garebegs (pag. 15 noot 32a) den ðaloedag een manlijke gendéra en den oemboel-oemboel een vrouwelijke. De juistheid hiervan heb ik bij navraag niet kunnen vaststellen.

Goenoeng-Kidoel, Ngajogyakartá, de golongans Boemidjá, Pradjoerit, Kepatian (de laatste, aan weerszijden van den weg Noord-Zuid), en tenslotte de regentschappen Bantoel en Koelon-Prágá. Ten zuiden van genoemde lijn bevinden zich in dezelfde volgorde de golongans: Noembak-Anjar, Gedong-Kiwá, Keparak-Kiwá, Kadipatèn, de vier vorstelijke oemboel-oemboel in daloeðags links en rechts van den weg Noord-Zuid, en de golongans: Pangéranan, Keparak-Tengen en Gedong-Tengen. Van den weg Noord-Zuid wordt een breede strook westwaarts als toegangsweg naar den Masjid opengeleten. Ook deze weg is afgezet met de golongan-attributen, n.l. vanaf den Masjid-poort oostwaarts gerekend: die van de golongans Pangoelon, Djaksá, Siti-Sèwoe, Panoemping; het laatste stuk wordt door een gedeelte van den golongan Pradjoerit in het noorden en een gedeelte van den golongan Kadipatèn in het zuiden afgezet.

De twee songsongs-agoeng van een golongan worden voor een bamboehuisje, — zooveel mogelijk van denzelfden golongan, — in den grond gestoken, en vervolgens daarnaast in een lange rij de bijbehorende rontèks, maar zoodanig, dat er met de rontèks van den golongan ernaast carré's gevormd worden; op ieder hoekpunt van die carré's komt dan een daloeðag. Het opstellen van al die attributen gebeurt in den vroegen ochtend van den Garebeg.

Zooals hierboven reeds is vermeld, bezit iedere golongan en ieder regentschap een eigen kleur. Alle vlaggesoorten zijn uiteraard in de verschillende golongan-kleuren, hetgeen den Aloon-Aloon een vroolijk aanzien geeft, typeerend voor een Garebeg. De gamelan-tonen en het tromgeroffel van de pradjoerits verhooogen de feestelijke stemming. De kleuren van de golongans en de regentschappen zijn:

Kadipatèn: paré-anom (groen en geel);
Pradjoerit: goelá-klápá (rood en wit);
Keparak-Kiwá: geni-roga (rood en zwart);
Keparak-Tengen: idem;
Gedong-Kiwá: pandan-binetot (wit en groen);
Gedong-Tengen: gaðoeng-mlati (groen en wit);
Siti-Sèwoe: bantèng-klaton (zwart en rood);
Noembak-Anjar: koenir-séta (geel en wit);
Panoemping: bangoen-toelak (zwart en wit);
Boemidjá: halas-kobar (rood en groen);
Kepatihan: geni-roga (rood en zwart);
Pangoelon: goelá-klápá (rood en wit);
Djaksá: podang-nglajang (geel en zwart);
Gladag-Krijá: djoempoetan (rood en zwart met witte stipjes en kringetjes);

Ngajogyakartá: dâra-moeloek (wit en zwart);
Bantoel: idem;
Koelon-Prágá: tigá-warná (rood-wit-zwart);
Goenoeng-Kidoel: koentoel-hantanoe (wit-groen met rood).

De oemboel-oemboel en daloeðags van den Vorst zijn in de kleuren goelá-klápá; de songsongs-agoeng zijn echter anders gekleurd, n.l. zwart-geel en rood-groen. Hier zijn èn songsong èn doek van dezelfde kleuren, terwijl het doek vier banen vertoont. De vorstelijke songsongs-agoeng worden ter weerszijden van den noordelijken toegang tot den Sitinggil (de Patjikeran) in den grond gestoken, naast den songsong-bawat, een paar geweren, eenige gewone lansen en eenige lansen voor het steekspel (watang of lawoeng genoemd).

Over de beteekenis van al die vlaggesoorten zij hier met de volgende korte mededeeling volstaan. In vroeger tijd rustte op iederen golongan en ieder regentschap de plicht om, in verband met de oorlogen, die toen herhaaldelijk gevoerd werden, een bepaald aantal manschappen (*pradjoerits arahan* genoemd, d. i. los krijgsvolk) op de been te houden. Deze pradjoerits werden dan blijkbaar met pieken bewapend, die bij feestelijke gelegenheden versierd werden met een vlaggetje (rontèk genoemd) in de kleuren van den betreffenden golongan of het regentschap. Op den langen duur, toen er geen oorlogen meer gevoerd werden, verwaterde natuurlijk de letterlijke beteekenis van „pradjoerits arahan”; tegenwoordig zijn het niet anders dan „wong glidigan”, d. z. menschen, die voor arbeid, i. c. het dragen van vlaggen, betaald worden. Nam men vroeger waarschijnlijk nog hetzelfde aantal „wong glidigan” als er „pradjoerit arahan” waren, tegenwoordig doet men meer economisch: de rontèks worden bij tientallen - of meer - gebundeld, waardoor het aantal „wong glidigan” evenredig beperkt kan worden. Dit heeft echter tot gevolgd, dat tegenwoordig de rontèks in den grond moeten worden gestoken, wat vroeger ongetwijfeld niet het geval was: die pradjoerits arahan werden in carré's opgesteld met hun wapen (de rontèk) in de hand. Tot voor kort nog werden de vorstelijke songsongs-agoeng en de lansen vóór de Patjikeran door de betrokken abdidalems steeds in de hand gehouden. Hier is het gemakzucht, dat die voorwerpen thans in den grond worden gestoken, want bij elk ervan ziet men altijd nog den betrokken abdidalem erbij zitten.

SANGGARAN KREDAWAHANA.

Volgens inlichtingen van : Ng. Hardjopandojo
oud-Panewoe van Kalioso.

Ongeveer 12 km. ten Noorden van Solo, gelegen ten Oosten van de N.I.S.-halte Kalioso, bevindt zich het bosch „KREDAWAHANA”. De naam van dit bosch is in de wajang beroemd en berucht tegelijk. In dat bosch toch zetelt Dèwi Oema, meer bekend onder den naam van Batari Doerga, Godin der geesten en andere onzichtbare wezens.

Bekend is deze Godin - zij heet dan steeds Batari Doerga - om haar welwillendheid tegenover al degenen, die aldaar hun eigen lot komen beklagen en hoo-gerop willen. Zelfs bij een boos plan schrikt Zij er niet voor terug de tot haar gerichte bede te verhooren. Als Batari Doerga is Zij de bron van de zwarte magie.

Aldus de legende en de karakteriseering in de wajang, welke legende en karakteriseering heden ten dage nog steeds geloof bij de groote massa vinden.

In hoeverre het gebruik in de Mangkoenagaran, dat wij hieronder zullen behandelen, hiermede verband houdt, kunnen wij niet zeggen. Een feit is het, dat ééns per jaar nl. op den laatsten Donderdagavond (malem Djoemoewah) of op den Maandag Wagé-avond (malem Anggara Kasih) vóór de 4de Sapar (de geboorte-datum van den tegenwoordigen Mangkoenagaraschen Zelfbestuurder) op de sanggaran van genoemd bosch voor dezen Zelfbestuurder geofferd wordt.

De sanggaran zelf bestaat uit een uitgestrektheid grond van 4 bouw of 1.44 ha. grootte. Over het midden daarvan loopt een heuvelrug in de richting Oost-West.

Op dien heuvelrug staat, even ten Westan van het midden, een groote rae-boom ¹⁾, welke de zetel van Sang Hyang Kalajoe-wati (= Batari Doerga = Hyang Pramoeni in de wajangverhalen) heet te zijn.

Het offer, dat de tegenwoordige Zelfbestuurder daar elk jaar even vóór zijn verjaardag laat brengen, bestaat uit de volgende bestanddeelen :

1. sekoel woedoek (rijst gekookt met kokosmelk);
2. sekoel asahan ²⁾ (gewone gekookte rijst met diverse vleesch- en visch-gerechten);
3. djenang roepi-roepi ³⁾ (verschillende soorten pap);
4. toembasan peken of djadjan pasar ⁴⁾ (allerlei eetwaren gekocht op de passer).

Al die bestanddeelen op No. 4 na worden klaar gemaakt ten huize van den Panèwoe van Gondangredjo (te Kalioso), waarbij bepaalde regels in acht moeten worden genomen, o.a. dat de smaak van de gerechten niet mag worden geproefd (di-itjipi), de geur daarvan niet mag worden geroken (diganda). Tezamen met de te slachten geit kosten die offeranden f 17.—.

Wanneer alles gereed gemaakt is, gaat dit offer in processie naar de sanggaran, die ongeveer een kilometer van het huis van den Panèwoe verwijderd ligt. Deze processie wordt, behalve door de dragers van de slametan, nog gevormd door den pangoeloe naib (godsdiens - beambte, die de huwelijken van het onderdistrict sluit),

1) Podocarpus imbricata — een tjemara-soort.

2) Sekoel ambengan 2 èntjèk Lawoehan: oelam maésa satoenggal (djerowan sapepakipoen), gerèh kagorèng, témpé kagorèng, rempah woengkoesan, oelam ragi, oelam abon, sambel gorèng, tokolan, toemis bon-tjis, klingkam, sroendèng kaboel, tigan dadar.

3) Djenang abang, djenang poetih, djenang baro-baro, djenang koening, idjo, enz.

4) Djadjan pasar: panganan roepi-roepi, toembasan ing peken, katoempangan: sekar, empon-empon, ampo, opak angin, kapoek, sekoel katèrès abrit, idjem, petak, tjemeng, djené; koepat loewar, endjet. Rangka: tjan-tèl, tiwoel, ketan, karag, téla, pisang, katjang, wi, gambili, kimpoe, wowohan enz.

een desahoofd met den rang van prijaji (rangga) of één van de mantri's van het inlandsch bestuur (één hunner de kleeren van den Zelfbestuurder en zijn gemalin meevoerende) en andere desa-beambten. Bij de sanggaran gekomen wordt een slametan gehouden waarna de lekkernijen aan de desa-menschen worden uitgedeeld, natuurlijk nadat de djoe-roekoentji zijn „balasrèwoe"-gebed ¹⁾ (z.g. tjarakan balik of donga boeda) heeft uitgesproken en het doel van de slametan heeft bekend gemaakt.

De kleeren, welke gewijd moeten worden, t.w. ;

1. een njamping ²⁾ of kain,
2. een rasoekan of jasje en
3. een destar ²⁾ of hoofddoek van den Prins en
4. een njamping ²⁾ of kain,
5. een rasoekan of baadje en
6. een semekan ²⁾ of borstkleed van de Ratoe,

worden in den schaduw van den raoe-boom gelegd om na de slametan weer

¹⁾ Luidende: Hong wilahèng awigena mastoeti djagat déwa batara, ja djagat pramoedita, Sang Hyang poekoeloen. Hong wilahèng tata winantji hong awigena mastoena masidem, hong Hyang Hyang Sri Batari kala joewati joegané hoeloen. Ja maha radja djara maja

daar vandaan te worden weggehaald, echter niet dan nadat een geit geslacht is geworden en het bloed daarvan ge-offerd is aan de Godin.

Het slachten van deze geit geschiedt ten Zuiden van den grooten steen en ten Westen van den ouden put, vlak bij meergenoemden raoe-boom. Het rauwe geitevleesch wordt daarna evenals de slameten-lekkernijen onder de desa-menschen verdeeld, die ze mee naar huis nemen en verder op de gewone wijze opeten.

Als al de boven beschreven ceremoniën afgeloopen zijn, brengt men de gewijde kleeren naar het huis van den Panèwoe terug. Den volgenden dag worden ze dan door dezen of een anderen ambtenaar met den prijaji-rang naar de Astana gebracht.

Alhier gekomen worden ze bewaard en op den avond voor den bewusten verjaardag van den Zelfbestuurder (4de Sappar) worden die kleeren weder te voorschijn gehaald en door dezen resp. diens Gemalin gedragen.

jamarani rinoemaja jamidoeroe roedoe maja ja silapa pala sija ja sijaka kaja sija ja hama maha sija jada joeda dajoe dja.

²⁾ Geen bepaald patroon.

INHOUD:

	pag.
I. <i>Inleiding</i> :	
1. Samenvattend overzicht.	112
2. Museumbeheer	114
3. 1) Centrale leiding, 2) Etaleeren,	
4. 3) Administratie, 4) Propaganda.	
II. <i>Indrukken der bezochte musea</i>	117
1) Bernice P. Bishop-Museum te Honolulu	117
2) Seattle Art Museum	118
3) City Art-Museum te St. Louis	119
4) Field Museum en Art Museum te Chicago	120
5) Museum of Art te Toledo	121
6) Cleveland Museum of Art	123
7) Freer Gallery of Art en National Museum te Washington	123
8) Philadelphia University Museum en Art Museum.	124
9) Museum of Fine Arts te Boston	125
10) Fogg Art Museum te Cambridge en Isabella Stewart Gaerdner Museum te Boston.	126
11) Kunstnijverheidsschool te New Haven	127
12) Museum of Modern Art, Metropolitan Museum en Museum of the Brooklyn Institute te New York.	127
13) Manilla: Het Manilla-Museum	128
14) Shanghai: Het Heude Museum	128
15) id. : Museum of The Royal Asiatic Society	128
16) Japan: Imperial Hoeschold Museum te Tokyo	129
17) id. : The Okura Shukokwan Museum te Tokyo.	
18) Leidsche Museum voor Volkenkunde	132
19) Koloniaal Instituut te Amsterdam.	133
20) Congo Museum te Tervuren (Brussel)	134
Uitgaven voor Musea in Nederland (m. gespecificeerde bedragen)	135
Twee wereldtentoonstellingen in de V. S.	139
III. <i>Conclusies</i>	142
IV. <i>Bijlagen</i> :	144
1) Vijf kunstmusea bestuderen de methode van het werken met middelbare scholen.	
2) Registration (accessions).	
V. <i>Literatuur</i>	37

BESCHOUWINGEN VAN EEN STUDIE-REIS OVER HET MUSEUMWEZEN IN DE V. S. VAN NOORD-AMERIKA, NEDERLAND EN BELGIE.

DOOR
S. KOPERBERG.

Inleiding.

Het Dagelijksche Bestuur mocht van den 1sten Gouvernements secretaris op 16 Juni 1939 bericht ontvangen, dat, naar aanleiding van een verzoek van ons Bestuur, Z. E. de Gouverneur Generaal zich in een schrijven richtte tot Harer Majesteits Gezanten te Tokyo en Washington, alsmede tot de consulaire vertegenwoordigers te Hongkong en Kobe, waardoor onze secretaris bij deze autoriteiten werd ingeleid.

Op 18 October 1939 heeft ook Z. E. de Minister van Koloniën een gelijk-luidende aanbeveling tot den Minister van Buitenlandsche Zaken voor H. M. Gezant in België, en tot den Minister van Onderwijs en Eeredienst voor de Directeuren der Nederlandsche Musea, gericht.

Op 17 Juli 1939 vertrok de secretaris van het Java-Instituut met het s.s. Tjinegara van de J. C. J. L. van Priok om op 19 December van dat jaar zijn functie als secretaris-penningmeester weer te aanvaarden. Alvorens een overzicht van deze studiereis te geven, moge het ondergeteekende vergund zijn, den Heer J. Kats, die, geheel con amore, tijdens dit verlof het beheer over het Java-Instituut en het Museum Sana Boedaja op zich nam, dank te brengen.

Het oorspronkelijke doel van de reis was, de inrichting en de administratie van moderne musea in Noord-Amerika na te gaan, en tevens de twee Wereldtentoonstellingen te New York en San Francisco te bezichtigen. Dit laatste om eenig inzicht in de organisatie en opzet dier tentoonstellingen te verkrijgen.

Dit verslag bevat drie deelen :

1. een samenvattend overzicht omtrent moderne principes van het museumwezen ;
2. de direct weergegeven indrukken der bezochte musea ;
3. enkele conclusies en voorstellen voor het werk der musea in Nederl. Indië.

1. Samenvattend overzicht.

Te Manilla, Hongkong en Shanghai, alsmede te Tokyo werd slechts enkele dagen vertoefd, voorzover mogelijk werden daar ter plaatse enkele musea en kunstnijverheidsscholen bezocht.

Het doel van mijn studiereis was, niet alleen aandacht te schenken aan en materiaal te verzamelen over de cultuurele, maar ook over de administratieve zijde der musea, zooals het inventariseren en catalogiseeren, alsmede over de artistieke en technische inrichting der onderscheidene musea.

Tevens heb ik enkele kunstnijverheidsscholen bezocht.

Er zijn omtrent de taak der musea in de periode van vóór en in de 19e eeuw, kenmerkende verschillen op te merken.

Tot de 19e eeuw waren de musea in Europa meer historische instellingen. Zij bevatten verzamelingen van overwegend picturalen aard. Deze musea waren belangrijke verzamelplaatsen, meestal van nationale, historische en schoone nalatenschap; architectuur, paleis- en kerkbouw en hunne versieringen; grafmonumenten, historie en schilderijen, portretkunst.

Deze historische objecten hadden tot het begin der 19e eeuw de aandacht van een kleine groep aesthetici en goeden van stand. Musea waren voor

Blinde buiten ommuring, uitsluitend dak verlichting.
Foto 1.

The Cleveland Museum of Art.

De zaal voor beeldhouwwerk met bovenverlichting,
die in 1912 werd ingericht, is gevestigd in de toegangs-
hall tot het vergroote Museum.

Foto 2.

Museum Toledo.

De lichtbron is achter glazen paneelen in de vitrines
verborgen, waardoor de op deze achterwand van
de vitrines geexposeerde voorwerpen indirect worden
verlicht.

Foto 3.

Museum Toledo.

Fraaie Binnenzaal.

Rijksmuseum
Otterloo

Foto 4

Kabinet-doorgangen
Foto 5.

Museum Boymans Rotterdam.

Centrale Hal.
Foto 6.

Museum Boymans Rotterdam.

hen, die historisch en/of aesthetisch geschoold waren. De musea hebben dan ook aan laatst genoemde groepen hun oorsprong en instandhouding te danken.

In het laatst van de 19e en vooral in de 20e eeuw, toen een meer democratisch staatsbestel in enkele landen van West Europa ingang vond, werd behalve de nationale-, vooral de culturele waarde der musea erkend. Een begin werd gemaakt met het vormen van openbare verzamelingen van oude en hedendaagsche cultuur, schatten voor een meer algemeene nationale opvoeding. De musea kregen meer en meer nationale en culturele beteekenis. Tijdens en na den wereldoorlog werd het museum niet slechts een nationaal, doch tevens een cultureel paedagogisch instituut, waar de Overheid niet meer onverschillig of afzijdig tegenover stond, doch waaraan zij actief deel nam. Deze verandering van taak bracht ook wijziging in de inrichting der musea en de wijze waarop aesthetisch en technisch de voorwerpen werden tentoongesteld. Behalve deze meer technische verbeteringen werd ook de verhouding van het museum en zijn personeel tot de maatschappij van anderen aard. De passieve houding jegens het bezoekende publiek, gelijk in Europa in de musea regel was, werd, vooral in de Vereenigde Staten, meer actief. Men trachtte het publiek naar de musea te trekken en een meer algemeene belangstelling aan te kweeken.

In Europa waren de musea tot ver in de 19e eeuw tentoonstellingsplaatsen voor oude, meestal picturale kunsten. Directeuren en Conservatoren dier instellingen waren geleerden en/of aesthetici, die een aparte studie van architectuur, meubel- en schilderkunst gemaakt hadden.

Hun arbeid was meer van beschrijven aard. Het publiek bestond meestal uit kunstliefenden. Voor zoover het gewone publiek deze inrichtingen bezocht, geschiedde dit meer uit nieuws-

gierig- dan uit leergierigheid. Zij, die de leiding der musea hadden, kwamen niet in aanraking met de bezoekers en de dagelijksche bewakers der tentoongestelde kunstschaten wisten dikwerf niet meer van de kunstschaten af dan het leeken-publiek. Eerst aan het einde der 19e, vooral in de 20e eeuw, kwam hierin verandering. In Noord Amerika zag men in, dat de musea van wetenschappelijke- en kunstverzamelingen algemeen culturele beteekenis hadden en niet slechts voor de studie en waardeering der beoefenaars van geschiedenis of kunsthistorici bestemd waren. Men begreep, dat musea onschatbare bronnen voor de nationale en culturele opvoeding der burgers konden zijn. Men trachtte deze kennis onder de bevolking uit te dragen, opdat die zou bijdragen tot meer algemeen inzicht en waardeering van land- en volkenkunde. Een land als Noord Amerika, zonder eigen verleden, had behoefte aan meer algemeene kennis van de aloude Europeesche en vooral Oostersche kunsten en wetenschappen.

Dit behoeft geen verwondering te wekken. Noord Amerika, een conglomeraat van verschillende geïmmigreerde nationale groepen, wilde ordenend ingrijpen en deze verschillende elementen laten uitgroeien tot een eigen Amerikaansche-nationale cultuur. De oude en verouderde methode der Europeesche musea kon hiertoe niets bijdragen. Vandaar dat men zocht en vond eigen museum-principes die niet slechts wetenschappelijk de traditioneele kunstvormen benaderden, doch die de musea tot meer paedagogische instellingen lieten uitgroeien en meer tot de aesthetische en ethnologische opvoeding der bewoners der democratische Staten zouden bijdragen.

De musea werden dan ook culturele scholen voor volwassenen en studeerenden.

Deze ruimere inzichten ten opzichte van het doel en de taak der musea heeft tot het creëren eener eigen nationale

cultuur en tot meerdere volkenkundige kennis geleid.

De leidende figuren uit de samenleving, alsook de Overheid, beseften dat naast het algemeen vormend en academisch onderwijs, de musea veel konden bijdragen tot het bijbrengen van cultureel verantwoordelijkheids besef der bevolking. Deze gedachten hebben ook in de democratische Staten van West Europa ingang gevonden. Toch is Noord Amerika in dit opzicht een eind verder dan Europa.

Eerst na den wereldoorlog van 1914 kwam in Europa het inzicht, dat musea inrichtingen van algemeene nationale opvoeding kunnen zijn.

2. Museumbeheer.

Deze andere opvatting van de culturele beteekenis der musea leidde vanzelf tot een veranderde instelling in de wijze waarop en de middelen waarmee de schatten der musea tot het publiek konden worden uitgedragen.

Vooraf dat leiding van deze cultuurinstellingen diende uit te gaan werd het voornaamste principe van het museum-wezen.

De moderne opvatting in Noord Amerika, de laatste tien jaren ook in West Europa, is, dat musea een aanvullende taak bij de culturele opvoeding hebben te vervullen. Het museumbeheer dient hierbij voorlichting en leiding te geven door het organiseren van lezingen en tentoonstellingen, het rondleiden van het publiek in het museum door daartoe opgeleid en geschikt personeel.

Persoonlijke leiding en schriftelijke voorbereiding van het publiek tot het museumbezoek is een eerste voorwaarde om de musea en de verzamelingen tot hun recht te doen komen.

Het besef, dat naast de primaire schoolkennis en de wetenschappelijke opleiding der academie, de musea een

taak hebben om de natie tot hooger cultureel peil op te voeden, is vooral in Noord Amerika, doch ook in West Europa, thans iets dat niet meer betoogd behoeft te worden.

Hoofdtak der musea is evenwel de *culturele opvoeding van volwassenen*. In Europa is nog overheerschend de oude opvatting, dat het publiek de musea eigener beweging dient te bezoeken. In Noord Amerika evenwel heeft dit plaats gemaakt voor actief optreden der musea om het publiek te trekken. Het contact met het publiek wordt door het museumbeheer gezocht ten einde het bezoek aan de musea te stimuleeren, de culturele leergierigheid aan te wakkeren.

Men organiseert uitstapjes in de natuur, of naar plaatsen waar musea gevestigd zijn en gebruikt deze ontspanning van het publiek om zijn leergierigheid op te wekken.

Op geregelde tijden worden in de Vereenigde Staten door de musea wetenschappelijke- of kunsttentoonstellingen georganiseerd, welke ingeleid worden door lezingen, toegelicht door foto's en/of lichtbeelden. In gedrukte inleidingen wordt het tentoonstellingsmateriaal beschreven en voor de bezichtiging onder de deelnemers verspreid.

Zulke lezingen en zulke rondgangen worden volgens een bepaald rooster gegeven: in het Metropolitan Museum elken dag van de week in de morgen- en middaguren of beiden; te Boston dagelijks behalve Maandag om 11 uur en Zaterdag- en Zondagmiddag; in het America Museum 3 dagen per week om 11 en 3 uur; in het Field Museum dagelijks om 3 uur. Als regel worden wandelende lezingen tijdens de rondgangen door het heele museum gehouden. Het auditorium wordt verondersteld te komen van week tot week.

Kunstmusea te Toledo en Cleveland geven cursussen in industriele- en handelskunst, in New York aan tekenaars

en aan hen, die op architectenbureau's werkzaam zijn.

Dit stelt bepaalde eischen aan algemeene en speciale cultureele ontwikkeling van het personeel. Eerst den laatsten tijd wordt in de Vereenigde Staten de gelegenheid geopend om voor museum-werkzaamheden opgeleid te worden.

In Europa, waar de leiding nog overwegend in handen is van gestudeerden in de letteren, houdt men te dien opzichte nog in zekeren zin aan de verouderde tradities vast.

Ook wel worden de tentoonstellingen op de hooge- en middelbare scholen in colleges vooraf behandeld of wel reizende tentoonstellingen georganiseerd. De musea zenden dikwerf conservatoren naar de onderwijsinstellingen om voorlichting te verschaffen. Er is de laatste jaren, zie de hierbij gevoegde bijlage 1, voor het hooger en middelbaar onderwijs, een geheel programma opgesteld, al naar den aard der musea. Ook de lagere scholen — zelfs fröbelonderwijs — werden door de musea in de cultureele opvoeding betrokken.

Typisch Amerikaansch museumwerk is ook dat er niet alleen voor normale kinderen, maar ook voor achterlijke en gebrekkige kinderen pogingen gedaan worden. Een aantal musea, vooral kunstmusea, hebben sinds 1914 gepoogd door dergelijk werk blinde en kreupelen kinderen meer ontwikkeling te geven. Doch vooral op kunst- en nijverheidsgebied werken de musea scheppend, of het nu is op het gebied van teekenen, schilderen en modelleeren, of van muziek, theater en dans, of van nijverheid. Dikwerf geschiedt dit in samenwerking met economische en/of wetenschappelijke belangen. In de meeste musea en de daaraan verbonden kunstnijverheidsscholen wordt scheppend werk volgens een rooster geregeld. Er zijn klassen, die op geregelde uren samenkomen, wekelijks of vaker. Vooral in Chicago

werkt men op dit gebied zeer intensief. Ook te Cleveland b. v. bezocht ik een amateursclub voor beeldhouwen. Het Toledo en Brooklyn museum werken op het gebied van dans- en muziekkunst zeer vruchtbaar en hebben hiervoor aan het museum een theater met muziekhall verbonden. Verschillende soorten van kunst- en nijverheidsbeoefening door cursussen in de musea, hebben op vele plaatsen het vertrouwen in de betekenis van dezen cultureelen museumarbeid gewekt.

Deze cursussen, door musea gegeven, hebben een opvallend, op den voorgrond tredend streven om een grooter aantal menschen tot bredere studie te leiden.

Behalve het organiseren van kleine tentoonstellingen, het geven van cursussen, het onder bevoegde leiding maken van rondgangen door de musea, is ook een bibliotheek een zeer waardevol element om het publiek, na bezichtiging van de objecten, tot breder en dieper inzicht te leiden.

3. (1) Centrale leiding.

In Amerika bestaat een centraal instituut tot voorlichting van het museum-personeel door regelmatig in publicaties en leergangen elkaar ervaringen uit te wisselen. Ook in den laatsten tijd wordt veel aandacht besteed aan de opleiding van speciale museumbeambten.

„The American Association of Museums” is reeds in 1906 te Washington opgericht. Het doel is om van raad en advies te dienen aan de musea. Het is een door de Overheid gestimuleerd orgaan, onder leiding van het „Smithsonian Institution”, waarbij alle musea zijn aangesloten.

De staf van dit bureau maakt studies van museuminrichting en methode, het resultaat wordt in publicaties en in het maandelijksche orgaan „The Museum News” vastgelegd.

De leider is de heer Laurence Vail

Coleman, met wien schrijver dezes een interessant onderhoud had.

(2) Etaleeren.

Het plaatsen en etaleeren der voorwerpen eischt, naast wetenschappelijk en aesthetisch inzicht, kennis van den aard van het publiek.

Niet te veel objecten etaleeren opdat de bezoeker niet te sterk vermoeid raakt en hij, door de overmaat der tentoongestelde voorwerpen, geen enkel voorwerp goed ziet.

In Amerika zorgt de beheerder dat het museum niet overvuld raakt, tevens maakt men een scheiding tusschen tentoonstellingsruimte en studiemuseum. Dit stelt bepaalde eischen aan de berging van het materiaal, dat niet in het museum ter bezichtiging wordt gesteld. Schrikwekkend is het, in Europeesche musea de bergruimten te zien tegenover de ruime en technisch goed ingerichte stocks in Noord Amerikaansche musea. Een uitzondering te dien opzichte in Europa is het voorbeeldig geordende Congomuseum nabij Brussel.

In „The Museum News” XVII No. 8 (15|X-'39) vat M. A. Cartwright (The place of the Museum in Adult Education) dit als volgt samen :

1. zoo tentoonstellen dat je bij het publiek verlangen opwekt om meer te willen weten van de voorwerpen ;
2. ook tot kinderen moeten de dingen spreken, niet alleen tot volwassenen ;
3. belangrijk is niet het aantal bezoekers, maar het aantal dat terugkomt om te zien ;
4. het museum moet ook open zijn als kantoren enz. gesloten zijn ;
5. het museum is middel tot „informal” onderwijs ;
6. „museum fatigue” of „museum feet” voorkomen ; daarom wel aandacht geven aan zitgelegenheid en gemakkelijke stoelen, anders blijven de menschen weg.

7. publiceeren en nog eens publiceeren over het museum.

Behalve de opleiding van het museum-personeel is de etiketteering van het tentoongestelde object van beteekenis.

Zooveel musea, zooveel verscheidenheid bestaat hierin. Het is geheel van den aard van de musea en het bezoekende publiek afhankelijk welke methode toegepast wordt.

In het volgende hoofdstuk geef ik mijn bevindingen der onderscheidene musea weer op dit gebied der voorlichting:

Zoo heeft men te Tokyo in het Imperial Museum zich er op toegelegd zoo volledig mogelijk te zijn door er een zekere nationaal-cultureele strekking aan te geven, terwijl men in het National Museum te Washington slechts hoofdzaken meedeelt, doch de aandacht van den bezoeker tracht te trekken door transparante licht-etiketten.

In het Amerikaansche Centrale tijdschrift „Museum News” Vol. XVII no. 7, geeft R. F. Howard de volgende wenken :

1. alles wat op de labels staat vermeld, moet aan het voorwerp te herkennen zijn ;
  2. de toelichting in eenvoudigste taal stellen, want het publiek is als regel niet speciaal geschoold ;
  3. zoo kort mogelijke etiketteering (max. 30 woorden) en niet meer dan één onderwerp betreffend ;
  4. groot lettertype, (18 punt het beste) geen schrijfmachine letters, want dit is te saai en te klein, en een duidelijken achtergrond (zwart op wit of licht grijs op licht bruin) ;
  5. eerst beschrijvingen, dan den aard van het voorwerp, anders worden de beschrijvingen niet gelezen ;
  6. zoo te plaatsen, dat men eerst de titel ziet, dan het voorwerp en op gemakkelijk leesbare hoogte. In beginsel wil het publiek niet bukken.
- Algemeen aanbevolen : opschriften bij voorwerpen te plaatsen. Verder moeten

de labels de aandacht trekken, opdat ze gelezen worden b.v. als bij een reclameplaat voor handelsartikelen.

4. (3) Administratie.

Ook ten opzichte van de administratieve opzet der musea bestaat geen eensgezindheid. Voor het inventariseeren, catalogiseeren enz. heeft bijna elk museum zijn eigen methode.

In het hierachter volgende deel, het relaas van het bezoek aan onderscheidene musea, zijn er drie ingelascht: een van het wetenschappelijke Bishop Museum te Honolulu en een van het Fine Art Museum te Boston, alsmede van het Congo Museum nabij Brussel.

(4) Propaganda.

Een ander punt is de propaganda voor de musea. Gelijk hiervoren reeds is uiteengezet, nemen de Europeesche musea te dien opzichte een conservatief standpunt in.

Zoo schrijft Prof. J.B. Nash, Museum News, Vol. XVII No. 4: „onze publieke musea zijn te streng om de massa aan te trekken. Bovendien hebben ze daarin geheel en al gefaald. Het is fout te zeggen: „Daar zijn wij, kom maar en krijg er belangstelling voor.”

De moderne musea zijn niet afkeerig van het voeren van propaganda, hetzij door adverteeren, hetzij door regelmatig samenwerken met de pers.

De meeste musea geven een eigen tijdschrift uit, waarin naast cultureele en artistieke beschouwingen, o. a. overzichten van nieuwe aanwinsten worden gegeven, zoomede lezingen en cursussen ingeleid en geannonceerd worden. Ook wordt de publiciteit wel door medewerking aan de bladen, o. a. door het leveren van beschrijvingen en lezingen, bevorderd.

De moderne musea geven de voorkeur aan goede gidsen, b. v. afgestudeerden der Middelbare Scholen; aan het verspreiden van goede tentoonstellingsleatuur als catalogi der musea-objecten.

Deel II.

Indrukken der bezochte musea.

1. Bernice P. Bishop-Museum te Honolulu.

De Directeur van dit museum, P.H. Buck, gaf een kort résumé van het ontstaan. Het museum is een stichting van B.P. Bishop ter nagedachtenis aan een der laatste Prinsessen uit de Kamehameha-familie, Hoofd van Hawaii (1831-1884). Het museum werd in 1889 gesticht met het doel een collectie aan te leggen van materiaal uit Polynesië en de Pacific-eilanden, de natuurlijke historie en de ethnologie betreffende.

De Directeur heeft de algemeene leiding, speciaal die der wetenschappelijke publicaties en die der fotoafdeeling. Deze laatste bestaat niet slechts uit de foto's van de eigen bezittingen van het museum, doch ook wordt er veel werk van gemaakt om van musea in Amerika en Europa foto's van daar aanwezig polynesisch materiaal te verkrijgen.

Deze foto's worden op kaarten geplakt en in het kort beschreven, aard en grootte (omvang) van het voorwerp en waar het te vinden is. De foto's van gelijksoortige voorwerpen worden bij elkaar geplaatst volgens een systematische indeeling. Hierbij is een beschrijvende kaart, met teekeningen en beschrijvingen dezer foto's; daarop is aangegeven of het voorwerp zelf, dan wel uitsluitend een foto ervan, aanwezig is. Naast de foto-collectie wordt een index erop bijgehouden.

Na een rondgang door de natuurhistorische afdeeling in de rechtervleugel van het museum, heeft de conservator E. H. Bryon mij de administratieve museuminrichting laten zien. Er zijn twee soorten catalogi. De boek-catalogus is van ouderen datum. De voorkeur wordt aan de kaart-catalogus gegeven.

- I. „All classes of specimens are entered in an „Accession catalog” which has the following headings:
  - a. Number, Date, Source, How acquired, Locality, Tabulation (Physical Anthropology, Botany, Entomology, Ethnology, Ichthyology, Malacology, Ornithology, Zoology, Geology).
  - b. Space for brief descriptions and departmental numbers.
- II. Ethnological specimens: Each specimen is cataloged independently and separately, in a large bound catalog, with the following columns: Catalog No. , Original No. , Specimen, Material, Description, Dimensions, Weight, Accession No. , Locality, Remarks, Received from, how, (gift, collection, exchange, purchase), Date received.
- III. *Specimens on loan* are cataloged in a separate volume. Headings : Loan number, Specimen, Material, Locality, Owner, Date received, Where stored, Date returned, Remarks.
- IV. Ready reference is given to ethnological specimens through a *card catalog*, one card for each specimen, arranged according to a topical classification under each geographic region. The regions are arranged alphabetically under Polynesia, Micronesia, Melanesia, and (everywhere else) Extraneous.”

De administratieve indeeling van alle museumvoorwerpen is door een dubbelboek, en dubbel kaartstelsel wel wat omslachtig, doch men heeft wel een overzichtelijk geheel.

Het museum heeft vele dubbele exemplaren, die het aan andere musea afstaat, hetzij in ruil, hetzij als geschenk. Deze dubbelen worden ook wel voor studiedoeleinden in bruikleen afgestaan. De correspondentie over de verkregen voorwerpen of foto's wordt in het kaartstelsel der catalogus bijgehouden.

Het museum is *niet* modern ingericht. Groote logge kasten, slechte belichting,

maar wel ruim opgezet, in groote zalen en hallen. Behalve de normale expositie der voorwerpen, heeft men ook groeps-exposities met demonstratieve opzet, b.v. een boer aan den arbeid. Hij en zijn omgeving zijn zeer natuurlijk voorgesteld; de producten van zijn bestaan en zijn arbeid zijn tevens plastisch tentoongesteld. Het meeste materiaal ($\pm 90\%$) ligt in de ruime studie-zalen. Daar de voorwerpen (pijlen, kleeding, werktuigen) van elk gewest van Polynesië landstreeksgewijs gegroepeerd worden, heeft men direct een overzicht van het geheel waarin elk der voorwerpen past. Slechts 10% der voorwerpen is voor het publiek geëxposeerd en wordt regelmatig halfjaarlijks verwisseld; ze worden dan meestal vóór de opberging in de studie-collectie naar een insecten doodende ruimte gebracht. Dit is een groote zaal, verwarmd en afgesloten, die door gassen doorstroomd wordt.

Er wordt veel werk gemaakt van groepsbezoek, vooral van schoolkinderen. De onderwijzers kunnen tevoren rondgeleid worden om de noodige inlichtingen te verkrijgen.

2. *Seattle Art Museum.*

Dit museum is zeer fraai. Als alle Amerikaanse musea zoo opgezet waren, zou dit land een school voor het museumwezen zijn. Weliswaar zijn het meestal Chineesche en Japansche kunstvoorwerpen, die tentoongesteld worden, doch steeds is het een uitgelezen collectie. Dit museum heeft een expositie-gedeelte, waarin slechts 15% van de aanwezige voorwerpen worden geëxposeerd.

Het heeft behalve deze tentoonstellingsvoorwerpen een goed geselecteerde bibliotheek en een verzameling van film en lantaarnplaatjes. Behalve het museum en de studie-collectie, is er een leeszaal, terwijl eveneens een zaal voor lezingen of vertooningen van lichtbeelden is ingericht; ook is er een afdeling speciaal voor kinderen.

Men heeft er 5000 lantaarnplaatjes, die naar de volksgroepen der betreffende landen zijn ingedeeld en gecatalogiseerd. Op elk lantaarnplaatje is bovenaan een strookje papier geplakt, dat alle gegevens bevat.

De eigenlijke museum-ruimte wordt 6 keer per jaar van andere voorwerpen voorzien. Deze verwisseling van voorwerpen houdt de belangstelling van het publiek gaande en maakt het museum levend.

Het Seattle Art Museum geeft elke maand een gedrukte lijst uit, waarin bijzondere tentoonstellingen alsmede te houden lezingen geannonceerd worden. Voor nadere bijzonderheden hieromtrent, wordt verwezen naar de prospecti, bij de bibliotheek van het Java-Instituut ter inzage verkrijgbaar.

Extra-tentoonstellingen worden voor scholieren en studenten georganiseerd. Dit opvoedende programma trekt gemiddeld 3000 kinderen en studenten per jaar naar het museum. De paedagogische invloed van het museum is ongetwijfeld van zeer groote beteekenis.

De plattegrond van het museum is zeer overzichtelijk en logisch van opzet. Ook het materiaal waaruit het museum is opgetrokken is stemmig en fraai.

De verlichting der zalen (afhankelijk van de soort voorwerpen die de zalen bevatten) voldoet m. i. aan het gestelde doel: soms een plafond uit matglas, soms aan twee zijden van het plafond smalle lichtstrooken van glas of electrisch licht.

De studie-collectie is zeer doeltreffend ingericht: schuifbare wanden, waarop schilderijen, teekeningen en platen elk moment te bezichtigen zijn, terwijl de ceramiek en ander ethnologisch materiaal in ijzeren kastjes zijn ondergebracht, doch zoo, dat alle voorwerpen bij het openen van de deuren te bezichtigen zijn. Zij zijn evenals in de expositie-ruimte geëtiketteerd. Deze etiketten vermelden: a) algemeen catalogus No., b)

dat van de afdeeling waar het behoort, c) uit welk metaal het is vervaardigd, d) land van herkomst, e) de datum van aankoop, f) de grootte, g) een beschrijving van het voorwerp tot in details, h) in welke conditie het verkeert en ten slotte i) tot welke collectie het behoort.

Het laatste is voor Amerika van belang, omdat vele particulieren groote en mooie collecties als geschenk of in bruikleen afstaan.

Men heeft ook nog een zeer uitgebreide collectie historische en ethnologische kaarten van alle landen en volken. Het geheele uiterlijk, de plaatsing der kaarten alsmede het interieur der zalen, is eenvoudig en fraai.

3. City Art-Museum te St. Louis.

De directeur Mr. Meyric R. Rogers met zijn curator Thomas T. Hoopes hebben mij een vollen ochtend rondgeleid. Van de Washington-Universiteit is reeds in 1879, in overleg met de School of Fine Arts, het initiatief tot oprichting van dit museum uitgegaan. Eerst in 1906/1907 heeft de Gemeente zich achter dit plan geschaard en in 1912 is het City Art-Museum uiteindelijk geconstitueerd.

Het museum wordt beheerd door een „Central Board” van negen leden, benoemd door „The Mayor of the City”. De Gemeente geeft jaarlijks \$ 220.000 subsidie, waarvan \$ 120.000 voor administratie en beheer noodig zijn. Het overige wordt besteed aan aankopen, doch gelijk alle Amerikaansche musea, is het verder afhankelijk van giften van vrienden van het museum. Dit City Museum wordt thans geschat op een waarde van \$ 4.000.000. De collecties omvatten clas-sieke Europeesche, Chineesche en Japan-sche kunst, en slechts enkele Amerikaan-sche stukken.

Het gebouw is in romaansch-klassieke stijl opgetrokken, doch als museum-gebouw heeft het dezelfde gebreken als het Museum van het Bat. Genootschap;

een ruim voorportaal met slechts enkele goede museumzalen en verder verbrokkeld en onsystematisch opgezet. Er staan slechts enkele prachtige groote bronzen en marmeren statuen in deze voorhal, doch de overige zalen zijn te veel overladen. Daarbij is wat de etaleering en de belichting betreft te weinig rekening gehouden met de te exposeeren voorwerpen. Hier wordt ook op een sterk effect van enkele voorwerpen de nadruk gelegd. Enkele klassieke stukken zijn als deuren of anderszins in de zalen ingebouwd, wat dikwerf een fraai effect geeft. Een museum is geen kerk omdat een altaar en koorbanken in de zalen zijn ingebouwd! De belichting is stemmig, meestal door middel van een matglazen zoldering verkregen. Het museum ligt in een groot park (Forestpark) buiten de stad en staat dus in een fraaie omgeving. Het museum is niet uitsluitend een expositie van „Art” doch ook van „Artcraft”. Het heeft een onoogelijke recreatie-zaal en verder een bibliotheek, hoofdzakelijk voor het personeel. Het geeft maandelijks een klein Bulletin uit, waarin korte artikelen over museumvoorwerpen worden opgenomen, verder de nieuwe aanwinsten (beschrijvingen met illustraties) en „Museum-Notes” waarin kleine bijzonderheden, dit museum betreffende, worden vermeld. Voorts worden er lezingen over allerlei kunstuitingen gehouden, dikwijls met kleine daarvoorspeciaal ingerichttentoonstellingen.

Er is een aparte afdeeling van het Educational Department voor studenten, maar vooral voor de scholieren van lagere en middelbare scholen, die door korte lezingen of beschrijvingen gebaseerd op de aanwezige collecties, op de hoogte worden gebracht van allerlei kunstuitingen. Ook aan de leeraren wordt dergelijke voorlichting gegeven om hen aan te sporen met hun leerlingen het Museum te bezoeken.

Dit museum staat, gelijk de meeste Amerikaansche musea, geregeld in ruil

met andere musea. Dit systeem is buitengewoon nuttig, doch hiervoor is een aparte administratie noodig. (Voor nadere bijzonderheden zie de formulieren: „Notice of expected shipment”, bij de bibliotheek van het Java Instituut ter inzage verkrijgbaar).

De administratie der voorwerpen is drieledig: de ingekomen voorwerpen gaan door de handen van den Directeur; vervolgens krijgt de algemeene administratie er kennis van en tenslotte belanden zij bij den Curator.

Elk formulier bestaat uit drie gekleurde papieren. Deze formulieren van een losbladig boek vormen tevens de catalogus; zij bevatten: naam van het object, artist en materiaal, herkomst, omvang en grootte, signatuur, geschiedenis van den aankoop dan wel aanwinst, bron van herkomst, foto van zeer klein formaat, verdere classificaties, als de waarde van het object en de nummering, zoowel van de aanwinst als van de collectie en de daarop betrekking hebbende foto's en negatieven. Verder is er nog ruimte voor beschrijvingen. Er wordt uitgegeven een handboek van de totale museum-expositie, een bulletin, speciale korte handleidingen voor plaatshebbende kunsttentoonstellingen en tenslotte een korte „Gallery Guide” voor algemeene museum oriëntatie met plattegrond van het museum.

Het museum staat los van de School of Art en geeft zelf cursussen in teekenen naar klassieke voorbeelden. Voor een stedelijk museum is het zeker van beteekenis. Het kan dan ook, naar uit het Annual Report voor de jaren 1937/38 en 1938/39 blijkt, op een groot bezoek rekenen. (Voor nadere bijzonderheden zie Lit. blz. 37).

4. *Field Museum en Art Museum te Chicago.*

Mijn bezoek aan het Field Museum nam een ganschen ochtend in beslag; den middag van dien dag heb ik het Art Museum bezocht. Het Field Museum is meer voor natuurlijke historie en anthropologie. Het museum staat onder

de leiding van een „Board of Trustees”, doch feitelijk van den Directeur. Beide Musea zijn in kapitale gebouwen gehuisvest, beide gelegen in of voor een park, gelijk dit in Amerika de gewoonte schijnt te zijn.

Bij het Field Museum bestaat een streng eenhoofdige leiding. Geen departements- of afdeelingscurator zendt iets uit, of correspondeert met derden, of het passeert den Directeur, die op elk stuk zijn paraaf zet. Tusschen hem en de curatoren staat een secretaris. Vandaar dat alle museumformulieren in drie à vier kleuren gedrukt zijn. De directeur opent de museummail, de secretaris zendt deze naar de betreffende afdeelingshoofden door. Deze secretaris heeft voor elke afdeeling een „accessions card”. De secretaris noteert van wie, voor wie en wat gezonden wordt, tevens data van ontvangst en doorzending naar de betreffende afdeeling; hij en het afdeelingshoofd zetten beide hun handtekening op deze kaart.

Gelijk elk Amerikaansch museum heeft ook het Field Museum een leen- en uitleen-systeem met andere musea. Daarvoor heeft men shipping-permits. Alles wat in leen wordt ontvangen, wordt op formulieren gecatalogiseerd. Hiervoor bestaat een kaart met opgave van plaats, collectie, breedte, lengte, gewicht en betaalde prijs van het voorwerp. Het museum zelf is 19 jaren oud en niet modern opgezet, wel zijn er ruime en groote zalen, maar zoowel de vitrines als de expositiekasten zijn ouderwetsch eenvoudig; het is er meer een etaleering van demonstratieven aard. Alle deuren zijn in een nagebootste natuurlijke omgeving geplaatst. Het eenige moderne is, dat de omschrijvingen van het tentoongestelde op verlichte negatieven zijn geplaatst. De breedte van den rand, waarin het lampje is verborgen, is $1\frac{1}{2}$ c.m. Het zwarte transparant met witte verlichte kloeke letters is zeer doeltreffend.

Voor het vrij houden van insecten gebruikt men hier een oplossing van Carbon tetrachloride 25% en Ethylene Dichloride 75%; 1 per 100 Cubic Foot.

Een beschrijving van de „Method of accessioning, cataloguing and recording collections” van Elice Huber Thomas, Recorder, Field Museum of Natural History, werd aangeschaft.

Het Art Museum van Chicago heeft dezelfde gebreken wat etaleering en belichting aangaat, als het Field Museum, alleen zijn hier de kasten en vitrines meer artistiek opgezet en ingericht. Doch er wordt te overdadig geëtaleerd. Men ziet te sterk een verzameling van op zich zelf schoone objecten en te weinig de objecten zelf. De beschrijvingen erbij zijn niet zoo doelmatig ingericht als bij het Field Museum. Aan het museum is een School of Art verbonden, waar $\pm$ 500 leerlingen artistiek opgeleid worden; het technisch onderricht is erop gericht den scholier klaar te maken voor den industrieelen arbeid van het groot-bedrijf (schilderen en teekenen voor reclame- en interieurkunst of voor de weefindustrie; ontwerpen en uitvoeren van ceramiek voor fabrieken etc.) Een boekje, uitgegeven door het schoolbestuur: *Courses in the School*, waarin alle gegevens te vinden zijn, werd aangeschaft. Van het Art Museum werd verkregen een „Information about Registration” (getikt), met alle daarbij behorende formulieren. Er is aan dit museum een foto-, beter gezegd, een negatievencollectie verbonden, waarvan doel en beschrijving te vinden zijn in deze Information.

5. *Museum of Art te Toledo.*

Dit museum is een der modernste uit de V. S. van Amerika. Het ligt, gelijk de meeste musea, in de nabijheid van een park. Deze ligging is fraai en

het gebouw, als een gesloten geheel, heeft een mooi aanzien. De opgang naar het museum is terrasvormig, vier opgaande terrassen afwisselend met graniet geplaveid en van baksteen. De groote voorgalerij, tevens toegang gevend tot het museum, wordt aan beide kanten door groote grijze muurvlakken (blinde muren) afgesloten. Door een trap komt men in een soort onderverdieping (het museum ligt door de terrassen hoog boven de weg), waarin de administratie en de andere afdeelingen verbonden aan het museum gelegen zijn, zooals de lees- en boekenzaal, de kunstschool voor studeerende jongelieden, de paedagogische afdeeling die zorg draagt voor de overbrenging van museumvoorwerpen naar de lagere en middelbare scholen, de fotografische inrichting en — wat ook Amerikaansch is — de bij elk museum behorende lunchroom, waar de bezoeker zoowel als het personeel de lunch gebruikt. Het museum heeft de reeds genoemde prachtige groote hal als ingang, waar bronzen en steenen statuen zijn geplaatst. Daarachter ligt het eigenlijke museum. De linkervleugel is theater waar klassieke tooneel- en muziekvoorstellingen gegeven worden, de rechtervleugel is bestemd voor latere uitbreiding van de expositie-ruimte.

Het museum is als gebouw stijlvol, doch ook de wijze van exposeeren is hieraan aangepast. Op de hierbij gegeven foto's 2 is in het midden een plafondbelichting afgebeeld, uitstekend geschikt om schilderijen te belichten, en 3 geeft de lichtbron weer achter glazen paneelen in de vitrines verborgen, waardoor de achterwand van de vitrines het licht opvangen, en de geëxposeerde voorwerpen indirect verlicht worden.

De voorwerpen staan of hangen alle op oogshoogte; de zeer hoge muren boven dit gedeelte zijn vrijgelaten en effen grijs. Ook de vitrines, die eveneens op oogshoogte zijn aangebracht hebben niets boven zich aan de wand.

Dit geeft een rustig en stemmig geheel. De vitrines en kasten zijn van hout; dit wordt de laatste jaren niet meer gevernist of gelakt. De muren en ook de kasten en vitrines hebben een achterzijde van gerild grijsachtig linnen op rubber. Deze bekleding schijnt duurzaam en goedkoop te zijn. De vitrines en kasten zijn niet overvuld, integendeel. Zelfs het aantal vitrines in de groote zaal van 25 bij 30 m² bedraagt slechts 12, aan elke muur zes, drie aan elke kant van een schuifdeur in het midden, die als het museum geopend is open staat, doch 's avonds gesloten wordt. Middenin deze zaal staat een groot beeld en aan beide kanten hiervan een rustbank voor de bezoekers.

De toelichtingen zijn sober gesteld met zwarte letters op bruinen grond. Het licht valt in de zalen door een dubbel matglazen zoldering. De matglazen platen van de onderste zoldering zijn niet, gelijk in Seattle, vierkant, maar 90 x 25 cm, in een raamwerk aangebracht. Groote vazen staan in vitrines, groote potten op den grond in een ijzeren gordel op pooten. De platte bronzen voorwerpen liggen in ondiepe vitrines ± 5 tot 10 cm diep. Ook de praehistorische steenen bijlen zijn zoo goed te zien. In deze vitrines zijn de praehistorisch kralen etc. tegen den achterwand gehangen.

In elke zaal hangt bij den ingang een plattegrond van het geheele museum, waarop de verschillende afdeelingen en wat erin tentoongesteld wordt, zijn aangegeven. Men gebruikt in dit museum in den laatsten tijd „polarised glass”, om lichtreflectie te voorkomen. Dit gelukt niet geheel, doch het is een zeer groote verbetering bij het gewone glas.

Het is wel het meest moderne museum van Amerika, en wordt dan ook uit aesthetisch oogpunt als voorbeeld gesteld. Wat zeer goed is bij al deze musea, (ook die van Cleveland) is de

paedagogische afdeeling. Deze afdeeling maakt er speciaal werk van de leerlingen van alle scholen naar het museum te trekken, door het organiseeren van lezingen zoowel op school, als in het museum. Daarvoor heeft men een aparte afdeeling met eigen expositiemateriaal en personeel. Niet slechts de jeugd, maar ook de ouderen worden naar het museum getrokken door lezingen, alsmede door goede kunst in het eigen theater te geven. Het museum houdt op gezette tijden speciale tentoonstellingen, zoo b. v. „Sculptural Forms in terra cotta from Chinese Tombs, „A Loan Exhibition of Oriental Rugs”; (Literatuurl. blz. 37). Wat voor de opvoeding van kinderen gedaan wordt, vindt men vermeld in het geschrift „The Museum Educates”, een mooie en geïllustreerde uitgave (Lit. blz. 37). Wat voor oudere leerlingen gedaan wordt, vindt men in „The courses in art available to the general public and to students in the University of Toledo”. (Lit. blz. 37). (Bovengenoemde boekjes zijn ter inzage verkrijgbaar bij de bibliotheek van het Java Instituut).

6. Cleveland Museum. (Zie foto 1)

Van Toledo werd de reis voortgezet naar het rijkere museum te Cleveland, waar aesthetisch en technisch niet veel meer te leeren viel. De formulieren en beschrijvingen van de administratie, de foto-afdeeling en de technische opzet (voor nadere bijz. zie Lit. blz. 37: „Articles of incorporation, constitution and bylaws) geven een aardig beeld van de werkwijze van dit museum.

De goede organisatie van de verzameling foto's en lantaarnplaatjes in het Cleveland museum blijkt uit de praktische systematische indeeling van deze verzameling, de wijze waarop deze wordt gecatalogiseerd en geadminiistreerd bij het uitleenen aan scholen en verenigingen.

Dit museum heeft ook een leeszaal

en een bibliotheek, waarin naast literatuur ook een verzameling van gekleurde prenten aanwezig is. Ook heeft men er een aardige verzameling knipsels uit illustraties over belangrijke kunstonderwerpen, die men in mappen zeer kunstig bijeenhoudt.

De wijze van expositie en ook het gebouw zelf vertolken conservatieve museumopvattingen. De uitleen-verzameling der z.g. paedagogische afdeeling, waar ook grammopfoonplaten van Javaansche en Balineesche muziek te vinden zijn, heeft slechte batiks en nog leelijker wajangpoppen. Bepaald mooi is de kleine-kinderen-afdeeling: toys, poppen van alle nationaliteiten in hun speciale dracht, zijn hier in vitrines opgesteld en worden op bepaalde dagen aan kinderen vertoond onder het ten gehoor brengen van toepasselijke verhalen. De tentoonstelling van zilver en glas in celotex-ramen is hier iets bijzonders.

7. Freer Gallery of Art.

Een groot gebouw, doch slecht van belichting en etaleering. Dit museum is meer een kunstmuseum; het bevat mooie en groote collecties van schilderijen, op Amerikaansch, Europeesch en Aziatisch, en in het bijzonder op Chineesch en Japansch gebied. Voorts bezit het een groote collectie bronzen voorwerpen. Zeer interessant zijn de bewaarplaatsen van niet-geëxposeerde voorwerpen, (ijzeren kasten voor bronzen, schuif- en draaibare wanden voor schilderijen en teekeningen, om deze goed te conserveeren).

Men heeft een algemeen kaart-register (Sample year card, naar het jaar van aankoop etc. en een Sample location card met een omschrijving en de herkomst van het object). Naast deze kaarten heeft men een losbladig boek met uitvoeriger beschrijvingen. Hierbij wordt o. a. ook aangeteekend waar het voorwerp vroeger reeds is tentoongesteld en

of het aangekocht dan wel gekregen of in bruikleen gegeven is. De „store”, waar het niet-geëxposeerde alleen voor studie-doeleinden te bereiken is, is vooral mechanisch-technisch bijzonder verzorgd.

Er is een groote collectie negatieven en foto's, een of meer van elk museum-voorwerp, zoowel als van het museum-gebouw en de exposities. Zoowel voor het museum als voor de „stores” is een twee-kaarten-systeem in gebruik in twee verschillende kleuren, waardoor men in de store-kasten kan zien, of en waar een voorwerp is geëxposeerd, dan wel of het is uitgeleend. Op de plaats in de store waar een geëxposeerd stuk behoort te staan, legt men een gekleurde kaart, waarop is aangeeteekend, wat het voor een voorwerp is, de omschrijving ervan en waar het te vinden is. *) De vitrines met glazen bovendeel hebben een houten onderstel in tafelvorm; dit kan men door een ijzerconstructie mechanisch opheffen, zoodat elk voorwerp zonder veel moeite uit de vitrines genomen kan worden.

Voor de store heeft men, evenals in het National Museum, kleine licht verplaatsbare kasten. Alle kasten hebben in de sponning van de deuren vilt, tegen insecten. Ook worden de voorwerpen van laatstgenoemd museum, bij aankomst ontsmet of insectenvrij gemaakt door een fumigant, d.i. Carbon Tetrachloride 25%, Ethylene Dichloride 75%, 1 per 100 Cubic foot, een bijzonder Dichloride mixture. Ook in de opbergkasten, (zie voorbeeld van het National Museum) is, behalve het vilt bij de sluitingen der kasten, aan de achterzijde een ijzeren bakje aangebracht, waarin

dit middel tegen allerlei insecten wordt gedaan.

National Museum.

Het National Museum is ouderwetsch ingericht met demonstratieve groeps-exposities (zie Brief Guide to the Smithsonian Institution, lit. blz. 37) van een voorwerp in zijn natuurlijke omgeving. Het publiek kijkt in het museum echter meer naar deze groepen en het eigenlijke object wordt aan de aandacht onttrokken.

De staf is zich van deze fouten in het museum wel bewust en zoekt naar een meer moderne aesthetische oplossing. Een bezwaar is evenwel, dat men evenals in het museum te Batavia, overkropt zit met ontzettende hoeveelheden materiaal en de ruimte onvoldoende is om een moderne expositie toe te passen.

Tot slot werd een bezoek gebracht aan „The American Association of Museum”, een ambtelijke instelling boven de musea in alle delen van de Vereenigde Staten staande. Deze instelling is adviseerend, geeft een maandelijksch Bulletin uit en ook publicaties van museum-technischen aard, deze zullen in het vervolg ook naar Jogja gezonden worden. Een aantal belangrijke publicaties werden tegen gereduceerden prijs aangeschaft.

8. Philadelphia University Museum en Art Museum.

Te Philadelphia zijn ettelijke musea; ik bezocht er twee: The University Museum en The Philadelphia Art Museum.

Het eerste is eigenlijk een museum voor de ethnologie der Amerikaansche primitieve volken. Het gebouw lijkt in een soort fort ondergebracht te zijn; het heeft drie verdiepingen. Het interessantst is er de primitieve kunst: maskers, houten beelden en primitief aardewerk, ook gouden voorwerpen. De wijze van expositie is zeer eenvoudig, meestal is alles in simpele vitrines on-

*) Men heeft dus in totaal een vierdeelig kaartstelsel, vermeldende:

- a. jaar van aankoop;
- b. naam v.d. vervaardiger en herkomst;
- c. naam der objecten;
- d. of het object in het museum dan wel in het studiemuseum is; plus een losbladig boek met beschrijvingen.

dergebracht. Deze vitrines hebben de eigenaardigheid, dat de voorwand en de zijkanten, zoomede het plafond, losgemaakt kunnen worden, terwijl de achterkant en de bodem van de vitrines met den muur verbonden blijven. Er valt museum-technisch weinig te leeren. Evenzoo bij het Art Museum. Wat er aan Eastern Art is, is van weinig beteekenis. Bijzondere aandacht wordt besteed aan de verbinding van het museum met de scholen. Men trekt de schoolkinderen en leeraren niet alleen naar het museum door voordrachten en rondgangen (met toelichtingen) door de musea, maar ook doordat de museum-beambten zelf naar de scholen toegaan om daar de beteekenis van de kunst uiteen te zetten in voordrachten met lichtbeelden. Men heeft in dit museum evenals in vele andere Amerikaansche musea een goede en groote verzameling lantaarnplaatjes.

9. *Museum of Fine Arts te Boston.*

In groot-Boston, dat Cambridge mede omvat, bezocht ik drie musea, n. l. het Museum of Fine Arts, het Harvard University Fogg Art Museum te Cambridge en het Isabella Stewart Gaedner Museum.

Het eigenlijke museum te Boston is het Fine Arts, dat evenals alle Amerikaansche musea een groote collectie Chineesche en Japansche kunstvoorwerpen bezit en daarnaast een kleine collectie moderne Amerikaansche schilderijen. Het is geboren uit een gift en bestaat dan ook hoofdzakelijk van persoonlijke donaties. De Board of Trustees, de indirecte museumleiding, berust bij enkele organisaties, als de Harvard University (die zelf een museum te Cambridge heeft) the Boston Athenaeum, the Massachusetts Institute of Technology, de City en de State (Provincie).

De toegang tot dit museum is vrij; in het jaar 1938 waren er 416.943 bezoekers. Hier, gelijk elders in Amerika,

worden schoolkinderen rondgeleid onder het geven van een toelichting bij de verschillende collecties.

De administratie is eenvoudig. Hiernevens gaat een „Registration of the accessions” (bijlage 2), waarin een overzicht gegeven wordt van de algemeene administratie, van de wijze van uitleenen van voorwerpen met de daarbij passende formulieren en van de wijze waarop speciale tentoonstellingen in elkaar gezet worden.

Gelijk uit bedoelde formulieren blijkt, wordt van de ontvangst van giften en aankopen een register (losbladig boek) aangelegd. Van de ingekomen voorwerpen worden de datum, het nummer en de plaats van herkomst opgeteekend en een korte omschrijving gegeven. Daarna wordt een foto gemaakt en in de kaartcatalogus een verkleinde foto onderaan op de kaart geplakt; bij groote voorwerpen geschiedt dit op de achterzijde van de kaart. Elke aanwinst wordt vermeld of beschreven in het Museum Bulletin, terwijl de curator een uitvoeriger beschrijving geeft voor de algemeene administratie en één voor de bepaalde afdeling (op verschillend gekleurde kaarten).

De curator bepaalt in overleg met den Directeur van het museum of een stuk gerestaureerd zal worden.

Het museum is een fraai groot gebouw in renaissance-stijl. De museum-inrichting is nog ouderwetsch. Het museum is dag en nacht electrisch verlicht. Deze kunstmatige verlichting is zeer doelmatig door het gebruik van reflector lampen. De opschriften zijn zwart op gouden ondergrond maar die te Cambridge zijn duidelijker. Enkele voorbeelden zond ik naar Jogja.

De vitrines zijn zeer doelmatig, omdat de glazen kap mechanisch geheven kan worden, en men dus gemakkelijk de voorwerpen in de vitrines kan brengen. Een foto en een teekening van zoo'n vitrine, welke ook in Washington

in het Freer Museum en te Toledo gebruikt worden, zijn ter inzage bij de bilothek van het Java Instituut verkrijgbaar. Eigenaardig is, dat oorspronkelijke oude houten deuren geheel in een glazen kast tentoongesteld worden. Wat in dit museum, evenals in het later bezochte museum te Brooklyn opvalt (N. Y.), is, dat alle vitrines en eigen elektrische belichting hebben.

De houten parketvloeren worden maandelijksch met was schoongehouden, doch deze wordt, om te gladde vloeren te voorkomen, vermengd met Shelloc.

De foto's en platen worden bij een tentoonstelling ingelijst en door middel van een celluloid achterzijde beschermd tegen vocht.

Er worden ook museum-tentoonstellingen met lezingen georganiseerd voor ouderen, doch ook voor schoolkinderen.

10. *Fogg Art Museum en Isabella Stewart Gaedner Museum te Cambridge (Boston).*

Van geheel anderen aard is het Fogg Art Museum, een soort Universiteitsinstelling. Ook dit museum heeft een zeer bijzondere Chineesche en Japansche collectie, doch ook Azië, Britsch- en Nederlandsch-Indië zijn er vertegenwoordigd. (Enkele sculpturen van Prambanan en Boroboedoer en een collectie kleine Hindoe-Javaansche bronzen). In het „Museum Handbook”, vindt men een plattegrond (XII — XIII) van dit museum. (lit. blz. 37).

Het museumgebouw is van 1924 en kostte 10 millioen dollars; desniettemin is het museum wat belichting en ventilatie betreft technisch niet voortreffelijk. Vermoedelijk ligt de oorzaak hierin, dat Amerikanen gaarne Europeesche stijlen nabootsen zonder met de eigenlijke bestemming van het gebouw rekening te houden. Soms wordt een Italiaansch kasteel, zooals bij het Stewart Museum, in zijn geheel overgebracht en als museumstuk tentoongesteld. Dat heeft zeer zeker zijn bekoring, docht meestal

vloekt zoo'n gebouw in de Amerikaansche omgeving en beantwoordt het als museum niet aan zijn doel. Het Fogg Museum met zijn groote collecties Oostersche kunst is naast het Metropolitan Museum of Art te New York voorzien van de rijkste en fraaiste collecties, die evenwel door hun behuizing niet altijd tot hun recht komen.

De beide groote musea zijn overdadig gevuld; gelegenheid om tot bezinning te komen is niet te vinden. Dit museum heeft een zeer mooie bibliotheek en doet veel aan Field Work: het uitzenden van expedities naar verschillende landen ter verrijking van het museum en ter verkrijging van kennis van opgravingen en van primitieve volkeren. Vandaar dat dit Fogg Museum een zeer fraaie praehistorische afdeling heeft. De administratie is een combinatie van losbladig boek — en kaartstelsel. Ook hier zijn de vitrines met een grijsgepolijst linnen en rubber achterzijde. Men heeft hier zeer goede opschriften-kaarten. De voor- en zijanten van de vitrines zijn door scharnieren bijeengehouden en gemakkelijk te verwijderen om de voorwerpen te ordenen.

Ten slotte bracht ik nog een bezoek aan het Isabella Stewart Gaedner Museum, waarvan ik reeds tevoren zei, dat het een geïmporteerd Italiaansch paleis is (met de geheele inventaris overgebracht). Hoe rijk het paleis en de voorwerpen ook zijn, het maakt geen indruk in de Amerikaansche omgeving en het is geen museum, ondanks velerlei technische snufjes. Een rond gaatje in de zoldering belicht in een groote donkere ruimte elk schilderstuk. Men ziet zoo de schilderijen elk voor zich in licht, wat zeer fraai is, doch vreemd aandoet.

Vooraf bij dit Museum zien wij, dat groote giften tot stichting van musea, zooals dikwijls in Amerika gegeven worden, niet altijd aan het gestelde doel beantwoorden, ook al hebben die musea de fraaiste voorwerpen.

II. Kunstnijverheidsschool te New Haven.

Op de terugreis naar New York werd nog de kunstnijverheidsschool te New Haven bezocht. De school is hoofdzaak, het museum, dat er aan verbonden is, is bijzaak. Toch is het een der best ingerichte musea hier te lande. Ook hier een barok-gebouw naar Fransche renaissancestijl, dat daardoor als museum niet aan zijn doel beantwoordt. Men heeft er desalniettemin door aesthetische groepeerings der voorwerpen een fijn museum van gemaakt. Hier is een deels goede collectie batiks aanwezig. Er was tijdens mijn bezoek een tentoonstelling van Amerikaansch en oud-Hollandsch zilverwerk, doch zij was ingesteld op het doel van de kunst- en nijverheidsschool. Deze school heeft cursussen voor architectuur, drama, schilderen, sculptuur en enkele kunsttechnische vakken. De school heeft verschillende Europeesche en Aziatische collecties, een afdeeling voor foto's (50.000) en lantaarnplaatjes, een algemeene bibliotheek, hoofdzakelijk op kunstgebied met 9000 boeken, en voor elke afdeeling nog een afzonderlijke bibliotheek. Er worden zoowel voor de leerlingen als voor het publiek lezingen over allerlei kunstonderwerpen gehouden. Ook worden hierover beschrijvingen in een eigen Bulletin gepubliceerd. Het programma van de „School of the Fine Arts”, een Handbook en een beschrijving van de museumcollecties zond ik naar Jogja; ze hebben Jogja helaas niet bereikt.

12. Museum of Modern Art, Metropolitan Museum en Museum of the Brooklyn Institute.

Te New York bezocht ik The Museum of Modern Art, het Metropolitan Museum en het Museum of the Brooklyn Institute. Het eerste museum heeft zeer fraaie collecties van moderne kunst en het Metropolitan Museum zoowel van oude als moderne Europeesche en Aziatische kunst.

Deze collecties zijn museumtechnisch niet altijd fraai geëtaleerd, wel doet men de laatste jaren moeite tot reorganisatie van het Metropolitan Museum te komen, doch een teveel van objecten, een gebonden zijn aan geschenken voorwerpen maken dit misschien grootste museum ter wereld een vermoeienis voor den bezoeker. Wat er te leeren viel, is dat men hier door middel van bordpapier een groote zaal kan veranderen in eenige kleinere zalen. Dit grijs geschilderd karton doet als wand- en als expositieruimte prettig aan; het is niet zoo duur als celotex en is even gemakkelijk verplaatsbaar. Om de zon boven de dubbele matglazen zoldering te temperen, gebruikt men jalouziën, gelijk op Java voor vensters gebruikt worden.

Elk geschenk, dat dit museum ontvangt, wordt in een daarvoor bestemde kamer gedurende een geheele maand geëxposeerd en ook in het eigen tijdschrift aangekondigd, dan wel beschreven.

In het Museum of Modern Art wordt om lichtreflex in de kasten en vitrines te voorkomen Thermolux glas met eenig succes toegepast.

Voor ons doel was het Brooklyn Museum het belangrijkste. Dit museum is in een groot, doch oud gebouw ondergebracht. Onder de kundige en artistieke leiding van den heer Ph. N. Youtz, dezelfde, die op de San Francisco tentoonstelling de Pacific-afdeeling georganiseerd heeft, is het een voorbeeld voor andere musea geworden.

Wat de heer Youtz te Brooklyn heeft tot stand gebracht, zoowel op direct tentoonstellingsgebied als op paedagogisch terrein, is bijna ongelooflijk. Daar het museumgebouw voor exposities niet over voldoende goed licht kon beschikken, heeft men de kasten en vitrines van inside light voorzien, doch zóó voortreffelijk, dat men niet denkt met een kunstmatige verlichting te doen te hebben.

Men heeft „fluorescent light” toege-

past, dat het daglicht zeer nabij komt en dat tevens de eigenschap heeft geen te groote warmte in de vitrines te verspreiden. Men kan dit licht in kasten en vitrines overal plaatsen en het voorwerp waarop de hoofdaandacht dient te vallen bijzonder in het licht stellen.

Ook in dit museum gebruikt men karton voor de galerijen en kamer-afscheidings. Bij prenten-tentoonstellingen gebruikt men een kunstmatige verlichting op de wanden, waarop de prenten geëxposeerd worden, vanaf beide zijden der zoldering. Hier is met wetenschappelijk overleg en tevens met smaak alles tentoongesteld. Men spaart zich geen moeite om het tentoongestelde zooveel mogelijk productief te doen zijn. De museum-leiding geeft bij elke volkenkundige afdeeling een geografische kaart en een toelichting over de groep waartoe de cultuur van het land gerekend kan worden en de periode waarin het thans verkeert. Men geeft ook cursussen en lezingen over verschillende onderwerpen en voor toehoorders van verschillende leeftijden. Men heeft in dit museum, evenals te Cleveland, maar wetenschappelijk beter verzorgd, een museum voor kinderen. In het programma 1939/40 vindt men van de educatie-afdeeling van het Brooklijn Museum een uitvoerige beschrijving, (voor nadere bijz. zie lit. blz. 37).

Ook geeft de museum-leiding zich moeite om de volkskunst tot ontwikkeling te brengen door de uitgave van een eigen tijdschriftje en ook nog door vele kleinere en grootere publicaties.

De collectie Pacific-kunst is zeer uitgebreid en telt o.a. collecties die door McPhee en Covarrubias op Bali verzameld zijn. De collectie wajangpoppen van Java is bepaald slecht en naast enkele goede dodots en kains is er zeer veel dat niet in een museum thuisbehoort. Alvorens over de New Yorksche Wereldtentoonstelling te schrijven moet mij de opmerking van het hart, dat hier een

taak voor het Java-Instituut ligt, n.l. om te zorgen, dat wat er in buitenlandsche musea tentoongesteld wordt, van Javaansche cultuur van beter gehalte wordt dan wat thans meestal te kijk wordt gesteld.

Manilla.

Het Manilla-museum voor „nationale Cultuur” is een rariteitenverzameling. Veel Spaansch meubilair en schilderijen. De objecten die tentoongesteld zijn, zijn alle van vreemde oorsprong en zelden ziet men iets eigens. Het is ondergebracht in een oud-Spaansch gebouw, vlak bij de haven en achter het Manilla-hotel. Het is slecht georganiseerd. De Regeering heeft het voornemen er een nieuw gebouw te plaatsen, doch dat zal aan den inhoud niet veel veranderen. Het eenige wat in dit museum opvalt, zijn de vergroote negatieven van gebouwen en van het volksleven buiten Manilla, welke als transparanten op matglazen ruiten zijn ingelijst.

Shanghai.

„Het Heude Museum” is deels voor natuurlijke historie, deels voor Chineesche antiquiteiten bestemd. Het is van de Fransche broeders. Het bevat een zeer mooie verzameling van Chineesche bronzen en jade en andere sculptuur, alsmede van Chineesch porselein. Het is niet modern opgesteld, wel is de zaal fraai, speciaal voor deze verzameling gebouwd. Wat mij opviel, is, dat de kasten meestal als nissen in de muur zijn gezet. De deuren zijn van spiegelglas. Drie vakken $\pm$ 1 meter breed en op manshoogte geplaatst, de middelste glazen plaat (deur) lag iets boven de twee glazen zijdeuren, allen in een ijzeren omranding (lijst) en sleden en een soort gleuf. Er was binnen deze nissen een pijp van de centrale verwarming. Wat opviel is dat, ondanks de glazen deuren, men op den grijzen achtergrond van deze kasten zichzelf als spiegelbeeld ziet. Overigens

een overladen opstelling, doch elk voorwerp is op een kaartje omschreven, plaats en tijd van herkomst, of het brons is en van welk materiaal het voorwerp is gemaakt, gelijk in de boekjes „Heude Museum” en „Le 70e Anniversaire du Musée Heude” vermeld staat, (ter inzage verkrijgbaar in de bibliotheek van het J. I. zie lit. blz. 38).

Boven de niskasten zijn nog ramen, als bovenverlichting. Overigens zijn de voorwerpen weer te veel en te dicht op en naast elkaar geëtaled. De glazen deuren hebben het nadeel, dat er in de vochtige moesson op de glazen een waas van damp ligt. Het museumklimaat is erbarmelijk.

De Royal Asiatic Society heeft op de Museum-road een huis, waarin een museum en bibliotheek gevestigd zijn. Op het gebied der Nat. historie en prae-historie zijn er in dit gebouw zeer fraaie stukken te zien; er zijn steenen en bronzen bijlen uitgestald, en ook op porseleingebied zijn er sierlijke stukken geëtaled. Het geheel maakt echter door de wijze van uitstalling en etikettering weinig indruk op de bezoekers. Het porselein is trapsgewijs in de kasten geplaatst, elke plank ligt iets achteruit, zoodat daardoor de potterij beter tot haar recht komt. Dat geldt ook voor de etaleering van de steenen en bronzen pijlpunten, die op een fluweelen achtergrond en in ondiepe „vitrines” zijn opgehangen, terwijl de muntenverzameling is uitgestald in een schuinaflopende vitrine. Deze munten liggen, gelijk in een postzegelalbum, op een geteekenden ondergrond, ook de niet aanwezig zijnde munten zijn geteekend. Zodoende krijgt men een totaal overzicht. Ik heb met het oog op de vele Chineesche munten, die in den ouden tijd op Java en later ook op Bali in omloop zijn geweest, behalve een catalogus van het museum „A guide to the Shanghai Museum (R. A. S.)”, ook een boek gekocht over de geschiedenis van het muntwezen van China „The origin and development of

Chinese money,” door Harry Glathe. (Beide boeken zijn ter inzage verkrijgbaar in de bibliotheek v.h. Java Instituut; zie lit. blz. 38.)

Japan.

Te Tokyo lag een brief van het Imperial Hoeschold Museum: „We schall be very glad to have you see our museum, we will have some on hand to guide through the galleries,” en wel naar aanleiding van een introductie van H. M. Gezant der Nederlanden. In het museum werd ik rondgeleid door Mr. Tiro Hara Dr. Litt. Hij is een broeder van den Japanschen minister van Buitenlandsche Zaken.

Het museum is een imposant groot gebouw, deels in modern Engelsche, deels in Japansche stijl opgetrokken. Reusachtige groote zalen van 60 — 20 meter, en wel 40 meter hoog. Mooie parketvloeren, die bijzonder voldoen, ondanks de bekende Japansche vochtigheid in de zomer. Prachtige groote, breede zalen, met artistiek fraaie kasten, meestal enorm hoog opgetrokken. De belichting valt uit ramen in de zijwanden, bovenlichten, die boven de kasten bijna tot den zolder zijn opgetrokken. Toch voldoen zij niet. Men ziet in de kasten deze gansche reeks kozijnen en ramen weerspiegeld, en wel in het bovenste gedeelte der etalagekasten. Een prachtige kakimono of eenvoudige fraaie achtergrond (beschilderd hout) en daarboven de reflex der ramen. Het beneemt de rust van het gezicht op de voorwerpen. Wat wel bijzonder is: in de glazen kasten tusschen de ruiten is op de houten of ijzeren zijspalten een kunstmatige verlichting aangebracht. Een soort electrische kaars, die boven de kastramen liggend en op de spalten staande is aangebracht. Het museum is 's avonds niet open. Bezoekers, die een kakimono overdag helder en fraai willen zien, kunnen deze kaarsverlichting zelf aanmaken welke automatisch na 3 minuten uitgaat. Elke

zaal heeft, op zijn Japansch, een vrouwelijke museumbeambte. In de catalogus, één in het Engelsch, de andere in het Japansch, is het plan (plattegrond) van dit museum te vinden en tevens aangegeven welke voorwerpen elke afdeeling bevat; het geheel is zeer systematisch opgezet. De voorwerpen zijn fraai geëtaleerd en elk voorwerp is geplaatst op een voor dit voorwerp geëigend en in kleur beschilderd houten voetstuk. Alhoewel de voorwerpen er aesthetisch beter door tot hun recht komen, maken de verschillende kleuren der houten voetstukken, de zaal en de kasten onrustig. Verder is bij elk voorwerp in het Japansch aangegeven de naam en vindplaats van het object, het type, de tijd of de periode waartoe het behoort, alsmede de schenker. Verder wordt onderscheid gemaakt en in een aparte (andere) kleur op de kaart aangegeven, of het oorspronkelijk nationaal dan wel uit welk vreemd land het is overgenomen. Dit om aan te geven wat in oorsprong eigen en wat vreemd is. Dit is zeer opvoedkundig en leerrijk, maar dikwijls zeer dubieus. Behalve de toelichtende kaarten bij elk voorwerp, zijn er algemeene toelichtingen der geëxposeerde voorwerpen, die het voorwerp plaatsen in een bepaalde periode. Een reeks van zalen wordt afgewisseld door een recreatiezaal, fraai doch sober gemeubileerd, om den bezoeker tot bezinning te laten komen. Deze recreatiezaal geeft meestal

uitzicht op een soort openluchtmuseum: tuin-architectuur, dan wel op een in nationale stijl opgetrokken gebouw b.v. een pagode, een Shinto-tempel etc. Elke drie maanden worden de etalagekasten ontruimd en schoon gemaakt en met andere voorwerpen gevuld, ook al om het museum levend en aantrekkelijk te houden. Voor de archeologische afdeeling is men om practische redenen hiervan afgestapt. De kasten zijn alle van gelijke hoogte. Het onderste gedeelte is gesloten, omdat elk voorwerp daar een eigen kistje heeft, de bewaarplaats van voorwerpen die niet in het bovengedeelte van dezelfde kast geëtaleerd worden. De kasten zijn geheel van spiegelglas en worden door breede ijzeren spalten samengehouden.

De ijzeren spalten in de achterwand van de kast hebben ijzeren armen, waarop glazen „planken” geplaatst worden. De voorwerpen zijn op artistieke wijze geëtaleerd en voldoende toegelicht, doch ook hier is een te veel van geëxposeerde objecten.

Een klein particulier museum "The Okura Shukokwan Museum" geeft, dank zij de behuizing (oud-Japansche omgeving), een aardigen indruk. De opstelling dezer Oost-Aziatische verzameling liet echter alles te wenschen over. „A guide to the Okura Shukokwan Museum" is ook ter inzage in de bibliotheek verkrijgbaar. (Zie lit. blz. 38).

MUSEA IN NEDERLAND EN BELGIE.

Het eerste openbare museum in Nederland was de Oranjezaal van het Huis Ten Bosch, dat van paleis museum werd, terwijl het kabinet van Prins Willem V, dat in 1815 uit Parijs terugkwam, de grondslag werd van de verzameling in het Mauritshuis. De latere ontwikkeling van het museumwezen vindt men uitvoerig beschreven in de inleiding tot den Catalogus van het 's Rijksmuseum van 1934. Het duurde evenwel tot de 19e eeuw voor deze musea, meestal uitsluitend picturaal van van opzet, voor het publiek werden opengesteld. In 1885 werd het Rijksmuseum ontworpen en geopend, als uiting van versterkt nationaal bewustzijn. In dien tijd ontstaat tevens het streven de verspreide gemeentelijke verzamelingen in musea onder te brengen. De systematische inrichting der Nederlandsche musea richtte zich naar de opleiding van de studeerende kunstenaars, kunstnijveren en de kunsthistorici. Hierdoor is de inrichting en de opstelling der verzamelingen in de musea nadeelig beïnvloed. Zalen en zalen vol schilderijen en beeldhouwwerken werkten vermoeiend op de toeschouwer. Eerst in 1918 heeft de Nederlandsch Oudheidkundigen Bond op deze onhoudbare toestand gewezen. Als resultaat werd in 1919 een „Rijkscommissie van advies inzake reorganisatie van het museumwezen in Nederland” ingesteld, wier taak het was, na te gaan wat er ontbrak aan de organisatie, inrichting en leiding der Nederlandsche musea. In 1921 bracht deze Commissie een zeer waardevol rapport uit. Toch is het resultaat van dit rapport beneden de verwachting gebleven. Het eenige resultaat was, dat in 1922 een Rijkscommissie van advies inzake de musea werd ingesteld, doch zij werd bij uitzondering geraadpleegd. Centrale leiding ging hiervan niet uit.

Van de $\pm$ 250 Nederlandsche musea zijn er 16 die direct onder staatstoezicht staan en wel onder dat van den Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, terwijl nog een 30 musea, die van Rijkssubsidies afhankelijk zijn, mede onder dit toezicht vallen. Verder worden 75 musea beheerd door Gemeenten, de overige zijn particuliere instellingen.

Men vindt deze gegevens in een klein doch interessant werkje van den heer Van den Haagen, ambtenaar bij het Departement van Onderwijs, 'chef van de afdeling Kunsten en Wetenschappen „De Musea in Nederland.”

Van de door mij bezochte musea is het Kröller-Müller-Museum te Otterloo, architectonisch en aesthetisch, het meest volmaakt. Zie foto 4. Ook van interieur. Het is, gelijk de meeste Nederlandsche musea, overwegend picturaal. Dit schoon gelegen museum heeft een Van Gogh-verzameling en slechts enkele fraaie stukken der moderne kunstnijverheid. De musea uit de laatste 25 jaren, zooals het Gemeentelijk Museum in Den Haag, Boymans-Museum in Rotterdam, het Stedelijk Van Abbe Museum in Eindhoven hebben zeer fraaie gebouwen, vooral ingesteld op bezichtiging van schilderijen. Bij het Museum Boymans te Rotterdam is de binnen architectuur zeer fraai, zoowel uit een oogpunt van belichting, als door zijne afzonderlijke picturale Cabinetten (zie foto 5 en 6) de fraaie doorgangen. Ook het Ethnologisch Museum te Leiden, ondergebracht in het vroegere Universiteitshospitaal is zoo geconstrueerd, dat het zoowel als gebouw, als door z'n inrichting, een prachtig geheel vormt.

Een interessante ontwikkeling bij eenige van de musea is de vervanging van het oude systeem van deurwachters door een dienst van jonge meisjes, afgestudeerden van de middelbare scholen of universiteiten. Deze jonge dames, waarvan de meeste drie talen kennen, oefenen

een drievoudig beroep uit: ze fungeeren als gids-lectrices, bewaaksters en helpen met het catalogiseeren en ander administratief werk.

De methode van tentoonstellen is die van weerkaatst-(indirect) licht, hetgeen voor schilderijen wel, voor een ethnologisch museum niet het juiste effect heeft.

Men is in Nederland bij de bouw en inrichting der musea in aesthetischen zin fraai in opzet, zij het eenigszins burgerlijk. In het etiketteeren is men in Holland verre ten achter bij de Amerikaanse musea. Mede door een tekort aan publiciteit, is de algemeene belangstelling van het publiek voor de Nederlandsche musea gering. Eerst in de laatste jaren hebben enkele Stedelijke musea te Amsterdam, Den Haag en Rotterdam getracht door het houden van wisselende tentoonstellingen en rondgangen door het museum de belangstelling levend te houden. Het museumbezoek in de Nederlandsche musea is gering, vervult nog niet, gelijk in Noord-Amerika, de taak van aanvullend cultureele opvoeding van volwassenen.

Nog gewezen mag worden op het museum voor Onderwijs in Den Haag, hetwelk geheel gewijd is aan de opvoeding van kinderen en voor aanschouwelijk onderwijs van groote beteekenis is.

Gelijk hiervoren reeds gezegd is, zijn de Nederlandsche musea overwegend gevuld met schilder- en beeldhouwwerk, hetgeen aan het museumgebouw en de inrichting een eigen cachet geeft. Hoewel ik 16 musea in Holland en België bezocht heb, waren voor het doel mijner studie het ethnologisch museum te Leiden en het museum van het Koloniaal Instituut te Amsterdam alsmede het Congo-Museum nabij Brussel van meer belang; hieronder volgen dan ook enkele indrukken over deze laatste musea.

De laatste tien jaren zijn bij de Hollandsche musea eenige veranderingen merkbaar: wat betreft de technische opstelling, deze is vooral het Ethnologisch

Museum te Leiden zeer fraai en practisch. Naast het principe van een fraaie etaleering, wordt meer en meer op het paedagogische element gelet.

Leidsche Museum voor Volkenkunde.

In haar uitvoerig rapport heeft de Rijkscommissie van advies van 1921, de beteekenis van het ethnografische Museum te Leiden in beschouwing genomen. Zij wenschte „uit deze collectie, de eminente kunstwerken” in een algemeen kuntmuseum onder te brengen. Het volkenkundig materiaal „behoort te zijn dienstbaar aan de verspreiding van kennis onder het publiek, een instelling van openbaar nut en niet uitsluitend studiemateriaal van een zeer kleinen kring van geleerden.”

De aanslag op het Rijksethnografisch Museum bevatte een juiste kern, hoewel uiteraard Leiden als centrum der volkenkundige studie recht heeft op een wetenschappelijk museum, vooral nu te Amsterdam het Koloniaal Museum is gesticht. Dit „Publieke” Volkenkundig-Museum te Leiden, heeft prachtige „Studie collecties.”

Het algemeene principe van verdeelen is naar cultureele groepen. Het naast elkaar plaatsen van verwante beschavingen of groepen bevordert een betere waardeering van hun onderlinge betrekking. De 3 hoofdafdeelingen omvatten respectievelijk: 1. Indonesië en de Pacific: 2. Het Verre Oosten en continentaal Azië en 3. Afrika en Australië, allen verdeeld in aparte ethnische groepen.

Binnen deze groepeerings zijn pogingen aangewend om systematische onderverdelingen te verkrijgen, die de aspecten van het leven van de menschen aantoonen: godsdienst, familielevens, drama, dans en muziek, sociale rangen, kleeding en versieringen, wapens, middelen van bestaan, kunst en nijverheid. De Hindoe-Javaansche beschaving heeft een afdeeling voor zichzelf, terwijl voor een gemakkelijke vergelijking afzonderlijke onder-

afdeelingen voorwerpen, betrekking hebbende op de geheele Indische archipel, combineeren, n.l. die welke betrekking hebben op goud- en zilversmederij, juwelierswerk, textiel, drama en dans.

In een opzicht gaat het Leidsche Museum verder dan eenig ander Hollandsch Museum, n.l. in de strenge onderscheiding tusschen de verzameling bestemd voor tentoonstellen voor het publiek en die welke gereserveerd is voor den student en zich specialiseerenden geleerde. Slechts de zalen, die gelijkvloers en op de eerste verdieping liggen, zijn toegankelijk voor gewone bezoekers. De midden en bovenste verdieping zijn verdeeld in goedverlichte kamers, waar studiecollecties zijn, die geenszins ongunstig afsteken bij wat in sommige museums, dichterbij huis, geacht wordt geschikt te zijn voor publieke tentoonstelling.

Duidelijk gestelde opschriften op de toelichtende etiketten en vooral geen overvolle zalen en met voorwerpen opgepropte kasten.

De lijdensgeschiedenis van deze Rijksinstelling vindt men beschreven in: Overzicht van de geschiedenis van het Rijksmuseum voor Volkenkunde 1837-1937. (zie lit. blz. 38)

Koloniaal-Instituut te Amsterdam.

Ook in een ander opzicht is vooruitgang te bespeuren, het particulier initiatief is van grooter beteekenis geworden en naast het Rijk, zijn het de Gemeenten in den Lande die actief aan de tot standkoming en onderhoud van de musea deelnemen. Ook in het beheer der musea is veel ten goede veranderd; gepensioneerde Indische Ambtenaren en studenten nemen actief deel aan de leiding van het Koloniaal Museum te Amsterdam. Het Scheepvaart-Museum te Rotterdam, dat een 20 jaren geleden onder de eminente leiding van den heer Neyhuis stond, wordt thans geheel verwaarloosd.

Evenals het museum te Tokyo heeft het Koloniaal Museum te Amsterdam een

gebouw in barokstijl opgetrokken. Bij de binnen-architectuur is uit verschillende koloniale landen fraai materiaal gebruikt. De museumruimte en belichting voldoen in dit gebouw allerm minst.

De collecties van het Koloniaal Museum bestaan (evenals die in het Bishop Museum te Honolulu) voor een deel uit tropische producten, die economische beteekenis hebben, (deels ook voor tropische hygiëne dienst doen) en voor een ander deel uit Nederlandsch-Indische ethnografica. Deze tweeslachtigheid wrekt zich in de inrichting en in de opstelling der museumobjecten. De opstelling der objecten geschiedt volgens een verouderd museumprincipe: n.l. opgestelde groepen.

Overall in de musea te Amsterdam en Leiden vindt men levensgrootte figuren gekleed in de eigen costumes, die hun werk of bezigheid demonstreeren: dansers in hun gratievolle kleding, krijgslieden de volkswapens zwaaiende, tovenaars die hun vreemde spullen hanteeren, of eenvoudige inheemsche vrouwen gezeten aan de primitieve handweefgetouwen die prachtige weefsels (uitgestald in de aangrenzende kasten) weven.

De achterste wanden van de kasten worden dikwijls bekleed met weefsels van de plaats. Deze textielproducten zijn gewoonlijk cultureel belangrijk, doch een zeer groot aesthetisch succes wordt met deze wijze van etaleeren niet bereikt.

Bij het Nationaal Museum te Washington is deze tentoonstellingswijze tot het absurde doorgevoerd. Daar tracht de tegenwoordige museumleiding verbetering in te brengen, door de voorwerpen meer en meer op zichzelf tentoon te stellen.

In de ethnografische afdeeling van het Koloniaal Museum gaat men ook meer tot een modernere etaleering over.

Evenals in enkele musea in Noord Amerika neemt men ook hier proeven met kunstmatig daglicht in de daarvoor gebouwde nis-vitrines.

De werkzaamheden van het instituut omvatten het houden van permanente en tijdelijke tentoonstellingen. Hieraan zijn verbonden cursussen, lezingen en demonstraties, waar het noodig is toegelicht met platen en films, waarvan de collectie gestadig wordt vermeerderd en evenals de verschillende speciale bibliotheken, beschikbaar gesteld voor een groot publiek.

Onderzoekingen en wetenschappelijke studies vormen een onderdeel van het geregelde werk van het instituut. Speciale lichamen zijn gevormd om uitvoerig aandacht te besteden aan verschillende deelen van Oost-Indië en aangrenzende landen. Hierin werken geleerden en menschen, die een groote ervaring hebben op koloniaal gebied, samen. De resulterende wisselwerking heeft een wederkeerig stimulerend effect. Dit maakt het ook mogelijk financieele steun te vinden voor het museum-werk, dat anders voor het publiek onbekend zou blijven. Het Instituut onderhoudt doeltreffende betrekkingen met de universiteit van Amsterdam. Zijn cursussen en het onderzoekingswerk staan onder de algemeene leiding van geleerden van de universiteit. Deze geleerden hebben meestal een uitgebreide praktische ervaring van overzee.

Studies over technische of wetenschappelijke onderwerpen verschijnen van het instituut in zijn speciale afdelingen, benevens veel populaire literatuur. Praktische gidsboekjes dienen als introducties naar verschillende deelen van collecties. Deze gidsboekjes geven de gewone introducties naar de verschillende collecties en/of gedeelten van collecties. Gewone en specifieke kaartjes, die de tentoongestelde voorwerpen vergezellen, zijn goed ontworpen, om de inlichtingen, die de gewone bezoeker mocht verwachten of wenschen, zoo volledig mogelijk te geven.

Behalve een bibliotheek heeft het Koloniaal Museum een prachtige collectie

foto's; de registratie dezer collectie baart nogal zorgen, een overzichtelijk geheel, gelijk in het Bishop Museum te Honolulu, met een uitgebreid systematisch register, heeft men te Amsterdam niet. Wel wordt bij elke foto op een daarvoor bestemde kaart vermeld waar het negatief dan wel de lantaarnplaatjes te vinden zijn.

Behalve deze foto-afdeeling is er ook een documentaire filmafdeling, welke bij lezingen en cursussen van veel nut is. Een systematische catalogus der lichtbeeldenverzameling is in druk verschenen.

Voor de foto's zoowel als voor de lichtbeelden wordt een kaartsysteem gebruikt.

Congo-Museum.

Te Tervuren nabij Brussel ligt het Belgisch-Congo-Museum. Het museumplan is ontstaan bij beëindiging der internationale tentoonstelling te Brussel in 1897, het gebouw in 1908 verzeen in de schoone omgeving van Tervuren. De verzameling is oorspronkelijk afkomstig van de internationale Brusselsche tentoonstelling doch aangevuld door verschillende Congo-expedities. Het Museum geniet de steun der Koninklijke familie en wordt door de Staat gefinancierd.

Dit museum is in tegenstelling met het Koloniaal Museum te Amsterdam geheel volgens moderne museumprincipes opgezet, het heeft een openbare en een studie-afdeeling.

De openbare museumzalen beslaan die der begane grond, op de bovenverdiepingen zijn de wetenschappelijke verzamelingen, laboratoria en werkzalen gevestigd. De voorwerpen zijn op populaire wijze tentoongesteld en geëtiketteerd.

Het openbare museumgedeelte dient tot publieke voorlichting en deze inrichting is op eenvoudige, niet vermoeiende wijze opgezet.

In de studiezalen zijn omvangrijke verzamelingen vereenigd, waarvan de massa den niet gespecialiseerden bezoeker weinig belang inboezemt, terwijl ze van het grootste gewicht is voor den gene die zich aan de studie van Centraal Afrika, van zijn volken, zijn dieren, zijn ondergrond, zijn voortbrengselen, enz. wijdt. Talloos zijn reeds de studiën en wetenschappelijke werken die de te Tervuren vergaarde schatten tot grondslag hadden, dit alles tot bevordering van de wetenschap. Dank zij het beginsel volgens hetwelk het Congo-Museum alleen aan Centraal Afrika is gewijd, dus als gewestelijk Museum is bedoeld, kan de inrichting ongewoon rijke verzamelingen bevatten. De geleerde vindt er een ongeëvenaarden overvloed van materiaal.

Het museum bestaat uit verschillende secties. Ieder daarvan wordt in de openbare zalen vertegenwoordigd door een keuze van documenten of stukken, die voor den bezoeker van bijzonder belang kunnen zijn. Ieder ook bezit haar studieverzamelingen, toevertrouwd aan de zorgen van wetenschappelijk personeel. Deze verschillende afdeelingen zijn: De Economische Sectie; de Sectie van Zedenkundige, Staat- en Geschiedkundige wetenschappen; De Sectie voor Aard- en Delfstofkunde; de Sectie voor Dierkunde (Werveldieren, Insecten, andere Wervellooze dieren); de Sectie voor Anthropologie en Vóórhistorie; de Sectie voor Volkenkunde. Naast deze afdeelingen bestaan nog verschillende inrichtingen zooals een bijzondere rijke bibliotheek, een Bareele voor ethnografische documentatie met tal van dossiers; een aanzienlijke verzameling fotografiën en clichés.

De namen der afdeelingen zijn:

- I. Zaal van de Voortbrengselen.
- II. Houtzaal.
- III. Zaal van het Verkeerswezen.
- IV. Zaal van de Missiën.
- V. Historische Zaal.

- VI. Gedenkzaal.
- VII. Zaal van Inlandsche Kunst.
- VIII. Zaal van de Muziektuigen.
- IX. Zaal van de Fetisjen.
- X. Koepelzaal.
- XI. Zaal van de Maskers.
- XII. Zaal van de Voeding.
- XIII. Zaal van de Vóórhistorie,
- XIV. Zaal van de Aardkunde.
- XV. Zaal voor Entomologie.
- XVI. Krokodillenzaal.
- XVII. Vogelenzaal.
- XVIII. Gorillazaal.
- XIX. Zoogdierenzaal.

Bij ieder voorwerp is een verklarende tekst met de meest noodzakelijke toelichtingen om de belangstelling van den niet gespecialiseerden bezoeker op te wekken, bij deze toelichtingen hangen dikwerf nog foto's en teekeningen.

Ook dit Koloniaal Museum leidt aan hetzelfde euvel als dat te Amsterdam en te Honolulu, dat twee niet te vereenigen deelen bijeen zijn gebracht. De flora van den Congo voorzooover zij van economische beteekenis is, en een afdeeling ethnografica, die hiermede niet immer samenhangt.

Toch zijn hier de expositiezalen en het studie-museum uiteen gehouden. Hoewel in het Congo-Museum evenals in het Koloniaal Museum te Amsterdam de verouderde demonstratie-methode in de uitstalling is volgehouden, is dit in het Congo-Museum niet zoo veelvuldig en niet zoo hinderlijk als in het Koloniaal Museum te Amsterdam, mede omdat vitrines naar secties zijn opgesteld, terwijl in Amsterdam de objecten niet overzichtelijk door elkaar zijn geplaatst.

De ordening der studie-collectie, zoowel in administratief als in wetenschappelijk opzicht is voortreffelijk. Elk voorwerp heeft zijn vaste plaats, zoowel in het museum alsook in de ruime gesloten kasten van het werkmuseum. Of een voorwerp in het studie- dan wel in het openbare museum is onder gebracht, de plaats in de vitrines enz.

is op het kaartstelsel, welke correspondeert met de plaats waar het in het studiemuseum behoort te staan, aangegeven.

In tegenstelling tot het Koloniaal Museum te Amsterdam als ook tot het Ethnologisch Museum te Leiden, is de berging der objecten in ruime overzichtelijke depôts ondergebracht.

Terwijl bij de beschrijving der voorwerpen, niet alleen een omschrijving van het object, de stam waarvan en de streek waaruit het afkomstig is, genoteerd wordt, is ook de verzamelaar, en de wijze waarop deze het voorwerp verworven heeft aangegeven.

Het personeel van het openbaar Congo-Museum zijn meer bewakers der zalen, dan onderwijzend personeel.

Door de prachtige natuurligging van het Congo-Museum is de toeloop tot het museum groot, toch wordt er hier niet veel werk van gemaakt om het publiek te trekken en weinig zorg besteed aan de mondelinge voorlichting.

Uitgaven voor Musea in Nederland.

Nevenstaande cijfers geven een betrouwbaar beeld van hetgeen in Nederland voor de Musea in de laatste decennia door het Rijk en de Gemeenten gedaan werd. Cijfers van elders, vooral van Noord Amerika zouden sommen van formidabelen omvang te zien geven. Zoowel door de publieke lichamen, als door particulieren wordt voor dit deel der volksopvoeding geofferd. Als vergelijkingsmateriaal voor Nederlandsch-Indië hebben deze getallen echter geen waarde, vandaar dat hier slechts volstaan wordt met de Nederlandsche cijfers. Ondanks de economische crisisjaren, zijn de uitgaven voor de Musea weliswaar tusschen 1931 en 1939 verminderd, maar slechts ten aanzien van de gelden voor aankoop van f 97.425 tot f 36.997. De exploitatie uitgaven, waaronder verstaan mogen worden de kosten van onderhoud en salarissen zijn zelfs

gestegen, n.l. van f 374.609 tot f 386.261. Gezien in het licht van het in die jaren verlaagde loonpeil kan gezegd worden, dat de gemeentelijke overheid haar bemoeiingen met het museumwezen gedurende en na de crisisjaren heeft geïntensiveerd.

De totale overheidsuitgaven voor de musea, die in bijgaande staten zijn gespecificeerd, belopen ruim f 1.000.000.

Daarnaast heeft het Ministerie van O. & E. nog een centrale afdeeling met wetenschappelijke staf, waarvan de kosten niet in bovenbedoelde cijfers zijn begrepen.

Deze financieele gegevens mogen voor het Nederlandsch-Indische Gouvernement, voor de Zelfbesturende landschappen alsook voor de Locale Ressorten een aansporing zijn om ook op dit gebied iets meer te offeren dan tot dusverre voor dit doel besteed werd.

De financieele offers, die het Rijk en/of de Gemeenten in Nederland zich getroosten voor hunne Musea, zijn hiernevens voor het jaar 1939 aangegeven. Voor de Gemeentelijke Musea zijn deze bedragen voor 1931 en 1939 gespecificeerd. *)

Uitgaven van het Rijk ten behoeve van Musea.

	<i>Bedragen in guldens, toegestaan op de begroting voor het jaar 1939.</i>
<i>Rijks-musea en verzamelingen:</i>	
Koninklijk Penningkabinet te 's Gravenhage	f. 14.050
Koninklijk Kabinet van Schil- derijen te 's Gravenhage	„ 32.407
Rijksmuseum te Amsterdam	„ 298.910
Rijksmuseum Mesdag te 's Gravenhage	„ 10.283
Rijksmuseum Huis Lambert van Meerten te Delft	„ 8.892
Transporteeren	„ 364.542

*) Ontleent aan „Overheid en Kunst in Nederland” door Dr. E. Boekman.

Transporteeren	f 364.542
Rijksmuseum van Bilderbeek-Lamaison te Dordrecht	„ 2.335
Rijksmuseum G. M. Kam te Nijmegen	„ 5.481
Rijksmuseum Twenthe te Enschede	„ 12.263
Rijksmuseum van Oudheden te Leiden	„ 65.827
Rijksmuseum voor Volkenkunde te Leiden	„ 73.099
Rijkskunstverzameling Kröller-Müller te Otterlo	„ 10.000
Subsidiën voor niet aan het Rijk toebehoorende musea	„ 12.155
Subsidie Vereeniging Rembrandt	„ 994
Museumverslagen enz.	„ 975
Rijkscommissie van advies inzake de musea	„ 625
Rijkscommissie vervaardiging en ruiling reproductiën kunstvoorwerpen	„ —.—
Rijksbureau voor kunsthistorische en ikonografische documentatie	„ 19.663
Totaal	f. 567.959

Uitgaven van de Gemeenten ten behoeve van Musea.

Amsterdam	f 130.950
Arnhem	„ 8.314
Assen	„ 20
Eindhoven	„ 8.117
's Gravenhage	„ 139.300
Groningen	„ 3.240
Haarlem	„ 21.433
's Hertogenbosch	„ 1.900
Leeuwarden	„ 4.131
Maastricht	„ 5.168
Middelburg	„ 100
Rotterdam	„ 104.046
Utrecht	„ 23.899
Zwolle	„ 900
Totaal	f 451.518

Uitgaven van Gemeenten ten behoeve van Musea.

Bedragen in guldens, uitgetrokken op de begrooting voor het jaar 1931 en 1939.

Gemeenten	Kosten van onderhoud van gebouwen en ver- zamelingen.			Salarissen		Gelden voor aankoop		Subsidie aan andere dan gemeentelijke musea.		Kosten van tentoonstel- lingen		Totaal	
	1931	1939		1931	1939	1931	1939	1931	1939	1931	1939	1931	1939
Amsterdam	64.835	60.100		89.050	58.000	15.900	9.500	6.400	3.350	—	—	176.185	130.950
Arnhem	1.890	1.125		6.702	5.792	2.000	1.397	—	—	—	—	10.592	8.314
Assen	—	—		—	—	—	—	—	20	—	—	—	20
Eindhoven	—	3.275		—	2.942	—	400	—	1.500	—	—	—	8.117
's Gravenhage	26.884	42.275		43.783	69.225	51.500	16.500	3.100	1.300	—	10.000	125.267	139.300
Groningen	—	—		—	—	—	—	4.000	3.240	—	—	4.000	3.240
Haarlem	22.835	3.333		—	18.100	1.000	—	—	—	—	—	23.835	21.433
's Hertogenbosch	50	—		804	800	200	200	1.000	900	—	—	2.054	1.900
Leeuwarden	1.466	2.131		1.916	1.950	125	—	250	50	—	—	3.757	4.131
Maastricht	1.412	3.168		3.666	2.000	—	—	—	—	—	—	5.078	5.168
Middelburg	—	100		—	—	200	—	—	—	—	—	200	100
Rotterdam	10.445	29.760		76.930	61.786	20.500	5.500	16.875	7.000	—	—	124.750	104.046
Utrecht	4.560	4.600		17.381	15.799	6.000	3.500	—	—	—	—	27.941	23.899
Zwolle	—	—		—	—	—	—	1.000	900	—	—	1.000	900
	134.377	149.867		240.232	236.394	97.425	36.997	32.625	18.260	—	10.000	504.659	451.518

1) 22.835 is het totaal van „Kosten v. Onderhoud v. gebouwen en verzamelingen” en „Salarissen” voor 1931.

Twee werelddtentoonstellingen in de V. S.

President Roosevelt heeft bij het uitbreken van den Europeeschen oorlog de meening uitgesproken dat de Amerikaanse staten de hoeders en voortzetters der Europeesche cultuur zijn. Deze meening wordt door het grootste deel der Amerikaansche intellectueelen aangehangen en, wat meer zegt, de beide werelddtentoonstellingen, die te New York en te San Francisco, geven den bezoeker deze zienswijze in de realiteit te aanschouwen.

In het voor den oorlog reeds verschefficele Guide Book (New York) leest men: „Wij vertellen U van de onmiddellijke, noodzakelijkheid van verlichte en harmonische samenwerking, om het beste van onze moderne beschaving te bewaren en te redden en te komen tot een betere wereld van morgen, waarnaar wij allen uitzien.” Deze tentoonstelling werd dan ook genoemd THE WORLD OF TOMORROW. Het inleidende programma voor deze tentoonstelling te New York vertelt, dat vier jaren van voorbereiding noodig waren om deze gedachte in een daad om te zetten.

Vier jaren lang hebben architecten, artisten, technici, industrieelen, publieke voorlichters, gewerkt om iets tot stand te brengen, dat den dag van morgen zou uitbeelden. En daarin is men, voor zooverre het de Westersch Europeesche cultuurwereld betreft, volkomen geslaagd. Geheel anders was de opzet van de tentoonstelling te San Francisco. Daar, in het hartje van Californië, is het oog meer gericht geweest op de Pacificlanden. Te New York speelde op de werelddtentoonstelling het moderne technische bedrijf de belangrijkste rol. Niet alzoo te San Francisco, waar de Pacific Aera Group de belangrijkste plaats innam.

Men leest in het programma-boekje van dezen GOLDEN GATE expositie het volgende: „Naar dezen Golden Gate International Expositie, bekend onder de naam van „The Pageant of the Pacific”

komen de bezoekers van de vier deelen der aarde, om iets te leeren omtrent andere volken, hunne zeden en gewoonten, gebruiken, om hun ideeën en idealen uit te wisselen. Betere verstandhouding en inniger vriendschap moeten daarvan het resultaat zijn, omdat deze directe kennis kan leiden tot beter begrip tusschen naties en volkeren. In deze samenhang zal deze tentoonstelling blijken te zijn een belangrijk centrum van de goodwill dezer wereld.”

Gelijk hierboven reeds geschreven werd, was op de tentoonstelling te New York de demonstratie der Westersche industriele techniek hoofdzaak, daarbij inbegrepen de economisch rendabele mensch. Immers naast de demonstratie en voorlichting van het moderne technisch-industriele bedrijf en verkeer was het kernpunt dezer tentoonstelling de medische afdeeling, waarin de toekomstige mensch, beschikkend over zijn volledige arbeidskracht, werd gedemonstreerd.

Medische tentoonstellingen in Europa duiden meestal den bezoeker op gevaren, die verschillende ziekten voor de menschen hebben. Niet alzoo te New York. De organisatoren dezer medische afdeeling stelden voorop het belang van den gezonden en actieven mensch. Men wilde aantoonen hoe een mensch al zijn fysieke krachten kan benutten. In dit feit en ook in de directe deelneming der bezoekers aan de objecten dezer tentoonstelling. n.l. door het meten van hun arbeidscapaciteit lag de kern van deze afdeeling.

Deze medische afdeeling en de eveneens voorbeeldig georganiseerde demonstratie van het overheidstoezicht op het voedsel, gaven een compleet beeld van den physischen mensch en zijn behoeften. Men demonstreerde wat een gezond mensch noodig heeft aan zuren en vitaminen, al de elementen noodig om te beschikken over zijn volle arbeidskracht.

In dit opzicht was te San Francisco bepaald minder te zien dan te New

York. Desondanks was de San Francisco tentoonstelling veel fraaier en leerzamer dan die te New York.

In één opzicht waren op beide wereldtentoonstellingen inzendingen van gelijke waarde n.l. op museumgebied. Beide tentoonstellingen gaven een beeld van de oude Europeesche en moderne Amerikaansche schilder- en beeldhouwkunst te zien. In de drie paviljoens met 25 goedverlichte galerijen was een collectie schilderijen en beeldhouwwerken van oude meesters bijeen gebracht, portretten uit de groote Europeesche kunstperioden van de middeleeuwen tot de achttiende eeuw. Driehonderd geselecteerde kunstvoorwerpen uit de groote Europeesche en Amerikaansche musea en uit particuliere collecties werden er tentoongesteld. Door middel van radiolezingen, film- en lantaarnvoorstellingen en gedrukte toelichtingen trachtte het museumcomité leven te geven aan het tentoongestelde. Evenzoo in het Palace of Fine and Decorative Arts te San Francisco, dat ook museum-technisch en paedagogisch op zeer hoog peil stond en voor elken bezoeker leerzaam kon zijn. Evenwel, behalve van deze oude en moderne Europeesche en Amerikaansche kunstschatten, kon de bezoeker te San Francisco kennis nemen van origineele en gereproduceerde voorbeelden van architectonische voorwerpen, die de huidige cultuur van West-Europa en Amerika weerspiegelden. In deze afdeeling van Fine Arts Exhibits waren opgenomen 30 modellen van miniatuur-kamers en kamer-interieurs uit verschillende cultuurperioden, alles nauwkeurig in onderdeelen weergegeven, in een woord vertegenwoordigend een studie van vier eeuwen decoratieve binnenarchitectuur, zoowel van Engeland, Frankrijk als Nederland.

Wat te New York ontbrak en te San Francisco een ruime plaats werd toegekend waren de galerijen, waarin voorwerpen van glas, zilver, ceramiek, textiel, email, juweelen, boekbanden, tapijten,

kant en metaal waren tentoongesteld. Doch bovenal was het de cultuur der onderscheidene Pacific-landen, de kunst en kunstnijverheid van de 50 landen langs de Stille Oceaan, die hier voor de eerste maal tentoongesteld werden. Acht galerijen gevuld met meesterwerken van elk materiaal en elke techniek, die gebruikt worden door kunstnijverheids artisten uit deze landen. Goudgelakte draagstoelen, waarin de koningen van Siam werden rondgedragen, een enorme steenen band uitgehouwen als fijne kant, reliëfwerk uit de oude Kambodjaansche beschaving, een ander reliëf uit de zevende eeuw van China en nog een van Guatamala, alsmede gouden bekers, kortelings opgegraven uit Peru, houtsnijwerk der Maories, fijne patronen in steenen en schelpen enz. waren hier met nog vele andere voorwerpen uitgestald.

Onder de Pacific-landen nam Nederlandsch-Indië op de San Francisco Fair een waardige plaats in. Ook te New York was een deel van het Nederlandsche paviljoen aan Oost- en West-Indië afgestaan. Het Nederlandsche paviljoen te New York lag tusschen de overige buitenlandsche deelnemers aan deze tentoonstelling. Dit door het Buitenland ingenomen terrein was een der fraaiste afdeelingen dezer wereldtentoonstelling. Het Nederlandsche gebouw evenwel, modern en eenvoudig van opzet, deed daartusschen arm aan, in tegenstelling tot het gebouw der Indische afdeeling te San Francisco. De bouwmeester van de Nederlandsch-Indische afdeeling te San Francisco, de Heer F. Deppe, had er de voorkeur aangegeven de Panataran tempel uit Oost-Java nabij Blitar na te bootsen. Dit gebouw deed bij dag stemmig en bij avond fantastisch aan. Het had een eigen en een nationale sfeer.

Niet alzoö het Nederlandsche gebouw op de tentoonstelling te New York, dat zonder eenig nationaal aspect was. De Hollandsche klokketoren, die oneigenlijk

op dit gebouw geplaatst was, deed inderdaad potsierlijk aan. Waren te San Francisco het Nederlandsch-Indische paviljoen en het Indische restaurant beide als een complex te beschouwen, te New York stond het typisch Hollandsche bierhuisje in een andere en verafgelegen afdeeling dezer tentoonstelling. Dat dit anders gekund had, daarvan gaf het Fransche paviljoen met zijn feeëriek gelegen restaurant een mooi voorbeeld.

Toch moet gezegd worden, dat de binnenarchitectuur zoowel van het Nederlandsche als van het Nederlandsch-Indische deel van dit paviljoen te New York als tentoonstellingsruimte bijzonder goed was benut. Te San Francisco had de architect alles opgeofferd aan het uiterlijk aanzien. De tentoonstellingsruimte schoot daar in alle opzichten te kort. Moge dit te verklaren zijn uit de meerdere en grootere fondsen, die het Nederlandsche Comité te New York ter beschikking stonden, voor een niet onbelangrijk deel komt dit ook, omdat men te New York langere voorbereidingstijd en meer materiaal tot zijn beschikking had. De kleine Hindoe-Javaansche inzending van het Koloniaal Instituut maakte te New York een bijzonder fraaien indruk.

Onze Indische afdeeling te San Francisco was in hoofdzaak een toeristenbureau met enkele fraaie, doch over het algemeen niet eerste klas kunstnijverheidsvoorwerpen uit Java en Bali. Hoewel dit over het algemeen te New York eveneens het geval was, kwamen ze daar door een betere en smaakvollere etaleering meer tot hun recht dan te San Francisco. Te New York waren ook naast de Indische kunstnijverheidsvoorwerpen producten van de Indische landbouw geëxposeerd, hetgeen te San Francisco geheel ontbrak. Ook de toelichtingen, zoowel de mondelinge als de schriftelijke, waren te New York beter en uitvoeriger dan te San Francisco, terwijl de verkoopafdeeling te New York

over een goede organisatie beschikte, die ten deele ook ontbrak te San Francisco.

De Indische kunstnijverheidsinzendingen voor de verkoop bestemd, voldeden op geen van de beide tentoonstellingen bijzonder aan aesthetische eischen, doch het viel bepaald te laken dat deze verkoopsproducten te hoog geprijsd waren. Behalve de reeds te hooge inkoopsprijzen kwamen de gebruikelijke percentages tot dekking der kosten van het algemeene tentoonstellings-comité alsmede van het Nederlandsche comité hier nog bij, alsmede de hooge invoerrechten. Een uitzondering op dezen regel maakte de eerste zending van Balische houtsnijvoorwerpen te San Francisco.

Wil men propaganda voor de afzet van Indische kunstnijverheidsproducten maken, dan volge men in de toekomst een andere koers. Mochten Nederland en Indië, en Indië dan zelfstandig, weer deelnemen aan een wereldtentoonstelling, dan zoude men voor een geselecteerde verkoopafdeeling met prijzen, die niet te ver boven de waarde der goederen in eigen land liggen. Men houde er dan ook rekening mede, dat men naast kunstnijverheidsproducten ook met land- en volkenkundig materiaal te voorschijn komt. In dit opzicht gaf de Amerikaansche Pacific afdeeling te San Francisco zoowel aesthetisch als paedagogisch een leerrijk voorbeeld. Deze Pacific afdeeling had een cultureelen en volkenkundigen, doch tevens zakelijk-economischen opzet. Naast ethnologisch materiaal waren de bevolkingsproducten als teelt van verschillende gewassen niet vergeten. Integendeel, de producten van landbouw en veeteelt van elk der Pacific landen werden daar tentoongesteld, en tevens werden de moderne Amerikaansche technische invloeden op deze inheemsche cultures erbij aangegeven. Ook de centrale afdeeling van deze Amerikaansche Pacific tentoonstelling met de algemeen samenvattende groote kaarten, waarop

zoowel economische als ethnologische bijzonderheden in beeld waren weergegeven, had groote paedagogische waarde. Onze Indische afdeeling daarentegen maakte, dat men de indruk kreeg, dat Indië veel kunstnijverheidsvoortbrengselen en geen bevolkingsproducten oplevert.

Bij alle critiek, die hier terwille van de goede zaak gegeven wordt, mag niet onderkend worden het vele werk, dat door de organisatoren van deze tentoonstelling verricht is en al voldeden de exposities niet ten volle aan onze verwachtingen, Nederland en Indië hebben door hunne deelname de belangrijkheid van Groot-Nederland ten volle bewezen.

Deel III

Conclusies.

I. Het behoort tot de taak van de Overheid om de nationale rijkdommen, die door voorgeslachten zijn nagelaten, te bewaren en te conserveeren ten bate van de opvoeding van het volk. De continuïteit dezer verworven cultuurschatten kan bijdragen tot het tot verdere bloei brengen van de cultuur der huidige Indonesische bevolking.

Voor de huidige Javaansche samenleving, waarin de oude cultuurwaarden dikwerf in botsing komen met Westersche verworven kennis, gaat het er niet slechts om oude en schoone tradities te beschermen, maar vooral die zoo aan dezen tijd aan te passen, dat die tradities bij de opvoeding van volwassenen en van jongeren waardevolle elementen voor de verdere ontwikkeling dezer landen worden.

In dit opzicht hebben de musea hier te lande een paedagogische taak. Het museum is naar zijn aard conservatief, doch, zal om levend te blijven zich moeten aanpassen aan de zich wijzigende behoeften. Naast zorg voor de verzamelingen en haar opstelling, zal voor het museumbeheer het parool moeten blij-

ven: het rendabel maken van de hen toevertrouwde schatten.

Algemeene belangstelling te wekken bij de volwassen bevolking voor de cultuur en kunst der voorvaderen, is een cultureel streven waaraan de musea moeten medewerken.

II. In het leerplan van het middelbaar en voorbereidend Hooger onderwijs behoort, naast onderwijs in de elementaire kunst- en cultuurgeschiedenis, ook de practische opvoeding door het museumbezoek te worden opgenomen.

Het schoolbezoek van de leerlingen der lagere scholen aan monumenten en musea ligt meer binnen het bevattingsvermogen der leerlingen dan algemeen theoretisch onderwijs in deze vakken, doch dit bezoek dient te geschieden onder bevoegde leiding.

III. Behalve op algemeen cultureel paedagogisch gebied vervullen de musea ook een taak bij de bevordering van het vreemdelingen verkeer. Niet slechts vreemdelingen, maar ook de in dit land vertoevende Nederlanders dient het museum nader tot de inheemsche bevolking te brengen. Het museum met zijn aloude en moderne kunstschaten kan hierbij van niet te onderschatten beteekenis zijn.

IV. De steun der Indische Overheid aan het Museum van het Kon. Bataviaasch Genootschap en het Koloniaal Instituut te Amsterdam is meer van economischen en wetenschappelijken, dan van sociaal-paedagogischen aard.

Daar musea instellingen zijn van algemeen belang en hun exploitatiekosten nimmer gedekt kunnen worden door entree-gelden of giften van particulieren, is het gewenscht, dat die steun zich ook gaat uitstrekken tot de gewestelijke musea in den vorm van voorlichting en financieele hulp.

V. De Overheid kan, gelijk elders geschiedt, een Centrale Museumcommissie en/of museumbeambte(n) aanstellen. Een poging door het Java-Instituut in 1936 gedaan om een Centrale Museum Commissie uit de verschillende musea te vormen is niet gelukt. Het is wenschelijk, dat de Overheid die taak op zich neemt.

Zoo'n Commissie zou tot taak hebben

a. den Directeur van O. & E. van advies te dienen terzake het aanvullend cultureel onderwijs ;

b. de gewestelijke en particuliere museumbeheerder(s) met raad terzijde te staan, zoowel bij het in toepassing brengen van moderne museumprincipes als bij het conserveeren en uitwisselen van museumobjecten.

c. de musea in dienst te stellen van het onderwijs en van de algemeene cultureele ontwikkeling der bevolking dezer landen : o. a. door museumtechnische als ook paedagogische voorlichting te geven.

IV. Deze Commissie zou buitenlandse musea behulpzaam kunnen zijn bij den inkoop. De buitenlandsche musea bezitten soms objecten der Indonesische kunst-prestaties, welke niet altijd de toets der critiek kunnen doorstaan.

Deze centrale Commissie zou in overleg met de beheerders der musea en met de a.s. kunst- en kunstnijverheidsscholen meer systematisch de deelname aan

buitenlandsche tentoonstellingen kunnen regelen.

VII. Thans worden telkens incidenteel groote sommen besteed om aan internationale tentoonstellingen deel te nemen. Het resultaat is over het algemeen niet bevredigend. De inzendingen aan deze tentoonstellingen staan niet steeds op hoog peil en hun propagandistische waarde is dan ook dikwerf gering.

Dergelijke tentoonstellingen moeten over keur-collecties kunnen beschikken. Deze collecties moeten steeds intact blijven en voortdurend aangevuld worden. Financieel zou dan veel bespaard, en betere resultaten zouden verkregen worden. Deze collecties dienen door duidelijke en wetenschappelijke beschrijvingen toegelicht te worden. Dit kan, gelijk ook in Noord Amerika geschiedt, door de samenstelling der collecties en de inrichting der tentoonstellingen aan bevoegde museumbeambten op te dragen.

VIII. Deze tentoonstellingscollectie dient van de verkoopafdeelingen gescheiden te worden. De verkoopcollecties moeten rendabeler gemaakt worden door bevoegdere inkoop en betere prijsbepaling. De Indonesische kunstnijverheid zal dan niet door slechte kunstvoorwerpen en te hooge prijzen in het buitenland in discrediet geraken.

BIJLAGE I.

Vijf kunstmusea bestudeeren de methode van het werken met middelbare scholen.

The Art Institute of Chicago; the Museum of Modern Art in New York; the Albright Art Gallery, Buffalo; the Milwaukee Art Institute en het Cleveland Museum of Art, zoeken sinds April 1939 naar middelen ten einde met de middelbare scholen samen te werken. Deze plannen worden gefinancierd door de General Education Board met subsidies van ongeveer \$ 14.700 voor elk instituut, om de kosten van materiaal, de betaling van het noodige personeel, conferentie- en inrichtingsuitgaven te bestrijden. Elk museum ontwikkelt zijn eigen programma, maar de verschillende directeuren blijven met elkaar in contact en houden van tijd tot tijd een vergadering. Twee van deze vergaderingen zijn reeds gehouden onder het informeele voorzitterschap van Thomas Munro, curator van onderwijs, in het Cleveland Museum of Art. Een derde vergadering zal in de Albright Art Gallery te Buffalo gehouden worden op 8 Juni.

Het plan als zoodanig vormt een deel van het werk van de General Education Board op het gebied van algemeen onderwijs voor jongeren. De Board heeft gedurende vier jaren onderzoekingen op het gebied van de kunstbekwaamheden van kinderen gefinancierd. Op voorstel van Dr. Munro strekte de belangstelling van de commissie zich uit tot het werk in Musea met betrekking tot de middelbare scholen, door het samenstellen van speciale tentoonstellingscollecties. Zulke collecties worden samengesteld of om in het museum te worden tentoongesteld, of aan de scholen in bruikleen gegeven. Leraren en leerlingen werken samen met de museumstaf om de beste manier te vinden waarop de tentoonstellingen gebruikt kunnen worden bij de lessen in fraaie en toegepaste kunst, staathuishoudkunde, geschiedenis, literatuur, sociale kennis en andere onderdeelen van het middelbare schoolprogramma. Het doel is niet alleen om de musea in hun werk te helpen, maar ook om eenig licht te werpen op de mogelijkheden en beste methoden om het aandeel, dat het museum heeft bij het algemeen onderwijs op de middelbare scholen, zoveel mogelijk te ontwikkelen.

Gedurende het eerste jaar heeft het werk van het Art Institute te Chicago zich beperkt tot 6 high schools van absoluut verschillend type. Hiervan zijn twee particuliere scholen, de vier openbare scholen zijn een jongens- en een meisjes technische school, een negerschool

en een school van algemeener type. Zes tentoonstellingen, een bepaald kunstprincipe illustreerend, worden georganiseerd en circuleeren langs de scholen. De onderwerpen omvatten textiel, photographie, drukwerk en moderne aanplakbiljetten, en bouwkundige vormen. Deze onderwerpen worden gekozen wegens de nauwe relatie met de ervaringen van den student. De tentoonstellingen bestaan eerder uit materiaal uit denzelfden, dan uit historischen tijd. Een van de instructeurs organiseert de tentoonstellingen en houdt lezingen over onderwerpen die daar betrekking op hebben. Klassen worden in het instituut uitgenoodigd en een tweede instructeur toont hen die dingen in de collecties, die het principe dat in de schooltentoonstelling verwerkt is, verder illustreren.

Gedurende het tweede jaar zullen nog meer collecties worden samengesteld en zullen nog 6 scholen worden uitgenoodigd om deel te nemen; een dergelijke uitbreiding staat ook voor het derde jaar op het programma. Dit plan is één van de werkzaamheden van het Dep. van Onderwijs, onder Mej. H. Parker.

In het Museum of Modern Art, New York, omvat het plan vier werkzaamheden: a. roulerende tentoonstellingen, die door de deelnemende scholen circuleren; b. tentoonstellingen, die van belang zijn voor onderwijzer en leerling, in The Young People Studio Gallery; c. demonstraties van „technieken” zoals beeldhouwkunst, muurschilderen, enz.; d. lezingen voor onderwijzers, die eerst zo nu en dan gehouden werden en thans zijn samengevoegd tot een reeks van lessen, die op de kweekschool voor onderwijzers wordt gegeven, door Victor D'Amico en Charles Martin. Gedurende het afgelopen jaar bestond een vijfde punt uit een reeks proefnemingen, die er op gericht was, de beste methode te vinden, waarop men de middelbare school in aanraking brengt met de kunst. Te dien einde bestudeerde men de leerlingen zelf, hoe zij reageerden op schilderijen en welke weerklank het zien ervan bij hen wekte.

Het programma van de Albright Art Gallery verschilt zeer veel van dat van de andere musea, en wel hierin, dat deze instelling het niet zo zeer zoekt in populaire lezingen, dan wel in het arrangeren van tentoonstellingen in het museum zelf, met de bedoeling de leerlingen naar het museum te brengen. Dit plan beoogde oorspronkelijk een serie van 4 of 5 tentoonstellingen per jaar

over de periode van 3 jaren. Vier tentoonstellingen zijn er geweest, de vierde werd vanaf Mei tot den a.s. herfst gehouden. Men verwacht nu, dat er nog slechts 4 tentoonstellingen zullen worden gehouden in de resterende twee jaren. De eerste vier tentoonstellingen betroffen lithografie, een commerciële kunst; perspectief; gebruiken van vertooningen; blokdruk; variaties in de liniaire werkwijze en en advertentiekunst. Op beroepsonderwerpen werd de nadruk gelegd, omdat de kunstafdelingen van de scholen dit eisten, en men alleen zo hun medewerking krijgen kon. Ten einde de aandacht van de jongelui te trekken en hun belangstelling gaande te houden, wordt er met allerlei plannen en wijzen van tentoonstellen geëxperimenteerd. Een speciale tentoonstellingskamer is voor het plan gereserveerd en zoo ontworpen, dat deze groote soepelheid biedt voor bepaalde arrangementen. Verplaatsbare schermen maken het gemakkelijk om de kamer voor de bepaalde tentoonstelling te veranderen en om de bezoekers gemakkelijk en in de beste volgorde door de tentoonstelling te leiden. Automatische projectielantaarns, het bulletin en de filmprojector worden met succes gebruikt. Gedurende elke tentoonstelling worden werktafels in de kamer geplaatst en de leerlingen worden aangemoedigd om mede te werken aan het oplossen van problemen, die betrekking hebben op het materiaal van de tentoonstellingen. De tentoonstellingen werden ingeleid door demonstraties en praatjes bij het schoolbord door erkende deskundigen op het gebied van de kunst. Elke tentoonstelling is duidelijk, levendig en vol kleur. Een onderwijzeres van een school ter plaatse, Miss Elinor Plumley, werd aangesteld als lid van de staf, die het programma ten uitvoer brengt, om als tusschenpersoon te fungeeren. Haar werk bestaat grotendeels uit het toezicht houden op de eischen, die het leerplan stelt, en het tot stand brengen van persoonlijk contact met onderwijzers, wier leerlingen van het plan profiteren. Albert Grotz is belast met het ontwerpen en uitvoeren van alle bijzonderheden, de tentoonstelling van het gebruikte materiaal betreffende.

The Milwaukee Art Institute heeft zijn aandacht in het bijzonder gericht op het brengen van het museum tot de scholen door bruikleententoonstellingen, causerieën en andere acties. Dit wordt vergemakkelijkt door het feit, dat A. G. Pelikan, directeur van het instituut, die de leiding heeft van het plan, ook directeur is van de afdeling kunst in de public schools (volksscholen) ter plaatse. Comité's werden benoemd om plannen te maken voor het organiseren van tentoonstellingen en lezingen

over elk onderwerp dat behandeld zou worden. Voorzitters van deze comité's zijn meestal de teekenonderwijzers van de volksscholen, en de comité's omvatten school- en collegebeambten, architecten, ontwerpers, artisten en zakenmensen. Er is een administratief comité bestaande uit directeurs van middelbare scholen en een testcomité bestaande uit staatsonderwijzers en leeraren; ook een comité voor de voorbereiding van tentoonstellingen, voor klassieke kunstnijverheid, ceramiek, kunstgeschiedenis, huisinrichting, binnenhuiskunst, marionetten en tooneel, photographie, weven en textiel.

Elke middelbare school wordt bezocht om na te gaan, welke ruimte en faciliteiten voor tentoonstellingen beschikbaar zijn, en om plannen op te zetten voor de samenwerking met de leeraren en leerlingen, zoowel om deze faciliteiten te vergrooten als om te geraken tot het houden van causerieën en propaganda hiervoor te maken in de schoolcouranten.

Er werden drie inzendingen samengesteld, één kleine om in één enkele klasse te gebruiken in een school, die over geringe ruimte beschikt, en twee van grooteren omvang, om te worden gebezigd in aula's, grote zalen, en dergelijke tentoonstellingsruimten.

The Cleveland Museum of Art houdt zich speciaal bezig met het vraagstuk om zijn circulerende tentoonstellingen in het programma van de middelbare scholen te doen passen. Het museum begon het werk met twee scholen intensief, een high school en een „junior high school". Een studie werd gemaakt van het personeel, onderwijsmethoden, het leerplan en van de verlangens van de onderwijzers, die door dit plan kunnen worden tegemoet gekomen. Miss Lois Gilbert moest elken onderwijzer in twee scholen hierover interviewen en zij kwam tot het volgende:

Het materiaal dat deze onderwijzers wenschen, is 4-ledig.

1. tooverlantaarnplaten, photo's en platen.
2. materialen voor het gebruik in de klas, zoals een ledepop voor teekenen, mannequin voor kostuumontwerpen, een klein model van een kamer voor binnenhuisontwerpen, mappen met afbeeldingen en kleine kleurtabellen.
3. voorwerpen om te worden tentoongesteld in de hall of tijdelijk in de lokalen.
4. Collecties voor de nieuw ontworpen gallery (tentoonstellingszaal).

Het materiaal, dat door dit plan reeds werd verkregen, omvat ledepoppen, mannequin, kleurtabellen, stellen maquettes van Griekse atletiek en feesten, en over het Engeland ten tijde van Elisabeth een model op schaal van het eerste globe-theater en een model van een

huiskamer. Schermen en glazen ruiten voor het gebruik in tentoonstellingszalen of enkel in leslokalen worden klaargemaakt voor het tentoon stellen van textiel, gedrukten of andere platte inzendingen.

Inzendingen, die gekozen of gemaakt zijn door studenten, maken deel uit van het program. Eén van die inzendingen bestaat uit een groep van 6 waterverfschilderijen, die door de leerlingen uit de 16 die hen aangeboden werden, gekozen zijn. De studenten beschreven de

inzending voor de schoolkrant, hielpen de schilderijen ophangen en lichtten ze andere studenten toe. Materiaal uit de museumcollectie is uitgeleend aan de scholen om te worden gebruikt bij het kunstonderwijs en het ondericht in Engelsche, Fransche en Duitsche muziek, en in de afdeeling der sociale wet.

Thomas Munro is met het plan belast. Hij wordt geassisteerd door Mrs. Ruth Field Rugles en Miss Lois Gilbert.

BIJLAGE II.

REGISTRATION

Accessions

The receipt of objects offered as gifts, bequests, or for purchase, are acknowledged by the Registrar on three forms (a, b & c).

These objects are submitted to the Committee on the Museum at its monthly meeting following their receipt at the Museum: after the meeting the Registrar receives from the secretary of the Committee lists of the objects submitted, on which is indicated those objects accepted or purchased and those declined. The objects accepted as gifts or bequests are acknowledged on form (d) which is signed by the President and the Director. The objects acquired are then entered in the accession book (e), numbered, photographed in groups (f) and turned over to the department to which they belong. Sheet (ff) explains the method of looking up the negative number of an object by the registration number. The numbers of accessions run consecutively beginning with No. 1 each year. Thus for the year 1930 the numbers run from 30.1 to 30.833, the 30. before each number signifying the year. The curators then write detailed descriptions of the objects which are given to the Registrar who has four copies typed on cards (g) and a photograph pasted on each. The Registrar keeps one card for each object which is stamped with the name of the Department that has the object and filed in numerical order, and delivers three cards to the Department. These three cards are filed, one under the type of object, one under location and one according to the year. The names and addresses of the donors, and a list of the objects accepted are written on brown index cards (h). These cards are filed in alphabetical order. Every two months the Registrar furnishes the Secretary of the Museum with a list of all objects acquired by each Department which is printed in the Museum Bulletin (i). A list of the donors is also printed in the Annual Report of the

Museum. In addition to the Accession Book, a so-called Fund and Bequest Book is kept. On the sheets of this book is given the name of the person, the conditions, if any, attached to bequests, a list of objects bequeathed, and a list of objects purchased with money bequeathed, — these sheets arranged in alphabetical order.

The Museum pays all transportation and insurance charges on objects offered for sale when the Museum requests that such objects be sent to the Museum.

Loans.

Objects are accepted as loans when approved by the Director of the Curators.

On acceptance a receipt is made out in duplicate, (j) one copy of which is given to the lender, and the other kept in a loose leaf book by the Registrar. On the back of this receipt are printed the conditions under which loans are accepted. The same procedure is then followed as in the case of accessions, i. e. the objects are numbered, photographed, and turned over to the departments in which they belong, descriptions typed on cards in quadruplicate, one copy kept by the Registrar and the other three turned over to the Department. The numbers of loans run consecutively beginning with No. 1 each year. Thus for the year 1930 the numbers run from 1.30 to 627 30, the 30 after each number signifying the year. An alphabetical index giving the name and address of the lenders is kept on white cards (k).

When objects are returned, the owner signs a return receipt (l) which is filed in numerical order. Our copy of the original receipt and the four descriptive cards of the objects, are then marked with the date of the return of the objects, and a red line is drawn over the

registration number on the lender's index card. A list of lenders of objects of art is printed in the Annual Report.

Receipt and Return of Objects.

When objects are to be collected, the Registrar issues an order (m) through the Superintendent's office which gives the name and address of the person from whom they are coming, the method by which they are to be transported, a list of the objects and the date and time they are to be collected. This order is accompanied by a delivery order and temporary receipt (n) to be left with the owner of the objects. When objects are received at the Service entrance of the Museum the Superintendent makes out a form in duplicate giving the date of arrival, the person by whom sent, the method of transportation, and whether they came prepaid or collect. One form he sends in to the Registrar who is responsible for the objects from that time until they are turned over to the Department to which they belong.

When objects are to be returned, the Registrar issues an order (m) through the Superintendent's office showing the address to which they are to be sent, how they are to be sent, a list of the objects, their value for transport, and whether they are to be sent prepaid or collect. If the objects are sent by motor van or Museum messenger, a receipt (r) to be signed by the consignee also accompanies the objects and is returned to the Registrar by the Superintendent's office. When objects go by express, the Superintendent sends a form back to the Registrar showing the date shipped, the address, and whether prepaid or collect. The Registrar then writes the consignee enclosing a receipt (r) to be signed and returned. If the consignee is to pay for the return of collection of objects, a credit slip is sent to the Treasurer's Office, and a bill for the amount is mailed.

Special Exhibition.

A receipt (o) is issued to persons lending objects for Special Exhibitions. These receipts are numbered numerically and a card index is kept of all the names of the lenders, (p). When the object is returned a red line is drawn

over the number. Separate folders are made for all data pertaining to each Special Exhibition and these are filed numerically under Special Exhibitions. These objects are not photographed for registration as they are usually received at the Museum as a group and are returned immediately after the exhibition.

So-called Temporary Loans.

The Museum issues a so-called temporary loan receipt (q) for objects that are brought in for examination, restoration, or photographing. Owners of these objects are charged for any restoration work done and for photographing, but no charge is made for examining works of art. When paintings and other objects are restored or repaired a so-called work order is made out in triplicate (qq). The white sheet goes to the Curator of the Department, the yellow sheet goes to the Treasurer's office and a bill will be mailed when the work is finished. The pink sheet is kept by the Registrar.

Importation of Objects.

When the Museum is aware of objects being shipped from abroad, a sheet of instructions (r) is mailed to the consignee and a memorandum of the shipment entered in the so-called Importation Book. In this book is noted the receipt of Consular Invoices, Bills of Lading, etc., a statement of all expenses connected with the shipment, of the names and route of transport, the date of arrival at the Museum, and all other facts. Entries of shipments are made at the Custom House by our brokers. Customs examinations of all shipments are invariably made at the Museum, the cases coming to the Museum in bond.

Insurance of Objects.

The Museum carries a 100% full valued, all-risks policy, under which the Registrar insures at a low rate works of art in transit to and from the Museum. The Museum does not insure works of art inside the Museum. This blanket policy is in addition to the various policies insuring collections of objects belonging to the Museum, while on loan to other institutions or private individuals.

L I T E R A T U U R ¹⁾

Amerika.

Boston :

Guide to the Isabella Stewart Gaedner Museum, Fenway court.
Bulletin of the Museum of Fine Arts, Boston.
Vol. XXXIV, nr. 206 (December 1936).

Brooklyn :

Program 1939 - 1940 for adults (and) for children ; education division (of the) Brooklyn Museum.
Graham, J. M. Popular art in America ; woodcarvings and lawn sculpture, decorative pictures, weather vanes etc.
Report (of the) Museums of the Brooklyn Institute of Arts and sciences. (1937-1938).
Catalogue (of the) international exhibition (of) water colors March 18-April 30, 1939).
Brooklyn Museum Quarterly. (April 1939).

Cambridge :

Handbook (of the) Fogg Art Museum.

Chicago :

March, B. China and Japan in our Museums ; with introduction by F. P. Keppel.

Cleveland :

Cleveland Museum of Art, Articles of incorporation, constitutions and bylaws.
(Guide to the) Netherlands Museum, Holland, Michigan.

New Haven :

Handbook of the Gallery of Fine Arts.
Bulletin of the associates in fine arts at Yale University (Febr. 1938, June 1939).

New York :

Views and plans (of) the Museum of Modern Art, New York ; its new building, including the gallery, outdoor sculpture garden, auditorium and membership penthouse.

San Francisco :

Bibliographies, Pacific House, published by Department of the Pacific area, Golden Gate international exposition.
Pacific cultures ; Department of Fine Arts ; division of Pacific cultures.

Melton, A.W. Nita Goldberg Feldman and Ch. W. Mason.

Experimental studies of the education of children in a Museum of Science.

Bloomberg, Marg. ; An experiment in museum instruction.

Melton, A W. ; Problems of installation in Museums.

Children's books on the pacific area ; a list of ungraded reading, grouped by subject, for youthful readers.

(Guide) An invitation to the Golden Gate international exposition on Treasure Island and to the fascinating California that it centers.

Guide book, official, (of the) Golden Gate international exposition on San Francisco Bay 1939.

Seattle :

Photographs of the Seattle Art Museum.

St. Louis.

Bulletin of the City Art Museum of St. Louis. (1939 nrs. 1 en 2 ; 1938 nr. 4).

(Guide) (of the) City Art Museum of St. Louis ; general information.

Handbook of the collections (in the) City Art Museum of St. Louis ; a pictorial outline with brief explanatory text.

Annual report (of the) City Art Museum, St. Louis. (1937-'38 ; 1938-'39).

Toledo :

Museum News (of) the Toledo Museum of Art. (Jan. 1933 ; Dec. 1936 ; Sept. 1939).

(Catalogue of) sculptural forms in terra cotta from Chinese tombs (at the) Toledo Museum of Art.

(Catalogue of) a loan exhibition of oriental rugs, January 1937, (at the) Toledo Museum of Art.

(Program of the) courses in art available to the general public and to students in the University of Toledo, De Sales college and Mary Manse college, for the season 1939-'40. Toledo Museum of Arts, The Museum educates.

Washington :

Coleman, L.V. ; The Museum in America ; a critical study.

Guide, a Brief, to the Smithsonian Insti-

¹⁾ Een bundel modellen van de verschillende musea-administratieve formulieren konden niet gereproduceerd worden en zijn bij den Conservator van het Museum S.B. gedeponeerd.

tution; National Museum - National gallery - Freer gallery - National zoological park.

Publications of the American Association of Museums. 4 dltjes.

Catalogue of African Art to be sold at auction for the benefit of a proposed expedition to Africa by the University Museum.

China en Japan.

Shanghai :

Musée Heude : Le 70e anniversaire du - ; 1868-1939.

Guide to the Museum of natural history and the research institute of Aurora University. Carle Sowerby, A. de; China's Natural history; a guide to the Shanghai museum. Glathe, H.

The origin and development of Chinese money.

Tokyo :

Guide to the Okura Shukokwan Museum.

Nederland.

Musea, De Nederlandsche; uitgeg. van wege het Dep. v. K. en W. 1938.

Amsterdam :

Catalogus van de tentoonstelling „Honderd jaar Fransche sculptuur” 1939 rondom Rodin. Catalogus der lichtbeelden-verzameling (lantaarnplaten) van de Koninklijke Vereeniging Koloniaal Instituut.

Arnhem :

Erven Dorens, A. A. G. van; Gids van het Museum (Nederlandsch-openlucht Museum te Arnhem), met afbeeldingen naar teekeningen en foto's van W. P. A. Smit e. a. Vincent van Gogh: In het Rijksmuseum Kröller-Müller.

Gids door Rijksmuseum Kröller-Müller. Verslag omtrent de geschiedenis der kunstverzameling in het Rijksmuseum Kröller-Müller, het gebouw, de openstelling en de exploitatie in het eerste halve jaar.

Eindhoven :

Le Musée municipal d'Eindhoven (musée Abbe).

Gids van het stedelijk van Abbe Museum.

's Gravenhage :

(Gidsjes van het) Gemeentemuseum.

Haarlem :

Catalogus der voorwerpen (geen schilderijen

en teekeningen) in het Frans Hals-museum der gemeente Haarlem.

's Hertogenbosch :

Prospectus (van de) Middelbare technische school.

Leiden :

Overzicht van de Geschiedenis van het Rijksmuseum voor Volkenkunde.

Verslag van de toestand van het Stedelijk Museum „De Lakenhal”.

Catalogus van voorwerpen in het stedelijk museum „De Lakenhal”; samengesteld door T. C. Overvoorde.

Rotterdam :

Catalogus, beknopte, (van) schilderijen en beeldhouwwerken (in) Museum Boymans.

Jaarverslag omtrent den toestand van het Museum voor land- en Volkenkunde en van Maritiem museum Prins Hendrik. 1930 t/m '38.

Gidsje van het Museum voor land en Volkenkunde.

Hannema, D. en A. van der Steur: Het Museum Boymans te Rotterdam; een beknopte beschrijving van het nieuwe gebouw, ter gelegenheid van de opening op 6/7 1935.

België.

Antwerpen :

Delen, A. J. J. et R. Leclercq: Guide des Musée belges; préface de E. Destrée.

Brussel :

Annuaire général des beaux-arts de Belgique; 1 juillet 1929 à juin 1930.

Catalogues (des) Musées royaux des beaux-arts de Belgique. 2 dln.

Catalogue de l'exposition d'art Français, ouverte 1e-25 juillet 1922; (les maîtres de l'impressionisme et leur temps); préface de Fierans-Gevaert; notices de Marguerite Devigne et A. Laes.

Catalogus der tentoonstelling „Schetsen van Rubens” Aug.-Sept. 1937.

Statuts organiques (et) programme des cours (de l')école supérieure d'architecture et des arts décoratifs (à) Bruxelles.

Gids, beknopte, (van de) Koninklijke musea voor kunst en geschiedenis.

Tervuren :

Schouteden, H.: Geïllustreerde gids van het museum van Belgisch Congo.

Jogja, 20 November 1940.

BOEKAANKONDIGING.

Triwindoe-Gedenkboek Mangkoe Nagoro VII. Uitgegeven vanwege het Comité voor het Triwindoe-Gedenkboek, Kestalanweg 201. Soerakarta 1939. Verkrijgbaar bij Kolff-Buning, Djokjakarta, ad f 10.—

Met deze aflevering van Djawa zijn er 20 deelen Javanistiek vol; men telt er het eerste dikke congresverslag van 1920 bij, de Handelingen (van de apostelen der Javanistiek, voor 't eerst vereend op Kerstmis 1919) en Pigeaud's Volksvertoningen van Java, samengesteld met materiaal uit een enquête van het Java-Instituut, en plaatste in het zelfde gelid, om de twee dozijn vol te maken, de beide Triwindoe-Gedenkboeken ter eere van Mangkoe Nagoro VII, Eerevoorzitter van het Java-Instituut. Deze twee feestelijke deelen, dadelijk opvallend door hun ongewoon geornamenteerde band met het frissche geel en groen van de Mangkoenagorosche kleuren, houden als het ware troepenschouw; laten we de gelederen eens langs gaan.

Is het toeval dat de bijdragen beginnen met uitingen van dankbaarheid voor den cultuurwijsgeerigen kring of Mangkoenagaransche studiekering? En dat in een volgende herinnerd wordt aan Kipling's vaak misbruikte East is East and West is West — maar nu voluit en met vertaling door Ds. van Andel, Solo's zendingspatriarch? Beide bundels leggen voortdurend getuigenis af van wederzijdsch respect en sympathie, van associatiestreven.

Opstellen over Z. H. als orchideeënkweker en als ruiter, als verzamelaar of als gastheer ga ik hier voorbij, daar ze zich minder goed leenen tot samenvatting, en het bovendien van genoegzame bekendheid mag geacht worden dat Z. H. onder de zelfbestuurders een geheel eenige plaats inneemt.

Rn. Mr. Soepomo, plaatsvervanger van Prof. ter Haar a/d R. H. S., behandelt de sociaal-culturele taak der Indonesische intellectueelen, een van wijs inzicht getuigend stuk, waaraan ik slechts deze bemoedigende herinnering zou willen toevoegen, dat niet alleen vervreemding en ontworteling pas dateeren van het aan Indonesiërs gegeven Westersch onderwijs (dus pas sinds weinige tientallen jaren), maar dat eigen cultureel leven zich voortzet tot heden. Niet alleen de leiders uit de nationale geschiedenis van vóór het koloniale tijdperk kunnen als intellectueelen worden beschouwd; ze zijn er tot op heden en M. N. VII is een van hen.

Dr. Yap Hong Tjoen, arts te Djokdja, geeft in vogelvlucht een belangwekkend overzicht van De Chineesche beweging op Java.

Radèn Ajoe Jodjânâ, de Europeesche echtgenoot van den bekenden Javaanschen danser, levert een bijdrage *Beweging en Ruimte*, waarin zij getuigt van de waarde van den dans voor het cultureel-verarmend Europa.

Pater Dr. P. J. Zoetmulder S. J., destijds te Maastricht en na 10 Mei op Java aangekomen, schrijft iets omtrent den naam „*Sêrat Tjêntîni*”, dat wellicht belangrijkste geschrift der geheele Javaansche literatuur, voor de uitgave waarvan Z. H. destijds het voorwoord verzorgde. Zooals bekend vervaardigde Dr. Pigeaud inhoudsopgaven van de *Sêrat Tjabolang* en de *Sêrat Tjêntîni* in Verh. Bat. Gen. 72, II, 1933 en putte er veel uit voor zijn Javaanse Volksvertoningen, terwijl Dr. Zoetmulder voor zijn dissertatie *Pantheïsme en Monïsme* in de Javaansche Soeloeklitteratuur eveneens veel materiaal betrok uit deze rijke mijn. Nog blijven dit pionierstochten, en het ware te wenschen dat er eens beschikt kan worden over den tijd van een paar menschen om hiervan een vertaling met toelichting te maken zooals M. N. Penzer bezorgd heeft van de *Kathâ-sarit-sâgara*. Hierdoor mede zou blijken, dat het Javaansche volk met zijn merkwaardige letterkunde een respectabele plaats inneemt in de wereldliteratuur. Pater Zoetmulder nu in zijn opstel maakt aannemelijk, dat in de nederige dienstmaagd *Tjêntîni*, die met haar meesteres de initiatie meemaakt in de diepste wijsheid, geheel mag deelnemen aan dit geheime en eigenlijk niet voor ooren van buitenstaanders bestemde onderricht, de lezers zich zelf herkennen. Zoo zouden we dan hier weer een nieuw voorbeeld hebben van het verschijnsel, dat een werk in den volksmond niet voortleeft onder zijn eigenlijken titel, maar naar een persoon genoemd wordt, zooals *Winter's Zamenspraken* tot *Sêrat Saridin* wordt, *Ardjoena wiwâha* tot *Mintârâgâ*, en -si licet *parva componere magnis* - *Ligthart's* bekendste werk *Dicht bij Huis* tot (*Het Boek van*) *Ot en Sien*.

Rn. Mas Pandji Notohatmodjo, luitenant-kolonel bij het Legioen M. N., biedt namens zijn medeofficieren een vertaling aan van het gedicht *Tripâmâ*, leerdicht van Mangkoe Nagoro IV, daar dit leerdicht rechtstreeks is gericht tot de krijgslieden onder de Mangkoe Nagaranners. Het was een voortreffelijke gedachte, door vertaling nieuwe bekendheid te geven aan de

poëzie van den grootvader van den tegenwoordigen M. N., een gedachte die gedeeld is door L. Ch. Damais in het eerste deel, en in het tweede door Rn. Mas Noto Soeroto.

J. Kats, de eerste docent in het Javaansch bij het Hooger Onderwijs in N. I., schrijver van Het Javaansche Tooneel I, behandelt Het veelzijdig karakter van de Wajang in verleden, heden en toekomst. Hij onderscheidt dit karakter van het Javaansche tooneel in:

1. religieus-wat betreft het doel der opvoering.
2. didactisch - met het oog op den inhoud.
3. aesthetisch - wanneer men let op de wijze der uitbeelding.

Overgang tot den Islam heeft afbreuk gedaan aan het eerste, terwijl modern europeanisme afbreuk doet aan het tweede. Wanneer we dan ook bij 3 de uitbeelding verdeelen in de twee groepen *poppen-tooneel* en *personen-tooneel*, dan staat te verwachten dat in de toekomst de alles in zich concentreerende professional-dalang meer en meer terrein zal moeten afstaan aan een veelheid van levende spelers, die ook amateurs kunnen zijn. — En wij Westerlingen, zoo zou ik eraan willen toevoegen, die in dezelfde laatste decennia het professionalisme om ons hebben zien heengrijpen, vaak ten schade van het amateurisme, behoeven niet afwijzend te staan tegenover deze ingrijpende verandering. Terecht besluit Kats met een woord van hulde voor de voortreffelijke wajangwong-uitvoeringen aan de hoven van Sultan en Mangkoenagoro.

Ir. J. L. Moens, destijds Hoofdingenieur bij de irrigatie te Djokja, in wijden kring ook buitenlands bekend als kenner van Java's heden en verleden, zich in het bijzonder aangetrokken gevoelend tot on-orthodoxe gedachtengangen, spreekt van den knaap, wien de dagtaak was opgelegd. Hier behandelt de scherpzinnige schrijver een voorbeeld uit wat Dr. J. Röder noemt Steinplastik aus dem Goenoeng Kidoel (Java; in Cultureel Indië, Januari 1940 p. 16 — 20). Immers op een afstand van nog geen uur rijden van Djokja ligt een onvruchtbare en vroeger geïsoleerde streek, waar het Hindoeïsme maar weinig bekend geweest is en de Islam pas langzamerhand aan het doordringen is. De steencultuur van voor vele eeuwen behoort daar nog niet geheel tot het verleden, getuige de door Van der Hoop ontgraven steenkistgraven (TBG. 75, 1935 p. 83 — 100) en de nu nog in zwang zijnde lijkbehandeling. Aan Moens de verdienste aandacht gevraagd te hebben voor de beeldvoorstellingen en de verhalen die eraan vastgeknoopt worden. Het doet er voor die oude zaken niet essentieel toe, al worden er in onzen tijd voor

verzamelaars en kunsthandels falsificaten bijgemaakt. Ook de nieuwe Goenoeng Kidoelsche maaksels zijn slechts namaak van het oude bestaande, aan welks bestaan en wetenschappelijke waarde hierdoor niets wordt afgedaan. Ook van de honderden verhalen die Moens liet opteekenen zal nagegaan moeten worden, in hoeverre ze min of meer algemeen bekend zijn, alvorens ze hun volle wetenschappelijke waarde krijgen. Reikhalzend mag men uitkijken naar bewerking en publicatie van het interessante wetenschappelijke materiaal, hier bijeengebracht, Moens dankbaar zijn dat hij aan de redactie van dit gedenkboek de primeur gaf, en de redactie dat zij den schrijver uit zijn tent lokte.

R. Mas Mr. Soenario, lector aan de nieuwe Bataviasche Faculteit, belicht aspecten van Javaansche samenleving en Wereldverkeer, een voortreffelijk opstel dat niet alleen vaak geciteerd moge worden, maar afgedrukt in Koloniale Studiën en Koloniaal Tijdschrift.

Dr. Victor Ido van de Wall te Brussel, wiens Belgische dissertatie over Het Hollandsche Barokmeubel onlangs door Van der Hoop werd besproken in T. B. G. 80, 1940 p. 633 — 48, schrijft over Het Huis Mangkoe Nagoro (fragment uit een nog niet uitgegeven werk, welks titel ons helaas niet wordt medegedeeld), met een zwier en forschen streek, welke meer kenmerkend zijn voor den ervaren schrijver dan voor den wikkenden en wegenden historiograaf. Terecht klaagt hij over het niet ontginnen der Babads, waaraan Prof. Dr. G.A.J. Hazeu in zijn levensavond arbeidde, en waarvoor naast zijn volledige doceertaak bij het M. O. te weinig tijd overschiet voor den ijverigen en begaafden Dr. H. J. de Graaf, die in T. B. G. en Djawa herhaalde bewijzen van zijn kunde heeft gegeven, terwijl zijn stuk in het Koloniaal Tijdschrift van November 1940 bewondering afdwingt.

Rn. Tg. Josowidagdo, bekend paedagoog en oud-hoofd van de poera-intendance, schrijft in het Maleisch over M. N. VII en de jeugdzorg, waaruit duidelijk blijkt, hoeveel op dit terrein werd nagestreefd en bereikt voor 1.000.000 onderdanen, ten voorbeeld aan menig ander gebied. Over de Solosche Van Deventerschool i. h. b. schrijft de directrice Mej. M. Jellema.

Dr. K. A. H. Hidding, Hoofdambtenaar voor de Volkslectuur e. a. a., omschrijft De plaats der Javaansche Ethiek; den Javaan ziet hij zich verbonden wetend aan God, Voorgeslacht en Vorst. De Godheid is hierbij veelal niet identiek met den God uit de Moslimsche dogmatiek, met Zijn dualistisch en acosmisch karakter, doch is meer de Hoogste Godheid, die a. h. w. de cosmische totaliteit en orde

verbeeldt, de oude Trimoerti. Tot de trimoerti behoort Wisnoe, die zich steeds belichaamt in den regeerenden Vorst, en de God des Doods, het rijk der voorvaderen.

Ir. Thomas Karsten, Architect te Bandoeng, schrijft Over de Individualistische en de Kollektieve Tendenzen in de Aziatische Ontwikkeling, en dat doet hij goed, terwijl hij als conclusies geeft:

dat het komende Azië geestelijk en sociaal niet kan en niet moet worden gedacht als een (al of niet Westers) individualistisch stelsel, dus met name niet als een kapitalisme, doch als deel van een hoogontwikkeld, geestelijk bewust, kollektief wereldstelsel,

en dat de oude kollektieve Aziatische mentaliteit niet voor een individualistische moet worden prijsgegeven, doch in een modernkollektieve moet worden omgezet, in beginsel met behoud van den psychischen aard (den groten invloed van het kollektief-onbewuste), doch met geleidelijke en op den duur volledige moderniseering van den inhoud.

Prof. Dr. B. J. O. Schrieke, oud-Directeur van Onderwijs en Eeredienst, laat zijn gedachten gaan over De jongere generatie en de Javaansche cultuur, een onderwerp dat al zooveel jaren van acuut belang is en dat hier in onderlinge onafhankelijkheid door den een na den ander aan de orde wordt gesteld. Hoewel een ieder een andere zijde belicht, komen allen hierin overeen, dat dit een hoogst belangrijk probleem vormt. Schrijver als gewezen departementshoofd wijst in dit verband op twee maatregelen uit zijn ambtsperiode: het facultatiefstellen van het Maleisch op de H. I. S., waardoor het overladen leerplan vereenvoudigd is en meer tijd is vrijgekomen voor het onderwijs in het Javaansch, en de volledige „indianisatie” der H. I. S. We wilden dat we zijn optimisme konden deelen dat hiermee „wat schoons gewrocht worden” kan, bewonderen eenerzijds wel de beheersching van het moeilijke Nederlandsch door de Indonesische onderwijzers, maar wenschen anderzijds van harte dat Indonesische H. I. Scholieren ook eens Nederlandsch van een Nederlander te hooren kregen.—

Claire Holt, schrijfster o.a. van *Dance Quest in Celebes* en *Theatre & Danses aux Indes Neerlandaises*, gediplomeerd aan de dansschool van de Pangérans Soerjodiningrat en Tédjokoesoemo: Kridā-Běksā-Wirāmā te Djokjakarta, schrijft over *The Development of the art of dancing in the Mangkunagaran*, een zeer belangwekkend overzicht over een cultuuruiting die juist op Java van de hoogste beteekenis is. Het zal nog veel studie vergen van geleerden

van allerlei wetenschappelijke scholing en persoonlijk aanleg, vóór de problemen alle goed gesteld zijn, laat staan uitkomsten benaderd. Dit opstel draagt ertoe bij.

Ir. H. Maclaine Pont, die sinds jaren zijn krachten en vernuft concentreert op het oude Mádjāpait, dit bij uitstek belangrijk en veelomvattend onderwerp, geeft als Fragmenten uit een nog onuitgegeven werk een stuk over Drie Madjapahitsche Zegelmerken. Wat hij hierbij te pas brengt is voor een leek op archaeologisch gebied duizelingwekkend, en wanneer schrijver dan ook rhetorische vragen stelt als: Wie denkt hier niet rechtstreeks aan . . . . — dan moet mij zachtkens de bekentenis van de lippen: ik. Nadat ik evenwel het voorrecht gehad heb het curieuse zgn. veldmuseum te Tráwoelan te zien onder leiding van Pont zelve, die mij ook een deel van het terrein getoond heeft en verteld met welke oogen hij dit bezag, zoodat ik bewondering kreeg zoowel voor het bereikte als het enthousiasme en de volharding, kan ik slechts de hoop uitspreken dat zijn boek spoedig moge verschijnen en veel verklaren, wat mij nu bij gebrek aan het voorafgaande nog niet duidelijk is.

R. M. Mr. Gondowinoto uit Solo schrijft over Borneo en Java. Borneo's Zuidkust i.h.b. heeft heel wat contact gehad met Java's Noordkust, al behoort dit nu grotendeels tot het verleden. De dissertatie van Dr. A. A. Cense over De Kroniek van Bandjarmasin en die van Dr. C. A. Mees over De Kroniek van Koetai, hebben hierover licht verspreid, terwijl ook Dr. Pigeaud natuurlijk dezen samenhang behandelt in zijn Javaanse Volksvertellingen — een boek dat veel meer geeft dan de titel doet verwachten, waarin een ieder geleerdheid van zijn gading vinden kan.

Mad. Alla Baud, die reeds twee verzenbundels aan Java wijdde, destijds aangekondigd in Djawa, schrijft nu over Siti Pregiwa et Le Seigneur de la Brousse (un poème en prose), waarmede zij zich betoont een der weinigen te zijn die Javaansche literatuur als samenhangende kunstuiting en litteraire schepping weten te waardeeren.

Het behoeft niet meer gezegd te worden dat deze bundel, die talrijke fotografieën telt en vele bijdragen waarop hier niet kon worden ingegaan, merkwaardig is door het vele dat erin behandeld wordt. Ik twijfel er niet aan of hij zal nog lang van zich doen spreken en menigmaal aangehaald worden.

Dr. C. Hooykaas.

Supplement op Het Triwindoe-Gedenkboek Mangkoe Nagoro VII. Uitgegeven vanwege het comité voor het Triwindoe-gedenkboek Secrétariaat: Kestalanweg 201. Soerakarta. 1940. XX + 356 p. met 46 groote geïllustreerde pagina's waarop vaak verscheidene afbeeldingen.

Verkrijgbaar bij Kolff-Buning, Djokjakarta, ad f 10.—

Op (het Eerste Deel van) Het Triwindoe-Gedenkboek Mangkoe Nagoro VII werd reeds de aandacht gevestigd door Mr. R. Sidarto Dibjopranoto in Djawa 19, 1939 p. 231—4. Waar deze bespreking dateert van nog zoo kort geleden, moge ik hier volstaan met eraan te herinneren dat naast welverdiende woorden van hulde aan den vorstelijken jubilaris, het gedenkboek-comité en zijn helpers, in het bijzonder ingegaan werd op twee opstellen, nl. Prof. Dr. C. C. Berg: Zorg voor de Moedertaal, en Dr. Th. Pigeaud: Over de letterschrijften en de spelling van het Javaansch.

En nu is daar het supplement-deel verschenen, dikker nog dan het gedenkboek zelf, even overvloedig geïllustreerd, rijk gevarieerd van inhoud, belangwekkend voor vogels van zeer diverse pluimage. Bij een prachtwerk als dit zou men zeer verkeerd doen door alleen naar de boomen te kijken, althans niet met utilitaire blik, of ze wel allemaal timmerhout leveren, doch men moet als botanicus kijken naar het bosch, dat zóóveel verschillende boomen in zich bevat. Dan krijgt men een gevoel van bewondering voor den man, die zooveel en zoo uiteenlopende en vaak zoo remarkable menschen dermate aan zich wist te binden, dat zij een albumblad of een verhandeling aan dit verzamelwerk afstonden.

Het heeft m.i. geen zin hier een complete lijst op te nemen van hen die tot dit deel hebben bijgedragen; het boek zelf begint met twee volledige alfabetische naamlijsten, niet minder dan 95 namen bevattende, één met de kwaliteit en woonplaats der schrijvers, en één met den titel van de bijdrage. Ik moge volstaan met de aandacht te vestigen op een aantal hiervan, zonder daarmee den indruk te willen vestigen dat dit nu de belangrijkste bijdragen zijn en de andere allemaal van minder belang. De volgorde van bespreking wordt bepaald door die van opname in het boek, d.i. waarschijnlijk die van binnenkomen bij het comité van redactie.

Rn. Mr. Koentjoro Poerbopranoto, Adj. Referendaris b/d Volksraad, stelt in „Radio en Javaansche Kunstbeoefening” de twee volgende vragen:

a) welken invloed heeft de radio op de beoefening der Javaansche kunst (in het bijzonder

de Jav. dans- en toonkunst)? en b) welke perspectieven opent de radio voor de toekomst van deze onze kunst? De talrijke Jav. radio-bezitters (alleen Solo 3100) kunnen nu, merkt hij op, hun repertoire aan gënding's vermeerderen, terwijl als begeleiding bij de beoefening van den dans radio nuttige diensten kan verleen - met het nadeel evenwel, dat niet de gamelan den danser begeleidt, maar de dans de radio. Nog blijven voor onverstoord genot vele technische moeilijkheden te overwinnen. Ook blijve men naast de voortreffelijke „gepatenteerde” Vorstenlandsche uitzendingen van professionals vooral ook uitzenden wat de beste der enthousiaste amateurs te bieden hebben. Houdt men dit o.a. steeds voor oogen, dan is de radio voor de levende Javaansche kunst eerder een aanwinst dan een gevaar te achten.

Rn. Ms. Ng. Dr. Poerbotjaroko, Conservator (van de handschriftenverzameling) v/h Kon. Bat. Gen. van Kunsten en Wetensch., geeft een nieuwe „Vertaling van den derden Sarga van het Oud-Javaansche Rāmāyana”. In 1900 gaf Prof. Dr. H. Kern dit zeker omvangrijkste, wellicht oudste, rijkst-gevarieerde, wellicht hoogst in aanzien staande Oudjavaansche gedicht in Javaanschen letter uit. Zijn schoon-zoon Dr. H. H. Juynboll deed er in 1902 een apart glossarium Oudjav. - Ned. op verschijnen, ook verwerkt in zijn Oudjavaansch-Nederland-sche Woordenlijst van 1923. In 1917 verschenen de eerste zes sarga's in vertaling van Kern, na zijn dood voortgezet door Juynboll, die in 1936 met de verschijning van sarga 26 het werk voltooid had. Poerbātjarākā wil het grootendeels aan het gebruik van de Jav. letters toeschrijven, dat - behoudens ix - aan dezen tekst geen aandacht is besteed door menschen van het vak, zulks in tegenstelling tot bv. de Nāgarakṛtāgama, gedrukt in Lat. letter, waaraan dozijnen studies gewijd zijn en die honderden keeren genoemd wordt. Ik schrijf dit eerder toe aan het uitzonderlijk belang van dezen laatstgenoemden tekst enerzijds en het uiterst gering aantal Javanici anderzijds, waardoor de in lat. letter gedrukte tekstuittgaven van de Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk en zelfs van de Bibliotheca Javanica zich al evenmin mogen verheugen in vaak (zoo ooit!) geciteerd worden. Bovendien, of nu de orientalist

socioloog of theoloog zijn, filoloog of archaeoloog — om andere richtingen niet te noemen — *literator* in den zin van iemand wiens belangstelling voornamelijk getrokken wordt door de problemen van litteraire vormgeving, die oog heeft voor stijl, die persoon heeft zich in geschrifte althans nog niet doen kennen. Wie vestigt er de aandacht op de litteraire waarde van de Niassische priesterlitanieën die Steinhart de laatste jaren publiceerde in Tijdschrift en vooral Verhandelingen K. B. G.? Wieschrijft over den stijl der Indonesische volksvertelsels? Wie durft beweren dat de zgn. wajanggedichten in de Jav. literatuur een soort high-society-romans voorstellen, waaraan Volkslectuur destijds misschien beter had kunnen aanknoopen dan zijn onderwijzers-romannetjes te geven? Wanneer heeft een Hollandsch orientalist oog en oor gehad voor pantoen en wangsalan? Waar wordt een woord van waardeering, al is het kritiek, geuit over het streven van de jongere generatie van Indonesische literatoren, zich bediende van de bahasa Indonesia? Wie zet eens uiteen welke de criteria zijn volgens welke een Indonesische bevolking zijn literatuur waardeert? Wanneer krijgen we ooit uit de keuken van Volkslectuur karakteristiek van den nieuwen stijl die nagestreefd wordt, en wat daarin bereikt werd? Heeft het ooit iemand getroffen, dat de Javaansche en Balische literaturen nog steeds omstreeks een dozijn springlevende versmaten en zangwijzen kennen, dat ze er aanzienlijk veel meer gekend hebben van inheemschen oorsprong (nog afgezien van meer dan honderd Voor-Indische zangwijzen, waarin eeuwenlang gedicht is) terwijl de geheele massa Maleische lectuur voorthobbelt in de kunsteloze sja'ir? Wordt wel eens openlijk gezegd dat een der voornaamste cultuurgoederen, die wij hier misschien zouden kunnen brengen, een goed-ontwikkelde proza-stijl is? Mij werd verteld dat aan het Dept. van O. & E. voor eenige jaren zou aangeboden zijn een bloemlezing uit de meest gevarieerde Indonesische literatuursoorten, uiteraard in Nederlandsche vertaling — en m.i. zou een dergelijk boek het nuttige werk kunnen doen van de oogen openen zoowel voor wat er is als wat er ontbreekt. Tenslotte het meest recente: de Litteraire Faculteit te Batavia, die in de paragraaf-titels wel getrouwelijk spreekt van Indonesische Taal- en *Letterkunde*, maar in de uitwerking deze letterkunde geheel over het hoofd ziet, blijkbaar beschouwt als bijproduct en zoo. We hebben in Holland toch ook literatuur-beoefening naast taal-beoefening, litteraire naast filologische, sociologische, theologische en archaeologische leerstoelen! Men zou bijna den indruk krijgen dat te Batavia

de praktische sportbeoefening belangrijker geacht wordt en het gymnasium in zijn alleroudsten stijl hersteld gaat worden! Beoefening der schoone letteren door Hollanders in de tropen, ongeacht of dit nu Nederlandsche of Indonesische letteren zijn, heeft tot nog toe niet kunnen gedijen, en daaraan hoofdzakelijk, zoo niet alleen, moet m.i. toegeschreven worden dat er ook aan de op zich zelf remarkabele Rāmāyaṇa-vertaling zoo weinig aandacht is geschonken.

Deze ontboezeming was naar aanleiding van Poerbatjaraka's Inleiding tot zijn proeve van een nieuwe vertaling van het Rāmāyaṇa, waarvoor hij zang III heeft gekozen. Links de tekst in Lat. letter, rechts de vertaling — het is inderdaad heel overzichtelijk. Jammer dat niet verder gegaan is met interpunctie; m.i. is dit de consequentie van het systeem. En om op de zaak zelf te komen: die vind ik weinig de moeite waard. Het aantal passages dat Poerbatjaraka anders wil vertalen is niet bijzonder groot te achten, de veranderingen die hij aanbrengt menigmaal van minder belang, terwijl ze bovendien niet altijd verbeteringen zijn, en er tenslotte nog wel wat noodeloos „vertaalproza” is blijven staan ook. Zoolang dan ook het meerendeel van dit soort Javaansche literatuur, dat ik bewonder en waar ik van houd, nog niet toegankelijk gemaakt is, blijf ik aan publicatie hiervan den voorkeur geven boven heruitgave en her-vertaling.

Prof. Dr. J. Ph. Duyvendak, hoogleeraar aan de rechtshoogeschool, schrijft twee bladzijden over Cultuur en Dans, welke zoo kort en goed geformuleerd zijn, dat weergave in minder woorden moeilijk valt: het beste ware m.i. ze eens als bladvulling in Djawa op te nemen.

Dr. G. H. R. von Königswald, v/d Dienst v/d Mijnbouw te Bandoeng, put Uit de oudste geschiedenis van Solo, een opstel van zes bladzijden met drie afbeeldingen, belangwekkend zeker, maar buiten het bestek van dit tijdschrift.

Maroeto Daroesman, Indologisch student te Leiden, schrijvend over Student en Maatschappij, stelt tegenover elkaar den Ivoren Toren, dien hij bewoond ziet door de studententypen van Hildebrand en Klikspaan, en den intellectueel in de woeling en branding der maatschappij, den student die reeds in deze bevoorrechte jaren moet deelnemen aan socialen opbouw van zijn samenleving, waarin hij de Indonesische kenschetst als bevangen in geestelijke apathie en achterlijkheid van eeuwen. Welk een ironie, dat zijn Hollandsche oudgoeroe van de A. M. S. (Oostersch-letterkundige afdeling) hem hier zou willen wijzen op de maar al te vaak niet gekende of onderschatte

waarden dier Indonesische maatschappij, die bij ruwe aanraking tot stof verpulvert, als een praehistorisch geraamte? Neen als een fijn-gestructureerd organisme, dat met meer zaakkennis, voorzichtigheid en eerbied moet behandeld worden dan placht te geschieden. En wat de taak van den intellectueel aangaat, leze hij Benda's *Trahison des Clercs*, een boek dat van Indonesische zijde aandachtig bestudeerd is, waarin o.a. de taak van den intellectueel geschetst wordt, diens falen en verraad, niet omdat hij als student geen Toynbee-werk deed of dergl., maar omdat hij zich als intellectueel en dus verantwoordelijk man in de maatschappij te zeer liet afleiden en op sleeptouw nemen door in wezen ongeestelijke bemoeienissen. Op dezen verhelderenden auteur, die helaas niet de aandacht getrokken heeft dien hij verdiende, heeft het cultureele blad der Indonesische intellectuelen, Poedjangga Baroe, herhaaldelijk gewezen.

H. Overbeck, den lezers van Djawa welbekend, behandelt een Maleisch wajang-verhaal uit Palembang: De strijd der Pandawa's tegen de Goden. Schrijver levert hier een bijdrage tot de kennis van het Javaansche tooneel buiten Java, na reeds in Djawa 14, 1934 en 15, 1935 hierover gehandeld te hebben. Van het Maleische schiereiland zijn reeds eenige belangrijke feiten gepubliceerd, op Borneo wordt hieraan gewerkt, en het moge den noesten werker Overbeck gegeven zijn, zoowel zijn Maleische als de bewerking van zijn Javaansche wajangverhalen nog eens gedrukt te zien.

Hoewel over het algemeen noch aandacht gevraagd zal worden voor de talrijke illustratie's, noch voor de meeste „albumbladen”, meen ik een uitzondering te moeten maken voor „Chineesche wijsheid”, kort vers bij de tekening „Het Rotspad” door Ir. Liem Bwan Tjie, architect te Semarang.

Dr. W. H. Rassers, Directeur van het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden, geeft een vrij omvangrijke verhandeling over eenige Javaansche classificaties der krissoorten. In 1938 publiceerde schrijver een Inleiding tot een bestudeering van de Javaansche kris in de Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel I, no. 8 (resumé in Djawa 19. 1939 p. 78-82). Hierin voerde hij gronden aan „voor het aannemen van een genetisch verband tusschen de kris en het Javaansche schimmintooneel; een nauwkeurige vergelijking speciaal van *kajon* en kris bracht mij daarbij tot het besluit, dat deze beide voorwerpen niet alleen een zekere overeenkomst vertoonen in zooverre daaraan steeds dezelfde

versieringsmotieven worden gebruikt, maar als geestelijk identiek moeten worden beschouwd.” Zooals bekend, ziet Rassers in de *kajon* de verkleinde afbeelding van den voorgevel van een slechts voor mannen toegankelijk, ceremonieel huis, als een embleem derhalve van de *volledige* gemeenschap. Zoo'n mannenhuis behoort dan in een totemistisch-gekleurden maatschappij-vorm. In tegenstelling tot de betrekkelijke eenvormigheid der primitieve totemistische stelsels vertoonen de nieuwere maatschappijen een uiterst gevarieerd beeld. En slechts in *abstracto* geldt de kris als embleem van de volledige gemeenschap; in *concreto* toont iedere kris ons van den mythischen stam-heros een bepaald aspect. En al zou heden de Javaan vrij zijn in zijn keuze van krissoort, vroeger was dit zeker niet het geval. Ook kunnen de vele soorten herleid worden tot twee, of eigenlijk in een *twee-drie*-groepeering, en voorts een verdere onderscheiding in *vier-vijven*. Het oorspronkelijk classificatie-systeem van de krissoorten valt volledig samen met de hoofdtrekken der oude Javaansche stam-indeeling. Schrijver licht dit nader toe en werkt dit uit, eindigend met te poneeren dat de kris oorspronkelijk de waarde moet hebben gehad van een *clan-embleem*.

Dr. P. Voorhoeve, Taalambtenaar te Pematang Siantar, schrijft een omvangrijk opstel over de letterkunde van Zuid-Sumatra, welke in niet geringe mate Javaanschen invloed ondergaan heeft. Toch zal men meer verschil dan overeenkomst ontdekken met het van Java bekend gemaakte, terwijl het vele dat behandeld wordt zich bovendien minder goed leent voor samenvatting, hoe belangwekkend ook voor wie zich interesseert voor Indonesische literatuur. Een waardevol en als voorloopig aangekondigd opstel als dit zou waarschijnlijk niet geschreven zijn als het den schrijver niet was ontlokt voor een gelegenheid als deze, zoodat ook in dit opzicht het Triwindoe-gedenkboek van onmiskenbare waarde is.

Rn. Dr. Prijono, assistent a/d R. H. S., schetst Het Javaansche cultureele leven in Batavia, dat bloeiend mag genoemd worden. Zoowel volkskunst als hofkunst wordt naar Soerakartasche en Jogjakartasche opvatting op groote schaal beoefend, bevorderd en gepropageerd, en het is goed dat op dit verheugend en uniek verschijnsel de aandacht gevestigd is.

Dr. S. J. Esser, taalambtenaar te Paloe (Celebes), wijdt uit over Loewok of Loewoe', onderhoorigheid van het Madjapahitsche rijk op Celebes.

Mr. Rn. Ms. Widodo Sastrodiningrat, ambtenaar t/b b/d Agrarische Zaken te Solo, schrijft

over Onze dubbele plicht, n.l. voor de Indonesische studenten in Holland en afgestudeerden in N. I. : 1° goed studeeren en afstudeeren met onderhouding der eigen cultuur; 2° bekendheid geven aan andere volken van het edele en schoone in de nationale kunst en cultuur. Hier had gevoegelijk bijvermeld kunnen worden dat in Holland de SVIK (Studenten-Vereeniging voor Indische Kunst) op dit gebied succes behaalt in beperkten kring, terwijl in Indië de totokgroep, naarmate hij talrijker wordt, meer bevrediging krijgt voor behoefte aan eigen cultuur, en zich minder toegankelijk betoont voor de Indonesische, terwijl de cultureele penetratie door Java van de buitengewesten zich beperkt tot kleederdracht, godsdienst en politiek.

Mr. Moh. Dalijono geeft een kort resumé van het Adatgrondenrecht van het Mangkoe-nagorische Rijk, nauw aansluitend bij, zoo niet de conclusies vormend van zijn dissertatie, waarheen verder verwezen moge worden.

Dr. Oen Boen Ing, Indisch arts te Solo, geeft Het een en ander over Sam Poo Toa Lang of Kjiahi Dampoe Awang. Het hier medegedeelde is geheel uit Chineesche bron, onbeïnvloed door wat Dr. Pigeaud van Javanistische zijde heeft opgemerkt in zijn encyclopaedische boek: Javaanse Volksvertellingen (uitgave Volkslectuur Batavia 1938), § 75, 81, 203, 205, 207. § 81 zegt: „De Indo-Chinezen in Midden-Java menen, dat Dampoeawang eigenlijk Sam Po Toa Lang is, ... Het is te betwijfelen of dit juist is, Dampoeawang heeft alle trekken van een „inheems Javaanse mythische figuur.” Uitwerking van deze bewering laat ik gaarne over aan den eminenten Javanicus; misschien dat het hierbij van eenig nut kan zijn kort te gewagen van wat de volksmond op Bali hieromtrent weet te vertellen. 1)

In de eerste plaats Kirtya-geschrift No. 2021 weet te verhalen hoe de koning van Daha *kalimboeran* was (d. w. z. onder den slechten invloed geraakt van zijn eigenlijk leelijke en slechte bijvrouw Limboer), waardoor hij zijn hoofdvrouw mishandelt alsmede zijn kinderen, twee prinsen en één prinses. De hoofdvrouw wordt gebonden en in het kippenhok gestopt, de kinderen in het bosch gestuurd. De heilige kluizenaar, Doekoeh Sakti, ontfermt zich over hen en brengt hen groot. Wanneer zij zich zelf kunnen helpen, en dus zijn tijd gekomen is om de verlossing deelachtig te worden, geeft hij hun een gouden prauw met volledig bijbehoren, een *lalang*-spriet en een *goedoe*-bloem. De doekoeh verdwijnt in het niet, de jongelui bereiken het strand van Daha. Zij

vragen om een magere vrouw te mogen koopen, die geheel met kippedrek bedekt is. De voor-malige hoofdvrouw, die geheel aan het signa-lement beantwoordt, wordt op last van Limboer verkocht. Haar kinderen verzorgen haar uitstekend en kweken haar weer geheel op. De prinsen doen den vorst van Daha, hun misleiden vader, den oorlog aan, nemen hem en zijn geheele leger gevangen en doodden Limboer (met de *lalang*-stengel). De oude vorst smeekt zijn zoons om lijfsbehoud, wat hem geschonken wordt, de zoons volgen echter op. — Nu verneemt de prins van Koripan een stem uit den hemel, dat hij op reis moet gaan om de voor hem bestemde prinses te vinden. Heeft hij deze ontmoet, dan zal hij veranderen in een witten aap (dus zooals Hanoeman zijn). Pas wanneer de door hem te gewinnen gemalin in blijde verwachting zal gekomen zijn, zal hij weer mensch worden. Hij gaat op weg, landt te Daha en verandert zich in een witten aap, I Dampoe Awang geheeten, en laat zich ten verkoop aanbieden. De prinses van Daha laat hem koopen en neemt hem bij zich: dag en nacht is hij haar speelkameraad. Wanneer zij zwanger van hem is geworden, herneemt hij zijn menschelijke gestalte. De oude koning en de beide prinsen, vernemend van de zwangerschap der prinses, willen den aap afmaken, maar bij haar vertrekken aangekomen vinden zij de prinses aan de zijde van haar man en neef, den Prins van Koripan. Er wordt bruiloft gevierd van de prinses met Mantring Koripan en van de twee prinsen met de prinsessen van Gëgëlang en Singasari. — Wat te denken van dit Pandji-sprookje?

In de tweede plaats Kirtya-geschrift No. 2126 vertelt, hoe I Dëmpoeawang een prauw-schipper was, die N-waarts varende bij de poerasëgara van Panimbangan kwam. Daar hoorde hij in Z. W. richting de këmpeel bespelen; daar hij hier veel van hield, stevende hij er recht op af. Bij een riviermonding gekomen, voer hij de rivier op in Zuidelijke richting. — Ida Batara was juist aan het musiceeren geweest en ging zich nu het hoofdhaar wasschen, bovenstrooms van de prauw van I Dëmpoeawang. Het met den stroom meegaande lange haar bleef aan de prauw haken, zoodat Ida Batara de omineuze woorden uitsprak: „In steen verandere wat mijn haar vasthoudt.” Schip, schipper en schepelingen versteenden en versperden den waterstroom, die voortaan Toekad Bangka (lijken-rivier) werd genoemd. Het opgestuwde water overstroomde velden en een desa, voortaan geheeten Toekad Moengga(h). Het zwellende water sleepte de rijst van een rondtrekkend koopman mee, die afdreef en aan de kali den naam verleende van Toekad Baas (bëras). De

1) Zie ook Djawâ 1941 p. 1 e.v.

plek van het dagelijks musiceeren heette désa Gamboeh.- Deze ligt een paar K. M. Zuid van Antoeran en een 8 K.M. West van Pandji, de oude poeri (kraton) van Pandji Sakti, welke op zijn beurt een paar K. M. Z. van Boelèlèng/Singaradja ligt.

Het zal wel aan mij liggen, dat ik die mythische figuur van onzen Dampoeawang, van wien Pigeaud meer te vertellen weet dan ik hier mag aanhalen, niet duidelijk voor oogen heb staan. Vooral nu die Balische vertelsels erbij komen, waarin niet alleen de naam hetzelfde is, maar ook het zeevaren hier onafscheidelijk aan verbonden blijft, zoodat het me niet verantwoord lijkt om te veronderstellen dat hier alleen een toevallige en dus nietsbeduidende overeenkomst van naam optreedt. Ook hier op Bali kreeg ik den naam in beide gevallen overgeleverd als I Dëmpoeawang, in uitspraak gelijkkluidend met Idë (of Ida) Mpoe Awang, d.i. op zijn Balisch de gewijde heer van het hemelruim. Awang en mpoe zijn ook Javaansch, idë als aanduiding van een geestelijk heer niet, zoodat in het Balisch de naam ongedwongen en duidelijk is; in het Javaansch is hij voor mij niet doorzichtig. Zou dit mogen pleiten voor Balische herkomst van den naam en dus wellicht van dezen figuur? Moge Pigeaud, die in zijn magnum opus tot vijf maal toe zijdelings op hem te spreken kwam, zich door het bovenstaande geprikkeld voelen in samenvatting een beeld te geven van deze mythische gestalte, over wien het laatste woord nog niet gezegd is. ¹⁾

Mr. K. R. M. T. Wongsonagoro, Regent van Sragèn, volgt in zijn artikel Op een tweesprong den volgenden gedachtengang: De wereldoorlog van 1939, die dreigt de beschaving eenige eeuwen terug te zetten, moet in eerste instantie toegeschreven worden aan *economische drijfveeren*, en lang vóór de eigenlijke militaire krijgsbedrijven waren schier alle landen door hun tarievenpolitiek en autarkische allures met elkaar reeds economisch op voet van oorlog! Dit geeft stof tot diep nadenken, omdat men hier juist hard doende is het volk in economische richting op te voeren. De groote massa der eenvoudigen blijkt hiervan echter weinig gediend, zal zich wel door moeilijke tijden heen slaan, en begeert niet meer van de materie. Hebben ze ongelijk, en is het leven op aarde meer dan „*mampir ngombé*”, zooals een dorstig reiziger onderweg eventjes aankeert om te drinken? Rijkdom wordt minder geschat dan positie, belang van het ambt meer dan bezoldiging. Gelukkig, al zal ook de Javaansche maatschappij geleidelijk aan met andere maat-

staven gaan meten. Tot zoover Mr. Wongsonagoro, aan wiens stuk vele gedachten kunnen aangeknoopt worden.

Ir. V. R. van Romondt, heropbouwer van Prambanan, schrijft twee korte en krachtige bladzijden over De Toekomst van de Javaansche bouwkunst, te kernachtig gestijleerd om nog samengevat te worden, waard om als aanvulling in Djawa te prijken.

Ki Tjokrodirdjo, Taman-Siswo-leider te Sëmarang, geeft cultuur-paedagogische gedachten, lyrische filosofie die zich niet laat samenvatten of weergeven, en die ik niet graag zou missen in een bundel als deze, omdat ze zoo typisch-Javaansch te achten is.

Dr. S. A. van Hoogstraten, zendings-predikant te Soerabaia, behandelt den Cultuureelen Studie-Kring aldaar, die zijn ontstaan te danken heeft aan den Cultuur-Wijsgeerigen Studie-Kring te Soerakarta met Z. H. als gastheer en vrijwel eenig permanent aanwezig lid. De tegenwoordige hoogleeraar in de zendingswetenschap Dr. J. H. Bavinck schreef geheel vóór in het eerste Triwindoe-gedenkboek over den Soloschen kring, bladzijden die getuigden van de waarde van dit initiatief en volhouden tot de vorming van een interracial gemeenschap van uiteenlopende „Hommes de bonne volonté.”

Rn. Ms. Noto Soeroto, sinds lang bekend als dichter van lyriek in Nederlandsche taal en schrijver van stukken die acculturatie van Nederlandsch en Indonesisch geestesbezit beoogen, geeft een Proeve van vertaling van „Wirawijata”, een leerdicht van Mangkoe Nagoro IV. Waar deze poëzie zoo moeilijk te begrijpen is — ook voor Javanen — en zoo bijzonder moeilijk te vertolken, waar zóó weinig dergelijke poëzie vertaald is en toch juist van groote waarde als een der meest eigen en verheven scheppingen van den Javaanschen geest, verdient zijn proeve m.i. alle lof. Het was L. Ch. Damais, tijdelijk Vice-Consul van Frankrijk te Batavia, maar in de eerste plaats musicus en orientalist van groote veelzijdigheid, die ten dezen het goede voorbeeld gaf door in het Triwindoe-gedenkboek van 1939 een eerste kleine proeve mede te deelen.

Dr. L. Adam, gouverneur van Djokjakarta en Javanicus, geeft als albumblad een Kalangsche slametan in 1923, waarbij men vergelijken moge Djawa 11, 1931 p. 87-9 door Darmasaraia.

Rn. Ms. Mr. A. K. Pringgodigdo, ambtenaar b/h Dept. v. Econ. Zaken, en schrijver van Geschiedenis der ondernemingen van het Mangkoenagorosche Rijk, wijdt uit over Toelating van niet-Europeesche leerlingen tot de Europeesche Lagere School, naar aanleiding

¹⁾ Dr. Pigeaud vestigde nog mijn aandacht op Bhārata-Yuddha ed. Gunning Z. 44 str. 11, waar dampoeawang voorkomt in de beteekenis van *schipper*.

van een circulaire dd. 5 Juli 1940 van het Dept. van Onderwijs, welke z. i. „in sommige groepen van Inheemsche intellectueelen met voldoening, in andere met zeer gemengde gevoelens zal worden gezien”. Het zou ons te ver voeren in dit tijdschrift, gewijd van de Javanistiek, recht te doen wedervaren aan deze omvangrijke en doorwrochte studie van 16 bladzijden met zijn vele cijfers, tabellen en voetnoten.

Anoniem nog een vertaling uit de Verzamelde Werken van Mangkoe Nagoro IV, die de regeerende Mangkoe in 4 deelen heeft doen drukken, ook nu weer afgedrukt met den Javaanschen tekst ernaast. Een Soendaasch lofdicht van Raden Ajoe Sangkaningrat met Nederlandsche vertaling, en een gamelan-compositie aangeboden door Ms. Ng. Wirawijaga en Ms. Ng. Soetasoekarja besluiten het boek, dat nog als Aanhangsels heeft

I. Kleine Aanteekeningen (De Gamelan als Organisatie, en de Wajang) door „Soka-

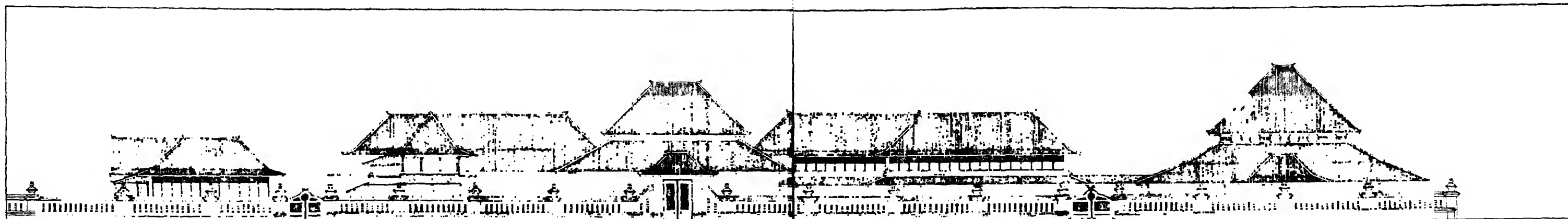
lima” (uit „Kritiek en Opbouw” van 1 Oct. en 1 Nov. 1938), en

II. De ontbrekende schakel in de lakon Déwa Roetji door Dr. R. Wedyodiningrat (uit „Wasita” No. 10, Nov. 1935).

Vermoeiend veel heb ik moeten opnoemen uit de waardevolle inhoud, menig albumblad en meer persoonlijke herinnering heb ik nog moeten weglaten, zoodat ik er zeker van ben dat bij opnemen van het boek zelve — waartoe deze aankondiging een opwekking wil zijn — ieder lezer nog meer bladzijden van eigen gading zal aantreffen. Het boek ligt nu dichtgeslagen naast me, en het is me een behoefte uiting te geven aan bewondering, in de eerste plaats voor hem, die al deze personen geestelijk om zich wist te verzamelen, in de tweede plaats aan hen, die hun de noodige bijdragen wisten te ontlokken tot dit opmerkelijke verzamelwerk.

Dr. C. Hooykaas.

7 2 2 2 1 5 2 0 7 7 10 7 11

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
10 15 20
SCHAAL

UITBREIDING MUSEUM „FONO-BOEDOJO“ JOGJA.

ING. B. DE VISTARINI - ARCH.

Plechtige Opening Museum en Kunst-Ambachtsschool v/h Java-Instituut

op Zaterdag 1 en Zondag 2 Maart 1941.

PROGRAMMA.

Zaterdag 1 Maart 1941.

8 uur v.m.

- I. OPENINGSREDE door den wd. Voorzitter van het Java-Instituut R. M. A. A. Koesoema Oetaja.
- II. Aanbieding aan Z. H. Sultan Hamengkoe Boewana IX van Jogjakarta, van het Beschermherschap van het Museum Sâna-Boedâjâ.
- III. Aanbieding aan K. G. P. A. A. P. Soerjadilaga, van het Beschermherschap van de Kunst-Ambachtsschool.
- IV. Bedajadans, aangeboden door K. G. P. A. A. P. Soerjadilaga.
- V. Rondgang door het Museum en door de Kunst-Ambachtsschool.

8 uur n.m.

Wajang-wong-voorstelling, aangeboden door Z. H. Sultan Hamengkoe Boewana IX van Jogjakarta. Opgevoerd zal worden: „De Val van het rijk Dwarawati”.

Zondag 2 Maart 1941.

8 uur v.m.

Excursie naar de Prambanan-tempels onder auspiciën van den Oudheidkundigen Dienst. Bezichtiging van het Museum en de tentoonstelling van Balische teekeningen en schilderijen uit de collecties R. Bonnet en Mej. M. v. Wessem.

8 uur n.m.

Balische uitvoeringen, aangeboden met medewerking van Z. H. P. A. A. Mangkoenegara VII en den Zelfbestuurder van Karangasem: Légong-dans en Topèng (De dood van Toenggoel-Ametoeng.)

De opening en de feestelijkheden zullen plaats hebben in de groote pendapa van het Museum Sâna Boedâjâ, ingang Kadasterstraat.

Kleeding : licht.

Serat isi pratélan lampah-lampah
pasamoean ringgit tjang
lelangendalem

Ngarsådalem Sampéjandalem Ingkeng Sinoewoen
Kangdjeng Sultan Hamengkoe - Boewånå
Ingkang Djoemeneng Kaping IX
ing nagari
Ngajogjakartå - Hadiningrat.

Karsådalem
Maringi sih kadarmandalem, doemateng pambikaking

MUSEUM SÅNÅ - BOEDÅJÅ

ing
Ngajogjakartå - Hadiningrat.

Amarengi ing dinten malem Ngahad - Paing
Tanggal kaping 3 Sapar Bé 1872
oetawi soerjå kaping 1 Maart 1941.

Voor de Nederlandsche tekst zie pag. 166.

Ingang dados Karsādalem
Lelangendalem ringgit-tijang ingkang
dipoen semoewakaken meṭik lampahan :

Djoemenengipoen Nātā Radèn Harjā Nārājānā
wonten nagari Dwārāwati
Adjoedjoeloek Praboe Batārā Kresnā
inggih Sri Harimoerti

namoeng kapoendoet sakperloenipoen, kawiwitan dje-
djer pasanggrahan Koendāsonjā doemoegi nitisipoen
Praboe Nārāsingā doemateng Radèn Harjā Nārājānā
sarta nitisipoen Radèn Singāmoelangdjājā doemateng
Radèn Harjā Sentjaki.

Lelangen-Dalem ringgit tijang lampahan :
 djoemenengipoen Nåtå Radèn Nārājānå wonten nagari
 Dwåråwati, djedjoeloek Praboe Batårå Kresnå,
 inggih Sri Harimoerti.

Awit lagon sléndro paṭet manjoerå.

Djedjer ångkå I.

Pasanggrahan Koendåsonjå.

gendjing : Teboe-sahoejoen sléndro paṭet manjoerå.

17	20	14	7	3		9	11
			6		2	1	8
21	18	15					12
			5				
22	19	16	4			10	13
1	Praboe	Kåkråsånå	(Tanipitå)		8	Patih	Darmåpartipå
2	„	Joedistirå			9	Toemenggoeng	Pragotå
3	Radèn	Widjåsénå			10	„	Oedåwå
4	Praboe	Soetédjå			11	„	Prabåwå
5	Radèn	Pintèn			12	„	Darmåmadendå
6	„	Tangsèn			13	„	Droewådjåjå
7	„	Gaṭoetkåtjå			14 — 22	Poenggåwå	

Praboe Tanipitå toewin parå kaḍang
 Bråtå Panḍåwå manggalih anggènipoen
 baḍé ambeḍah nagari Dwåråwati, na-
 moeng kantoen ngentosì ḍatengipoen
 Radèn Nārājānå, ingkang saweg madosi
 Radèn Permadi ḍateng Wånåmartå.

Boten dangoe, ḍatengipoen Radèn
 Nārājānå, Radèn Premadi, Radèn Sāmbå
 Radèn Sentjaki sarta prepat (gāngsā
 pladjaran).

Katjarijos sareng anggènipoen sijågå
 dedamel sampoen soemektå, Radèn Nā-
 rājānå biḍal ngroemijini maboer, soe-
 medyå manggihi Praboe Nārāsingå, neḍå
 nagari Dwåråwati (gāngsā pladjaran).

Sapengeripoen Radèn Nārājānå, Pra-
 boe Kåkråsånå, Praboe Joedistirå saka-
 ḍang Mandoerå-Panḍåwå noetoeti biḍal.

Djedjer ångkå II.

Nagari Dwåråwati.

gendjing : Rinå-rinå sléndro paṭet manjoerå.

13	12	7	5				
					16	18	21
14	11	8	4	3	2		28
						1	22
15	10	9	6			17	27
							23
						20	26
							24
							25
1	Praboe	Nārāsingå			5	Bapang	Djåjåmagorå
2	Radèn	Singåmoelangdjåjå			6	„	Djåjåbiråwå
3	Patih	Djåjåkindrå			7 — 15	Poenggåwå	
4	Toemenggoeng	Djåjåmanggålå			16 — 25	Parekan.	

Praboe Nārāsingā menggalih sirnaning pārā Rādja sarajanipoen Radèn Nārājānā ingkang soemedyā ambedah nagari Dwārāwati.

Sadangoenipoen sami imbal sebdā, katoengkā datengipoen Radèn Nārājānā (gāngsā pladjaran), perloe neḍa keprabon nagari Dwārāwati.

Katjarijos Radèn Singāmoelangdjāja, sareng mireng atoeripoen Radèn Nārājānā, ladjeng bremantyā; Radèn Nārājānā dipoen djangkah angontjati maboer.

Radèn Singāmoelangdjāja ladjeng njoewoen pamit dateng ingkang rākā, soemedyā meṭoekaken mengsah ingkang baḍé ngrebasèng nagari Dwārāwati, sasampoenipoen rinilan ladjeng biḍal kaḍèrèkaken kjai Patih Djājākindrā sawadyā Dwārāwati sadājā.

Sadoemoeginipoen ing djawi ladjeng tjampoeh prang.

1. Poenggāwā Mandoerā 4 prang mengsah poenggāwā Dwārāwati 4, prangipoen sampjoeh.

2. Radèn Widjāsénā prang mengsah Bapang Djājāmagorā sartā Bapang Djājābirāwā, bapang kalih kawon.

3. Toemenggoeng Pragotā prang mengsah Toemenggoeng Djājāmanggālā, Toemenggoeng Djājāmanggālā kawon.

4. Toemenggoeng Wilājāgitā madjeng, kapetot djangganipoen déning Radèn Gaṭoetkātjā, Toemenggoeng Wilājāgitā pedjah.

5. Radèn Gaṭoetkātjā dipoen tetah déning Radèn Singāmoelangdjāja ladjeng prang. Radèn Gaṭoetkātjā kabiṭi malesat ladjeng matek-adji Brādjāmoesti (kawin sekar Doermā) ladjeng prang malih, Radèn Singāmoelangdjāja gentos kapalesat, ladjeng njepeng Gādā Wesi-Koenig, prang malih, Radèn Gaṭoetkātjā kawon.

6. Radèn Soetédjā prang mengsah Patih Djājākindrā, Patih Djājākindrā kawon.

7. Radèn Soetédjā dipoen tetah déning

Radèn Singāmoelangdjāja ladjeng prang. Radèn Singāmoelangdjāja kapalesat ladjeng njepeng Gādā Wesi-Koenig, prang malih. Radèn Soetédjā gentos kapalesat ladjeng tiwikrāmā (kawin sekar Pangkoer) toemoenten prang malih, Radèn Soetédjā kawon.

8. Radèn Widjāsénā netah ambektā gādā, ladjeng prang kalijan Radèn Singāmoelangdjāja, Radèn Widjāsénā kawon.

Ladjeng wedalipoen Radèn Nārājānā saking kilèn kapetokaken Praboe Kākrāsānā kaḍèrèkaken Radèn Sāmbā, Radèn Sentjaki sartā Patih Pragotā. Praboe Kākrāsānā baḍé madjeng prang dipoen penggak kalijan Radèn Nārājānā, woesānā Radèn Nārājānā andawoehi Radèn Sentjaki kinèn nranggoelang joedanipoen Radèn Singāmoelangdjāja, mawi pinaringan Sekar Widjājākoesoemā, soepados boten saged palastrā, Radèn Sentjaki ladjeng mangsah prang.

9. Radèn Sentjaki kepapag Radèn Singāmoelangdjāja (madjeng gendjing Liwoeng, ladjeng èndjèr, gāngsā gangsaran ḍawah gendjing Lèngkèr, ladjeng wangsoel gangsaran malih, prang). Radèn Singāmoelangdjāja kapalesat ladjeng njepeng Gādā Wesi-Koenig (kawin sekar Doermā) toemoenten prang malih (ringgit itjal mangétan)

Ladjeng wedalipoen Radèn Nārājānā saking kilèn, kapetokaken Radèn Permadi. Radèn Permadi kinèn nglamboeng prang, nandoekaken warastrā Hardāḍeḍali soepados Radèn Singāmoelangdjāja peteng paningalipoen, Radèn Nārājānā sartā Radèn Permadi ladjeng biḍal.

Wedalipoen Radèn Singāmoelangdjāja sartā Radèn Sentjaki prang, ladjeng dipoen lamboeng djemparing déning Radèn Permadi. Radèn Singāmoelangdjāja kataman nétranipoen, ladjeng kasingsal. Satrijā tetigā toemoenten biḍal madosi Praboe Nārāsingā.

Gångsâ ladjengan, wedalipoen Radèn Singâmoelangdjâjâ ingkang kataman warastrâ Hardâdêdali, peteng paningalipoen nanging taksih ngamoek, sareng sampoen roemahos boten koewawi ladjeng madosi Praboe Nârâsingâ.

Wedalipoen Praboe Nârâsingâ kape-toek Radèn Nârâjânâ lan Radèn Perma-di miwah Radèn Sentjaki. Radèn Nârâjânâ ladjeng njoewoen loemèrèhing keprabon Dwârâwati. Praboe Nârâsingâ inggih kersa maringaken keprabonipoen, ananging manawi Radèn Nârâjânâ sampoen priksâ gegebenganing Naréndrâ-Tama. Radèn Nârâjânâ matoer manawi sampoen ngoedanani, inggih poenikâ ingkang kawastanan Astâ-brâtâ, Praboe Nârâsingâ ladjeng damel salokâ, Radèn Nârâjânâ kapoerih ambatang; Radèn Nârâjânâ oegi mengertos, milâ ladjeng dipoen wedaraken. Déné salokâ waoe marsitakaken bilih Sang Praboe Nârâsingâ sampoen angsal sihing Déwâ, rinilan noenggil Sanghjang Wisnoe, kempal wonten poetranipoen Praboe Basoedéwâ ingkang tjemeng pamoeloenipoen, sarta sampoen djoemboeh ing karsâ, tetep kalih-kalihing toenggal.

Sareng Radèn Nârâjânâ sampoen medaraken salokâ, Praboe Nârâsingâ ladjeng ngadjak bândâjoedâ, minangkâ lelantaripoen manitis. Radèn Nârâjânâ boten soewâlâ, kelampahan bitoetâmâ, Praboe Nârâsingâ ladjeng manoekmâ.

Sanoekmanipoen Praboe Nârâsingâ, Radèn Nârâjânâ saklangkoeng leganing panggalih, awit keprabon Dwârâwati sampoen loemintir dateng sariranipoen.

Boten antawis dangoe katoengkâ datengipoen Radèn Singâmoelangdjâjâ sambat-sambat madosi Praboe Nârâsingâ. Rehning Radèn Singâmoelangdjâjâ waoe sampoen peteng paningalipoen, milâ Radèn Nârâjânâ dipoen kinten Praboe Nârâsingâ, Radèn Singâmoelangdjâjâ ladjeng njaosaken poesâkâ Gâdâ Wesi Koening, katampi déning Radèn Nârâjânâ, nanging gâdâ waoe ladjeng moesnâ.

Saitjalipoen poesâkâ Gâdâ Wesi Koening, Radèn Singâmoelangdjâjâ ladjeng tinantang prang déning Radèn Sentjaki, kelampahan bitoetâmâ, woesâna Radèn Singâmoelangdjâjâ ladjeng manoekmâ dateng Radèn Sentjaki. Radèn Sentjaki ladjeng njahosaken Sekar Widjâ-jâkoesoemâ dateng Radèn Nârâjânâ.

Boten dangoe kasaroe rawoehipoen Sanghjang Batârâ Kanékâpoetrâ, dinoetâ déning Sanghjang Girinâtâ, kinèn andjoemenengaken Nâtâ Radèn Nâjârânâ, ngrenggani nagari Dwârâwati, anggentosi Praboe Nârâsingâ.

Radèn Nârâjânâ ladjeng kadawoehan mandjing Datoelâjâ ngrasoek kasoembaganing Naréndrâ, déné Radèn Sentjaki dipoen oetoes nimbali Praboe Kâkrâsânâ Praboe Joedistîrâ sakadang Mandoerâ-Pandâwâ.

(Gångsâ Ajak-ajakan ladjengan.)

Wedalipoen Praboe Tanipitâ, Praboe Joedistîrâ sakadang Mandoerâ-Pandâwâ kapetoek Radèn Sentjaki; Radèn Sentjaki ladjeng matoer saliring dinoetâ, toemoenten sadâjâ sami sowan Sanghjang Kanékâpoetrâ.

Djedjer poengkasan
Gending Tjoetjoerbawoek

36	31	30	25		21	5		6	7	10	12	15	18	*
35	32	29	26	24	22	3	1	2	8		13	16	19	*
34	33	28	27		23	4			9	11	14	17	20	*

- 1 Sanghjang Narådå
- 2 Radèn Nârâjånå (Praboe Kresnå)
- 3 Praboe Tanipitå (Kåkråsånå)
- 4 „ Joedistirå
- 5 Radèn Widjåsenå
- 6 „ Permadi
- 7 „ Sentjaki
- 8 „ Sâmbå
- 9 Praboe Soetédjå
- 10 Toemenggoeng Droewådjåjå
- 11 „ Oedåwå

- 21 Radèn Gaetoetkatjå
- 22 „ Tangsèn
- 23 „ Pintèn
- 24 Patih Dârmåpartipå
- 25 Toemenggoeng Prabåwå
- 26 „ Darmåmadendå
- 27 „ Pragotå
- 12 — 20 Poenggåwå Dwåråwati
- 28 — 36 Poenggåwå Dwåråwati
- * Perpat 4.

Sanghjang Narådå pepangghian kalian Radèn Nârâjånå, Praboe Tanipitå, Praboe Joedistirå sakadang Mandoerå-Pandåwå, wigatosipoen badé andjoemenengaken Nåtå Radèn Nârâjånå. Sanghjang Batårå Kanékåpoetrå ladjeng andawoehaken timbalanipoen Sanghjang Girinåtå, sasirnanipoen Praboe Nâråsingå, Radèn Nârâjånå kinèn soemilih kepraboning Naréndrå, ngrenggani prædjå Dwåråwati,

piningan djedjoeloek Praboe Batårå Kresnå, inggih Sri Harimoerti.

Sareng sampoen poernå sadåjå, Sanghjang Kanékåpoetrå ladjeng angajangan, woesånå Praboe Kresnå ngatoeri Praboe Kåkråsånå, Praboe Joedistirå sakadang Mandoera-Pandåwå, sami mangoen bo-djånå Håndråwinå.

(Gångså gesang; ringgit ladjeng moendoer abibaran.)

Bibar.

DE VAL VAN HET RIJK DWĀRĀWATI.

Eerste Bedrijf.

Eerste scène.

In de pasanggrahan Koendāsonjā.

Melodie: Teboe sahoejoen; sléndro paṭet manjoerā.

Vorst Kākrāsānā (meer bekend onder den naam van Vorst Bālādēwā) van het rijk Mandoerā verwelkomt Vorst Joedistirā en de andere Pandāwā's. Hij spreekt zijn voldoening uit over het feit, dat de Pandāwā's aan den oproep van zijn jongeren broeder Radēn Nārājānā (den latere Vorst Kresnā) gehoor hebben gegeven om hem bij te staan bij de verovering van het rijk Dwārāwati. Een eerder ondernomen poging daartoe heeft geen succes opgeleverd, tengevolge van de onoverwinnelijkheid van den legeraanvoerder van het rijk Dwārāwati, een jongeren broeder van den Vorst.

Terwijl men op de komst van Radēn Nārājānā en diens neef Radēn Bambang Permadi (Ardjoenā) wacht, vertelt Vorst Joedistirā van zijn ervaringen bij de verovering van het rijk Ngamartā; tevens verklaart hij de afwezigheid van zijn broeder Permadi.

Tweede scène.

Eindelijk komen Nājārānā en Permadi, vergezeld door Sāmbā en Sentjaki, de pasanggrahan binnen. Nājārānā is overmoedig geworden door de zekerheid het rijk Dwārāwati nu te zullen veroveren, daar hij immers de nimmer falende hulp der Pandāwā's heeft verkregen; hij wenscht dadelijk te vertrekken. Hij voegt de daad bij het woord, staat op en verheft zich in het luchtruim.

Derde scène.

Er bleef Vorst Kākrāsānā niets anders over dan zijn jongeren broeder naar Dwārāwati te volgen. Hij geeft dan ook het sein tot onmiddellijk vertrek.

Tweede Bedrijf.

Eerste scène.

In het rijk Dwārāwati.

Melodie: Rinā-Rinā; sléndro paṭet manjoerā.

Vorst Nārāsingā van Dwārāwati maant Radēn Singāmoelangdjājā, zijn jongeren broeder, die legeraanvoerder is, aan tot het betrachten van de grootste voorzichtigheid en waakzaamheid. Hij heeft n. l. gehoord, dat Radēn Nārājānā met een groot en machtig leger in aantocht is om een tweeden aanval op het rijk te ondernemen.

Tweede scène.

De bijeenkomst wordt plotseling verstoord door de komst van Nārājānā, die uit het luchtruim is neergedaald. Na zich bekend gemaakt te hebben, verklaart Nārājānā den Vorst het doel van zijn komst. Woedend over zooveel onbeschaamdheid werpt Singāmoelangdjājā zich op Nārājānā, doch deze ontwijkt hem bijtijds door zich in het luchtruim te verheffen, waar hij hem hoonend tot een gevecht uitdaagt. Singāmoelangdjājā neemt de uitdaging aan, waarna hij zijn broeder, den Vorst, toestemming vraagt zich naar het tooneel van den strijd te mogen begeven.

Derde Bedrijf.

Gevechtsscènes.

Een viertal krijgers van Vorst Nārāsingā binden den strijd aan tegen een gelijk aantal van Vorst Kākrāsānā; de strijd eindigt met den dood van alle acht personen.

Widjāsénā (Bimā) verslaat twee tegenstanders, die hem met sabels den weg hebben versperd.

Djājamanggālā moet in Patih Pragotā zijn meerdere erkennen.

Wilajāgitā komt op, doch vindt geen tegenstander; plotseling ziet hij Gaṭot-kātjā in het luchtruim zweven; deze daalt neer en maakt korte metten met zijn sidderenden tegenstander.

Singāmoelangdjājā komt dan Gaṭot-kātjā tegemoet en slaat dezen tegen den grond. De Pandāwā stelt zijn magische macht „Brādjāmoesti”, in werking, waarbij zijn lichaam gelijk staal wordt, en doet op zijn beurt Singāmoelangdjājā ineenstorten. Woedend hierover neemt Singāmoelangdjājā zijn geweldige knots „Gādā Wesi Koenig” in de hand en jaagt met één slag zijn tegenstander op de vlucht.

Patih Djājākindrā neemt het op tegen Radèn Soetédjā, maar moet het onderspit delven. Opnieuw snelt Singāmoelangdjājā te hulp, maar wordt weggeslingerd. Weer haalt hij zijn machtige knots te voorschijn, waarmee hij zijn vijand met één slag neerslaat. Soetédjā bezit echter de magische macht „Pāntjāsonā”, die hem onsterfelijk maakt, zoolang hij nog met aarde in aanraking kan komen. Hij staat dus weer op, verheft zich in het luchtruim om zijn tegenstander van daaruit aan te vallen. Maar een tweede slag met de knots is voldoende om Soetédjā weer op den grond te doen neerstorten. Ten einde raad ontwijkt Soetédjā maar den verderen strijd.

Widjāsénā heeft al die tegenslagen gezien; woedend hierover grijpt hij zelf een knots en gaat Singāmoelangdjājā te lijf; het gelukt hem zijn geduchten tegenstander neer te slaan, maar slechts tijdelijk; ook hij moet voor de kracht van de „Gādā Wesi Koenig” zwichten.

Tusschen scène.

Vertoornd over de onmacht van zijn bondgenooten tegen de geweldige knots van Singāmoelangdjājā, wil Vorst Kākrāsānā, gevolgd door zijn Patih, Sāmbā en Sentjaki, zich in den strijd werpen. Doch Nārājānā, die vanuit het luchtruim den strijd heeft gade geslagen, ziet dit

en weerhoudt zijn broeder van diens voornemens. Hij ziet het nuttelooze van het plan in, aangezien hij overtuigd is, dat geen sterveling bestand is tegen de kracht van de „Gādā Wesi Koenig”. Slechts door list zal de knots overmeesterd kunnen worden.

Nārājānā beveelt zijn zwager Sentjaki om Singāmoelangdjājā te bestrijden, doch eerst overhandigt hij hem de magisch-krachtige bloem „Widjājākoesoemā”, welke Sentjaki niet alleen onsterfelijk zal maken, maar ook bestand zal doen zijn tegen de geweldige kracht van de „Gādā Wesi Koenig”. Nārājānā volgt dan zijn zwager op den voet; en verheft zich in het luchtruim.

Gevechtsscène.

Singāmoelangdjājā ziet Sentjaki opkomen en gaat dezen tegemoet (melodie Liwoeng). Zij voeren een strijddans uit (melodie: Lèngkèr). Singāmoelangdjājā wordt neergeslagen, neemt zijn knots in de hand, en velt op zijn beurt Sentjaki neer. Radeloos vlucht Sentjaki weg, achtervolgd door Singāmoelangdjājā.

Tusschenscène.

Nārājānā heeft dien toestand voorzien. Hij roept Permadi bij zich, en draagt hem op Singāmoelangdjājā met zijn pijl „Hardāḍedali” blind te schieten.

Gevechtsscène.

Sentjaki wordt door Singāmoelangdjājā ongenadig afgestraft. Deze laatste is daar zoo verdiept in, dat hij de nadering van Permadi niet bemerkt. Op het gunstige oogenblik schiet Permadi zijn pijl af. In zijn oogen getroffen wordt Singāmoelangdjājā weggeslingerd.

Nārājānā daalt uit het luchtruim neer. Hij voorziet, dat Singāmoelangdjājā zich uit den strijd zal terugtrekken en zich naar diens vorst zal begeven om dezen mede te deelen, welk groot ongeluk hem is overkomen. Nārājānā wenscht Singāmoelangdjājā in diens

voornemen vóór te zijn. Hierom begeeft hij zich dan ook dadelijk op weg, vergezeld door Permadi en Sentjaki.

Tusschenscène.

Singâmoelangdjâjâ valt neer, staat dadelijk weer op en gaat als een krankzinnige te keer door in het wilde weg rond te slaan, daarbij nog niet beseffend, dat hij blind is. Als hij tenslotte tot bezinning komt, bemerkt hij dit. Van verdriet laat hij zich dan op den grond neervallen. Permadi's pijl heeft hem niet alleen lichamelijk, maar ook in geestelijk opzicht getroffen. Wetend, dat verder strijden nutteloos is, besluit hij Vorst Nârâsingâ op de hoogte te stellen van zijn ongeluk; strompelend en voortdurend vallend gaat hij op weg (melodie: Tloetoer).

Vierde Bedrijf.

Eerste scène.

In het rijk Dwârâwati: op den Sitinggil.

Vorst Nârâsingâ is nog onwetend van het ongeluk, dat zijn broeder, den legeraanvoeder, is overkomen. Hij ziet plotseling drie ksatria's aankomen. Het zijn Nârâjânâ, Permadi en Sentjaki. Nârâjânâ deelt den Vorst mede, dat de strijd zoo goed als geëindigd is, daar Singâmoelangdjâjâ verslagen is. Hij eischt thans het rijk Dwârâwati op.

Vorst Nârâsingâ heeft tevoren reeds van de Goden de opdracht gekregen, dat hij zich in Nârâjânâ moet incarneeren en Singâmoelangdjâjâ in Sentjaki. Hij weet nu, dat de tijd daartoe is aangebroken. Daarom legt hij zich dan ook neer bij den eisch van Nârâjânâ. Doch eerst wenscht Vorst Nârâsingâ Nârâjânâ naar diens gaven van hoofd en hart te onderzoeken.

De Vorst vraagt Nârâjânâ, of deze de plichten van een Vorst kent. Nârâjânâ antwoordt, dat die plichten zijn te vinden in het „Hastâbrâtâ” (de acht staatsmans deugden). Vervolgens krijgt Nârâjânâ

een raadsel op te lossen. Als de incarnatie van de godheid Baṭârâ Wisnoe faalt Nârâjânâ ook hierin niet. Tenslotte wenscht Vorst Nârâsingâ de kracht en de behendigheid van Nârâjânâ te toetsen. Ook hierin stelt Nârâjânâ den Vorst niet teleur. In het heetst van het gevecht heeft dan de incarnatie plaats. Nârâjânâ is hierdoor Vorst van Dwârâwati geworden.

Intusschen is in de verte Singâmoelangdjâjâ reeds zichtbaar. Nârâjânâ gaat op den troon zitten en gelast Permadi en Sentjaki om Singâmoelangdjâjâ niets in den weg te leggen, opdat deze de verdwijning van zijn Vorst niet zal bemerken.

Tweede scène.

Van den krachtigen Singâmoelangdjâjâ is slechts een wrak overgebleven. Strompelend en vallend, daarbij voortdurend zijn Vorst aanroepend, komt hij den Sitinggil op. Kruipend en tastend gaat hij den troon zoeken. Als hij dezen gevonden heeft, grijpt hij den voet van Nârâjânâ; denkend zijn broeder en Vorst voor zich te hebben, vertelt hij dezen van zijn ongeluk, waarna hij hem zijn strijdnokts overhandigt, aangezien hijzelf onmachtig is verder te vechten.

(Er wordt geciteerd, dat de Goden het machtige wapen tot zich nemen om het later voor Sentjaki te bestemmen in den grooten strijd tusschen Paṇḍawâ's en Korâwâ's).

Sentjaki ziet dan, dat Singâmoelangdjâjâ van zijn kracht is beroofd. Hij roept zijn tegenstander aan en vertelt dezen de situatie. Ontsteld springt Singâmoelangdjâjâ op.

(Er wordt geciteerd, dat Singâmoelangdjâjâ door den geweldigen geestes-schok zijn gezichtsvermogen terugkrijgt).

Singâmoelangdjâjâ ziet Sentjaki voor zich en daagt dezen tot het gevecht uit. In het heetst van den strijd heeft dan de tweede incarnatie plaats.

Sentjaki geeft dan Nâjârânâ de bloem „Widjâjâkoesoemâ” terug.

Plotseling daalt de godheid Baṭârâ Narâdâ uit den hemel neer. Hij brengt den boodschap van den Oppergod Baṭârâ Goeroe (Çiwa) over, dat thans het oogenblik is aangebroken, dat Nâjârânâ over het rijk Dwârâwati zal regeeren onder den naam van Vorst Kresnâ. Hij draagt Sentjaki op om Vorst Kâkrâsânâ en de andere Pandâwâ's te roepen. Zelf geleidt hij Nâjârânâ en Permadi den Kraton binnen.

Derde Scène.

Sentjaki komt Vorst Kâkrâsânâ en de Pandâwâ's het bevel van Baṭârâ Narâdâ overbrengen.

Slotscène.

Melodie : Tjoetjoerbawoek.

Baṭârâ Narâdâ vertelt de aanwezigen, dat het de wensch van Baṭârâ Goeroe is, dat Nâjârânâ over het rijk Dwârâwati zal regeeren onder den naam van Vorst Kresnâ. Daarna keert Baṭârâ Narâdâ weer naar het hemelsche godenverblijf terug. Vorst Kresnâ verzoekt Vorst Kâkrâsânâ en Vorst Joedistirâ met beider gevolg den Kraton binnen te gaan om met hem het feest der overwinning te vieren.

TEKST VAN DEN BEDAJADANS.

Melodie/Kabor pélok 9 overgaande naar
Ketawang Sendawa.

Door een natuurramp geteisterd verlaat de jonge vorst Radèn Bandjaransari zijn rijk Djenggala in het Oosten van Java. Al dwalende komt hij terecht in het rijk Sigaloeh, een amazonenrijk bestuurd door de beeldschoone vorstin dhèwi Rajoengwoelan en haar patih dhèwi Banowati. Er ontstaat een strijd tussen dit amazonenleger en den indringer Radèn Bandjaransari.

Deze dans nu geeft zeer gestyleerd dezen strijd weer. Radèn Bandjaransari achtervolgd door het amazonenleger onder aanvoering van Patih dhèwi Banowati bindt den strijd aan.

Het eerste gedeelte van den dans geeft het voorgevecht weer d.w.z. het over en weer verkennen van ieders krachten en het zich opstellen in de juiste slagorde. Dan volgt de eigenlijke strijd en aan het slot ziet men Radèn Bandjaransari zegevierend langs het strijdperk gaan, terwijl de overwonnenen allen gehurkt voor hem zaten.

TOPÈNG VAN BALI.

De dood van Toenggoel-Ametoeng.

De brahmaan Loh-Gawé, die uit Voor-Indië is gekomen vindt Kèn Arok, die zich bij hem aansluit, om tezamen bij den regent van Toemapel, Toenggoel-Ametoeng geheeten, in dienst te treden.

Toenggoel-Ametoeng's gemalin is Kèn-Dedes, de dochter van een Boeddhistisch kluizenaar, door hem ten koste van een vloek van den vertoornden vader geschaakt. Als Kèn Arok haar eens van een wagen ziet stijgen, bemerkt hij, dat haar schoot vuur uitstraalt, en hoort dan van Loh-Gawé, dat zulk een vrouw een narīçwarī is, en dat wie haar tot de zijne maakt, wereldveroveraar wordt.

Na hetgeen hij gehoord heeft, vat Kèn Arok het plan op Toenggoel-Ametoeng te dooden en zich van diens gemalin meester te maken.

Kèn Arok gaat naar de desa Pandé Katangloembang, waar hij de smid mpoe-Gandring opdracht geeft voor hem een speciale kris te maken.

Als Kèn Arok de kris komt halen, blijkt Gandring niet gereed, waarop hij den smid met het onvoltooide wapen doorsteekt en de laatste, stervende, er den vloek op legt, dat Kèn Arok, zijn kinderen en kindskinderen, zeven koningen, door die kris zullen omkomen.

Deze kris wordt door Kèn Arok aan zijn vriend I Kebo-Idjo geschonken, die er gaarne mee pronkt. Op een nacht steelt Kèn Arok de kris terug, dringt door tot Toenggoel-Ametoeng's slaapplek en doorsteekt hem in zijn slaap, de kris in de wond latende. 's Morgens wordt de moord ontdekt en wordt I Kebo-Idjo, de eigenaar van de kris, gegrepen en gedood.

Arok huwt vervolgens Kèn Dedes, en wordt door het volk tot koning van Toemapel uitgekozen onder den naam van Sri Rājasa en zijn residentie Toemapel krijgt nu de naam Singasari.

BALISCHE GRAFIEK.

EEN KUNST ALS VERHEERLIJING VAN HET LEVEN.

Voortzetting en vernieuwing van de inheemsche traditie, geen breuk daarmee.

De Vereeniging van vrienden der Aziatische Kunst heeft in het Stedelijk Museum te Amsterdam een kleine, maar hoogst belangwekkende tentoonstelling ingericht van nieuwe Balische grafiek, afkomstig uit de collectie van den kunstschilder R. Bonnet. En opnieuw herinnert deze tentoonstelling er ons tot onze beschaming aan, dat, terwijl wij in het westen met groote luidruchtigheid bezig zijn te zoeken naar een nieuwe kunst, waarbij wij doorgaans de traditie verloren en er vooralsnog geen nieuwen kunststijl voor ontvingen, op het stille Bali in alle kalmte een nieuwe kunst zich baan breekt, een kunst, die hoezeer zij ook in bepaalde opzichten de traditie los laat, toch op haar voortbouwt. Het is dan ook overdreven te beweren, dat de hedendaagsche Balische kunst de traditie heeft prijs gegeven. Dat is onmogelijk, gezien de hechtheid, waarmede de traditie gegrondvest is, de macht, waarmede zij leeft in den geest der Baliërs. De nieuwe Balische kunst beteekent een ombuigen der traditie, een voortzetting in andere richting, een evolutie dus, ingrijpend weliswaar, maar toch geen revolutie, en vooral een ontwikkeling, die zoo zij misschien al mede door het westen gestimuleerd is, zich voor het chaotische van het westen weet te vrijwaren, en die ook geen behoefte heeft aan vormen en expressiemiddelen van het westen.

Deze nieuwe kunst, vaak beoefend door kunstenaars, die naar westersche begrippen nauwelijks de jaren der fysieke volwassenheid bereikt hebben, maakt zich los uit de morale sfeer, waarin de beeldende kunst bij uitstek haar domein vond, om het gebied der profane kunst binnen te dringen. Volstrekt nieuw is dit ook alweer niet. Er bestaat wel degelijk een profane Balische kunst, maar in het grafische werk, dat thans in Amsterdam tentoongesteld is, merken wij een grootere vrijmoedigheid in het doordringen tot de profane regionen. De overgang is dus niet al te schokkend, al is hij aanzienlijk. Ook hierin ontwaart men de lijn der geleidelijkheid. Het zijn ook niet de zeer geavanceerde enkelingen, of individuen van de cultuur van haar land vervreemd, die tot deze gewijzigde kunstopvatting kwamen. Integendeel, het blijkt, dat de nieuwe ontwikkeling zich zelfs uitstrekt in scholen, wier manier en opvatting bepaald wordt door het land- en streekeigene. Die scholen vertoonen gradueele verschillen, haar differentiatie berust op een verschil van gezichtshoek, in wezen vormen zij een eenheid van geschakeerde groepen.

Daar ziet men reeds, dat de nieuwe Balische kunst de traditie niet heeft losgelaten. Zij was en is nog steeds een zaak van het volk in zijn geheel, van het heele godsdienstige en maatschappelijke leven. Godsdienst, maatschappij en kunst zijn in een land, waarin de godsdienst de basis bleef van het bestaan, de voedingsbron van de samenleving en de waarborg voor de ongebrokenheid der cultuur, niet van elkaar te scheiden. De kunst mag profaan zijn, maar bewaart het cachet van het geestelijke leven.

Zoo blijkt nu ook deze grafische kunst, evenals de profane dans, zich nog voor een goed deel te inspireeren op de overgeleverde volksverhalen, en in overeenstemming daarmee heeft zij haar frisch karakter niet afgelegd. Talrijk zijn de episoden uit de Tantri-verhalen, alsmede de stukken, die de daden van hemelsche wezens, geesten en demonen in beelden vertellen. Allegorie en symboliek spelen

ook nog hun rol in deze prentkunst. Typeerend daarvoor is de teekening van den jong gestorven I Patere, die het Barong Ladongsfel voorstelt, een realistische uitbeelding van schrikbarende monsters, en een zee van woelende koppen van de toeschouwers, maar daar bovenuit de bezwerende gestalte van een man, waarin men mogelijk den vertooner van het schouwspel moet zien: den man, die de monsters en de emoties van het publiek oproept, maar ze ook zal ordenen en tot bedaren zal brengen.

Overigens blijft ook in het werk van Patere, zooals in „oerwoud” en „fantasie”, de zin voor het decoratieve op te merken. De decoratieve trek is vooral kenmerkend voor de school van Batoean, waartoe Patere behoort, maar het is er zelfs nog in de meest geavanceerde stukken, die men onder de categorie „landschappen” zou moeten rangschikken.

Deze vorm wordt vooral beoefend in Sanoer en bereikt zijn hoogtepunt in „De Koeherder” dat een onbeschrijfelijke bezonkenheid en een sterke sfeerwerking ademt. Maar toch blijkt in de opvatting van den mijmerenden herder, van het ééne koetje aan een waterplas en van de groote plaats, die het zoo fijn geteckende geboomte inneemt, de decoratieve zin, die den kunstenaar nooit verlaat. Hij spreekt ook in verscheidene afbeeldingen van vrouwenbadplaatsen met de precieus geplaatste naaktfiguurtjes als een schoon accent in het landschap, en zelfs nog in een uitvoerig, prachtig gecomponeerd rivierstuk van Dewa Gede Soberat, of in de verschillende teekeningen van dieren.

De geest, die uit dit werk spreekt, heeft al het stralende van groote, sterke kunst, die een verheerlijking is van het leven. Hij verschijnt ons nu eens mild, dan extatisch, soms in een uiterste van poëtische verfijning, en nu en dan ook fijn ironiseerend. Maar bij alle teederheid blijft het werk stoer, van lijn, sterk van verhouding en vlakverdeeling. In het meeste van dit werk is zwart-wit uitgevoerd, tenslotte maakt het geen groot verschil met de gekleurde stukken.

In zwart wit bereiken deze kunstenaars een eindelooze nuanceering, en ook in hun verzadigde kleur bewijzen zij, dat het geheim van de kleur toch ligt in de nuance en de onderlinge verhouding. Een enkele maal is dit werk wel eens wild bewogen, explosief bijna, maar doorgaans bewijst het toch, dat het ook in zijn beschouweliijken aard de traditie niet verloochent. Evenmin als ten opzichte van de techniek en de beheersching van het ambacht. Het zijn superieure vaklieden, deze Balische kunstenaars, door wie de grootheid van hun vermaarde land wellicht een nieuwe toekomst tegemoet gaat.

(Overgenomen uit: „de Maasbode”).

I Ngendon.

(Coll. Bonnet)

I. Tombelos.

(Coll. Bonnet)

Ide Bagoes Togog.

(Coll Bonnet)

Dewā Gde Meregeg.

(Coll. Bonnet)

BALISCHE TEEKENINGEN EN SCHILDERINGEN UIT DE COLLECTIE R. BONNET.

No. 1 „Tjalonarang voorstelling”, 1930. Ide Bagoes Kembeng. Tebesaja. No. 2. „Ardjoena Wiwaha”, 1932. Ide Bagoes Kembeng. Tebesaja. No. 3. „Herten aan de bron”, 1941. Ide Bagoes Made. Tebesaja. No. 4. „Tantoe Pegelaran”, 1931. Ide Bagoes Wiri. Tebesaja. No. 5. „Gadjah Ketjapa”, 1933. I Made Gerija. 1934. Oeboed. No. 6. „Landbouwers met ossen”, 1931. I Goesti Nj. Lempad. Oeboed. No. 7. „De dood van den zoon van de koning van Madoera”, 1930. (Tantri Kamandaka) Dewa Gde Meregeg. Padang tegal. No. 8. „Legod Bawa”, 1932. (Het teeken van Siwa's grootheid) I Goesti Dokar. 1936. Bedoeloe. No. 9 „Rangda”, 1936. Ide Bagoes Togog. Batoean. No. 10. „Soetosomo”, 1934. Ide Bagoes Nj. Tjete Boeda. Batoean. No. 11. „Lemboe voor de lijkverbrand- ding”, 1935. Ide Bagoes Nj. Tjete Boeda. Batoean.	No. 12. „Jager in het bosch”, 1936. Ide Bagoes Nj. Tjete Boeda. Batoean. No. 13. „De kinderlooze rijke vrouw smeeft den goden om een kind”, 1940. Ide Bagoes Widja. Batoean. No. 14. „Bima Swarga”, 1937. (Hellestraffen) Dewa Kompiang Kandel. Batoean. No. 15. „Genggongspel”, 1936. Ide Bagoes Diding. Batoean. No. 16. De Sanghyang danseres wordt naar den tempel gedragen”, 1930. Tjokorda Oka. Peliatan. No. 17. „Giri Poetri met den pasgeboren Sanghyang Gana”, 1933. I Goesti Kt. Kobot. Pengosekan. No. 18. „Vogels”, 1937. Si Roendi. Sanoer. No. 19. „Groteske”, 1937. I Gesok. Sanoer. No. 20. „Dieren burlesque”, 1937. I Poegig. Sanoer. No. 21. Naga Pasah bedreigt Rama en Laksmana”, 1928. Noord Bali.

UIT DE COLLECTIE M. VAN WESSEM.

No. 22. „Vijver in het bosch bij Besa- kih”, 1940. Dewa Kompiang Kandel. Batoean. No. 23. „Gamboeh voorstelling der vogels”, 1940. (Tantri Kamandaka) Ide Bagoes Sali. Batoean.	No. 24. „Balische pasar”, 1940. I Ngendon. Batoean. No. 25. „Malat” 1941. (de kinderlooze koning van Tjandi Kesoema smeeft den goden om een kind) Ide Bagoes Togog. Batoean.

Z. H. Hamengkoe Boewånå IX, Sultan van Jogjakarta.

Beschermheer van het Museum Sånå Boedåjå

VERSLAG van de plechtigheid ter gelegenheid van de
opening van de uitbreiding van het Museum Sana Boedaja
en de Kunst-Ambachtsschool te Jogjakarta,
op Zaterdag 1 Maart 1941.

Nadat de gasten waren gezeten, namen aan de Bestuurstafel plaats de heeren: Z. H. P. A. A. Mangkoenagara VII, Eere-Voorzitter; R. M. A. A. Koesoema Oetaja, wd. Voorzitter; S. Koperberg, Secretaris - penningmeester; P. H. Hadidwidjaja; J. Kats; Ir. J. L. Moens; P. A. Soerjadiningrat; R. Soetapa Wanabaja; Tj. G. R. Soekawati, leden.

De wd. Voorzitter R. M. A. A. Koesoema Oetaja opende de bijeenkomst met de volgende woorden:

Hoogheid Sultan van Jogjakarta,
Mijnheer de Gouverneur van Jogjakarta,
Mijnheer de wd. Directeur van Onderwijs en Eeredienst Prof. Dr. Pangéran Aria Djajadiningrat, in wien ik tevens begroet den vertegenwoordiger bij deze plechtigheid van Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal, den Beschermheer van het Java-Instituut,

Hoogheid P. A. A. Mangkoenagara, Eere-Voorzitter van het Java-Instituut,

Mijne Heeren Vertegenwoordigers van Zijne Hoogheid den Soesoehoenan van Soerakarta, van de Directie van het Koninklijk Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, en de vertegenwoordigers van andere vereenigingen en Collega's, die hier aanwezig zijn.

Voorts Gij allen, genoodigden en leden van het Java-Instituut, die door Uwe tegenwoordigheid getuigt van Uwe belangstelling voor ons Instituut.

Zeer gewaardeerde aanwezigen!

Het is de eerste maal sinds het meer dan 20-jarig bestaan van het Java-Instituut dat Zijn Hooggeachte Voorzitter, Prof. Dr. Pangéran Aria Hoesein Djaja-

diningrat, een plechtige bijeenkomst niet persoonlijk kan leiden. Zijn waarneming van het Directeurschap van het Departement van Onderwijs en Eeredienst en de opdracht om Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal bij deze plechtigheid te vertegenwoordigen, maken die persoonlijke leiding onmogelijk.

Als oudste lid in jaren neem ik tijdelijk het voorzitterschap waar en in deze hoedanigheid heet ik U allen namens het Bestuur van het Java-Instituut hartelijk welkom.

Dit woord van welkom is in het bijzonder gericht tot:

U, Edeleer R. A. A. Soejana, Lid van den Raad van Nederlandsch-Indië,

U, Mijnheer de Gouverneur van Oost-Java,

U, Mijnheer de Directeur van het Departement van Verkeer en Waterstaat,

U, Mijnheer de Gouverneur van Midden-Java,

U, Pangéran Adipati Aria Praboe Soerjadilaga, Hoofd van het Pakoe Alamsche Huis,

U, Heeren Zelfbestuurders van Karangasem en Gianjar, beiden uit Bali, die komen getuigen van de voortdurende sterke culturele banden tusschen dat schoone eiland en Java,

U allen betuig ik de erkentelijkheid van ons Bestuur, dat Gij aan onze uitnoodiging gevolg hebt willen geven, om de voor het Java-Instituut heugelijke gebeurtenis van heden, de openstelling van het nieuwe gedeelte van het museum zoomede de plechtige opening van de Kunst-Ambachtsschool, met Uwe aanwezigheid op te luisteren.

Die erkentelijkheid geldt in het bij-

zonder U, Hoogheid Sultan van Jogjakarta, en niet alleen voor Uwe aanwezigheid te dezer plaatse die het Java-Instituut op zeer hoogen prijs stelt, doch ook voor Uwe bereidwilligheid om de Uwer Hoogheid aangeboden Beschermheerschapp van het Museum Sana Boedaja te aanvaarden.

Ik moge in het licht stellen hoe wijlen Uwe doorluchtige Vader en Voorganger op den Troon de oprichting van het museum moreel en daadwerkelijk had gesteund en den groei en bloei van de instelling steeds in de hand gewerkt.

Uit dezen hoofde zal Zijne Hoogheid Sultan Hamengkoe Boewana VIII Zaliger Gedachtenis, bij het Java-Instituut steeds in dankbare en eerbiedige herinnering blijven.

Gelijke herinnering blijft bij ons Instituut voortbestaan aan Zijne Vorstelijke Hoogheid Pakoe Boewana X Soesoehoenan van Soerakarta en Z. H. P. A. A. Pakoe Alam VII Zaliger Gedachtenissen, die het Java-Instituut Hoogstderzelve's materieelen steun nimmer onthielden.

Dank is het Java-Instituut eveneens verschuldigd aan U, Pangéran Adipati Aria Praboe Soerjadilaga, Hoofd van het Pakoe Alamsche Huis, voor Uwe bereidwilligheid om het U aangeboden Beschermheerschapp van onze Kunst-Ambachtsschool te aanvaarden.

Mede zijn wij dank verschuldigd:

Aan Zijne Hoogheid den Sultan van Jogjakarta voor de wajang-wong waarvan wij hedenavond een voorstelling zullen mogen genieten.

Aan Zijne Hoogheid Pangéran Adipati Aria Mangkoenagara, in samenwerking met den Zelfbestuurder van Karangasem Anak Agoeng² Angloerah Ktoet, voor de Balische Légong- en Topèngdansen van morgenavond, die getuigenis zullen afleggen van het nog steeds bestaande sterke verwantschap tusschen de cultureele uitingen aldaar en op Java.

Aan het Hoofd van het Pakoe Alam-

sche Huis, Pangéran Adipati Aria Praboe Soerjadilaga, voor den Bedajadans, die zoo dadelijk de feestelijkheden van dezen dag zullen openen.

Aan de Bouwcommissies van het Java-Instituut in samenwerking met den Heer Ir. B. de Vistarini, die de architectonische plannen heeft ontworpen en den Heeren R. Sindotama en Schram die deze ontwerpen hebben uitgevoerd.

Aan het Sultanaat van Jogjakarta voor de beschikbaarstelling der benoodigde gronden, met extra subsidie en een leening van de Jaarmarktvereniging.

Aan het Hoofd van het Boschwezen en aan de N.V. Javahout voor de houtwerken van het middenstuk van deze pendapa.

Aan den Zelfbestuurder en den Controleur van Kloengkoeng voor het zenden van padassteen en de noodige toekangs voor de opstelling van de gespleten poort van het Bali-erf.

Aan den Dienst der S.S., de K.P.M. en de N.I.S. voor de verleende reductie op de vervoerskosten van evengenoemde padassteen en sirappen.

Aan de Aniem voor de faciliteiten bij de verzorging der verlichting.

Dat deze lijst van dankbetuigingen zoo lang is geworden, is wel een sprekend bewijs dat ons Museum zich in de belangstelling van velen en uit velerlei kringen mag verheugen, hetgeen ons uiteraard tot groote dankbaarheid stemt.

Toch moet ik de lijst nog even vervolgen door mede onzen hartelijken dank te betuigen aan de Commissies van Beheer van het Museum en van onze Kunst-Ambachtsschool, zoomede aan last but not least de Commissie van Ontvangst onder leiding van Pangéran Aria Hadinegara en ten slotte aan allen, die tot den bloei van ons Museum of tot het welslagen dezer plechtigheid hebben medegewerkt.

Voorts mag het Java-Instituut zich gelukkig rekenen over een Secretaris te

beschikken, die ten volle den naam van rechterhand des Voorzitters verdient, den volijverigen Heer S. Koperberg. Ook aan zijn beleid en onvermoeide werkzaamheid heeft ons Instituut veel te danken. Immers, de Heer Koperberg is geenszins Secretaris zonder meer, doch dikwijls ook trait d'union tusschen het Java-Instituut en verschillende machthebbers in en buiten het ambtelijke, van wie hij door zijn groote overredingskracht niet zelden ongelooflijk veel gedaan kan krijgen ten bate van onze instelling. Zijn toewijding ging zoover dat hij zijn buitenlandsch verlof van 7 maanden, op verzoek van ons Bestuur, heeft willen benutten om het moderne museumwezen in Nederland, België en vooral in Amerika zoowel uit een financieel-technisch als uit een wetenschappelijk oogpunt in studie te nemen. Het resultaat van deze studie is vastgelegd in zijn rapport, dat in het tijdschrift „Djawa” 21ste jrg. blz. 112—149 is opgenomen. Daaruit blijkt, dat men in een modern ingericht museum niet te zien krijgt een op het publiek verwarrend werkende opeenhooping van op zich zelf zeer bezienswaardige producten uit de hedendaagsche en de oude cultuur door elkander, doch worden in de voor het publiek toegankelijke ruimten slechts die cultuurproducten tentoongesteld, waarin de doorsnee museumbezoeker belang pleegt te stellen. De mannen der wetenschap, die van een bepaald onderdeel een diepgaande studie wenschen te maken, vinden hun objecten in een ander gedeelte van het museum afgezonderd.

Gedurende de 7 maanden dat de Secretaris buitenlands vertoefde, werd zijn ambt con amore waargenomen door den Heer J. Kats. Voor deze welwillendheid zij den heer Kats bij dezen de hartelijke dank van het Java-Instituut aangeboden. Nog zij gememoreerd dat aan het museum Sana Boedaja sinds het vorig jaar als conservator is verbonden de Heer Ir. J. L. Moens, een wetenschappelijke

kracht van erkende bekwaamheid, die bereids vele waardevolle bijdragen op het gebied van oud-Javaansche historie in het licht heeft gegeven. Het Bestuur van het Java-Instituut acht dit een moeilijk te overschatten aanwinst en is den Heer Moens er zeer erkentelijk voor.

Zeër gewaardeerde aanwezigen!

Zooals uit ons programma moge blijken zijn de hoofdmomenten, waarvoor wij op heden bijeen zijn gekomen, de openstelling van het nieuwe gebouw van het Museum Sana Boedaja en de plechtige opening van de Kunst-Ambachtsschool van het Java-Instituut, zooals gij straks zult zien, annex aan het Museum.

Tot dezen bijbouw van het Museum en den nieuwen schoolbouw is ons Instituut in staat gesteld door royale subsidies van de Regeering uit het door Nederland geschonken 25 miljoen Welvaartsfonds. Daarvoor zijn op de begroting van 1936 — 1937 2 bijdragen ieder van f 50.000.—, alzoo te zamen f 100.000.— uitgetrokken, waarvan dat voor den bouw van de Kunst-Ambachtsschool gevolg was van een door den Volksraad met algemeene stemmen aangenomen en door de Regeering overgenomen Amendement Thamrin. Zonder deze subsidies zou het Java-Instituut niet in staat zijn geweest het werk ten uitvoer te leggen. Het ligt dus in de rede dat dit grootsche gebaar der Regeering bij ons Instituut steeds in dankbare herinnering zal blijven.

Toen vaststond dat over deze bijdragen kon worden beschikt, werden met bekwamen spoed 2 commissies in het leven geroepen, de eene voor de Kunst-Ambachtsschool onder voorzitterschap van Z. H. P. A. A. Mangkoenagara VII, de andere voor de bouw van het nieuwe Museum, onder leiding van den Heer Ir. J. L. Moens. Beide commissies hebben haar opgedragen taak met de vereischte voortvarendheid en tot groote tevredenheid zoowel van het Bestuur van het Java-Instituut als van de met de beoordeeling

belaste Regeeringsinstanties volbracht. Een woord van waardeering en dank van de zijde van ons Bestuur is hier dus stellig op zijn plaats.

Omtrent doel en streven van de Kunst-Ambachtsschool, voorzoover bekend de eerste van deze soort in deze landen, moge ter toelichting het volgende worden gememoreerd.

Als algemeen bekend mag worden verondersteld, kan den Indonesischen kunstnijveren in het algemeen een zekere mate van kunstzin niet worden ontzegd. De technische opzet van hun producten echter laat niet zelden te wenschen over, terwijl de afwerking dikwijls niet voldoende aan de moderne eischen beantwoordt.

Alles, naar wordt aangenomen, gevolg van het gebruik van primitieve werktuigen eenerzijds, anderzijds van onvoldoende kennis van de moderne eischen van techniek en sierkunst. Deze overwegingen hebben het Java-Instituut er toe geleid een opleidingsinrichting in het leven te roepen, waarin den leerlingen een en ander wordt bijgebracht: de Kunst-Ambachtsschool. Tot deze school en het daaraan verbonden internaat worden toegelaten jongelieden, die reeds in het door hen gekozen ambacht werkzaam zijn geweest en daarbij van een zeker gevoel voor kunst hebben doen blijken. De grondslagen zijn dus reeds buiten de school, in een zuiver Indonesische omgeving, gelegd.

De taak van de Kunst-Ambachtsschool is om gedurende de tweejarige opleiding der jongelieden op deze grondslagen voort te bouwen en, waar noodig en mogelijk, de kunstuitingen te stimuleeren en tot ontwikkeling te brengen. Met behoud — en dit is naar mijn gevoel een eerste vereischte — van het Indonesische volkseigen.

Met een bede tot den Allerhoogste dat op ons werk zegen moge rusten, tot heil van Land en Volk, verklaar ik

de Kunst-Ambachtsschool van het Java-Instituut voor geopend.

Rede van den Directeur van Onderwijs en Eeredienst Prof. Dr. P. A. Hoesein Djajadiningrat, tevens vertegenwoordiger van Z. E. den Gouverneur-Generaal van Ned. Indië:

Mijnheer de wnd. Voorzitter van het Java-Instituut!

Gelijk Gij in Uwe openingsrede kenbaar hebt gemaakt, heeft de Landvoogd mij opgedragen Zijne Excellentie bij deze plechtigheid te vertegenwoordigen. Uit deze opdracht moge Uw bestuur blijken de voortdurende belangstelling die de Beschermheer van het Java-Instituut voor het streven van het Instituut koestert.

Bij de opening van het Museum Sana Boedaja op 6 November 1935 deed Zijne Excellentie Zich vertegenwoordigen door den Gouverneur van Jogjakarta. Toen Zij een bezoek aan Jogjakarta bracht, liet Zij niet na ook het museum van het Java-Instituut te bezichtigen. Thans geeft Zij wederom blijk van Hare belangstelling bij deze opening van het verbouwde en vergrootte museum en bij de plechtige inwijding van de in werkelijkheid reeds in gebruik genomen Kunst-Ambachtsschool.

Dat ik nu de gevoelens van den Landvoogd jegens het Java-Instituut mag vertolken schenkt mij persoonlijk groote voldoening, zoowel vanwege mijn relatie tot het Java-Instituut, waarop Gij Mijnheer de Voorzitter, zoo straks zinspeeldet, als ook omdat het hier geldt twee nieuwe instellingen van het Java-Instituut, die inderdaad nieuwe wegen willen zoeken, welke naar het door het Instituut beoogde doel leiden.

Het Museum Sana Boedaja toch, Gij hebt het zooeven gememoreerd Mijn-

K. G. P. A. A. Praboe Soerjådilågå, Hoofd van het
Pakoe Alamsche Huis,

Beschermheer van de Kunst-Ambachtsschool.

heer de Voorzitter, wil niet alléén zijn een verzamel- en bewaarplaats van voorwerpen, die men in een museum in verband met de doelstelling pleegt bijeen te brengen, maar wil ook belangstelling onder het publiek voor die voorwerpen en het streven van het museum trekken. Sana Boedaja wil niet passief het museumbezoek afwachten, maar actieve werkzaamheid in het kader van hetgeen het Java-Instituut beoogt, ontplooien.

De Kunst-Ambachtsschool streeft er naar het Inheemsche ambacht, èn technisch èn ten opzichte van de in dit ambacht tot uiting gebrachte kunst, over hetgeen in de traditie is verstand heen te helpen en tot verdere ontwikkeling te stimuleeren.

Dat bij dit zoeken van nieuwe wegen men wel eens van een ingeslagen richting terug zal komen spreekt vanzelf. Een gevonden weg, die de juiste blijkt te zijn, zal echter van groote beteekenis zijn voor de voortzetting van het werk.

Namens den Landvoogd Mijnheer de Voorzitter, spreek ik den wensch uit, dat het Java-Instituut in dit streven moge slagen.

De wd. Voorzitter:

Het Java-Instituut stelt het op zeer hoogen prijs dat het Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal, zijn Beschermheer, heeft behaagd zich te doen tegenwoordigen, des te meer waar Z.E. daartoe juist U, onzen geëerden Voorzitter, heeft uitverkoren.

Wil Mijnheer de wd. Directeur van Onderwijs en Eeredienst onzen eerbiedigen dank voor deze blijken van groote belangstelling in ons streven aan Z. E. den Gouverneur Generaal overbrengen.

Rede van den Gouverneur van Jogjakarta Dr. L. Adam.

Mijnheer de Voorzitter!

In de eerste plaats wil ik U mede namens de hooge gasten mijn dank betuigen voor Uw vriendelijk woord van welkom, dat U tot mij gesproken hebt.

En in de tweede plaats moge ik U van ganscher harte gelukwenschen met de voltooiing van de beide instellingen, die het Java-Instituut heden rijker is geworden.

Dat deze gebeurtenis de belangstelling van den bestuursambtenaar heeft, dat bewijst de aanwezigheid van vele mijner collega's, die uit verschillende streken van Java naar Jogjakarta zijn getrokken. Die belangstelling, voortgesproten uit studie, maar vooral uit het levende contact met Javaansche Vorsten en Hoofden en met de bevolking, is een uiting van onze groote liefde, die wij voor de volkeren van dit land, diep in ons hart voelen. Het is daarom, dat een Jogjasche gouverneur met groote dankbaarheid vervuld is voor het geschenk, dat het Java-Instituut, dank zij gulle Vorstengunst, en den noesten arbeid van Uw onvermoeiden Secretaris-penningmeester en zijn helpers, heden de gemeenschap aanbiedt.

En als ik die dank uit, dan weet ik mijnheer de Voorzitter, de tolk te zijn niet alleen van de groep van bestuursambtenaren, maar ook van vele Nederlanders, en ja, ook van tal van leden van andere bevolkingsgroepen. Wij allen voelen groote erkentelijkheid voor de rijke, geestelijke cultuurgoederen van Java en Bali, die ons aan en om de Vorstenhoven geboden werden en worden, omdat zij ons nader hebben gebracht tot het innerlijk leven onzer medemenschen.

Het Java-Instituut heeft in Jogjakarta dezen geestesrijkdom aan ons kunnen geven, dank zij de machtige steun van de Vorstenlandsche Zelfbestuurders. Ik heb in vroegere jaren als Voorzitter van de afdeeling Jogjakarta van het Java-Instituut kunnen ondervinden van hoe onschatbare waarde de hartelijke en gulle genegenheid van Zijne Hoogheid

den Sultan Hamengkoe Boewana VIII en van Zijne Hoogheid Pangéran Adipati Aria Pakoealam VII voor Uw vereeniging was.

En, Mijnheer de Voorzitter, ik kan U de absolute verzekering geven, dat de beide thans regeerende Jogjasche Vorsten als echte Beschermheeren even liefdevol van hun verknochtheid aan het Java-Instituut zullen doen blijken als hun onvergetelijke Vaders.

Maar, mijnheer de Voorzitter, met menschelijke steun alleen — hoe machtig en hoe toegewijd ook — komen wij er niet. In de dichte duisternis van deze tijden voelen wij menshekinderen ons kleiner dan ooit. Daarom willen wij voor het Java-Instituut waarin Nederlandsche onderdanen van verschillende bevolkingsgroepen samen aan één gemeenschappelijk geestelijk doel arbeiden, de zegen van den Allerhoogste afsmeeken. Moge Hij nog tot in lengte van dagen deze schoone vredestaak begenadigen.

De wd. Voorzitter:

Mijnheer de Gouverneur van Jogjakarta.

Namens het Java-Instituut dank ik U zeer voor Uwe gelukwensen bij de voltooiing van onze beide instellingen, het Museum Sana Boedaja en de Kunst-Ambachtsschool. Dat U die gelukwensen heeft geuit ook namens het Corps Europeesche Bestuursambtenaren verheugt ons zeer.

Want zonder den steun en de hartelijke medewerking van het Europeesch Bestuur zou het ons Instituut zeker niet gemakkelijk vallen om zijn streven ten volle te ontplooiën.

Rede van Z. H. Sultan
Hamengkoe Boewana IX
van Jogjakarta.

Mijnheer de wnd. Voorzitter!

Ik moge U in de eerste plaats dank zeggen voor de aanbieding van het

Beschermheerschap van het Museum, een vereerende functie welke ik zeer gaarne wil aanvaarden. En Ik geef U hierbij de verzekering, dat Ik het Java-Instituut in de toekomst zooveel het in Mijn vermogen ligt, in haar mooie cultureele arbeid zal steunen.

Toen Ik nog in Nederland vertoefde voor Mijne studie, en uit Jogjakarta het bericht vernam, dat er aan de rand van de Noorder Aloon-aloon een Museum zou worden gebouwd, vreesde Ik voor het aanzien van de Aloon-aloon, daar Ik in de meening verkeerde, dat het gebouw wel in Europeesche stijl zou worden opgetrokken en het dan zeker niet bij de omgeving van de aloon-aloon zou passen. Toen Mijn broeders Mij in Holland opzochten, vertelden ze Mij echter, dat Mijn vrees absoluut ongegrond was, en dat het Museum in Javaansche stijl gebouwd, de schoonheid van de aloon-aloon verhoogt, en werkelijk een aanwinst is voor de stad. En toen Ik weer op Java terugkwam, en het Museum zelf bezichtigde, kwam Ik tot de overtuiging dat ze Mij niet te veel hadden verteld, en juich Ik het opvoedende werk dat hiermede door het Java-Instituut verricht wordt, ten zeerste toe.

Ik moge het Bestuur van het Java-Instituut en de Commissie van Beheer van het Museum hierbij Mijn gelukwensen aanbieden met de reeds bereikte resultaten en de hoop uitspreken, dat ze in de toekomst nog grooter succes zullen boeken.

De wnd. Voorzitter:

Hoogheid Sultan van Jogjakarta!

Voor Uwe gelukwensen met de door het Java-Instituut bereikte resultaten bied ik Uwe Hoogheid onzen eerbiedigen dank aan.

Het stemt ons tot verheugenis dat die resultaten Uwe goedkeuring hebben kunnen wegdragen, eerste voorwaarde voor de voortzetting van den gullen

De officieele gasten bij de plechtige opening van het nieuwe gedeelte van het Museum Sâna Boedâja.

De Hoofdbestuursleden van het Java-Instituut tijdens de opening van het nieuwe gedeelte van het Museum.

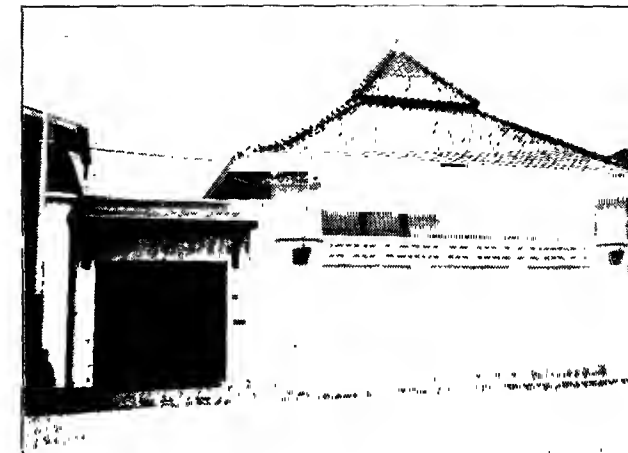
De verlichte groote pendapa.

Balische poort (Tjandi Bentar).

Sud-Javaansche poort.

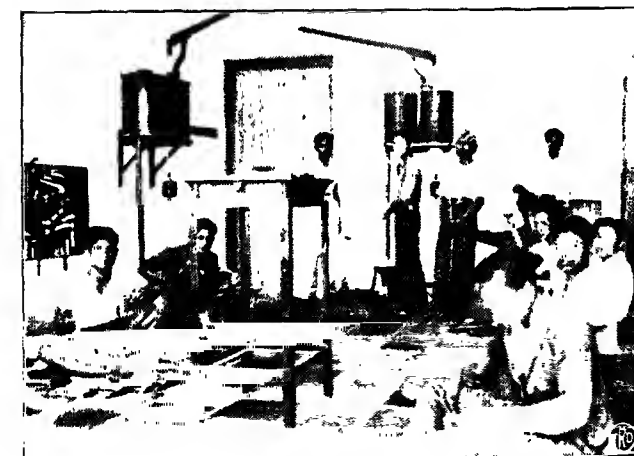
Voor-aanzicht van de Kunst-Ambachtsschool.

Werkplaats voor houtwerking.

Werkstukken door de leerlingen van de Kunst-Ambachtsschool vervaardigd.

De zilversmederij.

steun, waarmede Uwe Doorluchtige Vader Zaliger Gedachtenis, ons Instituut steeds had begunstigd en dien Uwe Hoogheid ons daareven heeft toegezegd.

Een steun eindelijk, dien ons Instituut bezwaarlijk kan ontberen zonder in zijn streven te worden belemmerd.

Rede van K. G. P. A. A. P.
Soerjadilaga.

Mijnheer de wnd. Voorzitter!

Ik dank het Bestuur van het Java-Instituut voor de vereerende aanbieding van het Beschermmheerschap van de eerste Kunst-Ambachtsschool op Java. De cultuurarbeid van het Java-Instituut heeft mijn groote genegenheid en de economische zijde van dit vraagstuk, hoe het aloude kunstambacht tot verdere ontwikkeling kan worden gebracht, heeft mijn bijzondere belangstelling.

Uit die overwegingen aanvaard ik dan ook gaarne het Beschermmheerschap over de Kunst-Ambachtsschool en spreek ik den hoop uit dat deze school tot grooten bloei moge komen.

De wnd. Voorzitter:

Het Bestuur van het Java-Instituut stelt het op hoogen prijs dat U, K. G. P. A. A. P. Soerjadilaga, het Beschermmheerschap over onze Kunst-ambachtsschool heeft willen aanvaarden.

Voor U als Beschermmheer is de schoone taak weggelegd, om de eerste ambachtsschool in dit land, wier streven het is om het artistieke element in het ambacht meer tot zijn recht te doen komen, tot groei en bloei te brengen. *)

---

*) Noot;

Zie voor het verdere programma van de feestelijkheden Djawa 21^e jrg. blz. 159 — 170.

4. De domoor slaat op zulke dingen geen acht; kletst en babbelt steeds luider in eindeloos gepoeh, met sterke verhalen, die steeds wonderbaarlijker worden en steeds sneller op elkaar volgen. De wijze weet zich den mindere te toonen en nog de daden van den dwaas te bemantelen.

4: (ဤ) မိမိတို့ကား ဘုရားရှင်တို့၏
သံသယမရှိဘဲ ဘုရားရှင်တို့၏
စာတော်တို့ကို ချီးမွမ်း
ကဲလွန်စွာ ကျင့်ကြံ
သံသယမရှိဘဲ အကဲမရှိဘဲ
ကဲတော်မူပါ
မိမိတို့၏ ဘုရားရှင်
ဘုရားရှင်တို့၏

5. Zoo is de ware levenswijsheid; zij geeft in waarheid diep-inwendige tevredenheid; vreugde, wanneer men een domoor genoemd wordt; blijdschap van hart onder minachtende behandeling. Niet zooals de koppig-domme, die steeds maar den grooten heer wil uithangen¹⁾ en op zijn verlangens bediend worden ieder oogenblik. Laat dát niet onze levenshouding zijn.

5: (ဤ) ဆရာတို့ကား ဘုရားရှင်တို့၏
သဘာဝတရားတို့ကို ချီးမွမ်း
ကျင့်ကြံစားသုံးကြည့်
သဘာဝတရားတို့ကို
ဘုရားရှင်တို့၏ ဘုရားရှင်တို့၏
ကျင့်ကြံစားသုံးကြည့်
ဟူ၍ အကဲမရှိဘဲ
ဟူ၍ ဆရာတို့ကား ဘုရားရှင်တို့၏

6. Want zijn leven, dat maar éénmaal geleefd kan worden, is een mislukking. Zijn denken is zonder samenhangende lijn en verward. Hij is als een donker-diepe grot, waar de wind op staat: niets dan steeds een hol, dof rommelend geluid. Dat is het beeld van dezen onervaren blaag; en toch wil hij met alle geweld zich als oud en wijs voordoen.

6: (ဤ) ဟူ၍ ဘုရားရှင်တို့၏
ဘုရားရှင်တို့၏ ဘုရားရှင်တို့၏
ဘုရားရှင်တို့၏ ဘုရားရှင်တို့၏
ဘုရားရှင်တို့၏ ဘုရားရှင်တို့၏
ဘုရားရှင်တို့၏ ဘုရားရှင်တို့၏
ဘုရားရှင်တို့၏ ဘုရားရှင်တို့၏

7. Zijn leven beweegt zich in een heel beperkt kringetje. Hij neemt dadelijk zijn toevlucht tot een beroep op zijn vader en moeder:

7: (ဤ) ကိစ္စအရာတို့ကို
ပထမဆုံး ဘုရားရှင်တို့၏
ဘုရားရှင်တို့၏ ဘုရားရှင်တို့၏
ဘုရားရှင်တို့၏ ဘုရားရှင်တို့၏
ဘုရားရှင်တို့၏ ဘုရားရှင်တို့၏
ဘုရားရှင်တို့၏ ဘုရားရှင်တို့၏

De Wédatama Commissie, heeft bij deze vertaling enkele kantteekeningen gemaakt.
1) De Commissie vermeent, en de Heer Zoetmulder geeft zulks toe, dat het beter ware, de alinea te vertalen door: „geveleid wil worden,” inplaats van „den grooten heer wil uithangen.”

dié zijn kundig en van hooge afkomst! „Ah, natuurlijk, je *vader*! Maar jij *zelf* brengt het nog niet tot een eerste contact met het wezen der goede manieren, die het uitwendig zichtbare bewijs zijn van de zuivere godsdienstige traditie

(၂) ဟာသာရီ ဟာ ဟာ (၈) ဝါး

ពុទ្ធបា ២ កា - ពុទ្ធបា ២ កា - ពុទ្ធបា ២ កា ១១៧ *

8. en het sieraad van je wezen." Dit blijkt onvermijdelijk uit de gesprekken. Wil men niet onderdoen en moet men altijd de meerdere zijn, is men ingebeeld en pochend dan is dat : geheel *opgaan* en *ondergaan* in (zoogenaamde) mannelijke flinkheid. Neen, mijn beste, dat is niet het ware.

8: ဂျူ ဂျမၢၤနီၤနီၤထံၤကနီၤကၤ
 နီၤကကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤ
 ကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤ
 ကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤ
 ကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤ
 ကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤကၤ

ကယုဒ၏ ဂျာဗုဒ္ဓပြုစီရင်မှု
ဂျာဗုဒ္ဓပြုစီရင်မှု၏ ကျေးဇူး

9. De diepste inhoud van de ngêlmoe karang, die samengesteld is door wezens uit de onzichtbare wereld, is slechts als smeersel: het dringt niet binnen in het lichaam, doch blijft op de buitenkant van de huid zitten, mijn kind. Stuit men op gevaren (moeilikheden), dan blijkt hij (de ngêlmoe) in zijn beloften teleur te stellen.

9: ၁။ အိမ်က ဘုရားရှင် ဘုရားရှင် ဘုံ
 ကံကံ ဘုံ ကံကံ အိမ်ကံ ကံကံ ကံကံ
 ဟိ ကံကံ ကံကံ ကံကံ ကံကံ ကံကံ
 ကံကံ ကံကံ ကံကံ ကံကံ ကံကံ ကံကံ
 ကံကံ ကံကံ ကံကံ ကံကံ ကံကံ ကံကံ
 ကံကံ ကံကံ ကံကံ ကံကံ ကံကံ ကံကံ
 ကံကံ ကံကံ ကံကံ ကံကံ ကံကံ ကံကံ

10. Streef daarom, zooveel als in uw krachten is, naar een—zooals men zegt — gelukkig hart. Leert u aan, wat voor u passend is en de meest geschikte plaats voor u zelf: er zijn van den eenen kant leefregels voor wie in overheidspositie, van den anderen kant normen, voor wie in dienstbaarheid zijn, die men dag en nacht moet onderhouden.

10: (ဗြ) မ်အစိအစိအစိအစိအစိ
 အစိအစိအစိအစိအစိအစိ
 ပျပျပျပျပျပျပျပျပျပျ
 ပျပျပျပျပျပျပျပျပျပျ
 ပျပျပျပျပျပျပျပျပျပျ
 ပျပျပျပျပျပျပျပျပျပျ
 ပျပျပျပျပျပျပျပျပျပျ
 ပျပျပျပျပျပျပျပျပျပျ

- II. Daarnaar moet ge navraag doen bij geleerde mensen, die ascese be-

၁၁: (ဤ) မိမိ ကျွန်ုပ်တို့ အားလုံး အတွက်

oefenen in het voetspoor van een illuster voorbeeld en die de kracht hebben, hun hartstochten te bedwingen. Weet wel: de ware ngèlmoe (levensleer) kan gevonden worden, zonder eenigen vasten regel, in een bejaard mensch zoowel als in een jeugdige en iemand van geringen stand, mijn beste.

12. Alwie Gods genade ontvangt, is in staat, met helder inzicht, de ngèlmoe te beoefenen, en weet zoo in zijn macht te krijgen het gemakkelijk afstand doen van zijn „eigen zelf”. Zoo'n mensch kan men waarlijk „oud” ¹⁾ noemen en dat beteekent: vrij van hartstochten en met inzicht in de „twee-eenheid”.

13. Hij kent duidelijk de eenwording van de ziel. Daarin dringt hij door; dat wordt hem geopenbaard in de stilte; het is verborgen in het diepst van zijn hart. Dit verdwijnen van het (het gezicht belemmerend) scherm geschiedt in den schemerenden sluimertoestand van de vervaging van het bewustzijn. Als het snel verschieten van een droom dringt hij door in de ware rasa.

14. Die zoover komt, is getroffen door de genadegave van den Allerhoogste. Hij keert terug naar het rijk der eenzaamheid en gaat niet op in de wereld der verschijnselen. Hij, die met deze bijzondere eigenschappen

¹⁾ Sepoeh hier in den zin van: ervaren in de ngèlmoe. De woordspeling met het volgende sepi ging verloren.

အဘယ်ဘယ်အခါကလေး၏အသံ

(မြို့တော်အတွင်း၌)

အသံအသံအသံအသံ

(မြို့တော်အတွင်း၌)

အသံအသံအသံအသံ

အသံအသံအသံအသံ

12: (မြို့တော်အတွင်း၌)

အသံအသံအသံအသံ

အသံအသံအသံအသံ

အသံအသံအသံအသံ

အသံအသံအသံအသံ

အသံအသံအသံအသံ

အသံအသံအသံအသံ

13: (မြို့တော်အတွင်း၌)

အသံအသံအသံအသံ

အသံအသံအသံအသံ

အသံအသံအသံအသံ

အသံအသံအသံအသံ

အသံအသံအသံအသံ

အသံအသံအသံအသံ

14: (မြို့တော်အတွင်း၌)

အသံအသံအသံအသံ

အသံအသံအသံအသံ

အသံအသံအသံအသံ

အသံအသံအသံအသံ

begiftigd is, is weer teruggekeerd tot zijn eersten oorsprong. Daarom, mijn jonge vrienden,

ZANG II (Sinom)

1. Neemt als voorbeeld een voortreffelijk levensgedrag, dat geëigend is voor de bewoners van Java. De edelman in Mataram (Ngèksigonda), Panembahan Sénapati, legde er zich met alle kracht op toe, hartstochten en ongeregelde neigingen te bedwingen door ingespannen ascese te beoefenen. Daarbij was hij er dag en nacht op uit, het zijn medemenschen aangenaam te maken.
2. Steeds wanneer hij in gezelschap was, streefde hij er naar, welwillend en vriendelijk te zijn, doch daarnaast, in de tijden van eenzaamheid, ging hij zwerven met het eenige doel, te bereiken, waarnaar zijn ziel haakte. Bezeten door het verlangen naar helderheid van hart, werd hij door heimwee daarnaar gekweld. Standvastig en onverzettelijk, verstierf hij zich in spijs en slaap.
3. Telkenmale hij zijn woning verliet, zwierf hij rond door eenzame plaatsen, speurende naar het doelwit van zijn streven, om te bereiken loutering en verheldering van zijn verlangens, de zaligheid van een zuiver hart, de zoetheid van een volmaakten geest; streefde hij krachtig naar ware deugdzaamheid. Aan het strand der zee werd zijn hevige

မှလိ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊

II မြို့ * သိရကဒ် * မြို့

- 1: မြို့ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
- 2: မြို့ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
- 3: မြို့ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊
မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊ မှလ၊

အိမျှတကုသမှုပေးရန်
 ဂုဏ်ထိမ်းပြုဆောင်ရွက်ပါ။
 မြန်မာ့အသံ ကြေးမုံစာအုပ်တိုက်

- [illegible]

5. မဟာဗျူဟာသီရိဘမ္မာသီရိန္ဒ
 သိက္ခာပိတကံ ဘိက္ခုနီသီရိန္ဒ
 ဗုဒ္ဓသီရိဘမ္မာသီရိဘမ္မာသီရိ
 ပိတကံသီရိဘမ္မာသီရိ
 သီရိဘမ္မာသီရိဘမ္မာသီရိ
 သီရိဘမ္မာသီရိဘမ္မာသီရိ
 သီရိဘမ္မာသီရိဘမ္မာသီရိ
 သီရိဘမ္မာသီရိဘမ္မာသီရိ
 သီရိဘမ္မာသီရိဘမ္မာသီရိ
 သီရိဘမ္မာသီရိဘမ္မာသီရိ

- 6: **ပြည်** ပြည်စစ်စစ်ကောင်းပြီဟု
 သိကြသည်ကို
 သိရသောအခါ
 ကောင်းကင်
 ကောင်းကင်
 ကောင်းကင်
 ကောင်းကင်

De diepste grond ervan was, dat ik groote vrees koesterde voor de toekomst, voor wat er ten opzichte van het hiernamaals beslist was. Doch, nog halverwege werd ik plotseling abdi. Geen tijd bleef er over voor het ritueele gebed, want dan werd ik geroepen

10. door hem, die mij het levensonderhoud verschafte. Op laatkomen stond een berisping. Zoo raakte mijn hart in verwarring en onrust. Iedere dag was als een dag der opstanding. Wie ging voor : Allah of mijn heer ? Ik was voortdurend in onzekerheid. Ten slotte echter kwam ik tot deze conclusie : daar ik een prijaji-zoon ben, moet het misloopen, als ik kaoem zou willen worden

11. of ketib of soeragama. Dat ligt immers niet in de lijn van mijn afkomst. Het is maar beter, me te houden aan de voorgeschreven plichten van mijn levensstaat en in mijn gedrag eerbiedig na te volgen, wat afkomstig is van mijn voorvaderen, van de oudste tijden af tot op heden. Het beperkt zich tot dit eene : zich een levensonderhoud te verschaffen.

12. Het is voor eigen verantwoordelijkheid, wanneer men verwaarloost de grondslagen van het levensgedrag, d.w.z. deze drie dingen : adeldom, rijkdom, en wijsheid. Wanneer men verstoken is van dit drietal, is alle spoor van menschwaardig-

ဆင်ခြေမိရကမိရကမ္ပ
ပြကကကကကကက
ကကကကကကကက
ရကကကကကကကကက
ပူပူ

10: ပြုမိရကမိရကမ္ပ
ရကကကကကကက
ကကကကကကကက
ပူပူပူပူပူပူ
ရကကကကကကက
ကကကကကကကက
ပူပူပူပူပူပူ
ရကကကကကက
ရကကကကကက
ရကကကကကက

11: ပြုမိရကမိရကမ္ပ
ပူပူပူပူပူပူ
ကကကကကကက
ပြကကကကက
ပူပူပူပူပူပူ
ကကကကကက
ကကကကကက
ကကကကကက
ကကကကကက
ကကကကကက
ကကကကကက

12: ပြုမိရကမိရကမ္ပ
ကကကကကက
ကကကကကက
ကကကကကက
ကကကကကက
ကကကကကက

heid verdwenen en is men niet meer waard dan een verschrompeld djatiblad. Men komt tot ellende, armoede en landlooperij.

13. Doch wie de juiste levenshouding heeft ontdekt, hij kiest een door wijsheid ingegeven handelwijze. Ten slotte ligt de ware kern van zijn wezen voor hem open, zonder iets, dat het inzicht belemmert; hij ziet het geheimenis (de rasa) klaar opengaan. Alle tijdperken (alle stadia) worden zichtbaar in een den geest meesleepende eindeloosheid. Dat is een ascese in het voetspoor van Hjang Soeksma.

14. Aldus is de voortreffelijke mensch: hij is ingegroeid en verworteld in de eenzaamheid, waarin hij telkens op gelegen tijden zijn geest oefent en traint. In zijn uiterlijk gedrag houdt hij zich aan wat een edelman past: hij heeft beleefde manieren, is nederig en weet anderen voor zich in te nemen. Dat is een mensch, die waarlijk geheel opgaat in zijn godsdienst.

15. Doch in den tegenwoordigen tijd is het zoo niet. De jongeren zijn zoo, dat ze, wanneer hun het ware gewezen wordt, dit in het geheel niet in praktijk brengen. Vierkantweg

ကလေးတို့နှင့် မိမိမိ
သနားစွာ ချစ်မြတ်နိုး
စိတ်နှလုံးသော အိမ်ထောင်
ဟူ၍ နားလည်သော စိတ်ဟူ၍
စိတ်ချမ်းသာစွာ ဖြစ်စေရန်

- 13: ဤကဲ့သို့ မှန်ကန်စွာ ဖြစ်ပေါ်လာပြီး
အသိဉာဏ်တို့ကို မိမိ
တို့၏ နားလည်သော အိမ်ထောင်
စိတ်နှလုံးနှင့် အသိဉာဏ်တို့
ကဲ့သို့ ဖြစ်ပေါ်လာစေရန်
စိတ်နှလုံးနှင့် အသိဉာဏ်တို့
တို့၏ နားလည်သော အိမ်ထောင်
ဟူ၍ နားလည်သော စိတ်ဟူ၍
စိတ်ချမ်းသာစွာ ဖြစ်စေရန်

- 14: ဤကဲ့သို့ မှန်ကန်စွာ ဖြစ်ပေါ်လာပြီး
အသိဉာဏ်တို့ကို မိမိ
တို့၏ နားလည်သော အိမ်ထောင်
စိတ်နှလုံးနှင့် အသိဉာဏ်တို့
ကဲ့သို့ ဖြစ်ပေါ်လာစေရန်
စိတ်နှလုံးနှင့် အသိဉာဏ်တို့
တို့၏ နားလည်သော အိမ်ထောင်
ဟူ၍ နားလည်သော စိတ်ဟူ၍
စိတ်ချမ်းသာစွာ ဖြစ်စေရန်

- 15: ဤကဲ့သို့ မှန်ကန်စွာ ဖြစ်ပေါ်လာပြီး
အသိဉာဏ်တို့ကို မိမိ
တို့၏ နားလည်သော အိမ်ထောင်
စိတ်နှလုံးနှင့် အသိဉာဏ်တို့
ကဲ့သို့ ဖြစ်ပေါ်လာစေရန်

poneeren ze hun eigen ideeën; wie verre hun meerdere in jaren is, willen ze onderwijzen; ze vertrouwen op hún goeroe, hún leeraar is kundig en scherpzinnig; ze hebben de hooge wijsheid in pacht.

ရက်၁ ဘယ်၁ရက်၁ရက်၁ရက်၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁

ZANG III (Poetjoeng)

1. De levenswijsheid (de ngèlmoe) heeft slechts zin, wanneer ze in praktijk gebracht wordt. Flink moet men haar ten uitvoer brengen, d.w.z. door wil en verstand te stalen en de slechte neiging van het ik te bedwingen.
2. Het zelfzuchtige ik doordringt voortdurend het lichaam. In al zijn vormen omspant het de drie werelden, zoodat — wanneer men het de vrijheid laat — het zich wijd ontplooit en ongeluk brengt.
3. Geheel anders is het echter, wanneer men zijn genot vindt in wat tot de eenzaamheid behoort: men toont zich vergevingsgezind jegens zijn medemenschen, die onrecht bedreven; men leeft in volkomen rust, doordat men zich op zachtmoe- digheid en volmaaktheid heeft toe- gelegd.
4. Als een duistere tuin zijn de be- nauwenissen van het hart, die het inzicht benevelen. Doch ze gaan ten onder in de wondermacht, doordat ze overstroomd worden door

- III ချွေ * ဟွေ * ချွေ
 1: ချွေ ချွေ ချွေ
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
- 2: ချွေ ချွေ ချွေ
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
- 3: ချွေ ချွေ ချွေ
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
- 4: ချွေ ချွေ ချွေ
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁
 ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁ကံ၁

de genade, de genade van den
Soeksma, die tot berggrootte aan-
groeit.

ကတိဝါကတိဝါယသန္တကိန္နိယ
 သိယိယကတိဝါယသန္တကိန္နိယ

5. Dit alles behoort men tot gedragslijn te nemen en alle voorschriften daaromtrent na te volgen. Doe echter niet, zooals de moderne tijd wil. Hoeveel jongelui gaan niet groot op eigen kunnen, op formules en haar verklaringen.
6. Ze kunnen nog niets en willen toch al te gauw reeds pronken met het verklaren van Arabische zinnen als een Sajjid uit Egypte. Doch telkens schieten ze te kort in practisch verstand.
7. Dat zijn zelfingenomen persoontjes. Ze denken buitennissige en opzienbarende dingen uit en het gewone Javaansche willen ze niet. Met alle geweld streven ze ernaar, hun wetenschap heelemaal in Mekka te halen.
8. En ze zien niet, dat de ware kern van wat ze zoeken in hun eigen „zelf” te vinden is. Mits men maar eerlijk zijn best doet, maakt het geen verschil, wáár men zich bevindt.
9. Men behoeft slechts oprecht te streven naar inwendige wijsheidservaring. Vindt men verhooring, dan gaat de waarde en de zin van

5: **ආ** ආනාපානානා
 නිඛායානිඛානා
 ආනාපානානා
 ආනාපානානා
 ආනාපානානා
 ආනාපානානා
 ආනාපානානා
 ආනාපානානා

6: ၁။ ဤသို့ပါသည်။
 ၂။ ကမ္မကုသလ၏သွေး
 ၃။ ယဇာတိရှိသမျှ
 ၄။ ကမ္မကုသလ၏သွေး
 ၅။ ဤသို့ပါသည်။

[illegible]

8: မြေ ခုက ၁ ဘယ် ဟူ၊
 ခုက ၁၁ ဒီ ဘယ် ခုက ၁၂ ဟူ၊
 ခုက ၁၃ ခုက ၁၄ ခုက ၁၅
 ခုက ၁၆ ခုက ၁၇ ခုက ၁၈
 ခုက ၁၉ ခုက ၂၀ ခုက ၂၁ ခုက ၂၂

၉: ဤ ဟိုက်ဟော့
 ဂါလုဗီ(ဗြ)ဟော့ကော့
 ဂါလုဗီဟော့ကော့

het leven open, zooals reeds ver-
klaard is in de zang Sinom.

ဟိ(ဟူ၍) နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍
ကယကံ၍ ဟိ၍ ဟိ၍ ဟိ၍

10. Wat de leer van de ngèlmoe be-
treft: men stemt er mee in door
haar te overdenken; haar uitwer-
king echter heeft ze door het be-
oefenen van ascese. Voor den
Javaanschen edelman zijn er van-
ouds drie zaken, die hij bijzonder
behartigt:

10: ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍
ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍
ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍
ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍

11. Van harte erin berusten, wanneer
men verlies lijdt, zonder spijt te
hebben; het aanvaarden, wanneer
men hinderlijke ervaringen opdoet
van den kant van zijn medeschep-
selen; en ten derde: met bereid-
willigheid zich nederig overgeven
aan de Godheid.

11: ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍
ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍
ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍
ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍

12. Dan heeft de verheven Godheid
haar vast verblijf in het diepst (in
de punt) van zijn hart. De Al-
machtige voelt zicht thuis op deze
verborgen, reine plaats. Het is bij
hem niet als bij den (onbezonnen)
jongeman, die zijn zelfzuchtige
neigingen den vrijen teugel laat.

12: ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍
ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍
ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍
ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍

13. Zonder ophouden geeft hij zich
over aan onbeheerscht gepraat.
Inhoud heeft het niet; het is alleen
maar om te mopperen. Hij is als
een boeta, die steeds maar kwaad
moet doen.

13: ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍
ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍
ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍
ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍

14. Alle onvolmaaktheden van hemzelf
tracht hij voortdurend met zijn
woorden te bedekken en te verdoe-
zelen; hij meent, dat niemand ze
bemerkt. Slecht schijnen wil hij
niet; en toch stoot zijn begeerlijk-
heid steeds pijnlijk de anderen.

14: ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍
ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍
ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍
ဟိ၍ နှု၍ နှိ၍ ဟိ၍

15. Hij steekt nog niet boven de anderen uit en toch blijft hij nu al in gebreke, gehinderd als hij is door zijn hartstochten; schiet hij te kort, belemmerd als hij is door zijn begeeren. Doch zich tot den Almachtige willen wenden, dat is verre van hem.

15: ဗြဟ္မာ ဟံ ဟံ ဟံ ဟံ
 ကမ္မာ ကမ္မာ ကမ္မာ ကမ္မာ
 ကမ္မာ ကမ္မာ ကမ္မာ ကမ္မာ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 ဟံ ဟံ ဟံ ဟံ ဟံ ဟံ ဟံ ဟံ
 ၁၆

ZANG IV (Gamboeh)

1. Nu dan zij het onderwerp van mijn onderricht de vier wijzen van (gods) vereering, opdat ze in toepassing gebracht mogen worden: vooreerst die van het lichaam, dan die van de gedachte, vervolgens die van de ziel, ten slotte die van de rasa (het geheimenis), mijn beste. Wanneer men die bereikt, is dat een teeken van Gods genade.
2. De vereering van het lichaam is het werk van beginnelingen. De reiniging geschiedt door water; de normale heeft vijf vaste tijden. Dit is zoo het gewone fundament.
3. Wat de beteekenis van saréngat betreft: men kan het ook „levenspraktijk” noemen, en het is vooreerst: standvastigheid; ten tweede: vlijt. Het heeft als beoogd resultaat, mijn kind, een verfrissching van het lichaam, opdat het in een beteren toestand kome.
4. Is het lichaam aldus verfrist: spieren, huid, vleesch, been en merg, tot in het bloed, dan bewerkt dit een rust van het hart, die in ingekeerdheid de daar heerschende verwarring doet verdwijnen.

IV ဗြဟ္မာ ၏ အကျဉ်းချုပ်

- 1: ဗြဟ္မာ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
- 2: ဗြဟ္မာ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
- 3: ဗြဟ္မာ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
- 4: ဗြဟ္မာ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ
 မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ မဂ္ဂိန္ဒြိယ

5. Zoo is tenminste *mijn* ondervinding. Doch daar streven en lot der schepselen voor elk verschillend is, is waarlijk het door ieder gevolgde levensgedrag niet gelijkgeaard.

6. Maar toch voel ik me gedrongen te spreken, daar dit voor een ouden man nog het eenige is, dat hem overblijft. Moge zoo een middel verschaft worden, de voortreffelijkheid te bereiken. Alwie ernstig streeft, zal deze genadegave, een vorstelijk pand, ontvangen.

7. Nu volge de vereering van het hart. Wanneer ze voorspoedig verloopt, zet ze zich ook in de levenspraktijk om, in de verheven levenspraktijk, zooals ze een vorst betaamt. Het is de duidelijke en vaststaande wetenschap, die den Behoeder tot voorwerp heeft.

8. De reiniging geschiedt zonder water, louter en alleen door het bedwingen van de verkeerde neigingen des harten. Men begint haar door: ordelijkheid, nauwgezetheid, voorzichtigheid, door standvastigheid, ijver en taaie volharding; (dit alles) een inleiding op helder inzicht,

9. op het ware schouwen, het bereiken van het levensdoel en den waren levensweg. Wanneer men zich zoo van deze zuivere levensinstelling een gewoonte heeft gemaakt, dan opent zich stralend de bijzondere wereld.

ဟူ၍ ခြံ့တိတိ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ဟူ၍ ခြံ့တိတိ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
5: ခြံ့တိတိ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ဟူ၍ ခြံ့တိတိ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ဟူ၍ ခြံ့တိတိ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့

6: ခြံ့တိတိ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့

7: ခြံ့တိတိ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့

8: ခြံ့တိတိ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့

9: ခြံ့တိတိ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့
ကျွန်ုပ်တို့ ဟူ၍ ကျွန်ုပ်တို့

196

15. Gaat men erin op, dan wordt alles duister en vaag in deze wereld der extase; doch dáár is in werkelijkheid de „waarheid”, mijn beste. Weet echter wel: zonder zelfinkeer kan men niet tot de vereeniging komen.

16. Men bereikt haar door een bewustzijnsvervaging. Een volmaakte rust is alle extase. Wanneer men zich krachtig concentreert, is het niets anders dan het „eigen zelf”, wat men dan schouwt.

17. Doch vergis u hierbij niet. Er is daar dan in werkelijkheid een vlam, die het voornaamste is en het leven van den geest, en heldere stralen schiet. Als een ster ziet ze eruit.

18. Dit is het opengaan van het hart. Geopenbaard wordt, wat omvat en omvat wordt: in uzelf omvat ge het omvattende, maar gijzelf wordt ook omvat door wat daar verschijnt als een schitterende ster.

19. Tenslotte zij door mij nog meegedeeld de vierde wijze van vereering, de vereering van het geheimenis (de rasa), waarin men de diepste inhoud van het bestaande doorvoelt. Hoe ze tot stand komt, kan niet geleerd worden; het geschiedt door een krachtig innerlijk proces.

၇၈၂၆၇၇၇၇၇၇၇၇၇၇
(မြတ်ဗုဒ္ဓ၏အားကိုးစွာ)

15: ဤသို့သောအခါ၌
အလင်းတို့သည် အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့

16: ဤသို့သောအခါ၌
အလင်းတို့သည် အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့

17: ဤသို့သောအခါ၌
အလင်းတို့သည် အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့

၇၈၂၆၇၇၇၇၇၇၇၇၇၇
အလင်းတို့သည် အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့

18: ဤသို့သောအခါ၌
အလင်းတို့သည် အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့

19: ဤသို့သောအခါ၌
အလင်းတို့သည် အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့
သောအခါ၌ အမှတ်မဲ့

20. Wanneer dit (al deze leeringen) u nog niet volkomen helder is, vermeet u dan niet, u op het bezit ervan te beroemen. Want wie zoo doen, beloopt den toorn, mijn beste. Dan pas heeft men het recht, ze tot de zijne te maken, wanneer ze reeds geheel duidelijk zijn.

21. En dát deze onderrichtingen duidelijk zijn, blijkt, wanneer alle onrust des harten verdwenen is en men zich met volledig vertrouwen overgeeft aan het voorbeschikte lot. Beschouw dit goed; keer in uzelf zoo diep mogelijk, wanneer ge in staat wilt zijn, het te bevatten.

Motto: RESI TJIPTA NING.

20: ငြိမ်သက်စွာ စိတ်ချရအောင်
 နားလည်နိုင်ရန် ကြိုးပမ်းပါ။
 သိပ္ပံနည်းကျစွာ သုတေသနပြုပါ။
 သိပ္ပံနည်းကျစွာ သုတေသနပြုပါ။

စိတ်ချရစွာ စိတ်ချရအောင်
 နားလည်နိုင်ရန် ကြိုးပမ်းပါ။

21: ငြိမ်သက်စွာ စိတ်ချရအောင်
 စိတ်ချရစွာ စိတ်ချရအောင်
 စိတ်ချရစွာ စိတ်ချရအောင်
 စိတ်ချရစွာ စိတ်ချရအောင်
 စိတ်ချရစွာ စိတ်ချရအောင်

ငြိမ်သက်စွာ စိတ်ချရအောင်

SOERABAJA IN DE XVII EEUW, VAN KONINKRIJK TOT REGENTSCHAP.

DOOR

Dr. H. J. de GRAAF.

Veel minder onderzocht dan de geschiedenis van het eigenlijke Mataram zijn de lotgevallen der kuststreek, de Pasisir van Java.

Dit is te betreuren. De afbrokkeling van het Mataramse rijk is uiteraard aan de buitenzijde, de Pasisir begonnen en een onderzoek naar de gebeurtenissen in dit gebied, voordat het in de handen der Compagnie overging, zou wellicht enig licht kunnen werpen op het verval van het ganse Javaanse rijk.

Het is ook verwonderlijk. Dank zij het eenvoudige feit, dat de Pasisir het gemakkelijkst voor Nederlandse ooggetuigen bereikbaar was, beschikken wij omtrent die streek over vrij veel Compagnies berichten, wier exact karakter hen in bijzondere gevallen boven de Javaanse traditie doet stellen. Weliswaar dragen de meeste dezer tijdingen een sterk commercieel karakter — de V.O.C., was nu eenmaal in de eerste plaats een handelslichaam — doch alles te samen genomen levert een nauwkeurige doorlezing van het materiaal toch nog vrij wat bruikbare stof.

Daarentegen is de officiële Mataramse historiografie over de Pasisir tamelijk sober en een even doorwerkte Pasisir-geschiedschrijving vult deze leemte niet aan.

Een der weinige uitzonderingen op deze regel is Soerabaja. Weliswaar vloeien daar de Nederlandse bronnen aanvankelijk nog wat traag, aangezien de belangstelling der Hollanders vooral op het rijst- en houtrijke Japara gevestigd was, waar zij ook sedert 1651 een factorij hadden, doch daar staat tegenover, dat deze stad en zijn regeerders in de 17de eeuw zulke bijzondere lotgevallen hebben gehad, dat zo min de

Midden-Javaanse traditie als het Bataviase Dagregister haar achteloos konden voorbijgaan.

Dit geeft ons vrijmoedigheid een schets te ontwerpen van de lotgevallen dier stad vanaf het jaar 1625, toen zij zich na een taaie verdediging aan Soeltan Agoeng overgaf, tot aan 1706, het ogenblik waarop een aanzienlijk Hollands-Javaans-Madoerees heirleger zich daar gereed maakte den rebel Soerapati in eigen huis, in Pasoeroean te bestoken.

Bij het begin van ons verhaal wonen wij de tragische ondergang bij van wat de Nederlanders een koninkrijk plachten te noemen en dat, gezien de macht, waarover het beschikte en het aanzien, dat het ver in de omtrek genoot, alleszins op die titel aanspraak mocht maken.

Aan het slot merken wij het verdwijnen der laatste sporen van de koninklijke macht op en de vestiging van een nieuw regentengeslacht, dat wij, naar zijn eerste twee vertegenwoordigers kortweg, de Djangrana's zullen noemen.

In zoverre is het nog geen definitief slot, omdat dit geslacht nog niet volkomen zijn houding bepaald heeft tegenover de omringende machten: Mataram, Madoera en de Compagnie. Het zal nog enige jaren duren voor na een regentenmoord en een burgeroorlog rust zal heersen aan de boorden van de Kali Mas, doch het voorhanden bronnenmateriaal laat voorlopig niet toe verder dan het jaar 1706 een nauwgezet onderzoek in te stellen.

Wij verdelen de stof in drieën:

- 1e. de schijnkoningen over Soerabaja, 1625—1659.
- 2e. het Interregnum, 1659—1680.
- 3e. de Djangrana's, 1680—1706.

De Schijnkoningen over Soerabaja 1625 — 1659.

De verovering van Soerabaja in 1625.

Over Soeltan Agoeng's verovering van de machtige handelsstad Soerabaja verhaalt de Babad Tanah Djawi (ed. Meinsma) het volgende.

De Soeltan beveelt Tg. Mangoenoneng Soerabaja aan te tasten met alle Montjanagarase regenten. Soerabaja wordt vervolgens omsingeld *en de toegangswegen afgesneden, waarlangs men voedsel verkrijgt*. Hierop onderwerpt zich Pg. Soerabaja en zendt zijn zoon, Rd. M. Pekik, om de tekenen van zijn onderwerping aan Tg. Mangoenoneng over te brengen. Deze stuurt daarop een bode, om den Soeltan op de hoogte te stellen en vertrekt zelf ook naar Mataram, in gezelschap van den Pg. Soerabaja, den Dipati Padjang en Ki Tambakbaja. De tocht gaat over Kediri naar Panaraga, waar men een bode van den Soeltan ontmoet. Deze brengt het bevel over, dat Ki Tg. Sapandjang boepati in Soerabaja moet worden en dat Pg. Soerabaja met zijn gezin zich buiten de stad moet vestigen, maar geen hof mag houden. De overige twee, Padjang en Tambakbaja, moeten naar Mataram opkomen. Sapandjang keert dan in gezelschap van den Pg. Soerabaja c.s. naar Soerabaja terug (B. T. D. I. 236/7).

Dit Babadverhaal wordt gedeeltelijk bevestigd door de brief van den G. G. de Carpentier aan Heren XVII (d. J. VI, 97), waarin slechts staat: „Dees soomer (1625) heeft sich Sorabaya in handen van den Mataram opgegeven, sonder slach oft stooft, alleen door *verloop van volck en hongersnoodt*, soo dat oock, nae wij verstaen, van 50 à 60 duizen sielen, . . . niet boven de duysent overgebleven waren”. Soerabaja is dus door een blokkade in handen van den Matarammer gevallen. Uiteraard horen wij over de personen in de Hollandse

gegevens niets. Zover ging de belangstelling nog niet, dat men zich in Batavia om diverse Javaanse groten druk maakte.

Bij Pg. Soerabaja als medegevangenen bevinden zich twee figuren, die de aandacht verdienen, n. l. Dipati Padjang en Ki Tambakbaja.

Eerstgenoemde is een oomzegger van Senapati, die tegen Agoeng is opgestaan en zich heeft verbonden met Pg. Soerabaja.

De andere is zelfs nog in nauwere relaties met Pg. Soerabaja getreden. Hij is mantri van Padjang en wordt door Pg. Soerabaja als schoonzoon aangenomen onder de naam van Dipati Sendjata.

De Sadjarah Dalem bevestigt dit volkomen en deelt ook de naam der bruid mede: Rd. Ajoe Adipati Tambakbaja uit Ampejan.

Van deze twee gevangenen gaat de eerste, spruit uit het Mataramse huis, rustig mee naar Mataram, maar de andere wordt onderweg op bevel des Soeltans gebonden en met stenen bezwaard in een kali bij Padjang gegooid.

Het geslacht van Soerabaja werd dus niet te hard behandeld. Hun leven werd gespaard. Zij mochten in de buurt van Soerabaja wonen, mits zij zich buiten alle politiek hielden, d.w.z. geen grote aanhang om zich heen verzamelden. Misschien is deze woonplaats buiten Soerabaja Kapoetran geweest, waar wij later hun afstammelingen stil zien wonen.

Daarentegen werd de schoonzoon Tambakbaja smadelijk gedood. Voorlopig leefde dus de Soerabajase familie in ongenade, tot de oude Pangeran Soerabaja stierf.

Pekik verhuist naar Mataram.

De Babad vervolgt (p. 242):

Pg. Soerabaja is overleden en nu maakt Soeltan Agoeng als zijn wens bekend, dat Rd. M. Pekik van Soerabaja naar Mataram zal verhuizen. Hij zendt boden naar Soerabaja om Pekik te halen, die dadelijk toestemt en zich gereed

maakt. Onderweg zal Ki Tg. Sapandjang hem beschermen en van voedsel voorzien. Sedert wordt hij *Pangeran* genoemd.

Hij komt dan in Boetoeh, een dessa ten Zuiden van Solo, waar een heilig graf is, dat door Pg. Pekik vereerd wordt met een bezoek. Bedoeld wordt waarschijnlijk dat van den laatsten soeltan van Padjang (aldaar). Hij slaapt er op het open veld. 's Nachts, tegen enen, hoort hij opeens een stem, die hem voorspelt, dat hij in Mataram een kleinzoon zal hebben, een groot Vorst, wiens Kraton in Wanakarta zal staan, ten Westen van Padjang.

Zijn naam zal luiden: Soenan Mangkoerat. Pekik schrikt er van, ontwaakt en deelt het aan den djoeroekoentji mede. Deze verheugt zich en dankt Allah. De reis wordt voortgezet. Hier hebben wij een profetie (ongetwijfeld na de vervulling er van opgesteld) van de stichting van de Kraton Kartasoera (vroeger Wanakarta) door Pg. Pekik's kleinzoon, Amangkoerat II 1680.

De Vorst overlegt ondertussen met zijn oom Poerbaja, hoe hij Pg. Pekik zal ontvangen: Poerbaja adviseert: als mindere, want Soerabaja is maar een *Pangeran* en Mataram Soeltan! Bovendien is hij naar Mataram ontboden. Aldus geschiedt.

Spoedig verschijnt Pekik en gaat met zijn familie pepe (als smekelingen) zitten bij de twee waringins. Hij wordt echter op de sitinggil ontboden, legt daar zijn kris af en brengt de kniekus, maakt de sembah, terwijl hij zijn leven en dood in handen van Agoeng stelt, omdat hij zo vaak misdreven heeft. Hij voelt zich n.l. schuldig, omdat hij niet dadelijk is komen hulde bewijzen, maar gewacht heeft, tot hij ontboden werd.

Agoeng hoort hem met genoegen aan en beziet hem met welgevallen. Hij begint daarna de door Allah gewilde eenheid van Soerabaja en Mataram uiteen te zetten. Ook Pekik zal mee opgaan in de reeks der Javaanse Vorsten, maar

dan langs de vrouwelijke lijn. De Soenan wil, dat hij gaat wonen in Mataram in de *Kadipaten*. Hij krijgt Soerabaja weer; zijn macht zal niet verminderd worden. Soerabaja en Mataram zijn gelijk. Men zou geneigd zijn de mededeling, dat Pg. Pekik het gezag over Soerabaja weer kreeg in twijfel te trekken, indien er niet aanwijzingen waren, dat inderdaad Pg. Pekik bij zijn dood in 1659 nog over vrij wat macht moet hebben beschikt: hoeveel te meer onder den hem gunstiger gezinden Agoeng. Er worden in 1659 „wel 60 van zijn principaelste bevelhebberen” omgebracht (behalve zijn familieleden). In Soerabaja bezit hij belangrijke goederen en ten minste een aanhang van groten ¹⁾. Wanneer hij in 1648 de Compagnie, die hem alleen in Soerabaja hulp kon bieden, met het omhulde plan van een oorlog tegen Tegalwangi aan boord komt, moet daartoe enige kans in die havenplaats bestaan, wat alleen bij een zekere autonomie denkbaar is. Inderdaad, Agoeng moet Pekik wel een vrij belangrijke zelfregering verleend hebben.

Trouwens, zonder deze is de hierna volgende veldtocht tegen Giri ook moeilijk te begrijpen.

Op gelijke wijze wordt ook Madoera behandeld. Nadat dit in 1624 voor Mataram had moeten bukken, waarbij Pg. Balega, broeder van den Vorst Rd. Prasena sneuvelde, werd laatstgenoemde door Soeltan Agoeng als zoon aangenomen en kreeg de naam Pg. (later Pan.) Tjakraningrat ¹⁾. Hij werd begraven in Imagiri ²⁾.

Niet lang daarna trouwt Pg. Pekik met de jongere zuster van Agoeng: Ratoe Pandhan Sari. Het is een buitengewoon gelukkig huwelijk. Tot zover de Babad voorlopig. In dit verhaal zijn verschillende trekken op te merken.

¹⁾ Een mantri van Pg. Pekik in Soerabaja wordt genoemd in B.T.D.I., 275: Ng. Mangoendjaja. Wij komen op hem terug.

²⁾ Dit wordt bevestigd door zijn kleinzoon Troenadja, die hem Pg. Magirie noemt (d. J. VII, 92).

Blijkbaar voelt Agoeng zich thans zo zeker van Soerabaja, dat hij er Pg. Pekik meent te kunnen missen. Hij ontbiedt deze naar Mataram. Pekik voelt zich niet erg gerust, maar zijn vrees blijkt overbodig. Agoeng heeft het beste met hem voor. Daarop wijst zijn nieuwe woonplaats, dicht bij de Kraton (men zie de onuitgegeven kaart van Goens, op het Rijksarchief, no. 1256, waar het verblijf van den Pg. Soerabaja op staat aangegeven).

Een nog hechter band tussen Mataram en Soerabaja vormt het huwelijk van Pekik met de jongere zuster van Soeltan Agoeng. De Vorst is werkelijk allerbeminnelijkst, zingt de lof van Soerabaja's en Mataram's eenheid en gelijkheid, bezegeld door dit huwelijk. Formeel ondergaat Pekik's macht zeker geen vermindering, eerder een toeneming.

Ongetwijfeld is dit een gelukte poging van den bekwamen Agoeng om Pekik voor de Mataramse zaak te winnen. Dat deze poging werkelijk geslaagd mag heten, leert het vervolg der historie.

Een jaartal voor Pekik's huwelijk, evenals voor enkele volgende gebeurtenissen, trof ik aan in een Babad Momana of Mongmana, door Ir. J. L. Moens welwillend ter mijner beschikking gesteld. Het geschrift moet, blijkens de inleiding, omstreeks het midden der vorige eeuw samengesteld zijn door Pg. Aria Soerjanagara, luitenant-kolonel van de Staf, wiens letterkundige verdiensten zelfs door het Gouvernement gewaardeerd zouden zijn en aan wien een Gouden Ster van Verdienste is toegekend.

Het boek bevat een enigszins gewijde geschiedenis van Java met aan het slot een jaartallenlijst, zoals Raffles er ook een paar geeft.

Deze lijst heeft voor het huwelijk van Pg. Pekik het Javaanse jaar 1552, dat in A.D. 1630 begon. Vijf jaar na de val van Soerabaja (in 1625) lijkt een dergelijke verzoening niet onredelijk,

ook in verband met de volgende data. De door de strijd geslagen wonden hadden tijd gehad om te helen.

Dit Matarams-Soerabajase huwelijk vormt de inleiding tot een worsteling met den Priestervorst van Giri, wiens geheimzinnige heerschappij reeds menigmaal de opmerkzaamheid heeft getrokken.

Ook Cheribon werd in de koninklijke familie opgenomen. R. v. Goens deelt zeer positief mede, dat Amangkoerat I een dochter van den ouden Panembahan Cheribon tot moeder had. Soeltan Agoeng was dus voor 1620 met een dochter van Panembahan Ratoe gehuwd. ($\pm$ 1650). Merkwaardig is, dat de Sadjarah Dalem de afkomst dezer dame negeert en haar eenvoudig Rd. Ajoe Wetan, later: Koelon noemt (Sadjarah Dalem 134).

Karakter der Girische Heerschappij.

Welk karakter droeg het gezag van den Girischen Priestervorst?

De Panembahan van Giri heerste over een bepaald gebied, dat weliswaar de laatste tijd van zijn bewind sterk ingekrompen was (slechts vijf dorpen waren over gebleven), doch dat eertijds wel de havenstad Gresik zal omvat hebben, waaruit het geslacht was voortgekomen. Speelman schrijft in 1677: „Giery is een vrye heerschappye altoos gelaten en gebleven, sonder aan den Souscuhounan iets te contribueren als onderdanicheyt” (d. J. VII, 142). Schrieke spreekt dan ook van „den 80-jarigen *perdikan*-hoofd van het heilige Giri” (Tijdschrift Ind. T. L. Vk. LXV, 200). Toch was het niet daarop, dat zijn grootste vertrouwen rustte. Militaire kracht kon hij niet ontwikkelen. Zijn aanhangers waren geen soldaten, moest hij toegeven, konden het hoogstens worden (d. J. VII, 298).

Zijn macht bestond dan ook vooral in het geestelijk aanzien, dat hij tot aan de grenzen van de Archipel genoot. Bij

Schrieke (LXV, 137 - 140) vindt men een uitvoerig citaat uit het „Grondig verhaal van Amboyna 1621” over de betovering, welke hij op de Mohamedaanse Ambonezen uitoefende. Vorsten uit de Molukken waren bij hem ter scholing gegaan. Men beloofde de diens-ten, van hem en zijn dienaren ruimschoots met kruidnagelen, waarvoor men bij de Hollanders om een pas moest vragen. Deze diensten bestonden uit de zending van godsdienstleraren (die zich naast hun onderwijs ook wel met de handel onledig hielden) en het verstrekken van djimats („eenige brieven . . . met seeckere Javaensche mutskens, daer hij eenige heylicheyt . . . op schrijft” p. 139). Men zou daarom de volgende kringen van aanhangers kunnen onderscheiden:

- 1e. de talrijke familieden, die den Priestervorst tot op het laatste ogenblik trouw bleven (d. J. VII, 303).
- 2e. de Girische ingezetenen, op wie de heilige graven, de poesaka's en toverspreuken een overweldigende indruk maakten, op welke hij in geval van nood kon rekenen.
- 3e. een eindeloze schare van Midden-Java tot Ambon, die zijn gezag van verre ondersteunde.

Typerend is, dat de Soenan Amangkoerat II, die in zijn boezem het plan koesterde den gansen Panembahan met zijn geslacht naar de andere wereld te zenden, toch beweerde genegen te zijn „met hem te *consuleren*, hoe het best aanleggen zouden om met zijn broeder Poegar in broederlycke vrede en vriendschap te leven.” Toen de Panembahan trots weigerde zelfs naar Soerabaja te komen, vonden de Hollanders dit zo ongelofelijk brutaal, dat zij zich makkelijk tot een actie tegen Giri lieten verleiden (d. J. VII, 298).

De Soesoehoenan, zo heet het in een volgende boodschap, erkende hem als een *vader* en het kon hem „aan kennisse noch ervarentheijt om zyn hooght. ten

besten te raden niet ontbreecken” (d. J. VII, 299).

Hij is dus een soort vorstenadviseur, ja, als men het geval met Poeger goed beschouwt: een koningmaker.

Wij vinden hiervoor een zekere bevestiging in zijn laatste toespraak tot zijn gemeente, toen hij uitriep: „*uyt mijn geslagte zullen coningen van Mataram spruyten*”. Dit plan om een dynastie te stichten, waaraan hij zelf geen deel had (men merke op, dat hij niet zegt: Ik zal koning van Mataram worden!) kan niet een bedenksel van de laatste spannende dagen geweest zijn, maar hij heeft er natuurlijk reeds lang mee rondgelopen. Dat hij iemand uit zijn eigen familie pousseert, kunnen de veranderde omstandigheden in de hand gewerkt hebben. Troenadjaja, die waarschijnlijk zijn vorige kandidaat was, had de wapens neergelegd en was gekrist.

De gegevens uit Nederlandse bron, worden volkomen bevestigd door die der Javanen, welke wij, daar zij vrij laat zijn te boek gesteld, met grote omzichtigheid dienen te gebruiken.

Van een eigenlijk rijksgebied is bij de Soenans geen sprake. Wel vindt men stichtingen van moskeeën vermeld, maar geen veroveringen. Militaire expedities ontbreken. De Soenans overwinnen hun vijanden door wondertekenen, niet door heldendaden, hetzij dat uit het graf van Praboe Satmata duizenden bijen te voorschijn komen, die den indringer op de vlucht drijven, hetzij dat een in een kris veranderde kalam het werk voor den wonderman verricht. Als er gestreden wordt, beperkt men zich tot de verdediging. Ook het martelaarselement ontbreekt niet: Sèh Grigis, die zich boven het graf van Satmata laat krissen. De geloofspropaganda overschrijdt zelfs de nationale grenzen: Soenan Dalem zou 40 Chinezen in zijn dienst gehad hebben; ¹⁾ Kawistoewa had een

¹⁾ Deze „Pradjoerit tjina kawan dasa” zijn ongetwijfeld een herinnering aan de vele tot de Islam be-

Chinees als aangenomen zoon, geheten Endraséna.

De koningmakerij zien wij duidelijk gedemonstreerd in verhalen omtrent bezoeken van den Soeltan van Padjang, Senapati en Soeltan Agoeng aan het heilige Giri.

In dit opzicht kloppen traditie en contemporaine berichten volkomen.

Giri's wondermacht

Wat vormde nu de kracht van de Priestervorsten?

Vooreerst hun afstamming van de drie grote Soesoehoenans: Satmata, Dalem en Prapèn, waarvan de eerste tevens de grootste was. Zijn graf was en is nog het middelpunt van verering. Jacob Couper noemt hem „haren dooden Godt”. Voorts de kris „Calamoengjang”, welke, gelijk Couper schrijft, de Javanen „superstitieuselyck . . . veel virtuyten toeschryven” (d. J. VII, 302). De Soenan Amangkoerat II noemt hem bijzonder in zijn brief aan de Hoge Regering (D. 2/6-80, p. 331). Volgens de tegen-

woordig lopende overlevering zou deze wonderkris ontstaan zijn uit een schrijfen of kalam, welke de Soenan Giri naar de binnendringende lieden van Madjapahit zou geworpen hebben, waarop deze kalam van zelf in een kris zou zijn veranderd en aan het steken zijn gegaan, zodat de aanvallers moesten afdeinen.

Couper verhaalt daarentegen, dat bedoelde kris een „conincklyck geweer” uit Madjapahit zou afkomstig zijn, waaruit hij door den Soeltan van Demak (Rd. Patah?) geroofd zou zijn. Dat klinkt wel iets geloofwaardiger dan de historie van de rondwervelende kalam. Mogelijk berust deze legende op een onjuiste volksetymologie. Ook Raffles vermeldt de Madjapahitse herkomst van de kris (Hist. of Java, 2d. Ed. II, 119, 135, 137, 142/3).

Zeer belangrijk lijkt mij ook Coupers mededeling, dat aan deze kris werd toegekend een „seer quaaide ondeught van *hoovaardye*”. Deze bestond dan hierin, dat, terwijl de „Gieryse paepen voor desen zeer arm en nedrigh leefden”, zodra zij Kalamoengjang kregen „haar heylige nederigheyt in hooghmoe-dige regeersugtige wereltse gedagten” veranderde. Dit betekent, afgescheiden van de morele waardering, een belangrijke verhoging van prestige, door de kris veroorzaakt.

Wat nog geen enkele Vorst vóór hem gewaagd had, deed Amangkoerat II: hij nam de kris in beslag. De wijze, waarop dit geschiedde, wijst duidelijk het grote belang van het heilige wapen aan. Na de bezetting van het heilige graf, liet de Soenan den Panembahan c.s. gevangen nemen, „voor all zorg dragende om zeeckere Cris, Calamoengjang gent. in handen te crygen”. Daarna liet hij hem „ten spoedigsten” naar Soerabaja, zijn hoofdkwartier, overbrengen (d. J. VII, 302/3).

Kalamoengjang schijnt inderdaad de kern en ruggegraat van Giri's tovermacht

Noot; vervolg van pag. 203.

keerde Chinezen, die volgens Ma Huan in het eerste kwart der 15e eeuw de Javaanse kust bevolkten (N.J. Krom, Hindoe-Javaansche Geschiedenis, 1e dr. p. 441). De Babad Tanah Djawi beschrijft ons het Girische heir, dat tegen Pekik streed als bestaande behalve uit Modins, Santri's, Ketib's en Penghoeloe's, ook uit 200 tot de Islam overgegangene Chinezen (IX, 67/68, Uitg. Balai Poestaka).

Dr. Pigeaud meent, dat het aandeel der Chinezen aan de Pasisirbeschaving bijzonder groot moet geweest zijn en wees mij o. a. op het Chinees karakter der muren van Japara (vierkante vestingstorens even hoog als de stadswal, voorzien van kantelen). Het is ook opmerkelijk dat de Chinezen zelf hun komst in de Archipel in de 15e eeuw dateren en in verband brengen met de komst van een zekeren Sampo toa lang, dien zij gelijk stellen met den eunuch Tsjeng-ho welke in opdracht van keizer Yoeng Lo (1405-24) der Ming-dynastie grote tochten ondernam, o. a. naar de Archipel. Het is de enige maal, dat een Chinese dynastie, zij het tijdelijk, belangstelling koesterde voor de zee. Het is begrijpelijk, dat de Chinezen hun emigratie, overigens nooit bijzonder officieel gewaardeerd, daar de landverhuizers door het verlaten der voorouderlijke graven in Hao, kinderlijke pieteit, te kort schoten, vast knopen aan de enige maal, dat een Chinees monarch voor expansie over zee voelde. Een direct verband tussen de Chinese kolonisatie en de vermaarde reizen van Tsjeng-ho is in de van die reizen bewaard gebleven verslagen, niet te vinden. De Riwayat Semarang van Liem Thian Joe laat de Chinese geschiedenis dier stad met het jaar 1416 beginnen.

geweest te zijn, want na de bemachtiging van het toverwapen kunnen alle leden van het priestergeslacht gedood worden. Giri's kracht was gebroken.

Vermoedelijk waren er nog meer toverkrachtige krissen. Thans zijn nog bekend Kjahi Soera-angoen-angoen en Mahesa Soendari. Eerstgenoemde wordt reeds in 1698 vermeld, toen hij door Rd. Mangoenkoesoema gebezigd werd in een strijd tegen Balambangan (Rapporten v/d Commissie in N. I. voor Oudheidk. Onderzoek 1907. p. 254). Daar hij in 1698 het vermelden waard was, zal hij toen wel reeds een respectabele ouderdom bezeten hebben en bestond dus ook wel in de tijd der Priestervorsten. Evenzo zijn metgezel. Trouwens, beide worden in de overlevering te zamen genoemd en zouden tegelijk vervaardigd zijn uit een ijzeren staf (tjis) door Soenan Prapèn. Deze staf zou reeds diensten hebben bewezen aan Soenan Praboe Satmata, toen hij op pelgrimsreis naar Malakka, met deze tjis tijdens een storm de kokende golven spleet. Onwillekeurig herinnert deze staf aan de ijzeren pelgrimsstaven van Boeddhistische monniken in China, die soms een respectabel gewicht hadden.

Vinden wij deze ijzeren staf soms terug bij Valentijn, waar hij ons verhaalt van een „toover-ijzer en toover-ringen”, die de Panembahan altijd bij zich droeg? (Val. III, 382).

Natuurlijk stond iemand, die over dergelijke hulpmiddelen beschikte, in verbinding met hogere machten.

Couper schildert ons den 80-jarigen grijsaard, hoe hij „zyn heele geslagte, die, vermits zyne hooge jaren, vry veel waren,” met alle Giriërs had laten samenkomen, „als wanneer een groot becken vol benjuin (benzoë-hars) in de brandt stack, zeggende, na eenig preutelen binnens monts: „Ick heb de coninck der dZyms (=djins, geesten) in den roock gesproocken, die me belooft heeft, datter op yder van myn zoons

duysent geesten zullen passen . . . tgene die luyden voor zoo onfeylbare propheetie aannamen, als off het een engel uytgesproken hadt” (d. J. VII, 299/300).

Hij maakte zijn aanhangers dus onkwetsbaar en zij vochten dan ook met onversaagde moed, tot op het ogenblik, dat hun onkwetsbaarheid slechts schijn bleek en zelfs de grijze Panembahan zwaar gewond ineenzeeg (d. J. VII, 301/2). Doch voordien hadden zij een blind vertrouwen in hem gehad, daar, gelijk de Hollanders hem ons schilderen, die „slimme Machometaanse paap . . . zyn vercierde boeveryen voor *oraculen* by alle *grooten* (wist) te doen estimeren. (D. 29/9-76, p. 236/7) Hij was „voor een afgodt geëert”.

De Mohammedaanse Ambonezen hielden den Girischen Panembahan, „voor haren afgodt”. Zij hielden „uyt der maten veel van desen paus, ja, beelden haer in, dat hij de doode menschen levendich can maecken”. (Schrieke, Prolegomena. Tijdschr. Ind. T. L. Vk. LXV, pag. 139/40).

Dit over de wijdverbreide invloed van den Panembahan Giri.

Kadjoran en Giri.

Wanneer wij Panembahan Giri met Kadjoran vergelijken, treft ons de sterke overeenkomst. Reeds de oude Hollanders viel hun gelijkenis op en zij noemden Rd. Kadjoran Pan. Giri's „confrater”.

Ook in Kadjoran zetelt een bejaard wonderman bij heilige graven; ook deze omringt een talrijk, verknocht geslacht. Ook Kadjoran is waarschijnlijk een apart gebied geweest („surrounded”, zegt Raffles, zie noot), met een oude heilige grafstede, dat den Soenan geen schatting verschuldigd was. Ook zijn invloed strekt zich over een enorm gebied uit en blijft nog jaren na zijn dood merkbaar.

Beiden genieten een afgodische verering; terwijl landgenoten huiveren hen

aan te tasten, maken zij omgekeerd anderen onkwetsbaar.

Geen hunner begeert echter de heerschappij, maar zij wijzen die anderen toe. Beiden doen voorspellingen, die een politiek karakter dragen en in de berichten soms bijna gelijk luiden. Men oordele:

Pan. Giri had „gespargeert . . . datter in 't Mattaramse ryck in corten een groote *veranderinge* soude voorvallen” (D. 29/9-76, p. 236).

Rd. Kadjoran had „al langs voorsegt, datter een *ander* Conincq in de Mataram regeeren most” (D. 28/7-77, p. 239).

Beiden koesteren politieke aspiraties, maar niet voor zichzelf. Het zijn geen kroonpretendenten, maar koningmakers.

Deze eigenschap viel ook de Nederlanders op en zij uitten hun bevreemding en achterdocht in beide gevallen.

Panembahan Giri „tot nu toe door de Javanen voor een grooten *heyligen* geagt. . . en staande de rebellye van Troenadjaja en andere *syn rol en personagie al vry lang en breet onder den schyn van heylige heerschappye gespeelt* en niet veel goets voor 't gemeene beste en voor de Compagnie gebrouwen hebbende” (D. 30/5-80, p. 306). ¹⁾

Rd. Kadjoran heeft zich naar het gebergte terug getrokken „in *schyn om aldaar een gerust geestelyk leven te lyden*”, doch men vermoedde dat heel Midden-

Java naar zijn pijpen danste (d. J. VII, 198).

De combinatie van ascese en imperialisme leek hun een duivelse list.

Beiden zijn of worden sterk anti-Hollands of anti-Christelijk. Ook nu weer een sterke overeenkomst in de omschrijving daarvan door de Nederlanders: Panembahan Giri had „in de Mataram . . . laten verluyden, dat de Mattaramsche regeringe, zoo lang de *Hollanders* daer waren, *ongeluckigh* souw zijn (D. 29/9-80, p. 236).

Raden Kadjoran beweerde, „dat God en hunnen propheet het Javaanse land *nooyt weder zeegenen* zal, zoo lang de *Caffers* of ongeloofigen . . . daarin gedooft komen te worden” (d. J. VII, 199).

Natuurlijk zijn er ook enige verschillen, doch deze acht ik van secundaire aard. Kadjoran, in het hart van Java zetende, is nauw met het Mataramse Vorstenhuis verwant. Bij Giri, die in de Pasisir woont, blijkt daar nagenoeg niets van.

Daarentegen is diens invloed meer internationaal, interinsulair, terwijl Kadjoran slechts in het Javaanse taalgebied vereerd wordt. Toch stamt hij bij slot van rekening ook uit een Pasisirgeslacht, waarvan hij zich zeer goed bewust was.

Kadjoran en Giri vertonen echter zoveel overeenkomsten, dat zij ongetwijfeld als verwante verschijningen dienen beschouwd te worden. ²⁾

1) Valentijn (III, 381) beweert, dat Panembahan Giri, na den Pg. Soerabaja in de val te hebben gelokt, zich „(om de wereld te blindhokken) tot het *geestelyk* leven” begeven had.

Beiden worden verondersteld over de bezetting van de Sitinggil enige medezeggenschap te hebben: Kadjoran gebiedt Poeger, naar de Mataram terug te keren om zijn vader Tegalwangi op te volgen (d. J. VII, 153). Poeger komt wel niet, doch noemt hem *syn vader* Radeen Cadjoran.”

Amangkoerat II wil den Panembahan raadplegen, hoe het best aanleggen zouden om met zijn broeder Poegar in broederlijke vrede . . . te leven” (d. J. VII, 298). Het verzoekt hem „over de zaken van zijn hooght. zijn sentiment te geven, alsoo den Sousouhouan hem als een *vader* erkende” (d. J. VII, 299).

Merkwaardig, dat de twee strijdende broeders beiden zowel Kadjoran als Giri de eretitel van *vader* gunnen.

2). Ter aanvulling van mijn artikel: Het Kadjoranvraagstuk, diene nog het volgende, dat ik bij Raffles (History of Java, 2d. Ed. vol. II) vond. Het eerst spreekt de grote

Luitenant Generaal over Rd. Kadjoran als over een „Sheik Kajuran, a crafty Arab chief of Madúra”, die met Troenadjaja Galengsong e.a. een verbond sluit. Blijkbaar wordt de krijgsraad van Maart 1677 bedoeld (p. 178).

Daarna bevestigt Raffles (p. 223), op grond van Javaanse bronnen, het verhaal, dat wij in de Babad Alit vonden (Djawa XX, 282/3) Pg. Poeger later Pakoeboewana I, zou zelfs een zoon zijn van „Pangéran Kajuran” schoonvader van Troenadjaja, die zich later in de „southern hills” vestigde en daar de naam van Panambahan Ráma aannam. Bijna gelijktijdig met dezen zoon van Kadjoran, schonk ook de Ratoe Mangkoerat het leven aan een misvormd en onvolgroeid kind, dat de Soenan naar Kadjoran zond, daar deze de naam had „to deal in witchcraft”. Kadjoran doodde het ongelukkige worm en zond er zijn eigen kind voor in de plaats. De moeder van dit kind was een dochter van Pg. Poerbaja (II), jongeren broeder van Sceltan Agoeng, zodat Poeger van moederszijde toch van vorstelijken bloede was

„But,” say the Javan writers, „as the present princes of Java are descendants from Pakubwana, this

Soenan Kalidjaga van Kadilangoe.

Het type van Kadjoran en Giri vinden wij terug in de enigszins nevelachtige gestalte van Soenan Kalidjaga, een der 9 wali's, die in nauw verband met het Mataramse huis staat. Dr. Pigeaud, die mij op zijn figuur opmerkelijk maakte, meent, dat wij hier met een historische figuur te maken hebben (Javaanse Volksvertoningen, 366). Toch heeft zijn gestalte reusachtige afmetingen aangenomen, waarvan evenwel verschillende karaktertrekken ook bij Giri-Kadjoran voorkomen. Hij beschikt over een gewijde poesaka, nl. een koelambi, vervaardigd uit het bidkleed en de slendang van den Profeet, die in de moskee van Demak, juist toen de wali's er aan het dikirren waren, uit de lucht kwamen vallen. Op raad van Soenan Bonang werden zij nog eens omhoog geworpen en kwamen toen in de schoot van Kalidjaga terecht.

Hij heeft een vaste woonplaats Kadilangoe bij Demak, waar later een geslacht van pangerans van Kadilangoe verbleef.

Noot; vervolg van pag. 206

story is not talked of in public; although in private societies there are many who put faith in it." Dit laatste ondersteunt mijn veronderstelling, dat dit verhaal een later ontstane overlevering uit de kring van geestverwanten of nakomelingen van Kadjoran zou zijn. Raffles' laatste vermelding van Kadjoran is op p. 257 in zijn Chronological Table of Events onder het jaar 1441: „Kajóran surrounded". Waarschijnlijk wil dit zeggen, dat in A.D. 1519 de plaats Kadjoran met een muur werd omringd.

¹⁾ Er bestaat een streven om ook aan Cheribon, met name aan den stok-ouden Panembahan Ratoe, een dgl. rol toe te kennen.

Bij v. Goens (358) wordt hij uitgenodigd om een vergadering bij te wonen, in Mataram, waarop hij „hoewel ongaerne, uijt vreesse gecompareerd is". Hierna wordt aan Agoeng de titel van Soesoehoenan Ingalaga Mataram toegekend: door een zekeren Radin Aria Wiera Nata Pada, hij zelf wordt dan Panembahan Cheribon. v. Goens stelt het verhaal na de verovering van Soerabaja (1625), wat enigszins moeilijk is te rijmen met het voorkomen van den Soesoehoenanstitel reeds in 1624. In 1636 reisde de grijze Panembahan nogmaals naar Mataram en werd daar zeer goed ontvangen (D. 1636).

Een andere voorstelling geeft Valentijn van deze historie, blijkbaar uit Cheribonse bron (III, 356). Na

Ki Pamanahan en Soeltan Padjang e.a. zijn zijn leerlingen. Wanneer deze twee twist krijgen over het aan den eerste beloofde Mataram, komt Soenan Kalidjaga tussen beiden, ten gunste van Ki Pamanahan.

Zonder zich te laten aandienen treedt hij de Padjangse Kraton binnen, spreekt den Soeltan in het laag-Javaans aan en noemt het tholé. De houding van Ki Pamanahan en den Soeltan is daarmede volstrekt in overeenstemming.

Soenan Kalidjaga ontmoet Senapati na zijn onderhoud met de Rara Kidoel. Ongevraagd geeft hij hem het advies zijn Kraton te ommuren, en wijdt de grond door haar met water uit een klapperdop te begieten.

Op raad van Mandaraka gaat Senapati de heilige koelambi vragen, die zijn nakomelingen de regelmatige opvolging over Java zal verzekeren, en krijgt hem ook. Afgezien van de vraag, of deze feiten wel historisch juist zijn, kan het moeilijk ontkend worden, dat zowel Giri als Kadjoran gemeend hebben, in Kalidjaga's voetstappen te moeten treden. ¹⁾

de verovering van de meeste bij name genoemde gewesten van Java, zou Agoeng door zijn schoonvader Panembahan Ratoe, waarmede hij in grote vriendschap leefde, verzocht zijn den koning van Bantam te beoorloggen. Nadat dit zonder veel succes geschied was, ontbood Agoeng den Cheribonner naar de hofstad, waar hij hem „zeer plegtig en met veel heerlijkheid van de poort Tadie" (hij kwam dus overzee), afhaalde, „even gelijk hij gewoon was de grootste koningen in te halen, ontziende zich niet, om een halve dagreis van zijn hof dien vorst tegemoet te gaan, alleen maar om de achting, die hij voor hem had, te toonen." Na drie dagen had Panembahan Ratoe van den Soenan alle zeestranden ekegen van Cheribon af tot Semarang toe. De dankbare Panembahan verzocht nu den Keizer zijn volkeren op de aloen-aloen te vergaderen en had toen gesproken: „Door den wille des Allerhoogsten Gods geve ik heden aan den Soesoehoenan Ingalaga... den naam van Sulthan Abdoel Kahar Ibn Mataram". Daar de sultanstitel door Agoeng in 1641 erlangd werd, maar niet van Cheribon doch rechtstreeks door een gezantschap naar Mekka, terwijl toen waarschijnlijk Pan. Ratoe ook niet in Mataram geweest is, moet dit verhaal, dat wel in een zeker verband met het eerste staat, dienen om de grootheid van Cheribon nog te verhogen. Nog fraaier wordt de geschiedenis in Dag-register 1 Oct. 1684 (aangehaald in Priangan III, par. 64), waarin de sultanstitel reeds aan Senapati zou zijn toegekend, alwaar door Pan. Ratoe.

De Cheribonse Babad (uitg. Rinkes) weet, merk-

Verhouding tussen Giri en Soerabaja.

Niettegenstaande de hoge geestelijke houding, die de Priestervorst placht aan te nemen, kunnen wij toch niet aannemen, dat al het aardse gewemel hem volstrekt niet raakte. De pausen te Rome, waarmede de Nederlanders den Girischen heilige gaarne vergeleken, hebben toch ook wel zeer wereldse politiek gevoerd, niettegenstaande hun hoge geestelijke aspiraties. En zo hoeven wij ons niet te verbazen over de geschillen tussen den geestelijken Giriër en den wereldlijken Soerabajaan.

Hoe was de verhouding tussen Giri en Soerabaja eertijds geweest? De heerschappij van Soerabaja droeg een gans ander karakter dan die van Giri. Was laatstgenoemde ook geestelijk van aard, de eerste was van het gewone wereldse soort. Zij strekte zich uit over een groot deel van de Oosthoek, tot Balambangan toe, ja zelfs tot in West-Borneo (Landak) zou zij gereikt hebben. Zij was ook niet heel oud, ook niet zo eerwaardig. Of-schoon er bij Soerabaja het heilige graf van Soenan Ngampel ligt, gaat de stamboom der Soerabajase Vorsten in Sadjarah Dalem niet verder terug dan tot den vader van Pg. Pekik. De handelsbeweging schijnt de politieke suprematie maar traag gevolgd te hebben, want als de Hollanders in die streken een factorij willen stichten, kiezen zij hiervoor nog Gresik, en niet Soerabaja. Toch stond deze haven toen al onder Soerabajaas gezag. Onder Senapati's regering is Soerabaja waarschijnlijk omhoog geklom-

men en vormde het middelpunt van een anti-Mataramse alliantie. Toen heeft de Priestervorst wellicht zijn wereldlijk gezag over Gresik verloren, wat hem des te meer moest grieven, omdat van hieruit zijn voorvader, de grote Soenan Praboe Satmata zijn zetel op de Giriberg had gevestigd.

Dit verlies vermocht zijn geestelijk aanzien niet te breken, zelfs niet in Soerabaja, maar tussen de oude geestelijke heerschappij van Giri en de nieuwe Soerabajase moest een verkoeling ontstaan. Een toetssteen daarvoor vinden wij in beider verhouding tegenover de Compagnie. Coen deelt mede, dat Giri de Bandanezen steunde. (Bescheiden II 65). Elders wordt vermeld, dat de Mohamedaanse Ambonezen hem als het ware op de handen droegen. Ook in tegenovergestelde richting zal zijn geestelijke macht wel groot geweest zijn. Deze dateerde niet van vandaag of gisteren. Reeds op het einde der 15de eeuw werd zijn madrasah bezocht door Vorsten uit de Grote Oost, die op de berg van Giri de Islam wilden leren kennen (Val. II 291).

Deze gezindheid bereidde den Priestervorst niet voor tot een vriend der Europeanen. De weinige malen, dat hij met hen in aanraking kwam, toonde hij zich in de regel weinig toeschietelijk. De eerste keer scheen al heel weinig goeds te beloven. Eind 1615 waren een tweetal posthouders uit Gresik door „die van de Goenong Boekit” vermoord, terwijl de overige Hollanders „noch dagelick met vier ende sweert mede gedreycht” werden (Coen, Bescheiden II, 65).

Soerabaja daarentegen was van den aanvang af veel tegemoetkomender, gelijk trouwens tegenover alle vreemdelingen. Volgens Coen waren „d'onsen van voorsz. coninck (d.w.z. die van Soerabaja) . . . meer gefavoriseert geweest, dan van eenige in geheel Indien”.

Bovendien deed het steeds dreigender wordende Mataramse gevaar omzien

Noot; vervolg van pag. 207
waardigerwijze van deze bijzondere rol van Cheribon niets, evenmin als de Mataramse.

De kern van het verhaal vormen de door den Cheribonner aan Mataram gebrachte bezoeken en de vriendelijke behandeling daar ondervonden, die door de overlevering aan de garnalenrivier tot iets geweldigs is opgeblazen. Het verhaal bij v. Goens, in Mataram opgevangen, ziet er vrij sober uit en lijkt geloofwaardig. Wij moeten dus Cheribon als koningmaker uitschakelen.

Cheribon gaf geen titel, doch kreeg er een, nl. die van Panembahan.

naar een krachtige bondgenoot en dit scheen de Compagnie te kunnen worden. Vandaar een groeiende vriendschap tussen Soerabaja en Batavia, die men aan de Kali Mas niet makkelijk vergeten zou.

De moord op de twee Nederlanders wekte bij den Soerabajasen koning verontwaardiging, welke Coen weliswaar niet zo ernstig opvatte, maar dat was zo zijn gewoonte om de Inheemschen niet te veel te vertrouwen.

Daarentegen vermocht de koning niets tegen den Priestervorst. „Wie sal den paus in den ban doen?” heette het. Het heilige Giri was onaanastbaar. Vermoedelijk hangt met dit verschil in politiek ook een onderscheid in levensbeschouwing samen. Het zal wel niet toevallig zijn, dat men den Pg. Pekik, zoon van den laatsten Soerabajasen koning het auteurschap van de Damar Woelan en enige soeloeks in de schoenen schuift. Dit is niet bij uitstek orthodox Mohamedaanse literatuur. Pekik zullen wij ons te denken hebben als een overbrenger der oude, ietwat geïslamiseerde Oost-Javaanse Hindoe-cultuur naar het nog boerse Mataram. Giri was ongetwijfeld strenger Mohamedaan; vandaar ook een verschil in politiek tegenover de kafirs.

Tegen de achtergrond der rivaliteit van Giri en Soerabaja zal men ook de verhalen kunnen zien, die de Babad doet over Senapati's bemoeienis met de Oosthoek. (I, 181 vlg).

Eerst schrijft Senapati hem, een vroeger gedane voorspeling omtrent de grootheid van het Mataramse Huis waar te maken. De Giriër laat dan Senapati bevelen naar de Oosthoek op te rukken. Het is de wil Gods, dat er een nieuwe tijd komt. De heer wordt dienaar en de dienaar wordt heer.

Het Girische orakel speelt dus Senapati tegen Soerabaja uit. De Soerabajaan is echter niet verlegen en roept een groot verbond van boepati's bijeen, wier leger-

macht zich in Djapan opstelt. De twee legers staan gereed om elkaar aan te vallen, wanneer er een bode uit Giri verschijnt met een brief. De oorlog is verboden en de twee kampioenen moeten een keuze doen tussen doos en inhoud. Soerabaja kiest de inhoud, voor Mataram blijft de doos over. Nadat men uiteen gegaan is, verklaart Soenan Giri de keuze ten gunste van Senapati. Wie het land, de doos heeft, bezit ook de bewoners, de inhoud.

Voorlopig is dus de beslissing nog uitgesteld.

De kwestie wordt weer acuut onder Soeltan Agoeng, wanneer Soerabaja, de aanvallen van Mataram moede, opnieuw een coalitie vormt en dan den Pandhita van Giri om toestemming vraagt, Mataram te verwoesten. Deze weigert, maar de verbondenen storen zich hier niet aan.

Ongetwijfeld heeft men zich van de (minstens) geestelijke bijstand van Giri trachten te verzekeren, zonder resultaat evenwel. Dit hield zich afzijdig en zag onbewogen Soerabaja's val aan. Wij menen den groten heilige van de berg Giri geen al te groot onrecht aan te doen door bij hem, naast zijn goddelijke ingevingen, ook nog wat wereldse wijsheid en begeerten te veronderstellen.

Wij zullen hierna zien, hoe meesterlijk Soeltan Agoeng de antipathie tussen Giri en Soerabaja heeft weten te gebruiken om eerstgenoemde grootmacht te vernederen.

Pekik tuchtigt Giri. 1635 ?

De Babad vervolgt:

Na een lange tijd laat de Vorst Kdj. Ratoe Pandhan Sari ontbieden. Zij vraagt, wat hem scheelt. Agoeng antwoordt, dat slechts één Pandhita hem geen hulde bewijst, n.l. die van Giri. Het beste zou zijn, als zijn schoonbroeder Giri verwoestte, want zij zijn van een priesterlijke stam.

Pekik belooft Giri ten onder te brengen en neemt met zijn vrouw afscheid. De Pandhita van Giri bemoedigt de zijnen. Hij heeft een aangenomen zoon, een Chinees Endrasena en 200 man. De Soerabajanen worden eerst verslagen en trekken terug. Ratoe Pandhan Sari, dit ziende steekt de vluchtelingen een hart onder de riem, door het uitdelen van geschenken. Het resultaat blijft ook niet uit. Die van Giri vluchten en de Pandhita wordt gevangen genomen, smeekt zelfs om zijn leven. Het Soerabajase leger eist zijn dood, maar Pekik voorspelt, dat pas zijn kleinzoon Giri verwoesten en hem, die dan Pandhita zal wezen, doden zal. De buit staat Agoeng aan zijn schoonbroeder af. De Pandhita krijgt vergiffenis. Dit verhaal komt in nog fraaier vorm bij Hageman voor (Indisch Archief, 2e Jaarg. dl. IV, p. 154) „De historie meldt, dat deze prinses (n.l. Pekik's vrouw Wandan-Sari) in het gewaad eens mans verkleed, opnieuw de vluchtende Mataramsche benden verzamelde en tegen Giri aanvoerde, met dat gelukkig gevolg, dat de priester vorst in zijn verblijf overrompeld en gevangen genomen werd (Crawfurd, III, 335, 499, R. v. E. I, I. Kron. 477). Hij (Panemb. Kawisgoewo of Mas Wetan) werd vervolgens naar Mataram vervoerd”.

De Babad Mo(ng)mana geeft voor de oorlog met Giri het Javaanse jaar 1557 op, dat 17 Juni 1635 begon en op 5 Juni 1636 eindigde. In dit verband is het Compagnies bericht merkwaardig van een tocht van de „koning van Soerabaja” naar de Mataram, dat wij vinden in Dagregister 14 en 16 Juni 1636. Op de eerste datum wordt gemeld: „Item compt van Grisse een balouw (=vaartuig) . . . . rapporterende, hoe den coninck van Surbajja op sijn vertreck stont om naer den Mataram te verrijzen”, wat bevestiging vindt in de aantekening van twee dagen later: „Noch arriveren ten selven dagen . . . . twee

vaertuijgen van Grisse met . . . welke rapporteren, dat den coninck van Surbajja twee dagen nae haer affseijlen met hondert stux tingans over Samarangh naer de stadt Mattaram soude vertrecken”. Dit is een zeer gebruikelijke route in plaats van de bezwaarlijke landtocht. Daar wij voor de reis van Gresik naar Batavia gerust enige dagen mogen nemen, valt dus het voorgenomen vertrek net nog in het Javaanse jaar 1557. Waarschijnlijk is deze reis over zee van den Soerabajasen koning niets anders dan de terugkeer van Pg. Pekik na zijn overwinning (of liever die zijner vrouw) op Giri.

Opmerkelijk is de bijzondere rol van Ratoe Pandhan Sari in deze veldtocht. Een Javaanse Kenau! Tegenover haar initiatief valt de lijdzaamheid van Pekik op. Was hij meer een man van denken dan van doen? Een cultuurmens tegenover de krachtfiguren uit het Mataramse binnenland, onder wie zelfs de vrouw door bijzondere energie uitblonk?

De Girische veldtocht mag men gerust als een belangrijk politiek succes van Agoeng beschouwen. Zijn vroegere tegenstander Pekik bestreed nu te zijnen bate zijn anderen vijand, den Vorst van Giri. De smeulende tegenstelling tussen Giri en Soerabaja werd ten voordele van Mataram benut. Hoe was na deze bestraffing van Giri de positie van deze kerkelijke staat? De Babad Meinsma verhaalt (I, 248), dat den Pandhita al zijn zonden door Agoeng vergeven werden, wat op zijn minst moet betekenen, dat er weer een dragelijke verhouding tussen Mataram en Giri ontstond; vrij zeker mocht de priester vorst weer naar zijn berg terugkeren, want in Mataram zou hij geweest zijn als een vis op het droge, buiten zijn element, de heilige sfeer van Giri.

De schatten uit Giri meegebracht, wilde Agoeng niet houden, doch hij schonk ze alle aan Pekik. De Babad Tanah Djawi (uitg. Balai Poestaka), voegt

hier nog aan toe, dat deze ook alles wat op de berg van Giri was, kreeg. (IX, 76). Werd hieronder een soort opperheerschappij van Soerabaja over Giri verstaan? In ieder geval had Agoeng's gezag de schaal van Soerabaja doen doorslaan ten nadele van den Panembahan van Giri.

Ter nadere identificatie van dezen Pandhita diene nog het volgende.

De laatste priestervorsten.

Voor de namen der priestervorsten bezitten wij twee bronnen.

Ten eerste een opstel: J. A. B. Wiselius, Historisch onderzoek naar de geestelijke en wereldlijke Suprematie van Grisee op Midden- en Oost-Java gedurende de 16e en 17 eeuw (Tijdschr. voor Ind. T. L. & Vk. XXIII, 458-509).

Dit artikel gaat in hoofdzaak terug op een Javaans handschrift, dat de schrijver zelfs niet bij name noemt, doch dat de geschiedenis der Girische priestervorsten moet bevat hebben. Hij geeft wel een groot aantal blijkbaar authentieke tjandra sengkala's.

Dan is er een *Serat Babad Gresik* (handschrift), een jonge proza-Babad, die echter ook grootendeels over Giri handelt en zo groote overeenkomst met het bovengenoemde opstel vertoont (in jaartallen en persoonsnamen), dat het niet te gewaagd is te veronderstellen, dat beide teruggaan op een gemeenschappelijke bron, die dan wel het door Wiselius gebruikte handschrift zal moeten wezen, vermoedelijk een berijmde babad, die tot dusverre onvindbaar bleek.

Het ligt niet in onze bedoeling de ganse stof dezer geschriften thans onder de ogen te nemen, doch wij zullen ons beperken tot de drie priestervorsten, die den ook in de Babad Tanah Djawi bij name vermelden Soenan Prapèn opvolgden. Dezen waren: Panembahan Kawistoewa, Panembahan Agoeng en Panembahan Maswitana (opgevolgd

door een gelijknamigen Pangeran). Dit drietal komt zowel bij Wiselius als in de Gresikse proza-babad voor. De aanwezigheid van een Pangeran naast een gelijknamigen Panembahan is vrij zeker te verklaren uit een titelverlaging. De ene partij wenste de oude waardigheid te handhaven, de andere legde zich bij de capitis diminutio neer. De Pangeran en de Panembahan Maswitana zijn dus wel één figuur.

Het is uiterst lastig deze lijst ook uit andere bronnen te controleren, daar wanneer de Girische priestervorst ter sprake komt, men hem in de regel slechts bij een titel aanduidt: Pandhita, Radja Boekit, der Mahometisten Paus en dgl. meer, evenals dit met den Paus te Rome vaak het geval is.

Wij kennen door de opgave van den Kommandeur Jacob Couper, onder wiens leiding het gevecht bij Giri plaats had, waar nagenoeg het hele geslacht der priestervorsten te gronde ging, de namen van alle familieleden van den laatsten Panembahan, behalve die van hem zelf (d. J. VII 303). Gelukkig wordt de naam van zijn opvolger genoemd: „Raden Witana”. Wij zullen in deze wel den Pangeran Maswitana mogen herkennen.

Panembahan Agoeng van Giri

Hiermede kennen wij ook zijn vader en voorganger: Panembahan Agoeng, die in 1680 zo tragisch om het leven kwam, wat met Hageman's onderstelling klopt, dat wij hier te maken hebben met „Panembahan Ageng, alias mas Wetan, de V. in de nederdalende linie sedert den eersten soesoehoenan” (Algemeene Geschiedenis van Java . . . III Boek, V. Hoofddeel, par. 92, Tijdschr. voor Ind. T. L. & Vk. dl. II, p. 54). Daar, gelijk wij zien zullen, hij volgens de Sadjarah Dalem gehuwd was met een dochter van Pg. Pekik (+ 1659), wordt deze identificatie nog verstevigd.

Uit de weinige bijzonderheden, die

omtrent zijn leven bekend zijn, blijkt toch wel, dat de titelnaam van Panembahan Agoeng voor deze merkwaardige figuur volstrekt niet misplaatst is.

Wij kennen het eindpunt van zijn bewind, doch wanneer begon hij te regeren? Zeer zeker vóór 1659, daar Valentijn (III, 381) den martelaar van 1680 als dezelfde persoon beschouwt, die debet is aan de dood van Pg. Pekik in eerstgenoemd jaar. Wij moeten ook bij iemand, dien het nageslacht Agoeng noemt, geen al te korte regering veronderstellen.

Gelijk wij zagen, werd ongeveer 1635 Giri vernederd en de priestervorst naar Mataram gebracht. Een dgl. ongelukkig feit in het begin zijner regering is bij een Panembahan Agoeng ondenkbaar; dit moet dus een andere vorst zijn. Op zijn vroegst begon de regering van Agoeng kort na 1635 of eigenlijk pas na de dood van den verbannen vorst in Mataram. Wiselius stelt die op het jaar 1638. Een 42-jarige regering is voor den op 80-jarige leeftijd gesneuvelden Agoeng zeer redelijk. Ten overvloede maakt ook de Babad Tanah Djawi (I, 248) onderscheid tussen den Pandhita, die door Pekik werd gevangen genomen en den Pandhita, welke door diens kleinzoon werd gedood.

Wiselius geeft voor de periode 1638-1680 twee regeringen, met als scheidingspunt het jaar 1660. Daar de Girische priestervorst Amangkoerat I niet als Soenan zou erkend hebben, besloot deze aan die halstarrigheid een einde te maken. „In 1660 liet hij hem door een Poenggawa vermoorden, veranderde den titel van het Girische opperhoofd van Panembahan in Pangeran en stelde een afzonderlijk wereldlijk hoofd over Grisse aan.” (p. 496).

Hier heeft blijkbaar een verwarring met de gebeurtenissen van het jaar 1680 plaats gevonden, daar Wiselius vervolgens verhaalt, dat over Gresik (in 1660 dus) de regent Naladika werd aange-

steld, die inderdaad pas 20 jaar later optrad (vgl. Val. III, 384).

De moord op een Girischen priester-vorst heeft ook, mede op grond van Valentijn, in 1660 niet plaats gehad, doch wel is het zeer waarschijnlijk, dat in dat jaar een machtsvermindering van Giri heeft plaats gevonden. De titel van Panembahan is Pangeran geworden en het grondgebied is besnoeid. Inderdaad treffen wij na 1660 de *Pangerans*-titel in verschillende bronnen aan (D. 3/9 - 63, D. 22/6 - 64, 30/11 - 1675), terwijl de priestervorst, toen hij de kans schoon zag, zijn oude titel weer aannam (d. J. VII, 116) en op meer dorpen beslag legde, dan waarop de Soenan hem recht had gegeven (Val. III, 382). Hij bleef trots en hooghartig, tot het bittere einde toe. Wij komen hierop terug.

Is Agoeng's directe voorganger Panembahan Kawistoewa geweest? Dan is hij wellicht de in 1622 door Jan Pz. Coen genoemde „*Panabahan* Giry, representeerende 't hooft der geestelijkheid in deze quartieren” (Coen, Bescheiden IV, 272). Deze zou, door de vijandschap van den Adipati van Soerabaja, zijn Soenanstitel voor die van Panembahan hebben moeten verwisselen, aldus Wiselius. Inderdaad waren Soerabaja en Giri slechte vrienden, maar of de macht van den Soerabajasen vorst zo ver ging, dat hij, die in 1615 den Priestervorst nog ontzag, pas enige jaren te voren in staat zou geweest zijn een dgl. ingrijpende titelwijziging tot stand te brengen, lijkt mij onwaarschijnlijk.

Wij komen thans tot het volgende, uiterst magere lijstje der laatste priestervorsten:

Kawistoewa: (reeds Panembahan in 1622?, regeerde tot 1635?, overleden 1638?).

Panembahan Agoeng: (begon te regeren in 1638?, gedegradeerd tot Pangeran in 1660? gedood in 1680)

Pangeran Maswitana: Na 1680.

Vermoedelijk heeft dus Hageman gelijk, wanneer hij den door Pekik, of liever door diens echtgenote verslagen priester vorst Panembahan Kawistoewa noemt.

Pekik wordt schoonvader van Tegalwangi.

± 1640.

Terloops vermeld de Babad Meinsma (I, 258), dat Agoeng's zoon, Pg. Dipati Aria Mataram (d.i. de latere Tegalwangi), huwde met Rd. Mas Alit, dochter van Pg. Pekik, die dan weer een dochter zou zijn van Pekik's Mataramse gemalin Ratoe Pandhan Sari. Ofschoon ook de Sadjarah Dalem dit laatste beweert, lijkt het toch onwaarschijnlijk. Volgens Speelman en van Goens werd Amangkoerat II in 1642 geboren en daar zijn moeder twee kinderen ter wereld heeft gebracht, waarvan hij het jongste was (zij stierf volgens de Jonge VII, 190 40 dagen na zijn geboorte), kan haar huwelijk met Amangkoerat I dus op zijn laatst in 1640 gesloten zijn. Het huwelijk harer moeder moet na de verovering van Soerabaja in 1625, doch eerder wat later zijn gesloten, b.v. in 1630, gelijk de Babad Momana geeft. De ruimte tussen het geboortjaar van haar eerste kind (1626 op zijn allervroegst) en de huwelijksdatum van haar dochter (1640, is dan wel wat krap, zelfs voor een Kratonprinses uit de oude tijd. Daarom lijkt het meer voor de hand te liggen, dat de vijandelijkheden tussen Mataram en Soerabaja niet onmiddellijk voor een bruiloftsfeest verwisseld zijn, maar dat er geruime tijd verlopen is, eer een der Soerabajanen zich weer dorst te vertonen. Die tijd zou de oude Pg. Soerabaja in tamelijke obscuriteit hebben doorgebracht aan de grens van Soerabaja. Pas na zijns vaders dood (1630: Babad Momana) is Pekik dan naar Mataram getrokken en er gehuwd met Ratoe Pandhan Sari. Tot versteviging van de band is later (± 1640) nog een

huwelijk gesloten tussen den Kroonprins en een dochter van Pekik, die dan zeer bezwaarlijk Ratoe Pandhan Sari tot moeder kan gehad hebben. Zij stierf na haar tweede zwangerschap.

Pekik als cultuuroverbrenger.

Merkwaardig is de rol van cultuuroverbrenger, die men Pg. Pekik toeschrijft. Hij staat bekend als de auteur van verschillende Soeloeks en van het bekende Oost-Javaanse gedicht: Damar Woelan. Waarschijnlijk is hij ten minste de persoon, die het uit Oost-Java, waar het inheems was, overgebracht heeft naar het nog ruige Mataram. Ook staat Pekik te boek als de bedenker van zeker soort wajangpoppen uit buffelleder, die grote overeenkomst vertoonden met de figuren der wajang gedhog (L. Serrurier, de Wajang Poerwa, p. 57)! Deze nieuwe soort van wajang gaf de lotgevallen van Damar Woelan weer en men noemde haar: Wajang karoetjil. Wij zullen wellicht moeten aannemen, dat deze soort wajang door den Oost-Javaansen Pekik in Midden-Java meer bekend is geraakt. Voor de uitvinding dezer nieuwe wajang wordt het Javaanse jaar 1571 (A.D. 1649) opgegeven.

Zelfs met de Alexander-roman zou Pekik bemoeinis hebben gehad. In de Almanak tahoen 1930 angewrat kawontenan Soerakarta, uitgegeven door de Pakempalan Narpawandawa komt onder No. 23 voor een: Tjarijosipoen Soeltan Iskandar. In de voorrede wordt verhaald, dat deze geschiedenis uit het Maleis in het Javaans vertaald is door een Ketib ing Giri en wel op wens van Pg. Ratoe Pekik uit Soerabaja, en daarop naar Mataram gekomen in de tijd van Soeltan Agoeng. In het Javaanse jaar 1654 (A.D. 1729) werd het op bevel van Ratoe Mas Balitar in dichtmaat overgebracht.

Vermoedelijk heeft Pekik aan het Mataramse hof door zijn meerdere beschaving, erfenis van Madjapahit,

een zekere rol gespeeld, die in de traditie is blijven hangen. Pekik's dalem was dus wel een middelpunt van Pasisir-cultuur in het boerse binnenland.

Ogenschijnlijk ging het dus goed met Pg. Pekik. Hij was dubbel in de vorstelijke familie opgenomen, genoot de gunst des Soenans, voerde wellicht zelfs een hoge titel.

Na het afsterven van den groten Soeltan en het optreden van zijn wonderlijken zoon schijnt hierin verandering gekomen te zijn. Wij menen dit te mogen opmaken uit een authentiek document, n. l. een brief die men in 1648 te Batavia ontving van den koning van Soerabaja.

Pg. Pekik in 1648.

Op 17 Juni 1648 ontving de Gouverneur Generaal een brief van „den coninck” van Soerabaja, zich noemende „Adipati Surrabaja”. Dit is een merkwaardig schrijven.

Hij noemt den Landvoogd „mijnen broeder den capiteijn moor in Battavia”, wat gewoonlijk aan deze toegekende titels zijn op het „broeder” na.

De brief is geschreven vanuit Mataram, maar is naar Batavia gezonden via Soerabaja met een eenvoudig geschenk: 2 kojangs rijst en 2000 stukjes gedroogd hertevlees (een product van de Oosthoek en Madoera).

Het wonderlijkste is, dat tot twee maal toe de hoge schrijver de tijd van „capiteijn moor Jan Coen” en „capitein moor Carpentier” in herinnering brengt. Dit nu zijn juist de Gouverneur Generaals, die Soerabaja in zijn laatste jaren van wanhopige tegenstand tegen Soeltan Agoeng hebben bijgestaan.

De wens die hij uitspreekt, „dat doch alles wederom mach gaen met ons (t. w. hem en den G. G.), gelijk ten tijden van capiteijn moor Jan Coen ofte ten tijden van capitein moor Carpentier”, draagt dus een *anti-Mataramse* strekking. Duidelijk zegt hij dit door zijn verzeke-

ring, dat „Battavia is als Surrabaja ende Surrabaja als Batavia”, een bijna letterlijke tegenhanger van de wens, door Soeltan Agoeng 18 jaar geleden tegen hem uitgesproken. Hij zegt dan verder, dat hij de vrijmoedigheid heeft gekregen om deze bezending te doen, door zijn grote genegenheid voor den Gouverneur Generaal. (waarop de tweede herinnering aan de tijden van Coen en Carpentier volgt), „maer nu sout U E. noch veel meer connen doen, alsoo alle Javanen seer tot U E. genegen sijn”.

Dit laatste ziet er al heel rebels uit. Batavia zou nog veel meer voor Soerabaja kunnen doen, dan in de jaren kort voor 1625, dat is dus in het bijstaan in zijn verzet tegen Mataram. Voorts wordt de Landvoogd van de goede gezindheid (hulp?) der Javanen verzekerd.

Adipati Soerabaja maakt dan zijn verontschuldigen voor het geringe geschenk, „daer doorzaeck van is, dat ick niet in Surrabaja, maer in de stadt Mataram bin”.

Deze Adipati Soerabaja is onze Pg. Pekik. Wel wordt hij in de proza-babad (Meinsma) nooit zo genoemd, doch in de Babad Tanah Djawi, uitg. Volkslectuur des te vaker. Evenwel, in de Hollandse bronnen is dit de enige maal, dat hij zo heet. Overigens wordt hij meest Pangeran betiteld.

De oorzaak van zijn ontevredenheid zullen wij in het slot van zijn schrijven dienen te zoeken, gelijk zo vaak bij Javaanse brieven uit die tijd. In cauda venenum! De geringheid van zijn geschenk aan de Compagnie verontschuldigt hij met zijn verblijf in Mataram. Dat moet dus wel een *gedwongen* karakter gedragen hebben.

Inderdaad hebben wij uit deze jaren nog een dergelijk geval, t.w. met Tjirebon. In 1650 volgde Panembahan Girilaja zijn grootvader over Tjirebon op en werd terstond na zijn optreden met zijn beide zoons naar Mataram ontboden, waar hij tot aan zijn dood in 1662 ver-

bleef. Ook zijn zoons moesten daarna voortdurend in de hofstad blijven, waaruit hen eerst de opstand van Troenadjaja verlost (Priangan III, par. 62 — 64).

Het heeft er dus alle schijn van, dat Pekik kort na de regeringsaanvaarding van zijn schoonzoon enige veran-
toet moeten laten, n.l. een beperking van bewegingsvrijheid.

Wellicht is ook door Tegalwangi een poging gewaagd om naast het Pangeransbewind een rechtstreeks bestuur te formeren. Pekik moest, ten einde geen roet in het eten te kunnen gooien, dan toch vooral in Mataram blijven wonen en mocht de hofstad niet verlaten. Immers, een dergelijke toestand schildert ons van Goens: twee parallelle besturen, één van den ouden Pangeran, afstammeling van een oude, plaatselijke dynastie, uitgaande, en één direct van den Vorst. Pekik's ergernis over deze bevoogding uitte zich dan in de brief aan de Hoge Regering, die hij als Soerabaja's vroegere bondgenoot en Mataram's oude tegenstander, in het conflict wilde betrekken, echter zonder succes.

Toen enige weken later een Hollands gezantschap een bezoek bracht aan den Soesoehòenan, waren de Nederlanders er getuige van, dat de „pangerans Porbaja en Sarbaja al kruipende, omtrent 5 voeten van den Sousounan op d'aerde bij hem (kwamen) nedersitten” (D. 12/7-48, p. 110) De andere dag een soortgelijk toneel: „die dichtst bij saten waren de pangerans Parbaja, Sarbaja, Biliton (=blitar?” . . . „sijnde de naeste ten minsten 8 a 10 treden van hem” (ibid. p. 111). Van een onderhoud met Pekik was onder die omstandigheden natuurlijk geen sprake.

Doch zelfs, al ware dit mogelijk geweest, dan zou toch de Compagnie voor den „coninck” van Soerabaja niet het zwaard getrokken hebben, verheugd als zij was over de ten langen leste

met haar machtigen Oosterbuurman gesloten vrede.

Van Goens over Pg. Soerabaja. 1650 — '55.

De Nederlandse gezant, die vijf maal naar Mataram opreisde, de bekende Rijklof van Goens, heeft Pekik eenmaal gesproken, „sijnde doen-ter-tijd nogh in 't leven” (Bijdr. Ind. T., L. & Vk. IV 358).

Op de „affconterfijtingh” van de Kration Plered, die hij op een zijner tochten moet vervaardigd hebben, waarover hij ook in zijn gedrukt verslag, de „reijbschrijving van den weg uijt Samarangh nae. . Mataram” (Bijdr. Ind. T. L. & Vk. IV. 314) spreekt, komt ook het hof van Pg. Soerabaja voor, naast dat van verscheidene andere groten.¹⁾

Belangrijk is de mededeling, dat Pg. Soerabaja op kwade voet leefde met Pg. Poerbaja, des Soenans oom, en dat Tegalwangi daar een handig gebruik van maakte. Daar hij Poerbaja niet vertrouwde, liet hij diens dalem door zijn schoonvader bewaken (Bijdr. Ind. T., & Vk. IV 339). Hoe was de verhouding tussen den Vorst en Pekik in eens zo veel beter geworden, dat hij hem zo'n post van vertrouwen dorst te geven, terwijl toch ten slotte Pekik als slachtoffer van Tegalwangi is gevallen? Hier moeten onderwijl verschuivingen en intriges hebben plaats gehad, die wij onvoldoende kennen. Wij weten alleen, dat Tegalwangi, geen held, graag zijn groten tegen elkaar uitspeelde of de schuld van zich zelf op een ander schoof.

Nu bezitten wij van v. Goens, behalve deze weinige bijzonderheden over Pg. Pekik zelve, nog een soort beschrijving van de wijze, waarop de Soenan zijn land regeerde. Hij verhaalt dan, dat het Mataramse rijk eigenlijk uit een aantal (12) koninkrijken bestaat, die in de loop van 80 jaren wel onderworpen werden,

¹⁾ Deze kostelijke kaart wordt thans bewaard in het Rijksarchief (No. 1256) en is helaas nog nimmer gereproduceerd.

maar toch nog een deel van hun zelfstandigheid behielden door een soort van zelfbestuur.

Hij beschrijft dit ongeveer als volgt: Over de grote, bij name genoemde provinciën en gewezen koninkrijken, staan afstammelingen der oude dynastieën die hij Pangerans betitelt. Dezen wonen in of bij de hofstad. De provinciën zelve worden bovendien nog bestuurd door „stedehouders”, die direct onder den Vorst staan. Zowel de Stedehouders als de Pangerans hebben hun ambtenaren in de te besturen gewesten. Dit zijn dus parallelle besturen, waarvan de verhouding niet zeer helder is. De dienaren van de Pangerans moeten n.l. wel hun meerderen en den Soenan gehoorzamen, doch dienen tevens de Stedehouders te respecteren.

Deze parallellie zou dan verder uitgewerkt zijn door speciale reeksen van ambtenaren voor de financiën, de militie en politie, terwijl „ontallycke spions” het kunstige staatsgebouw voltooien.

Alleen in Pathi en Japara, zegt van Goens nadrukkelijk, zijn geen ambtenaren der Pangerans, omdat de vroegere geslachten daar totaal uitgeroeid zijn. Het valt niet mee om een duidelijke toepassing van dit bestuursschema ergens op Java te ontdekken, dat een wonderlijke gelijkenis vertoont met sommige praktijken van het Ancien Régime in Frankrijk, waar de grote leenmannen (naar het hof te Parijs gelokt), voorzichtiglijk op zij geschoven werden door Gouverneurs, en toen dezen te machtig werden, door Intendanten. Wij zullen inderdaad moeten aannemen, dat dit schema slechts een schematische indruk tracht te geven, van wat inderdaad veel ingewikkelder en onregelmatiger was. De tijd van Agoeng en Tegalwangi was er n.l. een van voortdurende wijzigingen in het bestuur.

Wij merken dit op in Soerabaja, na de onderwerping. Eerst wordt het oude Vorstenbestuur bijna tot nul gereduceerd

en het bewind in handen gelegd van Dipati Sapandjang, dien v. Goens een stedehouder zou genoemd hebben. Daarna wordt de macht van Pr. Pekik door Agoeng belangrijk uitgebreid zodat hij weer bijna zelfstandig wordt. Hij vestigt zich echter in de hofstad. Tegalwangi begint op die zelfstandigheid te beknibbelen en maakt er ten slotte een schrikkelijk einde aan. Gedurende deze zelfstandige periode wordt eenmaal de naam van een mantri van Pg. Pekik in Soerabaja genoemd: Ng. Mangoendjaja.

Van een streng doorgevoerde bestuursparallellie merken we weinig. Als die ooit bestaan heeft, schijnt toch het streven van Tegalwangi te zijn geweest het Pangeransbestuur zo spoedig mogelijk te vervangen door een rechtstreeks bestuur, gelijk in Pathi en Japara reeds het geval was. Schildert v. Goens ons daarom slechts kort een overgangstoestand, die maar tijdelijk en plaatselijk bestaan heeft?

De wonderlijke historie van de Bakisar.

In de Babad Tanah Djawi (Meinsma) dl. I, p. 271 vinden wij een vreemde historie, n.l. die van de Bakisar.

Pg. Pekik woont samen met zijn kleinzoon, den Pg. Adipati Anom (den lateren Amangkoerat II). Hij en zijn vrouw beminnen hem zeer.

Op een dag hebben zij een Bakisar (kruising van boshoen en huishoen), die eerst vrouwelijk en daarna mannelijk wordt, wat blijkt uit zijn gekraai. Dit wonderdier moet den Vorst worden aangeboden! Met het beest in een kooi onder een witte doek gaat hij zijn opwachting maken. Ogenschojnlijk aanvaardt de Soenan het geschenk vriendelijk, maar in zijn hart is hij boos, want hij vermoedt, dat zijn schoonvader met dit kado iets bedoelt, n.l. een toespeling op de komende macht van zijn kleinzoon. Deze is ondertussen volwassen geworden en zal zijn vader direct kunnen

vervangen. Als zijn schoonvader vertrokken is, vertelt Amangkoerat I aan zijn dienaren, hoe hij over deze denkt.

Zodra Pekik dit verneemt, schrikt hij erg en gaat pepe zitten onder de waringin met zijn hele familie, in het wit gekleed.

Wanneer de Vorst hen ziet, ontbiedt hij ze en vraagt naar de reden van hun „pepe”. Pg. Pekik betuigt, zijn onschuld en biedt zijn leven aan, als de Vorst hem niet wil geloven. Amangkoerat is tot tranen geroerd en vertederd. Hij vergeeft hen en voorspelt het koningschap van Pekik's kleinzoon in Wana-kerta. Ook voorzegt hij de verwoesting van Mataram door de schuld van den Pg. Adipati Anom (Soenan Mas).

De bakisar-geschiedenis is ongedateerd, maar de strekking is duidelijk. Pg. Pekik wordt er van verdacht zijn kleinzoon te vroeg op de troon te willen verheffen, tot meerdere ere en glorie van het Soerabajase stamhuis, dat daardoor tot groter roem zal geraken.

Deze voorstelling is allerm minst in tegenspraak met de brief van Juni 1648, waarin men de Adipati Soerabaja vervuld ziet van de grootheid van het verleden, dat hij terugwenst en waartoe hij zelfs de vriendschap der Hollanders niet versmaadt.

Dat alles bij slot van rekening op een verzoening onder veel tranen uitloopt, een overigens bij Amangkoerat I niet ongewoon verschijnsel, hij was soms zeer gevoelig, moet geweten worden aan het streven van de Babad om den eerwaardigen Pg. Pekik, — toch maar grootvader van een Soesoehoenan! — niet in een al te kwaad daglicht te stellen. Maar onder deze onnozele bakisar schemert toch wel de rebellie door, of tenminste een verdenking. Terwijl het bakisarverhaal ondateerbaar is en wij derhalve geen vergelijkingsmateriaal uit andere bronnen gebruiken, is dit niet het geval met de geschiedenis van de schaking van Oji en de dood van

Pg. Pekik, welke wij kort na de bakisar-geschiedenis in de Babad aantreffen (I, 274).

Ter wille van een methodische behandeling zullen wij echter niet beginnen met het Babad-verhaal, doch eerst de goed gedateerde Hollandse bronnen omtrent de dood van Pekik raadplegen. In het Dagregister van 1659 vinden wij verschillende gegevens, die wij voor het grote belang der zaak, nagenoeg volledig zullen weergeven.

De dood van Pg. Pekik volgens het Dagregister.

D. 7/3-59 : De Japaarse gouverneur stuurt enige Javanen naar Batavia om zijn aldaar aanwezige afgevaardigden terug te roepen, aangezien de Soenan hem snel naar boven had ontboden.

Van die Javanen vernam men, „hoe den Sousouhounangh den pangoran Sura Baya, zynde de oudtste soon van syn oom ende de naeste persoon in 't rijck, oock desselfs schoonvader ende swager, also met hem pangorans suster ende dochter getrouwt is, in de Mattaram heeft laten ter dood crissen, nevens seven syner sonen; de redenen, waeromme sulks geschiet was, en wist men aldaer noch niet sekens van te seggen, daer . . . . maer veele van haer noch medeslepen soude. Drie van de vier Mattaramse stranthieren waren naer de gedane moort aen den pangeran Sura Baya op stonts door den Sousouhounangh gelast nae Surabaya te trecken, haer van des pangorans vrunden al tsamen te versekeren ende derselver middelen al tsamen op te schrijven ende alsdan in de Mattaram te brengen”.

Nader bericht : D. 26/4-59 :

„De 4 stranthieren waren maer eenmael uyt de Mataram affgeweest om de goederen van den gemassacreerden Pangoran Soerabaya op te schrijven, waer wel 600 vaertuygen naer toe sijn verrocken geweest, met ordre om alle de grooten daer om te brengen ; dan, op

wege zynde, sont den Sousouhounangh pardon over lant, met ordre die alle sonder geweer in de Mataram soudensenden; ende soo sy alles hadden opgenomen, waren alle naer haer plaetsen vertrocken, alwaer gekomen zynde, ordre vonden om opstonts weder boven te komen, so dat, sonder voeten aen lant te setten, naer boven mosten.

Den Pangoran van Soerabaya was den 21en February nevens 2 van zijn broeders, een soon, twee neven, als wel 60 van zijn principaelste bevelhebbers, omgebracht; de oorsaecke daervan wert gerucht, omdat naer 't leven van de Sousouhounangh stongh ende een seker persoon met beloften van staet ende gelt te vereeren ende dat hem tot dien eynde, met een cleet ende kris soude begifticht hebben, waar door het soude uytgecomen zijn".

De mededelingen over de verwantschap tussen Amangkoerat I en Pg. Pekik die enigszins het karakter van het Nijmeegse familieraadsel dragen, zouden wellicht verklaard kunnen worden door de dubbele verwantschap tussen deze twee personen. Inderdaad was Pg. Pekik zowel de schoonvader als de behuwdoom van Amangkoerat Tegalwangi. Wij moeten daarbij dan nog een verwarring aannemen tussen Pg. Pekik en zijn zoon, den Pg. Soerabaja, die waarschijnlijk de slachting overleefde.

De oorzaak van het vonnis was dus vermoedelijk een moordaanslag op het leven van den Soenan. Hij had iemand met een *kain* en een *kris* (zie B. T. D.) omgekocht, om deze te vermoorden, maar juist daardoor was het uitgekomen.

Daarop had de Soenan op 21 Febr. 1659 Pg. Soerabaja laten terechtstellen en wel door drie der vier voornaamste strandheren, die zich in de Mataram bevonden. Verder behoorden tot de doden twee broeders, een zoon en twee neven, benevens 60 der voornaamste bevelhebbers.

Aanvankelijk schijnt Amangkoerat I

van plan te zijn geweest nog meerdere slachtoffers te maken, tenminste hij zond zijn strandheren naar Soerabaja om ten spoedigste de goederen van den vermoorden Pg. Soerabaja aldaar te inventariseren (ten bate van de schatkist) en vervolgens nog meer groten aldaar (aanhangers van een opstand?) om te brengen.

Met een vloot van wel 600 vaartuigen begaf men zich op weg, doch voordat zij nog in Soerabaja waren aangekomen, had hen over land al een boodschap bereikt, dat deze ongelukkigen allen vergiffenis kregen en ongewapend naar Mataram zouden gezonden worden.

Over hun verder lot wordt niets meer gemeld.

De geweldige maatregelen, die genomen werden, wekken de indruk, dat Tegalwangi tenminste een grote opstand vreesde: alle strandheren opgeroepen, een vloot van 600 zeilen naar Soerabaja (z. g. alleen maar om de bezittingen in Soerabaja te inventariseren!) het opzenden (aanvankelijk afmaken) van Soerabajase groten naar Mataram; doch blijkbaar is deze rebellie reeds in de kiem gesmoord.

Daarna volgt in tijdsorde het bericht van ds. Valentijn over de moord, dat een gans ander karakter draagt en dat hij blijkbaar in Soerabaja uit Inheemse mond heeft opgevangen.

Valentijn's lezing van de moord.

De variant bij Valentijn van Pg. Pekik's dood (III, 381), werpt een nieuw licht op de zaak. Hij betreft er nl. den Priestervorst van Giri bij, dien wij Panembahan Agoeng hebben leren noemen.

Sprekende over dezen Panembahan, somt Valentijn al diens schelmstukken op, in de loop van de tijd bedreven: zijn hulp aan Troenadjaja, zijn opstoken der Madoerezen tegen Tjakraningrat II, tenslotte zijn verantwoordelijkheid voor

de dood van den „prins van Soerabaja” (Pg. Pekik).

Van dezen heer was hij weliswaar een neef, maar hij haatte hem „hoewel zoo bedekt, dat men het niet, dan toen het te laat was, merkte.” Hij wilde zich van den Prins van Soerabaja ontdoen, en begaf zich daartoe naar Amangkoerat I, viel hem te voet en onder veel vertoon verhaalde hij hem van een voorgenomen aanslag op den Soenan, waartoe Pekik hem ook aangezocht zou hebben. Ogenschijnlijk had hij toegestemd, maar alleen, om de schelmen des te gemakkelijker te kunnen aanbrengen. Den nieuwsgierigen vorst noemde hij de namen van den Prins van Soerabaja, en zijn drie zonen. De Keizer gelastte daarop zijn vertrouwde groten naar Soerabaja te gaan en niet terug te komen, voordat zij de ganse familie zouden omgebracht hebben, „belastende hen die hoofden mede te brengen.” Dit geschiedde hoewel sommigen menen, dat een vierde zoon de dans ontsprong. Tot loon werd Panembahan Giri „met een mooi wijf beschenken, waarna hij weer naar Giri trok, begevende zich daar (om de wereld te blindhokken) tot het geestelijk leven.”

Het is zeer goed mogelijk, dat dit verhaal van Valentijn een kern van waarheid bevat, nl. medeplichtigheid van Giri aan de mislukking van g. Pekik's plannen, voortvloeiende uit oude antipathie.

Het mooie wijf, waarmede Giri verblijd werd, kennen wij misschien. In de stamboom van Soerabaja treffen wij een Rd. Ajoe Panembahan Rama aan, gehuwd met Panembahan Rama of Panembahan Agoeng in Giri-liman. Laatstgenoemde is onze Priestervorst van Giri, want liman betekent olifant (die immers 5 ledematen heeft) en de dessa daar heet nog Giri-Gadjah. Over de rol van een olifant bij het graf van Soenan leze men het verwarde verhaal bij Valentijn III, 383, dat hij met de

ontboezeming besluit : „Javaansche verdichtselen, waarvan zij vol zijn !” (een variant daarvan op blz. 428). Deze dame zou dus het aandeel in de buit zijn.

Het kenmerk van deze historie is, dat Pekik meer dupe dan dader is. Is het soms een in de kring om Tegalwangi ontstaan verhaal om een daarna volgende vernedering van Giri te rechtvaardigen ? Genoemde geweldenaar had altijd excuses voor zijn moorden nodig. In 1660 liet nl. Amangkoerat I den Panembahan van Giri degraderen tot Pangeran en zijn grondgebied verkleinen. Vernietigen kon of durfde hij hem echter niet. Het resultaat was, dat Tegalwangi tegenover Madoera geen enkele macht had, waarvan hij zeker was. Het Soerabajase vorstenhuis was uitgeroeid (wat funeste gevolgen in eigen boezen met zich mee kon slepen) en Giri was beledigd en vernederd. Naar de Madoerese kant had de Soenan dus het Mataramse rijk ontbloot. Wat zou er gebeuren, wanneer eens op Madoera een krachtig leider opstond ?

Met voorbijgaan van de luttele, doch niet onbelangrijke gegevens in de Babad Momana, waarop wij terugkomen, wenden wij ons thans tot de Babad Tanah Djawi. Bij doorlezing van het verhaal blijkt het onmogelijk te zijn ons zuiver te beperken tot de dood van Pekik, doch dienen wij ook de omvangrijke, daarin voorkomende voor- en nageschiedenis in ogenschouw te nemen.

Wij krijgen zo drie verhalen, die wij a, b en c zullen noemen, nl.:

- a. de schaking van Oji door Pekik ter wille van zijn kleinzoon Pg. Adipati Anom.
- b. de dood van Pekik.
- c. de bestraffing van Pg. Adipati Anom.

De dood van Pg. Pekik volgens de Babad Tanah Djawi.

a. In die tijd, zo verhaalt de Babad, zendt de Vorst twee dienaren, Naja-troena en Joedakarti uit om een vrouw

voor hem te zoeken (vermoedelijk in de plaats van de overleden, diep betreurde Ratoe Malang, wier dood enige bladzijden te voren vermeld wordt). Zij zullen die vrouw op een plaats vinden, waar geurig bronwater is. Het mag desnoods een eenvoudige dessa-vrouw zijn. Vanaf Djepara reizen de twee boden de kust langs naar het Oosten, tot ze in Soerabaja geurig water aantreffen. Zij ontmoeten daar ook den mantri van Pg. Pekik, Ng. Mangoendjaja, die Soerabaja moet bewaken, welke dadelijk zijn eigen dochter ter beschikking stelt. Deze, Oji geheten, is weliswaar wonderschoon, maar nog wat jong, schept nog slechts vermaak in bloemen. De boden stappen over dit bezwaar heen. Zo lang het meisje nog te jong is, zal Ng. Wiraredja, een loerah, het opvoeden.

b. Nu verhaalt de Babad-schrijver ons enige liefdesavonturen van den Pg. Adipati Anom, den lateren Amangkoerat II. Eerst het reeds elders besproken drama met zijn oom Rd. Dhobras en de schone uit Blitar. Daarna een poging van Tegalwangi om zijn zoon aan het Cheribonse huis te verbinden door een huwelijk met de dochter van Adipati Tjirebon. Zoonlief heeft echter geen zin in de bruid, die hem te veel haar op de tanden heeft.

Tenslotte verdwaalt de jongeling ten huize van Wiraredja (I, 278) en ontmoet daar in de Pendhapa de schone Oji, die er niet lelijker op geworden is. Juist is zij aan het batikken, maar bij het zien van den kroonprins neemt zij verschrikt de vlucht, evenwel niet zonder nog coquet om te kijken.

Pg. Adipati Anom is dadelijk verliefd, maar wanneer hij hoort, dat de jonge dame voor zijn vader gereserveerd is, wordt hij het nog meer. Thuis gaat hij liggen, is sakit hati. Een vrouwelijke emban heeft door, wat er aan scheelt en gaat het Pg. Pekik vertellen. Deze schrikt, maar besluit toch zijn kleinzoon

te helpen, er kome van, wat wil. Het is, alsof hem een noodlot drijft.

Daarop begeven Pekik en zijn vrouw, de energieke Ratoe Pandhan Sari, zich naar Ki Ng. Wiraredja en vragen om Oji voor den geliefden en verliefden kleinzoon. Eerst weigert Wiraredja, maar Pekik belooft alle risico op zich te zullen nemen en het waardige paar zet aan zijn woorden kracht bij door geschenken: ringen en twee *krissen* voor den man, goud en kostbare *klederen* voor de vrouw. Een krachtig argument is ook, dat zij feitelijk slechts hun *eigendom* komen terugvragen, want is Oji niet uit Soerabaja afkomstig en behoort Soerabaja niet aan Pekik?

Oji wordt dan per draagstoel naar de Kadipaten van den kroonprins gebracht en overgegeven.

c. Na enige tijd informeert de Soenan natuurlijk naar Oji en verneemt, dat zij door Pekik aan zijn zoon geschonken is. Hij wordt heel boos en laat Pg. Pekik met 40 zijner familieleden doden. Ki Ng. Wiraredja wordt naar Pranaraga verbannen met zijn ganse gezin en ook vermoord.

Pg. Adipati krijgt van zijn vader bevel Oji te doden met eigen hand. Zo niet, dan zal zijn vader hem afsnijden. Hij wordt zeer bedroefd, neemt Oji op schoot en krist haar. Toch verbant zijn vader hem nog naar Lipoera. Zijn dalem wordt geplunderd en in brand gestoken. Tot zover het lange Babad-verhaal.

Terwijl wij het verhaal van Pekik's tragische dood (b.) in andere, Nederlandse bronnen terugvonden, is dit ook enigszins het geval met de histories van Oji's schaking en Pg. Adipati's bestrafing (a en c).

Wij schreven hierover reeds elders (Djawa XX, 61 & vgl.) en daarom kunnen wij thans kort zijn.

Daar is vooreerst het bericht van de droefheid des Soesoehoenans wegens het verlies van zijn beminde Ratoe Malang.

Vervolgens het zoeken naar een geschikte plaatsvervangster (d. J. VI, 176). Daarna de tijding over de schaking „buyten kennisse van den Sousouhou-nangh” van „seeckere gequalificeerde inlantsche dochter”, door Pg. Adipati Anom, met hulp van zijn oudoom Pg. Poerbaja.

Dan de ongenade, waarin Pg. Adipati Anom gevallen was, de brand van zijn dalem (D. 15/7-69) en zijn kortstondige verbanning (D. 6.7-70).

Wij wezen reeds in het vorige opstel er op, hoe lastig het is deze Compagniesgegevens *precies* te laten aansluiten bij het verhaal van Oji's schaking en wat daar verder volgt. Zo ontbreekt bv. de naam der geschaakte jonge dame bij de Hollanders en ook chronologisch zijn er enige moeilijkheden. Doch in ieder geval blijkt wel, dat enige episoden uit het Babadverhaal van Pekik's dood (a en c) sterke overeenkomst vertonen (a) of volkomen gelijk te stellen zijn (c) met gebeurtenissen, die minstens 9 of 10 jaar na de dood van den Pg. Soerabaja plaats vonden. Het ogenschijnlijk zo gave Babad-verhaal is dus ontstaan uit *meerdere* geschiedenissen.

Dit wordt ondersteund, door hetgeen wij in de Babad Momana aantreffen, waar wij ook verschillende elementen van het Babadverhaal *gesplitst* vonden.

In dit jaartallenboek van Javaanse geschiedenis vinden wij nl. onder A.J. 1578 (A.D. 1655): Pg. A. Mataram huwt een poetri van Mangoendjajan. Dood van Pekik en zijn vrouw. Begraven in Toja Soedoeroep. A.J. 1587 (A.D. 1664): Kdj. Pg. A. Mataram krijgt een berisping.

Uit het verdere verband ontdekken wij, dat Pg. A. Mataram de ons bekende Pg. Adipati Anom is en voorts is het duidelijk, dat de poetri van Mangoendjajan onze Oji voorstelt. Door het samenvallen der mededelingen over Oji's huwelijk met Pg. Adipati Anom en de dood van Pg. Pekik c. s. duidt de Babad Momana ongetwijfeld een

oorzakelijk verband aan, zoals de Babad Tanah Djawi ons dat ook uitvoerig voorstelt.

De mededeling over de berisping, die Pg. Adipati Anom van zijn vader zou hebben ontvangen, wordt aangevuld door een soortgelijke jaartallenlijst bij Raffles, welke er nauw mede verwant is (2e. dr. II, 255). Daar wordt nl. voor het Javaanse jaar 1587 Pg. Adipati Anom's verbanning naar Lipoera gemeld. De reden van die bestraffing wordt evenwel niet medegedeeld. Uit de Hollandse berichten kennen wij die echter: het schaken van een voorname Inlandse dochter, met hulp van Pg. Poerbaja.

Deze dame kan, indien wij tenminste de Poetri Mangoendjajan met Pekik in verbinding willen brengen, onmogelijk Oji zijn,

Het is moeilijk Oji, dochter van Ng. Mangoendjaja, mantri voor Pekik over Soerabaja, waar zij ook vandaan komt, los te maken van den Pg. Soerabaja, Pekik. Haar optreden moet dus nog vóór Pekik's dood in 1659 vallen.

De door Pg. Adipati Anom in 1668 (dus 9 jaar later) geschaakte jonge dame dient dus een andere, schoon onbekende figuur te wezen. Deze conclusie wordt door de Babad Momana ondersteund, die hoewel in de jaartallen zelve wat onnauwkeurig, tussen Pekik's dood en Pg. Adipati Anom's bestraffing een tijdperk van 9 jaar zet.

Niet één, maar twee vrouwen hebben dus in Pg. Adipati Anom's jongelingsbestaan een rol gespeeld: Oji en de schone onbekende van 1668.

In de Babad-overlevering zijn beide histories door elkaar gelopen en tot één verhaal geworden. Zou het wellicht mogelijk zijn in Oji's geschiedenis de sporen te vinden van dit aan elkaar lijmen der twee verhalen?

Ik wijs op de volgende onwaarschijnlijkheden: Des Soenans boden gaan op zoek naar een prinses en vinden

er *toevallig* een in Soerabaja, en wel *net* de dochter van een voornaam dienaar, wellicht familielid van Pg. Pekik, Ng. Mangoendjaja.

Dan komt er een pauze (hiaat, zouden wij zeggen), wegens de jeugd der jonge dame (hoe kon Tegalwangi zo lang wachten, oude takken plegen immers het hardst te branden?)

Daarop volgt de *toevallige* ontdekking van Oji door Pg. Adipati Anom en het onttrekken aan de zorg harer pleegouders door Pekik ten behoeve van zijn kleinzoon, met de kwade gevolgen van dien.

Het komt mij daarom voor, dat deze voorstelling uit *twee* verhalen ontstaan is.

- 10 De geschiedenis van een poging van Pekik om zijn kleinzoon nauwer aan zich te binden door het huwelijk met een dame uit zijn kring of familie, de Poetri Mangoendjajan of Oji, eventueel gepaard met een poging tot opstand vanuit het Soerabajase (1659).
- 20 De geschiedenis van de schaking ener, waarschijnlijk voor den Soenan bestemde jonge maagd (resultaat van een voorafgaande opsporing door het ganse land) door Pg. Adipati Anom, met hulp van Poerabaja (1668). Neemt men dit aan, dan worden vele wonderlijke trekken in het Babad-verhaal over Oji begrijpelijker en waarschijnlijker.

Bovendien, het assisteren van jongere prinszen bij hun liefdesavonturen door ouderen, lijkt mij in de Mataramse maatschappij niets ongewoons te zijn. Wij zien later Pg. Adipati Anom op stap gaan met zijn oom Rd. Dhobras. Ja, zelfs maakte de jonge Amangkoerat I indertijd de gevangen Hollanders, oudere lieden, deelgenoot van zijn minnarijen.

Valentijn's lezing van de schaking van Oji.

Vermoedelijk is de samensmelting

der verhalen reeds vroeg begonnen, wanneer wij althans het bericht, dat Valentijn over de verhouding van Pg. Adipati Anom tot een van zijns vaders wijven geeft, goed lezen (III, 386).

Deze geschiedenis vinden wij nl. nog niet bij de dood van Pekik, waarover wij reeds schreven, doch in een gans ander verband. Valentijn deelt ons enige herinneringen mede uit de stormachtige jeugd van den lateren Amangkoerat II, die hij waarschijnlijk uit Tjirebonse bron geput had, bv. de historie van een twist met Sultan Sepoeh van Tjirebon, de tragische dood van Rd. Dhobras. Doch ook verhaalt Valentijn: „Hij *boeleerde* ook met een van *zijn vaders wijven*, *Ratoe Soerabaja* genaamd, die ook daarom door den Soesoehoenan, zijnen vader, gedood is.”

Wij herkennen in deze Ratoe Soerabaja de uit Soerabaja afkomstige Oji, dochter van Pekik's mantri Mangoendjaja aldaar. Dat is dus de figuur uit 1659; doch ook van de onbekende, den Soenan ontschaakte jonge dame van 1668, zijn sporen aanwezig, immers, zij heet „een van des Soenans wijven” —. De twee figuren zijn dus reeds begonnen samen te vloeien.

Het lasterpraatje, dat de Ratoe Soerabaja de moeder van Amangkoerat II zou geweest zijn, is voor rekening van ds. Valentijn of van zijn zegslieden. Wellicht ligt hieraan de gedachte ten grondslag, dat zij uit de *familie* van zijn moeder was, waarop kans bestaat.

Het ganse Babadverhaal (a, b en c) moeten wij dus zo splitsen, dat b (Pekik's dood) en een deel van a (het huwelijksplan met de Poetri Mangoendjajan) bij gebeurtenissen uit 1659 thuis horen, terwijl c (Pg. Adipati Anom's straf) en a gedeeltelijk (de roof van een selir uit de harem van Tegalwangi) hun oorsprong vinden in voorvallen uit de jaren 1668 en 1669.

Oorzaken der samensmelting.

Men zal zich afvragen hoe het

mogelijk is, dat deze beide reeksen verhalen die oorspronkelijk gescheiden waren, op de duur in de overlevering samengevloeid zijn. Ofschoon er enige verschillen bestaan, hebben zij toch veel overeenkomst. Beide zijn gericht tegen Amangkoerat Tegalwangi. Het eerste wil hem van leven en troon, het andere van een zijner vrouwen beroven.

Bij het eerste speelt *Pg. Soerabaja* een rol, bij het tweede *Pg. Poerbaja*. De gelijkenis der namen kan de overlevertaars tot identiteit hebben doen besluiten en ze zo verward hebben, in welke fout zelfs bekwame lieden als Th. S. Raffles in zijn *History of Java* en de uitgever van van Dam's *Beschrijvinge der Oostindische Compagnie* zijn vervallen (II III, 382).

Zeker stond bij beide gebeurtenissen *Pg. Adipati Anom* in het middelpunt. Gelijk *Pg. Poerbaja* de Kroonprins een niet voor hem bestemde vrouw trachtte in handen te spelen, zo komt het mij zeer waarschijnlijk voor, dat *Pg. Pekik* in 1659 zijn aanslag op het leven van zijn schoonzoon slechts gepleegd zal hebben om zijn kleinzoon op de troon te helpen, die toen juist de leeftijd bereikt had, dat hij hiervoor geschikt was, nl. ongeveer 17 jaar. Met zulk een opgroeiende jongeman kon men voor de dag komen, zonder dat men direct voor diens te grote onafhankelijkheidszin behoefde te vrezen.

Wel is duidelijk, dat de overlevering van Valentijn tot de *Babad Tanah Djawi* toe, direct voor *Pekik's* rebellie verzachtende omstandigheden weet aan te voeren. De grootvader van een Soesoehoenan kon toch geen gewone rebel zijn en de schone harmonie tussen Soerabaja en Mataram door Soeltan Agoeng zo welluidend ingezet, mocht niet door hinderlijke wanklanken al te pijnlijk ontstemd worden.

Samenvattende zouden wij als zeer aannemelijk willen beschouwen, dat er

in 1659 een samenspanning is geweest, uitgaande van den *Pg. Pekik* en gericht tegen den regerenden Soesoehoenan Amangkoerat I, ten doel hebbende, *Pekik's* kleinzoon, den lateren Amangkoerat II reeds thans op de troon te verheffen, waarschijnlijk met de bijbedoeling om aan het oude geslacht van Soerabaja nieuwe luister bij te zetten, dat ook door een nieuwe (3e) huwelijksverbintenis nauwer met het Mataramse huis (*Pg. Adipati Anom*) zou verbonden worden.

Aan de mislukking schijnt *Pekik's* oude vijand, *Giri*, een werkzaam aandeel te hebben gehad. De daarop volgende vernedering van *Giri*, schiep in het Soerabajase een luchtledig, dat voor eventuele vijanden uit Madoera de poorten zou openen.

De gevolgen van *Pg. Pekik's* dood.

Door het wegvallen van een sterk, betrouwbaar Soerabaja werd de ganse Oosthoek ontwricht, mede door de vermoedelijke vernedering van *Giri*. Een duidelijk bewijs hiervoor is wel het opkomen van het kleine Balambangan onder zijn groten Vorst Tawang Aloen.

In 1670 zendt deze „Koninck” een brief aan den Gouverneur-Generaal, waarin hij zich „*Paty van Balimboangen*” noemt (D. 1/6-70). Herhaalde malen is wel in Mataram sprake van een expeditie naar de Oosthoek, om de zich daar roerende Baliërs en Balambangers af te straffen, doch de zaak schijnt nooit voortgang gehad te hebben (1654, 1659, 1662, 1663). Balambangan bleef onafhankelijk en de Oosthoek de zwakke plek in de Mataramse wapenrusting. Ook voor de inwendige rust van Mataram had *Pekik's* dood gewichtige gevolgen. Valentijn beweert, dat de massamoord op *Pekik's* geslacht op den jeugdigen kroonprins (wien hij de aanvallige leeftijd van 11 jaar toekent, in werkelijkheid was hij omstreeks 17) een diepe indruk gemaakt heeft, welke door „goede

vrienden" nog versterkt werd. Daar hij de hoofdschuldige zag in den Panembahan Giri, zou hij deze eeuwige wraak gezworen hebben, waaraan de grijsaard in April 1680 tenslotte ten offer viel. Deze voorstelling lijkt wat eenzijdig gekleurd. Toch komt het mij voor, dat de jonge eierzuchtige niet onverschillig kan gestaan hebben tegenover het feit, dat zijn vader zulk een bloedbad onder de familie zijner hem te vroeg ontvallen moeder aanrichtte.

Bovendien, waar kon hij trouwer vrienden vinden, dan juist bij haar overgebleven familieleden? Wie waren dieper gegriefd door de wreedheid van zijn vader dan juist zij? Wie hadden groter belang bij zijn promotie, en liefst een snelle, dan de overgebleven afstammelingen van den rampzaligen Pg. Pekik? Waar kon hij dus trouwer, betrouwbare vrienden vinden dan juist in de kringen der aanhangers van het oude Soerabajase koningsgeslacht? Is het niet opmerkelijk, dat Pg. Adipati Anom juist met een der overgebleven leden van het oude Soerabajase koningshuis. Rd. Dhobras, op liefdesavonturen uitgaat? En is het weer niet de dood van dien Rd. Dhobras, welk zo'n diepe scheiding maakt tussen Pg. Adipati Anom en zijn broeder Pg. Singasari? Het moet ons daarom niet verwonderen, wanneer de kroonprins juist vanuit de Oosthoek, de oorsprong van het geslacht zijner moeder, zal trachten het gezag van zijn hem wat te lang levenden vader ten val te brengen. Een herhaling dus van 1659.

De Kraton der oude Koningen.

Men zou graag willen weten, waar de vroegere koningen van Soerabaja geresideerd hebben.

Op een schetskaart, voorstellende de strijd tussen Speelman en Troenadjaja om Soerabaja, aanwezig in het Rijksarchief en afgedrukt in G.H. von Faber, Oud Soerabaja, pag. 11, vindt men met het cijfer 7 aangeduid: „Een out her-

bou (sic) van de tijden van den ouden Pangeran voor den tijdt, eer het onder de gehoorzaamheit van den Zousouhounan is gekomen."

Gelijk wij zien zullen, wordt met den ouden Pangeran waarschijnlijk Pg. Soerabaja, zoon van Pg. Pekik, bedoeld, doch belangrijker is de toevoeging, dat bedoeld bouwwerk zou dateren van vóór 1625, de verovering van Soerabaja door Agoeng. Evenwel, de dalem of kraton kan het moeilijk wezen; dit wordt niet vermeld en de plaats (in een bocht van de Kali Mas) lijkt daar ook weinig geschikt voor.

Veel waarschijnlijker is, dat de Kraton ten Zuiden van de huidige Stadstuin gelegen heeft, en wel om de volgende redenen:

1e. Op dezelfde kaart, aanduidende een plek, die met de huidige Stadstuin overeenstemt, staat het cijfer 8, dat in de toelichting verklaard wordt als: „De oude Passebaan, die van de oude Tronejajas bemuurt, regte voort onder de voet lagh."

Hier was dus vóór de komst van Troenadjaja de aloen-aloen (in de oude Hollandse stukken vaak Passebaan of wel Passeerbaan genoemd, omdat men elkaar daar bij het tournoospel „passeerde"). Deze was dus door Troenadjaja met een muur omgeven, maar na de zegepraal was dit bastion geslecht. Dit was door de Javanen zelve geschied, hetgeen uit een brief van Speelman blijkt (D. 9/8 - 77, p. 260), waarin hij meldt, dat dezen zich zeer onderscheidten „in 't verdestrueren van Troenajajas steene huys of tempel omtrent de passebaen gestaen hebbende".

Voor dit gebouw had Troenadjaja een „Nieuwe Passeerbaan" laten maken (Kaart No. 17), in zekere zin een glacis voor het nieuwe bastion. De oude Kraton zullen wij waarschijnlijk ten Zuiden van de oude Aloen-aloen dienen te zoeken, zoals ook in de Vorstenlanden het geval was en nog is.

Versterkt worden wij in deze veronderstelling door :

2e. Op de plek, die dan voor een eventuele Kraton in aanmerking zou kunnen komen, treffen wij reeds op een kaart van 1825 de naam : Kraton, aan die tot op de huidige dag voortleeft in verschillende gangen, uitkomende op de z. g. Oude Heerenstraat of Kramat Gantoeng.

Mogelijk, dat de oude begraafplaats met de drie Javaanse poortjes, op Tam-

bakan, in enig verband met de vroegere Kraton staat.

Later, wanneer het bewind over Soerabaja over twee regenten verdeeld is, vinden wij hun woningen respectievelijk aan de Oost- en Noordzijde van de aloen-aloen. Het is te begrijpen, dat men na de deling van het gezag, liever geen dezer beide heren in de oude Kraton der Soerabajase koningen zag resideren, maar hun twee andere, bescheidener woningen toekende.

GESCHIEDKUNDIGE AANTEKENINGEN OMTRENT DE RESIDENTIE MADIOEN¹⁾

DOOR

Dr. L. ADAM

VI. De Java — oorlog (1825 — 1830)

§ 1. Inleiding.

De gegevens met betrekking tot den oorlog, die Java vijf jaren verontrust heeft, moest ik voornamelijk zoeken in het door het Bataviaasch Genootschap uitgegeven bekende werk, dat de Kapitein der Infanterie *P. J. F. Louw* in opdracht van het Legerbestuur in 1893 begon te schrijven: *De Java-oorlog*. Drie deelen waren door hem, grootendeels uit archiefstukken van de Generale Staf geput, samengesteld, toen de dood hem van zijn arbeid wegrukte. Aan den Infanterie-officier *E. S. de Klerck* werd de voortzetting van het werk opgedragen; ook door hem zijn drie deelen geschreven.

Deze zes dikke boeken — zelfs het laatste deel, dat nota bene vrijwel de overgave van de *Mantjānegārā* aan het Gouvernement — zijn betrekkelijk arm aan gegevens over de bestuursinrichting en de maatschappelijke toestanden in die „buitenrijksche landen” van *Jogja* en *Soerakarta* waartoe het huidige *Madioen* behoorde. Van twee officieren, die in een tijd leefden toen de beoefening der Indologische wetenschappen nog maar in een beginstadium was, kan men niet veel inzicht en belangstelling voor deze onderwerpen verwachten. Maar doodjammer is het, dat in 1905 de groote *Rouffaer* in zijn vermaarde studie over de *Vorstenlanden* — evenzoo samen-

gesteld uit oude archiefstukken — de *Mantjānegārā* heeft verwaarloosd.

En wie zal er nu nog in het Landsarchief dat zeker nog schatten aan gegevens bevat, zoeken naar het aanvullen van hiaten in de historie van het begin der 19e eeuw?

§ 2. De regentschappen van de huidige residentie Madioen gedurende den Java-oorlog.

Wij weten (zie *Djāwā* XX, 1940 blz. 329) dat bij de zg. „palihan”, de splitsing van het rijk in 1755, gesproken wordt van de *Soerakartasche Mantjānegārā*: *Djāgārāgā*, *Pānārāgā* en *de helft van Patjitan*, terwijl de *Jogjakartasche Mantjānegārā* bestonden uit: *Madioen*, *Magetan*, *Tjaroeban* en *de helft van Patjitan*.

In het werk van *Louw* en *De Klerck* vinden wij allereerst, dat *Tjaroeban* niet meer aan *Jogja*, maar aan *Solo* behoort en verder, dat er na 1755 tal van nieuwe regentschappen zijn ontstaan. Vermoedelijk waren er de volgende regentschappen.²⁾:

Jogjasche Mantjānegārā

1. Wānāredjā	5. Magetan (3 regenten)
2. Kranggan of Wānākertā of Toenggoel	6. Banget
3. Moenèng	7. Poerwādadi
4. Kenitèn	8. Goranggarèng (2 regenten)

1) Het laatste artikel van deze reeks vindt men in *Djāwā* 20e jg. (1940) blz. 329 e.v.

2) De bronnen van deze gegevens vindt de lezer in *De Klerck*. *De Java-oorlog* IV, blz. 882 en in de zeer interessante nota van Resident Van Nes over de

Jogjasche Mantjānegārā in *De Klerck* IV blz. 373 — 375 (niet volledig), 168, 169, 172, 385 — 388, 392 — 393.

Ik vermeld alleen die *Mantjānegārā* welke de huidige residentie *Madioen* vormen.

Solosche Mântjânegârâ

1. Pânârâgâ (met 6 regenten)
2. Tjaroeban
3. De „districten” Lorog en Panggoel, die onder „demang's” stonden.

Behalve deze regentschappen had men dan nog gebieden, die zeer waarschijnlijk niet onder het gezag van de Regenten stonden, allereerst natuurlijk, de *vrije desa's* (zie Djâwâ XX, 1940 blz. 336-342), de *nârâwitâ*, de *pangrembé-gronden*, de *sentanan-gronden*, het *apanagebied in deelen van Patjitan* en wellicht ook *Kroondomeinen*. Alvorens deze benamingen te verklaren, moeten wij eerst overgaan tot een nadere aanduiding van de regentschappen.

De *ligging* der regentschappen vindt men op twee kaarten in het zesde deel van De Java-oorlog, terwijl in deel IV blz. 876 e.v. eenige bijzonderheden over ieder Jogjasche Mântjânegârâsche regentschappen vermeld zijn.

Wânâredjâ is blijkbaar de herhaalde-lijk in Louw en De Klerck genoemde, maar niet meer terug te vinden ¹⁾ naam van desa of kampong waar de Europeesche woonwijk van Madioen later ontstaan is. Men bedenke, dat in 1838 nog het Residentshuis met kantoor zeer eenzaam lag en bijna aan alle zijden door rijstvelden was omringd. Junghuhn komt 13 Juni 1838 in „het dorp Madioen” in welks nabijheid hij slechts behalve „de gebouwen van den Resident” een klein „blokhuis” (vermoedelijk de gevangenis) aantreft. Van de Residents-woning zegt hij: „Men zou zich verplaatst kunnen wanen op eene pacht-hoeve, in eene Europeesche heide gelegen”. In het Oosten en in het Zuid-oosten zag men over de sawahs heen „de bleke Djatiwouden” (het is Oost-moesson!) op de hellingen van den Wilis. „Slechts nog drie of vier Europeers be-

wonen deze plaats. Alles schijnt dood en verlaten toe” ²⁾.

Kranggan of *Wânâkertâ* of *Toe' ggoel* lag in het noorden dichtbij Ngawi aan weerszijden van de Madioenrivier. De bevolking weet nu nog de drie plaatsen aan te wijzen waar de „*Kranggan*” was, namelijk eerst in de gehuchten Toenggoel en Bandoeng van de desa Kersâ-hardjâ, en ten slotte dichtbij de desa Klitik. Bewesten Toenggoel lag *Moenèng*, met de hoofdplaats van dien naam, die nu nog bekend is (tusschen Ngawi en Tjaroeban).

Kenitèn—bezuiden Toenggoel gelegen—is genoemd naar een nu nog bestaande desa aan de grens van Ngawi en Magetan (gelegan aan de Kali Wadoek of Djoengké) waar men nog precies weet waar de *kaboepatèn* gelegen heeft, restanten zijn er niet meer. *Poerwâdadi*, bezuiden Kenitèn gelegen, in 1869 opgeheven, met centrum de desa van dien naam, alwaar nog restanten van de oude *kaboepatèn* zijn te vinden.

Beoosten Poerwâdadi lag *Banget*, de ligging van de *kaboepatèn* (gehucht Djabon, desa Karangsânâ, onderdistrict Kwadoengan, regentschap Ngawi) is nog bekend, de *aloon-aloon* is sawah geworden; op het erf, waar de *kaboepatèn* gestaan heeft, mag geen woning gebouwd worden, een algemeen bekend *taboe*—voorschrift.

Van het kleine Magetan wordt vermeld, dat het uit drie regentschappen bestaat; hun namen zijn mij niet bekend. *Gorang-garèng*—nu een klein district van Magetan, wellicht oudtijds een regentschap—werd door twee regenten bestuurd, *Goranggarèng Genengan* en *Goranggarèng Ngadiredjâ*. Volgens inlichtingen, die ik ter plaatse inwon zou Ngadiredjâ niet bestaan hebben, wel echter *Tadji*; de *kaboepaten* zou in de desa Tjigrok (onderdistrict Takeran, district Goranggarèng) gelegen hebben. Van de *kaboepatèn* van Genengan zijn nog enkele muren in het gehucht van

¹⁾ Ook Louw kon in zijn tijd de naam niet op de kaart vinden, zie deel III blz. 510 noot 3.

²⁾ F. Junghuhn. Java (1853) 1e druk deel II blz. 474—475.

dien naam in de desa Mådjàredjà (bij een viersprong der wegen naar Magetan, Maospati, Madioen en Pånàràgà) over. Er moeten in Genengan nu nog nakomelingen wonen van een Regent van den naam Radèn Toemenggoeng Sàsrapawirà, die van Madoereeschen bloede zou zijn, ook van zijn Madoereesche bedienden en beambten schijnen nog vele afstammelingen in deze omgeving te wonen.

Maospati was de zetel van den welbekende boepati wadànà Radèn Rånggà Pawiràdirdjà III ¹⁾; het regentschap had als oostelijke grens de kali Madioen, Ten zuiden van Maospati lag het regentschap Goranggarèng.

Thans de Soerakartasche regentschappen. Djågàràgà besloeg een belangrijk deel van het tegenwoordige Ngawi, speciaal het westelijk deel, vermoedelijk was de kali Solo de noordgrens. De kaboepatèn moet, dunkt mij, in de buurt van Walikoekoen gelegen hebben. Tja-roeban zal ongeveer de omvang hebben gehad van het tegenwoordige district. Pånàràgà, eens wellicht zich uitstrekkende van de kali Asin, de eeuwenoude grens tusschen Madioen en Pånàràgà (zie Djàwà XIX, 1939, blz. 26 rechterkolom) tot aan de Oceaan, blijkt nu in zes ressorten van regenten verdeeld te zijn. Deze zes regentschappen somde ik in mijn vorig artikel ²⁾ reeds op, namelijk Pånàràgà, Mrenoeng, Gaðing, Soemàràtà, Pedanten en Pålàredjà.

Over de nàràwita-gronden zal in de volgende paragraaf nog het een en ander gezegd worden. De pangrembé-gronden vond men in de desa Karanggebang, die nu tot één der vrije desa's van Pånàràgà hoort ³⁾. De kasentanan-gronden (blijkbaar alleen in Soerakartasch gebied) waren mogelijk gronden in familie gebruiksrecht bij naaste verwanten van den Vorst. Apanage-gebied kwam nog

voor in Patjitan, hierover meer in § 4. Van Kroondomein-grond, dus, waar de Vorst rechtstreeks inkomsten uittrok — is mij geen voorbeeld bekend.

De Regenten (toemenggoeng's) werden bij piagem (besluit) van den Rijksbestuurder aangesteld. Zij hadden vermoedelijk allen een patih — in de Nederlandsche rapporten soms „tweede Regent” genoemd — naast zich. In 1836 hadden de Regenten van Madioen, Ngawi, Djågàràgà en Pånàràgà twee patih's naast zich, de tweede wordt meestal „binnen-patih” genoemd. Oudtijds had men aan de Vorstenhoven ook twee patih's (Rijksbestuurders), de patih djâbâ, de buiten-patih, die over het Land buiten de stad regeerde en de patih djero, de binnen-patih, die over kraton- en hoofdstad . . . . . belangen ging ⁴⁾. Hoe de verdeeling van de taak der beide patih's in de Mântjânegàrà was, is helaas! niet bekend.

Van de aan den Regent ondergeschikte ambtenaren worden titels genoemde als djaksa, mantri, mantri ris (districtshoofden in Patjitan), mantri tojà (die voor de irrigatie zorgde), mantri pegande'an (?). aan wien de „verzorging van vreemdelingen” was opgedragen. Aan de Zuidkust, in Lorog en Panggoel schijnen ook ressorten onder een demang gestaan te hebben; het is echter mogelijk, dat zij in dit apanagegebied handlangers van apanage-houders waren.

Het groote aantal Regenten, dat sinds 1755 sterk was toegenomen, moet toegeschreven worden aan de omstandigheid, dat Vorstenverwanten aan baantjes geholpen dienden te worden. Hun inkomsten zullen zij voornamelijk uit de zeer talrijke en veelsoortige belastingen van de bevolking en de door hen opgelegde boeten verkregen hebben. In geen geval waren zij apanagehouders, die het recht hadden verkregen van den Vorst

¹⁾ Zie over hem Djàwà XX, 1940 blz. 333-336; zie over zijn residentie blz. 336.

²⁾ Zie Djàwà XX (1940) blz. 346.

³⁾ Zie voor pangrembé-gronden in die desa, mijn vorig artikel in Djàwà XX (1940) blz. 341 — 342.

⁴⁾ Zie Rouffaer in Adat rechtbundel 34 blz. 279.

om uit een bepaald hun toegewezen gebied (apanage) profijt te trekken op gelijke wijze als de Vorst zou kunnen doen. Want, al hadden zij dan het recht ten eigen bate belasting te heffen, de belangrijkste belasting, de *padjeg boemi*, geheven van den rijstoogst kwam aan den Vorst. Iedere Regent of, mogelijk, de Hoofdregent alleen bracht, die belasting éénmaal per jaar (op *Moeloed*) naar de hofstad. Wel kwam weer een bepaald percentage van de *padjeg boemi* aan den Regent en zijn ondergeschikten.

Bij de inning dezer belasting maakten de Regenten gebruik van desahoofden, *bekel's* (zoo heeten zij heden ten dage nog), maar ook van tusschenhoofden, hoofden over meerdere *bekel's* die *demang's* werden genoemd.

Ook moesten de Regenten zorgen, dat hun bevolking diensten ten behoeve van den Vorst in de hofstad verrichtten, zoodat zij, ten einde toezicht te kunnen houden op hun onderhoorigen, vaak een belangrijk deel van het jaar aldaar vertoefden. Het Vorstelijk lustverblijf van Tamansari te Jogjakarta is, bijvoorbeeld, voor een belangrijk deel door de Madioensche bevolking gebouwd.

De ressorten van de verschillende Regenten waren geen afgeronde gebiedsdeelen, maar liepen door elkander heen. Soms had men in één *desa bekels* van verschillende Regenten.

Het desabestuur bestond uit een door den Regent aangestelden *bekel* met als handlangers den *kamitoewâ*, den *kebajan* en den *modin*. ¹⁾

§ 3. Het begin van den krijg (1825).

Bij het begin van den Java-oorlog waren, volgens Louw ²⁾, de voornaamste Regenten in de tegenwoordige residentie Madioen:

1. Radèn Mas Toemenggoeng Prawirâdirdjâ, eerste Hoofdregent, tevens Regent van Wânâredjâ, (Madioen);
2. Radèn Mas Toemenggoeng Rânggâ Prawirâsentikâ, tweede Hoofdregent, tevens Regent van Toenggoel;
3. Radèn Toemenggoeng Soerâdirdjâ, Regent van Kenitèn;
4. Radèn Toemenggoeng Joedâprawirâ, Regent van Maospati;
5. Radèn Toemenggoeng Joedâkoesoemâ, Regent van Moenèng;
6. Radèn Toemenggoeng Soerâdiwiriâ, Regent van Bagi;
7. Radèn Ngabei Mangoenprawirâ, meer, bekend als Mangoennegârâ, eigenmachtig opgetreden Regent van Poerwâdadi.

Het bestaan van twee hoofdregenten, (*boepati wadânâ*) lijkt onwaarschijnlijk. Van den eersten Hoofdregent vertelt Louw, dat hij een neef van Dipânegârâ was. „Schoon hij slechts 21 jaar oud was, schaarden zelfs grijze regenten zich onder zijn gezag; hij was ook de eigen zoon van Rânggâ, den beruchte”. ³⁾ Hij moet de eigenlijke hoofdregent zijn geweest. Toen zijn vader sneuvelde (1810) was hij nog minderjarig, vermoedelijk nog een kind van ongeveer 4 jaar. De kinderen van den „beruchten” Rânggâ werden aan het Jogjasche hof opgevoed, terwijl Pangéran Dipâkoesoemâ als waarnemende *boepati wadânâ* optrad. Meerderjarig geworden vervulde hij de plaats van zijn vader en bleef gedurende den geheelen oorlog zijn Vorst trouw. Later, gehuwd met een dochter van Prins Pakoealam, draagt hij den naam van Pangéran Rânggâ Prawirâdiningrat.

De als tweede hoofdregent vermelde Raden Mas Toemenggoeng Rânggâ Prawirâsentikâ was een broer van den vorigen Regent.

¹⁾ De bovenvermelde gegevens over de bestuursinrichting zijn grotendeels ontleend aan nog ongepubliceerde in het Landsarchief berustende rapporten van den eersten Resident van Madioen De Launy. Ik moge hierbij nogmaals mijn dank betuigen aan den

Algemeenen Secretaris en den Landsarchivaris voor hun medewerking, die zij mij verleenden bij het raadplegen dezer rapporten.

²⁾ Louw I blz. 521.

³⁾ Louw I blz. 521; Zie ook Djâwâ XX (1940) blz. 336.

Deze tweede hoofdregent was volmaakt het tegenbeeld van den eersten. Hij was bij een ieder zeer gehaat om zijn schraapzucht; zijn desa's liepen leeg, omdat de bevolking onder allerlei knevelarijen gebukt ging, zelfs de muiters haatten hem, en deden een inval in zijn hoofdnegorij, iets waarvoor alle overige regenten gespaard bleven ¹⁾).

De hoofdopstandelingen onder de hoofden waren: Mas Kartådirdjå, een wegens wangedrag afgezette Regent van Kerdjå ²⁾ en Mangoenprawirå alias Mangoennegårå, die zich bij Dipånegårå aansloot. Deze Mangoennegårå was een bij een bijvrouw verwekte zoon van een Regent van Poerwådadi, wiens Patih hij was. Bij het uitbreken van den oorlog was de vader overleden, maar de erfopvolging niet geregeld, maar een jongere broer (Joedådipoerå) uit een hoofdvrouw gesproten, had meer rechten op het boepatischchap ³⁾.

Deze opstandelingen stookten het oproer aan in Ngawi, Piak, Kawoeh, Gerèh en Koedoer-Broeboek. Deze desa's die allen in het huidige regentschap Ngawi liggen en nog terug te vinden zijn werden „nåråwitå” genoemd. „Lemah (siti) nåråwitå” was in Jogja grond waarvan de opbrengst een openbare bestemming had ⁴⁾. De beteekenis van kroondomein die Rouffaer ⁵⁾ aan dit begrip hecht is in Jogja niet, maar vermoedelijk wel in Soerakarta bekend. Tot mijn spijt is het mij niet mogen gelukken om te ontdekken hoe de rechtstoestand dezer gronden ruim 100 jaar geleden was.

In elk geval hadden de Måntjånegå-

råsche regenten geen gezag over deze desa's ⁶⁾. Ngawi en Piak ressorteerden onder het Jogjasche Kratondepartement Gladag, dat voor vervoer en (oudtijds) voor openbare werken had te zorgen ⁷⁾. Over Kawoeh had een zekere Toemenggoeng Pringgålåjå en over Koedoer Broeboeh, dat in de buurt van Djågårågå ligt, had een zekere Toemenggoeng Nitinegårå (vermoedelijk in Solo) te zeggen; Gerèh stond rechtstreeks onder Prins Pakoe Alam. Berechting van door opgezeten en dezer gronden gepleegde misdaden of overtredingen geschiedde in Jogjakarta; er was blijkbaar ter plaatse moeilijk recht te verkrijgen. Vandaar dat er veel ongestraft kon gedaan worden en er veel slecht volk was ⁸⁾. Ieder deze desa's had een *demang* ⁹⁾, die naar het schijnt, geen regeermacht had.

Onder slechte elementen van deze nåråwitå was het niet moeilijk opstand te wekken.

Te Ngawi was het een zekere Wiråtani, die, nadat hij het wettig hoofd had verjaagd, zich eigenmachtig als Toemenggoeng ¹⁰⁾ opgeworpen ¹¹⁾ had. Hij was het die, volgens Van Lawick van Pabst, toenmaligen Resident van Rembang, mede schuldig was aan de vreeselijke gruwelijke moord van Chineezers, hun vrouwen en kinderen op den 23^{en} September 1825 ¹²⁾.

Op den 8^{en} Augustus 1825 was Generaal de Kock wel gewaarschuwd dat Magetan, Madioen en Tjaroeban de wapenen hadden opgevat en bleek hem bovendien dat de bovengenoemde Kartådirdjå de leiding op zich had genomen, maar tegen eind Augustus hadden zeven van de voornaamste regenten der Ooste-

1) Louw I blz. 521-522.

2) Welk regentschap hier bedoeld is, is mij niet duidelijk.

3) Louw I blzz. 522.

4) Zie Mr. B. ter Haar in Adatrechtbundel 22 blz 219-220.

5) Adatrechtbundel 34 blz. 283, 286, 294 noot, en 305.

6) Louw I blz. 522.

7) Ter Haar in Adatrechtbundel 22 blz. 202.

8) Louw I in blz 522, citaat van Van Lawick van Pabst.

9) Louw I in blz. 523. Oudjes van Kawoeh herinnerden zich nog wel, dat er een *demang* geweest was.

10) Is dit geen vergissing? In Ngawi was nog geen regent.

11) Louw I blz. 522.

12) Louw I blz. 523, 525, 560, 561. Ook de echtgenoot van den toenmaligen Regent van Moenneng, Joedåkoesoemå, moet een belangrijke rol in deze Chineezenmoord gehad hebben, zie Louw III blz. 510.

lijke Mântjānegārā in Solo den Generaal de Kock hun trouw betuigd; onder die Regenten waren de beide Madioensche „hoofddregenten” en de bovenvermelde Regenten van Maospati, Moenèng en Bagi. Zij werden rijk met geschenken (goud en zilver galon, laken, sits en rottan knoppen) begiftigd ¹⁾).

Begin October wordt de toestand in Madioen spannender. „De betuiging van trouw der Madioensche Regenten was slechts een schijnvertooning geweest”, „zij bezaten niet genoeg zelfstandigheid om zich te onttrekken aan den kwaden invloed, die enkelen hunner op de overigen uitoefenden” ²⁾). Op 29 September al had Van Lawick van Pabst om militaire hulp gevraagd. Deze noodigde de Regenten tot een samenkomst, maar uit vrees voor Mangoennegārā, die eigenmachtig den Regentszetel te Poerwādadi had bezet, sloegen zij deze uitnoodiging af ³⁾). Maar nadat in October in het Kertāsānāsche mitelingen geducht afgestraft waren, trachtte de Resident van Rembang nogmaals de bedoelde Regenten tot een bijeenkomst uit te noodigen. Deze bijeenkomst had plaats begin November 1825 in de nabijheid van Padangan (Bodjānegārā). Het lukte Van Lawick, dank zij het feit, dat niet alleen onze troepen in het noorden en oosten van de residentie Madioen opgesteld waren, maar bovendien ook te Djāgārāgā (west-Ngawi) en Pānārāgā Solosche hulptroepen onder vertrouwde hoofden klaar stonden, de dertien aanwezige Regenten w. o. de twee hoofddregenten van Madioen en de regenten van Maospati, Moenèng, drie regenten van Magetan en twee van Goranggarèng, behalve Kartādirdjā en Mangoennegārā, over te halen, om geen tegenstand te bieden. Zelfs de door Dipānegārā aangestelde „hoofddregent”, één der regenten van Magetan, R.T. Sāsrāwinātā, onderwierp zich ⁴⁾).

1) Louw I blz. 523.

2) Louw I blz. 525.

Weerspannig bleven Mas Kartādirdjā, Mangoennegārā en de Regent van Kenitèn, Soerādirdjā. Van Lawick schrijft over hem aan generaal De Kock als, volgt: „Niet alleen dat deze personen, tegen alle beloften van vergiffenis en behartiging hunner belangen, halsstarrig zijn geworden, maar eerstgenoemde heeft nu stellig verklaard van niemand iets te willen weten dan van Dipānegārā, terwijl Mangoennegārā zegt zich zonder Kartādirdjā niet te kunnen onderwerpen. Bovendien hebben zij zich reeds in de bezittingen der hoofddregenten geworpen en koesteren het voornemen om de regenten, die bij mij kwamen, op hun terugtocht naar huis te zullen aanvallen. Deze zijn daarvoor zeer bevreesd. Niet onwaarschijnlijk trekt het Uwer Excellentie's aandacht, dat zoo'n aanzienlijk aantal regenten voor Kartādirdjā zouden vreezen, doch zij gelieve te weten, dat nog geen 14 dagen geleden de meesten van hen een lijn met hem trokken. Zij hebben toen met hem in hun volk een geest des oproers en zucht naar moord en roof aangekweekt, en dit volk nu heeft zicht daar zeer goed bij bevonden. Nu echter de regenten niet langer aldus willen bleven handelen, wil het volk het wel, en het vindt in Kartādirdjā een steun en aanvoerder”.

Van Lawick acht het dan gewenscht dat met militaire macht, namelijk een detachement onder Kapitein Theunissen, versterkt „door een paar veldstukjes van Soerabaja” opgerukt wordt naar Madioen, terwijl de gewapende macht van Djāgārāgā en Pānārāgā ook haar hulp heeft aan te bieden. Er viel dus nog veel te verrichten.

Het eerste wat te doen stond was zich het bezit te verzekeren van Ngawi. Dit plaatsje was in die tijden blijkbaar een belangrijk centrum van handel en scheepvaart. Want, zoowel de Solo- als de Madioenrivier waren het grootste

3) Louw I blz. 526.

4) Louw I blz. 556, 558, 559.

gedeelte van het jaar bevaarbaar; prauwen met allerlei producten, soms wel met een lading van 100 ton voeren van Solo naar Gresik en Soerabaja, ook van Madioen uit. In den drogen tijd werd het vervoer overgenomen door buffelkarren, die „met de luid klinkende bel van den lei-os vooraan in lange treinen kwamen aanzetten” en in Ngawi hun pleisterplaats hadden; ook zag men er veel pikolpaardjes. In dit niet onbelangrijke centrum hadden Chineesche opkooipers ruime steenen woon- en pakhuizen.

Sedert het bovenvermelde uitmoorden van deze plaats, 23 September 1825, was zij in handen van de opstandelingen, maar op den 13en November werd zij zonder eenigen tegenstand door onze troepen bezet ¹⁾. Op den 15en November wordt de vijand, die zich 5 paal bezuiden Ngawi had opgesteld en een dreigende houding aannam door de troepen van Theunissen gesteund door een „inlandsche macht” van Van Lawick, in zuidwestelijke richting gedreven waar hij echter op de troep van Djâgârâgâ, onder den „Soloschen Luitenant der schutterij” Flikkenschild, stuitte, die de oproerlingen een gevoeligen klap gaven, zoodat zij met een verlies van een 60-tal dooden uit elkaar geslagen werden ²⁾. In Ngawi wordt nu garnizoen, 250 „geweerdragenden”, 6 vuurmonden en 60 man cavalerie groot ³⁾, in een Chineesche steenen woning ondergebracht. „Voorloopig was dus Madioen, dank zij de beleidvolle maatregelen, zoowel van het civiel als het militair gezag, die hier eendrachtig samenwerkend en schoone overwinning behaalden, tot rust gebracht” ⁴⁾.

§ 4. Wat in Patjitan gebeurde in 1825 en 1826.

Een merkwaardige geschiedenis speel-

de zich in dit eerste oorlogsjaar (1825) af in *Patjitan* ⁵⁾. Hier wist een zendeling van Dipânégârâ, een zekere Amataris, na in de omstreken van Patjitan aanhang te hebben verkregen, ook den Regent, Mas Toemenggoeng Djâjâkariâ (ook wel Kjai Djâjâkariâ genoemd), den welbekenden „Mas Toemenggoeng Djimat” ⁶⁾ over te halen, om zich bij den opstand aan te sluiten. Toen de gewaarschuwde wd. Opziener Wormser als *hadji* verkleed naar Solo vluchtte, viel op 6 Augustus 1825 Patjitan in handen van de oproerlingen. Maar al even gemakkelijk, viel het weer in onze handen terug. De Regent was onder den indruk geraakt van de proclamatie van Generaal de Kock, intusschen Luitenant-Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië geworden, waarin een laatste waarschuwing tot alle ingezetenen van het Rijk van Jogjakarta werd gericht ⁷⁾, kwam tot inkeer en richtte zich tegen de opstandelingen. Intusschen had Wormser te Solo van resident Mac Gillavry de eigenaardige opdracht gekregen om zich met een zekeren mijnheer Deux, een Soloschen ingezetene, die familie was van den Patjitanschen Regent en met nog eenige Mangkoenegarasche hoofden naar Patjitan te begeven om deze plaats weer te heroveren. Wormser en Deux konden tengevolge van de gewijzigde houding van den Regent gemakkelijk aan hun opdracht voldoen. Amataris met zijn gevolg viel in onze handen.

De Resident Mac Gillavry meende wijs te doen den Regent, die reeds ruim 30 jaar „hoofd en gebieder van Patjitan” was geweest en die veel familie onder de Patjitansche hoofden had, terwijl „de geheele bevolking van hem en zijn bloedverwanten afhankelijk was”, uithoofde zijner gevorderde jaren wel uit zijn betrekking te ontslaan, maar

1) Louw I blz. 561.

2) Louw I blz. 561 - 562.

3) Louw I blz. 576.

4) Louw I blz. 562.

5) Zie Louw I blz. 576 — 578.

6) Zie over hem, Djâwâ XX, 1940, blz. 343, 344.

7) Gedateerd 26 September 1825, gepubliceerd in Louw I laatste bladzijde.

hem te „begunstigen” met een pensioen van f 40 per maand en tot zijn opvolger te benoemen zijn oudsten zoon, Mas Soemâdiwiriâ. Dit voorstel werd door De Kock goedgekeurd. Maar lang heeft deze Regent niet gediend, op den 9en October 1825 dringt een gewapende bende van slechts 20 á 25 man de stad binnen ¹⁾, steekt het huis van Wormser, de koffië- en peperschuur in brand en vermoordde, na den wachtdoenden Loerah ²⁾ overhoop gestoken te hebben, den nieuwen Regent en eenige zijner familieleden. Vermoedelijk waren op dat moment Wormser en de Regent Djimat op tournee, want de heer Deux — zoo luidt het rapport — was genoodzaakt de komst van beide ambtenaren af te wachten, „die dan ook welhaast kwamen waarna zij gezamenlijk naar Patjitan optrokken”. De Regent Djimat moet toen wel veel gewapend volk verzameld hebben, want „den volgende morgen te Penangonang aankomende, vonden zij de muiters aldaar verzameld; zij vielen hen aan en dwongen hen tot de vlucht”. De aanvoerder van deze bende, Dipâatmâdjâ, die voorwendde een zoon van Dipânegârâ te zijn, werd met zijn volgelingen, toen hij niet gevangen genomen kon worden, afgemaakt „hetgeen ten gevolge heeft gehad, dat de rust in het Patjitansche wederom nagenoeg geheel hersteld is, en de desabewoners weder naar hun woningen terugkeeren”. Als opvolger van den vermoorden Regent werd benoemd zijn broer Kariâdipoerâ. Op 1 September 1825 schrijft De Kock aan den Gouverneur-Generaal: het district Patjitan is, naar ik vermeen gedurende eenige jaren niet behandeld zooals be-

hoord zou hebben om de inwoners aan het Gouvernement te verplichten en te verbinden”.

Wat de Generaal hier bedoelt, is in zijn brief niet nader toegelicht. Maar wij weten uit de geschiedkundige gegevens, die R.A. Kern uit het oude archief van Patjitan heeft geput en in 1908 heeft gepubliceerd, dat de toestand van Patjitan in de oorlogsjaren alles behalve rooskleurig was. Feitelijk kon men vóór 1830 niet van een rechtstreeksch bestuur in Patjitan spreken, al had de Opziener wel groote macht t. a. v. de kultures en de noodig geachte maatregelen in oorlogstijd. Men had vóór 1830 nog verscheidene enclaves van Solo en Jogja, ja zelfs desa's van het regentschap Djâgârâgâ (Ngawi). Natuurlijk kwam het rooven in andermans gebied hier zeer veel voor. Het apanagestelsel bestond nog in Lorog en Panggoel. Deze streken waren met Kampak gedeeltelijk apanage van Pangéran Ariâ Adinagârâ te Solo. In Lorog waar hij 100 *tjatjah's* ³⁾ aan akkers had, zette hij zijn *demang* op tegen den *goenoeng* ⁴⁾, die door den Rijksbestuurder werd benoemd en onder Pangéran Boeminâtâ stond ⁵⁾. Misschien was deze *demang* de geliefde zoon van Mas Toemenggoeng Djimat, de juist genoemde Kariâdipoerâ. Uit de door Kern bestudeerde oude bescheiden blijkt, dat de auctor intellectualis van den moord op den Regent Soemâdiwirâ niemand anders was dan . . . . . de eigen vader, die liever zijn zoon Kariâdipoerâ op de regentsplaats zag ⁶⁾.

Veel eerbied dwingt dit Regentengeslacht niet af, want de kinderen van den ouden Regent waren de schrik van het

1) Volgens de Babad Patjitan (zie uitgave Balé Poestaka blz. 25 en 26) onder aanvoering van Panembahan Bagor, hoofd van een pagoeron in de desa Gedangan in het voormalige district Semanten, verder Irârânâ, bekel van genoemde desa, en Lampong.

2) Vermoedelijk de Demang van Ngemplak (Babad blz. 26).

3) Tjatjah is een soortwijzer om akkers te tellen; vermoedelijk is één tjatjah $\pm$ 1 bouw.

4) *Goenoeng* is een politieel hoofd ten plattelande, zie Rouffaer in Adatrechtbundel 34 blz. 293, 294, 350, 359, 362.

5) R. A. Kern in Tijdschrift B. B. deel 34 (1908) blz. 159 en 161.

6) Kern t. a. p. blz. 160. De Babad Patjitan blz. 25 en 26 geeft een andere lezing.

land, zij waren dieven en brandstichters en zagen niet tegen moorden op. Volgens de Babad werden drie zoons en één dochter verbannen ¹⁾).

De nieuwe Regent, die eerst voorlopig met den titel van Kliwon, maar later definitief werd aangesteld, bood den Resident van Soerakarta gedurende den oorlog als bewijs van trouw zijn Raden Ajoe en drie broeders als gijzelaars aan ²⁾. Maar aan het eind van het jaar 1826 rapporteert de Resident van Solo aan de Regeering, dat Patjitan wederom door de opstandelingen bezet was ³⁾, dat de Regent de zijde van de muitelingen had gekozen en twee opzieners Van Vlissingen en Hartman en een burger, Deux ⁴⁾, in handen van den vijand waren gevallen. Maar toen de gezonden Mangkoenegarische troepen met succes de opstandelingen bestreden, viel de Regent ons weder bij en verontschuldigde zijn ontrouw door te zeggen, dat hij slechts in schijn de zijde van den vijand had gekozen en daardoor bewerkt had, dat de drie gevangen Europeanen niet vermoord werden. Intusschen liet het uit Batavia gezonden oorlogskorvet Pollux onder commando van Eeg en met 50 man infanterie onder den luitenant Schnorbusch aan boord, zijn anker in de baai van Patjitan vallen ⁵⁾. De overgebleven vijanden werden nu in samenwerking van Schnorbusch en Van Vlissingen, die een *barisan* had bijeengebracht, op den 19en November 1826 uit zijn laatste versterking te *Kebon Atah* verdreven.

§ 5. *Het tweede oorlogsjaar (1826).*

Keeren wij thans weer terug tot

1) Zie Babad Patjitan blz. 22 - 23.

2) Kern t.a.p. blz. 160 en 161.

3) Zie voor het volgende Louw II blz. 572 - 573.

4) In de Babad t.a.p. blz. 28 - 30 is alleen maar sprake van Van Vlissingen, die in het verhaal niet wordt gevangen genomen maar wist te ontsnappen en een brief met drie boodschappers naar Solo zond.

5) De komst van de „*baità perang*” wordt ook in de Babad vermeld.

6) Louw II blz. 198. Zie vooral ook A. W. P.

Noord-Madioen. Een der eerste belangrijke feiten van het jaar 1826 was de *gevangenneming* van Kartådirdjâ ⁶⁾. Gemakkelijk ging dit niet. Al op 15 November 1825 had een treffen tusschen dezen afgezetten Regent en Flikkenschild in Djâgârâgâ (bij de desa Semèn) plaats, dat op een *debâcle* van Kartådirdjâ uitliep. Hij wist te ontsnappen. Op 18 December 1825 trokken onder leiding van Kapitein Röser Mangkoenegarische en Madoereesche troepen en voorts nog een deel der bezetting van Ngawi uit deze plaats naar Wânâredjâ (de huidige kota Madioen; waar de *barisan*'s uit Pânârâgâ zich bij de troepen aansloten. In de nabijheid van deze plaats werd de vijand verslagen, drie zijner aanvoerders en een vrouw van den *Pangéran van Sérang* ⁷⁾ sneuvelden. Maar weer wist Kartådirdjâ te ontsnappen. Hij vluchtte met zijn bende naar den Lawoe. Bij Simâ, aan de Oostzijde van dezen berg gelegen, werd zijn troep wederom verslagen, maar het sneuvelen van één der zoons van den *Pangéran van Pamekasan* bracht een dusdanige ontsteltenis onder de Madoereesche troepen, dat Kartådirdjâ wist te ontkomen (24 December 1825); hij bleef in de bijna ontoegankelijke wildernissen van den Lawoe rondzwerven achtervolgd door Mangkoenegarische troepen, die hem op 9 Januari 1826 wisten gevangen te nemen. De *Pangéran van Sérang* ontsnapte.

Toch blijkt na dit succes aan Van Lawick ⁸⁾ (in een brief van 17 September 1826 aan den Kolonel Hoorn) dat hij van Generaal de Kock vernomen heeft, dat er een plan bestaat onder alle Regenten van de Jogjasche *Mântjânegârâ*

Weitzel. De oorlog op Java van 1825 tot 1830 (1852) deel I blz. 245 e v.

7) Deze Regent van Sérang, vroeger een landschap in het noorden van Soerakarta dicht bij de Groboganse grens, was gehuwd met een zuster van *Pangéran Mangkoediningrat* (zoon van Sultan Sepoeh) die met zijn vader in 1812 door Raffles verbannen werd. Zie voor dezen *Pangéran van Sérang*, die van Soenan Kalidjâgâ zou afstammen, Louw I blz. 361—362.

8) Zie voor het volgende Louw II blz. 570—572

om zich bij Dipānegārā aan te sluiten. Voorts deelt Van Lawick mede, dat deze Regenten met een gewapende macht naar Ngawi zouden trekken, naar het heet, omdat zij door den Rijksbestuurder van Solo waren aangeschreven om zich met hun gewapende macht gereed te houden om naar Solo op te komen. De brief met dit verzoek was Van Lawick bekend, maar van een verzameling te Ngawi was door den Rijksbestuurder niets geschreven. De wd. resident van Rembang achtte dit verdacht en zond zijn Assistent-Resident naar Ngawi om Kapitein C. F. Röser, die daar blijkbaar het bevel voerde over een klein detachement, voor een eventuele overval te waarschuwen. Van Lawick blijkt eerst aan de ontrouw van de genoemde Regenten, die uit een onderschepten brief van een „priester” uit Madioen zou geconcludeerd zijn, getwijfeld te hebben, maar „berichten uit onderscheidene kanalen” schenen hem tot de overtuiging te brengen, dat de Regenten reeds de zijde van Dipānegārā gekozen hadden, die hen eerst wilde gelooven, indien zij hun oprechtheid zouden bewezen hebben door een inval te doen in Rembang. Van een inval is echter niets gekomen. Hoe die verijdeld werd, vermeldt Louw niet precies.

§ 6. *Opstand in Rembang (1827 - 1828).*

Eind 1827 — op den 28en November — breekt met het verbranden van de woningen van Regent en Assistent-Resident te Radjegwesi (waaraan twee broers van den Hoofdregeat van Madioen hadden deelgenomen ¹⁾) een groote opstand in Rembang uit, die van groote invloed is geweest voor Madioen. De nieuwbenoem-

de Resident van Rembang, Hardy ²⁾, zou juist dezer dagen van Solo uit, de Solo-rivier afarende via Ngawi zich naar zijn nieuwe standplaats begeven ³⁾. Op 5 December 1827 was hij nog in Ngawi. Daar ontmoette hij den Hoofdregeat van Madioen, intusschen op voorstel van Van Lawick door Sultan Sepoeh tot Pangéran verheven. Resident Hardy deelde de gunstige meening van Van Lawick over den nieuwen Pangéran niet; Hardy noemt hem „een zwak mensch, zoowel naar den geest als het lichaam” en „op wien de inblazingen zijner regenten veel vermochten”. ⁴⁾ Wel gelooft de Resident, dat de Pangéran oprecht was in zijn betuigingen van trouw, maar van de trouw der overige Madioensche regenten was Hardy niet overtuigd; bovendien achtte hij het verdacht, dat één der meest vertrouwde zendelingen van den Hoofdregeat — een zekere Radèn Sâsrâdiwirjâ, ex-demang van Wirâsari — een opstandeling was ⁵⁾.

De leider van de opstand was een zekere Sâsrâdilâgâ ⁶⁾, een zwager van Dipānegārā. De zuster van dezen Sâsrâdilâgâ was gehuwd met den hoofdpengoeloe van Rembang, Mas Nâtârâdjâ, een „man met onbegrensde eerezucht en weinig scrupuleus in het kiezen der middelen om tot eer te geraken”, die weer veel invloed had op den Hoofdregeat van Madioen ⁷⁾.

De opstand breidde zich in Rembang meer en meer uit. Van Ngawi uit kon geen steun verleend worden; de commandant der bëntèng, Kapitein de Munck was zwaar ziek en kon alleen door den dokter of een Europeeschen sergeant vervangen worden, terwijl „al het geschut bestond uit twee katekoppen van 3 1/4 duim” ⁸⁾.

1) Louw III blz. 388.

2) Van Lawick van Pabst was van Maart 1827 tot October 1827, dus slechts 7 maanden, Resident van Jogjakarta en daarna Resident van Semarang.

3) Louw III blz. 363.

4) Louw III blz. 362.

5) Louw III blz. 363.

6) Zie over hem Louw III blz. 370.

7) Louw III blz. 360 - 361 en 370 (waar zijn naam n.b.m. verkeerd gespeld is). Zie ook blz. 373. Deze Nâtârâdjâ verklaarde later, dat de Pangéran van Madioen hem (Nâtârâdjâ) zeer toegedaan was, zie blz. 491.

8) Louw III blz. 371.

In de stad Madioen, die telkens in de briefwisseling met Generaal De Kock *Wânâredjâ* wordt genoemd, was een detachement piekeniers, vermoedelijk Soemenepsche hulptroepen ¹⁾, onder den Luitenant Maritz. Resident Hardy stelde op 5 December aan den Generaal De Kock voor, om er een detachement fuseliers aan toe te voegen „omdat het behoud van dat punt van groot gewicht te achten is, om den hoofdregent van Madioen te steunen”. Ook moet er een *bëntèng* dichtbij de dalem te Madioen gebouwd worden. Want erg zeker is de Resident omtrent de gezindheid van dien Regent niet, hoewel zijn raadsman en gewezen pathih, de Regent van Poerwâdadi, een onzer beste vrienden was ²⁾.

Meer vertrouwen in den Pangéran schijnt Hardy twee dagen later in een brief aan Generaal De Kock te toonen, als hem blijkt, dat de Hoofdregent, die nog altijd met al zijn Regenten in Ngawi vertoeft de zendelingen van *Sâsrâdilâgâ*, de bovengenoemde hoofdopstandeling in Rembang, laat gevangennemen en de door gevangenen meegebrachte brieven aan den Resident toont. In die brieven noemt *Sâsrâdilâgâ* zich de vertegenwoordiger van „Sultan *Dipânegârâ*” in deze streken en vraagt den Madioensche Regenten zich aan zijn zijde te scharen ³⁾.

Op 7 December verschijnt in Ngawi de Regeeringscommissaris van Jogjakarta, tevens Resident van Solo, de welbekende Baron H. G. Nahuys van Burgst. Een dag later komt eindelijk de eerste hulp uit Solo bestaande uit 135 man der barisan, bestaande uit 1 officier, 2 Inlandsche luitnants, 62 met geweren gewapende Inlanders, 29 piekeniers, 24 lanciers, 1 trompetter, 1 tamboer, 1 pijper en 14 desahoofden met pieken bewapend, onder leiding van den heer Dezentjé,

die deze troep zelf had samengesteld, in Ngawi aan. Hier wordt nu het plan beraamd om onder leiding van Nahuys, die vergezeld zou worden door den Madioensche Hoofdregent, het bedreigde Blora te hulp te komen. Tevens gelast Nahuys Luitenant Marnitz om het commando te *Wânâredjâ* (dus Madioen) over te geven aan den sergeant Prekses en zich „naar de kanten” van Radjegwesi te begeven ⁴⁾.

De tocht van Nahuys schijnt de vijand van een voorgenomen aanval op Ngawi afgeleid te hebben. En dat was maar gelukkig ook, want 9 December schrijft de doodzieke De Munck aan Nahuys, dat alles in Ngawi vanwege de geruchten van den aanval was gevlucht en in het fort 36 invaliden waren ⁵⁾. Intusschen had Nahuys gezorgd, dat 24 soldaten met geweren van den Rijksbestuurder (vermoedelijk van Solo) naar Ngawi gezonden werden ⁶⁾.

Op 11 December 1827 is Nahuys weer terug in Ngawi, nadat hij een gevoelige en smadelijke nederlaag tusschen Panoelang en Padangan (*Bodjânegârâ*) heeft geleden, een nederlaag, die hij aan „een terreur panique” van de „in het rood zeer schoon uitgedoschte ruiters van Madioen” wijt. Hij voegt er echter aan toe: „De Pangéran-hoofdregent van Madioen en zijn regenten hebben niet gedeeld in de schande hunner ruitery, maar zijn steeds naast mij gebleven” ⁷⁾.

Dit échec van Nahuys had ten minste één groot voordeel, dat men eindelijk in het hoofdkwartier begon in te zien, dat de opstand in Rembang zeer ernstig was en een groote troepenmacht naar Ngawi gezonden moest worden. De kapitein Van Griesheim wordt belast met het bevel over 350 man infanterie, 24 huzaren en twee stukjes licht ge-

1) Louw III blz. 379.

2) Louw III blz. 375.

3) Louw III blz. 378.

4) Louw III blz. 379.

5) Louw III blz. 382.

6) Louw III blz. 383.

7) Louw III blz. 385.

schut. In de instructie van generaal de Kock aan Van Griesheim ¹⁾ lezen wij: „Met de infanterie en artillerie zal U zich alhier ²⁾ in de gereed gemaakte vaartuigen inschepen en daarmee naar Ngawi aan de Solosche rivier afzakken, terwijl de cavalerie, de treinpaarden en de paarden der Heeren officieren langs den landweg naar gemelde plaats zullen gaan. Van hier naar Ngawi moet met de meeste omzichtigheid worden voortgegaan, omdat men niet weet of de muitelingen niet tot aan de Solo-rivier zijn doorgedrongen, met oogmerk om de communicatie met Ngawi te stremmen en het afzenden van troepen te verijdelen”. En dan volgen de maatregelen, die Van Griesheim moet nemen, om op onverhoedsche aanvallen overdag en 's nachts voorbereid te zijn. In Ngawi moeten de zieken binnen de bèntèng verpleegd en verzorgd worden. „U zult aldaar”, gaat De Kock voort in zijn instructie (van 16 December 1827), „den Pangéran-hoofdregent van Madioen vinden. Deze inlandsche ambtenaar is het Gouvernement en zijn Vorst zeer geneegen, U zult derhalve door een zachten omgang en alle overige middelen dien Pangeran in een goede stemming trachten te houden en hem aansporen met activiteit zijn onderhebbende landen tegen het indringen der muitelingen te bewaken, alsmede tegen het rondzwerven van vijandelijke zendelingen ³⁾).

Op den 20en December bereikten de prauwen met infanterie en artillerie uit Solo, na nogal tegenspoed gehad te hebben door het vastraken der vaartuigen, Ngawi, terwijl de cavalerie en paarden die langs den weg hun reis hadden afgelegd al op den 19en hun bestemming bereikt hadden. Op den 25en December trekt de colonne van

Van Griesheim naar het noorden, om den Rembangschen opstand te helpen dempen ⁴⁾. Intusschen had — vermoedelijk vóór de komst van Van Griesheim in Ngawi — een vijandelijke bende zich in Seprèh, een desa vlak tegenover het Ngawische ⁵⁾ fort maar aan de overzijde van de kali gelegen, genesteld welke desa door de opstandelingen in brand werd gestoken zonder dat de commandant van Ngawi dit kon beletten omdat . . . . de bèntèng aan de noordzijde geen bastion had! ⁶⁾.

Intusschen zond Generaal De Kock den ons reeds bekenden controleur (of opziener?) Van Vlissingen ⁷⁾ naar den militairen commandant van Patjitan met de boodschap om de helft van zijn troepen onder aanvoering van den Luitenant Schnorbusch naar Pânâràgâ te zenden waar deze, gelijk De Kock schrijft: „ter wering van de in het Rembangsche uitgebroken onlusten naar omstandigheden handelen zou, zijnde aan den Heer Van Vlissingen opgedragen, om deze macht met gewapende desavolkeren te vermeerderen en zich bij hem te voegen, ten einde gezamenlijk de zaken te besturen” ⁸⁾.

Zoo rukken dan 50 man w.o. 10 man Solosche hulptroepen van de bezetting van Patjitan op den 23en December 1827 naar Pânâràgâ. Van de in Patjitan achtergebleven 74 man, de „hulptroepen” daaronder begrepen waren er zóoveel ziek, „dat het onmogelijk is er een twintigtal onder de wapens te (brengen”) ⁹⁾. Een door den controleur Van Vlissingen op te richten barisan, waarschijnlijk uit 80 man bestaande, zou spoedig ook naar Pânâràgâ trekken ¹⁰⁾.

Dan verschijnt plotseling ook op het tooneel een zekere mijnheer Diard,

1) Louw III blz. 413 - 414.

2) D.i. Solo.

3) Louw III blz. 414.

4) Louw III blz. 435.

5) De desa Seprèh was toen binnen Gouvernementsgebied gelegen.

6) Louw III blz. 425.

7) Zie boven blz. 234

8) Louw III blz. 509 — 510.

9) Louw III blz. 510.

10) Louw III blz. 414 en 510.

landheer (uit de Vorstenlanden ?) ¹⁾. Deze begeeft zich naar Wânâredjâ, hoofdplaats van Madioen. Hij vindt daar een zorgwekkenden toestand. De Regent van Moenèng, Joedâkoesoemâ, gehuwd met een schrandere, maar zeer gevaarlijke dochter van Sultan Sepoeh, werd door den Hoofddregent geheel onbetrouwbaar geacht. Toen de onzen een belangrijk succes in Bodjânegârâ behaalden, vluchtte de Radèn Ajoe den 8en Februari 1828 met de haren naar den Regent van Tjaroeban, die ons trouw gebleven was. De Pangéran Hoofddregent vertrouwde niet veel op zijn eigen volk en was bang, dat Joedâkoesoemâ hem met 1000 man zou aanvallen ²⁾. Hij vroeg dus hulp aan Kapitein de Munck te Ngawi. Gelukkig had Van Griesheim hier vivres achtergelaten, zoodat De Munck aan het Detachement (50 man tellende, waarvan er 20 met geweren en 30 met lansen gewapend waren) onder commando van den 2en Luitenant Marnitz, dat naar Wânâredjâ gezonden werd, voldoende mondvoorraad kon medegeven.

Er zou nu in Wânâredjâ—door Diard en later ook in rapporten van den eersten Resident van Madioen De Launy ook wel Kartâardjâ—nu nog de naam van een desa in de stad—genoemd, een bèntèng opgeworpen worden. Luitenant Schnorbusch met zijn macht waarbij zich de barisan van den Regent van Pânârâgâ (welke ?), wiens zoon zelf medetrok, aansloot, zou den arbeid aan de bèntèng beschermen. De Hoofddregent belaste een zekeren R. T. Sâsrânagârâ, gewezen ondercollecteur van Grobogan, met het maken van de „bèntèng ing Kartâardjâ”; dit werk is zóó spoedeischend, dat deze trouwe aanhanger van den Hoofddregent, die in 1828 tot Regent van Goranggarèng wordt benoemd, zijn

opwachting niet bij den Resident Nahuys kan maken. Waar dit fort is gebouwd, is niet duidelijk. Diard, die blijkbaar aan Marnitz opdrachten kon geven, gaf dezen Luitenant orders, dat de bèntèng gebouwd moest worden met twee bastions, een aan den noordhoek en een aan den zuidhoek, „zoodat deze laatste den weg van Pânârâgâ over zijne lengte bestrijken kan en de dalem en paser onder haar bereik heeft” ³⁾.

Ook aan het fort te Ngawi werd gewerkt en verbeterd, hetgeen ook noodig bleek. In Januari 1828 werd het door den driesten vijand ingesloten nadat de benden alle desa's om en in Ngawi hadden verbrand. In den voormiddag trokken de belegerenden plotseling af, zeer waarschijnlijk, omdat Marnitz en Schnorbusch met hun troepen, de barisan's van de Regenten van Pânârâgâ en nog twee andere Regenten, in totaal 3 à 4000 man en 7 stuks geschut in aantocht waren. In Maospati, ± 10 km. van Madioen, keerde deze troep, na van den aftocht van den vijand gehoord te hebben, terug ⁴⁾.

Het was een geluk, dat op 5 Februari de Regent van Moenèng „met zijn vrouw, de Raden Ajoe, zijn zoon, 4 kleindochters, 4 oppassers, 11 meiden, 2 geweren en 4 lansen”, zich hadden overgegeven, want op den 3en Februari *wijkt Sâsrâdilâgâ uit* met 50 man paarden en 30 man voetvolk naar Madioen en wel via Kawoe naar Pelang ⁵⁾ in het regentschap Djâgârâgâ ⁶⁾. Hij vlucht *naar de desa Padangem* ⁷⁾, de demang van die plaats geeft zich aan den opstandeling over, die een groeiende aanhang krijgt. De Pangéran wordt bang en vraagt hulp aan Marnitz, maar deze durft de hoofdplaats niet geheel onbeschermd achter te laten en vraagt weer hulp aan de Munck. Er moeten zelfs troepen uit Bodjânegârâ

1) Er waren in Lorog en Poenggoel blijkbaar toch ook „landhuurdes”, d.z. Europeesche apanagehouders.

2) Louw III blz. 510, 511

3) Louw III blz. 512.

4) Louw III blz. 513 en 514.

5) Ten Z. O. van de onderdistrictshoofdplaats Kedoenggal (regentschap Ngawi).

6) Zie voor de volgende episode van den Javaoorlog (de jacht op Sâsrâdilâgâ) Louw III blz. 515 e.v.

7) Deze plaats heb ik niet kunnen vinden.

aanrukken. Uit de correspondentie leeren wij iets van toen bestaande en door de troepen begane wegen, zoo bijvoorbeeld kon men van Bodjānegārā (Radjegwesi) naar Krompol ¹⁾ zuidwaarts via Karang-poh ²⁾ en Bagi ³⁾ naar de hoofdplaats Madioen komen.

Sāsrādilāgā zocht zijn aanhang in Magetan waarvan de Regent, Sāsrāwinātā geheeten, reeds vóórdat de Rembangsche opstandeling in Madioen onrust bracht, in het geheel niet betrouwbaar bleek. Marnitz trok dan ook op den 13en Februari van Madioen via Maospati en Bibis (nu bezuiden den grooten weg Maospati - Magetan gelegen) naar Magetan. De vijand zat in de desa's Nitikan en Patjalan ⁴⁾, en wilde Marnitz uit Magetan in de Lawoe - bosschen lokken, maar deze bleef rustig in zijn bivak te Magetan. Den 16en Februari kwamen de rebellen opzetten en kwam het tot een treffen, dat blijkbaar voor Marnitz' troepen een succes was, de vijand droop af, doch Sāsrādilāgā ontkwam.

In dezen strijd schijnen de Solosche hulptroepen van den bovengenoemden landheer Dezentjé met uitzondering van den kapitein Willem Watimina, van weinig nut geweest zijn. Marnitz vraagt dan ook op 16 Februari aan Generaal De Kock deze 111 man te vervangen door 50 soldaten.

De vijand trekt zich intusschen terug naar Padangem met het plan Poerwādadi, toenmalige hoofdplaats van een regentschap, te overvallen. Wel hadden na de Magetansche overwinning een dertigtal desahoofden en „eenige voornamere personen” zich aan het Gouvernement onderworpen, doch daar stond tegenover, dat waar Sāsrādilāgā zich ook vertoonde

de bevolking uit angst zich bij zijn aanhang aansloot.

Marnitz is den 19en te Maospati, maakt den 21en een tocht naar Gebjog, een desa ten noordwesten van de tegenwoordige suikerfabriek Poerwādadi. Hij zag den vijand opgesteld achter een kali ⁵⁾, die langs een bosch liep; bedreiging alleen was voldoende, om de opstandelingen het bosch in te jagen.

Op denzelfden dag moet de eerdergenoemde Regent van Magetan, R. T. Sāsrāwinātā naar Ngawi en door naar Jogja, hij is opgeroepen door zijn Rijksbestuurder. Marnitz schrijft aan de Munck deze gevaarlijke man onmiddellijk van Ngawi door te zenden naar Jogja.

Den 25en Februari wordt Sāsrādilāgā alweer in het noorden van de huidige residentie Madioen gesignaleerd. Hij was via Kendoeng, aan de Madioenrivier in de richting van Padas en Krompol blijkbaar van plan weer in de richting van Radjegwesi uit te wijken. Van Madioen en Bodjānegārā wordt hij nu steeds opgejaagd ⁶⁾, terwijl hij in de djatibosschen van het Kendenggebergte rondzwerft. Niettegenstaande soldaten en barisans hem zoeken, weet hij te ontsnappen, waarschijnlijk via Tjaroeban, Toengloer, Berbek ⁷⁾ het Wilisgebergte door het huidige Madioensche onderdistrict Karee (desa Tjermā), langs het Ngebel-gebergte, Pānārāgā, misschien wel Patjitan naar Jogjakarta, om zich weder aan het hoofdkwartier van Dipānegārā te melden. Op den 3en October 1828 onderwierp hij zich aan ons gezag ⁸⁾.

De ontsnapping van Sāsrādilāgā moet, naar men later vermoedde, te wijten

1) Thans in het district Derā, regentschap Ngawi ten oosten van de districtshoofdplaats Padas

2) Thans behorende bij de desa Sidāredjā (Ngawi).

3) Gehucht beoosten de kali Madioen gelegen.

4) Beide desa's behoreen nu tot het Magetansche onderdistrict Plaosan. Patjalan-lor en Patjalan-kidoel zijn bekende vrije desa's, die uit de tweede helft van de 18e eeuw dateeren. Zie Djāwā XX, 1940, blz. 339 en 340

5) De kali Tembārā of Djoengké, die bewesten Gebjog stroomt?.

6) Zie over de achtervolging waarvan wij de bijzonderheden onvermeld laten, Louw III blz. 519 — 525.

7) E.S. de Klerck. De Java-oorlog deel IV blz. 428. Toengloer ligt in Ngandjoek juist op de Madioensche grens.

8) Louw III blz. 526 en E.S. de Klerck. De Java-oorlog deel IV blz. 433 en 434.

zijn geweest aan de hulp die hij van den toenmaligen Regent van Berbek en den Patih van Madioen Raden Ngabèhi Sâsrâdirdjâ, verkreeg. Van de schuld van dezen laatste was men na eenigen tijd overtuigd. Hij werd door De Munck gevangen genomen en via Semarang naar Solo gezonden; de Hoofdregent van Madioen wilde hem niet meer terugzien ¹⁾).

Intusschen was de Rembangsche opstand gedempt, een groot deel der troepenmacht trok zich terug, maar in Ngawi, Wânâredjâ en Pânârâgâ bleven versterkingen achter. Het fort van Wânâredjâ was in de tweede helft van Mei 1828 gereed gekomen.

§ 7. *Het jaar 1828.*

Nu volgt voor Madioen een periode, die men *de periode van loos alarm* zou kunnen noemen. Van den 20en Mei 1828 tot in de eerste dagen van Juni 1828 rapporteeren Schnorbusch, Marnitz, De Munck, Kapitein Rismüller te Rembang, de Overste Gey, provisioneel commandant der 2e Groote Militaire afdeeling, ja zelfs de Resident van Pasoeroean, allerlei verontrustende berichten over de deloyale houding en booze oproerplannen van de Regenten van Ngrâwâ (nu: Toeloengagoeng) en Kalangbrèt (nu: een district van Toeloengagoeng) ²⁾. Generaal De Kock blijft rustig en vastberaden, neemt zekerheidshalve maatregelen, maar acht de berichten niet betrouwbaar. Hij blijkt gelijk te hebben.

Het geheim wordt opgehelderd als eerst de Regeeringscommissaris aan het Hof van Jogjakarta, in Pânârâgâ de beide Regenten ontmoet heeft ³⁾ en de Resident van Jogjakarta Van Nes een nota ingediend heeft waarin de geheele zaak wordt uiteengezet.

De beide genoemde Regenten van de Jogjasche Mântjânegârâ Ngrâwâ en

Kalangbrèt, die onder den Hoofdregent te Madioen stonden, hadden tegen dezen Pangéran Rânggâ Ariâ Prawirâdiningrat een zevental klachten bij den Rijksbestuurder te Jogja voorgebracht. Van Nes zegt in zijn nota hierover het volgende ⁴⁾:

„1° Dat laatstgenoemde prins, ⁵⁾ toen zij, Regenten van Ngrâwâ en Kalembrèt, tegen den muiteling Mangkoe Negârâ ⁶⁾ opgetrokken (waren) en zij den rechter- en den linker-vleugel met hunne troepen bezet hadden, met zijne troepen, die het centrum uitmaakten, de vlucht heeft genomen, alvorens er nog een schot van de zijde der muitelingen was gevallen, waardoor hunne positie zeer moeilijk en gevaarlijk tevens was geworden”;

„dat zij den Pangéran toen kort daarna ondersteuning en hulp hadden gevraagd, doch tevergeefs, waardoor zij zoodanig in het nauw gebracht waren, dat zij met veel moeite en gevaar zich hebben kunnen redden en zij personeel het behoud van hun leven te danken hebben aan het moedig gedrag hunner troepen”;

„2° dat de prins in stede van eenige hunner hoofden, die zich bij die gelegenheid onderscheiden hadden, verscheidene van de zijnen, die met hem eene schandelijke vlucht gekozen hebben, verschillende bevorderingen heeft doen ondervinden, als: het verheffen van Poespodipoero tot Regent van Bangit, van Ronodirdjo tot Regent van Poerwodadi, en Prawiroadmodjo tot Regent van Keniten”;

„3° dat de prins, toen Soerodilogo zich ongeveer eene halve maand in de desa Sèwoelan ⁷⁾, 6 à 7 paal van

1) E. S. de Klerk. De Java-oorlog deel IV blz. 429.

2) Zie voor deze berichten, De Klerck IV blz. 435 - 446.

3) De Klerck IV blz. 447.

4) De Klerck IV blz. 448 en 449.

5) D.i. de Hoofdregent.

6) Of Mangoennegârâ? Zie boven blz. 229 en 230.

7) Een vrije desa in het district Oeteran (regentschap Madioen)

de hoofdplaats, opgehouden heeft, hem al daar rustig heeft gelaten, terwijl het hem, Pangérang niet veel moeite gekost zou hebben, zich destijds van dien muiteling meester te maken”;

„4° dat zijne regenten ieder vijf malen koebeesten ten behoeve van het Gouvernement geleverd hebben, te zamen bedragende 230 stuks, waarvan de prins de volle vergoeding heeft genoten zonder aan hen meer dan de betaling van 44 stuks uitgereikt te hebben, terwijl de andere regenten, als die van Berbek en Magetan, zijne lievelingen (beschermelingen) de volle voldoening genoten hebben”;

„5° dat, wanneer de prins menschen of paarden noodig heeft, hij die altijd uit hunne regentschappen en nimmer uit die van andere regenten vordert”;

„6° dat, wanneer zij naar Madioen worden opgeroepen en zij door den grooten afstand en moeilijke wegen soms later dan andere regenten aankomen, hij hen in bijzijn van anderen kwalijk bejagent, ja zelfs (hun) grofheden toevoegt, en eindelijk”;

„7° dat de prins in het gansche bestuur der Montjonegorosche-Jogjakartosche landen overlaat aan zijn oom, den Raden Toem. Ronodirdjo, Regent van Poerwodadi, en zich alleen slechts bezig houdt met teekenen en timmeren en verder met zijne huishoudelijke zaken, en (ten slotte), dat die Regent de oorzaak mag gezegd worden van alle onaangenaamheden, die van tijd tot tijd de regenten hebben moeten ondervinden”.

„Hun verlangen daarentegen is, dat zij onafhankelijk van den Pangerang hunne regentschappen mogen besturen, liefst onder de bevelen van het Gouvernement, of, ingeval dit niet toegestaan mocht kunnen worden, onder den Rijks-

bestuurder van Jogjakarta, zijnde het hun onmogelijk, aangezien zij den Pangerang meermeld als een lafhartig, onbillijk en den muiteling Sosrodilogo niet ongenegen Regent beschouwen, zijne bevelen op te volgen”.

„Betrekkelijk deze klachten heb ik de eer U. E. op te merken, dat die genoemd bij punt 1, 2 en 3 volgens bij mij ingekomen berichten grootendeels met de waarheid overeenstemmen, hoezeer ik gaarne wil gelooven, dat beide Regenten in het afschilderen van des Pangerangs gedrag niet de zachtste tinten gebruikt hebben. Edoch, hoe dit ook zij, eensluidend zijn alle berichten, dat hij zich destijds niet moedig gedragen heeft en is gaan loopen vóór iets voorgevallen is. De klachten in 4 en 7 voorkomende zijn zeer gegrond. Den Pangerang is van wegen het Gouvernement, zooals mij dit ook nog door den commandant van Ngawi, Kapt. de Munck, verzekerd is, alles voldaan, zoodat het aan zijne geldzucht toe te schrijven schijnt, dat de regenten het hun toekomende nog niet ontvangen hebben, terwijl mij van alle zijden is bericht, dat de handelwijze van den prins, om het bestuur van zijn landen aan den Regent van Poerwodadi over te laten en zich slechts met zijne huishoudelijke aangelegenheden te bemoeien, den meesten regenten zeer hinderlijk en onverdragelijk is”.

„De klachten genoemd bij de punten 5 en 6 zijn minder gemakkelijk aan de waarheid te toetsen, althans ik ben daarin tot heden niet kunnen slagen”.

„De beide regenten zijn, zooals ik reeds de eer had U.E. hierboven mede te deelen, overigens bijzonder het Gouvernement toegedaan en in hen, die bij hun volk zeer bemind zijn en daarbij vele middelen onder hun bereik hebben, mag het Gouvernement ten allen tijde bij onverhoopte onlusten een grooten steun in deze gewesten verwachten”.

„Ik hoop eindelijk met dit bericht

zijn geweest aan de hulp die hij van den toenmaligen Regent van Berbek en den Patih van Madioen Raden Ngabèhi Sâsrâ-dirdjâ, verkreeg. Van de schuld van dezen laatste was men na eenigen tijd overtuigd. Hij werd door De Munck gevangen genomen en via Semarang naar Solo gezonden; de Hoofddregent van Madioen wilde hem niet meer terugzien ¹⁾.

Intusschen was de Rembangsche opstand gedempt, een groot deel der troepenmacht trok zich terug, maar in Ngawi, Wânâredjâ en Pânârâgâ bleven versterkingen achter. Het fort van Wânâredjâ was in de tweede helft van Mei 1828 gereed gekomen.

§ 7. Het jaar 1828.

Nu volgt voor Madioen een periode, die men *de periode van loos alarm* zou kunnen noemen. Van den 20en Mei 1828 tot in de eerste dagen van Juni 1828 rapporteeren Schnorbusch, Marnitz, De Munck, Kapitein Rismüller te Rembang, de Overste Gey, provisioneel commandant der 2e Groote Militaire afdeeling, ja zelfs de Resident van Pasoeroean, allerlei verontrustende berichten over de deloyale houding en booze oproerplannen van de Regenten van Ngrâwâ (nu: Toeloengagoeng) en Kalangbrèt (nu: een district van Toeloengagoeng) ²⁾. Generaal De Kock blijft rustig en vastberaden, neemt zekerheidshalve maatregelen, maar acht de berichten niet betrouwbaar. Hij blijkt gelijk te hebben.

Het geheim wordt opgehelderd als eerst de Regeeringscommissaris aan het Hof van Jogjakarta, in Pânârâgâ de beide Regenten ontmoet heeft ³⁾ en de Resident van Jogjakarta Van Nes een nota ingediend heeft waarin de geheele zaak wordt uiteengezet.

De beide genoemde Regenten van de Jogjasche Mântjânegârâ Ngrâwâ en

Kalangbrèt, die onder den Hoofddregent te Madioen stonden, hadden tegen dezen Pangéran Rânggâ Ariâ Prawirâ-diningrat een zevental klachten bij den Rijksbestuurder te Jogja voorgebracht. Van Nes zegt in zijn nota hierover het volgende ⁴⁾:

„1° Dat laatstgenoemde prins, ⁵⁾ toen zij, Regenten van Ngrâwâ en Kalembrèt, tegen den muiteling Mangkoe Negârâ ⁶⁾ opgetrokken (waren) en zij den rechter- en den linker-vleugel met hunne troepen bezet hadden, met zijne troepen, die het centrum uitmaakten, de vlucht heeft genomen, alvorens er nog een schot van de zijde der muitelingen was gevallen, waardoor hunne positie zeer moeilijk en gevaarlijk tevens was geworden”;

„dat zij den Pangéran toen kort daarna ondersteuning en hulp hadden gevraagd, doch tevergeefs, waardoor zij zoodanig in het nauw gebracht waren, dat zij met veel moeite en gevaar zich hebben kunnen redden en zij personeel het behoud van hun leven te danken hebben aan het moedig gedrag hunner troepen”;

„2° dat de prins in stede van eenige hunner hoofden, die zich bij die gelegenheid onderscheiden hadden, verscheidene van de zijnen, die met hem eene schandelijke vlucht gekozen hebben, verschillende bevorderingen heeft doen ondervinden, als: het verheffen van Poespodipoero tot Regent van Bangit, van Ronodirdjo tot Regent van Poerwodadi, en Prawiroadmodjo tot Regent van Keniten”;

„3° dat de prins, toen Soerodilogo zich ongeveer eene halve maand in de desa Sêwoelan ⁷⁾, 6 à 7 paal van

1) E. S. de Klerk. De Java-oorlog deel IV blz. 429.

2) Zie voor deze berichten, De Klerck IV blz. 435-446.

3) De Klerck IV blz. 447.

4) De Klerck IV blz. 448 en 449.

5) D.i. de Hoofddregent.

6) Of Mangoennegârâ? Zie boven blz. 229 en 230.

7) Een vrije desa in het district Oeteran (regentschap Madioen)

de hoofdplaats, opgehouden heeft, hem al daar rustig heeft gelaten, terwijl het hem, Pangérang niet veel moeite gekost zou hebben, zich destijds van dien muiteling meester te maken”;

„4° dat zijne regenten ieder vijf malen koebeesten ten behoeve van het Gouvernement geleverd hebben, te zamen bedragende 230 stuks, waarvan de prins de volle vergoeding heeft genoten zonder aan hen meer dan de betaling van 44 stuks uitgereikt te hebben, terwijl de andere regenten, als die van Berbek en Magetan, zijne lievelingen (beschermelingen) de volle voldoening genoten hebben”;

„5° dat, wanneer de prins menschen of paarden noodig heeft, hij die altijd uit hunne regentschappen en nimmer uit die van andere regenten vordert”;

„6° dat, wanneer zij naar Madioen worden opgeroepen en zij door den grooten afstand en moeilijke wegen soms later dan andere regenten aankomen, hij hen in bijzijn van anderen kwalijk bejegt, ja zelfs (hun) grofheden toevoegt, en eindelijk”;

„7° dat de prins in het gansche bestuur der Montjonegorosche-Jogjakartosche landen overlaat aan zijn oom, den Raden Toem. Ronodirdjo, Regent van Poerwodadi, en zich alleen slechts bezig houdt met teekenen en timmeren en verder met zijne huishoudelijke zaken, en (ten slotte), dat die Regent de oorzaak mag gezegd worden van alle onaangenaamheden, die van tijd tot tijd de regenten hebben moeten ondervinden”.

„Hun verlangen daarentegen is, dat zij onafhankelijk van den Pangerang hunne regentschappen mogen besturen, liefst onder de bevelen van het Gouvernement, of, ingeval dit niet toegestaan mocht kunnen worden, onder den Rijks-

bestuurder van Jogjakarta, zijnde het hun onmogelijk, aangezien zij den Pangerang meermeld als een lafhartig, onbillijk en den muiteling Sosrodilogo niet ongenegen Regent beschouwen, zijne bevelen op te volgen”.

„Betrekkelijk deze klachten heb ik de eer U. E. op te merken, dat die genoemd bij punt 1, 2 en 3 volgens bij mij ingekomen berichten grootendeels met de waarheid overeenstemmen, hoezeer ik gaarne wil gelooven, dat beide Regenten in het afschilderen van des Pangerangs gedrag niet de zachtste tinten gebruikt hebben. Edoch, hoe dit ook zij, eensluidend zijn alle berichten, dat hij zich destijds niet moedig gedragen heeft en is gaan loopen vóór iets voorgevallen is. De klachten in 4 en 7 voorkomende zijn zeer gegrond. Den Pangerang is van wegen het Gouvernement, zooals mij dit ook nog door den commandant van Ngawi, Kapt. de Munck, verzekerd is, alles voldaan, zoodat het aan zijne geldzucht toe te schrijven schijnt, dat de regenten het hun toekomende nog niet ontvangen hebben, terwijl mij van alle zijden is bericht, dat de handelwijze van den prins, om het bestuur van zijn landen aan den Regent van Poerwodadi over te laten en zich slechts met zijne huishoudelijke aangelegenheden te bemoeien, den meesten regenten zeer hinderlijk en onverdragelijk is”.

„De klachten genoemd bij de punten 5 en 6 zijn minder gemakkelijk aan de waarheid te toetsen, althans ik ben daarin tot heden niet kunnen slagen”.

„De beide regenten zijn, zooals ik reeds de eer had U.E. hierboven mede te deelen, overigens bijzonder het Gouvernement toegedaan en in hen, die bij hun volk zeer bemind zijn en daarbij vele middelen onder hun bereik hebben, mag het Gouvernement ten allen tijde bij onverhoopte onlusten een grooten steun in deze gewesten verwachten”.

„Ik hoop eindelijk met dit bericht

U.E. genoegzaam aangetoond te hebben, dat er van de bestaande oneenigheden tusschen de regenten en den Hoofdregent geen kwade gevolgen voor het Gouvernement te vreezen zijn, vooral daar de Hoofddregent zeer genegen is, met opoffering zelfs van gezag, die geschillen bij te leggen en het mijns inziens niet moeilijk zal zijn om den regent van Poerwodadi onder zeker voorgeven als Toemenggoeng te Jogjakarta te plaatsen en alsdan iemand in zijne plaats te stellen, die den Pangérang die niet kwaad van inborst is, op een goeden weg zal kunnen leiden".

Hoe de beide Regenten van Ngråwå en Kalangbrèt ten slotte tevreden zijn gesteld, blijkt niet uit de beschrijving van den Java-oorlog. De rust keert echter, na nog eenig loos alarm ¹⁾ in Madioen en de andere oostelijke Mântjånegårå terug.

In Pånårågå „alwaar zich vele der voornaamste priesters ophouden" ²⁾ wordt nog door Schnorbusch een groote aarden redoute (waar?) gebouwd, die naar het oordeel van Generaal De Kock van te grooten omvang is ³⁾. In Maart worden Schnorbusch en Marnitz vervangen door de 2e Luitenants Van den Brand en Sickesz, omdat de beide eerstgenoemden ruzie hadden gekregen met de „Collecteurs" ⁴⁾ Van der Heiden en Frederiks. De heeren traden alles behalve beschaafd tegen Regenten en bevolking op. Van der Heiden was vaak dronken, en ging eens als een dolle te keer in het huis van een Regent, evenmin ontzag hij zich „om met de bloote sabel

in de hand in de kampongs te gaan en het volk te verdrijven en in hun rust te storen", terwijl Schnorbusch een Regent met de bajonet van zijn oppasser bedreigde. De beide officieren werden wel, maar de collecteurs niet overgeplaatst.

In het jaar 1828 werd in het roerige Soekåwatische regentschap Sérang ⁵⁾ de toenmalige Regent door Nahuys afgezet en vervangen door een zekeren Radèn Ngabei Soeråkesoemå, die van Jogjakarta afkomstig bleek te zijn ⁶⁾. Welke functie deze persoon in Jogjakarta had, is mij niet bekend; vermoedelijk was hij oorspronkelijk afkomstig van Djapan (in de buurt van Mådjåkertå) en een neef van den zesden Rijksbestuurder, die ook uit Djapan afkomstig was ⁷⁾. Hij was in Sérang blijkbaar zeer goed thuis en maakte er zich als Regent (onder den naam van R. T. Soemådilågå) zeer verdienstelijk, later (mogelijk ongeveer 1830) wordt hij Regent van Poerwådadi (mogelijk in de plaats van den bovengenoemden Rånådirdjå), in 1834 Regent van Ngawi en 1837 tot zijn dood (1853) onder den naam van *Radèn Adipati Kertånegårå* regeert hij over *Magetan*. Zijn schoonzoon (zoons had R.A. Kertånegårå niet), zoon van R.A. Sårådiningrat, Regent van Pånårågå volgde hem op en werd de voorvader van twee Regenten van Magetan ⁸⁾.

Gedurende de twee laatste jaren van den strijd (1829 en 1830) bleven de Mântjånegårå, die in de huidige residentie Madioen liggen, rustig. In De

1) Zie De Klerck IV blz. 450-451 en 452-453.

2) Wie deze „voornaamste priesters" zijn, is niet duidelijk, vermoedelijk Kjahi's en Goeroe's uit de beoemde vrije desa's Tegalredjå en Karanggebang.

3) De Klerck IV blz. 455. Voor f 500 moesten, volgens den Generaal, een gewone palissadeering of borstwering, twee bastions, een droge gracht met borangs beplant, eenvoudige bamboegebouwen, een stevige poort met Friesche ruiters zonder brug gebouwd worden.

4) Wat dit voor ambt in de Mântjånegårå was, is mij niet recht duidelijk.

5) Zie boven blz. 234.

6) De Klerck IV blz. 421.

7) Ontleend aan een rapport van den eersten Resident van Madioen, De Launy, uit het jaar 1837, (in Landsarchief).

8) Deze Regent heette R. M. A. A. Soeråadiningrat (1852-1887), zijn zoon R. M. A. Kertåadinegårå (1887-1913) en zijn kleinzoon R. A. A. Hadiwinåtå (1912-1937). De huidige Regent is een schoonzoon van laatstgenoemde.

Klerck's „De Java-oorlog” worden dan ook uit die jaren geen feiten van beteekenis meer vermeld.

Einde Maart 1830 is de strijd geëindigd en dan begint de periode van de onderhandelingen, die eindigt in de overname van de Mântjânegârâ door het Gouvernement. Aangezien mij thans de tijd ontbreekt om over deze overname nog de door mij verzamelde

gegevens te publiceeren moet ik de reeks van artikelen over de geschiedenis van de residentie Madioen, die in de 17e, 18e, 19e en 20e jaargangen van Djâwâ ¹⁾ werd gepubliceerd, beëindigen.

Afgesloten 30 September 1940.

---

¹⁾ Djâwâ 17e jg. (1937) blz. 113 — 119; 18e jg. (1938) blz. 97 — 120; blz. 277 — 298; 19e jg. (1939) blz. 22 — 37; 20e jg. (1940) blz. 329 — 346.

HET JAVAANSCH EN HET LATIJNSCH LETTERSCHRIFT
VOOR DE
VOLKSSCHOLEN.

Advies van K. H. Déwantara aan den Inspecteur,
Hoofd van de Dienst der Prov. Onderwijsaangelegenheden in Oost-Java, te Soerabaia.

- I) 1. Waar de taal in het leven van den mensch een tweeledige rol vervult - een cultureele en een maatschappelijke - behoort elke beschouwing daarover volledig rekening te houden met de innerlijke en de uiterlijke zijde van het leven van het individu in zijn normale omgeving.
  2. Het verband tusschen de taal en het letterschrift, voor de schriftelijke uitdrukking ervan, is van tweeërlei karakter, vanwege de tweeledigheid der menschelijke behoeften, zooals onder 1 bedoeld ;
zoo laat dat verband zich kennen als een principieel-cultureel belang eenerzijds en als een practisch-maatschappelijke behoefte anderzijds.
  3. De neiging tot behoud van aloude tradities, niet alleen ten opzichte van het letterkarakter, maar evengoed van de schrijfwijze en van andere aesthetische dan wel ethische normen, vindt men in elke samenleving steeds naast de neiging van anderen tot wijziging en hervorming van het bestaande, ter verkrijging van meer overeenstemming met de bestaande sociaal-economische behoeften.
  4. Ondanks beide neigingen houdt de natuur zich aan haar wetten en grijpt de evolutie plaats, niet in dezelfde mate en in denzelfden vorm als de beide groepen wenschen, doch als resultante van de in beide groepen levende krachten.
  5. Bij grondige beschouwing heeft het innerlijke steeds grootere waarde dan het uiterlijke ; op grond hiervan behoort het cultureele belang van de taal boven het maatschappelijke te worden gesteld ; op denzelfden grond daarentegen behooren het letterschrift en de schrijfwijze van de taal in het algemeen als van secundair belang te worden geacht.
- II) 1. Niet alleen het Javaansche letterschrift, maar nog vele andere cultuurvormen van het Javaansche leven, hebben het verband met de ontwikkeling der cultuur en samenleving verloren, in dien zin dat zich overlevende zeden en gebruiken met het werkelijke leven, innerlijk en uiterlijk, in strijd zijn en dikwijls de cultureele en maatschappelijke ontwikkeling belemmeren.
  2. Het Javaansche letterschrift leent zich tot dusver voor litteraire doeleinden stellig beter dan het Latijnsche, voor de ontplooiing der geestelijke vermogens van het kind is het Latijnsche schrift in een tijd, waar meer daarvan gebruik wordt gemaakt dan het Javaansche, ongetwijfeld van grooter belang.
  3. Al behoort de Javaansche taal voor Javaansche kinderen hun eerste taal op de school te zijn (op grond van innerlijke en uiterlijke belangen), het letterschrift en de schrijfwijze in het algemeen zijn maar uiterlijke middelen ; de practijk bewijst bovendien, dat het Latijnsche letterschrift in alle opzichten efficiënter is voor de algemeene ontwikkeling van het kind.
- III) 1. In verband met methodische belangen behoort m. i. in de eerste twee klassen uitsluitend het Latijnsche schrift te worden gebruikt. Geen enkel kinderbelang eischt een vroeger begin met het aanleeren van het Javaansche letterschrift ; daarentegen zou zulks de schrijfvaardigheid der kinderen in de eerste plaats en de verstandelijke

ontwikkeling in de tweede plaats kunnen belemmeren.

2. Een driesoortig leerplan is af te raden ; waar men in dezen tijd zelfs voor grootere en verder staande gebieden naar eenheid moet streven, behoort eenheid te bestaan tusschen alle ressorten van hetzelfde culturele gebied.

3. Het Javaansche letterschrift wordt in het derde leerjaar der Volksschool gegeven, dus niet pas in de Vervolgschool, om te zorgen, dat zij die na de Volksschool niet verder schoolgaan, toch het nationale letterkarakter kennen.

No. A 1/3/32.

Bandoeng, den 4den Februari 1941.

„Aandrang om de belangstelling t.a.v. de culturele belangen der Indonesische samenleving bij den woningbouw niet te beperken tot overheidsgebouwen, maar deze ook uit te strekken tot den particulieren woningbouw.”

Ik heb de eer het volgende onder de aandacht van Uw bestuur te brengen.

In het Afdeelvingsverslag van den Volksraad betreffende de ontwerpvergrooting voor 1941 van de VIIIde Afdeeling (Volksraadstukken, zittingsjaar 1940/1941, Ond. 1, Afd. VII, stuk 9, pag. 2) komt o.a. de volgende passage voor :

„Eenige leden vestigden er de aandacht op, dat op het gebied van den woningbouw weinig rekening is gehouden met de culturele belangen van de Indonesische samenleving. De Javaansche, Menangkabouwsche en Sumatraansche bouwstijlen, welke ieder voor zich op architectonisch gebied een bepaald type vertegenwoordigen, komen bij de in de laatste jaren gevolgde architectuur hoe langer hoe meer in het gedrang. Deze leden drongen er op aan bij de uitvoering van bouwwerken zooveel mogelijk aandacht te schenken aan den bouwstijl van de omgeving.”

Hierop is in de Memorie van Antwoord (Ond. 1, Afd. VII, stuk 10 roneo, pag. 23) het volgende vermeld :

„De aan vele overheidsgebouwen te stellen eischen van doelmatigheid zijn veelal van dien aard, dat toepassing van Javaansche, Menangkabouwsche en Sumatraansche bouwstijlvoemen, welke hun oorsprong vinden in een geheel andere levenssfeer dan de Westersche, niet altijd mogelijk is. Niettemin wordt de meening, dat bij de uitvoering van gebouwen zooveel mogelijk rekening dient te worden gehouden met den bouwstijl van de omgeving, door de Regeering gedeeld.

„Dit moge o.a. hieruit blijken, dat de bouw van woningen van Inheemsche bestuursambtenaren thans plaats heeft volgens ontwerpen, welke gebaseerd zijn op den Javaanschen bouwtrant. Aan de nieuwere standaardont-

werpen voor scholen en politiekazernes ligt eenzelfde streven ten grondslag.

„Zooals in het vorige zittingsjaar reeds werd medegedeeld wordt ertoe medegewerkt, dat een openbaar bouwwerk, bijvoorbeeld een school, hetwelk in een streek met een bijzonder eigen karakter wordt opgericht in den stijl van die streek wordt gehouden, zooals in Denpasar met de meisjesvervolgschool is geschied, mits de kosten niet belangrijk hooger zijn dan die van een gebouw, dat volgens het standaardontwerp wordt uitgevoerd.

„De aandacht wordt er op gevestigd, dat de verzorging van het Inheemsch onderwijs thans veelal tot de taak van de zelfstandige gemeenschappen behoort, zoodat deze, welke uiteraard plaatselijk het beste georieënteerd zijn, zelf met de culturele belangen van de Indonesische samenleving rekening kunnen houden.”

Bij de mondelinge behandeling van bedoelde ontwerp-vergrooting heeft het lid de heer Soetardjo er bij de Regeering op aangedrongen Haar belangstelling ten aanzien van de culturele belangen der Indonesische samenleving bij den woningbouw niet te beperken tot de overheidsgebouwen, maar deze ook uit te strekken tot den particulieren woningbouw. Voorts heeft het lid de heer Soekawati opgemerkt, dat bij de uitvoering van bouwwerken zooveel mogelijk aandacht dient te worden geschonken aan den bouwtrant van de omgeving en dat van de zelfstandige gemeenschappen de leiding moet uitgaan op het gebied van den bouw van woningen voor de verschillende maatschappelijke groepen ieder naar haar eigen aard, terwijl het lid de heer C. C. van Helsdingen het noodzakelijk acht, dat bij deze bouwstijlen tevens rekening wordt gehouden met de eischen

van doelmatigheid en hygiëne (Handelingen, pag. 1021, 1034/5 en 1046).

Naar aanleiding hiervan is door de Regeering als volgt geantwoord:

„De heer Soetardjo heeft er bij de Regeering „op aangedrongen Haar belangstelling ten aanzien van de cultureele belangen der Indonésische samenleving bij den woningbouw niet „te beperken tot overheidsgebouwen, maar „deze ook uit te strekken tot den particulieren „woningbouw. Deze aangelegenheid wordt van „genoegzaam belang geacht, dat ik het geachte „lid gaarne wil toezeggen de aandacht van de „besturen der zelfstandige gemeenschappen „daarop te vestigen.

„Zooals terecht door den heer Soekawati „werd opgemerkt, moet van deze gemeenschappen de leiding uitgaan op het gebied van „den bouw van woningen voor de verschil-

„lende maatschappelijke groepen, ieder naar „haar eigen aard”.

„Reeds is opgemerkt, dat daarbij aan de „doelmatigheid niet te kort mag worden gedaan „en den heer C. C. van Helsdingen kan ik de „verzekering geven, dat daaronder mede wordt „verstaan het voldoen aan te stellen eischen „van hygiëne.” (Handelingen, pag. 1554).

In verband met het bovenstaande moge ik Uw Bestuur in overweging geven het wel daarheen te willen leiden, dat bij woningbouw binnen het gebied Uwer gemeenschap met de terzake in den Volksraad geuite wenschen zoo-veel mogelijk rekening wordt gehouden.

Rondschrijven van het Departement van Verkeer en waterstaat aan de besturen van alle zelfstandige gemeenschappen in Nederlandsch-Indië.

MUSEUM SANA BOEDAJA. PROGRAMMA DER FEESTELIJKHEDEN.

Gedurende de Sekatèn van 2 t/m 9 April j.l. werden in de groote pendapa van het Museum Sana Boedaja des avonds verschillende soorten wajang-voorstellingen gegeven t. w.:
KINDERTOPÈNG: op 3 en 6 April van 7—10 u. n.m.

Lakon: 3 April: Verheffing van Pandji Laléjan tot vorst.

6 April: Het huwelijk van Banjak Woelan

Dalang: Adigoena, desa Sanasewoe, Jogjakarta.

WAJANG-GOLÈK-VOORSTELLING: op 4 en 5 April van 7—10 u. n.m.

Lakon: 4 April: Iman Soedjana.

5 April: Kalawerdana.

Dalang: Hardiwersana, desa Ambalresmi, Keboemèn.

WAJANG-KLITIK-VOORSTELLING: op 7 April van 7—11 u. n.m.

Lakon: Verheffing van Damarwoelan tot vorst van Madjapait.

Dalang: Tjermakarija, desa Giwak, Kedoe.

WAJANG-POERWA-VOORSTELLING: op 8 April van 8—12 u. n.m.

Lakon: De val van het eerste rijk Dwarawati.

Dalang: Ki Pardjan, desa Karsoeli, Kota Gedé.

Daarnaast werd in de kleine pendapa een verkooptentoonstelling gehouden van een kleine collectie Balineesch zilverwerk; hiervan werden meerdere stukken verkocht.

Ook was er een collectie zilverwerk van de Stichting Pakarjan Ngajogjakarta te bezichtigen: deze voorwerpen waren niet te koop.

Verder waren nog tentoongesteld: *Javaansche en Balische teekeningen van leerlingen van Volks- en Vervolgscholen.*

De entréé-prijs voor het Museum voor niet-leden van het Java-Instituut t. w. f. 0.05 voor Indonesiërs en f. 0.25 voor Europeanen en Vreemde Oosterlingen, was niet verhoogd; voor het bijwonen van de wajang-voorstellingen echter werd, ook van de leden van het Java-Instituut een entréé geheven van f. 0.05 voor Indonesiërs en f. 0.10 voor Europeanen en Vreemde Oosterlingen.

Het Museum was geopend van 's morgens van 9 tot 12 uur en 's avonds van 5 tot 10 uur. Het Museum en de wajang-voorstellingen konden zich in een zeer druk bezoek vooral van Inheemsche zijde, verheugen, zooals uit onderstaande cijfers kan blijken:

Museum: 8513 Indonesiërs, 1627 scholieren,*)
269 Europeanen en Vreemde Oosterlingen of in totaal . . . . . 10.409 bezoekers.

Wajang-voorstellingen: 1086 In-

donesiërs en 75 Europeanen en

Vreemde Oosterlingen of in

totaal 1.161 id.

Totaal generaal 11.570 bezoekers.

*) Hieronder bevonden zich, vermoedelijk met het oog op de Paaschvacantie, in het geheel geen Europeesche scholieren.

MEDEDEELINGEN

VAN DE

KIRTYA LIEFRINCK - VAN DER TUUK

AFLEVERING 14

Onder Redactioneele verantwoordelijkheid van het
Curatorium van de Kirtya Lieftrinck-Van der Tuuk.

INHOUD :

De heilige maskers van Poera Panataran Topèng te Blahbatoe (Bali) door H. H. Noosten (met ill.)	I
Naschrift idem door Dr. W. F. Stutterheim	21

Gemeenschappelijke Uitgave van
Kirtya Lieftrinck-Van der Tuuk en Het Java-Instituut

SINGARADJA (BALI)

1941

JOGJAKARTA (JAVA)

CURATORIUM VAN DE STICHTING KIRTYA LIEFRINCK-VAN DER TUUK TE SINGARADJA

Voorzitter : De Resident van Bali en Lombok.
Plaatsverv. voorzitter : De Zelfbestuurder van Boelèlèng.
Secretaris-penningmeester : De Residentie-secretaris.

Leden : Bali :	Badoeng	: Padanda Gdé Pamaron	Moenggoe
	Bangli	: Anak Agoeng Anom	Soesoet
	Boelèlèng	: I Njoman Kadjeng	Singaradja
	Djembrana	: I Goesti Poetoe Mahajoen	Negara
	Gianjar	: Tjokorda Gdé Raka Soekawati	Kadéwatan
	Karangasem	: Ida Njoman Dangin	Karangasem
	Kloengkoeng	: Ida Bagoes Tantra	Bandjarangkan
	Tabanan	: Padanda Gdé Anom Manoeaba	Tabanan
Lombok :	Midden	: A. C. J. Riel	Praja
	Oost	: Raden Soedjono	Tété Batoe (Selong)
	West	: Padanda Gdé Ketoet Boeroean	Pagesangan.

Het gebouw der stichting staat aan de De Haze Winkelman-laan te Singaradja.
Dagelijks geopend van 7—14 uur; telefoon Singaradja 18.

Bibliothecaris : I WAJAN BHADRA.

Adviseur : Dr. C. HOOYKAAS.

DE MEDEDEELINGEN VAN DE KIRTYA LIEFRINCK-VAN DER TUUK.

zijn van 1929—1941 verschenen in 13 nummers en 2 bijlagen (meestal octavo-formaat) welke alle bij de Kirtya nog te krijgen zijn tegen de ondervolgende prijzen (bij vooruitbetaling franco):

1.	1 October	1929, Singaradja-Solo, VIII + 64 p. + 7 fig.	f 1.—
2.	1 Maart	1930, Singaradja-Solo, 56 p. + 4 fig.	„ 1.—
3.	1 November	1931, Singaradja 80 p.	„ 1.—
4.		1935, Singaradja-Solo, XVI + 100 p.	„ 1.50
5.		1937, Singaradja-Solo, 124 p. + 14 fig.	„ 2.—
Bijlage afl. V. 1937, N. V. G. Kolff en Co, Soerabaja, 24 p.			„ 0.50
(Het „Mebasan” of de Beoefening v/h Oud-Javaansch op Bali door I Wajan Bhadra)			
6.		1939, Singaradja-Bandoeng, 116 p. + 1 fig.	„ 2.—
Bijlage afl. VI [1939, Singaradja, gestencild] 21 p. (4 ^o)			„ 0.50
(Lijst der aanwinsten van de lontarbibliotheek tusschen Juni 1936 en Februari 1939)			
7-10.		1939, Singaradja (Bali), 352 p.	„ 1.—
Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek door Dr. R. Goris.			„ 6.—
11.	[Mei]	1940, Singaradja-Jogjakarta, 24 p. + 7 fig.	„ 1.—
12.	[October]	1940, Singaradja-Jogjakarta, 46 p.	„ 1.—
13.	[Januari]	1941, Singaradja-Jogjakarta, 48 p.	„ 1.—

Het lidmaatschap der Kirtya bedraagt minstens f 2.50 per jaar. Het auteurshonorarium bedraagt f 1.— per kolom voor oorspronkelijke bijdragen en f 0.50 voor eigen vertalingen, inhoudsopgaven en samenvattingen.

Het maximum-honorarium voor medewerking aan één aflevering bedraagt f 50.—

Auteurs over Bali en Lombok worden verzocht hun kopy te zenden aan Dr. C. Hooykaas, p/a Kirtya Liefrinck-van der Tuuk te Singaradja.

De tekst der kopy worde slechts op één zijde van het papier geschreven, liefst met de schrijfmachine; ook voetnoten nummere men doorlopend.

Ook de nieuwe officieele regeerings-spelling is geoorloofd; bij Balische woorden houde men zich aan de spelling-Schwartz.

Het aantal overdrukken dat gratis ter beschikking van den auteur wordt gesteld, bedraagt 20 exemplaren; meer exemplaren zijn bij tijdige aanvraag verkrijgbaar tegen vergoeding der kosten.

DE HISTORISCHE MASKERS VAN POERA PANATARAN TOPÈNG TE BLAHBATOE (BALI)

DOOR

H. H. NOOSTEN

Met voetnoten, overzicht en naschrift van Dr. W. F. Stutterheim en toelichtingen
door I Goesti Gedé Lanang.

I. Inleiding.

In de laatste decennien is de belangstelling voor en de kennis van inheemsche muziek, dans en tooneelspel van Bali belangrijk toegenomen. De schilder Nieuwenkamp was waarschijnlijk de eerste Nederlandsche kunstenaar, die er herhaalde malen verblijf hield (in het begin dezer eeuw) en zoowel door zijn grafische en documentaire werken, als door het organiseeren van tentoonstellingen en het schrijven van artikelen meer algemeene bekendheid gaf aan de enorme artistieke rijkdommen van Bali.

Na hem kwamen meerdere onderzoekers en kunstenaars zooals Kunst, Stutterheim, Spies, Goris, Covarrubias, Mc Phee, de Zoete enz., die een massa nieuwe gegevens verzamelden en die onze algemeene kennis zeer hebben vergroot. Het onlangs verschenen werk van Spies en de Zoete, het fraai geïllustreerde „Dance and Drama in Bali”, geeft een zeer goed gedocumenteerd overzicht van deze twee aldaar hoog ontwikkelde kunsten. In dit werk vindt men ook allerlei bijzonderheden over het uitermate interessante Balische topèng-spel, waarbij nieuwe zoowel als oude maskers gebruikt worden.

Dit maskerspel komt in verschillende vormen op Bali voor. Het staat in tusschen tooneel en dans en heeft — als die beide — een zekere religieuze inslag en mystieke beteekenis. Aan de waarde van den historischen grondslag der uitgebeelde legenden, of aan de religieuze beteekenis van de magische maskers, wordt nog toegevoegd het belang van de ar-

tistische, plastische uitvoering van deze kunstvoorwerpen. Deze zijn uit hout gesneden, met de hand gekleurd en soms met menschen- of dierenhaar versierd, vooral voor wenkbrauw, snor of baard.

Hoewel nu onze kennis van dans en tooneel zeer belangrijk is toegenomen, is er juist op het rijke gebied van de maskers nog allerlei detailwerk te verrichten. Vandaar dat wij gretig de gelegenheid aangrepen, de zeer oude maskers van de Poera Panataran Topèng te Blahbatoe te mogen inspecteeren. Deze maskers staan in een reuk van groote heiligheid en het was slechts op voorspraak van den Poenggawa (districtshoofd) van Blahbatoe dat men ons toestond hen te fotografeeren — iets wat zelden gebeurt. Het leek ons dat een fotografische documentatie voor de toekomst van belang zou kunnen blijken, daar de maskers onbewaakt zijn en in een niet afgesloten kist worden bewaard; zij zouden evengoed kunnen wegraken als de heilige maskers van Kamasan, die circa tien jaren geleden uit hun poera verdwenen en nooit werden teruggevonden. En daar deze ook nooit gefotografeerd waren, is zelfs de herinnering aan hen onherroepelijk verloren gegaan. Wij hopen daarom door de hier volgende afbeeldingen en bijzonderheden over de maskers van Blahbatoe iets tot de kennis van het Balineesche topèng-spel bij te dragen.

In Bali kent men drie maskerspelen: Topèng Babali, Topèng Djaoek en Topèng Padjegan. Laatstgenoemd spel wordt slechts door één persoon opgevoerd, die de verschillende rollen na

elkaar uitbeeldt. De opgevoerde tekst wordt ontleend aan de kronieken der vorsten en oud-adellijke geslachten. Dit geldt ook voor de verzameling venerabele maskers, die wij aanstonds zullen bespreken.

Het spel met de Blahbatoe-maskers geeft een tijdperk uit de Balineesche geschiedenis weer, dat ongeveer van 1325 tot 1650 loopt en dus ruim drie eeuwen omvat. Dat wil zeggen: „bedoelt weer te geven”, want, zooals men zien zal, kloppen de aan de maskers verbonden verhalen niet meer met de Balineesche geschiedenis, zooals deze uit oorkonden en andere betrouwbare gegevens bekend is geworden. De maskers zouden uit Madjapahit afkomstig en portretmaskers van bepaalde historische personen zijn.

Reeds Friederich verhaalt in 1849 van een door één persoon opgevoerd topèng-spel, dat betrekking heeft op de geschiedenis van Bali en het is mogelijk, dat hiermede de Blahbatoe-maskers worden bedoeld, die de meest bekende in hun soort zijn. Berg zegt in 1938, dat het zeker de moeite zou loonen wat meer bijzonderheden over het door Friederich bedoelde maskerspel te verzamelen. Het is ons bekend, dat Stutterheim die van de Poera Panataran Topèng in elk geval — naar wij meenen in 1930 — heeft gezien en dat zij door zijn toedoen zijn gefotografeerd.¹⁾

De door ons verzamelde gegevens zijn verre van volledig, doch het is zeker van belang de algemeene aandacht op deze antieke verzameling te vestigen, eenig in haar soort en helaas reeds sterk door den tand des tijds aangetast. Velen zijn door houtworm aangevreten en verkeerden in een zeer slechten toestand. Sinds eenigen tijd worden zij gelukkig

in een nieuwe kamferkist bewaard; laten wij hopen dat deze collectie nu voor verder bederf gespaard zal blijven.

In de Septembermaand van 1937 waren wij in de gelegenheid tijdens een al te kort bezoek aan het aardige oude tempeltje de maskers te bezichtigen. Het is aan den openbaren weg gelegen en gemakkelijk te bereiken. Door de vriendelijke bemiddeling van den Poenggawa was de pemangkoe (de tempelbewaker, priester van lageren rang), die de verzameling onder zijn berusting heeft, reeds den avond te voren van onze komst verwittigd. Dit was noodig, daar een offer moest worden gebracht, alvorens de maskers tevoorschijn te mogen halen; anders zou de pemangkoe stellig ziek worden. De maskers worden namelijk voor zeer heilig gehouden en men neemt aan, dat er een sterke magische kracht van uitgaat.

Volgens den Poenggawa zouden de maskers op Java ten tijde van de regeering van Ajam Woeroek van Madjapahit zijn gemaakt en als geschenk van dezen koning naar Bali zijn medegenomen door I Goesti Ngoerah Djelantik.²⁾ Ook de zgn. wajang poerwa, een stel lederen wajang-poppen, dat eveneens in de reuk van heiligheid staat en in de nabijheid (bandjar Gadoeh) bewaard wordt, zou van Madjapahit afkomstig zijn.

De Poenggawa vertelde verder, dat men vaak getracht heeft de maskers te fotografeeren, doch dat dit steeds was mislukt, met uitzondering van de opnamen door een Japansch fotograaf. Ook het tellen der maskers zou onverwachte moeilijkheden opleveren daar er nu eens vijftien, dan weer een-en-twintig stuks zichtbaar zouden zijn. Het was wel fortuinlijk, dat bij onze komst

1). Twee hier foto's zijn gepubliceerd in *Indian Art and Letters*, New Series, Vol. VI, no. 1, 1932, plate 1, fig. 3. Zij worden daar vragenderwijs in de 16e eeuw gedateerd en dus, in afwijking van de traditie, na Madjapahit gesteld.

2) Dit moet dan de zgn. Pangéran Paninggoengan geweest zijn, de stamvader der Djelantiks. Hij was de vader en grootvader van de Djelantiks, genoemd in de

toelichting op masker 11, en de overgrootvader van die, genoemd bij masker 18. Daar bovengenoemde eerste der Djelantiks zelf weer een achterkleinzoon van Kepakisan (de tijdgenoot van Gadjah Mada) was, is het al heel onwaarschijnlijk, dat de maskers een geschenk van Ajam Woeroek waren. Zie ook de opmerkingen aan het slot van dit hoofdstuk.

alle voorwerpen compleet voor den dag kwamen en de door ons genomen foto's slaagden!

Slechts de pemangkoe mag de voorwerpen aanraken en dan nog alleen, nadat hij een offer heeft gebracht. Allerlei wonderbaarlijke dingen wijzen op de groote magische kracht van de topèngs. Dikwijls komen zieken naar den tempel om genezing te zoeken en ook voor de vruchtbaarheid van een kinderloos huwelijk roept men daar de hulp der goden in. Zelfs om het zoozeer begeerde vermogen te verkrijgen, in een spook (léjak) te kunnen veranderen.

De pemangkoe is het ook, die het wijwater bereidt dat, volgens het volksgeloof, van de maskers afkomstig is. De zieken drinken dit wijwater ter plaatse of wel men neemt het naar huis voor besprenkeling mede. Het is ook wel heel practisch, dat men dit levenselixer met gewoon water verdunnen kan, zonder dat het iets van de oorspronkelijke kracht verliest. Heeft het wijwater uit de poera echter de ziekte niet binnen drie dagen verdreven dan helpt het niet meer.

In sommige gevallen doet de pemangkoe ook dienst als bemiddelaar bij de goden, zooals de Poenggawa ons volgens zijn eigen ervaring vertelde ¹⁾. Hij was namelijk eens ziek en verzocht den pemangkoe in de poera te slapen. Deze droomde daarop dat de godheid hem opdracht gaf een bepaald medicijn te kiezen. De opdracht werd met succes uitgevoerd, want de zieke herstelde spoedig.

De pemangkoe geeft ook, als een soort van amulet, zwart en wit gekleurde draden uit den tempel mede. Deze dienen als afweer tegen diverse ziekten.

1) Deze functie wordt zelfs gemeenlijk door pemangkoe's vervuld, die dan ook de gave bezitten in een trance-toestand te kunnen geraken. Overigens is hun taak het schoonhouden van den tempel en het in ontvangst nemen en opstellen der offers. Het zegenen der offers geschiedt door den pedanda, waarna zij door den pemangkoe weder worden verdeeld. Bij tempelfeesten zijn zij de ceremoniemeesters.

Het wijwater wordt veel gevraagd als men een reis gaat ondernemen, opdat men onderweg geen hinderpalen zal ontmoeten.

Tijdens een epidemie blijft de pemangkoe dag en nacht met zijn familie in den tempel. Wanneer een zieke hersteld is, geeft hij uit dankbaarheid geschenken aan de poera. Vroeger gebeurde dat in den vorm van gronden, de zgn. sawah boekti; toen werd ook wel goud aan de tempelschat toegevoegd. In die dagen der vorsten werden de tempelbewakers nooit gestraft, zelfs al hadden zij een misdaad begaan; zij genoten allerlei voorrechten. En mocht het uitzonderlijkerwijze gebeuren, dat zij met de topèngs op reis gingen, dan konden zij altijd op de hulp van de vorstenfamilies op de plaats van hun bestemming rekenen.

De maskers dienden eigenlijk alleen en uitsluitend in den tempel te worden gebruikt. Maar bij bijzondere gelegenheden werden zij ook wel naar de verblijven van afstammelingen van de vorsten gezonden. Bij anderen mochten zij echter nooit worden gebruikt, zelfs niet bij lieden van de triwangsa (de drie hoogste kasten), tenzij dan dat deze weer van vorsten afstamden.

Tot zoover de Poenggawa.

Wij bezochten de Poera Panataran Topèng op den 23sten September 1937. De pemangkoe was van onze komst verwittigd, zoodat hij allen tijd gehad had de offerceremoniën voor te bereiden. Reeds vroeg in den ochtend waren wij ter plaatse aanwezig om de plechtigheid, die onmiddellijk aan het tevoorschijn halen der maskers voorafging, bij te wonen.

De offers waren op een soort van offerbank neergezet, waarop ook de kist met zijn heiligen inhoud geplaatst was. Er waren de gewone offergaven van rijst en bloemen en de geurige wierook krulde met een blauwachtige rook in de pure

en ijle ochtendlucht. Niet licht zullen wij den ernstigen eenvoud van deze plechtigheid vergeten. Zacht prevelend werden de gebeden opgezegd. De oude kist, waarin de topèngs vroeger bewaard werden, is nu bijna geheel vergaan. Deze mag echter onder geen voorwaarde vernietigd worden en is steeds in den tempel aanwezig; vermolmd, zonder eenige versiering, doch door het patina van eeuwen en de simpele rechte lijnen toch een kunstvoorwerp. Dr. Stutterheim wijst ons erop, dat haar vorm, die van een kubus met diamantvormig deksel, gevonden wordt onder de afbeeldingen van schatkisten op de reliefs van den Boroboedoer en dat ook de steenen kistjes voor het zgn. tempeldepôt, in verschillende tjandi's opgegraven, dien vorm hebben kunnen. Deze vorm gaat dus minstens terug tot in de 8e eeuw A. D., hoewel de kist zelve natuurlijk niet ouder dan een paar eeuwen behoeft te zijn. (Zie laatste afbeelding).

De nieuwe kamferkist, door de zorgen van het Binnenlandsch Bestuur verkregen, heeft niets bijzonders, maar na het volbrengen van de offerplechtigheden werd deze behoedzaam en met ceremonieel door den pemangkoe geopend. De maskers werden in een bepaalde volgorde één voor één tevoorschijn gehaald. Ieder masker is met een klein, blauwgekleurd doekje bedekt — om de magische kracht te bewaren. Later werden zij in precies dezelfde volgorde weer in de kist teruggelegd.

Daar niemand buiten den pemangkoe de voorwerpen mag aanraken, ontstonden bij het fotografeeren nogal eens moeilijkheden.

Behalve de maskers bleken er in de kist nog enkele andere voorwerpen te zijn, die in de toelichting (III) genoemd zullen worden.

De topèngs worden — zooals reeds opgemerkt werd — door de bevolking voor portretmaskers van vorsten en rijksgrouten gehouden. De beteekenis

ervan ging in den loop der tijden zoo goed als geheel verloren. De pemangkoe wist net zoo min als een der aanwezige dorpelingen iets van de geschiedenis van de maskers af. Alleen de oude, ziekelijke, gewezen Perbikel van Blah-batoe, I Goesti Gedé Lanang, herinnerde zich nog wat van de geschiedkundige beteekenis. Na talrijke vergeefsche pogingen gelukte het ons door tusschenkomst van de heeren I Gedé Ratep, destijds Landbouwpzichter te Bangli, en I Madé Oka, Sedahan Agoeng te Gianjar, deze herinneringen op schrift te krijgen. Het in het Balineesch vertelde werd, in het Maleisch vertaald, per 22 Maart 1938 aan ons opgezonden.

Waarschijnlijk putte de gewezen perbikel zijn kennis gedeeltelijk uit een inheemsch geschiedwerk, misschien wel de Kidoeng Pamantjangah of de Babad Bla-batoeh. Zijn mededeelingen zijn verre van volledig en de juistheid ervan kan door ons niet worden nagegaan. Wij mogen daarvoor verwijzen naar de door Dr. Stutterheim aan dit artikel toegevoegde voetnoten. Toch lijkt het mij van belang vast te leggen, wat het geheugen van den ouden man van de traditioneele overlevering heeft weten te bewaren.

Ons bezoek duurde helaas te kort en het fotografeeren eischte teveel tijd om ons nog in de gelegenheid te laten belangrijke details te kunnen opnemen zooals houtsoort, kleur, toestand der conservatie, enz. Hopelijk kan dit later nog worden ingehaald. De maskers munten stellig uit door een zekere persoonlijke weergave van de trekken, waardoor men den indruk krijgt van het karakter van de betreffende personen. Hier zijn artiesten van smaak en fantasie aan het werk geweest.

Indien wij mogen aannemen, dat de van den gewezen Perbikel vernomen namen juist zijn, dan komen wij tot de volgende persoonlijke meening.

De maskers stellen personen voor, die geleefd hebben gedurende een tijdperk van ongeveer drie eeuwen, namelijk vanaf de regeering van den tweeden koning van Madjapahit, Djajanagara (1309 - 1328), hier geheeten Seri Kala Gemet, tot en met koning Di Madé van Gèlgèl (Bali), die in 1651 moet zijn overleden. Het lijkt ons niet waarschijnlijk, dat de maskers in dien tijd gemaakt zouden zijn en op grond van de stijleenheden zouden wij zelfs willen veronderstellen, dat zij na die periode door één hand zijn vervaardigd. Mogelijk was hun bestemming om als illustratie van een historisch verhaal te dienen, dat dan op het verleden sloeg, zoodat zij in ieder geval na 1651 vervaardigd moeten zijn. Daar het voorts niet waarschijnlijk is, dat een koning reeds onmiddellijk na zijn dood in een topèng-spel een rol kreeg te vervullen, zou er eenige tijd na 1651 moeten zijn verlopen alvorens men de jongste figuren in dat spel had opgenomen. Daarom mogen wij den ouderdom der maskers op zijn hoogst op een twee honderd jaar schatten.

Dat zij een geschenk van koning Ajam Woeroek van Madjapahit aan den koning van Bali zouden geweest zijn — zooals de traditie het wil — is natuurlijk onjuist, daar er personen onder voorkomen, die eeuwen na Ajam Woeroek hebben geleefd. Zelfs de algemeen door de Balineezers gekoesterde meening, dat de maskers niet op Bali, doch op Java gemaakt zouden zijn, lijkt ons onjuist. Het is toch niet aan te nemen, dat men in de 18e eeuw in het toen reeds overal Mohammedaansche Java zich zal hebben bezig gehouden met het snijden van maskers voor de Balineesche geschie-

denis! De mededeeling, dat zij van Madjapahit zouden stammen, zullen wij dan ook wel moeten beschouwen als een aanduiding voor een zeer hoogen ouderdom, die verder niet nauwkeurig bepaald kan worden.

Thans volgt eerst een kort overzicht van de Balineesche traditie inzake de geschiedenis in de 14e tot de 18e eeuw, ontleend aan Berg's inhoudsopgaven van de groote Pamantjangah en de Babad Bla-batoeh, en ten slotte de mededeelingen en toelichtingen van den oud-Perbekel van Blahbatoe I Goesti Gedé Lanang. Dr. Stutterheim heeft de goedheid gehad verhelderende voetnoten bij een en ander te plaatsen, waarvoor hier onze welgemeende dank wordt betuigd. Ook spreken wij gaarne onzen dank uit aan I Gedé Ratep en I Madé Oka voor hun welwillende hulp bij het samenstellen van dit artikel.

Medan, Mei 1940.

II. Kort overzicht der Balineesche historische traditie vanaf de verovering van Bali (1343) tot de regeering van Di Madé ($\pm$ 1650) (ontleend aan C. C. Berg, „De Middelljavaansche historische traditie” en „Babad Bla-Batuh”).

Stichting van een Javaansche dynastie op Bali.

„Onder de regeering van Kala-Gemet van Madjapahit ¹⁾, zoon van Widjaja, die Kadiri ten val had gebracht en koning Djaja Nata gevangen had gezet ²⁾, en van Dara Petak, een prinses van Malajoe, die als krijgsgevangene naar Madjapahit was gekomen ³⁾, onderwierp

¹⁾ Uit historische bronnen bekend als Djajanagara (regeerend van 1309 - 1328), tweede vorst van Madjapahit.

²⁾ Dit is de uit historische bronnen bekende eerste koning van Madjapahit, geheeten Kertaradjasa, die van 1294 - 1309 regeerde, koning Djajakatwang van Kadiri met hulp van een toevallig op Java aanwezige

Chineesch expeditieleger had overwonnen en Madjapahit had gesticht.

³⁾ Dat de Maleische prinses Dara Petak de moeder van Djajanagara (Kala Gemet) zou zijn is een fabel. Uit de oorkonden blijkt dat Djajanagara de echte zoon was van koning Kertaradjasa en de oudste der door hem gehuwde echte dochters van koning Kertanagara van Singhasari.

de Madjapahitsche veldheer Arja Damar ¹⁾ (*masker 4*) in samenwerking met den rijksbestuurder Mada ²⁾ (*masker 3 en 3a*) het rijk Béda Oeloe ³⁾. De rijksbestuurder van dit rijk, Kebo Waroeja, sneuvelde; de vorst, Pasoeng Righi, viel in handen der overwinnaars en werd gevangen gezet in Tangkoelak. Gedurende zijn gevangenschap kwam hij tot de overtuiging, dat het voordeelijker voor hem was zijn onderwerping aan te bieden. Inderdaad werd hij door Mada begenadigd. Kort daarop werd hij belast met een expeditie tegen Soembawa om zich daar verdienstelijk te maken. In den strijd die tusschen hem en den veraarlijken daemonenvorst van Soembawa, Dédéla Nata, ontbrandde, sneuvelden beiden.

Op den ondergang van het rijk Béda Oeloe volgde op Bali een periode van groote orde- en wetteloosheid. Gadjah Mada sloeg de ontwikkeling der zaken met groote bezorgdheid gade en besloot ten slotte de hulp in te roepen van den door hem bijzonder hooggeschaten pandita Mpoe Kepakisan (*masker 1*). ⁴⁾ Deze had door zijn volharding in ascese, speciaal door zijn trouw verrichten van den zonnediens, zich uit steen een zoon verwekt, aan wien hij op volwassen leeftijd een hemelnimf uit zijn tuin tot vrouw gegeven had. Uit dit huwelijk waren drie zoons en een dochter ge-

sproten. Om deze zoons nu vroeg Gadjah Mada Mpoe Kepakisan en deze gaf ze hem. Gadjah Mada benoemde hen tot gouverneurs met den titel „prins” resp. van Blambangan, Pasoeroean en Bali; de dochter werd uitgehuwelijkt naar Soembawa.

De jongste zoon, die dus tot taak gekregen had op Bali geregelde toestanden te herstellen, kreeg van Gadjah Mada mee: een geheele kratoninrichting, een uitzet als adipati, de kris Gandja Doengkoel en een aantal edelen uit Kepakisan in Kediri, die niettemin golden als Madjapahitters.

Koning Kepakisan van Samprangan.

De nieuwe koning van Bali, Kepakisan (*masker 7*) stichtte een kraton in Samprangan ⁵⁾. De edelen, die hem naar Bali vergezeld hadden, werden zijn voornaamste rijks grooten; zij vestigden zich met hun onderhoorigen om den kraton. Een aparte positie namen in: Arja Gadjah Para, die zich aan het strand in het Noorden van het rijk, in Tojanjar ⁶⁾ vestigde, en drie wésja's, die met de edelen mede waren gekomen.

Het gelukte Kepakisan in een groot gedeelte van Bali de rust te herstellen en zijn gezag erkenning te doen vinden; het langst bleven de Bali Aga, de oudere bevolking van Bali, weerspannig. Tegen hun gebied, dat bestond uit de dorpen

1) Waarschijnlijk is deze Arja Damar, die niet in de historische bronnen voorkomt, dezelfde als Arja (Mpoe) Nala, de veroveraar van Soembawa ten tijde van koning Ajam Woeroek, waarvan de Nagarakertagama spreekt. Nala beteekent zooveel als „vuur” en Damar zooveel als „lamp”. Arja Nala trad in Madjapahit na den dood van Gadjah Mada (1364) op den voorgrond.

2) Dit is natuurlijk de bekende Mpoe Mada van de historische bronnen, de rijksbestuurder van twee vorsten (Djajanagara's zuster Tribhoewanottoenggadewi en haar zoon Ajam Woeroek). Hij treedt voor het eerst in de geschiedenis op bij de vlucht van Djajanagara uit den kraton (1319), wordt rijksbestuurder in 1331 en sterft in 1364. Volgens de historische bronnen zou zijn veldtocht tegen Bali in 1343 zijn afgelopen; wanneer deze begonnen was staat niet vermeld en het is niet onmogelijk, dat reeds tijdens Djajanagara de eerste pogingen waren gedaan, al zal Gadjah Mada daar dan niet aan hebben meegedaan en ook later natuurlijk niet steeds op Bali hebben vertoefd — indien dit al ooit het geval is geweest.

3) Thans: Bedoeloe, ten Zuiden van Pèdjèng en evenals laatstgenoemde plaats vol oudheden. In of bij Bedoeloe zijn oudheden gevonden, die tot in de 10e eeuw teruggaan; die van Pèdjèng voeren ons nog iets verder terug, nl. tot in de Midden-Javaansche periode (8e en 9e eeuw). Het schijnt, ook te oordeelen naar de ter plaatse aanwezige andere, jongere oudheden, dat deze streek inderdaad het centrum van het koninkrijk Bali vóór de Madjapahitsche verovering is geweest.

4) Woonachtig in het Kediri'sche, nabij Goerah.

5) Gelegen aan den grooten weg van Gianjar naar Kloengkoeng, niet ver van eerstgenoemde plaats verwijderd. Van de oude poeri, die uiteraard wel van bescheiden omvang geweest zal zijn en grootendeels uit baksteen, leem en hout zal zijn gebouwd, is niets terug te vinden. De plaats is thans een niet opvallend dorp.

6) Ook Tjanjar geheeten, tegenwoordig Tianjar. De historische afleiding schijnt van Koeti-anjar (Nieuw-kuis) te zijn, en niet van Toja-anjar (Nieuw-water).

Batoer, Tjempaga, Songan enz. trok toen Gadjah Para op vanuit het Noorden, vanuit Tojanjar, en de drie wésja's vanuit het Westen. Wel onderwierp zich dit gebied toen, doch van een volledige onderwerping van Bali kon toch nog niet gesproken worden. Deze liet zelfs zoo lang op zich wachten, dat Kepakisan bijna in arren moede naar Java teruggekeerd was. Zoo ver kwam het echter niet. Wel stuurde hij een gezant naar Madjapahit om Mada van zijn moeilijkheden op de hoogte te stellen. Het bleek echter, dat deze volstrekt niets van een terugkeer van Kepakisan naar Java wilde weten.

Mada vond dat hij het in de eerste plaats aan zijn eigen goddelijke waardigheid — als incarnatie van Wisnoe — verplicht was Kepakisan tegenover de roerige elementen op Bali te handhaven, en, in de tweede plaats, dat, wanneer hem vroeger het zwaarste deel van de onderwerping van Bali gelukt was, Kepakisan toch zeker wel in staat zou zijn de laatste hand aan dat werk te leggen.

Als hulpmiddel gaf Mada den gezant zijn wonderkris Lobar mee en de aansporing voor Kepakisan om te volharden.

De gezant scheepde zich toen weer te Boebat ¹⁾ in en keerde naar Bali terug. Daar bracht hij aan Kepakisan te Samprangan de boodschap van Gadjah Mada over en overhandigde de kris en de overige geschenken. De vorst was met de kris zeer ingenomen, want hij herinnerde zich hoe vroeger bij de gelegenheden van Pèdjèng en Béda Oeloe de koning de kris Lobar had getrokken, hoe toen Doerga Dingkoel, vanzelf geluid gevend, zich vertoond had (?) en hoe toen geheel Bali door Gadjah Mada tot onderwerping gebracht was, reden waar-

om de kris Lobar ook Doerga Dingkoel heette.

I Déwa Samprangan.

Koning Kepakisan te Samprangan had vier kinderen. De oudste volgde zijn vader op; hij heette I Déwa Samprangan (*masker 16*). Hij was een leeghoofd, en verdeed een groot deel van zijn tijd aan minnespel en zorg voor zijn toilet: 's ochtends om negen uur, wanneer hij als vorst reeds lang op de paséban behoorde te zijn, stond hij zich nog voor den spiegel te bewonderen en liet de mantri's, die hun opwachting kwamen maken, al dien tijd maar wachten. Toen dit nu den mantri's al een paar malen overkomen was, gebeurde het eens, dat één van hen, Koebon Klapa (*Goesti Abijan Toeboeh, masker 17*), uit het geslacht van Koeta Waringin, na uren wachters er genoeg van kreeg en de paséban verliet. Zijn voorbeeld werd gevolgd door de andere mantri's, zoodat de vorst, toen hij zich eindelijk vertoonde, geen van hen meer aanwezig vond.

Nu was van de overige kinderen van Kepakisan de tweede zoon, Raden Toe-roekan (*masker 15*), krankzinnig en de dochter was uitgehuwelijkt aan een paard. De jongste zoon (*Ketoet, masker 8*) was een hartstochtelijk speler, maar iemand van erkende capaciteiten. Hem nu zocht Koebon Klapa na zijn breuk met den koning van Samprangan op. Hij vond hem in een speelhuis, maar verzocht hem niettemin, na de situatie uiteengezet te hebben, hem te mogen huldigen als zijn heer. De speler achtte zich daarvoor niet de geschikte persoon en wees Koebon Klapa op zijn armoede, maar deze kwam aan zijn bezwaren tegemoet door hem zijn huis in Gèlgèl, van welke plaats hij akoewoe was, als voorloopige residentie aan te bieden; zelf zou hij dan zoolang wel te Koebon Klapa, zijn apanage, gaan wonen. Dat aanbod was te verleidelijk voor den prins; hij aanvaardde het en vestigde

1) Boebat was een groot veld, waar o.a. feesten werden gehouden en dat ten Noorden van Madjapahit aan een rivier lag. De eigenlijke haven van Madjapahit was Tjanggoe.

zich in Gèlgèl. ¹⁾ Zoo werd de grondslag voor het latere rijk van Gèlgèl gelegd.

I Déwa Ketoet van Gèlgèl.

Voordat I Déwa Ketoet door Koebon Klapa gehuldigd was, had hij tweemaal een poging gedaan om zijn macht uit te breiden. Hij had n.l. bezoeken gebracht aan Pandak en aan Kloengkoeng; door het dorps hoofd van Pandak was hij met eerbied ontvangen, maar dat van Kloengkoeng had geen notitie van hem willen nemen. Daarom had hij den inwoners van Pandak beloofd, dat hij, mocht hij nog eens de macht over Bali in handen krijgen, hen als belooning tot sangjangs zou verheffen, terwijl hij dien van Kloengkoeng had aangezegd, dat ze in dat geval zouden gedegradeerd worden tot secretscheppers en dwangarbeiders. Deze belofte en dit dreigement kon hij nu verwezenlijken. Snel toch ontwikkelde zich de jonge kraton van Gèlgèl en kwam tot grooten bloei, door de bescherming van den god van den To Langkir ²⁾, Mahadéwa, en door de bekwaamheid van I Déwa Ketoet. Daarmede evenredig was de achteruitgang van Samprangan, daar de andere rijks-grooten Koebon Klapa's voorbeeld ook volgden in de erkenning en hulding van den heer van Gèlgèl. De rijksbestuurder van Gèlgèl was Petandakan (*masker 9*).

De voornaamste gebeurtenis onder de regeering van den eersten koning van Gèl-

gèl is geweest zijn tocht naar Madjapahit ter gelegenheid van de door Ajam Woeroek (*masker 5*) georganiseerde rijksconferentie. ³⁾ Vergezeld van drie van zijn voornaamste ambtenaren, Petandakan, Pinatih en Koebon Klapa (een andere dan boven) ⁴⁾ en van de drie wésja's, vertrok hij op een gunstigen dag naar Madjapahit, de zorg voor den kraton aan de achterblijvende rijks-grooten overlatende. Na een reis van zeven dagen, waarop zij verschillende havens van de kust van Bali aandeden, telkens met groote eerbewijzen door den betreffenden akoewoe ontvangen, bereikten zij ten slotte Boebat bij Madjapahit. Ook daar had de akoewoe alles voor een schitterende verwelkoming gereed laten maken. Dadelijk na de aankomst der Balineesche gasten stuurde hij een boodschap naar Madjapahit en een dag later kwam een deputatie namens den koning de gasten in Boebat afhalen.

De indruk, dien de vorst van Gèlgèl op de Javanen, en vooral op de Javaanschen, maakte, was buitengewoon; ook bij Ajam Woeroek viel hij zoozeer in den smaak, dat hij bij wijze van onderscheiding een verblijfplaats in de kamegetan ⁵⁾ aangewezen kreeg. Daarna deelde de koning van Madjapahit geschenken uit aan de vazalvorsten, o. a. aan den koning van Bali een bijzonder waardevolle kris. Na de plechtige audiëntie bleven de vazalvorsten nog een maand lang de gasten van den ko-

¹⁾ Gèlgèl is ten zuiden van Kloengkoeng gelegen. De poera te Gèlgèl geldt nog immer als een bijzonder belangrijke tempel, een soort van rijkstempel. Toch dateeren de gebouwen, muren en poorten zeker niet uit den tijd van ons overzicht. Hetgeen overigens, bij de talrijke plaats gehad hebbende verwoestingen van Balische tempels door aardbevingen en de daarop gevolgde wederopbouw daarvan, niets verwonderlijks biedt. De heiligheid van een tempel ligt ook allerminst in de gebouwen, doch in het gewijde terrein en de, in de gebouwen bewaarde, heilighdommen.

²⁾ Dit is hetzelfde als het meer bekende Besakih, een voorrebergte van den Goenoeng Agoeng.

³⁾ Volgens de Pamantjangah is dit de samenkomst van de vorsten van Palémbang, Madoera, Pasoeroean, Blambangan en Bali te Madjapahit, na het overlijden van Gadjah Mada. De historische bron Nagarakertagama spreekt van een na diens dood plaats gehad

hebbende samenkomst van de vorstelijke familieleden ter beraadslaging van de te nemen maatregelen. Berg is van meening dat een andere bijeenkomst is bedoeld, waarvan genoemd geschiedwerk melding maakt, namelijk die in de maand Palgoena. Daar het geschrift echter duidelijk zegt, dat deze in iedere maand Palegoena plaats vond, meen ik, dat de eerstgenoemde bijeenkomst eerder in aanmerking komt.

⁴⁾ Deze en dergelijke namen zijn geen eigennamen, doch plaatsnamen of titels, welke op een apanage of ambt betrekking hebben. Men vindt in de Oud-Javaansche en Oud-Balische geschiedenis en traditie zeer vaak personen met deze en niet met hun eigennamen aangeduid, wat verwarring sticht indien dit ook met hun nakomelingen en opvolgers plaats heeft, zooals in de Pamantjangahs en Babads geregeld geschiedt.

⁵⁾ Dit is een speciaal voor notabelen en vrouwen van hooge geboorte bestemd verblijf.

ning: ze gebruikten dien tijd om de onderlinge vriendschapsbanden weer vaster aan te knopen en ook bij deze gelegenheden bleek weer hoe bijzonder hoog de vorst van Bali stond aangeschreven in de bewondering van zijn collega's en bloedverwanten van Pasoeroehan en Blambangan.

Toen de maand om was, werden de vazalvorsten door den koning van Madjapahit in afscheidsaudiëntie ontvangen, waarna ze ieder naar hun eigen land terugkeerden. De vorst van Bali beleefde op zijn terugreis nog een vreemd avontuur. Toen hij reeds aan boord van het schip gegaan was, dat hem naar Bali zou terugvoeren, raakte door een ongelukkig toeval de kris, die de koning hem geschonken had, uit de scheede los en viel in het water. Onmiddellijk toonde toen de eigenaar de kris haar scheede, waarop zij uit het water opsteeg en vanzelf haar plaats weer in de scheede innam. Daar dit op de groote rivier voor Tjanggoe gebeurd was, kreeg de wonderkris den naam Bengawan Tjanggoe ¹⁾.

Van de eigenlijke regeering van den vorst wordt niets bijzonders verteld. Behalve van zijn reis naar Madjapahit, dat onder zijn regeering kort na den dood van Ajam Woeroek en van den vorst van Wengker (*masker* 6) ten onder ging ²⁾, wordt van hem nog verteld, dat hij een groot offerfeest bijwoonde, dat de vorst van Madoera gaf ter delging van de zondenschuld van zijn voorvaderen, maar van een bijzondere rol, die hij daarbij speelde, wordt niet gerept.

Zijn dood, of liever gezegd zijn levenseinde, had plaats onder zeer bijzondere omstandigheden, waarvan ons het volgende verhaal gedaan wordt.

1) Hieruit blijkt, dat men vroeger de rivier de Brantas niet overal aldus heeft genoemd. Waarschijnlijk droeg deze zeer lange rivier verschillende namen al naar gelang van de voorname plaatsen, waar zij langs stroomde. Tjanggoe was, zooals men weet, de haven van Madjapahit en lag recht ten N. O. van deze stad, dus ten W. van het huidige Modjokerto. Het was tevens een vesting, aangelegd reeds lang voor de stichting van Madjapahit. De juiste plaats is waar

Na een regeering van vele jaren wenschte de vorst van Bali de biséka ³⁾ te ontvangen en zond daarom iemand naar Kling om een machtig brahmaan voor dit plan te winnen. De brahmaan stemde toe; door de kracht van zijn gedachtenconcentratie verplaatste hij zich in een oogwenk door de lucht van den zetel, waarop hij zat, naar den berg Wasoeki (Besakih). Daar zag hij midden op den top van den Goenoeng Agoeng een vlamme troon en vervolgens verscheen hem Mahadéwa ⁴⁾, die hem vroeg naar het doel van zijn reis. De brahmaan vertelde het hem. Mahadéwa stak zijn hand uit en schitterend, rookloos vuur kwam er uit te voorschijn; hij vroeg den brahmaan, wat dat was. De brahmaan antwoordde, dat het de pantjagni (het vijfvoudige vuur) en de pantjabrahmaksara (de vijf brahmaletters) waren. „Waar zal ik het doen vallen”, vroeg Mahadéwa, „in het hart of in den hals”. Maar de brahmaan zweeg, niet omdat hij bang was, maar omdat hij nu eenmaal op zich genomen had naar Gèlgèl te gaan voor de biséka van den vorst. Daarop verdween Mahadéwa en de brahmaan zette zijn reis naar Gèlgèl voort, op dezelfde wijze als bij de reis naar den Wasoeki gemaakt had.

In de plaats van zijn bestemming aangekomen ging hij den kraton binnen en werd daar verwelkomd door den vorst. Al spoedig na de verwelkoming bemerkte de brahmaan tot zijn niet geringe verbazing, dat de vorst van Gèlgèl dezelfde gelaats-trekken had als de Mahadéwa van den Wasoeki. Nu begreep de brahmaan, dat hij te laat in Gèlgèl gekomen was, en hij kon niets anders doen dan den vorst

tegenwoordig Pelaboehan gelegen is, aan een ouden loop van de Brantas.

2) Dit is natuurlijk in strijd met de feiten.

3) Biséka (Sanskrit: abhiṣeka) is een wijding. Hier wordt wel bedoeld de wijding tot een in den godsdienst volleerd persoon.

4) Dit is Siwa in zijn geopenbaarde vorstelijke gedaante.

aan te kondigen, dat deze nog slechts een maand en zeven dagen te leven zou hebben. Gelaten aanvaardde deze de beslissing van de Albeschikking; hij liet zich door den brahmaan de sacramenten toedienen, liet zich onderrichten in den dieperen zin van de geheimleer en trok zich vervolgens in zijn paleis terug om de dingen af te wachten, die komen zouden. Den brahmaan werd huisvesting gegeven in den tuin Bagénda en hij werd op 's vorsten bevel uitstekend verzorgd. Vervolgens keerde hij door de lucht naar zijn eigen verblijf terug. Toen de termijn, dien de brahmaan genoemd had, verstreken was, verdween de vorst en ging op in het Niet. Hij liet zes zoons na: Batoe Rènggong, Gedong Artta, Noesa, Pagedangan, Anggoengan en Bangli, waarvan de oudste hem als vorst opvolgde.

Batoe Rènggong van Gèlgèl.

Behalve over Bali regeerde Batoe Rènggong nog over Sasak (Lombok) en Soembawa en over Blambangan tot aan Poeger, terwijl hij van de vorsten van Pasoeroehan en van Mataram een geducht vijand was. De binnenlandsche rust werd onder zijn regeering niet verstoord, zoodat hij met krachtige hand de welvaart kon bevorderen. Voor het latere geslacht was hij dan ook de incarnatie van Wisnoe: zijn kris Titinggi was Wisnoe's knots, Lobar was Wisnoe's werpschijf, Bengawan Tjanggoe de schelp Pantjadjanja en Tanda Langlang het Wisnoewapen Nandaka, Kersna's zwaard. De zoon van Petandakan was rijksbestuurder. Zijn lijfwacht bestond uit een corps van 1600 man onder commando van Oelaran, die ook Lampor genoemd wordt (*masker 12*).

De verovering van Blambangan was aldus in haar werk gegaan: Batoe Rènggong had bij den Djoeroe (*masker 13*), zooals de vorst steeds genoemd wordt, aanzoek gedaan om de hand van zijn dochter. De Djoeroe had echter dit

aanzoek op uitdrukkelijk verzoek van zijn dochter afgewezen, zonder dat hij eigenlijk van de reden van haar weigering op de hoogte was. De antipathie van de prinses van Blambangan, Ni Bas geheeten, was daardoor ontstaan, dat een schilderes, die zij naar Bali gestuurd had om Batoe Rènggong's portret te maken, haar een stuitend-leelijke afbeelding van hem gebracht had, op het zien waarvan Ni Bas verklaard had liever te zullen sterven, dan met zoo iemand te trouwen. Hevig beleedigd over de afwijzing, stuurde Batoe Rènggong de lijfwacht onder Oelaran met een vloot van 25 schepen naar Blambangan. De Balineezen troffen het, want de Djoeroe maakte met zijn gevolg juist een wandeling op het strand, toen de krijgslieden landden. Hoewel de Blambangers niet zwaar bewapend waren, verdedigden zij zich toch tot het uiterste en brachten den Balineezen nog ernstige verliezen toe. Toorn hierover bracht Oelaran er toe na het sneuvelen van den Djoeroe een uitdrukkelijk verbod van Rènggong te overtreden. Deze had n.l. van tevoren al bepaald, dat, indien de Djoeroe sneuvelen mocht, het Oelaran niet geoorloofd zou zijn hem het hoofd af te slaan, omdat zij beide afstammelingen van Kepakisan en dus bloedverwanten waren. Oelaran deed het nu toch en nam het afgeslagen hoofd als trofee mee naar Bali terug. Tot den verderen buit behoorden o.a. de kostbare oorsieraden van den Djoeroe, die sindsdien tot de staatsiekleeding van den vorst van Gèlgèl behoorden. Het verminkte lijk van den Djoeroe bleef onverzorgd op het strand liggen, want de ksatrija's waren gesneuveld en de vrouwen waren naar alle kanten gevlucht. Ni Bas werd echter, voordat de Balineezen het verhinderen konden, in veiligheid gebracht naar Pasoeroehan en wel door haar halfbroer Bima Tjili (*masker 14*), wiens moeder van lagere afkomst was dan die van Ni Bas.

Door deze expeditie, welker succes de

Balineezen voornamelijk als resultaat van Nirarta's priester vloek tegen den Djoeroe beschouwden — den vloek, dien hij opgelopen had door zijn gedrag jegens dezen heilige, toen deze nog in Blambangan verbleef ¹⁾ — kwam Blambangan tot aan Poeger onder de heerschappij van Batoe Rènggong. Voor Oelaran waren de gevolgen van zijn overtreding niet prettig; wel kreeg hij als belooning voor zijn overwinning een apanage, maar tot straf voor het onthoofden van den Djoeroe werd hij verbannen naar benoorden de bergen (Boelèlèng).

Van den binnenlandschen toestand was de belangrijkste gebeurtenis van Batoe Rènggong's regeering de vestiging van Nirarta op Bali. De vorst had niet dadelijk de wijding willen aannemen en er zelfs later, toen hij ertoe besloten had, de voorkeur aan gegeven den ouderen broeder van Nirarta, den eerwaarden Angsoka, door Nirarta's bemiddeling naar Bali te ontbieden om hem tot goeroe te nemen. Angsoka weigerde echter, omdat hij het voldoende achtte, dat Nirarta, dien hij bovendien als zijn meerdere in kennis beschouwde, op Bali was en meende, dat Nirarta de aangewezen persoon was om als goeroe te fungeeren. Batoe Rènggong nam toen de wijding aan van Nirarta, die hem de hoogste waarheden leerde, de wezenseenheid van goeroe en leerling, en vervolgens het niet-zijn daarvan.

Tengevolge van Batoe Rènggong's wijding kwam het rijk tot grooten voorspoed; aan dieven en aan armen werden levensmiddelen verschaft en zelfs strafte de vorst zijn ambtenaren, wanneer hij

nog zulke menschen in zijn gebied aantrof. Hij beschermde de kunst en bevorderde den godsdienstzin; hij hield van poëzie en schreef zelf ook gedichten. Hij bevorderde de deugdzaamheid der vrouwen en liet zijn eigen 200 gemalinnen allen de wijding aannemen; wanneer hij een uitstapje ging maken liet hij in de plaatsen, waar hij doorheen zou komen, per edict bekend maken, dat schoone vrouwen en meisjes binnenshuis gehouden moesten worden om prikkeling van 's vorsten zinnen te vermijden. Van Nirarta leerde hij de magische vermogens, waardoor deze heilige zich onderscheidde. Zoo was zijn regeering, volgens de Pamantjangah, voor binnen- en buitenland, uit materieel en godsdienstig oogpunt beschouwd, een gloriëtijdvak.

Bekoeng van Gèlgèl.

Toen Batoe Rènggong stierf, had hij twee volwassen zoons, waarvan de oudste later den naam Bekoeng kreeg, omdat zijn huwelijk kinderloos gebleven was ²⁾, en de jongste Radèn Saganing heette ³⁾. De oudste zoon volgde zijn vader op, maar, nog te jong om zelf de regeering te aanvaarden, kwam hij onder voogdij van de vijf jongere broers van zijn vader (zie boven). Moeilikheden konden onder deze omstandigheden niet uitblijven: Anggoengan, op één na de jongste der ooms van den jeugdigen vorst, deed een greep naar den troon, die echter mislukte.

Volwassen geworden regeerde Bekoeng met zijn rijksbestuurder Manginté, een man met bijzondere teekenen van voortreffelijkheid, zooals gunstige lijnen in

1) Berg veronderstelt, dat deze Nirarta omstreeks 1550 van Java naar Bali zou zijn vertrokken. Nirarta was een zeer heilig brahmaan, die zich in Madjapahit, Daha (Kediri), Pasoeroehan en Blambangan heeft opgehouden. Een twist met den vorst van laatstgenoemd rijk, met wiens zuster hij getrouwd schijnt te zijn geweest, was aanleiding dat hij naar Bali vertrok, vergezeld van zijn vrouw en zeven kinderen. Toen de vorst van Gèlgèl van zijn aankomst bericht kreeg, zond hij zijn panoelisan Dawoeh Balé Agoeng (*masker* ro) naar hem toe om hem uit te noodigen naar Gèlgèl te komen. Het bezit van een toovermachtig brah-

maan was voor elken vorst een niet te onderschatten voordeel. De afgezant werd onmiddellijk een oprecht leerling van den heilige en beiden keerden na eenigen tijd hun schreden naar Gèlgèl; den koning ontmoetten zij echter onderweg te Padang (bij de Padang-baai), waar hij jaagde. Op hun gezamenlijke tocht naar Gèlgèl toonde Nirarta zijn toovermacht door de paarden veilig over een bandjir te brengen.

2) Bekoeng beteekent kinderloos.

3) Saganing of Seganing zal wel een plaatsnaam zijn. Het zou kunnen beteekenen „zuivere rijst”. Van Eck localiseert het in Blahbatoe.

de palm van zijn hand en het feit, dat er vuur uit zijn fontanel straalde. Hierdoor geïmponeerd liet Bekoeng een groot deel van de regeering aan zijn patih over, wat weer tot gevolg had, dat een nieuwe opstand uitbrak, ditmaal ernstiger dan de eerste. Ternauwernood ontkwam de kraton aan algeheele vernietiging; de koning werd gedwongen zijn residentie te verlaten en zich in Kapal te vestigen, een ten westen van Gèlgèl gelegen plaats.

Hierop volgde de mislukte expeditie onder Djelantik, gericht tegen Pasoeroehan. Djelantik's vader (*masker II*) had tijdens zijn leven een zonde begaan, waarvoor hij na zijn vrijwillige dood als bloedzuiger in een rivier boeten moest. De zoon vernam van zijn vader, toen deze aan hem verscheen, dat hij uit zijn ellende kon verlost worden indien hij, de zoon, op het slagveld zou sterven. Kortens daarop belastte de koning hem met een expeditie tegen Pasoeroehan, welk bevel hij dan ook met vreugde aanvaardde. Met 20.000 man troepen en in het bezit van zijn kris Tanpa Kadang vertrok hij, na voorgoed afscheid genomen te hebben van zijn acht maanden zwangere vrouw en van zijn vorst. De troepen waren ruimschoots van alles voorzien, maar de voortekenen waren ongunstig. Reeds in Koeta was er, toen de troepen zich inscheepten, een schip gebroken; op zee geschiedde het, dat er een schrijfmesje over boord viel en rechtstandig, zichtbaar, in den bodem bleef steken — eveneens een ongunstig omen. Onderweg hadden zij met gebrek aan voedsel te kampen en moesten zij na een reis van drie dagen reeds landen; in een bosch bij Panaroekan kampeerden zij twee dagen, en werden toen vanuit Blambangan van levensmiddelen voorzien. Vervolgens werd de tocht naar Pasoeroehan voortgezet. Daar was men echter van de komst van den vijand op de hoogte en

waren de noodige maatregelen getroffen. In den hevigen strijd, die nu ontbrandde, en waarin de lieden van Pasoeroehan gesteund werden door hulp-troepen uit Mataram, leden de Balineezen een zware nederlaag. Djelantik sneuvelde; natuurverschijnselen kondigden aan, dat hij zijn doel, het delgen van de zondenschuld van zijn vader, bereikt had. De lieden van Pasoeroehan maakten van deze gelegenheid gebruik om zich te wreken over den smaad, die hun vroeger aangedaan was, toen Oelaran den Djoeroe van Blambangan onthoofd en diens oorsieraden buitgemaakt had. De overlevende Balineezen vluchtten naar de schepen en keerden naar Bali terug, om de tijding van Djelantik's dood en van hun eigen nederlaag aan Manginté en aan den koning mede te delen. Groote verslagenheid heerschte er op Bali, daar in talrijke families dooden te betreuren waren. Djelantik's vrouw schonk kort na den dood van haar man het leven aan een zoon, die Ki Bogol genoemd werd, omdat zijn vader in den strijd, toen hij zag, dat de nederlaag onvermijdelijk was, de wapenen had neergelegd en, in wijsgeerige beschouwingen verdiept, den dood over zich had laten komen.¹⁾ Het knaapje werd door den vorst verzorgd en kreeg later den naam Djelantik Boengaja.

Nadat eerst de rijksbestuurder Manginté was gestorven, overleed ook de vorst en werd opgevolgd door zijn broeder Saganing.

Saganing van Gèlgèl.

Omtrent de regeering van Saganing weet de traditie niet veel te vertellen. Zij was rustig en voorspoedig en met uitzondering van een enkele poging tot opstand verliep zij op voor het land weldadige wijze. Anders zou dit echter worden onder zijn zoon Di Madé.

---

¹⁾ Bogol beteekent „ongewapend”.

Di Madé van Gèlgèl.

Voorzien van vijf hoofdgemalinnen, gezegend met negen zoons, getooid met kostelijke rijkssieraden, waaronder de oorsieraden van Blambangan en zes rijkskrissen uit Madjapahit, regeerde Di Madé als een verschijningsvorm van Darma, de rechtvaardige god van de wet. De acht goden waren in zijn lichaam vergaard; hij was geliefd bij zijn onderdanen, gevreesd door zijn vijanden en alle gespuis roeide hij uit.

Op een audiëntie, waarop de koning met zijn rijks grooten een bespreking had over een nieuwe expeditie tegen Pasoeroehan, welke door Tabanan, Brang Singa en Mambal geleid zou worden, verscheen onverwachts de bandésa van Noesa Penida; hij kwam klagen over den vorst van Noesa, Déwa Boengkoet (de bochel), die zijn onderdanen tyranniseerde, vertrouwend op zijn magische vermogens, welke hem onkwetsbaar maakten (*masker 18*). De bandésa riep de hulp in van den koning van Gèlgèl en bood hem Noesa aan voor het geval, dat deze Déwa Boengkoet zou kunnen dooden. Na het vertrek van den bandésa stelde de koning voor alle rijks grooten naar Noesa te zenden, doch Mambal adviseerde hem om, met het oog op den geringen afstand tusschen Gèlgèl en Noesa, eerst Djelantik alleen te belasten met de taak Déwa Boengkoet te overwinnen. Djelantik, die niet aanwezig was, werd ontboden en kreeg de opdracht om naar Noesa te gaan. De kris, die zijn vader bij Pasoeroehan ongeluk had gebracht (de Tanpa Kadang), mocht hij niet medenemen; de vorst gaf hem een van zijn eigen krissen mede, een in vroeger tijd door Ajam Woeroek aan zijn voorvader geschonken wapen, Tjattjaran Bangbang. Djelantik ging naar huis om afscheid te nemen van zijn vrouw, Goesti Ajoe Kalèr, doch deze stond erop hem te begeleiden en de kris van den god van den To Langkir

mede te nemen. Met 200 man gingen zij op weg. Zij gingen in Koesamba scheep en landden in Djoenggoet Batoe, van waar zij zich naar het paleis van den vorst van Noesa begaven.

Hoewel Déwa Boengkoet het doel van Djelantik's komst begreep, ontving hij hem gastvrij. Djelantik deelde hem mede opdracht van zijn vorst verkregen te hebben hem te bestrijden. Déwa Boengkoet wenschte eerst het gastmaal met hem te gebruiken; daarna was hij bereid tot het tweegevecht. De strijd bleef lang onbeslist, want beide partijen waren onkwetsbaar. Toen echter brak de kris, die Djelantik van den koning van Bali had meegekregen, in tweeën. Hij achtte nu den strijd beslist en bereidde zich, hoewel hij met het gebroken wapen doorvocht, voor op den dood, dien hij even moedig wilde ondergaan als destijds zijn vader. Zijn vrouw echter zeide hem de gebroken kris weg te werpen en de kris Pentjok Sahang, het wapen van den god van den To Langkir, te gebruiken. Nauwelijks had Déwa Boengkoet dit nieuwe wapen gezien, of hij wist, dat zijn einde nabij was. Hij zeide Djelantik, dat geen van de wapens uit Madjapahit hem zou hebben kunnen dooden, doch dat dit wapen, het geschenk van den god van den To Langkir, de slag tand van Wasoeki, hem zou doen terugkeeren tot het Niet. Inderdaad sneuvelde Déwa Boengkoet, zoodra Djelantik hem met de kris Pentjok Sahang aanviel. Natuurverschijnselen traden bij zijn verscheiden op. Ten slotte keerde Djelantik naar Gèlgèl terug. Onder den rijken buit bevonden zich een kleinnood, geheeten Kawotan, en twee borden uit Kilap; 14.000 menschen van Noesa begeleidden hem om den koning van Gèlgèl hun onderdanigheid te gaan betuigen. Als belooning voor zijn prestatie wilde de koning Djelantik een krisgevest ten geschenke geven. Hij liet een van zijn mannen het door hem bedoelde krisgevest halen, doch deze bracht het

verkeerde mede, Mertijoe Djiwa ¹⁾. De vorst bracht hem zijn vergissing onder het oog en stuurde hem terug om nu het goede stuk te halen, doch weer bracht hij Mertijoe Djiwa mede. Toen ging de vorst zelf, maar ook hij kwam met Mertijoe Djiwa terug. Toen begreep hij, dat het de wil der goden was, dat Mertijoe Djiwa, die het leven was van de menschen van Madjapahit, het eigendom zou worden van Djelantik en hij schonk hem het gevest.

Het einde van Di Madé was minder passend voor den overwinnaar van den vorst van Noesa en van de Javanen, die in Koeta waren geland om de nederlaag van Pasoeroehan te wreken. Hij werd tengevolge van het optreden van zijn rijksbestuurder, Ngloerah Agoeng, genoodzaakt de kraton te verlaten en vestigde zich te Goelijang, waar hij kort daarop overleed (1651)."

III. De toelichtingen van I Goesti Gedé Lanang bij de maskers. ²⁾

1. „Danghjang Kepakisan, een pedanda siwa, ook genoemd Pandita Paramarta ³⁾,

1) Letterlijk „dood (en) leven”.

2) Deze toelichtingen worden woordelijk weergegeven, zooals zij uit het Balineesch in het Maleisch zijn vertaald. Dat daarbij vergissingen hebben plaats gehad is zeker; voorzover deze konden worden gecontroleerd werden zij verbeterd. Een voorbeeld van de slordige wijze van vertalen is dat I Goesti Pinatih enkele malen werd weergegeven met „Satoe Goesti Patih” ! Helaas beschikte ik niet over de Balineesche tekst. De vraag, welke bronnen den oud-Perbekel ten dienste stonden, kan niet met zekerheid worden beantwoord. De volgorde der maskers en andere voorwerpen is die, waarin zij uit de kist genomen worden.

3) Een paramārthapaṇḍita is een kluizenaar, die ascese verricht, niet ten behoeve van zijn verlossing, doch met het doel iets van de goden te verkrijgen. Een bekend voorbeeld is Ardjoena, die ascese verrichtte teneinde van de goden heilige wapens voor den strijd tegen de Pendawa's te verkrijgen. Het is hier dus geen naam, doch een aanduiding van Kepakisan's ascese.

4) Uit de Pamantjangah weten wij dat de oud-Perbekel zich hier vergist. Kepakisan verkreeg tengevolge van zijn ascese een zoon (uit een rots geboren), aan wien hij een hemelnimf tot bruid gaf.

godsdienstleeraar van den rijksbestuurder Gadjah Mada te Madjapahit. Tengevolge van zijn volhardende ascese, die hij in zijn lusthof beoefende en waarbij hij Batara Soerja (de Zonnegod) vereerde, verwierf hij een hemelnimf tot vrouw. ⁴⁾ Hij kreeg daarop vier kinderen ⁵⁾, n.l. drie zoons en een dochter.

Deze vier buitengewone kinderen werden door den rijksbestuurder Gadjah Mada verzocht om koning te worden in de volgende plaatsen: de oudste te Belambangan, de tweede te Pasoeroehan, de derde in een onbekende plaats van van Bali, de vierde te Sampelangan op Bali, thans ressorteerend onder het district Gianjar. ⁶⁾

De aanstelling van al deze koningen was het werk van den rijksbestuurder Gadjah Mada."

2. „Ki Goesti rijksbestuurder Pinatih, de oudste rijksbestuurder van Madjapahit ⁷⁾, die Si Papak als pleegzoon aannam en met zijn dochter Ni Goesti Ajoe Bebed liet trouwen”.

3. „Sira Patih Mada, ook genoemd Empoe Mada ⁸⁾, rijksbestuurder van Madjapahit ten tijde van Seri Kala

5) Lees hier en in het vervolg: kleinkinderen.

6) Volgens de Pamantjangah werden de kleinzonen koningen van Blambangan, Pasoeroehan en Bali en werd de kleindochter naar Soembawa uitgehuwelijkt.

7) Het is mij niet gelukt de identiteit van deze persoon met zekerheid vast te stellen. Pinatih was een apanage op Bali, waaraan vele figuren uit de geschiedenis van de Pamantjangah hun naam ontleenen. Geen van dezen was echter „patih jang tertoea di Madjapahit”, zooals de oud-Perbekel zegt. Moet hier onder „tertoea” verstaan worden „de alleroudste” — wat toch wel voor de hand ligt — dan zou kunnen bedoeld zijn de voorganger van Gadjah Mada. Dat zou dan volgens de Pararaton niemand anders dan Arja Tadah zijn geweest; zooals men weet is het niet zeker of dit ook inderdaad het geval was. Daar Pinatih in de Pamantjangah niet als naam voor een rijksbestuurder van Madjapahit voorkomt, geloof ik dat de oud-Perbekel zich ook hier heeft vergist en dat hij bedoelde te schrijven Arja Tadah, of, daar deze naam in de Pamantjangah niet voorkomt, een andere. In ieder geval verbiedt de uitdrukking „tertoea” ons te denken aan „de eerste” rijksbestuurder (Tambi).

8) Zooals bekend beteekent Empoe (Mpoe) hier nog niet „smid” doch, zooals in het Oud-Javaansch, zooveel als „Heer van . . .”

Gemet ¹⁾). Hij kwam, tezamen met Arja Damar, ten tijde van den koning van Béda Oeloe het eiland Bali onderwerpen. Zij onderwierpen het eiland Bali op geslepen wijze, door middel van een geheime list, die den ondergang van de Balineesche bevelhebberstengevolge had, n.l. de rijksbestuurder van den koning van Béda Oeloe, geheeten Sira Kebowajoera ²⁾, en de rijksbestuurder Pasoeng Rigih werden gevat en te Tangkoelak, in het district Peliatan, gevangen gezet. ³⁾

De dood van den koning van Béda Oeloe was „moer alaboeh apwi” d.w.z. hij stortte zich in een gereedgemaakte vuurkuil, overeenkomstig zijn godsdienstige opvattingen.

Pasoeng Rigih onderwierp zich aan den koning van Madjapahit en werd begenadigd en tot mantri demang ⁴⁾ van Sira Patih Gadjah Mada benoemd, alias onderpatih. Later werd rijksbestuurder Pasoeng Rigih door den koning van Madjapahit tot voorvechter aangesteld en bestreed hij den koning van Sembawa, geheeten Dédéla Nata. De strijd eindigde met hun beider dood op het slagveld.”

3a. „Ten tijde van het koninkrijk Madjapahit had een brahmaan, genaamd Empoe Naga Roenting, omgang met de vrouw van het dorps hoofd van Mada, een plaats in Madjapahit. Tijdens die verhouding gebeurde het dat de vrouw van dat dorps hoofd zwanger werd. De dorpelingen van Mada kwamen de toedracht te weten en ergerden zich aan het feit, dat een priester de Sesana, de geheiligde voorschriften, durfde te overtreden en een minnehandel durfde aangaan met de vrouw van een ander.

Daarom wilden de dorpelingen van Mada hem vatten om hem voor den koning van Madjapahit te brengen. Maar hij ontkwam, daar hij voordien het gerucht had vernomen, dat de dorpelingen hem vatten wilden. Toen vluchtte hij uit het dorp om zich te verbergen en op dien tocht werd hij vergezeld door zijn minnares, wier zwangerschap reeds ten einde liep.

Toen ze op hun tocht bij de Balé Agoeng van den dorps tempel van Mada waren gekomen, beviel zij, doch de moeder trok zich van het kind niets aan en liet het daar achter en volgde de richting, die Empoe Naga Roenting had genomen.

Men verhaalt verder dat het kind, dat door zijn moeder was achtergelaten, een jongen, door de dorpelingen van Mada werd gevonden en aan het dorps hoofd van Mada werd toevertrouwd om het te verzorgen. Toen het grooter geworden was kreeg het den naam Si Papak, omdat zijn vingers en teenen alle even lang waren; hij werd een koeherdertje. Si Papak werd zeer door de overige koeherdertjes geschat, daar hij met woord en daad een leiding gaf, die zij steeds volgden.

Het dorp Mada nu was zeer droog; er waren geen sawahs, doch alleen maar ladangs, want de dorpelingen hadden nog nooit een stuwdam gemaakt. Toen begon Si Papak met hulp van enkele koeherdertjes een stuwdam te maken om het water op te stuwen en van de tegalans sawahs te maken. Door deze arbeid kregen verschillende tegalans water en werden tot sawahs en met rijst beplant.

Toen nu de dorpelingen van den

1) Dat Gadjah Mada rijksbestuurder van Madjapahit zou geweest zijn onder de regeering van Seri Kala Gemet (= Djajanagara) is niet in overeenstemming met de feiten. Hij werd eerst in 1331 tot dat ambt geroepen, toen dus genoemde vorst reeds 3 jaren geleden was overleden. Trouwens, de verschillen tusschen de opgaven van de Pamantjangah en die der oorkonden zijn groot en vele.

2) In de Pamantjangah Kebo Waroeja geheeten, die daar sneuvelt.

3) In de Pamantjangah is laatstgenoemde niet een patih, doch de vorst van Béda Oeloe zelf.

4) Er staat: „angkatan Manteri, Demak Sira Patih Gadjah Mada, atau onder-Patih”. Gezien de talrijke vertaal- en overschrijf-fouten en het zinloze van deze woorden, veronderstel ik dat er moet staan „angkatan manteri demang Sira Patih enz.”.

arbeid van Si Papak hoorden, gingen zij ook stuwdammen maken totdat alle tegalans, die water konden krijgen, sawahs waren geworden, zoodat het dorp Mada een schitterende padi-oogst had. Si Papak werd door de dorpingen van Mada tot hun voorman gemaakt. Toen nu de dorpingen van Mada naar Madjapahit trokken om de tigasana (padi-zaad) aan den koning aan te bieden, ging Si Papak aan het hoofd en leidde de dorpingen, die padi droegen, begeleid door slagmuziek als teeken van hun vreugde. Toen zij te Madjapahit gekomen waren, hoorden de menschen deze zeer luidruchtige muziek en liepen naar buiten om naar de dorpingen te kijken, die de tigasana kwamen aanbieden; met veel misbaar schaarden zij zich langs den weg tot aan het koningshuis.

De koning van Madjapahit was zeer verbaasd toen hij dit alles zag, want reeds sinds vele jaren had dit dorp geen padi als tigasana opgebracht, daar er geen sawahs waren, doch slechts ladangs. Daarom beval de koning den rijksbestuurder (I Goesti Patih Pinatih) hen te ontvangen en uit te vinden, wie nu eigenlijk de voorman in dat dorp was.

De rijksbestuurder van Madjapahit volvoerde het vorstelijk bevel en nam oogenblikkelijk de gaven van de dorpingen aan. Toen hij de tigasana in ontvangst had genomen, ging hij met zichzelf te rade, want hij schaamde zich om aan die dorpingen om opheldering te vragen, aangezien zij niet vergezeld waren door hun hoofd, die kon vertellen wie voorman was in dat dorp.

Daarom zocht I Goesti Pinatih naar een list om te weten te komen, wie de voorman van dat dorp was. De dorpingen werden nu onthaald op eenige flesschen arak, maar zonder dat daar drinkschalen bij waren, en verder werd niets anders aangeboden dan eenige trossen pisang. Toch namen die dorpingen zeer verheugd dat geschenk aan,

want zij hadden grooten dorst en honger, maar door hun domheid en vrees wisten zij niet hoe zij die arak zouden kunnen drinken, daar er geen drinkschalen bij waren.

Toen de dorpingen de arak wilden drinken keken zij allen tersluiks en met het hoofd gebarend naar Si Papak, daarmee beduidende dat zij hem om raad vroegen, hoe zij met dat drinken aanmoesten. Si Papak merkte hun wenken op en nam snel een pisang om hen, daarmee gebarend, op de hoogte te stellen. Met zijn vinger wijzend duidde hij zijn bedoeling uit, dat zij één pisang in tweeën moesten snijden en den inhoud er voorzichtig uithalen, zoodat het den vorm kreeg van een drinkglasje. Op deze slimme wijze werden de dorpingen ingelicht en daarna dronken zij arak met dat drinkgerij van pisang-schillen en aten de vruchten.

Op deze wijze kreeg de rijksbestuurder van Madjapahit te weten dat de voorman in dat dorp Si Papak was en onmiddellijk werd het dorpshef van Mada vanwege den koning gevraagd om Si Papak in Madjapahit tewerk te stellen. Het dorpshef van Mada bood tenslotte Si Papak aan den koning van Madjapahit aan, waarop hem een plaats werd gewezen in de woning van I Goesti Pinatih, rijksbestuurder van Madjapahit.

Zoolang Si Papak in de woning van I Goesti Pinatih verbleef gaf hij duidelijke blijken van schranderheid, zoodat bij I Goesti Pinatih het verlangen opkwam Si Papak tot zijn schoonzoon te maken door hem te doen trouwen met zijn schoone dochter, Ni Goesti Ajoe Bebed genaamd. Tenslotte deed hij zulks aan beiden weten.

Si Papak vernam dit bericht met groote bekommernis, want hij wist dat hij veel te leelijk was om met een schoone poetri te huwen. Dag en nacht zat hij op een eenzame plaats bedroefd te klagen en sprak daarbij gestadig weenend: „Ratoe Batara!”.

Op zekeren avond hoorde Si Papak onder het weenen een stem, te weten de stem van Batara Brahma, die sprak: „Komaan, Papak, wees niet zoo bekommerd dat ge met Uw verloofde Ni Goesti Ajoe Bebed moet huwen. Ga direct naar een wajangvoorstelling kijken en wijs daar de figuur aan, wiens uiterlijk ge gaarne zelf hadt — wijs zulk een wajang-uitерlijk aan!”

Toen Si Papak die stem hoorde stond hij dadelijk op en ging naar een Gamboeh-voorstelling kijken, die juist dien avond gegeven werd. ¹⁾ Midden onder dat wajang-spel dacht hij goed na en wenschte dat zijn uiterlijk zou zijn het uiterlijk van rijksbestuurder Lemboe Sora. Daarna beval de stem hem te vertrekken en hij ging naar huis en ging weer slapen.

Toen Si Papak den volgende morgen uit zijn slaap ontwaakte bemerkte I Goesti Pinatih dat zijn uiterlijk geheel verschillend was geworden en I Goesti Pinatih was verbaasd bij dat gezicht en dacht dat het een ander was. Op zijn vraag vertelde Si Papak toen de toedracht als boven verhaald.

I Goesti Pinatih dacht over de woorden van Si Papak na en begreep dat deze een bijzonder mensch was, in staat om het hart te winnen van den rijksbestuurder. Spoedig werd hij in den echt

verbonden met zijn dochter Ni Goesti Ajoe Bebed en bij dat huwelijk werd Si Papak een sentana njeboerin.” ²⁾

4. „Arja Damar, halfbroeder van den koning van Madjapahit (Seri Kala Gemet), onderwierp tezamen met Sira Patih Gadjah Mada het eiland Bali en werd later koning van Palémbang (Zuid Soematera).” ³⁾

5. „Seri Aja Moeroek, zoon van den koning van Koripan ⁴⁾; deze won bij gelegenheid van een bruidskeuze de eerste prinses van Madjapahit, een dochter van koning Seri Kala Gemet ⁵⁾, en werd vervolgens koning te Madjapahit onder den titel Dwita Nata, tezamen met Adji Wengker ⁶⁾. Hij was het, die de huidige Balineesche wetten invoerde, tezamen met den rijksbestuurder Gadjah Mada. ⁷⁾ Hij kreeg vijf kinderen, vier zoons en een dochter.

De kroonprins heette Seri Aja Moeroek van vaderszijde en Seri Semara Widjaja van moederszijde. Hij onderwierp Soenda te Boebat en ook Tjina.

De overige kinderen werden elders geplaatst, als volgt:

te Madoera (met de kris geheeten Keloempoeng Sedjoerang);

te Matjan Petak (Matjanpoetih);

op Bali;

op Sembawa.” (zie noot 8 op volg. blz.)

---

¹⁾ De Gamboeh vertoont verhalen uit de Malat, welk gedicht de geschiedenis van het koninkrijk Daha behandelt, overgaande in die van Singhasari en Madjapahit. De hieronder genoemde Lemboe Sora is een der helden uit den eersten tijd van laatstgenoemd rijk.

²⁾ Dit interessante verhaal komt, voorzoover mij bekend, niet in de bekende literatuur voor. Ook de namen zooals Si Papak, Naga Roenting en I Goesti Ajoe Bebed zoekt men er te vergeefs. Naga Roenting doet denken aan het Ragaroenting van de Tantoe Pagelaran, doch dat is daar een vrouw.

³⁾ Op de mogelijkheid, dat Arja Damar dezelfde zou zijn als Arja Mpoe Nala uit de historische bronnen, werd boven in een noot reeds gewezen. Volgens de Javaansche traditie was hij een zoon van den laatsten koning van Madjapahit bij een daemone; volgens de Balineesche traditie zou hij een volle jongere broer van den eersten koning van dat rijk zijn geweest.

⁴⁾ Volgens de historische bronnen was de vader

---

van Ajam Woeroek een edelman, wiens herkomst niet wordt opgegeven, terwijl zijn moeder den titel Bhré Koripan droeg. Dit sluit natuurlijk niet uit, dat de vader inderdaad in Koripan thuishoorde en diens echtgenoot door haar huwelijk bedoelden titel verkreeg. Hij resideerde echter na zijn huwelijk in Singhasari.

⁵⁾ Ten rechte: zuster van Seri Kala Gemet.

⁶⁾ Dat de vader van Ajam Woeroek koning te Madjapahit zou geweest zijn, volgt niet uit de historische bronnen, die hem eerder als een prins-gemaal doen zien. Zijn echtgenoot was de koningin.

⁷⁾ Uit de historische bronnen is niets bekend inzake de invoering op Bali van de huidige wetten tijdens of door Ajam Woeroek. De aanleiding tot deze opvatting zou men kunnen zoeken in de pogingen, onder dien vorst ondernomen, om zoowel op staatkundig als godsdienstig gebied orde op zaken te stellen. Hiervan spreekt tenminste de Nagarakertagama.

6. „Seri Adji Wengker, afstammeling van den koning van Gegelang, won de tweede prinses in de bruidskeuze te Madjapahit. Hij werd koning onder den titel Dwita Nata en kreeg een zoon, geheeten Seri Aja Toelar van vaderszijde, Semara Kedjantaka van moederszijde.” ¹⁾

7. „Seri Maharadja Kepakisan, zoon ²⁾ van Danghjang Kepakisan, werd koning van Bali met zetel te Sampelangan, tegenwoordig in het district Gianjar. Hij ontving de sieraden van een adipati ³⁾, de kris Si Gandja Dingkoel geheeten, en werd vereerd door alle Arja's, te weten:

Arja Kenoeroehan, Arja Kentjeng, Arja Belog, Arja Mangoeri ⁴⁾, Arja Koeta Waringin, Arja Wangbang, Arja Delantjang, Arja Pengalasan, Arja Wangbang kaping oentat, Arja Gadjah Para, Arja Tan Kober, Arja Tan Kaoer, Arja Tan Moendoer.” ⁵⁾

8. „Koning Ketoet Ngoelesir, zoon van den koning van Sampelangan, werd de eerste koning, die te Gèlgè zetelde. Ten tijde van koning Seri Aja Moeroek en Seri Adji Wengker (Dwita Nata) begaf hij zich naar Madjapahit om den koning te eeren en ontving toen als gunstbewijs een kris, bebeiteld met de nagapasa. ⁶⁾ Op weg van Madjapahit

naar huis toe en gekomen aan den Bengawan Tjanggung, raakte die schenk-kris uit zijn scheede los en viel in het water. Hij stak echter de scheede naar de kris uit en deze keerde weer in de scheede terug zooals tevoren. Vanaf dat oogenblik werd daarom de kris genoemd Bengawan Tjanggung.

Toen hij nog geen koning was had hij de dorpelingen van Pandak (Tabanan) een gunstbewijs gegeven, waardoor zij tot op heden sangiang of pengakan heeten.”

9. „De „Groote Rijksbestuurder” of I Goesti Petandakan, rijksbestuurder van het rijk van Gèlgèl, zetelend te Karangasem, was een zoon van Wali Oengaja Kepakisan.” ⁷⁾

10. „I Goesti Dawoeh Balé Agoeng Mengawin, die door koning Batoe Rèng-gong bevolen werd naar de Tamansari in het dorp Mas (district Peliatan) te gaan om den pedanda Anjang Nilarta te ontbieden, om voor den koning van Gèlgèl te verschijnen. Nadat hij te Mas voor den pedanda Anjang Nilarta was gekomen, vroeg hij zelf verlof zich in het huwelijk te mogen begeven. Eerst daarna keerde hij, gevolgd door pedanda Anjang Nilarta (Pedanda Wawoe Rawoeh), naar Gèlgèl terug, om voor den

8) Omtrent de broeders en zusters van Ajam Woeroek zijn wij door de historische bronnen slecht ingelicht. De Nagarakertagama spreekt van een zuster; de Pararaton noemt twee zusters en een halfbroer. Van volle broers wordt nergens gesproken. Daar nu ook de Pamantjangah niets over deze broers en zuster weet te vertellen, neem ik aan dat de oud-Perbekel zich hier heeft vergist. Hij moet daarbij, gezien de verstrekte details, wel aan een ander gezin gedacht hebben. Dat Ajam Woeroek China zou hebben onderworpen, is onjuist; is Kertaradja bedoeld? Soenda en Tjina zijn natuurlijk de vorsten (legers) van S. en Tj.

1) Dit is de echtgenoot van de tweede zuster van Seri Kala Gemet, tante van Ajam Woeroek, welke in de Pararaton Bhrè Daha (=Gegelang) heet. Hier dus weder dezelfde verwisseling als bij Ajam Woeroek's vader plaats had, met dit verschil echter, dat 's vorsten titel tenminste correct is. In de historische bronnen blijkt Ajam Woeroek's oom inderdaad vorst van van Wengker (Ponorogo) te zijn. Dat hij echter een zoon, Arja Toelar, had, blijkt daar niet.

2) Lees: kleinzoon (zie boven).

3) Deze mededeeling is in zooverre interessant, dat daaruit de juiste verhouding kan blijken van moeder-dynastie op Java tot dochter-dynastie op Bali. Men stelle zich deze verhouding op grond van de mededeeling dus ongeveer voor als die tusschen den Soesoehoenan en den Mangkoenagoro te Soerakarta in de 18e eeuw.

4) Dit is het huidige Mengwi in Tabanan; de naam komt reeds zeer veel vroeger als titel op Oud-Javaansche oorkonden voor, evenals Kanoeroehan.

5) De laatste drie zijn eigenlijk geen Arja's, doch wésja's.

6) Nagapasa (nāgapāṣa) is eigenlijk een godenattribuut in den vorm van een tot strik (pāṣa) gemaakte slang (nāga). Later werd dit godenwapen, zooals zoo vele andere, als een kris of zwaard opgevat, zoodat de oorspronkelijke beteekenis van het woord verloren ging. Men verstond er zelfs wel een bepaald soort naga onder.

7) Deze Wali Oengaja Kepakisan is nergens te vinden. Bedoeld is waarschijnlijk: wajahan Njoeh Aja, de oudste zoon van Njoeh Aja. Dit klopt tenminste met de Pamantjangah (Njoeh Aja was een afstammeling van Kepakisan).

koning te verschijnen, doch hij trof dezen op de jacht te Padang (aan de kust van Keloengkoeng).”¹⁾

11. „I Goesti Pengalasan Pesimpangan (Djelantik), die, als straf voor het bedrijven van gamija, zich de penis afsneed en zich volgens zijn godsdienstige opvattingen in een vuurkuil wierp. Hij werd tenslotte herboren als een bloedzuiger in de rivier Jeh Oenda (Keloengkoeng).”²⁾

Later werd hij uit dit lijden verlost door zijn zoon, die I Goesti Made Ngoerah Tengah heette en die op de wijze ngerana jadjnja stierf, oftewel temidden van den strijd op het slagveld te Pasoeroehan (Java) de soenija maharata vereerde.”³⁾

12. „Sira Patih Oelaran (Arja Gadjah Para), die door koning Batoe Rènggong, de koning van Gèlgèl, werd uitgezonden om koning Djoeroe van Belangbangan te bestrijden. Hij stelde zich aan het hoofd van 1600 soldaten om koning Djoeroe te vatten en voor den koning van Gèlgèl (Batoe Rènggong) te brengen.

Het gebeurde in den strijd, dat Patih Oelaran zooveel verwondingen opliep in zijn gelaat⁴⁾, dat zijn gezichtsvermogen werd belemmerd. Hierdoor werd hij zoo vertoornd, dat hij het bevel van zijn koning vergat en koning Djoeroe den nek doorhakte en diens hoofd voor den koning van Gèlgèl bracht.

Toen de koning van Gèlgèl Patih

Oelaran zoo zag aankomen, werd hij uitermate vertoornd en beval dat deze niet meer binnen het rijk Bali mocht vertoeven en verbande hem onmiddellijk naar de streek ten noorden van de bergen in Petemon (Boelèlèng), waar hij zoo stuks sawah-gronden kreeg als belooning voor het verslaan van den vijand.”

13. „Koning Djoeroe was de zeer hardvochtige koning van Belangbangan die de bezittingen van Anjang Nilarta had geroofd en hem daarop met zijn zoons en dochters van Belangbangan naar Bali verdreef. De laatsten gingen per leuke prauw, doch Anjang Nilarta stak de zee op een waloeh pahit⁵⁾ over. Te Poerantjak in Djemberana ging men aan land, het eerst kwamen zij bij het dorp Gading Wani. Daarna zetten zij zich neer in de Tamansari te Mas, district Peliatan.

Later werd het hoofd van koning Djoeroe door Sira Patih Oelaran in den strijd afgehakt en werd dat hoofd voor den koning te Gèlgèl gebracht.”

14. „Sira Bima Tjili, zoon van den slechten koning van Belangbangan, deed de verloving van den koning van Gèlgèl (Batoe Rènggong) met de prinses van Belangbangan, geheeten Ni Déwa Ajoe Bas, afmaken door gebruik te maken van een schilderes, die naar Bali werd gezonden om een onwaarachtig portret van koning Batoe Rènggong te

1) De naam van den heilige luidt in de Pamantjangan geregeld Nirārtha, terwijl de afgezant van Gèlgèl's koning slechts Dawoeh Balé Agoeng heet. De toevoeging Mengawin komt daar niet voor en kan het gevolg zijn van een misvatting. De Maleische vertaler zegt namelijk dat hij (Dawoeh Balé Agoeng) voor Nilarta treedt „memohonkan dirinja oentoe mebiséka” en voegt daaraan tusschen haakjes toe (mengawin). De bedoeling was echter dat hij de biséka, de wijding, zou ontvangen en niet dat hij zou huwen. Zie voor de geschiedenis van Nilarta boven, in de noot bij de verovering van Blambangan in het overzicht van de historische traditie.

2) Dit is Djelantik II, zoon van den eersten Djelantik, Pangéran Paninggoengan. Over bijzonderheden inzake het geslacht der Djelantiks licht de Babad Blabatoeh ons uitvoerig in. Gamija is het bedrijven van overspel met iemand van een hogere kaste of

bloedschande. Volgens de babad bij Spies — De Zoete, (Dance and Drama in Bali, blz. 302) was hier sprake van moeder-incest.

3) Het kerana jadjnja (kāraṇayajña) is een bepaalde dood op het slagveld, terwijl onder soenja maharata (ṣūnyamahāratha) een rituele handeling wordt verstaan, waarbij men op het slagveld tegen een opdringenden overmachtigen vijand blijft stand houden.

4) Deze verwondingen zijn op het masker te zien.

5) In de Pamantjangan wordt gesproken van een waloeh kélé. Een waloeh is een pompoen, kalebas; pahit beteekent „bitter” terwijl kélé zooveel als een kleine bamboekoker beteekent. Berg gist dat een uitgeholde kalebas wordt bedoeld. De waloeh pahit (langenaria vulgaris) is oneetbaar en dient tot het maken van waterkruiken, die speciaal door geestelijken worden gebezigd. Er zal dus wel bedoeld zijn dat Nilarta zich op zijn waterkruik zette en zoo overvoer.

maken, dat naar de prinses (Ni Déwa Ajoe Bas) werd gestuurd.

Tenslotte toonde de schilder een schildering op papier, dat door de prinses gehouden werd voor het portret van den koning van Bali: gebocheld, kaalhoofdig, groote romp, gedrongen gestalte, als hij urineerde zag men dat hij een groot scrotum en een kleine penis had. Toen de prinses dat zag schrok zij en verbrak de verloving."

15. „I Déwa Taroekan, de krankzinnige broeder van koning Ketoet Ngoelesir, koning van Gèlgèl, die zijn volle zuster den bijslaap liet uitoefenen met zijn paard." ¹⁾

16. „I Déwa Sampelangan, een zich als vrouw gedragende man ²⁾, volle broeder van den koning van Gèlgèl."

17. „I Goesti Abijan Toeboeh, die de rijkssieraden van het koninkrijk Sampelangan bewaarde nadat Seri Maharadja Sampelangan was overleden; daarna verhief hij I Déwa Ketoet Ngoelesir tot eerste koning van Gèlgèl."

18. „Koning Boengkoet of koning van Noesa Penida, die door I Goesti Ngoerah Djelantik Bogol ³⁾ verslagen werd in den strijd darmajoeda ⁴⁾ met de kris I Pentjok Sahang. Zijn bezittingen waren: 2 gouden hoofdeksels, 40 gouden ringen met robijnen, 10 gouden bokors, 2 groote beschilderde schotels, 1 gouden sirihstet, met robijnen bezet; dit alles

1) In de Pamantjangan heet hij Toeroekan. Berg zegt, dat de dochter van Kepakisan aan een paard was uitgehuwelijkt. Men denkt bij beide lezingen aan de ceremonie van het aqwamedha, het paardenoffer der Hindoe's, waarbij de koningin gedurende een nacht onder een doek met het te offeren paard slapen moest. Ook bestaat misschien verband met de op sierstukken van de poort van de poera Gadoeh te Blahbatoe voorkomende afbeeldingen van een ruiter op een bronstige hengst, waaronder een ontkleede vrouw ligt uitgestrekt (zie Moojen, Bali plaat CLXXVIII). Misschien bevat deze voorstelling een toespeling op de merkwaardige handelwijze van I Déwa Taroekan, wat voor de datering van dit bouwwerk van belang kan zijn. Men

werd aan den koning van Gèlgèl aangeboden.

De koning van Gèlgèl schonk aan I Goesti Djelantik Bogol een krishandvat, geheeten I Mertijoe Djiwa, om als handvat te dienen voor de kris I Pentjok Sahang."

19. „Semar, de grappenmaker, die bij de wajang het spel opent of als oudste van de kraton fungeert."

20. „Idem, idem. Op Bali is hij de voorvader der Paseks."

21. „Penasar (bediende)."

22. „Penis van I Goesti Pengalasan Pesimpangan (Djelantik), die zichzelf strafte, zijn penis afsneed en zich in een vuurkuil wierp als zoenoffer voor zijn overtreding „gemija." ⁵⁾

23. „Stuk vel van een zwarten aap, om den Penasar mee te tooien".

24. „Zweepje, verbonden aan de geschiedenis van koning Batoe Rènggong's terugkeer van Padang naar Gèlgèl tezamen met Anjang Nilarta, gezeten in een karos, rijdend door het water van de rivier Oenda, die door een bandjir buiten haar oever was getreden en den weg bespoelde. Door de magische kracht van Anjang Nilarta deelde het water zich in tweeën, links en rechts van den weg, toen hij er drie keer met het zweepje op sloeg. Daarna konden zij behouden naar de poeri van Gèlgèl voortgaan."

dient deze mij toenmaals nog niet bekende mogelijkheid in de gedachten te houden bij de lezing van Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde enz., deel 85 (1929), blz. 507 vlgg.

2) In de tekst staat „kedi", wat zoowel een man aanduidt, die zich als een vrouw gedraagt (onverschillig of hij een werkelijke hermaphrodit is), als een vrouw, die nimmer de maandstonden krijgt. Het gaat dus in principe om een onmannelijke man of een onvrouwelijke vrouw.

3) Dit is Djelantik IV.

4) Darmajoeda is iets dergelijks als het boven voorkomende kerana jadjnja en soenja maharata.

5) Lees: gamija.

„Adapoen tentang tjeritanja topèng-topèng diatas semoeanja disingkatkan,

sebab lebih djaoeh soedah masoek dalam babad-babad.

Blahbatoeh, 22 Maart 1938.

Diperboeat oleh :

I Goesti Gedé Lanang,
ex-Perbekel Blahbatoeh.”

NASCHRIFT.

Gaarne maak ik van de gelegenheid gebruik om een naschrift toe te voegen aan het bovenstaande artikel van den heer Noosten over de topèngs van de Poera Panataran Topèng te Blahbatoe.

Het toeval wil namelijk, dat ik eveneens over enkele gegevens inzake de identiteit van de bedoelde maskers beschik, gegevens welke ik niet heb gepubliceerd, aangezien ze daartoe te onvolledig waren en er geen middel tot contrôle gevonden kon worden. Dat middel wordt echter thans door het artikel van den heer Noosten verschaft; het resultaat dezer contrôle zal tevens duidelijk maken, dat bedoelde volledigheid niet te verkrijgen is.

Eerst echter een paar opmerkingen over de herkomst van mijn gegevens.

Toen ik in 1930 de topèngs te Blahbatoe door bemiddeling van den Poenggawa te zien kreeg, stelde ik den pemangkoe de vraag bij welk verhaal zij behoorden. Ik kreeg ten antwoord, dat dit niet nauwkeurig bekend was. De Poenggawa vertelde mij voorts, dat de pemangkoe elk jaar met de maskers danste en dat hij zich verder nog flauw herinnerde, dat het verhaal iets met Gadjah Mada en Ajam Woeroek te maken had, in ieder geval op Madjapahit betrekking had.

Nadat enkele groeps-foto's van de maskers waren genomen vertrok ik met de belofte van nauwkeuriger gegevens, die mij echter niet bereikten.

Toen de heer Noosten mij eenige jaren geleden om nadere inlichtingen

inzake de maskers verzocht, deed zich onverwacht een gelegenheid voor om alsnog te trachten deze op Bali in te winnen.

De heer Mc Phee bood namelijk aan de eerste de beste gelegenheid, waarop met de maskers zou worden gedanst, te gaan bijwonen, de foto's te toonen en te trachten in loco een identificatie der maskers te verkrijgen. Gelukkig was het mij niet bekend, dat de heer Noosten reeds toen over inlichtingen beschikte, anders zouden mijn pogingen achterwege gebleven zijn.

De heer Mc Phee heeft braaf woord gehouden; drie maanden later was ik weder in het bezit van de foto's waarop thans door den Anak Agoeng van Blahbatoe de namen der maskers waren geschreven. Intusschen volgde een buitenlandsch verlof en was ik niet meer in de gelegenheid bedoelde gegevens — die mij overigens te onvolledig toeschenen — aan den heer Noosten ter hand te stellen. Misschien is dit zelfs wel goed geweest, want allicht had hij zich door de kennelijke tegenstrijdigheid tusschen deze opgaven en zijn gegevens laten afschrikken en zijn artikel in de pen gehouden, wat zeer te betreuren zou geweest zijn.

Wat de heer Mc Phee mij bij de foto's schreef was het volgende :

„Here are the photos returned at last, very grubby, I 'm sorry to say, but the Agoeng of Blahbatoeh took a long while to get round doing this. He was very disapproving because the masks had been photographed willy-nilly, with no thought for their harmonious or

proper association. He wants me to photograph them again. I asked the pemangkoe, who danced that day, what story he performed or who the masks represent, and he said: „Oh, I don't know any of those stories; I just put them on and dance a bit.” But the Agoeng possesses a lontar of some 85 leaves, known as the Bantjangah (babad?), which is not in the Kirtya ¹⁾, and in which all the characters of these

masks appear, named and described. It seems to be a sourcebook for even the Babad Bla-Batoeh. The characters are all from Gelgel.”

En de namen der maskers waren de volgende (links de namen, opgegeven door den Anak Agoeng, gerangschikt in de door dezen gewenschte volgorde; rechts die van I Goesti Gedé Lanang met de cijfers van de volgorde van den pemangkoe tusschen haakjes):

- a. Dalem Batoe Rènggong
- b. Dalem Seganing
- c. Dalem Di Madé
- d. Dalem Djoeroe (Pasoeroehan) ²⁾
- e. I Déwa Anggoengan (Kloengkoeng) ³⁾
- f. Dalem Kembar (ring Goenoeng Agoeng, Ratoe Bali) ⁴⁾
- g. Dalem Kembar
- h. Dalem Djanggoes ⁵⁾
- i. *Dalem Boengkoet (Noesa)*
- j. I Goesti Ngoerah Daoeh ⁶⁾
- k. I Goesti Ngoerah Pandé ⁷⁾
- l. I Goesti Agoeng Nginté ⁸⁾
- m. I Goesti Ngoerah Djelantik (Blahbatoe) ⁹⁾
- n. I Goesti Ngoerah Mambal ¹⁰⁾
- o. I Goesti Ngoerah Sideman ¹¹⁾
- p. I Goesti Pinatih ¹²⁾
- q. I Goesti Ngoerah Telabah ¹³⁾

- Seri Aja Moeroek (5)
 Dalem Ketoet Ngoelesir (8)
 Seri Maharadja Kepakisan (7)
 I Goesti Dawoeh Balé Agoeng (10)
 Dalem Djoeroe (Blambangan) (13)
 Semar (19)

- Semar (20)
 I Déwa Taroekan (15)
Dalem Boengkoet (Noesa) (18)
 Danghjang Kepakisan (1)
 Sira Bima Tjili (14)
 Seri Adji Wengker (6)
 I Goesti Petandakan (9)

- Ki Goesti Patih Pinatih (2)
 I Goesti Pengalasan Pesimpangan (11)
 Arja Damar (4)
 I Déwa Sampelangan (16)

1) Bedoeld is de Kirtija Liefrinck-Van der Tuuk te Singaradja, die een bibliotheek van Balische lontars aanlegt en onderhoudt.

2) Dit moet zijn Blambangan. Dezelfde vergissing in de babad bij Spies-De Zoete, *Dance and Drama in Bali*, blz. 303.

3) De toevoeging Kloengkoeng is onjuist. I Déwa Anggoengan was een der zes zoons van Dalem Ketoet Ngoelesir en dus een jongere broeder van Batoe Rènggong. Hij ambiëerde het koningschap en zette een samenzwering tegen den minderjarigen Bekoeng op touw. De opstand mislukte. Zie Berg, dissertatie, blz. 145.

4) Dit masker en het volgende zijn in de lijst-Noosten maskers van Semar. Wie met Dalem Kembar bedoeld zijn is niet duidelijk. Men denkt onwillekeurig aan de tweeling-vorsten Masoela-Masoeli, doch dit waren een man en een vrouw (een zgn. manak salah of tweeling, bestaande uit een jongen en een meisje), terwijl kembar op een mannelijke of vrouwelijke tweeling slaat. Daarenboven behooren zij niet tot de geschiedenis van Samprangan-Gelgel. De toevoeging „ring Goenoeng Agoeng” doet echter vermoeden, dat

men toch aan genoemde tweelingen heeft gedacht, daar zij uit het lijk van Maja Danawa op de hellingen van dien berg zouden zijn ontstaan. Zie Covarrubias, *Bali*, blz. 37 note.

5) Ik heb dezen naam nergens kunnen vinden.

6) Dit is I Goesti Dawoeh Balé Agoeng, de leerling van Nirarta.

7) Dit is de zoon en opvolger van I Goesti Dawoeh Balé Agoeng, die bij den opstand onder Bekoeng betrokken was, doch zich tijdig had teruggetrokken, zoodat hij later gratie verkreeg. Op zijn credit staat een geslaagde expeditie tegen Soembawa en een aanval op Toeban (Bali). Zie Berg, diss., blz. 147.

8) Dit is de rijksbestuurder Manginté, waarover in het overzicht bij de regeering van Bekoeng gesproken wordt.

9) Welke Djelantik dit is, is niet duidelijk, daar elke nadere aanduiding ontbreekt. De toevoeging „Blahbatoe” zou kunnen beteekenen, dat de eerste Djelantik bedoeld is, die zich daar vestigde, wat dan Djelantik IX zou zijn (Berg, *Babad Bla-batuh*, blz. XXIV vlg.). Dit zou ons echter wel wat ver buiten de geschiedenis der overige maskers brengen.

- r. *I Goesti Oelaran*
- s. *I Goesti Mada*
- t. *Pandé Tjapoeng* ¹⁾
- u. *Boedak*

- Sira Patih Oelaran* (12)
- Sira Patih Mada* (3)
- I Goesti Abijan Toeboeh* (17)
- Penasar* (21)

Alvorens ons met deze lijst bezig te houden, enkele opmerkingen naar aanleiding van het schrijven van den heer Mc Phee.

In de eerste plaats blijkt daaruit, dat de volgorde, welke de pemangkoe de juiste acht en volgens welke de groepsfoto's waren genomen, niet klopt met die van den Anak Agoeng. Dit feit is opmerkelijk en belangrijk.

Vergelijken wij namelijk de twee volgorden, dan blijkt die van den pemangkoe rekening te houden met de historische opeenvolging der personen, terwijl die van den Anak Agoeng onder meer rekening houdt met hun rang, in zekeren zin hiërarchisch zou genoemd kunnen worden.

Van den Anak Agoeng, die in het bezit is van een desbetreffende lontar en een geletterd man moet worden genoemd, kan ons een zelfstandige en critische rangschikking niet verbazen. Wij moeten ons echter aan den anderen kant realiseeren, dat de pemangkoe herhaaldelijk te kennen heeft gegeven de maskers niet te kennen en er een kans bestaat dat, als hij een bepaalde volgorde in acht neemt, dit een van oudsher overgeleverde kan zijn, die rekening houdt met de oorspronkelijke benaming der maskers. Wat weer voor de beoordeling der identificatie van belang kan zijn.

10) Mambal was een onechte zoon van Seganing, verwekt bij de vrouw van Manginté's tweeden zoon. Hij is medeaanvoerder van een expeditie tegen Pasoe-roehan, die Di Madé had voorgenomen, toen plotseling de expeditie naar Noesa noodig bleek. Zie Berg, Babad Bla-batuh, blz. XI, en diss., blz. 157.

11) Rijksgroote te Gèlgèl, die deel had in de onordelijkheden na den dood van Di Madé. Zie Berg, diss., blz. 160 vlg.

12) Onbekend welke persoon van dien naam bedoeld wordt.

13) Telabah was een rijksgroote van Gèlgèl die eens de vrouw van een onderhoorige van Pandé had verleid en haar trouw bleef, niettegenstaande zij na den dood van haar man eigendom van Pandé was geworden.

Voorts blijkt uit het aangehaalde schrijven, dat de maskers nog steeds worden „bespeeld”, zij het dan ook, dat dit blijkbaar een zinloze vertooning is geworden, daar de bespeler (pemangkoe) beweert de personen niet te kennen. Het is dus juist, dat de maskers oorspronkelijk een topèng padjegan — een door één man gedanst topèng-spel — hebben gevormd.

Tenslotte wijst het gebruik van het woord bantjangah op een babad-achtig werk, waaruit de Anak Agoeng zijn kennis putte, een werk van de soort als Spies en De Zoete in hun boek hebben geciteerd en waarvan zij een uittreksel geven. ²⁾

En nu de beide lijsten.

Vergelijking van de door den oud-Perbekel I Goesti Gedé Lanang opgegeven namen met die, welke afkomstig zijn van den Anak Agoeng brengt ons tot de ontstellende ontdekking, dat van de 21 namen er slechts 4 overeenstemmen, waarvan één dan nog die van een bediende is! Dit verschil lijkt op het eerste gezicht zóó groot, dat de lezer de neiging zal voelen opkomen het op te geven en elke poging tot identificatie voor volslagen zinloos te houden. Toch zou dit zeker niet juist zijn.

In de eerste plaats moet ik namelijk opmerken, dat de vier maskers, welker

Voorts had Telabah een minnehandel met de gemalin van Bekoeng. Hij werd tengevolge van een hofintrige door een zekeren Tjapoeng (zie beneden) gedood. Zie Berg, diss., blz. 148 vlg.; Babad, blz. XIV.

1) Deze naam is waarschijnlijk een combinatie van den bovengenoemden Pandé en van diens vazal Tjapoeng, die hem de behulpzame hand bood bij het uit den weg ruimen van Telabah. Zie boven.

2) Zie de opmerkingen van Berginzake bantjangah en pamantjangah in zijn dissertatie op blz. 13 vlg. en Spies-De Zoete o.c., blz. 294 vlgg. De door laatstgenoemde schrijvers bedoelde babad is kennelijk door elkaar geraakt (losse bladen verwisseld), waardoor de historische volgorde der feiten op vele punten verloren ging.

identificatie bij beide bronnen onderling overeenstemt, alle vier zeer uitgesproken trekken en bijzondere kenmerken bezitten.

Het afneembare kin-en-neusstuk van Gadjah Mada ¹⁾, de zware gelaatswonden en het blind-geslagen oog van Oelaran en de eigenaardige hoofdvorm van Dalem Boengkoet zijn kenmerken, welke men zoo spoedig niet vergeet, ook al verloor men de herinnering aan de namen der overige maskers. Ook op Java kwam het voor, dat figuren uit het Hindoeïsme in den Mohammedaanschen tijd onder hun oorspronkelijken naam bleven voortbestaan, mits zij dergelijke treffende kenmerken hadden; Batara Gana (Gaṇeṣa) is hiervan een goed voorbeeld.

Voegen wij hierbij nog het derde oog van Gadjah Mada (dat wel op zijn bovennatuurlijke afkomst zal slaan ²⁾ en dat van Boengkoet (dat met diens geweldige magische vermogens verband moet houden ³⁾), bedenken wij voorts, dat de Pamantjangah-schrijver mededeelt, dat de episode van Oelaran in een topèng-spel placht te worden opgevoerd ⁴⁾, en dat de Baliërs zeker de omtrent Boengkoet vertelde erotische uitpattingen niet licht zullen vergeten hebben, dan geloof ik dat wij wel mogen aannemen, dat althans deze drie maskers inderdaad aan de vergetelheid kunnen zijn ontsnapt en dat de overeenstemming hunner identificatie niet aan het toeval behoeft te worden toegeschreven.

Hoe staat het echter met de overige maskers? Zijn de verschillen in hun identificatie misschien eveneens te verklaren?

Om hierover iets naders op te merken

1) Ik moet er de aandacht op vestigen, dat dit afneembare stuk, maar vooral wat eronder verborgen is, niet zuiver met het verhaal van Si Papak klopt. Daar wordt gesproken van een *leelyk* gezicht, terwijl wij hier met een *verminkt* gelaat te doen hebben. De kleur van het afgevlakte gedeelte is namelijk bloedrood, waartegen de witte tanden ziekelijk afsteken. Men denkt dan ook eerder aan een ziekte of een verminking in den trant van die van Kubilai Khan's gezant, die door Kertanagara met verminkt gelaat naar China werd teruggezonden.

moet ik eerst den lezer enkele meer principieele zaken uit wajang en topèng in de herinnering roepen.

Zooals men weet heeft de Baliër, evenals de Javaan, zijn geijkte uitdrukking van karaktertypen, waarbij twee hoofdcategoriën op den voorgrond treden. Wat de Javaan aloes noemt, duidt de Baliër met manis aan, en wat de eerste kasar of gagah heet, is bij den laatste keras. De overeenkomstige gelaatsvormen zijn in principe bij Javanen en Baliërs dezelfde; spleetvormige oogen — onderlijn recht, bovenlijn gebogen — wijzen op een manis karakter, terwijl kogelronde oogen op een keras karakter duiden. Hetzelfde geldt voor neus en mond, waarbij fijne en grove vormen respectievelijk een fijn en een grof karakter aangeven.

Tevens zal men zich herinneren, dat het zoowel op Java als op Bali mogelijk is om verschillende helden, welke echter alle een manis karakter bezitten en niet door sprekende uiterlijke lichaamskenmerken van elkaar zijn onderscheiden, met maskers van één type, ja, met dezelfde maskers te spelen. Hetzelfde geldt natuurlijk voor de helden met een keras karakter.

Houden wij bovenstaande feiten in het oog, dan krijgen wij bij een beschouwing van de beide lijsten en de daarop voorkomende namen den indruk, dat men in den loop der tijden de oorspronkelijke namen van een viertal maskers dank zij hun sprekende kenmerken heeft behouden, doch de overige maskers, wetende dat het geheele stel op een bepaalde periode van de Balische geschiedenis betrekking had, naar willekeur heeft gebruikt om er de helden met

2) Gadjah Mada geldt op Bali als incarnatie van Wisnoe. Zie Berg, diss., blz. 87.

3) Van hem wordt verhaald, dat hij de vrouwen van al zijn onderdanen placht te bezitten, nadat hij hun echtgenooten in stukjes gehakt en naar de vier windstreken had verstrooid. Daarna bracht hij hen door zijn tooverkracht weder in het leven. Zie Spies-De Zoete, o.c., blz. 301.

4) Zie Berg, diss., blz. 141 noot 1

een daarmede overeenstemmend karaktertype mede uit te beelden.

Zoo zien wij de volgende helden onderling verwisseld: Seri Maharadja Kepakisan en Dalem Di Madé, Ajam Woeroek en Dalem Batoe Rènggong, Dalem Ketoet en Dalem Seganing, alles helden van het manis-type. Op gelijke wijze worden verwisseld de opstandeling Anggoengan en Dalem Djoeroe, de listige moordenaar Pandé en Bima Tjili, enzovoort. Het is waar, dat er enkele onder zijn, waarvan de verwisseling minder vanzelfsprekend lijkt, doch dat kan evengoed aan onze gebrekkige kennis hunner faits et gestes als aan het Balisch geheugen liggen.

Houden wij met een en ander voldoende rekening, dan komen wij tot de volgende conclusies:

1. blijkens de door beide bronnen gelijk geïdentificeerde en van typische kenmerken voorziene maskers van Gadjah Mada, Oelaran en Boengkoet, zal het maskerspel in ieder geval betrekking gehad hebben op het ontstaan en de geschiedenis van de Huizen te Samprangan en Gèlgèl tot ± 1650 (dood van Dalem Di Madé);

2. de niet onder 1 met name aangeduide maskers zullen oorspronkelijk eveneens voor bepaalde figuren uit bedoelde geschiedenis hebben gediend, doch zullen, toen hun juiste benaming in het vergeetboek geraakte, in overeenstemming met het door hen uitgedrukte karakter, voor diverse helden van gelijk karaktertype uit die geschiedenis gebruikt zijn;

3. omtrent den tekst, welke oorspronkelijk voor bovenbedoeld masker-spel is geschreven, bestaat onzekerheid. Indien de identificatie van het Boengkoet-masker juist is - zooals sub 1 wordt aangenomen - dan kan het niet de Kidoeng Pamantjangah geweest zijn, waarin genoemde figuur namelijk niet voorkomt. Er zijn echter vele paman-tjangahs geweest. Gezien de plaats,

waar de maskers sinds menschenheugen is worden bewaard en waar zelfs een afzonderlijke poera voor hen is gesticht, die zelf ook al oud moet zijn, is de kans groot, dat de bron een op Blahbatoe betrekking hebbend geschrift was. Het voorkomen van een masker van Gadjah Mada maakt het echter onwaarschijnlijk, dat dit de door Berg uitgegeven Babad-Blabatoeh was. De lontar van den Anak Agoeng bevat misschien de oplossing.

Thans nog enkele opmerkingen inzake stijl en waarschijnlijk en ouderdom.

Met de door den heer Noosten in zijn artikel vermelde conclusie, dat de maskers in ieder geval jonger zijn dan ± 1650 , waarschijnlijk eerst in de 18e eeuw vervaardigd werden, kan ik mij zeer wel vereenigen. Onverklaard blijft dan echter nog het feit, dat de maskers door alle Baliërs worden beschouwd als te zijn van Javaansche herkomst, terwijl alle in topèng-zaken kundige Javanen, aan wie ik de foto's liet zien, mij verklaarden hen stellig voor on-Javaansch te houden.

Indien de maskers zóó oud kunnen zijn, dat zij uit den tijd van Madjapahit zouden stammen, zou deze moeilijkheid zijn opgelost, daar noch de huidige Javanen noch de Baliërs een juiste voorstelling van den stijl van Madjapahit bezitten.

Uit het bovenstaande zal den lezer intusschen echter wel gebleken zijn, dat ik een dateering in den tijd van Madjapahit om verschillende redenen voor geheel onmogelijk houd. Maar ook de toestand, waarin de maskers verkeerden, doet zulks uitgesloten zijn.

Sommige der maskers namelijk vertoonen weliswaar hier en daar ernstige beschadigingen, terwijl andere zelfs hun geheele verflaag missen, doch weer andere - van een en denzelfden stijl - zien er uit alsof zij hoogstens een menschenleeftijd geleden vervaardigd werden.

Dit is zeer goed verklaarbaar en wel door twee omstandigheden.

In de eerste plaats werden niet alle maskers bij de opvoeringen even vaak en even lang gebruikt. Helden als Ajam Woeroek en Seri Adji Wengker zullen hoogstens enkele minuten ten tooneele zijn verschenen, terwijl bedienden en narren, alsmede patih's en veldheeren herhaaldelijk en langdurig zullen hebben gespeeld. Dit verklaart reeds veel van het verschil in gaafheid en behoud.

Maar verder moeten wij bedenken, dat de beschadiging door termieten — waarvan duidelijke sporen bij enkele maskers te zien zijn — gelijktijdige maskers plotseling een geheel verschillend uiterlijk kan hebben gegeven; door het op ongezette tijden openen van de kist werden de eventueel aanwezige termieten verdreven en bleef het masker, dat zij voor hun volgende maaltijd hadden uitgekozen, volkomen gaaf, terwijl van het daarnaast liggende masker niet meer dan eenig vuil bruin poeder overbleef.

Daarom moeten wij bij de bestaande stijleenheid — waarop de heer Noosten mijns inziens terecht wijst en waarvan wij hoogstens masker no. 4 kunnen uitzonderen — ons oordeel vormen naar die maskers, welke het best bewaard zijn gebleven. Dan kan het niet anders of men komt tot een ouderdom van hoogstens eenige menschenleeftijden, zeggen wij een of twee eeuwen.

Blijft dan nog het merkwaardige feit, dat de Baliërs de maskers niet als Balisch herkennen.

Zoo merkwaardig lijkt mij dit feit echter toch ook weer niet. Nemen wij eens voor een oogenblik aan, dat in Blahbatoe, gedurende den bloeitijd van

de daar zetelende plaatselijke dynastie, een bepaalde kunstschool heeft bestaan, die met die dynastie is ondergegaan, dan is daarmee eigenlijk bedoeld feit reeds verklaard. Iets dergelijks doet zich voor met de zoogenaamde Balische oudheden, dat wil zeggen, de uit den tijd vóór Samprangan dateerende, over vele desa's verspreide steenen of bronzen beelden. Geen Baliër zal deze voor Balisch houden; zoo hij al niet van de meening is, dat zij regelrecht uit den hemel zijn gevallen, dan zal hij toch veronderstellen dat de Javanen, de wong Madjapahit, de makers waren.

Ik geloof dan ook, dat wij de geoperde oplossing voor de juiste kunnen houden. Dat er aan de maskers overigens trekken te ontdekken zijn, die overeenstemmen met den stijl van Madjapahitsche terracotta's en beelden, vermag ons niet tot andere gedachten te brengen. De 18e eeuw stond nog dicht bij de 15e en 16e eeuwse kunst van Madjapahit en de stijl van onze maskers zal ongetwijfeld haar ontstaan te danken hebben aan dien der Javaansche Huizen van Samprangan en Gèlgèl. Een sterken Javaanschen inslag mogen wij voor dien tijd en in die streek zonder meer verwachten.

Ik ben dus van meening, dat wij goed zullen doen de maskers te beschouwen als evenzoovele documenten uit een bloeitijd van Blahbatoe, een bloeitijd, waarvan de Babad Bla-batoeh ons iets weet te vertellen, doch waarvan ons overigens helaas weinig in concreto bewaard is gebleven.

Misschien behoort de bekende bouwvallige Poera Gadoeh er ook toe.

Bat.-C. 1940. Dr. W. F. Stutterheim.

1 (j)

2 (n)

3 (s)

3a (s)

Historische maskers van Poera Panataran Topèng te Blahbatoe.
De cijfers verwijzen naar de toelichtingen in het artikel (III), de letters naar de lijst in het naschrift.

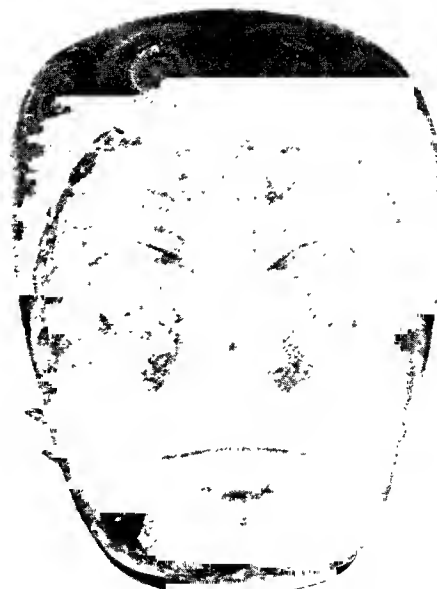
4 (p)

5 (a)

6 (l)

7 (c)

Historische maskers van Poera Panataran Topèng te Blahbatoe.
De cijfers verwijzen naar de toelichtingen in het artikel (III), de letters naar de lijst in het naschrift.

8 (b)

9 (m)

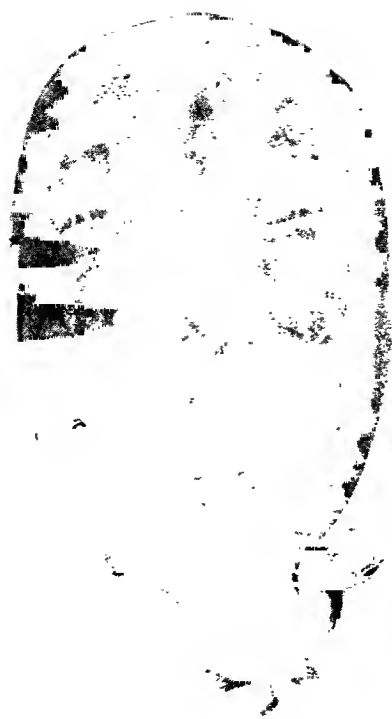
10 (d)

11 (o)

Historische maskers in Poera Panataran Topèng te Blahbatoe.
De cijfers verwijzen naar de toelichtingen in het artikel (III), de letters naar de lijst in het naschrift.

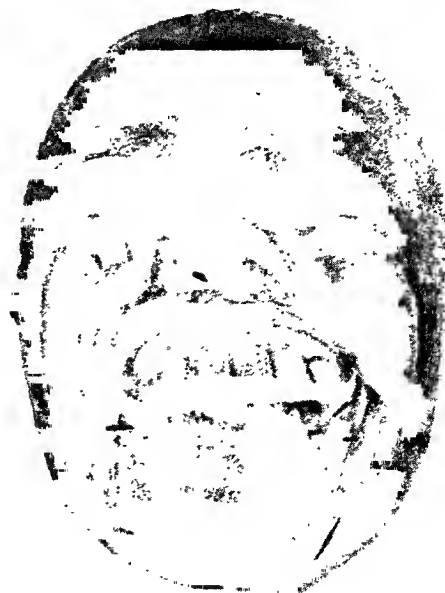
12 (r)

13 (e)

14 (k)

15 (h)

Historische maskers van Poera Panataran Topèng te Blahbatoe.
De cijfers verwijzen naar de toelichtingen in het artikel (III), de letters naar de lijst in het naschrift.

16 (q)

17 (t)

18 (i)

Historische maskers van Poera Panataran Topèng te Blahbatoe.
De cijfers verwijzen naar de toelichtingen in het artikel (III), de letters naar de lijst in het naschrift.

19 (f)

20 (g)

21 (u)

Kist

Historische maskers en maskerkist van Poera Panataran Topèng te Blahbatoe.
De cijfers verwijzen naar de toelichtingen in het artikel (III), de letters naar de lijst in het naschrift.

PROF. Mr. B. TER HAAR BZN. †

PROF. Mr. B. TER HAAR BZN. †

PERSOONLIJKE HERINNERINGEN VAN Dr. L. ADAM.

Op 10 Mei bevestigde Londen een al ongeveer 14 dagen te voren door de Phohi omgeroepen bericht, dat in het Deutsche concentratiekamp Buchenwald aan longontsteking overleden was de 49-jarige hoogleeraar in het adatrecht aan de Bataviasche Rechtshoogeschool Mr. B. Ter Haar Bzn.¹⁾

Hoezeer men zich in deze tijden ook op zulke jobstijdingen heeft voorbereid, het blijft moeilijk den slag te dragen wanneer hij eenmaal gevallen is. En het is een slag een grooten, trouwen en eerlijken vriend op deze wijze te moeten verliezen.

Mijn vriendschap voor Ter Haar dateert van 1920 en begon in het voor ons beiden zoo geliefde Jogjakarta waar hij toen Landraadsvoorzitter en ik controleur was. Onze liefde en eerbied voor Van Vollenhoven en onze vurige belangstelling voor het adatrecht brachten ons tot elkander.

Wat mij zoo bijzonder in hem aantrok was zijn waarachtige liefde voor dit land en zijn bewoners, en verder zijn sterk rechtvaardigheidsgevoel, zijn onbaatzuchtige toewijding voor de goede zaak en zijn diep menschelijk gevoel. Hij stootte velen af door zijn scherpheid, strengheid en ook door zijn zelfbewust optreden. Maar wie het voorrecht had, om diep tot zijn innerlijk door te dringen, wist hoe mild en menschelijk hij oordeelen kon en met welk een bescheidenheid hij tegenover zijn hoogleeraars-taak stond. Hij was verstands-, zoowel als gevoelsmensch, maar het verstand overheerschte, geloof ik, wel. Daarom was hij, gelijk Professor Soepama hem zoo treffend karakteriseert: een idealist met realistischen inslag.

In de eerste jaren van onze vriendschap (1920 en 1921) genoot ik met hem mee van de onuitputtelijke bron van Javaansche cultuuruitingen, die de Kraton, die de stad Jogjakarta en die het heele gewest ons boden; onze dorst naar kennis op cultureel, ethnologisch en adatrechtelijk gebied was schier onleschbaar.

Ter Haar was er de man niet naar, om zich te bepalen tot zijn naastbijliggende plicht. Hij was een rechter, die de maatschappij van zijn justiciabelen wilde leren kennen, de rechter, zooals hij dien zelf als ideaal gesteld heeft in zijn diërede van 28 October 1930. Wat hij voor de practische kennis van het Jogjasche adatrecht in die jaren heeft gepresteerd realiseert men zich weer, wanneer men Adatrechtbundels 22 en 23 opslaat. Daar vindt men van zijn hand tal van bijdragen, waaronder twee belangrijke: de rechtstoestand van den grond ter hoofdplaats Jogjakarta en de jurisprudentie van de Balémangoe te Jogjakarta. Alleen hij, die weet hoe moeilijk het in die jaren was om de gegevens van den agrarischen rechtstoestand te verzamelen, kritisch te onderzoeken, te analyseeren en in klaren vorm te publiceeren, kan begrijpen wat een eerbiedwekkende arbeid aan de twee genoemde onderwerpen moet besteed zijn.

Uit alle hoekjes en gaatjes van de Kepatihan (het gebouwencomplex van het Rijksbestuurderskantoor) werden de in Javaansch schrift gestelde vonnissen van de Balémangoe, de oude agrarische rechtbank van Jogjakarta, verzameld met het doel om een pleidooi²⁾ te houden voor het herstel van dit restant

1) De juiste datum van den dood is blijkens een annonce in de Nieuwe Rotterdamsche Courant: 20 April.

2) Zie Adatrechtbundel 23 blz. 191-206. De jurisprudentie van de Balémangoe is gepubliceerd in Adatrechtbundel 22 blz. 231-264.

der Inheemsche rechtspraak in Jogjakarta, een pleidooi, dat eerst ruim 10 jaren daarna eenige weerklink zou vinden bij de Regeering.

Bij deze jacht naar gegevens werden oude vonnissen van andere oud-Javaansche rechtbanken (Pasowan Mangoe, Pradata dalem, Soerambi) ontdekt, daarna ontcijferd (men denke zich de moeite in, om Javaansch handschrift te transcribeeren!), vertaald en aangevuld met aantekeningen, gepubliceerd ¹⁾. Maar dat was nog niet alles! In Adatrechtbundel 23 waarin deze reeks van rechterlijke beslissingen zijn opgenomen, werden nog 24 akten, bevelschriften en vonnissen betreffende den rechtstoestand van den grond ter hoofdplaats Jogjakarta gepubliceerd.

Dit laatste onderwerp interesseerde ons beiden, want juist in dien tijd — het was 1920 — werd mij opgedragen den bedoelden rechtstoestand — laatste restanten van het vorstelijke apanagestelsel — te bestudeeren en voorstellen tot reorganisatie in te dienen. Toen bleek mij welk een helder inzicht deze jonge landraadsvoorzitter in het grondenrecht van de stad Jogjakarta had ²⁾.

Benijdenswaardig was zijn linguïstische aanleg. Uit het bovenstaande kan blijken, dat hij in de jaren 1920 en 1921, dus 4 à 5 jaren na zijn aankomst in Indië het Javaansch in vele opzichten al meester was. En toen ongeveer in 1923 of 1924 Professor P. Scholten, die de oprichting van de Bataviasche Rechtshoogeschool moest gaan voorbereiden, op Java rondreizende, vroeg om eens een landraadzitting met een Javaansch sprekenden voorzitter bij te wonen, werd hij naar Ter Haar verwezen, die toen, naar ik mij meen te herinneren, den landraad van Salatiga presideerde. Als Landraadsvoorzitter van Poerwakarta

legde hij zich onmiddellijk op het Soendaneesch toe, dat hij zoo ver machtig was, dat hij eenige jaren daarna zelf een plaatselijk adatrechtsonderzoek in ditzelfde gebied kon houden.

Kostelijke herinneringen zullen mij altijd bijblijven van onze gezamenlijke plaatselijke onderzoekingen in Jogjakarta, en later ook in Madioen (waar tal van erfrechtsgevallen speciaal in Panaraga werden onderzocht). Wat genoten wij dan van de levende werkelijkheid van het adatrecht, en vooral ook van de rustige desasfeer en het vriendelijke geduld van onze zegslieden, eenvoudige desamenschen, die ons op ongekunstelde wijze van hun rechtsverhoudingen vertelden.

Bij deze opsporingen naar adatrecht was de aandacht vooral gevestigd op de gevallen, die zich in de practijk reeds voorgedaan hadden. Het is zoo juist wat Holleman (thans hoogleeraar in Stellenbosch) schrijft ³⁾: „Voor Mr. Ter Haar's krachtigen en scherpen geest is het kenmerkend, dat deze onvermoeid streeft naar *verwezenlijking in de practijk* van Indische rechtspleging en bestuur van wat in de wetenschap van het adatrecht als noodzakelijk en mogelijk voor den dag kwam.” De practische toepassing van het adatrecht was voor hem van de grootste beteekenis.

Het is daarom, dat hij steeds zoo aandringt op „practischen onderzoekingsarbeid” ⁴⁾, dat hij de redactie van het Indisch Tijdschrift van het Recht weet te bewegen tot de uitgave van de „Landraadnummers”, die de jurisprudentie van het adatrecht zeer verrijkt hebben. Het is daarom, dat hij heeft weten te bereiken, dat de Regeering (zelfs in crisistijd) opdrachten gaf, eerst aan Mr. Soepama, later aan Mr. Djojodigoeno en Mr. Tirtawinata om na plaatselijk

1). Zie Adatrechtbundel 23 blz. 207 — 246.

2). Zie zijn mooi rapport in Adatrechtbundel 22 blz. 197. e. v.

3). Indisch Tijdschrift van het Recht 147 (1938) blz. 429.

4). Zie zijn diërede van 28 October 1937 blz. 25.

onderzoek tot een beschrijving van het adatrecht van West-Java en Midden-Java te komen. Het is daarom, dat hij zelf er op uit trekt, Sumatra eenige malen (voor het laatst in 1939 op weg naar Holland) doorkruist en in 1937 over Java reist, om in de desa de regelen van het adaterfrecht aan de hand van genomen beslissingen te bestudeeren ¹⁾).

De werkzaamheid van Ter Haar was verbazingwekkend. Die werkkraft wekte in den Jogjaschen tijd mijn bewondering en verwondering. Maar ook later als ik hem in Batavia bezocht, dan duizelde het mij van de vele bezigheden, die hij had te vervullen: de colleges, de examens, het contact met de studenten, de zeer belangrijke werkzaamheden, die langen tijd op het Departement van Justitie werden verricht, het uitbrengen van adviezen over adatrecht, het verzorgen van de Landraadnummers en bijdragen voor Adatrechtbundels, het schrijven van artikelen ²⁾, de leiding van de afdeling Adatrecht van het Bataviaasch genootschap, het voeren van correspondentie met landraadsvoorzitters en bestuursambtenaren in alle uit- hoeken van den Archipel, het lezen van vakliteratuur, het werk in de Commissie's waarvan hij lid was enz. enz. De rusteloosheid van dit werk drukte hem vaak zeer, er was hem te weinig tijd voor de wetenschappelijke beoefening van het adatrecht en voor lokaal onderzoek. Dankbaar was hij - en ook wij! - dat hij in vacanties in stille bergoorden nog zijn boek „Beginselen en stelsel van het Adatrecht" heeft kunnen voltooien. Dat is de laatste „poesaka", die hij ons naliet . . . . .

Ik weet niet goed wat de studenten in het algemeen van hem dachten. Van

enkel en hunner vernam ik wel eens, dat zij hem „streng" en „lastig" vonden. Maar dit is zeker: hij droeg vooral den Indonesischen studenten een warm hart toe, doch inderdaad was hij, gelijk, Professor Soepama in de Locomotief van 23 Mei j.l. mededeelde, een leermeester, die niet schroomde om op scherpe wijze op de fouten van zijn discipelen te wijzen. Wat hij echter voor hen over had, heb ik meermalen mee beleefd. Hun persoonlijke belangen werden met groote warmte en ten koste van veel tijd tot aan de hoogste instanties behartigd.

Zijn toekomstideaal was — en hieruit blijkt ook zijn warme liefde voor land en volk: in pensioentijd zich ergens in Minangkabau te vestigen, om een monografie van het Minangkabausche adatrecht te schrijven. Nog kort vóór Mei 1940 ontving ik uit Holland een brief van hem, waarin hij zijn intense verlangen naar Indië uitte; hij verheugde zich al op een bezoek aan Jogja in Augustus 1940. Het heeft niet zoo mogen zijn.

Tot slot moet nog één herinnering uit den Jogjaschen tijd in dit tijdschrift vermeld worden. Het was Ter Haar, die het initiatief nam, om in 1921 een afdeling Jogjakarta van het Java instituut op te richten. Hij was de eerste voorzitter van het bestuur dier afdeling, dat, indien ik mij niet vergis, behalve uit mijn vrouw, ook nog uit Pangéran Soerjadiningrat, wijlen R. M. Djajadi-poera en R. Soetapa Wanabaja bestond. Dit bestuur organiseerde lezingen over Javaansche cultuur, die Javanen en Europeanen bij elkander brachten en veel hebben bijgedragen tot een beter wederzijdsch begripen van Oost en West.

1) Zie voor de resultaten van dit onderzoek het artikel over Javaansch erfrecht in Indisch Tijdschrift van het Recht 148 (1938) blz. 201 e.v. (18e Landraadnummer).

2) Men raadplege eens de door Mr. Bertling in zijn sympathieke necrologie (Koloniaal Tijdschrift Mei 1941 blz. 266 e.v.) vermelde artikelen, die door Ter Haar zijn gepubliceerd.

Het is een voorrecht in dit leven zoo'n groote vrind gehad te hebben. Dat moet de troost en de kracht geven, om het verlies te dragen. Meer bekommerd moeten wij zijn om de diepe droefenis van zijn vrouw en zijn kinderen. Wat zij verliezen is van nog grootere intensiteit dan wat voor Indië, de Rechtshoogeschool en haar studenten, de adatrechts-

beoefenaars en den kleinen vriendenkring is teloor gegaan. Er is voor hen misschien maar één gedachte, die de onbeschrijfelijk-schrijnende pijn kan verzachten : het lijden is voorbij. God geve hen de kracht voort te kunnen leven.

Jogjakarta 28 Juni 1941.

KORTE CHRONOLOGIE VAN HET PALAEOLITHICUM OP JAVA

DOOR

H. R. VAN HEEKEREN

Omtrent de voorgeschiedenis van Java gedurende het dilluvium zijn wij nog zeer onvoldoende ingelicht. Dit vindt zijn oorzaak in de eerste plaats in het feit, dat men zich relatief eerst laat met systematische onderzoeken is gaan bezig houden en ten tweede stuiten deze onderzoeken op Java op veel grootere moeilijkheden dan bvb. in Europa, aangezien het vaststellen der geogische aardlagen van het Quartair en het Neogeen belangrijk ingewikkelder is dan in de landen waar de verschillende ijstijden hun onmiskenbare sporen hebben achtergelaten. Als indirect gevolg van het ontbreken der ijstijden in de Tropen moet tevens nog vermeld worden, dat de oudste bewoners niet gedwongen werden hun toevlucht tegen de koude te zoeken in grotten. Wel kennen wij troglodyten op Java van de systematische uitgravingen van grotten te Sampoeng, Bodjonegoro Toeban, Pradjekan en Poeger, doch deze holbewoners zijn van subrecente datum en stammen buiten twijfel reeds allen uit het alluvium, aangezien de bijgevoonden fauna op enkele uitzonderingen na, overal recent was. Hun leefwijze als jager en verzamelaar zal echter wel in overeenstemming zijn met die der palaeolithische jagers van Europa, terwijl de steen- en beenculturen soms phaseologisch te vergelijken zijn met de palaeolithische cultuurvormen van Europa. Weet men in Europa dus om en nabij, waar men overblijfselen van den dilluvialen mensch mag verwachten, in de Tropen is dit in veel beperkter mate het geval en moeten wij die zoeken in zgn. „openluchtstations,” rivierrassen enz. waarbij van een stratigrafische kennis nauwelijks sprake kan zijn, en waarbij het toeval een te groote rol speelt. In Europa is men er reeds volkomen in

geslaagd het palaeolithicum scherp onder te verdeelen; op Java verkeerden wij nog in een aanvangsstadium en blijft het m.i. een open vraag of wij deze graad van volmaaktheid ooit zullen bereiken. Daartegenover staat, dat juist in deze streken, waar steeds een gematigd klimaat heeft geheerscht, belangrijke vondsten zijn te verwachten die de kennis der geheele evolutie der menschheid kunnen beïnvloeden. Vele geheimen van het oudste bestaan van het menschedom liggen op Java in de schoot der aarde verborgen en wachten slechts om opgedolven te worden.

Pithecanthropus (erectus?) Dubois.

Bij de beroemde vondst van M. E. F. T. Dubois, die geleid heeft tot een hernieuwde en intense belangstelling in de afstamming van den mensch, moet er vooral de nadruk op gelegd worden dat wij hier niet met een toevallige vondst te doen hebben, doch dat Ernst Haeckel reeds pithecoïde voorouders van den mensch in de tropen voorspeld had en dat de naam *Pithecanthropus* reeds bestond, voordat de vondst een feit werd.

Voorts dat Dubois, toentertijd officier van gezondheid en tijdelijk toegevoegd aan den Dienst van Mijnbouw in N.I., sterk onder de invloed van de Darwinistische denkbeelden van dien tijd, vanaf 1887 doelbewust naar de „missing link” zocht. Aanvankelijk werden de onderzoeken in Sumatra aangevangen; daarna werd Java in dit onderzoek betrokken, waar vooral aan de beendervoerende mergellagen van de Kendengheuvelrug in de Solovallei, de volle aandacht werd besteed.

Succes bleef niet uit. In 1890 werd

bij Kedung Brubus, ten zuidwesten van de G. Pandan, een fragment van een onderkaak gevonden; in 1891, op veertig KM. van deze plaats verwijderd volgde bij het dorpje Trinil aan de oostoever van de Bengawan-Solo gelegen, ongeveer 12 KM. ten westen van Ngawi, de vondst van een derde Molar; een maand later op 1 M. afstand in de zelfde horizon het veelbesproken schedeldak en tenslotte in Augustus 1892 een linker femur (dijbeen) op 15 meter van de calotte verwijderd en ook nog een tweede kies uit een bovenkaak.

Onmiddellijk rees gerechte twijfel aan de samenhoorigheid van deze stukken en wij zullen straks zien dat dit niet alleen berust op de betrekkelijk groote onderlinge afstand van het femur en schedeldak, doch dat er ook verschillende onoverkomelijke anatomische bezwaren zijn aan te voeren.

Behalve deze skeletstukken verzamelde Dubois een driehonderd kisten fossielen die naar Holland zijn meegenomen en waarover men sindsdien, op enkele voorloopige mededeelingen na, niets meer heeft vernomen.

Tusschen dit uitgebreide materiaal van fossiele vertebraten zijn later nog enkele stukken van Hominidae te voorschijn gekomen en wel tot op heden vier stukken van Femora, dus totaal zijn nu vijf stuks bekend (twee rechter en drie linker) die van verschillende individuen afkomstig moeten zijn.

Het belangrijkste stuk van deze ontdekkingen vormt, zooals vanzelf spreekt, de schedeldoos, waarvan alleen het dak behouden is gebleven. Dit schedeldak bezit een lengte van 184 mM. en een breedte van 131 mM., d.w.z. een index van 71.2, is dus uitgesproken lang (dolichocephaal).

Bij benadering berekend bezit de schedel volgens Dubois een inhoud van 900 ccM. en volgens Weinert 1000 ccM. en als men nu weet dat de grootste thans levende menschen als gorilla

en orang oetan slechts een schedelcapaciteit van 550 ccM bezitten en voorts dat de primitieve mensch, de Homo neandertalensis een schedelinhoud heeft van 1230 ccM., dan zien wij dat de Pithecanthropus, wat deze voorname kwestie aangaat, vrijwel tusschen beide instaat.

M. Boule beschouwde de Pithecanthropus aanvankelijk als hoogontwikkelde aap, terwijl bvb. Keith, Gregory en Osborne er een vertegenwoordiger in zagen van een doodlopende zijtak in de menschelijke evolutie.

Anderen beschouwden hem als een reusachtige Gibbon. Bezie men het schedeldak van boven, dan versmalt dit zich sterk van achteren naar voren, evenals dit het geval is bij de kleine Gibbon van het geslacht Hylobates. Ook het voorhoofdsbeen boven de oogen is bijzonder sterk ontwikkeld en eindigt in een tamelijk ver naar voren springende beenplaat, waardoor een soort Torus supraorbitalis ontstaat.

Van opzij bezien dekt de zgn „sagittal-Kurve” bijna die van Hylobates, indien men deze ruim tweemaal vergroot, alleen de afknikking aan het achterhoofd is bij de Pithecanthropus nog meer uitgesproken.

Eerst toen het schedeldak van binnen was schoongemaakt, vooral het voorste gedeelte waarin de frontale kwabben zijn gelegen, zoodat men een hersenaftgietsel kon maken en de windingen duidelijk te zien waren, toen bleken deze op een volkomen menschelijke grondvorm te wijzen en dichter bij de mensch dan bij een aap te staan. Hierop komen wij straks nog even terug.

Op de groote schedelcapaciteit hebben wij reeds gewezen, terwijl over de kiezen het laatste woord nog niet gezegd is, want recente onderzoekingen en de ontdekking van fossiele orang oetans op Java door von Koenigswald werpen hierop een geheel nieuw licht,

vooral nu *Weidenreich* de kiezen van de *Pithecanthropus* heeft vergeleken met die van de *Sinanthropus* en kon verklaren dat deze kiezen niet van de *Pithecanthropus* doch van een orang oetan afkomstig moeten zijn.

In tegenstelling met de schedelkap is het femur, waarbij aan het bovenste gedeelte een beenwoekering voorkomt, reeds geheel menselijk. Het is een vrij slank beenstuk dat slechts zwak gekromd is. Tegen de veronderstelling dat dit lichaamsdeel zou behooren bij het zeer primitieve schedeldak, zijn dan ook verschillende op gekomen. De vrij groote afstand van 15 M. maakt het geval nog twijfelachtiger. Von Koenigswald zegt o. a. over deze kwestie: „Gegenüber der primitiven Calotte erscheint mir das Femur nicht nur zu rein menschlich, in Verhältnis zu stark spezialisiert, sondern auch einfach zu groß. Dieser Knochen ist nämlich 455 mm. lang. Wir können daraus eine wahrscheinliche Körpergröße von 165-170 cM. errechnen. Dabei lässt das Femur keine irgendwie auffallende Streckung erkennen. Der Neandertaler hat eine durchschnittliche Körpergröße von 160 cM. gehabt. Und der primitivere *Pithecanthropus* mit seinem viel kleineren Kopf soll größer gewesen sein?”

Het is te begrijpen dat een dergelijke belangrijke vondst als door Dubois gedaan, waarover bovendien nog zooveel onzekerheid heerschte, voor andere onderzoekers een aansporing is geweest, om verdere opgravingen te verrichten. Zoo werd in 1906 onder leiding van Madame Selenka een expeditie uitgerust, wier onderzoekingen zich tot 1908 uitstrekten en, hoewel er een belangrijke hoeveelheid fossielen werd samengebracht, waren hier geen deelen bij van de *Pithecanthropus*.

Van meer recente datum is de ontdekking van von Koenigswald van drie neandertalachtige kiezen in de Trinilagen die zoo goed als zeker niet aan

de *Pithecanthropus* moeten worden toegeschreven, *zoodat gelijktijdig met deze ook reeds neandertaloiden op Java moeten hebben geleefd*, aan wie wellicht tevens de femora van Trinil hebben toebehoord.

Langen tijd is de vondst van Dubois op zich zelf blijven staan, totdat verzamelaars van von Koenigswald in 1936 een groot stuk van een rechteronderkaak wisten te voorschijn te brengen, dat sterk gefossiliseerd was. Het was afkomstig uit een gebied ten westen van Trinil en zooals aan de aankorstring te zien was uit het Trinilconglomeraat.

In deze onderkaak waren nog drie groote kiezen aanwezig alsmede de tweede premolaar, terwijl van de daarvoorliggende gebits-elementen de alveolen zichtbaar waren. De aanwezige kiezen bleken dusdanige afmetingen te bezitten, dat zij die van de Orang Oetan benaderden. De hoektand daarentegen moet klein geweest zijn. Wederom rijst hier de vraag op of wij met een overblijfsel van een mensch dan wel van een aap te doen hebben. Aapachtige kenmerken zijn voorhanden, wij noemen bvb. het feit dat de tweede molaris grooter is dan de eerste, terwijl de derde de grootste van allen is. Maar het feit dat de kiezen boogvormig gerangschikt zijn stempelt de kaak weer als menselijk, immers staan zij bij alle apen in een rechte rij opgesteld. Von Koenigswald ziet in deze kaak de primitiefste menselijke kaak die ooit gevonden is, die wel gelijkenis vertoont met die van Heidelberg met dit groote onderscheid echter dat de kiezen veel primitiever zijn. De afmetingen (de drie molaren meten samen 40 mm) zijn grooter dan bij enig menselijk wezen, levend of fossiel, ooit is geconstateerd. Von Koenigswald vermoedt waarschijnlijk ten rechte, dat deze kaak aan de *Pithecanthropus* moet hebben toebehoord, vooral ook omdat er redenen zijn om te veronderstellen dat de kaak uit de Trinilhorizon afkomstig is. Maar dit is nog niet alles, want betrek-

kelijk kort hierop en wel in Augustus 1937 waren het wederom verzamelaars van von Koenigswald die een fragment van een fossiele menselijke schedel opzonden. Hierin vond von Koenigswald aanleiding om zich persoonlijk naar de vindplaats te begeven, waarbij hij er in slaagde nog 29 fragmenten bij elkaar te zoeken, hetgeen voldoende bleek om de schedel weer op te bouwen; dat werd toevertrouwd aan den conservator van het Geologisch Laboratorium Bormann te Bandoeng, die zijn sporen reeds op dit gebied had verdiend o. a. bij de preparatie der Ngandongschedels. Het beenderstelsel der schedel bleek fors en dik te zijn, hetzelfde verschijnsel dat reeds zoo vaak bij andere menselijke fossiele vondsten was opgevallen. Door de goede conserveeringstoestand van de binnenkant der schedel was het mogelijk om een endocraniaal afgietsel te maken dat door Prof. K. H. Bouman en Prof. A. Kappers is bestudeerd.

Nadat de schedel weer in elkaar was gezet, zag men dat het voorhoofdsbeen ver naar voren stak, even massief als de *Torus supraorbitalis* van de *Pithecanthropus Dubois*, zelfs de merkwaardige knobbel op het voorhoofd mankeert niet, verder een uitgesproken postorbitale insnoering, een afplatting van het schedeldak, dezelfde scherpe knik van het achterhoofd, kortom veel typische eigenschappen van de beroemde Trinilvondst waren hier aanwezig. Alleen bezit de nieuwe schedel slechts een capaciteit van 835 ccM. iets kleiner dus dan de Trinilschedel. De nieuwe vondst moet aan een vrouwelijk individu worden toegeschreven.

Door deze nieuwe vondst meent von Koenigswald de kwestie mensch of aap te hebben opgelost. De articulatie voor den onderkaak onderscheidt zich van alle apenkaken door een aparte groeve voor de gewrichtsknobbel, voorts is de ligging der uitwendige gehooringopening menselijk, maar men kan geen echt

mastoid uitsteeksel onderscheiden. In dit opzicht is de schedel dus weer meer aapachtig en men kan hieruit afleiden dat de *Pithecanthropus* misschien nog niet steeds rechtop liep hoewel hij daartoe zeker in staat was.

Alles bij elkaar genomen moet men in de *Pithecanthropus* het primitiefste menselijke wezen zien dat tot nu toe gevonden is, hij staat zelfs nog op een lagere ontwikkelingstrap dan de Pekingmensch.

Een belangrijke vermeerdering van onze kennis van den fossielen mensch in Azië, ook van belang voor den Archipel is verkregen door groote opgravingen in China en wel in een grot bij Chou Tiën, zuidwestelijk van Peiping gelegen, waar door Davidson Black, Anderson en Pei en, na het overleden van Black, door Weidenreich, hoogstinteressante vondsten zijn gedaan van vele menselijke resten van oudplistoceene ouderdom, zooals de bijgevonden fauna uitwijst. Deze resten verschillen belangrijk met dergelijke overblijfselen uit het Quartair van Europa, doch zij sluiten zich meer aan met die van de *Pithecanthropus*. De *Sinanthropus pekinensis* zooals dit soort door Black genoemd werd, is nu zeker een vertegenwoordiger der Hominiden. Het is gebleken dat hij reeds vuur wist te maken en dat hij werktuigen vervaardigde uit steen en been, wat hem op een absoluut menselijk plan stelt, aangezien hij in staat was, oorzaak en gevolg niet door instinct, doch door denkvermogen met elkaar in verband te brengen.

De eerste schedel die in December 1929 door Pei gevonden werd op een diepte van 23 meter, is vrij goed bewaard gebleven en is tot op heden het best bestudeerd. Deze schedel komt, zoowel opzij, als wel van boven bezien, bijna geheel met die van de *Pithecanthropus* overeen. De afmetingen en vormen zijn nagenoeg dezelfde terwijl ook het hersenvolume, dat volgens

Black 960 en volgens Weidenreich 915 ccM. bedraagt, overeenstemt. Waarom dan ook hier een nieuwe soortnaam is gegeven, zal voor vele niet duidelijk zijn. *Boule* zou hem liever willen noemen: *Pithecanthropus pekinensis*.

Wat de waarde van de vondsten bij Peiping nog aanzienlijk verhoogt, is gelegen in het feit dat vele ontbrekende schedelstukken van de *Pithecanthropus*, bij de *Sinanthropus* aanwezig zijn, zoodat wij hier wel een zeer waardevolle aanvulling hebben verkregen.

Evenals bij de vondst op Java, vallen hier steeds pithecoïde naast menselijke eigenschappen op.

Afgietsels van de herseninhoud vertoonnen een gelijkenis met die van de *Chimpansé*, doch het voorste gedeelte waarin de frontale kwabben zijn gelegen en die zich het best leenen voor een bestudeering, schijnt reeds menselijke eigenschappen te bezitten.

Volgens de Hollandsche specialist Ariens Kappers, zijn de hersenen van een menselijk type, weliswaar primitiever dan die van de Neandertaler, echter hooger ontwikkeld dan die van de *Pithecanthropus*.

Het groote aantal kaakfragmenten en kiezen verschillen onderling belangrijk, hetgeen vermoedelijk hieraan toegeschreven moet worden, dat zij van verschillende individuen afkomstig zijn van ongelijke ouderdom en sexe.

De geologische ouderdom der Trinillagen vormde langen tijd een veelomstreden vraag en men heeft getracht langs verschillende wegen tot een resultaat te komen. Zoo besteedt *Elbert* aandacht aan de fossiele flora en komt tot een quaternaire ouderdom, daar de flora zou wijzen op een iets kouder klimaat dan tegenwoordig, een klimaat zooals gedurende de ijstijd, op Java moet geheerscht hebben. Ook *J. Schuster*, die de flora afkomstig van de Selenka-expeditie heeft bewerkt, komt tot hetzelfde resul-

taat. De 54 soorten zijn alle recent, waarvan negen soorten thans nog alleen maar op een hoogte van 600-900 M. voorkomen, zoodat dus vroeger in de vlakte een even koel en regenrijk klimaat moeten hebben geheerscht. Deze determinatie schijnt echter niet zonder tegenspraak gebleven te zijn.

Martin bestudeert de zoetwatermollusken en plaatst de Trinillagen in in het plistoceen. *Dubois*, die aanvankelijk naar een plistoceene ouderdom overhelde in 1892, kwam hier in 1907 van terug en stelt „met voldoende zekerheid” vast, dat de fossiele vertebrata jong plioceen moeten zijn. Hij veronderstelt ook dat de Trinillagen nog de jongste plooiingsbewegingen moeten hebben medegemaakt, bij welke meening *Ruten* zich aansluit. *Soergel* en *Dietrich* houden zich in het bijzonder bezig met de olifanten van Trinil op hun specialisatiehoogte en besluiten dat de reeds hooggespecialiseerde *Stegodonten* der Trinilfauna, die reeds dicht bij *Elephas* staan, van een plistoceene ouderdom moeten zijn. Wij zien dus dat de meeste bewerkers zich voor een plistoceene ouderdom der Trinillagen uitspreken.

Een diepgaand onderzoek van de fossiele fauna van Java is door *von Koenigswald* verricht. Hij komt tot een drie-indeeling van het Javaansche plistoceen en wel als oudste de Djetis-, als middelste de *Trinil*- en als jongste de Ngandong-fauna. *Von Koenigswald* veronderstelt dat de *Pithecanthropus* tesamen met nijlpaard en *Elephas namadicus* over een landbrug van Azië naar Java is gekomen.

Uit de verschillende faunas (met orang oetan, gibbon, tapir en de Maleische beer) is gebleken dat na een Sivamaleische fauna een Sinomaleische invasie in het vroegplistoceen gevolgd moet zijn. Het is best mogelijk dat de *Pithecanthropus* met de sino-maleische invasie is meegekomen. Volgens sommigen im-

mers is de *Sinanthropus* niets anders dan een *Pithecanthropus pekinensis*.

Als geheel uitgestorven soorten der midden-plistoceene Trinillagen worden slechts genoemd: een canide, *Mececion*, een antilope (*Duboisia kroeseni*) en *Stegodon*, terwijl *Elephas*, (een groote olifant die bijna of geheel overeenstemt met de Indische *Elephas namadicus*), en *Hyaena* op Java wel zijn uitgestorven, al komen zij elders in Azië nog voor. *Hippopotamus* is in geheel Azië uitgestorven, doch leeft thans nog in Afrika. De laatste jaren zijn tenslotte nog fossiele apen uit de Trinilhorizon tevoorschijn gekomen en wel van de anthropoiden een groote orang oetan (*Pongo pymaeus*) Vooral uit deze laatste onderzoekingen is gebleken, dat de *Pithecanthropus* wel als type, doch geologisch bezien, lang niet zoo oud is als aanvankelijk wel verondersteld is geweest. Ook is het mogelijk, dat hij in het midden-plistoceen nog op Java voorkwam, maar dat zijn eigenlijke verschijning op Java tot het oud-plistoceen teruggaat. De recente ontdekking in oudplistoceene lagen van een fossiel kinderschedeltje dat heel misschien van een *Pithecanthropus*-jong afkomstig is, zou hiervoor pleiten. Wij komen hierop terug.

Homo modjokertensis.

In Februari 1936 werd door Inheemsch personeel van den Opsporingsdienst een fossiele hominide gevonden in de nabijheid van Modjokerto, ten zuid-oosten van het dorpje Soembertengah. Zij stamt uit de bovenste Poetjanganlagen die bestaan uit een tufhoudende conglomeratische zandsteen, die de zgn. oud-plistoceene Djetisfauna voert.

Het gaat hier weder om een schedeldak dat niet compleet is. Zoo ontbreken hieraan bijna de geheele rechter orbita (oogkas), de onderrand van het occipitale (onderkant van het achterhoofdsbeen met het achterhoofdsgat); de beenderen

van de zijkanten zijn ook grootendeels verdwenen doch de vormen en omtrekken hiervan zijn toch wel te onderscheiden door de steenkern die het fossiel vult. Voorts is het schedeltje nog ingedrukt. Aanwezig zijn nog de bovenrand van de linkeroogkas en linkeroogpartij.

De vondst wordt door von Koenigswald uitvoerig beschreven, waaraan wij dan ook een en ander ontleenen.

Wat allereerst opvalt, zijn de kleine afmetingen van de schedel, die behoort moet hebben aan een kind van op zijn minst twee jaar oud. De schedelnaden zijn nog duidelijk te zien, maar de fontanellen zijn reeds gesloten.

Aangezien de vormen van een kinderschedel op latere leeftijd nog aan vormveranderingen onderhevig zijn, laten zich hierom weinig conclusies vaststellen.

De grootste lengte bedraagt slechts 138 mm terwijl de grootste breedte ongeveer 115 mm bedraagt, zoodat deze maten een index geven van 83.4, dus uitgesproken rondschedelig (brachycephaal).

De Glabello-Bregmahoeck meet 60, overeenkomend met die van een volwassen Australier, zoodat het voorhoofd, hoewel duidelijk gewelfd, vooral vergeleken met recente kinderschedels, eenigszins wijkt.

De Parietale is grooter dan de Frontale, zoodat wij hier zeker met een hominide te doen hebben. Echter niet met een *Homo sapiens*, daar verschillende primitieve eigenschappen hier tegen pleiten zooals: het eenigszins wijkende voorhoofd, een afplatting aan het achterhoofd, teekenen van een postorbitale insnoering en een klein hersenvolume. Het schedeltje is zelfs te klein voor een Neanderthalkind, zoodat von Koenigswald de mogelijkheid niet uitsluit, dat hier sprake zou kunnen zijn van een jong van de *Pithecanthropus*, hoeveel beide schedels morfologisch ook van elkaar afwijken. In dit verband is het nuttig om de foetalisatietheorie van wijlen prof. Bolk even te releveeren. De

kern dezer theorie luidt ongeveer als volgt: Bij de vergelijking van de schedels van mensch en menschaap is gebleken, dat veel grootere vormgemeenschap bestaat tusschen de foetus en het pasgeboren jong van een menschaap en de mensch, dan tusschen twee volwassen schedels van beide groepen. Dit komt omdat de menschaap evenals de mensch met een gewelfd voorhoofd wordt geboren. Deze foetale toestand blijft bij den mensch in den loop der jaren bestendig; bij den menschaap vindt echter een proces plaats, waarbij het voorhoofd langzamerhand naar achteren wordt gedrukt, totdat het tenslotte een bijna horizontale stand aanneemt. Deze vorm zien wij in mindere mate ook bij de neandertaloiden en vooral ook bij den *Pithecanthropus*. Bolk wil hiermede aantoonen, dat uitwendige factoren en natuurlijke omstandigheden niets hebben uit te staan bij het tot stand komen van het specifiek menscheijk voorhoofd, doch dat het in het organisme van het wezen aanwezig is zoowel bij de aap als bij de mensch, waarbij de ontwikkelingsgang van den mensch meer conservatief, die van de aap meer propulsief is.

Het is niet onmogelijk dat bij de *Pithecanthropus* met zijn talrijke pithecoïde eigenschappen, een dergelijk proces plaats vindt als bij de menschen, zoodat de *Pithecanthropus* met een min of meer gewelfd voorhoofd ter wereld komt, terwijl eerst later dit voorhoofd een bijna horizontale stand aanneemt.

De jonge en de volwassen Neandertalerschedel van La Quina verhouden zich bijna op gelijke wijze tot elkaar als het schedeldak van Modjokerto en Trinil.

Voorzichtigheidshalve heeft de bewerkster de vondst voorloopig een nieuwe naam gegeven en wel: *Homo modjokertensis*.

Homo neanderthalensis soloensis Openoorth.

Ongeveer veertig jaar na de opzien-

barende vondst van Dubois, kwam de Solovallei andermaal in het brandpunt der belangstelling door hoogstbelangrijke vondsten bij het gehucht Ngandong.

Bij Ngawi buigt de loop der Solorivier, die zich daar vereenigt met de Kali Madioen, plotseling naar het noorden, zoodat zij de Kendengruggen snijdt. De rivier maakt daardoor de zonderlingste bochten en kronkelingen.

Langs de oevers komen hier en daar terrassen voor, die de sterkgeplooiden pliocene mergels discordant bedekken. Bij het dorpje Pandean bvb. zien wij een fraai voorbeeld van deze formatie.

Ingravingen in dergelijke terrassen welke een oude loop der Solorivier aanduiden, verricht door personeel van de Geologische Javakaarteering, brachten talrijke fossiele werveldieren op.

In Augustus 1931 werden door C. ter Haar bij Ngandong aan de westelijke oever, wederom eenige terrassen ontdekt, waarin hij een mooi schedelstuk met hoorns van een Palaeoerbau wist uit te graven. De afstand tusschen de hoornspitsen bedroeg 2.00 M., waaruit men zich eenigszins een voorstelling kan maken hoe groot deze uitgestorven zoogdieren wel konden worden.

De daarop volgende maand werden op eenigszins grootere schaal ingravingen begonnen op een tweetal plaatsen, waarbij naast een rijke fauna, tevens menscheijke schedeldaken aan het licht kwamen. En wel tot op heden min of meer complete schedelkappen van elf individuen en ook nog twee seheenbeenen.

De schedeldaken werden in volgorde genummerd, doch slechts Ngandong I tot en met V, zijn nog maar voorloopig door Openoorth beschreven. De nummers VI en XI zijn echter het best bewaard gebleven. De gezamenlijke vondsten zijn thans in bewerking bij Mijsberg, die echter nog niet tot publicatie is overgegaan.

De eerste indruk is terecht die van het Neanderthaltype.

Algemeene schedelkenmerken van den neanderthaler vinden wij alle bij de Solomensch terug, zooals:

1. Lang (dolichocephaal)
2. Laagvluchtend (wikkend) voorhoofdsbeen, zoodat de schedel een plat aanzien heeft.
3. Torus supra-orbitalis, d. i. een vereeniging en versmelting der beenverdikkingen boven de oogkuilen.
4. Groote oogkassen.
5. Post-orbitale insnoering, d. i. de vernauwing achter de oogkassen.
6. Uitspringend achterhoofd.

Ngandong IV is zwaar geschonden, doch hierdoor was het juist mogelijk de voorhoofdsholte nader te bestudeeren, die volgens Oppenoorth tusschen die van de Pithecanthropus en die van den Neanderthaler komt in te staan, zelfs eenigszins meer bij eerstgenoemde. Typisch is dat de beenverdikking boven de oogkassen direct overgaat in het laagvluchtend voorhoofd, en hiervan niet is gescheiden door een groef, zooals bij den Neanderthaler het geval is.

Doch waardoor de Ngandongmensch zich vooral onderscheidt, is de eigenaardige bouw van het achterhoofd, waarop een sterke dwarslopende kam voorkomt en dat scherp is afgeknikt, zoodat hier een hoek wordt gevormd en geen afronding.

Oppenoorth vergelijkt deze eigenaardige bouw van het achterhoofd met die van recente Australiërs die deze bouw ook eenigszins bezitten. Uitdrukkelijk vestigt hij tevens de aandacht op de groote overeenkomst van achterhoofdsbouw van de Homo rhodesiensis, gevonden te Brokenhill in Zuid-Oost Afrika.

Von Koenigswald gaat verder op deze kwestie in en geeft ook een logische verklaring voor deze afwijking. Dit achterhoofd moet de aanhechtingsplaats zijn geweest van talrijke en gewichtige spieren, zooals de kauwspieren en sterke rug en nekspieren die in verband staan met de bewegingen van het hoofd zooals

strekken, buigen en draaien. De Ngandongmensch moet een dikke sterke nek bezeten hebben en een buitengewoon beweeglijk hoofd, eigenschappen die het gevolg moeten zijn geweest van hun leefwijze. Hij was een bewoner van het dichte tropische oerwoud, moest zich vaak kruipend of gebukt voortbewegen, terwijl hij bliksemsnel moest weten te reageeren op de talrijke gevaren welke hem omringden.

Het is zeker geen toeval dat de Homo rhodesiensis, die ongeveer onder de zelfde omstandigheden heeft geleefd, deze zelfde typische kenmerken bezit, terwijl deze bij de Neandertalers van Europa, die in steppen of in ijelere bosschen der koude zone leefden, ontbreken. Door deze en andere afwijkende eigenschappen heeft Oppenoorth gemeend de Ngandongmensch als een nieuw species te moeten zien, Homo soloensis, waaraan hij als subgenus toevoegt: Javanthropus, zoodat de volledige naam zou luiden: Homo (Javanthropus) soloensis Oppenoorth. Doch het subgenus heeft bij anthropologen als Smith en Weinert geen genade kunnen vinden. Weidenreich noemt hem: Homo neanderthalensis aziaticus, doch juister zou zijn: Homo neanderthalensis soloensis. Deze Homo soloensis is dolichocephaal en heeft een lengte-breedte index van 72.3. De schedelcapaciteit bedraagt om en bij 1300 ccm.

Door deze nieuwe vondsten in de Solovallei blijkt wederom dat de Neanderthaloiden een enorm verspreidingsgebied hebben. Behalve op talrijke plaatsen in Europa zooals Frankrijk (Moustier), België (Spy) en Kroatie (Krapina) vinden wij hem terug in Palestina, Rhodesia en op Java. Voorts is duidelijk gebleken dat, evenals men bij de Homo sapiens verschillende rassen kan onderscheiden, dit ook reeds het geval moet zijn geweest bij de Homo neanderthalensis. Het is vooral Weidenreich die hierop de aandacht vestigt. Volgens

sommigen bestaan geen bezwaren om de reeks Pithecanthropus-Homo soloensis-Homo (sapiens) wadjakensis in genetisch verband te brengen.

De Homo soloensis zou dus een afstammeling kunnen zijn van de Pithecanthropus, terwijl hij op zijn beurt de voorouder kan zijn van de straks te beschrijven Wadjakker. Tenslotte is het niet uitgesloten dat het Sampoeng-ras, waarover wij het later ook nog zullen hebben, nakomelingen zijn van de Wadjak-mensch. Het is vooral Ngandong VI, die reeds een duidelijk te onderscheiden voorhoofd bezit, die veel gelijkenis vertoont met de Homo (sapiens) Wadjakensis.

Omtrent de geologische ouderdom van den Ngandongmensch worden wij door von Koeningswald voldoende ingelicht, aangezien hij de Ngandongfauna aan een nauwgezet onderzoek heeft onderworpen. In deze fauna waarin de antiloop ontbreekt komt Axis leidekeri zeer zelden voor; daarentegen treedt Axis javanicus als „Leitfossil” op. De olifant van Ngandong is nog hoger gespecialiseerd dan die van Trinil. Als geheel uitgestorven soort wordt slechts de Stegodon genoemd, terwijl op Java, of in geheel Azië, uitgestorven zijn: het Leydekkerhert, de reuzen-oerkarbouw en het nijlpaard. Von Koeningswald kan daarom tot een jong-plistoceene ouderdom van de Ngandong-horizon besluiten.

Homo (sapiens) Wadjakensis Dubois.

De ontdekking van de Homo Wadjakensis dateert reeds van 1889, doch Dubois heeft om onbegrijpelijke redenen de vondst 26 jaar verzwegen. Eerst door de publicatie van Stewart A. Smith over de zgn. Talgaimensch uit het plistoceen van Australië, welke hij als proto-Australisch kwalificeerde, werd Dubois uit zijn tent gelokt en openbaarde hij de vondst op Java aan de wetenschappelijke wereld.

De Wadjakker werd ontdekt in het Zuidergebergte ten zuiden van de G. Wilis bij het dorpje Tjampoerdarat, waar overblijfselen aanwezig zijn van een oud meer, dat grootendeels opgevuld is met klasmatische producten zooals zand en asch.

Aan de kalkachtige oevers van dit meer bevinden zich eenige terrassen waar door B. D. van Rietschoten in 1889 naar marmer werd gezocht. Naast versteende botten van zoogdieren vond deze daar tevens een menselijke schedel (Wadjak I).

Dubois die toen juist op Java was aangekomen om te zoeken naar de „missing link” kwam de vondst ter oore en verrichtte op de zelfde plaats eenige ingravingen, waarbij het hem gelukte een tweede schedel te ontdekken die later Wadjak II werd genoemd. De gevonden zoogdierresten bleken uitsluitend uit recente species te bestaan, doch Dubois houdt desnieteenstaande de afzettingen van Wadjak voor plistoceen, hetgeen vermoedelijk onjuist is.

De schedels bleken nu zeer merkwaaardige eigenschappen te bezitten. Vooral Wadjak I, met een grootste lengte van 200 mm. is wel bijzonder groot. De schedel is hooggewelfd en bezit een hersenvolume van 1550 ccM. (Moderne Javanen hebben slechts een schedelcapaciteit van 1350-1450 ccM.).

Het beenderstelsel der schedel is zeer machtig, op sommige plaatsen is het schedeldak wel 10 mm dik.

Wadjak II is iets kleiner, doch doordat het beenderstelsel minder krachtig is ontwikkeld, heeft deze een nog grotere herseninhoud en wel 1650 ccM.

Het achterhoofd steekt wat uit, maar het zijn vooral de afmetingen en machtige bouw van onderkaak die bewijzen, dat de Wadjakker toch een primitief mensch moet zijn geweest. Deze onderkaak doet wat forschheid betreft zelfs niet onder voor de Heidelbergkaak, doch

de kin is sterker ontwikkeld, zelfs meer dan bij de meeste Australiërs. Overigens bestaan er verschillende overeenkomsten tusschen de Wadjakker en Australiër. De prognathie of scheefstandigheid is echter bij eerstgenoemde lang niet zoo sterk geprononceerd als bij de laatste.

Boven elk der oogkassen komen beenverdikkingen voor, die echter niet zooals bij de neanderthalers versmolten zijn; deze eigenschap hebben de Wadjakkers gemeen met Australiërs. Ook de rechthoekige oogkassen en bouw der jukbeenderen stemmen wat vorm en afmetingen betreft overeen met die van Australiërs.

Dubois ziet in de *Homo wadjakensis* het proto-Australisch type, waarmee Keith en anderen het niet eens zijn. Volgens Keith zouden er momenteel geen afstammelingen van de Wadjakker meer onder de levende volken bestaan. Hij wijst nog op de zelfde hoefijzervormige bouw van het verhemelte als bij die van de Rhodesiamensch, terwijl beiden tevens de zelfde machtige kiezen bezitten.

De beenderen der ledematen zijn vrij slank.

Werktuigen zijn helaas niet bij de uitgravingen te voorschijn gekomen of waarschijnlijk niet als dusdanig herkend.

De laatste die een studie heeft gemaakt van beide Wadjakschedels is Pinkley. Hij bestudeert voornamelijk de kiezen. Ook hij wijst echter op de bijzonder groote afmetingen van Wadjak I, die grooter is dan elke tot nu toe beschreven Australiër. Hoewel de onderkaak van Wadjak grooter is dan die van elk thans levend menschenras, zijn de kiezen van het sapienstype en kleiner dan die van Australiërs, welk verschijnsel de Heidelbergkaak in herinnering brengt. Ook de bouw en de onderlinge verhouding der kiezen onderwerpt Pinkley aan een nauwkeurig onderzoek en ook hij wijst op een samengaan van zeer primitieve naast hoogerstaande kenmer-

ken bij de Wadjakker, die wel „Austral-morphic”, doch in geen geval als een proto-Australiër mag opgevat worden.

Cultureele resten.

Door voorvermelde vondsten wist men dat Java gedurende het dilluvium bevolkt is geweest, doch het heeft geruimen tijd geduurd voordat werktuigen aan het licht zijn gekomen.

Dit materiaal, dat wij hier in het kort zullen behandelen is afkomstig van :

- 1) Ingravingen verricht door personeel van de Geologische Javakarteering, waarbij vooral genoemd moeten worden primitieve hakwerktuigen uit hertshoorn van de vindplaatsen Ngandong en Watoe-Alang en een fraaie beenen harpoen met weerhaken van Sidoredjo, alle vindplaatsen in de Solovallei gelegen.
- 2) Vondsten gedaan door von Koenigswald en ter Haar in lagen te Ngandong en Koewoeng van steenen werktuigen.
- 3) De ontdekking in een Trinilhorizont nabij Solo door von Koenigswald van steenen werktuigen.
- 4) De gewichtige ontdekking van een Chelleenachtige cultuur door von Koenigswald en M. W. F. Tweedie, curator van het Rafflesmuseum te Singapore (vuistbijlen van het Madrastype).

Deze laatste vondsten, die vermoedelijk tot de oudste sporen van menschenlijke cultuur op Java gerekend kunnen worden, zijn ontdekt in het Duizendgebergte nabij Patjitan aan de Zuidkust en wel in een droge bedding van een klein stroompje.

De artefacten zijn gespoeld uit een verkit conglomeraat dat door vulcanische tuffen bedekt is. De afzetting vormt nu een opvulling van een dal, waarvan het dek hier en daar is weggeërodeerd. De lagen zijn zwak geplooid, zoodat zij tectonisch beïnvloed zijn. Hoewel het geologisch onderzoek nog niet is afge-

sloten vermoedt von Koenigswald dat de lagen van middenplistoceene of nog oudere datum moeten zijn.

De werktuigen zijn vervaardigd uit verkiezelde kalken, verkiezeld hout en andere gesteenten en bezitten een oer oude patina (in tegenstelling met de neolithische pijlpunten en bijlen uit de zelfde streek en van het zelfde materiaal samengesteld waarbij van een patina nauwelijks sprake is).

Wij zien onder het materiaal zeer fraaie vuistbijlen, van een vroegchelléaans type, ontstaan doordat men goed in de hand passende steenen door grove afslag heeft toegespitst of gescherpt, terwijl men de basis, van het voorwerp, die in de hand lag, onbewerkt heeft gelaten.

Aan andere werktuigen heeft men meer zorg besteed en er zijn vuistbijlen die aan beide zijden zijn toegeslagen en een onregelmatige snede bezitten, terwijl een kleiner en fijner vuistbijltje het Acheuléentype verradt. Préchelléaansche „rostr-carinate” types ontbreken niet, evenals een Asturiashauer.

Ook tellen de vondsten, die zich tegenwoordig uitstrekken tot het Cheribonsche (de heer Houbolt te Bandoeng), eenige zgn. „Halbkeile”, primitieve schavers waarvan de eene helft onbewerkt is gebleven, zooals wij die ook kennen uit het Europeesche Chelléen. Tenslotte noemen wij nog groote eenzijdig bewerkte schavers van 20 cM. lang die aan de randen zijn geretoucheerd en waarvan het eind als krabber gediend heeft. Ook dit manufact behoort typologisch het Chelléen toe.

De ouderdom van deze cultuurvorm, (die relaties moet bezitten met Burma), is even oud of nog ouder dan de Trinilhorizon, waaruit de Pithecanthropus afkomstig is. Deze werktuigen moeten evenwel aan een geestelijk hoogerstaand wezen worden toegeschreven volgens von Koenigswald, zoodat wederom het vermoeden rijst, dat tegelijkertijd met de Pithecanthropus een fysiek en gees-

telijk hoogerstaand menschelijk wezen op Java moet hebben geleefd.

Vermoedelijk van iets jongere datum zijn de steenen werktuigen uit de Trinillaag nabij Solo. Zij zijn vervaardigd uit geelbruine chalcedoon en zijn lastig te determineeren volgens het Fransche indeelingsschema. De eerste indruk is die van een pré-Moustierachtige cultuurvorm, doch waarschijnlijk is het dat hier werktuigen van verschillende ouderdom en lagen bij elkaar zijn komen te liggen. Wij zien boren, spitsen en verschillende goedgeretoucheerde messen van jongpalaeolithisch type naast „Levallois-flakes” en zoowaar ook préchelléaansche „clactonians”.

Uit dezelfde laag, die volgens sommige geologen de Trinillaag discordant bedekt, zijn nog een drietal menschelijke kiezen te voorschijn gekomen van een neanderthalachtig type. Noch deze kiezen noch de werktuigen mogen vermoedelijk aan de Pithecanthropus worden toegeschreven of van de artefacten slechts de primitiefste vormen. Een onderling verband tusschen de kiezen en het grootste gedeelte der instrumenten is echter waarschijnlijk.

Als jongste cultuurvorm uit het Javaansche plistoceen komt voorloopig de steen en beencultuur, afkomstig uit de Ngandonglagen, in aanmerking. De steenen werktuigen zijn weer van verschillende types, Chelléo-Moustierien. Voorts werd bij Sidoredjo, nabij Watoe-alang, tezamen met de resten van een nijlpaard, een fraaie beenen lanspunt gevonden, die aan weerszijden van weerhaken was voorzien en die een uitgesproken jongpalaeolithisch voorkomen bezit. Ook komt nog een beenen napje voor, vervaardigd van een uitgeholde koot van de poot van een groote oerkarbouw en enkele hakwerktuigen uit de hoorns van het uitgestorven Leydekkerhert, waarvan de uiteinden bleken bijgeslepen te zijn; een grove beenen spatel en tenslotte roggestekels die als lanspunten

gediend kunnen hebben en die als bewijs kunnen dienen dat de *Homo soloensis*, die vermoedelijk de drager is van deze cultuurvorm met kustbewoners in verbinding heeft gestaan of dat zijn jachtvelden zich tot aan zee uitstrekten.

Een correlatie met verschillende andere landen zal misschien binnenkort kunnen plaatsvinden, aangezien juist de laatste jaren belangrijke ontdekkingen zijn gedaan van plistoceene formaties met werktuigen in Burma, Malakka en Indochina, die dit mogelijk zullen maken.

Pseudo-of Sub-recent Palaeolithicum.

Tot besluit willen wij met een enkel woord melding maken van eenige cultuurvormen die phaseologisch wel tot het palaeolithicum behooren doch die na het Pleistoceen op Java zijn beland. Zij gaan terug tot sub-recente datum (6000-3000 jaar) en die wij daarom zouden willen rekenen tot een sub-recent of pseudo-Palaeolithicum. De cultuur dragers hiervan, zijn het best onder de verzamelnaam van Pygmoiden (waartoe de Wedda's ook behooren) te rangschikken.

De bekendste en rijkste vindplaats is wel de door Ir. van Es ontdekte Goea Lawa te Sampoeng nabij Ponorogo gelegen, die door v. Stein Callenfels nauwkeurig gedurende drie opeenvolgende seizoenen is ontgraven.

Naast overblijfselen van menselijke skeletten, waarop wij straks nog terugkomen, zijn werktuigen verzameld en wel beenen spatels van tweerlei vorm, beenen priemen en graafstukken van hoorn. In deze laag van been en hoorn schijnen, met uitzondering van maal, wrijf- en klopsteen, steenen artefacten totaal te ontbreken. Doch hieronder komt volgens van Stein Callenfels, een horizont voor die veel neolithische gevleugelde, tweezijdig bewerkte steenen pijlpitsen voert, echter blijkt bij nauwkeurige bestudeering der kaarten, deze stratigrafische positie niet onaantastbaar

en is het m.i. niet uitgesloten dat hier van een mengcultuur sprake is.

De pijlpunten wijzen op een noordelijke import en wel van uit Japan. De beencultuur is o.a. reeds eenigszins bekend van Indo-China, waar zij in associatie wordt aangetroffen met ruwe steenen bijlen zooals te Hoa-Binh, en van een schelpenheuvel in Noord-Annam, waar ook nog veel protoneolithen zijn aangetroffen.

Het stamland dezer cultuurvorm moet echter volgens von Heine Geldern vermoedelijk in Noord-Azië gezocht worden. In de opperste laag der Goea Lawa zijn ook nog eenige gepolijste rechthoekige steenen bijlen gevonden, die wij hier verder buiten beschouwing kunnen laten.

In de Goea Lawang te Dander in het Noordelijk Kalksteengebergte nabij Bodjonegoro werd door van Stein Callenfels uitgravingen verricht. Daar werden nagenoeg de zelfde cultuurvormen aan het licht gebracht en die openden geen nieuwe perspectieven.

De menselijke skeletdeelen, zoowel van Dander als van Sampoeng, werden door Mij s b e r g onderzocht. Dit materiaal vertoonde geen sporen van fossilisatie en de conservatietoestand was verre van gunstig.

Het bleek nu dat wij zeker niet met Javanen te doen hebben. Een der schedels die gereconstrueerd kon worden bezat een grootste lengte van 170 mm en een grootste breedte van 133 mm, wat dus een index geeft van 78.2 (mesocephaal). Eerstgenoemde maat valt binnen, de tweede maat beneden de variatiegrenzen van moderne Javanen. De herseninhoud is kleiner dan die van de gemiddelde Javaan. Vergelijkingen van deze schedels met die van een moderne Javaan bvb. in profiel (normalis) laten echter duidelijk zien, dat over het algemeen groote overeenkomsten, wat algemeene vorm en ook wat afmetingen betreft, kunnen worden vast-

gesteld. Zelfs zien wij dat het voorhoofd van den Javaan minder gewelfd is dan dat van den Sampoengmensch!

Het zijn echter vooral de groote afmetingen der kiezen die een verschil aanwijzen. Prof. Mijsberg is geneigd, na het nemen van talrijke maten aan de schedel en de kaakfragmenten, eigenschappen te herkennen van Wedda's-Dravida's en Australoiden en te kunnen besluiten dat het Sampoengras verwantschap bezit met Papoea-Melanesiers, vooral geleid door de forsche bouw der kiezen; daarmede kan echter Fritz Sarasin niet instemmen, die Australiërs en Melanesiërs wil uitsluiten, daar kenmerkende eigenschappen voor deze rassen, zooals een lange schedel, prognathie en een krachtig beenderstelsel, niet aanwezig zijn. Vooral wijst Sarasin op de groote overeenkomst met schedels van Senoi's en Toala's, zoodat hij in het Sampoengras een weddale vorm wil zien.

De Sampoengfauna is door Dammernan en ook door von Koenigswald in studie genomen. Het blijkt een Indo-Maleische fauna te zijn met een olifant, nevelpanter, en uitgestorven kattensoort en een hert, de *Cervus eldi* (die thans nog in Noord-Malakka voorkomt) en deze fauna zou als bewijs kunnen dienen dat Java en Sumatra middels een landbrug met Malakka zijn verbonden geweest.

De overige drie grotten zijn in Besoeki gelegen en door schrijver dezes ontdekt en ontgraven.

Zij zijn niet zoo rijk voorzien als die van Sampoeng, doch wijken hiervan typologisch belangrijk af.

Te Pradjekan werd in de Goea Petpoeroeh een mengcultuur aangetroffen van beitelvormige beenen spatels, die nauw verwant zijn aan die van Sampoeng, en microlithen, terwijl er tevens nog slag-, wrijf- en maalsteen, benevens een steenen pijlpunt met convexe basis voor den dag kwamen.

Bij deze mengcultuur werden men-

schelijke skeletdeelen gevonden, die in het Geologisch Laboratorium te Bandoeng werden geprepareerd terwijl de schedelresten door Prof. Mijsberg te Batavia werden bewerkt.

Van de schedel waren vooral deelen van het aangezicht bewaard gebleven, een vrij volledige onderkaak met kiezen en een gedeelte van de bovenkaak.

Zij schijnen over het algemeen overeen te stemmen met de vondsten van Sampoeng. Echter komt er boven de oogen een relief voor, die in principe bij de Sampoengschedel wel aanwezig is, doch minder duidelijk dan aan dit fragment, terwijl dit relief bij Javaansche schedels niet voorkomt, daarentegen veelvuldig bij Australiërs, waar zij in 72% zou zijn aan te treffen. De glabella van Pradjekan is nl. krachtig ontwikkeld, de zich eraansluitende bovenrand van de rechteroogkas is tot aan de incisura supraorbitalis verdikt tot een arcus superciliaris. Vanuit deze incisuur loopt naar lateraal en omhoog de grens tusschen den genoemden arcus en het laterale deel van den bovenoogkasrand, dat niet verdikt is. Lateraal van de incisura supraorbitalis bevindt zich dus de uitlooper van den arcus superciliaris op eenigen afstand van den oogkasrand.

De onderkaak is krachtig gebouwd en bezit een kinuitsteeksel. De maten komen met die van Javaansche mannen overeen, doch bij beschouwing der volgende drie maten: a. lengte van de rij der drie kiezen, b. lengte van de rij der drie kiezen en der twee valsche kiezen en c. de breedte van de tandboog tusschen de buitenste punten der derde kiezen, blijkt dat er bij de tot dusver onderzochte Javaansche mannen, geen aanwezig is, die in alle drie maten de afmetingen van dit fragment haalt. Na het verrichten van verschillende andere opmetingen aan de kaakfragmenten durft Prof. Mijsberg voorloopig te besluiten, dat het onderkaakfragment gebitselementen draagt van aanzienlijke

grootte, zoodat de drager hiervan waarschijnlijk moet behoord hebben tot een grootlandig ras.

Alles bij elkaar wijken de schedels der vondsten van Pradjekan af van die van moderne Javanen, vertoonen overeenkomst met die van Sampoeng en, tezamen met deze, overeenkomst met die van Australiërs, Papoea's en verwanten.

Belangrijker en ook rijker aan vondsten is de *Goea Sodong* nabij Poeger gelegen aan de Zuidkust, welke „Abri sous roche” vooral bekend is geworden door het voorkomen van zgn. „Flakes” van kwarts, obsidiaan en carneool. Het zijn krabbers, boren, spitsen en messen, vaak van een microlithisch karakter. Sommige bezitten een geometrische vorm, andere bezitten een primitief aanzien en zijn langs de randen ongeretoucheerd. Ook bemerken wij nog onder het materiaal bladvormige dan wel driehoekige, eenzijdig bewerkte artefacten die vermoedelijk als pijlspitsen moeten worden opgevat en die overeenkomen met dergelijke artefacten uit Zuid-Australië. Wederom ontbreken ook hier beenen spatels niet, doch zij treden geheel op de achtergrond. Merkwaardigerwijs kunnen wij tevens een lichte inslag constateren van primitieve ruwe steenen bijlen, vervaardigd uit in de lengte doorgeslagen kali-rolstenen, die eenigszins in principe doen denken aan die van het Hoabinhien.

Naast deze cultureele resten zijn ook hier menselijke skeletdeelen gevonden, waaronder een compleet skelet „in situ”, waarvan echter, op de rechteronderkaak na, de schedel ontbreekt. Het skelet lag op de rug uitgestrekt in een nis, de knieën waren opgetrokken en de rechterarm lag over de buik gekruist. Het kaakfragment bevatte opvallend kleine kiezen, vooral vergeleken bij die der overige grottenvondsten op Java. Toch moeten wij hier met een weliswaar klein, doch volwassen individu te doen hebben, aangezien de verstandskies reeds aanwe-

zig is. Gedurende de ontgraving van de grot zijn nog kiezen afzonderlijk aangetroffen, afkomstig van op zijn minst drie andere individuen. Doch dit zijn weder frisch gebouwde gebitselementen, overeenstemmend met de afmetingen van Sampoeng en Dander.

Als laatste der onderzochte grotten moet de *Goea Mardjan* genoemd worden, evenals de vorige grot aan de noordelijke rand van de Goenoeng Watangan bij Poeger gelegen. Dit is een zeer kleine rotsschuilplaats, waarin een groote hoeveelheid menselijke skeletdeelen werden uitgegraven, die in gebroken toestand door elkaar lagen. Van slechts één skelet was het eenigszins te zien dat het bijgezet was.

Onder dit materiaal troffen wij een schedel aan, waarvan het voorhoofdsbeen en aangezichtsgedeelte geheel ontbrak en die bovendien ernstig verdrukt was. Voorts vonden wij, behalve deelen der extremiteiten en romp, nog eenige andere deelen van een schedeldak en een vrij groot aantal kleine en groote fragmenten van onder en bovenkaak, wederom voorzien van forsche gebitselementen. Ook deze kaakfragmenten munten uit door een forsche bouw. Wij maten bvb. een kinhoogte 35 mm. De cultureele resten zijn zeer spaarzaam vertegenwoordigd, doch typologisch van groot belang, omdat wij hier voor het eerst een aan het „Hoabinhien” verwante cultuurvorm met voldoende zekerheid op Java konden vaststellen. Zelfs de „Leitform” hiervan, de zgn. „Hache courte”, komt hier percentsgewijze veelvuldig voor. Beenen spatels ontbreken wederom niet.

De fauna van deze grotten, door von Koenigswald bewerkt, bleek met uitzondering van een oerkarbouw, geheel recent te zijn, terwijl *Rhinoceros sondaicus* tegenwoordig niet zoo ver oostelijk meer voorkomt.

Behalve de uit grotten afkomstige Pygmoide-cultuurvormen, heeft v o n

Koenigswald aan de oppervlakte op heuvelruggen nabij Bandoeng, die vroeger een thans verdwenen meer begrensden, een „flakeculture” ontdekt, waarvan de werktuigen bijna uitsluitend uit obsidiaan zijn vervaardigd. Behalve kernsteen zien wij onder het materiaal al dan niet geretoucheerde messen, burijsen, boren, schrabbers en drie-hoekige pijlspitsen.

De gepolijste steenen bijlen, die daar eveneens in de omgeving zijn gevonden, hebben m.i. niets met de geschetste cultuurvorm uit te staan. Volgens van Stein Callenfels moeten wij een cultuur, die uitsluitend obsidiaan als grondstof gebruikt, onmiddellijk in verband brengen met noordelijke cultuurvormen zooals wij ze o.a. kennen van Luzon, waar zij eveneens in de nabijheid van een meer zijn gevonden. Doch lijkt mij deze argumentatie weinig steekhoudend, aangezien obsidiaan overal ter wereld, waar dit materiaal voorkomt, in sub-recente tijd tot grondstof van werktuigen heeft gediend.

Volgens von Heine Geldern moeten wij in de Bandoengsche Cultuurvorm een laatste golf zien van de palaeolithische „flakecultures”, die zich via Burma over den Indischen Archipel hebben verspreid.

Tot besluit nog de ontdekking in verschillende grotten op Java en Celebes van een uitgebreide primitieve Pygmeeën cultuur uit schelp vervaardigd, van Dr. Willems, de opvolger van Dr. van Stein Callenfels. Vermoedelijk komen zij in alle tot nu toe onderzochte

grotten voor, doch zijn steeds over het hoofd gezien.

Het best is deze cultuur te vergelijken met die der Andamanen, waar dezelfde schelpen werktuigen het hoofdbestanddeel van het inventaris der Mincopies (negrito's) uitmaken. Ook daar wordt vooral Cyrena, een brakwatermolec als mes en schaaf gebruikt, verder pijlspitsen en andere instrumenten van schelp.

De ontdekking van Dr. Willems acht ik zeer belangrijk en ze kan tot groote verrassingen aanleiding geven.

Dit is een korte samenvatting van wat wij zooal weten van het palaeolithicum op Java. Veel is ons reeds duidelijk geworden, maar nog wachten vele vraagstukken op beantwoording. Vooral hebben wij het te danken aan den onvermoeiden palaeontoloog von Koenigswald, die zoowel voor de palaeontologische als palaeolithische kennis van Java onschatbare diensten heeft bewezen en dat vele onjuiste opvattingen zijn rechtgezet. Zijn talrijke vondsten vormen een indrukwekkende bijdrage voor het Javaansche palaeolithicum.

Voor belangstellenden, die dieper op de verschillende onderwerpen wenschen in te gaan, voeg ik hieronder een lijst van de voornaamste literatuur.

Moge dit overzicht er toe bijdragen om de belangstelling voor de oergeschiedenis in deze gewesten aan te wakkeren en moge in de toekomst de samenwerking van palaeontoloog, geoloog, anthropoloog en prehistoricus niets te wenschen overlaten!

November 1939.

VOORNAAMSTE LITERATUUR.

Boule, M. Le Sinanthrope. L'Antropologie, Tome 47, Nos. 1 - 2, 1937.

Dubois, E., Pithecanthropus erectus, eine menschenähnliche Uebergangsform auf Java. Jaarboek Mijnwezen 1885.

Es, L. J. C. van, The Age of Pithacanthropus, Dissertatie 1931.

Heekeren H. R. van, Prehistorisch grottenonderzoek in Besoeki (Java)

A. De Goea Petpoeroeh nabij Pradjekan Djawa nos 4 en 5, 1935.

- Heekeren H. R. v., B. De Goea Sodong nabij Poeger Djawa 1936.
 id Ontdekking van het Hoa-binhien op Java. Tijdschr. I.T.L.V. 1937.
 id Over prehistorie in het algemeen en die van Besoeki in het bijzonder. Voordracht 1939.
- Heine Geldern, R. von, Urheimat und fruehste Wanderungen der Austronesier, Anthropos No. 27. 1932.
 id id Prehistoric Indonesia, Kern Institute
- Koenigswald, G. H. R. von, Sinanthropus, Pithecanthropus en de ouderdom der Trinillagen De Mijningenieur 1931.
 id Beitrag zur Kenntnis der fossilen Wirbeltiere Javas, Wetensch. Mededeelingen no 23, 1933.
 id Ein neuer Urmensch aus dem Dilluvium Javas, Centrallblatt f. Min. Abt. B. No. 1, 1935.
 id Zur Stratigraphie des javanischen Pleistocän. De Ingenieur in N. I. No. 11, 1935.
 id Das Neolithicum in der Umgebung von Bandoeng. Tijdschr. I.T.L.V. No. 75, 1935.
 id Ueber Altpalaeolithische Artefakte von Java, Tijdschr. v.h. K. N. A. G., 2e serie deel LIII, 1936.
 id Early Palaeolithic Stone Implements from Java, Bulletin of the Raffles Museum, Singapore. No. 1, 1936.
 id Ein fossiler Hominide aus dem Altpleistozän von Java, De Ingenieur in N. I. No. 8, 1936.
 id Nieuwe Pithecanthropusvondsten uit Midden-Java. Natuurkundig. Tijdschrift voor Ned. Indie, 4 1938.
 id A review of the Stratigraphy of Java and its relations to early man. Early Man, 1937.
- Menghin, O. Welgeschichte der Steinzeit. 1933.
- Mijsberg, W. A. Recherches sur les restes humains trouvés dans les fouilles de la grotte Guwa Lawa á Sampung et des sites préhistoriques á Bodjonegoro (Java) Hommage 1932.
- Oppenoorth, W.F.F. Homo (Javanthropus) soloensis, Wetensch. Med. No. 2, 1932.
 id De vondst van Palaeolithische menselijke schedels op Java. De Mijningenieur No. 6, 1932.
- Pinkley, G. The significance of Wadjak Man, a fossil Homo sapiens from Java, 1936.
- Rutten, L. M. Voordrachten over de Geologie van Ned. Indië 1927.
- Selenka L., Blanckenhorn M. Die Pithecanthropusschichten auf Java, 1911.
- Stein Callenfels, P. V. van, Note préliminaire sur les fouilles dans l'abri sous roche du Gua Lawa à Sampung. Hommage 1932.
 id Korte Gids voor de prehist. v. h. Bat Gen. 1934.
- Teilhard de Chardin, P. Notes sur la palaeontologie humaine en Asie meridionale L. Anthropologie, tome 47, nos I - 2, 1937.
 id Deuzièmes notes sur la palaeontologie humaine en Asie meridionale. L'Anthropologie, nos 1938.
- Vallois, H. V. Le Javanthropus, L'Anthropologie, tome 45, nos 1 - 2, 1935.
- Weinert, Hans, Menschen der Vorzeit, 1930.
- Keith, Arthur, The Antiquity of Man, Vol. 11, 1929.

Homo modjokertensis (Norma verticalis)

Pithecanthropus, Ngandong I en Dajakker.
Orientatie grootste schedellengte.

Homo modjokertensis (Norma lateralis)

Zes Ngandongschedels (Norma lateralis)

Foto's van Dr. G. H. R. von Koenigswald

Het beroemde schedeldak van de Pithecanthropus van Dubois (1891)

De nieuwe Pithecanthropus vondst van von Koenigswald (1938)

Vuistbijlen van Patjitan

Foto's van Dr. G. H. R. von Koenigswald

HET HUWELIJK BIJ DE SOENDANEZEN.

DOOR

A. PRAWIRASOEGANDA.

Wanneer wij een onderzoek instellen naar de gewoonten in de Soendalanden, dan zien wij, dat de oude zeden voor een deel nog in gebruik zijn. Dichter bij de grote steden wordt dit gebruik steeds minder, en in de steden zelf krijgt de adat, ook door de invloeden van andere volken, steeds meer afwijkingen.

In de kampongs is het gewoonte dat bij een eventueel huwelijksaanzoek de ouders van den jongen eerst bij die van het meisje komen, om te informeren of ze soms al verloofd is. Is dat niet het geval, dan gaan de ouders zo voor de grap plannen maken, hoe het zou zijn wanneer hun kinderen samen in den echt verbonden werden. Dit gesprek heet: „neundeun omong”, wat letterlijk vertaald betekent: zijn woord geven.

Bij dit „neundeun omong” worden er nog geen beslissingen genomen en na deze bespreking houden beide partijen hun plannen nog geheim.

Na het „neundeun omong” komen beide ouders dikwijls bij elkaar aan huis; wanneer ze een beetje bemiddeld zijn, brengen ze elkaar over en weer versnaperingen. Doordat ze vaak bijeen komen, kennen ze elkaar zo goed alsof ze elkaars familie zijn en vooral bij de moeders is deze verhouding zeer vriendschappelijk. Komt de moeder van den jongen lang bij die van het meisje op bezoek, dan vraagt zij voor de vorm of haar a. s. schoondochter haar wil „njiaran” (letterlijk: luizen).

De desamensen hebben het idee dat ze in de manier van „njiaran” een teken ten na- of voordele van die a. s. schoondochter kunnen zien. Wanneer het meisje onopzettelijk al te hard aan het haar trekt, dan zal ze later streng zijn

tegen haar man. Vandaar dat er een uitdrukking bestaat: „Och zij zal niet mijn schoondochter worden, want zij trekt te hard aan mijn haar!” Wanneer het meisje het „njiaran” niet helemaal goed doet, leidt men hieruit af, dat ze later niet zuinig zal kunnen leven.

Niet alleen op het „njiaran”, maar op alles wat het meisje doet, wordt streng gelet, bijv.: wanneer ze het huis niet netjes kan opruimen, kan ze later ook haar man niet troosten, als hij zich in moeilijkheden bevindt.

Als het meisje midden in haar werk zo maar ophoudt, dan is dit ook een slecht teken, ze zal dan n. l. niet lang haar man kunnen volgen en neiging hebben meer dan eens in het huwelijk te treden.

Ook haar kookkunst wordt in aanmerking genomen; kan ze goed rijst koken en vooral goed sambel maken, dan valt er niets op haar aan te merken. Vooral het laatste moet ze goed doen, want sambel is in de kampong voor het eten onontbeerlijk. Aan dit sambel maken ontleen ze ook een uitdrukking: „awewe goreng gogog, heuras tagog, badag sambel, heuras tjokor”, wat betekent: „een vrouw, die geen fijne manieren kent”.

Wanneer we in de kampong horen zeggen: „bij de rijst krijgen we geen andere spijzen”, dan horen we ook direct een ander antwoord: „nou ja, met sambel smaakt het ook wel”. Een andere uitdrukking ontleend aan het antwoord (njambel) is: „geuning njambel mah sakali djadi, tara sok diasaañ heula, ngeunah teu ngeunah koemaha djadina” wat betekent: „Wanneer je iets doen wilt, doe het dan helemaal, houd er vooral niet halverwege mee op; wanneer je iets niet helemaal wilt vol-

brengen, begin er dan liever niet aan, want anders maak je de zaak maar erger en een ander zal het niet van je overnemen”.

Uit het bovenstaande blijkt, dat aan het sambel maken heel wat aandacht geschonken wordt.

Omdat goed sambel maken zo'n eerste vereiste is, gaan de meisjes in de kampong heel dikwijls naar een oudere vrouw om iets daarvan te leren. De moeder van den jongen let heel streng op die dingen, opdat ze later geen berouw zal hebben, dat zij haar zoon ermee heeft laten trouwen. Doet het meisje alles in de puntjes, dan zal het huwelijk tot stand komen.

Een paar maanden, weken of dagen hierna — dat hangt van de ouders af — sturen ze iemand, die goed kan praten en op de hoogte is van aanzoeken doen, naar de ouders van het meisje om haar hand te vragen. Die persoon — het hoeft niet bepaald een familielid te zijn — neemt een tweede, meestal een vrouw, mee. Die vrouw moet dan een „lepit” en geld meenemen, soms ook versnaperingen. De meer bemiddelden geven alleen geld. Deze tweede komt bij het meisje heet: „njeureuhan” (lemes: „ngalamar”), wat betekent: „aanzoek doen”.

De afgevaardigde kiest dan de juiste woorden; in de kampongs gebruiken ze voor deze gelegenheden meest oude termen en uitdrukkingen. Het antwoord van de vader van het meisje luidt dan: „Goed, we zullen uw wens vervullen”. Na verder heen en weer gepraat te hebben, zegt dan de afgevaardigde: „Nu we de belangrijkste dingen besproken hebben en de kinderen er in toestemmen, moet ik U namens den vader van den jongen dit (het geld) overhandigen, bij wijze van „njangtjang” (binden)”.

Naar men ons mededeelde, was vroeger de gewoonte heel anders. Toen was het reeds voldoende wanneer de ouders van den jongen bij die van het meisje kwamen en dan van huis een „lepit”

meenamen. Wanneer die „lepit” direct gekauwd werd, was het een teken dat het aanzoek aangenomen werd en andersom. Mocht het gebeuren dat de „lepit” geopend werd, dan was het een teken dat het meisje nog iets te vragen had. Bij dat aanzoek doen, vergeten ze de „lepit” nooit, vandaar dat de Soendaneze uitdrukking „njeureuhan” ontleend is aan die „lepit”, want dat is het symbool voor een aanzoek.

Zo'n „lepit” wordt gevormd uit: sirih-bladeren, seureuh, gambir, kalk, pinangnoten en tabak. Kalk is wit, d. w. z.: de vrouw is rein en geeft zich met hart en ziel. Gambir is rood, d. w. z.: de hartstocht gaat meer van den man uit. Tabak: Wanneer men rookt of tabak kauwt, krijgt men hoofdpijn en voelt zich niet recht meer op zijn gemak, d. w. z.: het verdragen van die ellende is een bewijs dat de man alles voor de vrouw over heeft. Seureuh staat voor het woord „reureuh” (rusten) d. w. z. niet meer hartstochtelijk zijn.

Dat men bij het aanzoek de „lepit” niet vergeet, wil dus zeggen dat zowel de jongen als het meisje, na elkaar gezien te hebben, naar elkaar verlangen met de reine wil van het meisje (kalk) en de hartstochtelijke wil van den jongen (gambir) en dat eerst het huwelijk de zielerust zal doen weerkeeren.

Nu moeten de ouders er voor zorgen, dat de kalk en de gambir omwikkeld worden met een *even* aantal sirihbladeren, omdat bij het aanzoek de *beide* ouders beraadslagen. Hieruit is het bijgeloof ontstaan, dat je ook bij het gewone sirihkauwen een even aantal moet nemen; oneven is verboden. Wanneer er slechts één sirihblad is dan moet je het blad eerst in tweeën scheuren. Doe je dat niet, dan zal je man een tweede vrouw nemen. Het overhandigen van het geld betekent dat het meisje nu gebonden is, ze mag niet meer haar eigen gang gaan.

De twee kinderen, die reeds door

een belofte verbonden zijn, werden vroeger genoemd: kinderen die reeds „patoekur tameuh” (verloofd) zijn. „Tameuh” is wat de stadsmensen „goerita” noemen of ook wel „beubeuro rok”, welke laatste benaming doet denken aan het woord „beubeureuh”, hetgeen „verloofde” betekent. Mocht het voorkomen dat het verloofde meisje iets verkeerd doet en haar a. s. man en schoonouders zouden dat te weten komen, dan zal het huwelijk beslist niet doorgaan. Dit maakt een diepe indruk op de familie van het meisje; de ouders krijgen dan de schuld dat ze hun dochter niet kunnen opvoeden. Vandaar dat ze streng op alles wat het meisje doet, letten. Alles wat door de godsdienst of het bijgeloof verboden (pamali) is, moet vermeden worden.

1.- „Oelah dioek dina panto pamali matak nongtot djodo”.

Je mag niet op de drempel van de deur zitten, dan gaat de verbintenis niet door.

2. „Teu meunang njeupah seureuh panglamar, pamali matak sawan geureuh, nja eta matak tara djadi papatjangan”.

Je mag geen sirih van het aanzoek kauwen, anders wordt je „sawan geureuh” (suf). Dan gaat eveneens het huwelijk niet door,

3. „Teu meunang ngarawoe deui beas sosoheun sanadjan leber, pamali matak boeroeng babakalan”.

Je mag geen rijst met beide handen oprapen.

4. „Teu meunang lila di tjai, pamali matak djadi landjang kolot”.

Je mag niet te lang in de badkamer blijven, anders word je een oude vrijster.

5. „Oelah nintjak njiroe pamali matak laboeh hareupeun mitoha”.

Je mag niet op een plat gevochten mand trappen, anders val je voor je schoonouders.

6. „Ke tjai teu meunang lengoh, nadjan sapotong koedoe barang bawa, boh koekoembaheun boh seuseuheun, pamali matak teu dibawakeun koe pisolakieeun”.

Als je naar de badkamer gaat moet je iets meenemen, een bord of wasgoed, daar je anders niets in je huwelijk zult medekrijgen.

7. „Oelah milihan bangsal dina njiroe doeaän pamali matak tjerewed mitoha”.

Je mag geen „bangsal” (rijst die nog niet van de bolster ontdaan is) uit de wan wegpikken, anders krijg je strenge schoonouders.

8. „Oelah njoo beas pamali bisi di-djoeal koe toa”.

Je mag niet met rijst spelen, anders word je door je oom verkocht.

9. „Teu meunang ngarioeng njeupah djeung semah pamali mantak palangan waktue dipangantenkeun”.

Je mag niet in gezelschap van gasten sirih kauwen, daar je anders op de huwelijksdag de menstruatie krijgt.

10. „Oelah ngalahoen wadah seureuh, pamali matak dipangnjandoengkeun”.

Het sirihstel mag je niet op je schoot nemen, anders zal je man een tweede vrouw nemen.

11. „Teu meunang njeupah salambar, bisi matak djadi randa ngora-ngora, kadjaba lamoen teu aja deui beunang oge, tapi koedoe dibeulahkeun heula toeloel dirangkepkeun”.

Een enkel sirihblad mag je niet kauwen, je wordt anders jong weduwe; tenzij er geen ander blad is, maar dan moet je het in tweeën scheuren en dubbel vouwen.

12. „Teu meunang njeupah seureuhna gangsal pamali mantak dipangdjangdoengkeun”.

Je mag bij het sirihkauwen geen oneven aantal bladen nemen, anders zal je man een tweede vrouw nemen.

13. „Lamoen tas diangir-mandi koedoe teroes diminjak djeung njisirin, pamali matak paeh silanglang”.
Als je bij het baden je haar wast, dan moet je het direct oliën en kammen, anders sterf je een onnatuurlijke dood (precieser: verdrink je).
14. „Teu meunang ngapoetan pakean soën bari dipake, pamali mantak djideroem koe maroe”.
Je mag gescheurd goed niet naaien terwijl je het draagt, daar anders je mededingster je een kwaad hart zal toedragen.
15. „Teu meunang ngaleleke, tjeuk kolot noe kitoe boeaja ngangsar pamali mantak teu djadi anak”.
Je moet je stevig en goed kleden; de ouderen noemen het anders „boeaja ngangsar”. Je kinderen zullen vroeg sterven.

Zo is er nog veel meer wat verboden is, meest met de bedoeling een erg gehoorzaam meisje van hun dochter te maken.

Hoewel die verboden meest zinnebeelden zijn, durven de meesten ze niet te overtreden. Ze worden zelfs zeer ter harte genomen, meer nog dan de gewone wijze woorden van de ouders.

Wat de hoeveelheid geld betreft, die is voor ons hier in de Soendalanden niet vastgesteld. Bij de rijkere zal het een groot bedrag zijn, bij de minder gegoeden een kleiner, soms is het f 2.50, f 5.—, f 10.— enz. Over de eigenlijke hoeveelheid kan men nog niet oordelen, daar het echte „mawakeun” (bruidsschat), vlak voor het huwelijk gegeven, 10 maal zo groot moet zijn als bij het „panjangtjang”.

Op sommige plaatsen treft men wel eens gevallen aan waar bij het „njeureuhan” behalve het „panjangtjang-geld” ook nog andere dingen van kleine waarde worden aangeboden, zoals een kattie rijst, vlees, brandhout, of pisangblad. Dit is een aanwijzing, dat later bij het

huwelijksfeest ook deze dingen in grote hoeveelheid van de kant van den jongen te verwachten zijn. Dat meebrengen van eetwaren heet „iber” of „serah”.

Na het „njeureuhan” komt de jongen vaak bij het meisje; hij helpt dan zijn schoonvader bij een of ander werk. Hierdoor kan de a. s. schoonvader zien, hoe flink en ijverig zijn a. s. schoonzoon is. Men treft wel eens gevallen aan, dat het huwelijk niet doorgaat, daar hij bijv. te lui is, maar dat gebeurt heel zelden. Ofschoon de jongen heel dikwijls bij het meisje komt, gaan ze toch niet vrij met elkaar om, daar dit ten strengste verboden is. Het verbod luidt: Meisjes mogen niet in gezelschappen waar jongens zijn, komen, daar er anders „bloedvermenging” zal plaats vinden.

Na het „njeureuhan” gaan de ouders van den jongen zich voorbereiden voor het a. s. feest. Ze rekenen dus niet alleen op de voorbereiding door de ouders van het meisje; ze doen hiervoor zo hun best, niet alleen om te zorgen, dat er voor het feest voldoende van alles zal zijn, doch ook om niet het verwijt te moeten hooren, dat zij helemaal niets zouden doen. Is men klaar met de voorbereidingen, dan bericht men de ouders van het meisje, dat men op die dag en die tijd (door beide betrokken partijen is dit van tevoren bepaald) arriveren zal. Dit bericht komt meestal 3 of 4 dagen vóór het huwelijk. Alles wordt netjes in orde gemaakt, het huis versierd; men maakt een kledingstuk voor den bruidegom en ook lekkernijen voor hen, die den bruidegom vergezellen.

Breekt de grote dag aan, dan gaat de jongen er op uit, begeleid door zijn ouders en schoonouders, allen natuurlijk mooi gekleed. De jongen voorop, achter hem iemand met een presenteerblad. Dit bevat geschenken voor de bruid. In de kampongs brengt men behalve het presenteerblad ook dingen mede, die voor de keuken van nut zijn o. a. een dandang, een koekoesan, een rijstmand

enz. De mensen, die de bruidegom begeleiden, zijn meestal gehuurde lieden, want het is voor de betrokken ouders een eer, wanneer dit huwelijk met veel luister wordt gevierd.

De stoet wordt geleid door een bekwaam iemand, die b.v. goed praten kan en alles regelen, daar hij, na aankomst bij de bruid, de persoon is, die den jongen en alles wat hij meeneemt aan de ouders van het meisje moet overhandigen.

Gewoonlijk wijst de vader van het meisje ook zo'n bekwaam persoon aan om alles in ontvangst te nemen. Kleine dingen, die de bruidegom meebrengt, worden in het midden geplaatst bij de groep mannen; de vrouwen bevinden zich binnen in het huis. Hebben ze wat uitgerust, dan begint de afgevaardigde van de bruidegom met zijn boodschap. Daar men meestal hiervoor iemand op leeftijd gebruikt, kiest deze persoon bij het overbrengen van zijn boodschap oude zegswijzen. In de eerste plaats komt de bruidegom ter sprake, daarna de dingen, die hij meebrengt.

Aan het slot zegt hij: „Nu behoort de jongen U toe; U mag bij wijze van spreken met hem alles doen wat U wilt, zijn druppeltje bloed, zijn haar, zijn ademhaling behooren U toe. Zowel overdag als 's nachts draag ik nu de zorg aan U over! Behalve hem moet ik U een kleinigheid overhandigen (hij geeft dan het geld) voor het feest. Ik hoop van ganser harte dat het huwelijk gezegend mag zijn, zodat bruid en bruidegom in lief en leed elkander getrouwelijk zullen bijstaan tot de dood”.

De gastheer betuigt dan zijn dank voor den jongen en zijn geleide. Daar het in de kampongs wel eens gebeurt, dat nadat het huwelijk voltrokken is, toch tussen man en vrouw een verwijdering ontstaat (die in sommige gevallen zo ernstig is dat echtscheiding hiervan het eind is) vragen de ouders van het meisje of al de geschenken met opzet (babawaän)

of toevallig meegenomen (kabawa) zijn. Ze vragen dit, want mocht het gebeuren, dat kort na het huwelijk een echtscheiding komt, dan behoeven de zaken met opzet meegenomen (babawaän), niet meer teruggegeven te worden en andersom. Vandaar dat bij het overhandigen van de geschenken heel voorzichtig wordt toege-licht, welke zaken men als „babawaän” beschouwt. Ze doen dat enkel en alleen om ernstige verwikkelingen in de toekomst te vermijden.

Zijn ze klaar met het spreken hierover dan wordt de gastrouw geroepen; zij moet alles in ontvangst nemen en bewaren. Dit overhandigen van de „babawaän” en van alles wat de bruidegom meeneemt, heet: „seserahan.” De dingen, die bij meeneemt, zijn o. a. geld; voor de bruid, kabaja's, sarongs, zijden doeken enz. Bij de meer gegoeden soms nog oorknoppen, een halsketting, een armband, een ring, een paraplu, sloffen enz. Deze hangt af van de welgesteldheid van de ouders van den jongen en het aanzien van het meisje: ook worden meegebracht gebakjes voor thee en, niet te vergeten, de ingrediënten, die bij het sirihstel behoren zoals: sirihbladeren, die nog aan de stengels zitten of reeds bij elkaar gerangschikt zijn, hele of reeds fijn gesneden pinangnoten, tabak, gambir, kalk enz.

De volgende dag geeft de moeder van het meisje de „seupaheun” (de reeds klaar gemaakte sirih met ingrediënten) aan de bureu, om hen hiermee op de hoogte te brengen van het feit, dat haar dochter nu door een belofte gebonden is.

Nu de jongen bij zijn a.s. schoonouders vertoeft, ligt de verantwoordelijkheid van het feest geheel en al bij de ouders van het meisje. Dag en nacht heerst er in het huis van het meisje grote drukte, de familieleden en de bureu helpen zoveel mogelijk om het feest goed te doen slagen. Koekjes worden gebakken, uitnodigingsbrieven worden geschreven, het huis versierd; kortom men doet

alles voor het feest. Een week vóór het feest, mag het meisje nauwelijks buitenshuis komen (dipingit). Elke avond wordt het meisje met „wedak” ingesmeerd (diloeloer) om te zorgen, dat op de dag van het feest, zij er schitterend uit zal zien. 's Morgens en 's avonds moet ze „djamoe” drinken om gezond te blijven; meestal mag ze ook niet te veel eten, om een beetje slank te zijn.

De dag voor het huwelijk wordt de bruid door een „schoonheidsspecialiste” onder handen genomen: haar wenkbrauwen worden geschoren. De vrouw, die dat doet heet „toekang hias”. Het loon hiervoor is niet zo groot en bestaat slechts uit: 5 katie's rijst, in een rijstmand (bokor), waarop een hele of een halve klapper; 1 blokje suiker, een ei en „dja-wadah” (fijn gestamppte kleefrijst) en geld: f 0.50 of f 0.75. Bij de meergegoeden ook nog: „roeroedjekan” en „boembœ”, voor het koken gereed gemaakt en ingepakt.

Bij mensen, die de oude zeden nog volgen, gebeurt op die dag het „ngeujeuk seureuh”, wat betekent: midden in het huis spreidt men een gestreepte sarong (kasangdjinem); daarop plaatst men een presenteerblad, bevattende de boven bedoelde sirihbladeren, kalk, gambir enz. Rondom bevinden zich 7 in klapperolie gedrenkte pitten, die ook overdag blijven doorbranden. Verder is er nog een kom, gevuld met „beras”, die vermengd is met stukjes „koneng” en klein geld. Verder legt men er bij een rauw ei, „ramboe”, „haropat” en weefgereedschap, een kendi met water gevuld, „batoe pipisan” met „laki” (rol) waarmee men de kruiden fijn wrijft, een bokor met water en 7 soorten bloemen, wat klein geld, kleren van de bruid en de bruidegom, die ze op de huwelijksdag zullen dragen.

Om deze dingen zitten oude vrouwen; jonge meisjes mogen er niet bij zitten; ze moeten zich tevreden stellen met er naar te kijken! Voordat men met het opstellen dezer zaken begint, wordt eerst wierook gebrand en een koranspreuk opge-

zegd; is men hiermee klaar dan gaan de oude vrouwen aan het werk. Iedere vrouw neemt uit het sirihstel 2 bladeren sirih; ze worden met de binnenzijden op elkaar gelegd, daarna maken ze ervan een rolletje. Vastgemaakt met de „ramboe”, heet dit: „loengkoen”. Deze rolletjes leggen ze op het presenteerblad. Al deze dingen, worden bij elkaar gedaan, en er wordt wit goed over uitgespreid. Bruid en bruidegom, eenvoudig gekleed, moeten nu tegenover elkaar zitten met het overdekte presenteerblad in het midden.

Een hiervoor aangewezen persoon (toekang hias) neemt het wrijfblok en de rol, en prevelt dan wat (ngadoa); daarna neemt ze de rol en hiermee raakt ze de overdekte rolletjes aan; bruid en bruidegom moeten nu zonder aarzelen iets van onder het witte kleed weghalen. De aanwezigen lachen en zijn er erg benieuwd naar wat ze te voorschijn brengen. Volgens het bijgeloof kan men nl. uit die dingen opmaken, waarmee man en vrouw later de kost zullen verdienen. Haalt men er rijst uit, dan moeten de man en de vrouw in rijst handelen enz. . . .

Als teken, dat het „ngeujeuk seureuh” voorbij is, laat men een geweer afschieten of vuurwerk aansteken.

In andere streken geschiedt het „ngeujeuk seureuh” als volgt: Men stelle zich voor, datzelfde hoopje kleine dingen en de aanwezigen. De „toekang hias” zegt, dat zij namens de ouders van de bruid het meisje door middel van „ngeujeuk seureuh” aan den zoon van een zekere A. verbinden zal, zij hoopt dat bruid en bruidegom gelukkig zullen leven enz. . . . Een man, die reeds op leeftijd is, brandt nu, al prevelende, wierook; de aanwezigen moeten ook een klein beetje er van branden. Hier gebruikt men geen „loengkoen”; bruid en bruidegom gaan direct tegenover elkaar zitten. De „toekang hias” neemt nu een eindje draad, man en vrouw moeten elk een einde pakken en trekken, tot de

draad breekt. Daarna neemt de „paradji” de stamper, gaat prevelen en begint in het rijstblok twee of drie keren te stampen; ook de aanwezigen, zomede de bruid en bruidegom moeten dat doen. Weer moeten bruid en bruidegom tegenover elkaar zitten met tussen hen in een kommetje gevuld met water en 7 soorten bloemen. Soms bevinden zich in de kom nog andere dingen o.a. centen en kruiden, zoals: „panglaj”, „koneng”, alle fijngesneden, „handjoeang”, „kamoening” en „djawerkotok”-blad.

Wat het geld betreft, het aantal geldstukken is evenredig aan de „naktoe” van de geboortedag van het meisje of ook aan het totaal aantal letters van de namen van den jongen en van het meisje; dit heet „repok”. Men is vrij in zijn keuze van de geldstukken; grotendeels hangt dit af van de „paradji”, want het doel is eender, n.l. te hopen dat bruid en bruidegom in de toekomst gelukkig zullen leven. Het gebeurt wel eens, dat de ouders van den jongen nog f 1.— of f 2,50 extra in de kom doen. Bruid en bruidegom moeten nu een flinke greep doen in de kom; wie er het meeste geld uithaalt, die is in de toekomst de gelukbrenger. Het geld, dat ze beiden uit de kom gehaald hebben, wordt bij elkaar gedaan, en bewaard in een zakje (kandjoet koendang); ’t mag nooit eruit gehaald worden, integendeel, men moet er telkens bij doen. Wat er nog in de kom overblijft, wordt aan de „paradji” gegeven.

Hierna is het „ngeujeuk seureuh” afgelopen. De vrouwen gaan nog niet naar huis, daar ze de sirihbladeren eerst moeten verdelen; die worden opgerold en aan de burens gegeven. Wat er dan nog overblijft van de sirih en de ingrediënten wordt bij een viersprong weggegooid, of aan de naib gegeven na de trouwplechtigheid. Andere dingen, zoals: rijst vermengd met koneng, geld, ei, kendi, weefgereedschap, wrijfsteen, enz . . . . . worden bewaard tot na

het huwelijk. In dit geval ontbreekt dus de „loengkoen”; daarvoor in de plaats komt de draad, die stukgetrokken moet worden.

Welk doel hadden de ouders vroeger om voor het huwelijk ’t „ngeujeuk seureuh” te doen gebeuren? Het „ngeujeuk seureuh” is eigenlijk zowel voor den jongen als voor het meisje een symbool. Het woord „ngeujeuk” betekent: vasthouden of wel steunen, d.w.z. dat man en vrouw in latere dagen elkaar met raad en daad zullen bijstaan, het huwelijk een ware harmonie zal zijn.

Dit is gesymboliseerd door de bladeren van de sirih, die een slingerplant is en overal steun zoekt. Sirih wordt bovendien dagelijks door de vrouwen gebruikt, waar ze ook zijn, zelfs op reis. Met de symboliek der sirihbladeren bij het „njeureuhan” wil men mede te kennen geven, dat man en vrouw in het huwelijksleven onontbeerlijk voor elkaar zijn, gelijk sirih voor de vrouw. Een heel oude spreuk verkondigt: Het hindert niet, of je een dag niet eet, als je maar sirih mag kauwen. In de vastenmaand hoort men vrouwen dikwijls zeggen: „Eetlust heb ik niet, wel een grote drang om sirih te kauwen”. Uit het bovenstaande kan men opmaken, dat sirih een belangrijke rol speelt in het leven van een mensch.

Diverse woorden, dit hetzij direct, hetzij indirect met het huwelijk te maken hebben, brengt men in verband met het woord „seureuh”. Een maagd noemt men „beubeureuh”; een die reeds getrouwd is „geureuha”; bij het werkwoord „reureuh”, dat uitrusten betekent, denkt men aan de zielerust die van het huwelijk uitgaat. Wanneer het meisje zijn vrouw (geureuha) is, verbiedt zij (ngageunggeureuhkeun) haar man, wanneer deze de slechte weg op wil gaan; de man, die dit verkeerd opvat zegt, dat ze hem niets gunt (toekang ngageunggeureuhkeun) enz.

Bij het „loengkoen”-maken worden

de sirihbladeren 2 aan 2 opgerold. Dit heeft te betekenen, dat de twee candidaatchtgenoten, die voordien wildvreemden voor elkaar zijn, door het „ngeujeuk seureuh” tot elkaar zijn gebracht.

Waarom wordt die „loengkoen” vastgemaakt door „ramboe”? „Ramboe” zijn de draden die overblijven na het weven; geroutineerde weefsters kunnen van deze restantjes ook iets maken. Dit heeft ook zijn eigen betekenis. Het is een bewijs voor den man en de schoonouders, dat het meisje zuinig en vlijtig is. Hieruit is een uitdrukking ontstaan: „Awewe noe seungkeur ngeujeuk, ramboena oge nepi ka djadi samping”. Meisjes, die ijverig en flink zijn, kunnen van „ramboe” zelfs sarongs weven.

Vandaar, dat bij het „ngeujeuk seureuh” altijd een geweven sarong, plus „ramboe” vereist worden, als symbool van de ijver van het meisje. Bij het „ngeujeuk seureuh”, zonder die „loengkoen”, komt daarvoor in de plaats de draad, aan welks uiteinden man en vrouw moeten trekken, tot die breekt, opdat ze niet van elkaar zullen scheiden; dit is door het breken van de draad reeds afgewend.

En nu wat betreft het stampen in het rijstblok. Het blok is de plaats, waar men de rijst ontbolstert om die wit te krijgen. Men wil hiermede zeggen, dat het hart der echtgenoten vanaf dat ogenblik, even wit en rein moet zijn als de „beras” in het blok.

Het weghalen van het geld uit de kom met water, waarin zich ook 7 soorten bloemen bevinden, heeft de volgende symboliek.

Geld betekent rijkdom, of iets dat van grote waarde is in de wereld; water is iets fris; ’t duidt kalmte of geduld aan. De zeven soorten bloemen hebben betrekking op ons doen en laten, dat een gevolg is van de reacties der 7 „ma’anis” t.w. het gevoel, het gezicht, het gehoor, de smaak enz.

Man en vrouw moeten eerlijk zijn, vandaar, dat er zich in de kom twee „tektek”

bevinden. Dit betekent: Man en vrouw moeten zo kunnen leven, dat ze het nodige niet hoeven te ontberen (diantekkeun). Zelfs zo, dat ze met een beetje meer goede wil, ook anderen kunnen helpen. Vandaar dat ze in de kom ook nog „djawer-kotok” doen, een blad, dat tegen alle ziekten gebruikt wordt.

Zoveel hebben wij, Inheemsen, nodig voor een huwelijk; elk ding heeft zijn eigen symbolische betekenis, en daaraan ontlene we de regels, die toegepast moeten worden.

In deze moderne tijd, nu alles veranderd wordt, raken de oude zeden en gewoonten in onbruik o.a. het „ngeujeuk seureuh”; in de kampongs treft men het soms nog wel eens aan, doch alleen bij de meergegoeden; de minvermogenden kunnen dit niet doen, daar men zoveel dingen ervoor nodig heeft.

* *

Nu breekt de tijd aan, van de trouwplechtigheid. Bruid en bruidegom moeten zich eenvoudig kleden, dus niet met de schitterende kleding voor de optocht. Zij gaan nu naar de missigit, doch bij de vermogenden wordt de pengoeloe ook wel thuis geroepen.

Zijn allen present: bruid en bruidegom en wali, de pengoeloe met de getuigen, dan begint het „ngarapalan” d.i. de huwelijksinzegening. Hiermede is de feitelijke plechtigheid ten einde. Hierbij moet de bruidegom „maskawin” betalen: dit is voor de vrouw, daar ze toestemt. Vroeger, wanneer de pengoeloe of naib vroeg, hoe groot die „maskawin” was, zei men „doea real sasoekoe”, maar daar de meesten dit niet meer begrijpen, verandert men dat in f 5.— Dit is het minste: Soms betaalt men 100 rijksdaalders of meer; dit hangt ervan af tot welke familie men behoort. Het maskawin geschiedt van geslacht op geslacht; vandaar dat hieraan de uitdrukking ontleend wordt: „Toeroenan si Anoe mah maskawinna oge saratoes ringgit

(atanapi saratoes roepia)". D.w.z. de afstammelingen van A. hebben de traditie van een „maskawin" (bruidsschat) van 100 rijksdaalder (of 100 gulden).

Hoewel de adat de „maskawin" voorschrijft, gebeurt het toch wel bij de plechtigheid, dat de bruidegom zegt dat de „maskawin" door hem niet contant zal worden betaald. Dat gebeurt echter zelden. Voor het huwelijk wordt hierop niet zo streng gelet, daar de man toch betalen kan, wanneer hij het wil; soms hoort men ook zeggen: „dibajar koe berekat oge atanapi dianteur ka tjai, parantos poenah" (de schuld is voldaan wanneer men ze met bruiloftstractatie betaalt of wanneer men de vrouw naar de badkamer begeleidt).

Zelden dwingt men den man tot betaling en bovendien geldt hiervoor de ouderwetse uitdrukking: het is niet goed voor een vrouw om „maskawin" te eisen van haar man of van dat maskawingeld te profiteren, daar anders haar geluk op haar man overgaat. Door de Soendanezen wordt dit „maskawin" niet zo zeer geëist, daar hun bijgeloof het verbiedt. Het gevolg hiervan is, dat als de man niet betaalt, de vrouw het ook niet vraagt. Wanneer b. v. iemand een aanklacht wil indienen over dit „maskawin", dan zegt men plagenderwijs: Mijn voorouders hebben nooit een aanklacht over „maskawin" ingediend, en mijn nakomelingen zullen dit evenmin doen, want dat brengt je toch geen geluk, je leven lang.

Al is dit het geval, eerlijke mannen voelen zich toch door deze schuld ter neer gedrukt, want sommige ouderwetse lui zeggen wel eens: „zo je geen maskawin betaalt, zul je later niet gemakkelijk kunnen ontslapen". Wanneer iemand met veel moeite sterven zal, dan hoort men in de dessa wel eens zeggen: „Misschien heeft hij nog geen maskawin betaald". Daartegenover hoort men de vrouw wel zeggen „denk niet al te veel aan je „maskawin", want nu

zullen we daarvan „sidekah" houden"; andersom, wanneer de vrouw heen zal gaan: „Denk niet al te veel aan je maskawin, want hier gaat het om je eerlijkheid en je zuiver geweten".

Komen bruid en bruidegom van de missigit, dan worden ze door een hiervoor geschikte persoon al zingende „disawer" d.i. bestrooid met klein geld in beras met fijngesneden „koneng temen" gedaan. Tijdens het „disawer" houdt men, al is het ook nog zo koel, een pajong boven hen en het lied, dat de „toekang njawer" hierbij zingt, is geen gewoon lied, maar een lied vol betekenis, vol raad en waarschuwingen voor bruid en bruidegom, hoe ze moeten leven enz.... Dat men hiervoor klein geld, beras en fijngesneden koenir bezigt, heeft weer zijn eigen betekenis: Rijst is van grote waarde, want daar kan men van leven. Geld is rijkdom, of iets van grote waarde. Koenir slaat op een goed leven. d.w.z. dat men het nodige niet behoeft te ontberen (koneng temen). Al is dit voorgeschreven toch moet men niet verkeerd handelen b.v. doorniet eerlijk de kost te verdienen; men moet de goede weg blijven bewandelen. Vandaar dat men bij het „njawer" boven de echtelieden een pajong houdt.

De wijze, waarop men dit sawerlied samenstelt, is niet aan regels gebonden; soms rijmt het en soms ook niet.

D a n g d a n g g o e l a .

„Agoeng-agoeng ka noe sami linggih, rek noehoenkeun paidin sakedap, koering njelang heula njawer, samemeh toeng sangoe, ngaboehoengah maroerangkalih, metakeun karasmenan, tata ti karoehoen, malak-mandar djadi pedah, piwoeroekna ka panganten djaler istri, sakieu piwoeroekna", wat betekent:

Welkom aan alle aanwezigen, ik vraag Uw toestemming of ik, voordat U gaat dineren, „njawer" mag, om de kinderen blij te maken, volgens de adat van onze voorouders: Het is te hopen, dat bruid en bruidegom uit het lied voordeel kunnen trekken.

S i l i h - a s i h.

Dangoekeun koe batoer-batoer,
repeh oelah loba tjatoer,
ieu rek matja pitoetoer,
beunang ki Boedjangga ngatoer.

Koering njoehoenkeun panaksen,
ka noe lalinggih karoesen,
rek njawer ngawoer-ngawoer sen,
ka baroedak rek meresen.

Hajoe baroedak poeloengan,
peser pasihan doenoengan,
masing djadi kaelingan,
doakeun ti kaanggangan.

Metakeun kias tarekah,
noe hadjat sedja sidekah,
soeganna djadi berekah,
ka penganten anjar nikah.

Koer, hajam kadieu ngapoeng,
anoe walagri noe rimpoeng,
patjokan beas sing rampoeng,
pasesaan tina tipoeng.

Geura areusian telih,
awak sing lintoeh sing poelih,
geus seubeuh geura arampih,
bari ngeunah-ngeunah galih.

Malak-mandar maneh bisa,
ngadjoengdjoeng oerang manoesa,
noenoehoen ka Noe Kawasa,
sing djaoeh tina nalangsa.

Astagirolah hal alim,
ngahatoerkeun salam-talim,
ka noe lalinggih para alim,
anoe djadi ahli malim.

Koering njoehoenkeun panaksen,
rek mitoetoer ka panganten,
ambrih pamegetna geten,
istrina ngesto toelaten.

Ngaheulakeun moeroek istri,
piwoeroek teroes djeung santri,
soeganna djadi pamatri,
pikeun doeriatna istri.

Njai, iboe ngadjimatan,
keur njingkirkeun kakoesoetan,
tjangreud sing djadi ingetan,
ambrih langsoeng kanimatan.

Doemeh njai enggeus benten,
tadi mah ngan ngoeroes manten,
ajeuna mah saban dinten,
koedoe singer henteu kinten.

Vertaling :

E l k a a r - l i e f h e b b e n.

Luister goed, gij aanwezigen,
stilte, geen woord worde geuit,
ik zal U iets gewichtigs voorlezen,
samengesteld door een groot dichter.

Ik vraag U allen beleefd,
of allen mijn getuigen willen
zijn bij dit „njawer”.
ik wil de kinderen met centen blij maken.

Kom, kinderen, laten we de centen op-
rapen,
geld door den meester gegeven,
als souvenir aan het bruidspaar
op het welzijn van de jonggehuwden.

De oude adat toepassen,
„sidekah”, met hart en ziel iets geven,
aan alle feestgenoten,
ter ere van bruid en bruidegom.

Kippen, komen jullie eens even hier,
mismaakte en gezonde,
pikt deze beras op,
resten van meel.

Vult jullie magen zooveel je kunt,
opdat jullie dik en gezond worden;
zijn jullie verzadigd,
gaat dan terug en denkt over iets leuks.

Het is te hopen, dat jullie,
voor ons mensen het beste wensen,
de zegen van god afsmecken,
opdat wij bevrijd zullen zijn van ellende.

God zij genadig!
ik verwelkom,
alle aanwezigen,
zomede alle vromen.

Ik vraag Uw toestemming,
daar ik bruid en bruidegom raad wil
geven,
opdat de man goed zal zijn,
voor zijn vrouw en omgekeerd.

Eerst komt de bruid aan de beurt ;
raad, die ter harte moet genomen worden.
wie weet, of 't U niet van pas komt
in Uw later leven.

Meisje, luister naar je moeder,
en onthoud haar raad
om alle onenigheid te vermijden,
en wel tevreden te zijn.

Meisje vroeger had je voor niemand te
zorgen,
maar nu moet je dubbel ijverig zijn,
elke dag weer,
daar je plicht je roept enz.

Als het lied uit is, dat bestemd is voor
de vrouw, volgt het lied voor den man:

S i n o m.

Ama ajeuna miwoelang, geus parantos,
moeroek istri, ajeuna pindah ka oedjang,
moenggoeh wadjibna lalaki, ngareng-
koehna ka istri koemaha woeroek ti ka-
oem, basa waktue dirapalan, eta masing
djadi ati, nja milampah koedoe eling
sapandjangna.

S i l i h - A s i h.

Ajeuna kantoen mitjanten,
ka pameget anoe santen,
asep agoeng pangapoenten,
mangga dangoekeun koe mantan,

Pedah asep enggeus beda,
tadi mah djalma ngadoeda,
ajeuna mah boga banda,
anoe beurat kana dada.

Geura tjangreud woeroek embah,
sing pageuh oelah barobah,
loemajan keur nambah, nambah,
elmoe bangsa labab-roembah.

Pedah asep enggeus boga,
istri anoe ngabadega,
tapi hanteu make harga,
maskawin ge teu sajaga.

Maneh masing lantip naker,
istri koe oerang dikeker,
tapi maneh koedoe tjangker,
oelah sok njieun kasoekeur.

Oelah ngandar anak deungeun,
koedoe ngateur patineungeun,
atina sina senangeun,
oelah djoewet djeung bingoengeun.

Dina manah oelah belet,
masing roentoet raket goelet,
oelah djaralat-djerelet,
koe hoekoem tangtoe kapilet.

Miara noeroetkeun sara,
oelah arek sambewara,
loeloes djeung hoekoem nagara,
noe geus dipatoeh dikira.

Moen aja ka teu panoedjoe,
sing asak timbang taradjoe,
woeroekan sing leukeun padjoe,
laoen² oge madjoe.

Oelah barangasan njogok,
saoetak-saeutik haok,
tangtoe garwa djadi kagok,
toengtoengna sagala mogok.

Soemawon hampang panangan,
tjatjabok djeung nampilingan,
eta teh banget larangan,
tiwas malih ka sorangan.

Vertaling :

S i n o m.

Je vader, heeft de vrouw reeds raad
gegeven en nu ben jij aan de beurt,
verzaak niet je plicht jegens je vrouw,
zoals die bij het „ngarapalan” voorge-
schreven is. Bij alles wat je doet, moet
je aan de gevolgen denken.

Elkaar liefhebben

Nu komt u aan die beurt,
jongeling,
vergeef me
en luister goed.

Nu heb je een andere levenswijze,
eerst was je vrijgezel,
maar nu heb je iets van grote waarde,
dat je goed moet behandelen.

Onthoud de raad van je grootvader,
neem die ter harte,
het zal je heus geen kwaad doen,
integendeel, hierdoor heb je meer kennis.

Mijn zoon, nu ben je gelukkig,
daar een vrouw bereid is je op je levens-
weg te vergezellen.
en toch vraagt ze hiervoor geen loon,
zelfs het „maskawin” heb je niet gereed.

Je moet goed en verstandig handelen,
goed op je vrouw letten,
maar doe dit ook goed,
opdat er geen tweedracht ontstaat.

Je mag haar niet hard behandelen,
Niets mag je in je hart koesteren,
wat tegen haar is,
Want het geloof verbiedt jou dat.

Je tong goed in bedwang houden;
overschrijd de wet niet;
mocht ze iets verkeerd doen,
wijs haar de rechte weg.

Maar wordt hierom niet boos,
En ook geen scherpe woorden gebruiken,
en niet direct opvliegen,
want hierdoor kun je niets bereiken.

Voor al niet hardhandig zijn, hoor;
haar in het gezicht of om de oren slaan,
dat is streng verboden,
dat zal je heus geen geluk brengen.

Enz. enz. tot het uit is. Zijn deze
twee liederen uitgezongen, dan volgt
een ander, bij wijze van welkomstgroet
aan alle aanwezigen.

Kinanti.

Tjepil kasangsangan tandjoeng, doe-
noengan bagea soemping, Tjikoer djang-
koeng pamoeraän, anaking paralaj teuing,
Toetoet leuweung keong reuma, saoe-
mangga geura gek tjalik.

Dit couplet bestaat uit zinnen, die
een „sindiran” vormen van wat men te
kennen wil geven. „Tjepil kasangsangan
tandjoeng” slaat op het in de volgende
zin voorkomende woord „soemping”.
Immers „soemping” (komen) heeft
dezelfde klanken als het woord „soesoem-
ping”, d. i. iets, dat men als versiering
draagt boven het oor. De tandjoengbloem,
die aan het oor wordt gedragen, z. a.
bedoeld wordt in de eerste zin van het
couplet, is ook een „soesoemping”. Op
deze manier wil men dus middels het
uiten van de eerste zin, de verwelko-
ming „doenoengan bagea soemping”,
in de tweede zin vervat, aankondigen.

De derde zin slaat op de vierde. Met
„tjikoer djangkoeng” wordt „panglaj”
bedoeld. En dit woord „panglaj” moet
weer op een ander woord in de vol-
gende zin slaan, dat dezelfde klanken
heeft, en dat is in dit geval het woord
„paralaj” (moet). Men vindt deze zelfde
aardigheid in de vijfde en zesde zin
terug. Met „toetoet leuweung keong
reuma” wordt bedoeld de „tenggek”
(slak). Dit slaat weer op het woordje
„gek” in de daaropvolgende zin, waar-
mede wordt te kennen gegeven, dat
men verzocht wordt te gaan zitten.

De eerste, derde en vijfde zin geven dus
verhuld hetzelfde weer als de tweede, vier-
de en zesde zin, welke feitelijk de in-
houd vormen van hetgeen gezegd wordt.

Vertaling:

Kinanti.

Aan Uw oor hangt een tandjoengbloem,
neem plaats mijn meester, „tjikoer djang-
koeng” (soort kruid) dat men uitspuwt,
gij zijt zo moe, een bosslak en een
hoema-slak, neem toch plaats.

Zo luidt de „sawer” van vroeger.
De tegenwoordige „sawer” luidt als volgt :

K i n a n t i.

Poen sapoen amit paraloen, ka batara ka batari. noe diloehoer noe dihandap, noe ngageugeuh boemi langit, di boeana pantja tengah, noe ngadjaring beurang peuting.

Kaoela amit paraloen, nitiskeun kandoengan ati, medarkeun kandoengan rasa, marepeh hiroep-hoerip, papaes pamageuh rasa, pamoengkoes ati birahi.

Neda agoeng nja tawakoep, hampoera noe tjaralik, darana dagoan heula, mokaha kesel saeutik, regepkeun koe sadajana, sepoeh anom menak koering.

Sedja noetoerkeun piwoeroek. kawiatan koe pribadi, ngagenten iboe-ramana, heulakeun panganten istri njai eulis kembang sotja, tekanan beurang djeung peuting.

Ka tjaroge masing toehoe, mipangeran lahir-batin, toeroet soegri parentahna, singkiran soengkan soekingki, peupeudjeuh rek ngabatoeah bisi kasibat kabadi.

Sing djaoeh tina salingkoeh, malar djadi repeh rapih, ka sanak kadang sing djembar, miasih ka koela wargi, bakti hormat djeung tilawat, oelah kendat masing meudjit.

Roentoet djeung batoer salemboer, rapih djeung saeusi boemi, welas manah ka sasama, papagon dawoeh Nabi, malar natrat noegrahana, karamat agama Soetji,

Pajoengna djembar rahajoe, pipilis pamager sari, pageuh galih katadjian, tadji awit aki rabi, hiap kari pamegetna agoes pepeninging ati.

Datang oega tjoendoek waktoe, katitih katarik toelis, oedjang dikawasa moerba, nangtajoengan beurang peuting, wadjib mangkoe ngasoeuh garwa, mikadeudeuh ngaping-ngaping.

Ka garwa sing asak maloem, pangger mageuhan kadali, lamoen garwa pareng salah woeroekan koe boedi manis, oelah dihoak disentak, bisi mangpaoeng moeringis.

Pameget sing koekoeh pengkoeh, oelah lamo ngoembar biwir, sakedak-sakedik talak, bisi kadoehoeng diahir, harempoj ngaroemanggasaj, loempoeh dipeureuh kapeurih.

Koedoe emoet ka pitoetoer, titisan pantjoeran awit, oerang tedak Padjadjaran, djadjar bodjo djeung salaki, dajehna Galih Pakoean, pakoe pageuk galih asih.

Mapan ratoenakatjeloek, kawentar Sang Siliwangi, silih asih samistina, tjalik djadjar pakoe adji, djedjer teka reuaj, titisan djatining asih.

Noewoen moendoer ti tjoematoer, pandjang moen tetek diwintjik, saeutik tiba patrina, djadi toembaling paripih, bisi kesel noe ngantosan, soemangga geura linggih.

Vertaling :

K i n a n t i.

Vergeef me, Gij, die zich boven en beneden ons bevindt, Schepper van hemel en aarde, die dag en nacht over ons waakt.

Vergeef mij, dat ik op dit oogenblik mijn hart ontsluit en zeg, wat ik reeds zo lang met me omdraag.

Laat uw barmhartigheid ook voor mij gelden en jullie luisteraars, vergeeft mij, hebt wat geduld en luistert een oogenblikje naar mij.

Ik wil de jonggetrouwen raad geven, naar eigen ondervinding, in de plaats van hun ouders. Eerst komt de bruid aan de beurt ; luister goed meisje : Wees oprecht jegens je man en neem zijn wénken ter harte.

Lieg hem nooit voor, want hierdoor ontstaat tweedracht, leef kalm naast je familieleden en zoek nooit onenigheid.

Ga vriendschappelijk om, zowel met je huisgenoten als met je burens; heb medelijden met de armen en help de mensen, die hulp nodig hebben; dat schrijft onze profeet ons voor.

Groot zal de bescherming zijn; deze zal je geloof niet wankelmoedig maken, integendeel een steun voor jou zijn. Een nu kom jij, mijn zoon, aan de beurt. De tijd is aangebroken, dat jij, mijn zoon, zorg draagt voor je vrouw. Jegens je vrouw moet je lankmoedig zijn, vergeef haar haar fouten; wordt niet direct boos over haar tekortkomingen.

Jij bent een man, wees sterk en flink; toon dat je een van de zonen bent van Padjadjaran met als hoofdstad Galih Pakoan, wat standvastigheid betekent. De beroemde vorst is toch Siliwangi, hiervan leid je „silih asih” (d. i. elkaar liefhebben) af, wees niet wankelmoedig in je geloof.

Ik zal hiermee maar eindigen, daar het anders voor U te lang zou zijn, neemt toch plaats en vermaakt u zich”.

Tot zover de algemeen gebruikte „sawer”. Na het „disawer” moet de bruid op de trap van het huis „haropat” stokjes (nerven van arenblad) vasthouden en de bruidegom een lampje met 7 pitten. Bij de prijaji's wordt de lamp met 7 pitten vervangen door kaarsen. Bruid en bruidegom moeten tegenover elkaar staan en de 7 stokjes worden door de bruid verbrand; daarna geeft men de bruid een kendi met water gevuld. Dicht bij de trap zet men klaar 1 ei en 1 elekan (soort karaf), staande op een wrijfsteen; de bruidegom moet tegen die twee dingen trappen. Met één trap moet het ei gebroken en de elekan omgegooid worden. Na het breken van het ei wast de bruid de voeten van de bruidegom met het kendi-water; waarna ze de lege kendi stukgooit.

Daarna gaan ze gearmd de voorgalerij binnen. Voor de ingang zet men een „pakara” (weefstoel) klaar voor het ge-

bruik. Ze moeten, hoewel het geloof dat anders verbiedt, er over heen stappen; voor deze gebeurtenis is dat wel geoorloofd. De vrouw gaat dan alleen naar binnen en de bruidegom blijft alleen achter, waarna men de deur sluit. De bruidegom moet nu eigenlijk zelf op de deur kloppen om zo toegang te vragen aan de bruid, maar daar bruid en bruidegom natuurlijk verlegen zijn, laat men dit gewoonlijk aan een bekwaam persoon over.

Als er voor de bruid geen vervangster is, dan neemt men gewoonlijk hiervoor een man, die een enigszins fijne stem heeft. Deze plechtigheid heet „boekapintoe”. Dit woord hebben ze uit het Maleis overgenomen, vandaar dat in Zuid Priangan, de antwoorden op dit „boekapintoe” ook Maleis zijn.

Maar op andere plaatsen gebeurt het gewoon in het Soendanees. Op plaatsen waar nog oudere gebruiken gangbaar zijn, zoals op Goenoeng Segra in de desa Goedawang, onderdistrict Bantarsari, afdeling Tegal, waar de mensen evenals de Badoeys leven, zegt men dit „boekapintoe” eveneens in het Soendanees, maar het geschiedt op geheel andere wijze.

Bruidegom van buiten: Spada, mag ik even uitrusten.

Bruid van binnen: Geen tijd om gasten te ontvangen.

Bruidegom: Ik vraag naar de gastvrouw.

Bruid: Ik ben geen slak.

Bruidegom: Ik vraag naar de gastvrouw.

Bruid: Ik ben geen worm.

Bruidegom: Ik vraag naar degene die as heeft.

Bruid: Ik ben geen kruimel.

Bruidegom: Ik vraag naar de eigenares van het paleis. (padaleman).

Bruid: Hier hebt U een gedeng (bos) padi en neem plaats.

Dan wordt de deur geopend en de bruidegom komt binnen.

In het antwoord op de laatste vraag moet het woord „sabawan” voorkomen, hetgeen een synoniem is van het woord „sasanga” d.i. een bosje. Hiermee wordt „soemangga” te kennen gegeven, hetgeen „welkom” betekent.

Zo zijn de bijzonderheden van het „boekapintoe” bij de ouderwetse Soendanezen, maar bij ons gebruiken ze over het algemeen hiervoor een lied. Bruid en bruidegom geven al zingende om beurten elkaar antwoord; de rangschikking van het lied hangt af van den schrijver ervan.

Allereerst moet de bruidegom op de deur tikken: tik, tik, tik.

Direct antwoordt men van binnen door middel van een lied:

D a n g d a n g o e l a.

Saha eta noe koemawani, ngetrok lawang
djin atawa djalma, moen djalma rek
maksoed naon, naha kitoe nja lakoe,
kawas djalma noe koerang boedi, mi-
lampah soeba sita, lir noe koerang elmoe,
djeung sampean oerang mana, bandjar
karang pamidangan lemboer matoeh
geusan ngantjik, naon noe disedja.

Vertaling :

Wie durft zo op de deur te kloppen?
Is het een mens of een geest?
Als het een mens is, wat verlangt U?
Waarom handelt U op die wijze, net of
gij niet opgevoed zijt, om zo ruw te
handelen en vanwaar komt U? Wat
wilt U eigenlijk?

Tembal panganten lalaki ti loear :
Adoeh njai moestika awaking, kembang
njawa djimat raga engkang, poepoedjan
djadi poepoeden, naha njai bet kitoe,
kawas-kawas noe geus lali, kapan ieu
teh engkang, bet sageuj kapalsoe, nja
taroge njai tea, anoe bade sessorah
boemela pati, nitipkeun raga soekma.

Vertaling :

De bruidegom van buiten :

O, jij, mijn lieveling, waarom doe je
me dit leed aan; ben je het vergeten,
ik ben toch je man.

Tjeuk awewe ti djero :

Masja alloh heunteu njana teuing, karah
abdi geuning kasamaran, boro ngemong
soegal songong, ngoembar oetjap dila-
djoer, koe teu sangka tjitjipatan ati,
soegan teh sanes engkang, goesti abdi
estoe, sembaheun sapapaosna, noewoen
agoeng tawakoep, djembar pangaksami,
roemaos kaleptan.

Vertaling :

De bruid van binnen :

O, zijt gij dat, vergeef me mijn ruw-
heid; ik wist heus niet, dat U het was :
Moge God mij mijn tekortkoming
vergeven.

Tjeuk lalaki noe ti loear :

Djimat engkang ndoeh deudeuh eulis,
montong djadi kaseberan manah, aja
gedering pangraos, menggah poen eng-
kang estoe, ngahaksami lahir djeung ba-
tin, lidas taja tilasna, diloentoer paraloen.
Sareng njai kalepatan, leres bae bok
bilih noe njiliwoeri, anoe rek nga-
rantjana.

Vertaling :

De bruidegom :

Mijn lieveling denk er maar niet meer
aan, ik vergeef je van ganser harte :
Trouwens je hebt goed gedaan, hoor :
Want, wie weet, ook een ander had in
plaats van mij kunnen komen.

Tjeuk awewe ti djero :

Lah doenoengan radja pamor ati, rewoe
laksa sembah kanoehoenan, nampi pang-
bobot pangajon. engkang teresna estoe,
djembar manah mirah pangasih, ngaha-
poenten noe lepat, katampi kasoehoen,
kateda kalingga moerda, na koe naon
atoeh pimaleseun abdi, tawising ka-
setijaan.

Vertaling :

De bruid :

O, mijn meester, dank, duizend maal dank voor Uw vergevingsgezindheid ; wat zijt gij toch barmhartig ; gij vergeeft me en houdt van mij ; dank, nogmaals dank.

Tjeuk lalaki noe ti loear :

Lisan njai mantak tis nitis, ninggang hate moengah soemarabah, metot kakangenings sono, matak gioeng ngalimboeng, tjik doenoengan tong lami teuing, enggalkeun boeka lawang, engkang kesel noenggoe sing nimbang ka noe bingbang, liwoeng ati koe hajang patepang djeung njai, honeng taja bandingna.

Vertaling :

De bruidegom :

Je woorden zijn net balsem voor mij ; zij maken het verlangen om bij jou te zijn des te groter. Open nu de deur ; laat me niet te lang wachten, ik voel me zo eenzaam.

Tjeuk awewe ti djero.

Laksa keti pangasih katampi, amoeng moegi enggang masing sabar, moegi oelah gendoe raos, reh abdi masih binggoeng, saopami teu aja pertawis, sahna katresnaan, malih na ti kitoe, hajang nganggo pasanggoepan, ngarah abdi teteg soemembah migoesti, pikir teu ngalongkewang.

Vertaling :

De bruid :

Ik dank U voor uw goedheid, maar wees geduldig, handel niet al te haastig ; gij hebt me al uw liefde gegeven, maar ik ben er nog niet tevreden mee. Ik wil een bewijs hebben, dat ik in U m'n ware meester zie.

Tjeuk lalaki noe ti loear :

Tobat enoeng na talete teuing, masih

keneh tjangtjaja ka engkang, sageuj deui rek ngabohong, engkang narohkeun oemoer, goerat batoe teu lantja-lintji, doepi hal perdjandjian, saksina jang Agoeng engkang pasrah ka pangersa, srangege moal soeroep wantji lingsir, soemangga pintoe boeka.

Vertaling :

De bruidegom :

Och, lieveling, wat ben je toch nauwlettend, je gelooft en vertrouwt mij niet. Verbeeld je, dat ik onwaar zou zijn, mijn leven staat er borg voor.. God de almachtige is daarvoor mijn getuige, doe open de deur tik. tik. . . . .

Hij tikt weer op de deur, tegelijk de aanhef van de sjahadat (Kor'an-spreuk) zeggende : Anhsadoe anla illalah.

Binnen :

Wa ashadoe anna Moehamddarasoelloellah.

De deur gaat nu open. Bovenstaande regels zijn feitelijk als voorbeeld bedoeld, want er zijn natuurlijk tientallen andere, maar allemaal hebben ze dezelfde inhoud : De man wil de deur open hebben. Is de bruidegom eenmaal binnen, dan gaat hij zitten naast de bruid op de speciaal hiervoor mooi versierde plaats. Vóór hen liggen op een tapijt vele lekkernijen. Daarna geeft men hun een gebraden kip in haar geheel ; ze moeten er aan trekken ; wie het grootste stuk krijgt, die zal veel geluk hebben. Daarna gaan ze eten, maar ze moeten elkaar voeren : dit heet „hoeap lingkoeng”. Dit treft men alleen aan in de kampongs ; het gebeurt als volgt : De bruid zit links van den bruidegom, ze neemt wat rijst en begint met den bruidegom te voeren ; haar hand met rijst moet langs de rechterschouder van den man gaan en zo zijn mond bereiken ; met de linkerhand doet de man ditzelfde bij de vrouw ; dit gebeurt wel 3—4 maal. Voor het „hoeap ling-

koeng'', heeft dan het echte feest plaats. Voor het eten (ook voor de „doa'') houdt iemand een toespraak, waarin hij de gasten bedankt voor hun komst en de deelname aan het feest; soms gebeurt het wel, dat men die toespraak houdt in dichtvorm:

S i n o m.

Amit matoer ka sadaja, paneda ageng haksami, ngarewong bade diselang, medarkeun kandoengan ati reh bingah tanpa tandingan, ngalisankeun rewoe hoehoen, sadaja sami keresa, rawoeh roeroempaheun soemping, tawis asih mikadeudeuh sajatosna.

Noe djadi tatali rasa, pamageuh ragrag-na ati, raos kagoengan rachmat, nekenan takdir jang Widi, doegi ka titis-toelis, toetoe tjoendoek kana waktoe, mangsa dongkap kana oega, poen anak wasta Soetarsih, dikadarkeun dahoep ka Prawira.

Noe masih toenggal kotjoran. titisan awit sahidji, tedak asal sapantjoeran, prasasat wadja djeung beusi, ajeuna aja milik, goeloeng kabeungkeut oesikoem, moegi tembong pamorna, l-oeloes-moe-loes hiroep-hoerip, parek rezki djaoeh tina bahlana.

Tadina emoetan melang, inggis poen anak ditakdir, mendak djodo noe teu doa, mengpar tina tjipta a-ti, wantoe djaman kiwari, wadjibna noe djadi sepoeh, tina hal padjodoan, oekoer nimbang ngaping-ngaping, teu kawerat miroesa anoe teu soeka.

Rempan sanes kaelinan, risi manan maoet hini, nanggeuj endog beubeurema, teu kendat moedji ka Goesti, hajang loeloes lastari, kiwari maksad dikaboel, keur soeka pada soeka, rawo-eh katjotjogan deui, sadajana sami panoedjoe toer doa.

Tina kitoe sakalintang, bingah anoe liwat saking, ditimbang djeung oewanghemas, sanadjan bobot sakati, asa moal katanding, boemi alam oewoeng-oewoeng,

sesek koe sesekaran, meleber mawoer wawangi, wawangenna njebar ka eusi wedaja.

Permios bade miwoelang, nerapkeun tjatoer pamilih, Njai eulis anak ama, elingkeun ieu pepeling, Njai geus titis toelis, ngan nepi ka ieu waktoe, dina tanggoengan ama, l-antaraan geus aja deui, anoe wadjib gaganti indoeng djeung bapa.

Permana tjaroge tea, noe baris ngaping ngadjarang, poepoedjan doenja acherat, peupeudjeuh Njai anaking, sing bisa titip diri, oeloen koemawoela toehoe, ama ngadoa-doa, moega-moega diri njai, djeung engkangna mandjing dina kasenangan.

Ari sarat koemawoela, toembal anoe leuwih matih, malar roentoet salawasna, kapikirna taja deui, ngan koedoe diri Njai, satia tetep njanghoeloe, singkahan ka teu resepna, masing bisa meuli ati, kahojongna oelah aja noe dipoengpang.

Vertaling:

S i n o m.

„Excuseer me even, dat ik U allen stoor, maar het moet, want ik ben U allen veel dank verschuldigd voor Uw komst; dat is immers niet anders dan zuivere goedheid.

Mijn dank en blijdschap jegens U allen zijn groot, dat gij wilt deel hebben in mijn vreugde; de tijd breekt nu aan, dat mijn dochter Soetrasih in het huwelijk treedt met Prawira.

Hij en mijn dochter komen nog van dezelfde stam; wat een geluk is het voor mij. Laten we hopen, dat God hen een gelukkig leven schenkt.

Eerst kon ik er niet toe besluiten om mijn dochter aan de zijde van een man te zien, daar ik bang was, dat zij later niet gelukkig zou zijn; maar ja, wat moet ik doen, de moderne tijd eist dat ouders er maar in moeten berusten, wanneer hun kinderen echt van iemand houden.

Het was ernst, dat ik me bezorgd maakte over mijn dochter, opdat haar niets zou overkomen; mijn bede is verhoord, want nu krijgt ze een echtgenoot, die bij mij in de smaak valt en ze houden ook veel van elkaar; ik ben God er heel dankbaar voor.

Nogmaals, ik voel me zo gelukkig; een kattie goudgeld is niet te vergelijken met mijn geluk, de hele wereld lacht mij toe en alles schijnt me met kleurige bloemen bedekt te zijn.

Excuseer me even, ik wil mijn dochter raad geven; lief kind, luister naar de raad van je vader; dit moment is het laatste, dat je onder mijn toezicht staat; nu staat er iemand anders boven jou, n.l. je man, nu behoort je niet aan je vader en moeder, maar hem toe.

Je man zal dag en nacht over jou waken, daarom lieveling, vergeet de welgemeende raad van je vader niet; wees van jouw kant ook goed en vooral trouw aan hem; ik hoop voor jullie beiden het beste. De manier om eendrachtig te zijn is niets anders, dan dat je hem goed moet dienen, hem in vele opzichten zijn zin geven, maar doe niets wat hem niet aangenaam is".

A s m a r a n d a n a.

Raden ieu ama titip, njelehkeun toeng geureuha, nitis getihna satetes, moerag boeoeckna salambar ambekanana sadama, raga-njawana kahatoer, ilang-along margahina.

Asep noe kagoengan wadjib, ama mah ngan kari bangsa, rek dibeureum rek dihideung ge, ari moenggoeh di kolot mah, derema tinggal nanggap, hajang nendjo loeloes moeloes, tiis tjeuli herang mata.

Ama seleh lahir batin, titip kabodanana, sing ageng bobot pangajon, ma' loem boedak masih koerang loeng djeung katerang, kawantoe masih piindoeng, tatjan lega paningalna.

Bilih geus kesel noe linggih, ngantos sakieu lamina, panoehoen teu aja sanes, neda hibar sadajana moega ngadeudeul koe doa, kitoe deui ka loeloehoer, pra Nabi pra Olia.

Karoehoen di alam soetji, noewoen djembar karamatna, sangkan poen anak ngadjodo, roentoet roekoen aja bagdja, pandjang laki-rabina, sing tamat doegi ka toetoe, pinareng mandjing noegraha, Kalihna sanes teu adjrih, njanggakeun toeng loemajan, moegi kerna Allah bae, hadjat salametan nikah, ngalap berkah sadaja, digoentoeran koe rahajoe, wilodjeng sapapaosna.

Vertaling :

A s m a r a n d a n a.

„Mijn zoon, ik overhandig je hier je vrouw; thans behoort zij je geheel en al toe, haar druppeltje bloed, haar ademhaling, haar ziel en leven behoren je toe.

Mijn zoon, nou heb je recht op haar; ik, als haar vader vertrouw haar je toe, doe bij wijze van spreken, met haar, alles wat je wilt; ik zal genieten van jullie geluk. Met hart en ziel geef ik haar, maar je moet vergevengszind zijn, haar domheid en haar weinige ondervinding moet je haar vergeven, want zij is nog zo gehecht aan haar moeder.

Ik ben bang, dat ik U hiermee verveel, daarom zal ik het maar hierbij laten; laten we voor bruid en bruidegom Gods zegen afsmeeken en hopen we ook het beste voor hen. Laten we allen aan het bruidsmaal beginnen, maar laat ik U nog erbij zeggen, dat het niet zo schitterend is; het is maar heel eenvoudig, dit maal gewijd aan bruid en bruidegom".

Is hij klaar met deze toespraak, dan gaat de lebé kor'an-spreuken opzeggen onder het branden van wierook en daarna begint het maal.

Laten we symbolische beteekenis van de verschillende voorbereidselen van dit huwelijksfeest eens nagaan en beginnen we met :

Het branden van de 7 arèn-nerven (haroepat).

„Haroepat” is iets hards, dat je licht kunt breken; zowel de bruid als de bruidegom moeten, zo ze die bezitten, hun koppigheid, die hard is als een „haroepat”, vanaf die dag afleggen.

Waarom moet het aantal juist 7 zijn? Wel omdat volgens beroemde schrijvers, de levenswijze van de mens is gebonden aan 7 voorwaarden (ma’ani): leven (hajat), kracht (koedrat), wetenschap (ilmoe), gehoor (sama), gezicht (basar) en gevoel (kalam).

Het lampje met 7 pitten:

Mochten de echtelieden „in zevenvoudige duisternis verkeeren” dan moeten ze elkaar bijlichten, of wel: raad geven tot ze elkaar volkomen begrijpen.

Het breken van het ei en het omverwerpen van de „elekan” en de voetwassing met kendiwatër daarna:

Het ei bevat de kiem voor de kip en men verbindt hieraan het begrip „wil”, d. i. de motor van ’s mensen handelingen; deze wordt door het breken van de schaal ontketend.

Tegelijk met het ei wordt de „elekan” stukgetrapt. Dit is een lege huls, die een oppervlakkig persoon, die van holle frasen houdt, moet symboliseren. Zulk een persoon kan gemakkelijk tot slechte daden overgaan.

Het gelijktijdig stuktrappen van het ei en het omgooien van de elekan bedoelt dus het volgende: wanneer een van de beide echtelieden, bijv. de man, iets verkeerd doet, dan moet de ander de energie ontplooiën hem daarvan af te houden en wel door verstandige raadgevingen. Dit laatste wordt gesymboliseerd door het uitgieten van het

water over de voeten van den man, die het ei hebben stukgetrapt.

Voor de vrouw heeft het ei ook de betekenis, dat haar man alles met haar kan doen, terwijl de „elekan” de ijver van de bruid symboliseert. Men gebruikt deze koker nl. ook als spoel bij het weefgetrouw. Breekt de „elekan” door de trap van de bruidegom, dan betekent dat, dat de vrouw niet kan weven (vanwege haar gebrek aan energie).

Het ei en de „elekan” worden op een wrijfsteen (pipisan) geplaatst. Zo zacht en zo fijn, als iets wordt, dat op een wrijfsteen fijngemaakt is, zoo zacht en zoo fijn moet de manier zijn, waarop de vrouw haar man, die iets kwaads wil doen door middel van verstandige woorden daarvan moet afhouden. De „pipisan” en de „laki” (de rol) behoren daarom in elk huis aanwezig te zijn, alleen omdat ze onontbeerlijk zijn voor het fijnwrijven van verschillende voor „djamoe” (medicijn) benodigde wortels en kruiden, maar ook als voorwerpen, die de echtelieden er telkens aan moeten herinneren, dat zij zacht tegenover elkaar moeten zijn.

Nu over het *stappen over de „pakara”* (weefgetouw).

Het is vanouds een streng verbod (pamali) voor een meisje of een jongen om over een weefstoel te stappen. Voor een *meisje* omdat zij dan de kans loopt, dat zij: re haar maagdom verliest, ze menstrueert, terwijl zij een gast moet ontvangen en ze de weefkunst niet zal kennen; voor een *jongen*, omdat hij dan impotent zal worden.

En voor een weefster zelf, kan overtreding tot gevolg hebben, dat de kain, welke zij bezig is te weven, aan de kanten gaat scheuren.

De bruid echter is bij haar huwelijk juist verplicht dit strenge verbod te overtreden, omdat de vrouw de man blindelings moet gehoorzamen en daarbij alles moet riskeren. Geen verbod is te streng, of zij moet het op zijn bevel durven overtreden.

Wat betreft het „*boekapintoe*” het volgende:

De kern hiervan vormt de „*sahadat*”. Eerst zegt de man voor de deur (buiten de kamer): „*Ashadoe anla illana illallah*”, er is geen God behalve Allah; zo is het in het huwelijksleven alleen haar man, die de vrouw moet dienen.

De bruid antwoordt van binnen: „*wa ashadoe anna Moehamadar rassoelloellah*”, en Zijn profeet is Moehamad. Zij wil hiermede zeggen, dat zij erkent haar man te moeten dienen, doch dat haar man haar plaats in het huwelijkbestel ook moet begrijpen.

Het „*hoeap lingkoeng*” is het symbool van blijdschap en liefde voor de pas getrouwen. Blij, omdat ze omringd zijn door hun naasten en familieleden, terwijl ze elkaars lief en leed zullen delen. Dit laatste wordt gesymboliseerd door elkaar beurtelings een hapje van het eten te geven.

Het *trekken een de „bekakak”* (gebraden kip) wil zeggen, dat zowel de vrouw als de man plichten heeft; de strijd om het bestaan is niet alleen de zaak van den man.

Na de „*hadjat*” worden de dingen voor het „*ngeujeuk*” bestemd, weggegeven aan de Penggoeloe, aan de Naib, of aan een bejaarde vrouw.

Van de „*berekat*” (wat je van een feest thuis brengt) van het „*ngeujeuk*” of van een „*seserahan*” of „*ngalamar*” is het aan jonge meisjes ten strengste verboden (*pamali*) iets te eten, daar ze anders nooit lang gehuwd zullen blijven of telkens van verloofde zullen veranderen. Immers als van deze *sirih*, die wordt beschouwd als het omhulsel van iets geheims, wordt gegeten, dan zullen de gedachten niet meer rustig zijn en wie weet, zal het meisje iets doen, waarvan de ouders een afschuw hebben en zal het huwelijk grote kans hebben niet door te gaan.

Na het trouwen mogen, volgens het oude geloof, bruid en bruidegom 7 dagen lang elkaar niet al te dicht naderen. Iedereen, bijna de hele familie, slaapt in de binnengalerij, ook de bruid zelve met haar zusters. Voor de bruidskamer zet men allerlei lekkers klaar; mochten de jonggehuwden wat willen gebruiken, dan hebben ze het maar voor het grijpen. Ook onder het bruidsbed (*papadjangan*): koekjes, gebak, 7 soorten roedjak, „*rampe*”, jonge klapper, een kendi met water enz. . . . de wierook blijft branden. Men doet dit alles ter wille van de goede geesten, die over het welzijn van de jonggehuwden waken. Waarom mogen ze de eerste 7 dagen na het huwelijk niet bij elkaar slapen? Dat is nu eenmaal verboden, daar je anders ongelukkig zult leven. Er is echter nog een reden, geput uit het verhaal van Soenan Kalidjaga, toen hij nog Sech Doerachman heette.

Deze „*wali*” volgde de geboden van Soenan Poerba (Bonang) getrouw op t.w.

1. Het geluk mag je niet versmaden.
2. Een geheim mag je niet verklappen.
3. Heb je honger, ga dan niet direct eten.
4. Heb je slaap, ga dan niet aanstonds slapen.
5. Pas getrouwd mag je niet direct bij je vrouw slapen.

Aan de geboden 4 en 5 nu, is een geschiedenis verbonden. Toen eens Sjech Doerachman aan het ronddwalen was, trof hij op een open vlakte 99 nieuwe graven aan. Hij vroeg aan een voorbijganger van wie die toch zijn. Het antwoord luidde: Van Nji Rara Panas. Het zijn allemaal graven van haar echtgenoten en nu is zij weer weduwe geworden daar haar man net overleden is. Sjech Doerachman ging naar haar toe, vroeg haar ten huwelijk en niet lang daarna waren ze getrouwd. Reeds de avond na het huwelijk sliepen ze bij elkaar; de gewezen weduwe sliep rustig. Hij stoorde zijn vrouw niet, omdat hij de raad van Soenan Bonang (Poerba) steeds

voor ogen hield. Heb je slaap, dan moet je niet direct slapen, vandaar dat hij om 3 uur nog niet sliep. En toen zag hij iets uit de sarong van de weduwe te voorschijn treden, nl. een „oelar welang” (een zeer giftige slang). Zonder aarzelen greep Sjech Doerachman de slang bij de kop en wonder; 't beest veranderde in een kris, die de naam kreeg: Kala Moenjeng. Naar aanleiding van dit verhaal, verbieden de ouders hun pasgetrouwde kinderen om direct samen te slapen. Het verhaal wordt gedaan om hen bang te maken, doch de ware betekenis is: De bruidegom moet niet direct zijn hartstochten botvieren. Onder de kampongbewoners komt het immers nog vaak voor, dat de man een wildvreemde is voor de vrouw.

De beetjes lekkers enz. onder het bruidsbed hebben ook hun betekenis: *De brandende wierook:*

Onze gedachten moeten één bepaalde richting uitgaan, evenals de rook, die slechts naar boven gaat.

Zeven zoete „roeroedjakan” en 7 soorten geurige „rampe”:

Al je doen en laten, dat afkomstig is van de 7 „ma'ani” moet „zoet” en „geurig” zijn, d.w.z. je mag geen laakbare handelingen doen.

Kendiwater:

Je inzichten moeten fris en je gemoed rustig zijn, evenals het frisse, onbewogen water in de kendi.

Jonge klapper:

Dit slaat ook op je handel en wandel, welke zodanig moeten zijn, dat iedereen van jou gaat houden als van lekkere gebakjes.

Op de 7 avonden verlaten de ouders van de bruid het huis, zeggende dat ze allerlei van plan zijn, met het doel om de pasgetrouwden alleen te laten. Zijn die 7 dagen voorbij, dan worden de „sasadjen” van onder het bruidsbed weg gehaald. De bultzak wordt gekeerd.

Daarna houden ze de „hadjat”, waarbij men „toempen” of „sangoe pera” eet. Deze „hadjat” noemt men: „hadjat balik patoeron”. Vanaf deze dag is het verbod van samenslapen opgeheven, maar men vergeet nu niet om elke maandag en donderdagavond wat „roeroedjakan” onder het bed te zetten en verder ook nog: 7 soorten bloemen, en water in een kendi, terwijl er wierook bij gebrand wordt voor de „indoeng” en „bapa batin.” Gewoonte is het, dat men de bruid voor de grap vraagt, of ze nu elkaar al goed kennen. Natuurlijk is zij hierdoor verlegen. Dan gaat de moeder van het meisje weer slametan houden met „kedjo poenar” (geelgemaakte rijst). Ook de ouders van den man brengen offers: „tjongtjot” (top van de rijst in de koekoesan), gebraden kip, waarvan de snavel en de klauwen niet zijn afgehakt, groenten en allerlei soorten „sambel”. En verder nog geld, onverschillig hoeveel, een slendang (karembong) of wat men anders maar geven wil. Bij rijke mensen ook een karbouw of een paard en bij prijajis: een kris. Dit alles wordt naar het huis van het meisje gebracht en heet „panoembas” (koopsom). Ook de „panoembas” wordt symbolisch opgevat. *De gebraden kip* symboliseert een vrouw die niet tegenstribbelt, doch zich aan haar man overgeeft. *Snavel en klauwen van de kip en de kris* vormen het zinnebeeld van de argwaan (Snd. „tjoeriga”), die de ouders koesteren tegenover hun huwbare dochter. Voor Soendaneese ouders is het nl. een diepe schande, wanneer ze zouden hooren, dat hun dochter geen maagd meer was. Het Soendaneese woord „tjoeriga” d.i. argwaan, is het Kawi woord voor „kris”. Vandaar de kris als het zinnebeeld voor argwaan, terwijl snavels, klauwen e. a. soortgelijke puntige en scherpe dingen als equivalenten van de kris worden beschouwd.

Op deze symboliek is ook de gewoonte van zwangere vrouwen gebaseerd, om

puntige voorwerpen als een spijker, een schaar of een mes bij zich te dragen. Een vrouw in blijde verwachting moet immers min of meer argwanend en daardoor voorzichtig zijn, opdat haar geen ongelukken overkomen.

De „karembong” is het zinnebeeld van de goede zorg van de ouders voor het meisje; zij bewaken haar maagdelijken staat; in de „karembong” (slendang) draagt men immers het kleine kind, dat aan zijn zorgen is toevertrouwd. Ook de „tongtjot” (kegel van gekookte rijst) wil in dit opzicht de eensgezindheid symboliseeren van de ouders en de familieleden (de samenhangende rijstkorrels).

Een paar dagen na het huwelijk worden de jonggehuwden van het ouderlijk huis van de bruid afgehaald door de ouders van den jongen. Ze zeggen dan, dat ze hen voor een tijdje willen „leenen” (rek diindjeum sakeudeung). Voor deze gelegenheid worden ook de bureu gevraagd. Ook van de ouders van het meisje (besan) zijn er soms vrienden, die de 2 begeleiden; deze gelegenheid noemt men „ngoendoeh mantoe”. Bij de meergegoeden wordt er bij de ouders van den man hiervoor weer een slametan gehouden. Vaak willen de ouders van de jongen niet onderdoen voor hun „besan” en vieren het „ngoendoeh mantoe” even groots als het huwelijksfeest zelf. Is de slametan afgelopen, dan keren man en vrouw terug naar het huis van het meisje, want dit is voorlopig hun tehuis. Hieraan ontleent men de uitdrukking: „Als je een zoon hebt, zal hij jou verlaten, heb je echter een dochter, dan zal zij steeds bij je blijven”.

Maar de nieuwe tijd breekt met deze gewoonten; na het huwelijk gaat het meisje direct met haar man mee, hetzij naar zijn ouders, hetzij naar de plaats, waar hij werkt. Zijn alle plechtigheden afgelopen, dan moeten de jonggehuwden bezoeken afleggen bij de familieleden, zowel die van de man als van de vrouw. Op deze bezoeken krijgt de bruid

meestal wat geld, kabaja's of iets dergelijks mee als teken van blijdschap, dat zij nu getrouwd is. Na een paar maanden bij de ouders van het meisje gewoond te hebben, gaan ze verhuizen wanneer ze reeds een eigen huis bezitten en beginnen nu een eigen leven.

Wat boven vermeld wordt, geldt voor een huwelijk tussen een jongeling en een jong meisje. Is de bruid een weduwe of een gescheiden vrouw, dan gaat het heel eenvoudig toe. Men gaat naar de missigit, houdt's avonds met de familieleden een slametan en daarna is het afgelopen.

Men treft wel gevallen aan, dat men voor dit feest geld leent of zijn sawah of huis verkoopt, thans gebeurt dat slechts zelden.

Er is nog een ander huwelijk n.l. het z.g. „kawin rerentjepan” (huwelijk in stilte); soms weten de bureu dat niet eens. Dit gebeurt wanneer de vrouw als bijvrouw (selir) wordt genomen, of als 2de vrouw, of ook wel wanneer men met een vreemdeling trouwt, of wel wanneer het meisje al in blijde verwachting is. Ook onderstaande huwelijken worden in stilte gesloten, nl. wanneer er jongere broers of zusters zijn, die eerder getrouwd zijn, wanneer de vrouw reeds lang ongetrouwd is of wanneer men met een bediende trouwt of met iemand op oudere leeftijd.

„Kawin seliran” of „njandoeng boenian”. (in stilte weer trouwen om te voorkomen, dat zijn vrouw het hoort). Bij prijaji's laten ze dit door een ander doen (ngawakilkeun). Ze gaan dan niet zelf naar de missigit; de wakil neemt de „pendok” (kris) van de prijaji mee en sluit hiermee voor hem het huwelijk, vandaar dat dit huwelijk dan „kawin pendok” heet.

„Kawin njandoeng”. De eerste vrouw dient door de man vooraf gewaarschuwd te worden, dat hij een 2e, 3e of 4e vrouw wil nemen, maar, daar het soms onenigheid tussen de vrouwen veroorzaakt,

wordt ook dit huwelijk meestal in stilte gesloten.

Met een vreemdeling trouwen. (Kawin ka djalma ngoembara). Dit is tegen de 'adat; want het is eigenlijk verboden om met iemand, die niet van dezelfde plaats is, te trouwen, daar je nooit kunt weten, wat voor iemand hij is; vandaar dat men dit huwelijk ook in stilte sluit.

Wanneer het meisje reeds in blijde verwachting is. (Kawin ka awewe noe geus reuneuh). Dit is een grote schande voor haar ouders, daarom wordt het huwelijk eveneens in alle stilte gesloten. Wanneer de man, die het kind bij de vrouw verwekt heeft, weigert haar te trouwen, dan doen de ouders hun best om een ander te vinden, die in zijn plaats wil komen.

„Kawin tamba karoenghal”, d.i. feitelijk slechts het trouwen voor-de-vorm van de andere broer of zuster, wanneer een jongere broer of zuster wil gaan trouwen. Het laatste wordt nl. niet goed geacht, zolang de oudere broer of zuster nog ongetrouwd is.

Als bruid (bruidegom) van die andere broer (zuster) wordt dan ook de eerste de beste vrouw (man) genomen, vaak een, die „geen partij” vormt voor de betrekkelijke vrouw (man).

Men hoort dan ook zeggen: „Asal sakawineun bae, kajeun kawin isoek, pegat sore” (Al trouw je in den ochtend, dienzelfden middag nog kun je weer scheiden, zaak is slechts, dat je trouwt).

Meestal geschiedt zo'n „huwelijk” ook zonder rituele inzegening of enige plechtigheid.

„Kawin ditarik djangdji” d.i. trouwen, wanneer de man te lang talmt met het vaststellen van de datum, waarop hij zijn verloofde wil huwen. Te lang verloofd zijn is bij de Soendanezen ongeoorloofd.

„Kawin ngaheuleutan” d.i. een huwelijk, dat gesloten wordt met het doel, om de vrouw in staat te stellen om met haar gescheiden eerste man, van wien

zij reeds de 3e talak heeft gekregen, wederom in de echt te treden. Feitelijk mag de man haar nooit meer hertrouwen, tenzij de vrouw na die scheiding met een anderen man is getrouwd geweest en weer van hem gescheiden. Pas na de „loebar idah” (100 dagen na de scheiding) met dezen laatsten man, kan haar eerste man haar weer trouwen. In den regel geschiedt dit „kawin ngaheuleutan” door een bekende van den eersten man, echter met de afspraak dat hij daarna direct weer scheidt.

Dat zo'n huwelijk in stilte geschiedt, is natuurlijk licht te begrijpen.

Met een bediende trouwen.

Heeft een rijk iemand een vlijtige bediende, dan gebeurt het wel eens, dat hij zijn dochter aan dien bediende schenkt.

Of een ander geval: een rijke weduwe trouwt met haar buitengewoon ijverigen bediende; deze twee huwelijken gebeuren in alle stilte.

„Kawin kolot pada kolot” (huwelijk tussen oudjes).

Deze vinden het natuurlijk niet prettig, dat hun huwelijk wordt gevierd.

* * *

Wanneer een arme man een rijke vrouw trouwt, dan wordt dat „njalingdoeng ka geloeng” genoemd, d.i. zich schuilen onder de wrong van de vrouw. En omgekeerd, wanneer de man rijk is en de vrouw arm, dan heet dat „beurit ninggang beas” (de muis valt op de rijst), of „bilatoeng ninggang dage” (een larf valt op een rotte klapper) of „bilatoeng ninggang nangka” (een larf valt op een nangka). Wanneer rijke ouders voor hun dochter of zoon, als schoonzoon of -dochter kinderen uit een arme familie zoeken, noemt men dit: „Moeloeng minantoe”, letterlijk vertaald: een schoonzoon of -dochter oprapen. De kosten worden dan voor het grootste deel door de rijke lui gedragen.

Over het „kawin tamba karoenghal” (zie boven) nog het volgende: Op dezelfde dag, dat de jongere zus of broer trouwt, krijgt de oudere broer een kris of een mes; hij moet die in een pisangstam steken, zeggende „Niet ik word „diroenghal” (gepasseerd) door mijn jongere broer of zus, maar deze pisangstam”, Daarna trekt hij de kris er weer uit.

Op andere plaatsen geschiedt het weer anders. Voordat men de kris in de pisangstam steekt, moet de oudere zus of broer na het vertrek van bruid en bruidegom met een „djantoeng” (pisangbloem), waarin een gebraden kip gestoken is, achter zich aan op het erf in de rondte lopen. Hij wordt achtervolgd door kinderen, die op de „djantoeng” slaan. Eerst als de „djantoeng” helemaal stuk is, wordt de kris in de stam gestoken. Op een andere plaats treft men weer iets anders aan. Voordat het praalbed gebruikt wordt door de jonggehuwden, moet de oudere broer (zus) een paar uurtjes of avonden erop slapen.

Er zijn nog vele andere manieren, te veel om genoemd te worden. Het hangt er geheel van af hoe de ouders het willen aanleggen. Waarom moet dit gebeuren? Is het wel nodig? Volgens het bijgeloof moet dit zoo, daar anders de betreffende oudere broer of zus niet goed bij zijn zinnen zal zijn. Dit alles is echter slechts symbolisch bedoeld, maar daar men het zinnebeeldige daarvan niet meer begrijpt, wordt alles letterlijk opgevat en heel stipt opgevolgd.

Het is voor de eenvoudige Soendanees een schande, wanneer grote meisjes niet trouwen. In zo'n geval noemen ze haar „djomblo” (groot en ongetrouwd, omdat niemand haar wil). Wanneer haar jongere broer of zus reeds getrouwd is, zal zij zich dood schamen. Vandaar dat ze, al is het ook slechts voor korte duur, eerst moet trouwen of een van de genoemde „kias” (symbool) toepassen.

De „kias” is eigenlijk een wijze raad, een symbolische handeling:

Gebraden kip is een lichaam zonder ziel, dus het zinnebeeld van machteloosheid. De oudere broer (zus) is nl. niet bij machte om iemand te krijgen, die met hem (haar) wil trouwen.

„Djantoeng ditalian” (vastgebonden pisangbloem) is een hart dat slechts één wil heeft, nl. de wil of 't verlangen, om zo gauw mogelijk te trouwen.

Kris: „tjoeriga” (argwaan), n. l. van de ouders zolang hun zoon (vooral hun dochter), nog niet getrouwd is.

Pisangstam: Zinnebeeld van iets fris, dat kalmerend werkt op het gemoed van de mensen, die in zo'n toestand verkeren (diroenghal).

Dit alles wil dus het volgende zeggen: men moet altijd kalm en nuchter blijven, men moet niet luisteren naar al die praatjes (dat je „djomblo” bent enz.), want dat is louter onzin, men hoeft er niet verlegen door te worden.

Wij zeiden reeds eerder, dat de oudere broer (zus) die gepasseerd wordt door het huwelijk (diroenghal) van zijn jongere broer (zus), gevaar loopt niet goed wijs te worden (koerang djedjeg pikiranana). Dit wordt ons als volgt verklaard: De oudere is het symbool van het innerlijke van de mens (batin), terwijl de jongere het is van het uiterlijke (lahir).

Wanneer men een of andere handeling (iets uiterlijks dus) wil verrichten, dan heeft het innerlijk reeds daartoe de wil gevormd. Het innerlijk wordt dus het eerst bewogen en dan volgt pas het uiterlijke. Wordt er van deze regel afgeweken dan is dat geen normale toestand. Derhalve moet een later trouwende oudere broer of zuster niet goed wijs worden oftewel „koerang djedjeg pikiranana”.

De pas getrouwden volgen bij hun verder leven de zeden en gewoonten van de desa, waarin ze woonden, gedachtig

aan de uitdrukking „tjiri saboemi, tjara sadesa” (’s lands wijs lands ’s eer). Als onervaren personen in het leven, moeten ze vele raadgevingen van ouderen in acht nemen. Dergelijke raadgevingen plegen die ouderen dan te versterken door het aanhalen van verschillende spreekwoorden en uitdrukkingen. Zo wordt b.v. aan de zegswijze herinnerd „goeroe ratoe wong toea karo” (goeroe en vorst zijn de beide ouders), wanneer ze vrezen, dat hun kinderen minder eerbied gaan tonen voor hen. En voorts: „oelah ngamosoeh ka ratoe, oelah ngalawan ka menak, ratoe mah tara moegoeran, menak mah tara moenggaran”, wanneer ze merken, dat hun kinderen bedenkelijk recalcitrant worden t. o. v. het wettig gezag of het bestuur. Deze uitdrukking is ontleend aan de gedichten van de „pantoen” (iemand die oude verhalen reciteert) en beteekent: je mag niet vijandig gezind zijn t. o. v. je vorst en ook niet weerspannig zijn t.o.v. de adel, want het vorstendom en de adel sterven niet uit.

Er zijn nog meer van dergelijke zegswijzen, welke alle voor het welzijn van de onervaren jonggehuwden worden aangehaald. Zoo is er een die luidt „waktoe teh saroea djeung hiroep”; ze betekent dat „tijd en leven gaan hand in hand”, wel iets anders dan de uitdruk-

king van de Westerling, die zegt, dat tijd geld is. De Soendanees wil ermede zeggen, dat men de tijd goed moet besteden voor de verwezenlijking van een gelukkig en vredig leven. De nadruk valt hierbij vooral op het goed kunnen opschieten met ieder mens, inzonderheid met je eigen bureu (koedoe akoer djeung sasama manoesa).

Gaat het jonge echtpaar zich ergens vestigen, dan geven de ouders hun de volgende raad mee: „sing bisa pindah tjai, pindah tampian”, hetgeen wil zeggen: Je moet een badplaats slechts verplaatsen, wanneer je het water kunt verleggen. Men wordt ongemanierd gevonden, wanneer men de adat van zijn eigen dorpsgenoten niet kent. Niemand zal zich ook met zoo’n persoon willen inlaten. Maar omgekeerd heet men erg attent als men tegenover mensen, die de adat kennen, deze in acht neemt, ook al zijn die mensen wildvreemden of behoren ze tot een ander ras.

Dat men de adat zeer belangrijk acht, blijkt ook wel uit de uitdrukking „indoeng hoekoem, bapa drigama” (De wetten van het land zijn je moeder en de wetten van de adat zijn je vader). Beide soorten van wetten heb je dus in acht te nemen, ze te eerbiedigen, gelijk je eigen moeder en vader!

Dit drukt men het jonge paar ook telkens op het hart.

CULTUURBEWEGING.

I. SOLO BOEKENSTAD

Menigeen zal zich over deze combinatie verbazen. Solo is toch vooral de *hofstad*, de residentie des Soesoehoenans, die daar zetelt in zijn geheimzinnige Kraton. Bovendien, een typisch *Inheemse* stad, met al het aantrekkelijke en wonderlijke, dat dit voor den Europeaan meebrengt, doch waar deze niet in de eerste plaats naar *boeken* zal zoeken.

Doch men bedenke, dat de Vorstenlanden toch ook het centrum der huidige *Javaanse cultuur* heten. Solo is de stad, waar, met Jogja, de oude kunst nog trouw beoefend wordt, waar de tradities uit vroeger eeuwen nog leven. Zo wordt het ons begrijpelijk, dat Solo ook nog een middelpunt der Javaanse *letteren*, misschien wel het middelpunt is.

Dit was het al van ouds. Zowel in Jogja als in Solo, om van andere plaatsen maar te zwijgen, is veel geschreven of liever gedicht, want de Javanen schreven tot voor kort het liefst in dichtmaat. Nergens werd evenwel zo veel *uitgegeven* als juist in Solo. Reeds jaren vóórdat de Volkslectuur haar talrijke, nette en goedkope uitgaven ter markt bracht, verschenen in Soerakarta al Javaanse boeken bij particuliere firma's, onkritisch uitgegeven, op slecht papier met vuile letters gedrukt en *peperduur*. En ook, wanneer de boeken buiten Solo het licht zagen, was het weer meestal de Solose literatuur, die gedrukt werd.

Dat is aan de ene kant wel verblijdend, maar anderzijds ook wel jammer, daar van andere plaatsen, waar ook wel eens wat geschreven werd, bv. Bantam of Cheribon, nagenoeg niets verscheen.

Maar ook nadat de Volkslectuur Java met zijn smaakvolle en goedkope uitgaven overstroomde, is men in Solo nog doorgegaan.

De enige grote concurrent is, wonderlijker wijs, Kediri geworden. Niet, omdat deze plaats zo'n geweldig cultuurcentrum is, maar omdat daar de grote uitgever *Tan Khoen Swie* woont, die een enorm groot aantal uitgaven de wereld in zond. Men kan met het uiterlijk van dezen verdienstelijken man makkelijk kennis maken, daar sommige zijner uitgaven zijn interessant portret bevatten.

*

Gelijk bekend, moet de Volkslectuur op een drietal gebieden zich terecht de grootste voorzichtigheid voorschrijven, nl. op dat der politiek, der religie en dat der liefde. De hr. Tan Khoen Swie voelt zich niet zo gebonden en kan zich met name op het terrein van de godsdienst meer vrijheid veroorloven. Zo heeft hij de we-

reld verrijkt met een enorm aantal uitgaven op het gebied der *Javaanse mystiek*, die gretig aftrek vinden. En het zijn nu juist deze boeken en boekjes, die in Solo bij duizenden en duizenden verkocht worden.

Waar gebeurt dat?

Tot voor een paar jaren waren er in Solo haast geen boekwinkels. Een agentschap van Volkslectuur leidde een kwijnend bestaan. Hier en daar een enkel, schamel tweede-hands-zaakje, waar op de meest onzakelijke wijze wat in oude en nieuwe boeken gescharreld werd. Dan in de buurt van de grote moskee, in de Ka-oeman, verschillende orthodox-Mohammedaanse boekwinkels, die er vrij degelijk uitzagen, doch over wier inhoud ik mij, als onkundig van het Arabisch, geen oordeel wens aan te matigen. Ook 's avonds op de passar wat armzalige uitstallinkjes bij een flakkerend olielampje. Alles en alles een vrij povere geschiedenis voor het centrum der Javaanse cultuur.

Hiertegen stak de Europese boekhandel scherp af. Nadat eerst al eens een Chinese toko getracht had, wat in Nederlandse boeken te doen, verscheen er een filiaal van de boekhandel Kolff-Buning, dat door de energie van zijn beheerder al spoedig tot bloei kwam. De Nederlandse boekhandel stond dus op een heel wat hoger peil dan de Inheemse. Zelfs een zuiver Chinese boekwinkel heeft nog door smakvolle en goedkope uitgaven getracht zich een plaatsje te veroveren.

*

Sedert enige tijd is dat totaal veranderd. De Chinese boekentoko is met de Noorderzon vertrokken. De Hollandse boekhandel leidt, voor zover het boeken betreft, door de bekende, droevige omstandigheden, een kwijnend bestaan en legt zich dan ook maar op speelgoed, luxe-artikelen en dergelijke toe.

Maar in de Javaanse boekhandel is een grote verandering gekomen. Deze lijdt niet onder de verbreking der verbindingen met het moederland. Langs de *Poeralaan*, d. i. de oprijlaan van de Astana Mangkoenagaran, (residentie van Z. H. Mangkoenagara VII), is een aantal kraampjes verrezen, die als warong, bloemen- en plantenhandel, maar vooral als *boekwinkel* fungeren.

En zelfs in het verlengde van deze laan, op het Soenansgebied, vindt men een drietal boekentoko's. In het geheel zullen er ongeveer 10 zijn. Wij hebben hier dus te doen met iets als men vroeger in Europese steden of nu nog in China vindt, nl. dat alle beoefenaars van

een zelfde beroep bij elkaar kruipen. Men zou de Poeralaan daarom de boekenwijk van Solo kunnen noemen.

Bijna alle verkopers zijn Javanen; een enkele, maar dan ook de grootste toko staat onder beheer van een Chinees. Over het algemeen weten de verkopers wel, wat ze in hun toko hebben, tenminste voor zo ver het Inheemse boeken betreft.

Men verkoopt er zowel oude als nieuwe boeken, Europese en Inheemse. De Europese zijn gewoonlijk alle tweedehands. De handelaars hebben er meestal weinig benul van en schatten daarom de waarde van een boek naar de dikte en het uiterlijk. Veel beter zijn zij op de hoogte van hun eigen literatuur.

*

De Inheemse boeken zijn soms oud, soms nieuw. De meeste zijn Javaans en dan liefst in Javaanse letter. Merkwaardig genoeg vormen de uitgaven van de Volkslectuur lang niet de meerderheid. Dat komt door de bijzondere voorliefde der Solonezen voor Javaansmystieke literatuur, waarvan Balai Poestaka zich natuurlijk moet onthouden.

*

Over het algemeen is het peil der in Solo verkochte Inheemse boeken veel hoger dan dat der Hollandse in een Europese boekwinkel. Echte ontspanningslectuur vindt men schaars en meestal zijn het dan Chinees-Maleise boeken van een bedenkelijk gehalte. Ik heb een boekje, waarin de uitgever alle „interessante” plaatsen, ten gelieve der nieuwsgierige jongelui, met dikke letters heeft laten drukken! Zo ver hebben we het bij ons in Europa nog niet gebracht!

Voor zover ik kan nagaan zijn vele boeken oude, klassieke literatuur of bewerkingen daarvan. De grote Solose dichters Ranggawarsita en Jasadipoera ontbreken niet op het appèl. Verder oude verhalen, legenden uit de tijd van de godsdienstovergang, boeken over zedekunde en dgl. meer. Maar vooral zijn talrijk de verhandelingen over Javaanse mystiek. In de éénwording van mens en God, Kawoela (dienaar) en Goesti (Heer) vermeit de Javaanse geest zich gaarne. Het mystieke verhaal van Dewaroetji wordt dan ook vaak aangetroffen. Natuurlijk zijn dat in de ogen der strenge Mohammedanen bedenkelijke ketterijen en zij verdragen zich daarom slecht met de orthodox-Islamietische boeken. Deze vindt men daarom gewoonlijk niet in de Poeralaan, maar in de Kaoeman, bij de moskee of in een apart boekhandeltje van Mohammadijah. Bovendien is de dichtelijke taal van vele werken, zelfs voor Javanen, allesbehalve lichte kost.

Men moet dan ook aannemen, dat een boek in het leven van een Indonesiër een geheel andere rol speelt, dan in dat van een Europeaan.

Curieus is, dat de Chinese kraam ook Maleise commentaren op Confucius en Lao-tze, de Chinese klassieken, verkoopt.

*

Over het algemeen zijn de prijzen schappelijk. De concurrentie van Balai Poestaka schijnt deze flink wat omlaag gedrukt te hebben. Men moet daarbij in aanmerking nemen, dat het zetten van Javaanse letters, waarvoor nog geen zetmachines bestaan, heel wat kostbaarder is dan dat der Europese boeken. Deze kraampjes nu voorzien in een grote behoefte. De Javaan moet een zekere schroom overwinnen, alvorens hij een deftige boekhandel betreedt, er een dik boek bestelt of koopt. Van zendingszijde werd mij zelfs verzekerd, dat aan een Indonesiër zelden of nooit een boek over de toonbank werd verkocht. Daarom stuurde de Zending ook haar tientallen nijvere colporteurs de dessa in. Colporteren is echter een kostbare wijze van boeken distribuëren. De Javaanse maatschappij is er daarom in geslaagd een tussenvorm te vinden, de boekenwarong, zonder spiegelglazen uitstalkast, zonder statige toonbank, zonder keurig personeel, dat je ogenblikkelijk met een „Waarmee kan ik U van dienst zijn” op het lijf valt.

Bij de boekenwarong kan men rustig langs de bonte uitstalling lopen, de boekjes ter hand nemen, er in bladeren, de plaatjes bekijken, zonder dat men door een al te gediensstige geest opgeschrikt wordt. Ook kan men er de hele dag terecht, tot 's avonds laat, aangezien de Poeralaan een prachtige verlichting met daglichtlampen heeft, die iedere straat in Solo haar berijdt. Ook is het mogelijk tot op zekere hoogte genoegelijk te tawarren of weer te verdwijnen, zonder iets gekocht te hebben. Bovendien kunnen de klanten in de aangrenzende restaurants, na de geest van voedsel voorzien te hebben, ook het lichaam versterken.

Kortom, dit lijkt mij de meest ideale vorm van boekendistributie onder Indonesiërs.

Dat de Javaanse maatschappij het hiermede eens is, toont het groeiend aantal dezer zaakjes aan.

Ofschoon tot op zekere hoogte leek, zou ik toch de Zending in overweging willen geven hier ook een colporteur te plaatsen. De stand lijkt mij buitengewoon gunstig.

*

Een zeer bijzondere soort van lectuurverspreiding, die ook van de laatste jaren dateert, is de leesbibliotheek. Een ondernemend jongmens koopt een partijtje oude boeken op

venduties, rijp en groen, laat die door een katjong netjes kaften en nummeren, en verhuurt ze dan voor een paar centen in de week. Zo heeft men dan een bestaantje. Deze bibliotheekjes zijn door de ganse stad verspreid en blijken dus wel succes te hebben.

Met de Sekaten sturen verschillende der meer soliede boekhandelaartjes een deel van hun voorraad naar de aloon-aloon en trachten daar een extra winst te behalen. Hier viel mij de tegenstelling met Jogja wel duidelijk op. Terwijl de Jogjase Sekaten slechts een enkel Inheems boekenkraampje telde, had Solo verschillende stands, die zeer goed voorzien waren. Bovendien waren er dan nog Arabische boekenkramen.

Deze toeneming van het aantal gelegenheden om zich Inheemse lectuur te verschaffen toont

aan, dat de leeslust groeiende is, wat ongetwijfeld aan de verbetering en uitbreiding van het onderwijs te danken is. Toch blijft het verwonderlijk, dat men zo zelden een Javaan in trein of voorgalerij ziet lezen.

Het is echter een opvallend feit, dat het aantal boekwinkeltjes in Solo de laatste jaren bijzonder is toegenomen. In geen enkele stad op Java is dat zo sterk het geval geweest als juist in Soerakarta. Zelfs Batavia moet in dat opzicht de vlag strijken en de tegenstelling tot het naburige Jogja is bepaald sprekend.

Wij mogen dit verschijnsel met blijdschap begroeten als een teken van ontwakend Inheems handelsinitiatief en ontlukkend geestelijk leven.

Dr. H. J. de Graaf.

(Uit Indisch Weekblad 23 Mei 1941).

2. DE JAVAANSCHЕ DANSKUNST EN HAAR BEOEFENING.

Voor volmaakte uitvoering is in de eerste plaats noodzakelijk beheersching van alle bewegingen.

Uiting van menselijke gevoelens. Dans en sport.

Dezer dagen meldden wij, dat mr. K.R.M. T. Wongsonegoro, regent van Sragen, te Madioen een voordracht heeft gehouden over de Javaansche danskunst. Wij ontleenen aan deze voordracht het volgende :

Er is een tijd geweest, dat de beoefening van den dans op den achtergrond is geraakt, omdat men vreesde, dat ze aan het vergaren van wetenschappelijke kennis in den weg stond. Deze periode is gelukkig voorbij ; overal valt thans een opbloei te constateeren van de beoefening, zoowel van de danskunst, als van het gamelanspel.

Tot de verhoogde belangstelling voor de dansbeoefening heeft o.m. bijgedragen de beschouwing, dat de dansbeoefening als sport aan te merken is. Men heeft dan vooral het oog op den forschen dans (op welke nadere onderscheiding ik straks terugkom), welke aan het fysiek en het uithoudingsvermogen van den danser inderdaad zeer hoge eischen stelt. Hier komt nog bij dat, indien de dans uitgevoerd wordt door twee of meer personen en een gevecht voorstelt, naast de lichamelijke prestatie ook zeer veel gevergd wordt van de ademhalingsorganen van de beoefenaars. Het gebeurt dan ook wel, dat een danser het einde van de uitvoering niet of ternauwernood haalt omdat hij buiten adem raakt.

Toch ben ik niet geneigd den Javaanschen dans als sportbeoefening te beschouwen ; de

primaire doelstelling is anders. Bij den dans gaat het niet om lichamelijke ontwikkeling, doch om het scheppen van schoone en harmonische vormen en figuren. Dat tegelijkertijd de ontwikkeling van het lichaam er door bevorderd wordt, is een andere kwestie en voor de dansbeoefening van secundair belang. Voorts moet ik wijzen op het feit, dat sommige danshoudingen bepaald in strijd zijn met den natuurlijken stand van het menschelijk lichaam, welke juist bij de sport, die de harmonische ontwikkeling van het lichaam dient, een allereerste vereischte is. Ik wijs, bij voorbeeld, slechts op den stand van de voeten bij den Javaanschen dans, die zooveel mogelijk naar buiten in tegenstelde richting dienen te worden gekeerd. Hierdoor krijgt men een gewrongen gevoel in de beenen, hetgeen volkomen indruischt tegen den primairen eisch bij een sporthouding.

Wil men een specifiek Indonesischen tak van sport beoefenen, zoo neme men de pentjak of séat. Het voordeel is hierbij voorts, dat naast lichamelijke oefening en staling bovendien ook de paraatheid en weerbaarheid van den beoefenaar uitermate wordt verhoogd. In zijn talrijke nuanceeringen (er zijn minstens 8 á 10 verschillende scholen) gelijkt de pentjak zoowel op het worstelen, het boksen (inclusief het z.g. Fransche) als het jiu jitsu. Het ligt buiten het kader van deze causerie om hierop nader in te gaan.

Uiting van Gevoel.

De dans en dus ook de Javaansche dans behoort primair tot een ander plan dan de sport. Hij is evenals de spraak een uiting van menschelijk gevoel en drukt uit vreugde, haat, extase, enz. Bij de Hindoe's is de dans een vorm van samadi. Of zulks in vroeger tijd hier te lande bij den Javaanschen dans hetzelfde was, is mij niet bekend; wel is mij verteld, dat de sembah, die bij het begin en aan het eind van iederen Javaanschen dans wordt gemaakt, bestemd is voor den Allerhoogste, hetgeen dan voor zoover ik weet het eenige is wat in den Javaanschen dans aan een religieuze omlijsting uit vroeger tijd zou kunnen herinneren.

Doch overigens gaat het bij den Javaanschen dans om het scheppen van schoone en harmonische houdingen en bewegingen door het lichaam, waarbij ter vervolmaking gebruik wordt gemaakt van een sjerp (sampoer) om het middel van den danser of de danse-res, gebonden, en welke tot op den grond afhangt. Zoowel in rust als in beweging dient de lichaamshouding in schoonheid den hoogsten graad van perfectie te bereiken. Tot zelfs de richting van den blik of den oogopslag toe, is aan strenge regels gebonden. Iemand, die eens de strenge tucht van den Javaanschen dans doorgemaakt heeft, is ook in zijn gewone doen te herkennen aan zijn lichaamshouding en zijn handige manier (Jav. prigel) bij het hanteeren van verschillende voorwerpen.

De beginnening denkt gewoonlijk, dat hij den dans kent naarmate hij meerdere figuren kan uitvoeren. Het gaat echter primair niet om de beheersching van alle bewegingen. Zoodra een bepaald onderdeel, een oogopslag, een beweging van hals, middel of arm enz. ook maar gedurende een fractie van een seconde ontsnapt aan de beheersching, zoo merkt een ervaren toeschouwer onmiddellijk, dat de danser in deze danspose faalt.

De dans eischt dus een voortdurende concentratie van zijn beoefenaar, een concentratie, welke evenwel niets gespannens in zich heeft, doch geheel uitgebalanceerd is. Ook hierin herkent men gewoonlijk den beginnening, waarbij de concentratie van den geest nog gepaard gaat met krachtontplooiing die aan een juiste uitbeelding van een dansfiguur onvermijdelijk tekort doet (Jav. mbrengkoet).

Forsche en Fijne Dans.

Hiermede zijn we gekomen aan de hoofdonderscheiding van den dans in forsche en fijne, elk weer onderverdeeld in verschillende nuances en gradaties. Kenmerken van den forschen dans (gagahan of doegangan) zijn het hoog optillen der beenen, flink opheffen der

armen en bruske hoofd- en halsbewegingen. Dit zijn slechts ruwe aanduidingen, die niet alleen niet veel zeggen, doch soms bepaald onjuist zijn, zooals de term „brusk", die binnen het raam van den Javaanschen dans geheel niet te pas komt. Doch een andere aanduiding kan ik voorloopig niet geven. De beste illustratie zult u straks bij de uit te voeren dansen zelf vinden.

Bij de aloesan of fijnen dans daarentegen zijn de bewegingen langzamer en ingetogener, echter niet traag en nog minder slap. Hij moet gelijk gezegd integendeel getuigen van beheerschte kracht. Tot mijn spijt ben ik niet in staat dit genre van den Javaanschen dans door iemand te laten demonstreeren. De golèk is, schoon in den kraton van Jogja door mannen uitgevoerd, in wezen een vrouwendans, welke tot op zekere hoogte dus wel tot den fijnen dans kan worden gerekend, doch het groote verschil met den aloesan mannendans is juist, dat het element beheerschte kracht in mindere mate aanwezig is en daarvoor in de plaats de aspecten lenigheid, soepelheid en gratie meer op den voorgrond treden. De uiterlijk meer waarneembare verschilpunten zijn, dat de voeten veel minder wijd uit elkaar staan en de armen dichter bij het lichaam worden gehouden; dit in het algemeen gezegd, en wel voorzoover bepaalde dansfiguren niet een andere houding vereischen.

Om terug te komen tot de hoofdindeeling, bij de gagahan domineeren de begrippen forsch en flink en bij den fijnen of aloesan-dans zien we meer het kalme en beheerschte in de bewegingen. Het zou mij te ver voeren om nader in te gaan op de onderverdelingen. Bij het nummer: gevecht tusschen Gatoetkatja en de reksasa of reus Dadoengawoek, ziet men het verschil tusschen beider dansen, hoewel beide de gagahan of doegangan vertegenwoordigen.

De Gezelschapsdans.

Met de beschrijving van de verschillende dansen wil ik met het zoeven gezegde volstaan. Zonder naar volledigheid te streven wil ik verder nog wijzen op een andere indeeling, die omtrent den Javaanschen dans te maken is.

Men dient n.l. onderscheid te maken tusschen dansen, die voor het genoegen van de toeschouwers worden uitgevoerd en die voor het genoegen van de dansers zelf, de laatste aan te merken als de z.g. gezelschapsdans. Ieder volk heeft zijn volksdans, die op een hoogere trap van ontwikkeling uitgroeit tot een gezelschapsdans. De Europeesche dans is althans in Indië bijna uitsluitend gezelschapsdans, slechts een enkelen keer worden kunstdansen voor het genoegen van toeschou-

wers uitgevoerd. Daarentegen raakt de gezelschapsdans bij de Indonesiërs, en wonderlijk genoeg in de Vorstenlanden het eerst, langzaam maar zeker in onbruik (n.l. de tajoeban, in de desa ook wel genoemd djanggroengan).

De reden is tweërlei; eerstens zijn het slechts de mannen, die er aan deelnemen en ten tweede zijn de enkele vrouwelijke deelnemers beroepsdanseressen. Twee factoren, die een doorn in het oog zijn en zulks m.i. terecht bij de voortschrijdende emancipatie van de Indonesische vrouw.

Waarschijnlijk voortgedreven door de zucht om de tajoeb-partij tegen algeheele ondergang te behoeden duikt hier en daar het idee op daaraan ook door de dames te laten deelnemen. De toekomst zal leeren of dit compromis uitvoerbaar en door de Indonesische maatschappij geaccepteerd wordt. De jongelui prefereren de introductie van den Europeeschen gezelschapsdans. De ouderen onder ons schudden nog bedenkelijk het hoofd of dit laatste inderdaad de oplossing is.

Doch hoe het in de toekomst met den gezelschapsdans moge zijn, thans is er allereerst een toenemende belangstelling voor de beoefening van den dans, die gegeven wordt voor het genoegen van den toeschouwer, te constateren, ook van den kant der dames. In Batavia zijn er uitvoeringen gegeven van complete wajangwongdansen, waaraan ook door Indonesische meisjesstudenten werd deelgenomen.

Klassiek en Modern,

Ten slotte wil ik u nog wijzen op een laatste verdeling of onderscheiding van den Javaanschen dans n.l. in klassiek en modern.

De golèk en de wirèng Gatoetkatja tegen Dadoengawoek behooren tot de moderne dansen, terwijl de Bondojoedo, het klassieke genre vertegenwoordigt. De tegenstelling modern-klassiek kan zoowel betrekking hebben op de soort en combinatie van de dansfiguren als op de danswijze en den danstrant. Bij de Bondojoedo zijn de figuren oud, doch de danswijze is modern. Helaas kan ik hier ook weer niet dieper op ingaan, omdat ik te veel in technische details zou moeten afdalen.

Voor al in dezen tijd van wereldchaos, waar de hoogste menselijke waarden een prooi dreigen te worden van de nietsontziende verwoesting van een wereldrebel, dient de menschheid uit te zien naar geestelijke steunpunten, die haar dichter brengen en houden bij de oorspronkelijke levensbron.

Een thans reeds ontslapen Javaansche kunstenaar verzekerde mij eens, dat, indien hij des nachts de zachte tonen van de gamelan hoorde, hij hetzelfde gevoel had, alsof hij zich in een missigit bevond . . .

Een van de moderne filosofen zegt : „Wijsheid is een middel; schoonheid van lichaam en ziel is een einddoel. Kunst zonder wetenschap is armoede, maar wetenschap zonder kunst is barbarisme”.

Ik moge eindigen met nog een aanhaling en des te interessanter wijl van iemand uit Duitschland zelf, n.l. Schopenhauer, die in een van zijn verhandelingen zegt : „Door de kunst wordt het intellect voor een oogenblik bevrijd van de begeerte en verwerkelijkt het die eeuwige vormen of platonische ideeën, die de uiterlijke aspecten van den Universeelen wil vormen”.

Loc. 19-6-1941.

3. EEN HEILIGE SCHRIFT VOOR BALI

Hieronder wil ik enkele gegevens mededelen omtrent de pogingen in Bali gedaan om te geraken tot de samenstelling van een „Balische Heilige Schrift”. Ook al is het verre van zeker, of deze pogingen met succes zullen worden bekroond, als symptoom schijnen zij wel de aandacht waard.

*

De vereniging van Balische intellectuelen, genaamd Bali Darma Laksana, besloot op haar eerste congres, in Juli 1937, met algemene stemmen, dat deze zaak moest worden ter hand genomen. Het gevolg daarvan was, dat het Hoofdbestuur der vereniging zich richtte tot de Paroeman Kerta Nagara (particuliere vereniging der Balische Negarabestuurders, thans Zelfbestuurders, ter bespreking van gemeenschappelijke aangelegenheden, niet te verwarren met de Paroeman Agoeng, een

officieel orgaan, waarin behalve de Zelfbestuurders ook enkele andere Baliërs zitting hebben) met een in het Maleis gesteld verzochtschrift (afgedrukt in het verenigingsblad „Djatajoe”, jaarg. II, pag. 114 e. v.), waarvan ik hieronder de, enigszins verkorte, vertaling geef: . . . . . geven eerbiedig te kennen: dat de leden van de vereniging Bali Darma Laksana op haar eerste congres eenstemmig de noodzakelijkheid betoogden van een algemeen-aanvaardbare „Heilige Schrift” (Kitab Soetji), waarin wij in grote lijnen enige verklaring kunnen vinden omtrent de grondslag, het doel en de toestand van de Balische godsdienst, die op ons eiland wordt aangehangen en gemeenlijk „agama tirta” (wijwatergodsdienst) wordt genoemd; welke „Heilige schrift” voorts ook uitleg geve omtrent de ceremoniën die samenhangen met die godsdienst:

dat slechts door een diepere kennis van de Balische godsdienst en een geregelde bestudering en beoefening onder toezicht en leiding van deskundige pedanda's (priesters) wij zullen kunnen tegengaan, dat het wezen van de Balische godsdienst ten onder gaat te midden van gewoonten en gebruiken, die met de grondslag van de godsdienst in strijd zijn;

dat een geordende Balische godsdienst in staat zal zijn de invloeden van andere godsdiensten geheel of gedeeltelijk af te wijzen;

dat in de tegenwoordige tijd, vooral voor de jongere Balische intellectuelen, onze godsdienst en allerlei ceremoniën ervan zeer duister zijn;

dat deze toestand een klaarblijkelijk gevaar is voor het vaste geloof in de Balische godsdienst in het bijzonder en voor onze cultuur in het algemeen;

dat, indien wij onze godsdienst willen vasthouden en de Balische godsdienst en cultuur willen zuiveren van alles wat daarin onzekerheid brengt, hier een heilige taak ligt voor de Paroeman Kerta Nagara om, in samenwerking met priesters en andere deskundigen in zake de Balische godsdienst en ceremoniën, een algemeen-aanvaardbare „Heilige Schrift” samen te stellen, die aan onze behoeften voldoet, een boek dat een wegwijzer zal zijn voor hen, die de Balische godsdienst wensen te bestuderen en te beoefenen; —

voorts zijn wij van mening,

dat onder vele quaesties vooral ter zake van het Njepi zo mogelijk een beslissing moet worden genomen, opdat het overal op dezelfde dag valle en op dezelfde wijze gevierd worde;

dat zo mogelijk omtrent het volvoeren van ceremoniën, vooral die der lijkverbranding, een algemeen aanvaardbare beslissing moet worden genomen, die aan de bedoeling van onze godsdienst niet te kort doet;

dat ten opzichte van de andere religieuze ceremoniën een beslissing moet worden genomen met inachtneming van onze economische toestand.

Om al deze redenen verstouten wij ons om aan de leden der Paroeman Agoeng eerbiedig te verzoeken om een „Heilige Schrift”, als bovenbedoeld, samen te stellen en uit te geven, enz. enz.

*

In het zelfde nummer van „Djatajoe”, pag. 112 e.v., wordt aan deze quaestie voorts door één der leden een beschouwing gewijd, waaraan ik het volgende ontleen:

Aangezien de priesters de hoofden van de godsdienst zijn, behoren wij hen op enkele plaatsen te doen bijeenkomen om allerlei godsdienstige vragen te bespreken, met inachtname van de eisen van de tegenwoordige tijd. Wat daar

besloten wordt moet dan worden opgeschreven in een lontar of boek. Vervolgens moet een commissie worden benoemd, die bedoelde beslissingen ordent, zodat het een volledige „Heilige Schrift” wordt, die dan vermenigvuldigd en over ons gehele eiland verspreid moet worden.

Voorts moet rekening worden gehouden met de verschillende lagen in onze maatschappij. Immers er zijn allerlei verschillen in welstand onder de bewoners van ons eiland. Daarom moeten in de „Heilige Schrift” ook regelingen worden opgenomen van toepassing op hem die meer (aan de godsdienst) willen ten koste leggen dan het gros der mensen. Op die wijze zal de „Heilige Schrift” aan de verschillende groepen in onze samenleving kunnen voldoen.

Door het maken van een „Heilige Schrift”, als hier bedoeld, kunnen we bereiken, dat onze economische toestand versterkt en ons geloof in de godsdienst, die reeds eeuwen door onze voorouders is omhelsd, bevestigd wordt. De mensen zullen inzien, dat onze godsdienst zich aanpast bij de tegenwoordige tijd. Laten wij toch niet steeds het goede in andere godsdiensten naar voren brengen en onze eigen godsdienst door het slijk halen, terwijl toch in onze eigen godsdienst dat goede te vinden is, het is ons alleen nog niet helder voor ogen gesteld.

Op het verzoekschrift kwam in de loop van 1940 antwoord van den voorzitter der Paroeman Kerta Nagara (gepubliceerd in Djatajoe, jaarg. IV, pag. 281 e.v.):

... Het verzoek is door de Paroeman Kerta Nagara herhaaldelijk overwogen, laatstelijk in haar bijeenkomst op 17 Maart 1940, waarvan de notulen hierbij gaan. . . . Uw verzoek zou ongetwijfeld groot nut kunnen afwerpen voor de Baliërs die de Hindoe-Balische godsdienst belijden, maar het zal duidelijk zijn, dat aan het samenstellen van het bedoelde boek grote moeilijkheden verbonden zijn, mede omdat godsdienst en adat niet van elkaar te scheiden zijn en, zoals ook U bekend zal zijn, onze adat in ieder landschap verschillend is. Bovendien zijn allerlei oude, over de godsdienst handelende geschriften, waaraan men vertrouwen mag hechten, onderling verschillend van inhoud. Het is daarom der Paroeman Kerta Nagara onmogelijk om (in die verschillen) eenheid te brengen en te voldoen aan het bedoelde verzoek van de vereniging B.D.L.

De Paroeman Kerta Nagara spreekt haar spijt uit, dat ze aan dat verzoek niet kan voldoen en ik, als Voorzitter van de Paroeman Kerta Nagara, zeg gaarne toe om naar beste weten vragen betreffende de lontars te beantwoorden, die de vereniging B.D.L. ev. zal willen doen in verband met het samenstellen van de „Heilige Schrift”. —

Dit antwoord zal wel enigszins als een koude douche op de verwachtingen hebben gewerkt. De redactie van het bondsblad althans geeft in een noot bij de bovenaangehaalde brief uiting aan haar teleurstelling, dat het verzoek is afgewezen, zonder dat zelfs een poging tot verwezenlijking werd gedaan. Voorts wijst zij erop, dat het uiteraard gaat om de grote lijnen en de grondslagen van de Balische godsdienst. Die lopen geenszins uiteen in de verschillende landschappen. B.v. het Njepi: de dagen waarop het gevierd wordt zijn wel verschillend, maar het wezen ervan is gelijk. Het argument, dat de onderlinge verschillen in adat de samenstelling van een „Heilige Schrift” onmogelijk zouden maken, houdt dus volgens de redactie geen steek: het is immers niet te doen om de kleine details, de takken, maar om de hoofdzaken, de stam der religie. Ten slotte spreekt de redactie de hoop uit, dat de P.K.N. een commissie zal benoemen om aan deze zaak verder te werken, volgens richtlijnen door de P. K. N. aan te geven.

Op het in Juli 1940 gehouden congres der vereniging werd het afwijzend antwoord der P. K. N. medegedeeld. Voorts kwam de afdeling Negara daar met het voorstel, dat het Hoofdbetuur der vereniging een commissie zou benoemen, die de samen te stellen „Heilige Schrift” zou voorbereiden. De inhoud zou de verering van goden en voorouders, enz. („dewajasa, pitrajasa d. l. l.”) moeten betreffen. N. a. v. dit voorstel ontwikkelde zich (blijkens de in Djatajoe, jaarg. IV, pag. 367 opgenomen notulen) een levendige discussie, waarbij sommigen de mening uitten, dat het B. D. L.-congres de grote lijnen voor het werk der bedoelde commissie van pandita's moest aan-geven, o. a. wat uit de bestaande geschriften moest worden opgenomen, wat wel en wat niet moest worden gewijzigd, terwijl anderen juist de commissie hierin wilden laten beslissen. Ook ging er een stem op, dat men beter een jongen Baliër naar Hindoestan kon sturen. Daartegen werden echter financiële bezwaren gemaakt, terwijl sommigen het als slechts „goed in de theorie” betitelden. Wat de inhoud der „Heilige Schrift” betreft werd voorts nog op-gemerkt: „ook moeten worden opgenomen de verhalen van onze profeten („nabi-nabi”), Brahma, Wisnoe enz. en hun leer.” De voor-zitter wees erop, dat men t. a. v. de godsdienst in het duister tastte: alles wat daarmee samenhangt wordt wel trouw verricht, maar wanneer naar de naam en zin ervan gevraagd wordt, moeten wij het antwoord schuldig blijven, terwijl juist in deze tijd het ons vaak moeilijk valt tegen allerlei invloeden van buiten stand te houden. Ten slotte werd besloten,

dat deze zaak verder overwogen en uitgewerkt zou worden door het Hoofdbestuur.

Voorzover mij bekend, zijn er geen verdere berichten over deze zaak. Vermoedelijk zal zij op het volgende congres weer ter sprake komen.

* * *

Het is niet mijn bedoeling om op het bovenstaande commentaar te geven. Ik beperk mij dus tot een tweetal opmerkingen om mogelijk misverstand te voorkomen.

Het is steeds de moeite waard na te gaan, hoe de houding der intellectuelen in een bepaald land of volk is ten opzichte van hun godsdienst; voor die godsdienst zelf kan zij van vitaal belang zijn. Als zodanig heeft het bovenstaande zijn nut; men wachte zich er echter voor te menen, dat de hier tot uiting komende gedachten typerend zijn voor de huidige toestand van de Balische godsdienst in zijn geheel. Men kan ze alleen als min of meer representatief beschouwen voor de moderne Balische intellectuelen. Dezen hebben natuurlijk, b. v. als onderwijzers of bestuurders, ook invloed in wijdere kring, maar het is er verre vandaan, dat een wens als door hen hier werd geformuleerd „in brede lagen der bevolking” zou leven.

Hiermee hangt nauw samen een tweede opmerking: de indruk zou gewekt kunnen zijn, dat godsdienstige teksten en het gezag der pedanda's van eminent belang zijn in de Balische religie. Zulks is niet het geval. De teksten zijn geëerd en de priesters worden bij tal van plechtigheden uitgenodigd, maar lontar noch pedanda zijn strikt genomen noodzakelijk voor het voortbestaan der Balische religie: het merendeel der gebruiken en gedachten van de Balische godsdienst en vrijwel het geheel der ceremoniën in verband met desa- en voorouder-eredienst is in wezen van deze factoren onafhankelijk. Pedanda en lontar vertegenwoordigen a.h.w. meer het filosofisch-mystieke aspect der religie en zijn sterker Hindoeïstisch beïnvloed. Riten, offers, ceremoniën en gebruiken kunnen filosofisch-mystiek worden geïnterpreteerd, maar zij hebben hun eigen leven, los van deze interpretatie, die eigenlijk als een min of meer particuliere overtuiging wordt beschouwd. Een „Kitab Soetji” in de boven bedoelde zin zou zich dus m. i. tot één aspect der religie beperken en de kern van de „agama tirta” in haar algemene huidige verschijningsvorm slechts indirect raken.

Dr. J. L. Swellengrebel.

Indisch Weekblad 4 Juli 1941

BOEKBESPREKING.

De verhouding van individu en gemeenschap
in het adatrecht.

(Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van buitengewoon hoogleeraar in het adatrecht aan de Rechtshoogeschool te Batavia op 31 Maart 1941 door Mr. Raden Soepama).

De nieuwe jonge Javaansche hoogleeraar aan de Rechtshoogeschool, Mr. R. Soepama had geen actueeler onderwerp voor zijn intreedende kunnen kiezen.

De verhouding van individu en gemeenschap! Welk een beroering heeft dit probleem in de laatste kwarteeuw in het Westen gebracht! In het Westen ¹⁾, dat gelijk Prof. Soepama betoogt, een recht bezit, dat, al is het dan, gelijk ieder ander recht, gemeenschapsrecht, toch het „product is van een individualistische mentaliteit”, de „uitdrukking van een individualistisch en dus abstract denken”, omdat het principiëel uitgaat van „geïsoleerde individuen, die slechts in voorbijgaande, door hun vrijen wil bepaalde verhoudingen tot elkaar staan”. Het individu heeft zich, volgens Mr. Soepama in zoodanige mate ontplooid, dat het gemeenschaps-element in de knel raakte, zoodat de weerslag op dit te vergaande individualisme al sterk merkbaar is.

In het *Indonesische adatrecht* ontwikkelt zich het proces in tegengestelde richting. Dit adatrecht draagt, gelijk Van Vollenhoven en Holleman reeds aangetoond hebben, een commuun karakter: de gemeenschap is hier het *primaire*.

Dat wil nog niet zeggen, dat het individu geheel in de gemeenschap opgaat. Bij de Dajak's, Toradja's, Batak's en Baliërs is de commune trek sterker dan bij de Javanen en Soendanezen. De plattelandsbevolking en de onontwikkelken hebben een sterker gemeenschapsgevoel dan de stads-bevolking en de intellectueelen. Economische ontwikkeling, westerisch onderwijs, Islam en Christendom zijn sterke individualiseerende factoren.

Het is interessant te lezen hoe dit individualiseeringsproces zich voltrekt: het zoogenaamde beschikkingsrecht van dorpen en andere gemeenschappen slijt geleidelijk af, terwijl het Inlandsch bezitsrecht al minder en minder beknelde wordt; het wederkeurig hulpbetoon wordt vervangen door betaalden arbeid ²⁾; in Minangkabau treedt het gezin meer op den voorgrond, de familie op den achtergrond; ook in de Minahasa zijn de familie-eenheden uiteengevallen in gezinnen; zelfs het schulden-

recht vertoont „een verslapping van de sociale gezindheid der individuen” zich uitende in minder lankmoedige houding ten opzichte van het niet — nakomen van overeenkomsten.

Nochtans is dit individualiseeringsproces nog niet overal sterk doorgedrongen; en waar het zich krachtig ontwikkelde is toch de commune trek niet geheel verdwenen. Zoo kent Java, om maar één van de vele voorbeelden te noemen, nog steeds zijn „communaal grondbezit”, dat wil zeggen een individueel recht op den grond, dat beperkt wordt door het beschikkingsrecht van de desa op dienzelfden grond. Het is dit grondenrecht, dat de Overheid het probleem stelt, dat ook Mr. Soepama voor het adatrecht in al zijn onderdeelen vermeldt: tot hoe ver moet het proces van individualisatie — een overigens zeer natuurlijk verschijnsel — doorgaan? Met den jongen hoogleeraar kunnen wij instemmen, als hij zegt, dat het proces van individuele zelfbewustwording niet te stuiten is. Het zou echter doodjammer zijn, als dit proces tengevolge van te snelle evolutie naar een uiterste overslaat, die het publiek belang zou gaan schaden.

Het ideaal, dat professor Soepama zich al in een vroegere publicatie ³⁾ stelde, zoowel voor Oost als West, is: „een geestesgesteldheid, waarbij individuele zelfbewustheid gepaard gaat en *harmonieert* met bewuste eenheidszin”. Moge de Indonesische bevolking de evolutie naar dit ideaal in rustig en vooral vredig tempo bereiken.

In het traditioneele slot van deze intreedende klinkt het sympathieke, gevoelige en verdrietige woord van een, die zich dankbaar toont voor wat de in het Duitsche concentratie kamp overleden Professor Ter Haar voor hem gedaan en gevoeld heeft.

Moge de jonge hoogleeraar de voetstappen van zijn zoo in alle opzichten voortreffelijken voorganger drukken. Moge hij zijn studenten weten te bezielen tot een vurige belangstelling voor het adatrecht.

L. Adam.

dentie Madioen konden constateeren, niet weer teruggekeerd.

³⁾ Zie Ind. Tijdschrift van het Recht deel 142 (1935) blz. 314.

¹⁾ Buiten de totalitaire staten!

²⁾ Het is zelfs in den crisistijd met zijn geldschaarschte, gelijk wij in tal van streken van de resi-

Beknopte Javaansche grammatica, door Mr. E. M. Uhlenbeck, en Beknopte Maleische grammatica, door Dr. A. A. Fokker. Balé Poestaka, Grammatica-serie, no. 1429 en 1438. Volkslectuur Batavia-C. 1941, 107 en 118 blz., 90 cent.

De leiding van het Kantoor voor de Volkslectuur te Batavia heeft in deze nieuwe grammatica-serie tot nu toe deze twee spraakkunsten doen verschijnen. Beide schrijvers zijn verbonden aan dat kantoor. Uit de voorwoorden van de twee boekjes blijkt, dat zij de bedoeling gehad hebben eenvoudige leerboeken te geven, waarin in het bijzonder rekening wordt gehouden met de moderne ontwikkeling der Inheemse talen. De Heer Uhlenbeck had vooral het oog op de literaire faculteit en de rechtehogeschool te Batavia, de algemene middelbare school, afd. AI, te Jogjakarta en de onderwijzers-kweekscholen, Dr. Fokker wilde een practisch hulpmiddel geven aan die Nederlanders, die belangstelling hebben voor het moderne Maleis en zijn geestesuitingen, en een houvast aan die Indonesiërs, die op duidelijke wijze hunne gedachten in het Maleis willen uitdrukken.

De opzet van de twee boekjes komt in verscheidene opzichten overeen, wat te loven is (In dat van den Heer Uhlenbeck ontbreekt helaas een inhoudsopgave). Zij beginnen met een inleiding met algemene mededelingen over de geschiedenis en de huidige toestand van het Javaans en het Maleis, geven dan wat over het klankstelsel, behandelen de vormleer kort en gaan ten slotte over tot de zinsbouw. Aan de zinsbouw is in beide boekjes meer dan de helft van het aantal bladzijden gewijd. Dit is ongetwijfeld een van de zaken, waardoor deze boekjes zich zeer gunstig onderscheiden van de meeste oudere.

Het spreekt van zelf dat de genoemde onderwerpen in de boekjes niet volledig behandeld zijn kunnen worden. Het gedeelte over de huidige toestand van de beide talen is wel het oppervlakkigst; het is dan ook slechts als inleiding beschouwd. De schrijvers zelf zullen zich ervan bewust zijn geweest, dat er over dit onderwerp nog veel meer te zeggen zou zijn.

Mr. Uhlenbeck's voorstelling van zaken, alsof de Nederlands-Indische regering het Soerakarta'se dialect van het Javaans gekozen heeft om het te verheffen tot de rang van een standaardtaal, is minder juist. Reeds sinds de helft van de 18e eeuw, lang voordat de regering erover dacht zich met het Javaans bezig te houden, is de letterkunde in het dialect van Soerakarta, de hofliteratuur van het Soenanshof, zo'n belangrijke plaats gaan innemen in de Javaanse wereld, dat er geen

sprake zou hebben kunnen zijn van 'n vrije keuze. Het Soerakarta'se spraakgebruik neemt in het Javaanse land thans met ere de plaats in van een „algemeen beschaafd”; dat zijn plaats bescheiden zou zijn kan ik den Heer Uhlenbeck niet toegeven.

Over de geschiedenis en de huidige staat van wat men thans Maleis noemt is eigenlijk nog weinig met voldoende zekerheid te zeggen. Het komt mij voor dat men verscheidene Maleise idiomen moet onderscheiden; het door Dr. Fokker beschrevene is het moderne literair-Sumatraanse idioom, dat er aanspraak op maakt basa Indonesia te heten. Het is er echter nog zeer ver vandaan, dat dit idioom door allen of zelfs maar door alle ontwikkelden, bij voorbeeld in het Javaanse land, volkomen begrepen, laat staan met gemak gehanteerd zou worden.

Het Maleise idioom dat er thans en ook in de toekomst misschien wel meer aanspraak op heeft een algemene verkeerstaal genoemd te worden is, wat Dr. Fokker pasar-Maleis noemt, en wat men, in navolging van de gebruikelijke benaming Mlajoe oemoem, de naam gemeen-Maleis zou kunnen geven. Dit gemeen-Maleis heeft zeer vele woorden aan de talen van Java, Soendanees en Javaanse Pasisirdialecten, ontleend, zodat men kan horen zeggen: Mlajoe oemoem: Mlajoe Djawa. Het is de moedertaal van honderdduizenden Indo-Chinezen. Deze middenstanders schrijven er hun letterkunde, hunne kranten en hun correspondentie in; ze hebben er niet de minste moeite mee hunne gedachten er in uit te drukken, en zich er mee verstaanbaar te maken bij mensen van de meest verschillende landaard. Het gemeen-Maleise idioom mag zeker niet verwaarloosd worden, zelfs in de kortste beschrijving van wat men Maleis noemt, en de Indo-Chinezen mogen, als een der belangrijke en economisch krachtigste bevolkingsgroepen, die een Maleis idioom als moedertaal spreken, zeker niet over het hoofd gezien worden.

Het moderne literair-Sumatraanse idioom kan daarentegen niet met recht de moedertaal genoemd worden van een grote en belangrijke bevolkingsgroep in Nederlands-Indië. Het blijft voor bijna allen, die het gebruiken of die het trachten te gebruiken, een vreemde taal, een literatuurtaal, niet de taal van het dagelijks leven. In geen belangrijk land of gewest van deze Archipel is het de eigenlijke landstaal.

Over de geschiedenis van het oudere Maleise literaire idioom, waar het moderne van afstamt, heeft de Heer Overbeck behartigenswaardige opmerkingen gemaakt in een bespreking van Dr. Hooykaas' geschiedenis van de Maleise letterkunde (T. B. G. 78, 1938, blz. 322 en vv.). Terecht betwijfelt hij, ten aanzien van het oudere idioom, of het ooit de moedertaal is geweest van belangrijke aaneengesloten gevestigde landelijke bevolkingsgroepen. Hier is het voldoende, daar nog eens de aandacht op gevestigd te hebben.

Bij de lezing en het gebruik van Dr. Fokker's boekje bedenke men dus steeds, dat hij slechts één Maleis idioom beschrijft, het moderne literair-Sumatraanse, de moderne vorm van wat men vroeger hoog-Maleis placht te noemen, en dat er nog ettelijke andere idiomen zijn, van zeker evenveel belang voor de praktijk van het dagelijks leven.

Het gedeelte over de vormleer is in de boekjes van den Heer Uhlenbeck en den Heer Fokker volledig genoeg behandeld. Enigszins afwijkende dialectische vormen vermeldt de Heer Uhlenbeck niet; dit is juist in het bestek van zo'n klein boekje.

Ten aanzien van de vormen van het Javaanse werkwoord maakt de Heer Uhlenbeck gebruik van termen, die aan Prof. Berg herinneren: de activiteitsgraden en de drie passiva (de vorm met di-, die met ka- en die met ke-). Een prijzenswaardig duidelijke uiteenzetting moet hij echter besluiten met te erkennen, dat in het huidige Javaans de tegenstelling tussen de drie verschillende passieve vormen niet geheel levend meer is. Dit kan zonder bezwaar met meer zekerheid gezegd worden: de vormen met di- en die met ka- worden niet zelden om allerlei redenen verwisseld, en de woorden met het voorvoegsel ke- zijn, dunkt mij, in het huidige Javaans niet als levende passieve werkwoordsvormen te beschouwen maar als afgeleide woorden met verschillende betekenissen. In verscheidene van die woorden gevoelt men geen passief.

De Heer Fokker drukt zich bij de bespreking van de Maleise door middel van het voorvoegsel ter- afgeleide woorden voorzichtig uit, waar hij zegt, dat deze woorden in het Nederlands vaak met een passief verleden deelwoord worden weergegeven, doch dat ze ook in actieve betekenis voorkomen.

De gedeelten van de twee boekjes die over de zinsbouw handelen zijn verreweg het belangrijkste en het best geslaagd.

De Heer Uhlenbeck maakt in het Javaans onderscheid tussen zinnen die deel uitmaken van een dialoog, „gesprekszinnen”, en zinnen

die dat niet doen, „volzinnen”, en behandelt in hoofdzaak alleen de laatste. Deze scheiding heeft haar nut in de behandeling van elke levende in het dagelijks leven gesproken taal. Bij de grote hoeveelheid mogelijkheden van zich uit te drukken of zich verstaanbaar te maken, die zulk een taal biedt, moet de schrijver van een beknopt handboekje zich wel beperken tot dat taalgebruik, dat de sprekers van de taal zelf geschikt achten om er hunne gedachten mee op schrift te brengen.

De Heer Fokker maakt, terecht, voor het Maleis dat hij beschrijft, het moderne literair-Sumatraanse idioom, niet zulk een onderscheid; dit idioom is immers in wezen literair. Niemand verwacht gewone, ongeletterde mensen het regelmatig in het dagelijks leven, op het veld, op de markt of in de keuken, te horen spreken.

In verband met het feit, dat het Javaans, al beperkt hij zich tot de „volzinnen”, een gesproken taal is, vol leven en gevoel, wijdt de Heer Uhlenbeck ook enige alinea's aan de intonatie. De intonatie is inderdaad een belangrijk bestanddeel van elke levende gesproken taal; wil men volkomen begrijpelijk een taal spreken, dan is toepassing van de juiste intonatie onontbeerlijk. Met toepassing hiervan kan een vreemdeling zelfs, al beheerst hij eigenlijk de woordenschat en de spraakkunst van een taal zeer onvoldoende, op den oppervlakkigen luisteraar den indruk maken geheel thuis te zijn in alle finesses van het spraakgebruik. Dat men in het boekje over het literair-Sumatraanse Maleise idioom van den Heer Fokker niets vindt over de intonatie van de volzin is op dezelfde wijze te verklaren als het geen melding maken van een gesproken taal van dat idioom; het verband tussen gesproken taal en intonatie is zonder meer duidelijk.

Mr. Uhlenbeck's behandeling van de intonatie van de Javaanse volzin is wel zeer beknopt. Allerlei bijzondere intonaties, die aan het gesproken Javaans zo'n bijzondere bekooring kunnen geven, zoals de intonatie van het spraakgebruik van vrouwen, van dat van den *dalang*, van dat van de deftige *kratonfunctionarissen*, behandelt hij niet. Dit is trouwens ook niet te verwachten in een beknopt leerboek. Erop gewezen te hebben, van hoeveel belang de intonatie is bij de bestudering van een levende gesproken taal, blijft een verdienste.

Bij de behandeling van de volzin gaan de Heer Uhlenbeck en de Heer Fokker er beiden van uit, dat de volzin in de talen, die zij beschrijven, in twee bestanddelen gesplitst kan worden. Mr. Uhlenbeck noemt die twee bestanddelen het a-element en het x-element, Dr. Fokker houdt zich bij de oude benamingen

onderwerp en gezegde. Me dunkt dat dit laatste de voorkeur verdient boven het invoeren van weinig zeggende kwasi wiskundige aanduidingen. De hoofdzaak is echter, dat beide schrijvers erkennen, dat het object, het voorwerp, geen bestanddeel van dezelfde waarde, van hetzelfde belang is in de volzin als het onderwerp en het gezegde. Onderwerp en gezegde kunnen allebei uit slechts één woord bestaan of samengesteld zijn. Een volzin waarin een onderwerp, een bedrijvende werkwoordsvorm en een lijdend voorwerp voorkomen moet zo verstaan worden, dat de werkwoordsvorm en het lijdende voorwerp tezamen het gezegde vormen, waarin het lijdende voorwerp slechts iets als een bepaling van de werkwoordsvorm is.

In het Javaans is in een zo samengesteld gezegde het lijdende voorwerp niet volkomen bepaald voor het bewustzijn van den spreker. Men zou het kunnen vergelijken met een Nederlands samengesteld werkwoord als vadermoorden. Wanneer men bij een handeling het lijdende voorwerp volkomen bepaald denkt, moet men in het Javaans een passieve constructie gebruiken. Slechts enkele woorden, zoals olèh (krijgen), gelem (willen), welke woorden in het Javaans geen passieve vormen hebben, en 'n enkele zinsconstructie, schijnt het, maken daarop een uitzondering.

Omgekeerd moet men in het Javaans, wanneer het lijdende voorwerp geheel onbepaald is, en a fortiori, wanneer het onderwerp en het lijdende voorwerp beide onbepaald zijn (in welk geval het Nederlands juist vaak een passieve zinsconstructie gebruikt: er wordt gegeten, er wordt rijst gegeten) een actieve werkwoordsvorm gebruiken.

Door deze regels vooral onderscheidt de zinsbouw van het Javaans zich zeer duidelijk van die van het Nederlands. Bij het vertalen van de ene taal in de andere moet men vooral deze regels steeds in de gedachten houden. Het komt mij voor dat de Heer Uhlenbeck, ofschoon hij, dunkt mij, blijk geeft deze regels te erkennen, hen niet scherp formuleert.

Of in het literair-Sumatraanse Maleise idioom, dat Dr. Fokker beschrijft, de boven geformuleerde regels opgaan, blijkt niet duidelijk uit de formuleringen en voorbeelden in zijn boek. 'n Zin als: koeli memoeati gerobak dengan pasir, die hij vertaalt met: de koeli laadde de kar met zand (blz. 78) zou, omgezet in Javaanse woorden, liefst met een woord als ana ervoor, niet anders kunnen betekenen dan: een koeli (,hij) laadde (laadt) een kar met zand of: koeli's (,zij) laadden (laden) karren met zand.

Men zou zich kunnen voorstellen, dat de invloed van het Nederlands het onderscheid in betekenis tussen de actieve en de passieve zinsbouw

in het moderne literaire Maleise idioom heeft doen vervagen. Waar er eigenlijk geen norm bestaat om te beoordelen, wat goed en wat slecht spraakgebruik is in dit idioom, is het onnodig hier verder over deze zaak uit te weiden.

De wijzen van behandeling van de volzinnen van den Heer Uhlenbeck en van den Heer Fokker verschillen daarin van elkaar, dat de Heer Fokker ook een groot aantal verbindingswoorden, voegwoorden enz. behandelt, wat de Heer Uhlenbeck nalaat. Er is veel voor te zeggen deze woorden alleen te behandelen in het woordenboek. 'n Redelijke indeling van dit soort woorden toch is moeilijk te geven.

Over het algemeen schijnt het boekje van Dr. Fokker meer het oude spoor te volgen dan dat van den Heer Uhlenbeck. Dit staat ongetwijfeld ook weer in verband daarmee, dat breed opgezette, frisse, nieuwe wetenschappelijke beschouwingen over de verschillende Maleise idiomten tot nu toe eigenlijk geheel ontbreken. Bij geen van de nieuwere Maleise woordenboeken, die er bestaan, is het voldoende duidelijk gemaakt door den schrijver, van welk idioom of van welke idiomten hij de taalschat en het spraakgebruik wilde beschrijven. 'n Betrouwbare opsomming van de Maleise idiomten ontbreekt zelfs nog. Het is te verwachten dat het werk van Dr. Kern in Borneo op dit gebied belangrijke gegevens aan den dag zal brengen.

Over de vertaling van de voorbeelden in de beide boekjes kan men hier en daar met den Heer Uhlenbeck en den Heer Fokker van mening verschillen. Ook de keuze van de voorbeelden is niet overal even gelukkig, misschien. 'n Enkele foute vertaling van een woord wordt hier aangestipt: swasa (blz. 61 van Mr. Uhlenbeck's boekje) is geen klokkemetaal maar spinsbek, een alliage die tot de edele metalen te rekenen is; men maakt er lijfsieraden van. Waar Dr. Fokker pergì met komen vertaalt (blz. 21) is dat ongetwijfeld een vergissing.

Op de vraag of de twee boekjes geschikt zijn voor het onderwijs of voor de brede lezerskring, waarvoor de schrijvers hen bestemden, zou ik geen stellig antwoord weten te geven. Wat betreft het gebruik bij het onderwijs lijkt het mij een bezwaar, al is het geen gewichtig bezwaar, dat zij allebei in de oude Nederlandse spelling zijn geschreven. Voor nieuw uitkomende leerboekjes verdient de nieuwe Nederlandse spelling ongetwijfeld de voorkeur.

Om de gegevens over de zinsbouw, die de boekjes bevatten, aan het onderwijs ten goede te doen komen, ware het, dunkt mij, goed geweest, indien de schrijvers hunne bevindingen doorlopend in regels hadden vastgelegd, zoals ik in het hieraan voorafgaande heb aangeduid

ten aanzien van de actieve en de passieve zinsbouw in het Javaans. Het is intussen wel mogelijk, dat zulke regels eigenlijk alleen ten aanzien van het Javaans gegeven kunnen worden, zoals ik boven reeds opmerkte. Indien er dan als tweede deeltje een oefenboekje aan toegevoegd werd, zou het onderwijs in het Javaans een zeer bruikbaar hulpmiddel rijker worden. Thans hebben de beide boekjes, dunkt mij, nog te veel van voorlopige beschouwingen of verhandelingen over de spraakkunst, ze zijn niet geheel leerboek in de letterlijke zin van het woord.

Beide boekjes, en vooral dat van Mr. Uhlenbeck (dit hangt samen met het verschil van levende spreektaal en literaire taal, dat bestaat tussen het Javaans en het moderne literaire Sumatraans-Maleise idioom, dat Dr. Fokker beschrijft), treffen door een ernstig streven, het huidige taalgebruik zo goed mogelijk te beschrijven en te ontleden, met voorbijgaan van verouderde schoolse regels en indelingen, die voor deze talen van weinig of geen nut zijn. Het is te wensen dat beide schrijvers of anderen, op deze weg doorgaande, het begrip voor de eigenaardigheden dezer talen, voor den vreemdeling zowel als voor den landzaat, steeds duidelijker zullen maken.

Ten aanzien van het Javaans is de belangstelling voor een zuiver taalgebruik thans bezig te ontwaken. In Soerakarta worden plannen gemaakt om te komen tot oprichting van een gezaghebbend lichaam, dat bevoegd zal zijn te oordelen over de moderne ontwikkeling van

de taal. Deze uiting van eigen werkzaamheid zal ieder loven, die gelooft in de toekomst van het Javaans als belangrijke kultuurtaal in deze landen. Vreemdelingen, die het Javaans bestuderen, zullen, dunkt mij, goed doen nauwkeurig acht te slaan op deze taalbeweging, en kennis te nemen van het moderne Javaanse spraakgebruik, zoals zich dat ontwikkelt in de steden van het Javaanse land, in Midden- en Oost-Java.

De moderne letterkunde in het Javaans, die bezig is te groeien, voor een groot deel nog gedrukt in kranten en kleine, particulier uitgegeven boekjes, is de aandacht overwaard. Het leren begrijpen daarvan door alle bevolkingsgroepen kan niet anders dan van nut zijn voor de samenleving in het algemeen in deze polyglotte eilandenwereld. Daarom is het verschijnen van het boekje van Mr. Uhlenbeck, en van enige andere spraakkunsten, die in de laatste jaren verschenen, te begroeten als 'n verblijdend teken, dat er bij het Nederlands sprekende publiek vraag is naar eenvoudige hulpmiddelen om de grootste Indonesische landstaal te leren verstaan. Moge het nog eens zover komen, dat overal de landstalen, in de eerste plaats, in het Javaanse land, het Javaans, in het maatschappelijk verkeer en bij het onderwijs de eervolle plaats herkrijgen, van waar zij zich sinds zo lang hebben laten verdringen.

Dr. Th. Pigeaud.

JAVAANSCH TAALENCONFERENTIE TE SOLO.

De afdelingen Midden-Java der Indonesische Onderwijs-Organisatie „Taman Siswa” heeft een conferentie te Solo gehouden.

Eenige praeadviezen werden uitgebracht o.a. van de „Radya Poestaka” te Soerakarta en van de „Grombolan Kesoestasteraan Mangkoenegaran.”

De conferentie heeft de volgende besluiten genomen :

- 1e. De verschillende „trappen” der Javaansche taal — meer dan 10 in getal — worden niet allemaal in gebruik genomen. Op de onderwijsinrichtingen van „Taman Siswa” zullen slechts het „Krama” en het „Ngoko” in gebruik genomen worden.
- 2e. De verschillende dialecten worden zooveel mogelijk in eere gehouden.

- 3e. Op de lagere scholen wordt het onderwijs in Javaansche karakters eerst in de 2de klasse gegeven.
- 4e. Het thans in gebruik zijnde taalboek en de gebezigde spelling worden in studie genomen.
- 5e. Er wordt een informatie-bureau voor de Javaansche taal opgericht.
- 6e. Er wordt een commissie ingesteld ter bestudeering van de onderwerpen, die nog niet afgehandeld zijn.
- 7e. Er wordt een „Kongres Bahasa Indonesia” gehouden, zoo mogelijk te Batavia.

De conferentie werd besloten met een gezelligen avond, waarbij een Javaansche wajangvoorstelling gegeven werd.

(A. I. D. 5 Mei 1941.)

MEDEDEELINGEN BETREFFENDE HET MUSEUM „SANA BOEDAJA” TE DJOKJAKARTA.

VERSLAG VAN DE AANWINSTEN OVER HET 1e HALFJAAR 1941.

1. Lijst van Schenkers en Bruikleeners.

Pangéran Adipati Aria Praboe Soerjadilaga,
Hoofd van het Pakoe-Alamsche Huis, Djokja-
karta.

Ida Idéwa Agoeng Gdé Oka, Zelfbestuurder
van Kloengkoeng, Bali.

Ida Anak Agoeng Agoeng Angloerah Ketoet,
Zelfbestuurder van Karangasem, Bali.

Tjokorda Gdé Raka Soekawati, Oeboed Bali.
H. te Flierhaar, Denpasar, Bali.

M. Kresna, Landrechter te Poerwardja.

Kunstarbeid, Djokjakarta.

Th. Maier, Denpasar, Bali.

Ir. J. L. Moens, Djokjakarta.

Dr. Tjan Tjoe Siem, Djokjakarta.

2. Aanwinsten Sultanaats-collectie. *)

S. 266. *Armband* (ringgeld?), koper, d. 10 cm.
Kl. Tjoewéla; O D. Semanoë; Kb.
Goenoeng Kidoel.

S. 267. *Boeddha*, zilver, staand op vergulde lo-
tus en dito troon. h. 13 cm. Beide
schouders bedekt; draad-halo om het
hoofd; vergulde prabha afgebroken.
Tara, verguld brons, op bronzen lotus;
vergulde draadhalo; tweearmig; r. ju-
weel (?) en l. boek (?), h. 13 cm.
Belletje, brons, één uit een snoer. l.
3,5 cm.

Kruik, grijsgeglazuurd Chineesch steen-
goed, h. 19 cm. In deze kruik zaten
de beelden en het belletje; de kruik
was afgedekt met een deksel uit mer-
gelachtige steen.

Fragmenten van *ijzeren werktuigen*, ge-
vonden bij de kruik.

Eén vondst. Kl. Tegalsari; O D. Ber-
bah; D. Kota-Gedé. Kb. Bantoel.

S. 268. *Doerga-beeld*, steen, h. 78 cm. Afwij-
kende voorstelling, t. w. (afgebroken)
Mahishasoera aan haar *rechterzijde*, ont-
snappend uit den nek van naar *rechts*
kijkende, liggende stier. Beschadigd,
hoofdeloos, achtarmig beeld; rechts:
tjakra, bijl. 's demons haar grijpend en
bloem (?); links: kromzwaard, boog, pijl
en stierstaart houdend. Kl. Beran; (O) D.
Sléman; Kb. Djokjakarta.

3. Bruikleen Oudheidkundige Dienst.

Geen wijzigingen.

4. Aanwinsten Museum Collectie.

5396. *Weefsel* blauw met roode streepen en
breede rooden band; in twee banen
geweven. 125 x 150 cm.² Herkomst:
Noesa Penida, Bali.

5397. *Kèpèngs*, Chineesch, vijf stuks, w. o.
één met een paard dat een drietand
draagt. Herkomst: Zuid Bali.

5398. *Kinderteekeningen* van diverse scholen
van Bali; geschenk van H. te Flierhaar,
Denpasar. 85 stuks.

5399. *Deur* van een godenhuisje; versierd met
plantenmotieven. 70 x 52 cm.² Her-
komst: Zuid Bali. Geschenk van Kunst-
arbeid, Jogja.

5400. *Pot*, Hindoe-Javaansch brons, opgehan-
gen aan 4 kettingen, d. 28 cm; h. 12 cm.
Herkomst: Djokjakarta. Geschenk Ir. J.
L. Moens.

5401. *Staatsiekleed* (dodot) voor een bruid.
Blauw met in bladgoud opgekleefd
patroon: djamprang. 335 x 120 cm.².
Herkomst: Noordkust Midden Java.

5402. *Vrouwenkris* (patrem); l. 17 cm. Pamor:
bénda segada. Versierd met twee naga's
(dos-à-dos) onderaan het lemmet.
Herkomst: Noordkust Midden Java.

5403. *Sarong*, bont gekleurd. Patroon: Kem-
bang randoe met toempalrand. Her-
komst: Pekalongan. Aangekocht in
Muntok, waar deze sarongs (gewoonlijk
vergulde) veel gedragen worden. Ge-
schenk Ir. J. L. Moens.

5404. } *Armbanden*, twee stuks; 7 schakels.
5405. } Zilver filigraan. Geschenk van Ida
Idéwa Agoeng Gdé Oka, Zelfbestuurder
van Kloengkoeng, Zuid Bali.

5406. *Beeld*, sawo-hout. Pedanda met wij-
watervat en staf. h. 41 cm. Geschenk van
Ida Anak Agoeng Agoeng Angloerah
Ketoet, Zelfbestuurder van Karangasem,
Zuid Bali.

5407. *Amulet* voor visschers, zilver, in den
vorm van een zwaard, waarvan het
scherp gevormd wordt door een stuk
zwaardvischtand. Voorzien van bellen
aan het gevest en aan het einde van
de scheede; l. 18 cm. Herkomst: Ma-
doera. Geschenk Ir. J. L. Moens.

*) Kl. = Kloerahan; (O) D. = (Onder) district; Kb. =
Kaboeatèn; d = diameter; l = lengte; h = hoogte.

5408. *Praalbed*, djatihouten geraamte ervan; op last van de 1ste Regent van Poerwardja, R. A. A. Tjakranegara, vervaardigd door Japarasche houtsnijder. Hout afkomstig uit het bosch van Bragolan (D. Poerwadadi, Kb. Poerwardja) van de heilige „Djati Pendawa”, waaruit ook gesneden zijn de hoofdstijlen (saka goeroe) van de oude regentswoning (Kasepoehan) en de beide zeer groote trommen (bedoeg) van de moskee te Poerwardja. Geschenk van M. Kresna, Landrechter te Poerwardja (Kedoe).
5409. *Bekken* met parelrand, Hindoe Javaansch brons d. 17 cm., h. 8 cm. Herkomst: Djokjakarta. Geschenk Kunstarbeid, Djokjakarta.
5410. *Topversiering* voor het idjoek-dak van een Balé Gedé, twee stuks, terracotta. Herkomst: Oeboed, Bali, Geschenk van Tjokorda Gdé Raka Soekawati.
5411. *Alor-trom*, in den vorm van een zandlooper, met 4 ooren, brons, versierd met 4 Banaspati-koppen. Gegoten in Gresik (?), Oost-Java. h. 58 cm. d. slagvlak 38 cm.
5412. *Schildering* op inheemsch weefsel; onbekende scène. 130 x 140 cm². Herkomst: Zuid Bali.
5413. *Hanglampje* voor één pit, Hindoe-Javaansch brons. Herkomst: Kediri. Geschenk Ir. J. L. Moens.
5414. *Sirihbladhouder*, hout; wolkenmotieven. Herkomst: Kanoman, Tjerbon. Geschenk Ir. J. L. Moens.
5415. *Haarwring-versiering* (kantjing geloeng), zilveren rand met gesloten melatknoppen. Herkomst: Malang. Geschenk Ir. J. L. Moens.
5416. *Voorouderbeeldje*; gekroonde staande primitieve mannenfiguur in vol ornaat. Wit metaal; h. 11 cm. Herkomst: Kedoe. Geschenk Kunstarbeid, Djokjakarta.
5417. } *Afbeelding* van de optocht van het bezoek
t/m } van Z. H. den Sultan aan de residentswoning te Djokjakarta op 31 Augustus 1915 (?); in vier rollen, elk $\pm$ 5 m. lang.
5420. } Bruikleen P. A. A. Soerjadilaga, Hoofd van het Pakoe-Alamsche Huis, Djokjakarta.
5421. *Doos*, hout, gekleurd en versierd met dierenmotieven, 20 x 7 x 9 m³.
5422. *Doos*, hout, rond. Versierd in zwart en wit, kikkers en slangen h. 4.5 cm.
5423. *Doos*, hout, eivormig op voetje; gekleurd, versierd met vogels. h. 6 cm.
5424. *Doos*, hout, gekleurd, versierd met slangen; 11,5 x 9 x 6,5 cm³.
5425. *Doos*, hout, rond, gekleurd, versierd met slangen; d. 7 cm.
5426. *Doos*, hout, in gedaante van een visch; l. 30 cm.
- N. B. Nos. 5421 t/m 5426. Herkomst Oeboed, Geschenk Ir. J. L. Moens.
5427. *Deur* van een godenhuisje, versierd met plantenmotieven. 43 x 26 cm². Herkomst: collectie Neuhaus, Zuid Bali.
5428. *Doos* (kropak) hout, versierd met plantenmotieven in hoog reliëf en vrijstaande singa-kop; bestemd voor lontar. Herkomst Zuid-Bali. Bruikleen Ir. J. L. Moens.
5429. *Sirihstasch* (kompèk), bamboevlechtwerk, gekleurd. 41 x 40 cm². Herkomst: Zuid-Bali. Geschenk Ir. J. L. Moens.
5430. *Beeld* van een luchtspoek (hoofd met een arm) h. 37 cm. Herkomst: Denpasar, Zuid-Bali. Geschenk Ir. J. L. Moens.
5431. *Toewak-koker* (tjaratan) van bamboepen-joe met stop in den vorm van een gestyleerde vogel; versierd met zilveren banden. Herkomst: Denpasar, Zuid-Bali. Bruikleen Ir. J. L. Moens.
5432. *Schutblad* van lontarhandschrift; ivoor, versierd met bloemmotieven in vlak reliëf, 27 x 3 cm². Herkomst: Kanoman, Tjerbon. Bruikleen Ir. J. L. Moens.
5433. *Wandelstok* van akarbakar. l. 85 cm. Herkomst Kangéan-eilanden. Bruikleen Ir. J. L. Moens.
5434. } *Sarongs*, rood en blauw gekleurd, met
t/m } vogels, menschen, dieren en planten
5437. } versierd, Chineesche invloed. Herkomst: Pekalongan. Geschenk Ir. J. L. Moens.
5438. *Paardebit* (kendali rangah) in pamorsmeedwerk. Herkomst: Djokjakarta.
5439. *Wandlampen*, paar, koper, versierd met wajang-figuren, twee-armig. (één der appliques gebroken).
5440. *Kom*, (bokor) koper, met wajang-figuren, geciseleerd. d. 24 cm. h. 12 cm.
5441. *Pot* met deksel (bokor toetoe), koper; geciseleerd. d. 13 cm. h. 14 cm.
5442. *Potten* met deksel (bokor toetoe), paar, koper, geciseleerd; deksel voorzien van vrijstaande vogel. d. 11 cm. h. 18 cm.
5443. *Sttaande lamp* (?) koper, Chineesche stijl; lotusblad op steel, staand op rechthoekig voetstuk. h. 46 cm.
5444. } *Ketels* (tjèrèt), 4 stuks in diverse vor-
t/m } men, koper.
5447. } *Ketel* (tjèrèt), in de gedaante van een
kip; koper.
5448. } *Ketel* (tjèrèt) in de gedaante van een
eend, koper.

5450. *Koffieketel*, koper. Door het lichaam van de ketel heen is, ter vergroting van het verwarmingsoppervlak, de bodem kegelvormig verhoogd; de open top van deze kegel correspondeert met een opening in het deksel.
5451. *Suikerpot* met deksel, koper in Wedge-wood-aardewerkstijl.
5452. *Sirihdoos*, koper, in den vorm van een bijbel; op de snede tegen den rug slangen en relief. $14 \times 9 \times 3$ cm³.
5453. *Sirihdoos*, op 4 pootjes, koper, geciseleerd, $23 \times 15 \times 8$ cm³.
5454. *Sirihdoos*, hout met zilverbeslag en sleutel, $19 \times 13 \times 6$ cm³.
5455. *Sirihdoos*, wortelhout met zilverbeslag. $21 \times 13,5 \times 8,5$ cm³.
5456. *Waterkan* met twee v-vormig opstaande halzen, de eene voorzien van een deksel, de andere van een tuit; schenkan voor ritueele voetwassching bij een bruiloft, koper. h. 33 cm.
5457. } *Wandlampen* met twee armen, koper,
t/m } drie stuks; schilden in de gedaante van
5459. } een boom, waarin een vogel.
5460. *Applique* in de gedaante van een naga met uitgespreide vleugels en staart, koper.
- N. B. nos. 5439 t/m 5460. Herkomst Madoera, Bruikleen Ir. J. L. Moens.
5461. Gekleurde *prent*, voorstellende den bouw van een balé, 64×50 cm². Herkomst: Zuid-Bali.
5462. *Pruik* van een volksmaskerdanser. Herkomst: Tjerbon.
5463. *Houtsnijwerk* van volksscholen in Zuid-Bali t.w. 3 linealen, een inktstel en een pennenbak.
5464. *Beeld*, hout; oude koopvrouw, een mand op het hoofd dragend, waarop een eend; steunend op een stok, vergezeld van haar kind. Moderne sculptuur. Herkomst: Zuid-Bali.
5465. *Beeld*, hout; visscher met hengel. Moderne sculptuur. Herkomst: Zuid-Bali.
5466. *Beeld*, hout; oude hanevechter met haan in een mand en een sirih-tasch. Moderne sculptuur. Herkomst: Zuid-Bali.
5467. *Krisheft*, zilver; type Boeta mawa sari (bloemdragende demon). Herkomst: Zuid-Bali.
5468. *Kapstok*, karbouwenhoorn met geciseleerd ornament. Herkomst: Zuid-Bali.
5469. } *Oorhangers*, drie stuks, Hindoe-Javaansch
t/m } goudsmidswerk. (no. 5471 met lila-steen)
5471. } Herkomst: Kediri.
5472. *Ikatweefsels*, twee stuks; vervaardigd op een volksschool. Oranjekleurig, 194×31 cm². en blauw, 100×43 cm²; met bloemmotieven in verschillende kleuren. Herkomst: Zuid-Bali.
5473. *Potje* voor oogzwartsel; bijbehorend staafje met palmet versierd; koper, h. 9 cm. Herkomst: Oost-Java. Geschenk Ir. J. L. Moens.
5474. } Zes stuks golèk-figuren, z. g. *golèk*
t/m } *topèng* (zie nos. 5099 t/m 5105 in Mededeelingen 2e halfjaar 1940) resp. voorstellende: Dojok, Klana Séwandana, Djaka Semawoeng, Koeda Narawangsa, Dèwi Tamioji en Bantèng Ketawang. Het ligt in de bedoeling dit stel figuren uit de Pandjicyclus geleidelijk te completeeren.
5479. }
5480. *Oude schilderijen* op hout, twee stuks; 40×50 cm². voorstellende het „oedjoengan“-spel en een „tajoeban“-feest. Oedjoengan (rotan-stok-schermen) wordt gegeven in tijden van droogte en onder gamelan-muziek. Elke desa zendt haar candidaat („djago“). Herkomst: Kediri, 1864 A. D. Bruikleen Dr. Tjan Tjoe Siem, Djokjakarta.
- N. B. No. 5070 (zie Verslag aanwinsten over het 1e halfjaar 1940) moest worden afgeschreven; onder dit nummer is thans ingeschreven:
5070. *Beeld*, oud terracotta; knielende man met zwaard en schild (?) Hoofd afgebroken, zwaard beschadigd, linkerhand met schild afgebroken. h. ± 30 cm. Herkomst: desa Kasiman nabij Denpasar, Zuid-Bali. Geschenk van Th. Maier, Sanoer.

De Conservator
J. L. Moens.

BATAVIA-C., den 28sten April 1941.

No. 12517/A.

Onderwerp :

Systematische doorvoering van de aanpassing van het Inheemsche onderwijs aan de eigen cultuur en het sociale leven van de bevolking.

Met verwijzing naar het rondschrijven van mijn ambtsvoorganger, Dr. A. D. A. de Kat Angelino, van 22 Januari 1937 No. 1658/L heb ik de eer de bijzondere aandacht van UHoogEdelgestrenge/Uw Bestuur te vragen voor het volgende.

Dr. de Kat Angelino stelde in zijn bovenaangehaald schrijven eenige maatregelen voor, waarvan hij hoopte en verwachtte, dat zij het volksonderwijs dichter bij de Inheemsche bevolking zouden brengen.

De bedoeling was, dat de volksschool daardoor in de Inheemsche gemeenschap uit zou groeien tot een levend organisme, er zich een natuurlijke plaats in zou verwerven en dat het onderwijs op deze school door de bevolking zelve als vrucht-dragend zou worden erkend.

Deze maatregelen zouden kunnen worden samengevat als een bewuste poging om te komen tot een aanpassing van het Inheemsche onderwijs aan de eigen cultuur en het sociale leven van de bevolking.

Zowel bij bestuurs-, als bij inspecteerende ambtenaren vond dit beroep van den heer de Kat Angelino weerklink. In afzonderlijke brieven, tourneerapporten en in jaarverslagen werd van hetgeen werd geëntameerd of tot stand kwam gewag gemaakt. Deze gegevens liggen echter op mijn departement verspreid in de bundels van de afgelopen jaren, zijn dikwijls niet meer dan fragmentarisch en zeker niet volledig.

Alleen ten aanzien van hetgeen in dit opzicht onder zeer bijzondere voorwaarden op het eiland Bali is verricht, bestaan geregelde verslagen. De heer H. te Flierhaar, voor dit werk vrij gemaakt, rapporteerde n.l. hierover in zijn maandrapporten en schreef over zijn werk een artikel in „Koloniale Studiën” (April nummer 1941), waarvan ik U (als bijlage) een overdruk ter kennisneming moge aanbieden.

Wat op Bali werd ondernomen, bestrijkt welhaast het heele gebied van de cultuuruitingen, welke op dit eiland aanwezig mogen worden geacht en het artikel van den heer te Flierhaar geeft een duidelijk beeld van wat de door Dr. de Kat Angelino's voorgestelde maatregelen ten aanzien van de aanpassing aan de eigen sfeer beoogden.

Met het bovenstaande wil echter niet gezegd zijn, dat in andere gebieden van den Indischen Archipel weinig of niets gedaan is om het Inheemsche onderwijs aan de eigen cultuur aan te passen. Integendeel. Met groote waardeering is hiervan door mijn ambtsvoorgangers en mij bij verschillende gelegenheden kennis genomen. Evenwel liggen — zooals reeds gezegd — deze gegevens zeer verspreid in de archieven van het departement en zijn weinig volledig. Voorts is het wel duidelijk, dat er om zeer begrijpelijke redenen van een *meer systematische doorvoering* nergens nog sprake is kunnen zijn.

UHoogEdelGestrenge/Uw Bestuur zou mij zeer verplichten met het doen uitbrengen van een rapport over hetgeen in 1937 en latere jaren ten aanzien van deze aangelegenheid in Uw ambtsgebied reeds tot stand is gekomen en tevens daarbij in beschouwing te doen nemen, hetgeen in de verschillende cultuurgebieden in dit opzicht nog wordt voorbereid of waard zou zijn geëntameerd te worden.

Ik zou het op prijs stellen, wanneer hierbij ook het onderwijs voor de Inheemsche meisjes in beschouwing werd genomen.

Tenslotte moge ik UHoogEdelGestrenge/Uw Bestuur mededeelen, dat het in de bedoeling ligt om uit de rapporten, die ik — kan het zijn vóór 1 November a.s. — van U hoop te ontvangen een publicatie samen te stellen, waarna in overleg met U overwogen zal worden, wat ten aanzien van een verdere, meer systematische doorvoering in de komende jaren tot stand kan worden gebracht.

A a n

- I. alle Hoofden van Gewestelijk Bestuur in Nederlandsch-Indië (met uitzondering van die der Vorstenlanden).
- II. de Gouverneurs van Soerakarta en Jogjakarta.
- III. de Dagelijksche Besturen van Stadsgemeenten in Nederlandsch-Indië en van de Regentschappen op Java en Madoera en de Groepsgemeenschappen Minangkabau, Palembang en Bandjar.

DOORDRUK dezes verleend aan :

1. de Colleges van Gedeputeerden der Provincies West-, Midden- en Oost-Java,
2. den Adviseur van het Inlandsch Onderwijs te Batavia,
3. de Inspecteurs, Hoofden van den Dienst voor Onderwijsaangelegenheden in de Provincies West-, Midden- en Oost-Java,
4. de Gewestelijke Inspecteurs en Inspecteurs van het Inlandsch Onderwijs in de Buitengewesten, met verzoek om bijgaande explaren te doen toekomen aan de schoolopzieners in hun ressort,
5. den Inspecteur van het Inlandsch Onderwijs in de Vorstenlanden te Jogja,
6. den wd. Inspecteur voor de Lichamelijke Opvoeding te Batavia,
7. den Zendingsconsul te Batavia,
8. het Centraal Missiebureau te Batavia,
9. alle Beheerders van gesubsidieerde scholen voor Inheemsch Onderwijs, met beleefd verzoek om aan deze aangelegenheid ook hunnerzijde aandacht te willen wijden.

De fd. Directeur van Onderwijs en Eeredienst,
w.g. Hoesein Djajadiningrat.

Afschrift.

DEPARTEMENT VAN
BINNENLANDSCH BESTUUR
(Kantoor voor de Decentralisatie)
BATAVIA

A a n
de Stadsgemeentebesturen op Java.

RONDSCHRIJVEN

No. Dec 95/2/3. Datum: 26 Mei 1941.

Onderwerp: Beheer van aloon-aloons.

In vroegere jaren is bij verschillende gelegenheden van de zijde van den Volksraad bezwaar gemaakt tegen het door stadsgemeenten uitgeoefende beheer over binnen haar gebied gelegen aloon-aloons, en is aan de Regeering verzocht om die gemeenschappen van dit beheer te ontheffen teneinde het over te dragen aan de betrokken regentschappen.

Als motief voor de bepleite beheersoverdracht werd — naast de overweging dat de aloon-aloon van oudsher innig met den persoon van den regent verbonden is geweest, zoodat het om deze historische reden juister zou zijn, dat het regentschap de aloon-aloon zou beheeren — aangevoerd, dat bij beheer door het regentschap aan het bijzondere karakter van de aloon-aloon meer recht zou worden gedaan c.q. voor herstel van dat karakter zou worden zorg gedragen.

Tegen het denkbeeld van overdracht van het beheer over binnen stadsgemeenten gelegen aloon-aloons aan de betrokken regentschappen heeft de Regeering steeds bezwaar gemaakt. Daarbij gold in de eerste plaats als overweging, dat, ingeval dit beheer aan de stadsgemeente zou worden onttrokken en dit deel van het gebied der gemeente een

soort van enclave binnen de gemeente zou gaan vormen, een toestand zou ontstaan, welke tot allerlei moeilijkheden aanleiding zou kunnen geven. Voorts werd er op gewezen, dat aan de blijvende erkenning van het bijzondere historische karakter van de aloon-aloon zeker niet noodwendig afbreuk behoeft te worden gedaan door het enkele feit, dat dit object bij de gemeente in beheer is. Immers kunnen de gemeentebesturen bij het nemen van beslissingen omtrent gebruikmaking van de aloon-aloon met het bijzondere karakter van dat beheersobject rekening houden.

Nadat deze aangelegenheid enkele jaren was blijven rusten, is bij de behandeling in den Volksraad van de ontwerp-Landsbegrooting voor het jaar 1941, de ontheffing van stadsgemeenten van het beheer over aloon-aloons opnieuw aan de orde geweest. Door het lid van dat College, den heer Soeria Karta Legawa, is er nl. voorgepleit om het beheer van deze aloon-aloons terug te brengen bij het Land teneinde het gebied daarvan verder deel te doen uitmaken van het gouvernementserf, waarop de kaboepaten staat. Dit verzoek werd ondersteund door den heer Muhammad Yamin, die er daarbij op wees, dat de oprichting van bioscopen of andere „tenten van vermakelijkheid” afbreuk deed aan de aesthetische waarde van de aloon-aloon. 1)

Aangezien tegen een dergelijke oplossing soortgelijke praktische bedenkingen rijzen als tegen overdracht van het beheer van binnen stadsgemeenten gelegen aloon-aloons aan de betrokken regentschappen, en die oplossing bovendien aan het bezwaar van een minder geëigende bebouwing langs de wegen aan de aloon-aloons niet zou kunnen tegemoet komen, heeft de Regeering ook tegenover deze suggestie een afwijzend standpunt ingenomen. 2)

Naar aanleiding van de tegen het beheer door stadsgemeenten van aloon-aloons geopperde bezwaren moge echter het volgende worden opgemerkt.

Niet te ontkennen valt, dat aan het typische karakter van de aloon-aloons en de cultureele waarde van die objecten niet altijd voldoende aandacht is geschonken. Zoo voor als na de instelling der gemeenten zijn meermalen maatregelen genomen, welke aan het karakter van de aloon-aloons afbreuk hebben gedaan. Het besef toch, dat met het ongerepte behoud van de aloon-aloon een reëel belang is gemoeid, is eerst in latere jaren gegroeid.

Nu kan dezz., bij gebrek aan feitelijke gegevens, niet goed worden beoordeeld in hoeverre het mogelijk is, dat bij eventuele beslissingen omtrent het gebruik van aloon-aloons, dan wel bij het verleenen van bouwvergunningen voor het oprichten van gebouwen langs wegen aan aloon-aloons of op andere wijze meer dan tot dusver met de cultureele waarde en het karakter van die objecten rekening wordt gehouden, c.q. naar herstel van dat karakter wordt gestreefd. De plaatselijke omstandigheden spelen daarbij uiteraard een groote rol.

Ik zou het echter op prijs stellen, wanneer — indien althans het gebied van Uwe stadsgemeente (nog) een aloon-aloon wordt aangetroffen — Uw bestuur, voor zoover zulks niet reeds geschiedt, in voorkomende gevallen aan de cultureele waarde en het bijzondere karakter van dat object de noodige aandacht zou willen schenken, en, in verband daarmee, ook aan het belang van een geëigende bebouwing langs de wegen aan de aloon-aloon, waartoe, alvorens terzake een vergunning te verleenen, overleg zou kunnen worden gepleegd met den Regent.

De Directeur van Binnenlandsch Bestuur,
Namens deze :

De Adviseur voor de Decentralisatie,
(w.g.) C.J. van Hasselt.

---

1) Vgl. Hand. Volksraad Zitt. jaar 1940/1941, blz. 1262 en blz. 1267.

2) Vgl. Hand. Volksraad Zitt. jaar 1940/1941, blz. 1676.

No. A I. 40/10/2 Datum: 13 Juni 1941.

Onderwerp: Voorbereiding en behandeling van stadsplannen.

Ik heb de eer de aandacht van U Hoog Edel Gestrenge te verzoeken voor het navolgende.

Zooals bekend, worden — ter verkrijging van de voordeelen, welke daaraan zijn verbonden ingevolge het in Bijblad 11272 opgenomen rondschrĳven van den Gouvernements Secretaris van 27 April 1926 No. 781/III B — de stadsplannen, welke de gemeentebesturen vaststellen, als regel onderworpen aan de goedkeuring van de Regeering.

Wĳl het nu in verband met de aan de stadsvorming te geven leiding door verschillende gemeentebesturen van belang wordt geacht, dat de periode tusschen de vaststelling van het stadsplan door den gemeenteraad en de daarop te verleenen goedkeuring van de Regeering zooveel mogelijk wordt bekort, hebben deze besturen den wensch geuit om *bij de opstelling* van hun plannen reeds dadelijk overleg te plegen met de departementen en diensten, welke inzake deze goedkeuring vermoedelijk van advies zullen hebben te dienen.

In verband daarmee is door die gemeentebesturen verzocht, aan de daarvoor in aanmerking komende departementen en diensten op te dragen om, voorzoover door de betrokken (stads) gemeente overleg met hen wordt gezocht over dergelijke plannen, in het bijzonder over de bestemming van gronden, waarover die departementen en diensten medezeggenschap hebben, zich tot dat overleg bereid te verklaren; daaraan zoodanige medewerking te verleenen, dat het binnen een afzienbaren tijd tot een conclusie voert en, indien of voorzoover dat overleg tot overeenstemming leidt, die overeenstemming schriftelijk, uiteraard onder voorbehoud van het eindoordeel der Regeering, te bevestigen, een en ander zoodanig, dat na zulk een overeenstemming de hernieuwde raadpleging van die instanties, op grond van het in Bijblad No. 11272 opgenomen rondschrĳven niet meer noodig is.

Aangezien er mijns inziens geen bezwaar tegen bestond, dat de daarvoor in aanmerking komende autoriteiten nopens de opstelling der stadsplannen, voordat deze door de betrokken gemeentebesturen worden vastgesteld, overleg zou worden gepleegd, ontwierp ik in het advies, dat ik terzake aan de Regeering uitbracht, in groote lijnen een bij dat overleg te volgen werkwĳze, waarmede de Regeering zich bij omslagvel van 4 Maart 1941 No. $\frac{25511/40}{3102}$ heeft kunnen vereenigen en welke hierop neerkomt, dat voor de behandeling van de stadsplannen op de aangegeven wĳze alle draden zullen samenloopen bij de Hoofden van gewestelijk bestuur, aan wier beleid het verder wordt overgelaten de te volgen werkwĳze te bepalen.

Het overleg als hierbedoeld zal derhalve door de gemeentebesturen, onder overlegging van de noodige gegevens, bij U kunnen worden aangevraagd.

Het *directe* overleg van het gemeentebestuur of zijn vertegenwoordigers zal dan, ingevolge Uw opdracht kunnen geschieden met de door U aan te wijzen bestuurs- en andere ambtenaren, als bijvoorbeeld die van den dienst van den Waterstaat, den dienst der Volksgezondheid, e. a. Eventueel zult U daartoe ook, wanneer zulks noodig of gewenscht geoordeeld wordt, deze ambtenaren in commissie kunnen vereenigen en aan deze commissie kunnen bouwkundige en/of een door de betrokken gemeente aan te wijzen ambtenaar kunnen toevoegen.

Volledigheidshalve dient er hier op te worden gewezen, dat uiteraard aan de Directeuren van de betrokken Departementen c. q. de betrokken diensthoofden ter beoordeeling staat of en in hoeverre de onder hen ressorteerende ambtenaren zelfstandig advies kunnen uitbrengen nopens de stadsplannen en in hoeverre zij daarbij gebonden dienen te worden aan van boven verstrekte instructies.

Wat een eventueel rechtstreeksch overleg met de Departementen betreft, kan worden medegedeeld, dat de Directeuren van Verkeer en Waterstaat en van Onderwijs

en Eeredienst (Hoofd van den Dienst der Volksgezondheid) zich bereid verklaard hebben om aan een verzoek tot overleg nopens de voorgenomen opstelling van de stadsplannen gevolg te geven en van een eventueele instemming daarmede te doen blijken.

Leidt het hoogerbedoeld overleg tot overeenstemming en kunt U zich ten slotte met het ontworpen stadsplan vereenigen dan zoude U daarvan aan het gemeentebestuur mededeeling kunnen doen en zal het plan na de vaststelling door den gemeenteraad, rechtstreeks bij mij kunnen worden ingediend.

In het ontkennende geval evenwel zal het plan op de tot dusver gebruikelijke wijze, door Uw tusschenkomst derhalve, moeten worden voorgebracht.

Rechtstreeksch overleg met mijn departement in het stadium van voorbereiding der plannen, acht ik niet gewenscht, wijl de bestudeering daarvan op mijn departement zal moeten plaats hebben aan de hand van de volledige gegevens en ik mij onder alle omstandigheden de vrijheid moet voorbehouden om terzake al die nadere inlichtingen te vragen, welke voor het uitbrengen van een juist en volledig eindadvies aan de Regeering noodig zijn.

Volledigheidshalve dien ik er nog op te wijzen, dat het vorenstaande uitsluitend betreft de behandeling van stads-of gemeentepannen *op den voet van het in Bijblad 11272 opgenomen rondschrjven* en dat daarom principieele vraagstukken van stadsvorming in dat verband buiten beschouwing kunnen blijven.

Weliswaar dient te worden erkend, dat de problemen, welke zich bij de stadsvorming op verschillend gebied voordoen, feitelijk in hun onderlingen samenhang zouden moeten worden beschouwd als onderdeelen van het probleem van de stadsvorming als zoodanig, doch dit neemt niet weg, dat men — zoo lang nadere voorzieningen terzake ontbreken — zich heeft te richten naar de in Bijblad 11272 opgenomen aanschrijving, waaraan een ander uitgangspunt ten grondslag ligt en waarbij het uitsluitend gaat om de aantooning van de urgentie van aanvaarding van een bepaalde gedragslijn bij de uitgifte van grond van landwege binnen de gemeente.

De goedkeuring, welke op den voet van dit rondschrjven aan een stadsplan wordt verleend, heeft dan ook geen ander gevolg, dan dat de betrokken gemeente bij uitgifte van binnen haar ressort gelegen gronden een voorkeurrecht verkrijgt boven de eerste aanvragers ten aanzien van de voor openbare gemeentedoelinden bestemde perceelen of perceelsgedeelten en dat sommige in het stadsplan aangegeven terreinen voor uitgifte in eigendom, opstal enz. gesloten worden, omdat zij uit hoofde van hun bestemming, voornamelijk met het oog op de huisvesting der Inheemsche bevolking, niet aan particulieren behooren te worden uitgegeven.

Beoogd wordt dus slechts om door het volgen van een bepaalde gedragslijn *bij de uitgifte van gronden* het vraagstuk van de reserveering van voor den gemeentelijken publieken dienst bestemde gronden, zoomede dat betreffende de reserveering van terreinen voor o.m. de huisvesting van de Inheemsche bevolking nader tot een oplossing te brengen en het zou derhalve niet in overeenstemming met de strekking van voormeld Bijblad zijn, indien de met dat oogmerk verzochte goedkeuring van een stadsplan bepaald afhankelijk gesteld zou worden van een bevredigende oplossing van *andere* (neven) vraagstukken of van beginselen van stadsvorming.

Zoolang wettelijke voorschriften betreffende de stadsvorming en het daarop uit te oefenen preventieve toezicht nog ontbreken, lijkt het daarom aangewezen, dat bij de beoordeeling van de vraag of een stadsplan kan worden goedgekeurd, slechts wordt getreden in een beoordeeling van de vraagstukken, voor de oplossing waarvan deze goedkeuring wordt gevraagd, en dat dus aan eventueele bezwaren tegen het plan, welke *buiten* het kader van het rondschrjven in Bijblad 11272 vallen, in het algemeen slechts dan aandacht wordt geschonken, indien deze van zoodanig gewicht zijn, dat zij ertoe zouden nopen om met gebruikmaking van het vernietigingsrecht aan het voortbestaan van het stadsplan een einde te maken.

Doordrukken van dit schrjven deed ik toekomen aan den Legercommandant en den Commandant der Zeemacht, aan de Directeuren van Verkeer en Waterstaat en van Onderwijs en Eeredienst, aan de Residenten, de Colleges van Gedeputeerden, alsmede aan de Gemeentebesturen.

De Directeur van Binnenlandsch Bestuur,
Voor dezen:
De wd. Adviseur voor Agrarische Zaken,

† RABINDRANATH TAGORE over de BĀRĀBOEDOER.*)

Van Djogjakarta gingen we naar den Bārāboedoer, en bleven daar een nacht over.

Eerst bezochten wij een kleinere tempel, de Tjandi Mendoet, die vroeger in puin lag, maar door het gouvernement weer is opgebouwd. Binnen stonden drie reusachtige Boeddhabeelden in verschillende houdingen. De verhoudingen en vormen waren verrukkelijk mooi.

Eens hebben talloze menschen zich verenigd om deze beelden en de tempels ervoor op te richten. Wat een stroom van activiteit bij het ontwerpen, voorbereiden en uitvoeren was daarvoor noodig en welk een overvloedig leven. In de dagen, dat deze reusachtige steenmassa's geplaatst werden op den top van den heuvel, leefde hier een onmetelijk menschelijk streven temidden van de groene bosschen en onder den stralenden zonnigen hemel. Maar in die dagen werd het nieuws nog niet over de geheele wereld verspreid, zoodat de grootsche uiting van den menschelijken wil niet over zeeën en landen verkondigd werd, zooals nu in den regel dagelijks gebeurt, bijvoorbeeld, wanneer er zooiets als het Victoria Memorial op de Maidan van Calcutta wordt opgericht.

Het bouwen van den tempel moet heel lang geduurd hebben, meer dan den leventijd van eenig individu. Derhalve moet het intense gevoel van aanbidding, waarvan de bouw een uiting was, ook langen tijd waarachtig aanwezig geweest zijn in het hart van velen, in zoo sterke mate, dat het dagelijksch leven van het volk met al zijn vreugden en zorgen, doordrongen en vervuld was van het bewonderen en het bespreken, en van allerlei ware en onware anecdotes over den bouw. Nadat de tempel voltooid was, werden er, dag na dag, de lampen der vereering aangestoken en de offergaven aangedragen door immer nieuwe scharen geloovigen, drommen mannen en vrouwen, tijdens de groote feestelijke plechtigheden, totdat tenslotte het stof zich ophoopte en het gevoel, tezamen met de uiting ervan, verstikte. Wat eens zoo'n groote levenswaarheid was, verloor zijn beteekenis en de tempels zijn als groote steenen in de uitgedroogde bedding van een rivier. Toen de stroom van het leven, die hen omspoelde, een anderen loop nam, bleven de steenen nog wel het merk van den vroegeren levenden stroom dragen, maar zij betekenden niets meer. Met het ophouden van de beweging van het leven, ging de boodschap, die het bracht, verloren. Daar kwamen we nu in een auto aan om den tempel te bezichtigen, maar waar was het licht om hem in te zien? De gedachtesfeer die deze schepping der menschelijke kunst behoefde om tot stand te komen is, met de tijden, verdwenen.

Wat de Bārāboedoer zelf betreft, ik had al dikwijls afbeeldingen ervan gezien zonder erdoor geïmponeerd te worden, maar ik had gehoopt, dat zulks wel het geval zou zijn, als ik er eenmaal voor stond, maar zelfs toen maakte het geen sterkeren indruk op mij. Het bouwwerk is zóó verbrokkeld in boven elkaar gelegen gaanderijen, en de top is zóó buiten verhouding klein, dat het geheel waardigheid mist. Het ziet er uit als een berg met een heel klein steenen mutsje. Misschien was het slechts bedoeld als iets om de steenen beelden op te plaatsen — honderden Boeddhā's en gebeeldhouwde tooneelen uit de jātaka-verhalen,¹⁾ als een reusachtig presenteerblad waarop deze zijn opgetast. Wanneer men die een voor een bekijkt, zijn ze werkelijk voortreffelijk. Het sterkste troffen mij de voorstellingen uit de jātakas, met drommen figuren, die een idee gaven van de verscheidenheid van het spel des levens in die dagen, nergens bezoedeld door platheid of obsceniteit. In andere tempels heb ik beelden van goden en godinnen gezien, en tooneelen uit de heilige epen, maar hier zien we het leven, zoowel van koning als van bedelaar, in zijn dagelijksch voorkomen.

Dit respect voor het leven van den gewonen mensch, zoowel als van de dieren, is een kenmerk van het Boeddhisme. De grootsche verkondiging van de jātaka-verhalen is, dat Boeddhā zijn uiteindelijke verlichting deelachtig werd, na een lange reeks gewone levens, hetgeen zeggen wil, dat de hoogste Dharma — het principe van goddelijk en menschelijk recht en wijsheid — zich altijd manifesteert temidden der botsingen tusschen goed en kwaad, die eeuwig zullen zijn in den voortgang van het leven. De macht van het goede zegeviert, zij het dan ook slechts in geringe mate, zelfs in het laagste der levende wezens, totdat het goede tenslotte zijn hoogste uiting vindt in de opoffering van het Zelf in Liefde. Op ieder plan, in iedere levensvorm, is deze macht van oneindige liefde bezig de knopen van de banden los te maken, die ons leven aan alle kanten belemmeren, en bereidt zoo den weg voor den opgang van het leven ter verlossing. Het dier is niet vrij omdat het op zichzelf geconcentreerd is, maar de Geest, die zich in alle levende wezens ontwikkelt, brengt het slag op slag toe, om de spanning van den sterken band met het Zelf te verminderen, en in iederen slag wordt het werk van den Boeddhā gezien.

*) Uit het Engelsch.

1) Een jātaka is een verhaal, waarin de een of andere gebeurtenis uit een vroegere existentie van den Boeddhā wordt verteld.

† Rabindranath Tagore.
(7 Mei 1861 — 7 Aug. 1941)

Links.
Bezoek van R. Tagore aan
de Boroboedoer.

Onder:
Bezoek van R. Tagore aan
Z. H. P. A. A. Mangkoe
Negara VII te Soerakarta.

BEDAYA

MEDEDEELINGEN

VAN DE

KIRTYA LIEFRINCK - VAN DER TUUK

AFLEVERING 15

Onder Redactioneele verantwoordelijkheid van het
Curatorium van de Kirtya Lieftrinck-Van der Tuuk.

INHOUD :

Nijverheid en Kunstnijverheid op Bali
door
Tjokorde Gdé Rake Soekawati.

Gemeenschappelijke Uitgave van
Kirtya Lieftrinck-Van der Tuuk en het Java-Instituut

SINGARADJA (BALI)

1941

JOGJAKARTA (JAVA)

INHOUDSOPGAVE

Nijverheid en Kunstnijverheid op Bali.

HOOFDSTUK	I.	Inleiding	I
„	II.	Positie en belangrijkheid	3
„	III.	Pita Maha	5
„	IV.	Verschillende takken van Nijverheid en Kunstnijverheid.	6
§	1.	Spin- en weefindustrie	6
	A.	Katoenbewerking	7
	B.	Weefklaarmaken van zijde	7
	C.	Het kleuren van den inslagdraad	8
	D.	Weefmethoden	9
	E.	Het weefgetouw	9
	F.	Het weven	9
	G.	Het vervaardigen van songkèt	10
	H.	Het vervaardigen van endek	10
	I.	Het vervaardigen van gringsing (dubbel geïkatte weefsels van Tenganan)	10
	J.	Kleuren-combinatie	11
	K.	Het vervaardigen van plangi	11
	L.	Het weven van tepi	12
	M.	Kain prada	12
	N.	Het gebruik van weefsels	13
	O.	Enkele opmerkingen	14
	P.	Korte beschouwingen over de ontwikkeling van de textielindustrie buiten Bali (speciaal op Java)	16
§	2.	Aardewerkindustrie	17
	A.	Pottenbakkerijen	17
	B.	Pannenbakkerijen	18
	C.	Steenbakkerijen	20
	D.	Paras	21
	E.	Koraal-, berg- en riviersteen, lava	22
	F.	Kalkbranderijen	23
§	3.	Vlechtwerk	23
§	4.	Houtbewerking	25
		Grondstoffen	28
§	5.	Schilder- en teekenkunst	29
§	6.	Leerbewerking	30
§	7.	Metaalbewerking	31
	A.	Goud- en zilverbewerking	31
	B.	IJzerbewerking	32
	C.	Koperbewerking	33
§	8.	Klapperdoppen-, schildpad-, ivoor-, hoorn- en paarlmoerbewerking	34
§	9.	Touwdraaien	35
§	10.	Zoutwinning	35
§	11.	Suikerbereiding	36
§	12.	Klapperoliebereiding	36
§	13.	Toewak-, arak- en berembereiding	37
HOOFDSTUK	V.	Slotbeschouwingen	37
		Lijst der geraadpleegde werken	38
		Lijst der illustraties	39
		Bijlage I Invoer van weefgarens en manufactures op Bali in 1937.	40

NIJVERHEID EN KUNSTNIJVERHEID OP BALI.

DOOR

TJOKORDE GDE RAKE SOEKAWATI.

Hoofdstuk I: Inleiding.

Bali is, om zijn Hindoesche, hoogst intelligente bevolking, zijn welvaart en natuurschoon, één der belangwekkendste eilanden van den Oost-Indischen Archipel.

Het is vooral in de laatste tien jaren wereldbekend geworden.

Velen kennen het uit eigen aanschouwing, anderen uit beeld en literatuur. Wel heeft de natuur hare gaven met kwistige hand over dit kleine eiland uitgestrooid. (*foto 1*).

Het dankt echter zijn beteekenis en zijn aantrekkingskracht niet alleen aan het natuurschoon maar ook en vooral aan hetgeen de mensch daar tot stand heeft weten te brengen.

De ontginning van den bodem tot bevoelbare sawahs is er tot hare hoogste intensiteit opgevoerd. Dit is zeker voor een groot deel te danken aan het feit, dat de Baliër een zeer begaafd waterbouwkundige is, als hoedanig hij over den heelen archipel bekend staat. Uit talrijke streken van Nederlandsch-Indië zijn door belangstellenden studiereizen naar Bali ondernomen, om de merkwaardige dammen- en leidingbouw, de beroemd geworden kilometers-lange watertunnels te bezichtigen en kennis te nemen van de vernuftige wijze, waarop de Baliër met zeer primitieve gereedschappen, de schier onoverkomelijke moeilijkheden, die de natuur hem stelde, sinds eeuwen wist te overwinnen. Hij heeft eeuwenlang ¹⁾ gewor-

steld, en spant zich ook thans nog in, om het levenbrengende water naar droge velden te voeren, aldus wildernis omzettend in vruchtbare rijstvelden. Op de plaats, waar vroeger de tijger het arglooze hert besprong, wordt thans het geluid van het rijstblok gehoord.

En zoo is Bali geworden een landbouwland waar de aren zwaar zijn en het hart licht van vreugde over de schoonheid en gulheid van moeder Aarde. (*foto 2*).

Nergens in den geheelen Indischen Archipel staat de rijstcultuur op zoo hoogen trap van ontwikkeling als hier. Producties van 100 picols padi per hectare zijn geen uitzonderingen.

Naast rijst-, klapper- en koffiecultuur zijn runder- en varkensteelt de voornaamste bronnen van inkomsten voor de bevolking.

Het is niet te verwonderen, dat ook de kunstnijverheid hier een hoogen trap van ontwikkeling heeft bereikt. Ik noem daarvan in de eerste plaats de weefkunst.

Een andere tak van kunstnijverheid is de vervaardiging van houtsnijwerk: de versiering van gamelaninstrumenten en huis- en gebruiksvoorwerpen met ornamenten, waarvan de motieven aan het planten- en dierenrijk of aan oude mythologische verhalen zijn ontleend.

Uitgeslagen en fijn-bewerkt leerwerk vindt men vooral bij wajangfiguren.

De metaalbewerking (met behulp van hoogst primitieve gereedschappen) levert gouden, zilveren en koperen voorwerpen, die van veel kunstzin blijk geven.

De potten- en pannenbakkerij, zoowel voor gebruiksvoorwerpen als voor speelgoed, spaarpotten e.d., is voor het dagelijksch leven de meest belangrijke.

¹⁾ Reeds meer dan duizend jaar geleden blijkt uit vorstelijke edicten van intense landbouw, van bevoelde akkers, van tunnels, maar ook reeds dan is de waterbouwkundige techniek reeds geperfectionneerd, wat wijst op vele voorafgaande eeuwen van worstelen en overwinnen.

In vroeger tijden was er van eigenlijke beoefening van het ambacht in het dorp weinig sprake.

De tani was zijn eigen bouwmeester, zijn eigen timmerman. Zijn vrouw kookte, spon, weefde en dreef kleinhandel.

Slechts in de groote centra, in de omgeving van de vorsten, kende men lieden, die een bepaald ambacht beoefenden en het waren de vorsten, die vele dier ambachten in bescherming namen, de beoefening ervan aanmoedigden en tot hooge ontwikkeling brachten. Zoo kwamen de metaalbewerking (inzonderheid het smeden van krissen en het vervaardigen van gamelaninstrumenten), de lederbewerking, vooral het uitslaan en verven van wajangpoppen en gëloengans (hoofdtooi van dansers en danseressen) en de weverij tot hoogen bloei.

Verder ontwikkelden zich — eveneens onder den invloed van vorsten en grooten — ambachten als vlechtwerk, houtsnijwerk, pottenbakkerij e. a. Deze vormen van nijverheid ontstonden niet uit economisch besef of uit drang naar verbetering van economische toestanden, doch waren het gevolg van de begeerte naar weelde van vorsten en grooten.

Ook bij den kleinen landbouwer ontstond langzamerhand het verlangen naar eenige luxe in eigen huis, gereedschap en kleeding. Hierdoor kwam hij wel tot tijdelijke beoefening van het een of ander ambacht, vooral houtsnijwerk, steen-(paras-)bewerking en weven.

Eerst sedert ongeveer een drie kwart eeuw, en wel door het systematische en intense binnendringen van buitenlandse industrieproducten, door verandering van de politieke en sociale positie der vorsten en hoofden, door den geheelen omkeer van het economische leven, zooals o.a. de geleidelijke verandering van een productenhuishouding in een geldhuishouding, kregen nijverheid en ambacht langzamerhand een andere beteekenis en ontstond er behoefte aan lieden die

het ambacht als hoofdmiddel van bestaan uitoefenen, waardoor de nijverheid veel van haar oorspronkelijk karakter verloor.

„Kunstnijverheid” in de gewone beteekenis van het woord kon men dit in de meeste gevallen nog niet noemen, het was meer: artistieke huisnijverheid.

Slechts hier en daar ontwikkelde zich een kleinere of grotere nijverheidsvorm, speciaal met het oog op den verkoop van de gemaakte artikelen. Was zulks vroeger het geval in centra, waar vorsten en grooten woonden, zooals Kloengkoeng, Gianjar, Badoeng, in de laatste decennien worden dit de centra van het touristenverkeer. Tot voor kort bleef het echter regel, dat het sierwerk voor eigen gebruik werd vervaardigd. Bij gelegenheid werd het eigen werk soms wel verkocht, maar van een regelmatigen aanmaak was geen sprake.

Het was dus in de eerste plaats een voorzien in eigen behoeften. Zijn die behoeften op andere en gemakkelijker wijze te bevredigen, dan houdt het eigen werk op en gebruikt men het vreemde maaksel. Het spinnen van kapas (katoen) bijvoorbeeld, vroeger op Bali algemeen, wordt thans nog alleen in afgelegen plaatsen, als Noesa Penida en Boekit (Tafelhoek) bedreven. Hieraan heeft de invoer van goedkope buitenlandsche garens mede schuld. Daarentegen heeft de invoer van gekleurde, en van bedrukte stoffen, wel het weven in hooge mate benadeeld, doch dit heeft het volkswerk niet geheel kunnen verdringen.

Hieruit blijkt, dat de Balische bevolking geenszins onverschillig is voor de artistieke waarde van het eigen werk en dat het, waar mogelijk, daaraan den voorkeur geeft boven het ingevoerde goedkoopere goed, dat in dit opzicht op minder hoog peil staat.

Bij feestelijke gelegenheden (b.v. bij de mutilatie van de tanden) wordt met voorliefde het traditioneele kleed gebruikt, ook al moet het eigenhandig, ten koste van soms wekenlangen arbeid, vervaar-

digd worden, of wel tegen hoogen prijs worden gekocht.

Wanneer nu een product, hetzij door kunstvolle bewerking of doordat het daarvoor geschikte materiaal alleen ter plaatse te vinden is, een zekere reputatie heeft verkregen, ontstaat huisvlijt, die (behalve voor eigen gebruik) ook voor de markt werkt.

Typische voorbeelden daarvan zijn thans op Bali het beeldhouwwerk en het edelmetaalwerk (b. v. de houten beelden van Mas en het zilverwerk van Tjeloek en Bëng).

Zoo is op den duur een „kunstnijverheid” ontstaan, omvattende weefkunst, metaalbewerking, vlechtwerk, schilder- en teekenkunst, beeldhouw- en houtnijkunst, leerbewerking, potten- en pannenbakkerij. *)

Tot de kunstnijverheid kan, zooals gezegd, ook nog gerekend worden de steen-, potten- en pannenbakkerij, meer speciaal het vervaardigen van de sierlijke langhalzige Balische waterkannen (tjaratan). Voor tempelgebruik en bij de aanzienlijken voorziet men dergelijke kannen wel eens van een gouden tuit.

Onder de takken van nijverheid dienen vermeld te worden het winnen van zout door uitdamping van zeewater; het maken van palmwijn (toewak) en palmsuiker; het bereiden van olie uit klapper; het branden van kalk en het vervaardigen van djoekoengs.

Niet minder dan voor de stoffelijke behoeften heeft de menschelijke activiteit zich op Bali ook voor de voldoening van ideëele wenschen ontwikkeld

---

*) Een beknopt overzicht van de verschillende takken der Balische Nijverheid en Kunstnijverheid kan men krijgen door een bezoek aan de werkplaatsen van het krankzinnigengesticht te Bangli, waar deze onder deskundige leiding worden beoefend. Waar vroeger de krankzinnigenverpleging op Bali ongeveer alles te wenschen overliet, heeft de geneesheer, dokter Soekardjo, die met de leiding van dit gesticht is belast, kans gezien, om binnen weinige jaren de verzorging van zielszieken op moderne wijze — aangepast aan de individuele behoeften van de verzorgde personen — in te richten. Hier past zeker een woord van waardeering aan het adres van genoemden geneesheer.

zooals o. a. tot uiting komt in tempelen en huizenbouw, waarbij schoonheidszin zich aan religieus besef paarde.

De monumentale poorten van tempels en van voornamen woningen en de van reliëffiguren voorziene muurvlakten van heiligdommen en poeries trekken zeer de aandacht. De versieringsmotieven verraden Hindoe-invloed, ze zijn over het algemeen met veel talent en veel gevoel voor schoonheid uitgevoerd. (foto 3).

Het daarvoor gebezigde materiaal is zacht zandsteen (paras), die ook voor muurranden, poortlijsten en beelden (togogs) wordt gebruikt. De wijze van combinatie van rooden baksteen en grijzen natuursteen getuigt van een fijnen, artistieken smaak.

Houtsnijwerk valt te bewonderen op deurpaneelen, lijsten en pilaren, zoomede op onderstellen van gamelaninstrumenten. (foto 4).

Hoofdstuk II. Positie en Belangrijkheid.

Bij het samenstellen van een overzicht van de ontwikkeling van den Inlandschen landbouw gedurende een zeker tijdvak kan meestal worden beschikt over tamelijk nauwkeurige gegevens, hetzij aangaande de productie van bepaalde gewassen, hetzij van de daarmee beplante oppervlakten, terwijl het bijeenbrengen van dergelijke gegevens aan een volledigen gedecentraliseerden en op zijn taak ingestelden voorlichtingsdienst kan worden toevertrouwd.

Het opstellen van een dergelijk overzicht van de Inlandsche nijverheid daarentegen stuit onmiddellijk op bezwaren, die hun oorzaak ten deele vinden in de omstandigheid, dat eenerzijds de nijverheidsvoorlichting nog bij lange na niet in geheel Nederlandsch-Indië (althans niet op Bali) is vertegenwoordigd, terwijl er aan de andere zijde neiging bestaat tot geheimhouding van de omvang van de productie der verschillende nijverheidsbedrijven.

Het is mij bij mijn onderzoek vaak gebleken, dat de menschen argwaan beginnen te koesteren als ik b.v. vraag naar de inkomsten en uitgaven, betrekking hebbende op hun bedrijf, omdat ze denken, dat deze gegevens voor fiscale doeleinden moeten dienen.

Een andere moeilijkheid is de onwetendheid omtrent den omvang dier productie bij de nijveren zelve. De mogelijkheid om deze productie op een of andere wijze te bepalen of zelfs maar te benaderen is zeer beperkt. Dit alles zijn redenen, dat een met betrouwbare cijfers gedocumenteerd résumé, waaruit de ontwikkeling van de Balische nijverheid zou zijn af te leiden, bezwaarlijk kan worden opgesteld.

Ook een volledig inzicht in de groote economische waarde, die de nijverheid voor de Balische bevolking stellig heeft, kan momenteel moeilijk worden gegeven.

Wanneer in het „Overzicht van de uitkomsten der gewestelijke residentiesgewijze onderzoekingen naar de economie van de desa” het inkomen, uit de huisvlijt verkregen, op 17% van het budget van den tani wordt vastgesteld, dan mag voor het eiland Bali, waar de geldhuishouding in vergelijk met elders van beperkten omvang is, ten aanzien van bovengenoemde verhouding, zeker een gelijk, zoo geen hooger percentage aangenomen worden.

Deze nijverheid, die tot voor eenige jaren uitsluitend bedreven werd om te voldoen aan de behoeften der inheemsche maatschappij, heeft, zooals reeds in de inleiding werd medegedeeld, in tweeërlei opzicht een andere positie ingenomen. Ondervindt zij op de locale markt de concurrentie van langs mechanischen weg verkregen voortbrengselen uit Java en uit het buitenland, die haar door lagere productiekosten en betere kwaliteit gedeeltelijk verdringen, aan den anderen kant geeft de belangstelling van buiten (inclusief het tourisme) aan het artistieke Balische handwerk een nieuw débouché.

De omvang van de kunstnijverheid is in de laatste jaren door de toename van het touristenverkeer en door de uitbreiding van den tusschenhandel sterk toegenomen. Uit tellingen van het aantal handwerklieden, verricht door Ir. Th. H. Resink, ambtenaar bij de afdeling Nijverheid en uit gegevens van den uitvoer blijkt de toename van dien omvang in de laatste twee jaren 200 % per jaar te bedragen. De buitenlandsche handel ¹⁾ is in 1936 echter met 400% toegenomen in vergelijking met 1935. De gemiddelde verkoop per maand voor 1936 wordt door Ir. Resink geschat als volgt :

Verkoop in Dènpasar van 8 Balische toko's en 1 Chineesche (met inbegrip van een kleine hoeveelheid Javaanschen Kendariwerk, die echter op de cijfers van weinig invloed is)	f 4300.
Verkoop in Dènpasar, in het Bali- en Satryahotel en straatverkoop ter plaatse	„ 1600.
Verkoop door Pitamaha, Houbolt en Neuhaus	„ 3100.
Verkoop in Kloengkoeng op straat en in twee Balische toko's	„ 1200.
Verkoop aan Javaansche handelaren en aan particulieren op Bali	„ 1100.
Verkoop in Mas, Tampaksiring en Bangli	„ 550.
Verkoop in Singaradja	„ 1450.

Totaal: f 13300.

De jaaromzet wordt hierdoor f 159.600.— (afgerond f 160.000.—)

De heer Resink neemt aan, dat 60% hiervan ten goede komt aan de arbeiders en 40 % aan den tusschenhandel terwijl hij de gemiddelde verdienste per toekang op f 4.— per maand stelt. Indien deze premies juist zijn, moet het aantal werklieden dus op 2000 personen geschat worden.

¹⁾ Dus naar buiten Bali, hetzij binnen of buiten Nederlandsch-Indië.

De meeste werklieden zijn niet door voorschot gebonden (in Boelèlèng komt dit wel eens voor). Elke persoon werkt financieel onafhankelijk van familie of vrienden. Samenwerken met dezelfde gereedschappen onder leiding van een reeds vergevorderden toekang komt algemeen voor. Voor deze hulp wordt den goeroe echter niets betaald. Verkoop gebeurt ook niet coöperatief.

Hoofdstuk III. Pita Maha.

De coöperatieve vereeniging Pita Maha werd op den 29sten Januari 1936 opgericht en is gevestigd te Oeboed (onderafdeeling Gianjar).

Het ligt zeker in het karakter van de Balische samenleving, dat de beeldende kunstenaars van Zuid-Bali zich hebben aangesloten om een „Sekehă” op te richten, want zoo ergens, dan bloeit zeker op Bali het vereenigingsleven, dat zich hier van oudsher intens heeft ontwikkeld en een onmisbare plaats inneemt in de traditie van het volksleven. Zooals bekend sluiten de Baliërs zich voor de meest uiteenlopende doeleinden aanéén, naar het devies „Eendracht maakt macht”. (*foto 5*).

Daar zijn in de eerste plaats de dorps- en waterschapsvereenigingen (sekehă desa, sekehă soebak), verder een geheele reeks van organisaties op godsdienstigen grondslag, elk een bepaald doel nastrevend en daarmee hun vaste taak in de verschillende gemeenschappen (zoowel familiaal als territoriaal) vervullend. Zoo bezitten ook de meeste désa's eigen kunstvereenigingen, die het gamelanspel en den dans beoefenen. Een vereeniging van *beeldende kunstenaars* had echter steeds ontbroken. Wel bezaten goud- en zilver- of ijzersmeden, in religieus verband met hun bepaalde geslacht een soort gilde, maar de artistieke en materiele belangen van hun werk werden hierdoor niet behartigd. Nu bestond voorheen eigenlijk geen behoefte aan een dusdanige

vereeniging. De schilder of de beeldhouwer vervulde immers zijn traditioneele religieuze taak in de Balische samenleving als iets dat van zelf spreekt. Geldbejag zat daarbij vroeger niet in de eerste plaats voor. De tijdgeest heeft echter ook op Bali zijn invloed doen gelden. Het hechte verband van deze besloten maatschappij, waarin ieder zijn eigen plaats wist en waarin voor ieder zijn vaste taak was weggelegd, is losser geworden en hiermede evenzeer de traditioneele band, die kunstenaar en samenleving vereenigde. Het moge waar zijn, dat hij vrijer is geworden en zijn artistiek gezichtsveld is verruimd, maar evenzeer is waar, dat zijn *kunst* nu blootstaat aan de gevaren van stijlverwarring, onbegrepen nabootsing, massaproductie en nog andere funeste invloeden. Daarom begon men de dringende noodzakelijkheid in te zien van een vereeniging van Balische kunstenaars, die zich in de eerste plaats ten doel stelt de kunst harer leden op peil te houden en zoo mogelijk dit peil hooger op te voeren, en in de tweede plaats de maatschappelijke positie van den kunstenaar te verbeteren. De bedoeling is om den weg van voortbrenger tot kooper zoo kort mogelijk te maken en bijgevolg de door den laatste te betalen prijs zoo laag en de door den eersten genoten belooning zoo hoog mogelijk te doen zijn. De belangen, die deze vereeniging wil dienen, reiken dus ver uit over de grenzen van een enkel dorp.

De verschillende kunstcentra van Zuid-Bali bezitten hun eigen afdeeling van Pita Maha met een klian aan het hoofd. De klian gdé (voorzitter) is Ida Bagoes Poetoe Taman uit de désa Mas. In Oeboed worden wekelijks de werken der leden gekeurd en besproken door een commissie van toezicht.

Door zorgvuldige keuring van de werkstukken van de leden tracht „Pita Maha” waarborgen te scheppen voor de veelal niet deskundige koopers.

Met deze keuring beoogt de vereeniging op het artistiek gehalte van heel het Balische Kunstambacht effectieven invloed uit te oefenen.

Pita Maha doet in vele opzichten denken aan de door het Fransche Protectoraat in het Koninkrijk Cambodja — via zijn „Direction des Arts cambodgiennes” — geschapen „Corporations cambodgiennes”, bestaande uit inheemsche kunstambachtslieden, die aldus tevens hun inkoop organiseeren.

Hoofdstuk IV. Verschillende takken van Nijverheid en Kunstnijverheid.

§ 1. Spin- en weefindustrie.

Ondanks de onvolledigheid en minderwaardigheid van gedrukte katoentjes, hebben deze, vooral door hun geringe prijzen, de eigen weefsels meer en meer verdrongen.

In het jaar 1907 bedroeg de uitvoer van katoen nog f 27.524. Momenteel wordt niets meer uitgevoerd en wordt nog slechts in enkele onvruchtbare afgelegene streken, als Noesa Penida en Boekit (Tafelhoek) en ook in het Tabanansche, katoen aangeplant en ter plaatse tot garens versponnen. Deze niet omvangrijke katoen-productie is thans voldoende om in de geringe behoefte voor adatkleedij en de vervaardiging van lampenpitten (sigi) te voorzien.

De textielnijverheid is te splitsen in twee onderdeelen, en wel: het spinnen en het weven.

Het spinnen, hetwelk van oudsher handwerk is, behoort tot de huisvlijt.

Het katoenspinnen en weven is uit Indië afkomstig; Egypte legde zich oorspronkelijk meer op de vlasspinnerij en het linnenweven toe en China op de zijde-industrie.

Nadat China zijn monopolie op de zijde-industrie aan Indië had verloren, en spoedig daarna ook Japan in het bezit wist te komen van zijderups-eieren,

was het met de voorspoed van deze industrie voor China gedaan, vooral door de concurrentie van Japansche zijde in de zesde eeuw na Chr. Om de productiekosten voor hunne zijdestoffen te drukken, begonnen de Chineezzen katoen met de zijde te verwerken tot z. g. halfzijden stoffen. Door een speciale studie van de katoen-cultuur te maken en katoen systematisch te verbeteren, wisten zij een product te verkrijgen van zoodanige fijnheid en soepelheid, dat het met zijde verwerkt een weefsel opleverde, waarmede zij de verloren afzetgebieden konden heroveren.

In het begin van de 14de eeuw werden de eerste katoenvezels naar Manchester overgebracht, hetgeen aanleiding was tot het ontstaan van de eerste Engelsche katoenspinnerij.

De productie was in die jaren zeer gering. Hierin zou pas verandering komen door de uitvinding en de geleidelijke vervolmaking der stoom- en elektrische machines. Het ontstaan en de verdere ontwikkeling der machinale katoenspinnerij is voor de geheele textielindustrie van groote betekenis geweest.

Wij herinneren hier slechts aan de schietspoel door John Kay (circa 1734); de uitvinding en het praktisch bruikbaar maken van stoommachines (Arkwright, James Watt) en daarop volgende andere Europeesche en Amerikaansche uitvindingen en verbeteringen.

Gevolg hiervan was weer een betere en intensievere productie van de katoen op de plantages, die ten slotte leidde tot de enegreer machine van Whitney (1794), waarmee de katoen mechanisch ontpit werd. Ontpitten en emballeeren geschiedt dus op de plantages zelf.

Bezichtig men thans een moderne textielfabriek, dan zal men nog dezelfde vorm en grondgedachte van vroeger in de machinerieën terug vinden. Wel is de afwerking der werktuigen met den

voortgang der techniek, vooral ook de werkplaatstechniek, aanzienlijk verbeterd, heeft men de kwaliteit kunnen verhoo-gen door nieuwere inzichten, die men in de materialenkennis heeft verkregen, niet het minst door de metallographie, en heeft men aan verschillende onder-deelen een betere en economischer wer-kende uitvoering kunnen geven, maar het principe heeft zich gehandhaafd.

Zoo heeft men bijv. voor de weverijen de verschillende soorten spoelmachines op het peil weten te brengen van den hedendaagschen stand der techniek. De productie toch van deze machines moet zich aanpassen aan de vraag der mecha-nische weef toestellen. Maar niet alleen het quantum is hierbij in het oog te houden, ook de kwaliteit van de spoelen maakt bij de mechanische weverij een voornamen factor uit.

Men denke aan de perfectionneering van de cops (schietspoel) voor mecha-nische getouwen, waarbij aan steeds hoogere eischen van snelheid, gepaard aan nauwkeurigheid, voldaan moest wor-den; aan de mechanische scheermachi-nen en de moderne eischen gesteld aan een goed geschoren „boom.”

In Europa, waar het textielbedrijf door de groote concurrentie een cen-tenbedrijf is geworden, d.w.z. waar de exploitatierekening zeer nauwkeurig moet worden opgemaakt om het bedrijf loo-nend te maken, getroost men zich dan ook vaak een grootere of een extra-kapi-taalsuitgave om de exploitatie-rekening sluitend te maken.

A. Katoenbewerking.

De bewerking van katoen op Bali vindt in den regel als volgt plaats:

De verwijdering van de pitten uit de katoen geschiedt door middel van een eenvoudig toestelletje (*pamipisan*), be-staande uit twee houten rolletjes, die over elkaar gedraaid worden en waar-tusschen de katoen wordt gebracht. (*foto 6*).

De pitjes, die niet tusschen de vlak tegen elkaar aan draaiende rolletjes door kunnen, moeten achterblijven.

Daarna wordt de katoen, die vast in elkaar zit, uitgerafeld, welke bewerking „*njetèt*” heet en die daarin bestaat, dat een gewoon handboogje van hout (*panje-tètan*) gespannen door een opgerold roembiablade, vlak boven een hoopje katoen wordt aangetrokken (sterker gespannen) door middel van een stukje hout met een knop, en weer wordt losgelaten. (*foto 7*).

Door de trillingen grijpt het koord de katoen en pluist die uit. Dit uitge-plozen en tot rollen gedraaid katoen, noemt men „*gamet*”. De *gamet* is voor het spinnen gereed.

De *kapas gilingan* (=gerolde katoen) wordt gebruikt voor versiering van lijk-verbrandingstorens (*badé's*), van offers enz. De *gamet* wordt gebezigd als pit van eenvoudige aarden olielampen (*panjèmbéan*), en ook van wajanglampen (*damar pangwajangan*).

Daarna wordt de katoen tot draden ge-sponnen (*ngantih*), door van een handvol katoen een puntje te hechten aan de punt van een spoel van pinanghout (*gantjan*), die door middel van een vliegwiel (*djantra*) snel wordt rondgedraaid, ter-wijl de katoen, die in de hand gehouden wordt, langzaam wordt uitgetrokken. (*foto 8*).

De verdere bewerking komt overeen met het weefklaar maken van de zijde, welke hieronder zal worden besproken.

B. Weefklaarmaken van zijde.

Een streng zijde, (welke in den regel uit China wordt ingevoerd), wordt eerst op een grooten garenwinder (*oendar*) (*foto 19*) gebracht en daarna op klosjes (*oelakan*) gewonden. Deze klosjes zijn op een spilletje (*pleting*) gestoken, dat door middel van een wiel (*keper*) snel wordt rondgedraaid. Dit opwinden heet „*ngë-lihing*”. (*foto 9*).

De klosjes worden dan op een raamwerk (*pangedengan*) gezet. (*foto 10*). Van de draden worden er twee of drie, naar gelang van de dikte, op een spoel ineengedraaid door middel van een werktuigje met een wiel (*djantra pangantihan*).

De nu zooveel dikkere draden zijde worden op een rekje (*panglikasan*) in knotjes (*atjeledan*) elk van tien draden verdeeld. (*foto 11*). De knotjes zijdekookten in water met asch (*jèh aon*), totdat ze zacht zijn geworden. Daarna worden ze in koud water gewaschen en goed uitgewrongen om de aschdeeltjes, die het vuil hebben opgenomen, te verwijderen. De nu helder witte grondstof droogt men in de zon en zet men 's avonds in den dauw. Deze behandeling duurt ongeveer twee dagen. Moet de zijde dienen voor ketting (*dih*), zoo wordt deze eerst geverfd en de kleur wordt standvastig (niet waschecht) gemaakt door het product in een mengsel van aluin en citroensap te leggen, dan wel in water, waarin schillen van de badoengvrucht zijn gebracht. Indien het garen „*benang bali*” of „*benang keling*”, (*benang gosè* = één keer getwijnd) is, wordt dit, nadat alles goed is gedroogd, in rijstwater (*jèh titisan*) gedompeld en op twee latten gespannen, daarna stevig geschuierd met een borstel (*sikat*), gemaakt van stijve vezels van de arenpalm, en daarna nog eens met een bosje kokosvezel (*samboek*).

Deze bewerking heet „*njikat*”. De draden zijn nu stijf, kleven niet meer aan elkaar en zijn geschikt om als ketting dienst te doen. Niet dadelijk worden deze draden op het weeftoestel gespannen; eerst spant men ze nl. op een soort raamwerk (*panganjinan*) met vier opstaande paaltjes, die op een onderlingen afstand staan, gelijk aan de lengte van de ketting, die later op het weefgetouw zal komen. (*foto 12*).

Bij een van de paaltjes bevindt zich een reepje lontar- of jong klapperblad. Hier wordt bij het opwinden een witte

draad (*goehoen*) ingebracht, die later dienen moet, om met behulp van een latje (*djiring*), de onderste kettingdraden bij het weven tusschen de bovenste door te halen. Ten slotte worden de draden door den kam (*sěrat*) gestoken (*noesoe*) (*foto's 13 en 14*) en dan kunnen ze op het getouw worden gespannen. (*foto's 15 en 16*).

Nu kan een aanvang worden gemaakt met het weven.

C. Het kleuren van den inslagdraad.

Alvorens het weven in beschouwing te nemen, zullen wij eerst het kleuren (*ngendek*) van den inslagdraad bespreken.

Om de teekening op den inslagdraad aan te brengen, wordt deze op een rek gespannen, dat even lang is als het weefsel breed zal zijn (*foto 17*). Nu worden al die plaatsen, die niet rood mogen worden, met reepjes pisangbast (*koepas*) stevig omwonden, waarna het roodverven in een kuip plaats heeft. (Alleen bij dit roodverven worden de dradenbundels in een kleurbad gedompeld. Alle andere kleuren brengt men uit de hand aan.) Nadat de gedroogde strengen weder op het raam zijn gespannen, wordt de pisangbast verwijderd en worden de witte gedeelten verschillend gekleurd, uitgezonderd natuurlijk de plekjes, die wit moeten zijn, welke gedurende de geheele bewerking omwonden blijven. Dit kleuren geschiedt als volgt: Twee bamboe-latjes, waarvan het eene aan één platte, het andere aan één zij-kant zaagvormig getand is, worden in de kleurstof gedoopt. Nu borstelt men de plaats, die de kleur moet ontvangen, stevig met de van verf voorziene getande gedeelten van de latjes.

Vroeger werden de kleuren in Bali zelf uit plantaardige stoffen bereid, thans gebruikt men algemeen de schellere en veel minder duurzame anilinekleurstoffen, die op alle markten te koop zijn. De meest voorkomende

kleuren zijn blauw, zwart, rood, geel en groen.

D. Weefmethoden.

Men onderscheidt vier soorten weefsels:

1. katoenen weefsels en zijden weefsels (beiden genaamd *polosan*);
2. goud- en zilverweefsels (*songkèt*);
3. ikatweefsels (*endek*). Deze laatste nog nader te onderscheiden in weefsels:
  - a. met geikatte schering (deze bewerking komt echter weinig voor)
  - b. met geikatten inslag en
  - c. met zoowel geikatte schering als geikatten inslag (dubbel geikat), vervaardigd in de désa Tenganan;
4. *tepi*-weefsels, die gebruikt worden voor randen van *sapoet* en van buikbanden (*saboek boelang*).

Bij *polosan* bestaan schering en inslag uit ongekleurde of gelijkmatig gekleurde katoen of zijde (naar gelang van de soort van het weefsel). Hiermee verkrijgt men dus witte, éénkleurige of geruite doeken.

Songkèt wordt geweven als *polosan*, of ook wel als *endek* met verschillend gekleurden inslag, maar tegelijkertijd worden figuren van goud- en/of zilverdraad ingeweven. Van dit goud- en zilverdraad (*badjoemas* of *banjoemas*) wordt veel gebruik gemaakt en ook daarmee worden vaak artistieke motieven verkregen. Dit draad wordt uit China ingevoerd.

Voor *polosan*, *songkèt* en *endek* wordt hetzelfde weefgetouw gebruikt.

Voor dubbel ikatten, waarbij vóór het weven het patroon wordt aangebracht op schering- en inslag garens, door deze plaatselijk te omwinden en te kleuren, wijkt het weefgetouw van het bovenbedoelde af.

E. Het weefgetouw.

Het weefgetouw bestaat uit twee zware stukken hout (*batis tjatjag*), waarop twee korte houten vorken (*tjatjag*) staan.

In deze vorken ligt de kettingboom (scheringboom = *pandalan*), waaromheen de kettingdraden (*dihi*), die aan een latje (*panepes*) zijn vastgeknoopt, zoo strak en gelijkmatig mogelijk gewonden worden. Het andere uiteinde van de kettingdraden, de plaats waar met weven wordt aangevangen, is tusschen twee latten bevestigd, die aaneengebonden, den borstboom (*apit*) vormen.

F. Het weven.

De weefster zit meest plat op den vloer — vaak ook op een verhooging b.v. *balé-balé* — en heeft een soort juk (*por*) tegen de lendenen. (*foto 18*).

De uiteinden van de *por* zijn met touwtjes aan de uiteinden van den borstboom bevestigd (*talín por*). Door tegen het juk te leunen houdt de weefster de kettingdraden voldoende gespannen. Vóór zich heeft zij den borstboom (*apit*). Hierop wordt de reeds geweven stof opgerold.

Door een latje (*soempil*) met twee scherpe puntjes, aan ieder uiteinde waarvan een naaldje wordt vastgebonden, wordt het weefsel in de breedte strak gehouden. Dan volgt de kam (*serat*), die de kettingdraden uiteen houdt, daarna de sabel (*blida*), die tusschen de even en oneven kettingdraden is gestoken. (*foto 19*).

Door de sabel — een plat stuk hard hout (in den regel gemaakt van de kern van het *asam*hout) — op de scherpe zijde te zetten, wordt voldoende ruimte tusschen de kettingdraden verkregen, om er den spoelkoker te kunnen doorwerpen. Deze spoelkoker (*toendak*) bestaat uit een stukje fijne bamboe, dat aan de zijde, waar een geleding is, rond is gesneden. Het andere uiteinde van den spoelkoker vertoont eenige overlanksche inkepingen, waarin het klosje met zijde (spoel = *pleting*), wordt vastgedrukt. Sommige spoelkokertjes hebben ingekraste of ingebrande versieringen.

Achter de sabel ligt de „*djrring*”,

dat is een latje, waarmede, door middel van witkatoenen lussen (*goehoen* = ophaler), de onderste kettingdraden tusschen de bovenste worden doorgehaald. Daarachter ligt verder de *boeng-boengan*, een vrij dik aangepunte bamboe, die dient om steeds de bovenste kettingdraden van de onderste gescheiden te houden, terwijl vlak bij den kettingboom nog een dun latje (*seleran*) is aangebracht. Dit latje dient om de draden gescheiden te houden, als de zooeven genoemde bamboe bij ongeluk eens uit het weefsel mocht vallen. Is een draad ingeworpen, dan wordt de kam er tegenaangedrukt en daarna met de, door beide handen vastgehouden, sabel aangeslagen. Na het aanslaan wordt de sabel tusschen de kettingdraden uitgetrokken en neergelegd op een rechts van de weefster liggenden bamboekoker (*pangerorogan*; waarin spoeltjes enz. bewaard worden. Dan trekt men met het reeds genoemde latje met de witte lussen (*goehoen* = ophaler) de onderste draden op, de sabel wordt weer ingetrokken en op haar kant gezet, waarna de spoelkoker van de andere zijde wordt doorgeworpen, enz.

G. Het vervaardigen van *songkèt*.

Bij het maken van *songkèt*, dus bij het inweven van verschillende figuurtjes van goud- en zilverdraad, is voor elk dezer draadsoorten een apart spoeltje (*tjoba*) noodig, terwijl achter in den ketting voor elk figuurtje een bamboelatje (*gegilik*) is aangebracht, waarmede door middel van witte draden (ophaler) een gedeelte van de onderdraden van de ketting kan worden opgelicht, op dezelfde wijze als dit met de *djring* voor het geheele weefsel geschiedt.

Wil men met goud- of zilverdraadpatroon aanvangen, dan wordt de eerste *gegilik* opgetrokken, de sabel ingebracht en rechtstandig gezet en de verschillende spoelkokertjes met goud- of zilverdraad worden ter bestemder plaatse doorge-

trokken. Na het aanslaan brengt men op de gewone wijze één of meerdere zijden inslagdraden aan. Na optrekking van de tweede *gegilik* (waaraan natuurlijk weer andere kettingdraden zijn bevestigd) worden weer de goud- of zilverdraadspoeltjes doorgestrokken, enz.

H. Het weven van *endek*.

Het weven van de *endek* (ook wel *tjepoek* genaamd; bekend zijn de Boelèlèngsche *endek*-weefsels) geschiedt op dezelfde wijze als het vervaardigen van *polosan* of *songkèt*. Het eenige verschil is, dat men zich bij het weven van *endek* bedient van een éénkleurigen kettingdraad en een vooraf op meerdere plaatsen verschillend gekleurden (*geikatten* = geknoopten of afgebonden) inslagdraad, of andersom, d.w.z. men gebruikt een éénkleurigen inslagdraad en een geikatten kettingdraad; dit laatste komt echter nog weinig voor. Het kleuren van den inslagdraad (*ngendek*) geschiedt zoo nauwkeurig, dat bij het eenvoudig weven, één op, één neer, het ornament als het ware van zelf ontstaat. (*foto 20*).

I. Het vervaardigen van „gringsing” (dubbel geikatte weefsels van Tenganan).

Het weeftoestel voor het vervaardigen van dubbel-geikatte weefsels verschilt in menig opzicht van die, welke in gebruik zijn voor het maken van *polosan*, *songkèt* of *endek*. (*foto's 21 en 22*).

Het voornaamste verschil is wel, dat hier *geen kam* wordt aangetroffen om de kettingdraden uiteen te houden. Het weefsel wordt op breedte gehouden alleen door een bamboelatje, aan beide uiteinden waarvan een klein puntig stukje karbouwenbeen is bevestigd. Naarmate het weefsel vordert, wordt dit latje verplaatst. Verder zijn aan de ronde bamboe, die de even kettingdraden van de onevene gescheiden houdt, koperen belletjes bevestigd (*gongsèng*), die bij het aanslaan van elke nieuwen inslagdraad, luide rinkelen.

Bij het vervaardigen van gringsing is èn kettingdraad èn inslagdraad gekleurd (geïkat).

Den kettingdraad spant men op twee paaltjes (*anjinan*) die, al naar de lengte van het weefsel, in verschillende gaten van een zwaar houten voetstuk worden gestoken. (*foto 23*).

Op het rek zijn zooveel draden gespannen als noodig zijn voor vier weefsels. Nu worden de bundeltjes draden, waaraan men dezelfde kleur wil geven, bijeengebonden. Alle plaatsen, die een bepaalde kleur niet mogen ontvangen, worden stevig omwonden met reepjes „*boebal*” (gedroogde strookjes bast van de z. g. *bagoe iboes*).

Ook den inslag spant men op een rek. Dit rek is even breed als het te weven doek. Daar de kleuren op den inslag nauwkeurig moeten aansluiten bij die op de ketting, worden de opgespannen kettingdraden, zoowel als de opgespannen inslagdraden door, op gelijken afstand getrokken, lijntjes verdeeld. En met dit ééne, simpele hulpmiddel weten de meisjes en vrouwen van Tenganan het klaar te spelen, geheel aaneen sluitende figuren te krijgen.

J. Kleuren-combinaties.

De doeken van Tenganan vertoonen slechts drie kleuren: zwart, warm-rood of rood-bruin en geel of bruin-geel, welke kleuren goed harmonieeren en zacht in elkaar vloeien. Het zwart kleuren geschiedt in de désa Boegboeg (dus buiten Tenganan), waarbij gebruik wordt gemaakt van de bladeren van de *taoem*-plant. De roode kleurstof vervaardigt men in Tenganan door vermenging van de bast van de z. g. *soenti*- en *kepoen-doeng*plant. De eerste wordt van Noesa Penida, de laatste uit Lombok ingevoerd. De gele kleur verkrijgt men door vermenging van *kemiri*-olie met gezeefd aschwater (*jèh aon*). (*foto 24*).

De dradenbundels worden eerst omwonden op al die plaatsen, die later rood

moeten worden en ook daar, waar de kleur van het garen behouden moet blijven; vervolgens worden de strengen van de rekken geschoven en in de kuip zwart geverfd. Daarna verwijderd men de bast op de plekken, die rood moeten worden en dompelt alles in de roode verf, zoodat het zwart nu ook een bad van rood krijgt en warm bruin wordt. Neemt men nu de omwindingen weg, dan blijkt, dat overal een weinig kleurstof onder de omwindingen is doorgedrongen, zoodat de natuurkleur van de draden, ook door de klapperolie, waarmede deze waren ingesmeerd, heeft plaats gemaakt voor een lichtbruinachtig geel.

Er worden in Tenganan verschillende doeken geweven, en wel lange en korte, breede en smalle rechthoekige lappen, meest met een eenvoudig ruitvormig patroon (zie *foto 24*). Thans zijn er nog slechts drie oude vrouwen, die ook meer ingewikkelde patronen, zelfs met gestyleerde mensch-figuren (*gringsing wajang*), kunnen maken.

K. Het Vervaardigen van *plangi*.

Tot het ikatten behoort nog het z.g. „*mlangi*” d.i. het maken van *plangi*. (*foto 25*).

Plangi noemt men dunne zijden *sléngdangs* of *saboeks* (gordels), die versierd zijn met een ontelbaar aantal verschillend gekleurde stipjes, rood, blauw, geel, groen enz. alle door een wit kringetje van het donker-rood of paarse fond gescheiden. Die witte kringetjes ontstaan, door vóór het verven de zijden doeken op al die plekjes in een puntje bijeen te nemen en die puntjes met een reepje pisangbast (*koe-pas*) stijf te omwinden (zie *foto 25*).

De moeilijkheid is hierbij het dunne zijden goed zoodanig te plooiën, dat door een enkele omwinding later een rond, vierkant, langwerpig of stervormig figuurtje ontstaat, al naar dit gewenscht wordt. Vooraf wordt de lap in de lengte dubbel gevouwen om den arbeid

tot op de helft te reduceeren. Het fond en de vakjes worden nooit door onderdompeling, doch geheel uit de hand met een soort penseel van bamboe geverfd.

De *plangi*-industrie heeft zich in de laatste jaren zeer uitgebreid en is voor een goed deel op den export georiënteerd.

In hoofdzaak geschiedt de vervaardiging van *plangi* in opdracht van *plangi*-handelaren, die ook voor het verstrekken van de grondstoffen zorg dragen. (In tegenstelling hiermede worden de weefsels steeds door de producenten zelf verhandeld).

Het maakloon voor het vervaardigen van *plangi* bedraagt in Soekawati f 2.—, in Dènpasar f 2,50 per kodi (20 stuks) bij een lengte van $\pm 2,5$ M en een breedte van $\pm 0,80$ M.

Het *mlangi* van een zijdestof van bovengenoemde maat duurt ± 2 dagen.

L. Het weven van *tepi*.

Tot de vierde groep behoort het weven van „*tepi*” (*Tepi* beteekent letterlijk: „rand”). De vervaardigde weefsels worden gebruikt als rand van de *sapoet* (= bovenkleed) of als *saboek* (gordels, buikbanden).

De breedte van zoo'n *tepi*-weefsel varieert van 3 tot 10 c.M. en de lengte van ± 95 cm (1 yard, *arirang*) tot ± 175 cM (*adepa*).

Het toestel, dat gebruikt wordt bij het weven van *tepi*, wijkt in vele opzichten af van de andere weefgetouwen. (foto 26).

Vooreerst is het natuurlijk veel smaller, daar de *tepi*'s of randen, die er op geweven worden, slechts hoogstens 1 dM. breed zijn.

De weefster zit op een verhevenheid of bankje (*dampar*) naast het toestel, terwijl het weefsel op een rek is gespannen en dus niet door de weefster zelf met den rug wordt strak gehouden, zooals bij het weven van *sapoet* of *kamben* het geval is. De even en de oneven kettingdraden hangen afzonderlijk in lus-

sen aan twee latjes aan de uiteinden van een soort weegschaal.

Het eene deel van deze lussen wordt met den voet, met behulp van een plankje (*pendjekan*) omlaag gehaald, waardoor de andere helft van de draden omhoog wordt getrokken. Een zware steen (vaak ook lood), die aan de andere zijde van de weegschaal hangt, trekt, bij het wegnemen van den voet, het zooeven zich omlaag bevindende einde met de zich daar bevindende lussen, weer omhoog. De „weegschaal” zelf (*panimbangan*) hangt aan een lat (*antjan*), die over het geheele toestel loopt en die rust op twee paaltjes, welke in het zware voetstuk zijn gestoken. Over deze lat hangen verder een aantal lussen, waardoor de goud of zilverdraden loopen, die in den band worden ingeweven. Aan elk uiteinde van zoo'n lus hangt een steen (of lood = *timah*). Met de hand worden deze lussen, en daarmee de gouden zilverdraden, op en neer getrokken.

Aan het linkereinde van het weefgetouw wordt de reeds gereed zijnde rand opeenkettingboom (*pandalan*) gewonden.

Aan het rechter uiteinde bevinden zich twee *pandalan*'s. Om de onderste daarvan zijn de zijden kettingdraden gespannen, om de bovenste de goud- en zilverdraden. De inslag bevindt zich op een spoeltje (*tjoba*). Nadat telkens vier inslagdraden zijn aangebracht, worden deze met een klein sabeltje aangeslagen.

Opgemerkt wordt, dat tegenwoordig voor het vervaardigen van banden (*setagèn*) veel gebruik wordt gemaakt van de gewone weefgetouwen voor het weven van *polosan* of *songkèt*, doch vaak in verkleind formaat. De grootte van zoo'n *setagèn*-weeftoestel is ongeveer $1/3$ van dat van een gewoon weefgetouw.

M. Kain *prada*.

Een andere schitterende techniek, welker producten bij de weefsels gegroepeerd kunnen worden, is het maken van „*kain prada*”.

Op Bali is namelijk algemeen in gebruik het beplakken van zijden doeken en van batikgoederen met bladgoud (*prada*) in verschillende patronen.

De van Java ingevoerde gebatikte of effen zijden stof, waarop eerst motieven zijn geteekend (*ortèn*), wordt beplakt met bladgoud, dat er met een kleefstof (*antjoer*) op wordt aangebracht. De werkwijze is eenvoudig, doch vereischt een vaste hand. (*foto 27*).

Naast een prachtig lijnenspel bezitten deze doeken gemeenlijk de groote verdienste van een goede vlakoplossing. In tegenstelling met vele Javaansche batiks, waarbij het ornament meestal eenvoudig ophoudt, omdat de gebatikte lap niet grooter is en men dus bijna steeds den indruk krijgt, dat een lap van een grooter stuk, luk raak, is afgeknipt, is bij *kain prada* het versierde vak bijna steeds behoorlijk gevuld en heeft het ornament binnen zijn grenzen een oplossing gevonden. De gebatikte doeken met wit fond — waarop dan talrijke kleine afbeeldingen van vogels en andere dieren en van bloemen — waren vroeger, nadat ze op Bali met bladgoud waren beplakt, zeer geliefd, doch schijnen nu reeds lang uit de mode te zijn.

N. Het gebruik van weefsels.

Weefsels worden in den regel voor adat-kleedij gebruikt. Deze adat-kleedij wordt gedragen bij gelegenheden als tempelfeesten, tandenvijlen, lijkverbrandingen, voor het ontvangen van wijwater (*matirta*, *mabanjoen tjokor*) enz. enz.

Als voorbeeld van adat-weefsels kunnen worden genoemd:

- a. voor vrouwen:
- tapih* (onderkleed);
  - kamben* (bovenkleed);
  - boelang* (1e gordel);
  - saboek* (2e gordel, die over de eerste wordt omgeslagen);
  - kamben tjerik* (*sléndang*).

- b. voor mannen:
- kamben* (onderkleed);
  - saboek* (gordel);
  - sapoet* (lendenweefsel = bovenkleed);
  - oempal* (een smalle gordel, of liever een lange band om de *sapoet* vast te houden).
  - oedeng* (hoofddoek). *)

In het dagelijksch gebruik hebben bovengenoemde weefsels voor een groot deel het veld moeten ruimen voor goedkoope geïmporteerde bedrukte katoentjes. Niet alleen door hun meerdere kostbaarheid, doch eveneens door het moderne gebruik van de meergenoemde (niet kleur- en waschechte) aniline-verfstoffen, in de plaats van de oude plantaardige, zijn de adatweefsels ook onder de inheemsche bevolking zelf eenigszins in discrediet geraakt.

Zoolang centrale weverijen nog ontbreken zal invoering van betere verfmethoden op bezwaren stuiten, die vooral ook in den hooger en kostprijs gelegen zijn. Dit valt te betreuren daar bij het Balische product, met zijn helle kleuren en zijn groote verscheidenheid in ornamentiek, zoo slecht kan worden tegemoet gekomen aan het ongerief der geringe kleurhoudendheid van de geïmporteerde verfstoffen.

Dat de Balineesche weefkunst zich desondanks toch nog op zekere hoogte heeft weten te handhaven, is overigens aan den reeds genoemden rijkdom van kleur en vormgeving te danken. De slechts bij het handwerk te verkrijgen mogelijkheden tot het leggen van een persoonlijk cachet in het werk komen aan den inheemschen smaak, voor zoover het feesttooi en opschik betreft, nog immer het meest tegemoet.

Inheemsche kleurstoffen en zelfgesponnen garens worden tot op den

*) Over de Balineesche kleederdracht zie men: „Hoe de Baliër zich kleedt”, een geïllustreerd boekje van mijn hand, verkrijgbaar bij G. Kolff.

huidigen dag nog op ruime schaal gebruikt op Noesa Penida, Boekit en in de meergenoemde désa Tenganan.

O. Enkele opmerkingen.

Uit het voorgaande moge blijken, dat de weefnijverheid op Bali hoofdzakelijk nog in huisvlijt wordt beoefend. De opbrengst uit deze nijverheid vormt derhalve een aanvulling van het inkomen, verkregen uit landbouw en veeteelt.

Voor zoover mij bekend maakt slechts de désa Bratan in het Landschap Boelèlèng hierop een uitzondering. Daar is de nijverheid — en wel: voor de vrouwen het weven en voor de mannen het goud- en zilversmeedwerk — hoofdmiddel van bestaan.

De producten van de weefnijverheid zijn (zie boven, sub D) voornamelijk *polosan* van katoen of van zijde, *songkèt*, *ikatan* en *tepi*, die practisch geheel gekleurde weefsels zijn.

Uit het boven sub E vermelde blijkt, dat de weefapparaten, waarop haast uitsluitend door vrouwen wordt geweven, eenvoudige désa-getouwen zijn, welke, (in tegenstelling met de moderne handweefgetouwen, de z. g. Bandoengsche textielindustrie - weefgetouwen), noch trappers voor het heffen der schachten, noch een automatische schietpoel bezitten.

De Balische weverijtjes zijn alle eenmansbedrijven. De grondstof, het garen,

wordt in de toko's van Chineezers en Bombayers of à contant, of op credit ingekocht. Het gereedgekomen product wordt door de weefsters aan désagenooten, of wel aan koopvrouwen (*dagang loewes*), die de désa's langs gaan, om weefsels op te koopen, verkocht.

Op haar beurt verkoopen deze *dagang loewes* de weefsels op den pasar of bij haar thuis, rechtstreeks aan den consument. Kleine afwijkingen van den boven geschetsten algemeenen gang van zaken, afhankelijk van plaatselijke omstandigheden, zijn natuurlijk mogelijk.

Zoo bv. verkoopt men in den laatsten tijd in de désa veel weefsels aan de zg. curiositeitenhandelaren, die hun toko's in de grootere centra, zooals Dènpasar, Kloengkoeng, Pabéan enz. hebben, en aan touristen, die in de desa een kijkje komen nemen.

Aan de weefgetouwen, welke zich in de woningen der weefsters bevinden, wordt in hoofdzaak gearbeid in den vrijen tijd, voorzover de huishoudelijke bezigheden het toelaten. Het gemiddeld aantal werkdagen der weefsters is bij bovengenoemde wijze van arbeiden op maximaal 120 per jaar te stellen, met uitzondering van de weefsters van Bratan, wier gemiddeld aantal werkdagen te stellen is op 180 per jaar.

De productie bestaat hoofdzakelijk uit stoffen voor adat-kleedij. ¹⁾ Daarnaast worden in den laatsten tijd voor

1) De grondstof dezer weefsels, het garen, bestaat uit:
1e. mercerized katoenen weefgarens, hoofdzakelijk in nummer 64/2. Ook nummer 80/2 komt in den handel voor, doch in veel geringere mate dan no. 64/2.

Mercerized katoenen-weefgarens noemt men in Dènpasar: *benang setengah soetra*, in Gianjar: *benang gosé*, in Tabanan: *benang pangsi*, in Djembrana: *soetra palsoe*.

Ze worden meestal gekleurd in den handel gebracht. Ongekleurd wordt weinig gevraagd. De garens worden in pakken van 10 Engelsche ponden verkocht (1 baal bevat 40 pakken van 10 Engelsche ponden);

2e. gewone katoenen garens in de nummers 40, 42 (unmercerized) en 20½ (grey).

Zoowel gekleurde als ongekleurde garens worden verhandeld.

3e. zijdegarens (spin-silk — coconzijde, echte zijde). Zijdegarens komen slechts in één kwaliteit en ongekleurd in den handel.

Het zijdegaren wordt, voorzover nodig, op Bali

zelf gekleurd; het wordt in pakken van 3 kati verkocht en is afkomstig uit China en Japan. Sinds het uitbreken der vijandelijkheden tusschen China en Japan wordt deze zijde bijna uitsluitend uit Japan via Soerabaja of via Makassar ingevoerd;

4e. kunstzijde. Deze wordt op Bali heel weinig gebruikt, in hoofdzaak voor het vervaardigen van de figuren in de weefsels. Kunstzijde wordt op Bali ingevoerd in kisten van 20 pakken à 10 Engelsche ponden en hoofdzakelijk in nummer 300.

Volgens het verslag van Ir. Resink kost per streng chappe-zijde (Italiaansche zijde = *mastoeli*) 120/2 zure verfstof, op Bali f 0.04⁵, te Soerabaja f 0.04. Chappe-zijde (Chineesch) 120/2 zure verfstof, op Bali f 0.04⁵, te Soerabaja f 0.04⁵. Chappe-zijde (Japan) 120/2 zure verfstof, op Bali f 0.03, te Soerabaja f 0.02⁵. Kunstzijde 200/D direct gekleurd, op Bali f 0.20, op Soerabaja f 0.08. Katoen merc. 64/2 direct in bas gekleurd, op Bali f 0.04, te Soerabaja f 0.03. Katoen 30/1 direct in bas gekleurd, op Bali f 0.03, te Soerabaja f 0.21.

den verkoop aan vreemdelingen ook diverse huishoudelijke artikelen, zooals tafelkleedjes, divankleedjes, muurdoeken e. d. vervaardigd.

Een *kamben* of een *sapoet polosan*, ter lengte van „*één koewoeb*” (3 yards), wordt geweven in circa 5 a 7 dagen, een *saboek tepi* van ± 6 M. lengte in ± 3 à 4 dagen; een normale *songkèt* in ongeveer 18 dagen.

Het „*ngendek*” van de inslagdraden of de scheringdraden van een *sapoet* of *kamben* duurt ± 3 dagen.

De verkoop van genoemde weefgarens op Bali geschiedt meestal in kleine hoeveelheden.

Het verven van de nog ongekleurde weefgarens geschiedt door de weefsters zelf. Daarbij gebruiken ze in hoofdzaak anilinekleurstoffen ¹⁾. Deze verfstoffen zijn niet kleur- en waschecht.

Dat door het gebruik van dergelijke verfstoffen de goede naam van het Balische product verloren gaat, is wel te begrijpen.

Sinds kort zijn er op Dènpasar twee Chineezers, die zich hoofdzakelijk bezig houden met het verven van weefgarens. Ook in Negara (Djembrana) en Pabéan (Boelèlèng) vestigen zich tegenwoordig Chineesche garenavers, die evenals in Dènpasar nog bovendien handel drijven in garens. De kosten van het verven van garen per pak bedraagt voor: Mercerized katoenweefgaren f 1,25,

voor gewoon katoenweefgaren f 1,25,
voor zijdegaren f 1.

en voor kunstzijde f 1,25.

De gemiddelde dagverdiens te van de weefster varieert van 7 tot 15 cent, al naar gelang zij korter of langer per dag werkt.

De garenavoorziening aan de weefsters geschiedt op Bali als volgt:

Door een aantal te Dènpasar, Boelèlèng, Kloengkoeng en Karangasem gevestigde Bombaysche en Chineesche

garenhandelaren worden de garens geverfd (in hoofdzaak in de kleuren rood, groen, geel, zwart, roodbruin, blauw, paars, oranje) en ongeverfd contant of op crediet aan kleine koopvrouwen verstrekt. Deze geverfde en ongeverfde garens worden door genoemde koopvrouwen voor een groot deel op de pasars en voor een klein deel thuis aan de weefnijveren verkocht.

Voor zoover het garen nog geverfd dient te worden, wordt dit door de weefsters individueel verricht (ngasoeh). (*foto 28*).

Weefsters uit de omgeving van Dènpasar of van Pabéan en Negara laten vaak hun garens door de bovengenoemde Chineesche garenavers kleuren.

Wat betreft de middelen tot verbetering van de weefnijverheid op Bali, kan ik mij geheel aansluiten aan hetgeen de heer Sitsen betoogd heeft in zijn lezing over de Nijverheid en Kunstnijverheid op Bali, gehouden op het Congres van het Java-Instituut: „De aesthetische kwaliteiten en de *drang naar vervaardiging voor den export*, geven al de richting aan, waarin de bevordering van de weefnijverheid is te zoeken. Deze bevordering zal dan in de eerste plaats moeten zijn het nastreven van de invoering van goede (kleur- en waschechte) verfpocédés. Voor eigen gebruik zal deze maatregel voorloopig weinig opleveren, aangezien goede verfpocédés aanzienlijk meerdere kosten meebrengen. Doch men vergete niet, dat wanneer propaganda en voorlichting op dit gebied eenige jaren zullen hebben doorgewerkt, wellicht de sluimerende liefde tot stabiliteit van het voor eigen adat noodige product, de deugdelijke wijze van garensbehandeling kan doen toenemen. De ontegenzeggelijk minderwaardige positie van weefsels voor eigen gebruik zal daardoor evengoed kunnen worden opgeheven. Dit zal een positieve cultuurwinst zijn, doch ook kan hieruit een nieuwe welvaartsbron voor Balische weefsels voor export ontstaan en elke welvaarts-

1) Phenylamine, Amidobenzol, Benzidam, een aromatische primaire ammoniakbase van de formule $C_6H_5NH_2$.

bron zal in den meest uitgebreiden zinkansen bieden voor „ontplooiing der eigen cultuur”.¹⁾

P. Korte beschouwingen over den voortgang van de textielindustrie buiten Bali.

Aan het einde van dit hoofdstuk komende, mogen we enkele beschouwingen wijden aan de wijze, waarop zich in de laatste jaren de textiel-nijverheid onder de inheemsche bevolking buiten Bali (speciaal op Java), als klein bedrijf en als huisindustrie heeft ontwikkeld.

Toen de textielinrichting der Afdeling Nijverheid een tiental jaren geleden werd opgericht, was het wel reeds duidelijk, dat de oorspronkelijke weeftechniek der inheemsche bevolking niet is ingesteld op een zoodanige economische productie, dat concurrentie met geïmporteerde goederen voor haar mogelijk zou zijn, zoodat door genoemden tak van voorlichting in de eerste plaats de weeftechniek door invoering van nieuwe handgetouwen op een modern peil is gebracht; hierdoor is de capaciteit per toestel eenige malen vergroot en is de vervaardiging van bepaalde soorten van manufacturen tegen concurrerende prijzen en met eene bevredigende winstmarge mogelijk geworden. De invoering van de moderne techniek heeft in de eerste jaren van het bestaan der voorlichting uit den aard der zaak zeer veel zorg vereischt, doch in den laatsten tijd is eene regelmatige uitbreiding van de op moderne wijze beoefende weefnijverheid waar te nemen.

Daartoe hebben het in eigen handen nemen van den aanmaak van weefgetouwen en neventoestellen als ook de rationaliseering van dien aanmaak veel bijgedragen. Hierdoor is het mogelijk geworden den kostprijs van een handgetouw, dat in 1921 nog f 125.— bedroeg, tot den huidige prijs van f 27,50 terug te brengen.

¹⁾ Zie Djawa 1938, blz. 7.

De textielinrichting te Bandoeng biedt kosteloos gelegenheid tot het ontvangen van practisch onderwijs, niet alleen in het weven, doch tevens in de toepassing van moderne verfmethoden voor garens. Tevens is aan genoemde inrichting sedert 1929 een internaat verbonden, waarin de van buiten Bandoeng afkomstige leerlingen tegen eene matige vergoeding der kosten, huisvesting kunnen vinden.

Bovendien gaat, vooral in den laatsten tijd, van meerdere Inheemsche vereenigingen eene groote belangstelling voor de verbreiding der inlandsche weefnijverheid uit, welke zich openbaart in het openen van verscheidene weefscholen. De voor de moderne handweverij benoodigde getouwen en nevenapparaten worden vervaardigd in een speciale afdeling van de textielinrichting en tegen kostprijs verstrekt. In de periode 1925—1930 bedroeg het aantal afgeleverde weefgetouwen 725 stuks; daarenvens is echter een niet nauwkeurig bekend, maar vermoedelijk niet geringer, aantal getouwen door belanghebbenden zelve vervaardigd. In bovengenoemde periode werd door ruim 400 leerlingen te Bandoeng practisch onderricht in de weeftechniek genoten.

Weefscholen opgericht door particuliere vereenigingen bevinden zich thans te Malang, Modjokerto, Soerakarta, Modjowarno, Paroe, Bandjaran, Dramaga, Jogjakarta, Semarang en Soerabaja, terwijl de handweverij, behalve in enkele weverijen, werkende met 12 tot 90 getouwen (o. a. te Tjermé, Madjalaja, Garoet, Bandoeng) over geheel Java verspreid, als individueele huisnijverheid wordt beoefend.

In hoofdzaak heeft zich de handweverij met moderne toestellen bepaald tot het vervaardigen van de betere soorten bontgeweven sarongs van katoen of van kunstzijde. Ten aanzien van genoemde producten neemt de inheemsche (Javaansche) weefnijverheid eene gunstige

positie in tegenover de concurreerende importartikelen, zulks tengevolge van de omstandigheid, dat zij zich oogenblikkelijk kan aanpassen aan den smaak van het koopend publiek in een bepaald afzetgebied, gelegen in de naaste omgeving van de wevers, terwijl door voorafgaande informaties eene groote mate van zekerheid kan verkregen worden, of een bepaald dessin, dat de wever van plan is te vervaardigen, al dan niet in trek zal komen.

Redelijkerwijze kan verwacht worden, dat op de basis van de moderne inheemsche weefnijverheid op Java, welke in de laatste jaren voornamelijk door overheidsbemoeienis is gelegd, zich door eene georganiseerde samenwerking van de Textielinrichting te Bandoeng met de weefscholen, die door particuliere vereenigingen worden gesteund, eene niet onbelangrijke inheemsche weefnijverheid zal ontwikkelen.

§ 2. Aardewerk-industrie.

A. Pottenbakkerijen.

De kunst om klei door draaien tot den vorm van vaatwerk te brengen en dit vervolgens in het vuur een zekere hardheid te geven, was reeds in vroegere tijden aan de Baliërs bekend. Uit de op Bali gevonden terracottabeelden, blijkt, dat men de kunst van het aardewerkbakken machtig was, terwijl de restanten van een zeer ouden gietvorm van een „Keteltrom”, gevonden in een Gianjarsch bergdorp, er op wijzen, dat men reeds eeuwen lang de kunst verstond cylindrisch-ronde kleivormen te maken. (foto's 29 en 30).

De potten- en pannenbakkerij, zoowel voor gebruiksvoorwerpen als voor speelgoed, spaarpotten e.d. is in omvang en beteekenis voor het dagelijksch leven het meest belangrijk.

Voor het huishoudelijk en religieus gebruik levert dit bedrijf alles wat de Baliër aan vaatwerk noodig heeft. On-

der meer kunnen worden genoemd: *gegeh*, *djeding*, *bèlong* (waterbakken), *pané*, *paso*, *tjobèk*, *pepasoean* (kommen en schalen), *djoen*, *pajoek* (waterhouders), *pangedangan* (rijstkokers), *panjanjahan* (braadpannen), *panastan* (vingerkommen), *keren* (komforen), *tjèlèng-tjèlèngan* (spaarpotten), *pasepan* (wieroekpotten), *tjoblong* (wijwaterkommetjes), *tjili* (beeldjes voor muurversieringen) *tjaratan* (waterkannen) enz. enz. (foto 31).

De *tjaratan* (waterkan) is bekend om zijn sierlijk uiterlijk. Het is een waterkan, die van de Javaansche *Kendi* in den vorm afwijkt door het platte lichaam, den langen hals, den wijden mond, gesloten door een houten, vaak met vergulde bloemen getooid, deksel. Voor tempelgebruik is de *tjaratan* soms beschilderd met rood en goud en de tuit beslagen met goud of zilver.

Ander aardewerk, zooals potten, schalen, e. d. bestemd voor ditzelfde doel, wordt vaak, na het bakken, beschilderd met lijmverf en verguldsel en geeft dikwijls in beeld gebrachte Tantri-verhalen te zien.

In de bergstreken is het nog steeds de gewoonte, producten van het pottenbakkersbedrijf tegen vastgestelde hoeveelheden landbouwproducten in te ruilen.

Het bakken van eenvoudig, onverglaasd vaatwerk voor huiselijk en religieus gebruik is over heel Bali, met uitzondering der bergstreken, in zwang. Daar vele goede kleisoorten over het geheele eiland verspreid zijn te vinden, heeft deze vorm van industrie zich in ruime mate kunnen ontwikkelen. Echter is deze tak van nijverheid hoofdzakelijk beperkt tot eenige désa's welke zich sinds onheugelijke tijden hiermee hebben bezig gehouden.

Zoo zijn in Zuid-Bali bekend om hun aardewerk-industrie o. a. de plaatsen Batoeboelan (in Gianjar), Oeboeng (in Badoeng), Bandjar Anjar (in Tabanan); in Noord-Bali o. a. Banjoeatis (Boelèlèng).

De voortbrengselen van het pottenbakkersbedrijf zijn over het algemeen zoo onsterk, dat een enkel stootje ze gemakkelijk doet barsten of breken.

Het pottenbakkerswerk is op Bali, door de eeuwen heen, vrijwel gebleven, wat het oorspronkelijk was.

Het bedrijf heeft zich niet verder ontwikkeld. En in dit licht bezien rijst wel de vraag, wat de strijd van „le pot de fer et le pot de terre” op den duur zal opleveren?

B. Pannenbakkerijen.

De pannenbakkerij vormt een tamelijk zelfstandig onderdeel der aardewerk-industrie. Voor het vervaardigen van dakpannen is evenals voor het vaatwerk, een betere en met meer zorg toe bereide kleisoort noodig, dan voor het maken van bv. baksteen (bata), waarbij de grondstof eenvoudig door treden voor verdere behandeling geschikt wordt gemaakt. In den regel worden de dakpannen in dezelfde oven gebakken als de baksteen. De pannen moeten in het bovenste gedeelte van den oven geplaatst worden, daar zij wegens hun geringe dikte niet zulk een hooge temperatuur noodig hebben als de steenen.

Op Bali wordt, voor zoover mij bekend, slechts één soort dakpannen gemaakt, n.l. de beverstaarten, platte pannen, die aan den eenen kant voorzien zijn van een nokje (neus, Balineesch: *pakèt*). Met deze nokjes worden de pannen naast elkaar aan de daklatten opgehangen, waardoor een platte oppervlakte van het dak ontstaat. Naast deze platte pannen worden de z. g. *pamoegboeg*- en *neb*-pannen (nok- en keperpannen) vervaardigd. *Pamoegboeg* en *neb*-pannen zijn precies gelijk. Ze heeten *pamoegboeg*, wanneer ze voor de bedekking van de vorst of nok, en *neb*, indien ze voor de bedekking van den keper van het dak worden gebezigd.

Onder deze *pamoegboeg*- of *neb*-pannen vallen de z. g. *èrang-èrang* en *doré*.

Erang-èrang zijn pannen zonder neus,

doch voorzien van twee gaten, waardoor een stukje touw (van *idjoek*) wordt gestoken, om ze aan elkaar te verbinden. *Doré* is een gebogen dakpan, die over de samengebonden *èrang-èrang* wordt geplaatst.

In tegenstelling tot de dakpannen heeft de Baliër van ouds deze nok- en keperpannen (sierpannen) gekend.

Hierin heeft hij een middel gevonden om zijn voorliefde voor decoratie te uiten. Vooral Batoeboelan en Oeboeng genieten ten opzichte van deze industrie bekendheid. (*foto 32*).

Als grondstof, zoowel voor de dakpannen-fabricage als voor de potten- en pannenbakkerij, wordt vaak de klei van het eigen erf gebezigd. De door het grondverzet ontstane kuilen worden in den loop van den tijd met afval en vuilnis gevuld. Ook worden ze veelvuldig met pisangboomen beplant, welke daar welig tieren. Zodoende slaan deze kuilen na eenigen tijd weer dicht.

Klei wordt natuurlijk ook buiten de eigen erven, vaak in andermans grond gedolven. In dit geval moet degene, die de klei noodig heeft, ze van den eigenaar koopen. Soms wordt ook een regeling getroffen in dien zin, dat de landrente van den grond, waaruit de klei wordt gegraven, door de dakpannen- of pottenbakker wordt betaald. Ook worden wel gedeelten van de woonerven voor de dakpannen- of baksteenfabricage verhuurd, of verkrijgt de pottenbakker zijn klei door ze van een aanbrengrer te koopen. Eén pikoelan (*ategen*), met een gewicht van ± 40 K.G., kost van 4 tot 7 *kèpèngs*, naar gelang van den afstand van de kleivindplaatsen.

De werkzaamheden voor het vervaardigen van dakpannen kan men in drie etappen verdeelen, n.l.

- a. het zoeken en verder bewerken van de klei.
- b. het vormen en drogen van de dakpannen uit de grondstof sub a.

c. het branden van de dakpannen sub b.

a. De klei wordt in den regel op een diepte van $\pm 1,50$ M. uitgegraven.

Alvorens de geschikte klei te bereiden, ontmoet men dikwijls twee lagen grondsoort n.l. de z.g. *tanah selem* (zwarte aarde) vermengd met zand en grint en de z.g. *tanah pilah* (een zeer broze tufsteen).

Na verwijdering van deze beide lagen vindt men dan in den regel de geschikte klei.

Onder deze kleilaag, welke soms een dikte van $\pm 0,60$ tot $1,10$ M. heeft, bevinden zich vaak weer lagen van zwarte aarde en broze tufsteen. Bij verder zoeken naar klei op dezelfde plek worden ook deze lagen verwijderd, totdat men de geschikte klei vindt. Zoo gaat men voort, totdat de kuil te diep wordt, om daar nog verder uit te graven.

De kleisoorten zijn op Bali nog niet van overheidswege systematisch en intensief onderzocht, zoodat de eigenlijke samenstelling en de vindplaatsen ervan nog niet algemeen bekend zijn. Gezien de resultaten van het pottenbakkersbedrijf wordt over het algemeen aangenomen, dat de kleisoorten van goede kwaliteit zijn.

Wil men echter de juiste samenstelling van de op Bali voorkomende kleisoorten weten, om zodoende de geschiktheid ervan voor keramische doeleinden vast te stellen, dan moeten in de eerste plaats de thans bekend zijnde kleivindplaatsen gekarteerd worden. Voorts moeten aan de hand van deze kaarten, door een vakkundige, kleimonsters worden verzameld, welke dan laboratoriums moeten worden onderzocht. Verder dient men steeds voort te gaan met het opsporen van nieuwe kleivindplaatsen.

De klei wordt eerst goed gedroogd en daarna fijn gestampt of geklopt en gezeefd. In sommige bakkerijen wordt van de geheele hoeveelheid gezeefde

klei $2/3$ met water, tot een pap, (*pasilan*) aangelengd, terwijl men $1/3$ droog houdt.

In andere bakkerijen wordt de heele gezeefde hoeveelheid klei geweekt, en vermengd met gezeefd zand.

De hoeveelheid zand, die hierbij gebruikt wordt, bedraagt van 10% tot 20% van de hoeveelheid klei. Men vertelde mij, dat zoowel de nog droog gehouden klei als het zand dienen om te voorkomen, dat de kleipap bij het vormen van de pannen kleverig blijft.

Men kent de juiste samenstelling van de klei niet en daarom heeft het toevoegen van zand proefondervindelijk plaats. Zand en kiezelpoeder maken de klei magerder, humusstoffen doen haar vetter worden.

Bij mijn onderzoek scheen niemand te weten, dat vette klei ook door vermenging met chamotte verschaald kan worden. De grondstof voor chamotte is bij vele bakkerijen in voldoende hoeveelheid aanwezig.

b. Nadat de kleipap tot dakpannen is gevormd, wordt ze, in de vormen, onder een afdak gedroogd (*kaisisang*).

Den volgenden dag worden de half-droge dakpannen uit de vormen genomen en in de volle zon gedroogd.

c. Indien de pannen goed droog zijn, begint men met de laatste bewerking, n.l. het bakken.

Dit heeft plaats in een zeer eenvoudige, van klei opgetrokken, oven (*grombong panoendjelan*), die gewoonlijk ± 3 M. lang, 2 M. breed en 2 M. hoog is. Zoo'n oven heeft twee stook-openingen.

Als brandstof dienen in den regel stroo en *alang-alang*. Sommige branderijen gebruiken ook brandhout, zooals *boenoet*- en *oentoe*-hout.

Door de minder goede constructie van de oven is het branden zeer gebrekkig en geeft het slechts bros en niet duurzaam aardewerk. De ongelijkmatige hitte van de stroo- of *alang-alang*-vuurtjes deugt niet voor het bakken. Soms zijn de

vormen dan ook meer geroosterd dan gebakken.

Wil het aardewerk goed doorbakken en daardoor duurzaam zijn, dan moet het in een gestadigen gloed blijven, die lang kan worden onderhouden en de vormen omstraalt. Door het blootstellen aan de gloeihitte moet niet alleen het water, waarmee de klei is aangelengd, maar ook het chemische gebonden water uitgedreven worden, zoodat de aarddeelen aaneensmelten.

Voor dit alles is een vakkundig ingerichte oven onontbeerlijk. Het is dan ook noodzakelijk, dat den pannen- en steenbakker in dit opzicht de noodige voorlichting wordt verschaft. Een deskundige kan misschien de methode Hoffman (ringoven) in eenvoudigen vorm onder de steenbakkers ingang doen vinden.

De dakpannen worden in hoeveelheden van 1200 tot 2000 stuks gebrand. In den regel zijn 30% van alle gebakken pannen onbruikbaar, omdat ze barsten of niet goed doorbakken zijn.

Voor het bakken van 2000 dakpannen heeft men brandstof ter waarde van $\pm$ 1000 kèpèngs noodig.

De locale prijs van 1 dakpan is gemiddeld 4 kèpèngs (4/7 cent). De dakpannen worden meest op bestelling gemaakt.

De dakpannenfabricage is, in tegenstelling tot het vervaardigen van vaatwerk voor huishoudelijk gebruik, geen continu bedrijf, omdat de Baliër in het algemeen voor het indekken van zijn woning alang-alang bezigt (*foto 33*).

Het laatstgenoemde materiaal is veel doelmatiger, het geeft betere beschutting tegen regen en temperatuursverschillen, en het is bovendien veel lichter dan dakpannen. Dit heeft het voordeel, dat de gebouwen bij aardbevingen niet spoedig ineen storten.

In de bergstreken gebruikt men ook veelvuldig bamboe-sirap (*gentèng ti'ing*) als dakbedekking, welke zoowel prac-

tisch als aesthetisch goed voldoen (*foto 34*).

Men neemt daarvoor bijna platte „bamboe pannen” van 4 à 5 c. M. breed en 15 à 20 c. M. lang, die met lippen aan de, op een afstand van ongeveer 5 c. M. van elkaar gelegen panlatten, worden vast gehaakt. De hoekkepers en vorsten van deze daken bestaan eveneens uit dergelijke bamboe-pannen, terwijl de nokken soms met stammen van boomvarens worden versierd.

Niettegenstaande het veelvuldig gebruik van *alang-alang*, worden in den laatsten tijd voor de bedekking van permanente en openbare gebouwen, Europeesche, Chineesche en ook moderne Balische woningen, pasars, toko's, hospitalen, scholen enz. hoe langer hoe keer dakpannen gebezigd. Wegens de slechte kwaliteit der Balische dakpannen, worden voor belangrijke gebouwen de benodigde pannen ingevoerd. Zelfs vele Baliërs gebruiken ingevoerde dakpannen, die gewoonlijk van Madoera en Raas worden betrokken. De onvoldoende ontwikkeling der dakpannenindustrie op Bali is waarschijnlijk de oorzaak, dat vele Baliërs zich met gegolfd plaatijzer als dakbedekking tevreden stellen, een product, dat in de, zich overigens op een voortreffelijke wijze aan het landschap aanpassende architectuur, een jammerlijk détoneerenden indruk maakt.

C. Steenbakkerijen.

Een andere tak van de aardewerkindustrie zijn de steenbakkerijen, die een zeer belangrijke nijverheid vormen.

Daar, zooals bij de dakpannenfabricage reeds is vermeld, vele goede kleisoorten over het geheele eiland verspreid zijn te vinden, is het bakken van steenen niet aan bepaalde plaatsen gebonden. Practisch gesproken, worden overal steenbakkerijen (*panoendjelan bata*) aangetroffen. De vervaardiging van baksteen geschiedt in den regel voor

eigen gebruik, vaak met toepassing van het systeem van onderling hulpbetoon tusschen verwanten, buren en bekenden. Ook voor den verkoop worden wel baksteen en vervaardigd, doch in veel mindere mate dan voor eigen gebruik.

Uitsluitend voor den verkoop vindt men steenbakkerijen op plaatsen als Dènpasar en omgeving, Bandjar Tegeha (N. Bali) enz. daar de voor de steenbakkerijen benodigde klei niet aan hoge eischen hoeft te voldoen, worden zeer vele grondsoorten voor de baksteenfabricage gebezigd. Zelfs kalkhoudende kleisoorten worden hiervoor gebruikt. Hierdoor verpulveren dergelijke steenen al te vaak, vooral onder invloed van een vochtig klimaat.

Aangezien men dus zoo goed als alle grondsoorten voor het bakken van steenen gebruikt, heeft men de grondstoffen voor deze nijverheid als het ware voor het grijpen. Ze worden van het erf, van de sawah, van de tegalan enz. gehaald. Er zijn gevallen bekend, dat afgravingen en terrasseeringen op den akker door pottenbakkers worden verricht, waarbij het arbeidsloon verrekend werd met den daardoor verkregen grond.

Het vervaardigen van baksteen is veel eenvoudiger dan van dakpannen: de grondstof wordt alleen door treden voor het gebruik geschikt gemaakt. Men moet natuurlijk wel zorgen, dat daarin geen grint wordt vermengd.

Het vormen van steenen (*njitak*) heeft in vele streken, vooral in de binnenlanden, in huisnijverheid plaats. De gevormde steenen (*tjitakan*) worden los opgestapeld, bewaard in de daarvoor gemaakte tijdelijke loodsen of in de woningen. Vaak worden ze gebezigd als voorloopige afsluiting van de woningen.

Dikwijls ook vormen de *tjitakan* het hoofdbestanddeel van definitieve muren, waarbij als bindmiddel een, tot een dun papje aangelengde, aarde dient,

zoodat de voegen geheel gedicht worden. Dat zijn dus ten rechte kleimuren.

Als brandstof bij het vervaardigen van baksteen gebruikt men in hoofdzaak brandhout, dat vaak gemengd wordt met klapperbast (*samboek*) en klapperdoppen (*batok, kaoe*).

De droog gevormde steenen worden in een niet-permanente oven gebrand (*grombong panoendjelan bata*), die vier stookopeningen heeft.

Een normale oven kan hoogstens 20.000 steenen bevatten. In de binnenlanden kosten de baksteen van ± f 5 tot f 7,50 per duizend.

Op Dènpasar, waar ze meer voor Europeesche en Chineesche woningen zijn bestemd, is de prijs van f 7,50 tot f 12,50 per duizend.

Op enkele plaatsen, o.a. in désa Pangelatan (Boelèlèng) worden ook vloertegels (*tjoebin*) vervaardigd. Ze zijn vierkant van vorm en hebben een maat van 25½ cM. x 25½ cM x 4 cM. De kosten zijn ter plaatse van 2½ cent tot 3 cent per stuk.

Deze vloersteen zijn mooi rood van kleur en meestal beter gebakken dan de baksteen of de pannen en potten, doch de afwerking laat nog te wenschen over. Ze vinden dan ook nog weinig afzet en worden hoofdzakelijk voor eigen gebruik vervaardigd.

D. Paras.

Tot de aardewerkindustrie kan nog de natuursteenbewerking worden gerekend.

De natuursteen (*paras*) is een zachte tufsteen, die op vele plaatsen in verscheidene lagen aan de oppervlakte komt. Het meest wordt deze steen, die in verschillende kwaliteiten van hardheid en kleur voorkomt, nabij de rivieren (in Zuid-Bali o. a. Agoeng, Oös, Peta-noe) en in ravijnwanden gevonden. Bekende parasgroeven bevinden zich in het Landschap Gianjar, met name in de désa's Kramas, Bedoeloe, Mawang, Sé-lakarang. De laatste twee zijn vooral bekend om hun productie van paras met

mooie kleuren. Karangasem schijnt heel arm te zijn aan dit materiaal. De producten van de parasgroeven vinden vrijwel door heel Bali aftrek. Goede parasbewerker vindt men in hoofdzaak in Zuid-Bali, met uitzondering van de bergstreken en wellicht ook van Karangasem.

Voor het bouwen van tempels, huizen, poorten, muren enz., wordt naast baksteen, veel paras toegepast.

Vóór het gebruik worden de bakstenen in gelijk formaat afgehakt (*mripih*) en vervolgens tegen elkaar afgeslepen (*ngebegang*), waarbij een vloeibaar papje van aarde als eenig bindmiddel wordt gebruikt. Beide bewerkingen (*mripih* en *ngebegang*) hebben het nadeel, dat hierdoor de huls, dus het best gebrende gedeelte van de baksteen, verloren gaat.

De Balische architectuur, gebaseerd op aan Hindoe-javaansche begrippen verwante principes, bezigt in hoofdzaak baksteen, versierd met lijst- en beeldhouwwerk uit paras.

De Balische kunst is namelijk bij uitnemendheid ornamentaal; zelfs de (klassieke) beelden zijn bijna geheel verworpen tot ornament. De plaats, die zij innemen, is uit een oogpunt van kunst, steeds decoratief-constructief in de architectuur der gebouwen. De ornamenten nu worden hoofdzakelijk in *paras* gebeiteld. Vandaar, dat bij den bouw van tempels, woningen, poorten enz. baksteen en *paras* een haast onafscheidelijke combinatie vormen.

De broosheid van de *paras* laat moeilijk het vervoer van *paras*-beelden en *paras-oekiran* (ornament) toe.

De hardste soort *paras* wordt veel gebruikt voor de stoepen van woningen en poorten. Doch in den laatsten tijd worden deze *paras*-stoepen meer en meer door die van cement verdrongen.

De *paras* komt als regel in drie formaten in den handel: a. *paras-pekenan*, b. *paras babantjihan* en c. *paras panoekoeb*.

De gangbare maten van genoemde *paras* zijn:

- a. *pekenan*: 3 *njari* (vinger-breedte) (± 5 cM) dik, 5 *njari* (± 9 cM) breed, 2 *lengkat* (afstand tusschen den uitgestreken middelvinger en duim ± 60 cM) + 3 *njari* lang. Deze soort *paras* kost ter plaatse (bij de groeven) per 20 stuks 200 *kopèng*;
- b. *paras babantjihan*: 3 *njari* dik, 1 *tjengkang* (afstand tusschen den uitgestreken wijsvinger en duim (± 16 cM.) breed en 2 *lengkat* + 3 *njari* lang. Deze kost ter plaatse per 10 stuks 200 *kèpèngs*;
- c. *paras panoekoeb*: 4 *njari* (± 7.5 cM) dik, 1 *lengkat* + 5 *njari* breed en 4 *lengkat* lang. Deze soort kost per 4 stuks 200 *kèpèngs*.

Deze prijzen zijn lokaal en hangen af van de kwaliteit en de kleur van de *paras*.

Bovendien wordt *paras* van bepaalde vormen, voor een bepaald doel, zooals voor neuten, beelden, koppen enz. enz. op bestelling verkocht.

De prijzen dezer soort *paras* worden volgens afspraak bepaald.

E. Koraalsteen, berg- en riviersteen, lava.

Ten slotte zij nog vermeld, dat aan de kustplaatsen (Sanoer, Serangan, Benoa, Ketèwèl dus Badoengsche en Gianjarsche Zuidkust) de muren vaak van gestapelde koraalstenen (*karang*) worden opgetrokken.

Ook de in groote hoeveelheid in de bergstroomen voorkomende riviersteen wordt — vooral in Karangasem — voor het bouwen veelvuldig toegepast.

In de verschillende dorpen om het Batoer-meer maakt men steenen van bruikbaren vorm van de uit den krater gestroomde lava. De onderbouw en zelfs geheele wanden van de huizen, zijn, evenals de erfmuren met de bijzonder aardige poortjes, van gestapelde behakte lavastukken opgetrokken.

F. Kalkbranderijen.

Het branden van kalk wordt op vele, meest aan de Zuidkust gelegen, plaatsen, waar koraalsteen als grondstof veelvuldig voorkomt, beoefend. Vooral op Boekit, Noesa Penida, Ketèwèl en in het Karangasemsche komt veel koraal voor.

Aanvankelijk werd kalk slechts als genotmiddel bij het sirihkauwen gebruikt, thans neemt de aanwending als metselspecie hand over hand toe.

De sirihkalk wordt in den regel vervaardigd van gebrande schelpen (calciumcarbonaat).

De speciekalk wordt in hoofdzaak verkregen door het branden van koraalkalk (ongebleschte kalk: calciumoxyde). Door toevoeging van water, waarbij groote warmte ontwikkeld wordt, vallen de stukken uiteen tot een poeder, dat, met zand of cement en water gemengd, metselspecie geeft (kalk-mortel). Bergkalk wordt op Bali niet veel gewonnen. Wat de reden daarvan is, is mij niet bekend. Naar het mij schijnt, is, zooals op Boekit aan de Zuidkust, jonge miocene kalk sterk vertegenwoordigd.

Daar kalksteen niet tot de delfstoffen behoort, waarop de Indische Mijnwet van toepassing is, kan dus aan hem, die daartoe het verzoek doet, een vergunning worden verleend tot winning dier delfstof.

§ 3. Vlechtwerk.

Evenals elders in den Archipel heeft ook op Bali de vlechtindustrie aan een uitgebreide inheemsche behoefte te voldoen.

Nagenoeg over het geheele eiland doet de bevolking sedert overoude tijden aan vlechten. Deze handenarbeid ontwikkelde zich langzamerhand tot een eigen kunst, bij de beoefening waarvan de Baliër een welkome gelegenheid vond het geometrische vlakornament in zijn sierlijkste ingewikkeldheid toe te passen. De

vlechtkunst van Bali wordt dan ook als een mooie, origineele kunst beschouwd. De heer G. P. Rouffaer schrijft in zijn „De voornaamste industrieën der Inlandsche bevolking op Java en Madoera”: „Het vlechten vormt aldus de meest natuurlijke, de meest nuttige, tevens de meest primitieve en daardoor meest antieke huisvlijt in de tropen. Van kleedij kon men zich nog spenen, een schaamgordel van boombast was dadelijk gemaakt, desnoodig; maar het onmisbare mandwerk moest vervaardigd worden met methode en geduld, moest gevlochten met overleg. Historisch gesproken, vormt dus, naast primitieve hutbouw, het vlechtwerk de oudste huisvlijt, in een tropisch land.”¹⁾

De vlechtkunst wordt op Bali zoowel door vrouwen, als door mannen beoefend en wel in individueele huisvlijt. Nergens is zij tot een bepaalde industrie geworden zooals bv. op Java in Tangerang of Tasikmalaja, vanwaar veel vlechtwerk, niet alleen naar de verschillende deelen van den archipel, maar ook naar het buitenland wordt verkocht.

In hoofdzaak wordt het vlechtwerk voor eigen gebruik vervaardigd; het doet dienst in huis, op het veld, in den tempel, enz.

Als materiaal bezigt men bamboe, pandan-, lontar-, klapper- en arènblad en ook rotan, welk materiaal naar den bijzonderen aard van elke grondstof wordt bewerkt.

De stengels van bamboe worden in het water geweekt, waarna ze, evenals de pandan- en lontarbladeren enz., gespleten en op maat gebracht worden. Na het splijten worden de pandan- en lontarbladeren in water gekookt en daarna liefst geruimen tijd in stroomend water gelegd, wat noodig is om na het drogen in de zon een gelijke, blanke kleur te krijgen.

Het verven van deze reepen levert

¹⁾ Op. cit. p. 55.

vele moeilijkheden op. Inlandsche kleurstoffen worden voor dit doel tegenwoordig weinig meer gebruikt. Trouwens op bamboe bijvoorbeeld werken deze kleurstoffen niet in, zoodat het verven zich slechts bepaalt tot de opperhuid, waardoor de kleuren weinig duurzaam zijn.

Voor beter mandwerk gebruikte men vroeger veel lijmvorf; anilineverfstoffen leenen zich meer tot het verven van dit harde materiaal dan plantaardige, en daarom worden ze thans veel toegepast. Daarbij komt, dat de bereiding van aniline-verf zeer eenvoudig is: men heeft de kleurstof slechts met water aan te lengen. Met deze verf verkrijgt men een kleursel, dat een harde tint aan het materiaal geeft, die weinig kleurecht is.

Met het aldus bereide en zoo noodig geverfde materiaal kan met het vlechten begonnen worden. Hierbij onderscheidt men mattenvlechten en het vlechten van mandwerk. De opzet is bij beide gelijk: door samenvoeging van enkele stroken vormt men het middenstuk, dat aan alle zijden aangevuld wordt door het invlechten van nieuwe strooken. Bij matten gaat men daarmee in horizontale richting voort, bij mandwerk worden, als de bodem gereed is, de strooken omgevouwen, waarna de staande zijde wordt gevormd door rondvlechten. Veel werktuigen zijn daarbij niet noodig. Men heeft slechts in het gewirwar der lange strookjes orde te houden en nieuwe strookjes in te vlechten, tot ze een dichtaaneengesloten vlechtwerk vormen.

Bamboevlechtwerk vindt toepassing bij *glodog* (vlechtwerk voor de omwanding van woningen of kamers), *bidé* (hangende wandschermen of bamboegordijnen) *bedég* (*gedég*), korven voor het vervoer van varkens bestemd (*bangsoeng*), verschillende soorten van manden, zooals *keképé*, *sok*, *panarakan*, *krandjang*, *bodag*; hanekooien (*goewoengan*), hoeden (*tjapil*) en zonneschermen (*padjang*) enz.

Van smalle, glanzende, vuurroode, gele en zwarte bamboereepen weet de

Baliër keurige tasschen (*gegandék* of *kompèk*) en sirihdoozen (*panginangan*) in allerlei grootte te vlechten. Deze tasschen, die zeer duurzaam zijn, hebben soms een hoekbeslag van goud (*foto's 35 en 36*).

Verschillende streken zijn bekend om hun speciale producten. Zoo worden *glodog* o.a. veel gemaakt in de *désa* Koetoe, district Pliatan (Gianjar), *bidé* komen veel uit de *désa* Pangosèkan van genoemd district *sok* en *keképé* worden veel in de *désa* Oengaran, district Koeta (Badoeng) gemaakt en van rotanranden (*sibeh*) voorzien in de *désa* Panatih, district Kesiman (Badoeng), *keképé* komen veel uit het landschap Bangli; *bangsoeng* (*krandjang tjèlèng*) uit de *désa* Negara, district Pliatan (Gianjar). De *désa's* Sidan en Seminta (Gianjar) leveren veel hanekooien; in de *désa* Tengkoelak kadja (Pliatan, Gianjar) worden veel *padjang* gemaakt. *Kompèk* van bamboe vervaardigt men veel in Kloengkoeng. Ook maakt men daar veel de z. g. „*kembal pidada*” (sirihdoozen voor vrouwen).

Van *pandan*- en *lontar*bladeren maakt men matten (*tikeh*), deksels (*saäb*), doozen (*paboean*) en tasschen (*kompèk*) voor sirih; van lontar maakt men verschillende hoeden. De diverse matten (*tikeh-plasa* en *tikeh bali*) worden meestal van ongekleurde *pandan*-bladeren gemaakt. *Tikeh* voor tempeldoeleinden vervaardigt men vaak van lontarbladeren. Van dit materiaal maakt men verder allerlei doozen en offeranden (*djedjaitan*). Verder dienen deze bladeren voor de vervaardiging van de bekende palmbladboeken ¹⁾ (*kropak* en *tjakepan*), waarop men, behalve den tekst van verhalen enz., ook teekeningen aanbrengt, welke niet zelden zeer verdienstelijke miniatuur-teekenkunst te genieten geven.

In de *désa* Njoehkoening, district

¹⁾ Zie voor deze techniek het artikel van Dr. Hooykaas en Grader in *Mededeelingen Kiritya* no. 13. (=Djawa 21e jrg. 1941, no. 1).

Pliatan (Gianjar) en in de désa Sanoer, district Kesiman (Badoeng) is sinds kort een nieuwe industrie op vlechtwerkgebied ontstaan. Daar wordt n. l. vlechtwerk naar Europeesche modellen vervaardigd, speciaal voor den verkoop aan vreemdelingen en voor den export. Men maakt er verschillende soorten manden, doozen, glazenbakjes, presenteerbladen, glazendeksels enz. van bamboe in combinatie met gekleurde lontarrepen.

In verband met deze nieuwe industrie zij nog vermeld, dat in de genoemde désa Sanoer en in de districtshoofdplaats Oeboed (Gianjar) tafels en stoelen van gevlekte en van gewone bamboe worden vervaardigd. Deze nijverheid heeft niet veel afzetgebied, omdat de verkoop van de genoemde producten beperkt is tot eenige Europeesche huizen. Toeristen, die op Bali komen, koopen uit den aard der zaak geen voorwerpen als tafels en stoelen, die moeilijk zijn mee te nemen. Geëxporteerd worden deze meubels ook niet, zoodat er niet veel kans bestaat op verdere uitbreiding van dezen tak van nijverheid.

Gevlochten klapperbladeren (*klangsah*) worden veel voor tijdelijke bedekking van gebouwen en loodsen aangewend. Ook worden ze veelvuldig gebezigd voor de omwanding van gebouwen en voor omheining van erven en feestterreinen.

Van jonge klapperbladeren (*boesoeng*), van groene bladeren (*ron*) en van jonge gele bladeren van den arènpalm (*amboe*), maakt men — behalve een groot aantal mandjes, bakjes en matjes (*sibëh*, *taman*, *taledan* enz.) — schitterende en zeer bewerkelijke offeranden (*banten*) (*foto 37*). De in het oog vallende *lamak* (gevlochten loopers bij het offerceremonieel in gebruik) geven in hun wonderlijke variatie van geometrische ornamenten een denkbeeld van hetgeen de Baliër met dit tijdelijke materiaal weet te bereiken.

De omvang en het bedrag van het

volksinkomen, uit deze nijverheid verkregen, zijn zeer moeilijk te bepalen, aangezien niet alle arbeid betaald wordt en de meeste voorwerpen slechts voor eigen gebruik dienen.

Import van vlechtwerk heeft over het algemeen niet veel plaats, behalve in het Landschap Djembrana, waar uit Banjoewangi en Madoera *pandan*-matten en *bedèg* worden geïmporteerd.

Verder is de import roode vliegendeksels (*saäb bora*, vaak versierd met knoopjes en/of kraaltjes) uit Bandjarmasin vrij belangrijk. Ze worden — vooral bij plechtige adatgelegenheden, zooals tempelfeesten, tandenvijlen, lijkverbrandingen, of wanneer men zijn opwachting bij voorname personen maakt — over heel Bali gebezigd voor het dichtdekken van offers, spijzen, enz.

De producten van de Tengkoelaksche pajoengnijverheid — die uit verschillende soorten goed (katoen-zijde, vaak beplakt met goudblad) worden gemaakt — gebruikt men zoo goed als uitsluitend voor den eeredienst of ter opluistering van festiviteiten. Ook worden ze vaak gebezigd bij verschillende dansopvoeringen.

Ze doen dus geen dienst als regen of zonnenscherm, doch in hoofdzaak louter als versiering. Vandaar, dat er op Bali veel Chineesche pajoengs worden geïmporteerd, die als paraplu's of parasols worden gebruikt.

§ 4. Houtbewerking.

De houtsnijkunst heeft op Bali steeds gebloeid en ze wordt nog algemeen beoefend, om in de behoefte aan houtsnij- en beeldhouwkunst voor tempels, woningen enz. te kunnen voorzien. In de architectuur wordt nu nog overal de traditioneele stijl gevolgd, zij het dat ook deze in haar laatste scheppingen een gecompliceerdheid en een overdaad van ornamentale details vertoont als nimmer te voren.

De beoefening van de houtsnijkunst

is in den loop der eeuwen zeer gestimuleerd door het feit, dat de architectuur veel hout noodig heeft.

Zelfs in het woonhuis van den eenvoudigen man zijn deuren, stijlen, neuten, schoren, het dakgeraamte en de topstukken van hout.

In de woningen van gegoeden, adellijken en vorsten en vooral ook in tempelgebouwen is het houtwerk buitengewoon rijk geornamenteerd. Het vertoont op deuren, deurposten, pilaren en dakbalken een weelde van bloemen, festoenen en ranken, waartusschen vogels, dierfiguren en koppen, met een tot het uiterste opgevoerde techniek (vaak diep uitgehouwen, evenals bij de poorten, muren, enz. van zachte tufsteen) (*foto 38*).

Gebeeldhouwde gebruiksvoorwerpen, uit hout vervaardigd, zijn: muziekinstrumenten, maskers, doozen, draagstoelen voor goden (*djempana*) en voor menschen (*sarad*), vaste godenzetels (in de tempel kapellen), die vaak rusten op dierfiguren en dergelijke.

De houtbewerking (vooral het beeldhouwen) heeft in de laatste tien jaren een ongekennde hoogte bereikt (*foto 39*).

Voorheen droeg de houtsnijkunst een uitsluitend decoratief karakter; versiering van gebruiksvoorwerpen en architectonische onderdeelen stond op den voorgrond.

Thans richt de kunst zich meer naar het aanmaken van voorwerpen, die uitsluitend als versiering zijn gedacht: doelstelling is het scheppen van producten, waarvan de aesthetische waarde het voornaamste kenmerk uitmaakt. Het touristenverkeer schiep voor den afzet van dergelijk houtsnijwerk ruime mogelijkheden en in verband met de bekendheid, die het Balische product hierdoor verkreeg, is ook een gestaag toenemende export naar Java en naar het buitenland op te merken.

Het is wel te begrijpen, dat vele houtsnijders zich in deze kunst gingen specialiseeren, toen bleek, dat hun pro-

ducten een goede verkoops waarde hadden.

Op de eene plaats maakt men voornamelijk houten beelden van een bepaald type, elders hoofdzakelijk *djangèr*-koppen en weer in een andere *désa* uitsluitend realistische koppen of bustes (*foto 40*).

Zooals gezegd, nam in het laatste decennium deze tak van nijverheid een voor Balische verhoudingen enorme vlucht. Momenteel kan van een ware industrie gesproken worden, die aan vele honderden personen arbeid verschaft.

Echter bleek niet alle houtsnij- en beeldhouwwerk goed verkoopbaar te zijn, daar de smaak van het koopend publiek (Europeanen en andere vreemdelingen) anders is dan die van het Balische volk. De reden hiervan is te zoeken in het feit, dat de voorstellingen van Balische goden en helden door dat koopend publiek niet begrepen worden (*foto 41*).

Er is inderdaad meer kennis noodig van den Balischen godsdienst, de Balische gebruiken, zeden, gewoonten, mythen en legenden, wil men vertrouwd zijn met de essentieele kenmerken van de Balische kunst.

Aan de Balische kunst liggen zielsbelevingen van zeer uiteenlopenden aard ten grondslag. Er werd reeds gewezen op het feit, dat de geheele Balische geest sterk doortrokken is van het religieuse, ook in magische en symbolische richting. Gelijk bekend, verzet zich tegen de magische of primitieve gedachten-constructie elke logische of critisch-analyseerende beschouwingswijze, zooals men deze vindt bij het Westersche denken.

Wanneer men zich dus wil openstellen voor de doorleving van de schoonheid en de ontroering, die uit de Balische kunst voortspruit, den dient men zich volkomen te verplaatsen in de voor den Westerling moeilijk te begrijpen magisch-primitieve sfeer, waarin de Balische kunstenaars leven. En dan is het begrijpelijk, dat motieven en

gedachten-uitingen, die aan de Balische gebruiksvoorwerpen worden gegeven, kunstwaarde bezitten, die men op het eerste gezicht aan dergelijke producten niet zou willen toekennen.

Hieruit blijkt de innige verbondenheid van godsdienst en kunst. De inspiratie verkrijgt de kunstenaar meestal uit de gewijde verhalen, terwijl zijn techniek hem verder leidt bij de uitbeelding van de tafereelen, die zich voor zijn geestesoog ontrollen in symbolische vormen, welke voldoen aan de hoogste eischen van kunst.

Voor den bloei en de instandhouding van de Balische kunst is het van groote waarde, dat de door mij genoemde essentiële kenmerken behouden blijven, ook wanneer een opleving in meer moderne richting zich in de naaste toekomst zou voltrekken.

Daar nu de vraag van het koopend publiek (vreemdelingen) hoofdzakelijk naar profane kunst uitgaat, heeft de houtbewerking, zoowel in vorm als in voorstelling, een groote omwenteling doorgemaakt.

Zoo worden bijvoorbeeld heel veel langgerekte houten beelden vervaardigd, met gestyleerde gladde vormen, geheel afwijkend van den traditioneelen stijl, welke door een rustige kracht en een klare stijlzuiverheid is gekenmerkt. De moderne beelden vallen bij de Baliërs zelf niet in den smaak. Aangezien deze beelden echter tegen hoogen prijs verkocht kunnen worden, legden spoedig velen zich op dezen nieuwen tak van Nijverheid toe. Er zijn enkele geniale kunstenaars, die er in slagen steeds nieuwe vormen en onderwerpen te vinden. Doch de keerzijde der medaille is, dat elk nieuw stuk, dat in den smaak van het koopend publiek blijkt te vallen, al spoedig met kleine variaties in het honderdvoudige door de leerlingen of door andere beeldhouwers wordt gecoëpiëerd.

Deze soort beelden werden in den beginne hoofdzakelijk in de kunstzin-

nige désa Mas van het district Pliatan (Gianjar) vervaardigd. Doch al spoedig verspreidde deze beelden-fabricage zich over de naburige dorpen en tegenwoordig treft men ze over geheel Bali aan.

Thans zijn dan ook niet alleen in Bali, doch ook op de meeste belangrijke plaatsen van Java en zelfs van Sumatra dergelijke moderne Balische beelden te koop. Vooral bij fotohandelaren en kruideniers is Balisch houtsnijwerk te verkrijgen. Langs de straten van grootere plaatsen leurt men er mee. Ook in Singapoera en op Ceylon treft men reeds winkels aan, waarin dergelijke beelden verkrijgbaar zijn.

Hierbij wordt opgemerkt, dat deze soort beelden in Indo-China veel in brons worden nagemaakt. Deze bronzen namaaksels worden niet alleen in Indo-China en in andere buitenlandsche landen te koop aangeboden, doch ze worden zelfs in Nederlandsch-Indië, als Indo-Chineesche kunstproducten ingevoerd en verhandeld. Elk jaar worden op de Pasar Gambir te Batavia en op de jaarmarkt te Soerabaja dergelijke bronzen imitaties bij tientallen tentoongesteld en verkocht.

Een en ander doet verwachten, dat de afzet van Balische kuntsproducten in het algemeen en van de moderne houten beelden, in het bijzonder op Java en Sumatra, niet meer opgevoerd zal kunnen worden.

Het gebied, dat thans voor verderen afzet in aanmerking komt, is het buitenland. Doch daarvoor is doelmatige reclame noodig.

De houtbewerking heeft zich in sterke mate geconcentreerd in Zuid-Bali, het touristencentrum. Ze wordt veel beoefend in de désa Mas, de désa's rondom Dènpasar en de désa Batoean. In Mas zijn 255, in Dènpasar en omstreken 302 en in Batoean 25 houtsnijders. In Noord-Bali heeft deze kunstnijverheid bij gebrek aan touristencentra, niet dien vlucht genomen.

De gemiddelde maandverdiens van een houtsnijder bedraagt in en om Dènpasar f 6.— in Mas f 4.— en in Tjeloe f 3.50. De meeste werklieden zijn niet met voorschot gebonden. Elke persoon werkt financieel onafhankelijk van familie of vrienden. ¹⁾

Grondstoffen.

Door de snelle toename van het aantal houtsnijders en doordat Bali een hout-arm land is, dreigt er weldra een te kort aan het benodigde hout voor het maken van houtsnij- en beeldhouw-werk.

Het is gebleken, dat men voor dit doel in 1937 ongeveer 250 m³ hout nodig heeft gehad, waarvan 6 % *gentawas*, 25 % *panggal-boeaja*, 6 % *asem*, 5 % *sawoe*, 3 % *kajoe-areng* en 1 % *kemoening*.

Een juiste prijs per m³ voor deze diverse houtsoorten is moeilijk op te geven, daar het hout niet kantrecht en in bepaalde hoeveelheden wordt verkocht. Men koopt dikwijls boomen op en verkoopt hiervan deelen aan andere toekangs.

Het is vaak voorgekomen, dat de houtsnijders te jong hout gebruiken, dat niet is uitgewerkt en dan ook na eenigen tijd scheuren en barsten vertoont. Artistiek fraaie beelden worden vaak ontsierd door knoesten of scheuren. Er gaat dan ook jaarlijks veel hout en veel arbeid verloren, doordat het hout scheurt vóór of tijdens de bewerking of na levering en verkoop van het kunst-voorwerp. Hierdoor krijgt het product bij het publiek een slechten naam, afgescheiden nog van het feit, dat dit

euvel voor de toekangs en de handelaren verlies beteekent.

Het is derhalve in het belang van de kunstnijverheid, dat op Bali prima hout verkrijgbaar wordt gesteld. De eerste eisch, waaraan het hout moet voldoen, is dat het zoodanig belegen is, dat het niet scheurt. ²⁾

Tot slot van deze paragraaf zij nog opgemerkt, dat het een lang gevoelde behoefte is, de kunstnijverheidsproducten op Bali, in het bijzonder het sluit- en voegwerk, beter af te werken, maar daarvoor zijn noodig moderne gereedschappen en een moderner bewerkingswijze van het hout. Dit is inderdaad van belang, omdat de kunstenaars hun producten bij de afwerking vaak ontsieren. Het sluit- en voegwerk is vaak allergrofst en daardoor wordt menigmaal een waar kunstproduct bedorven.

Om in deze leemte te kunnen voorzien is m.i. noodig de oprichting van een eenvoudigen ambachtscursus, waar de vele toekangs het bedoelde vakonderwijs in een korten leergang ontvangen. Hiermede wordt niet beoogd, kunstwerkzaamheden in een school te organiseren.

Het bewerken van hout, metaal, leer, steen enz. tot een kunstproduct geschiedt immers bij hen thuis, zooals tot dusver het geval is en zooals dit ook in den ouden tijd gebeurde.

Wat hier gevraagd wordt, is een eenvoudige loods, waar de verschillende toekangs gezamenlijk het maken van sluit- en voegwerk en tevens het bewerken van hout van een vakman leeren.

1) Vgl. hierboven, Hoofdstuk III Pita Maha.

2) Volgens opgave van de Afdeeling Handelsmuseum van de K. P. M. zijn voor het beeldhouwwerk zeer geschikt de volgende houtsoorten:

1. *tectona grandis* (*djati*)
2. *gluta rangas* (*rengas*)
3. *diospyros utilis* (*ebbenhout*)
4. *intaia amborneusis* (*marbau*)
5. *adina fagifolia* (*lasi*)
6. *schima noronhal* (*poespa*)
7. *pordocarpus imbricata* (*djamoedjoe*)
8. *manilkara kanki* (*sawoe ketjik*)

Deze houtsoorten zijn verkrijgbaar bij:

- a. Houtaankap Maatschappij „Woenoechan” te Tandjong Priok.
- b. Ong Sioe Tje te Gorontalo.
- c. Ledeboer en Co te Makassar.
- d. Opperhoutvester te Makassar.
- e. L. Cabrisch en S. J. Abdoellatif te Kwandang, Celebes.
- f. Sioe Liem Kongsi te Batavia.
- g. S. Bawasir p/a Glas Industry Coy, Batavia-Centrum.

Goed hout voor het maken van beelden is verder *kajoe tjendana* (sandelhout), doch voor fijn werk is dit hout niet geschikt, omdat het gemakkelijk afbreekt.

Omdat dit deel van het onderwijs geen kunstonderwijs is, bestaat er naar mijn meening geen bezwaar om dit in den door mij bedoelden vorm te geven.

§ 5. Schilder- en teekenkunst.

De schilderkunst staat op Bali op zeer hoogen trap. De Baliërs zijn de eenigen onder de volkeren van Insulinde, die in dit opzicht op een „nationale kunst” kunnen bogen.

In de schilder- en teekenkunst ontwikkelen zich, langzamer en geleidelijker dan in de houtsnij kunst, moderne tendenzen. Echter werken deze dieper en algemeener door. Deze kunst beleeft een opleving door nieuw ontdekte mogelijkheden, nieuwe motieven, nieuwe uitbreiding, vrij van het schema der traditie. De belangstelling voor onderwerpen uit het dagelijksch leven, die men kan uitbeelden, zooals men verkiest, zonder aan een traditie gebonden te zijn, bracht ook in deze kunst nieuw leven.

Invloeden van bekende Europeesche schilders hebben, wat het gebruik van meer deugdelijk materiaal en variatie van uitbeelding betreft, ten goede gewerkt.

Voor al ook heeft deze voorlichting de chromatiek tot nieuw leven gewerkt. Terwijl nu deze moderne Balische schilderkunst door de Baliërs meer en meer bewonderd wordt, blijkt de doorsnee Europeaan er even vreemd tegenover te staan, als tegenover de oude Balische kunst. Hierdoor is de verkoopsmogelijkheid aan vreemdelingen niet bijster groot. Ze beperkt zich voorshands tot enkele belangstellenden. Daarom verkoopen de meeste Balische tusschenhandelaren geen, althans niet veel, schilderstukken. Verkoop op straat aan touristen en langs de huizen van Europeanen komt echter veelvuldig voor.

Voor deze kunst bezit de Baliër zeer opmerkelijke gaven.

Bewoog zich voorheen de keuze der uitbeelding hoofdzakelijk op het overi-

gens bont gevarieerde terrein van mythologische gegevens, thans is — zooals boven reeds werd opgemerkt, — in picturaal opzicht dit terrein met afbeeldingen van alle schakeeringen van het dagelijksch leven uitgebreid. (*foto 42*).

Voor de Baliërs zelf zou deze schilder- en teekenkunst een goede toepassing kunnen vinden in het illustreeren van Balische school- en leesboeken.

Onlangs is een nieuw school-leesboekje verschenen, getiteld: *I Raka tekèn I Rai*, waarvan de tekst met buitengewoon goede plaatjes van moderne Balische kunstenaars is verlucht.

De oude schilders werkten en werken nog op *deloewang-kajoe* (papier van boombast), *kamben bali* (eigen geweven katoenen doeken), hout, bamboe, klapperdoppen (*tambang*), op leer en vaak ook op gepleisterde muren. Schilderwerk op hout wordt toegepast bij gebeeldhouwde onderdeelen van gebouwen, offerschalen, maskers, muziekinstrumenten, krisscheden en heften, wiegen, beelden e. d.

Op de *parba* - houten schot - die een *balé* aan het hoofdeinde afsluit, treft men vaak omvangrijke mythologische schilderijen aan.

Ook op weefsels wordt geschilderd: op *langsé* (gordijnen), feestgewaden, waaiers e. d.

Het schilderwerk wordt vaak in combinatie met het beleggen met bladgoud (*prada*) toegepast.

Bij de versiering van leerwerk, zooals wajangpoppen en verschillende deelen van danskostuums, voert *prada* den boventoon.

De moderne schilders werken, in tegenstelling met de oude schilders, meestal op Europeesch teekenpapier, triplex-hout en soms ook op schilderdoek.

De door de oude schilders gebezigde verfstoffen zijn: *mangsi* (lampenroet), *kéntjoe* (een roode poederstof uit China ingevoerd), *atal* (een gele steen), *nila* (een Chineesche blauwe verfstof) en

pamoetih (een witte verfstof, gemaakt van gebrande onderkaakbeenderen van het varken; in betere kwaliteit van die van het hert). Al deze verfstoffen worden vermengd met *antjoer* (een in helder water opgeloste lijm, die in Grisee en Soerabaja van koemelk wordt gemaakt).

De moderne schilders bezigen naast genoemde verfstoffen ook nog Oost-Indische inkt en soms ook temperaverven. Deze laatste worden wegens de hoge kosten echter heel weinig gebruikt (*foto 43*).

Het aantal moderne schilders bedraagt in de Landschappen Gianjar en Badoeng 167, waarvan zich 102 in het Gianjarsche bevinden, die tevens leden van de vereeniging Pita Maha zijn. ¹⁾ Van deze 102 Pita Maha-leden bevinden er zich 68 in de désa Batoean. De overige 65 schilders wonen in het Badoengsche, waarvan 44 in de désa Sanoer.

Als afnemers van schilderijen treden in het Gianjarsche de genoemde vereeniging Pita Maha en in Sanoer de handelaar Neuhaus op. Hieruit moge blijken, dat de kunst sterk gestimuleerd wordt door het bestaan van een afzetmogelijkheid.

De geldelijke verdiensten van schilders loopen zeer uiteen en van geregelde verdiensten kan hier niet gesproken worden, aangezien men onregelmatig en meestal op bestelling werkt. Jonge schilders van 10—15 jaar verdienen een zeer karig loon. Bekende schilders, zooals Ida Bagoes Kèmbèng en I Gdé Sobrat in Pliatan en Oeboed kunnen soms f 15. tot f 40. 's maands verdienen.

Deschildersbenooidigheden worden in Dènpasar gekocht of betrokken bij de Pita Maha te Oeboed dan wel bij den handelaar Neuhaus te Sanoer.

§ 6. Leerbewerking.

Leer wordt op Bali in hoofdzaak verwerkt tot wajangpoppen, requisieten

voor tooneel en dans en attributen voor de verschillende soorten *barong*.

Op Noord-Bali bezigt men het ook veel voor de vervaardiging van de benooidigde voorwerpen voor de *groemboengan* (het parade-loopen van fraai opgetuigde ossenspannen).

Het maken van voorwerpen voor de Europeesche markt, zooals bijvoorbeeld lampekappen, schrijfgarnituren, waaiers, boekenleggers e. d. heeft nog nauwelijks ingang gevonden.

De kunst van het uitslaan van leer staat op Bali niet op zoo hoogen trap als op Java. Het materiaal, in hoofdzaak koe-leder, wordt niet bijzonder dun afgeschraapt; het wordt dan ook slechts op groote lappen toegepast.

De leerbewerking wordt niet intensief beoefend, omdat ze niet voldoende verdienste aan de werklieden opbrengt om er van te kunnen leven. Deze kunst wordt dan ook méér nog dan andere takken van kunstnijverheid als nevenbedrijf beoefend. De werklieden werken in hoofdzaak op bestelling. Het looien van koe-huiden is voor de meeste Baliërs niet aantrekkelijk, omdat het, evenals het „*ngames*” (indigoverven) tot het z. g. „onrein” werk behoort.

De meer en meer door de Baliërs gebezigde leeren gebruiksvoorwerpen, zooals buikriemen, sandalen, portemonnaies enz. worden geïmporteerd.

Toch bezit deze nijverheid veel toekomstmogelijkheden, als men maar over wil gaan tot het vervaardigen van voorwerpen voor de Europeesche markt. Men moet dan eerst natuurlijk de hiervoor benooidigde technieken aanleeren.

Als een bloeiende kunstnijverheid op dit gebied moge verwezen worden naar de leerindustrie in het, onder Fransch protectoraat staande, sultanaat Marokko. Duizenden prachtig vergulde gebruiksvoorwerpen in allerhande vormen, zooals tasschen, beurzen, sigarenkokers, foto-albums, liseuses, portefeuilles, onderleggers, sierkussens, vloerkussens

¹⁾ Zie over „Pita Maha” hierboven, Hoofdstuk III.

(pouff) etc. worden uit Marokko over de geheele wereld geexporteerd.

Indien de Baliërs overgaan tot het vervaardigen van dergelijke voorwerpen, kan verwacht worden, dat deze nijverheid loonend zal zijn. Deze hoop is gebaseerd op het feit, dat zij over het algemeen in het figuurdrijven in leer, het opleggen van bladgoud en het kleuren immers zeer bedreven zijn. Bovendien kan hun kleur- en vormgevoeligheid in dezen veel doen verwachten. Voor een leerindustrie is de situatie op Bali m.i. gunstig.

Bali heeft een groote export van runderhuiden, welke jaarlijks 48.000 tot 80.000 K. G. bedraagt.

§ 7. Metaalbewerking.

De uitingen van Hindoebeschaving op Bali zijn in vele opzichten in de edelsmeedkunst nog aanwezig. Bevreemdend is dit niet, want de metaalbewerking der Hindoes is veelzijdig geweest. Technisch meesterschap bezitten de Balische smeden zeer zeker. Hiervan getuigen de prachtige, van pamor voorziene en geincrusteerde krissen, en de gedreven met edelstenen verfraaide goud- en zilverwerken.

Toch is ongetwijfeld de ijzersmeedkunst en het bronsgieten op Bali reeds in praehindoeïstische tijden beoefend.

De leden van de welbekende oud-Inheemsche geslachten der *pandé wesi* (ijzersmeden) waren er als ambachtslieden en als geslacht stellig reeds eeuwen lang vóór de komst van het Hindoeïsme. De vorst encadreerde, door er speciale privilegiën aan te schenken, dit geslacht in zijn „canonische” Hindoe-balische maatschappij; de theologen wisten hen in te passen door hun een afstamming van Batara Brahma, den God van het (Aard-)Vuur toe te schrijven; ongetwijfeld waren de bijzondere relaties der ijzersmeden met het Aard-Vuur (en zoo met de vulkaan Batoer) ook reeds in de praehindoeïstische gedachtenwereld aanwezig. In het complex van het Batoer-

heiligdom te Karanganjar nabij Kintamani bevindt zich hun voornaamste tempel; in de voortdurende werkzaamheid van den vulkaan meent de *pandé wesi* de openbaring van de godheid aan hem, zijn vereerder, te zien. Het zijn slechts deze nakomelingen van Brahma, die ongestraft met het vuur en het gloeiende metaal kunnen omgaan.

A. Goud- en zilverbewerking.

In deze industrie is in de laatste jaren een sterke wijziging gekomen. Werkten de goud- en zilversmeden vroeger bijna uitsluitend op bestelling, nu vervaardigen ze allerlei voorwerpen voor de markt. Oude centra van goud- en zilversmeden zijn sterk achteruitgegaan, zooals Bandjar Pandé, désa Koeta (Badoeng), waar momenteel nog slechts 18 personen van de 51 huisgezinnen het beroep van *pandé mas* uitoefenen, terwijl zich nieuwe centra, zooals Tjeloek, hebben gevormd.

Werkte men vroeger uitsluitend voor de Inheemsche markt, tegenwoordig leggen vooral de nieuwe centra zich toe op het vervaardigen van zilver en goudwerk voor den verkoop aan touristen en aan het buitenland. Hierdoor is ook de aard van deze nijverheidsproducten veranderd. Krisheften van goud, waarbij de bijzondere techniek van het z. g. „*ngindra*” toegepast werd, worden weinig meer aangemaakt. In plaats daarvan vindt men thans overal in de winkels te koop aangeboden: hangers, broches, clips, ringen, enz. naar Europeesche modellen met Balische motieven versierd. Ook vingerkommen, vruchtenschalen en broodmandjes worden veel aangemaakt.

Een merkwaardig bewijs, dat de zilver-industrie in den laatsten tijd een buitengewoon hooge vlucht heeft genomen, is wel het feit, dat b.v. in de désa Tjeloek (district Oeboed) in 1915 slechts 4 zilversmeden werkzaam waren, terwijl daar thans 97 smeden, waaronder 15 vrouwen, hun ambacht uitoefenen. In Tjeloek worden in hoofdzaak ringen,

armbanden, hangers en broches vervaardigd. De versiering bestaat uit filigrain werk met bolletjes (*djedjawan*) en figuurtjes. Ze worden verfraaid met edelstenen (zooals robijnen), met steenen van de Bandoengsche sierslijperij, met geslepen stukjes gekleurd glas, met paarlmoer, schildpad of een stukje glad gepolijst zilver.

Door de snelle toename van het aantal smeden, alsmede door de concurrentie van Chineesche juweliers, zijn de vroegere prijzen zeer gedaald. Ringen, die vroeger een waarde van f 2.50. tot f 3. hadden, kosten thans f 0.50. tot f 1.—.

Dat de Chineesche goudsmeden in hun concurrentie met de Balische eenigszins slagen, ligt wellicht aan het feit dat hun producten, vooral wat betreft moderne gebruiksvoorwerpen, beter zijn gemonteerd.

Maar vooral speelt hierbij de veranderde smaak van vele Baliërs een groote rol; de wijze, waarop men zijn geld besteedt, richt zich meer op rijwielen, naaimachines, gramophoons e.d. Ook de onbetrouwbaarheid van vele goudsmeden werkt hiertoe mee. Vaak wordt het door de cliënten gegeven goud (*pasoeh*) met zilver, en het zilver met rood koper vermengd. Door deze factoren gaat de verkoop van goud- en zilverwerk van Balische smeden achteruit.

Ter voorlichting van de Balische smeden in het opzetten van randen en het werken met zwaarder materiaal, waardoor beter en dieper drijfwerk mogelijk is, werd in 1936, door tusschenkomst van het Java-Instituut en in samenwerking met het Bali-Museum, voor een paar maanden een Javaansche goudsmid uit Pasar Gedé (Jogjakarta) te Kloengkloeng geplaatst. Deze voorlichting heeft wel haar nut gehad. Vooral bij de zilversmeden van de désa Kamasan is de afwerking van het zilverwerk thans veel beter dan voorheen. Ook het branden van zilver kent men daar nu even goed als in Kota Gedé.

In de reeds genoemde désa Bratan doet de bevolking veel aan „goudwassen”. Goud wordt daar in korrelvorm gevonden in den grond van de eigen erven en langs de *tlabah* van de Soebak Tegal, een toevoerkanaal van de rivier Banjoemala. De opbrengst van dit goudzoeken bedraagt, volgens mededeelingen van Bratanners, per dag voor een persoon $\pm$ f 0.15. Met het wasschen van goud houdt men zich ook bezig is de désa Pèdjèng (district Oeboed, landschap Gianjar), doch thans in veel mindere mate dan voorheen. Zoowel het goud van Bratan als dat van Pèdjèng is waarschijnlijk niet van minerale origine; het is denkkelijk afkomstig uit oude smederijen. Het is misschien wel gewenscht, om deze aangelegenheid door een deskundige te laten onderzoeken.

Op zilveren schalen—welke thans mooi gebrand zijn—treft men vaak gedreven motieven aan, die o.a. jachttafereelen of fragmenten uit wajang- of Tantri-verhalen voorstellen (*foto 45*).

B. IJzerbewerking.

Ijzersmeden zijn de reeds genoemde groep *pandé wesi*. Het is er echter verre van, dat alle leden van het geslacht der *pandé wesi* het bedrijf van smid zouden uitoefenen. Reeds in oude tijden trof men er vele landbouwers en beoefenaars van andere beroepen onder aan.

De kwaliteit der producten van de tegenwoordige ijzersmeden is zeer achteruit gegaan. De kunstvoorwerpen van de oude smeden staan èn door vorm èn door afwerking van de details, verre boven de tegenwoordige.

Sinds de invoering van het Nederlandsch gezag op Bali is speciaal de wapensmeedkunst zeer achteruitgegaan. Niemand bestelt immers meer een kris of een lans, terwijl vroeger iedereen, tot den kleinen man toe, zich een wapen aanschafte, omdat er veel oorlogen werden gevoerd. Ook maken straatroovers de heirwegen niet langer

onveilig, zooals vroeger maar al te veel het geval was, wat ten gevolge had, dat ieder een wapen bij zich had. Het land verkeert nu volkomen in rust, dank zij het Nederlandsch gezag. Door dit alles moest de wapensmeedkunst wel achteruit gaan. Krissen en pieken, met het daarbij behorende *pamor*-smeedwerk, worden thans hier en daar (Koesamba) nog slechts op bestelling gemaakt. De krisheften worden in verschillende typen vervaardigd: van gedreven goud, gewoonlijk bezet met edelsteen, van vlechtwerk van gouddraad en reepen goudblad over een houten geraamte (*maprenggi*), van ivoor en van kostbaar gevlekt hout (*pèlèt bebed*).

Verder worden de inheemsche smeden door den invoer van buitenlandsche messen, sloten, ploegen e. d. sterk in hun bestaan bedreigd.

Tegenwoordig zijn de ijzersmeden dan ook schaarsch; werken, zooals gezegd, in hoofdzaak op bestelling. Slechts typisch Balische gebruiksvoorwerpen, zooals gras- en hakmessen, sloten, schrijfmessen ¹⁾ en dergelijke, worden nog door hen vervaardigd.

De grondstoffen, ijzer en staal, worden in de Chineesche toko's gekocht. Ook auto-onderdeelen, vooral veeren, worden voor smeedwerk benut.

Bekend zijn de ijzersmeden van Sawan (Boelèlèng), Gèlgèl en Todjan (Kloengkoeng).

Voor al Sawan geniet bekendheid met betrekking tot ijzerwerk, dat voor landbouwdoeleinden wordt gebruikt. Men produceert verschillende soorten van gras- en kapmessen en ploegscharen, die door de smeden zelf in het geheele Landschap Boelèlèng worden rondgevent. Voor zwaardere landbouw-werktuigen, als patjoels en houweelen, is de Balische

tani uitsluitend op den import aangevoerd.

C. Koperbewerking.

De bewerking van geel- en roodkoper heeft op enkele plaatsen, zoowel in Zuid- als in Noord-Bali plaats. Bekende centra zijn in Zuid-Bali de désa's Boedaga en Ti'ingan van het Landschap Kloengkoeng en in Noord-Bali Sawan en Djaraga.

De koperindustrie in Boedaga is zeer oud, blijkens het feit, dat de klei, waarin het koper wordt gegoten, van vader op zoon overgaat als „*poesaka*” en dat geen andere klei gebruikt mag worden.

In Noord-Bali worden muziekinstrumenten en koperen voorwerpen voor huishoudelijk gebruik vervaardigd. In Zuid-Bali maakt men, behalve de genoemde voorwerpen, ook nog zeer artistieke priesterattributen. Deze bestaan uit twee koperen schalen (*naré*) met houten onderstel, waarop de andere attributen worden geplaatst, zooals: de drievoet (*tripada*) voor den glazen, zilveren of gouden wijwaterbak (*swamba*), de bidschel (*badjra* of *genta*), het komfoortje voor het branden van wierook (*padoepaän*), een tangetje (*spit*), waarmee houtspaanders in de *padoepaän* worden gelegd, een groote kandelaar met Naga (slang) en Nandi (*padamaran*), twee kleine koperen bakjes voor witte beras (*bidja*) en sandelhoutwater (*jèh tjendana*). Verder een koperen reinigingsbak (*panastan*) (*foto 46*).

Een dezer attributen, n. l. de bidschel, wordt in toenemende mate aan vreemde delingen gesleten.

Ti'ingan is beroemd om zijn gamèlan-industrie. De mooiste en klankrijkste instrumenten komen uit deze désa. Opmerking verdient, dat men hier evenmin als in Noord-Bali de grootste gong van het orkest kan maken. Deze worden uit Bodjongan (Sëmarang) geïmporteerd, doch ze moeten soms bijgestemd worden.

¹⁾ De Baliër schrijft niet op papier, doch krast zijn literatuur (en vroeger ook zijn correspondentie) met een mesje op lontarblad; zie over lontarblad onder § 3. Vlechtwerk.

Het voor deze industrie benodigde koper wordt verkregen door het versmelten van de gele Chineesche kèpèng (*pis koening*).

De producten van de koperindustrie voor „huishoudelijk gebruik” worden op alle groote pasars verkocht. Ze bestaan in hoofdzaak uit: groote en kleine belletjes (*gongsèng*), die als een keten om den hals van draagpaardjes en honden worden gehangen, *djedjoeloek* (hengsels, die als een wig voor deursluiting dienen), *slepa* (ronde doosjes, waarin kalk en gambir voor de sirih worden bewaard), *panglotjokan* (sirih-stamper), arm- en voetringen, *tjatoet* (pincet voor het uittrekken van baardharen) etc.

§ 8. Klapperdoppen-, schildpad-, ivoor-, hoorn- en paarlemoerbewerking.

Voor het bewerken van klapperdoppen (*kaoe*), schildpad (*pendok*), ivoor (*danta*) en paarlemoer (*tjoekli*), heeft het toeristenverkeer nieuwe mogelijkheden geopend.

Voor al de bewerking van klapperdoppen heeft hiervan een stimulans ontvangen. Het bewerken van klapperdoppen heeft een technische volmaking en een raffinement bereikt, als misschien voor het tot bloei komen van eenige andere tak van de kunstnijverheid in de laatste jaren nooit heeft bestaan (*foto 44*).

Het centrum van deze kunstnijverheid is Bangli **). De producten, vooral de z.g. „*tambang maoekir*”, treft men over heel Bali aan. Kleine bewerkte klapperdoppen, zooals ringen, hangers met

kettingen, armbanden etc. worden op bijna alle plaatsen, waar toeristen komen, te koop aangeboden. Vooral bij dezen tak van kunstnijverheid verrichten veel kinderen den arbeid. Hoewel hun werk niet uitblinkt door technische vaardigheid en zuiver compositie-gevoel en zich meestal bepaalt tot copiëeren, verrast dit werk niet zelden door zijn fraaiheid.

Op Bali wordt *schildpad* gebruikt voor het vervaardigen van sieraden, zooals armbanden (*gelang*), ringen (*boengkoeng*) enz., die vaak met goud, zilver en edelsteenen versierd zijn. Deze sieraden worden door de Baliërs veel gedragen, vooral bij adatplechtigheden. Gebruiksvoorwerpen zooals sigarettenkokers, kammen, doozen enz. worden tot nog toe op Bali niet gemaakt. Bij Prantjak (Djembrana), een dorp bijkans geheel door visschers bewoond, wordt een kleinere variëteit van de bekende, voor consumptie veel aftrek vindende, zeeschildpad (*penjoe*) gevangen. Terwijl van de grootere soort het schild geen handelswaarde bezit, wordt het rugpantser van de kleine (*penjoe sisik*) tot grondstof (*pendok*) voor de industrie verwerkt.

De ivoorbewerking is, in vergelijking met den vorstentijd, achteruitgegaan. Bovendien lijdt deze tak van kunstnijverheid onder het gebrek aan grondstof. Vroeger werd ivoor in hoofdzaak gebruikt voor het vervaardigen van krisheften (*togog*) en krisscheeden (*oerangka* of *gambar*). Vaak werden ze met goud en edelsteenen versierd. Tegenwoordig worden deze, tot de adatkleedij behorende, voorwerpen zoo goed als niet meer gemaakt. Wellicht, dat de nog bestaande knappe ivoorsnijders, die — zooals reeds is vermeld — zich vroeger bepaalden tot het maken van krisheften en krisscheeden, hun kunst, mogelijk in combinatie met goud- en zilverwerk, kunnen dienstbaar maken aan de vreemdelingenindustrie.

In Badoeng (omgeving Dènpasar),

**) Ir. Resink vermeldt in zijn verslag, dat het centrum van de klapperdopsnijkunst-nijverheid Bangli is, doch dat de beste producten in Bedoeloe worden gemaakt, waar 8 bekwame klapperdoppensnijders wat bijverdienen.

Bij mijn plaatselijk onderzoek is echter gebleken, dat op Bedoeloe geen enkele *tambang*-snijder (klapperdoppensnijder) zich bevindt. De daar aan de toeristen te koop aangeboden, à jour bewerkte klapperdoppen, zijn hoofdzakelijk in Bangli gemaakt.

Negari (district Oeboed) en in Kloengkoeng zijn nog een paar bekwame ivoorsnijders.

Het centrum van de *hoornbewerking* is Kloengkoeng (Bandjar Senggoenan). Hoorn wordt veel gebruikt voor het vervaardigen van kammen, sirihstampers (*panglotjokan*), handvatten van messen enz. Gebruiksvoorwerpen, geschikt voor den verkoop aan touristen, worden nog niet gemaakt.

Paarlemoer (*tjoekli*) wordt gebruikt voor het maken van ringen, zooals dat in de kustdésa Kramas (district Blahbatoeh, Gianjar) gebruikelijk is. Ook wordt paarlemoer gebezigd bij het versieren van *geloengan baris* (hoofdtooien van *baris*-dancers) en van maskers. Speciaal bij de z.g. *tapel-dajoeck* worden de tanden van paarlemoer voorzien. Paarlemoer wordt langs de geheele kust gevonden.

§ 9. Touwdraaien.

Touw wordt gemaakt uit bamboe, cocosvezel, *doek* (*idjoeck*) en *rottan*. Het feit, dat in verschillende streken van Bali voor de groote hoeveelheid klapperbolsters (*samboek*), die bij de winning van copra worden verkregen, tot dusver vrijwel geen enkele toepassing was gevonden, is aanleiding geweest om aandacht te wijden aan de verwerking van deze tot dusverre nagenoeg waardelooze grondstof. In verschillende streken van Bali, o.a. in Boelèlèng, is dan ook veel propaganda gemaakt om de cocosvezelbereiding ingang te doen vinden. Vooral in Djembrana is in 1936 gedurende eenige maanden een intensieve propaganda gevoerd door een Balischen opkooper, die voor dat doel op Java opleiding had genoten. Doch het is niet mogen gelukken om in dit opzicht veel resultaat te verkrijgen, wat in hoofdzaak aan het relatief hooge loonpeil moet worden geweten. Bovendien ondervindt de vervaardiging van cocostouw groote concurrentie van het goedkoopere, uit Madoera aangevoerde product, zoodat deze toch al onbe-

langrijke nijverheidstak veel aan betekenis verliest, terwijl de daling der prijzen van cocostouw voor de ontwikkeling dezer nijverheid wel op een zeer ongelegen oogenblik is ingetreden. Van bamboe gedraaid touw wordt het meest gebruikt voor het geleiden en vastleggen van vee.

Op het eiland Noesa Penida komt hier en daar agave voor. Hoewel het winnen van de vezel uit agave-bladeren op het eiland bekend is, wordt toch heel weinig touw van deze grondstof gemaakt.

§ 10. Zoutwinning.

Zout wordt in hoofdzaak aan de Noordkust, Oostelijk van Koeboetambahan en aan de Zuidkust gewonnen.

Voor al in het Karangasemsche is de zoutwinning van belang. Verder ook in Kloengkoeng, Gianjar, Badoeng en Boelèlèng. In Djembrana komt zoutwinning in het geheel niet voor; voor een bedrijfje ten Zuiden van Prantjak, nabij de monding van de toekad Sawan, werd een vergunning geweigerd op grond van medische overwegingen.

Op groote schaal wordt met Madoereesche zeilprauwen van uit Tandjoeng Loear (Lombok) zout in Djembrana aangevoerd. Van eenig belang is de afname van zout door visschers te Tjoepel voor de bereiding van zoutevisch, die naar Java en Zuid-Bali wordt verkocht.

Zout wordt op twee manieren gewonnen, nl. door indamping van het zee-water door zonnewarmte en door uitkoking.

De eerste methode brengt mede, dat slechts ongeveer vier en een halve maand per jaar kan worden gewerkt, terwijl het risico van regenschade grooter is dan bij het uitkookstelsel. Bij dit laatste wordt gebruik gemaakt van brandhout van verschillende houtsoorten, in het Gianjarsche b.v. van *boenoet*-, in het Badoengsche van mangrovehout. Dit procédé is natuurlijk veel duurder dan

de verdamping door zonnewarmte, zoodat de met de uitkookmethode behaalde verdiensten dan ook gering zijn.

Het zoutbedrijf is voor Bali een industrie van veel beteekenis.

Zoutproductie :

Afdeelingen	Aantal zoutwinningen	Aantal werkers	Jaarl. opbrengst in K.G.	Aanteekeningen
Zuid-Bali	2159	2117	4.505.312	In Djembrana wordt geen zout gewonnen
Boelèlèng (minus Djembrana)	334	305	4.698	
Bali	2493	2422	4.510.010	

Uit bovenstaand staatje blijkt dus, dat op Bali, met uitzondering van Djembrana, 2422 gezinshoofden een bestaan vinden in de zoutindustrie, afgezien nog van het veel grooter aantal, dat hierdoor indirect voordeel ondervindt door levering van brandhout, door transport van en handel in het product, waarvan de jaarijksche opbrengst is te stellen op rond 4,5 miljoen picol zout. Er is op dit eiland feitelijk geen nijverheidstak van gelijken omvang aan te wijzen.

Tegen de plannen tot invoer van regie-zout op Bali bestaan derhalve zeer groote bezwaren.

Uit een medisch oogpunt is de zoutnijverheid op Bali, in verband met de in ernstige mate voorkomende struma, een zeer belangrijk probleem.

In 1935 werden op Bali rond 2000 kroplijders geteld. Sinds oude tijden is de krop op Bali bekend, doch daartegen is nog nimmer opgetreden. Eerst sinds medio 1935 werd het kropprobleem op Bali door de dokteren Eerland, Noosten en den toenmaligen gewestelijken Arts bestudeerd, waarbij bleek, dat deze ziekte in ernstige mate op Bali voorkomt, vooral in 12 bergdésa's in het Banglische.

Het is nu de groote vraag, hoe dei 2000 kroplijders zouden kunnen worden geholpen en hoe het kwaad verder zou zijn te voorkomen.

Het Bestuur op Bali is dan ook, in samenwerking met den medischen dienst, bezig om dit kwaad te bestrijden. De thans gekozen weg is: *jodiumzout* onder de bevolking te brengen. Dit moet dan geschieden door jodeering van het normaal op Bali in omloop zijnd bevolkingszout. Men is reeds geruimen tijd bezig met het nemen van proeven om het bevolkingszout te jodeeren.

Uit het bovenstaande moge blijken, dat èn uit economisch èn uit medisch oogpunt, het zoutvraagstuk voor Bali een zeer belangrijk probleem is.

§ 11. Suikerbereiding.

De bereiding van suiker uit toewak (sagoeweer) van klapper, *arèn* en *lontar* komt bijna overal voor.

Voor al in Pedawa doch eveneens in de nabijgelegen dorpen: Tigawasa, Sidadapa en Tjempaga van het landschap Boelèlèng) wordt veel *arèn*-suiker gewonnen. In het Karangasemsche wordt veel *arèn*- en *lontar*-suiker bereid. Zelfs wordt suiker, in ruil voor *beras*, naar Lombok uitgevoerd. Ook in Kloengkoeng (district Dawan) is de suikerbereiding van belang.

Suikerriet wordt in vele streken verbouwd, doch het wordt slechts als lekkernij geconsumeerd.

§ 12. Klapperoliebereiding.

De bereiding van klapperolie heeft practisch uitsluitend plaats voor eigen gebruik. Sedert de geldschaarschte der laatste jaren gebruikt de bevolking veel klapperolie voor verlichting in stede van petroleum. Deze omstandigheid is de oorzaak geweest van de daling van het petroleumcijfer over 1934 met 20%. Ook bij gewone conjunctuurdalingen, met name bij lage klapperprijs, gaat de

bevolking gauw over tot het bezigen van klapperolie in plaats van petroleum.

De meeste klapperolie wordt bereid in de fabriek van de firma Tjio Poo Nie te Kapal (Badoeng), die de copra van de bevolking opkoopt.

De uitvoer van de bevolkingsklapperolie bedraagt 0,1 % van de productie der genoemde oliefabriek.

§ 13. **Toewak-, arak- en berembereiding.**

De bereiding van *toewak*, *arak* en *berem* levert, evenals het maken van suiker, voor de bevolking eenige bijverdienste op.

Toewak wordt gewonnen uit den bloemstengel van de *arèn*-, *klapper*- en *lontar*-plant. Oost-Boelèlèng, doch vooral Karangasem, Kloengkoeng en Badoeng zijn bekend om de productie van *toewak*. In Oost-Boelèlèng (Bestala) wordt *toewak* in groote kalebasflesschen vervoerd. Ook in de *désa*'s Dawan, Pikat, Glogor en Besan van het district Dawan (Kloengkoeng) levert de *toewak*- en *arak*-bereiding goede baten. De *toewak*, die van klapperboomen gewonnen wordt, is daar van ouds beroemd en wordt zelfs naar Badoeng verhandeld.

Arak en *berem* worden uit verschillende rijstsoorten bereid. Deze alcoholische dranken worden nog veel door de bevolking, zoowel op het platteland als in de steden, genuttigd. Te Dènpasar heeft men zelfs enige sekehe's van *toewak*-verbruikers.

Onder de betere standen komt echter het drinken van mousseerende dranken en stroopen meer en meer in zwang.

Hoofdstuk V. Slotbeschouwingen.

Hierboven is gebleken, dat nagenoeg alle takken van nijverheid thans moeilijkheden ondervinden in verband met den invoer van zeer goedkope concurrerende producten. (Een sprekend voorbeeld is b. v. de weefnijverheid). Doch men moet zich door dezen import

niet laten weerhouden om datgene tot bevordering van de Balische nijverheid en kunstnijverheid te doen, wat in deze tijden mogelijk en op zichzelf wenschelijk blijkt.

De Balische nijverheid is opgekomen onder vrije concurrentie en handhaaft zich daaronder, zij het in verband met de abnormale tijdsomstandigheden, met moeite. Haar grondslag is dus gezond. Wanneer de afzetruimte voor de verschillende producten (houtsnij-, en zilverwerk) normaal wordt en blijft, kan aan deze takken van nijverheid en kunstnijverheid in de toekomst veel verwacht worden.

De verschillende takken van nijverheid en kunstnijverheid (weefnijverheid, leerbewerking, vlechtindustrie, steenen pannenbakkerij enz.) hebben elk een meer of minder belangrijk economisch perspectief, mits zij er op bedacht zijn zich technisch te verbeteren en mede te werken om een op commerciële wijze georganiseerden afzet van hun product, tot stand te doen komen.

Bij mijn onderzoek is gebleken, dat bijv. bij de kunstnijverheid op Bali de technische voorlichting (bv. hout- en zilverbewerking) zich veel hoger ontwikkeld heeft dan de economische en commerciële. Toch is deze laatste m.i. onontbeerlijk. Want wat heeft men aan een technisch goed product, dat niet verkoopbaar is, en wie verbetert technisch zijn bedrijf (bv. weefnijverheid), als hij zich daardoor niet van ruimer afzet overtuigd houdt? In dit verband is voor Bali handelsvoorlichting zeer urgent. Dat hierbij ook het Volkscredietwezen, voorzoover noodig, ingeschakeld dient te worden, spreekt van zelf.

Beveiliging dan wel bevordering van productie of afzet is in vele gevallen niet mogelijk, zonder daarbij aansluitende crediet-organisatie. Voor deze organisatie zal men ten aanzien van de lagere economische sfeer op de Volks-

credietbanken (désakassen — zie mijn rapport over gemeentelijke credietinstellingen op Bali) moeten kunnen rekenen. Of de gemeentelijke credietinstellingen op Bali in staat zullen zijn de taak: afdoende te voorzien in de behoeften van kleine bedrijven (huisvlijt) — geheel voor eigen rekening en risico te volvoeren — dan wel of zij daartoe in bijzondere gevallen garantie of subsidie van het zelfbestuur behoeven, moet nader gezien worden.

Lijst van Geraadpleegde werken.

1. Archiefstukken van het Residentie- en Assistent-Residentie-kantoor.
2. Kort verslag van den heer Ir. Th. H. Resink, over de Balische Volksnijverheid 1937.
3. J. H. Jasper en Mas Pirngadi, De Inlandsche Nijverheid in Nederlandsch-Indië, deel I en II, den Haag 1912.
4. R. Bonnet, Beeldende kunst in Gianjar, Djawa 16, 1936 p. 60-73.
5. P. A. J. Moojen, Bali-kunst, Inleidende Studie tot de Bouwkunst van Bali, den Haag 1926.
6. W. O. J. Nieuwenkamp, Zwerftochten op Bali, Elsevier, Amsterdam 1910.
7. P. de Kat Angelino, Over de smeden en eenige andere ambachtslieden op Bali. Tijdschrift Bataviaasch Genootschap 60/1, 1921/2.
8. C. A. v. d. Steen, De Textielindustrie.
9. Encyclopaedie van Nederlandsch Oost-Indië, Nijhoff, den Haag vanaf 1917.
10. Nijverheid en kunstnijverheidsontwikkeling op Bali, lezing van den Heer Sitsen gehouden op het Congres van het Java-Instituut op Bali, Djawa 18, 1938. p. 7.
11. Redevoeringen in den Volksraad, over de plannen tot invoering van het zoutregie op Bali (Handelingen pagina's 413—416 ; Woensdag 22 Juli 1936).

Lijst der Illustraties.

No.	
1.	Een Balisch landschap
2.	Rijstvelden
3.	Een tempelpoort
4.	Fijn uitgesneden onderstel van een gamelan-instrument
5.	Leden van de weefvereeniging „Istri Laksana” te Pliatan
6.	Pamipisan
7.	Panjetètan
8.	Djantra pengantihan
9.	Ngelihing (pleting met keper, waaraan een oelakan zit)
10.	Pangedengan
11.	Panglikasan
12.	Panganjinan
13 en 14	Noesoek
15 en 16	Njasah
17.	Ngendek
18.	Een weefster aan het weven
19.	Blida (de sabel, die de weefster in de rechterhand houdt) en oendar
20.	Verschillende soorten endek. Links met geikatte inslagdraden. Midden met geikatte scheringdraden. Rechts met zoowel geikatte inslag- als scheringdraden
21.	Weefgetouw voor dubbel ikatan (Tenganan)
22.	Weefgetouw voor dubbel ikatan (Tenganan)
23.	Tenganansche panjinan
24.	Verschillende soorten Tengananweefsels (gringsing)
25.	Het vervaardigen van plangi
26.	Het weven van tepi
27.	Kain prada
28.	Het verven van garens (ngasoeh)
29.	Terracottabeelden
30.	Terracottabeelden
31.	Verschillende soorten aardewerk
32.	Sierpannen
33.	Alang-alang-dakbedekking
34.	Bamboesirap-dakbedekking
35.	Rechts: Gegandèk (kembal pidada); links een kompèk
36.	Hanekooien (goewoengan)
37.	Offeranden
38.	Fijnbewerkte zachte tufsteen
39.	Een houtsnijder aan het werk
40.	Specimen van een modern houten beeld
41.	Een klassiek houtenbeeld.
42.	Klassieke teekening
43.	Voorbeeld van een moderne teekening
44.	Fijn bewerkte klapperdoppen. Op den achtergrond een modern houten beeld
45.	Zilveren schaal (lelantjang)
46.	Koperen pedandastellen

credietbanken (désakassen — zie mijn rapport over gemeentelijke credietinstellingen op Bali) moeten kunnen rekenen. Of de gemeentelijke credietinstellingen op Bali in staat zullen zijn de taak: afdoende te voorzien in de behoeften van kleine bedrijven (huisvlijt) — geheel voor eigen rekening en risico te voeren — dan wel of zij daartoe in bijzondere gevallen garantie of subsidie van het zelfbestuur behoeven, moet nader bezien worden.

Lijst van Geraadpleegde werken.

1. Archiefstukken van het Residentie- en Assistent-Residentie-kantoor.
2. Kort verslag van den heer Ir. Th. H. Resink, over de Balische Volksnijverheid 1937.
3. J. H. Jasper en Mas Pirngadi, De Inlandsche Nijverheid in Nederlandsch-Indië, deel I en II, den Haag 1912.
4. R. Bonnet, Beeldende kunst in Gianjar, Djawa 16, 1936 p. 60-73.
5. P. A. J. Moojen, Bali-kunst, Inleidende Studie tot de Bouwkunst van Bali, den Haag 1926.
6. W. O. J. Nieuwenkamp, Zwerftochten op Bali, Elsevier, Amsterdam 1910.
7. P. de Kat Angelino, Over de smeden en eenige andere ambachtslieden op Bali. Tijdschrift Bataviaasch Genootschap 60/1, 1921/2.
8. C. A. v. d. Steen, De Textielindustrie.
9. Encyclopaedie van Nederlandsch Oost-Indië, Nijhoff, den Haag vanaf 1917.
10. Nijverheid en kunstnijverheidsontwikkeling op Bali, lezing van den Heer Sitsen gehouden op het Congres van het Java-Instituut op Bali, Djawa 18, 1938. p. 7.
11. Redevoeringen in den Volksraad, over de plannen tot invoering van het zoutregie op Bali (Handelingen pagina's 413—416; Woensdag 22 Juli 1936).

Lijst der Illustraties.

No.	
1.	Een Balisch landschap
2.	Rijstvelden
3.	Een tempelpoort
4.	Fijn uitgesneden onderstel van een gamelan-instrument
5.	Leden van de weefvereeniging „Istri Laksana” te Pliatan
6.	Pamipisan
7.	Panjetètan
8.	Djantra pengantihan
9.	Ngelihing (pleting met keper, waaraan een oelakan zit)
10.	Pangedengan
11.	Panglikasan
12.	Panganjinan
13 en 14	Noesoek
15 en 16	Njasah
17.	Ngendek
18.	Een weefster aan het weven
19.	Blida (de sabel, die de weefster in de rechterhand houdt) en oendar
20.	Verschillende soorten endek. Links met geikatte inslagdraden. Midden met geikatte scheringdraden. Rechts met zoowel geikatte inslag- als scheringdraden
21.	Weefgetouw voor dubbel ikatan (Tenganan)
22.	Weefgetouw voor dubbel ikatan (Tenganan)
23.	Tenganansche panjinan
24.	Verschillende soorten Tengananweefsels (gringsing)
25.	Het vervaardigen van plangi
26.	Het weven van tepi
27.	Kain prada
28.	Het verven van garens (ngasoeh)
29.	Terracottabeelden
30.	Terracottabeelden
31.	Verschillende soorten aardewerk
32.	Sierpannen
33.	Alang-alang-dakbedekking
34.	Bamboesirap-dakbedekking
35.	Rechts: Gegandèk (kembal pidada); links een kompèk
36.	Hanekooien (goewoengan)
37.	Offeranden
38.	Fijnbewerkte zachte tufsteen
39.	Een houtsnijder aan het werk
40.	Specimen van een modern houten beeld
41.	Een klassiek houtenbeeld.
42.	Klassieke teekening
43.	Voorbeeld van een moderne teekening
44.	Fijn bewerkte klapperdoppen. Op den achtergrond een modern houten beeld
45.	Zilveren schaal (lelantjang)
46.	Koperen pedandastellen

Invoer van weefgarens en manufactures op Bali in 1937.

HAVENPLAATS	INVOER VAN BUITEN TOLGEBIED, GEDURENDE HET JAAR 1927						INVOER VAN BINNEN TOLGEBIED, GEDURENDE HET JAAR 1937						UITVOER NAAR BINNEN TOL- GEBIED		
	Weefgarens v. div. samen- stelling		Manufacturen van alle soorten		Sarongs van alle soorten		Weefgarens v. div. samen- stelling		Manufacturen van alle soorten		Sarongs van alle soorten		i/h jaar 1937	Katoenengarens	
	Kilogr.	Gld.	Kilogr.	Gld.	Kilogr.	Gld.	Kilogr.	Gld.	Kilogr.	Gld.	Kilogr.	Gld.	Kilogr.		Gld.
Boelèlèng	17073	74698	15448	16114	—	—	14738	51378	223308	339219	85530	178592	291	408	
Benoa	1761	8043	21207	29711	—	—	33344	93162	563985	937036	—	—	—	—	
Padangbaai ¹⁾	—	—	—	—	—	—	7012	18977	116328	119802	—	—	—	—	
Totaal Bali	18834	82741	36655	45825	—	—	55094	163517	903621	1436057	85530	178592	291	408	

¹⁾ Is niet gesplitst in invoer van buiten- en binnen tolgebied.

1. Een Balisch landschap.

2. Rijstvelden.

3. Een tempelpoort.

4. Fijn uitgesneden onderstel van een gamelan-instrument.

5. Leden van de weefvereniging „Istri Laksana” te Pliatan.

6. Pamipisan.

7 Panjetétan

8. Djantra pengantihan.

9. Ngelihing (pleting met keper, waaraan een oelakan zit).

10. Pangedengan.

11. Panglikasan.

12. Panganjinan.

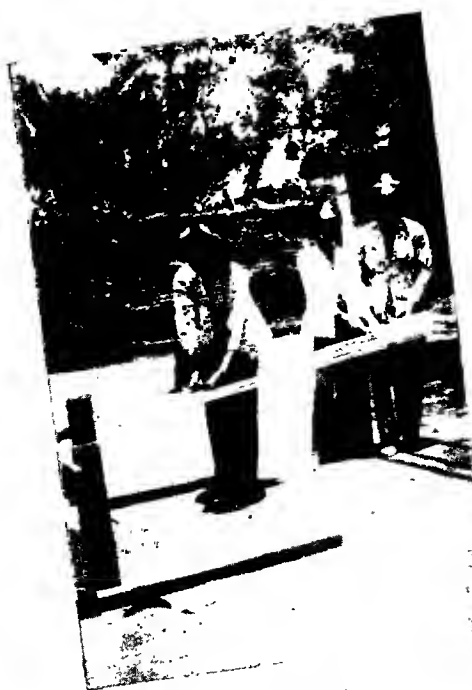
13. Noesock.

14. Noesoek.

15. Njasah.

16. Njasah.

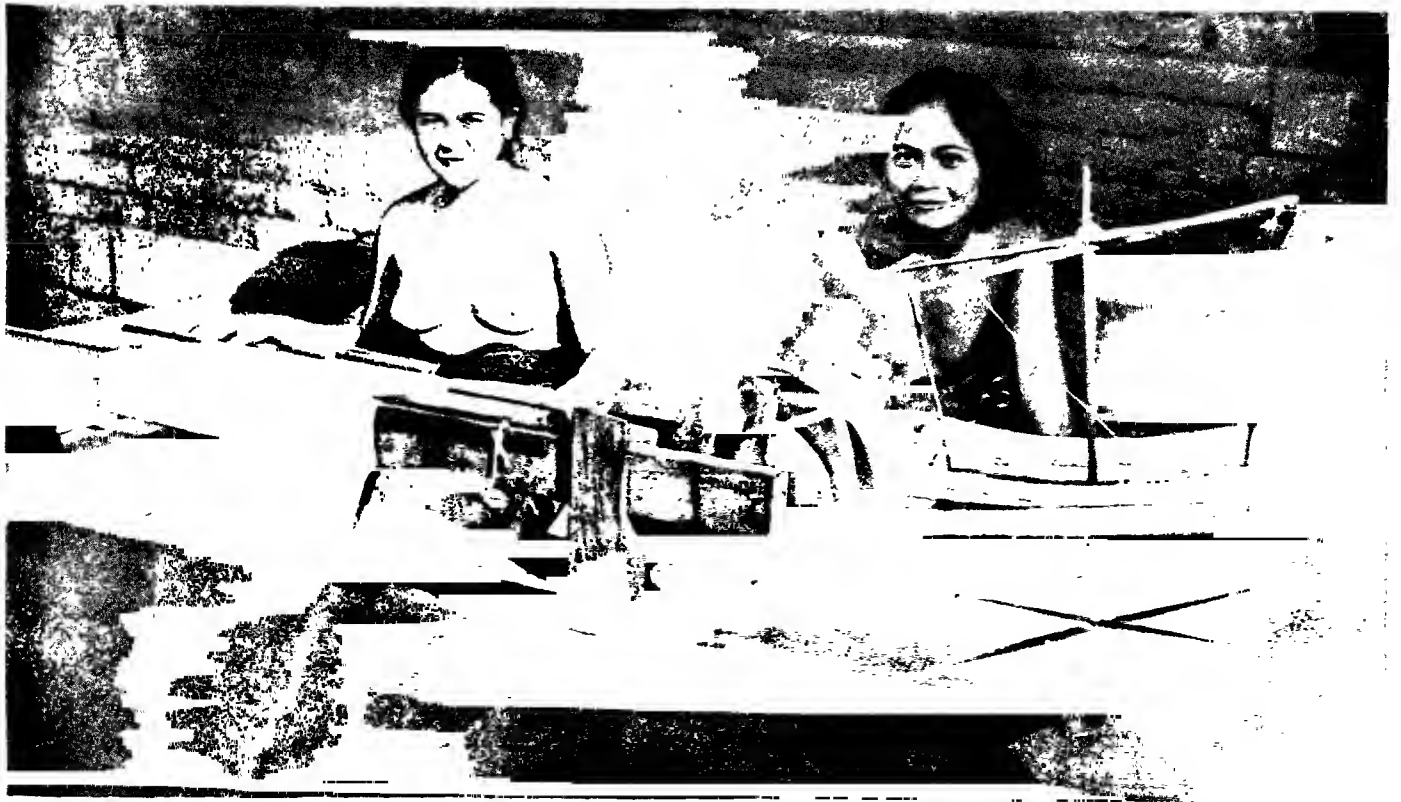
17. Ngendek.

18 Een weefster aan het weven

20. Verschillende soorten endek. Links met geikatte inslagdraden. Midden met geikatte scheringdraden. Rechts met zoowel geikatte inslag- als scheringdraden.

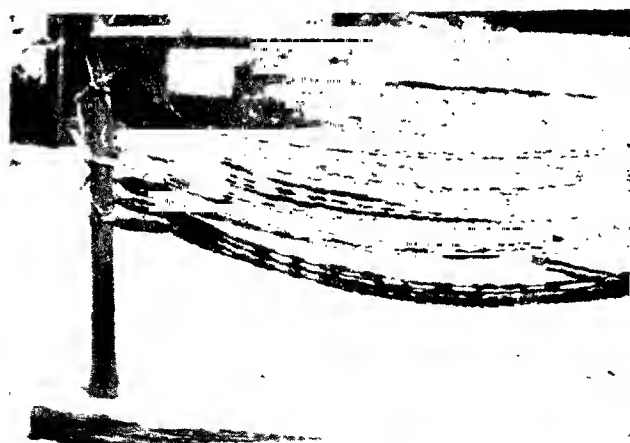
19. Blida (de sabel, die de weefster in de rechterhand houdt) en oendar.

21. Weefgetouw voor dubbel ikatan (Tenganan).

22. Weefgetouw voor dubbel ikatan (Tenganan).

23. Tenganansche panjinan

24. Verschillende soorten Tengananweefsels (gringsing)

25. Het vervaardigen van plangi.

26. Het weven van tepi.

27. Kain prada.

28. Het verven van garens (ngasoeh).

29. Terracottabeelden.

30. Terracottabeelden.

31. Verschillende soorten aardewerk.

32. Sierpannen.

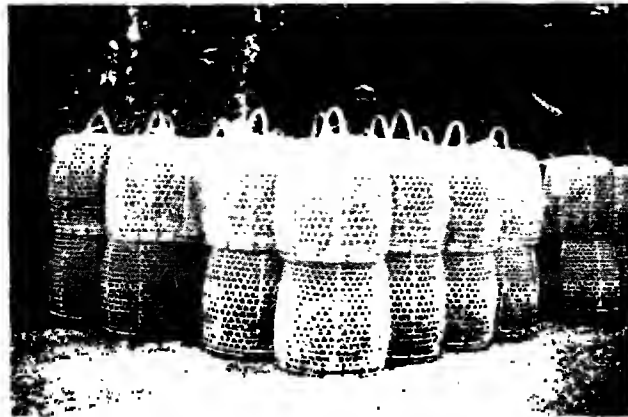
33. Alang-alang-dakbedekking.

34. Bamboesirap-dakbedekking.

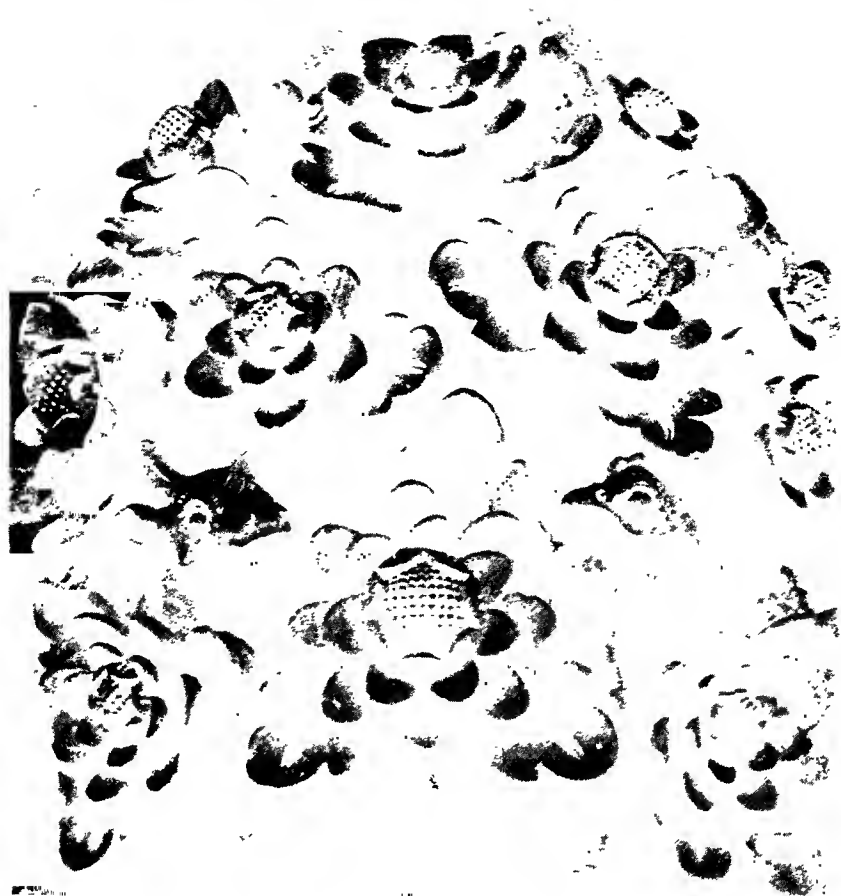
35. Rechts Gegandek (kembali pidada); links : een kompèk.

36. Hanekooien (goewoengan).

37. Offeranden.

38. Fijnbewerkte zachte tufsteen.

39. Een houtsnijder aan het werk.

40. Specimen van een modern houten beeld.

41. Een klassiek houten beeld.

42. Klassieke teekening.

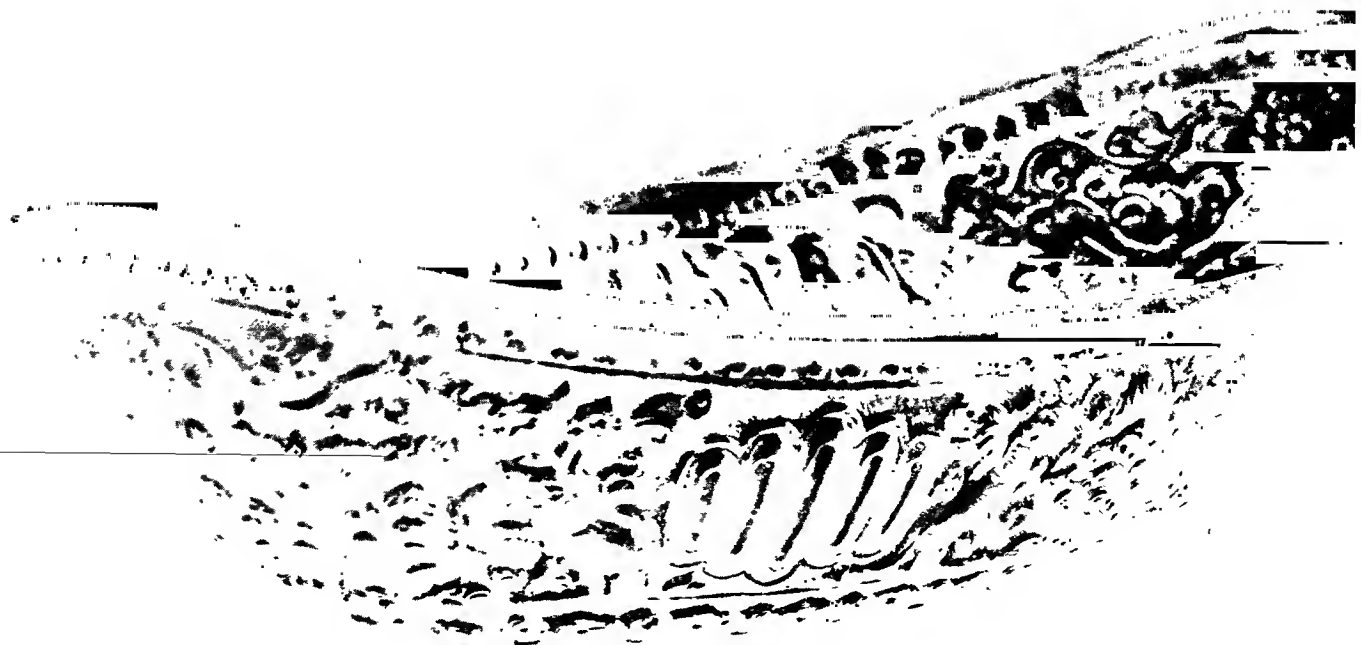

43. Voorbeeld van een moderne tekening.

44. Fijn bewerkte klapperdoppen. Op den achtergrond een modern houten beeld.

45. Zilveren schaal (lontjeng).

46. Koperen Pedangastellen.

HET ALIP-FEEST TE BAJAN

DOOR

Dr. J. VAN BAAL

I

Het district Bajan, dat aan Lomboks Noordkust zich uitstrekt van even ten Oosten van de districtshoofdplaats Tandjoeng tot aan de K. Poeté' en waartoe, ethnografisch en historisch, ook de ten Oosten dezer rivier gelegen desa's Belanting en Obel-Obel van het district Pringgabaja behooren, vormt wel de meest geïsoleerde streek van het eiland Lombok, een streek tevens, waar veel van wat elders verloren ging zich heeft kunnen handhaven en de zgn. waktoteloë-religie nog het vrijwel onbestreden monopolie geniet. Sawahs zijn in deze streek betrekkelijk zeldzaam; het grootste deel der bevolking leeft van droge rijstvelden, raeo, die geregeld nieuw ontgonnen worden. Het sociale en religieuze middelpunt dezer streek is het dorp Bajan, waaraan het district zijn naam ontleent, dat op 5 K.M. afstand van de kust op 200 M. hoogte tegen de helling van het Rindjani-gebergte gelegen is. Hier is sinds onheuglijke tijden de residentie geweest van de vorsten van Bajan, hier klopt nog altijd het hart van een oude cultuur, die zich, ver van het bewogen leven, dat zich elders op Lombok afspeelde, wist staande te houden en aan den Islam dien typisch eigen vorm gaf, welke men vaak ten onrechte als een vernisje van, in stede van als een verwerking in de oude cultuur beschouwd heeft. Hoezeer dit het geval is, zal blijken uit het Alip-feest, waarvan ik het geluk had de groote slotceremoniën mee te maken, nadat ik enkele dagen tevoren te Bajan was gearriveerd en dus eenigermate in de gelegenheid was geweest mij te oriënteren. Grooten dank ben ik daarbij den Heer E. G. A. Lapré, Controleur van West-Lombok, verschuldigd, die mij niet alleen op dit

groote feest attendeerde, maar mij ook alle bijzonderheden mededeelde en ter beschikking stelde, welke hem over Bajan ter oore waren gekomen. Behalve dat ik hierdoor in staat was mij vlugger te oriënteren, bracht dit mij ook op het spoor van eenige hoogst belangwekkende feiten, die mij anders ontgaan zouden zijn.

Dit wil inmiddels niet zeggen, dat hierdoor een volledig inzicht in de beteekenis van alle hieronder te beschrijven feiten en gebeurtenissen verkregen is. Achter dit feest ligt een zeer interessante sociale structuur, omtrent welker aard men geen conclusies trekken kan, voordat een het geheele district omvattend onderzoek daarnaar is verricht en tevens een veel groter kennis van de overlevering is verkregen, dan thans het geval is. De zeer verspreide leefwijze der bevolking in talloze kleine, overal verspreid liggende gehuchten, maakt echter het onderzoek naar de sociale structuur, dat feitelijk nog niet begonnen is, uitermate tijdrovend. Nog grooter moeilijkheden biedt het opteekenen van de overlevering. Het spreken daarover is taboe (pemali' of sesepèn), voor zoover mij bekend wel niet in dien zin, dat men van overtreding steeds directe welomschreven onheilen vreest, maar zoodra men hier iets dieper op ingaat, ziet men toch den tegenzin op de gezichten rijzen. Zoo kunnen de gegevens welke hier volgen, niet anders zijn dan een pretentieloos doorgeven van wat ik zag en hoorde. Of dit opstel, dat vele vragen zal doen rijzen, daarom prematuur is? Het wil ons voorkomen, dat alleen het trekken van conclusies prematuur kan zijn, de publicatie van gegevens nimmer en allerminst in een nummer van de Mededeelingen der Kirtya, dat

speciaal aan het eiland Lombok is gewijd. Doch wij treden in het recht des lezers om zelf te oordeelen.

Wanneer men de districtshoofdplaats Bajan binnenkomende een kota verwacht, komt men bedrogen uit. Een toko of zelfs een onnoozele warong zal men er vergeefs zoeken. Het is niet meer dan een kleine kampong, welke door den traditioneelen viersprong in vieren gedeeld wordt. Aan de Zuidoostzijde daarvan (vgl. fig. 1) vindt men de adellijke *goeboeg* (gehucht) Bajan Timoe' orong, aan de Zuidwestzijde Bajan Barat orong ¹⁾. Laatstgenoemde *goeboeg*, eveneens voor een zeer groot deel door adellijken bewoond, valt weer in verschillende deelen uiteen; zoo laten zich onderscheiden Plawangan, dat tot Bajan-Barat behoort en de *kampo* Penghoeloe, die, ofschoon ten Westen van den weg gelegen, gerekend moet worden tot Bajan Timoe' orong. Beide deelen worden niet door radèns bewoond. Voorts vindt men aan de Noordwestzijde van den viersprong de adellijke *goeboeg* Karangsalah en aan de Noordoostzijde het niet-adellijke Roeak Bangket. Van laatstgenoemd gehucht zijn echter slechts weinig huizen meer over; de meesten zijn naar buiten, dicht bij de bouwvelden, verhuisd. Tenslotte ligt meer naar het Noorden, aan de andere zijde van den heuvel waarop de moskee staat, nog het door *pengajah* (niet adellijken) bewoonde gehucht Karangbadjo, dat echter niet meer tot Bajan in engeren zin kan worden gerekend.

Het heeft weinig zin hier dieper in te gaan op de gouvernementeele organisatie van het geheel. Oorspronkelijk, zoo vertelde men mij, was iedere

klian tevens *pemangkoe* ²⁾, en ook nu nog behooren de *klians* allen tot de naaste familie van den *pemangkoe* der groep, waarover zij gesteld zijn. Er zijn er alleen minder dan er *pemangkoe's* zijn. Zoo ressorteert Karangsalah, dat een eigen *pemangkoe* heeft, onder den *klian* van Bajan Barat-orong (of Bajanbat, zooals men gewoonlijk zegt). Hetzelfde is het geval met Plawangan, dat echter vanouds in speciale dienstverhouding stond tot den radèn-*pemangkoe* van Bajan Barat, welke tegenwoordige functionaris de grootvader is van den *klian* en vader van den *pemoesoengan*, het hoofd van de gouvernementeele *desa*, die een aantal *klians* onder zich heeft.

Ook in Bajan Timoe' orong (verder kortweg Bajan Timoe' of Timoe' te noemen) vindt men zulk een verbinding van geestelijke en wereldlijke macht. De *pemangkoe* van Bajan Timoe', ook wel *pemangkoe belé'*, *pemangkoe adat gama* of *pemangkoe agama* geheeten, — dit laatste in tegenstelling tot den *pemangkoe* van Bajan Barat, die *pemangkoe loeir gama* wordt genoemd — is de oudere broeder van het districtshoofd en heeft ook zelf in vroeger jaren een tijdlang die betrekking bekleed. Zij zijn de afstammelingen van de oude vorsten van Bajan, wier trotsche stamboom, welke mij op het districtskantoor werd getoond, begint met Batara Indra. Zijn zoon was *Soesoehoenan Ratoe Mas Moesering Doenia*, de Navel der Wereld, wiens heilighdom de makam Réa' moet zijn, tot welks eer het Alip-feest gehouden werd. Diens zoon is de *Soengsoenan* ³⁾ *Ratoe Mas Bajan Agoeng*, wiens heilig graf schuin tegenover het vorstelijk erf in Bajan Timoe' gelegen is. De stamboom vermeldt niet minder dan 18 broeders van

1) Orong beteekent eigenlijk waterloop, doch wordt hier op den grooten Noord-Zuid loopenden weg toegepast.

2) *Klian* is hoofd van een gehucht; *pemangkoe* vlg. Goris (Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek, s. v. *pangkoe*) bewaker van een heilige plaats. Deze definitie gaat in Bajan echter niet op. Hier is *pemangkoe*

de functionaris in een ceremonieel en heeft het begrip *pemangkoe* dus wijder strekking.

Aangezien aan dezen term meer vast zit, dan uit een eenzijdig op een bepaald feest gericht kort onderzoek kan blijken, moge met deze vage omschrijving volstaan worden.

3) Wel te onderscheiden van *Soesoehoenan*.

dezen vorst, stamvaders van verschillende vorstenhuizen op Lombok, van Madjapahit, van Bali, van Holland, van de Chineezers (deze wordt zeer karakteristiek Mak ¹⁾ Ringgit genoemd!) en van de Boegineezers.

Men vertelde mij, dat de Soengsoenan uit zijn eerste huwelijk twee zonen had, nl. *Raden Soetadrija*, de stamvader van Bajan's vorsten en *Titi Mas Rempoeng*, van wien de pemangkoe's van Loloan afstammen. Deze laatsten zijn niet van adel, maar *toa' loka'*, oudsten, doch hoewel zij behooren tot de *pengajah* (eig. heerdienstplichtigen) of *njaka* (van vasthouden, met de handen dragen afgeleid, naar men mij zeide) met welken laatstgenoemden term zij althans tijdens de ceremoniën worden genoemd (de radèn heeten alsdan *mantri*) ²⁾ steken zij toch boven den gewonen man uit; de *toa' loka'* van het geslacht van den pemangkoe van Loloan zelfs zoo zeer, dat zij zich geheel saudara, zij het dan de jongere, gevoelen van den pemangkoe adat gama. Ook de penghoeloe behoort van ouds tot dit van Titi Mas Rempoeng afstammend geslacht.

De pemangkoe loeir gama, eveneens radèn, stamt af uit een ander huwelijk van den Soengsoenan, nl. met een vrouw, die in Sesait ontstaan was uit een santong, een bamboesoort ³⁾. Er zijn echter nog andere radèngeslachten in Karangsalah, Désa-Anjar en Soekadana, terwijl tusschen den pemangkoe loeir gama en één der pemangkoe's van Karangbadjo eveneens zeer nauwe banden bestaan, waarvan mij de mythische oorsprong niet bekend is. Hoewel uiterst gebrekkig, het voornaamste in de verhoudingen, waarmede wij bij de Alip-viering te maken heb-

ben, is hiermede toch aangeduid. Er zijn nl. twee Alip-vieringen, de *Alip gama*, waarin de pemangkoe adat gama de leiding van het ritueel heeft met, als tweede, den pemangkoe van Loloan en de *Alip loeir gama*, welke geleid wordt door den pemangkoe loeir gama van Bajan Barat met steun en bijstand van den bovenbedoelden pemangkoe van Karangbadjo. De viering van de eerste betreft de herstelling van het op den heuvel vlak bij de moskee gelegen oorsprongsheiligdom *Makam Réa'*, van de tweede de herstelling van *Gedèng Daja* en *Gedèng Lae'*, twee resp. ten Zuiden en ten Noorden van Bajan gelegen heiligdommen, welke echter niet als makam, maar als *pedéwa'* worden aangeduid ⁴⁾. De Alip-viering, welke ik meemaakte, was de Alip gama van Bajan Timoe' en deze zal hier in hoofdzaak beschreven worden, terwijl aan het slot van dit artikel eenige woorden gewijd zullen worden aan de alip loeir gama. Voor een goed begrip der verhoudingen heeft het echter zijn nut hier reeds te vermelden, dat het slot van de alip loeir gama door West aan Oost wordt overgedragen, onder wiens leiding de groote tilawat — de slametan ten besluite — wordt gevierd.

Men zou, zonder deze wetenschap, licht geneigd zijn de positie van West als te onafhankelijk van Oost te gaan beschouwen. Want beide radèn-pemangkoe's hebben voor hun eigenlijk woonerf een *bentjingah*, dat buitenplein, voorhof eener vorstelijke residentie beteekent ⁵⁾, naar aanleiding van welk feit mij ook werd medegedeeld dat er in den ouden tijd twee datoe's waren, één Oost en één West. Hun onderlinge verhouding is een teer punt om over te spreken, maar ondanks de door West beweerde

1) Mak is de aanspreektitel voor ongehuwde radèn of jonge radèn zonder kinderen.

2) Een nader ingesteld onderzoek bracht aan het licht, dat de termen *njaka* en *mantri* alleen bij ceremonieele plechtigheden gebruikt worden. Met deze termen worden beide geslachten aangeduid.

3) Men spreekt van ngempok, met een knal openspringen.

4) Daja en lae' beteekenen hier, in verband met de oriëntatie op den Rindjani en de zee, in tegenstelling met het overig deel van Lombok, Zuid en Noord.

5) Vgl. Dr. C. Hooykaas in De Locomotief van Zaterdag 14 Juni 1941, Avondblad.

oorspronkelijke gelijkheid in rang zijn er tal van teekenen, welke erop wijzen, dat de door den pemangkoe adat gama gehuldigde opvatting, dat West „pepatih” was, ofschoon misschien naar de andere zijde overdreven, dichterbij de waarheid is. Zeker is West de mindere in rang van Oost. Zoo zag ik nog onlangs de afgezanten van West buiten de moskee wachten tot die van Oost, die later kwamen, hun gaven voor den penghoeloe en de kiai's ter gelegenheid van het *ngadji makam* hadden binnen gebracht. Pas toen zij binnen waren volgde West. Ook is de sacrale naam van Bajan Timoe' stellig niet voor niets Bajan Agoeng. Er zijn trouwens nog andere teekenen, die op den hooger rang van Oost wijzen, welke blijken zullen bij een beschrijving van beider residenties (vgl. ook fig. 2 en 3).

Het verblijf van den pemangkoe adat gama ligt even Oostwaarts van den viersprong, gelijk uit de schetsteekening (fig. 1) blijkt. Het is in vier deelen verdeeld, welke door een gemeenschappelijken pager omgeven zijn, die voor het grootste deel van gedèg is. Tusschen dit verblijf en den Noord-Zuid loopenden weg bevinden zich enkele huizen, bewoond door onmiddellijke familieleden van den pemangkoe. Tegenover den aan de Noordzijde gelegen ingang ligt een pleintje, dat een pasar zou kunnen zijn, zoo hier ooit markt gehouden werd. Hier staat een jonge waringin, welker luchtwortels op manshoogte zijn afgekapt. Deze moet hier geplant zijn, nadat de waringin ten Oosten van den ingang binnen de bentjingah was gestorven; op die plaats heeft men toen een djamboeboom geplant.

Een steile, steenen opgang geeft toegang tot de bentjingah, een rechthoekige hof, met aan weerszijden elk twee in de lengterichting achter elkander geplaatste *baroega's*, gebouwtjes zonder wanden, welke op zes stijlen rusten en op ruim een meter hoogte van den grond een

over de geheele oppervlakte loopenden vloer hebben, die tot zitplaats dient. Het dak is, als dat der huizen, van alang-alang. Deze *baroega's* vindt men hier bij vrijwel alle huizen; zij vormen de normale verzamelplaats der mannen, die hier hun gasten ontvangen, terwijl 's nachts de oudere jongens en ongehuwde mannen er slapen. In verband met het laatste is vaak de helft der *baroega's* afgesloten tot een klein kamertje.

De *baroega's* in de bentjingah echter dienen meer ceremonieele doeleinden. Drie van de vier dragen dan ook speciale namen. De Zuidoostelijke is de *baroega' agoeng*; hier vergaderen de pemangkoe's telkens als zij daartoe bijeen geropen worden. De Zuidwestelijke *baroega'* is de *baroega' malang*, een naam waarop wij later nog terugkomen en de Noordoostelijke is de *baroega' empa'*. Hier wordt namelijk het vleesch (*empa'*) van de voor het ceremonieel geslachte dieren verwerkt. De Noordwestelijke *baroega'* ten slotte draagt geen specialen naam. Behalve de reeds vermelde djamboe staan op dit erf alleen enkele jonge djeroks. Vroeger moet hier ook nog een *ngangka* gestaan hebben. Het meest echter moet de bentjingah van karakter veranderd zijn door het verdwijnen van de waringin. Toen die er nog stond, werden hier de koempoe-lans (*goendem*) van het districtshoofd met de lagere hoofden en de bevolking gehouden en hadden hier de zittingen van den Raad Sasak plaats. Thans geschiedt het eerste onder de waringin op het pleintje, terwijl de rechtbank (Raad Sasak) in het sedert gebouwde kantoor zitting houdt.

Rechtdoor loopende komt men, wederom langs een steenen opgang omhoog gaande, op het erf, waar de *pedangan*, de ceremonieele keuken staat, welke slechts gebruikt wordt voor het toebe-reiden van maaltijden bij feestelijkheden van religieuzen aard. Normaal kookt men binnenshuis in Bajan. Voor men bij

de keuken komt, passeert men rechts een baroega', die in gewone tijden open is, doch tijdens de plechtigheden van het Alip-feest van wanden wordt voorzien en alsdan *balèn priwa'*, het huis van de priwa', genoemd wordt. Balé beteekent nl. huis. Wij zullen het in deze Sasak-sche beteekenis echter alleen gebruiken in de samenstellingen *balèn priwa'* en *balé belé'*. Overal elders gebruiken wij het uitsluitend in de Maleische beteekenis. De *priwa'* is een oude vrouw, wier taak bestaat uit het geven van *sèmbé'*, sirih-kauwsel, dat met een heilwensch op het voorhoofd wordt gedrukt. Zij zit daarbij in de deuropening van haar huisje. Zij deelt dit verblijf met de *inan benang*, de moeder van het garen, voor wie op het voorgalerijtje van het gebouwtje een zeer eenvoudige, kleine balé van bamboe gemaakt is, in welks midden een groote, oude pajoeng geopend is neergezet, onder welks dak het garen na de bewerking met rijst moet worden neergezet ¹⁾. Ook staat hier, opgevouwen, de pajoeng welke de *pengoeban*, de pajoengdrager, bij de diverse ceremonieele rondgangen boven de mand met rijst of die met de weefsels houden moet. Deze is van goed en lichtblauw van kleur; ik heb echter niet den indruk, dat aan die kleuren bijzondere waarde gehecht mag worden. Gedurende den geheelen tijd, dat het Alip-ceremonieel aan den gang is, slapen beide vrouwen in de *balèn priwa'*, uitgezonderd in hun menstruatie-periode, gedurende welke zij naar huis gaan. In de *balèn priwa'* wordt ook de door de priwa' bereide *sèmbé'* bewaard. Deze ondergaat geen ceremonieele wijding zooals de *sèmbé'*, die de *pemangkoe* aan het slot van het feest uitdeelt en waarop wij t.z.t. terugkomen.

De keuken is een eenvoudig huisje met aan de Noordzijde op een rij de

kookplaatsen en in het midden een balé. Schuin tegenover deze keuken (*pedangan*) is weer een baroega', die dient om het uit de *pedangan* komende eten neer te zetten.

Vanuit deze ruimte komt men, linksaf slaande, in de *pedaleman*. Geheel in den Noordwestelijken hoek van dit derde erf staat een overoude lontarpalm, die nog dateeren moet van den vorstentijd. Daarnaast is een balé, waar tijdens de feestelijkheden de vrouwen allerlei arbeid verrichten. Rechts van den ingang bevindt zich een baroega', welke tot de achtergelegen particuliere woning van den *pemangkoe* behoort. Tegen den pager vlak bij deze woning is buiten de *pedaleman* aan de Zuidzijde een balé gebouwd, welke door een lagen wand van ± 1 meter hoogte omgeven is. Daar wordt de rijst, welke op het slotfeest gegeten wordt, gewand. Tegenover de woning van den *pemangkoe* staat een tweede woonhuis, hetwelk door zijn zuster wordt bewoond. Het derde huis tenslotte, dat tegenover den ingang is, is de *balé agoeng* of *balé belé'*, het ceremonieele huis. Het ziet eruit als elk ander huis, met binnen een *inan balé*, een afgesloten kamer, waarvan de vloer zich op ruim 1 meter boven den grond bevindt. Via een aan de voorzijde getrapte balé, die de geheele ruimte tusschen den voorwand en de kamer beslaat, komt men voor den ingang der kamer, die in andere huizen dienst doet als bergplaats. De balé doet daar dienst als slaappleats. De keuken vindt men normaal diagonaalsgewijze tegenover den hoek, welke het dichtst bij de deur is, die, in verband met de plaatsing der *inan balé*, nocht in het midden kan worden aangebracht. Of deze *balé belé'* ook zulk een keuken had, heb ik niet kunnen nagaan, daar hier ook aan de achterzijde van de *inan balé'* tusschen den wand en de kamer een hooge belé was aangebracht. Het zal echter wel, ofschoon voor gelegenheden, dat het huis in

¹⁾ Deze pajoeng onderscheidt zich niet door een bijzondere kleur en maakt den indruk een gewone pajoeng van geolied papier te zijn.

gebruik is, in de pedangan gekookt wordt.

De inan balé is van bijzondere betekenis. Alle *djadjan* (versnaperingen van rijst) welke tijdens het feest zijn klaar gemaakt, worden hier opgeborgen tot zij noodig zullen zijn. De vrouwen, behoorende tot de familie van den pemangkoe, dragen voor het binnenbrengen zorg. Daarna begeeft hij zich alleen in de kamer om deze spijzen op te dragen aan den Almachtige, wien hij om vergeving van zonden bidt en smeekt alle onheil, gevaren en ziekten af te wenden en de menschen te zegenen met voorspoed van het gewas. Dit gebeurt zwijgend, in diepe concentratie en het is moeilijk, hierover iets te hooren te krijgen, in het bijzonder van den pemangkoe adat gama, die geheel den indruk maakt een geestelijk mensch te zijn, een aristocraat, die zijn innerlijk leven niet open kan leggen zonder zijn karakter geweld aan te doen. Dit aanbieden der spijzen in de inan balé belé' wordt aangeduid met den term *ngolang*.

Men deelde mij mede, dat dit huis oorspronkelijk de woning van den vorst is geweest, terwijl het huis daarnaast door één zijner familieleden bewoond zou zijn geweest en de woning van den pemangkoe van ouds dien functionaris tot verblijfplaats zou hebben gestrekt. Dit is uiteraard zeer wel mogelijk, doch ik vraag me af, waar dan in dien tijd de balé belé' gestaan heeft, daar iedere pemangkoe zulk een balé belé' heeft, die alleen op hoogtij-dagen (vooral lebaran en moeloed) in gebruik is. Mogelijk echter was de inrichting der vorstelijke erven toen iets ruimer dan tegenwoordig. Het belangrijkste in die overlevering is tenslotte het samenwonen van datoe en pemangkoe, van wie de eerste volgens den tegenwoordigen functionaris de jongste was. In de praktijk kwam dat steeds neer op de combinatie van beide functies in één hand. Ook bij de Alipviering zien wij herhaaldelijk, dat elke

functionaris zich door een broeder of zoon kan doen vertegenwoordigen. Het is gemeenlijk niet zoozeer de persoon, die aanwezig moet zijn, als de representant van de legitieme groep, aan welke het ambt gebonden is ¹⁾.

Niet het minst merkwaardig is tenslotte het vierde erf, dat aan de wegzijde gelegen is en alleen te bereiken valt via de bentjingah. Hier stond bij mijn komst te Bajan het weefhuis, de *waroeng kongantek*, een huis, waarvan de geheele ruimte ingenomen werd door twee evenwijdig geplaatste, ongeveer 70 cM. hooge balé's, elk weer bestaande uit een korte balé, die vooraan en een lange, die onmiddellijk aansluitend daarachter was geplaatst, zóó, dat men den indruk kreeg aan iedere zijde slechts met één balé te doen te hebben (vgl. fig. 5). Deze boden plaats aan acht weefstoelen, aan elke zijde vier, één op de korte en drie op de lange balé. Bij mijn komst waren die echter al weggenomen. Aan het einde stond midden in het gangpad een groote gele pajoeng; op de Westelijke balé achteraan een mand, waarin zich de weefsels bevonden (vgl. foto. 2). Het huis zelf was geheel van bamboe opgetrokken en met een alang-alang dak bedekt, dat tot dicht bij den grond reikte en in het midden door drie in het gangpad staande palen gedragen werd. Welsprekender dan een beschrijving is foto 1, welke van de voorzijde genomen werd (aan de achterzijde is geen ingang). Het huis was ongeveer 10 M. lang en 8 M. breed en vertegenwoordigde een woningtype, dat in een wel zeer ver verleden teruggrijpt. Dit huis diende uitsluitend voor het vervaardigen der weefsels, die in de makam Réa' opgehangen worden. Op den laatsten dag van het feest wordt het afgebroken en in de rivier geworpen.

Rond het weefhuis loopende trof ik

¹⁾ Hier ligt vermoedelijk ook de verklaring van het algemeen streven op Lombok voor iederen functionaris, hoe onbeduidend ook, een wakil aan te stellen.

eenige meters daarachter onder een dje-poen (kambodja) een steenhoop aan, de *bangaran*, de heilige steenhoop, die bij de stichting van een dorp wordt opgericht om de booze geesten verre te houden ¹⁾).

Deze beschrijving van het verblijf van den pemangkoe Timoe' orong zou intusschen niet volledig zijn, wanneer wij verzuimden op te merken, dat dit merkwaardige complex van erven en gebouwen in 32 jaren vrijwel geen enkele verandering heeft ondergaan. In Elbert, *Die Sunda-Expedition*, deel I, pag. 6 vindt men een schetsteekening, welke „Die Anlage des Dorfes Bajan” heet voor te stellen, maar in werkelijkheid een plattegrond is van het bovenomschreven verblijf, welke met de door ons gegevene tot in bijzonderheden klopt; zelfs de drie rijtschuren in de pedaleman ontbreken niet ²⁾. Alleen schijnen baroega' agoeng en baroega' empa' in dien tijd gesloten geweest te zijn, terwijl voorts de balé aan de Noordzijde binnen de pedaleman niet is aangegeven. Deze is echter van zeer tijdelijk materiaal opgetrokken. Verma-kelijk is, dat Elbert dezelfde vergissing begaat, die ik zoowel bij mijzelf als bij anderen bij eerste bezoek aan Bajan heb opgemerkt: hij heeft de windrichtingen Noord en Zuid verwisseld. Voor ieders gevoel op Lombok ligt de Rindjani in het Noorden, dat buiten de Noordelijke kuststreek overal met *daja* wordt aangeduid. Hier echter is het net andersom en beteekent *daja* Zuid.

Veel minder indrukwekkend is de residentie van den pemangkoe Bajan Barat orong, welke door het erf van den pemangkoe Plawangan van den vier-sprong gescheiden is. In de bentjingah, die veel ruimer is dan die van

Timoe' orong, staan desondanks slechts twee baroega's, een baroega' agoeng en een baroega' malang. In tegenstel-ling tot Timoe' staat de baroega' agoeng hier aan de Westzijde, terwijl de baroega' malang aan den Oostkant staat. Het is waarschijnlijk, dat de plaat-sing van de baroega' agoeng hier een associatie met een bepaalde windrichting aangeeft. De pemangkoe gantoengan rombong van het met Bajan Barat nauw verbonden gehucht Karangbadjo, heeft zijn baroega' malang eveneens in het Oosten, de baroega' agoeng in het Westen staan, terwijl omgekeerd de penghoeloe, die bij Bajan Timoe' orong hoort, zijn baroega' agoeng in het Oos-ten heeft. Of de ten Westen daarvan staande baroega' op zijn erf met den naam baroega' malang mag worden aan-geduid, durf ik niet voor zeker houden, ofschoon de penghoeloe zulks wel be-weerde. Deze tweede baroega' staat nl. op een tweede erf, waar ook zijn balé belé' staat. In Loloan schijnt ook geen baroega' malang te zijn. Ik ben daar niet zelf geweest, maar men vertelde mij, dat deze functionaris ter plaatse twee baroega's in lengte-richting achter elkaar heeft staan, waar-van één de baroega' agoeng is. Intus-schen is het ten aanzien van de overige ambtsdragers toch wel zeer waarschijn-lijk geworden, dat de plaatsing van de baroega' agoeng een associatie met een bepaalde windrichting aangeeft, terwijl de baroega' malang de windrichting aanwijst van de tegenovergestelde groep.

De aanwezigheid van een waringin op dezelfde plaats, waar die oorspronkelijk in Oost gestaan heeft (rechts van den ingang) zou de Westelijke bentjingah zonder twijfel meer cachet gegeven heb-ben, ware het niet, dat de geheele ruimte door tal van padischuren is ontsierd. Ook is het geen zeldzaamheid, dat onder de waringin of bij de padischuren een paard staat vastgebonden. Noch de sfeer, noch de harmonische opbouw van

1) Vgl. ook Goris, *Sasaksch-Nederlandsch Woorden-boek*, s.v.c.

2) Hij duidt die alle aan met het woord *sambi*; thans is de middelste van een ander, *gèlèng* genoemd, type. Het is niet onmogelijk, dat dit ook vroeger reeds het geval was, daar Elbert alle rijtschuren *sambi* pleegt te noemen.

de bentjingah van Bajan Timoe' zijn hier aanwezig. Naar binnen gaande treft het den bezoeker, dat de pedangan hier aan de Oostzijde ligt, terwijl ook de aanwezigheid van een lontarpalm opvalt. Een baroega' ontbreekt echter in de keukenruimte, terwijl de pager naar den kant van de pedaleman is weggeruimd. De pedaleman zelf telt zes woningen, waaronder de balé belé'. Een verwijzing naar de schetskaart (fig. 3) kan hier volstaan.

Naast de pedaleman ligt een kebon, die niet tot ceremonieele doeleinden dient. Alleen is hier bij groote slametans de slachtplaats van den karbouw. Daarnaast ligt weer een tuin, waar bij de Alip loeir gama het weefhuis wordt gebouwd. Een bangaran of ander uiterlijk teeken van een heilige plaats treft men hier echter niet aan.

Een enkel woord thans over de beide pemangkoe's, die buiten de radèn pemangkoe's van Timoe' en Barat orong nog over een baroega' agoeng beschikken, nl. de pemangkoe van Loloan en de pemangkoe gantoengan rombong (= opgehangen mand). Het erf, waar deze gebouwtjes staan, heet hier niet bentjingah doch kampo. Terwijl de pemangkoe van Loloan bij de Alip-viering de rechterhand is van den pemangkoe adat gama, is dit met den pemangkoe gantoengan rombong ten aanzien van de Alip-viering van den pemangkoe loeir gama niet het geval. Daar wordt deze functie vervuld door een anderen pemangkoe van Karangbadjo, Ama' Soedialam, die echter in nauwe relatie tot den eersten functionaris staat. Alle bijeenkomsten, welke door Ama' Soedialam worden geleid, belegt hij in de baroega' agoeng van den pemangkoe gantoengan rombong. Ook is de functie van de geheele groep Karangbadjo overeenkomstig met die, welke de groep Loloan in Oost vervult. De pemangkoe gantoengan rombong zelf is een zeer geheimzinnige functionaris, die een bijzondere rol vervult, welke

echter nog geenszins is opgehelderd. Zoo is het in Karangbadjo gewoonte tot het verkrijgen van een goeden oogst — speciaal wanneer men door mislukking is getroffen — de gelofte af te leggen, de *pemerasan* (beras-plaats; dit houdt vermoedelijk verband met het woord rombong, rijstmand) van dezen pemangkoe te vullen, hetgeen dan na den oogst geschiedt. Ook is deze functionaris de beheerder van *gedèng Tjor*, de plaats van de aflegging van een zeer bijzonderen eed. Dit laatste ambt is echter nog maar zes geslachten in zijn familie en werd hem door den toenmaligen pemangkoe adat gama R. Sigeti overgedragen, waarbij *gedèng Tjor* van de plaats van de tegenwoordige woning van het districtshoofd naar die van den pemangkoe gantoengan rombong werd overgebracht.

Er zijn nog tal van andere voor de verhouding tusschen de verschillende bevolkingsgroepen belangwekkende zaken. Zooals Loloan en Karangbadjo de functie van rechterhand vervullen van de pemangkoe's van Timoe' en Barat orong, zoo zijn er ook twee groepen, die meer in dienstverhouding tot deze ambtsdragers staan. Dit is het meest duidelijken aanzien van de groep van den pemangkoe Plawangan, die „deurwachter” is. Bij hem moeten de menschen, die voor ceremonieele doeleinden bij den pemangkoe Barat orong moeten zijn, zich aanmelden en in den ouden vorstentijd schijnt deze functie van veel grooter beteekenis geweest te zijn dan thans. Toen was hij tevens toekang koeda. Zulk een dienende functie heeft ook Roeak Bangket vervuld. Dit althans vertelde mij de pemangkoe adat gama, toen ik hem vroeg, wie soortgelijke diensten verrichtte voor Timoe' orong. Een bevestiging daarvan is mogelijk te vinden in de omstandigheid, dat Roeak Bangket balé belé' en baroega' malang van den pemangkoe Bajan Timoe' moet herbouwen, wanneer deze

vernieuwing behoeven. De vernieuwing van baroega' agoeng en pedangan is opgedragen aan Batoesantèk, van baroega' empa' aan Sembagé', van de vierde baroega' aan Senaroe. Nu is het mij toevallig bekend, dat Senaroe van Roeak Bangket heet af te stammen. Een verdergaand onderzoek is hier echter noodig en het is zeker niet mogelijk op grond van deze feiten reeds te besluiten tot een harmonischen opbouw dezer maatschappij in functioneele groepen. Bij bepaalde gelegenheden neemt in het bijzonder Karangsalah een zeer zelfstandige houding aan, die in geen deele is opgeklaard, evenmin als de relatie tot Desa-anjar en Soekadana aan de kust. Waar deze groepen bij het Alip-ceremonieel echter een belangrijke plaats vervullen en telkens weer optreden, was het noodzakelijk ze hier ter sprake te brengen, ofschoon onze kennis voor een goede karakteristiek nog lang niet toereikend is.

Tenslotte dienen wij hier te vermelden de groep der kiai's, wier rol in het ceremonieel eveneens van groote beteekenis is, naar het gevoelen der menschen, als ik dat goed gepeild heb, zelfs de gewichtigste. Hiertoe behooren met uitzondering van die der desa Amor-Amor alle kiai's van Sesait in het Westen tot Belanting in het Oosten toe. Zij mogen in eigen dorp de functie bekleeden van penghoeloe of ketib of wat dan ook, in Bajan, waarheen zij allen opkomen om den zegen van den Allerhoogste af te smeeken op de voltooiing van het Alip-ceremonieel, zijn zij slechts kiai's en niets meer, staan zij onder de leiding van penghoeloe, lebé, ketib en modin van Bajan, wier rangorde overeenkomt met de hier gegeven volgorde. De penghoeloe is afkomstig van Loloan, de lebé komt van Karangbadjo, de ketib hoort tot Roeak Bangket en de modin, wiens aangewezen woonerf zich Oostelijk van dat van den penghoeloe bevindt, komt weer

uit een onder Loloan ressorteerend gehucht. Drie van de vier behoren dus tot de groep van Bajan Timoe'. Evenwel zijn de functies van lebé en modin momenteel niet vervuld, daar de op dat ambt rechthebbende personen eerst vermeerdering van ambtsveld wenschen te krijgen. Voor de aanvaarding van hun functie moeten zij echter allen beëdigd worden door den pemangkoe adat gama in de baroega' agoeng van de bentjingah Bajan Timoe'. Dan krijgen ze een witten hoofddoek, geweven in het weefhuis, waar de doeken voor de makam Réa' gemaakt worden. (Bij de laatste gelegenheid zijn er weer vier van zulke doeken gemaakt).

Deze eed is niet voor niets, want deze heilige mannen staan onder strenge verbods-bepalingen, inzonderheid de penghoeloe. Hij mag alleen kleeding dragen van Bajansch weefsel; zelfs de witte jas, die hij draagt (een soort djas toetoe, wat langer dan normaal en met langen kraag, dus eigenlijk meer een hemd met lange mouwen, zooals de kiai's ook dragen) moet van Bajansch weefsel gemaakt worden. In het bijzonder is het hem verboden zijde of batik te bezigen. Ook mag hij geen hout op den rug dragen en vooral geen bijl. Door al deze handelingen zou het land panas worden en speciaal het laatste zou den dood van vele menschen ten gevolge hebben. De verontwaardiging over den tegenwoordigen functionaris, die nu en dan in een djas toetoe van ingevoerd weefsel en zijden kain verschijnt, is dan ook groot.

Na deze wel zeer uitvoerig geworden inleiding over enkele der bij het ceremonieel optredende groepen, dienen wij thans stil te staan bij het object der handeling, het heiligdom. Het zou echter een te eenzijdig beeld geven, indien wij ons beperkten tot de makam Rea' alleen. Reeds de plaats, waar het gelegen is, laat dit niet toe. Bezie men de schets-

teekening op fig. 1, dan zal men ter linkerzijde van den zich naar het Noorden wendenden toegangsweg van Bajan een kring ontwaren. Dit is het voetpad, dat om een kleinen heuvel van ongeveer 8 M. hoogte loopt, dien men vanaf de Oostzijde langs een misschien kunstmatig ingegraven pad bestijgt. De heuvel is begroeid met in hoofdzaak drie soorten boomen: seropan, pedé (Sasaksche namen, waarvan mij het Maleisch of Latijnsch equivalent niet bekend is) en arènpalmen. De ruime, vrijwel platte kruin zelf is practisch onbegroeid met uitzondering van den djepoen (kambodja) aan de Zuidzijde van de deur der moskee, die op het hoogste punt van den heuveltop is gelegen.

De moskee is ongeveer acht bij acht meter met een laag afhangend dak van *santèk* (bamboe sirappen). De wand is, evenals de deur, slechts ± 1.10 m. hoog, zoodat men alleen in gebukte houding binnen kan komen, na eerst de voeten gewasschen te hebben met water uit een martavaan, die op een afgehouden tronk van den djepoen staat. De vloer van de moskee is van rul zand. In het midden rijzen vier ronde zuilen omhoog, die de centrale dakconstructie en het ook van andere moskeeën overbekende hooge tweede dak in het midden dragen. Aan den Oostelijken balk, die boven in de richting Noord-Zuid het dak schraagt, hangt de groote bedoeg, welke de penghoeloe onder het tallooze malen uitspreken van de gezegende woorden bismillah irrahman irrahim eigenhandig pleegt te bedienen. Een plaats voor den moe'addzin ontbreekt; deze (één der kiai's) verricht den oproep tot het gebed staande met het gelaat naar de kiblāh.

De mihrab ontbreekt niet; het is een 50 cm hooge planken nis in den Westwand, die volgens de menschen nauwkeurig het Westen aangeeft, ofschoon zij in werkelijkheid meer naar het Noordwesten gericht is. Naast de mihrab, aan de Noordzijde, staat de mimbar, die on-

middellijk de aandacht van den bezoeker trekt door de plank, die boven op het gestoelte is aangebracht; een weergave daarvan vindt men in fig. 4. De zwarte vlek, links van het midden, is een opening en dus suggereert zij in den hals, die den eigenaardigen kop (is het een hankop?) draagt, een slangenlichaam te zien. Verder vindt men erop afgebeeld links een kip (of haan), midden rechts een reiger en geheel rechts een goed uitgevoerde karbouw. Het in een cirkel aangebracht stermtief in het midden — het doet aan een zonnemotief denken — noemde men den vijver, waaruit de karbouw moet drinken. Daaronder is een flink horlogeglas aangebracht. De kleuren van de plank zijn geheel in wit en rood gehouden.

Men noemde dit wonderlijk beeld *Peksi Bajan*, vogel van Bajan en vertelde erbij, dat men vroeger een tijdlang een soortgelijke figuur gehad had, die evenwel ook aan de andere zijde een kop had. Dat was de Nagan Bajan geweest. Toen was echter de desa panas geworden; er waren talrijke zieken geweest en de oogst was mislukt, zoodat men die spoedig weer vervangen had door de Peksi Bajan, gelijk men ook tevoren gehad had.

Een witte doek hangt over het midden van de Peksi Bajan en ook over de zitplaats ter halver hoogte van het gestoelte, waar op lebaran en idoe'l korban de penghoeloe of een kiai zich zet om, met den voet steunend op de voetbank en in de hand een ouderwetsche speer geklemd, den chotbah te houden ¹⁾. Deze speer, die ± 1.70 m. lang is en dus korter dan de gewone toembak, heeft een — indien mijn geheugen mij niet bedriegt — vierkante, althans geen platte, voorts eenigszins bewerkte zware ijzeren punt; in het hout zijn ter versiering talrijke rondlopende ringen aangebracht. Gedurende de preek houdt de penghoeloe de speer met de punt omlaag.

¹⁾ Dit zijn de eenige gelegenheden, waarop zulks geschiedt.

Zoo mogelijk nog bonter dan de mimbar maakt het het dak van de moskee; in elk der vier dwarsbalken, die het dak in het midden dragen, steken twee stokjes naar den binnenkant. Daarop zijn talrijke vogelfiguren aangebracht, aan de Westzijde vijf en drie, aan de Noord- en Oostzijde elk twee maal twee en aan de Zuidzijde twee en vijf vogels, in totaal niet minder dan 23 goed gelijkende houten vogels van allerlei soort, die vanuit de hoogte neerzien op de devotie der kiai's.

De moskee heeft geen vensters en de vierkante deur van gedèk in een houten raam is de eenige toegang. De wand is van bamboe, echter geen gedèk; hij bestaat uit naast elkaar geplaatste smalle reepen bamboe, die door even smalle dwars loopende bamboe banden op hun plaats gehouden worden. Deze banden lopen om den halven meter door een holle bamboe, die daartoe op vier plaatsen is ingekeept en geopend. De moskee is het eenige heiligdom met zulk een wand.

Ten Zuidwesten van de moskee, eveneens bovenop den heuvel maar een klein weinig lager dan deze, ligt de makam Réa' ¹⁾, het centrale heiligdom, dat het middelpunt is van de Alipviering en waar men, evenals in de andere makams, slechts eenige opstaande steenen, typische grafsteenen zooals men die elders in Lombok vindt, aantreft ²⁾. Daaroverheen staat een huis met een lagen wand, dat ongeveer zes bij acht meter is en ingedekt is met santèk, op de zijkanten voorzien van idjoek. De wand is van gedèk. Opvallend zijn de horens (*tanggai*) van het dak. Deze zijn van hout en een weinig bewerkt; zie foto 3 ³⁾. Het zijn de eenige voorbeelden van houten *tanggai* mij bekend;

1) Réa' beteekent groot.

2) De tegenwoordige graven van Bajan zijn anders; vgl. foto 6. Een geheel afwijkend type grafsteenen heeft tenslotte de makam Soekadana.

3) Het was niet mogelijk een positie te vinden, waarop de geheele makam gefotografeerd kon worden. Ook de moskee en de andere makams op den heuvel kon ik niet behoorlijk voor de lens krijgen

van bamboe komen ze aan ieder huis voor. Kleiner, maar geheel op dezelfde wijze ingedekt en van houten *tanggai* voorzien is de makam Titi, de makam van den penghoeloe en de menschen van Loloan, welke makam naar den naam te oordeelen geassocieerd moet worden met hun stamvader Titi Mas Rempoeng. Hoewel dit gebouwtje, dat aan de andere zijde van de moskee ligt, eenigszins anders gericht staat, valt het toch op, dat het den ingang aan de Noordoostzijde heeft, zooals de ingang van makam Réa' aan de Zuidzijde is aangebracht. Bij het betreden van beide heiligdommen richt men zich dus naar elkander en naar de moskee. De speciale relatie van Bajan Timoe' en Loloan met elkander en met den penghoeloe leidt ertoe, hier verband te zoeken.

Dit klemmt te meer omdat de andere makams, die ook alle van een huisje voorzien moeten zijn, geen santèk-dak hebben, maar zijn ingedekt met overlans gehalveerde bamboe's. Zij zijn dus veel minder zorgvuldig afgewerkt en missen ook de houten *tanggai*. Op den heuvel zijn dit de makam van Bajan Barat vóór de makam Réa' en de makams van Sesait en Karangsalah ⁴⁾, die naast de makam Titi liggen. Aan den voet van den heuvel ligt nog de makam van de menschen van Desa-anjar, doch het huisje, dat hier behoort te staan, is reeds vele jaren vervallen en de mannen van Desa-anjar hebben tot ergernis van die van Bajan tot op heden nagelaten daarin te voorzien ⁵⁾. Hetzelfde geldt van de makam van Soekadana, die aan de Westzijde van het dorp gelegen is. De makam van Bajan Timoe' (de makam Soengsoenan) die aan de Oost-zijde van Bajan ligt, zal binnenkort vernieuwd

4) Een belangwekkende bijzonderheid van dit heiligdom is, dat de pemangkoe adat gama dit, in tegenstelling tot alle andere in Bajan, nimmer betreedt.

5) Voor de ligging van deze en de andere makams vgl. fig. 1.—

worden, omdat het dak is ingestort. Ook dit dak is weer van gespleten bamboe en niet van santèk.

Een opvallende bijzonderheid van makam Réa' is tenslotte, dat de ingang van dit heiligdom nog lager is dan die van de andere, die ook geen van alle anders dan bukkend betreden kunnen worden.

II

Het Alip-feest ontleent zijn naam aan dat van het eerste der serie van acht jaren, welke tesamen een windoe vormen en achtereenvolgens alip, éhé, djimawal, sé, dal, bé, waoe en djimachir worden genoemd, dus practisch geheel eender als de Javaansche namen ¹⁾. Indien tegen den tijd, dat het jaar alip aanbreekt, het huis van de makam Réa' is ingestort, zal in het komende jaar dit huis moeten worden herbouwd met al het ceremonieel, dat wij aanduiden met den naam Alip-feest en dat de Bajanner „begawé' Alip'' noemt. Gebeurde dit niet, dan zouden de regens uitblijven en *roga penjakit* (gevaar en ziekte) der menschen deel worden. Is het huis echter nog goed, dan kan alles blijven zooals het is, en het alip-feest blijft achterwege totdat ook de tweede windoe ten einde is gekomen en het gebouwtje naar alle waarschijnlijkheid is ingestort. Uit hetgeen ik hieromtrent vernam, meen ik te mogen concludeeren, dat het Alip-feest zoodoende gemeenlijk één maal in de zestien jaar gehouden wordt.

Zoo overlegde ook vorig jaar de pemangkoe adat gama met den pemangkoe Loloan, dat het noodzakelijk was in het nieuwe jaar 1360 H. de makam weder op te bouwen, waarop de pemangkoe Loloan een aantal voornamen functionarissen bijeen riep ter vergadering (goendem) welke op Donderdag 18 Radjab 1359 H. (22 Augustus 1940) in de baroega' agoeng van Bajan Timoe', dus

ter plaatse waar dit gebruikelijk is, gehouden werd, precies een zonnejaar vóór den dag, waarop het groote feest besloten werd (22 Augustus 1941). Daar kwamen behalve de pemangkoe's van Bajan Timoe' en Loloan, penghoeloe en ketib, de pemangkoe's van Bajan Barat, Telagabanjak, Telagabagé', Karangbadjo, Desa-anjar, Soekadana, Karangsallah, Batoesantèk, Baroeng bira laoe' en Roeak Bangket. De pemangkoe van Bajan Timoe' nam plaats met den rug tegen den Zuidooster stijl, die van Bajan Barat tegen den Zuidwester stijl, penghoeloe en ketib tussehen hen in (de penghoeloe naast Timoe'- en de ketib naast Barat-orong) terwijl de pemangkoe Loloan zich ter rechterhand van den pemangkoe Bajan Timoe' zette. Op de plaatsing der anderen komt het minder aan, met dien verstande, dat de raden-pemangkoe van Karangsallah wel mede dicht bij het Zuideinde van de baroega' gezeten zal hebben, waar de plaats der radens is bij alle plechtige bijeenkomsten.

Nadat Raden Kerbasari, de waardige pemangkoe belé' van Bajan Timoe' orong, het doel der bijeenkomst, gelegen in den vervallen toestand van makam Réa', had uiteengezet en men tot het houden van het Alip-feest besloten had, volgde een drukke tijd, waarin nog menigmaal vergaderd is moeten worden, teneinde na te gaan of alle ambten en functies bij dit ernstig werk wel naar behooren bezet waren. En zijn er nl. een twintigtal en al die ambten zijn erfelijk, die der mannelijke functionarissen in de mannelijke lijn van vader op zoon (toeroen wali), die der vrouwelijke in vrouwelijke lijn van moeder op dochter (toeroen bibit) ²⁾. Wel wordt hiervan afgeweken indien een bepaald geslacht geheel is uitgestorven in de voorgescreven linie, maar het principe blijft en er wordt zoo streng mogelijk de hand aan gehouden. Dit beginsel brengt ook

1) Ze vallen echter niet samen met de Javaansche jaren; alip valt samen met bé van de Javaansche cycluse

2) In dit verband zij ook de grammaticaal merkwaardige vorm toeroen-binoeroen vermeld.

mede, dat men deze ambten in verschillende opzichten ziet als een familiezaak en men minder gewichtige dingen steeds doen laat door een representant van dezelfde afstamming, hetgeen in het bijzonder het geval is bij de talrijke ceremonieele optochten. Daar loopt practisch nimmer één der speciale functionarissen zelf in den stoet mee, uitgezonderd dan degenen, die daar bepaaldelijk in thuis hooren, zooals inan benang, de draagsters van garen en rijst en de pajoengdrager.

De verschillende ambtsdragers, die bij de alipviering een rol spelen, zijn in hoofdzaak de volgende:

1. De *inan benang*, moeder van het garen; zij ziet toe op het weven en moet iederen dag als eerste daarmede beginnen. Eén informant vertelde den Heer Lapré, dat zij ook iederen dag de vrouwen vóór het begin moet ondervragen ter voorkoming, dat een menstrueerende in het weefhuis kome. De *pemangkoe belé'* echter meende, dat de vrouwen zelf daar al voorzichtig genoeg mee zijn. De *inan benang* ¹⁾ behoort tot de adelsklasse (is *dènda*).
2. Eveneens *dènda* is de *priwa'*, de vrouw, die *sèmbé'* geeft.
3. De *pemangkoe pemomong*, een man van Loloan, wiens functie vergeleken wordt met die van *oppas*. Hij is wel de meest geaffaireerde van alle ambtsdragers, die bij haast alle plechtigheden tegenwoordig moet zijn en, indien vereischt, het woord voert (vandaar ook zijn naam, die is afgeleid van *omong*).
4. *Toekang tiang waroeng*, ook wel *pemangkoe walin goemi* genoemd, zijn de mannen, die de drie hoofdstijlen voor de waroeng (het weefhuis) maken en in den grond planten. Hun leider is de *pemomong*. De beide anderen zijn de *pemangkoe Plawangan* en *Ama' Soedialam*

van Karangbadjo, welke laatste wordt bijgestaan door *Ama' Miganten* van Karangbadjo. Deze laatste wordt daarom ook wel *walin goemi* genoemd, doch zijn eigenlijke ambt is *pandai*, een functie nu van geen reële beteekenis meer, maar in den vorstentijd, toen hij *smid* (wapensmid) was, wel.

5. *Pemangkoe gegalah* is de *pemangkoe* van *Loko' Geta'* (evenals *pemomong* en *toekang tiang waroeng pengajah*). Hij heeft tot taak de *gegalah* te maken, het rek waarop het garen wordt gekamd, alsmede de helft der benodigde *pemantek*, de groote spoelen, waarop het garen gewonden wordt (andere dan de weefspoelen).
6 en 7. *Penjon benang*, ook wel *penjon* *langsih* (= weefsel) genoemd en *penjon segah* zijn de draagsters van het garen en van de rijst, twee *pengajah*-vrouwen. Zij dragen om den hals een streng garen, die aan beide zijden in een viertal kwasten eindigt.

8. *Sirihdrager* is de *penjangka* ²⁾, een zoon van den *penghoeloe*. Ook hij draagt het garen versiersel met de kwasten evenals de volgende functionaris, de
9. *Pengoeban*, de *pajoengdrager*, een man van Karangbadjo.

10. Een belangrijke rol spelen de *pramo*, vier mannen behorende tot de groep Loloan (welke ook het ver weg in Pringgabaja gelegen Belanting insluit!). Eén hunner geldt als voornaamste, als leider, de drie anderen als helpers. Zij maken de stijlen en het zware houtwerk voor de *makam*.

11. De boomen ³⁾, die zij gebruiken, moeten hun worden aangewezen door den *pemangkoe pawang* (*pawang* = woud), welke functie vervuld wordt door den *pemangkoe* van Nangkarimpé, dat onder Loloan ressorteert.

12. *Pemangkoe pembaoen ima' ima'* zijn vier mannen van Batoesantèk, die de *ima'*

¹⁾ Wij laten na de woonplaats der vrouwelijke officianten te vermelden; in deze patrilocale gemeenschap heeft zulks alleen zin voor de mannelijke ambtsdragers.

²⁾ Men leidde dit woord af van *njaka*, vasthouden, met de handen beethouden.

³⁾ Men gebruikt hiervoor uitsluitend soerèn-hout, dat verder alleen gebezigd mag worden voor den bouw van padischuren en *balé belé'*.

ima', de houten daksparran, welke hier en daar tusschen de bamboe daksparran geplaatst worden, moeten brengen (baoe is eigenlijk plukken, vangen).

13. De *pemangkoe pembaoen idjoek*, twee mannen van de onder Loloan ressorteerende dasan Toetoel, evenals de functionarissen onder 9 tot en met 12 pengajah, moeten de idjoek halen voor het dak van de makam.

14. *Pemangkoe pendamping* is een radèn van Bajan Timoe'. Hij bewerkt de toendjang langit, de korte houten stijl, die, staande midden op den balk, die de twee middelste van de zes palen, waarop het dak van de makam rust, van boven verbindt, den nokbalk in het midden schraagt. Hij heeft twee helpers, mantri's van Batoegerantoeng en Bajan Timoe'. De eerste functionaris is dezelfde als

15. de *Mantri Pertes*, die, geholpen door den pemangkoe Loloan, de rafels van het weefsel afsnijdt.

16. De *Mantri Penggantal* moet een aantal lontarblaren aan het uiteinde van een kartelrand voorzien en deze steken in de doek, waarin de oude weefsels uit het vorige huis op de makam gewikkeld worden, alvorens die worden weggeworpen, waarbij hij wordt bijgestaan door een mantri van Barat orong. Deze mantri penggantal is dezelfde als de

17. *Pemangkoe ngempok njioer*, die de klapper openslaat voor de offergave, die bereid wordt bij het openen van het gedurende het Alip-feest te lezen lontargeschrift. Hij is een broer van den pemangkoe pendamping, zoodat al deze ambten als één beschouwd dienen te worden.

18. *Pemangkoe kombatjang* is de man, die de pooten van den te slachten karbouw bindt. Deze functie wordt vervuld door den pemangkoe (tevens klian) van Telagabanjak, daarin bijgestaan door eenige door hem zelf uitgezochte mannen van Telagabanjak.

19. *Inan djangan*, moeder van het

vleesch, zijn de voorsnijders, die de geslachte dieren in stukken snijden en toezicht houden op het koken van het vleesch (gekookt vleesch = djangan). Het zijn twee mannen van Semokan en Sembagé'. De eerste is de voornaamste. Inan djangan en kombatjang zijn beiden pengajah.

20. *Inan meni* (of *mené*), moeder van de beras, is een pengajah vrouw, wier taak bestaat uit het uitdeelen van de beras voor de verschillende maaltijden.

21. Een belangrijke functionaris in de keuken is tenslotte de *inan pedangan*, ook wel *inan nasi* genoemd, een pengajah-vrouw van Loloan, die de nasi uitdeelt en binnen de keuken de vrouwen de noodige aanwijzingen geeft.

Terstond na de vergadering beginnen alle toa' loka', zoowel de adellijken als de niet-adellijken, met het verzamelen van katoen, welke bij de pemangkoe's, die over een speciale pedangan beschikken (dus in ieder geval de pemangkoe's van Timoe', Barat, Loloan en Karangbadjo benevens de penghoeloe; of er meer zijn is mij niet bekend) binnen de pedangan gesponnen wordt tot garen. De pedangan (en dit gaf men mij als reden op voor dit gebruik) mag niet door menstrueerende vrouwen betreden worden. Het spinnen geschiedt in ceremonieele kleeding, evenals alle andere handelingen betrekking hebbende op het ritueel. Deze bestaat voor de vrouwen uit een donkerblauwe of roode bovensarong (*kèrèng*), soms ook een zwarte, welke door een *djeret* (gordel) van kain wordt vastgehouden. De borst wordt bedekt door een onder de oksels om het bovenlijf, dat anders ontbloot is, gewonden *kemben*, een meestal grijsblauwe, echt gebatikte doek. De adellijke vrouwen dragen voorts een slip van de bij voorkeur blauwe gordeldoek over den linkerschouder. Deze slip heet *sampoer*. In het haar hebben allen een hoofddoek, die *sadja* geheeten wordt wanneer die

van in de toko gekochte stof gemaakt is, doch *bebet* of *kombong*, wanneer deze volgens overoud adat-patroon in Bajan zelf is geweven ¹⁾).

Intusschen wordt het weefhuis gebouwd, waarmede men op Donderdag 27 November 1940 (28 Sawal 1359 H.) begon. Toen werden de drie middenpalen opgericht, eerst de Zuidelijke door den pemomong (daarin bijgestaan door den pemangkoe Roeak Bangket, die als seksi, getuige, optreedt). Daarna zet de pemangkoe Plawangan den middelsten paal (alleen) en pemangkoe Ama' Soedialam van Karangbadjo met den pandai als getuige den Noordelijken paal. Het bouwen van het huis geschiedt verder door de mannen van Loloan, daarbij geholpen door de „orang banjak”. Het is nl. gewoonte bij de verschillende rituele handelingen de hulp in te roepen van derden, welke hulp door niemand mag worden geweigerd. De pemangkoe's houden gezamenlijk toezicht op den bouw; het leeuwenaandeel daarvan zal echter wel op den pemomong rusten.

Na de voltooiing van het weefhuis brengt de pemangkoe gegalah de gegalah (het rek voor het kammen van het garen) en de spoelen, waarop het garen vervolgens wordt gewonden, de pemantek, voor iederen weefstoel één. Vier van deze pemantek maakt de pemangkoe gegalah, vier de pemangkoe Plawangan.

Den volgenden Donderdag (dus 5 Doelkaidah) wordt slametan gehouden met priwa', inan benang en pramo, na afloop waarvan men gaat *menasin*, inwrijven van het garen met rijst, in de rivier. Hoe dat toegaat is uitvoerig beschreven door Hooykaas, wiens relaas wij hier grootendeels zullen overnemen ²⁾).

1) In dit verband zij melding gemaakt van de zeven verschillende soorten oemba', w. o. de kombong, welke ieder, als het goed is, hebben moet. Die worden vlg. een standaard-patroon geweven en vervullen een speciale functie bij het eerste haarscheren van het kind.

2) Zulks omdat een krantenartikel moeilijk te raadplegen valt. Het verscheen nl. in De Locomotief van Zaterdag 14 Juni 1941, Avondblad. De hamza zullen wij hier echter weergeven door'.

„Bovendien werd de aandacht afgeleid door een klein optochtje dat zich in alle stilte langs ons bewoog en aan den overkant weer verdween. Voor en achter liepen telkens een jonge man met keurigen hoofddoek, bloote schouders en *lodong abang* (donkerroode sarong) met *ramboe* (franje), met daarover *dodot redjasa*, feestkleedij dus. Tusschen hen in een paar vrouwen, ook zij de schouders bloot en in overeenkomstige kleding. Bovendien hadden sommige vrouwen een effen blauwe, roode, enz. doek (*sampoer*) om de linkerschouder arm en hand, nl. wanneer ze tot de adelsklasse behoorden. Maar allen droegen op het hoofd de tiara waarvan zoeven sprake was, de *pili pepek*.

Ons werd een dergelijk geval gedemonstreerd. Men neemt een doek als een gewonen hoofddoek, en stijfselt die royaal; vouwt hem daarna diagonaalsgewijs dubbel. Met de diagonaal horizontaal langs het voorhoofd te leggen, het hoogste stuk midden vóór, en de rest om het hoofd ³⁾ heen te draaien, krijgt men deze hoofdtooi. Het hoge front blijft niet staan, maar wordt achterwaarts omgevouwen over het haar heen. Door de stijfsel blijft het geheel staan, ook met klapregen, zooals 's middags blijken zou. Het patroon bestond bij alle paar dozijn die ik zag uit pichte vierkantjes van geel, oranje, rood op een donker fond.

Zwijgend begaven ze zich alle van het kruispunt waaraan ons districtskantoor gelegen is naar de glooiende oploop tot een pleintje, bantjingah geheeten . . . waarna men door een bamboepoortje aan een gesloten houten gebouwtje op palen kwam, in de deuropening waarvan een oude vrouw zat.

Elke vrouw ⁴⁾ uit zoo'n optochtje begaf zich naar deze *belian*, die haar het voorhoofd voorzag van een smeer sirihspeksel (*sèmbé'*). Deze oude vrouw wordt ook genoemd de *periwa'*, waarmee men ook aanduidt de vrouw die bij de besnijdenis het kind op schoot houdt ⁵⁾. Daarna gingen ze gezellig zitten praten onder het afhangende dak van een *balé* ⁶⁾. In den loop van den morgen en de eerste helft van den voormiddag kwam zoo de eene stoet na de ander binnen, steeds ceremonieel geëscorteerd.

Op dat uur van den namiddag, dat de zon zijn hoogste stand gehad heeft en begon-

3) In het bijzonder om de hoog opgewerkte haarwrong, die tot steun dient. Een aan de uiteinden bevestigd touwtje houdt het geheel op zijn plaats (v.B.).

4) Na de vrouwen komen uit de bantjingah ook de mannen *sèmbé'* halen (v.B.).

5) Dit moet op een vergissing berusten; de jongens worden bij de besnijdenis of op den grond of op klappers gezet en door mannen vastgehouden (v.B.).

6) Kennelijk de *balé* aan de Noordzijde in de pedaleman (v.B.).

nen is te dalen, tijd waarop ook Balische vrouwen zich in beweging zetten om haar vaak meer dan een meter hooge offergave naar de poera te brengen, kwam er ook hier beweging in den stoet, omstreeks vier uur. De klian Loloan zal een teeken gegeven hebben, na bekomen machtiging van den pemangkoe makam réjak, den hoeder van het groote heilige graf bij de moskee te Bajan, waar de brenger van den Islam aldaar zou begraven liggen. Voorop liep een man met wit borstrokje, die leiding gaf aan den stoet welke in het geheel geen leiding behoeft, daar men altijd van dezelfde plek langs denzelfden weg afdaalt naar dezelfde plek in de kali en dan met een heel klein ommetje weer langs denzelfden weg terugkeert naar de bantjingah, waar de stoet onthouden wordt. Voortdurend schreeuwde deze niet ceremonieel gekleede leider zijn orders over sneller en langzamer loopen; hij was er geheel in, en leverde zoo noodig de illustratie van de stelling, dat de Indonesiër pas voor 100 % leeft bij het vieren van door adat voorgeschreven feesten ¹⁾. Frappant was de tegenstelling met den Sasak in het gewone doen, die door Javaan en Baliër in den loop der laatste eeuwen verre van zachtzinnig geregeerd is en een zeer deemoedigen en onderworpen indruk maakt.

De eigenlijke stoet bestond uit een tiental mannen, waarvan de perwangsa's als wapen voor in de buikband een pangot (beitelvormig mes) gestoken hadden ²⁾. Daarop volgden 16 vrouwen en meisjes, waaronder ukpeukken van 8 en 7 jaren. Verscheidene, ook van de kleintjes, droegen de ook van Bali bekende zware zilveren beenringen, evenals polsringen, terwijl een vrouw voorzien was van een armband waaraan een ronde zilveren plaat bevestigd was evenals een spiegel op een motorfiets ³⁾. Dan volgde een man met een presentschaal met sirih, een oude vrouw ⁴⁾, een vrouw met een vierkante mand op het hoofd en één met een ronde.

Een bak gekookte rijst, gedragen door een vrouw, werd gevolgd door een mannelijk pajong-drager (*pengoeban*) voorzien van een kris. Hierop volgden weer een man met 3 bamboe's ⁵⁾, dan een twee dozijn vrouwen, terwijl de optocht gesloten werd door een dozijntje mannen. Waar de weg volgens een nieuw tracé een

groote lus beschreef, volgde men den ouden weg.

Luid ruischte de kali, die een groote massa vuilbruin water over de groote steenen deed stroomen, want het had zwaar geregend. De mannen damden aan den oever een plekje eenigszins af, zoodat het water er minder woest stroomde, en legden een aantal groote keien zóó met de vlakke kant naar boven, dat een achttal vrouwen op een rijtje daarop kon plaatsnemen. De anderen zaten ordeloos tusschen de groene struiken te praten. Ook de mannen zaten in groepjes bij elkaar. Ieder der acht vrouwen kreeg nu uit een der manden een knot wit garen, en daarna een handje gekookte rijst. Terwijl ze zich met de linkerhand aan hun steen vasthielden, kneedden ze met de rechter de stijfmakende rijstepap door het garen, dat ze na eenige minuten inleverden als een balkje.

Hetzelfde koppel vrouwen kreeg nu een tweede portie te verwerken, hetgeen op dezelfde wijze plaats vond, waarna ze plaats maakten voor aflossing. Toen deze klaar waren met hun achttal, bleef er nog een vijf en twintigste streng over, toegewezen aan de uiterst zittende vrouw. Toen werden twee der drie meegebrachte bamboe's opgezet, de derde erover gelegd, één streng languit gehangen en eenigszins uitgekamd. Daarna ging alle benang weer in de twee manden en begaven we ons op den terugweg door den regen, die langzamerhand hevig was geworden. Alle kleeren zaten aan het lijf geplakt, maar de hoofdtooi bleef keurig rechtopstaan. — De omgekeerde volgorde werd nu in acht genomen; de overgebleven rijst werd uitgedeeld, en in groepjes werden de vrouwen naar huis gebracht. Den volgenden dag zou het draad gekamd worden en gedroogd in de speciale balé met tot bijna kniehooft afhangend dak.

Een enkele aantekening moge hierbij gesteld worden. Het menasin is een ceremonie, die vrij geregeld plaats vindt tijdens de Alip-periode. De door Hooykaas beschreven pili pepeke heet t.r. *djong* (pili pepeke is een bepaald weefpatroon, pili) en wordt niet alleen bij deze plechtigheid gedragen, doch ook bij het weven en het wegbrengen der

¹⁾ Ik heb dezen man niet kunnen thuisbrengen. Hoewel ik zelf het nasin niet heb meegemaakt, zag ik wel vele optochten maar nimmer een niet-ceremonieel gekleeden deelnemer (v.B.).

²⁾ Dit moet op een misverstand berusten. Men deelde mij mede dat het eenige kenteeken der radens het dragen van een slip van de dodot over den linker-schouder is (v.B.).

³⁾ Men noemt deze gelang gedoedèng. De zilveren platen zijn niet aan een ring bevestigd doch vormen er één geheel mee. De beide platen sluiten tegen elkander. Vgl. o.a. foto 7 (v.B.).

⁴⁾ De inan benang (v.B.).

⁵⁾ De pemangkoe gegalah?? (v.B.).

weefsels naar de makam. De doek, waarvan zij gemaakt wordt, noemt men *oesap*. De tegenwoordig in gebruik zijnde oesaps zijn meestal vrij dikke weefsels, die ook zonder stijfsel gemakkelijk blijven staan. Toch komt stijfselen wel voor, terwijl men er anders stijf goed of een houtje in doet om ze stevigheid te verleen. De moderne oesap wordt ook gebruikt om die met een touwtje te winden om de paaltjes op de graven. Er zijn echter ook oudere exemplaren; deze worden gebruikt om de makams te vegen en om ze op den sirihshotel te leggen.

Opmerkelijk is in de beschrijving van Hooykaas, dat er twee penjon benang zijn en één penjon segah.

Van belang is tenslotte de volgorde, waarin de geheele stoet is opgesteld. Voorop loopen mannen: eerst de wakil pemangkoe Loloan, daarachter de wakil pemangkoe Karangbadjo, dan de wakil van den pemangkoe Roeak Bangket en daarachter die van den pemangkoe Plawangan (over de plaatsing van Roeak Bangket en Plawangan was men niet geheel duidelijk; men zeide, dat Plawangan voorgaat, maar in de 2 gevallen, dat ik gelegenheid had tot het noteeren daarvan, liep Roeak Bangket voor Plawangan). Achter deze vier volgen de radèns, t. w. achtereenvolgens mantri Timoe' orong, mantri Barat orong, mantri Karangsalah, mantri Batoegerantoeng, mantri Désa-anjar, mantri Soekadana (tenminste indien al deze adelsgroepen aanwezig zijn, waarbij nog zij opgemerkt, dat Batoegerantoeng een secundair adelsgeslacht is, dat radèns bevat van Timoe' orong, Barat orong en Desa-anjar). Dan komen, in dezelfde volgorde, vrouwen. Eerst een vrouw van Loloan, dan één van Karangbadjo enz. tot den penjangka, die door de inan benang gevolgd wordt, penjon benang, penjon segah, pengoeban en dan, in omgekeerde volgorde, weer de

vrouwen en mannen, waarbij dus nu de radèns en dènda's vóór de njaka loopen en een man van Loloan den stoet sluit. Aangezien men, uitgezonderd de pemangkoe's (ambtsdragers) in het midden, wier volgorde dezelfde blijft, in omgekeerde volgorde terugkeert, krijgt men teruggaande toch weer precies dezelfde rangschikking der groepen. Veelal echter hapert het bij de opstelling van het gedeelte achter den pengoeban; dat komt er minder op aan.

Na dezen eersten keer nasin volgt nog een bijzondere plechtigheid, het openen van de *poestaka* (lontargeschrift) *Joesoep* door den lebé¹⁾. Daartoe wordt *pepoeta* gereed gemaakt en neergezet, dat is beras, suiker, een geopende klapper (geopend door den pemangkoe ngempok nioer), 244 kèpèng, een streng garen, sirih en pinang, mogelijk ook wat tabak, een speciale offergave²⁾ voor den lebé, die deze medeneemt. Van nu aan mag nergens meer lontar gelezen worden dan in de baroega' agoeng van den pemangkoe adat gama, hetgeen dan ook geregeld gebeurt en waarbij in het bijzonder de poestaka Joesoep gelezen wordt. Hiermede is klaarblijkelijk een sacrale periode ingeluid. Eerst nu mag de pramo uitgaan om hout te hakken voor de makam, na van den pemangkoe pawang de noodige aanwijzingen gehad te hebben.

Intusschen windt de inan benang op den volgenden Maandag het eerste garen op en den Donderdag daarop, 12 Doelkaidah 1359 H., kan het weven beginnen. Daartoe zijn in het weefhuis acht weefstoelen gebracht (deze worden daar niet speciaal voor gemaakt, maar van anderen geleend). De Noordwestelijk geplaatste stoel is de voornaamste; daar wordt de hemel (*lelangit*) en de *pandjang ilo*, waarin de gereedgekomen weefsels in de daartoe bestemde mand worden bewaard, geweven. Hier begint de inan benang als eerste te weven. Eerst daarna be-

1) I. v. m. de bestaande vacature van lebé is dit door den penghoeloe gedaan.

2) Ook elders op Lombok als andang-andang wel bekend in eenigszins anderen vorm.

ginnen de andere vrouwen. Gedurende de geheele volgende periode moet iederen dag opnieuw de inan benang beginnen. Ook moeten elken dag alle vrouwen sèmbé' halen bij de priwa'. Van belang is ook, dat althans dezen eersten dag alleen vrouwen van toa' loka' beginnen mogen, waarbij zij in de op de schetsteekening van fig. 5 aangegeven volgorde zitten. Voor het overige verwijzend naar het onderschrift dier teekening, zij alleen nog medegedeeld, dat volgens mijn inlichtingen, het weven eenmaal aan den gang zijnde, het er minder streng op aankomt waar men zit. Er zijn vaak eenige vrouwen als reserve, die invallen voor wie opstaat.

Het weefsel is een zeer eenvoudig wit weefsel zonder patroon. Doordat er echter vele vrouwen aan medewerken, die elkander geregeld afwisselen, wordt het erg onregelmatig en maakt het den indruk, alsof er strepen in geweven zijn. Wanneer na vele maanden van inspanning de weefsels gereed zijn, de mantri pertes en de mantri penggantal de laatste hand aan het werk gelegd hebben, worden de weefsels in de pandjang ilo in een groote vierkante mand gedaan, die men op foto 2 rechts achter (dus in het Zuidwesten) ziet afgebeeld. Men vertelde mij nog, dat de mantri pertes alleen de rafels der weefsels, vervaardigd aan de Oostzijde van de waroeng, afsnijdt en de pemangkoe Loloan die van de Westzijde. Ook, dat de mantri penggantal bij zijn werk geholpen wordt door R. Indrabaja, een mantri van Batoegerantoeng, die onder den klian van Bajan-Barat ressorteert.

Intusschen wordt de makam herbouwd. De pramo hebben stijlen en kap gemaakt, de pembaoen ima' ima' de houten dak-sparren, welke tusschen de bamboe sparren liggen en de kiai's de tiang mider, de korte houten stijlen, welke de belandar (de lange bovenbalk van de omwanding) ophouden op die plaatsen, waar de ima' ima' op de belandar rusten. Nu kan het indekken beginnen. Daartoe

worden eerst santèk gemaakt. Met het indekken wordt begonnen door den pemangkoe Loloan, die de eerste santèk aan de onderzijde legt, waarna ook andere pemangkoe's enkele santèk leggen. Met het leggen der santèk, die geheel boven aan moeten liggen (deze noemt men santèk mama ¹⁾) begint de pemangkoe adat gama, waarna de mantri's der verschillende adelsgroepen ook enkele santèk leggen. Daarna wordt het indekken door de overige mannen voltooid. Wanneer ten slotte ook de pembaoen idjoek zijn werk heeft gedaan en de randen van het dak van idjoek voorzien zijn, wordt een kleine slametan gehouden bij den penghoeloe.

Nu kan het groote slotfeest beginnen, het eenige gedeelte van het feest, dat door schrijver dezes werd bijgewoond. Voor den pemangkoe adat gama is dat tevens een lichte taboe-periode, die begint zeven dagen voor het feest en gedurende welke hij niet bij anderen eten mag of gasten te zijnen huize uitnoodigen.

De data van het feest waren 21 en 22 Augustus 1941, op Donderdag en Vrijdag ²⁾. 's Zondags tevoren komen echter de menschen van Loloan reeds, die wel als de meeste gasten ³⁾ een tweetal rombongs (mandjes) met beras gevuld zullen hebben medegebracht voor den feestgever, den pemangkoe belé', welke zij na afloop van het feest met nasi en toespijken gevuld zullen terugkrijgen. Zij logeeren echter niet bij den pemangkoe, doch bij den penghoeloe, die voor hun eten zorg draagt.

s' Maandags begint reeds het werk. Dien dag moet *dodol* gemaakt, een donkerbruine koek van rijstemeel (van ketan hitam en beras) met santen en goela mèrah. Dinsdag is de dag voor het maken van *pangan poeté'* (rijstemeel van

1) mama = mannelijk.

2) 28 en 29 Radjab 1360 H.; op mijn vraag of het altijd tegen nieuwe maan moest worden gehouden, werd ontkennend geantwoord. Ik ben echter nog niet overtuigd.

3) Gasten in eigenlijken zin zijn zij overigens niet. Het feest geldt als ook hun feest.

beras en witte ketan met santen zonder suiker). Woensdag wordt *pangan abang* gemaakt (als *pangan poété* maar met toevoeging van goela mèrah) en Donderdag *wadjik* (ketan met santen en goela mèrah). Het rijstemeel wordt door de vrouwen gestampt, die ook voor de andere ingrediënten zorgen. Het bereiden van santen is echter het werk van de mannen, die dit steeds op de vierde baroega' doen. Ook de bereiding van het mengsel tot koek geschiedt door hen. Dit gaat bij alle vier op dezelfde wijze. Het vloeibare mengsel wordt in groote ondiepe pannen gedaan, die in de bentjingah op een vuur worden gezet, terwijl eenige jonge mannen het mengsel voortdurend roeren met lange, op roeispanten gelijkende houten, tot het zoover is ingedikt, dat de tot een zeer dikke stroop geworden massa om de spanen gewikkeld kan worden en zoo uit de pannen gehaald en op pisangblad gelegd. Eenige vrouwen nemen het in ontvangst, platten de koek af en brengen die binnen de balé belé', waar de koeken straks in rechthoekige stukken gesneden zullen worden. Bij al dit werk zijn mannen en vrouwen ceremonieel gekleed, de mannen ook met *saboek benang* ¹⁾, de vrouwen met hoofddoek (niet de djong). Hoewel dit alles het werk der lieden van Loloan is, worden zij door anderen, inzonderheid van Karangbadjo, hierin vlijtig bijgestaan.

Donderdag, den eersten dag van het feest, stroomt het gasten. Allen zijn geheel in ceremonieele kleeding; daar ontbreekt nergens iets aan. De vrouwen dragen dezen dag de djong. Telkens komen groepjes gasten, de mannen voorop, allen met de handen voor het onderlijf samengevouwen, de bentjingah binnen. Dan begeven zich eerst de vrouwen, daarna de mannen naar de priwa' om sèmbé' te ontvangen. Daarna

1) Een streng garen, die aan de punt van de dodot geknoopt wordt en als saboek — gordel — om het lichaam gewonden.

blijven de vrouwen in de pedaleman, de mannen in de bentjingah, welke de vrouwen slechts bij uitzondering betreden.

Om ongeveer tien uur is het moment aangebroken voor het overbrengen van de mand met weefsels van het weefhuis naar de balèn priwa'. Hoewel dit vlak bij elkander is, geschiedt het toch in plechtigen optocht.

De vertegenwoordigers van Loloan, Karangbadjo, Roeak Bangket, Plawangan, Bajan Timoe', Bajan Barat en Karangsalah staan met zijn zevenen reeds geruimen tijd opgesteld in de bentjingah als van uit de pedangan-ruimte achter elkander komen een vrouw van Loloan, een mantri (vrouw) van Bajan Timoe', twee mantri's (meisjes) van Bajan Barat en een mantri (meisje) van Bajan Timoe'. Dan volgen de penjangka, de penjon benang, de inan benang, de pengoeban, drie mantri's van Bajan Timoe' en twee van Bajan Barat (allen vrouwen) en tenslotte weer zeven mannen met een man van Loloan achteraan. Men ziet, dat er nog maar weinig kampongs deelnemen. Het grootste deel der gasten is dan ook nog niet gekomen.

Zij begeven zich nu naar het weefhuis, waar halt gehouden wordt. Pemomong, pemangkoe agama en pemangkoe Loloan gaan naar binnen en beklimmen de balé na eerst hun voeten gewasschen te hebben (de pemomong de Westelijke, de beide anderen de Oostelijke balé). Zij wenden zich met hun gezicht naar de mand en bidden. Daarna wordt de mand met een oude adat-kain (een oemba' als bedoeld op pag. 327 noot ¹⁾) dichtgebonden, nadat de pandjang ilang met de gantal (lontar-bladeren) bovenop gelegd is. De pemomong brengt nu de mand naar buiten, waar deze op het hoofd van de penjon benang gezet wordt, waarbij de wakils van de pemangkoe's van Loloan en Karangbadjo (beide pemangkoe's van laatstgenoemde plaats) assistentie verleen. Nu gaat

men in in hoofdzaak omgekeerde volgorde terug. Na de laatste vrouwelijke mantri volgt de inan benang, dan penjon benang en pengoeban; waar de penjangka blijft is mij niet bekend (op foto 11 is hij niet zichtbaar) en verder weer de stoet van geleiders. De mand wordt naar de balèn priwa' gebracht en daarbinnen opgeborgen door den pemomong, die, alvorens binnen te gaan, weer eerst zijn voeten wast. Opvallend is bij dezen en andere optochten, dat de pemomong en de beide voornaamste pemangkoe's niet zelf in den stoet meelopen, doch zich laten vertegenwoordigen. Waar gehandeld moet worden treden zij echter wel zelf op.

Toen 's middags eindelijk de laatste gasten binnen waren — de vertegenwoordigers van desa Soekadana, slechts een paar menschen — was eindelijk het moment aangebroken om de weefsels over te brengen naar de makam. Bij deze gelegenheid komt het nog veel preciezer op de kleeding aan dan bij één der overige; toen schrijver dezes den wensch te kennen gaf de plechtigheid binnen de makam mede te maken, werd hem te verstaan gegeven, dat dit alleen kon, indien ook hij zich in adat-kleeding stak. Gelukkig vonden de mannen van Bajan het resultaat veel harmonieuzer dan hij zelf en was er na deze metamorphose geen beletsel meer den ratoe agoeng — zooals de controleur in dit deel van Lombok nog al eens betiteld wordt — zijn opwachting te doen maken bij den Soesoehoenan.

Het opstellen van den stoet nam veel tijd in beslag. Achtereenvolgens kwamen de vertegenwoordigers van 1. Loloan, 2. Karangbadjo, 3. Roeak Bangket, 4. Plawangan, 5. klian-pemangkoe Desa-anjar (het njaka-gedeelte van die desa), dan de adellijke representanten van 6. Bajan Timoe', 7. Bajan Barat, 8. Karangsallah, 9. Batoegerantoeng, 10. Désa-anjar. Daarop volgden tien vrouwen, vijf njaka en vijf

mantri's, in vrijwel geheel dezelfde volgorde. Alleen de njaka van Désa-anjar en Roeak Bangket waren omgewisseld. De eigenlijke volgorde is echter Loloan, Karangbadjo, Roeak Bangket, Plawangan (of Plawangan, Roeak Bangket) Desa-anjar. Vervolgens de penjangka, inan benang, penjon benang, pengoeban, een vrouw van Loloan met een waterkruik, de penjon segah met een mand met djadjan, een vrouw van Loloan, een vrouw van Karangbadjo en zoo vervolgens weer de optocht van eerst vrouwen en vervolgens mannen, doch thans niet meer volledig in de voorgeschreven opstelling, daar de veelheid der volgelingen dit onmogelijk maakte. Er waren nl. niet minder dan 284 deelnemers aan dezen kleurigen stoet.

Er is geenerlei disharmonie in deze weelde van kleuren, de mannen met hun roode en bruine kains, de vrouwen met het kleurige, hoge hoofddeksel, de grijsblauwe kemben op de donkere sarong en, v.z.v. van adel, de slip van de diepblauwe sampoer over den linkerschouder, zooals de radèns een slip van de dodot daarover dragen, dien ze met de linkerhand vasthouden, waardoor ze deze niet, zooals de njaka, eerbiedig gevouwen met de andere voor het onderlijf kunnen houden. Men loopt langzaam en de stemming der deelnemers is er één van stille wijding, waarin geen wanklank gehoord wordt.

Zoo komen we aan bij de makam. Zij, die voorop liepen, loopen door tot de penjangka den ingang is genaderd. Dan wordt halt gehouden. Als allen gezeten zijn, gaat de pramo als eerste naar binnen. Hij doet dit echter als wakil van den pemangkoe Loloan, die nog jong is en dit nimmer tevoren met volle bewustheid heeft meegemaakt. Na hem gaan achtereenvolgens naar binnen de pemangkoe adat gama, de pemangkoe Loloan, de pemangkoe gantoengan rombong van Karangbadjo, pemangkoe Ama' Soedialam van Karangbadjo, een oude man van Roeak Bangket, de vertegen-

woordiger van den pemangkoe Bajan Barat, de pemangkoe Karangsalah, de pemomong, de zoon van den pemangkoe Batoegerantoeng en de broer van den pemangkoe Loloan. Er gaat heel wat tijd mee heen, voor deze allen binnen zijn, want ieder wascht eerst de voeten en bidt dan lang en aandachtig op één der treden, die tot het heiligdom toegang verleen en mag eerst na de noodige sembahs voortgaan. Opmerkenswaard is ook, dat nu de pemangkoe's zooveel mogelijk zelf optreden; slechts een enkele, die verhinderd is, laat zich vertegenwoordigen, zooals de stokoude pemangkoe van Bajan Barat. Binnen worden intusschen de oude weefsels bijeengerold. Nadat de laatste hiervoor genoemde man binnen is, worden de drie helpers van den pramo geroepen, die de oude toendjang langit in ontvangst nemen, zonder zelf binnen te gaan. Op dit sein reikt de inan benang de pandjang ilang aan. Nadat daarin de oude weefsels gerold zijn komt deze weder als pak naar buiten en wordt aan één der pramo gegeven, die dit pak met de toendjang langit onmiddellijk wegbrengt en, van niemand vergezeld, neerlegt op een steen in de K. Soerèn ¹⁾.

Intusschen betreden steeds meer menschen de makam. Inan benang en priwa', de eenigste vrouwen, die deze plechtigheid binnen bijwonen, gaan eerst binnen, gevolgd door de mand met weefsels; dan volgen nog enkele anderen en eindelijk worden ook wij uitgenoodigd binnen te komen. Daar heerscht schemerduister. Haast niemand spreekt een woord en waar er noodzakelijk iets gezegd moet worden, fluistert men zachtjes. Ieder is van den diepsten eerbied vervuld. Ik kan intusschen de makam eenigszins opnemen. Het gebouwtje rust op zes stijlen, die op losse

steen en gefundeerd zijn. De bodem bestaat uit los zand. Hier en daar staan enkele geheel onopvallende grafsteen en, doch er zijn er slechts twee, die zoo zijn opgesteld, dat ze, wat afstand en onderlinge ligging betreft, geacht kunnen worden bij elkander te hooren. Dat zijn de steenen, die in den Noordoostelijken hoek (het dichtst bij de moskee gelegen) en midden voor den Oostelijken wand staan. Hoog zijn die steenen niet. De grootste is de Noordoostelijke, die weinig hooger dan 40 cm. zal zijn. Deze steen is klaarblijkelijk ook de voornaamste, want hierheen heeft de pemangkoe adat gama, die zich bij den Noordooster stijl van het gebouwtje gezet heeft, het gelaat gewend, terwijl hij lang en aandachtig bidt. Aangenomen moet dus worden, dat deze steen de plaats van het hoofd van den vereerden doode aangeeft. Waar de bijbehorende steen recht ten Zuiden van dezen is geplaatst, is dit graf van den Soesoehoenan dus een typisch Mohammedaansch graf, waarin de doode, gelijk ook in het Bajan van heden ten dage geschiedt, op de rechterzijde met het gelaat naar het Westen, naar Mekka, wordt gelegd.

Toen de pemangkoe adat gama zich in gebed begaf, hadden allen hun voorgeschreven plaatsen reeds ingenomen, bij den Noordoostelijken stijl, behalve de zoo juist genoemde functionaris, de pemangkoe Loloan met zijn wakil, den pramo, het districtshoofd en schrijver dezes, die, blijkbaar als ratoe agoeng, uitgenoodigd werd zich hier aan te sluiten. Bij den Zuidooster stijl zat de vertegenwoordiger van den pemangkoe loeir gama met den pemangkoe Plawangan; bij den Noordelijken middenstijl de pemangkoe gantoengan rombong en de pandai, beiden van Karangbadjo; bij den Zuidelijken middenstijl de pemangkoe Loko Geta'; bij den Noordwester middenstijl de klian-pemangkoe van Désa-anjar (vertegenwoordiger van de njaka-groep van die

¹⁾ Deze kali heeft vijf verschillende namen voor vijf verschillende, dicht bij Bajan gelegen gedeelten der rivier, nl. van boven naar beneden Soerèn, Mama, Nina, Andjak en Moentoer. Soerèn is de naam van een houtsoort, mama en nina beteekent resp. man en vrouw.

plaats) als wiens helper Ama' Soedialam, pemangkoe van Karangbadjo, fungeert; bij den Zuidwester stijl eindelijk de pemangkoe van Roeak Bangket met den vertegenwoordiger van Soekadana.

Iets ten Zuidoosten van den Zuidelijken middenstijl staat de mand met weefsels; daar zitten inan benang en priwa'. Ook de pemomong moet ergens in die buurt zitten, want ineens klinkt zijn stem helder op: Sila' njaka mantri, toa' toeroen, agoeng alit, loear dalem, sila' mekelat kolan makam Réa', sila', sila', sila'! ¹⁾)

Nu komen de witte kains te voorschijn. Eerst worden om de zes stijlen door de daar gezeten mannen doeken (*sindjang teken* genoemd) vanaf 1 m hoogte tot aan de steenen, waarop de stijl staat, gebonden. Men gebruikt voor het vastbinden *tali gegai*, koord, dat in de waroeng (het weefhuis) uit garen gedraaid is en ook uit de mand komt.

Daarna wordt over de beide grafsteenen, welke kennelijk het graf van den Soesoehoenan aanduiden, een klamboe gehangen. Evenals bij de vorige handeling bepaalt ook hier Raden Kerbasari, de groote pemangkoe, zich tot het geven van aanwijzingen aan den pemangkoe van Loloan en den pramo. De klamboe overdekt net beide steenen en wordt zeer zorgvuldig aan tali gegai (andere bindmiddelen worden hier niet gebruikt) opgehangen. Wanneer de klamboe is opgehangen, gaat de pemangkoe Loloan naar binnen en legt over de beide steenen, zoodat ze geheel onzichtbaar worden, een tweeden doek, de *djinem dalem* ²⁾).

Daarna volgt de *lelioer*, bestaande uit lange doeken van 1 meter breed, die langs den geheelen omtrek aan de binnenzijde van den wand bevestigd worden.

1) Als 't U belijft njaka mantri, ouden jongen (?), grooten kleinen, buiten binnen, als 't U belijft maakt de plaats (kolan) van makam Réa' in orde, als 't U belijft, als 't U belijft, als 't U belijft!

2) Djinem is de algemeene naam voor de weefsels in de makam.

Wanneer ook dit gebeurd is, worden tusschen de beide lange zijden van de Oosthelft van het gebouw koorden gespannen, waarover drie (wanneer ik goed geteld heb tenminste) lange banen doek gelegd worden. Deze stellen de *lelangit* voor. Tenslotte plant men in elk der vier hoeken een soort wit vaantje, *tetoenggoel*, een smalle witte lap aan een stok, aan welks punt drie of vier afhangende kwasten bevestigd zijn.

Wanneer dit alles volbracht is, bidden allen langdurig. Daarna wordt ons een teeken gegeven om met de anderen weer naar buiten te gaan. Alleen de pemangkoe adat gama en de pemangkoe Loloan blijven binnen. Het is inmiddels vrijwel geheel donker geworden. Ik zie nu de waterkruik, de mand spijzen en de sirihschaal naar binnen verdwijnen. Nu wordt de steen binnen de klamboe gewasschen ³⁾, het eten en de sirih wordt daarbinnen gezet en „aangeboden”. Het is uiterst moeilijk tot de kern van deze heiligste handelingen door te dringen. Uit wat ik echter tot nu toe te zien en te hooren kreeg, heb ik geenszins den indruk gekregen, dat dit „aanbieden” althans voor den pemangkoe adat gama het aanbieden van een offer zou zijn aan eenigen geest of godheid anders dan Allah. Integendeel is mijn indruk — die uiteraard een zeer voorloopige indruk is en vatbaar voor wijziging — dat al deze handelingen worden beschouwd en gevoeld als handelingen in dienst van en voor den Almachtige, die zich in verschillende verschijningsvormen openbaart. Mystieke speculatie speelt hierin waarschijnlijk een rol, waarbij men het woord speculatie een niet al te gerationaliseerden inhoud geven mag. Mystieke lectuur is hier in ieder geval niet onbekend. Zoo bezit de pemangkoe adat gama een lontar-ge-

3) Opgemerkt zij in dit verband, dat een gewone doode steeds twee keer gewasschen wordt, nl. vlak na den dood en onmiddellijk voor de begrafenis, den tweeden keer binnen de klamboe, waar de doode ligt opgebaard.

schrift over Ki Noertjahja en Ki Noersada — hier voorgesteld als de stichters van waktoe lima en waktoe teloe — waarin den nabi's een plaats gegeven wordt als stem, oog, oor en dgl. van Allah ¹⁾).

Doch keeren wij terug tot de makam. Nadat de steen gebaad is, wordt de pandjang ilo, de doek, waarin de weefsels binnen de mand waren opgeborgen, als laatste baan van de lelangit over de koorden gehangen en de binnen de klamboe geplaatste spijzen, sirih en waterkruik worden weer buiten gebracht. De sirih — ik kan het door de duisternis echter niet duidelijk meer zien — wordt onder de pemangkoe's voor de deur van het heiligdom verdeeld en nu wordt eindelijk aan de wachtenden buiten verlof gegeven ook sirih te gebruiken of te rooken, wat al dien tijd verboden was. Vervolgens keert men in het donker huiswaarts, waar de mee teruggebrachte spijzen gegeven zullen worden aan de mannen van Loloan.

Er volgen nu eenige uren van verpoozing, doch om ongeveer half negen staat weer een optocht gereed. Allen zijn in ceremonieele kleeding; alleen hebben de vrouwen de djong, die nu niet meer gedragen wordt, verruild voor den hoofddoek. Men gaat nu rijst wassen in de K. Nina, een ceremonie, die ik den anderen dag nog eens zag gebeuren, maar toen bij daglicht. Achter den gewonen stoet van mannen komen de vrouwen, die wassen zullen, een vrouw van Loloan vooraan; dan volgen penjangka, penjon segah en pengoeban, daar achter des avonds 29, den anderen ochtend 23 vrouwen met rijstmanden op het hoofd, waarna de stoet weer op de gewone wijze gesloten wordt. In de eerste 12 rijstmanden (inclusief die van de penjon segah) zit beras, in

de volgende beras ketan. De rijst dient voor de groote slametans, die nu zullen worden opgediend voor de kiai's, die in de moskee de gebeden verrichten. Van deze vijf maaltijden zijn er drie met geitenvleesch en twee met karbouwen-vleesch. De rijst, die 's avonds gewaschen wordt, dient voor de eerste drie, die welke 's morgens wordt gewassen voor de beide laatste maaltijden. Het wassen wordt begonnen door een vrouw van Loloan (zuster van den pemangkoe), daarin door andere vrouwen bijgestaan, zoowel adellijke als niet adellijke. Het dragen geschiedt echter uitsluitend door njaka-vrouwen.

Het is een fantastisch gezicht dezen welgekleeden, ernstigen stoet bij nacht naar de kali te zien gaan, die daar door een vrij diep ravijn stroomt. Moeizaam gaat het omlaag bij het dansend licht der flikkerende flambouwen van droge palm-bladeren. De vrouwen nemen plaats op den smallen oever onder de overhangende rotsblokken. Intusschen maken njakamannen een soort dam van steenen in de kali, welke in een rechthoek gelegd worden. Daarop nemen de vrouwen plaats (zie foto 14), zes njaka-vrouwen op de steenen dwars op den stroom, de vrouw van Loloan het verst naar het midden van de kali, zes mantri-vrouwen dichter bij den oever in de lengterichting van den stroom, die hier van West naar Oost loopt. (Den anderen ochtend waren er maar tien waschsters, zes njaka en vier mantri). De vrouw van Loloan neemt het eerst plaats. Dan gaan achtereenvolgens zitten een vrouw van Plawangan, van Karangbadjo, van Roeak Bangkat, van Desa-anjar, van Soekadana. Aan de Zuidzijde zitten van Oost naar West mantri's van Karangsallah, Bajan Barat, Bajan timoe', Desa-anjar, Batoe-gerantoeng en Bajantimoe'. Het is mij niet bekend of dit een vaste volgorde is, doch ik vermoed van niet. Ze klopt al heel weinig met de normale volgorde in den stoet. Alleen schijnt het regel te

¹⁾ Dit geschrift verraaft een zekere mate van Sji'itischen invloed. Baginda Ali, Hasan, Hoesein en Fatimah genieten een eervolle plaats onder de profeten, van wie in het bijzonder Ibrahim geëerd wordt.

zijn, dat de njaka dwars op de richting van den stroom zitten en de mantri's dichter bij den oever.

Alvorens te beginnen legt de vrouw van Loloan op een steen, die rechts van haar even boven den waterspiegel uitsteekt, onder gebed *sigih* neer, dat is een klein pakje met nasi, sirih, pinang en één *kèpèng* in pisangblad gewikkeld, dat is dichtgebonden met zwart garen. Nu hurkt de pemomong aan den oever en roept drie maal achtereen : Sila' njaka mantri, agoeng alit, loear dalem . . . wij willen rijst wasschen voor de slametan alip, de slametan makam Réa'.

Dan wordt de rijstmand van de penjon segah, die met een deksel is gesloten, dat met een oemba' (ouderwetsche adatdoek) is vastgebonden, geopend en de vrouw van Loloan gebracht. Ook de andere vrouwen krijgen nu elk een rijstmand. De vrouw van Loloan laat het eerst haar mand te water en is met elke handeling de eerste, waarop de andere vrouwen volgen. Na een tijdje komt de pemomong de rijst inspecteeren, beginnende bij Loloan. Hij is streng; hier en daar geeft hij order tot doorwasschen, anderen helpt hij even wat vuil eruit halen. Dan worden de manden aan land gebracht en een nieuwe lading gebracht. Den derden keer krijgen alleen de njaka te wasschen. Dan zijn er nog slechts zes manden over.

Als alles afgelopen is volgt weer sila' door den pemomong, die permissie geeft om sirih te kauwen en keert men in processie huiswaarts. Men gaat dan echter niet geheel denzelfden weg. Halverwege kiest men een meer Zuidelijk loopend pad en komt zodoende de pedangan via het erf van het districts-hoofd aan de achterzijde binnen, terwijl men er aan de voorzijde via de bentjingham uitgegaan was. De eerstgewasschen rijst zal straks ook het eerst gekookt worden en dan in de balé belé' bewaard worden totdat alles afgelopen is. Alleen wordt van de den tweeden keer gewas-

schen rijst een deel gebruikt voor de vulling der groote antjaks (zie beneden).

Thuis heeft men intusschen niet stil gezeten. Terwijl wij waren rijst wasschen in de K. Nina, is de pemangkoe adat gama weer naar de makam geweest, door slechts enkele mannen vergezeld, om deze aan te vegen, waarvoor men het woord *ngosap* gebruikt, aangezien dit gebeurt met een oesap, zooals de vrouwen die, tot een djong gevouwen, op het hoofd dragen. De hiervoor gebruikte oesaps zijn evenwel van ouden datum. Van deze plechtigheid hoorde ik eerst veel later. Uit wat ik sedert gezien en gehoord heb, valt echter wel te reconstrueeren wat hier geschied is. Voorop is de pemangkoe gegaan, daarachter een sirihdrager met gereed gemaakte *sèmbé'*, daarachter een aantal mannen, waarvan één met een kalebas met water. Bij de makam Réa' gekomen hebben zij enkele bladeren geplukt van één der daar staande seropanboomen om de *sèmbé'* in te wikkelen. Daarna zijn zij na voetwassing en gebed één voor één naar binnen gegaan en hebben de makam met hun oesaps, die zij over den schouder met zich hebben gebracht, geveegd. Vervolgens zijn de mannen teruggekeerd en heeft de pemangkoe de *sèmbé'* en de waterkalebas onder de klamboe gezet, waar hij lang gebeden heeft. Daarna is ook hij naar buiten gekomen.

Vervolgens zijn twee der volgelingen de makam van Bajan Barat binnen gegaan (echter zonder voetwassing) die zij ook hebben geveegd en waar zij *sèmbé'* gezet hebben (uiteraard niet onder een klamboe; die vindt men alleen in makam Réa'). Daarna heeft de pemangkoe na voetwassing de makam Titi bezocht, twee mannen zijn naar de makam van Desa-anjar gegaan en eenige anderen naar de makam van Sesait. De makam van Karangsalah is niet bezocht. Vervolgens is men den heuvel weer afgedaald en heeft de pemangkoe zelf *sèmbé'* gelegd in de makam Soeng-

soenan (de derde en laatste makam, die hij alleen na voetwassching betreedt) terwijl eenige anderen naar de makam van Soekadana zijn geweest. Water wordt alleen gezet in de makam Réa'. Dit water en de sèmbé' daar en in de zes overige makams zullen 's anderen daags door den penghoeloe met gebed weggehaald worden.

Bij een andere gelegenheid was ik getuige van zulk een plechtigheid. De penghoeloe is alsdan vergezeld van een aantal kiai's. Hij gaat met den ketib de makam Réa' binnen, na van den vertegenwoordiger van den pemangkoe *batoen doepa* ontvangen te hebben (244 kèpèng, gelegd op een blad met een kom gloeiende kool en wierook). Dan gaat hij naar binnen en bidt daar, met welk gebed de kiai's buiten instemmen. Wanneer hij buiten komt brengt hij de waterkalebas en de sèmbé' (die in een oesap gewikkeld is neergelegd) mee. Deze geeft hij den vertegenwoordiger van den pemangkoe. Daarna begeeft zich de penghoeloe naar makam Titi, terwijl de ketib, van slechts één persoon, die buiten zitten blijft, vergezeld, bidt in de makam van Bajan Barat. Zoodra deze daar klaar is, volgt in de makam Titi een soortgelijke plechtigheid als in makam Réa'. Ook hier stemmen de kiai's in met het gebed van den penghoeloe en den ketib binnen en houdt ook het publiek de handen gevouwen. Daarna verdeelt zich de groep. De ketib zal naar de makam van Désa-anjar, de penghoeloe naar die van Sesait gaan en later, van den heuvel afgedaald, de ketib naar de makam van Soekadana en de penghoeloe naar de makam Soengsoenan. De kiai's echter gaan niet mee naar laatstgenoemde plaatsen, terwijl zij op den heuvel alleen meebidden voor makam Réa' en makam Titi. Echter worden de penghoeloe en de ketib overal gevolgd door een afgezant van den pemangkoe, die telkens

batoen doepa geeft ¹⁾ en zittende voor den ingang van de makam, de sèmbé' in ontvangst neemt.

Dit bidden op de makams door den penghoeloe noemt men *mas do'a* en het moet gevolgd worden door den salat, den sembahjang lohor. Bij een latere gelegenheid woonde ik die bij. Ze werd toen gehouden om 5 uur des namiddags en bestond niet, zooals de Sjâfi'ietische wet dat voorschrijft, uit vier maar uit vijf rak'ahs.

Wij zijn echter op de gebeurtenissen ver vooruit gelopen. Terstond na de terugkomst van den pemangkoe van zijn tocht naar de makams zijn in de bengtjah door den penghoeloe ten Noorden van de vierde baroega' acht geiten geslacht. Daarna snijdt men de koppen eraf en zoowel lichamen als koppen worden een tijdje in een groot vuur gelegd, dat ten Noorden van de baroega' empa' is ontstoken. Daarna worden ze uit het vuur gehaald en op de baroega' empa' gelegd. De inan djangan neemt daar nu plaats. Naast hem staat een schotel met beras benang, gereed gemaakt door R. Kerbasari, den pemangkoe belé'. Deze bestaat uit beras, 44 kèpèng (in werkelijkheid zijn het er minder, doch aangezien R. Kerba er nu eenmaal niet meer bij de hand had, wordt daar niet op gelet) sirih, pinang en kapoer en is in zijn geheel bestemd voor den inan djangan (die deze vermoedelijk met zijn mede-officiant deelt). De inan djangan neemt nu in de vingers van de rechterhand wat rijst en drukt die tegen de buik van de geit, terwijl hij bidt. Dan strooit hij de rijst uit over het dier voor hem, waarop hij de nog resteerende korrels over de andere dieren uitwerpt. Nu kan het snijden beginnen, waarin hij ijverig wordt bijgestaan door den anderen inan djangan en de mannen hunner dorpen Semokan en Sembagé', alsmede door lieden van Karangbadjo en Senaroe.

¹⁾ Ik heb eenige reden om te vermoeden, dat die niet overal 244 kèpèng bedraagt. Dit moet echter nog nader onderzocht worden.

Het vleesch wordt vervolgens gekookt in 8 of 9 petroleum-blikken, die ten Oosten van de baroega' empa' op een rij staan. De geiten worden niet gevild; daarom heeft men ze juist in het vuur gelegd. De bedrijvigheid is nu overal zeer groot. In de baroega' malang wordt *ragi* gemaakt (fijngenhakt vleesch met uien). In de vierde baroega' is men eindeloos bezig met het raspen van klapper. In de baroega' agoeng vergaderen enkele pemangkoe's.

Het grootst is de bedrijvigheid in de keuken, waar de gewasschen rijst is binnengebracht, juist nadat men klaar was met het slachten der geiten. Deze moet nu gekookt worden, waarbij men onder in de kookpotten stervormige roostertjes van kunstig gevlochten klapperblad, zgn. *sapah* legt, welke door de vrouwen gemaakt zijn. Daar heerschen nu strenge wetten. In de pedangan-ruimte mag van nu aan totdat het feest is afgelopen niemand, die er niets te maken heeft, meer binnentreden zonder verlof van den pemangkoe van Loloan. Deze regeling geldt niet alleen voor de njaka's, zij is bindende wet ook en in het bijzonder voor de mantri's, die uiteraard meer vrijmoedigheid hebben hier in en uit te loopen dan de mindere man. De radèn, die het gebod overtreedt, wordt oogenblikkelijk aan het pikoelen van water en brandhout gezet en de dènda, die zoo onvoorzichtig is hier ongenood binnen te komen, zit zonder verwijl in de pedangan. Doch de mantri's passen wel op, want er wordt op hen geloerd en er is geen genade bij de lieden van Loloan, die het toch al zoo druk hebben, dat zij Karangbadjo om hulp hebben gevraagd. Overigens een heel normaal ding en een verzoek, dat nooit geweigerd wordt. In de keuken zelf voert de inan pedangan het bevel. De eigenlijke officiante is echter ziek en nu moet haar zoon haar vervangen, die in zijn werk wordt bijgestaan door de moeder van den pemomong, een oude vrouw, die het werk verstaat.

Al deze arbeid geldt in hoofdzaak de kiai's. Deze hebben aan geen der plechtigheden, welke tot nu toe hebben plaats gehad, deelgenomen en hebben zich nergens bij vertoond. Toch is hun functie geenszins een onbelangrijke. Zij zijn van overal gekomen, van Sesait tot Belanting toe. Er zijn er, den penghoeloe meegerekend, niet minder dan 57 en de pemangkoe adat gama verzekert mij eenige malen, dat dit aantal zeer groot is en dat zulks een heel gelukkige omstandigheid is. Het minimum is 44 en het is zeer voortreffelijk daar boven te zijn.

De taak der kiai's is geen geringe. Zij moeten, wanneer alles op tijd verloopt, voor middernacht in de moskee zijn. Alsdan wordt hun de *slametan boeka' Kor'an* gebracht. Deze bestaat uit nasi met in kommen verschillende soorten soep met en van geitenvleesch. Nadat de pemomong onder overreiking van batoen doepa het doel van zijn komst uiteen gezet heeft, volgt het gebed. Daarop wordt gegeten en na het eten volgt het openen van den Kor'an en begint het Kor'an-reciet, dat tot den ochtend voortduurt. Na eenige uren wordt wederom een maaltijd gebracht, de *sedekah kiai-kiai*, bestaande uit *pesèd* (kleefrijst met goela mèrah en santen). Wederom zet de pemomong het doel van zijn komst uiteen, waarna men overgaat tot den maaltijd, die gevolgd wordt door de *do'a slamet*. Daarna vervolgen de kiai's het Kor'an-reciet tot tegen den dageraad de *slametan malèkat* (malèkat beteekent hier afgestorvenen) wordt gebracht. Deze bestaat weer uit nasi met verschillende soorten djangan en ragi. De maaltijd wordt besloten met de *do'a malèkat* voor de afgestorvenen, waarna de kiai's eenigen tijd rust krijgen. Van belang is, dat geen salat verricht wordt. Dat gebeurt eerst na de mas do'a. Dan moet hun den vierden maaltijd worden aangeboden, de *priapan lohor*, terwijl het *tilawat* geheeten slot-

maal tegen den avond (dus Vrijdagavond) volgen moet.

Men is echter met alles te laat, vermoedelijk regel op zulk een feest. Er is in ieder geval niemand, die er zich over opwindt. Wanneer ik Vrijdagochtend om ongeveer vier uur nog eens een kijkje neem, is de slametan boeka' Kor'an nog steeds niet onderweg. Wel is men druk bezig met doelangs (grootte houten schalen op hoogen voet), borden en sajoerkommen. Onder de laatste zie ik er zeer vele, die van oud Chineesch porcelein zijn; hoe oud kan ik echter niet schatten wegens volstrekte ondeskundigheid. Het zal zeker nog tot vijf uur duren, voor men deze slametan de deur uit heeft.

Het verbaast me dan ook niet weinig, wanneer ik 's morgens om half zeven opstaande, de sedekah kiai² reeds voorbij zie dragen. Voorop gaat de pemomong met een sirihschaal in de hand, gevolgd door 31 mannen met doelangs, welke door een rond, spits toeloopend deksel zijn bedekt, op het hoofd en daartusschen ettelijke mannen met in elke hand een waterkruik. Het zijn allen njaka, mannen van Loloan, geholpen door zoo veel lieden van elders als noodig is om het aantal vol te maken, waarschijnlijk meest mannen van Karangbadjo, die in alles de helpende hand bieden. Het aantal van 31 doelangs is nauwkeurig uitgerekend. Er zijn 57 kiai's (of santri's zooals men tijdens het feest gaarne zegt). Daaronder zijn twee ambtsdragers (penghoeloe en ketib) en drie mantri's (dus radens). Deze vijf personen krijgen elk voor zich één doelang met spijzen voorgezet. De overige kiai's moeten het doen met elke twee man één doelang. Bij alle drie deze slametans worden dan ook 31 doelangs gebracht. Dat het bij de vierde en vijfde anders gaat, heeft zijn bijzondere reden.

Ik sluit me inmiddels aan bij den stoet. Aan den voet van den heuvel gekomen, hoor ik reeds het gedreun van het Kor'an-reciet. Binnen de moskee zitten

de kiai's in twee rijen tegenover elkander langs Noorder- en Zuiderwand geschaard. Langs den Westwand zitten, voor de mihrab, de penghoeloe met rechts van zich den ketib en verder enkele andere kiai's. Links van den penghoeloe, voorbij de mimbar, zitten de drie radens. Nadat de pemomong met vele sila's het doel van zijn komst uiteengezet heeft, deelt de penghoeloe den kiai's mee, wat er aan de hand is en geeft vervolgens verlof eerst tot drinken, dan tot eten, dat met veel gesmak genuttigd en met gebed besloten wordt. Daarna wenschen penghoeloe en pemomong elkander salam alaikoem, welk voorbeeld door velen gevolgd wordt en waarbij ook de ketib en de drie mantri-kiai's niet vergeten worden. Dit is een vaste gewoonte na iedere slametan. De doelangs en kruiken worden nu weggenomen en de pemomong met de zijnen keert weer in optocht terug, terwijl de kiai's hun reciet hervatten.

Wanneer men zulk een heilmaaltijd in de moskee bijwoont, gelijk ik na dien nog ettelijke malen heb gedaan — één keer ook met sembahjang door de kiai's — treft de houding van de brenghers van het eten. Zij zijn hier gast en in zekeren zin even vreemd als ik. Toch heffen zij bij het gebed op tijd de handen en weten precies wanneer zij amin moeten zeggen en wanneer niet. De moskee echter is het domein van de kiai's. Wanneer er gesembahjangd wordt, zal geen der gasten daaraan meedoen. Zij blijven rustig in het midden tusschen de vier hoofdstijlen zitten en wanneer men hen, in hun fraaie bruine dodot en roode sarong zoo ziet en men kijkt dan naar de witgejaste kiai's (wanneer men dat tusschen-ding tusschen jas en overhemd een jas mag noemen) komt onwillekeurig de gedachte op aan de Javaansche tegenstelling tusschen kaoem poetih en kaoem abang, die men hier in levenden lijve voor zich ziet.

Volgen wij echter voor dit maal de kaoem abang om eerst bij den vierden

maaltijd, de priapan¹⁾ lohor, weer naar de moskee terug te keeren, waar wij de kiai's laten, die tot ongeveer twaalf uur in den middag hun reciet hebben moeten voortzetten in afwachting van de slametan malèkat.

Om een uur of acht in den morgen begeeft de pemomong zich naar het weefhuis en vertelt met het gebruikelijke sila' aan de aanwezigen, dat dit afgebroken en in de ten Oosten van Bajan stroomende kali geworpen moet worden. Deze kali draagt den toepasselijken naam Koko' Penemponan Waroeng (rivier van het wegwerpen van de waroeng). Helpers zijn hierbij mannen van alle kampongs; ook de mantri's mogen meedoen. De tocht strekt zich niet ver uit en van den kant werpt men met krachtigen armzwaai de bamboe's en stukken lalang dak in het vrij diepe ravijn. Daar beneden in de kali zal de bamboe in toena (paling) en de alang-alang in oedang veranderen, zoodra zij door het water worden meegesleurd. Althans zal het aantal dier visschen hierdoor toenemen. Een overeenkomstig geloof heerscht ten aanzien van de in het Westen in de K. Soerèn²⁾ weggeworpen toendjang langit en weefsels uit de makam.

Tegelijkertijd met het weefhuis worden ook de wanden van de balèn priwa' weggenomen, die nu niet meer noodig zijn. Ook de kleine balé van de inan benang in het voorgalerijtje wordt afgebroken. De restanten worden echter niet weggegooid. De pajoeng wordt in de keuken gezet.

Nadat het breken afgeloopen is, worden uit de balé belé' twee sirihshotels gebracht naar de plaats, waar de waroeng gestaan heeft. Men gebruikt sirih, waarna de shotels, op elk waarvan een oude oesap ligt, in de baroega' agoeng (aan den Zuidkant) gezet worden.

1) priapan is maaltijd.

2) Zou deze wellicht zijn naam ontleenen aan het hout, waarvan de makam gebouwd is?

Ook de pajoeng uit de waroeng wordt hierheen overgebracht en aan den Zuid-oostelijken stijl van de baroega' agoeng vastgebonden (geopend).

Deze ochtend heeft intusschen nog meer herinneringen aan vischvangst, dan het wegwerpen van het weefhuis in de Koko' Penemponan Waroeng alleen. Aan den ingang van de betjingah zitten een paar mannen met een stuk boetgaren, dat ze, telkens als iemand uit de bentjingah komt, omhoog trekken, zoodat hij er met zijn been tegen stoot. Dit garen zal later gebruikt worden om er een net van te maken en men gelooft, dat deze handeling — waardoor de menschen als het ware gevangen worden — een goede vischvangst bevorderen zal. Wanneer ik wat later met den stoet, die rijst gaat wasschen, langs den viersprong kom, zitten aan de Noordzijde midden op den weg met het gezicht naar het Noorden drie mannen op den grond, bezig een nieuw vischnet op te zetten. Ook bij den doorgang van de bentjingah naar het pedangan-erf trof ik later op den dag een paar jongelui aan, bezig met het opzetten van een vischnet. Bij al deze bewerkingen gaat het kennelijk om het eerste begin.

Wanneer om een uur of tien de stoet vertrekt, die in de K. Nina rijst zal wasschen, is ook het laatste uur van den karbouw geslagen³⁾, die door Ama' Roebi, toa' loka' van het onder Karangbadjo ressorteerende Tèrès Genit, wordt binnengeleid en vastgebonden aan een daartoe ten Noorden van de vierde baroega' in den grond geslagen paal. Dan is het de beurt van den pemangkoe kombatjang om het dier met zijn helpers te binden en te vloeren. Wanneer dit eindelijk is geschied, begint een toa' loka' van Roeak Bangket met een breekijzer een kuil te graven, waarboven de hals van het dier moet komen te liggen en waarin

3) Het slachten gebeurt steeds tegelijk met het rijst wasschen.

het bloed zal worden opgevangen. Eerst legt hij echter een hand op den grond en bidt. Na een tijdje wordt hij door een willekeurigen jongen man (i.c. een zoon van pemangkoe Ama' Soedialam van Karangbadjo) afgelost, die het werk met een patjol voltooit. De karbouw wordt nu met den kop boven den kuil gesjord en door den neusring wordt een lange bamboe gestoken, die tusschen de hoorns vastgebonden wordt. Het dier is nu volkomen machteloos en de penghoeloe kan zijn werk beginnen.

Deze is al wat eerder gekomen en heeft in de baroega' agoeng, gezeten onder de geopende poestaka Joesoep, die op een plankje op den Zuider bovenbalk ligt (men wees mij daar speciaal op) zijn beurt afgewacht. Na zijn jas uitgetrokken en die met de mouwen samengeknoot om den hals gehangen te hebben, wast hij zich gelaat, handen en voeten en spoelt hij den mond. Achter den karbouw staande, spreekt hij een gebed uit en snijdt dan het dier den hals half af, terwijl een ander met een bos blaren het opspuiten van het bloed tegenhoudt. Na zich de handen gewasschen te hebben, snijdt hij nog een kip den kop af. Dit gebeurt altijd bij het slachten van vee; ik zag het ook bij een andere gelegenheid na het slachten van geiten.

Terwijl de karbouw leegbloedt, worden de bebloede bladeren door verschillende personen weggehaald. Bij het planten van padi op de sawah worden deze in den inlaat van het water gelegd. Ook gebruikt men dit bloed (één man haalt zelfs een heel kokertje) om het, opgelost in water, op zieke padi of sirihbladeren te sprenkelen. Bij elke karbouwen-slacht is dit gewoonte. Geitenbloed is daarvoor niet bruikbaar.

Nu is het weer de beurt van den inan djangan, die dicht bij den kop van het doode dier beras benang neerzet, terwijl men overal rond den karbouw pisangbladeren neerlegt. Daarna gaat de inan dja-

ngan bij den kop zitten en bidt. Hij neemt een handjevol beras in de hand, welke hij tegen den kop houdt en bidt weer. Dan strooit hij die hand met rijst in drie keeren uit, telkens beginnende bij den kop (waar de meeste rijst terecht komt) en vervolgens eenige korrels met een zwaai over de rest van het lichaam spreidend. Vervolgens staat hij op, bidt eerst staande en dan zittende achter het midden van den rug van het dier. Nog steeds biddend legt hij het mes tegen den rug van den karbouw met de punt naar den kop. Dan houdt hij met bidden op en maakt een sneetje in het midden van den rug in de lengterichting van de wervelkolom.

Vervolgens zet hij zich aan de buikzijde van den karbouw en, terwijl hij bidt, grijpt hij den penis van het (overigens gecastreerde) dier, waarna hij een smal ringetje van de voorhuid afsnijdt, dat onder den buik van het dier weg-gemoffeld wordt. Daarop geeft hij dicht bij de schaamdeelen ook een sneetje overlans in de buikhuid. Het villen kan nu beginnen, want aan rug- en buikzijde is nu een opening gemaakt. Men doet dit vakkundig van de rugzijde beginnend, terwijl het dier tegelijk in stukken gesneden wordt, die op de baroega' empa' verder verwerkt worden. Alleen de huid, de kop en het staartstuk komen daar niet. Den kop en de huid krijgt de pemangkoe belé' en het staartstuk wordt verdeeld tusschen pemomong en penghoeloe.

Hoewel de hierboven beschreven circumcisie van den karbouw aan een besnijdenis doet denken, wilde men zulks niet toegeven. Integendeel werd staande gehouden, dat ik het bepaald verkeerd gezien moest hebben, daar alleen een opening in de buikhuid gemaakt werd als begin van het villen. Ik heb echter sedert wel meer van die ontkenissen meegemaakt en weet, welke waarde daaraan te hechten. Het is mogelijk, dat deze handeling hier niet had mogen plaats

vinden, omdat deze alleen bij het slachten van karbouwen voor de Alip loeir gama behoort, doch het is ook mogelijk, dat hier eenig verband met sexueele zaken bestaat, dat men mij wilde verbergen.

Men krijgt het inmiddels steeds drukker. Ieder werkt met groote opgewektheid mee. Als eindelijk om ongeveer twaalf uur in den middag de slametan malèkat de deur uit is, is men reeds volop bezig met de voorbereidingen voor priapan lohor en tilawat. In de pedaleman zijn de vrouwen bezig met het maken van *kelepon* (ronde balletjes van rijstemeel met wat goela mérah, ongeveer 3 cM. in doorsnee) en andere gerechten welke straks noodig zullen zijn voor de tilawat, zooals *soerambi*, meel van witte ketan en beras, dat gekookt zal worden. In de pedangan gaat het koken steeds door — er zijn bovendien heel wat gasten, die op tijd eten moeten krijgen — en in de bentjingah werkt men thans op alle vier baroega's. De baroega' agoeng, waar de open pajoeng nog steeds aan den Zuidooster stijl is vastgebonden, is nu ook in gebruik genomen, nl. voor het maken van *antjak*, een soort bakjes van bamboe, waarop de slametan tilawat zal worden opgediend. Deze mogen echter alleen door mantri's gemaakt worden. Er zijn twee soorten antjak. De eerste zijn heel eenvoudige vierkante ramen van ongeveer 30 cm. in het vierkant, die door twee maal twee bamboe latjes in negen vierkantjes zijn verdeeld. Van deze kleine antjaks moeten er niet minder dan 244 gemaakt worden. Voorts worden twee groote antjaks (*antjak ka-goengan*) gemaakt. Deze zijn grooter, ongeveer een halve meter in het vierkant met een opstaanden rand en elk bevestigd midden op twee lange bamboelatten, die als draaglatten dienst zullen doen. Elk dier beide antjaks staat dus midden op een soort kleine draagbaar gemonteerd. Het bamboelatwerk aan de onderzijde verdeelt deze bakken

in 25 vierkantjes. Eén van die bakken is voor den penghoeloe, de andere is voor den pemangkoe loeir gama. Beide antjaks staan opgesteld in de Zuidhelft van de baroega' agoeng, die voor den penghoeloe ten Zuiden van die voor den pemangkoe Bajan Barat. De eerste wordt gemaakt door Raden Soeriawalip van Timoe' orong, de tweede door Raden Indrabaja van Batoegerantoeng, een man, die onder den klian van Bajan Barat staat. Zij maken ook de *tèkot* voor hun antjak, bakjes van pisangblad, van welke er twee aan weerskanten voorzien worden van $\pm$ 8 cm. lange spitsen van uitgesneden pisangblad. Deze worden zoo geplaatst, dat de spitsen naar buiten steken (dus loodrecht op de lengterichting van de draagbaar). Daarmede is een klein grapje verbonden (zoo stelde men het tenminste voor). Wanneer die antjak voor den persoon, voor wien ze bestemd is, wordt neergezet, steken die punten in zijn richting. Hij mag nu niets uit den bak nemen over die punten heen, aangezien dat ziekte zou kunnen veroorzaken en hij moet dus steeds een wat ingewikkelde armbeweging maken. Het geloof hierin is echter niet sterk en het viel mij later op, dat de penghoeloe er zich bij het eten bitter weinig van aantrok.

Intusschen maakt men op de vierde baroega' een speciaal soort saté, *saté antjak*, die alleen voor deze gelegenheid zoo gemaakt schijnt te worden. Daartoe neemt men dunne, holle bamboe pijpjes, die aan het uiteinde in vier spitsen uitgesneden worden, die een weinig worden uitgebogen. Die steekt men in een brei van fijngehakt vleesch en kruiden, welke de grondstof vormt, zoodat in en rond het uiteinde een flinke dot daarvan komt te zitten, waarna de mannen de saté op een zacht vuurtje roosteren.

Wanneer om tien uur in den avond eindelijk de stoet met de priapan lohor vertrekt, is men in de baroega' agoeng nog steeds doende. In plaats van 31

doelangs worden er dezen keer slechts 24 gebracht. Er zijn nl. 4 doelangs naar het huis van den penghoeloe en 3 naar dat van den ketib gebracht, de speciale belooning, die, behalve de batoen doepa, verschuldigd is voor het mas do'a in de zeven makams, voor elke makam één doelang. In de moskee wacht mij echter een teleurstelling: de sembahjang lohor heeft men reeds verricht. Klaarblijkelijk wil men, hoewel het met de tijden in Bajan zoo nauw niet genomen wordt, deze toch niet bij nacht verrichten. Het verloop van den dienst heeft ook overigens niets verrassends.

Als wij eindelijk in de bentjingah terugkeeren, treffen wij twee groepen van meest jonge lieden aan, die tegenover elkander zittend een wedstrijd in het geven en oplossen van raadsels zijn begonnen om den tijd wat te bekorten. Telkens wordt door de eene groep een raadsel aan de andere opgegeven. Men mag echter vrij uitvoerig vragen stellen omtrent de bedoeling. Kan men het niet raden dan erkent men verloren te hebben. Raadt men het, dan is de andere partij in het nadeel. Er worden echter geen punten geteld. Alles verloopt met groote vroolijkheid. Over den wand van de pedaleman kijken vele vrouwen nieuwsgierig toe.

Intusschen zijn eindelijk de antjaks gereed gekomen en daarmee komt een einde aan den raadselwedstrijd. De helft der antjaks wordt in de pedaleman gebracht en daar op de belé aan den Noordkant gezet. Nu begint een enorme drukte. Ook in de balé belé' is men druk in de weer met het snijden en gereed maken van de djadjan voor dezen laatsten heilmaaltijd, hetgeen onder leiding van de vrouw en de zuster van den pemangkoe belé' gebeurt. Uit de pedangan begeeft zich een kleine optocht naar de baroega' agoeng. De mand met de dien dag het eerst gewasschen rijst, die nu gekookt is, wordt gebracht door den penjon segah ¹⁾, voorafgegaan door den pe-

momong, die een sirihschaal draagt en gevolgd door den pengoeban met geopende pajoeng en, als altijd, met een kris op den rug.

Uit deze mand worden eerst de groote antjaks gevuld. De antjak kagoengan voor den penghoeloe krijgt 12 scheppen, die voor Bajan Barat mogelijk ook, doch ik heb daar niet speciaal naar geïnformeerd. De rest van de rijst wordt opgedeeld onder de kleine antjaks, waarvoor nu ook andere rijstmanden uit de keuken worden gebracht, terwijl de penjon segah weer terugkeert. De pengoeban heeft echter met geopende pajoeng plaats genomen op de baroega' agoeng waar hij tegenover de beide groote antjaks zit met den rug naar het Oosten. Tegenover hem gaan twee pemangkoe's zitten, de pemangkoe Loloan om de antjak voor den penghoeloe te vullen en die van Loko' Geta' ter vulling van de antjak voor Bajan Barat; waarbij laatstgenoemde pemangkoe volgens mijn aantekeningen ook weer een kris droeg. Toen ik hier later navraag naar deed, was men echter zeer verward, ontkende zelfs, dat Loko' Geta' er geweest zou zijn. Nog later weer werd mij verteld, dat Loloan, bijgestaan door Roeak Bangket, de antjak voor den penghoeloe en Karangbadjo met Loko' Geta' die voor Bajan Barat vullen moet. Dit laatste is mogelijk juist.

De vulling der beide groote antjaks bestaat, behalve uit rijst in het midden, uit resp. 12 en 9 tèkots gevuld met 1° boeng manis, een vleeschgerecht (resp. twee en één tèkot), 2° zout, 3° saté, 4° elk twee tèkots djangan kela' pedis (een vleeschgerecht), 5° elk twee tèkots ragi (toespijs van vleesch, uien en kruiden), 6° manoek sajoer van kippenvleesch (de penghoeloe twee, de andere één tèkot) en 7° manoek ngoerap, kippenvleesch met santen (resp. twee en één tèkot). Bovendien krijgt elke

1) Dit maal een man, daar zijn moeder ziek is geworden, vermoedelijk een aanduiding, dat haar periode is begonnen.

antjak nog een pakje *djodjor*, fakkeltjes van een halve meter lengte, omwonden met door elkander gestampte *djarak*-pitten en kapok.

De vulling der kleine antjaks, die naast elkander op de vierde *baroega'* en de *baroega'* agoeng zijn neergezet, is niet aan speciale personen opgedragen. Deze worden gevuld met boeng manis, zout, saté, *djangan kela'* pedis, *ragi*, *manoek*, *manoek ngoerap*, *djodjor* en *leloekon*, een pakje met sirih-benoodigdheden. Dit laatste wordt aan de groote antjaks niet toegevoegd omdat de personen, voor wie deze bestemd zijn, afzonderlijk sirih zal worden voorgezet. Voorts bevatten de kleine antjaks, zooals reeds vermeld, rijst. Alles wordt met *pisangblad* van onder en boven zorgvuldig afgesloten, ook de groote antjaks, bij welke de *pengoeban* geduldig waken blijft.

Intusschen vullen de vrouwen in de *pedaleman* de andere helft der kleine antjaks met *wadjik*, *dodol*, *pangan poeté'*, *pangan abang*, *kelepon*, *goela kelapa*, *pesèd* en *soerambi*. Van het laatste gerecht schijnt een klein tekort te bestaan, want in enkele antjaks blijkt het niet aanwezig te zijn. Ook deze antjaks worden met *pisangblad* gesloten.

Wanneer alles gereed is, worden de antjaks uit de *pedaleman* door de mannen naar de *bentjingah* gebracht, waar ze in paren vereenigd zullen worden. Men noemt dit *kawin* en de bedoeling is onmiskenbaar, want de in de *baroega's* gereed staande kleine antjaks worden opgelicht om die uit de *pedaleman*, welke door de vrouwen bereid zijn, er onder te schuiven. Toch zei men mij naderhand weer, dat dit niet waar was en, waar de menschen het zooals ik zag gebeuren gedaan hadden, dit een vergissing geweest was. Men vergist zich echter niet op zoo omslachtige wijze. De antjak kagoengan krijgen nu ook zulk een kleine antjak uit de *pedaleman*, die echter bovenop gezet wordt. Dan worden ze gesloten met het ronde, spits

toeloopende deksel, *tembola'*, dat men ook gebruikt om de doelangs mee af te sluiten. De *tembola'* wordt met een *oemba'* stevig op de antjak vastgebonden. Zulk een deksel krijgen evenwel alleen de antjak kagoengan.

Nu kan de stoet worden opgesteld. Voorop de *pemomong* met *batoen doepa'*. Het getal *kèpèngs* is grooter dan gewoonlijk; ik meen waar te nemen dat het een *tali* (1000) is. Achter hem komen de *pemangkoe's* van *Loloan* en en *Roeak Bangket*, beiden als *pinangdrager* (de *pemangkoe belé'* gaat zelf niet mee; dat doet hij nimmer). Daarachter komen twee *mantri's* van *Bajan Timoe'*, die de antjak kagoengan voor den *penghoeloe* op de schouders dragen, gevolgd door twee *mantri's* van *Bajan Barat* met de voor hun *pemangkoe* bestemde antjak kagoengan. Daar achter volgen mannen van *Loloan* elk met één stel antjaks in de hand, afgewisseld door *waterdragers* met elk twee kruiken. Meer naar achter loopen mannen van alle groepen. Aangezien er behalve de *penghoeloe* nog 56 andere *kiai's* zijn, is het aantal beschikbare mannen zelfs niet toereikend (het schijnen weer allen *njaka* te moeten zijn, behalve dan de *dragers* der antjak kagoengan) zoodat de laatsten meerdere stellen kleine antjaks met zich moeten voeren. Er moeten bovendien ook nog *fakkeldragers* zijn.

Het loopt tegen vier uur in den nacht voor zich de stoet in beweging zet. In de *moskee* is de opstelling dezelfde als andere keeren, met één uitzondering. Direct aan de Noordzijde van de *mimbar* zit nu een vertegenwoordiger van den *radèn-pemangkoe Barat orong*. Naast hem zitten de drie *radèn-kiai's*. Nadat de antjak kagoengan zijn neergezet voor den *penghoeloe* en den vertegenwoordiger van *Barat orong* en ook de andere *kiai's* elk hun antjaks gekregen hebben, worden de gewone toespraken gehouden, waarop de *penghoeloe* met de *kiai's* de *do'a roah* voor de afgestorvenen bidt en vervolgens

permissie geeft tot drinken, dan tot eten uit de antjak, die door de mannen is bereid en tenslotte tot het gebruik van de door de vrouwen gereedgemaakte antjak. Hierop volgt de do'a slamet. Dit gaat echter anders dan gewoonlijk. Eerst bidt de penghoeloe, dan de ketib, dan nog tal van andere kiai's aan alle kanten en hoeken van het gebouw, om beurten de één na den ander. Er zijn vele Arabische gebeden bij, maar ook die in het Sasaksch of Javaansch zijn gesteld en waarbij o.m. de duivelen worden uitgenoodigd naar de Segara Anak (het groene meer) te wijken.

Als alles afgelopen is, wordt sirih genuttigd en daarna over en weer salam alaikoem gewenscht, dat haast geen einde neemt. Het valt mij op, dat de stemming tijdens deze laatste plechtigheid luidruchtiger is dan tevoren. Reeds bij den tocht naar de moskee viel dat op. De spanning heeft al 'zoolang geduurd, dat het tijd wordt, dat er een einde aan komt. Ook de terugkeer is minder ceremonieel dan anders. Alleen de schalen van batoen doepa en sirih en de waterkruiken behoeven mee teruggenomen te worden.

Hierna is eindelijk de tijd aangebroken voor den slotmaaltijd. Eerst worden de overgeschoten antjak rondgedeeld onder de toa' loka' en de mantri's. Als eindelijk de maaltijd kan worden opgediend is het reeds Zaterdagochtend half zeven. Er wordt gegeten in de baroega' agoeng, de baroega' malang en de vierde baroega'. In de baroega' agoeng nemen de pemangkoe's plaats, ook penghoeloe en ketib. In de andere baroega's gasten, die van verre gekomen zijn. Aan de Zuidzijde van de baroega' malang zie ik nog twee radèn zitten, de anderen zijn njaka. Ik verzuimde erop te letten hoe men begon, doch vermoedelijk zal de *pemomong dalem*, een radèn van Bajan Timoe', die altijd binnen pedaleman en bentjingah het woord moet voeren ¹⁾, zich bij de ba-

roega' agoeng opgesteld hebben en den penghoeloe en de pemangkoe's hebben uitgenoodigd toe te tasten. De pemangkoe belé' eet hier niet mee, evenmin als de pemangkoe van Loloan. Die eten eerst later.

Na dezen maaltijd wenschen de deelnemers elkander salam alaikoem en blijven verder zitten wachten, totdat alles afgelopen zal zijn. Er wordt nog twee keer eten opgediend, doch nu op matten op den grond in de bentjingah in de middenruimte. Een lange rij van doelangs wordt daar neergezet, die aan het einde ombuigt tot ten Noorden van de baroega' empa'. Daarbij zitten de mantri's aan het Zuideinde, de njaka naar het Noorden.

Ook de vrouwen, voor zoover die nog niet gegeten hebben, eten thans binnen de pedaleman op de balé aan de Noordzijde. Ook hier valt eenige scheiding op te merken tusschen njaka en mantri's, doch een vaste regel in de opstelling ontbreekt. Tenslotte eet ook de pemangkoe belé' daar met het districtshoofd, het districtshoofd van Tandjoeng, dat hier als gast aanwezig is en schrijver dezes. Nadat ook wij elkander salam alaikoem gewenscht hebben, gaat de pemangkoe adat gama naar de bentjingah. Daar is het eten thans afgelopen en hij bestijgt de baroega' agoeng. Hier is inmiddels de uit de makams gehaalde sèmbé' neergezet en een kruik met het water, dat uit de kalebas gekomen is, die ook een nacht in de makam Réa' gestaan heeft. Men wast zich het voorhoofd even af met dit water alvorens de sèmbé' te ontvangen.

De penghoeloe begint. Onder langdurig gebed geeft hij den eenig overgebleven broeder van den vader van den pemangkoe adat gama sèmbé' op voorhoofd, hartskuil en rug. Deze geeft nu den penghoeloe weer sèmbé' op het voorhoofd. Dan wenschen zij elkander salam alaikoem. Nu krijgt ook de pemangkoe adat gama op drie plaatsen

¹⁾ Deze functie is weer erfelijk in de mannelijke lijn.

sèmbé' van den penghoeloe. Na salam alaikoem gewenscht te hebben begint de pemangkoe mee te helpen met sèmbé' te geven, waarin al spoedig ook de pemangkoe Loloan en de pemomong hem bijstaan. Priwa' en inan benang worden nu geroepen om als één der eersten sèmbé' te ontvangen en zoo gaat men door, steeds op drie plaatsen sèmbé' gevend en elkander uitvoerig salam alaikoem toewenshend. Straks zullen ook de kiai's, die allen hiertoe naar de bentjingah gekomen zijn, een beurt krijgen. Wie gehad heeft, neemt tegelijk afscheid en gaat naar huis, na zijn rombongs, de rijstmanden, die hij bracht met beras, gevuld met nasi te hebben terugontvangen.

Het feest is hiermee afgelopen. Alleen vindt de volgende week Vrijdag ten huize van den pemangkoe belé' nog een kleine slametan plaats om vergeving te vragen voor de overtredingen tegen de door de voorouders gestelde regels, die men bij het feest begaan mocht hebben. Daaraan nemen echter alleen pemangkoe adat gama en pemangkoe Loloan deel met den penghoeloe of den ketib, die deze slametan leidt. Het Alip-feest is weer afgelopen. Het heeft opnieuw de aandacht der menschen bij de makams bepaald, want in de beide volgende weken worden èn de makam van Sesait èn de makam van Karangsalah herbouwd.

III

Ten besluite een enkel woord over de viering van de *Alip loeir gama*, welke naar raming voor het laatst heeft plaats gevonden nu 24 jaar geleden, ofschoon deze, in tegenstelling tot de *Alip makam Réa'*, iedere acht jaar gevierd zou moeten worden, of het huis (*gedèng*) op de *pedéwa'* kapot is of niet. De oorzaak van deze tekortkoming ligt in het ontbreken van een aantal ambtsdragers, nl. *lebé*, *peroemba'* (den man, die de weefsels in de *gedèng* moet brengen), *penjoe-nat goemi* (die de te slachten karbouwen

moet besnijden) en *pendjeleng*, den bereider van klapperolie. Overigens verbindt men aan het nalaten van deze ceremoniën naar het schijnt geen ernstige gevolgen ten aanzien van de cosmische orde. Toen ik daarnaar vroeg, antwoordde men, daar niets van gemerkt te hebben.

De *Alip loeir gama* wordt ook wel *Alip belé'*, de groote *Alip* genoemd en de *Alip makam Réa'* *Alip beri'*, kleine *Alip*. Ofschoon de pemangkoe adat gama de juistheid dezer benamingen ontkende en ook beweerde (wat onwaarschijnlijk is) dat de zgn. groote *Alip* aansluitend aan het feest voor *makam Réa'* gevierd zou moeten worden, kan de naam groote *Alip* in ieder geval als in gebruik zijnde worden aanvaard. Men motiveerde dien naam ook door erop te wijzen, dat hiervoor twee *gedèngs* gebouwd moeten worden en het aantal functionarissen belangrijk grooter is.

De beide *gedèngs* (*gedèng laoe'* en *gedèng daja*) staan op de *pedéwa's* te Bangket Bajan en Montong Gedèng, welke resp. ten Zuiden en ten Noorden van Bajan gelegen zijn. Zij worden, naar men mij vertelde, resp. ook wel *balé prawangsa* en *Praboejaksa* genoemd. Het was echter onmogelijk hier dieper op in te gaan. De *gedèngs* zijn kleine huizen op vier stijlen. Zij zijn thans ingestort en ik heb nog geen gelegenheid gehad de plaatsen te bezoeken. Aan den voet van de *gedèngs* moet zich een *pedangan* bevinden.

Bij het ceremonieel speelt Karangbadjo een soortgelijke rol als Loloan in Oost, echter met dien verstande, dat niet de pemangkoe gantoengan rombongan de rechterhand is van den pemangkoe loeir gama maar Ama' Soedialam. Men begint ook met vergaderen (*goendem*). Dit geschiedt echter niet in de Westelijke bentjingah, maar bij den pemangkoe gantoengan rombongan, waar Ama' Soedialam de pemangkoe's bijeen roept. De pemangkoe loeir gama speelt hierin dus een minder naar voren tredende

rol dan de pemangkoe adat gama bij de kleine Alip. Zooals nog blijken zal komt zijn bentjingah er feitelijk in het geheel niet bij te pas.

Wanneer men voldoende vergaderd heeft (dit gebeurt uitsluitend op Maandag of Donderdag) wordt begonnen met het bouwen van de waroeng kon ngantek, het weefhuis, dat op een erf op eenigen afstand ten Westen van de bentjingah van Bajan Barat onder een asem-boom komt te staan (of die asem-boom essentieel is, weet ik niet). Op dat erf bouwt men voorts een balèn priwa', een balèn pemomong en een balèn *gerantoeng*. Gerantoeng beteekent gong en hier komt de muziek te zitten. Toekang tiang waroeng zijn Ama' Soedialam voor den Zuidelijken paal, de pemangkoe Plawangan voor het midden en de pemangkoe Loloan voor den Noordelijken paal. Intusschen wordt op dezelfde wijze als bij de kleine Alip garen gesponnen, dat ook in ceremonieelen optocht naar de kali gebracht moet worden om met rijst te worden ingewreven, hetgeen geschiedt onder toezicht van Ama' Soedialam. De functionarissen, die wij bij de Alip-viering in Oost ontmoetten, komen wij ook hier tegen. De regel van de erfopvolging is dezelfde, voor de mannen in de mannelijke lijn, voor de vrouwen in de vrouwelijke lijn. Echter worden verschillende functies voor een groot deel door andere personen vervuld. Inan benang en priwa' zijn er bovendien twee, één voor gedèng laoe' en één voor gedèng daja; terwijl de inan benang van adel zijn zooals in Oost, zijn de priwa' hier njaka. De pemomong is een man van Bareng bira' laoe' (dat merkwaardigerwijze onder Loloan ressorteert) en hij wordt in zijn werkzaamheden bijgestaan door de pemangkoe's Long Godèk en Plawangan. De pemangkoe gegalah is echter weer dezelfde als in Oost (pemangkoe Loko' Geta'). De penjangka is hier de pemangkoe gantongan rombong c. q. diens representant

(in Oost de zoon van den penghoeloe). Penjon benang en penjon segah zijn ook weer andere vrouwen, doch de pengoeban is dezelfde.

Bij het menasin benang treedt nog een bijzondere functionaris op. Dat is de *pengontas*, een man van Melakas Réa', een njaka, die voor den stoet uitloopt met in de hand opgeheven een oude parang (poesaka; er is echter niets bijzonders aan te zien). Hij is de man, die èn bij het menasin benang èn later bij het rijstwasschen het woord voert en de handelingen met sila' aankondigt. Achter hem komen in de verschillende optochten achtereenvolgens de vertegenwoordiger van Ama' Soedialam, die van den pemangkoe van Loloan, van den pemangkoe Plawangan, van Désa-anjar en verder als gewoon (tenminste, dat zeide men mij. Van Roeak Bangket werd geen melding gemaakt; of men dit alleen vergeten is, vermag ik niet te zeggen).

In het weefhuis staan weer acht weefstoelen, aan iederen kant vier voor één der beide gedèngs ¹⁾. Of men ook hier alleen het eenvoudige witte weefsel maakt, dat voor Oost in gebruik is, kan ik niet met zekerheid zeggen, doch waarschijnlijk wel, ofschoon de titel peroemba' voor den man, die het aanbrengen der weefsels leidt, het tegendeel zou doen vermoeden (oemba' zijn de zeven „heilige" kains, die alle gekleurde strepen en banden op een meestal geel fond vertoonen).

Tijdens het weven wordt muziek gemaakt. Daartoe dienen twee speciale gamelans, bestaande uit twee gongs, vier kemongs (hier klèntèng genoemd) en twee gendangs, de eene afkomstig van Saloed ten Westen van Sesait en de andere van Karangbadjo. Zij spelen om beurten; alleen bij het menasin benang rukken zij samen uit. Het spelen in deze gamelans is

¹⁾ Volgens mijn aantekeningen, die voor gedèng daja West, die voor gedèng laoe' Oost. Ik gebruikte echter de woorden Noord en Zuid, rechts en links en ben niet geheel zeker, dat geen verwisseling van windrichtingen heeft plaats gehad.

eveneens aan het erfelijk toa' loka'-schap gebonden. Voorts zijn in het weefhuis aanwezig de djantaka en de kidoeng, resp. „toekang dongèng” en „toekang njanji”. De eerste is afkomstig van Karangtal bij Sesait; de woonplaats van den tweede verzuimde ik op te schrijven, doch ik meen mij te herinneren, dat ook hij uit het Westen komt. Er wordt echter geen poestaka gelezen, zooals bij de kleine Alip geregeld in de baroega' agoeng gebeurt. Aan het einde van het weven schijnen ook weer een mantri pertes en een mantri penggantal op te treden, die dezelfde zijn als in Oost ¹⁾).

Intusschen zijn ook de gedèngs herbouwd, eerst gedèng daja en daarna gedèng laoe'. Pramo heeft men hier zes, toa' loka' van achtereenvolgens Telagabagé', Tanabisa, Désa-anjar, Telagamontong, Nangkarimpé en Mageling. Zij maken al het houtwerk. Pembaoen ima' ima' ontbreken hier. De wand wordt vervaardigd door een man van Telagabagé', geholpen door drie willekeurige pengajahs. Pembaoen idjoek en pendamping zijn weer dezelfde als voor Oost, evenals de pawang. Zuider en Noorder gedèng worden door dezelfde mannen gemaakt. Het overige werk geschiedt door de mannen van Karangbadjo met behulp van in de eerste plaats lieden van Loloan.

Bij het binnenbrengen der weefsels speelt de peroemba', een man van Tèrès Genit, een zeer belangrijke rol ²⁾. Hij heeft de leiding en hij neemt dan ook plaats aan den Zuidooster stijl. Noordoost zitten de pemangkoe's van Bajan Timoe' en Loloan, Zuidwest die van Bajan Barat en pemangkoe gantoengan rombong terwijl de radèns van Desa-anjar en Soekadana aan den Noordwestelijken stijl plaats nemen. Deze schikking is

1) Bij één gelegenheid werd mij echter ook delebé als pertes genoemd. Zijn functie is — ofschoon deze door de menschen belangrijk wordt genoemd — verre van duidelijk en vereischt nader onderzoek.

voor gedèng daja en laoe' dezelfde. Bij elk der gedèngs wordt nu een karbouw geslacht en een slametan gehouden, waarbij echter alleen rijst gekookt wordt. De kembang is dezelfde als voor Oost, doch inan meni en inan pedangan zijn weer anderen, evenals de inan djangan, welke functie wordt waargenomen door twee keer twee mannen van Karangbadjo, twee voor gedèng daja en twee voor gedèng laoe'. Bij het slachten treedt de penjoenat goemi op, die de karbouw (het moet een bijna volwassen karbouw — djagiran — zijn) besnijdt.

Wanneer dit alles volbracht is, wordt door den pemangkoe loeir gama de slotceremonie (tilawat) van het feest overgedragen aan den pemangkoe adat gama, die een feest aanricht, geheel overeenkomstig het hierboven beschrevene, dat op Donderdag en Vrijdag is gehouden. Ook hier worden vijf slametans naar de moskee gebracht, waar de kiai's dezelfde godsdienstige handelingen verrichten als voor de makam Réa'.

Aan het slot van dit artikel willen wij nog op enkele punten wijzen. In de eerste plaats op de verhouding van wederkeerig hulpbetoon, welke tusschen Loloan en Karangbadjo bestaat. In elkanders optochten loopen zij steeds op de tweede plaats en zij staan elkander in alles bij. In de tweede plaats op het veel geringer aandeel van den pemangkoe loeir gama in de Alip-ceremoniën, waarvan hij officieel de leiding heeft, dan dat van den pemangkoe adat gama in de zgn. kleine Alip. In de derde plaats vestigen wij hier de aandacht op het verschil in karakter tusschen beide Alip-ceremoniën. De Alip makam Réa' draagt een plechtig godsdienstig karakter, is verbonden met de makams en den Islam. Hierbij wordt een godsdienstige poes-

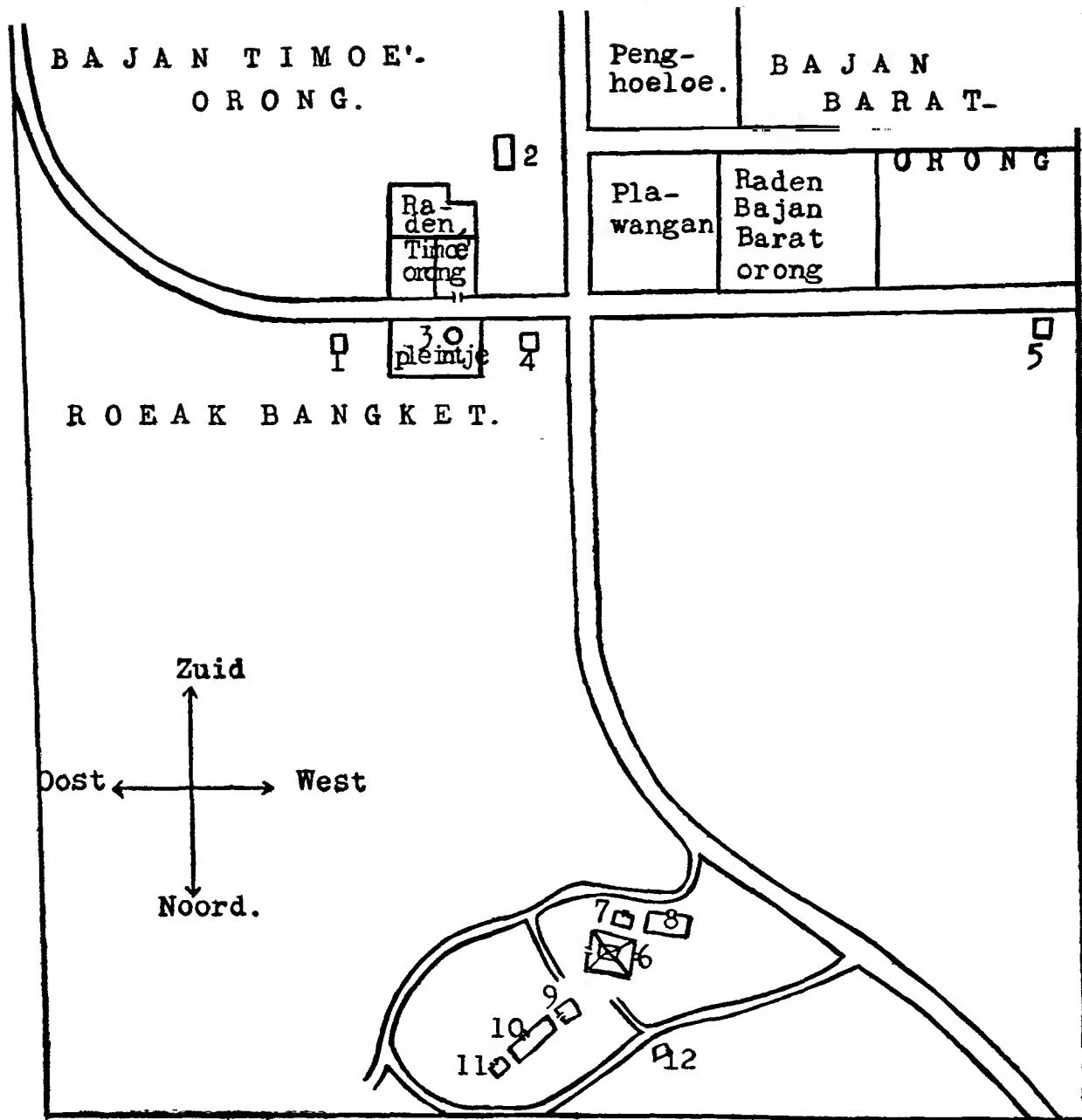
2) Het is niet uitgesloten, dat er voor elke gedèng afzonderlijk een peroemba' is; doordat dit feest zoo lang niet gehouden is, valt het moeilijk hierover uitgebreider inlichtingen te verkrijgen.

taka gelezen. De groote Alip is een veel feestelijker gebeurtenis, er wordt bij gemusiceerd en men verricht deze ceremoniën ter eere van de oude heidensche pedéwa's. Wanneer men hiertegen inbrengt, dat de makams ook oudheidensch zijn, dan moge ik daarop antwoorden dat zij toch in ieder geval vrij grondig geïslamiseerd zijn.

De tegenstelling tusschen de beide Alip-ceremoniën heeft ook een sociale zijde. Zij is gebonden aan twee groepen, die wij gemakshalve zouden willen aanduiden als adat gama- en loeir gama-groep, welke wij belichaamd zien in Bajan 'Timoe' met Loloan en Roeak Bangket eenerzijds en Bajan Barat met Karangbadjo en Plawangan anderzijds. Terwijl wij ons overtuigd houden, dat het bij den tegenwoordigen stand onzer kennis verkeerd zou zijn over den aard dezer tegenstelling te gaan theoretiseren, even onjuist ware het, aan het einde van dit opstel na te laten, een zeer korte inventaris op te maken van wat het ons aangaande dit toch wel

zeer belangwekkend verschijnsel heeft geleerd. De tegenstellingen, die ons tusschen deze twee groepen het meest treffen, zijn die van meerdere en mindere, van Oost en West, van Islam tegenover oudheidensch gebruik.

De laatste tegenstelling dringt een merkwaardig parallelisme aan ons op met de overig Lombok verdeelende contraverse tusschen Waktoe lima en Waktoe teloe. De lontar over Ki Noertjahja en Ki Noersada noemt den eerste, die de Waktoe lima sticht, den ouderen, den tweede, stichter van de Waktoe teloe, den jongeren broeder. Er zal nog heel wat aan onze kennis van Lombok moeten worden toegevoegd, alvorens met eenige zekerheid kan worden beoordeeld, of hier meer ligt dan een bloote parallel of niet. Het is echter nuttig de mogelijkheid open te houden, dat deze tegenstelling in een verder verleden teruggrijpt, dan de term secten, waarmede men ze zoo gaarne aanduidt, zou doen vermoeden.

KARANGBADJO.

Fig. 1.

Plattegrond van het dorp Bajan.

1) Makam Soengsoenan.	2) Woning districtshoofd.	3) Waringin.
4) Districtskantoor.	5) Makam Soekadana.	6) Moskee.
7) Makam Bajan-Barat.	8) Makam Rêa'.	9) Makam Titi.
10) Makam Sesait.	11) Makam Karangsalah.	12) Makam désa Anjar.

|| = Ingang of deur.

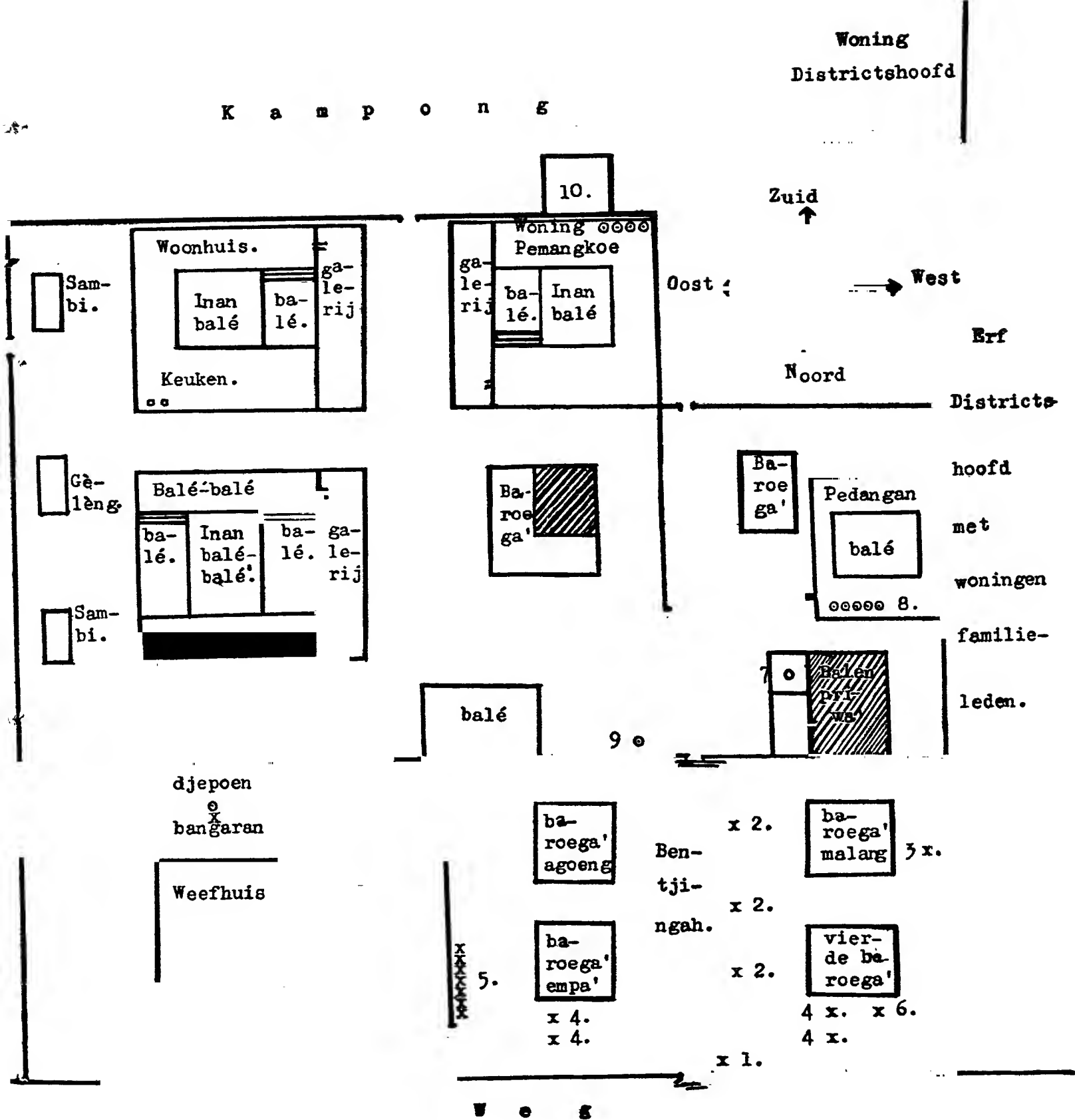

Fig. 2.

Plattegrond van het verblijf van den Pemangkoe Adat Gama van Bajan Timoe'.

1. Plaats waar vroeger een waringin, thans een djambou staat.
2. Jonge djeroeks.
3. Plaats waar vroeger een nangka stond.
4. Kookplaatsen voor de diverse djadjan.
5. Kookplaatsen voor het vleesch.
6. Slachtplaats van den karbouw.
7. Balé met pajoeng voor de benang.
8. Kookplaatsen in de pedangan.
9. Lontarpalm.
10. Plaats voor het wannen van rijst.

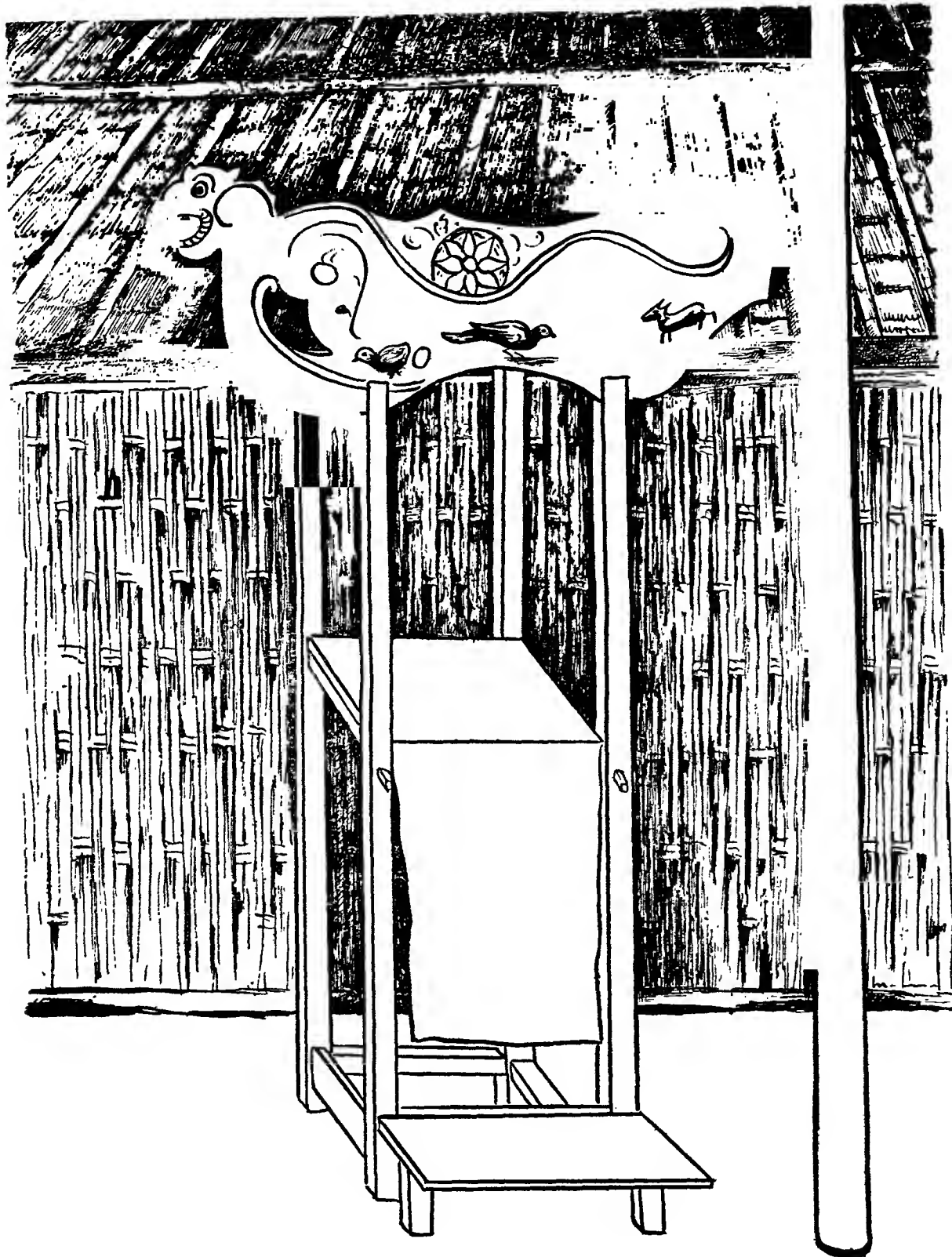

Fig. 4.

Mimbar in de moskee te Bajan, met Peksi Bajan.

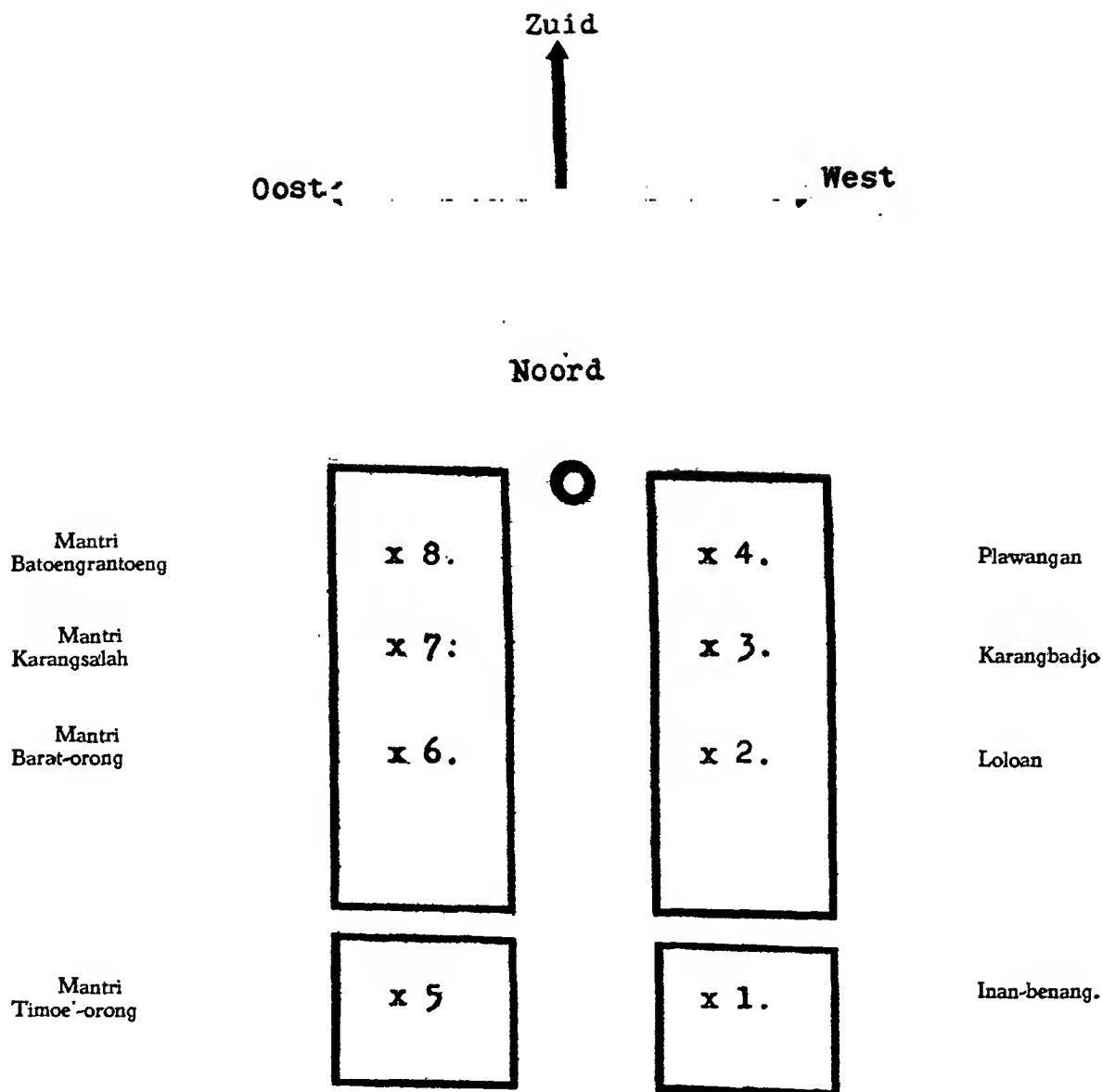
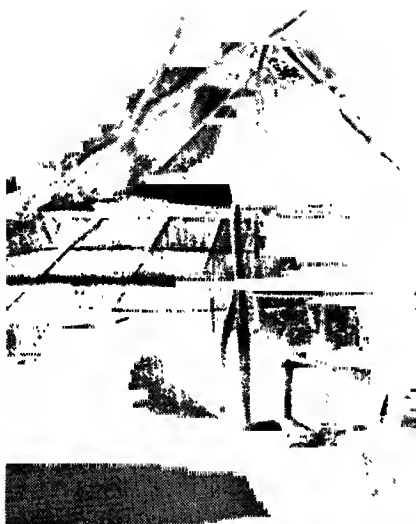

Fig. 5.

Opstelling binnen het weefhuis.

-)x. plaats van een weeftoestel. De buiten de teekening gestelde plaatsnamen geven aan, van welken kampong de weefster die den daar staanden weefstoel bedient, afkomstig moet zijn. Deze opgave werd mij echter door den pemangkoe verstrekt en is niet geverifieerd met de Inan-benang. Betrouwbaar is zij daarom alleen t.a.v. de plaats der Inan-benang. Men deelde mij nog speciaal mede, dat op 1 onder andere de pandjang-ilo, op 5 de pandjang ilang gemaakt zou worden (dat zijn resp. de doek, waarin de nieuwe weefsels gedaan worden in den mand en de doek, waarin de overblijfselen der oude straks zullen worden gegoooid.

2. Het weefhuis van de binnenzijde gezien.

3. Makam Réa', de Oostelijke gevel.

7 Een jeugdige mantri in ceremonieele kleding; aan den pols de gelang gedoedèng (foto Mevr. de Boer).

1. Het weefhuis.

4 De Zuidoostzijde van makam Titu (links) en de makam van Sesait (rechts). Deze foto werd genomen tijdens het plechtig inlossen van geloften.

5 De Zuidoostzijde van de makam van Karangsalah, genomen bij dezelfde gelegenheid als 4. Links ziet men nog een deel van de makam van Sesait.

6 Hedendaagsche graven in Bajan.

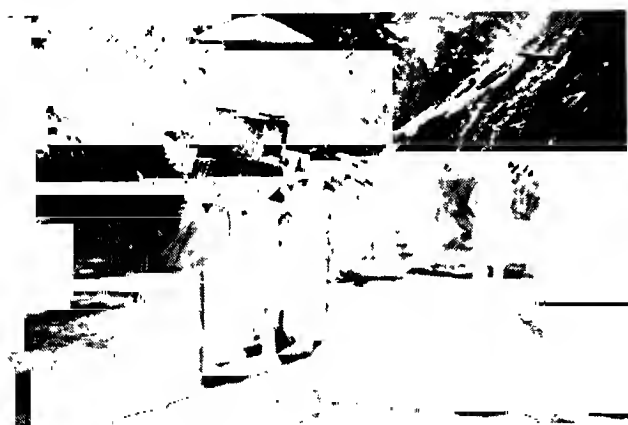
De man benang.

8. De djong wordt opgezet.

10. De inan meni

11. De mand met weefsel onderweg van waroeng naar balen priwa.

12 Op weg naar de makam (foto Mevr. de Boer).

13 Op weg om rijst te wassen.

14 Het wassen van de rijst.

LOMBOK IN DE 17^e EEUW.¹⁾

DOOR

Dr. H. J. DE GRAAF.

Merkwaardig is, hoe zelden de naam van het eiland Lombok in de oudste geschiedbronnen der Compagnie voorkomt. Zelfs de praatgrage Valentijn, die over Bali nog enige curiositeiten weet mede te delen, zwijgt nagenoeg over de eilanden tussen Flores en Bali.

Dat de naam van dit eiland eens op aller lippen zou zijn en een aantal tragische militaire gebeurtenissen, die daar plaats grepen, tenslotte tot een ommekeer zouden medewerken in het beleid der Nederlandsch-Indische regering, zou zeker niemand vermoeden.

De Compagnie vond er te weinig naar haar smaak, dan dat zij er zich bijzonder druk om zou maken en de schaarse Lombokse scheepjes, die op de Bataviase rede het anker lieten vallen, brachten weinig anders mee dan wat rijst en dgl. Toch zijn de verspreide berichten, die ons vanuit Lombok bereiken, in zo verre eenstemmig, dat er vanuit dat eiland zelf geen of bijna geen sterke politieke actie is uitgegaan. Integendeel, het is vrijwel geregeld de prooi zijner naaste en zelfs van zijn verder afgelegen bureu geweest.

Drie hunner hebben in het bijzonder de handen naar dit eiland uitgestrekt: Bali, Soembawa en Makassar.

Doch behalve politieke, onderging Lombok ook culturele invloeden, bv. vanuit Java. Beginnen wij hiermede.

DE JAVAANSE INVLOED.

Tussen Java en Lombok zijn de verbindingen oudtijds nauwer geweest, dan men nog tot voor korte tijd zou hebben vermoed.

Niet alleen prijkt Lombok op de lijst

der aan Madjapahit onderhorige gewesten van de Nagarakērtagama, doch ook op Lombok zelf worden nog herinneringen aan die vermaarde Kraton bewaard. De bewoners van de hoogvlakte van Sēmbaloen verklaren zelfs af te stammen van Javanen uit de tijd van Madjapahit en in de grafheuvel „Madjapahit” bij Sēmbaloen zou een bloedverwant (een „broeder”) van den vorst van Madjapahit begraven liggen. Voor verdere beschouwingen over deze Javaanse invloed worde verwezen naar het artikel van R. Goris, Aanteekeningen over Oost Lombok (T. B. G. LXXVI, 1936, p. 196), waaraan ook deze bijzonderheid ontleend is (zie ibidem noot op p. 209/10).

Het is ook moeilijk aan te nemen, dat deze banden met Java tegelijk met Madjapahit's val zouden zijn doorsneden, allerminst de culturele.

Het wordt meer en meer duidelijk, dat het rijk van Dēmak in veel sterker mate Madjapahit's voortzetter is geweest ook buiten Java, dan men oorspronkelijk vermoedde.

De Sasaks schrijven de invoering van de Islam toe aan een Soenan Prapèn, zoon van den Soesoehoenan Ratoe van Giri genoemd, die met geweld de bewoners tot het nieuwe geloof zou gebracht hebben. De bekering is echter slechts half gelukt, want de vrouwen zouden het heidendom trouw zijn gebleven. De Lombokse vorst, bevreesd hiervoor aansprakelijk te zullen worden gesteld, verplaatst zijn hoofdstad naar Sēlaparang. Soenan Prapèn, na zijn zegetocht tot in de rijken Soembawa en Bima te hebben uitgestrekt, keert terug en zet een nieuwe veldtocht op touw, die met succes wordt bekroond. Een deel der bevolking vlucht de bergen in, een ander deel onderwerpt en bekeert zich, terwijl nog een gedeelte zich alleen

1) Afkortingen:
D. Dagb-Register, gehouden int Casteel Batavia.
Val. François Valentijn, Oud en Nieuw Oost-Indiën.
2e Uitgave. 3e deel.

Dagboek: Dagboek der Vorsten van Gowa en Tello met vertaling en aanteekeningen door A. Ligtfoot.

maar onderwerpt. De handhaving van het Mohammedaanse geloof wordt overgelaten aan de raden van Soemoelija en Saloet.

Aldus beschrijft ons de Babad Lombok het resultaat der eerste Islamisering, welke schildering wel niet zo ver van de waarheid af zal geweest zijn. (Adatrechtbundels XV: Bali en Lombok, p. 136/7 Studie over Lomboksche Adatrecht door P. de Roo de la Faille).

Volgens dit verhaal zou dus Soenan Prapèn door zijn vader uitgezonden zijn op een militaire expeditie naar de Kleine Soenda-eilanden. Dit moet dan nog gebeurd zijn tijdens het bewind van dien Soenan Dalèm, hetwelk waarschijnlijk tussen 1506 en 1545 viel.

Nu valt juist in dat tijdperk de grote gezagsuitbreiding van Dëmak over Java, die voor de wallen van Panaroekan omstreeks 1546 haar einde vond. Deze gelijktijdigheid lijkt mij niet zonder betekenis.

De vraag rijst, of de genoemde tocht direct van Giri uitging, zoals de Lombokse overlevering het wil, of dat zij door Soeltan Trënggana van Dëmak op touw werd gezet, gelijk eerder voor de hand ligt. Een militaire expeditie strookt weinig met het karakter van een priester-vorst.

Inderdaad zijn er aanwijzingen in de overlevering, dat men het wereldlijk karakter der vroegere priestervorsten wat overdreven heeft. Niet dat dezen zich geheel in de politiek onbetuigd lieten, maar van een *rijk* van Giri zal wel nooit sprake zijn geweest. Wij zouden daarom de priestervorsten hoogstens een zeer sterke adviserende en animerende rol willen toekennen, zoals bijv. Paus Urbanus II tijdens de 1e en Innocentius III bij de 4e kruistocht speelden. Heeft Soenan Prapèn, ten einde aan de expeditie meer wijding en reliëf te geven, de tocht soms meegemaakt, net zoals de pauselijke legaat Adhemar van Puy de eerste kruistocht?

Deze gezagsuitbreiding over de kleine Soenda-eilanden kan niet van lange duur geweest zijn. Inderdaad vermeldt de overlevering slechts een dubbele *aanval* en daarna niets meer. Het resultaat was een uiterst oppervlakkige bekering, wat ieder Lombok-kenner zal beamen. Van een langdurige staatkundige invloed is geen sprake geweest. Niet zonder betekenis lijkt mij daarom de mededeling, dat de (vreedzame) bekeringspogingen bij den Déwa Agoeng van Kloengkoeng (sic) schipbreuk leden. De Islam had daar voorlopig een grens gevonden. Dit is ook begrijpelijk tegen de achtergrond der gebeurtenissen, welke omstreeks het midden der 16e eeuw op Java plaats vonden. Het rijk Dëmak stortte nog sneller ineen, dan het opgekomen was. Van enige belangrijke expansie overzee kan moeilijk meer sprake geweest zijn.

De enige staat, erfgenaam van het Dëmakse rijk, die hiervoor wellicht nog in aanmerking zou kunnen komen, is Soerabaja.

Van Soerabaja, dat omstreeks 1600 meer op de voorgrond begon te treden, wordt in de traditie geen bijzondere actie vermeld.

Er zijn geen berichten over. Wel is het een feit, dat Valentijn aan het Soerabaja van die tijd een geweldige politieke betekenis toekent, welke zich tot zelfs over Borneo uitstreckte, doch deze heer, die zijn gegevens waarschijnlijk uit de Oosthoek had, overdrijft ongetwijfeld.

Weliswaar valt de vermoedelijke verovering van Lombok door de Makassaren ongeveer samen met de ondergang van Soerabaja (1625), doch het ligt meer voor de hand, dat de Makassaren op Lombok eerder de Baliërs dan de Oost-Javanen als tegenstanders hebben ontmoet.

Dit betekent niet, dat er toen geen *culturele* banden tussen Lombok en de Oosthoek kunnen hebben bestaan. Integendeel. De priestervorst van Giri bleef tot 1680 zijn eenzame post op de

berg bewaren en gelijk men hem op Madoera tot op dat jaar nog hogelijk vereerde, zo zal ook op Lombok zijn woord niet geheel zonder invloed gebleven zijn.

Zo is het mogelijk, dat tot in de 18e eeuw op de begraafplaats van Sélaparang nog monumenten worden opgericht, die een sterke Javaanse invloed verraden; Stutterheim meent zelfs een Cheribonse mode te herkennen. Men gewaagt ook van Goedjaratse stijlelementen. Indien dit juist is, zullen deze Lombok slechts via Grësik-Soerabaja hebben kunnen bereiken, zoals de eerste graven in Grësik (tot ver in de 17e eeuw nog economisch belangrijker dan Soerabaja) zuiver Goedjarats van stijl zijn. (W. F. Stutterheim, Een inscriptie van Lombok, Djawa 17, 1937, No. 5 & 6).

In ieder geval droeg deze Javaanse invloed duidelijk het stempel van de Pasisir. Zoals deze zich vanuit de Brantas-delta via het Moeriagebied en Cheribon tot in Bantam, Palembang en zelfs Malakka deed gevoelen, zo zal hij ook in omgekeerde richting verder merkbaar zijn geweest, dan tot dusverre aangenomen werd.

BALISCHE PRETENTIES

Reeds in de 16e eeuw moeten de *Balinezen* niet zonder succes pogingen aangewend hebben om hun gezag op Lombok, en nog verder, te vestigen.

Van den groten Balischen vorst *Ratoe Rënggong* van *Gèlgèl* wordt verhaald, dat hij, behalve over Bali, regeerde over Sasak(=Lombok) en Soembawa benevens over Balambangan tot aan Poegër (=Loemadjang). Dat zal dan omstreeks het midden der 16e eeuw geweest zijn. (C.C. Berg, De Middel-Javaansche historische Traditie p. 139, 141). Onder zijn opvolger Bëkoeng moet die macht weer verloren zijn gegaan of sterk zijn achteruit gelopen.

Wellicht is het mogelijk deze opbloei van het Balische rijk te zien tegen

de achtergrond der mislukking van de gewapende bekeringspogingen van den jeugdigen Soenan Prapèn, waarvan wij reeds eerder gewaagden. De Babad Lombok vermeldt immers, dat de Giriër vergeefs met den Déwa Agoeng van Kloengkoeng onderhandelde, zonder twijfel over zijn bekering tot de Islam.

Onder Batoe Rënggong's opvolger Bëkoeng moet de macht van Bali weer sterk zijn terug gelopen, maar dit belet niet, dat Lombok in 1603 nog „staet onder 't gebiet van den Coninck van Baly” (Informatie van diversche landen en eylanden gelegen naer Oost-Indie, de Jonge III, 160), zodat dit de Nederlanders wellicht in de waan bracht, dat de bevolking nog „heydens, gelyk op Baly” was.

R. A. Kern, in zijn: Verbreiding van de Islam (Gesch. v. N. I., ond. leid. v. F. W. Stapel, I, 360), vermeldt, dat volgens een Compagniestuk in 1633 de koning van Bali (*Gèlgèl*) tevens vorst van Balambangan op Java en der eilanden *Lombok* en *Soembawa* genoemd wordt.

De meeste kans om dit Compagniestuk te vinden heeft men natuurlijk onder de belangrijke documenten, die P. A. Leupe heeft uitgegeven in zijn: Het Gezantschap naar Bali . . in 1633 (Bijdr. v/d T., L. & Vk. van N. I. dl. V, bl. 1), doch daar wordt het nergens met ronde woorden gezegd. Wel wordt medegedeeld (blz. 30), dat de koning van Makassar den Balischen vorst Bima heeft afgenomen. Natuurlijk zou het verlies van Bima het *bezit* van het daarvoor gelegen Soembawa en Lombok vooronderstellen.

Wanneer wij dan enige jaren later Makassar het bewind zien voeren over Lombok (in 1640), dienen wij tussen 1633 en 1640 zeker een sterke achteruitgang van de Balische heerschappij te stellen.

Inderdaad werd Bali in deze jaren ook van de Westzijde benard, zodat het in

1639 de hulp der Compagnie tegen Soeltan Agoeng van Mataram inriep.

In dit verband verdient aandacht de mededeling, van den Radja Mas Gowa van Soembawa, dat zijn „broeders, Amas Malin en Amas Atchin” geen koningen behoorden te zijn, „want zij niet van ’t geslacht der Sabaauwse Koningen bennen (sic), maar van *Baly*” (D. 25/6-75, p. 168). In het Soemba-warese Koningsgeslacht stroomde dus Balisch bloed, wellicht van moederszijde er in gebracht. Doch dan moeten er nog aanzienlijke Balische hoofdelingen omstreeks die tijd op Soembawa woonachtig zijn geweest. Het is ook opmerkelijk, dat de huidige vorst van Soembawa door de bevolking nog wordt aangesproken met de Balinese titel van: „*déwa*” (Encyclopaedie 2e dr. s. v. Soembawa).

PANGERAN SANGOEPATI.

Met deze eerste Balische overheersing zouden wij in verband willen brengen het optreden van zeker heilig man, Pangéran Sangoepati, dien de Sasakse overleveringen als den stichter van de z.g. waktœ-têloe-richting doodverven. Het is niet aan te nemen, dat genoemde richting inderdaad een bijzonderen stichter zou hebben gehad. Eerder ligt het voor de hand, dat deze bijzondere richting een achtergebleven of nog eerder een onvoltooide Islam is, het resultaat ener oppervlakkige bekering door waarschijnlijk zelve nog slecht van de orthodoxe Islamietische waarheden doordrongen zendelingen. Een vastomlijnde leer met een bepaalden stichter past hierbij niet.

Dat de Lombokse Islam eeuwen lang en nu nog gedeeltelijk op het waktœ-têloe-niveau is blijven staan, vindt wellicht zijn oorzaak in de betrekkelijke isolatie van het eiland. Deze isolatie is in de hand gewerkt door de bijna voortdurende politieke invloed, soms zelfs overheersing, van Bali.

Dat de Sasaks hun min of meer apocryphen stichter der waktœ-têloe-richting tegen een Balische achtergrond zien, lijkt mij daarom nog zo dwaas niet. Over hem verhaalt een overlevering het volgende :

Lang voor de tweede komst der Baliërs op Lombok, woonde op Bali een zekere Empoe *Nirarta*, een persoon afkomstig uit de Brahmanenkaste, een man van *Madjapahit*. Deze vernam op een dag, dat Lombok door allerlei plagen en ziekten geteisterd werd. Terstond besloot hij dit land van zijn onheilen te verlossen en scheepte zich met 40 soedra's in. Op Lombok begaf hij zich naar het verblijf der vorsten van Mědain, maakte zich bekend als *Pn. Sangoepati* en werd dientengevolge met alle pracht en praal ontvangen. Hij kwam nu te weten, wat de ware oorzaak van Lombok's leed was: het verwaarlozen van de oude Boeda-godsdienst en het vergeten van de adat. Daarom predikte hij de waktœ-têloe-godsdienst, een tussenvorm tussen de strenge Islam en de oude adat van voorheen. Alle aanwezige Hadji's werden nu naar het Oosten verdreven, alwaar zij zich inscheepten (Laboehan hadji). Dadelijk herkreëg het land rust en welvaart.

Vervolgens zette *Pn. Sangoepati* zijn tocht naar Soembawa voort, doch liet zijn gevolg achter. Dezen werden de stamvaders der Balische kampongs Karang Mědain en Soewéta (T. B. G. LXVI, 1926, afl. 3, p. 549-51. R. J. C. Sneeuw-jagt, De Legende v/h Ontstaan der Heilige Bronnen te Soeranadi).

Ook uit een andere overlevering blijkt *Pn. Sangoepati*'s tolerantie tegenover de Baliërs. Wanneer de volksoudsten voor hen waarschuwen, antwoordt hij, dat zij niet voor deze vermeende *kapir gama bang* behoeven te zijn, want die Baliërs zijn geen *kapir*, maar van oorsprong van de *gama Madjapahit*.

Hij schijnt een rol van toezienenden voogd over de vorsten van Sélaparang

gespeeld te hebben en is tenslotte ten hemel gevaren. (Hs. Bat. Gen. Poestaka djati swara, v/h deel, dat Babad Sasak genoemd wordt).

In deze bron werden de waktoe-limamensen met Maleiers gelijk gesteld; zij zijn als een groot schip, en Lombok is maar een prauw!

Het lijkt ons waarschijnlijk, dat het optreden van dien veel vermogenden Pn. Sangoepati tijdens de eerste Balische heerschappij (of hegemonie) over Lombok viel. Hierop zinspelen de overleveringen omtrent dezen heiligen man: zijn afkomst uit Bali volgens de ene, zijn sympathie voor de Baliërs volgens de andere; de vermelding van een Balische inval in Sélaparang, waarbij de datoe van Sélaparang verslagen wordt.

STRIJD TUSSEN BALIËRS EN MAKASSAREN.

Gelijk wij zien zullen, moeten de Baliërs op den duur op Lombok in botsing zijn gekomen met de Makassar. In dit verband verdient de aandacht het contract, dat de grote Soeltan van Makassar, de befaamde Aläoeddin (1593-1639) met de Balinezen zou gesloten hebben (B. Erkelens, Geschiedenis van het rijk Gowa, p. 84). Volgens John Crawford, (De Indische Archipel, 3e dl.) zou dit verdrag in 1624 tot stand zijn gekomen.

In dit ons overigens onbekende contract moet Lombok tenminste wel ter sprake zijn gekomen.

Dit verdrag was echter onvoldoende om langdurige wrijvingen en geschillen te voorkomen. De „Naerder instructie voor den Commandeur Jan Oosterwijck op zijn reis naer Bali” dd. 2 Febr. 1633 (P. A. Leupe. Het gezantschap naar Bali . . . in 1633, Bijdr. T. L. & Vk. van Ned. Indië dl. V, blz. 15) verhaalt, dat de koning van Bali vijand was van de Makassar (dus zeker al in 1632) en P. Wessels S. J. deelt ons iets dergelijks mede, hetgeen hij putte uit het

archief der Sociëteit van Jezus te Rome. Pater Manoel de Azevede S. J. schreef nl. op 8 Jan. 1635 aan zijn Provinciaal-Overste te Kotsjin, dat hij van een Portugees schip, dat Bali had aangedaan, vernomen had, dat de Balinezen door den koning van Makassar lastig gevallen werden met gezantschappen, die beoogden, hen tot de Islam te bekeren. Hetzelfde was reeds vroeger in 1615 gelukt op Bima. „Zoo hebben zij laatst aan een gezantschap van den koning van Makassar, die hem met oorlog dreigde, geantwoord, dat hij gerust mocht komen, maar dat zij 70.000 lansdragers hadden, wier lansen alle ingesmeerd waren met *varkensvet* . . .” (B. J. J. Visser, Onder de Compagnie, Gesch. der Kath. Missie van N. I. 1606 — 1800, p. 238).

BANDEN MET SOEMBAWA.

Een tegenhanger van de Balische agressie zou moeten zijn de bemoeienis van Soembawa met Lombok. Volk en taal zijn verwant. Bovendien zal men straat Alas allerminst als een ernstige verkeershindernis dienen te beschouwen. Men zou haast kunnen beweren, dat dergelijke natuurlijke grenzen de volken eerder verbinden dan scheiden. Men denke slechts aan de banden die er steeds bestaan hebben tussen Bali en Balambangan, Bantam en de Lampongs, Malakka en Sumatra's Oostkust (thans: de nauwe relaties tussen Singapore en Medan).

Belangrijke politieke scheidingen worden eerder veroorzaakt door bergketens dan door zeestraten.

Daarentegen wordt ons de Soembawarees niet geschilderd als een wereldveroveraar. Hij is van nature vreesachtig en onderdanig aan hoofden en grooten, zegt de Encyclopaedie 2e dr. Dit alles zullen wij wel in het oog dienen te houden. Nu wil het ongeluk, dat wij de Soembawarezen in onze schaarse bronnen nimmer op eigen houtje tegen

die van Lombok zien ageren. Onze berichten zijn over het algemeen laat en stellen ons eenvoudig voor het feit ener Soembawarese heerschappij over ten minste West-Lombok. En wanneer de Soembawarezen tegen hun westelijken buurman optreden, doen zij dat bijna steeds in gezelschap of onder leiding van de Makassarzen, die in het midden der 17e eeuw over hen (en over Lombok) de baas hebben gespeeld.

Gaan wij thans na, tot welke conclusies de magere berichten ons leiden.

De Encyclopaedie (sub voce Lombok) vermeldt veel rooftochten vanuit Soembawa naar Lombok. Eén ervan is wel de moord op den gezant uit Patani en 20 man van zijn gevolg „op 't eylandt Lombok door die van Sombawa, onder schyn van vriendschap” (D. 14/10-41), waaraan slechts zeven man ontsnapten.

Op vreedzamer en blijvender verhouding wijst een Makassaars bericht, dat 30 Nov. 1648 een zoon van den vorst van *Sélaparang*, Maas-Pamajan vorst van Soembawa werd (Dagboek).

Hieruit zou men mogen concluderen, dat het eigenlijke vorstenhuis zich in het veroverde Lombok bevond en het zwaartepunt van het rijk aldaar lag.

Een zelfde verhouding veronderstelt ook het bericht uit de Kroniek van Bandjarmasin (A. A. Cense p. 54), waarin over een zekeren Bandjaresen prins gesproken wordt, Rd. Soebangsa, die zich naar *Sélaparang* begaf, waar hij de dochter van den vorst huwde. Nadat een zoon Rd. Mataram geboren was, stierf deze prinses. Daarna huwde hij met een andere dochter van dien vorst op Soembawa, bij wie hij een zoon Rd. Banten kreeg. Ook hier staan dus Lombok en Soembawa onder één vorst, doch deze zetelt op het eerstgenoemde eiland. Daar de eerste dochter in Taliwang op Soembawa woonde, kreeg Rd. Soebangsa bij de lieden van *Sélaparang* en Soembawa de bijnaam van Pn. Taliwang.

Over dit huwelijk wordt als zeer re-

cent gesproken door den broeder van genoemden Pn. Taliwang, Rd. Soebangsa, den Pangéran van Bandjarmasin in een schrijven aan de Hoge Regering (D. 5/12-69). Hij noemt daar de naam van den vader der bruid, dus den vorst van *Sélaparang* en Soembawa, nl. Adipati Topati.

Wij menen deze Radèns Mataram en Bantam te herkennen in de „Amas Mataram” en „Amas Bantani”, voorkomende in een brief van den Radja van Soembawa aan de Hoge Regering (D. 25/6-75, p. 168). Het zijn blijkbaar broeders en de Vorst noemt hen zijn „broeders soene”, die recht hebben op de troon, „want se syn uyt het Koninklyk huys van Sumbawa van oude tyden her”.

Toch blijven er nog heel wat vragen over, al mogen we dan ook het bestaan van dynastieke verbindingen tussen het rijk van Soembawa en dat van *Sélaparang* wel aannemen.

Wanneer wij nu de late en schaarse Compagnies-berichten doorlopen, zullen wij weer opmerken, dat Soembawa's Lombokse betrekkingen zich tot *Sélaparang* beperken.

De Compagnie beschouwde dadelijk na Makassar's val West-Soembawa en Lombok als één rijk.

Het Dagregister spreekt ergens van „die van Sumbawa of de Salatparangers” (D. 3/8-77, p. 257); beschouwt beide volken dus gelijksoortig.

Zelfs in het contract 12 Juni 1674, waarin het gebied van het rijk Soembawa niet omschreven wordt, schemert toch door, dat er méér dan enkel het Westelijk deel van Soembawa bedoeld wordt.

Bovendien is er in de brieven aan den Radja van Soembawa steeds sprake van „den Coningh en de drie grooten” (D. 18/5-80, p. 254 3/2-81, p. 79; D. 13/11-79, p. 511) en wel tot nu toe (vide Encyclopaedie, s. v. Soembawa).

Men krijgt de indruk, dat deze drie groten vertegenwoordigers van verschillende landschappen zijn.

Waar namen genoemd worden, komt er meer dan eens een Djouro Saparang, Dourou Palarangh voor (D. 10/7-74; 30/10-77, p. 372). Zelfs een Radeen Nabe Jure Pallassan (D. 3/2-81 p. 80).

Reeds de Encyclopaedie vermoedde, dat in het tweede gedeelte dezer namen *Sélaparang* verscholen. zat.

Wanneer Jan Fransen Holsteyn van 1673 tot '75 zich met een Hollands eskader tussen de Kleine Soenda-eilanden bevindt, sluit hij met den vorst van (West)-Soembawa een verbond door de leverantie van niet minder dan 15000 pikols sappenhout te leveren door die van *Sélaparang* (D. 18/5-80, p. 254; D. 3/2-81 p. 80).

Hiervoor wordt later de Radja Soembawa herhaaldelijk ter verantwoording geroepen. Oost-Lombok viel dus wel zeer duidelijk onder het gezag van den Soembawasen vorst.

Dit gezag van den Radja Soembawa over Oost-Lombok schijnt evenwel nimmer goed mogelijk te zijn geweest, zonder een Makassarse ruggesteun. Jammer, dat onze aanwijzingen voor deze onderstelling, pas dateren uit de tijd ná de Makassarse overheersing, waarover hierna meer.

In 1678 zullen wij de in Soembawa verblijvende Makassaren zien ageren tegen de Balinezen op Lombok ten bate hunner gastheren. Een 20 jaar later merken wij een zelfde geval op: twee Makassarse zwervers van hoge geboorte vestigen zich in of bij Soembawa en een hunner vindt met velen der zijnen een jammerlijke dood op Lombok door de hand der Balinezen. In 1723 iets dergelijks. Een Makassaars vluchteling komt in Soembawa en helpt de Soembawarezen in hun strijd tegen de Baliërs.

Waar het er dus sterk de schijn van heeft, dat de Soembawarese politiek naar het Westen sedert 1678 sterk onder Makassarse leiding staat, lijkt het m.i. zeer aannemelijk, dat ook vóór dit jaar de Makassaren in de machtsuitbreiding

van Soembawa over Lombok enigszins de hand hebben gehad. Staken de Makassaren de Soembawarezen na het tekenen van het Bongaa's tractaat nog een hart onder de riem, hoeveel krachtiger zal hun steun aan Soembawa vóór die zo noodlottige datum geweest zijn, toen zij hun aanspraken op hun overwalse bezittingen moesten laten schieten.

Het ligt trouwens in de aard der zaak. Sedert tientallen jaren kibbelden Bali en Soembawa. Wat is logischer, dan dat Makassar, toen het zich van Soembawa meester maakte, ook diens vete met zijn Westelijken nabuur overnam? Gaan wij thans na, wat er van de Makassarse overheersing bekend is.

DE MAKASSARSE OVER- HEERSING.

In 1616 veroverde de Makassarse veldheer, de Lomo van Mandallo, het rijk Bima; twee jaar later bemachtigde Karaëng Marowangang ook het rijkje Soembawa. Het is ondenkbaar, dat Lombok (of een deel daarvan) eerder zou veroverd zijn. Van enige heerschappij over een niet genoemd gedeelte van Lombok horen wij pas in 1640.

Het Dagregister van 30 Oct. 1640 verhaalt, dat „den Coninck (van Makassar) met veel volck en vaertuygh om syn *rebellen* van *Lomboc* te castyden, derrewaerts vertrocken is”, en dat van twee dagen later meldt, dat „den Coninck met menichte van volck en vaertuygen, tot straffe der *rebellen* van *Lomboc*q ver-trecken soude”.

Het herhaalde „rebellen” zou op een voorafgaand onderwerpen kunnen wijzen. De vijanden zijn blijkbaar geen Baliërs, de gewone vijanden der Makassaren, maar Sasaks. Hadden zij na de dood van den machtigen Makassaarsen vorst Alãoeddin (1593—1639) naar de wapenen gegrepen om het niet steeds lichte Makassarse juk af te werpen? Evenwel, dergelijke berichten van niet ter zake

kundigen laten zich soms verschillend interpreteren.

Enige tientallen jaren zwijgen onze niet steeds rijk vloeiende bronnen over directe bemoeienis der Makassaren met Lombok en wanneer zij weer iets over deze streken verhalen, zien wij een ander beeld: herhaalde bemoeienis der Makassaren met Lombok, maar door bemiddeling van Soembawa.

Het heeft daarom zijn nut na te gaan, welk karakter de Makassarse heerschappij over Soembawa droeg. Helaas zijn de berichten daarover vrij jong, dateren uit een tijd, toen de macht van Gowa reeds gebroken was (na 1667/68), doch het is waarschijnlijk, dat de vermelde verhoudingen, ook reeds in vroeger tijd bestonden.

Wij zullen dan zien, dat, gelijk de verbinding tussen Soembawa en Sélaparang dynastiek bepaald was, ook die tussen Makassar en Soembawa door huwelijken verstevigd werd.

In Val. III 191 wordt er over geproken, „hoe nadeelig alle huwelijken, met 't rijk van Tello of Goa aangegaan, voor 't rijk van Sumbawa geweest waren”. Deze opmerking werd gemaakt door de „rijksraden” van Soembawa naar aanleiding van een voorgenomen echtvereniging tussen den kroonprins van Soembawa (nog een zuigeling) en een Bonische prinses van gelijke leeftijd. Men spiegelde zich nl. aan de voorafgegane huwelijken en voorzag grote onaangenaamheden: het zenden van rijke geschenken, w.o. 120 slaven, een groot gevolg voor den bruidegom van 4 à 500 mannen en nog half zoveel voor de bruid. Ieder ogenblik kon hun vorst „op 't wenken van Radja Boni” opgeroepen worden naar Celebes, waar hij natuurlijk niet zonder lege handen dorst te verschijnen. Alle Makassar en Boegies, op Soembawa komende, zou men als „prinsen en heren van den lande” dienen te onthalen, „behalve dat zij alles maar,

wat zij konden, wegrooven zonder dat men over hen zou durven klagen”.

Uit deze beduchtingen van de rijksraden kan men opmaken, wat vroeger de gewoonte op Soembawa geweest was. De vorsten aldaar werden met zeer knellende huwelijksbanden aan Gowa (later aan Bone) geketend en waren in hun eigen land nauwelijks meer de baas. Deze volstreckte afhankelijkheid hield zelfs aan na de val Makassar, omdat het toen slechts een verandering van heer betekende. De Radja Gowa verwisselde voor den Radja Bone.

Toen de rijksraden daarom hun jaarlijkse homagie (aan Bone?) introkken, brak er een oorlog uit en volgde „de overkoming van de Crains Jerenica en Pomelican . . . die hen schrikkelijk beroofd hadden” (Val. III, 192).

De Compagnie voelde er natuurlijk minder voor en trachtte dergelijke huwelijken te voorkomen, „om daardoor de overzijdsche koningen en grooten te minder met 't Macassarsche hof te vereenigen, behalve dat ook zulke huwelijken voor die kleine koningen altijd nadeelig en maar zorgelijke middelen waren, om hen van zoo een gevaarlijk hof . . . . te doen afhangen” (Val. III, 195).

Deze berichten uit de laatste jaren der 17e eeuw maken wel duidelijk, dat de door de Compagnie van het Makassarse juk bevrijde staatjes, ook na hun verlossing nog allesbehalve een volkomen onafhankelijkheid genoten. De familiebanden bleven knellen.

Het is hoogst onwaarschijnlijk, dat deze banden pas aangeknoopt zijn nadat onze schaarse Nederlandse berichten beginnen te vloeien. Gelijk de gewoonte in deze landen was, zullen vrij spoedig na Soembawa's onderwerping aan Makassar huwelijken gesloten zijn, die de overwonnen en aan den overwinnaar verbonden.

Wij zagen dus familie-verbindingen tussen Sélaparang en Soembawa, evenzo huwelijksverbintenissen tussen Soemba-

wa en Makassar, hiermede lijkt mij volkomen in harmonie te zijn, dat Makassar's bemoeienis met Lombok Soembawa als tussenschakel benutte.

Wij zullen dit hierna echter eerst na 1678, maar dan ook meermalen, kunnen constateren doch stellen nu reeds de mogelijkheid, dat de Makassaren deze methode reeds eerder hebben toegepast.

Dit zou dan ook verklaren — maar dat is al een heel zwak argumentum ex silentio — dat in onze bronnen nimmer sprake is van een directe bemoeienis der Makassaren met Lombok, op het vroege bericht uit het Dagregister van 1640 na.

EEN NIEUWE PERIODE NA

1670.

Omstreeks 1670 komt er wat meer tekening in de geschiedenis van Lombok. De schok, die het Makassarse gezag van Speelman ontving, liet zo min Lombok als Soembawa onberoerd. Zij stonden onder nominaal gezag van Gowa en het wegvallen van dat gezag kon natuurlijk niet zonder invloed blijven.

Wij kunnen ons voorstellen, dat de Sélaparangers pogingen deden, om zich van het Soembawaas-Makassarse juk te bevrijden — wij hebben daar een aanwijzing voor — en voorts dat die van Bali, waar de toestanden een enigszins ordelijker aanzien begonnen te krijgen, trachtten hun gezag op Lombok te vestigen of uit te breiden. Van dit laatste bestaan duidelijke berichten.

Na de sluiting van het Bongaais tractaat begon ook de Compagnie groter belangstelling te tonen voor Makassar's vroegere onderhorigheden en de eerste vrucht daarvan was de uitzending van Jan Fransen Holsteyn met een eskader.

Ook lieten de Makassaren, zelfs na hun nederlaag, niet af van zich met Soembawa en Lombok te bemoeien. Herhaalde malen, tot in de 18e eeuw toe, zien wij deze zwervende zeekoningen daar optreden.

DE MAKASSAARSE ZWERVERS.

De Compagnie vergiste zich, wanneer zij dacht, dat met het Bongaais tractaat alle banden tussen Makassar en Lombok meteen ook waren doorgesneden. Weliswaar vermocht de vorst van Gowa niet meer openlijk zich met Soembawa in te laten, doch het belette niet, dat verschillende Makassarse Karaëngs met hun gevolg zich in de Archipel neer zetten en daar voor eigen rekening een politiek voerden, die van de voorafgaande wel niet veel zal hebben afgeweken. Het zou een interessant onderzoek zijn na te gaan, waarom de Makassarse hoofden eigenlijk hun land verlieten.

De voorstelling, dat het slechts arme zwervers zouden zijn, die door de winzucht der Compagnie uit hun bedrijf gestoten, op de woelige wateren een karig en weinig eervol bordje rijst zochten te bemachtigen, moet verworpen worden. Onder deze Makassarse zeekoningen bevonden zich „koningskinderen”, prinsen van den bloede, wat de titel Karaëng al doet vermoeden.

Veel waarschijnlijker is, dat de expeditie van Speelman, die Gowa's macht brak en Bone in het zadel hielp, zulk een geweldige omwenteling binnen het Makassarse rijk te weeg bracht, dat sommige prinsen van den bloede hun apanages verloren en elders een beter fortuin zochten, gevolgd door hun trouwe mannen. Wellicht is de kolonisatie van IJsland door de Noorse vikings, veroorzaakt door de grote sociale omwenteling, die op rekening staat van Harald Harfagr, hiermede te vergelijken.

Laten wij thans de antecedenten eens nagaan van enigen dier zwervers, welke de wateren rond Soembawa op het einde der 17e eeuw onveilig maakten, nl. Daëng Tellolo, Karaëng Jerenika en Karaëng Pamelikan.

Karaëng Jerenika zou volgens Valentijn (III, 195) „een der voornaamste prinsen en uit koninlijken bloede gespro-

ten" zijn, die zich reeds in 1669 in zijn strijd tegen de Compagnie „een beroemt krijgsman" getoond had.

In de oorlogtussen Bone en Gowa van 1677, die met de afzetting van den koning Karaëng Bisei eindigde, was hij een der grootste belhamels geweest (D. 1/7-77; 28/7-77).

Toen deze oorlog afgelopen was, moet hij naar Soembawa uitgeweken zijn, waar hij *Daëng Tellolo* ontmoette.

Deze moet zich daar reeds vóór 1675 gevestigd hebben. In dat jaar kwam hij nl. eens naar Batavia over en vertelde Speelman, overwinnaar en vertrouweling der Makassaren tevens, een en ander over Soembawa en Lombok, zonder den a.s. Gouverneur-Generaal al te wijs te maken.

Wel deelde hij hem de namen van een aantal plaatsen op Lombok mede: Salaparang, Laboelaba, Lanco, Pandjangy, Craypang, Bengala, Socoa en Ganga (D. 13/12-1675).

Terecht oordeelde Speelman, die hen kende, dat de Makassaren wel enige tijd op Soembawa zouden verblijven, *om vandaar iets te ondernemen*.

Inderdaad zien wij het volgend jaar reeds Daëng Tellolo aanvallen op Bandjermasin doen (D. 10/11-76), vanwaar hij echter met groot verlies werd teruggeslagen (D. 27/4-77, p. 108/9; D. 13/5-77, p. 135). Hij keerde dus naar Soembawa terug, liet echter de Bandjarezen diep onder de indruk van zijn macht.

Om zijn nederlaag enigszins te vergoeden bezette hij het eiland Kangean, „daer zij alles 't onder gebragt en zeer verwoest hadden" (D. 11/8-77, p. 268).

Op deze tochten had Daëng Tellolo steeds met Maleise bondgenoten samengewerkt. een methode, die wij de Makassaren ook later zien toepassen.

In 1678 was Karaëng Jerenika „zyn macker" geworden en beiden maakten zich, ten behoeve der Soembawarezen, van het eiland Lombok meester, over welke verovering wij het hierna nog zullen hebben.

Daarop schijnen de makkers weer uit elkaar te zijn gegaan. Daëng Tellolo beloofde, blijkbaar in antwoord op een bezending van Karaëng Bisei, naar Makassar terug te keren, doch hield zijn woord niet. Voor het jaar om is treffen wij hem in gezelschap aan van Karaëng Galesoeng in Java's Oosthoek (D. 9/11-78, p. 639). Pas na de capitulatie van laatstgenoemde werd hij naar Makassar terug gebracht, doch zijn vrouwen vielen als buit in handen van 's Compagnies bondgenoot Aroe Palakka van Bone.

Wellicht hebben deze vernederingen zijn aanzien gebroken. Wij komen hem niet meer in onze bronnen tegen.

Zijn makker Karaëng Jerenika was echter een langere loopbaan beschoren, al deden ook reeds eind 1679 geruchten de ronde, dat hij, „het omswerpen moede . . . sigh met zyn volck en vaartuygen by Comps. chrygsmacht tot Sourabaya . . . vervoeght soude hebben" (D. 18/9-79, p. 421).

Wel is een zekere kalmering te constateren. In 1680 ontmoeten wij hem in het jachtgezelschap van Aroe Palakka (D. 11/11-80, p. 741). Met *Karaëng Pamelikan*, in wiens gezelschap hij vaak genoemd wordt, krijgt hij van deze „vaste commando" in Bonthain. (D. 29/7-81, p. 459).

Het regent echter klachten van Makassaren bij de Compagnie over koning Palakka en daarom is beider kort verblijf in Zuid-Celebes wel verklaarbaar.

In 1682 liep reeds het gerucht, dat Karaëng Jerenika in Bantam tegen de Compagnie zou gaan vechten. De publieke opinie zag hem nog niet als een afgeleefd avonturier.

Karaëng Pamelikan was toen echter reeds op Soembawa (D. 9/3-82, p. 247), waar hij zich aan machtsmisbruik schuldig maakte. De Radja van Soembawa en al zijn groten dorsten hem niets te doen, verzochten de Compagnie om hulp tegen zijn stroperijen (D. 11/7-82, p. 839).

Ongeveer 1684 moet Pamelikan van Celebes gevlucht zijn (Val. III, 159/60). Later bevond hij zich met een 50-tal Makassaren bij Soerapati. Hij bood echter aan deze te verraden, wanneer hij kruit en lood genoeg kreeg, om hem te bestrijden (D. 14/4-90). Hij kon met de Baliërs niet in accord leven (Memorie Bervelt 10/11-90; Soer. 26/9-91). Hij had 60 Makassaren en roofde tot Soembawa toe. Van Kangean had hij een groot ijzeren kanon meegebracht. Ook was er ruzie tussen Soerapati en Pamelikan (Soer. 12/10-91).

Tenslotte is hij daarom in 1691 naar de Comp. overgelopen en in Japara te luisterrijk onthaald (Res. 4/12-96). Misschien is hij daar toen een tijdje verbleven. Het merkwaardige is nu, dat deze Makassaren in één geval met medeweten van de Compagnie naar *Soembawa* getrokken waren.

Omstreeks het jaar 1695 beoorloogde Radja Tambora de andere vorstjes op het eiland *Soembawa*. Aroe Teko was „een van de doorluchtigste Bonische prinsen”, die echter van ouds met Gowa verbonden was, ¹⁾

Deze was nu met enige Makassarse groten naar Soembawa getrokken om de twist daar te beslechten, doch ook „met eenige troepen der E. Maatschappij” (Val. III, 159/60). De Compagnie wist er dus van.

De expeditie verliep naar wens, doch toen de meesten reeds naar huis terug gekeerd waren, bleven Aroe Teko, Karaëng Jerenika en Karaëng Pamelikan nog achter „zich zelve met het rooven van menschen en vee bezig houdende”. Toen de vorst van Bone, die toen op Makassar feitelijk de lakens uitdeelde, daarvan hoorde, werd Aroe Teko zeer bevreesd en keerde ook terug, maar de overige zeekoningen niet. Karaëng Jerenika en Pamelikan bleven dus op Soembawa roven,” zowel op dat ei-

land, als op 't eiland Mangray, behalven dat hij (Jerenika) zich niet ontzag, zulks ook op Java en *Bali* te doen.”

Waarschijnlijk verhaalt ons Valentijn een episode daarvan naar aanleiding van de weerspannige houding, die de Rijksraden van Soembawa tegen Boni dorsten aan te nemen, „waarop de oorlog en de overkoming van de Crains Jerenika en Pamelikan gevolgd was, die hen schrikkelijk beroofd hadden” (Val. III, 192).

Wanneer men nu nog weet, dat Jerenika later op Soembawa een rijke erfenis naliet, w.o. bassen, schietgeweer en slaven, krijgt men enig idee van de positie dier Makassarse heren: kleine zeekoningen, wier juk niet licht op de door hen bezochte volken drukte (Val. III, 169/71).

Men was doodsbenauwd voor Karaëng Pamelikan, slechts geestelijke personen als den zoon van Sjeich Joesoep, ontzag hij (Val. III, 199).

Reeds werd gemeld, dat hij Bali niet met rust liet. Lombok zal daarbij zeker niet zijn overgeslagen. Daar heeft Karaëng Jerenika ook de dood gevonden. ²⁾

Op last van den koning van Bali, „*Gusti Karang Asam*” werd hij „op aanrading van onze goede vrienden. . . om hals gebragt” (Val. III, 195). Met hem vielen zijn zoon en 151 zijner aanhangers. Wanneer wij nu nog lezen, dat hij „zijn einde op ellendige wijze bekomen heeft”, zouden wij haast aan verraad gaan denken. (Val. III, 160)

Wij vernemen ook, dat de Baliërs verbitterd over het roven van menschen en beesten, Karaëng Jerenika op Lombok gedood hadden en hetzelfde wilden doen met Karaëng Pamelikan, doch die was hun ontsnapt.

Erg helder zijn deze berichten niet. Vooral die raad gevende goede vrienden zien er raadselachtig uit. Waren het handel drijvende vrijlieden?

In ieder geval blijkt uit deze berichten, dat het succes dezer Makassaren ditmaal

1) Dagboek dd. 17 Sept. 1695

2) Dagboek dd. 14 Mei 1700.

niet groot was. Lombok was in handen der Baliërs gevallen en zij leden er een gevoelige nederlaag.

DE COMPAGNIE EN SOEMBAWA.

Aanvankelijk meende de Compagnie, dat alle Makassarse bezittingen in de Kl. Soenda-eilanden onder den vorst van Bima stonden, en dientengevolge sloot Speelman in 1669 een contract met hem (D. 13/11-69, p. 445; vgl. D. 9/2-81, p. 79).

Op den duur bleek echter, dat Bima's macht zich niet zo ver uitstreckte, als men had gedacht, aangezien het rijk van Soembawa, waarover de Makassaren óók gezag uitgeoefend hadden, er buiten viel. Dit werd duidelijk bij het bezoek van een Bimanees gezantschap aan Batavia in 1673 toen dit in een lang „versoeck schrift” o. a. verklaarde: „Wat Radja Sumbawa aengaet sullen wy trachten en soecken te bewegen, dat hy hem mede onder de Compe. begeeft”. (D. p. 282). Dit is niet de taal van machthebbers.

Bovendien was in dat jaar de Makassarse uitwijking Karaëng Galesoeng met 100 à 150 vaartuigen in de buurt van Soembawa opgedoken en had daar al een „rescontre” van minder aangename aard met een Compagnies vaartuig gehad. (D. 4/10-73, p. 275).

Andere aangetroffen rovers waren de Radja Tello, Daëng Mangapa. De resident van Makassar had hen met een schip uit Bima verdreven, doch zij hadden de wijk naar Soembawa, naar Lombok of daar omtrent genomen. (D. 28/12-73, p. 356). Evenwel bestond de vrees, dat zij terug zouden keren.

Teneinde hier orde op te stellen besloot de Hoge Regering den kapitein *Jan Fransen Holsteyn* met een vloot van 8 schepen naar Soembawa e.o. te zenden. Hij moest trachten den „Koninck van Sumbawa oock onder het contract te brengen” (p. 357) en verder de Makassaren weg te krijgen.

Wij kennen dezen heer J. Fransen het best uit zijn „*tedieuse expeditie*” tegen de zwervende Makassaren in Java's Oosthoek (1676) en deze tocht schijnt in dezelfde stijl geweest te zijn. Zijn leidersgaven moeten zeer gering zijn geweest en zelfs de Inheemse vorsten kregen in de gaten, dat zijn ondergeschikten zich weinig aan hem als chef gelegen lieten liggen. (D. 25/6-75, p. 166, D. 2/7-75, p. 182).

JAN FRANSEN HOLSTEYN NAAR SOEMBAWA.

Op 28 Dec. 1673 vertrok *Jan Fransen Holsteyn* naar het Oosten om pas 1 Oct. 1675 weer op te dagen, „hebbende omtrent 21 maenden daer omher overal gesuccelt” (D. 1/10-75). De op Soembawa gestichte pagger was ook, met zekere zelfironie, „*Succelenburg*” gedoopt.

Het enige blijvende resultaat was een meegebracht contract, gesloten op 12 Juni 1674 te Makassar tussen de Compagnie enerzijds en de „*expresse gesanten*” van den „Koning van 't eyland Sumbawa” anderzijds.

De bijvoeging, dat deze „eyndelyk” zijn vertegenwoordigers naar Makassar had gestuurd, toont wel aan, dat het kracht had gekost, hem zover te krijgen. Nu waren ze tenslotte bijeen in „de ordinaris vergaderzael” van het kasteel Rotterdam te Makassar, „ongewapent ende sonder krissen off eenig ander geweer” (D. 10/7-74).

„Met behoorlijke ceremonien, in 't bijwesen van meest alle de bondgenooten, onder het *drinken van krissen-water* ¹⁾

¹⁾ Dit drinken van kris-water bij het afleggen van een eed, is een meer voorkomend verschijnsel. Toen Amangkoerat III zijn kortstondige troon besteeg, liet hij de Pasisir-regenten vóór hun vertrek uit de hofstad een zelfde ceremonie verrichten (Semarangse brief van 26 Aug. 1704, Rijksarchief), zonder dat dit voor deze heren veel baatte. Men vergelijke hiermede de wijze van eedafleggen, welke op Ceram aangetroffen wordt en waarvan C. Tj. Bertling in zijn: *Gods oordeel en aardsche waarheid*, een, hier verkorte beschrijving geeft:

In een kom met water wordt enig arak of koolwater toegevoegd, benevens wat kruid en enige druppels bloed. Hierin worden dan gedompeld: de tromp van een geweer, een lans, een parang, pijl en boog. Eedafnemer en eedaf-

(Zie vervolg noot op pg. 367).

etc.", werd op 12 Juni 1674 een verbond gesloten met „Nene Martani”, heerser over Oetang en rijksbestuurder; Nene Ontong Langoe en Nene Djouro *Saparang*”, afgezanten des konings van het rijk Soembawa, Mas Gowa.

Wij vestigden reeds de aandacht op den laatsten gezant, die naar het rijkje *Sélaparang* op Oost-Lombok werd genoemd, een duidelijk blijk van Soembawa's heerschappij over dat gebied.

Daarop begaf Jan Fransen zich over Bima naar Soembawa, doch trof in het laatste rijk, tegen zijn verwachting, een grenzeloze verwarring aan.

Wat was nu die chaos, welke Jan Fransen in het Soembawarese rijk ontdekte? Niets minder dan een paleis-revolutie, die spoedig door enige andere gevolgd zou worden en waarvan wij de diepere ondergrond slechts gissenvermogen te peilen. Belanghebbenden doen het wel voorkomen, of het voor of tegen de Compagnie gaat, maar familie-kwesties, die vermeld worden, lijken waarschijnlijker. Er is ook sprake van groten, die koningen kiezen.

Met veel moeite was Jan Fransen erin geslaagd de Soembawarese gezanten in Makassar te krijgen, ter onderteekening van het contract van 12 Juni 1674.

(Vervolg noot van pg. 366).

legger grijpen de genoemde wapenen, die samengebundeld zijn, vast, waarop eerstgenoemde de vervloekingsformule plechtig uitspreekt. Na de verwensing zwaait de eedafnemer de bundel wapenen, over het hoofd van den eedaflegger, zodat deze met het magische vocht besprenkeld wordt. Daarna drinkt hij daar een weinig van (Kol. Tijdschrift XXX, 1941, 2, p. 158). Elders in de Archipel spreekt men van „minoem soempah”.

Hoe heilig men deze plechtigheid achtte, bewijst de uitlating van den radja van Soembawa: „wij hebben geswooren en het crissen waater gedroncken tot een teekken van een opregt herte tot de Compe”. (D. 25/6-75, p. 168).

De Nederlanders vinden het dan ook heel onbehoorlijk om zich „aan (een) dieren eed, op den koran met 't drinken van kriswater gedaan (niet) te kreunen”. (Val. III, 135).

Ook op Sumatra komt de kriswatereed voor. De Soeltan van Minangkabau sluit met de vier hoofden van Bengkoelen een verdrag, waarbij laatstgenoemden „minoem air ditoentoeng keris” (Tambo Bangkahoele pag. 26).

Doch nog vóór de maand om was, had een z. g. anti-Nederlandse, Makassaarsgezinde partij den Soembawasen Radja, Mas Gowa het bos in gejaagd en een nieuwe regering gevormd (D. 10/10-74, p. 275/76).

De ongelukkige vorst had toen Jan Fransen's hulp ingeroepen en was door deze in zijn vroegere macht hersteld (Sept. 1674). Op verzoek des konings had de gezant der Compagnie toen een pagger laten bouwen en door Nederlandse en Inheemse soldaten bezetten, tot nader order uit Batavia. Dit was „Succelenburg” (D. 10/10-74, p. 272). Helaas was de medewerking, die Jan Fransen van de inwoners genoot, uiterst gering. Zelfs de weer op de troon geholpen vorst liet hem smadelijk in de steek (D. 25/1-75, p. 32). Er bestond ook zeer geringe neiging om het met de Compagnie gesloten contract na te komen.

De Hoge Regering nam daarom maatregelen, stuurde nog zes vaartuigen naar Soembawa en moedigde de radja's van Bima, Dempo en Tambora reeds aan, om de onwillige Soembawarese groten dan maar op het lijf te vallen.

Inderdaad werd de herstelde koning opnieuw weggejaagd (April 1675) zelfs toen Jan Fransen nog in de buurt was. Vergeefs had deze de naburige radja's om hulp gevraagd, zonder enig resultaat (D. 25/6-75, p. 168).

De rampzalige radja smeekte de Hoge Regering hem opnieuw op de troon te plaatsen, daar hij toch feitelijk het slachtoffer zijner vriendschap voor de Compagnie was geworden. De hele opstand was immers door de Makassaren aangestookt (D. 15/10-75, p. 273). Evenwel, de Compagnie had weinig lust zich wederom in dit wespennest te steken, daar de nieuwe koning zich tegenover de Compagnie tamelijk tegemoetkomend gedroeg. Hiermede had Batavia natuurlijk alle ernstige belangstelling voor haar afgezetten bondgenoot verloren, die blijkbaar ook de hulp niet waard was. Bo-

vendien had enige jaren later al weer een regeringsverandering plaats.

Het enige op Soembawa bereikte resultaat was een contract betreffende *Lombok*. Wij vinden dit afgedrukt in het *Corpus Diplomaticum Neerlandico-Indicum* 2e dl. p. 540/41.

Het is gedateerd 16 Maart 1675 en dus vermoedelijk in het rijk Soembawa gemaakt. Voor Jan Fransen Holsteyn verschenen daarbij een drietal regenten van *Sélaparang*, geheten: „rading Abdi Wierassantana (= Rd. Ng. Wirasantana), rading Kawissajier Coesing, aria Boesing”. Dit drietal had zich aan ons onbekende fouten ten opzichte van den koning van Soembawa schuldig gemaakt (rebellie?) en moest daarvoor aan de Compagnie leveren ieder 5000 pikol sappenhout, binnen drie jaar. Mochten zij in gebreke blijven, dan zou de vorst van Soembawa er in voorzien, dan wel zijn opvolger of plaatsvervanger. Deze levering zal als „taxt”, d. w. z. als belasting dienen opgevat te worden.

Het is de eerste maal, dat wij in een Compagniesstuk de namen van *Lombokse* groten ontmoeten. De titels zijn *Javaans* en ook duidelijk de eerste naam. Als zelfstandige vorsten worden ze niet beschouwd; daar is de naam „regenten” borg voor. Later komen wij op deze beloofde leverantie terug.

De veronderstelling lijkt mij niet te gewaagd, om de zonden der *Sélaparangse* regenten als rebellie tegen het Soembawarese gezag te beschouwen. Met de val der heerschappij van *Makassar* verloor Soembawa zijn ruggesteun, maakte *Lombok* zich vrij. Doch toen Jan Fransen en zijn vloot zich vertoonden, kroop *Sélaparang* in zijn schulp en onderwierp zich weder aan zijn leenheer, den vorst van Soembawa. Neemt men dit aan, dan wordt het ook begrijpelijk, waarom Soembawa zo grif toestemde in de levering van de 15000 pikol sappanhout door *Lombok*. Het was een cijns der dankbaarheid aan de hulpvaardige Com-

pagnie, die soms, als het in haar kraam te pas kwam, een buitengewone zin voor het beginsel der legitimiteit en voor orde en rust in de Archipel aan de dag legde.

Overigens waren de *Makassaren* lang niet vernietigd. Een aantal hunner poetste wel de plaat, doch alleen maar om de verwarring in een ander deel van de Archipel nog te vergroten, t. w. in *Java's Oosthoek*.

De Hoge Regering was daarom ook minder tevreden over Jan Fransen's optreden in de Archipel. De stichting van „*Succelenburg*” (nomen est omen) kon haar goedkeuring niet wegdragen en deze pagger werd daarom volgens order „gedemolieert” (D. 1/10-75, p. 257).

Toen haar bevelhebber op 1 Oct. 1675 terugkeerde, erkende zij, dat hij „soo omtrent het verdestrueren der *Macassaren*, als 't beslissen der geschillen der *Sumbawers* onder *malcandren*, in al dien tyt niet veel uytgerigt” had. (D. 1/10-75). Ter verontschuldiging kan dienen het zeer onhebbelijke gedrag van zijn ondergeschikte, den posthouder de *Bock* op Soembawa. Ook was de kijk der meeste Compagnies-dienaren op *Inheemse* verhoudingen nog vrij naief en niet iedereen wist, gelijk *Speelman*, *ethnografische* met *militaire* en *politieke* gaven te verenigen.

DE NIEUWE REGERING OP SOEMBAWA.

De nieuwe Vorst van het rijk Soembawa wilde de Compagnie niet voor het hoofd stoten. Immers, zo lezen wij, de „nieuwe verkooren *Coninck* van *Sumbawa* (zond naar *Makassar*) eenighe gesanten, die het algemeene contract der bontgenooten van dien oort (d.i. dat van 12 Juni 1674) met de Compagnie bevestigden” (D. 14/5-76, p. 93). Dit geschiedde op 12 Febr. 1676 (D. 5/11-76, p. 382). In het laatste kwartaal van 1677 verscheen zelfs een Soembawarees ge-

zantschap, het eerste, in Batavia om over de sappanhoutleveranties te spreken.

Zij deden ook Japara aan, dat toen net de residentie was van den Soesoehoenan Amangkoerat II, wien Admiraal Speelman dadelijk de van verre gekomen gezanten voorstelde „om hem te meer te doen blijcken, hoe verre de Compagnie haer Sorge over de nabuurige Coningen liet gaen”. Zowel Javanen als Soembawarezen waren hierover zeer in hun schik geweest, zeggende, „dat zy nu beyde als *kinderen van de Compagnie* waren”. Dergelijke feestelijke samenkomsten kon men iemand als Speelman, Inlanderkenner bij uitnemendheid, wel toevertrouwen (D. 29/10-77, p. 364).

In Batavia is daarop gesproken over de levering van 15000 pikols sappenhout, wat gezien dezelfde hoeveelheid, wel de partij moet zijn, die de *Sélaparangers* opgelegd was (D. 17/12-77, p. 453). Op 21 Dec. 1677 had de ratificatie plaats van het op 12 Febr. 1676 te Makassar gesloten verdrag. Drie dagen later werd plechtig afscheid genomen van de gezanten, die op Kerstmorgen met eigen schepen naar Soembawa terugkeerden. Aldus had de nieuwe Regering van Soembawa haar verhouding tot Batavia behoorlijk geregeld. Of zij in staat zou zijn haar verplichtingen aan de Compagnie even nauwgezet na te komen, zou de tijd moeten leren.

Het is te begrijpen, dat het verdwijnen der Hollandse vloot uit de Soembawarese wateren, de Compagniesgezinden aldaar, zo die er waren, niet bepaald aangemoedigd heeft. De Makassarse partij moet gewonnen hebben, vooral toen zij, sedert de nederlagen der Makassaren in de Oosthoek op het einde van 1676 door verschillende voortvluchtige elementen werd versterkt. (D. 23/5-77, p. 146; 27/10-77, p. 358).

Dat eind 1677 een nieuwe regeringsverandering op Soembawa plaats had, waarbij de broeder van den het eerst afgezetten koning Mas Goa, Mas Ban-

tam geheten, aan het bewind kwam, vermocht die Makassaarsgezinde politiek niet grondig te wijzigen. Zo min gingen de Makassaren weg, als werden de beloofde leveranties gedaan, zodat de Compagnie er weinig mee opschoot (D. 27/10-77, p. 358). Van deze nieuwe, Makassaarsgezinde regering is daarentegen in samenwerking met de Makassaren een bijzondere actie uitgegaan en wel in de richting van *Lombok*.

DE BALISCHE INVALLEN VAN 1677 EN 1678.

Het valt ernstig te betwijfelen, of de gezagsuitoefening van den Radja Soembawa over Oost-Lombok na zijn verlossing van het Makassarse juk nog zeer krachtig was. Vooreerst werd het rijk van Soembawa door inwendige moeilijkheden verscheurd. De Makassaren bleven er een ongemeen hoge toon aanslaan. Vermoedelijk deden ook de Sasaks pogingen zich te bevrijden en ten slotte trachtten de strijdlustige Baliërs na het officiële vertrek der Makassaren, de plaats van dit „heren-volk” op Lombok in te nemen.

Het eerste bericht daarvan vinden wij in een brief van den koopman Adriaen van Daalen, dd. 22 Juli 1677 (D. 3/8-77, p. 257), waarin deze verhaalt van een oorlog tussen „die van Sumbawa of de Salatparangers” met de Balinezen. Het volgende jaar horen wij, dat deze strijd *al lang* aan de gang was geweest.

Dit laatste kunnen wij gerust geloven, wanneer wij aannemen, dat met *Sélaparang* slechts het Oostelijk gedeelte van Lombok wordt bedoeld. Immers, voordat de Baliërs *Sélaparang* konden bereiken, moesten zij zich eerst van West-Lombok meester maken en daarmee zal wel enige tijd heen gegaan zijn. Bij deze strijd, die wel grotendeels tegen vrijwel onafhankelijke Sasakse vorstjes of slechts half van Soembawa afhankelijke *Sélaparangers* gevoerd is, ontplooid Soembawa zeer weinig acti-

viteit. Ofschoon van zijn heerser in die tijd nog al wat brieven in de Bataviase Dagregisters zijn opgenomen, wordt met geen woord zelfs op een strijd met de Baliërs op Lombok gezinspeeld. Alle aandacht blijft gevestigd op de verwikkelingen van het eiland Soembawa zelf. Sélaparang mocht ook al de Soembawarese heerschappij in naam erkennen, van dit land had het zeer weinig hulp te verwachten en zijn strijd met Bali kon het alleen voeren. Dit wijst niet op zeer sterke banden tussen Soembawa en Lombok, waarop trouwens de tekst van het contract dd. 16 Maart 1675 evenmin wees, gelijk wij zagen.

Hoe precies het verloop van de krijg was, weten wij niet, maar voor de Compagnie had hij het onaangename gevolg, dat „van de grote *Salatparanghse* schult van sappenhout aan de Compagnie” nog niets afgedaan was (D.27/10-77, p. 358). Soembawa werd dus nog steeds geacht over Oost-Lombok te heersen, daar het verantwoordelijk werd gesteld voor de leveranties van sappenhout uit die streek.

Een volgend bericht stelt ons aanvankelijk voor raadselen. Het verhaalt van den hiervoor genoemden Makassar Daëng Tellolo, die lang op Soembawa had verbleven, doch toen van plan was op te breken, „hebbende bevoorens met zyn macker Crain Jerenika en de Sumbauwers ende Baleyers voor de laestgenoemde helpen innemen het eylant *Lombocq*, lange tegen die van Baly den oorloch hebbende gevoert” (D. 11/8-78, p. 430).

Wij zagen reeds iets van een oorlog tussen de Balinezen en de Sélaparangers (of Oost-Lombokkers) in het bericht uit 1677. In dat van het volgende jaar zou men echter een oorlog kunnen lezen tussen het eiland Lombok en een coalitie van Baliërs, Makassaren en Soembawarezen, waarbij de Balinezen tenslotte met de buit, Lombok zouden zijn gaan strijken.

In de tekst zou „laestgenoemde” moeten slaan op „Baleyers”, doch het is hoogst onwaarschijnlijk, dat de Mohamedaanse Makassaren en Soembawarezen zich ernstig zouden hebben ingespannen om de heidense Baliërs ervijanden van Soembawa, het eiland Lombok in handen te spelen, waarom zij juist het vorige jaar nog gevochten hadden.

Er moet in het Dagregister een fout geslopen zijn.

M.i. zal de strijd der Makassaren niet ter wille van de hun vreemde Baliërs gevoerd zijn, doch ten bate van hun oude onderhorigen, de Soembawarezen, en juist gericht zijn geweest tegen de Baliërs, die reeds lang begerige blikken naar het naburige Lombok hadden geslagen.

Wanneer wij deze correctie in het bericht van 11 Aug. 1678 aanbrengen, klopt dit niet alleen beter met het voorafgaande van 22 Juli 1677, doch ook met de volgende aantekening in het Dagregister van 9 Sept. 1678 (pag. 486). Daar wordt immers alleen gesproken over „’t gepasseerde omtrent de Sumbauwers en Macassaren in ’t veroveren van het eylant *Lombocq*”. Van de apocriefe Balische bondgenoten, die toch in één adem genoemd hadden dienen te worden, geen woord! Dezen waren ook de vijanden, op wie men juist Lombok of een deel ervan veroverd had. Op de vraag, welke Baliërs de jarenlange oorlog op Lombok hebben kunnen voeren, komen wij terug.

COMPAGNIES BEZWAREN.

Hoe dacht de Compagnie over deze Balinees-Soembawarese oorlog om Lombok? Waarschijnlijk liet haar de strijd zelve vrij koud, maar over de begeleiden- de verschijnselen wond zij zich op.

Het ergerde haar, dat de Makassaren maar niet weg wilden, niettegenstaande alle vermaningen uit Batavia en alle toezeggingen van Soembawa. Het heeft

er de schijn van, dat de Soembawarezen de Makassaren niet alleen moeilijk weg konden krijgen, doch ook gaarne aan hielden.

Tegenover de Compagnie echter klaagden zij over deze zwervers en stelden zich als hun ongelukkige slachtoffers voor. „Omdat de Macassaren in ons lant wonen, verkoopen zy alle onse volckeren en buffels” (D. 13/11-79, p. 512). De Compagnie dacht er niet meer aan hen van dit juk te verlossen, doch beperkte zich tot vermaningen en opwekkingen om de indringers te verdrijven „daertoe het u aen de macht niet en ontbrack, als het maer anders *van herten* wel gemeent wiert” (D. 18/5-80, p. 255).

Deze bemoedigende woorden hadden in zoverre succes, dat de Radja Soembawa enige maanden later dorst te schrijven: „De Bouginesen en Macassaren, . . . zijn nu alle wegh en ver trocken” (D. 29/9-80, p. 613). Evenwel, in Batavia geloofde men er niets van: De Hoge Regering schreef o.a. „Maar wat zullen wy daarvan seggen off geloven? dewyl wy weten, dat sulx in alle deele niet geëffectueert zy” (D. 3/2-81, p. 79).

Wij menen in dit blijven plakken der Makassarse zwervers het begin dier eigenaardige symbiose te zien, van zwervende bewoners van Zuid-West-Celebes en vele volken uit de Archipel, waarvan wij in de volgende eeuwen zo talrijke voorbeelden zullen aantreffen.

Een andere grief was de achterstalligheid in de leveranties, vooral die Lombok aangingen. Zij begon al in 1677. Als reden gaven zij toen hun oorlog met de Balinezen op (D. 3/8-77, p. 257). „Van de groote *Salatparangsche* schult van sappenhout aen de Compe. was tot noch niets ingekomen” (D. 27/10-77, p. 358).

De Compagnie ving aan een dreigende toon aan te slaan „want wy en zyn niet ongenegen het volck van Sambauwa. . . in haar verlegentheyt te hulp te komen, als wy maar van ons gelt versekert

mogen wesen en daarna zoo lang niet behoeven te wachten . . .” (D. 18/5-80, p. 254). Er was nl. voorschot verstrekt.

De koning vroeg toen twee jaar uitstel „al eveneens off het een zaek was van kleen belang zoo een geruymen tyt een zoo grooten capitael te moeten missen” „dat strydig is tegen alle redelyckheyt en maniere van negotiatie” (D. 3/2-81, p. 80). Pas wanneer Z. M. wat over de brug komt, zal men „calculeren kunnen wat staat op de vruntschap en beloften van de Conincq en grooten van Sambauwa voortaan te maken zal wesen.”

Tekenend is ook, dat de Compagnie er aan herinnert, dat de regeringsverandering niet van de vroeger aangegane verplichtingen ontheft: Voor de te leveren 15000 pikol stond „een affgesette Coningh (Amet Goa) borge voor . . . , sulx het redelyck en billick is, dat de tegenwoordige Coninck en de drie grooten van Sambauwe zorgen dragen om de Compagnie aen 't haere te helpen” (D. 18/5-80, p. 254).

Vrij zeker bestond er verband tussen beide grieven. De samenwerking tussen de Makassaren en hun, wellicht onvrijwillige gastheren, was weinig geschikt om laatstgenoemden tot trouwe vrienden en medewerkers der Compagnie te maken. In Soembawa zullen wel heel andere dingen op het program gestaan hebben dan, een stipte nakoming der sappanhoutleverantie. Toegegeven moet ook worden, dat 's Compagnies dienaren zich hierbij niet van hun eerlijkste zijde toonden, wat o.a. het geharrewar over een „daets” (= datjin) wel doet ver moeten.

BALISCHE HEERSCHAPPIJ OVER LOMBOK.

Bij deze eerste poging der Baliërs om zich van Lombok meester te maken, is het niet gebleven.

W. Cool stelt in 1692 „de eerste ernstigen inval” op Lombok (Lombok-expeditie blz. 218).

Dit klopt ongeveer met een bericht

uit een Soerabajase brief van 1697. In het begin van dat jaar verscheen daar nl. een zekere Raden Moenda van „Sedaparangh” (lees: Sélaparang), welk gebied een etmaal zeilens van Bali gelegen was. Nadat er 6 jaar gestreden was hadden de Baliërs dit rijkje veroverd. Rd. Moenda was met zijn familie naar Soerabaja gevlucht en verzocht daar of in Grèsik de bescherming der Compagnie. Deze Rd. Moenda maakte geen gunstige indruk op het opperhoofd Ram: hij leek een onnozel man. Hij werd daarom bij provisie onder een Inlands hoofd gesteld.

Terwijl Rd. Moenda de wijk had genomen, was de vorst van het eiland bij de Baliërs verbleven en had zich dus blijkbaar aan dezen onderworpen. Deze vorst was Rd. Moenda's oudste zoon (Japara 1/6-97) en toen hij de wijk nam, behoorde hij blijkbaar tot de oudere generatie. Dit geeft ons de vrijheid de vraag te stellen, of hij soms dezelfde vorst is, als die genoemd wordt in de Babad Bla-Batuh, Kebo-Mundar, de vorst van Sasak, die in staat was een leger van 100.000 man op de been te brengen (Inhoudsopgave XIV).

Vermoedelijk is deze Rd. Moenda naar Lombok terug gegaan. De oude man hield zich stil in Soerabaja, maar verlangde toch naar zijn vaderland, waarheen hij hoopte weder te keren, aangezien zijn zoon er regeerde.

Door deze oorlog kwam het dus, dat op het einde der 17e eeuw Lombok zich onder Balische heerschappij bevond.

Valentijn verzekert het ons tot twee maal toe en deelt ons tevens de naam van het staatje mede, dat zich zoo voor zijn Oostelijke nabuur interesseerde, t.w. Karang Asëm (Val. III, 195). Zijn vorst, Goesti Karang Asëm, door Valentijn koning van Bali genoemd, moet nl. op Lombok omstreeks die tijd een Makassaars zwerver, Karaëng Jerenika, om hals hebben gebracht.

Het is waarschijnlijk, dat wij van deze

nieuwe verovering van Lombok een herinnering aantreffen in de Balische tradities, gelijk die ons door R. van Eck worden medegedeeld in zijn Schetsen van het eiland Bali (Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, 1878).

Hij verhaalt ons daarin de opkomst van Karang Asëm. Op het laatst der 17e eeuw werd een der leenmannen van dit gebied, te Gèlgèl op bezoek zijnde, bij zijn terugkeer verraderlijk omgebracht. Zijn drie zonen trokken daarop naar Gèlgèl, welke plaats geheel verwoest werd. Daarna verhuisde de Déwa Agoeng van Gèlgèl naar Kloengkoeng.

Berichten uit Nederlandse bron, waarop wij later t.a.p. hopen terug te komen, maken het waarschijnlijk, dat deze verhuizing enige jaren voor 1690 plaats had, dus vlak voor de hierboven vermelde oorlog der Baliërs tegen Lombok.

Wat dan ook verder in de Karang-Asëmse overlevering wordt verhaald heeft daarom ongetwijfeld betrekking op deze strijd.

Na zich ook van de banden met Měngwi bevrijd te hebben, zodat de onafhankelijkheid van Karang Asëm een feit geworden was, begon het drietal broeders zijn aandacht aan Lombok te wijden, dat in deze tijd reeds *cijnsbaar* was, doch dat nog altijd door zijn eigen regenten werd bestuurd. Spoedig was ook dit eiland onderworpen en besteed één der gebroeders als vorst van Karang Asëm en Sélaparang de troon.

De val van Gèlgèl, de opkomst van Karang Asëm en de verovering van Lombok worden dus in een adem verteld, wat met de Compagnies-gegevens klopt. Misschien mogen wij in de vermelding van de vroegere cijnsbaarheid van Lombok een flauwe herinnering zien aan vroegere gebeurtenissen, waarvan de oorlog van 1677/78 deel uitmaakt.

Ging deze vroegere expeditie ook van Karang Asëm uit? Vermoedelijk wel. Behalve Karang Asëm hebben wij n.l. nog slechts één staat, die voor een der-

gelijke grote overzeese expeditie misschien in aanmerking komt. Niet het verscheurde en vernederde Gèlgèl, maar het in die tijd juist machtige Boelèlèng, dat toen zijn bloeiperiode doormaakte.

Aan de verhalenschat, gegroepeerd om den groten held der Boelèlèngers, Goesti Pandji Sakti, die vermoedelijk van ongeveer 1660 tot 1700 regeerde, kunnen wij enige gegevens, zij het negatieve, ontlenen.

Het zou verleidelijk zijn aan deze ondernemende geest, op wien wij in een latere studie hopen terug te komen, een aanval op het eiland Lombok toe te schrijven.

Hiertegen zijn evenwel de volgende bezwaren aan te voeren:

1° over een dergelijke tocht zwijgt de overlevering absoluut. Terwijl zij overigens zich gaarne in zijn vele heldendaden vermeit, zwijgt zij, bij mijn weten, geheel over een expeditie naar Lombok.

2° Zeer stellig deelt zij daarentegen mede, dat Bali's Oostpunt, Karang Asëm, buiten Pandji Sakti's gebied viel. De grens was Tianjar. Wel vermeldt zij positief het pas in 1697 vermeersterde Balambangan, doch zegt geen woord over Lombok.

3° Een blik op de kaart overtuigt er ons van, dat Singaradja, Pandji Sakti's residentie, heel wat minder gunstig ten opzichte van Lombok lag, dan (het niet door dezen veroveraar bezette) Karang Asëm. Deze laatste staat is door de natuur als het ware op Lombok aangewezen.

Waar wij bovendien van 1690 tot 1894, dus gedurende ruim twee eeuwen, een bijna ononderbroken bemoeienis van Karang Asëm met Lombok aantreffen, zou het ons al zeer moeten verwonderen, wanneer deze ook niet in 1677/78 had plaats gevonden.

zelfs een blijvende verovering van dit eiland door die van Karang Asëm.

Dit alles maakt het waarschijnlijk, dat wij ook voor 1677/78 ernstig zullen

moeten rekening houden met de mogelijkheid van een Balische inval vanuit Karang Asëm.

HET RESULTAAT.

Wanneer men de ganse 17e eeuw overziet, merkt men, dat de strijd om Lombok in de toestand van dit eiland blijkbaar niet veel veranderd heeft. In het begin der eeuw bevindt het zich in handen der Baliërs en honderd jaar later hebben zij het nog.

Hun heerschappij wordt echter gebroken door een periode van Makassarse heerschappij, welke ongeveer het middelste derde deel der eeuw vult.

De Makassarers voerden het bewind zeer waarschijnlijk door bemiddeling van hun vazal Soembawa, die mogelijk reeds oudere pretenties op Lombok of een deel daarvan bezat.

Van een eigen zelfstandig staatkundig leven der Sasaks is in de bronnen slechts weinig te bespeuren.

Of de Balische heerschappij over Lombok, die omstreeks 1700 een feit is, in aaneengeschakeld verband staat met de algemeen aangegeven verovering van dit eiland door de Baliërs in 1740 is waarschijnlijk. Wij zagen reeds, dat in 1723 Soembawa met Bali in oorlog was, vermoedelijk over Lombok.

Volmondig erken ik, dat deze schets allermint volledig is. In het Koloniaal Archief zal hier en daar nog wel wat over Lombok schuilen en de Inheemse bronnen, vermeld door Dr. R. Goris in Djawa XIX, 1939, p. 46, zijn bijna ongebruikt gelaten. Het verdiende m.i. evenwel toch aanbeveling eens te verzamelen, wat er alzo over Lombok bekend was en te zien, welke conclusies er uit konden worden getrokken. Met een dergelijke studie moet toch *eenmaal eens* een begin worden gemaakt.

Komen er later meer gegevens beschikbaar, dan kunnen deze wellicht makkelijk binnen het nu gestelde raam geschoven worden.

SINGARADJASCHE BUNDELS MET BETREKKING TOT LOMBOK

DOOR Mr. J. PRINS Res.-secr. Bali en Lombok

Tot mijn spijt was ik verhinderd gevolg te geven aan mijn voornemen, aan dezen bundel van opstellen bij te dragen door het mededeelen van wat mij bekend geworden was aan Sasaksche ratoe-*'ädil*-verwachtingen en -bewegingen, waarop in de twintiger jaren Vogelesang reeds wees, en die nog steeds levendig zijn. Gebrek aan tijd dwong mij, dit nog even uit te stellen, zoodat ik voor het oogenblik moet volstaan met — in aansluiting bij het historisch artikel van

Dr. de Graaf hiervóór — de aandacht te vragen voor historisch materiaal uit het residentie-archief te Singaradja. De hier opgenoemde bundels zijn ten deele een eeuw oud en werden nog niet bewerkt. Ook te Mataram in het archief van den A. R. zijn oude bundels, die van belang kunnen zijn; deze zijn evenwel nog niet geïnventariseerd. Moge deze mededeeling een aansporing vormen voor hen, die beschikken kunnen over den tijd om tot bestudeering over te gaan.

63. Brieven v/d Vorst van Sélaparang 1847; 1849; 1850; 1855.
64. Idem 1858 t/m 1860.
65. Idem 1864; 1865; 1866; 1868.
66. Idem 1872; 1873; 1876.
67. Idem 1878; 1879; 1881; 1882; 1883.
68. Idem 1884 t/m 1886.
69. Idem 1887 t/m 1889.
70. Idem 1891 t/m 1893.
71. Idem 1895; 1897; 1898.
125. Dagverhaal v/d Resident van Bali en Lombok 1897; 1899; 1900.
128. Brieven van Lombok 1894; 1896; 1899.
129. Archief Lombok Personeel 1899; Vrijlating Sëpangan's Oost-Lombok 1905.
131. Geheime stukken 1866; 1873; 1874; 1875; 1887; 1889; 1891; 1894; Geheim Goeroe Bangkol 1894; Geheim archief Ampënan 1895.
133. Bestemming van geschenkgoederen door den Resident v/d Inl. Vorsten ontvangen 1860; Komst G. G. 1865; Brieven v/d Sultan van Soembawa 1905.
137. Rapport v/d politieken toestand o.a. O.-L. 1895 en 1896.
139. Politie-Soldaten Praja 1896-7.
141. Hoofden v. Vreemde Oosterlingen Lombok 1898.
142. Lombok-toelagen 1895 t/m 1900; marine 1891 — 1892; Kasaangelegenheden 1895; Toekeningen van medailles 1899;
156. Aanslag der sawahs en kebons Lombok — 1895; Padjeg Oepeti Lombok 1896.
170. Verzameling van ethnographica eil. Lombok 1895.
172. Voorzieningen nood bevolking Lombok 1898.
174. Vaststelling der grenzen op Lombok 1895; 1899; Personeel 1889.
178. Expeditie naar Lombok 1894; 1895.
188. Algemeene toestand Lombok 1897; Voorstel bestuursorganisatie Lombok 1897; klassen der waterafdeeling Lombok 1899.
193. Gst. Pt. Grija en Kt. Anjaran 1884; Ter beschikkingstelling Poenggawa op Lombok G. P. Grija; Nota betreffende het rijk van Boelèlèng; wd. Poenggawa's Lombok en Boelèlèng 1898.
195. Eigendommen 1892; 1893; Aanvragen van gronden in eigendom-Lombok 1898; Eigendommen 1899; 1906.
197. Krijgsgevangenen en geïnterneerde Baliërs te Batavia 1895.
198. Los- en Laadhoofden Ampënan 1896; Algemeene toestand Oost-Lombok 1896; Personeel Lombok 1897; Banelingen Lombok 1897-1899.
200. Raad v. Sasaksche Hoofden 1898-1899; Boedel Entjik Mohamad Said Pabéan 1899.
203. Pers. belasting Lombok 1906; Residentie gerecht-1909.
298. Lombok-Kruis.

AANTEKENINGEN NAAR AANLEIDING VAN HET DESAFEEST OP DEN POEDJOETHEUVEL

DOOR

A. C. J. RIEL, Ctr. B. B.

INLEIDING : In het tijdschrift *Djawa* verscheen in 1939 een artikel van Dr. R. Goris met medewerking van Prof. G. H. Bousquet, hetwelk den titel droeg „Een merkwaardige plechtigheid in een bijzonder heiligdom”. ¹⁾ Sinds de verschijning van dit artikel zijn enkele bijzonderheden over het hier besproken Lomboksche dubbelheiligdom Dapoer-Poedjoet aan het licht gekomen, welke het vermelden waard zijn.

De Poedjoetheuvel ²⁾ is een der eerste heuvels, welke men tegenkomt, indien men de kale Zuidelijke vlakten van Lombok doorkuist in de richting van het kalkgebergte, hetwelk zich langs de geheele Zuidkust uitstrekt. De padi op de van regen afhankelijke sawahs heeft schier elk jaar te lijden van een hevige droogte, en het is voor een buitenstaander onbegrijpelijk hoe het mogelijk is, dat in de droge, door de zon verbrande streken van Poedjoet ongeveer 25.000 zielen een bestaan kunnen vinden. De oudsten van de désa kunnen zich echter nog den tijd herinneren, dat het Zuidelijke bergland met dichte bosschen was begroeid en hoe toen omstreeks het einde van de 7de maand van het Sasaksche landbouwjaar de eerste regens plachten te vallen, welke het dorre landschap als bij tooverslag een ander aanzien gaven.

In dit zoo van regen afhankelijke land speelt het regenceremonieel van ouds een zeer belangrijke rol. Op Lombok zijn verschillende plechtigheden bekend, welke de bedoeling hebben den regen te doen neerdalen. Bij deze plechtigheden, welke men *něda* noemt, ge-

bruikt men dikwijls een driekleurige dan wel een zwarte kat, welke wordt gebaad bij een heilige bron of put. Het geliefkoosde schermspel met rotansticken (*pěrisian*) dan wel met lansen zonder punt (*pělēngkoengan*) vormt bij deze gelegenheid vaak een punt van het programma. Ook bij het désafeest van Poedjoet kan om regen worden gevraagd. Het was daarom niet te verwonderen, dat de vreugde geen grenzen kende, toen in Februari 1940 het oude désafeest, hetwelk door de veeten tusschen de z.g. waktōe tiga en waktōe lima ³⁾ in onbruik was geraakt, door het Bestuur in eere werd hersteld.

Ofschoon het gekozen tijdstip niet overeenkwam met de feestkalender, kan men zonder bezwaar hiervan afwijken, omdat het feest in de eerste plaats de beteekenis heeft van *toelak bahla* d.i. het afweren van rampen en het afsmeeken van heil en voorspoed voor de désa. De misoogst, welke enorme afmetingen dreigde aan te nemen, leidde tot een zekere verzoening tusschen beide godsdienstige stroomingen, en men zocht vreedzaam en eendrachtig steun op de plaats waar de voorvaderen van het vroegere vorstengeslacht van Poedjoet geleefd zouden hebben en gestorven zouden zijn. Men prevelde de namen van den eersten vorst van Poedjoet Ama Tanaoeran, zijn vrouw Ina Tanaoeran en hun kinderen Mas Goena en Mas Pati en smeekte om regen, den milden regen waar het bestaan in deze streken in grooten mate van afhangt. Van heinde en verre kwamen personen die zich nog

1) pagina 46-53.

2) vide figuur 1.

3) G.H. Bousquet: *Recherches sur les deux sectes musulmanes (W3 et W5) de Lombok in Revue des Etudes Musulmanes* (1940?).

de familiebanden met Poedjoet herinnerden; vooral uit de désa's Soekarara, Batoedjai en Bondjéroek stroomde men bij honderden toe. De heilige heuvel, de eerste plaats van vestiging, het centrum van de wereld, daarheen wenschte men in dezen tijd van tegenspoed zijn bedevaart te richten (m ě n g o e d j o e t).

BESCHRIJVING VAN DEN HEILIGEN HEUVEL. De heuvel is verdeeld in vier sectoren (k o e t a) door even zoovele voetpaden welke gericht zouden zijn op de hoeken der vier windstreken, hetgeen echter in feite niet precies het geval is. Ongeveer halverwege den voet van den heuvel en het plateau op den top is nabij elk voetpad een z.g. p ě n o e n g g o e a n k o e t a ¹⁾ gelegen, bestaande uit een steenen bidplaats en een drogen put. Slechts de voet van den heuvel is bewoond en verdeeld in tien g o e b o e k s (woonwijken). In de g o e b o e k Djomang (ook wel Djoman genoemd) bevindt zich een cirkelvormige steenstapeling, ten Noorden waarvan een steenen offerplaats ligt in den vorm van een afgeknotte pyramide van ruim 1 meter hoogte. Ten Oosten van dit heiligdom bevindt zich een heilige put (Boewoen Tangko).

In het Djomang-complex wordt Batara (zooals men hier zegt) Gangga vereerd. Nopens het heiligdom Pringga ²⁾ kon niemand mij inlichtingen verstrekken. Dit heiligdom is gelegen dicht bij de p ě d é w a' Poedjoet, beneden en beoosten den rand van het plateau.

De richting van b ě s i l a (in eerbiedige houding op de dijen zitten) is zoo wel bij Djomang als Pringga bij voorkomende plechtigheden Westwaarts.

De hellingen tusschen de p ě n o e n g g o e a n k o e t a en den rand van het plateau zijn niet bewoond; wel treft men

fundamenten aan van, naar verluidt, huizen van vroegere bewoners van den heuvel, die tijdens de Islamiseering verdreven zouden zijn. Op het plateau bevinden zich twee heiligdommen, nl. de bovengenoemde p ě d é w a' Poedjoet en de p ě d é w a' Dapoer.

De Dapoer bestaat uit twee terrassen, waarvan het Westelijke de b ě n t j i n g a h (raadzaal; voor hof) wordt genoemd, omdat de vroegere vorsten aldaar hun vergaderingen zouden hebben gehouden. Het Oostelijke terras zou d a l ě m (paleis) van den vorst geweest zijn. De Westelijke ingang van het Dapoerheiligdom wordt als de voornaamste ingang beschouwd en alleen voor dezen ingang pleegt men te knielen (d.w.z. b ě s i l a) bij het binnenkomen. Dit knielen geschiedt in den regel niet voor de twee andere openingen in de paalomwand van het Westelijk terras, doch uiteraard weer wel wanneer men Oostwaarts doorlopende aankomt vóór den ingang van het Oostelijke terras van de Dapoer. De hoofdas van het Dapoercomplex wijst derhalve West-Oost, hetgeen overeenkomt met de z.g. k ě m a l i'-of p a n t a n g a n-bepalingen t.a.v. de asrichting van Sasaksche huizen.

VERBODSBEPALINGEN. Indien inderdaad de Dapoer (een naam welke sterk doet denken aan den bekenden term d a p o e r in de Nāgarakērtāgama) paleis en vergaderzaal is geweest, wijst de richting van de hoofdas van dit complex op animisme, aangezien bij verschillende animistische volken (zooals de Toradja's) de ingang van het huis zoodanig moet worden aangebracht, dat bij het binnenkomen het gelaat naar het Oosten is gericht en voorkomen, dat de zielestof door de zon naar het Westen wordt medegenomen.

In Midden-Lombok treft men vele verbodsbepalingen (p a n t a n g a n) aan in dezelfde bonte verscheidenheid als in zuiver animistische streken. Enkele

¹⁾ Vide figuur 2.

²⁾ De term Pringga heeft de beteekenis van gevaarlijk en komt in verschillende plaatsnamen voor, o.m. Pringga(w)rata, Pringgaséla, Pringgabaja, Pringgadjoe-rang etc.

echter doen vermoeden, dat de leer der vijf wereld-elementen (de Baliërs noemen haar *pantja-maha-boeta*) bekend is, hetgeen op Hindoe-Balische dan wel Hindoe-Javaansche invloeden wijst. ¹⁾

Op het gebied van huizenbouw bestaan te Poedjoet de volgende bepalingen. De *kaola* (personen, die niet van adel zijn) moeten het huis zoo maken, dat de hoofdas van het huis West-Oost loopt, om het even of de deuropening Westelijk dan wel Oostelijk is aangebracht. De oorspronkelijke plaats van de deuropening is waarschijnlijk Westelijk geweest. Dit is af te leiden uit den regel, dat alles, wat met vuur te maken heeft, zooals vuurtesten (*djangkih*), kookgaten etc., wanneer men de woning van het Westen binnen komt, zich rechts van de deur moet bevinden, daar het Zuiden de plaats van het vuur zou zijn. De Zuidelijke hellingen van de verschillende heuvels in Poedjoet—de Poedjoet-heuvel zelf echter uitgezonderd—mogen niet worden bewoond, naar de menschen zelf zeggen in verband met de magische hitte.

Op bepaalde dagen is het verboden een huis te bouwen (*Kala Gëndi Rawana*) ²⁾. Voordat men met den bouw of afbraak (*përëba' djangkih* d.i. omverwerpen van de vuurtest) van een huis mag aanvangen, moet een z. g. *bëraspati*-offer gebracht worden, waarbij het volgende *mantëra* (prevelgebed) gebruikelijk is: *Bëraspati, Bëraspati, ngoengsi, Bali, ngoengsi Djawa, këras gigin, këras tolang, oerip isin, oerip oeat, sidi mandi, panas pati agoeng*, hetgeen beteekent: *Bëraspati, Bëraspati*, gaan naar Bali,

gaan naar Java, harde tanden en harde beenderen, vol leven en zenuwen, gifkrachtig en tooversterk, o groote *Banaspati* (wanneer we *b* voor *p* mogen lezen; anders zie ik geen kans beteekenis te hechten aan de gezegde woorden, tenzij hier gelezen moet worden: *Bëraspati agoeng*, d.i. groot ongeluk, zooals men riskeert wanneer men bij het maken van een matras niet een *kèpèng* tusschen de kapok doet, zooals een berichtgever meldt).

Een huis moet een zeker aantal dakribben (*waras*) hebben, welke met de z. g. *kidoeng waras* worden uitgeteld. Deze luidt als volgt: *Mas, Mërak, Sëri, Sër di, Naga*. Heeft een huis bijvoorbeeld negen dakribben, dan zal bij gebruik van deze *kidoeng* de laatste dakrib de naam van *Sër di* dragen. Een Sasaksch huis naar ouden trant (bijv. *balé boendër* of *goenoeng rata*) moet zooveel dakribben hebben, dat de laatste met den naam *Sër di* wordt uitgeteld. Een masdjid moet op deze wijze een *Mas*, een groote woning een *Mërak*, een loods of een bijgebouw een *Sëri* en een padischuur een *Naga* dakrib hebben.

Tal van andere verbodsbepalingen ³⁾ zijn bekend, waarvan hier nog enkele mogen volgen, welke voor de beschrijving van dit désafeest van eenig belang kunnen worden geacht.

Een woning moet gebouwd zijn met z. g. *djědjait* d. z. balken met nokken welke in de openingen van corresponderende balken passen.

Bij begrafenissen moet men ook vroolijk en opgeruimd zijn en bij het graf gekomen behoort de doodenbaar door

1) Mede een der conclusies waartoe Dr. R. Goris komt in zijn leerzaam en rijk artikel: Aanteekeningen over Oost-Lombok in T. B. G. 76, 1936 p. 196-248.

2) *Gëni Rawana*—het vuur van den *Raksasa Dasa Moeka*. Evenals op Bali heerscht op Lombok onzekerheid bij uitspraak en spelling van de combinatie „medeklinker” voorafgegaan door homorgane

nasaal; *pëndita* en *pënita* wisselen af. Men kan dus ook „hyper-correct” *gëni* maken tot *gëndi*.

3) Over Sasaksche *pantangan*-bepalingen vide de zesde aflevering van de Mededeelingen der Kirtya Liefdrinck-van der Tuuk (Eenige gegevens nopens Sasaksche volksgebruiken door Mr. J. Prins), 1939, p. 34—54.

de in rijen staande familieleden van den een aan den ander overgedragen te worden totdat het graf is bereikt (tété-gangsa).

De dooden van hoogen afkomst zouden eertijds zijn begraven in een z. g. taběla (houten doodkist), welke in een Radja Képé of een Gili-lěboer¹⁾ (stellage) geschoven werd. Indien thans een persoon van hoogen stand overlijdt, wordt de doodstijding naar ver afgelegen dasans overgebracht door z. g. patirata, ruiters aan wier paarden een touw om den hals is gehangen, waarvan de lengte overeenstemt met de lichaamslengte van den doode. De doode wordt twee maal gewasschen; de eerste maal door de familieleden (mandi' bola) en de tweede maal door den kiai (dorpsgeestelijke). Het doodsgewaad wordt dichtgemaakt met drie witte draden (talin majit)²⁾. Vóór de doode naar buiten gedragen wordt, moet de deuropening met een bamboe (dèndèng) even gebarricadeerd worden. Drie dagen na de begrafenis moet een kiai gebeden verrichten met de bedoeling de zielen der gestorvenen die terugkomen, te weren. Deze plechtigheid noemt men něloeng (van těloe = drie).

Bij rampen, ziekten of plagen moet stilte (soewoeng leeg) betracht worden en de pěmangkoe's (geestelijke leider bij ritueele plechtigheden) moeten bij die gelegenheid ai' pěnoelak (water

met afwerende kracht) op de grenzen van het dorpsgebied (paèr) spreken, teneinde de booze geesten (baké') te verdrijven. Op bedoelde grenzen worden bétó' (penis) gehangen, bestaande uit een stuk bamboe omwikkeld met idjoek, welke een afwerende kracht heeten te hebben.

Het ondernemen van tochten op bepaalde dagen en in bepaalde richtingen is in Poedjoet ook aan regelen gebonden, welke in de praktijk thans weinig worden nageleefd. Hierbij volgt men de z. g. djělo naga (de naga-dagen). De wereldslang (Antaboga) komt den eersten van de maand uit de onderwereld te voorschijn, richt zijn kop op den tweeden naar het Zuid-Westen, den derden naar het Zuiden enz. Op den roden dag van den maand is de naga weer in Westelijke richting teruggekeerd. Deze datum wordt dina naga genoemd.

Voor al indien de regenboog (nagatédja³⁾) zichtbaar is, dan wel bij een aardbeving, zal men oppassen, de pantanga-bepalingen niet te overtreden.

Voorts moge nog gewezen worden op het geloof aan de wereld-elementen waaruit het menschelijk lichaam voortgekomen is, de vier hoofdkleuren (tjahja) en de vier windstreken (loangangin, Emas of Koeta).

Ter verduidelijking volgen hieronder fragmenten van de z. g. doa sampoerna en de doa tjahja.

DOA SAMPOERNA.

Bismillah

Irrahman irrahim.

Allahoemma ja allah.

Měkaboel doa sampoerna.

Eh batang (badan) asal boemi;

moelih maring boemi.

Sira gětih asal api,

¹⁾ Gili lěboer - een door vuur weggesmolten eiland.

²⁾ Verwezen wordt naar de overeenkomstige Balische gewoonte (tridatoe). De draden zijn bij de Baliërs echter rood, wit en zwart gekleurd.

In den naam van God,

Den barmhartigen erbarmder.

Onze God! o God!

Verhoor, o God! het volmaakte gebed.

O menschelijk lichaam! gij zijt uit aarde; tot aarde zult gij wederkeeren.

Gij bloed, uit vuur komt gij voort,

³⁾ De naga-tédja en de naga-goemi (aardslang) komen in de z. g. goenoeng-goenoeng van de wajang voor, de goenoengan of kěkajon.

moelih sira maring api.
 Asal angin awak ¹⁾,
 moelih sira maring angin.
 Koelitmoe asal banjoe,
 moelih ta sira maring banjoe. ²⁾

DOA TJAHJA.

Abang saboemi alam
 mětōe tjahja koening saboemi alam ;
 mětōe tjahja abang ing dalēm tjahja
 koening,
 tjahja koening mēlēboe èrēng,
 tjahja èrēng ikoe mēlēboe ing tjahja
 édjo,
 tjahja édjo mēlēboe ing tjahja poeté',
 tjahja poeté' mēlēboe ing tjahja angēt,
 tjahja angēt mēlēboe ing njawa,
 njawa mēlēboe ing dapat,
 dapat mēlēboe ing oerip,
 oerip mēlēboe ing oedjoed,
 oedjoed mēlēboe ing angēn enz. ²⁾

Als slot moge de driedeeling van het désafeest worden vermeld, hetwelk negen dagen moet duren, t.w. djělo djait, de djělo gawé en de pěrěba' djangkih, welke namen den indruk wekken alsof men te doen heeft met de vervaardiging van het materiaal (ramon) voor een woning (stelling), en tenslotte het doen omvallen van de vuurtest.

SASAKSCHE TIJDREKENINGEN.

Het Sasaksche jaar is een landbouw- (zonne-)jaar van 12 maanden, hetwelk aanvangt bij een bepaalden stand van de Pleiaden (Rowot). Een vol jaar wordt elders sěkapat geheeten, hier sětaoen - sěbalit genoemd, d.w.z. natte tijd (taoen) en droge tijd

naar het vuur zult gij terugkeeren.
 Het menschelijk lichaam is uit wind ontstaan,
 en zal weer worden tot wind.
 Uw huid is ontstaan uit water
 en zal weer tot water worden. ²⁾

Rood is de geheele wereld,
 tevoorschijn komt het gele schijnsel in de geheele wereld :
 rood schijnsel treedt tevoorschijn en gaat (over) in geel,
 geel schijnsel gaat over in zwart,
 zwart schijnsel gaat over in groen.
 groen schijnsel gaat over in wit,
 wit schijnsel gaat over in lauw, (?)
 lauw(?) schijnsel gaat over in de ziel,
 de ziel gaat over in den geest, (?)
 het ontvangen gaat over in leven,
 het leven gaat over in existentie,
 de existentie gaat over in verlangen enz. ²⁾

(balit). Het tijdstip van het désafeest wordt volgens deze tijdrekening bepaald.

Het gebruik van een tijdrekening van 10 maanden van 35 dagen, welke maanden onderverdeeld zijn in vijf woekoes, is nog in zwang, zij het ook niet algemeen.

Men gebruikt hierbij een z.g. wariga (naam van den 5den zoon van Watoe Goenoeng) en maakt vele onderverdelingen in tijdsringen (wara) van 2 tot en met tien dagen, als op Bali. In Poedjoet kon men bij navraag wel verklaren, welke jaareenheid (rah) der windoe vigeerde, doch van een volledige jaartelling is niets gebleken. Aan de dagen worden soms namen van dieren gegeven, zooals tijger, koe enz. Ten behoeve van de berekening van gunstige of ongunstige dagen gebruikt men een tijdrekening van zes pěrīngkēlan.

Algemeen is de Mohammedaansche jaartelling.

¹⁾ Een fijnere term is raga.

²⁾ De redactie twijfelt aan de zuiverheid van den tekst, al kan zij niet nagaan of de fouten zijn ingeslopen bij de overlevering of bij het opschrijven; beide do's voorzagen van een gewijzigde vertaling, zij het soms gissenderwijs. C. H.

SASAKSCHE OORSPRONGVERHALEN. ¹⁾ Volgens enkele verhalen werd een vorst van Madjapahit wegens bloedschande verbannen. Hij werd in zee voortgetrokken door een grooten visch (Radja Mina) en spoelde aan land „als een stuk hout” te Pěngantap (Zuidkust), waar hij door een visscher en zijn vrouw liefderijk opgenomen werd ²⁾. Hij is onder verschillende benamingen bekend o.m. Mas Moelia, Mas Pandji Sari, Mas Koemala Sari, Ratoe Tan Pasangka, Ranga Doendang, Batara Moemboel, Ki Tanpasiring, Ki Kaoeningan, Mas Koedamangga, Mas Toeki, Mas Tanawoe, Mas Kadaratan Besar, etc.

In dit verband moge nog gewezen worden op het verhaal, hetwelk mededeelt, dat een veehoeder genaamd Pé Bangkol ³⁾ te Tanah Njatoe' uit de aarde kreten hoorde opstijgen. Hij lichtte een steen op en vond tot zijn niet geringe verbazing een kind, hetwelk hij opvoedde en dat later iedereen ontzag inboezemde door zijn enorme kracht. Zijn ouders, bang geworden, stopten hem in een put, welke met een grooten steen werd dicht gemaakt. De jongen lichtte echter met gemak den steen op, welke zoo groot was als een padistamper (dëndeng, vgl. Batoe Dëndeng).

In een ander verhaal wordt melding gemaakt van twee hemellichamen, de zon en de maan, geboren uit Sang Hyang Toenggal. Zon en maan hadden drie kinderen. De jongste, de opgaande zon (pěni(w)o' djělo), zetelde in het Oosten, de middelste, de ondergaande zon (pěšěřěpan djělo), zetelde in het Westen en de oudste zetelde in den hemel.

Zij heetten resp. Nè' Intěn Loewih,

Nè' Mas Komala en Nè' Mas Komala Tonton Allah (regenboog). Laatstgenoemde daalde af naar den Oceaan, alwaar hij door meditatie de wereld deed ontstaan, welke er nog uitzag „als een kěpěng”. Hij had negen (nawa) kinderen, zeven dochters en twee zoons. De jongste widadari werd tijdens het baden in een vijver van een lusthof (taman koemala sari) door den naga-vorst van Batoedëndeng gevangen. De naga-vorst (Djro Pětoeng) en de Widadari huwden, bij welke gelegenheid zij een kostbaren ring (Mas Loedira, Mas Mirah of tjintjin Bali) droeg. Haar naam was Mas Intěn Poetěri Pěngěnděng en zij had vijf zusters die resp. Mas Intěn Komala Sari, Mas Intěn Komala Sasih, Mas Intěn Komala Ganda, Mas Intěn Komala Rasa en Mas Intěn Komala Bowana heetten, terwijl haar zesde zuster den naam Mas Intěn Ambara Sari droeg. De gevangen widadari had zeven dienstmaagden, genoemd naar de namen van zeven edelsteen. De lotusvijver was omringd door de vele „bloemen” o.m. kěmbang kěroera, toendjang běsi, sěgara moentjar, iděrpasisi, pěpaosan toendjoeng bang, měgat kědaton, tjintjin Bali, sapoedarat, kěbon odě' en toenggoel pětjoet. De widadari werd zwanger en beviel van een zoon, Mas Poetra Pěngěnděng geheeten (bijgenaamd Poetra Mětoe Srěngěgé), nadat zij met a'ipakoempoelan was gewasschen en boeboer poetě' gegeten had. Toen de widadari een bosje padi-stroo (djomang) brandde onder een pot met zwarte kleefrijst, kreeg zij zin

¹⁾ Vg. ook Vogelesang: Waktōe-teloē-verhalen, in Kol. T. 12, 1923 p. 417-25.

Vgl. vooral ook denz. auteur in Kol. T. 11, 1922 p. 260-306.

²⁾ Dit verhaal moet o.a. geboekstaafd staan in de (Ka)pijagēm Marong no. 11 v/d Kirtyaboekerij, vgl. Mededeelingen enz. no. 13 p. 43.

Het verhaal doet denken aan een pasage van de

Adiparwa, waarin wordt vermeld, dat Dēwi Koenti, na door Sang Hjang Soeria te zijn bevrucht, een kind ter wereld bracht, hetwelk zij in een kist deed, waarna de kist met inhoud in de rivier Gangga werd geworpen. De visscher Sang Adirata en zijn echtgenoot Sang Rada namen het kind, dat zij Sang Basoesēna noemden, liefderijk op.

³⁾ Bangkol = kinderloos.

haar zusters op te zoeken en vloog naar de Goenoeng Kẽmbar, vanwaar zij af en toe afdaalde om haar kind te zien. Het kind was zeer bedroefd omdat het zijn moeder miste en schreide zonder ophouden ¹⁾. Om het kind zoet te houden maakte de widadari kostbare weefsels o.m. de *ragi oem-ba' oedi' sěr di*, de *ragi oem-ba' éro'*, de *oemba' widadari ngamoek*, de *ragi tẽlo' manoeek* en de *oemba' tẽlaga mẽmbang* ²⁾. Het kind was echter ondeugend en liet een rijstpot openstaan, in verband waarmee de widadari zóó kwaad werd, dat zij niets meer van haar zoon wilde weten. Haar echtgenoot liet het kind toen aan een min over en verliet zijn kraton (*mẽgat kẽdaton*) op zoek naar zijn vrouw, liep langs alle stranden (*idẽr pasisi*), steeg ten hemel (*moesna* = verdween) en vond haar aldaar temidden van haar zes zusters. Een witte vlieg ³⁾, welke hem den weg gewezen had, zette zich als herkenningsteeken op de borst van zijn echtgenoot neer. Toen Tonton Allah vroeg, wie van de zeven nimfen zijn echtgenoot was, wees hij degene aan op wie de vlieg gezeten was.

Ter eere van het wederzien gaf hij een groot feest en keerde met zijn echtgenoot vervolgens terug naar den verborgen tempel van den naga-vorst van Batoedendeng (*oelar Naga sandi poera Batoedendeng*).

De overlevering van Poedjoet deelt

mede, dat de eerste vorst van Poedjoet zou afstammen van een familielid van den zoeven genoemden vorst van Madjapahit genaamd Mas Moelia, die Java verliet, te Kloengkoeng (Bali) huwde met een dochter van Déwa Agoeng Poetoe Alit ⁴⁾, genaamd Déwi Mas Ajoe Soepraba ⁵⁾, en daarna met 17 *koe-rẽn* (gezinnen) vertrok naar Lombok, alwaar hij de *désa* Poedjoet stichtte. Een zoon van hem, Mas Tanaoeran (ook wel Tinaoeran), huwde met Dèwi Mas Ajoe Tinoempoel van Batoedendeng. Uit dit huwelijk sproten een dochter en twee zoons, resp. genaamd Na' Tanaoeran, Mas Pati en Mas Goena. Na' Tanaoeran werd vorstin van Poedjoet omdat Mas Pati, die zijn jongeren broer bij de put Boewoen Kẽrok ⁶⁾ vermoord had, niet terug durfde te komen.

Een ander verhaal deelt mede, dat Mas Pangéran, een broer van den vorst van Kloengkoeng genaamd Indra Sakti, zich vestigde op het eiland Samarkaton ⁷⁾. Hij huwde met één der zeven hemelnimfen. Na de ontvluchting van de widadari gelukte het hem zijn echtgenoot te voeren naar de *désa* Koemala Sari met den gouden vijver genaamd Boewoen Mas ⁸⁾ bij den heuvel van Batoedendeng en den daarbij gelegen lusthof (Taman Sari). Het kind uit dit huwelijk heette Mas Poetra Pẽngendeng; deze kreeg tot kleinzoon Né' Mas Pẽrmas ⁹⁾. Van hem stamden af Ratoe Sadjji (waarschijnlijk ontstaan uit Sang Adji) van Rẽmbitan, Mas Pati, Mas Goena', Tana' Awoe en Tinolor resp.

1) Vergelijk ook het bekende verhaal van Dèwi Nawangwoelan en Nawang Sih uit het begin van Babad Tanah Djawi, (dat veel beter verteld is. C.H.)

2) De eerste twee beschreven in mijn artikel Enkele Mededeelingen over de heilige weefsels van Poedjoet. De laatste drie heb ik nog niet onder oogen gehad. Ook de *oemba' dapoer* zou op deze wijze zijn ontstaan.

3) Vgl. ook Het Verhaal van den Halve op Java, Bali en Lombok door Dr. C. Hooykaas in Mededeelingen K.L.T. 13, 1941 p. 15 kolom 1 midden.

4) Te Kloengkoeng was bij navraag deze naam niet bekend.

5) Naam van een hemelnimf uit de Ardjoena Wiwaha.

6) In Poedjoet liggen drie heilige putten, genaamd Boewoen Kẽrok, Boewoen Sowẽng en Boewoen Tangko.

7) Samarkaton = moeilijk zichtbaar, bijnaam voor het rijk Batoedendeng (volgens de Toetoe Monjeh gelegen op Z. Java).

8) Hierbij liggen nog de heilige putten Boewoen Moemboel en Boewoen Boeal.

9) Grootvader en kleinzoon zouden begraven zijn te Tana' Njatoe', O. v. Rẽmbitan, in Zuidelijkst M. - Lombok.

van Rembitan, Kětara ¹⁾, Dapoer (Poe-djoet) en Lěsoeng (Pěnoedja').

Het staat niet aan mij deze verhalen op letterkundige of historische waarde te beoordeelen. Het is echter duidelijk, dat zij van praktische waarde

Bismillah irrahman irrahim
Rangga Mina, Rangga Doendang,
Radja Goena, Radja Pati.
Ia toelis Datoe Mas Pandji Koemala,
sa' mērari' maoe' bidēdari si bēsanak
pitoe' sēdēkna bēdait. Datoe Mas Pandji
Koemala djari bētēroes mērari'.
Ia ampo' bēdoewé bidja sopo', aran
Lèmpot Oemba' Ero'. Kasoer klamboe,
boemi langit, oemba' Ero'. Tonton Allah,
loewih koeasa. Ia doewèn bidēdari, sa'
bēsanakan dēngan pitoe'.
Kotjap dēwi Andjani bēsanakan dēngan
tēloe.
Ini toelis atin Nabi.
Naga ngandjēng sandang-andang, kang-
go doang enz.

Het heiligdom Dapoer wordt in de mēntěra Djomang ²⁾ genoemd.

Bismillah irrahman irrahim
Emas ³⁾ poentjara sari (3 x)
Emas itēm (3 x) ⁴⁾
pěrija gigi, pěrija Gangga ⁵⁾
ia oesti ⁶⁾ tēlaga Djomang
akoe maoe' ⁷⁾ Emboeng Poenti' ⁸⁾
kalih Dapoer, arboe arbi ⁹⁾
koetonto' ēmas poeté' (3)

Het is merkwaardig, dat naast vereering van steenstapelingen, dikwijls vereering van putten en vijvers wordt aangetroffen. In vele gevallen treft men bij deze putten een rechtopstaanden

zijn voor de bestudeering van de Poe-djoetheiligdommen.

Ik moge hieronder een fragment van een mēntěra laten volgen, waaruit moge blijken op welke wijze dergelijke verhalen in gebed worden gebruikt.

In den naam van God, den barmhartigen
Erbarmer.
Rangga Mina, Rangga Doendang, Radja
Goena, Radja Pati.
Hier wordt melding gemaakt van Mas
Pandji Koemala, die een nimf trouwde,
één van zeven zusters.
Hij kreeg een zoon genaamd Lèmpot
Oemba' Ero'. Matras en klamboe, aarde
en hemel, oemba' Ero' Tonton Allah,
zeer machtig. Dit was het bezit van de
nimfen, zeven gezusters.
Er wordt gezegd, dat dēwi Andjani
twee broers (c. q. zusters) had.
Hier wordt melding gemaakt van het
hart van den Profeet.
De Naga richt zich naar alle richtingen,
welke ook, hetgeen niet verboden is enz.

In den naam van God, den barmhartigen
Erbarmer.
Schitterende (?) bloem (3 x)
Heilig water (3 x)
zoo wordt de vijver Djomang genoemd.
Ik krijg den heiligen vijver
en de Dapoer, Heer, mijn Heer!
ik antwoord den wind.

ronden steen aan, doch ook boven op
den heuvel Batoedèndèng naast de aldaar
gelegen pēdēwa', alwaar geen put
te bekennen is, staat een steen waaraan
wordt geofferd; de Batoedèndèng.

1) De désa Kětara zou oorspronkelijk "Tětara" geheeten hebben, hetgeen beteekent "zichbaar". Vanaf de Goenoeng Batoedèndèng zou Kětara goed zichtbaar zijn, in tegenstelling tot Rēmbitan, welke naam zou zijn afgeleid van Koerang Pēnggitan (moeilijk zichtbaar; in lontar wel gespeld: Koerambitan).

2) Medegedeeld door Kiai Taloen.

3) Mas of Emas ook in (Mas) Dēwi Andjani als honorifiek woordje.

4) Het water komt volgens de waktōe-tēloe-opvatting overeen met zwart en de wind met wit.

5) Hierbij te denken aan pěri? pěrija = een slingerplant.

6) Bij Gericke-Roorda = kasēboet. Wellicht te lezen: oengsi = gaan naar.

7) Er stond: maoep, wat geen beteekenis geeft.

8) Ook naam van een heilige wadoek in de desa Ganti.

9) Waarschijnlijk rabboe en rabbi, Arab = Heer en mijn Heer.

Een p ě d é w a' bestaat in den regel uit cirkelvormige steenstapelingen, in het middelpunt waarvan één of meer rechtopstaande steenen voorkomen. Ook komt het voor, dat een groote ovale en platte steen aan den ingang ligt van de cirkelvormige steenen beschoeiing, zooals bij de p ě d é w a' Batoe Goeling in het Zuiden van de désa Ganti. Ook worden wel eens twee groote keisteenen (bijv. de K a j a n g a n S i l o in de désa Moedjoer) vereerd. De groote ronde rechtopstaande steenen ¹⁾ treft men ook dikwijls op de oude begraafplaatsen aan, terwijl de mooi bewerkte steenen m é s a n van jongeren datum heeten te zijn.

HET DESAFEEST. Het desafeest begon op Vrijdag 15 Februari 1940 en duurde drie dagen, in afwijking van de oorspronkelijke gewoonte, volgens welke negen dagen feest gevierd moet worden.

Dj ě l o d j a i t.

's Morgens omstreeks negen uur besteed een p ě m a n g k o e ²⁾ gevolgd door twee p ě k ě m b a r ³⁾, met vechthanen het Noord-Westelijke bergpaadje. Hij knielde (b ě s i l a) bij de P ě n o e n g g o e a n Koeta Panté, maakte de s ě m b a h en prevelde „Inggi h In ě n M ě l o e n g, A m ě n M ě l o e n g, a t o e r a n g p r i o k a s l é' P ě n ě m b a h a n t o P o e d j o e t D a p o e r: s i l a' é a' k i r i n g m'” (sic). Deze m ě n t ě r a beteekent ongeveer het volgende: „Ja vrouwe M ě l o e n g en Vader M ě l o e n g, zoudt Ge eerbiedig willen melden (dat er iemand staat te wachten) aan den vorst van Poedjoet-Dapoer; kom ik zal U volgen” ⁴⁾.

M ě l o (e) n g beteekent „groote oogen

1) Batoe bokah (bokah = kalebas, ook als watervat gebruikt).

2) Er fungeerden alleen mannelijke p ě m a n g k o e's, al zijn in Poedjoet ook vrouwelijke p ě m a n g k o e's bekend.

3) P ě k ě m b a r - de twee (die aanstonds hun hanen tegen elkaar zullen laten vechten).

4) Vertaling van deze en volgende teksten gewijzigd door de redactie. - C. H.

hebben”, hetgeen de vraag doet rijzen of wellicht vroeger op genoemde plaats tempelwachters hebben gestaan. De tempelwachters van de Koeta K ě n a h a n, Koeta M ě s i r en Koeta Koewoe heeten resp. Ina Ridoe en Ama Ridoe, Ina Kol en Ama Kol, (Ki?) en Nji Noeloeng.

Vervolgens ging de p ě m a n g k o e, gevolgd door de p ě k ě m b a r s, door den Noord-ingang van de p ě d é w a' Dapoer naar binnen en knielde voor den ingang van het hoogste terras, prevelende „M ě r a n k a d j i n g a d a j a n g a t o e r k o e n p ě l o e n g g o e h d ě k a d j i I n ě n T i n a o e r a n, A m ě n T i n a o e r a n, I n ě n T i n o e p o e l, A m ě n T i n o e p o e l, A m ě n R a d j a G o e n a, A m ě n R a d j a P a t i, a t o e r a n g k é p r i o k a s l é' P ě n ě m b a h a n t o P o e d o e t, d a w ě k k i r i n g m'?”

Deze m ě n t ě r a heeft ongeveer de volgende beteekenis: „Om U te dienen, ik wil U eerbiedig zeggen, verheven Vrouwe Tinoeran, Heer Tinoeran, Vrouwe Tinoepoel, Heer Tinoepoel, Heer Goena, Heer Pati, zoudt Ge eerbiedig willen melden (dat er iemand staat te wachten), kom ik zal U volgen”.

Hij besteed het hoogste terras niet, doch verliet vervolgens de Dapoer met de p ě k ě m b a r's door de Zuidelijke poort en knielde voor den ingang van de p ě d é w a' Poedjoet met het gelaat naar het Westen. Daar prevelde hij: „M ě r a n K a d j i n g a d a j a n g a t o e r k o e n p ě l o e n g g o e h d ě k a d j i M a s S a r i n D j ě l o, M a s S a r i n B o e l a n, m a n o e k é a' t ě g o t j ě k k o e n d é s a d o e w è n d ě k a d j i è a' n ě d a t o e n a s o e d j a n, m o g a k a b o e l p i n o e n a s p ě n ě d a n k a d j i k o e n d ě k a d j i”.

Deze m ě n t ě r a keteekent: „Om U te dienen, ik zeg U eerbiedig, verheven Mas Sarin Dj ě l o en Sarin Boelan; deze hanen zullen in Uw désa tegen elkaar losgelaten worden en er zal om regen

gevraagd worden. Moge mijn bede worden verhoord".

Hij besteeg de pĕdéwa' Poedjoet niet, doch ging vervolgens weer gevolgd door de pĕkĕmbar's naar een voor deze gelegenheid opgerichte loods, welke zich bevond ten Noorden van de pĕdéwa' Dapoer. Hier werden op gongslag de hanen tegen elkaar losgelaten, totdat het noodige bloed gevloeid was (toempahdara').

Bij de vroegere desafeesten was dit hanengevecht de inleiding van hanengevechten, welke drie dagen duurden en waarbij goendja (retributie) geheven werd om de kosten van dit feest te dekken. Het geloof bestaat, dat tengevolge van de slechtheid (lĕngé) van de hanengevechten, de Allerhoogste regen zal doen nederdalen om het bloed uit te wisschen.

De Djĕlo djait en de djĕlo gawé worden verbonden door het z.g. gawé Rasoel.

Gawé Rasoel

in den nacht van Vrijdag op Zaterdag.

De pĕmangkoe's en de kiai's verzamelden zich daartoe 's middags in de z.g. pĕpaosan (paos = lezen), een met doeken afgeschermd gedeelte van de bĕntjingah (vide schets).
figuur 3: Schets pĕdéwa' Dapoer.

Ongeveer 7 uur n.m. werden drie doelang's (schalen) met nasi' soensoenan¹⁾ door den Zuidingang van de Dapoer binnengebracht door drie mannen, voorafgegaan door een pĕmangkoe. Volgens bekomen inlichtingen noemt men deze drie doelangs pĕmarĕp d.w.z. de hoofd-doelang's. Meer dan drie doelang's mogen ook aanwezig zijn. Deze doelang's noemt men dan doelang's pĕmidji d.w.z. bij-doelang's.

¹⁾ Witte rijst met verschillende toespijken, waarvan de samenstelling niet aan bepaalde voorschriften gebonden is.

Vóór het binnenkomen knielde de pĕmangkoe even, vóór den Zuidingang, en prevelde met samen toegespitste vingers „noenas loegra kadji ngatoerang nasi' soensoenan", (Ik vraag toestemming om de nasi' soensoenan aan te bieden).

De mannen, die de doelang's naar binnen brachten, hadden een wit statiekleed aan (bĕléang poeté'). De pĕmangkoe bood, in de pĕpaosan gekomen, de doelang's aan de aanwezige kiai's en pĕmangkoe's aan, zeggende: „Tabé kiai! Sĕrah gawé rasoel, nané angkat soensoenan, laoen parĕk mĕnah taèk rasoel, nĕda bĕrkat doa sa' lé' Qor'an, soenat atawa pĕrloe kĕrana' Allah. Sila' kiai tĕrima' sami".

Dit beteekent ongeveer het volgende: Ik groet U kiai's! Ik geef het rasoel-feest aan U, maak nu de soensoenan; straks in den nanacht kort voor het lichtworden, brengt dan de rasoel en vraagt om zegen met gebeden uit den Qor'an, een loffelijke gewoonte of een plicht om Gods wil. Als het U belieft, kiai's, wilt het (nasi soensoenan) in ontvangst nemen".

De kiai van de dasan Djambé antwoordde: „Koe tĕrima kĕrana' Allah gawé rasoel anjĕrah ing Nabi Mohamad; angĕraksa Kiraman Katibin" en plaatste de doelang's Oost-West in het midden van de pĕpaosan.

Genoemde Sasaksche zin beteekent: „Ik neem het aan in naam van Allah. Het rasoelmaal bied ik den Profeet aan; Kiraman en Katibin zorgen (voor de menschen)²⁾.

Vervolgens spraken alle aanwezigen de doa Dja'al, waarna de nasi soensoenan werd rondgedeeld en door

²⁾ Kiraman staat rechts van den mensch, Katibin links, vgl. Goris' Beknopt Sas. Ned. Wdbk.

de aanwezigen genuttigd. Deze wordt geacht aan Radja Mas Tinaoeran, den stamvader van de vroegere vorsten van Poedjoet, te zijn aangeboden.

Na het feestmaal werd de *doas ěl amat* uitgesproken. Na genoemd gebed begon de z.g. *gawé rasoel*, bestaande uit het voorlezen van verschillende verhalen zooals de *Djatiswara*¹⁾ en de *Banjoe Oeroeng*²⁾ en het ceremonieel van de z.g. *nasi rasoel*.

De bevolking meent, dat men in dezen nacht geluk deelachtig kan worden en brengt daartoe wapens en geld mede, welke voorwerpen men op groote stapels deponeert in het midden van de *pěpaosan*. De wapens krijgen hierdoor magische kracht en men waant zich hiermede onkwetsbaar. Het geld krijgt de eigenschap zich te vermeerderen en den bezitter rijk te maken.

Bij het aanbreken van den dag (*par ěk m ěn ah*) werd de z.g. *nasi rasoel* binnengedragen. Deze spijs wordt op een bijzondere wijze toe bereid. De *padi* wordt daartoe op een afgelegen plaats gestampt tot rijst door jonge meisjes, die nog geen maandstonden gehad hebben of door oude vrouwen, die den leeftijd hiervoor gepasseerd zijn. Zij brengen de rijst dadelijk naar een speciaal hiervoor gebouwde loods op de Goenoeng Poedjoet (de z.g. *paon rasoel*).

Tijdens de voorlezing van bovengenoemde verhalen wordt de rijst gewasschen met water, hetwelk afkomstig is uit de heilige bron *Boewoen K ěrok*. Daarna wordt de rijst halfgaar gestoomd in een kegelvormig aarden vat (*p ěm ong kang*) boven een aarden pot (*b ěk ě*). Vervolgens wordt door de halfgaar gestoomde rijst *sant ěn* gemengd en daarna gestoomd. Nadat de rijst gaar is, worden kippen geslacht en gekookt met ingewanden en al in zout en tamarinde.

1) Verscheidene exemplaren hiervan in de handschriften-verzameling van de Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk te Singaradja, vgl. Mededeelingen 13, 1941 p 43 kolom 1 onder Jatiswara.

2) Ib. p 42 kolom onder Bañu wurung.

De gekookte kippen worden daarna op bepaalde wijze in negen deelen verdeeld. De rijst en de kippendeelen worden daarna opgestapeld op de *doelang's*, waarbij men ervoor zorg draagt, dat negen lagen ontstaan. De onderste laag bevat rijst en vleesch van het bovenste gedeelte van den kippenpoot. Daarboven legt men een tweede laag, bestaande uit rijst en het vleesch van het bovenste gedeelte van den kippenpoot enz. Bovenin komt het vleesch van den kippenkop. Tenslotte dekt men de geheele *doelang* af met een kegelvormige bamboeschaal, waarop men een witte doek legt.

De *nasi rasoel* bestaat slechts uit drie *doelang's*, welke worden neergezet op een speciaal daartoe bestemde plaats in de *paon rasoel* onder een hemel van wit doek. De vrouwen, die de *nasi rasoel* klaar maakten, hadden zich het gelaat, de armen en de onderbeenen gewasschen met wijwater van de bron *K ěrok*, nadat zij de z.g. *nijat* verricht hadden. Tijdens de bereiding mochten zij niet spreken. De verlichting mocht alleen bestaan uit z.g. *dilah djoedjoer* d.w.z. flambouwen, welke gevoed worden door de olie van fijn gestampte *djarakpitten*.

Bij het aanbreken van den dag werd de *nasi rasoel* door den Zuidelijken ingang binnengebracht, voorafgegaan door een *p ěm ang koe* met een *dilah djoedjoer*. Hij knielde alvorens binnen te gaan even neer onder het uitspreken van de *mant ěra noenas loegra kadji ngatoerang nasi rasoel*. Vlak achter den *p ěm ang koe* volgde een drager met een vat met wierook (*doepa*). Daarachter volgden resp. dragers met een aarden waterkruik (*s ěm ěn*), *pot ěng* (gegiste *k ětan*), *k ěnja m ěn* (jonge klapper) en *p ěngginang* (*sirihstel*). Achter elke *p ěngginang* volgde een *doelang*. De wierook en de andere meegebrachte voorwerpen werden niet aangeboden aan de verzamelde *kia i's* en *p ěm ang*.

koe's, doch gewoon neergezet in het midden van de pēpaosan op één rij in de richting Oost-West. Het wierookvat stond het meest Oostelijk; de andere voorwerpen stonden in dezelfde volgorde als waarin zij werden binnengebracht.

Vervolgens verrichtten alle aanwezigen — evenals bij de nasi soesoenan — zonder voorganger de gebeden. Achtereenvolgens werden de eerste soerah, de 78ste soerah, de 93ste soerah, de 102de soerah, de 109de soerah, de 112de soerah, de 113de soerah, de 114de soerah, de 1e soerah, de 5 eerste ajats van de 2e soerah en vervolgens de do'a chatamoel qoer'an gereciteerd.

Tenslotte volgde de doa rasoel. Daarna werden de doelang's opengemaakt en volgde het rasoel maal. Na dit feestmaal volgde weer de doaslamet.

Djělogawé.

Na het nuttigen van de nasi rasoel volgde het slachten van vier paren kippen op de z.g. padoe goemi (d.w.z. de vier hoekpunten van de wereld). De Goenoeng Poedjoet wordt nl. voorgesteld als het centrum van de wereld, welke volgens de Poedjoetsche beschouwing een vlak vormt. Op de grenzen van de wereld (in feite gebied — paër — van de désa), op de plaats waar de diagonalen (de vier bergpaden) de grenzen snijden, werden kippen geslacht. Op den Zuid-Westhoek bij dasan Tangar werden twee gele kippen geslacht (běroemboen koening). Op den Zuid-Oosthoek (Pěngkěmit Rěmbitan) werd een paar geel gevlekte kippen geslacht (bing koening). De kleur van de kippen, welke op den Noord-Oosthoek (Iněn Brani) geslacht werden, was geheel wit (poetěmoeloes). Ten slotte werden in den Noord-Westhoek (Iněn Raroeng) geheel zwarte kippen geslacht.

Na het slachten van de kippen werd op elk snijpunt van de diagonalen met den voet van den Goenoeng Poedjoet een zwarte mannelijke karbouw geslacht.

Hierbij werd de volgende doa gebruikt: „Nawaitoe min al madja déning ingsoen sira lali sira rohbi (kamoe) laloe ngěraris odjok padang mah-sjar; pěnginěmanbi (kamoe) tělaga kalkaosar, njawanbi (kamoe) moenggah sorga djannatoen na'im”.

„Ik leg de gelofte af . . . . . gaan naar de vlakte waar het Laatste Oordeel zal plaats hebben; Uw drank zal zijn het meer van het paradijs; Uw ziel stijgt ten hemel in het eeuwige paradijs.

Ten behoeve van het djělogawé-feestmaal werden vier doelang's pěmarěp klaar gemaakt. Bij de bereiding werden geen bijzondere voorschriften in acht genomen.

Daarna verrichtten honderden personen van Poedjoet, voorafgegaan door lansdragers en muziek (gamělan bělě'), negen keer een rondgang om den goenoeng Poedjoet, beginnend bij Bagě' Koe-week (Z.O. diagonaal), om vervolgens langs de Oostgrens van den heuvel naar het Noorden om te zwenken.

Ondertusschen had men een kleine koeroeng-batang (draagbaar voor dooden) bij den centralen steenhoop op het hoogste terras van de pědewa' Dapoer neergezet. Op de draagbaar werden verschillende gekleurde nabootsing en plagen aangetroffen. Deze nabootsing en waren vervaardigd van gestampte rijst en symboliseerden muizenplaag, walang-sangit-plaag (kěnango), kevers (lěngiang), rupsenvraat (ontèk), onvoldoende uitgezuurde grond (lanas), boorders (batah), epidemische ziekten (gěndoe² rěbèk of gěgěndoe' rěrěbèk). Boven de centrale steenhoopen bij Poedjoet en Dapoer had men voorts een hemel gemaakt van twee gekruiste witte doeken.

Na den laatsten rondgang verzamelde de feestvierende menigte zich boven op den Goenoeng Poedjoet in af-

wachting van het toedienen van s é m b é' (sirih-speeksel).

Een p ě m a n g k o e, gevolgd door acht jonge meisjes, trad door den Noord-ingang van de p ě d é w a' Dapoer binnen, nadat de volgende woorden door den p ě m a n g k o e knielend waren ge-preveld: „No e n a s l o e g r a, é a' k a d j i m ě m a r ě k l é' p ě l o e n g g o e h d ě k a d j i". Dit beteekent „Met Uw verlof, zal ik bij U komen". De meisjes droegen resp. wijwater, een bakje met negen gereedgemaakte sirihpruimen, negen strootjes, gele en roode s é m b é', 244 k ě p ě n g, een kluwen garen, dit alles gewikkeld in z.g. K a i n m é g a ¹⁾. Daarna volgde weer wijwater en vervolgens drie meisjes met een houten bakje met denzelfden inhoud als bovengenoemd, alles gewikkeld in k a i n m é g a. Daarna volgde weer wijwater gewikkeld in k a i n k ě m b a n g k o m a k. Tenslotte volgden verschillende lenden-doeken (s a b o e k b ě l a t (b ě l è o t ?) en krissen, gewikkeld in k a i n m é g a. Bovengenoemde voorwerpen worden d é w a genoemd.

Bij den ingang van het hoogste terras van de p ě d é w a' Dapoer werd weer geknielend en bovenstaand gebed ge-preveld, waarna de p ě m a n g k o e en de meisjes binnengingen en bij den centralen steenhoop nederknielden. De p ě m a n g k o e prevelde daarna de volgende m a n t ě r a, met het gelaat naar het Zuiden: „B a t a r a G o e r o e, B a t a r a W i s n o e ²⁾, B a t a r a P o e d j o e t, è d j è n g (w.s. è n d è n g) r a k s a k a d j i, é a' k a d j i s l a m a t d é s a d o e w è n d ě k a d j i. A n t a r a k a d j i s ě l a m a t d o e w è n d ě k a d j i, s ě m p a l a h n a a r a' b o e j o e k (elders: b a o e n) b ě r k a t p a r é b ě r a s d ě n g a n o e d j a n a i' s ě m p a l a h n a s ě l o l o".

¹⁾ Vg. mijn artikel Enkele Mededeelingen over de heilige weefsels van Poedjoet in deze bundel opstellen.

²⁾ Batara Wisnoe wordt voorgesteld met de s i k ě p

Dit heeft ongeveer de volgende beteekenis: „B a t a r a G o e r o e, B a t a r a W i s n o e, B a t a r a P o e d j o e t, ik verzoek U om te willen zorgen voor mij, die een s l a m a t a n voor Uw d é s a zal houden. Ik vier feest voor Uw d é s a; misschien krijgen wij veel padi en regen.

Daarna ging hij via den Zuid-ingang van de p ě d é w a' Dapoer naar de p ě d é w a' Poedjoet en prevelde bij den ingang hetzelfde gebed als bij den ingang van eerstgenoemd heiligdom. Men besteedte vervolgens de p ě d é w a' Poedjoet, waarna de p ě m a n g k o e wijwater sprenkelde op den steenhoop en daarna hetzelfde m a n t ě r a prevelde, als bij den centralen steenhoop van de p ě d é w a' Dapoer. Het gelaat was hierbij echter naar het Noorden gericht.

Na afloop van deze ceremonie keerden de p ě m a n g k o e en de meisjes terug naar den centralen steenhoop van de p ě d é w a' Dapoer, waar wijwater werd gesprenkeld, met het gelaat naar het Zuiden. Een d o e l a n g met in het midden schijfjes en geraspte klapper, bestrooid met arèn-suiker en aan de kanten geroosterde rijstkorrels (vide onderstaande teekening) werd vervolgens bij den centralen steenhoop neergezet. De p ě m a n g k o e strooide de rijstkorrels geheeten ě m p o k ² m o t o s é o n g ³⁾ naar de vier windstreken.

figuur 4.

1 t/m 4 = geroosterde rijstkorrels.

5 = geraspte klapper.

Hierna werd aan alle aanwezigen s é m b é' toegediend. Op het voorhoofd en de borst werd roode s é m b é' gestreken en achter beide ooren gele s é m b é'.

Hierna begon het groote feestmaal. De vier d o e l a n g's p ě m a r ě p werden in het midden van de p ě p a o s a n neergezet in een vierkant (vide bijgaande teeke-

(magisch sterk wapen) t o e m b a k b ě n t ě n o e (speer van hout van de b.-boom).

³⁾ Een andere benaming hiervoor is b o e d a.

L e g e n d a:

1 t/m 4 = hoofd do el ang's.

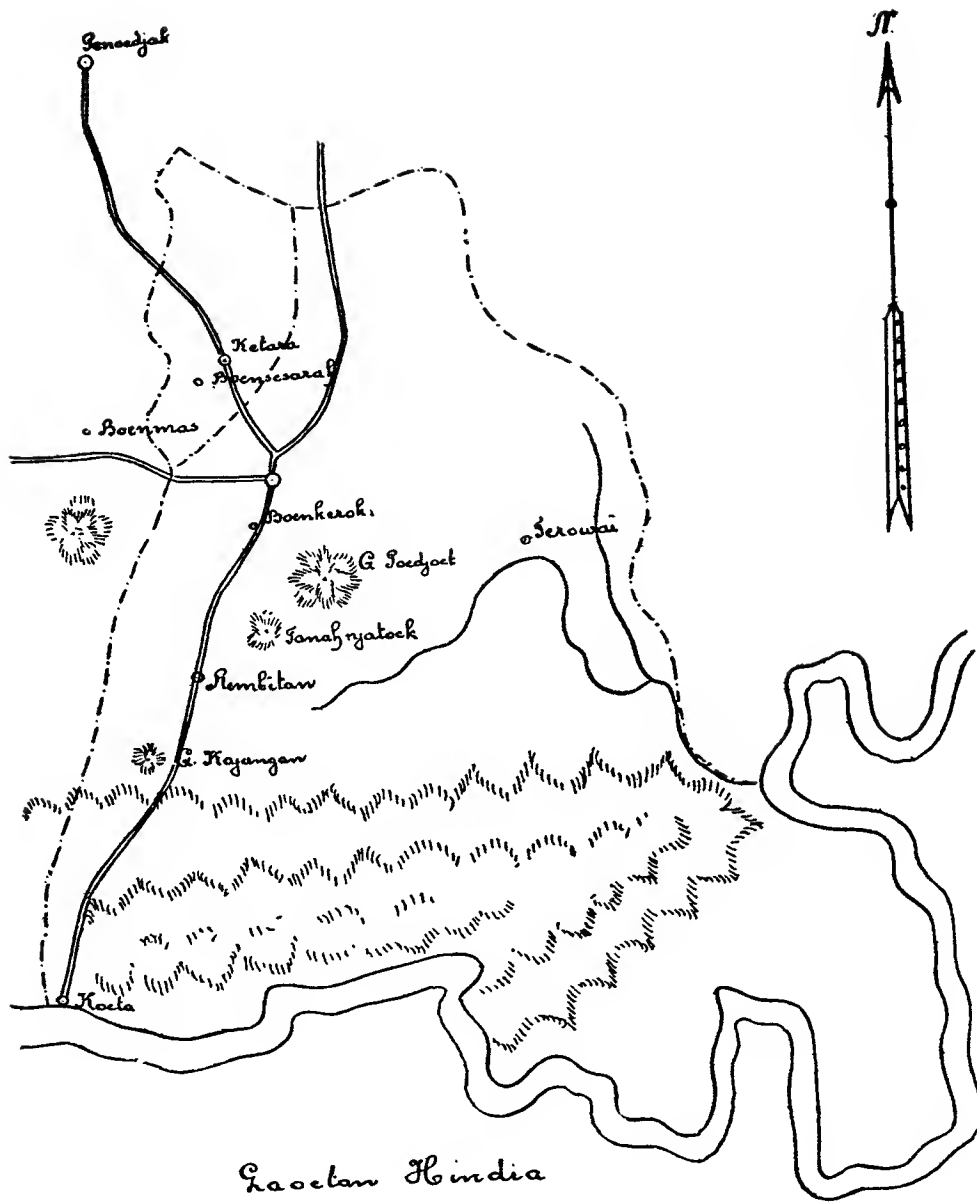
5 = k ě m b a n g n a s i .

6 t/m 9 p ě m a n g k o e's.

Deze dag werd besloten met een feestelijke optocht naar de op 12 k.m. afstand aan de zee gelegen dasan Koeta waarbij de baar met de gesymboliseerde ziekten en plagen werd meegevoerd. De personen welke de doodenbaar droegen verlieten het Dapoerheiligdom door de Zuidelijke poort en begaven zich vervolgens naar p ě d ě w a' Poedjoet, waar de doodenbaar werd neergezet en men gedurende eenigen tijd pauseerde. Bij het strand werd de t ě t ě - g a n g s a - formatie aangenomen. De k o e r o e n g b a t a n g werd neergezet in een prauw, welke zee koos. De baar, welke met zware steenen was bezwaard, werd tenslotte aan de zee prijs gegeven (s ě g a r a D o e n d a n g).

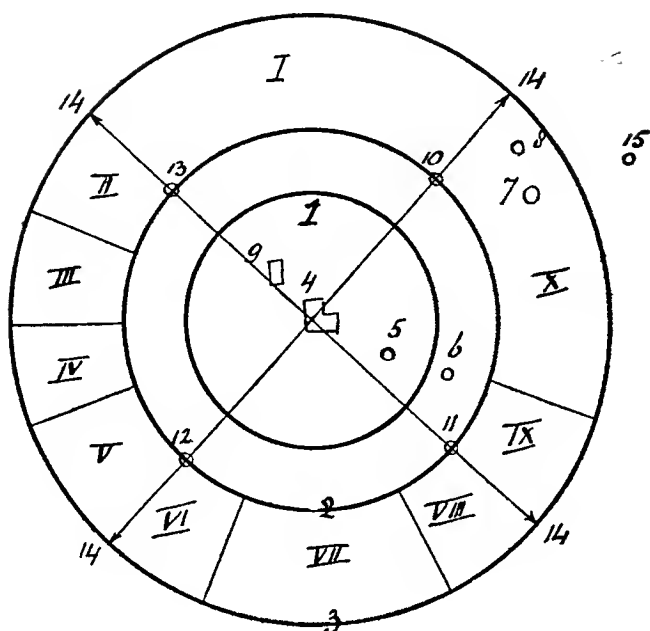
388

Fig. 1.

Goenoeng Poedjoet en omgeving.

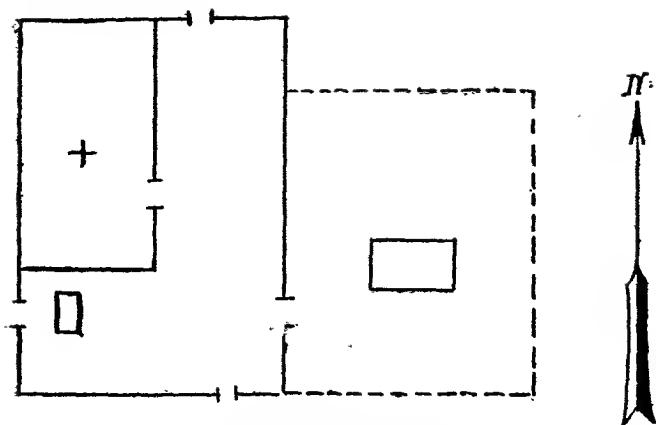

1. Plateau boven op den Poedjoetheuvel.
2. Hoogtelijn van de z.g. penoenggoean koeta.
3. Voet van den Poedjoetheuvel.
4. Pědėwa' Dapoer.
5. Pědėwa' Poedjoet.
6. Pědėwa' Pringga.
7. Pědėwa' Djomang.
8. Steenen zuil.
9. Masdjid.
10. Pěnoenggoean koeta Batoerimpang (Kenahan).
11. Pěnoenggoean koeta Bagė' Lilih (Koewoe).
12. Pěnoenggoean koeta Lěmoeh (Měsir).
13. Pěnoenggoean koeta Pantė.
14. Voetpaden.
15. Emboengtangko.

- 390

Figuur 3:

Schets pëdëwa' Dapoer.

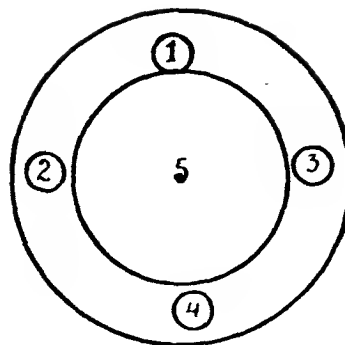
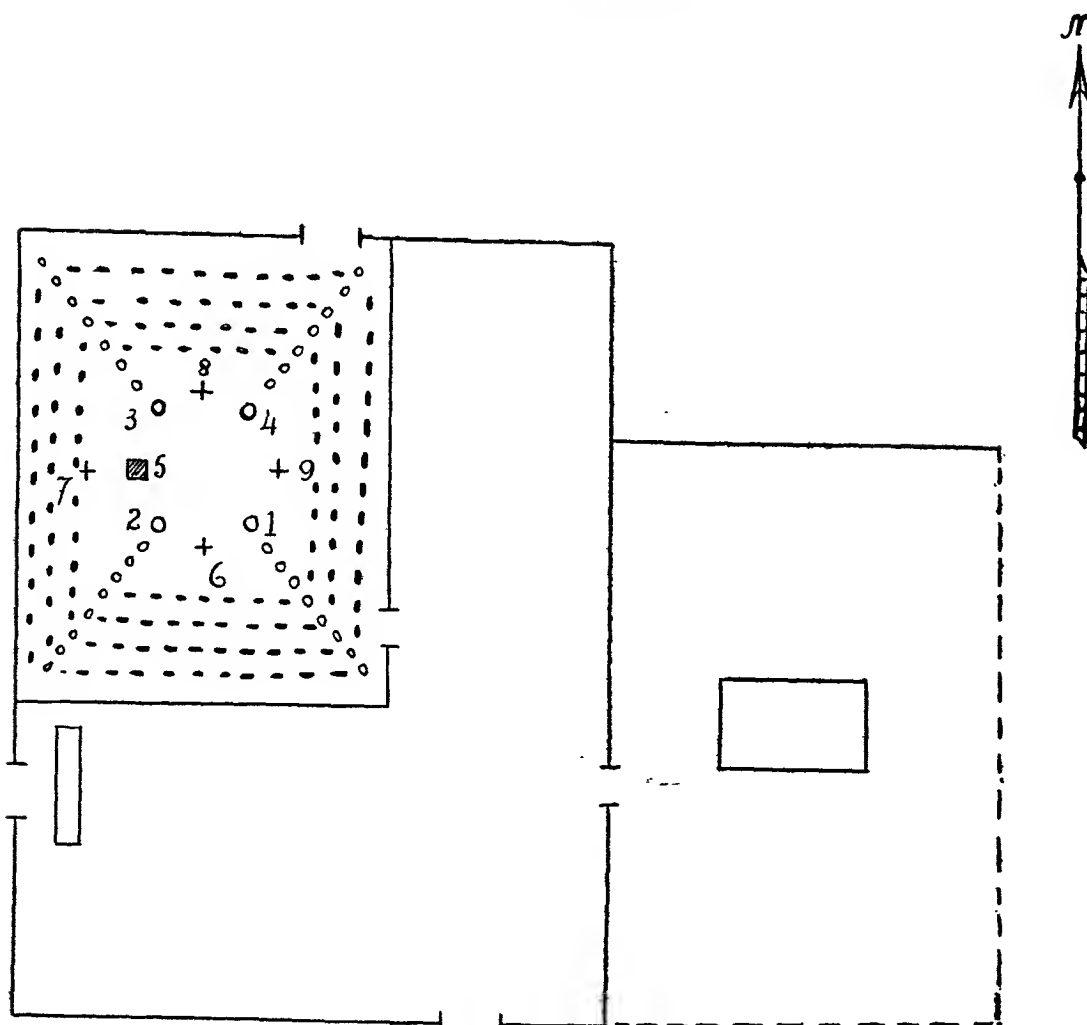

Fig. 4.

Legenda.

Fig. 5.

- 1. t/m 4 = kěmbang nasi
- 5. = hoofddoelang's
- 6. t/m 9 = pëmangkoe's

nen (moesna), en men deelt zelfs mede, dat volgens de overlevering de vroegere vorsten werden verbrand. De verbrandingsplaats zou Lëndang Pëndëm bij de dasan Troewai zijn ¹⁾. Het is niet onmogelijk, dat dit heiligdom oorspronkelijk een doodentempel was. Op Bali is de stichting van een doodentempel a.h.w. een eerste begin voor het ontstaan van een afzonderlijke rechtsgemeenschap uit een gehucht ²⁾.

De naam van het vlak bij het heiligdom Poedjoet gelegen Pringga wekt in verband met het bovenstaande onwillekeurig associaties op met Batara Doerga, gemalin van Batara Goeroe, een godin met een gramstorig en verschrikkelijk karakter, verblijf houdende in Balische doodentempels (poera dalëm). Zekerheid nopens de beteekenis der heiligdommen op Poedjoet bestaat helaas nog niet.

Nopens het feestceremonieel ontving ik van pëman gkoe's nog de volgende inlichtingen. De negen kippendeelen van de nasi' rasoel stellen het menschelijk lichaam voor (gerekend naar de negen lichaamsopeningen, nawasanga). Deze nasi rasoel wordt later vervangen door de vier doelang's en de këmbang nasi (samen vormende een symbool der vijf wereldelementen). De dilah djoedjoer is voorts het symbool van de zielestof,

terwijl de negenmalige ommegang de bedoeling heeft om den geest van het eindige af te trekken en op het oneindige te richten. De kleuren der geslachte kippen wijzen voorts sterk in Hindoe-Balische richting. Neemt men in aanmerking, dat het Noord-Westelijk loopende voetpad door de bevolking het Noordelijke (daja) voetpad wordt genoemd, dan worden de windstreken Noord, Oost, Zuid en West precies als op Bali aangeduid met de kleuren zwart, wit, rood (in dit geval geel met roode en zwarte vlekken) en geel.

De naar het schijnt oorspronkelijke vierdeeling van deze désa wordt bijzonder geaccentueerd door de vier sectoren, aan de basis waarvan ieder zich moet verzamelen vóór den aanvang van het désafeest, en wel op die plaatsen, waarvan men afkomstig zou zijn (dit is echter meer theorie dan praktijk),

Voorts is opgevallen welke belangrijke rol het getal drie speelt in deze hoofdzakelijk door wakt oet-ěloe-aanhangers bewoonde désa. De nasi soensoenan werd opgediend in drie hoofddoelang's, het désafeest bestond uit drie gedeelten en in de Dapoer zetelen drie goden c. q. vergoddelijkte voorouders etc. Men denkt hierbij onwillekeurig aan de driedeeling van het Hindoe-Balische godsdienstige stelsel. Mohammedaansche formules, Mohammedaansch ritueel en Mohammads profeetschap geven echter ook andere aspecten aan deze kwestie.

1) De Baliërs noemen het begraven van de dooden mapëndëm.

2) Dr. V. E. Korn: Het adatrecht van Bali, 2e herziene druk blz. 85.

SASAKSCH HUWELIJKSCEREMONIEEL in de WAKTOE TELOE-streken van Midden-Lombok.

DOOR

A. C. J. RIEL, Ctr. B. B.

INLEIDING. Een huwelijkssluiting naar oud-Sasaksche adat gaat gepaard met vele gebruiken ¹⁾, welke uit volkenkundig oogpunt van belang geacht kunnen worden. De hier medegedeelde gegevens zijn uit waktœ-tœloe-streken zooals Poedjoet, Ganti en Kopang afkomstig, hetgeen echter niet impliceert, dat al deze gebruiken „specifiek waktœ-tœloe” zijn. Immers ook de waktœ-lima hebben met de waktœ-tœloe verschillende gebruiken gemeen, doch het is een vaststaand feit, dat bij eerstgenoemden de huwelijkssluiting naar zuiver-Mohammedaanschen ritus op den voorgrond staat. Ook bij de waktœ-tœloe bestaat ten aanzien van de opvolging van de voornaamste ceremoniën geen gelijkvormigheid. In vele streken gaat de *nika h* (huwelijkssluiting volgens Mohammedaanschen ritus) vooraf aan de *njorong-njêrah* (aanbieding bruidschat) en de *njongkol* (betuiging van onderdanigheid aan de ouders van het meisje). In enkele meer conservatieve milieus schijnt het echter voor te komen, dat de volgorde juist andersom is.

Het huwelijksceremonieel houdt voorts verband met geldende verbodsbepalingen (*pantang*) betreffende het weven. Tijdens het weven van een doek mag de vrouw bijvoorbeeld niet huwen, doch moet de doek eerst afmaken. Doet zij dit niet, dan moet de man in sommige streken een boete (*pêmêgat* = afbreken van de draad) betalen, en in andere streken is het noodig, dat het bruidspaar bij het baadceremonieel over een weefstoel heenstapt. Het betalen van de *pê-*

mêgat schijnt in vele streken een vaste gewoonte geworden te zijn, aangezien de benaming in vele gevallen wordt uitgelegd als getuigengeld, zonder meer.

SCHAKING. Het vluchthuwelijk (*mêrari*) bij nacht komt bij waktœ-tœloe nog zeer veelvuldig voor naast het huwelijk gesloten op initiatief der wederzijdsche ouders. De jongeling moet het meisje in gezelschap van minstens drie andere personen schaken en is daarna verplicht een deputatie naar de familieleden van het meisje c.q. het hoofd van de *dasan* te zenden (*mêdjati sêlabar*). Deze deputatie bestaat meestal uit twee personen, die een *lêng* dragen bestaande uit een koperen schaal waarop een witte doek en een *kêmbang-komak*-weefsel zijn gelegd (wit weefsel met roode k. bloemen). Deze deputatie mag niet binnentreden, doch moet, buiten de deur-opening staande, drie malen op de schaal slaan met een stokje, waarna de schaal met de doeken wordt neergezet en de bezoekers terugkeeren. Deze ceremonie moet eens worden herhaald.

VOORBEREIDING TOT HET HUWELIJK. Een *kiai* wordt geroepen en deze dorpsgeestelijke vervult bij den verderen gang van zaken een belangrijke rol. Hij zorgt, dat een *wali* beschikbaar is en bepaalt met de ouders van het meisje het tijdstip, waarop het zoengeld betaald zal worden. Hij moet nog zeer vaak den a.s. bruidegom de *sahadat* (geloofsbelijdenis) leeren, en het z.g. *tobat rapah*. Het laatste gebed luidt als volgt: „Bismillah irrahman irrahim, astagpiroelah (3 ×).” Dit alles zal de jonge man goed moeten leeren, opdat de aanwezigen bij de hu-

¹⁾ Iets hiervan vindt men reeds vermeld bij Mr. J. Prins: Verspreide aantekeningen over adatrecht en volksgebruiken in Midden-Lombok, in Mededeelingen van de Kirtya Liefcrinck-van der Tuuk. nr. 6, 1939 p 55-70, i. h. b. 59.

welijksvoltrekking niet maloe zullen worden.

In enkele streken (bv. Kopang) is het gewoonte, dat de *kiai* den bruidegom eerst aan een streng verhoor onderwerpt. Laatstgenoemde moet onder eede kunnen verklaren, dat hij geen geslachtelijke gemeenschap heeft gehad met het meisje zijner keuze. Durft hij zulks niet, dan is de z.g. *hoekoem dra*¹⁾ van toepassing d.w.z. de *kiai* slaat met twee bamboestokken den bruidegom eenige malen op de partes posteriores. Hij zou eigenlijk honderd stokslagen moeten toedienen. Het paar wordt nu dadelijk getrouwd (*kawin batin*). In andere streken geldt deze regel echter niet en heeft het huwelijk een normaal verloop.

BRUIDSCHATTARIEVEN. Nopens de bruidschattarieven moge worden verwezen naar het artikel van Mr. J. Prins in de zesde aflevering van de Mededeelingen der Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk. De z.g. *pëndjait*, ook genoemd *pëndjaroeman*, houdt verband met de Sasaksche wijze van huizenbouw, waarbij gebruik wordt gemaakt van z.g. *djëdjait* (balken met nokken, passende in corresponderende balken, welke voorzien zijn van openingen). Deze gift is als het ware een symbool voor de hechtheid van het huwelijk.

De z.g. *pěng ělěng kak* (*lěng kak* = springen) wordt vereischt indien een oudere zuster van de bruid nog ongetrouwd is. Volgens Sasaksche opvatting is een ideaal-huwelijk dat, waarbij twee jongens uit één gezin huwen met twee meisjes uit een ander gezin (*bě-rěmpoeng poenti* = als de uitspruitsels van de pisang). Indien deze huwelijken bovendien gesloten worden door den oudsten jongen en het oudste

meisje eenerzijds en de jongste kinderen anderzijds, noemt men dit *baris bě-lělěng*. Het is verboden (*kě mali* of kortweg *mali*), broer en zuster uit één gezin uit te huwelijken aan twee kinderen van beiderlei kunne uit een ander gezin.

Het getuigengeld (*pě m ě gat*), hetwelk zoowel bij huwelijk als scheiding een rol speelt, behoeft nog eenige bespreking. Het varieert van drie tot tien duizend *kěpěng*'s, al naar gelang een *nista*-, *madia*- of *oetama*-huwelijk gesloten wordt. De bruidegom neemt de betaling van dit getuigengeld op zich, terwijl bij een scheiding de vrouw hiervoor moet zorgen. De *kiai*, die een scheiding tot stand moet brengen, breekt bij deze gelegenheid den binddraad van een tros van 200 *kěpěng*'s (*atak*) in een kommetje met wijwater door.

NJORONG-NJĚRAH. De mannelijke familieleden van den bruidegom, de *pěmbajoen* voorop, gaan in optocht naar het huis van de ouders van de bruid. Op eerbiedigen afstand wordt halt gehouden en een deputatie van twee personen (*pěnjolo*²⁾) wordt vooruit gezonden teneinde de aankomst van den *pěmbajoen* te melden. Hierop wordt door den woordvoerder van de familie van de bruid verzocht, het gezelschap nader te doen komen. Hieraan wordt voldaan, doch de *pěmbajoen* en zijn volgelingen blijven op behoorlijken afstand. Dit spelletje behoort enkele malen te worden herhaald, met het resultaat, dat uiteindelijk de familie van den bruidegom voldoende dicht genaderd is om zich verstaanbaar te maken.

De *pěmbajoen* houdt hierop een kleine rede, waarin hij in het kort het

1) *Tjidra* (Skr.) = opening (Gericke-Roorda: Javaansch-Nederduitsch Woordenboek).

2) Het Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek door Dr. R. Goris, Mededeeling 7 — 10 van

de Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk te Singaradja, 1939, geeft s.v. *solo* op p. 291 links boven: de afgevaardigde der ouders van het meisje die het zoengeld in ontvangst neemt.

doel van de komst uiteenzet ¹⁾). Een dialoog ontstaat vervolgens tusschen den woordvoerder van de bruidsfamilie en den p ě m b a j o e n, waarbij laatstgenoemde in rhetoriek de mindere moet blijven van de andere partij; de p ě m b a j o e n zegt bv.:

Tabé tabé dané djro boeling wangsa p ě r w a n g s a miwah mantja ing adésa sami, 'wa' lěbé sami, agoeng alit, lanang istěri, joejoeta, kiwa kěłajan ing těngěň!

Daging tiang njaksi djinah p ě m ě g a t njai (elders: bai' of la) anoe' kalawan těroena anoe', njapajang woes kaběntjaran djinah; tan onang witjara malih.

Goeden dag gij allen die al dan niet van adel zijt, Gij dorpshoofden en Gij moskeebedienaren, groot en klein, mannen en vrouwen, bij tienduizenden, links en rechts!

Mijn bedoeling is om getuige te zijn bij het huwelijk (lett. getuigengeld) van Bai' zus met Jonkman zoo, om te verkondigen dat het geld is rondgedeeld; we mogen niet meer daarover spreken.

De woordvoerder van den bekostiger van het feest antwoordt:

Sila' karěpan! Apan ta ragan ingandika sida kari adoh, roengoe-roengoe datan kěroengoe pangandikan sida antoek tiang, apan ta ragan sida kari adoh. Inggih Mas titiang, aloes pangandikan dané djro sang awaoe raoeh. Pangandika sakětjap botěň ana siwah iwang sadidik, nora salěmpir, kaja pangandika sa' oeah-na djro sang awaoe raoeh.

Weest zoo vriendelijk wat naar voren te komen! Immers Ge blijft zoo ver, hoe ik ook luister, ik kan Uw woorden niet verstaan, omdat Gij zoo van verre blijft staan. Om U te dienen, mijn Heer, keurig zijn de woorden van U die pas gekomen zijn. Geen syllabe van Uw woorden is verkeerd, geen blad, zooals Gij die pas gekomen zijn gesproken hebt.

1) Niet ieder is in staat om als p ě m b a j o e n te fungeeren. Te Praja betreft men dergelijke functionarissen bv. herhaaldelijk uit Poejoeng. Ook komt het vaak voor, dat de toespraak geheel in het Balisch wordt gehouden, zij het door een Sasak.

P ě m b a j o e n en gevolg treden nu nader. De woordvoerder van den bekostiger van het feest zegt nu bv.:

Tabé tabé djro p ě m b a j o e n, pangan-dika sakětjap botěň ana siwah, sědidik nora iwang ana lěmpir, kaja pangandikan sida dané djro p ě m b a j o e n.

Nanging ana sa' atoerang tiang, ja' katoerin ragan sida.

J ě n o e n d a n g ²⁾ an maka miwah oelěm-oelěman sang ěndoewé karia, raoeh saking lor, wétan, kidoel, koelon; adoh ěnggon ing pěděk, sampoen sami raoeh angajoen ing karia.

Anoempang poepoek, asih loehoer tangan, ontěň ing djěňěng děsa Soekadana, sor ěng tětaring, ontěň-ontěň ing witna.

J ě n k a t o n b o e s a n a n é s a i r i n g a n s i d a, lir pěndah ing walo patra, lir pěndah giri kawěntěning kalangan. Endi ta basaning giri ika? Goenoeng kěwala agoeng loehoer děning gěni. Mangkana katon boesana sairingan sida.

Soewé angantos-antos kěraoehan ragan sida, mangké sěraoeh ragan sida, raris titiang kapangandikajang antoek dané djro boeling anoe'.

Kaping kalih, tiang djari saja antoek dané sang ěndoewé karia, gěň tatas kaboeat karian sida, atawa kajoen tatajoeban atawa dagang.

Ijoet tiang kagět antoek boesanan sida, abang moeroeb boesanané sairingan sida, gěrah goemoeroeh soearané sairingan sida, atěp mělinggih aněng poengkoeran sida,

J ě n k a t o n b o e s a n a n é s a i r i n g a n s i d a, lir pěndah sěkar sětaman; mangkana katon boesanané sairingan sida.

Dané, titiang angroengoe wěrti, kotjap j ě n t a n s i w a h k a d i a p ě m i r a g i n t i a n g, kotjap kapal pělaboehan Boegis ana raoeh, kampir ring pělaboehan Padang Réja' ²⁾, ěmbakta ajam boeloe poeté',

2) Tijdelijk gebouwtje, meestal met vloertje, waarin het huwelijk gesloten zal worden, ook wel genoemd p ě p a o s a n.

dandang pětak, titiran sëlēm, boekal ngëlampoeng, sangoe mërawat djinah.

Kini bëtjik antoek titiang nampi.

Wees gegroet, heer pëmbajoen, geen syllabe van Uw woorden was verkeerd, en geen blad, zooals Gij gesproken hebt, heer pëmbajoen.

Maar ik heb eerbiedig iets te zeggen, te richten aan UwEdele.

Toen de gever van dit feest zijn invitaties en uitnodigingen deed, is men gekomen van Noord, Oost, Zuid en West, van verre en van nabij, allen zijn gekomen op het feest.

In voldoende mate is men komen aanzetten, ? , in desa Soekadana, onder de tëtaring ¹⁾ en sommigen onder de boomen.

Wanneer men de kleeding van Uw gevolg ziet, dan lijkt deze wel op ?

als een giri midden in de verzamelde menschen. Wat beteekent dat woord giri? Een berg slechts, hoog en groot door het vuur. Zoo zien wij de kleeding van Uw gevolg.

Lang hebben wij gewacht op Uw komst; nu dat Gij gekomen zijt, is mij een opdracht ten deel gevallen van de zijde van hem, die dit feest bekostigt.

In de tweede plaats heeft de gever van het feest mij aangesteld om als scheidsrechter te onderzoeken wat U herwaarts voert, of Ge soms een danspartij wilt houden dan wel goederen wilt verhandelen.

Ik ben hevig geschrokken van Uw kleeding, rood flonkert de kleeding van Uw gevolg, de stemmen van Uw gevolg maken een donderend gedruisch, zij die in rijen zonder tusschenruimte achter U zitten.

Ziet men de kleeding van Uw gevolg, dan lijkt het wel een bloementuin, zóó ziet de kleeding van Uw gevolg er uit.

¹⁾ Nopens de passage „kapal pëlaboehan Boegis ana raoeh” heb ik vergeefs nadere inlichtingen probeeren te krijgen - Padangréja' ligt in West-Lombok tusschen Ampënan en Laboehan Tëring.

²⁾ Dezen tekst, Javaansch met iets Balisch en eenig

Heeren, ik heb bericht gekregen, wanneer ik het niet verkeerd gehoord heb, dat er een Boegineesch schip is aangekomen op de reede, aandoende de reede van Padang Réja' ¹⁾, met als lading een haan met witte veeren, een witte raaf, een zwarte tortelduif, een hangende vliegende hond, kleingeld als teerkost.

Nu moest ik maar overgaan tot ontvangen. ²⁾

Aangezien de pëmbajoen tegen een dergelijken woordenvloed niet op kan, heeft de andere partij het laatste woord en gaat men over tot de onderhandelingen over de bruidschat. Hoewel in den regel de verschillende tarieven bekend zijn, is het noodig, desnoods in schijn, over de betalingen te onderhandelen en het geld minutieus na te tellen. In vroeger tijd werden ook slaven tot de bruidschat gerekend.

De vrouw brengt ook van haar kant soms goederen in en oudtijds zelfs gedeelten van desa-gebieden, althans in de literatuur.

De bruidschat, welke volgens de adat in kèpèng's moet worden aangeboden, wordt thans door het gevolg van den pëmbajoen zittende van achteren naar voren doorgegeven, welke handeling men sorong-sëräh noemt. Nadat de bruidschat is geaccepteerd, wordt het bruidspaar in feestelijken optocht op een djoeli (fraai bewerkte en vergulde draagstoel) naar de woning van de bruid gebracht.

Bij een huwelijk van personen van hoogen stand wordt hierbij veel praal ten toon gespreid, hetgeen niet of veel minder het geval is bij de lagere standen. Volledigheidshalve zal echter een praalstoet worden beschreven.

Voorop wordt medegedragen een këbon'odé' (kleine tuin), bestaande uit

Sasaksch, heeft de redactie van spelling geuniformeerd en geconformeerd aan de woordenboeken, zoo goed als zij kon geemendeerd en van een eigen vertaling voorzien, evenals die van een paar pagina's verderop - C. H.

een groote houten schaal (doelang) met een opstaanden rand van lontarbladeren (tjakra)¹⁾ en veel andere soorten bladeren en bloemen, benevens een groote roode lombok (sěbia bělé'). De kěbon 'odé' moet zoodanig worden gedragen, dat het bakje met wijwater (tělaga mēmbang), hetwelk hieraan is bevestigd, naar het Zuid-Oosten is gericht. In de schaal ligt een bakje, gevuld met 244 of 225 kèpèng's (andang-andang), garen, sirih en ongekookte rijstkorrels.

Indien de bruid van denzelfden stand is als de bruidegom, worden twee kěbon 'odé' medegevoerd, terwijl indien de vrouw van lageren stand is dan de man, er slechts één benodigd is. Achter de kěbon 'odé' volgen twee uitgeholde pisangstammen (tjěrana) gevuld met kèpèng's en versierd met klapperbladeren. Hierachter volgen de onsongan, bestaande uit allerlei versierde huisjes (kěmboeli, en indien met twee étage's: mēgat kědaton) en manden (rombong) welke gevuld zijn met kèpèng's en versnaperingen, w.o. kleefrijst, gewikkeld in klapperbladeren (indjim). Deze onsongan worden door de familieleden en door dasan-genooten van den bruidegom medegegeven en na de nikah door de feestvierende menigte leeggehaald (kěmboel). Elk onderdeel van de onsongan moet weer uit minstens 7 deelen of een veelvoud hiervan bestaan: dus 7 huisjes, 7 manden etc. De praalstoet als geheel noemt men pěnoengkoel d.w.z. het boven iets anders uitsteken) en maakt deel uit van de njongkol-plechtigheid.

1) Op de lontarbladen behoren bloemmotieven te worden ingegrift.

2) Ook naam van een heilig weefsel; bij Dr. R. Goris: Aanteekeningen over Oost-Lombok in TBG 1936 p 196-248, waar 114 alphabetisch gerangschikte namen van heilige plaatsen en weefsels worden genoemd, staat op p 229 onder nr. 113 wel een lèmpot Todjang uit Sěmbaloen, maar niet de toendjoeng bēsi.

3) In de volgende merkwaardige d'o'a van zekeren Bapa' Kěbot van dasan Kětangan (désa Poedjoet), welke

HET FEESTTERREIN. Dit is versierd, en ook hierin wordt vooral bij aanzienlijken veel praal ten toon gespreid. Op de N.-O. en Z.-O. hoeken van het terrein worden doeken gespannen, waarin alleen de voorgescreven kleuren rood, wit en zwart verwerkt mogen zijn (kolo mēbēr bětjoetjoe kěmas = wegvliegende vogel met witte puntjes). In het midden wordt een padjangan, ook wel genoemd paosan (een rijk versierd gebouwtje) geplaatst. Het houtwerk is dikwijls felrood gekleurd en rijkelijk versierd met houtsnijwerk en verguldsel. Onder het dak is een hemel van wit doek aangebracht (kěmbang kěroe-ra') of één van wit doek met zwarte bloemen (mēndoeng sari). De vier stijlen zijn gehuld in zwart doek (toendjoeng bēsi)²⁾. Tusschen de stijlen hangen van het dak gedrapeerde, gebloemde, doeken (pagar sari c.q. naga sari). Ten N. en Z. hangen tusschen de stijlen zwarte doeken (oekěp sari), en aan de N.-O. en Z.-O. hoeken van het dak wit en rood gestreepte doeken (toembak baris). Op de vier punten van het dak worden bloemen aangebracht (bintang an). Aan den binnenkant van het dak worden op de vier hoekpunten doeken (osop) gehangen, gevuld met gepofte rijstkorrels (ěmpok - ěmpok) en suiker. Deze doeken met inhoud noemt men sěmangat batoe. Het klamboegoed, dat van de randen van het dak tot op den grond afhangt, wordt sapoe darat³⁾ genoemd. Soms wordt nog van een heilige plaats water gehaald (aloe ai') en in twee

ik onvertaald moet laten, komt de bezem naast bid-schel en vliegenwaaier voor;

„Bismillah irrahman irrahim, Allahoema do'a toelak wali, mas do'a toelak wali, la ilaha illallah, Mas Sarin Goemi, Mas Sarin Langit, Mas Sarin Djělo, Mas Sarin Boelan, Mas Sarin Bintang, antoek mas djoe-djoeka, sidi mandi mas sastra, si bingal pětěk saoe sapoe darat ampan lolat rědjěng mēlasa, mas gěnti, mas gěnta, karo tjoeat tjěmara, lěboer bēsi, lěboer wadja, kadoeroeng liat pěrana, babar tjětik mandar bawa', baja oembak aloen kěboel, la ilaha illallah,

potten aan het huisje opgehangen (s ě g a r a m o e n t j a r ¹⁾). Alle bloemen welke tot opfluistering van het geheel dienen noemt men s ě k a r k ě d a t o n. Boven op de ribben van het dak worden de zoo juist genoemde vliegende gedierten van hout aangebracht: a j a m b o e l o e p o e t ě', d a n g d a n g p ě t a k, t i t i r a n s ě l ě m, b o e k a l n g ě l a m p o e n g. Ten slotte worden op de vier hoekpunten van het huisje lange bamboestokken in den grond gestoken. Aan het uiteinde moet een stuk zilver hangen in den vorm van een blad (t o e n g g o e l p ě t j o e t). In de d ě s a P l a m b ě' wordt nog een lange witte wimpel, waaraan een blad zilver is bevestigd, als poesaka bewaard. ²⁾.

NIKAH. Indien een p a o s a n aanwezig is, wordt het huwelijk hierin, en anders in een min of meer versierde ruimte gesloten. De k i a i gaat met het gelaat naar het O. gehurkt zitten en de bruidegom tegenover hem. Voor de bruid is geen bepaalde plaats voorgeschreven, en evenmin voor de twee getuigen.

De w a l i moet N. zitten met het gelaat naar het Z. en wordt w a l i d a j a genoemd.

De bruidegom begint de geloofsbelijdenis uit te spreken. Daarna volgt de h o e k o e m d r a.

Nu moet de bruidegom de zoogenaamde t o b a t r a p a h uitspreken: a s t a g h f i r o e l l a h (3x). Vervolgens vraagt de k i a i aan den w a l i of hij

Vervolg noot van pag. 397.

Moehammada rasoeloellah, mas koentjoeng loendar katolor, mas kajangan moemoer aran, mas sira banjoe, sidi mandi panoenasankoe lé' Allah, la ilaha illallah, Moehammada rasoeloelah''.

1) Naam van den krater van den Rëndjani; ook naam van een heilig weefsel in Darék en Poedjoet; staat evenmin bij Goris.

2) Eigenaar hiervan bewaart eveneens als poesaka een koperen paardenbit, dat zich onderscheidt van moderne bidden door scherp uitstekende punten, welke w. s. ten doel hadden bij aantrekken en dus neerdrücken het paard te doen stijgen, en den indruk van vurig te laten wekken. Het zou behoord hebben aan een vroegeren radja.

toestemming tot het huwelijk wil geven. De w a l i bevestigt zulks met de volgende (grootendeels Javaansche) woorden:

Tabé k i a i sami, s ě r a h k a w i n a n a k k a d j i k i a i, n j a i A. k a l a w a n B. m i n a n g k a r a b i n i r a. A n a d é n é m a s k a w i n i p o e n, s ě l a k a s ě t a i l, s i l a' g o e r o e t ě r i m a.

Met Uw goedvinden, Gij allen k i a i's, ik bied U ten huwelijk mijn dochter A. met B. die haar echtgenoot zal worden. Wat aangaat de m a s k a w i n, die bedraagt s ě l a k a s ě t a i l (één t a ě l zilver, vaststaande uitdrukking bij wisselend bedrag); wilt haar in ontvangst nemen.

Bruid en bruidegom moeten zich thans handen en gelaat wasschen (b ě s ě r a o e p) met het weinige vocht uit een klapperdop (a i' k ě t j ě'), waarover de k i a i de d o' a o e d o e' heeft uitgesproken: S a h a d j a k o e n g a n g k a t a i' k ě t j ě' s ě l a p o e a n r a g a o e d o e' k a r ě n a A l l a h -, waarbij dus het „kleine" (weinige) water moet dienen ter ritueele reiniging van het geheele lichaam.

De k i a i leest vervolgens eerst een c h o t b a h, en sluit het huwelijk met de volgende formule uit naam van den bruidegom, terwijl deze bij het woord a n a r i m a luid moet instemmen:

M a n i r a m a l ě k ě h a k ě n (?) k a o e l a n i n g A l l a h s a k i n g p a s ě r a h i n g w a l i n é.

A n a s ě r a h [m a s]-k a w i n i p o e n s ě l a k a s ě t a i l; t ě t i m b a n g a n d ě s a i k i, t ě t ě p o e t a n g n j a i A. l a w a n B., m i n a n g k a r a b i m a n i r a.

H a l a l m a n i r a a n a r i m a s a k i n g p a k a n i r a, n j a i A. m i n a n g k a - r a b i m a n i r a.

A n a d é n é m a s k a w i n i p o e n s ě l a k a s ě t a i l, k a d i k a n g k o t j a p w a o e p o e n i k a, d a d i o e t a n g m a n i r a i n g d o n j a a k ě r a t, s o e k a m a n i r a.

T a k a b b a l A l l ā h m i n a n ā w a m i n k o e m, t a k a b b a l j ā K a r i m.

Ik aanvaard (op den gis vertaald) Gods dienstmaagd uit de toevertrouwing van den w a l i.

De m a s - k a w i n, welke overreikt wordt, bedraagt één t a ě l zilver; naar het oordeel

van dit dorp is bepaald de schuld van A. met B., opdat zij mij tot echtgenoot strekke.

Het is gewettigd dat ik van U aanneem (jonk)vrouwe A. opdat ze mij tot echtgenoot strekke.

Wat aangaat de maskawin ten bedrage van één taël zilver, zooals reeds gezegd, dat is mijn schuld hier en in het hiernamaals, hiermee ben ik het eens.

Moge God het aanvaarden van mij en van U, aanvaard o Edele!

Vervolgens spreekt de *kiai* den bruijom de volgende Javaansche woorden voor:

Samangsané manira anambangi ing rabimanira sĕtahoen lawasé, tiba talak, manira sapisan roepaning wong anambang.

Jĕn manira nora anoeroeni, nora angingoni, nora akikirim, nora angoemahi, salah toenggal boja kambaha, toer kĕtagih mas kawin déning rabi-manira, mangka rabi-manira talak.

Wanneer ik mijn vrouw een jaar lang verwaarloos, valt de scheiding, dan ben ik ten eenenmale even als iemand die [zijn vrouw] verwaarloost.

Wanneer ik mij niet met haar inlaat en haar niet verzorg, haar niets stuur en niet bij haar woon en haar geen enkele keer bezoek, en mijne echtgenoot de mas kawin vordert, dan is zij verstooten.

Tenslotte spreekt de *kiai* nog een gebed uit.

Thans komt het oogenblik dat het jonge paar vergiffenis aan de ouders van het meisje vraagt (*njongkol, njomba*).

Onder veel gejuich worden de huisjes met versnaperingen daarna door de menigte geplunderd.

BEDOEDOES. 's Avonds wordt het jonge paar gebaad (*bĕdoedoes, djoenoeb*). Het water wordt gezegend door den *kiai* met de volgende Arabische woorden:

Nawaytoe raf'a 'l-hadatha 'l-akbara 'an djamī'i 'l-badanī, fardloe li 'llāhi ta'ālā, d.i.

Ik leg de gelofte jegens God af dat ik de groote ritueele reiniging zal volbrengen als plicht tengevolge van vleeschelijke gemeenschap.

Ook wordt de z.g. *doa sĕlamat* hierover uitgesproken. (Man en vrouw moesten hiertoe in vroeger tijd ieder op den schoot van een slaaf plaats nemen). Daarna moet het paar om beurten met een bijl inhakken op een klapperdop (*tĕmpoerong*) gevuld met negen *kĕnaripitten* en op een weefspoel (*tĕroedak, tĕropong*). Daarna wordt het bruidspaar gewasschen met water van een heilige bron waarin *waringin-*, *pandan-* en *djĕ-djondjo'*-bladeren benevens negen *kĕpĕng's* liggen. Deze wassching wordt *sĕngĕmbĕl-ĕmbĕl* (*ĕmbĕl* = koel) genoemd, en het bruidspaar moet hierbij op de samengepakte en complete onderdeelen van een weefgetouw gaan zitten ¹⁾.

Aangezien verschillende onderdeelen hiervan in mannelijk en vrouwelijk onderscheiden worden, is de symboliek duidelijk. Zoo is de *tĕroedak* vrouwelijk en de *pĕndĕrĕng* (losse kern van de spoel) mannelijk; de *lolo* (schering) is vrouwelijk en de inslag (*pakan*) is mannelijk.

SLOTOPMERKING. Ik heb hierboven getracht het huwelijksceremonieel weer te geven in *waktōe-tĕloe*-streken, ofschoon het relaas in geen deele aanspraak kan maken op volledigheid. In verschillende streken vindt men min of meer uiteenlopende gebruiken en gebeden.

De z.g. *sapoe' poeté'*-lieden zijn de glansperiode van het oude rijk *Sĕlaparang* niet vergeten. Hun *kiai's*

¹⁾ Vide Eenige gegevens nopens Sasaksche volksgebruiken van Mr. J. Prins in de Mededeelingen van de Kirtya no. 6, 1939, blz. 36.

van de dasan Goenoeng Pëtoeng, désa Mantang, verklaren bijvoorbeeld dat de *nikah*- formule luidt:

„Manira anikahang anak kaaran . . . kalawan . . . halala déné mas kawini tatimbangan nĕgara poelo Lombok Sélaparang inggih kaoetangan”.

Als de bruidegom (*pĕmantèn*) dan antwoordt Manira tĕrima, vervolgt de *kiai*:

„Saking pasĕrahing wali, saking soekané si . . . . . kalawan si . . . . . tĕtĕp minangka-oetang ing rabimanira; wĕntĕn déné sah ring kawini dadi kang kotjap waoe poenika raoeh doenia raoeh ing dalam achérat”.

Ook de *sapoe' poeté'* van Kopangtimoer (dasan Djanggawana) bezigen den naam Sélaparang, al luidt de formule weer eenigszins anders.

In enkele streken van Lombok schijnt men de *hoe koem dra* niet te kennen.

De *kĕbon 'odé'* zou den luthof voorstellen, waar een vorst van Batodëndĕng een hemelnimf schaakte ¹⁾.

De *kĕbon 'odé'* en de versierde huisjes (*onsongan*) zijn bij voorname huwelijken bijna altijd aanwezig.

De andere benodigheden, zooals o.m. de *sĕgara moentjar* en de versieringen van de *pĕpaosan* zijn min of meer in onbruik geraakt.

In sommige streken kent men bijvoorbeeld het oorspronkelijke gebruik van de *toendjang bĕsi* niet meer en heeft men dezen naam aan een weefsel gegeven, hetwelk men voor een *pĕroemb'a'* door laat gaan.

De dubbele wassching, de één door

den *kiai* en de andere naar men wel eens zegt — doch dit wordt van andere zijde weer tegengesproken — door den *pĕmangkoe*, wijst er op dat men te doen heeft met een gemengd ceremonieel.

De termen *wali daja* en de *sĕgara moentjar* wijzen op een verband met den Rĕndjani, den heiligen berg, welke in het leven der Sasaks nog een belangrijke plaats inneemt.

In Oost-Lombok schijnt het huwelijksceremonieel bij de *waktoe-tĕloe* van het hier gegeven relaas min of meer af te wijken ²⁾.

Van veel belang is tenslotte het trekken van vergelijkingen met andere streken in Indië zooals bijvoorbeeld met Kotawaringin (Borneo). Hiertoe moge worden verwezen naar het in de Mei-aflevering van het Koloniaal Tijdschrift van 1925 verschenen artikel van J. Mallinckrodt: Een en ander over de gebruiken aan het Kotawaringinsche hof. Vooral het *basasiram* met de zeven vrouwen (*bidadari's*) is in verband met het bovenstaande zeer merkwaardig, terwijl de weefstoel welke, behalve bij het huwelijk, bij de Sasaksche vrouwen-in-blijde-verwachting een rol speelt, te Kotawaringin in de zevende maand der zwangerschap gebruikt wordt.

Nog moge vermeld worden de overlevering, vernomen te Ganti, Katara en Poedjoet, hoe oudtijds de bruidegom een (gouden?) ring om de ringvinger van de bruid moest kunnen steken; paste deze, dan kon het huwelijk voortgang vinden, anders niet. . . .

1) Vide mijn Aanteekeningen naar aanleiding van het desafeest op den Poedjoetheuvel, in deze bundel opstellen.

2) Vergelijk het Koloniaal Tijdschrift van Mei 1922 jrg. 11: Eenige aanteekeningen betreffende de Sasaks op Lombok door A. W. L. Vogelesang blz. 283 e. v.

ENKELE MEDEDEELINGEN OVER DE HEILIGE WEEFSELS VAN POEDJOET

DOOR

A. C. J. RIEL, Ctr. B. B.

INLEIDING. Wanneer men zich bezighoudt met den godsdienst der Sasaks, wordt men terstond getroffen door het groote aantal heilige bronnen, steenen en weefsels. Over de weefsels is reeds geschreven door Damsté, Pauw, van den Brink, Christan en Nitisastro (TBG 63, 1923 p 176-211), Haar (TBG 65, 1925 p 38-89) en Dr. R. Goris in zijn Aanteekeningen over Oost-Lombok (TBG 76, 1936 p 196-248, i.h.b. 226-46). Het bleek mij dat Midden-Lombok nog aanzienlijk veel meer bevatte dan behandeld was, hetgeen voornamelijk herkomstig was van Oost-Lombok. Wat mij tot dusverre bekend geworden is, moge hier reeds medegedeeld worden, zonder dat eenige aanspraak op volledigheid kan gemaakt worden.

In Midden-Lombok worden de weefsels, welke bij verschillend adat-ritueel worden gebruikt, aangeduid met den verzamelnaam *ragi*. Daarnaast komen de namen *pěroemba'* en *lěmpot* voor, onderscheidenlijk in de beteekenissen „heilig weefsel” en „draagdoek voor kinderen.” Te Poedjoet heeft *pěroemba'* ook de betekenis van draagdoek voor kinderen, ofschoon men voor een weefsel, hetwelk deze functie heeft, meer speciaal den term *lěmpot* bezigt. Beide termen worden ook in combinatie gebruikt en zoo kan men in verband hiermede de uitdrukking *ragi lěmpot oemba' éro'* hooren.

De functie van de *pěroemba'* kan tweeledig zijn. Behalve als draagdoek voor kinderen in het algemeen wordt n.l. in de doeken, welke het eigendom zijn van een *pěmangkoe* en zijn familie, bij voorkomende gelegenheden *ai' měrtā* of *ai' koemkoeman* (wijnwater) gedragen.

Naast genoemde termen komt nog voor de z. g. *bělāt*, een lendendoek voor het afweren van allerlei gevaren, zooals oorlog, ziekte, gevaren op reis etc. en de *sādja*, een lendendoek voor vrouwen, gebruikt bij het tandenvijlen en bij feestelijke gelegenheden.

De vele weefsels, welke bij het huwelijksceremonieel een rol spelen, vallen onder de algemeene benamingen *ragi*¹⁾. De doeken, waarin de z. g. *déwa* bij het *désa*-feest van Poedjoet worden gedragen²⁾, worden gewoonlijk *kain-* of *kěrèng méga* (wolkendoek?) genoemd³⁾.

De *pěroemba'*, onderscheiden in vader- en moederdoeken, zijn individueel bezit en worden gemaakt naar standaardmodel, voordat het kind negen maanden oud is. Het prille kind wordt gedragen in den doek van vader of moeder, een jongetje in dien van de moeder, een meisje in den doek van den vader. Na het *běkoeris* (feest van de eerste haarsnijding), hetwelk bij voorkeur negen maanden na de geboorte plaats heeft, krijgt een jongen een z. g. vaderdoek en een meisje een moederdoek in bezit. De vaderdoek heeft een roode of bruine middenbaan en de moederdoek heeft wit-met-zwarte middenbanen. Men noemt deze doeken in den regel resp. mannelijk en vrouwelijk, ofschoon volgens het geslacht van het prille kind,

1) Vide Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek van Dr. R. Goris.

2) Aanteekeningen naar aanleiding van het *désa*-feest op den Poedjoetheuvel, in deze bundel opstellen.

3) Mijn collega F. K. Lotgering verklaarde, dat deze doeken in verband met het voorkomen van geïkate banen veel overeenkomst vertoonen met de in de kuststreken van Endeh (Flores) voorkomende weefsels, waar de ikat-techniek min of meer beoefend wordt. Aan de meseum-beheerders, die de beschikking hebben over de verzamelingen, de afbeeldingen en de literatuur, competeert het oordeel.

dat in deze weefsels wordt gedragen, een omgekeerde terminologie mogelijk is. De aandacht wordt hierbij gevestigd op het gebruik van „roode” en witte rijstepap in de maanden Sapar en Moeharram, welke resp. het vrouwelijke en het mannelijke element zouden vertegenwoordigen ¹⁾).

De rood, wit en zwarte kleuren stellen voorts naar verluidt resp. rĕkĕt kosong („roode” kleefrijst), paré poeté’ (witte rijst) en rĕkĕt bèrĕng (zwarte kleefrijst) voor. Bij ziekte en andere tegenspoed wordt z.g. lĕngapatroon (wit met zwarte stippels) ingeweven, hetgeen men rāgi widadari noemt. Deze rāgi lĕngā komt in alle Batoedĕndĕng-weefsels voor.

De franje van de doeken heeft evenals elders in Midden-Lombok bijzondere beteekenis. Zoo wordt bij het sterven van een bepaalde persoon de franje afgeknipt en onder het hoofd van den overledene medegegeven in het graf. De doek, ontdaan van alle franje wordt den kiai als sĕdĕkah gegeven, De franje ontstaat door het doorknippen van de ongeweven scheringdraden bij de haarknipplechtigheid (bĕkoeris). De pĕroemba’ dragen in den regel den naam van het heiligdom, waar deze plechtigheid plaats vindt. De lĕmpot oemba’ éro’ en de pĕroemba’ oedi’ sĕrĕdi zijn, evenals de kain méga, naar verluidt poesaka doeken (in bezit van bepaalde families).

BESCHRIJVING DER WEEFSELS ²⁾).

1. Oemba’ Poedjoet nina, 192 x 52 cm, breede middenbaan, wit met zwarte stippels, hetgeen rāgi-lĕngā heet; aan beide zijden van deze middenbaan komen de smalle zijbanen, rood, wit, zwart en lichtgeel

gekleurd, terwijl de witte zijbanen steeds voorzien zijn van de z.g. rāgi-lĕngā. Aan de linker-ramboe (franje) van deze oemba’ hangen 3 kĕpĕngs.

2. Oemba’ Poedjoet mama, 136 x 45 cm; de breede middenbaan is rood gekleurd, de beide zijden hiervan zijn voorzien van smalle rāgi-lĕngālijnen; hierna volgen de smalle zijbanen, rood en zwart gekleurd, en steeds op geregelde afstanden gescheiden door witte banen.

3. Bĕlat Poedjoet, 111 x 56 cm. breede rood gekleurde middenbaan, waarvan de beide zijden voorzien zijn van de zoogenaamde rāgi-lĕngālijnen; de zijbanen zijn veel smaller en zijn gekleurd rood, zwart en geel, en telkens van elkaar gescheiden door witte banen van verschillende breedte, terwijl deze witte banen steeds voorzien zijn van rāgi-lĕngālijnen. Deze oemba’ draagt aan de linker-franje 24 kĕpĕngs en aan de rechter-franje 22 kĕpĕngs.

4. Déwa Lĕmĕr, (Lĕmĕr = veel vocht bevattend). 173 x 56 cm.; aan de linker franje hangen 18 kĕpĕngs. De breede middenbaan is niet gekleurd (dus wit), en aan weerszijden volgen de zijbanen rood en zwart, die steeds van elkaar gescheiden zijn door de zoogenaamde rāgi-lĕngālijnen.

5. Ėmbĕl bao Poedjoet, (Ėmbĕl = koel. Bao = beschaduwd zijn) 173 x 53 cm; smalle banen rood, zwart, blauw en geel, verdeeld in 3 groepjes door 2 witte banen.

6. Oemba’ Pringganina, 200 x 60 cm; de breede middenbaan is wit met zwarte stippels (rāgi-lĕngā); aan beide zijden komen roode en zwarte zijbanen, terwijl de beide uiteinden voorzien zijn van rāgi-lĕngālijnen.

7. Rāgi oemba’ Boedi (of oedi’) Sĕrĕdi, 192 x 43 cm.; wit gekleurde middenbaan, aan de beide zijden smalle zijbanen rood, zwart en

¹⁾ Verg. bij de Baliĕrs het gebruik van witte (hemel) en „roode” (aarde) rijstepap bij de z.g. Toempĕk Wajang.

²⁾ In verband met de uiteenzetting nopens de begrippen mannelijke en vrouwelijke weefsels ware hieronder te verstaan resp. vader- en moederdoeken.

geel, verdeeld in 3 groepjes door 2 breede witte banen.

8. Oemba' Ero', 176 x 59 cm.; ragi-lěnga middenbaan, aan weerszijden komen smalle blauw gekleurde banen en hierna 2 breede zwart gekleurde banen, vervolgens komen de smalle zijbanen rood, geel en zwart, terwijl deze zijbanen in groepjes zijn verdeeld door 4 breede gekleurde banen.

9. Sadjatiwang těris pangsěk Poedjoet, 164 x 51 cm. Hierin zijn de kleuren rood, zwart, paars, groen, oranje en wit verwerkt. Het middenstuk bestaat uit zwarte en roode banen. De ragi-lěnga komt ook in dit weefsel voor.

10. Kain Méga, 182 x 99 cm. De smalle banen worden afgewisseld met geikatte bruin op witte c. q. blauw op witte banen. Voorts heeft het weefsel vier breedere ikatbanen (± 1 cm.)

11. Oemba' Dapoer nina, 134 x 52 cm.; roode en zwarte banen, verdeeld in 3 groepjes door 2 breede witte banen; in het midden 5 zwarte banen, die van elkaar gescheiden zijn door witte evenwijdige banen en 2 roode banen; in de overige groepjes vindt men 6 roode en 10 zwarte banen.

12. Oemba' Dapoer mama, 198 x 59 cm.; breede rood gekleurde middenbaan; de zijbanen zijn rood, zwart en geel gekleurd, en aan beide uiteinden voorzien van ragi-lěnga-banen.

13. Oemba' Djo mang, 146 x 42 cm.; uitsluitend wit en zwarte banen en een breede zwarte middenbaan.

14. Ragi Pat Pangsěk Batoděnděng, 184 x 64 cm.; de breede witte middenbaan is zwart gestippeld (ragi-lěnga); de smalle zijbanen zijn zwart, rood, blauw, groen en geel en daar tusschen in bevinden zich 4 smalle ragi-lěnga-lijnen.

15. Embor Lěnga, 172 x 63 cm.; breede witte middenbaan, aan weerszijden smalle zijbanen rood, zwart en geel,

van elkaar gescheiden door witte banen en ragi-lěnga-lijnen.

16. Oemba' Batoděnděng, 198 x 62 cm.; zwarte middenbaan aan beide zijden met een zwarte en een roode baan, daarna komen breede banen, en vervolgens komen de smalle zijbanen rood, zwart, blauw en geel, die van elkaar gescheiden zijn door witte banen en dunne ragi-lěnga-lijnen,

17. Lingko' Timba, 181 x 61 cm. De kleuren van deze oemba' zijn te vergelijken met die van ragi pat pangsěk Batoděnděng, alleen komen naast de roode banen, gele, blauwe en zwarte strepen voor in plaats van geel en zwart.

18. Bintang Toemanggar, 169 x 44½ cm. Het weefsel met een witte middenbaan. De kleuren rood, wit en zwart wisselen elkaar voortdurend af. Ook de kleuren geel en blauw benevens de lěnga-ragi zijn aanwezig. Aan beide franjekanten hangen 500 kěpěngs.

19. Sěgara Moentjar, 161 x 32 cm.; in het midden voorzien van een breede witte baan, aan weerszijden hiervan treft men drie bruine banen aan afwisselend met rood, zwart en witte banen. Dan volgt een groepje zwarte en roode banen. De einden zijn tenslotte voorzien van bruin, rood, wit en zwarte banen. Het weefsel draagt in het geheel 1156 kěpěngs.

HET WEEFGEREEDSCHAP. De weefstoel (zie ill.) bestaat uit twee liggende vrij zware planken (batang), aan de uiteinden waarvan rechtopstaande blokken hout (djadjak) zijn bevestigd. Deze blokken zijn voorzien van diepe gleuven, waarin een balkje (toetoeck) past, waarop de schering (lolo) wordt gespannen. Tusschen de djadjak en de toetoeck wordt een stuk koper (lantěr) gelegd, hetwelk een geluid moet veroorzaken, dat ontstaat bij het aantrekken van de weefkam (soeri).

De schering wordt zoodanig over de toetoeek gewikkeld, dat de draden uiteindelijk aan den benedenkant in de richting van de weefster toelopen. De dradenwikkeling wordt bovendien aangetrokken door een dun stokje (pěň- pēs), hetwelk tegen den bovenrand van de toetoeek onder de draden is doorgestoken. Achter de toetoeek worden de scheringdraden door een dun stokje (wédá) en daar achter in een wijde lus door een ronden stok (pě- n g o l o n g) uiteengehouden. Hierachter volgt de pěň g g o l, een stokje waaraan de scheringdraden door middel van draadlussen naar boven kunnen worden getrokken, teneinde de ruimte hiertusschen te vergrooten. Achter de pěň g g o l volgt de weverskam (soeri) en een ruimte voor de z.g. běřira (bě- lida), een lat waarvan een uiteinde eerst rond en daarna scherp afloopt. Deze lat wordt vóór het doorwerpen van de weefspoel (těřoedak, tě- ropoňg) rechtop gesteld. Achter den kam volgt een staak (těkah, pě- njěngkěř), waarin aan weerszijden een naald, die gestoken wordt in den rand van wat reeds geweven is, om het weefsel te spannen. Het reeds vervaardigde weefsel wordt gespannen op een apit, bestaande uit twee halfronde latten, waartusschen het weefsel geklemd wordt.

Indien het kleed voor de helft is geweven, wordt hierop een smalle bamboelat (láláňg) vastgestoken. De wevende vrouw zit zoodanig, dat haar voeten onder de toetoeek liggen. Tegen haar rug steunt een aan de uiteinden gebogen houten balkje (lèk o t).

Aangezien de uiteinden van de apit door middel van koorden (alit) zijn verbonden aan de lèk o t, wordt de geheele schering door het achteruit leunen van de vrouw gespannen. De weefspoel bestaat uit een stuk bamboe, hetwelk aan het eene uiteinde open is en aan het andere uiteinde gesloten is en conisch toeloopt.

Binnen de spoel bevindt zich een houten stokje (pěň d ě ř ě ŋ g), waarop het garen gewikkeld is. Boven de wevende vrouw hangt tenslotte nog een bakje of schelp (soeti) met water voor het bevochtigen der draden van de pěň d ě ř ě ŋ g.

Bij het weven (ňjěs è k) van gewone doeken moet de vrouw het gelaat naar het Oosten richten, al is de Westwaartsche richting niet verboden. De weefrichting bij het maken van heilige weefsels is, naar verluidt, die, waarbij de weefster het gelaat naar den Poedjoetheuvel heeft gericht, terwijl de toetoeek hierbij altijd Noord-Zuid moet zijn gericht. Indien de regenboog (saboek déwa) bij het weven toe- vallig Noord-Zuid is gericht, wordt dit als een goed teeken beschouwd.

De schering (lolo) bestaat uit draden van allerlei kleuren, welke op een speciaal instrument (pěň g g a o e) op volgorde worden gespannen.

De scheringdraden bestaan bij de heilige weefsels van Poedjoet uit een der kleuren: zwart, rood of geel, terwijl de inslagdraad altijd wit gekleurd is.

Het komt dikwijls voor, dat de wevende meisjes zitten op een z. g. paňg- goeňg a n¹⁾ een hooge stellage, en naar men zegt is de bedoeling hiervan, dat de d ě d a r a (ongetrouwde meisjes) niet lastig worden gevallen door de jongelingschap (těřo e n a).

VERHALEN BETREFFENDE DE WEEFSELS.

Né' Mas Sarining Djělo en Né' Mas Sarining Boelan²⁾ hadden een zoon Né' Mas Arja Radja Sěntana geheeten. Deze plantte padi op een onbevloeibaar rijstveld³⁾ op de Goenoeng Tanggong en

1) Ook stellage voor de wajang (lě) lěňd o ŋ g = (wajang koeit). De andere wajang-soort heet wajang Saksak (Jav. wajang w o ŋ g). Vergelijk Goris t. a. p. 215-8.

2) Zon en Maan.

3) Ngěraoe; Kala Rahoe = Skr. tijd waarop een eclips valt.

de Goenoeng Potèng (gegiste kleeftijst).¹⁾ Hij had twee heilige doeken m.n. Ina' Mërta en Ama' Mërta²⁾. De bosschen welke werden ontgonnen heetten Gawah Bèlatoeng (cactusbosch), Toengkoel (Goris: *Cissus repens*) en Tawah (Goris: Averbhoa L = blimbing). Toen al het bosch gekapt was, vroeg Sëntana aan zijn doeken: „Hoeveel bibit heb ik thans noodig?“, waarop de doeken antwoordden: „één d a o e t“. ³⁾ De doeken kregen vervolgens opdracht deze hoeveelheid te zoeken. Toen de d a o e t bij elkaar was, werd de padibibit vertrappt (é m o'), het stroo verwijderd (d j é d j é) en vervolgens in een zak verzameld. Daarna gelastte Sëntana aan zijn doeken een feestmaal aan te richten. Toen het feestmaal geëindigd was moesten de doeken padi, mais en l ě n g a (Goris: *Sesamum indicum*) ⁴⁾ uitzaaien, hetgeen gebeurde. Toen Sëntana daarna van de doeken hoorde, dat de vorst van Batoedèndèng pootgaten maakte, bad hij de goden dat alle vogels en mieren hem zouden helpen het uitgestrooide zaad te verzamelen. Zijn gebed werd verhoord, het zaad weer verzameld, waarna het in pootgaten werd uitgestrooid. Na eenigen tijd was het zaad ontkiemd en het groeide vervolgens welig op, hetgeen zoo'n mooi schouwspel opleverde, dat 44 nimfen (in een andere lezing waren het zeven) uit den hemel neerdaalden en bloemen plukten. Sëntana, ook wel genoemd Batara Sadji (Sang Adji), was zeer vertoornd over dezen diefstal, verschool zich in een steen (Batoe-dèndèng) en wist de jongste

(s ě n g a r i) der nimfen te vangen, m.n. Poetri Mas Toendjoeng Sari (de schoone lotusbloem). Sëntana en Toendjoeng huwden samen, uit welk huwelijk een zoon Né' Mas Radja Moelia sproot. De nimf wist te ontsnappen door het branden van een bosje padistroo (d j o m a n) van zwarte kleeftijst (r ě k ě t b ě r ě n g), waarna zij ten hemel ⁵⁾ steeg. Haar echtgenoot wist haar middels een gouden vlieg terug te vinden. Toen zij eens weer op aarde teruggekeerd was (volgens enkele verhalen te Bajan-Djěro Pětoeng, en volgens andere te Batoedèndèng), kreeg het echtpaar meningsverschil over een pot met padi, welke niet mocht worden geopend. Sëntana had nl. zijn nieuwsgierigheid niet kunnen bedwingen en de pot geopend. Nadien moest de padi eerst ontbolsterd worden alvorens te worden gekookt, terwijl men oorspronkelijk ě m p o k - ě m p o k m o t o s é o n g ⁶⁾ zou hebben gegeten. De ruzie steeg zóó hoog, dat de widadari haar (p ě r) - o e m b a' é r o' zocht om hiermede naar den hemel te vliegen.

Man en vrouw trokken ieder aan een eind, waarop het middendoor scheurde en de widadari ten hemel steeg.

De zoon treurde over deze twist; de vader hield een feestmaal en maakte een p ě p a o s a n (feestgebouwtje), waarna de o e m b a' o e d i S ě r d i als geschenk voor den zoon uit den hemel neerdaalde.

De (p ě r) o e m b a' é r o' zou als voorbeeld gediend hebben voor alle heilige doeken welke later zijn gemaakt ⁷⁾.

1) Twee heuvels O. van den Poedjoetheuvel gelegen.

2) In een ander verhaal worden Ki Misra en Ni Mërta (voorgesteld als 2 personen) de eerste bewoners van het Zuiden (dasan Pěngantap) genoemd.

3) Twintig t j ě k ě l (bos).

4) Ook genoemd widjèn (In het Jav. is widjèn o.m. padibibit).

5) Désa Malajang Sari.

6) Thans: gepofte rijstkorrels als offer.

7) Een in groote lijnen hiermede overeenkomend

verhaal, hetwelk als plaats van handeling Bajan noemt, en hetwelk ik in Batoekliang heb aangetroffen, deelt mede, dat de nimf na zeven maanden zwangerschap twee lendendoeken, een mannelijke en een vrouwelijke, vervaardigde, Paloeng Sěgèlěng (stampblok voor een bosje? of: een schuur padi) geheeten. De echtgenooten werden door de met franje vastgeknoopte lendendoeken tijdelijk aan elkaar verbonden. Nadat de zwangere widadari gewasschen (b ě r ě t ě s) was, werden de vastgeknoopte einden van de doeken doorgeknipt, waarna de weefsels Goeroen l ě p a s (los garen) werden genoemd.

SLOTMEDEDEELINGEN.

Bovenstaand nimfenverhaal¹⁾ is schier overal in Midden-Lombok bekend, getuige ook de verschillende weefsels, welke hieraan hun naam te danken hebben, zooals o. m. de widadari ngamoek (tindjal Ina'), widadari ngẽmboeh, widadari ngasa enz. Al deze doeken zijn voorzien van de lěnga-ragi, en het is merkwaardig dat — naar verluidt — over heel Lombok het planten van lěnga verboden (pantang) is, behalve te Bajan in het uiterste N., naar welke streek vele verhalen terugwijzen als zijnde het land van oorsprong.

Het lěnga-patroon komt voor in vele andere heilige doeken, zooals de oemba' batang lěnga van de désa Batoedjai, en de Embor-Lěnga Batoedèndèng van de désa Ganti. De namen Batoedèndèng en Bajan vindt men terug o.m. in de pěroemba' Bajan van Sěpakèk, de pěroemba' Batoedèndèng van Sěpakèk en Ganti, de ragi pat pangšėk (de vier pasėk's = grondvoogden?) Batoedèndèng van Batoedjai en de Embor Batoedèndèng van Marong.

In alle désa's waar een Batoedèndèng-doek aanwezig is, wordt de heilige heuvel met dien naam als heiligdom bij bėkoeris-en bėšėsangiplechtigheden erkend.

De kleuren rood, wit en zwart, bij de Baliërs corresponderende met Brahma, Isowara en Wisnoe, komen ook voor in oude langit-langit of lěloehoer, vierkante witte doeken

met zeer breede, driekleurige franje, die bij voorkomende plechtigheden den hemel moeten voorstellen.

Voorts valt in bovenvermeld verhaal de indeeling in twee geslachten op, voorgesteld als zon en maan, hetgeen haar voortzetting vindt in de Měrtaweefsels. De vereering van deze hemellichamen op de pědėwa' Poedjoet²⁾ doet veronderstellen, dat de pěroemba' Poedjoet het weefsel is, hetwelk in het verhaal met de benaming Měrtawerd aangeduid. De term měrtadoet, evenals de drie kleuren rood, wit en zwart, zeer aan Balischen invloed denken.

Bovendien moge nog worden gewezen op de richting van de toetoeek, naar Balisch schema overeenstemmende met kadja-kělod en met de kleuren zwart-rood, waarbij t.a.v. de mannelijke weefsels de richting kangin (wit=O.) een bepaalde rol zou kunnen vervullen in verband met de algemeene weefrichting als boven vermeld.

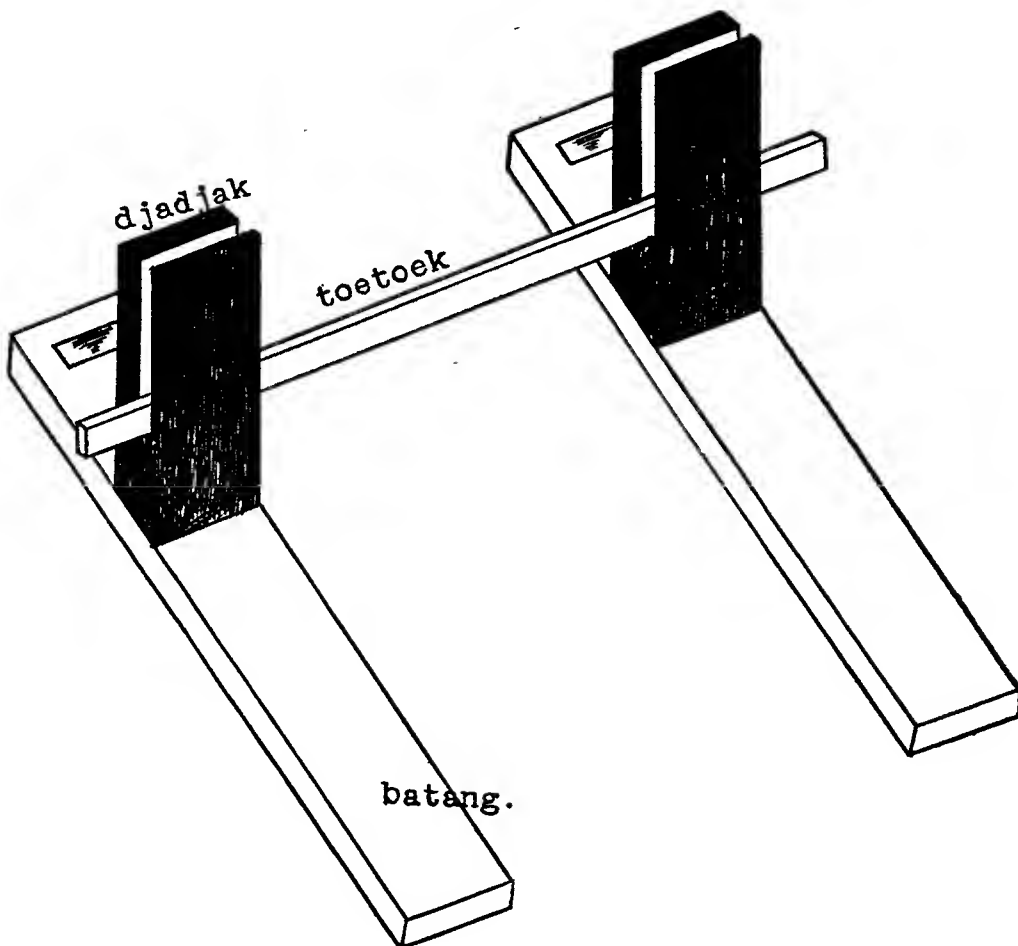
Behalve de bestudeering van Hindoeistische invloeden is een onderzoek naar de structuur van de désa Poedjoet van zeer veel belang. Het is niet onmogelijk dat de doeken, welke genoemd zijn naar de vier Poedjoet-heiligdommen, verband houden met een bepaalde genealogische indeeling³⁾. De naam ragi pat pangšėk zou b.v. kunnen wijzen op een vierdeeling van deze désa. Ook deze term, in de désa Kětara bij een enkeling nog bekend als pangšėk goemi, zou op Balischen invloed kunnen wijzen.

1) Naar verluidt zou het verhaal Labangkara heeten, zie Mededeelingen van de Kirtya Liefrinck-van der Tuuk te Singaradja. afl. 13, 1941 p 43 kolom 1 no. 10.092 en 10.057.

2) Aanteekeningen naar aanleiding van het désafeest op den Poedjoetheuvel, in deze bundel opstellen.

3) Vide Aanteekeningen naar aanleiding van het désafeest op den Poedjoetheuvel, in deze bundel opstellen.

Lèkot

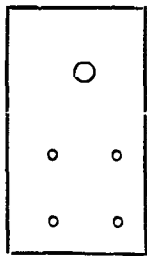

voorgalerij
huis

XIII	XII	XI	X	IX	VIII
tikar					
VII	VI	V	IV	III	II I

tětaring

kasoer

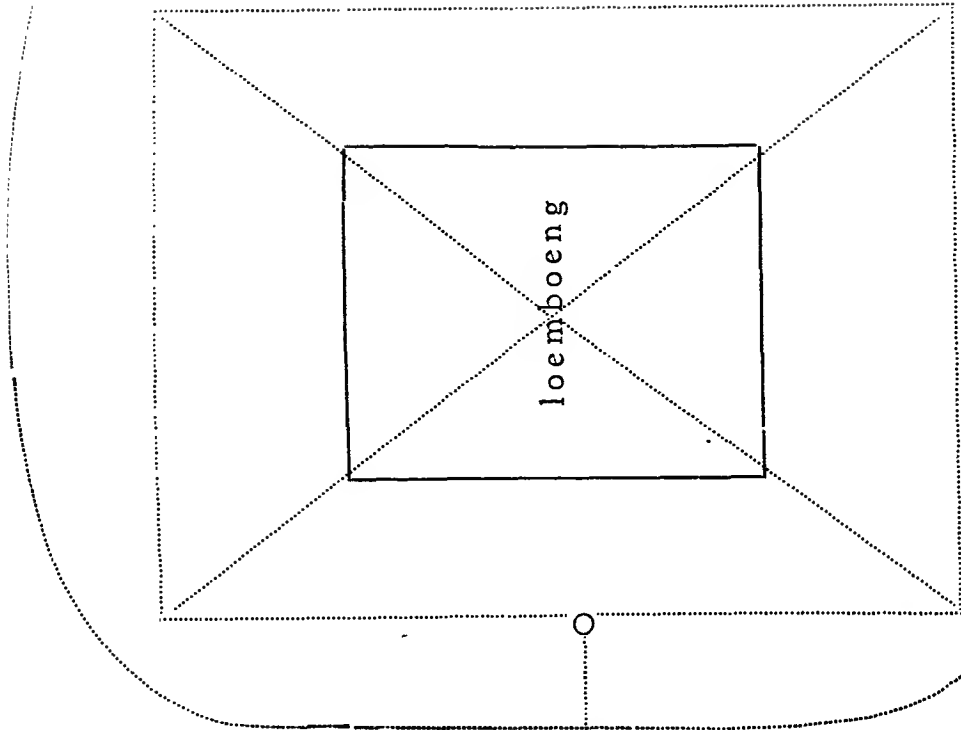

gamelan
60 vuur

vuur o
c gamelan

loemboeng

vuur a

EEN PAKON-CEREMONIE BIJ DE WAKTOE-TELOE SASAKS TE SONGA' OP OOST-LOMBOK.

Naar aantekeningen van den gep. hoofd Gvts.
Ind. arts RADEN SOEDJONO, geformuleerd
en geannoteerd door Dr. C. HOOYKAAS.

Uitdrijving van een ziekte-verwekkende geest met ingewikkeld en langdurig ceremonieel komt ook op Lombok nog herhaaldelijk voor, en wordt hier *pakon* genoemd*). Hoewel de zich als rechtzinnig beschouwende Moslims, die tot de *waktoe-lima* gerekend wenschen te worden, op de bijzonder belangrijk geachte momenten wel aanwezig zijn, en wel eens voor een eigen patient het geheele ceremonieel zelf bekostigen, is dit toch meer typeerend voor de *waktoe tĕloē*¹⁾. Bovendien kunnen slechts *pĕmangkoe*'s van de laatste voor de volvoering van het ritueel zorgdragen.

Pakon wordt in het Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Woordenboek van Dr. R. Goris²⁾ omschreven met: 1) elke trance toestand; 2) speciaal een trancedans, uitgevoerd door de *bĕlian* of de patient, begeleid door een fluit en soms andere muziekinstrumenten, waarbij zij met de *dĕwa* spreken en aldus het medicijn vernemen. Deze omschrijving is juist, met dien verstande dat men slechts bij ernstige ziekte en langdurig ongesteld zijn hiertoe zijn toevlucht zal nemen. Ook kan de ceremonie zelf reeds genezing bewerkstelligen, zooals hier het geval was, waar R. Soedjono begin April 1941 het heeft laten houden op zijn erf te Goenoeng Kĕmbar, twee heuveltjes ten W. Z. W.

op $\pm$ 3 K.M. van Sĕlong, hoofdplaats van de onderafdeeling O.-Lombok, zoo wel ten behoeve van een patient aldaar als om het uit eigen aanschouwing rustig te kunnen observeeren en noteeren. Reeds omstreeks 1922 nog als practiseerend arts te Sĕlong werd hij geraadpleegd door een patiente, die door de uitspraak van een *pĕmangkoe* bij het *pakon*-houden naar Sĕlong was gestuurd om daar (zonder nadere aanduiding) genezing te erlangen.

De wensch tot het houden van *pakon* gaat uit van rechthebbende(n) op de(n) patient(e): ouders of grootouders, echtgenoot(e) en kinderen, in het algemeen dus familie. Mede door zijn langdurigheid tamelijk kostbaar, blijft het doorgaans beperkt tot de meer welgestelden onder de *waktoe tĕloē*, al kunnen ook minder-welgestelden het doen houden, wanneer zij familiebanden hebben met een *pĕmangkoe*, hoe ver de verwantschapsgraad dan ook is. Voor *waktoe lima* met geld of relaties onder de *pĕmangkoe*'s is het houden van dit ceremonieel evenzeer mogelijk als voor *waktoe tĕloē*, hoewel ze er niet veel gebruik van zullen maken. Voor hen die niet beschikken over de noodige geldmiddelen of betrekkingen is het doen houden uitgesloten.

Het *pakon*-ceremonieel, dat 4 of 8 dagen duurt, begint gewoonlijk op een

*) Een uiterst summiere beschrijving in TBG 65, 1925 p 55-6 bij Haar: De heilige weefsels van de „*waktoe tĕloē*” op Oost-Lombok.

1) Voor literatuur omtrent de tegenstelling *waktoe lima* en *waktoe tĕloē* onder de Moslimsche bevolking van Lombok raadplege men:

A. W. L. Vogelesang: Eenige aantekeningen betreffende de Sasaks. Kol. T. 11. 1922. p 260—306.

J. C. C. Haar: De heilige weefsels van de „*waktoe tĕloē*” op Oost-Lombok. TBG. 65. 1925. p. 38—89.

Prof. G. H. Bousquet: Quelques sanctuaires Sasaks, de Lombok. TBG. 79. 1939. p 239—51.

Dr. R. Goris (met medewerking van Prof. G. H. Bousquet). Een merkwaardige plechtigheid in een bijzonder heiligdom. Djawa 19. 1939. p 46—53.

Prof. G. H. Bousquet: Recherches sur les deux sectes musulmanes (W3 W5) de Lombok. Revue des Etudes Musulmanes (verschenen in 1940?)

2) Publicatie Kirtya Lieftrinck van der Tuuk, Singaradja (Bali) [1939; te beschouwen als nr. 7—10 der Mededeelingen] p. 216 kolom 1.

Zondagavond of op een Donderdagavond, evenals de gewoonte is in de Bodha-désa's Gandjar, Pěngantap en Těndaoen om op Maandag en Vrijdag oogstfeest te houden ¹⁾). Het benoodigd aantal officianten, de langdurigheid en hiermee gepaard gaande kostbaarheid van het ritueel brengen met zich mee, dat men er slechts zelden meer toe overgaat. Het particulier en huiselijk karakter is van dien aard, dat er slechts weinig bezoek van bureu bij plaats vindt, en dan nog maar gedurende een deel van den geheelen tijd. Deze omstandigheden bemoeilijken het inwinnen van inlichtingen naar dit ritueel bij anderen dan pěmangkoe's.

In het onderstaande is getracht met de grootst mogelijke nauwkeurigheid weer te geven, wat er gebeurde gedurende vier dagen onder leiding van een pěmangkoe uit Songa', W.Z.W. van Šělong; in andere streken van Lombok en gedurende een achtdaagsch ceremonieel zal wellicht vrij wat anders op te merken zijn. Dit moge een ander maal beschreven worden; het leek beter nu reeds de beschrijving te geven van het O. L. ceremonieel, in de hoop dat met-tertijd andere beschrijvingen (van anderen) volgen zullen.

Voorbereidingen. Minstens drie dagen vóór het houden van pakon wordt het verzoek hiertoe gericht tot de hiervoor uitgekozen pěmangkoe, voor zoover bekend altijd een oude vrouw, welke dan nog haar helpers moet kiezen, zorgen voor de gamělan-spelers en offerbenoodigdheden. Tevens moet bepaald worden of het streven van het ceremonieel zal gericht zijn op djěloněntoenan of kělěměntoenan d.w.z. bij het aanbreken van den dag neerdalen van

de godheid, of bij het aanbreken van den nacht, de twee hiertoe geeigende tijden. In het beschreven geval werd dit laatste gekozen, hetgeen dus ten gevolge had, dat des nachts gerust kon worden, en het ritueel voor een aanzienlijk deel slechts overdag plaats had en overzien kon worden.

Terwijl bij andere gelegenheden kon volstaan worden met één pěmangkoe, waren er hier vijf officianten aanwezig, waarvan één de algemeene leiding had. Een ander was toekang njémbé', d.w.z. degeen i.h.b. die met sirihspeeksel of gewijd water voorhoofd en fontanel bevochtigt van andere pěmangkoe's en patient(e). Deze was ook toekang (bě) lawas, d.w.z. degeen die zonder lontar voor zich zingt, zonder op dezelfde plaats te blijven ²⁾). Zij was het ook, die het verst weg zou raken in haar trance en die de eigenlijke bezwering bij de patiente zou te weeg brengen, de persoon op wie het aan zou komen door haar zang. De andere vier assisteerden en „versterkten" haar dan, of deden bij tijd en wijle niets; zelfstandig traden ze niet op. Drie waren oud; alle vijf hadden liefst oud moeten zijn, maar twee waren nog jong getrouwd en traden op als pěngiring, d.i. volgeling en vervangster; allebei familieleden van pěmangkoe's.

Eerste dag. 's Ochtends wordt met pijnlijke nauwkeurigheid het erf schoon-geveegd; alle steentjes worden verwijderd, alle grassprietjes uitgetrokken op de plaats waar den volgenden morgen de tětaring zal worden opgericht, het tijdelijk gebouwtje zooals dit wordt opgericht voor een hanegevecht, een feest of een paartje dat een vluchthuwelijk heeft ondernomen, en dat zoo aanstonds nader beschreven zal worden.

1) Over de Bodha's op Lombok schreef W. E. A. Asbeek Brusse: Eenige Mededeelingen over Lombok. TAG 2e serie, deel 16, 1899 p. 230. J. C. van Eerde: Aanteekeningen over de Bodha's van Lombok. TBG. 43. 1901. p. 290—310.

2) Zittend zingen mèt lontar vóór zich heet němbang;

Zittend zingen zonder lontar vóór zich heet ngrambang.

Vervolgens wordt in de voorgalerij van het woonhuis in het uiterste Z. W. de nieuwe *tikar* gespreid, waarop nu de verschillende benodigdheden worden klaargezet. Deze zijn opgemaakt onder de *loemboeng*, waarbij men de volgende *mantra* prevelde:

Noenas ampoen déwa Sagèlèng, Pantoeng Paloeng, Lingsar, Emboeng Poenti, adè' déwa toeroen, dinding akoe.

Ik roep de goedertierendheid (vergifenis) in van de godheden van Sagèlèng enz. opdat de godheden mogen nederdalen; ompagger(t) mij¹⁾ (d.i. beschermt mij).

Ook prevelde een andere *pěmangkoe*:

Noenas ampoen déwa S. etc. bëlé'²⁾, adè'koe aloes bagoes pënoenasangkoe. Lamoen déwa sapa'wangga(?) ia adè' déwa ngëbèng ia sègër²⁾.

Ik roep ten eerste Uw goedertierendheid in opdat mijn smeekbede eerbiedig en welgeformuleerd moge zijn. Wanneer de godheid medelijden heeft, moge zij aan de patient(e) volledig herstel schenken.

Deze zelfde *mantra* prevelen de *pěmangkoe's* 's namiddags bij het plaatsen der verschillende kommen,

schalen en bladen op de *tikar* (en de volgende dagen).

Deze benodigdheden zijn:

I. *bokor* (hooge koperen schaal), op den bodem vierkant geknipt pisangblad, waarop gezet en gelegd worden:

a. theekopje met *ěmpok²⁾* (*rěkět poeti' těsiong* = gepofte korrels van witte kleefrijst als offer).

b. bord met

1. *9 lěkěs²⁾*.

2. *9 losse kěpèng's*.

3. bladtrechtertje met tabak.

4. peperhuisje (trechtertje) met *9* stukjes *boea'*

5. trechtertje met *9* stukjes *gambir*.

6. trechtertje met *9 roko'*, elk gestoken in *kěpèng*: *roko' déwa*.

7. stukjes *tjěkoeh* (*sěkoeh*)³⁾

c. bord met *kěmbang djěpoen* (kambodja).

d. los bovenop liggende *kěmbang boea'*.

e. een *kris*.

Dit alles bedekt met *těbola'* (deksel van gevlochten *ěntal-bladeren*).

II. *bokor*, bodem bedekt met pisangblad

1) Haar in TBG. 65, 1925 p. 53 noemt, eveneens voor Songa' in het district Sakra, negen *kěmali*-plaatsen vanwaar ziekte-veroorzakende goden en geesten zouden afkomstig kunnen zijn. nl. de 4 hiergenoemde en Lombok, Měntédja. Loeangtoena, déwa Daranja en Patara Goeroe. Hij vervolgt: „Tot besluit van de plechtigheid belooft de *pemangkoe*, dat ingeval de ziekte wijkt, „door den reconvalescent een nieuwe saboek gemaakt zal „worden naar het model der Ragi Koning Gagah Nga-„sem, of de Ragi Koning Teloek Manoeke Toempah“. Het Lingsar dat hier bedoeld wordt is gelegen in desa Songa', wel te onderscheiden van het over heel Lombok beroemde half Hindoe-Balische, half Sasaksche heiligdom in West-Lombok, een paar K. M. benoorden den weg Mataram-Narmada. De drie andere werden reeds genoemd door J. Pauw in zijn nota: De Kěkombong Oemba' (Heilige draagdoek) in het gebruik bij de Sasaks van Oost-Lombok, TBG. 63, 1923 p. 193; volgens hem ligt Pantoeng Paloeng in desa Keselet, Sègèlèng bij desa Roemboek, Emboeng Poenti' bij desa

Ganti. — Een boozen geest van Lingsar, Ampėnan. W, W. — L., vinden we bij Christan TBG. 63, 1923 p. 207.

2) S.v. *lěkěs* geeft Goris' Wdbk.: „langwerpig „gevouwen betelblad met een draadje vastgebonden en „met verdere toebehooren“. Behalve sirih-blad dus *gambir*, *apoeh* (*kapoer* = kalk) en *boea'* (*pinangnoot*). Terwijl evenwel voor menscheijk gebruik het sirih-blad altijd getopt wordt, gebeurt dit niet bij de *lěkěs déwa*. Deze *lěkěs* zijn telkens twee bladen sirih, opgerold met weinig kalk, gebonden met weefgaren, en met *9 kěpèng* erbij, voor elke *lěkěs* één. — Bij de Noordelijke Bodha's van Těbango wordt eveneens elke *lěkěs* voorzien van één *kěpèng*, evenwel de *lěkěs* door het gat van de *kěpèng* gestoken.

3) S.v. *tjěkoer* verwijst Goris' Wdbk. naar *sěkoeh*, waar hij opgeeft: „een aangenaam riekende plant, waarvan de bladeren en de wortel als medicijn gebruikt worden"; ook als kruiden voor groente.

- a. idem.
b. idem; alleen t j ě k o e h vervangen door t j ě n d a n a (sandel).
c, d, e en bedekking idem.
- III. d o e l a n g (houten bak), bodem bedekt met pisangblad, waarop
a. 3 R ě m b a n g (zijden slëndang; Jav.: l a s ě m)¹⁾
b. 5 k ě r ě n g (vrouwenkain; voor de 5 officianten).
c. 5 s a b o e k (lange kain's; idem).
d. m ě n j a n (wierook) ter grootte van een vuist, in een tot een trechter gerold blad.
e. k o e n j i t, een paar stukjes, in idem.
f. t j a n é (aromatisch hout), in idem.
g. g ě t ě p (betelnootschaar). dit alles weer gedekt door t ě b o l a'.
- IV. jonge klapper, ontgaan van de bast, aan de bovenkant met vierkante opening, met de passende uitgehakte deksel erin. Toegedekt met t ě b o l a'.
- V. d o e l a n g als III, op bodem pisangblad.
a. k ě m b a n g m a j a n g (de pas ontsproten pinangbloemen).
b. bord met
1. 9 l ě k ě s (zonder k ě p ě n g; van binnen reeds besmeerd met kalk).
2. trechtertje met b o e a'
3. trechtertje met m a k o (t ě m b a k o)
4. trechtertje met g a m b i r.
- c. 2 p ě n g o e k o e p a n (aarden kommetje voor wierook). alles gedekt door een t ě b o l a'.
- VI. koperen kom, maar kleiner; op den bodem pisangblad; hierop:
a. 4 paar groote zilveren armbanden.
b. 4 paar groote zilveren voetringen.²⁾ alles gedekt door een t ě b o l a'.
- VII. b o k o r, klein en hoog, pisangblad op den bodem, hierop: 7 g ě n d i t (zilveren of gouden ketting als gordel, met sluitplaten in vorm van groote zilveren S). gedekt door kleine t ě b o l a'.
- VIII. 2 s o e l i n g (groote bamboefluit).
- IX. 2 g ě n d a n g (trom).
- X. 1 g o n g
- XI. 1 r i n t j i k (het kleinste soort dubbel slagbekken, waarvan het eene, in hout gevat, op den grond staat, het andere in de hand wordt gehouden).
- XII. 1 k a d j a r (kleine gong, die in de hand gehouden wordt).
- XIII. 1 groote mand met
a. k ě r ě n g p o e t i h 10½ M. (7 lapis) x 90 cM.
b. 2 witte hoofddoeken.
c. b ě n a n g p i s ě r a n (zelf gesponnen draad om te weven) 1 g o e l o e n g of s ě t o e k ě l (kluwen).
d. 2 k l a m b o e of l a n g s é (met touw en k ě p ě n g's; d.w.z. k ě p ě n g's bij wijze van onze ringen en het touw bij wijze van roe).

1) Ook op Bali worden voor ceremonieele doeleinden kain's gebezigd, die nog geïmporteerd worden uit de kuststreken van Oost- en Oost-Midden-Java. Dragen doet men die niet; wat men draagt is navolging van wat gedragen wordt door de tientallen Javanen die men voortdurend ontmoet. In de Chinese toko's krijgt men het snelst overzicht van wat nu geïmporteerd wordt, bij adatplechtigheden wat gedragen werd, van

wie dit afkomstig was, en hoe hier dus de Pasisircultuur werd geïmporteerd, niet de Vorstenlandsche. Vergelijk: Javaanse Volksvertoningen, Bijdrage tot de beschrijving van land en volk door Dr. Th. Pigeaud te Jogjakarta, Uitgave Volkslectuur, Batavia, 1938.

2) Dergelijke armbanden en voetringen worden ook nog gebruikt bij besnijdenis en huwelijk.

Wanneer alles (I-IV en VIII-XIII) klaargezet is, gaan de pë mang koe en haar helpsters eten, vervolgens sirihkauwen.

Omstreeks 4 uur in den namiddag begint de muziek: eerst de gëndang, daarna soeling, rintjik, kadjar en gong; de gënding heet déwa toa polos² an. Vervolgens wordt V-VII geplaatst, en de (leidende) pë mang koe neemt haar plaats in, op den grond, vlak vóór de galerij, met het gelaat naar de tikar.

Gloeierende kool in een klapperdop wordt nu aangedragen door de pëngiring's, waarmee wierook wordt ontstoken. De toekang lawas begint te zingen om de geesten aan te roepen, waarvoor zij (zeer profane) pantoen's (lëlak'a) gebruikt, bv.

- a) Sapoe' tjélé tēpē gandjēng
tēboe Bakong itja'-itja'—
Akoe dédé sēngkala barēng
djēma' laloe ndē' koegita'.
Hoofddoek van zijde met opstaande
slip
steeds trappen op suikerriet uit
Bakong —
Ik zing slaapliedjes wanneer wij
samen zijn,
morgen zal ik je niet kunnen zien.
- b) Goenoeng ěmbé tao'ta ngawis?
goenoeng tēapit si' lëndang —
Poendjoeng ěmbé si koetangis?
poendjoeng si tēapit si kēmbang.
Op welke berg moeten we gras
snijden?
een berg die omringd is door
vlakten —
Welke haarwring betreur ik?
de haarwring met bloemen aan
weerskanten.
- c) Boenga boendoe rēpēn soeli
bangkēt nēng Era'djangka —
Soeka djoeloe, nēsēl moedi
bētērēnēng ai' mata.

Bloemen veel bij elkaar, groeiend
op een rij,
sawah's in Era'djangka —
Vreugde eerst, spijt achteraf,
de tranen wellen op in het oog.

- d) Paré djélé lé' Djēlantik
anak ěmpa' ngakēn sia
Tima' mélé bēkasi malik
dēngan pēnda' lai' ita.
Schuinstaande padi te Djēlantik
de jonge visschen eten zout —
Al willen wij nog op goeden voet
staan,
de ander heeft genoeg van ons.
- e) Apa gapit sida kaka'?
lilih Gēntēr tao' ta noedja' —
Apa sakit sida kaka'?
bada' bēndēr sang ta loepa'.
Wat klemt ge daar, oudere broeder?
padistampplaats te Gēntēr waar wij
stampen —
Wat scheelt u toch, oudere broeder?
zeg mij de waarheid, misschien
hebben we iets vergeten.
- f) Boenoet bēlé' dajan désa
sala' djoat poton Marong —
Bēroe' bēlé' tao'koe sēda
boeloe polak bēngkoe anjong.
Een grote boenoet, ten Noorden
van de desa,
verkeerd nemen het uiteinde van
désa Marong —
Nauwelijks ben jij volwassen, of
ik ben gek van liefde,
gekrulde haren maken mij geheel
uitzinnig.

Tientallen dergelijke coupletten worden doorgezongen.

De drie oude vrouwen, pë mang koe, bēlian en toekang lawas met de schouders bloot, een gewone kain en kēmbēn, nemen bloemen uit de bokor en steken deze in de haarwring. Nu nemen ze de kēmbēn's, doen ze om en gaan sirih

pruimen, zittende om de opmaakte bokor's op de vloer in de voorgalerij.

De pë mangkoe gaat nu de patiente sém bé' met gebruikmaking van bokor II. De patiente krijgt een slimoet rëmbang aan. De pë mangkoe doopt den wijsvinger in de borèh en sèmbè't twee pëngiring's. Daarna sprenkelt ze wijwater over de offers.

De pë mangkoe doet opnieuw wierook in de test en laat de bëlian en de twee pëngiring's diep wierookdamp opsnuiven, nadat ze de wierooktest eerst driemaal over het hoofd heeft bewogen van de vrouwen die in trance gebracht moeten worden, terwijl de toekang lawas doorzingt om de trance te bestendigen en te verdiepen.

Ze krijgen een kain om het hoofd, dat ze vlak boven de wierooktest houden. Ze vallen op den rug, blijven eerst roerloos liggen, en krijgen dan pols- en enkelringen en vingerringen aan. Nu beginnen ze de extremiteiten te bewegen, rollen vervolgens over den grond, waarbij de pë mangkoe ervoor waakt, dat ze zichzelf en de anderen geen lichamelijk letsel berokkenen. Nu wordt de toekang lawas bewierookt, al zingende; wanneer zij „weg" is, houdt haar zang op. De drie eerstgenoemden gaan zitten, en trekken zich de kain over het lichaam. Ze worden opgetild door de pë mangkoe en krijgen nu de kain netjes opgedaan. Ze zijn voldoende ontwaakt om zichzelf de saboek om te doen. De toekang lawas is het laatst in trance geraakt, krijgt de ringen als de anderen, wordt opgetild en met haar kleeding geholpen. Zij danst.

Er wordt weer mënjān toegevoegd, en voor de tweede maal inhaleeren bëlian en pëngiring's de wierookdamp, evenwel nog zonder voldoende resultaat.

De tweede pëngiring wordt daarop bewierookt; het wierookvat wordt weer drie maal boven haar hoofd gezwaaid.

Ze geraakt in trance en valt de andere pëngiring op de schoot. Men doet haar voet-, arm- en vingerringen aan.

De bëlian wordt weer bewierookt, geraakt nu in trance, wordt eveneens van ringen voorzien, waarna haar het hoofd bedekt wordt met een kain.

De pë mangkoe met boea'-bloemen in de hand draait nu om de kënjāmēn en de in trance verkeerende vrouwen, en begint te dansen. De andere vrouwen beginnen liggende met armen en beenen dansbewegingen te maken.

De bëlian is nog bewegingloos; de pë mangkoe draait haar om.

Pë mangkoe en bëlian draaien om hun lengte-as.

De pë mangkoe begint in zittende houding te dansen.

Ook de bëlian begint in zittende houding te dansen.

De pë mangkoe staat op en danst, zoo ook de bëlian gedurende een kwartier, terwijl de pë mangkoe niets doet.

Daarna gaan beiden weer zitten; de trance is voorbij en ze doen de ringen weer af.

De twee pëngiring's geven de hand aan den bekostiger van het ritueel en verkleeden zich; de schouders worden weer ontbloot en ze dragen een gewone këmbēn.

De toekang lawas wordt bewierookt, terwijl de bëlian, voorzien van ringen (als boven) en een waaier, nog danst.

De eene pëngiring wordt bewierookt, geraakt in trance, krijgt ringen en waaier; haar wordt het hoofd bedekt met kain rëmbang.

Ze liggen stil, maar worden weer in beweging gebracht met zang, waarna een andere gënding gespeeld wordt, die geleidelijk versnelt.

De pëngiring komt weer bij, en gaat dansen, sterk draaiend met de partes posteriores.

Na een uur houdt de gamēlan op en gaan de twee dansenden zitten; het is nu 8 uur.

De patient krijgt te drinken uit de jonge klapper (kěnjaměn).

De pēmangkoe en de pēngiring's krijgen ook haar deel hieruit.

Ook de gamēlan-spelers krijgen allen een slokje, waarna rust intreedt, gedurende welke officianten en muzikanten rooken en sirih-kauwen.

Een half uurtje later begint het noeroenang, het doen neerdalen (van de geesten), waarbij de pēmangkoe niet meer danst, maar wel bēlian en toekang (bě)lawas. Bij dit ngigēldéwa wordt zachtjes de gēnding déwabadjang gespeeld; soeling en gēndang beginnen, kadjaren rintjik volgen.

Wanneer de gamēlan luider klinkt, begint de bēlian te dansen, gevolgd door de toekanglawas. Na een paar gongs maakt de bēlian een sēm bah-beweging en gaat zitten naast de pēmangkoe.

De fluit gaat over tot rangsangan (prestissimo); de dans blijft evenwel gelijk te voren.

De toekang (bě)lawas transpireert, gaat zitten, maar begint na een minuut of 5 weer te dansen.

Pēmangkoe en bēlian zitten stil, met de oogen gericht op de dans van de toekang (bě)lawas en sirih kauwende.

Even vóór 9 uur houdt de gamēlan op, het dansen is afgelopen, en voor dezen eersten dag is het einde bereikt.

Tweede dag. Allereerst moet 's morgens nu de tētaring opgericht worden, een tijdelijk afdak op niet meer dan 4 palen, dat na het ritueel niet voor iets anders gebruikt mag worden. Immers hier wordt de godheid geacht neder te dalen, zoodat dan later geen profaan gebruik meer mag gemaakt worden van het bouwseltje.

Eerst wordt onder de loemboeng een

stuk wit doek uitgespreid, dat de gewone handelsbreedte van 90 cm heeft en 7 x 150 cm lang is; het wordt met 6 vouwen gevouwen tot een zevendubbele laag. De hoeken worden met reepjes bamboe stevig vastgedraaid door pēmangkoe en bēlian. Als langit (hemel) wordt dit nu opgehangen in de tētaring en heet bēbaoe. Hiervan wordt nu het midden bepaald, poesēt (navel) geheeten, waaraan een bloemstuk komt te hangen, kěbonan radja of kěbonan déwa geheeten, dit laatste ook afgekort tot bondé. Ook aan de hoeken (in an poesēt) komen bloemstukken te hangen, die echter niet half zoo groot zijn.

Het middenstuk, met een middellijn van een 60 cm, is de plaats waar de geesten geacht worden intrek te nemen en te blijven vertoeven tot het bēlajar op het eind. Het moet bevatten: kěmbang boea' met als toppen

„ sěrinata,
„ sandat,
„ tjěpaka,
„ djědjanti,

Deze zijn alle ook in de vier hoekstukken aanwezig; het middenstuk-alléén heeft ook nog

kěmbang krotan,

„ aloe²,
„ mēntéga,

en alle mogelijke bloemen ter versiering.

Hiertusschendoor zitten gestoken

daoen até-até

boenoet waringin (w. met kleine bloem en klein blad).

Op den grond legt men een lanté van rotan, daarop een minder breede pandan-mat, daarop een nieuwe matras, daarop weer een pandan-mat. Nu brengt men hierheen over de nummers I—VII van den eersten dag; toegevoegd worden:

1 gēndi,
2 kussens met sloopen,
1 kěnjaměn (jonge klapper),

1 bokor met klapperolie,
1 bokor met water en bloemen,
1 waaier.

Omstreeks elf uur gaan pĕmangkoe en pĕngirings naar den bekostiger van het ritueel toe om hem te groeten. De pĕmangkoe heeft de schouders ontbloot, een saboek van rood goed, gewone kĕmbĕn, gĕndit (zilveren buikband), en sarong; bĕlian en toekang lawas zijn gekleed evenals de pĕmangkoe, doch met een witte doek om de hals, armbanden en de rĕmbang (lasĕm) voor kĕmbĕn. Slechts deze drie dansen, zittende.

Omstreeks 12 uur wordt gespeeld de gĕnding déwa toa polos.

De pĕmangkoe rijst op; de andere 2 volgen haar voorbeeld; ze dansen om de matras. Zoowel de pĕmangkoe als de bĕlian hebben een kris bij zich, genomen van de matras. De zangeres beweegt het middelste bloemstuk al zingende. Nu trekken ze de krissen uit de scheeden en dansen (masiatang-krijgsdans) om de matras, de zangeres met een djambé-bloem, in een beweging tegengesteld aan de wijzers van een uurwerk.

Na een poosje gaan ze zitten, en leggen de krissen neer.

De pĕmangkoe maakt sémbé' met kambodja-bloemen, wrijft de patient op het voorhoofd.

Ook anderen die sémbé' wenschen te krijgen, zijn daartoe nu in de gelegenheid.

Er heeft niet meer plaats dan dit ritueel, dat de bedoeling, heeft eventuele booze invloeden af te weren en uit te drijven.

Tweede dag des middags. Pĕmangkoe, belian en toekang lawas maken de verschillende bakjes weer in orde.

Des avonds om 7 uur begint het ritueel weer. Allen maken, hurkende om de bantĕns, een soort sĕmbah,

staan daarna opeens op. De zangeres heeft armbanden om.

De pĕmangkoe is weer gaan zitten, maakt weer een sĕmbah, staat weer op en danst op de matras, pakt met beide handen de poesĕt, raakt even de vier hoekbloemstukken en gaat met de anderen in een kringetje dansen, steeds tegen de wijzers van het uurwerk in. Terwijl de pĕmangkoe zit, dansen bĕlian en toekang lawas drie maal om de bantĕn.

De pĕmangkoe gaat buiten het rijtje dansen, komt weer in de rij achter bĕlian en toekang lawas, die nu eens vóóruit en dan weer achteruit dansen, waardoor ze bijna niet van haar plaats komen.

De bĕlian gaat op de matras dansen, gaat er dan weer af en danst buiten de kring.

De zangeres blijft in de hoek dansen, en gaat dan weer in de kring dansen.

De pĕmangkoe blijft steeds achter, danst, "op de plaats" gedurende ± 5 gong's, "maten", tijden besloten door een slag op de gong.

Dan gaat de bĕlian voorwaarts, terwijl zangeres en pĕmangkoe op de plaats blijven; daarna volgen ze de bĕlian weer.

De pĕmangkoe blijft in de Z.O. hoek hurken, en gaat dan weer in de Z.W. hoek zitten.

De beide anderen dansen door in een kring, eenmaal rond.

De bĕlian komt achter de zangeres en danst weer rond.

De zangeres doet vlugge stappen en komt achter de bĕlian.

De pĕmangkoe blijft nog zitten.

De bĕlian maakt vlugge stappen, terwijl de zangeres in de Z.O. hoek blijft dansen. Zoo komt de bĕlian weer achter de zangeres. Deze gaat weer de kring rond, terwijl de bĕlian in de hoek danst. Als de zangeres weer achter haar staat, gaat ze éénmaal rond, gevolgd door de zangeres. Nu neemt de zangeres

de waaier in handen en blijft weer in de Z.O. hoek. De bĕlian danst weer rond tot de hoek en blijft een oogenblik op de plaats dansen. Dan gaat de bĕlian op de matras dansen, met het front naar de sadjĕn's, en begint op die plaats een rondedans; neemt een bos kĕmbang pinang en draait dan weer dansende rond. De pĕmangkoe staat op en volgt haar. Dan volgt de sĕmbah-dans rondom de bantĕn. De bĕlian gooit de bloemen weg, trekt haar kain poetih (van de hals) los en gaat daarmee dansen. De pĕmangkoe neemt een bos pinang bloemen, en zoo dansen ze weer rond, twee maal, en gaan weer op de Z.O. hoek dansen.

De bĕlian springt uit de tĕtaring en gaat met de pĕmangkoe dansen. De zangeres danst in de Z.O. hoek. Nu gaan de pĕmangkoe en bĕlian achter de zangeres dansen.

Ondertusschen wordt in een aarden pot vuur aangestoken door de twee pĕngiring's. Dit wordt steeds aangewakkerd, en aangebracht bij de Z.O.-hoek. De bĕlian en de pĕmangkoe loopen de zangeres voorbij en dansen samen buiten de kring. De pĕmangkoe gaat voor, gevolgd door de bĕlian, en komt weer achter de zangeres.

De pĕmangkoe vóór de bĕlian gaat een rondedans maken. Zoodra ze bijna in de Z.O. hoek gekomen is, gaan zangeres en bĕlian naar het vuur, gevolgd door de pĕmangkoe. De laatste gaat weer terug; zangeres en bĕlian gaan weer om de offers heen. De pĕmangkoe gaat vooruit tot de Z.O. hoek.

De pĕmangkoe neemt een kopje met borĕh en olie en prevelt hierover: déwa Sĕgĕlĕng enz. Daarna zet ze dit weer neer en danst met de anderen.

Het vuur wordt aangebracht op plaats c en op den grond uitgespreid.

Bĕlian en zangeres trekken de doek

van de hals en dansen weer vóór het vuur, twee opeen volgende hoekpunten van de doek tusschen de vingers, zoodat de doek ontvouwen is als een vlag, met zwaaiende bewegingen.

De zangeres bedekt zich het hoofd dat ze boven de bloemen en offers houdt en trekt aan het middenste bloemstuk, de poesĕt, de kĕbonan déwa. Nu neemt ze de bokor in de handen, die gebruikt was voor de sĕmbé', loopt hard rond en dooft het vuur uit met haar bloote voeten. Op het gedoofde vuur wordt klapperwater gesprenkeld, dan worden er pas ontsproten pinang bloesem en kambodja bloemen opgeworpen, waarna men een mat over het geheel legt.

De zangeres drinkt weer klapperwater, gaat vóór de vuurplaats zitten en danst in zittende houding. De pĕmangkoe zit achter haar.

De bĕlian neemt de kom van de matras en zet 'm op 't hoofd, rijst op en danst naar de zangeres toe; vóór welke ze de bokor neerzet, waarna ze gaat zitten.

De zangeres tilt de bokor met beide handen op, zet 'm op het hoofd en blijft hurkende dansen op de tikar, zet de bokor dan neer, en draait zich de halsdoek als hoofddoek om het hoofd.

De patient wordt geroepen naar de stoep en krijgt een sléndang Rĕmbang om de hals.

De zangeres danst zittende met het hoofd voorovergebogen boven de bokor.

De bĕlian danst hurkende.

De pĕmangkoe staat op, gaat naar de bĕlian en begint zittende te dansen.

De zangers blijft op de plaats en rust; zij geeft de bokor aan de pĕmangkoe.

De pĕmangkoe gaat naar de patient om deze te njémbé'.

De bĕlian geeft hierna de hand aan

den bekostiger van de plechtigheid; samen met de zangeres brengt ze de bokor weg.

Nu gaan ze met zijn drieën om de matras zitten; de gamĕlan verstomt.

Ieder die om sĕmbé' vraagt, krijgt deze.

Hiermee is de déwa-toa-dans afgelopen.

Muzikanten, pĕmangkoe, pĕngiring en zangeres gaan sirih-pruimen.

Tweede dag 's avonds ± 8 uur.

's Avonds van den tweeden dag begint de déwa-badjang-dans, uitgevoerd door de twee pĕngiring's. De kleeding is gelijk aan die van de pĕmangkoe, alles nieuw. Ieder twee gĕndit's, arm-, voet- en vingerringen. Veel bloemen in het haar gestoken. Eerst krijgen ze een sĕmbé' van de pĕmangkoe.

De gamĕlan doet gĕnding déwa badjang hooren. De dans vindt plaats niet om de offers in de tĕtaring maar op een willekeurige plaats in de open lucht. Dit duurt voort tot een uur of 10 in den nacht.

Den derden dag 's morgens gebeurt er niets. Pĕmangkoe, bĕlian, zangeres en pĕngiring's houden evenwel de wacht bij de sadjĕn's (offers). Voorts is men druk in de weer met het maken van verschillende soorten van tikĕl (gebak van kleefrijst en klappervleesch) voor den volgende avond en het dan plaatsvindende bĕlajar¹⁾.

's Middags, evenals den vorigen middag, aanbieden van offers.

's Avonds om ± ½ 8 begint de gamĕlan met gĕnding déwa toa, in marschtempo.

1) Bĕlajar wordt in Goris' Wdbk. weergegeven met: de hemelreis van de ziel van een overledene; in ons verband moeten we eronder verstaan: de terugreis van de neergedaalde godheid

De officianten zijn gekleed evenals den vorigen dag.

Terwijl de gamĕlan doorspeelt, gaan allen zich (ver)kleeden.

De pĕmangkoe neemt een kambodja-bloem, en met water, dat zij uit de bron gehaald heeft, besprenkelt ze de verschillende dingen. Ook het gezicht van bĕlian en zangeres wordt besprenkeld.

De pĕmangkoe steekt zich een kambodja-bloem in het haar.

Ook de anderen steken zich een kambodja in het haar. De pĕmangkoe besprenkelt daarna zichzelf gezicht en armen met het wijwater.

De pĕmangkoe heeft geen witte halsdoek om, de beide anderen wel.

In het algemeen kan opgemerkt worden dat dezen avond, wanneer de officianten niets anders te doen hebben, zij (kĕ)toepat vlechten.

Alle drie nemen plaats vóór de matras en maken sĕmbah-bewegingen, waarna ze opstaan. De pĕmangkoe begint te dansen, gevolgd door de anderen. Ze loopt vooruit en komt achter de zangeres, en de bĕlian achter de pĕmangkoe.

De zangeres doet één rondedans en blijft dan in de Z. O. hoek; de pĕmangkoe snelt vooruit, gevolgd door de bĕlian en komt weer bij de zangeres. Zoodra de pĕmangkoe achter komt, gaat de zangeres verder en begint de rondedans weer. De zangeres komt in de hoek en blijft weer op de plaats dansen, met de pĕmangkoe en de bĕlian achter zich.

Het tempo van de gamĕlan wordt opgevoerd.

De zangeres blijft op de plaats dansen, maar de pĕmangkoe maakt een rondedans. De bĕlian gaat op de matras dansen. Wanneer ze er weer van afgedaald is, wordt ze gevolgd door de pĕmangkoe. (De zangeres blijft in de hoek).

Pĕmangkoe en bĕlian maken weer een rondedans.

De patient verschijnt, begeleid door twee gekleede pëngiring's, en wordt op de matras gezet tusschen twee pëngiring's in.

Wierook wordt gebracht.

Pëmangkoe en bëlian gaan zitten. De bëlian brengt een spuwbak voor de patient; de zangeres danst door.

Wierookdamp wordt naar de verschillende offers toegewaaid, zoo ook naar de këbonan.

Nu worden de handen en armen van de patiente gemasseerd, de voeten en beenen tot aan het bovenbeen.

De wierooktest wordt weggebracht.

De pëmangkoe neemt een kris, en zij, zangeres en bëlian groeten den bekostiger der plechtigheid.

De pëmangkoe en de bëlian dansen met de kris, de zangeres met djambé'-(pinang-)bloem, waarbij ze een rondedans maken.

De krissen worden half in de scheede gestoken.

Pëmangkoe, bëlian en zangeres gaan zitten en trekken de kris geheel uit de scheede.

De fluit geeft een krachtiger geluid, waarna ze opstaan en weer een halven rondedans maken met de kris.

De bëlian gaat met getrokken kris vóór de patient staan.

De pëmangkoe gaat achter de patient staan, en daarna aan de linker en dan aan de rechterzijde van de patient.

De zangeres met de sirihbloem maakt hiermee slagbewegingen tegen de zieke.

Pëmangkoe en bëlian leggen de krissen neer; zij dansen vóór de patient.

De pëmangkoe neemt, dansende vóór de patiente, een bokor, en zet die dan neer om er eenige kopjes wijwater in te doen. Daarna staat ze weer op en brengt de bokor naar de patiente, zet die vóór haar neer, en neemt eenig wijwater uit de bokor, geeft een sémbé' aan de patiente.

Ook alle muzikanten krijgen een sémbé'.

De patiente mag opstaan en weggaan. Zangeres en bëlian doen weer een rondedans.

De pëmangkoe blijft inmiddels bij de bantën's en prevelt.

Vervolgens gaat de pëmangkoe achter de zangeres dansen.

De gamëlan vertraagt; allen gaan zitten.

De zangeres zet de sémbé' klaar; de pëmangkoe helpt haar.

De bëlian plaatst een bokor voor de pëmangkoe, die hierover formules prevelt:

De gamëlan versnelt weer.

De pëmangkoe besprenkelt de gamëlan met wijwater en verdeelt sirih onder de muzikanten, waarna de gamëlan stopt.

Ondertusschen wordt weer vuur aangemaakt.

De gamëlan begint te spelen met een tempo als van een militaire marsch.

De bëlian brengt vuur in een tēpa' (aarden pot, meestal gebruikt voor 't wasschen van borden en kommetjes) en gooit dit op den grond.

De zangeres en de bëlian gaan een rondedans maken, terwijl de pëmangkoe zit te prevelen. De laatste staat daarna op en gaat een rondedans maken met de andere twee.

Nu zitten pëmangkoe, zangeres en bëlian weer om de matras en maken sēmbah-bewegingen.

Vervolgens staan ze weer op.

De zangeres gaat op de matras dansen en raakt hierbij alles aan, legt haar halsdoek af en spreidt deze uit.

Het ritueel verloopt evenals den vorigen avond; de patient wordt geroepen, naar de matras geleid, waar zij zittende tusschen een pëngiring links en een pëngiring rechts, een sémbé' krijgt.

Derde dag. Avond.

De avond van den derden dag geeft geen ritueel, doch slechts de voorberei-

ding voor dat van den vierden en laatsten dag. Wanneer er voldoende tikël (vlechtwerkjes) gemaakt zijn voor de topat (kětōepat), worden ze in de keuken van inhoud voorzien en in trosjes van vijf in rijen aan een lange bamboe opgehangen om het water te laten uitsiepelen. Het zijn niet minder dan

200 topat gèdèng poenti'
 „ „ „ njioer
 „ „ „ tērèng
 „ „ lēpas.

Vierde dag. 's Morgens.

Omstreeks 11 uur wordt onder de loemboeng geplaatst:

- 3 doelang's (nu d. pělajaran geheeten) bevattende twee bosjes (gantoes) van 10 tikël's;
- 2 borden met rijst, gedekt door pisangblad, welke eerst bewierookt zijn;
- 2 gebraden kippen met volledig ingewand
- 1 tros (5 stuks) topat lēpas
- 1 tros (5 stuks) mondo' = njioer
- 1 „ „ „ gèdèng tērèng
- 2½ boengkoel (5 stuks) topat gèdèng poenti'
- 2 arit (sisir) gèdèng poenti'
- 1 rondon (tot waterschap gevouwen pisangblad) ěmpok² (gepofte rijstkorrels).
- 1 rondon goela kělapa.
- 1 rondon sia (zout).
- 2 gantan (lěkěsan van gambir, sirih, boea', apoeh en tēmako) tēkodjong (in trechtersvorm) + 9 kèpèng's.

Dit alles ligt op klapperblad en is toegedekt door een tēbola'.

Verder worden klaargezet een aantal doelang's met gebraden kip(pen) voor alle officianten en behulpzamen:

- 1 d. met 1 k. voor de kooksters in de keuken
- 1 d. met 3 k. voor de ama' korong (gamēlan-spelers)
- 1 d. met 2 k. voor de patient

- 1 d. met 2 k. voor de pēmangkoe
- 1 d. met 2 k. voor de bēlian
- 1 d. met 2 k. voor de zangeres
- 1 d. met 2 k. voor de re pēngiring
- 1 d. met 2 k. voor de ze pēngiring
- 1 d. met 1 k. voor de kēmali (déwa Sēgèlèng etc.)
- 1 d. met 1 k. voor de bondé of kēbonan déwa.
- 1 d. met 1 k. voor de kiai die de doa sēlamět moet uitspreken over de bij hem geleende krissen, over welke wijwater wordt gesprenkeld, en die hij bij het terugkrijgen moet beprevelen opdat ze weer even krachtig zullen zijn als vroeger. Behalve deze voorbereidingen heeft er geen ritueel plaats.

Vierde dag. Namiddag.

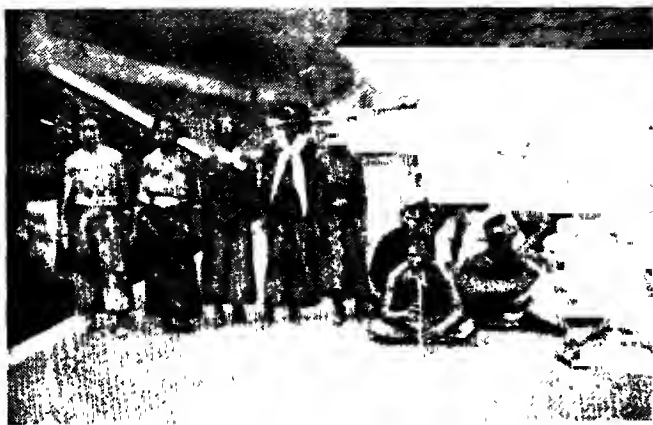
Omstreeks vier uur in den namiddag vindt het ritueel weer voortgang en wordt beeindigd.

Pēmangkoe, bēlian en toekanglawas, gekleed evenals den vorigen dag, brengen onder de tētaring (behalve het bovengenoemde)

- 1 bokor water voor het bad van de patient, welke gezet wordt naast de bantēn's
- 3 x 9 djēmboeng (kleine Chineesche kommetjes) inhoudende boeboer poeté' en bovenop boeboer béa' (witte en „roode" d.i. bruine pap), alsmede
- 3 x 9 kopjes santēn, welke zij naast de matras zetten aan de Zuidzijde. De verdere boeboer gaat in twee aarden potten, één voor de boeboer poeté' en één voor de boeboer béa'; deze zijn bestemd voor de werksters in de keuken. Naast de djēmboeng's zijn 9 waschkommen met water geplaatst om de handen in te waschen

Zoodra men dit alles klaar gaat zetten, begint de gamēlan te spelen; dit houdt

1

1-2 pëngirings. 3) zangeres. 4) bëlian.
5) pëmangkoë en toekang gamëlan.

2

bëlian

3

zieke op matras

4

palëng.

5

njembë'.

6

zangeres.

7

begin krisdans.

8

krisdans.

omstreeks een kwartier aan. Hierna beginnen allen de boeboerte verorberen.

Vervolgens moet boeboes gewreven worden, d.i. zalf, bestaande uit rijstemeel en andere ingredienten. De zangeres bereidt deze op een pipisan, waarbij ze een ronde steen gebruikt om mee fijn te wrijven; achter zich heeft ze een bokor staan, rechts van zich de gëndi, en links van de pipisan een kopje voor de boeboes. Onderwijl prevelt ze voortdurend de aan het begin van dit verslag medegedeelde formules. Behalve rijst bezigt ze:

kěmbang	djěpoen	1
„	sandat	1
„	tjěpaka	1
„	těroena	1
„	sěrinata	1
„	boea'	6

sěkoeh
adas

Eén bolletje boeboes wordt in een bokor gedaan, en met het zoo tot geneesmiddel gemaakte water de patient gebaad. Deze heeft de schouders ontbloot, de sarong tot de oksels en wordt nu op de matras zittende overgoten. Daarna krijgt de patient een sémbé'; mag dan opstaan en weggaan. Gedurende het baden speelt de gamėlan.

De resteerende boeboes wordt in bolletjes-vorm in flesschen gedaan en bewaard, om gebruikt te worden wanneer onverhoopt de patient in recidive mocht vervallen.

Inmiddels wordt voor allen rijst klaar-gezet, bestemd om genuttigd te worden na het bėlajar, nadat de geesten uit de bondé weer omhooggevaren zijn naar de plaatsen van herkomst.

De beide jeugdige pengiring's gaan dansen.

Zonsondergang. (naék manoek).

De gamėlan begint weer te spelen, eerst langzaam en dan in versneld tempo.

De patient wordt op de matras gezet.

De pėmangkoe en de pėngi-

ring spreiden een sėlimoet van wit goed uit en gaan eronder liggen.

Ook de patient moet mee eronder gaan liggen.

Daarna mag de patient weer gaan zitten met een stuk wit goed over het hoofd.

Plotseling houdt de gamėlan op, en de plechtigheid is afgelopen: de godheid is gevloten, hetgeen de bėlian heeft gevoeld door een rilling.

De gamėlan wordt weer bespeeld.

De zieke die nog onder de sėlimoet zat, mag nu heengaan.

De bėlian gaat naar de gamėlan en verdeelt de 44 kėpėng onder de gamėlan-spelers bij wijze van getuigegeld.

De pėmangkoe verdeelt de 44 kėpėng van het bord onder de ouderen (pėmangkoe, bėlian en zangeres).

De gamėlan begint te spelen.

De bėlian brengt wierook in een wierook-komfoor en begint de krissen te wierooken; de mantra van den kiai (onverschillig hierbij of het een kiai w3 of w5 is) is de doa slamět.

Daarna wordt het wierook-komfoor weggebracht.

De strootjes worden van kėpėng's ontdaan, alle kėpėng's bij elkaar gedaan in een tėbola'.

De bėlian komt met een kėbėn (mand met deksel) inhoudende 244 kėpėng, 1 oekėl (kluwen) bėnang poeté' en léko' (sirih), boea' (pinang), bėras en een wit bord met 244 kėpėng bij den bekostiger van het ritueel, verklarend dat 44 kėpėng van het witte bord voor de kėmali zijn, waarvoor de pėmangkoe ze in ontvangst neemt, en 44 kėpėng van de kėbėn voor de ama' korong (de gezamenlijke muzikanten), de overige 2 X 200 voor den bekostiger van het ritueel.

Allen gaan eten.

De tėtaring wordt omvergegooid.

Het pakon-ritueel is afgelopen.

AANVULLENDE BIBLIOGRAPHIE

AANGAANDE DE SASAKS VAN LOMBOK 1920 — 1941.

DOOR

Dr. C. HOOYKAAS

MET MEDEWERKING VAN

Mevr. Dra. van BAAL

Afgezaagd is langzamerhand de uitspraak, dat het hoog tijd wordt, een expeditie uit te rusten naar . . . . . Java, aangezien we zeer onvoldoende ingelicht zouden zijn omtrent allerlei zaken. Hoewel het helaas nog steeds in velerlei opzicht juist is, geldt deze uitspraak in ieder geval in veel sterker mate van Lombok. Toch ligt dit slechts op 24 uur varen van Soerabaia, en wordt regelmatig eenige keeren per week aangedaan, terwijl het wegensetel van dien aard is, dat er moeilijk een bewoonde plaats te vinden is, die niet bereikt kan worden in één dag.

Maar . . . . men vaart via Bali, het troetelkind van kunst en wetenschap, bestuur en touristen, missie en zending . . . . Lombok komt daarna, als stiefkind. De residentie heet BALI (luid, met heldere a en i) en Lombok (zacht en dof). Zoowel de practische diensten (boschbouw, landbouw, volksgezondheid, waterstaat) als wetenschappelijk onderzoek (Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk) zijn geconcentreerd in het excentrische Singaradja. Men woont en werkt op Bali, tourneert op Lombok.

Het is zeer begrijpelijk, dat in het dagelijksche leven Lombok minder belangstelling trekt en aandacht krijgt; verwonderlijker is dat ook bij wetenschapsbeoefening dit zoo onverholen aan den dag kan komen. Toch zal men in-de hier volgende bibliographie hiervan te zijner plaatse eenige krasse staaltjes kunnen vinden, die zonder de minste moeite vermenigvuldigd hadden kunnen worden. Het is dan ook een groote verdienste v/h destijdsche Curatorium v/d Lontarstichting Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk te Singaradja, de vervaardiging v/e beknopt Sasaksch-Nederlandsch woordenboek geentameerd en geacheveerd te hebben.

Evenwel, al blijft er zeer veel te onderzoeken en te verrichten op Lombok, er is toch ook reeds het een en ander gedaan. Maar wat daarover bekend gemaakt is en in druk toegankelijk, is zóó verspreid, dat het ontgaat aan hen die gewoonlijk slechts een korten diensttijd op (Bali en) Lombok slijten. Hoewel het niet veel is, en meermalen ook niet veel zaaks, loont het toch misschien wel de moeite, het eens bij elkaar te halen en in een bibliographie te vereenigen.

In de eerste plaats voor hen die iets weten willen, en nu met een paar minuut bladeren en snuffelen òf vinden wat ze weten willen, òf tenminste waar ze het zooal zoeken moeten, òf zich overtuigd kunnen houden dat de hen interesseerende zaak nog niet is onderzocht, tenminste niet in druk toegankelijk gemaakt (hetgeen niet zeggen wil dat er niets over bestaat in dagboeken en maandrapporten, brieven en vertoogen, memories enz. ¹⁾). In de tweede plaats voor hen die iets willen onderzoeken, maar geen dubbel werk verrichten moeten, omdat dit nu juist al is behandeld.

---

¹⁾ Deze bibliografische proeve moge ook een stimulans zijn voor allen die meer en beter weten dan in de gedrukte literatuur algemeen toegankelijk gemaakt is, om over te gaan tot publicatie, daarmee tot verbetering en verruiming van onze kennis.

BALI en LOMBOK, Overzicht der Litteratuur omtrent deze eilanden tot einde 1919 door C. Lekkerkerker, Archivaris van het Bali-Instituut 1920, 456 blzz., wordt zeer geprezen door Prof. Dr. J. P. Kleiweg de Zwaan in TKNAG, 2de reeks deel XXXVIII no. 1, Januari 1921 p. 107-8. Terecht; het is een onvolprezen compendium, dat slechts lijdt aan dít gebrek, dat het veroudert. Men is geneigd en gewend, het op te slaan, en daarmee te willen volstaan, terwijl er steeds nieuwe studies en artikelen bijkomen, nu reeds bijna 21 jaar lang. Van Lombok alleen heb ik het nooit geteld, maar wel van Bali + Lombok, dat Lekkerkerker tot 1920 75 boektitels heeft, terwijl er voor de periode 1920-1940 reeds een 250 gevonden zijn. Tijdschrift-artikels had Lekkerkerker tot 1920 dikke 500, terwijl er van 1920-1940 zeker 1000 bijgekomen zijn!

Wie aardachtig de jaarverslagen las van de (Kon.) Vereeniging „Koloniaal Instituut” te Amsterdam, heeft daarin jaarlijks één of meer zinsneden kunnen vinden van den archivaris van het Bali-Instituut C. Lekkerkerker over de voortzetting van zijn bibliographisch werk. Hij verzamelde boeken, tijdschriften, krantenartikelen, betrekking hebbende op Bali en Lombok, en excerpeerde ze. Hier-naar informeerende, kreeg ik van den Directeur der afd. Volkenkunde de geheele verzameling toegestuurd, om er naar goedvinden mee te handelen. Het bleek dat ze in verschillende stadia van bewerking verkeerden, terwijl de latere jaren minder volledig bijgehouden waren.

Zoo goed en zoo kwaad als men te Singaradja een bibliographie kan maken, heb ik de gegevens van L. aangevuld, het geheel laten tikken (doorslag op Bibliotheek Kon. Bat. Gen.) in den toestand waarin ik het kreeg. Bij het samenstellen van ondervolgende proeve is dankbaar gebruik gemaakt hiervan. Nog een tweeden voorganger had ik in Dr. R. Goris, die in handschrift een Sasaksch pendant vervaardigd had van zijn zoo nuttige: Overzicht over de belangrijkste literatuur betreffende de cultuur van Bali over het tijdvak 1920 — 1935 in Mededeelingen der Kirtya Liefcrinck-van der Tuuk, Aflevering 5, 1937 Singaradja-Solo p. 15 — 45. Hij versterkte me in het besef, dat mijn tijdroovend werk ook door hem, met oneindig veel langer plaatselijke ervaring, nuttig geoordeeld werd.

De inrichting van deze bibliographie sluit echter niet zoozeer aan bij Goris' titellijst op cultureel gebied v/d belangrijkste werken, als bij Lekkerkerker met zijn nuttige uittreksels. Niet alleen de Soembawaneezen van O.-L. zijn buiten mijn opzet gevallen, ook de Baliërs van W.-L. zijn niet behandeld of alleen soms aangestipt; zij beide kunnen voor het overgrootste meerendeel beter in oogenschouw genomen worden bij Soembawa en Bali. Voor zoover evenwel de Bal. vorsten zich bemoeiden met Sas. zaken en hierin verandering aanbrachten, heb ik gemeend dit te moeten opnemen. Ik verwacht dat tegen deze grensbepaling geen bezwaren zullen gemaakt worden.

Echter zouden wel bedenkingen kunnen rijzen hiertegen, dat ik soms veel te kort en soms te lang geweest ben. Te kort vinde zijn verontschuldiging ten eerste in plaatsgebrek (door geldgebrek), ten tweede in het inzicht dat ten grondslag ligt aan den opzet. Wie te maken heeft met bv. het adatrecht, moet nu eenmaal Nieuwenhuyzen's dissertatie en eenige adatrechtbundels vóór zich hebben, waarvan dan verder ook geen lange excerpten behoeven vervaardigd te worden. Maar voor een kleinigheid laat men niet een dik boek uit een verre bibliotheek komen; dan werd dit juist nogal volledig geexcerpeerd. Aan het uittreksel zelf is — meen ik — duidelijk te merken of er alleen punten uit de oorspronkelijke verhandeling zijn aangestipt om er de aandacht op te vestigen, dan wel meer gegeven werd.

In tegenstelling tot Lekkerkerker heb ik geen jaarverslagen geëxcerpeerd. Wat Boschbouw, D. V. G. en Diergeneeskunde, Landbouw en Onderwijs, Opium- en Zoutregie, Pandhuiswezen en Topografische Dienst, Volkscredietwezen en Waterstaat op Lombok deden, zoeken men in de jaarverslagen dezer diensten. Een uitzondering is gemaakt voor de spaarzame handschriften en weinig talrijke ethnographica, die uit tientallen weinig verbreide jaarverslagen en jaarboeken bijeengebracht zijn. Slechts boeken en studies, ook alle aparte verhandelingen uit die jaarverslagen (Top. Dienst), werden hier verwerkt, daar men die het moeilijkst vindt en het gemakkelijkst over het hoofd ziet, aangezien ze over zooveel periodieken verspreid zijn. Mocht deze opzet door gebruikers niet juist geacht worden, dan houd ik mij aanbevolen voor mededeeling. Deze bibliographie, die op de hiertoe ongeschikte plaats Singaradja vervaardigd moest worden, is een *proeve*, voorbereiding voor een bibliographie betreffende 25 jaar Bali en Lombok 1919 — 1944, aanvulling dus op Lekkerkerker. Wenschelijkheid van een bibliographie, bruikbaarheid van deze bibliographie heb ik willen toetsen, en zelf ervaren wát ik er aan heb en hoeveel tijd het me kost.

Voortdurenden steun ondervond ik van den Bibliothecaris van het Kon. Bat. Gen., Prof. Dr. A. J. Bernet Kempers en zijn medewerkers, waarvoor ook hier dank worde uitgesproken. Vrijwel alles wat in deze aanvullende bibliographische proeve behandeld wordt, is nu ook aanwezig te Singaradja op de Kirtya Lieftrinck-van der Tuuk, veel eveneens te Denpasar op het Bali-Museum, de plaats die op den langen duur zeker het centrum moet worden van de bestudering van Bali (en Lombok?).

Uitdrukkelijk zij erop gewezen, dat alleen de literatuur van 1920 - heden verwerkt is, en het raadplegen van het werk van Lekkerkerker verondersteld wordt. Wel weet ik, dat dit voortreffelijke boek in den handel niet te krijg is, nieuw noch antiquarisch, maar in de eerste plaats is het reeds op verscheidene centra aanwezig, en in de tweede plaats moet het eerlang weer kunnen besteld worden. Daarin staan wel Bali en Lombok door elkaar, maar het aanstrepen van het Lomboksche is waarlijk geen te groote moeite. Het verraad van Tjakranegara en de Lombokschat hebben wel de meeste pennen in beweging gebracht, en dat waren dan nog meer krijgskundige dan Balische —, doch nauwelijks Sasaksche zaken! Naast van Eerde, Elbert (en Lieftrinck) hebben we niet zoo veel!

Het had den voorkeur verdiend, in formaat en letter aan te sluiten bij Lekkerkerker, maar dit was uitgesloten. Nu het uiterlijk toch anders moest zijn bij dit partieel vervolg, zijn er nog eenige wijzigingen aangebracht. Een enkele afkorting is veranderd, verscheidene nieuwe aangebracht, woorden van titels soms zelfs, wanneer dit geen schade deed aan de duidelijkheid.

Lekkerkerker onderscheidt A. Afzonderlijke Geschriften (alleen over Bali en Lombok), B. Artikelen over Bali en Lombok uit tijdschriften en andere periodieken, en C. Gegevens over Bali en Lombok uit boeken en tijdschriftartikelen, die niet uitsluitend over deze eilanden handelen — een geschikte manier om de overweldigende stof te verdeelen. Goris deed het anders; hij liet heele gebieden ter zijde, en bracht een verdeling aan in A. Godsdienst, B. Adatrecht, C. Geschiedenis en Oudheidkunde, D. Bouwkunst, Beeldhouwkunst, Kunstnijverheid (N. B. voor de andere bouw- en beeldhouwkunst zie men onder C), E. Dramatische Kunst en Muziek, F. Taal en Letterkunde, G. Diversen, met verscheidene verwijzingen over en weer. Ik heb gemeend beter te doen, bij deze veel minder

omvangrijke stof, geen dezer beide verdeelingen te gebruiken, en alleen de chronologie in acht te nemen, terwijl binnen elk jaar de alphabetisch volgorde toegepast werd.

Lekkerkerker geeft vervolgens D. Staats- en Bijbladen van Ned.-Indië en gegevens uit de Javaansche Courant met betrekking tot Bali en Lombok; de bladen zijn behandeld door Mevr. Dr. J. van Baal. Voorts E. Land- en Zeekaarten van Bali en Lombok, terwijl ik bij een vervolg van de algemeen toegankelijke documentatie er voor Bali zeker aan zou hebben toegevoegd F. Films en G. Gramofoonplaten. Voor Lombok evenwel zijn F en G helaas nog niet noodig en E vervalt met het oog op den oorlogstoestand.

Tenslotte heeft Lekkerkerker registers, een zaakregister en een personenregister. Een register maakt men op een bibliotheek, niet op een schooltasch, en een *personenregister* leek mij overbodig waar de auteurs zóó kennelijk gedrukt staan op zóó weinig bladzijden. Een *zaakregister* op deze bibliographische proeve, die samengesteld is op de bovengeschetste wijze, zou niet alleen onvoldoende worden, maar geheel misleidend. Een waarlijk bruikbaar zaakregister zou alleen vervaardigd kunnen worden op de boeken en artikelen zelf. Maar dit zou niet alleen een uiterst tijdroovende arbeid geworden zijn, doch bovendien zou het den omvang van deze proeve minstens verdubbeld hebben. Hoewel ik door het vervaardigen hiervan toon, bereid te zijn om tegemoet te komen aan redelijke verlangens, vraag ik me toch af, of een zóó samengesteld register de moeite waard zou zijn.

Als gezegd houdt samensteller zich aanbevolen voor alle literatuur-aanvulling en feitelijke verbeteringen en aanvullingen.

Singaradja,   September 1941.

Gebezigde afkortingen

aant(t). = aantekening(en)
 aanw. = aanwinsten.
 afd. = afdeeling
 afh. = afhankelijk.
 afk. = afkomstig.
 afl. = aflevering.
 afz. = afzonderlijk.
 alg. = algemeen(e)
 A. R. = Assistent-Resident.
 arch. = archipel.

b. = bundel.
 B. = Bali, Baliër(s),
     Balisch(e),
     Balische letter.
 B. B. = Binnenlandsch Bestuur.
 b/d = bij de(n).
 b/e = bij een.
 bel. = belangrijk.
 beh. = behalve.
 bep. = bepaald(e) (lijk),
     bepaling(en).
 bet. = beteekenis.
 bev. = bevolking(s).
 b/h = bij het.
 BKI = Bijdragen tot de
     Taal-, Land en
     Volkenkunde van
     N. I., uitgegeven
     door het Koninklijk
     Instituut enz.

Ctr. = Controleur.

d/e = door een.
 de(n)z. = de(n) zelfde,
 d/h = door het.
 distr. = district(en).
 doorl. = doorlopend.

eenv. = eenvoudig.
 eil. = eiland(en).
 e. s. v. = een soort van.
 ethnogr. = ethnografie,
     ethnografisch(e).
 ex. = exemplaar.

G. = Goenoeng.
 geb. = gebergte.
 geh. = gehuwd.
 gew. = gewest(elijk).
 gr. = groot(e).
 gvt. = Gouvernement.

hs. = handschrift(en).

I. = Indië, Indisch(e).
 i/d = in de(n).
 ill. = illustratie(s).
 Ind. = Indisch(e).
 Indon. = Indonesisch(e)
 inh. = inheemsch(e).
 inl. = inlander(s)
     inlandsch(e).
 Inst. = Instituut.

i. v. m. = in verband met
 i/z = inzake.

j. = jaar, jaren.
 jg. = jaargang.

k. = kĕmali'.
 KBG = Koninklijk
     Bataviaasch
     Genootschap
     van Kunsten en
     Wetenschappen.

KBN = Kawi-
     Balineesch-
     Nederlandsch.

kl. = klein(e)
 KLT = Kirtya Lieftrinck-
     van der Tuuk.
 Kol. = Koloniaal,
     koloniale

L. = Lombok,
     Lomboksch(e).
 Lat. = Latijnsche letter.
 lit. = literatuur.
 ll. = leerlingen.
 L. O. = Lager Onderwijs.
 Loc. = Locomotief
     (Semarangsch dagblad)

M. = Midden.
 mag. = magisch(e).
 m/d = met de(n).
 m/e = met een.
 m/h = met het.
 Med. = Mededeeling(en).
 Moh. = Mohammedaan(sch).
 Mosl. = Moslim(sch).

n. = naar.
 N. = Noord(en), Noordelijk(e)
 Nat. = Natuurkundig.
 NBG = Notulen van
     de Algemeene
     en Directie-
     vergaderingen
     v/h Bataviaasch
     Genootschap enz.
 n/d = naar de(n).
 n/e = naar een.
 n/h = naar het.
 N. I. = Nederlandsch-Indië.
 NION = Nederlandsch
     Indië, Oud
     en Nieuw.

O. = Oost(en), Oostelijk(e).
 o. a. = onderafdeeling.
 o/d = op de(n).
 o/e = op een.
 o/h = op het.
 o. l. v. = onder leiding van.

p. = pagina.
 opp. = oppervlakte.

Red. = redactie.
 Res. = Resident(ie).
 resp. = resp. ctievelijk.

S. = Sasak(s).
     Sasaksch(e).
 schr. = schrijver.
 sec. = secundair.
 S. H. = Soerabaiaasch
     Handelsblad.
 St. = Studiën.

t. = ten.
 T. = Tandjoeng.
 TBG = Tijdschrift
     voor Indische
     Taal-, Land-
     en Volkenkunde
     uitgegeven door
     het Koninklijk
     Bataviaasch
     Genootschap,
 t/d = tot de(n)
 t/e = tot een.
 t/h = tot het.
 T(KN) AG = Tijdschrift
     van het (Koninklijk
     Nederlandsch)
     Aardrijkskundig
     Genootschap.
 Top. = Topografisch(e) (n).
 Ts. = Tijdschrift.

u/d = uit de(n).
 u/e = uit een.
 u/h = uit het.
 uith. = uitheemsch(e).

v. = van en voor.
 VBG = Verhandeligen
     van het (Kon.)
     Bataviaasch
     Genootschap.
 v/d = van de(n).
 v/e = van een.
 Ver. = Vereeniging.
 vert. = vertaling.
     vertaald.
 verz. = verzameld,
     verzameling.
 vg. = vergelijk
 v/h = van het.
 Vk. k. = Volkenkunde,
     Volkenkundig.
 vr. = vrouwelijk,
     vrouwen.
 Vr. O. = Vreemde Oosterlingen.

W. = West(en),
     Westelijk.
 Wdbk. = woordenboek.
 w 3 = waktœ tĕlœ
     of waktœ tiga.
 w 5 = waktœ lima.

Z. = Zuid(en)
     Zuidelijk.

1919.

Bemmelen, Dr. W. van: Bezoek a/d Rindjani. Nat. Ts. v. N. I. 78, 1919 p. 45 — 54.

Schr. bezocht den Rindjani-top, Sġara Anak en Baroedjari, geeft een summier relaas v/d tocht met eenige cijfers (aaneelingen van andere toppen, hoogtemetingen enz.)

1919.

Bemmelen, Dr. W. van: Naar hooge toppen en diepe kraters. Batavia 1919.

Hierin: Naar het bergslot der Godin Rindjani, Med. Ned. Alpen-Ver. 16, 1918 No. 1 p. 16 — 56, met ill. naar photo's van schr. Overgenomen uit Javabode. Een boeiende beschrijving v/d tocht d/e bergsport-beoefenaar bij uitnemendheid.

1920.

Ethnographica ; Aanw. Jaarverslag 36 Museum R'dam. 1920.

p. 4: Van J. C. Mann, Ctr. B. B. te Sġlong, een Voor-Ind. weefsel, No. 24. 538.

Dit is een ex. v/d vooral uit N.-Celebes bekende „fosso"-doeken, zoo genoemd naar hun gebruik bij feestelijke gelegenheden. Het zijn losse katoenen weefsels, van 3 tot 6 M. lang en $\pm$ 1 M. breed, waarop in rood en zwart episoden uit Oud-Ind. heldendichten zijn geschilderd. Dit doek stelt voor een tafereel v/h Ramayana en wel de kamp tusschen Rama bijgestaan d/h apenleger en Ravana met zijn leger van raksasa's.

p. 10: Van denz. een grasmes, mesje voor het oogsten van rijst, 3 bamboe-kokers voor weefspoelen, waarvan 2 i/d gespleten vorm, No. 24. 539 — 43.

4 inh. katoenen weefsels, zwart en wit geblokt of fraai roodbruin gestreept als eenv. weefpatroon, ontstaan door kleurwisseling van schering en inslagdraden, No. 24. 544 — 7.

2 zijden slġdangs „plangi" met aniline kleuren uitgevoerd op witte Chin. zijde (24. 548—9). De ġġn, 326 cm lang en 49 cm. breed, is in hoofdkleur dieppaars, verlevendigd door oranje, geel en rood met hier en daar wat groen er sec. (dus zonder knooping) opgebracht. De einden v/h doek m/d franje zijn helder oranje, dat tegen het paarse middenveld is afgezet met diepe en steile golflijnen in fraise en wit. Deze lijnen zijn door rijging „tritik" verkregen. De andere van ongeveer dez. afmetingen, heeft een groen middenveld, waarop door middel van „plangi" onbeholpen figuurtjes in wit, paars, groen en oranje zijn aangebracht. Het geheel is omzoomd door vlekkelig oranje. De beide doeken afk. van Ai'-Anjar, waar dit „plangi"-kleuren wordt toegepast.

Voor het vervaardigen van deze plangi-doeken ook wel gebatikte zijden slġdangs uit Rġmbang ingevoerd, waarop dan ook de oorspr. figuren zichtbaar blijven. Of het resultaat daardoor fraaier wordt?

1920.

Groothoff, Ir. A.: Een studie over het Inl. waterschapswezen (soebakwezen) op B. en L. De Waterstaatsingenieur 8, 1920 p. 98 — 101.

Schr., Hoofdingenieur b/d Dienst v. W. en E. te Bandoeng, moet door tijdgebrek verwijzen naar Lekkerkerker C 158 XV. Zijn materiaal dateert van voorjaar 1916 uit W.-L. Hij wijst op 2 factoren, vrijwel geheel ontbrekend op Java:

a) de groote eenheid in het waterrecht;

b) het innig verband tusschen de techniek der bevoelġngen eenerzijds, en de soebak-instelling als administratief-rechterlijke organisatie v/d coll. waterbelangen in een bep. gebied anderzijds. — In W.-L. soebakwezen meer van boven op dan van onder op ingesteld. Invoering van soebaks onder S. bevolking van M.- en O.-L. niet gelukt voor of na 1894, hoe extra noodig ook door waterschaarschte. Ten slotte rġsumġ reglement Rġmġnġng-gebied in W.-L. uit 1813.

Red. neemt uit Ind. Gids over: Lekkerkerker B 504.

1920.

Handschrift: Aanw. jaarverslag 36 Museum R'dam 1920.

p. 4: Van J. C. Mann, Ctr. B. B. te Sġlong: een Arab.-Jav. hs.; primbon vlgs. Dr. H. H. Juynboll, d.i. boek met tooverformules en gebeden, uitleggingen van droomen, gelaatkunde, sterrenwġchelarij, enz. Het bevat verder eenige teekeningen. w.o. die v/d Dierenriem.

1920.

Hengeveld, Dr. G. J. N.: Geologische onderzoeken t. b. v. 's Lands Waterstaat, Gewestelijke- en Gemeente-werken in N. I. Landsdrukkerij, Weltevreden. Deel II [jaren] 1916 — 7 in 1920.

Hierin resultaten v/e onderzoek op B. en L. na de aardbeving van 21 Jan. 1917.

Pl. XXVII: Overzichtskaartje van L. 1:750.000, waarop de wegen.

p. 89: L., orographisch en geologisch overzicht.

fig. 58: Padivelden op L. en de Rindjani.

fig. 59: De watervang Swangi bij Sakra, in aanbouw. Enkele gedeelten, vnl. t. Z. en O. v. Praja, nog zeer dor; daar steppenvegetatie. Een draineering der terreindepressies en de bevoelġing der hooggelegen gedeelten zou deze streek gemakkelijk voor de rijstcultuur vatbaar kunnen maken.

p. 219: Weg Praja-T. Loear gedeeltelijk nog in aanleg. Aan te leggen weggedeelten Mataram-Tandjoeng (Inmiddels beide voltooid C. H.). Groote plannen: doortrekken naar Bajan (1941: gerealiseerd). Ook tegen het smokkelen 2 plannen: een doorsteek naar bet N. tusschen G. Tampola en Poenikan, en over Lingsar tusschen Rindjani en Poenikan, enz.

p. 230: Drinkwatervoorziening Mataram en Tjakranegara te Lingsar.

1920.

Pandecten v/h adatrecht: Kol. Inst. A'dam. Med. IV, afd. Vk. k. 2,
V. Het Erfrecht. A'dam 1920.

Bewerkt door Mr. I. J. Bloem, Mr. M. Haisma, Mr. H. M. Kits van Heyningen, Mr. F. M. J. Holdert,
Mr. P. Lugt, Mr. J. E. Mulder, Mr. V. W. Ch. Ploegman, Mr. Th. Rijnenberg en Mr. T. Volker.

O.l.v. Mr. C. van Vollenhoven worden door studeerenden te Leiden, in hoofdzaak studenten, die zich bekwamen voor de Ind. rechterlijke macht, de in boeken en tijdschriften verspr. Eur. aantt. over het Adatrecht verz. in stelselmatige orde en met gebruik van eenvormige rechtsbenamingen.

De gegevens over B. en L. zijn in elk Hoofdstuk en Stuk te vinden onder G 16, terwijl alle citaten doorl. zijn genummerd. (Vg. Lekkerkerker C 179).

1920.

Schwartz, H. J. E. F.: Gids voor den bezoeker v/d Ethnogr. Verz. Zaal B: B, en L.
Batavia 1920.

Uit het voorwoord: Dank zij de belangrijke aanwinsten v/d laatste jaren geeft de verz. ethnogr. voorwerpen van B. en L. thans een duidelijke voorstelling v/h leven der B. Het materiele cultuurbezit der Sasaks daarentegen is allertreurigst vertegenwoordigd, slechts door twee voorwerpen (spat. v.C.H.)

1920.

Vissering, Mr. G.: Muntwezen en ciculatie in N I. A'dam 1920.

Over kèpèng's op B. en L. p. 252 ev. N.a. v/e onderzoek, door Dr. Steinmetz in 1926 (Kol. St. 10 afl. 5 p 754) aldus geresumeerd: „In dit verslag worden de met bestuursambtenaren, de hoofden en de bevolking gevoerde besprekingen gereleveerd en wordt een overzicht gegeven v/d muntverhoudingen op B. Voorts wordt vermeld, dat geen bezwaar bestaat tegen de verdere geleidelijke invoering van onze munt, waarmede reeds sinds eenige jaren een aanvang was gemaakt. Wel bestond op verschillende gronden bezwaar tegen de algeheele verdrijving v/d kèpèng, in verband waarmede i.h.b. onder het oog wordt gezien, welke econ. bet. is verbonden a/d verkoop van artikelen, ter waarde van één of slechts enkele kèpèngs, zoomede de plaats, welke de kèpèng i/d godsdienst inneemt. Mr. V. zet uiteen, dat het aantal artikelen, hetwelk voor 1 kèpèng kan worden gekocht, zeer gering is en wijst er verder op, dat de godsdienst niet bepaald het gebruik van kèpèngs voorschrijft en men evengoed Holl. geld kan gebruiken. Op alle plaatsen waar Mr. V. besprekingen heeft gehouden, werd de wensch uitgesproken dat de invoering geleidelijk zou geschieden. Er werd echter genoeg mee genomen, dat de zuivering nog één jaar zou worden uitgesteld en de duur daarvan dan minstens op 3 maanden zou worden gesteld. Het verslag houdt nog in een berekening v/d kèpèngvoorraad, v/d benodigde pasmunt en een voorstel nopens de verdeling v/d a/d bevolking uit te geven Holl. munt.”

1921.

Blumenthal, Dr. M.: Bergwandlungen und Bergstudien auf der Insel Lombok (Niederl. Ost-Indien). Jahrbuch des Schweizer Alpenclub, herausgegeben vom Zentralkomitee des Schweizer Alpenclub, 55e Jahrg. 1920, Bern 1921, p 53-75.

Met kaartje van N.- en M.-L., cartons aangevende vacantiereis van schr. Sept.—Oct. 1918, en carton: schetskaartje der Caldera v/d Sègara Anak (naar W. van Bemmelen, vgl. 1919). Op de hoofdkaart is de L. sche reisiroute van schr. aangegeven; kaartje: Schematische geologische schets v/d Rindjani-top (voor deze top. opgegeven 3795 M; vgl. Jaarversl. Top. Dienst 1919, dat hetz. getal noemt) en 5 fig. i/d tekst; benevens 4 blz. foto's, opnamen v/d schrijver (veel naar Elbert).

p 53. Algemeene geografische orienteering. Stelt de opp. 572 K.M.² (?? een cijfer overgeslagen?) De 3 vulkanen Poenikan, Rëndjani, Nangi. Het distr.-Hoofd van Pringgabaja had tot verbazing van schr. een Fiat-auto en gaf dezen, die slechts met zijn bediende reisde, zijn schrijver mee als tolk, en 8 dragers.

p 58. A/d voet v/d Ridjani 1). In Swéla. (360 M boven zee), de resten v/d Nangi-vulkaan 2140 M., geen kegel meer. Indigo-ververij in Swéla; daar was juist een besnijdenisfeest van 10 knapen van ± 5 jaar, en een bruiloftsstoet.

p 61. 2) over den Poesoekpas. (n. Sëmbaloen-Boemboeng) 1640 M. Schr. moest in Sëmbaloen-Boemboeng den magang wegens diens vermoeienis terugzenden.

p 63. Naar den Rindjani-top 1. Traverseering a/d N.-helling. Een dozijn andere Sasaks ging mee om i/d caldera v/d Sègara Anak op herten te jagen, z o n d e r e e n p ě m a n g k o e. Schr. ziet daarin een bewijs, dat de heiligheid v/d berg niet meer zooals vroeger wordt gerespecteerd. Over de flora ter plaatse p 64-5. De schr stelt naar ouderdom gerangschikt:

1. Plawangan-krater, thans vulkaanruïne,
2. Centrale krater, thans de caldeira met het meer;
3. De Rindjani-top-krater, afnemende werkzaamheid, i/h solfatarenstadium;
4. De Baroedjari, werkzaam, giet lavastroomen uit, p 66.

2) Naar den top (25 Sept 1918) Daarbij nam hij 2 v/d Sas. dragers mee, doch moest deze op 3300 M. hoogte achterlaten. Schr. bereikt den top p 68.

3) A/d Sègara Anak. Hier bleef schr. eenige dagen in zijn bivak. Het berrancodal v/d Koko' Poetih is a.h.w. de ingangspoort v/h heiligdom v/d B a t a r a v/d Rindjani. Deze Koko' Poetih werd nu, i/d drogen tijd, alleen door de heete bronnen gevoed, het meer stond laag. Op 26 Sept. beklom de schr. de Baroedjari, niet door middel v/e vlot over het meer, maar langs door een Sas. aangewezen pad kwam hij a/d voet, verder over een lavastroom. I/d kraterwand zijn al groote scheuren; zoodat deze wel spoedig zal instorten. Op 27 Sept. bestijging v/d Sangkaréan Daja, de slanke spits, W. v/d Koko' Poetih, die van zee uit zichtbaar is; schr. meent de eerste te zijn, die deze bestijging maakt. Een jagerspad; hier trof hij Inl. pelgrims in witte kleeren; last v/d grasbranden, door hertenjagers aangericht. (Het was juist na de Poëasa). p 72. In de

Sëmbaloenbergen. 1) Morphologie p 73 noot 1. Schr. bestrijdt de meening van Elbert en van Heek, dat de Sëmbaloen een dubbele krater zou zijn (Elbert constr. zelfs een derde krateromtrek). Schr. houdt de rug „Sëlong lioen” eer voor het uitgespuwde erosie-relief der breeksystemen aan beide zijden. Ook de gelaagdheid der agglomeratie duidt o/e vulkaan, zij het met meer eruptiepunten. Noot 2: een groote lavastroom, waarschijnlijk u/d Rindjani-helling en N. tot bij Sëmbaloen voortdringend, onderbrak de normale verdere ontwikkeling en damde een dal af; daarna meervorming en opvulling met alluvium. p 74. 2) I/d S. dorpen (o/d Sëmbaloen-vlakte) p 75. 3) Besteigingen. Terugreis n/h W.; bezoek a/h Poenikan-massief, na 1 dag op Narmada.

1921.

Encyclopaedie van Ned. (O.)-I:, Tweede druk, onder red. van D. G. Stibbe. Vierde Deel: Soemb.-Z. 's Gravenhage Martinus Nijhoff/Leiden N.V. v/h E. J. Brill 1921.

Tandjoeng p 259 („Sas. district v/d o.a. W.-L., res. B. en L.”).

Tjakranegara p 366 („Vroeger de verblijfplaats v/d Vorst v. L; zie LOMBOK. Ook de naam v/h B. district in de o. a. W.-L.”).

West-Lombok p 765 („o.a. der afd. L. v/d res. B. en L., omvattende het Bal. gebied v/h eil. onder een ctr. met Mataram als standplaats. W.-L. bestaat u/d B. distr.: Tjakra-Negara-N. en -Z., Mataram en Pamëang, en de S. distr. Ampënan-O., A.-W., Groeng, Tandjoeng en Bajan.”).

N. B. De hierop volgende alinea: bevolkingssterkte 2000 zielen, koppensnellen, ruilhandel enz. hoort kennelijk bij voorafgaand artikel West-Koetei — echter niet signaleerd in Toevoegselen en Verbeteringen.

1921.

Lekkerkerker, C.: Regenbezweering door steenen, slangen en palingen op de Kl. Soenda-eill. Verslag Ethnologen-bijeenkomsten te A'dam 1921-4 p 28-36.

Schr. wijst op onmiskenbaar verband tusschen klimaat v/e landstreek en godsdienstvormen (i. h. b. de primitieve) harer bewoners: Steenen-, slangen- en palingvereering i. v. m. regenmagie eigen aan landbouwgodsdiensten in regenarme sterken, 1° subtropen, 2° tropen met duidelijken O.-moesson, hoe ver uiteengelegen ook.

Verband tusschen steen-cultus en slangen- of paling-cultus ontgaat schr

Phallus- en slangendienst gaan soms samen (palingen geven vruchtbaarheid C. H.)

In genoemde streken ook vereering van vader-uitspansel, die moeder-aarde bevrucht; dit op de Kl. Soenda-eil. sterk ontwikkeld, los van Hindoe-invloed.

I Steenen; als plaats voor regenverwekking a/h meer v/d Rëndjani.

Te Lingsar, o/d grens v/h B. en v/h S. gebied, vindt men in één heiligdom a/d ééne zijde de heilige palingen der B., a/d andere de heilige steenen der half-moh. S, de zgn. w₃, ± 20 steenen in rijen. B. en w₃ offeren bij beide.

De w₃ op Sëmbaloen-hoogvlakte hebben versch. heiligdommen, k ë m a l i; steenen, waterbronnen, boomen. Voor elke k. 2 heilige doeken, een mann. en een vr., k o m b o n g o e m b a', i/h dorp bewaard. Vereering der k. door m a n g k o e bijgestaan door p o e d j a n g g a's. Heilige steenen b/d Bodha's doen denken aan regenmagie.

II Slangenvereering wël bekend van eill. W. en O. v. L., niet van L. B o e d j a n g g a als slang en voor versch. functionarissen van andere godsdiensten.

III Palingvereering van Lingsar.

Als conclusies geeft schr. o. a.:

IV Men vindt zoowel eenvoudige vruchtbaarheidsmagie d. m. v. steenen, palingen en slangen, als de beschouwing, dat slangen en palingen geesten in zich herbergen, die regen en menselijke vruchtbaarheid schenken.

V Uit de steenen ontstaan primitieve beelden en l i n g g a's voor dez. doeleinden.

Hoe kwam de primitieve mensch tot deze regenmagie? Gissingen hieromtrent voorgedragen.

Discussie met de heeren Joustra, Poerbatjaraka, Dr. A. C. Kruijt, Prof. Mr. Steinmetz.

1921.

Lekkerkerker, C.: De Baliërs, in: De Volkenkunde van N.I. in monographieën, uitgegeven o. l. v. Prof. J. C. van Eerde, A'dam deel II, 1921 p 148-82.

In Tiende Jaarverslag [over] 1920 v/d Ver. Kol. Inst. te A'dam [1921] p 50 wordt dit aangeduid met „een schets over B. en S.”. Iets dergelijks is niet uitzonderlijk, doch gewoon; merkwaardig is slechts dat dit zelfs kon gebeuren bij Prof. van Eerde, L.-deskundige, leider v/h boek en de afd. Volkenkunde, chef v/d heer Lekkerkerker.

Toegegeven moet, dat a/d S. welgeteld 12 regels gewijd zijn.

1921.

Nijverheid op L.: Ind. Mercur. 44e jg. no. 40, 7 October 1921, p 671.

Te Ampenan vertoeft een oud-administrateur, de heer Hajel, die plannen heeft om op L. suikerfabrieken op te richten, terwijl de heer J. F. Lankamp bezig is om katoenfabrieken op te richten op L. en Celebes. In aansluiting an dit bericht vernemen wij uit de Ind. bladen, dat de kans op vergunning voor de oprichting v/e suikerfabriek op L. zeer gering is, wël voor katoen- en cassave-cultuur. Deze berichten waren a/d Loc. geseind (zie ook N. R. Ct. 22 Sept. 1921 Ocht. A.).

1921.

Pandecten v/h Adatrecht: Kol. Inst. A'dam. Meded. IV, afd. Vk. k. 2.

VI. Het recht om te huwen en het recht inzake verloving. A'dam 1921.

Bewerkt door mr. B. E. R. N. D. Engelbert van Bevervoorde, W. F. M. Bosschart, mr. J. J. G. Gobius du Sart, mr. J. H. Heslinga, mr. R. Siegenbeek van Heukelom, dr. W. Huender, mr. J. G. Krijger, mr. R. M. Rinkel, mr. A. Roodvoets, mr. H. L. van Uchelen en mr. J. H. Weidner.

O. l. v. Mr. C. van Vollenhoven worden door studeerenden te Leiden, in hoofdzaak studenten, die zich bekwamen voor de Ind. rechterlijke macht, de in boeken en tijdschriften verspr. Eur. aant. over het Adatrecht verz. in stelselmatige orde en met gebruik van eenvormige rechtsbenamingen.

De gegevens over B. en L. zijn in elk Hoofdstuk en Stuk te vinden onder § 16, terwijl alle citaten doorl. zijn genummerd. (Vg. Lekkerkerker C 179).

1922.

E[erde], J. C. v.: De Volksnaam Bodha in N.I. T. A. G. Jan. 1922. Med. p 109-10.

Op Java en L. is de naam Bodha voor een beschavingstijdvak en voor een bep. volksgroep bekend. Verwijzing naar TBG 53, 1901, p 292. Met den Boeddha-verlosser heeft de naam niet te maken. De naam Bodha is ook op Z.-Sumatra in zwang. De Mohammedanen noemden elk afgodsbeeld „boed” en hielden alle heidenen voor boeddhisten. Eenzelfde onwetendheid als in Europa zelfs bij beschaafde lieden, die van Hindoe's sprekende, wanen, dat deze Boeddhisten zijn. Toch is er geen enkele Hindoe-Boeddhist; het Boeddhisme is reeds eeuwen lang uit Hindoestan verdwenen. In navolging der vreemde Mohamm. spreken thans ook de Javanen van wong boeda en djaman boeda: heiden, heidensche tijd.

Mede zich steunende o/e plaats i/e brief van wijlen Prof. Kern van 27/5 '02 herhaalt schr. nog eens . dat de benaming Bodha als volksnaam i. d. Ind. Arch. afk. is v/d Mohammedanen. Ze bedoelen daarmee: heidenen.

1922.

Ethnographica: Aanwinsten der Verz. v/h K. B. G. v. K. en W. N.B.G. 59, 1921 afl. 4 p 315 sub 21.

Aanbod Controleur O.-L. Ethnogr. Verz. betr. S. bevolking v. O.-L. aan te vullen. Dankbaar aanvaard, aangezien de collectie betreffende de S. i. h. a. nog wel eenige lacunes vertoont.”

1922.

Horsting, Kapt. L. H. G.: With the Camera through the Isle of L. Sluyters' Monthly, East India Magazine, Vol. III, no. 7 Juli en 8 Augustus 1922, p. . . . en 95—9.

Met foto's: de baai van L., a/d O. kust; o/d rijstvelden van L.; gezicht o/d Rindjani; langs een weg i/h binnenland; de Rindjani gezien v/h N.; gezicht o/h O.-deel v/h ringgebergte, genomen u/d pasanggrahan van Sembaloen; de vijvers van Narmada; de O. kust v/h eil. tusschen Tandjoeng Loewar en Laboean hadji.

Groot verschil met B. Op 8 KM. v/d W.-kust verdwijnt de Hindoe-indruk. Baliërs tot Tjakranegara, het grootste dorp v/h eil. „once the scene of a disaster such as had never before happened to the Dutch E. I. Army.”

L. bezocht door lijn 23,25 en 26—27 v/d K. P. M. Pasanggrahan en hotel te Mataram of logeeren te Narmada. Soms kan men niet te Ampenan a/d pier landen; dan door een prauw zich o/h strand „laten gooien”.

Mataram A. R. park-gedenknaald-Tjakranegara. De hooge muren door zeer lage vervangen. Links v/d weg een mooi aangelegd park met vijver en landhuis, overblijfselen v/e vorstelijk lustverblijf, nu ambtel. woningen. Korte beschrijving v. Narmada; niets dergelijks in Indië.

Een ander vorstelijk verblijf te Lingsar; gebouwen vervallen, maar de vijvers vermoord voor de heilige palingen. Als een huwelijk kinderloos blijft, echtpaar naar Lingsar, gooit één kèpèng i/d vijver; als daarna één v/d palingen naar de opp. komt, zal het gebed verhoord. Visschrijd om Str. Alas in soorten en hoeveelheid.

Markt te Tandjoeng Loear. Pasanggrahan te Swéla, per auto te bereiken. Mooi gezicht op Str. Alas en Soembawa en Rindjani. Eerste maal beklommen 1908; daarna 3 x, de 4de m. 1917; de 5e en v. z. v. bekend de laatste in 1918 door Dr. Blumenthal (zie geill. beschr. in Jaarboek Zwits. Alpenclub 1920). Gevaarlijk. Schr. beklom de Kondo (zie Jaarverslag Top. Dienst over 1919 en 1920) en keek in de loodr. krater, 1800 M. boven Ségara Anak. Van Swéla naar meer langs de Koko' Poetih, te bereiken via Sadjang (dus omweg over Sembaloen, 1100 M.). Indruk v/d Rëndjani-krater.

1922.

Koesoemah Atmadja: De Moh. vrome stichtingen in Indië, diss. Leiden 1922. 124 p.

Bijlage I: Overzicht v/d rapp. der Hoofden van Gew. B., uitgebracht in 1921 n. a. v/e vraag naar een opgave v/d in hun gewest voork. wakgoederen, hun door de Commissie van Bijstand voor het adatrecht te Batavia gedaan.

p 108-10 Residentie B. en L., p 109-10 Afd. L.:

I/d o. a. W. - L. zijn vele gronden, waarvan de opbrengst geheel ten bate van moskeeën is, doch voor zoover bekend geen huizen als anderszins. „Zeer beslist weet de bevolking dat ze t. b. v/d godsdienst zijn. Deze wakaps dateren alle v/d vorstentijd. Men kan dus zeggen, dat zij alhier verbreid zijn. I/h geheel zijn wakap: 43 ténah 214 pètjèrakèn sawah, 7 ténah 457 pètjèrakèn tuin, 8 ténah 400 pètjèrakèn rëndang, toebeh. aan 42 masdjids.”

I/d o. a. M. - L. „waren reeds vroeger i/d vorstentijd eenige sawahs aangewezen voor het onderhoud v/d moskee. Dit zijn van oudsher wakapvelden, echter bedragen deze velden in M. - L. slechts 13 ténah, zoodat hier het antw. m. i. „zeer zeldzaam” moet luiden.

I/d o. a. O. - L. „werden vroeger i/d vorstentijd, na overleg, i/d desa door de bevolking gronden beschikbaar gesteld voor het onderhoud v/d moskee. Daardoor vindt men nu dat bij vele moskee's wakapgronden behooren tot een grootte van 2 tot 6 ténah; andere stichtingen voor liefdadig of godsdienstig doel komen hier niet voor. Waar men bij een vrij groot aantal der moskee's ($\pm \frac{1}{3}$) zulke gronden vindt, zou het antwoord voor O. - L. moeten zijn „verbreid”.

1922.

Schrieke, Dr. B. [J. O.]: Allerlei over de besnijdenis i/d Ind. Arch. T B G 60, 1921, p 373 — 578; 61, 1922, p 1 — 91.

p 20-5 Besnijdenis-ceremonieel bij de „Sasakers" in het landschap Karangasëm (Zuid-Bali) door J. A. Latumeten.

p 25-9 Besnijdenis in W.-L. door R. Ramlan.

De Gvts. Ind. arts. te K. A.: Moslims te K. A. 5 à 6.000, als regel in afz. desacomplexen te midden v/d Hindoe-Baliërs. Hun woningbouw even onvoldoende. In sommige dessa's versch. misigit's. Geen geprononceerd religieus leven.- Besnijdenis voorschrift van Nabi Ibrahim. Slamatan na afloop noodzakelijk, ± f 2 à f 3.— Jongens op 8 j.: in vroege morgenuren, daar bloeding dan minimaal zou zijn. Patient in p ĕ n g a n t ĕ n-dos, zit op grond of op klapper, die a/d punt- en steelzijde evenwijdig is afgesneden. Behandeling onhygienisch. Geen besnijdenis-huisjes Salamatan; ieder deelnemer bĕrkatan mee naar huis. 's Avond soms moeloetan, d.i. openbare wajang-koelit-voorstelling. Volgenden morgen compleet reinigingsbad i/d kali.- Bij meisjes zonder eenig ceremonieel, leeftijd 3 m., door doekoën die ook bevalling leidde.

De Gvts. Ind. arts te Mataram: Op W.-L. zeer feestelijk en zeer kostbaar. 3 à 4 tijdelijke gebouwtjes, 1 het netst, bekleed met wit goed, p a h o s a n, bestemd voor patient. Vaak combinatie van feestgevers. Vooravond reeds onthaal, ook volksspelen met dans als Tjoepak, Roedat, Ronggèng. Gastheer zingt tĕmbang uit boek, een ander verzorgt paraphrase. In nacht helft slachtvee.- Heel vroeg i/d morgen patient(en) naar kali voor zitbad van 2 à 3 uur, geleid door 3 à 4 oude mannen of 3 à jonge maagden die voor't eerst de menses hadden. Leeftijd patienten 7 à 10 j. In optocht naar huis in mooi versierde draagstoelen. 9-10 X rondgang om p a h o s a n, dan patient(en) erin. Binnen rust, buiten feest. Patient(en) naar ouderl woning, gewoon gekleed op houten verhooging als liggende balk (geen bank of stoel), dan besneden. Rust 's Avonds wajangpartij, niet zelden 2-3 nachten.

1922.

Stok, Dr. J. P. van der, onder red. van: De zeeën van N. O. I., Uitgeg. d/h K. N. A. G. n.a.v. zijn 50-j. bestaan 1873-1923. Leiden 1922. Met kaarten en tabellen.

L o m b o k. N. W. kust van Papak tot Santigi bergachtig en rijst, grillig ingesneden de rotsige kapen, steil uit zee op; W.-kust laag, zandig en met struikgewas begroeid tot Lab. Tring. Be-W. deze baai hoog met uitz. lage hoek Berbera met een roodbruine rots, waar de boomen met hoogwater in zee staan; verderop is deze aanvankelijk vlak met strand, om b/e witten steilen bergwand hoog te worden en een woest aanzien te krijgen; hoek Batoe Gendang, de Z.W. punt van L., is hoog en steil met een daarvóórliggende zuilrots. Z.O.-hoek hoog begroeid plateau—lange smalle hals met hoofdeil. verbonden. Z.—L. nagenoeg overal steil, aan weerszijden Tĕloek Awang zelfs met loodrechte opvallend witte wanden, alleen hoek Pangga, een uitlooper v/d Zadelberg Panggoeng W. Tĕloek Blongas, hoewel rotsig, wat lager. Achter i/d baaien zandstrandjes, i/d binnebaai v/d Tĕl. Blongas een moerassig deel en achter i/d Tĕl. Awang een koraalrif. Hoek Ringgit, Z.O.-hoek van L. rijst loodrecht uit zee en is met ijl struikgewas begroeid; daarvóór de hoge zuilrots Batoe Mĕlalang. O.-kust tot landengte Pangaosan steil; be-N. lager, behoudens een rotsig gedeelte be-N. Sĕlong en blijft dat tot voorbij Tg. Gali. Rondom Lombokbaai en weerszijden hoek Santigi verdronken laagland.- Z-kust, o/h vrij breede plat en niet bijzonder steil, enkele hoge steenachtige eill. en rotsen, van welke de uiterste zijn de lage, donkere Sophia Louisa-rots en de zeer hoge, a/d top begroeide Gili Sara, be-Z. Tĕl. Blongas; beneden eveneens hoge Pilaarrots a/h Z.O.-schiereil. Tg. Ringgit-plat zeer steil.- Langs geheele N.-kust zeer smal, „schoon" en steil.

1922.

Vogelesang, A. W. L.: Eenige aantt. betr. de S. op L. Kol. Ts. 11 no. 3, Mei 1922 p 260-306.

Op W.-L. bestaat een hevige vijandschap tusschen B. en S. Voor den Europeaan is de B. onwillekeurig aantrekkelijker dan de S. V/d S. is nog weinig bekend, i. h. b. v/d S. boeken. Bij feestelijke gelegenheden laat men voordrags 2 aan 2 de oude verhalen oplezen, die dan door een clown worden geïnterrumpeerd. Vroeger werden die verhalen opgevoerd als tooneelstukken, met costuums. Onder den invloed der vrome w5 verdwijnen die wereldsche vermaken meer en meer, evenals de danseressen (g a n d r o e n g's). Door dezen invloed kwijnt ook de oude S. litt. De scheiding tusschen w3 en w5 openbaart zich ook i/d voorkeur v/d oude of v/d vert. Arab. en Mal. verhalen. Schr. vermoedt zelfs, dat die oude boeken wel worden vernietigd door vromen, zooals bijv. de bibliotheek v/d auteur v/h Monjĕt-verhaal (Vgl. Lekkerkerker B. no. 336).

p 263: Verkl. der termen w3 en w5, beschrijving der rituele gebeden i/h Sĕmbaloensche, het Rome v/d w3. I/d maand Poeasa bidden zij alleen dagelijks de w a k t o e's M a g h r i b, I s a en S o e b o e h; i/d andere maanden dezelfde, doch alleen van Donderdagavond op Vrijdagochtend. Deze sĕm b a h j a n g's geven zij een magisch karakter met m a n t r a's, uit verbasterd Arab. woorden bestaande.

p 264: Een S. verhaal over den overgang t/d Islam. Door de B. onderdrukking vereenigden de w3 zich m/d Mohammedanen v/d w5. De eersten zouden oorspr. zijn geweest v/d „a g a m a w a k t o e tĕl o e d a t o e q", de godsdienst der 3 vorsten (van Sĕlaparang, Pĕdjanggi en Sakra). De tegenstelling is nu: Mohammedanisme met veel heidendom vermengd, en: zuiverder en streng Mohammedanisme.

p 266: Oude vereering v/d Rĕndjani, de daarop wonende geesten en van steenen (o. a. te Lingsar), vermengd met enkele Hindoesche voorstellingen, als ondergrond v/h Mohammedanisme der w3. De w5 omvat de aanzienlijken. Verklaring v/h verschijnsel, dat deze op L. niet als elders de a d a t-partij, maar de s j a - r é a t-partij vormen. De strijd der w3 en w5 heeft behalve een religieus ook een politiek karakter gekregen. Den w3 is het soms moeilijk om aan hun recht te komen, wijl de inl. ambtenaren v/d w5 zijn.

p 269-71: De w5 afz. besproken. Deze partij gaat vooruit door indir. off. steun, is fanatiek Islamietisch, dweept met alles wat Arabier of Turksch is, is bekrompen, pedant. onverdraagzaam. De h a d j i's hebben nog geen

gelijkstelling m/d adel (p ě r w a n g s a) kunnen krijgen. Ook b/d Sasaks sterk ontwikkeld standenwezen; straf o/e huwelijk v/e k a o e l a-man m/e adellijke vrouw.

p 272: Nader over de w3; men begint zich te schamen tot deze partij der onontwikkelden te behooren; nog slechts op enkele plaatsen s ě m b a h j a n g t men volgens w3. Hun godsd. boeken en d o a 's zijn in een soor Jav. p r i m b o o n-taal. Legendes omtrent het ontstaan der groepen. De w3 zijn in hun denken verwant me Hindoe-B.; te Lingsar hebben zij zelfs een gemeensch. heiligdom; D ě w i A n d j a n i als echtgenoot v/d Pandji-figuur, die als Soleiman voorkomt. Uit dit echtpaar is het geschapene ontstaan. Schr. meent in D ě w i A n d j a n en Pandji-Soleiman het mann. en vr. oerbeginsel te mogen zien.

Bij de D ě w i A n d j a n i-beweging in 1920 legde schr. de hand op eenige daarop betrekking hebbende symb. teekeningen, welke hem zijn uitgelegd door den vervaardiger Goeroe Moestiadji. Deze grillige teek. van mag. karakter vormen een mengsel van animistische, Hind. en Moh. symboliek.

p 282: D ě w i A n d j a n i i/d politiek. Vooraf eenige aantt. over w3 voorschriften over p o e a s a, p i t r a h, huwelijk en rijstplanten, zooals ze nog gevolgd worden i/d S ě m b a l o e n-streek, boven Sw ě l a en nog eenige afgelegen d a s a n s in Masbagi' en Sakra.

De S. geloof vast i/d terugkeer van D ě w i A n d j a n i op aarde; dan zullen recht en geluk heerschen op aarde. Dikwijls geven bedriegers zich uit voor de gereïncarneerde D ě w i A n d j a n i en vinden dan steeds aanhangers. Deze bewegingen veroorzaken voortdurend onrust in O.-L. met vertakkingen naar 't Z. en Z. Z. W.

p 286: De Goeroe Dané-beweging van 1918 op 1919 en de D ě w i A n d j a n i-beweging van Sept. 1920. Goeroe Dané noemde zich een incarnatie v/ě der legend. vorsten van S ě l a p a r a n g; hij werd verbannen naar B. Zijn leerling Goeroe Soeramin speelde hoofdrol i/d D ě w i A n d j a n i-beweging. naast de vrouw Ina Mohamad van Soeradadi. Een gewiekste Europeaan associeerde zich met haar onder mom en naam v/e Arabier „Toe an Said Oesin Sjoekoer". De S. vrouw Ina Mohamad kreeg den naam Ina B ě l ě (grootte vrouw). Zij, hoewel van huis uit eene w5, exploiteerde de D ě w i A n d j a n i-verwachtingen. Ook het vliegveld te Rambang betrof zij in haar propaganda.

p 292 noot: De w. 3-belijder vereert ook krokodillen. Een krokodillen-Datoe schijnt D ě m o e n g tot titel te hebben. De afloop v/d zaak werd door de w5 gebruikt om de w3 den nekslag toe te brengen, Schr. meent dat — ongerekend de econ. oorzaken — de vervolging en terugdringing v/d w a k t o e - t ě l o e een der oorzaken is v/h opleven der w3-bewegingen, de laatste stuipreukingen eener ondergaande religie. Onmachtig den stroom te keeren, vestigen zij hun hoop op bovennatuurlijke machten. Doordat de Gvts.-ambtenaren w5 zijn, wordt de vroeger zoo hechte trouw a/h Gvt. v/d w3-sekte steeds zwakker. Als econ. oorzaken der onrust-bewegingen geeft schr. aan de armoede in O.-L., deels nawerking van oogstmislukkingen v/d grooten Eur. oorlog, anderdeels den toenemenden invloed van Chin. kapitalisten i/h binnenland, geholpen door een slecht Inl. bestuur.

p 297: Beschrijving v/h monopolie-systeem, door Chin. in geheel Indië toegepast, en speciaal op L., door voorschotten o/d oogst met verplichte levering van padi. De Chinees geraakt door een strooman i/h bezit v/d sawah en de vroegere eigenaar bewerkt die vaak in deelbouw (n j a k a p). Op overeenkomstige wijze geraakten de zout-sawahs van O.-L. en de klappertuinen in handen van 2 Chin., die de concurrentie uitschakelden door overeenkomsten inzake ieders invloedssfeer. Verzet v/h B. B. tegen deze toestanden; ongunstige omstandigheden. Schr. dringt aan op krachtige econ. bescherming v/d Inl. tegen deze Chin., praktijken, die hij noemt „het Chin. Cultuurstelsel"; vooral een beter corps Inl. bestuursambt. is noodig. Als middel tot bestrijding van dit pauperisme der S. noemt schr. tegengang der onderdrukking der w3. Deze vereeren de padi, die u/e godin is ontstaan, moeten om religieuze redenen een padi-schuur gevuld houden; gruwen v/d bewerking der padi i/d stoompellerijen der Chin. De Eur. kan er mooi en goed werk doen; de S. ziet in hem een afstammeling v/e blanken S. godenzoon B o e n t j i S ě r a w a k, naar Europa gegaan en wiens afstammelingen op L. zijn teruggekeerd. De heer Engelenberg bv. is bij hen een mystieke figuur geworden, die zich soms incarneert. Sar ě k a t Islam en Al-Islamiah.

1922.

Vogelesang, A. W. L.: Spreekwoorden en zegswijzen. Kol. Ts. 11 no. 5 Sept. 1922 p 586-90.

Schr., Ctr. B. B. en dus rechter, geeft een paar dozijn-, met vert, waaronder nieuw gefabriceerde; hij acht deze van practische waarde bij bestuursvoering en rechtspraak.

1922.

Volkstelling 1920: Uitkomsten der i/d maand Nov. 1920 gehouden. Batavia 1922.

„De betrouwbaarheid v/d oudere bevolkingscijfers is niet groot. Het best wordt nog de werkelijkheid weergegeven voor de uith. groepen, en i.h.a. zijn de cijfers van Java en Madoera beter dan die v/d buitengewesten. De gegevens over de inh. bevolking i/h laatste gebiedsdeel waren zelfs in 1920 nog aanzienlijk te laag". (Volkstelling 1930 Deel VIII, Overzicht voor N.-I., Batavia 1936 p 7).

Bovendien zijn de gegeven cijfers grotendeels residentieel, niet insulair: voor B. en L., niet voor L. Onder verwijzing naar het boek zelf en de uitkomsten van Volkstelling 1930 (publicatie 1936) moge hie. volstaan worden met weergave v/d titel.

1922/3.

Lekkerkerker, C.: Weerwolverij in N.-O.-I. Indië, Geill. Weekblad 6, 1922/3,

Lombok art. VI afl. 49 p 788-93.

1923.

Adatrechtbundel XXII, Den Haag 1923.

34. Slavenrecht op Lombok (1920) p 417.

(Voor aperçu vg. Adatr. b. XL, 1938 p 231).

1923.

Amin, Mohamad: Pira-pira toetoean, atawa dedongèng boekoe Bali I Ranta tesalin isi' basa Sasak, dait-, goeroe sekolah lé. Peraoebanjar. Landsdrukkerij, Weltevreden 1923. 28 p. Lat.

Dit boekje, in B. letter geschreven, werd in spelling met Lat. letter overgebracht door Laloe 'Abdoer-rahman, hulponderwijzer te Singaradja.

Reeds het origineel bestaat uit verhaaltjes, deels nogal onmogelijk. Drukfouten, taalfouten, gebrekkige interpunctie en stijl ontsieren het werk van 24 verhaaltjes, dat ongeëll. is. Het prototype dateerde van 1874!

1923.

Damsté H.T.: Heilige Weefsels op L. TBG 63, 1923 p 176-82.

De Res. v. B. en L. wijst o/d magische potentie der ceremonieele weefsels, herinnert aan de Roo de la Faille in Adatr. b. XV p 137, citeert memorie v. overgave Ctr. O.-L. Mann over k o m b o n g (elke désa of dasan eigen standaard-model; bij ziekte a/d pë mangkoe gegeven en gezamenlijk naar s o e m o e r k ë m a l i; pë mangkoesnijdt draden door, doopt uiteinden-franje i/h water, slingert die i/h rond en besprenkelt alle aanwezigen. A/d franje tot 2000 kèpèng's gehangen. Eens gebruikt, dan niet meer, wel bewaard. Dus nieuwe. Standaard nooit gebruikt, in bewaring bij klian of ander aanzienlijk persoon).

Op B. vg. Verslag aan w. museum R'dam over 1920 p 829, en KBN Wdbks.v. wangs al, giringsing, g ë d o g a n, b a b a l i en b ë b a l i (III 635, IV 703, 713, 973). Inlichtingen verzocht aan en gekregen van Pauw, Christan, v/d Brink en Nitisastro (onmiddellijk hierachter). B. en eilanden be-O. L. zouden onderzocht moeten worden, op grond v. Gramberg in VBG 36, 1872 p 201 (Timor), Dr. Alb. C. Kruyt in BKI 78, 1922 p 542 (Soembawa). Eigen observaties van D. in 1904 in berg-regentschappen v. Celebes, waar a/h weefgetouw koperen bellen zaten, in 1922 te Bima op Soembawa met weven onder fluitmuziek, in 1922 binnen p o e r i Karangasem met doek-zonder eind van grof weefsel bij tandenvijlen; in Tënganan (K. A.) voor inpakken top v/d w a d a h waarin doode van kaste naar verbrandingsplaats gaat; bij 3 m.-feest, 6 m.-feest, haarknippen en tandenvijlen; als in oorlog, of wanneer en oudere en jongere broer gestorven zijn.

Damsté's opmerkingen slechts bedoeld als inleiding.

1923.

Pauw, J.: De këkombong oemba' (heilige draagdoek) i/h gebruik b/d S. van O.-L. TBG 63, 1923 p 183-201.

Bij rapport Ctr. B. B. v. O.-L. 4 foto's: 1. Këkombong oemba' te Sëmbaloen Boemboeng a) r a g i r ë b a n b a n d é, b) r a g i r o e m p a n g d j o r o n g; 2 Këkombong oemba' te Sëmbaloen Lawang a) r a g i k ë r a t a n g i r i n g a n a k (mann. ex.), b) r a g i g o e r o e n l ë p a s (vr. ex.); 3. Wijding v/d oemba' i/d k ë k ë p te Roemboek; 4) Offeren a/d heilige doeken i/d k ë k ë p te Roemboek.

Niet alleen w3 Sasaks, maar ook w5 houden weefsels in eere. Oorspr. poesaka v/e dorp of nederzetting, later v. bep. families; ze beschermen tegen onheil en brengen geluk aan. W5 weten het ware niet meer, of wenden dit voor; w3 weten het, en wel in Sëmbaloen en Bajan bij Rindjani; ook Sapit. Weefselcultus afk. uit bergdessa's, in nauw verb. m. vereering van goden en geesten. Bijna elke vlakke-dessa relatie met bergdorp, hiervan afstammend; bv. Dasan Lëkong uit Sëmbaloen.- Pë mangkoe is medium, heet mann. en vr. ex.; door hem vaart geest van rots of bron in weefsels. De namaaksels zijn niet voorzien van kèpèngs, smaller en korter dan het origineel, heeten r a g i, origineel echter k ë k o m b o n g o e m b a'. Is een origineel vergaan, dan wordt het verbrand en vervangen door repliek. A/d standaard modellen, m. en vr., wordt periodiek geofferd; zij zijn de ouders der kleinere namaaksels. Gebruikt als draagdoek bij hoofdhaar-scheren, besnijdenis en wijding v/d p a d i-b i b i t (Sëmbaloen). Beschrijving besnijdenis-ceremonieel; recitator van teksten = b o e d j a n g g a. Voor elk kind moet de moeder oemba' naweven; namaakweefsel heet m o e d j a m a l i'. Geringe verschillen van vorm en grootte en patroon, altijd minstens de 5 kleuren geel, blauw, wit, zwart, rood. De oemba's, oorspr. draagdoeken voor water v/e k ë m a l i-bron, ook gebezigd bij s ë l a m ë t a n. Waar geen k ë m a l i en geen p ë m a n g k o e meer is, nog wel weefselvereering, losgeraakt van rivier en bron, boom en rots. Pëngadangan in N. Masbagik (O.-L.) nog goed w3; hier ook jonggehuwden's nachts besprenkeld met heilig water. Hier, en in het hiervan afstammende L ë n ë k, weefsel gebruikt tegen ernstige ziekte. Verscheidene namen van weefsels, bronnen en w3-plaatsen. Te Roemboek de eigl. k ë k o m b o n g o e m b a' verloren, kleine gele doek als remplaçant.

Weefsels kunnen ook ziekten veroorzaken; ieder weefsel heeft zijn specialiteit, ook om te genezen. Naast draagdoeken dus talrijke ziektenverwekkers en ziektenbezweerders. Patient belooft, bij genezing namaak te zullen (doen) weven, hetgeen feestelijk opengesneden wordt en verder voorbehoedmiddel is. Weefsel-werking soms allen bekend, soms ingewijden.

Het weven met eenvoudig katoen en inh. verfstof door vrees en bijgeloof nog in zwang bij de w3, zij het in afnemende mate.

1923.

Brink, S. van den: De r a g i (heilige draagdoek) i/h gebruik b/d S. van M.-L. TBG 63, 1923 p 201-3.

De Gezaghebber v. M.-L. kent slechts r a g i', wit en zwart of wit, zwart en rood. Vóór besnijdenis, haarknippen v. jonggeborenen, tanden vijlen edg. stelt p ë m a n g k o e dag vast om te beginnen met weefsel-vervaardiging, door reine maagden. Tusschen voltooiing en gebruik altijd minder dan 1 maand. R a g i's in p a o s a n (voor adatplechtigheden) na zonsondergang klaargelegd, met spijzen omringd en bewaakt, alsof er geesten in huizen. Patient van adatplechtigheid krijgt r a g i' voor zijn/haar leven. Geen dgl. ceremonieel tegen ziekte, doch r a g i' verlegd. W5 en W3 in bergstreken en Z.-W. M.-L., bv. Poedjoet, Sëngkol en Soekarara, wikkelen jonggeborenen in r a g i' bij haarknippen; geen drenken van franje in water. Vroeger bij oorlog als gordel gedragen door krijgers. Geen standaardkleuren; franje veelal tot koord gedraaid. Geen zorgvuldig bewaren: na gebruik dagelijks opgedragen. Na overlijden van eigenaar dikwijls weggegeven aan k i a i of p ë m a n g k o e.

1923.

Christan, G. G. J. : De kĕmali' (heilige draagdoek) i/h gebruik b/d S. van Ampenan-W. in W.-L. TBG 63, 1923 p 203-9.

De Ctr. B. B. v. W.-L. noemt als W₃-centra Dasan Tjĕrmĕn en Dasan Klongkong v/d desa Krاندji. Onder k o m b o n g verstaat men samengesteld vruchten- en bloemenoffer, dat m. of vr. k. is, vervaardigd door p ĕ m a n g k o e voor 1744 kĕpĕng, alleen gebezigd bij „groote” feesten, d.i. combinatie van scheren, tanden vijlen en besnijdenis. Hierbij voornaamste de k ĕ m a l i', smalle strook grof weefsel zonder eind van versch. gekleurde draden. Vrouw of vr. familie van p ĕ m a n g k o e maakt de k ĕ m a l i'. W₃ van dĕsa Dasan Tjĕrmĕn draagt kind zelf bij scheren in groote k ĕ m a l i' o e m b a', en draagt het 6 k ĕ m a l i' na. Na plechtigheid de 6 bewaard, hooger dan de grond, ongebruikt; de groote a/d p ĕ m a n g k o e. Bij besnijdenis en tanden vijlen 1 k ĕ m a l i' gebruikt. Kĕmali' tegen schouderzwellings, k tegen bezetenheid door geest van Lingsar en k. tegen bezetenheid van kl. kinderen door kwade geest of kwade geesten van afgestorvenen.— W₃. Dasan Kloengkoeng dĕsa Krاندji gebruikt 4 k., alleen b/h scheren, 2 gebruikt en 2 meege dragen. Geen ander gebruik.— De andere 4 distr. nog niet onderzocht; k ĕ m a l i' aangeboden a/d Resident.

1923.

Nitisastro: Kemali' lĕmpod (kombong) (heilige weefsels i/h gebruik b/d S. van L.). TBG 63, 1923 p 209-11.

De schoolopziener onderscheidt ook m. en vr. k o m b o n g, die hij terecht b ĕ r t o e a h = magischkrachtig noemt. Het is een erfelijk voorrecht van sommigen, k. te bezitten; elk hunner zonen mag er dan één hebben. Maaksters zijn slechts oude vrouwen boven het klimakterium; gedurende het geheele weven moet hun voorgelezen worden. K. ook gebezigd b/h betalen v/d bruidschat.

1923.

Ethnographica : Aanw. der Verz. v/h KBG v. K. en W. in 1923. NBG in TBG 63, 1923.

p 237 (schenking), p 255 (meded.-Pauw Ctr. B.B. v. O.-L., dat B. smeden meer krissen maken, S. meer klĕwangs; die v. Sĕkarbĕlade beste); 591-2:
18570-1, 18581-95 heilige weefsels.
18550-61, bamboevoorwerpen.
18562-3, snijwerk van hout
18564-5, klĕwang (1 uit Sĕkarbĕla).
18566-9, kleedingstukken

1923.

Ethnographica: Aanw. jaarverslag 39 Museum R'dam over 1922.

p 12. L.C. Heyting, Ctr. B.B., schenkt aanz. aantal B. wangsoel en S. k o m b o n g en k ĕ r ĕ n g s a d j a, w.o. hij een aantal bijz. ontleent aan memorie van overgave-Mann (O.-L.) 1920, waarheen in deze bibliographie ook verwezen wordt in art. Haar 1925.

1923.

Lekkerkerker, C.: Het voorspel der vestiging v/d Ned. macht op B. en L. BKI 79, 1923 p 198-322 i.h.b. hoofdstuk III p 288-322.

Dr. Julius Jacobs in Eenigen tijd onder de Baliĕrs 1883 (A 15) geeft voor het eerst contract-1843 van Huskoo Koopman met L. Dr. W. G. C. Bijvanck in Onze Betrekkingen met L. (Gids 1894, IV p 134-157 en 299-337; 1895, II p 141-77 (B 211)) gegevens uit Rijksarchief. Schr. raadpleegde bovendien archief Dept. v. Kol. en NHM; het gevondene gerangschikt in:

I. De Vestiging v/d Civ. Gezaghebber Dubois op Bali;

II. De NHM op Bali 1 Augustus 1839 - 4 Juni 1844;

III. De Oorlogen op L. in 1838-9, en de toestandkoming der B.-contracten van 1842-3.

a. De oorlog op L. van Januari tot Juni 1838.—

„De oorzaak van dezen oorlog was volgens het gewone cliché der oorlogen v/d B. vorstjes: meerdere machthebbers „in één rijkje, waarvan de krachtigste figuur de andere ter zijde stelde; beschuldigingen van bloedschande, die „het optreden tegen den zwakkere moesten rechtvaardigen; roof van dĕsa's en sawah's; vernieling van elkaars „waterleidingen; moorden; een p o e p o e t a n, waarin een vorstenhuis ondergaat”.

Dit niets bijzonders. Ook niet dat Europeanen de krijgsverrichtingen leidden. Maar wĕl het pressen van vreemde schepen tot vervoer van troepen en proviand, het opwerpen van met geschut bewapende batterijen, het blokkeeren en beschieten van Ampĕnan. Schr. geeft exposé v/d Bal. dramatis personae. Naijver, later vijandschap, v/d colonial-born Engelschman King (mĕt machtigen Boeg. handelaar en scheepskapitein Anachoda Ismaila) en Deensche kooplieden John Byrd en zijn Co. Mads. J. Lange (vg. Leven en Avonturen v/e Oostinjevaarder op Bali, 1928, deze bibliografie).

Voornaamste oorlogsfeiten: insluiting van Mataram en Ampĕnan teland, later ook ter zee door Byrd en Lange; gevechten te land; troepenvervoer (10.000 man) van K. A.-Bali naar Mataram door King; de p o e p o e t a n en ondergang der K. A.- partij als finale.— King en de zijnen zegevierden, Lange moest o/d duur v. L. wijken en werd de groote handelsheer van Koeta in Z.-B.

b. De Zending van Wetters naar L.—

Hierover reeds Bijvanck in B 211 en luitenant ter zee Melvill van Carnbee in Moniteur des Indes I 1846-7 vgl B 26.

c. De Zending van Edeling naar L., wegens een schandelijken roofmoord.—

d. Oorlogen op L. 1839, waarvoor slechts troebele bronnen.—

e. Huskoo Koopman's tochten naar B en L. 1839-43. Over de contract-sluitingen reeds Bijvanck. Na reizen slaagde H. K. er in 4 j. in, de door den G. G. verlangde contracten te sluiten, waarvan schr. aannemelijk maakt, dat ook de suzeriniteits-erkenning zeer wel begrepen was door de contractanten. Maar door de geheim-

houding dier dagen wisten alleen H. K. en G. G. hoe ze tot stand gekomen waren; beide stierven spoedig. De contracten waren een vooruitgang, al was voor ingewijden begrijpelijk dat men van B. zijde geen lust had tot nakoming. Het kwam in 3 j. tot de eerste B.-expeditie, waarop de publieke opinie niet was voorbereid.

1923.

Lekkerkerker, C. : De tegenw. econ. toestand v/h gew. B. en L. Kol. Ts. 12 no. 2, Maart 1923 p 153-210 (ook apart verschenen als uitgave v/h Bali-Instituut p 1-58).

Deze voortreffelijke compilatie geeft niet alleen de cijfers die men erin kan verwachten: opp., bevolking, specificatie Inl. bev. (B.-Islam, aantallen kasteleden), bev.-dichtheid, bev.-aanwas, nog beschikbare cultivabele gronden, ongunstige econ. factoren (opium, ziekten, kostbare adatfeesten, hanengevechten, muntstelsel), inl. landbouw (inlijving Z.-B. bij direct bestuurd gebied), voor uitvoer bestemde landbouwproducten, veeteelt, Eur. landbouw (Tjandi Koesoema; erfpachtsperceelen en concessies), handel en verkeer, wegennet, onderwijs en alfabetisme. Bovendien wordt eigen inzicht kortelijks ontwikkeld en n/d belangrijkste litt. verwezen. Het werk heeft veel gemeen met een memorie van overdracht v/e aftredend resident, doch kijkt verder dan de afgesloten bestuursperiode, en kijkt van groter afstand. Het geenszins verantwoordelijk zijn v/d schr. voor het geconstateerde geeft voordeelen boven deze ambtelijke stukken. Belangwekkend de opmerkingen over analfabetisme en onderwijs-in-nationalen-zin voor B. en S. in 1910 (met kracht hervat 1939-41).

1923.

Mesir, Laloe, mantri goeroe: Sēmērēti doeī wingsati tēgēsna doewa likoer dēdongēng siba doewé (sic; recte: si badoewé) gawé, karangan I MADÉ PASEK, mantri goeroe, dait I WAJAN DJIWA, goeroe bantoe lé' desa (sic; recte: dēsa) Gijanjar, tesalin aning basa Sasak, isi' —, tetoeloeng isi' IDA BAGOES WÉDÉJA, dait IDA BAGOES MAS, goeroe bantoe lé' Pringgabaja. Landsdrukkerij - Weltevreden 1923. 50p B.

Verhaaltjes u/e B. schoolboekje vert. i/h S.

1923.

Mesir, Laloe : Pēnēmbé' I, jaitoe kitab bahasa dan hoeroef Sasak, dengan pimpinan Mas Nitisastra, Inl. Schoolopziener, Singaradja. Landsdrukkerij, Weltevreden. 1923. 36 p. B.

1923.

Viruly, E. W. : Met de camera door N.-I. Geill. A'dam 1923.

p. 347: Offerende vrouwen i/d poera Lingsar. p 348; De pémangkoe van poera L. roept de heilige palingen op. Het bassin ligt o/d bodem vol geofferde geldstukken. De 3 palingen waren enorm zware beesten; gevoed met hardgekookte eieren.

1923.

Vogelesang, A.W.L. : Gegevens betr. het tandenvijlen b/d S. Kol. Ts. 12 no. 1, Jan. 1923 p 54-7.

Omtrent dit onderwerp b/d S. waren nog geen mededeelingen. De echte, strengste Mohamm. w5 doen er niet aan; wel verven zij ze. Het mutileeren der tanden dus een religieuze handeling, al geeft de S. dit niet toe. De w3 is een voorstander op grond v/d bekende legende v/h uitgooien v/e tand van Moehammad m/e steenworp (voor het vijlen van mannen), en het vijlen v/d tanden van Fatimah vóór haar huwelijk met Said Ali (voor de vrouwen). Gaat meestal gepaard m/e slamētan ngikiran; genaamd sēlamatan „tan tilamat”. Schr. kent de bet. daarvan niet. Veelal deze slamētan gecomb. met die voor huwelijk, besnijdenis en overlijden, om de goedkoopte. De toekang zegt eerst de (genoemde) doa op (hiervan ook de vert. gegeven). Alleen de 4 bovenvoortanden gevijld naar 4 methoden: vorm dēlima-vrucht, kēléndé-vrucht, tam pēt; geheel afvijlen niet in het Pringgabajasche, wel in Mas Bagi'sche; dan ook 2 bovensnijtanden [hoektanden?] puntig scherp; deze methode heet kikiran bērtjaling. Benedentanden wel gelijk gevijld, vroeger gewoon alle tanden gelijk gevijld; de verschillen v/d B. geleerd. Tijdstip ervoor niet vast. De gevijlde tanden wit gelaten, zelfs gepoetst; de benedentanden 2 of 4 wit naar verkiezing; de overige zwart geverfd. Een klapperdop of stuk kajoer andoes laat men verbranden en het roet op ijzer aanslaan. N.a.v. Wilken, Verspr. Geschr. IV, 3 vgg. moeilijk te verklaren waarom de Javanen de tanden zwart plachten te maken, terwijl zij witte tanden op prijs stellen; schr. meent dat de Javanen oorspr. - evenals de S. zeggen - het blinkend wit in zwarte omlijsting mooi vinden. - Iedere S. acht zijn afstamming van Javanen zeker; op L. vele Madjap. verhalen en gebruiken in eere gehouden. Uitbreken tanden nimmer gekend

1923.

Vogelesang, A. W. L. : Geslachtsverschillen in Indon. talen. TBG 62, afl. 1, 1923 p 244-5.

Schr. merkte i/h S. een onderscheidmaken tusschen mann. en vr. b/h gebruik v/h bez. vnmw. 2e pers.; mann. is dat -mē', vr. -moe; bijv. Balémoe, uw huis (v/e vr.); balé-mē', id. (v/e man).

Het pers. vnmw. 2e pers. is kamoe (sidā, anta etc.) Deze zijn zoowel m. als vr. Het onderscheid i/d omgangstaal streng gehandhaafd. - Prof. v. Ronkel vestigt de aandacht o/h Minangkab. voor pers. vnmw. 2e pers.: ang, mann. en kau, vr.; Korn: I/h Bal. pron. pers. mann. tjai, id. vr. njai. In deze 2 talen is het bez. vnmw. m. en vr. gelijk.

1923.

Vogelesang, A. W. L. : Waktoe-tāloe-verhalen. Kol. Ts. 12, no. 4 Juli 1923 p 417-25.

1. Babat Boentji Sērarak (vg. Kol. Ts. 11, 1922 no. 3, p 305).

Schr. noemt het w3. taal-mengsel S. en Jav.

Boentji Sêrawak de blanke godenzoon v/d Rindjani, wiens afstammel. zich in Europa gevestigd, later op L. terug om over de S. te heerschen. Wijst op genegenheid S. voor Europ. „U is toch Mohamm.” had een S. tegen Schr. volgehouden. Goeroe Moestiadjî zei het. G. Dané was een incarnatie v/d hr. Engelenberg; evenzoo de schr. i/e andere streek.

Over het mystiek karakter der w3, die alle godsdiensten uit één oorsprong verklaart.

p 418: Jav. tekst v/d bijna gewoon Jav. Babat Boentji Sêrawak (bangsa Bêlanda; toelisannja Moestiadjî, dasan Lingko Réka).

p 420: Vert. van idem, met noten van schr.

p 421: over de présa' = vernielde desa's; de nieuwe krijgt denz. naam met présa' er voor. Présa'-Sêlaparang en -Sésêla liggen in de zuivere w3-streek. De Bajan-kust ook w3-tradities. Schr. helt meer en meer over tot de meening, dat dit w3-mysticisme is: Agama Madjapait met een Islam-vernisje; de geheele Babat Boentji Sêrawak spreekt van zulk een compromis.

Dat de w3 en de daaruit voortvloeiende Déwi Andjani-bewegingen hun oorsprong vinden i/d Agama Madjapait wordt vooral i/e ander w3 verhaal w.s. gemaakt, waarin de stichting van Madjapait (S. modjo = bila-bila pait) wordt vermeld. Daar is v/e heilige lans sprake, v/e duisternis van 7 dagen en nachten etc., de symptomen v/e Déwi-Andjani-beweging op L. Schr. kreeg het tijdens de Déwi-Andjani-beweging. De legende is een vreemde poespas van Eur., Mohamm., B.-Hind. en S. begrippen en namen.

1924.

Adam, Lucien : De Autonomie v/h Indon. dorp, diss. Leiden 1924, A'foort 1924.

Hierin verwerkt schr. ook het van L. gepubliceerde materiaal.

1924.

Amin, Mohamad : Pirâ-pirâ toetoeran, atawâ dedongēng boekoe Bali I Rantâ tēsalin isi' bâsa (sic; recte: basâ) Sasak, dait —, goeroe sekolah lé' Peraoebanjar, toer teperiksa' isi' LALOE ABDOERRAHMAN, Prajâ. Landsdrukkerij-Weltevreden 1924. 46 p B.

Ditmaal dus het eerstgenoemde B. schoolboekje vert. en in B. letter uitgegeven.

1924.

Damsté, H. T. : De baten van B. en L. (B. Splinters 6 in) Kol. Ts. 13, 1924 p 194-6.

De Res. v. B. en L. treedt in polemië tegen de Loc. v. 20-11-'23 en betoogt o. a. dat de belastingpenningen van B. en S. zooveel mogelijk aan hen zelf ten goede moeten komen.

id. 7 Tabak in ibid. p 196-7.

Tusschen 1914 en 1920 pogingen van ondernemerszijde tot verbetering v/h product en regeling van hun rechten. Met 1920 ineenzakking tabaksmarkt, toestand als vanouds.

1924.

Ethnographica : Aanw. v/d verz. v/h KBG. NBG in TBG 64, 1924.

p 328 Vlechtwerk en zg. heilige weefsels, geschonken door G. Christan en J. Pauw.

p 640-1 eenige bijzonderheden omtrent 9 nauwk. beschreven heilige weefsels.

1924.

Ethnographica : Jaarverslag 40 museum R'dam over 1923.

p 9. Van L. C. Heyting: No. 25963 katoenen ikat-weefsel van L., kèrèng kěmalik 179 × 96 cm. Een ikat-weefsel van L. is vermoedelijk een novum i/d lit. en als museum-bezit. O/d inslag van dit dichte rood-bruine weefsels is in smalle bandjes en strepen een vaag, wit patroon uitgespaard in vlekjes en smalle spoelvormige figuren. De schering, egaal donker blauw, is i/h weefsel onzichtbaar en dus heeft de stof geheel de structuur van „tapestry”. Daar kleur en patroon geheel overeenstemmen met die van zekere Batak-weefsels, heeft men hier dus te doen m/e allereerst vb. v/e zuiver Indon. aandoend in slag-ikat-weefsel. Deze vondst kan van belang blijken t. o. onzer kennis v/d hist. ontw. der weeftechniek i/d Ind. arch. en beperkt al dadelijk min of meer het vraagstuk der Těnganan-weefsels. Wellicht kan er een begin van bewijs in worden gezien dat voor een deel van Indonesië de katoenen in slag-ikat autochtoon gelijk staat m/d katoenen schering-ikat. Het knooppunt Těnganan heeft dan in techniek den oervorm behouden, doch onder Hindoe-invloed is dan de Indon. stijl te gronde gegaan.

De zeer bijz. intr. v/h T. sche weefstoel verzet zich niet tegen deze opvatting. Daarover kan hier niet worden uitgeweid, evenmin als over het steeds duidelijker a/d dag tredende feit, dat i/h rel. leven der inh. bev. v/d Ind. arch. haar weefsels en wat daarmee samenhangt een zeer bel. plaats innemen. Onderzoek in loco op dit gebied mag van groot belang geacht worden.

1924.

Haga, Bauke Jan : Indon. en Ind. Democratie. diss. Leiden, den Haag 1924. 286 p.

H. I. Democratie in dorpen, dorpenbonden en federaties van dorpenbonden.

§ 10. Invloed v/d bevolking door massaprotest en andere uitlaatkleppen p 126-41.

p 130: In 1912 had in O. - L. een massaprotest plaats b/d Ctr. van Sělong, ten einde de vervanging v/e desahoofd te bewerkstelligen (Kort Verslag, B. en L., Juli 1912).

p 135: Ook voor L. wordt het recht van mētilas gemeld „volgens welken het, behoudens de toestemming v/d vorst., die zelden geweigerd werd, aan ieder vrijstond zich onder een anderen poenggawa te stellen, wanneer hij over zijn eigen poenggawa niet tevreden was - eene verwisseling, die te gemakkelijker was, omdat de poenggawa's geen gezag voerden over eene bep. streek, maar over bep. personen, die overal verspreid waren” (Bijlagen 1894/5-177-3 inzake invoering van rechtstreeksch bestuur op L.).

1924.

Handschrift v/d Babad Sasak, deel v/d Poestaka Djati-swara, in Lat. afschrift met Mal. vert., door G.C.J. Christan, Ctr. W.-L., aangeboden aan hss.-verz. KBG. NBG 8 Januari 1924 in TBG 64, 1924 p 322-3.

1924.

Handschriften op lontar, vijf (w.o. primbons en Ménak) afk. v. officier, aangeboden aan KBG. NBG. 1 December 1924 in TBG 64, 1924 p 620.

1924.

Horsting, L.H.C. : Pawiro, Zwerftochten door Indië. [Batavia 1924].

Schr. is adj.-hoofd triangulatie-brigade Top. Dienst.

H. X p 137-56 L. Schetskaartje 1 : 1.350.000 en enkele foto's. Op L. gold schr. eerste bezoek het eil. Maringki in Str. Alas. Van Laboean Hadji naar Tandjoeng Loear (Vischpasar v/d Boegineezen); vandaar over per prauw. Daarna op de Goenoeng Kondo, neventop v/d Rindjani. L. nu aangedaan door 3 lijnen K.P.M., waarvan 2 Ampënan en Laboean Hadji beide.

p 147: Narmada; Lingsar m/d heilige palingen. Bij kinderloosheid kèpèngs i/d vijver werpen; komt één der palingen a/d opp., dan bede verhoord.

p 199: iets over Rindjani.

1924.

Lekkerkerker, C.: archivaris v/h Bali-Instituut, in: Dertiende Jaarverslag [over] 1923 v/d Kon. Ver. „Kol. Inst.” A'dam [1924].

p. 34: Van bestuursambtenaren i/h gewest B. en L. ontving de archivaris een ruime hoeveelheid oorspronkelijk foto-materiaal met bijbehorende beschrijvingen van nog niet gepubliceerde ethnologische feiten u/h leven der S., en geographische bijzonderheden van L. en B. Daarvoor worde dank betuigd a/d ctr.s Pauw v.O.-L. en Christan v.W.-L., den toenmaligen A.R. Fraser van L. Deze gegevens zullen tot hun recht komen i/d monographie van B. en L. Een groot deel v/d tekst hiervan is gereed, maar dient omgewerkt of verplaatst te worden om te voldoen a/d eischen van logische rangschikking en beperking der stof.

Verslag over 1926: Het werk v/d archivaris over land en volk v. B. en L., reeds zoo lang onder handen, kwam nog niet persklaar.

id. over 1927: De monographie over B. en L. kwam nog niet persklaar.

id. 1928: waardevolle actueele gegevens over B. en L. v/d versch. bestuursambtenaren van dit gewest; van deze gegevens wordt een dankbaar gebruik gemaakt v/d samenstelling der nog onder behandeling zijnde monografie v. B. en L.

id. 1929: Daar de archivaris slechts een deel van zijn tijd a/d werkzaamheden voor het B.-Inst. kan geven, bleef het onderzoek en de beschrijving van enkele nog onbekende zaken omtrent B. op afdoening wachten. Dit was ook het geval met de voltooiing der onderhanden zijnde monographie v/h gewest.

id. 1930: Door de overmaat van andere bezigheden v/d archivaris kwam ook dit jaar de monografie v. B. en L. niet gereed. De helft v/d copie is echter naar B. opgezonden in afschrift, teneinde door de deskundigen ter plaatse te worden onderzocht m/h oog op event. act. aanv. en wijzig.

id. 1931: De eerste helft v/d copie der monografie over B. en L. werd terug ontvangen, voorzien van waardevolle aantt. van deskundigen v/h gewest. Voor zoover mogelijk wordt de arbeid aan dit werk voortgezet.

id. 1932: A/d monografie over B. en L. kon door overdrukke andere bezigheden slechts weinig aandacht besteed worden.

id. 1934: De afwerking der monografie over Bali en L. moest weder worden opgeschort, omdat de archivaris zijn tijd besteedt a/h werk over Java. Na het verschijnen van dit boek zal het werk over B. en L. weer worden ter hand genomen.

id. 1935: id. id. 1936: id.

1924.

Maass, Dr. Alfred : Sternkunde und Sterndeuterei im malaiischen Arch. TBG 64, 1924 p 172.

In deze compilatie is voor L. 1 p met vert. uit J.C. van Eerde: Gebruiken b/d Rijstbouw en Rijstoogst op L., TBG 45, 1902 p 563-74 (B 311).

1924.

Pandecten v/h adatrecht. Kol. Inst. A'dam. Med. IV, afd. Vk. k. 2.

VII. Het recht in zake huwelijkssluiting. A'dam 1924.

Bewerkt door mr. B. E. R. N. D. Engelbert van Bevervoorde, mr. J. J. G. Gobius du Sart, mr. R. Siegenbeek van Heukelom, Mr. T. H. de la Parra, mr. R. M. Rinkel, Mr. J. Roorda, mr. J. C. Vergouwen, wijlen A. W. L. Vogelesang en Mr. J. Woudstra.

O.l.v. Mr. C. van Vollenhoven worden door studeerenden te Leiden, in hoofdzaak studenten, die zich bekwamen voor de Ind. rechterlijke macht, de in boeken en tijdschriften verspr. Eur. aantt. over het Adatrecht verz. in stelselmatige orde en met gebruik van eenvormige rechtsbenamingen.

De gegevens over B. en L. zijn in elk Hoofdstuk en Stuk te vinden onder § 16, terwijl alle citaten doorl. zijn genummerd. (Vg. Lekkerkerker C 179).

1924.

Wouters, D. (redacteur v/h Chr. schoolblad „Onze Vacature”) en **HULZEN, P.** van (gouvernementsonderwijzer) (met medewerking en een inleiding van J. KONING, oud-red. v/h S. H., en een slotwoord van Prof. Dr. A. M. BROUWER te Utrecht): *Insulinde, Schetsen van Land en Volk van N.-O.-I. Groningen* 1924.

p 110: Kort overzicht v/d L.-expeditie p 686-95. (Uit: Weekblad van Indië door Van den Bovenkamp).
p 111: Een staatsstuk v/d vorst v. L. p 695-703. (Fragm. uit idem door F. A. Liefrinck).

1925.

Ethnographica: Verslag 41 in 1925 v/h Museum R' dam 1924.

p 9-10: aankopen ritueele weefsels v. B. in O.-L.
(p 12: eerste niet-Jav. batik in archipel gevonden).
p 14: bekertje uit L.

1925.

Faile, P. de ROO de la: Jav. grondenrecht i/h licht van L.sche toestanden I. BKI 81, 1925 afl. 3 en 4 p 552-621.

Na een alg. inl. over wetgeving i/z grondenrecht in N.I. en het geen partij kiezen v/d wetgever i/z de vraag: behoort de grond a/d vorst of a/h district, zegt schr.: „Duidelijk is mij de quaestie eerst geworden op L. b/h agrar. onderzoek van 1895-7” (Adatr. b. XV p 131-97).

p 554: Tegenstelling i/z de regeling van grondbezit in Boelèlèng en op L.
p 555: Historische verklaring daarvan. Kort overzicht geschiedenis L.
p 556: Recht o/d bodem van L tijdens den laatsten vorst.
p 557: A. Drěwé dalēm.
p 564, 574: B. Drěwé djaba.
p 575: III. Oud-Java, IV. Bantam.

1925.

Gsöllpointner, K.: Aantt. omtrent het Rindjani-geb. op L. Jaarverslag v/d Top. Dienst in N. I. over 1924. Weltevreden 1925 p 72-9. Geill. met 5 schetsen en 4 foto's. Overz.k. van L. 1: 800.000.

Veel hoogte-cijfers; a/h slot literatuurlijst. 5 schetsteek.

1. De krater v/d G. Rindjani, gezien vanaf den G. Nangi.
  2. Het Sëmbaloen-geb. en de G. Rindjani, gezien vanaf T. 187 o/d G. Nangi.
  3. Het Sëmbaloen-geb. en de G. Rindjani, gezien vanaf O-top G. Prigi (T. 235).
  4. G. Rindjani m/h kratermeer Sëgara Anak, gezien v/d G. Sangkërèang-Daja.
  5. G. Rindjani m/h kratermeer Sëgara Anak, gezien v/d rug G. Kondo-G. Boeanmanga.
- Vier foto's, voorstellende:
1. Het kratermeer Sëgara Anak, gezien v/d G. Kondo.
  2. De caldera v/h Rindjani-geb., gezien v/d G. Plawangan.
  3. De top v/d G. Rindjani, gezien v/d G. Plawangan.
  4. Uitzicht naar het N. vanaf T 235 (O.-top G. Prigi).

1925.

Haar, J. C. C.: De heilige weefsels v/d „w3” op O.-L. TBG 65, 1925 p 38-89.

Deze adm.-ambt. b/h B.B. bouwt verder o/d grondslagen, neergelegd i/d TBG-artt. 1923 van Christan en Pauw, die van Vogelesang in Kol. Ts. 1922 en 1923, memorie's van overgave Mann 1920, Vogelesang 1921, Pauw 1923, specificceert en expliceert.

Schr. begint met de w.s. juiste verklaring van w3 = agama waktoe tëlœe datoœ, nl. van Sëla-parang, Pëdjanggi' en Sakra, en geeft nog eenige verklaringen. Dan onderscheid: oemba' = dragen in een doek = gëndong, doekoeng, terwijl lèmpot = slëndang. Kërèng — S. weefsel, këmali' = heilige plaats en wat daarmee te maken heeft; ragi = weefsel, waarbij de inslag niet zichtbaar is. Lèmpot breder en langer dan oemba', kan van fabrieksgaren gemaakt; kleurstoffen van plantaardigen oorsprong. Oemba' moet uit 1 enkelen draad geweven zijn. Het begin v/h weven omgeven door ceremonieel. Ingebruikname bij plechtigheid v. haarscheren, besnijdenis, tandenvijlen. De oude wordt dan onceremonieel verbrand. — Tegenover elk ziekteverwekkend weefsel staat ziekte-bezwerend. De 9 ziekte-verwekkers uit Songa' in Sakra. Beschrijving van ziekte-bezwering. — Saboek in één dag geweven. Tot inwijding v/d doek behoort ook nachtelijke lectuur in hiertoe opgerichte paosan, van poesaka-verhalen door boedjanggal's. Wijding van padi-bibit. Nu détails van Sëmbaloen (60), Pëngadangan (70), Dasan Lëkong (76), Songa' (79), Pringgasëla (82), Roemboek (85). Zeer veel bijzonderheden omtrent naam en bestemming.

1925.

Horstink, J. Th. [landrente-topograaf]: Enkele agrarische aantt. omtrent het eil. L. Jaarverslag v/d Top. Dienst in N. I. over 1924. Weltevreden 1925 p 80-5.

Hooggelegen bosch slechts voor den vorst. Lager deel toegewezen a/d desa; schenkingsacten aan dorps-hoofden met nauwk. grenzen. Ook stukken weggeschonken in (belastingvrij) erfelijk indiv. bezit met bescheiden kaprecht. Zelfs stukken bestemd voor alang-alang en weide. Ladangs liggen 2 à 3 j. braak, vergunning voor aanleg noodig, geen belasting gevorderd. Belasting op bevoelde rijstvelden 1/3 v/d oogst. (Als op B.) opp. berekend naar opbrengst.

Eigendommen en rechten v/d vorst thans overgegaan o/h Gvt., dat in beginsel adat t.o. v/h grondbezit hier heeft gehandhaafd.

L. agrarisch verdeeld in 2 stukken; Pandan-rivier scheidslijn. Zooveel mogelijk B.W. hiervan. S.O. Be-W. Pandan nog pahoeman-gronden, e.s.v. grondbezit i/d doode hand, belastingvrij; opbrengst voor bandjar of dasan. Droewé poera kwam ten goede a/d poera; beheerder: pë mangkoe; wakap-gronden voor Mosl. instellingen; beheerder: pë nghoeloe.

Pë ngantjil-gronden, teruggevallen a/d radja, deels ambtsveld nu, deels verpacht; daarvan irrigatiewerken bekostigd; nu ook pë ngëmpal geheeten, voor aanleg nieuwe dammen.

Belasting van bevoelde sawah's heet padjêg; oepëti is die van sawah's, afh. van regen.

Titels van functionarissen en adel.

(N.B. Dr. Th. Nieuwenhuyzen in zijn Leidsche diss. Sasaksch Adatrecht, den Haag 1932, noemt dit artikel niet in zijn Literatuuroverzicht).

1925.

Mesir, Laloe: Dedongëng toepoetan, karangan—, kepala sekolah Pringgabaya (Timoe' Djoering). Landsdrukkerij, Weltevreden, 1925 35p. Lat.

A/d binnen- en o/d achterzijde nog de toevoeging: jaitoe beberapa tjerita [20] bahasa Sasak oentoek pangkat jang ke VI.

1925.

Soebroto: Indon. Sawah-verpanding, diss. Leiden 1925, 218 p.
passim, met gebruikmaking v/d gebruikelijke literatuur.

1925.

Vollenhoven, [Prof. Mr.] C. van: Het Adatrecht van N.I. I, onveranderde herdruk 1925. 17e stuk B. en L. p 455-504; ook apart verkrijgbaar b/h Ned. Bali-Instituut p/a Kon. Ver. Kol. Inst. te A'dam p 3-52. Vg. C 139, 1906.

1926.

Adatrechtbundel XXV, den Haag, 1926.

50. Gegevens over het landschap Soembawa (1923)

p 399-403

51. Med. over L. (1921) (van wijlen den Ctr. Vogelesang); hiervan p 409-11 S. adatr. termen

52. Gegevens over O.-L. (1919-21)

p 404-12

53. Verwijzing

p 413

(Voor aperçu vg. Adatr. b. XL. 1938 p 241)

p 414

1926.

Horstink, J. Th.: Eenige aantt. b/d kaart v/d top v/h Rindjani-geb. met 2 kaarten en 8 foto's. Jaarverslag v/d Top. Dienst v. N. I. over 1925. Weltevreden 1926, p 100-1.

Kaart 1: Top v/h Rindjani-geb. Schaal 1:25.000. Opgenomen door den sergt.-majoor opnemer H.R.F. v. Stockhausen.

Kaart 2: Krater v/d G. Rindjani op L. Schaal 1:10.000, met krater v/d G. Baroe 1:10.000 en krater v/d G. Agoeng op B. 1:10.000.

Tekst p 100-1.

1926.

Krom, [Prof.] Dr. N. J.: Hindoe-Jav. Geschiedenis 1ste druk, den Haag 1926. 494p + 2k.
p 414: In de Nāgarakrētāgama van 1365 worden Lombok Mirah en Sasak genoemd als staande onder de suzereiniteit van Madjapahit.

1926.

Nieuwenkamp, W. O. J.: Vaartuigen in Trop. Ned. N. I. O. N. 11, no. 6, Oct. 1926: De vaartuigen van (B. en) L., p 173-9 + 182 + 184, met 8 ill.

172 Djoekoengs o/h strand bij Ampënan, L.

177 Vlerkprauw, Laboean Tjari, L.

178 Palari bij laag water, O.-L.

179 Achtersteven v/e prauw, L.

180 Sopè o/h strand. Baai van Pidjot, Tandjoeng Loear, O.-L.

182 Verschillende vaartuigen voor anker bij Tandjoeng Loear, L.

184 Visschershut a/d Ekasbaai, L.

Al deze teekeningen dateeren van 1904.

1926.

Pandecten v/h Adatrecht, Kon. Kol. Inst. A'dam. Meded. IV, afd. Vk. k. 2.

VIII. Het recht inzake gezinsleven en huwelijksontbinding. A'dam 1926.

Bewerkt door Mr. J. C. Berenschot, J. P. Duyvendak, D. M. Hollestelle, Mr. J. E. van Hoogstraten, W. Koesoemo, dr. V. E. Korn, M. Nazief, mr. J. Oppedijk, mr. T. H. de la Parra, W. Prodjodikoro, mr. A. Veenhuyzen, J. C. Vergouwen, wijlen A. W. L. Vogelesang en mr. J. Woudstra.

O.l.v. Mr. C. van Vollenhoven worden door studeerenden te Leiden, in hoofdzaak studenten, die zich bekwamen voor de Ind. rechterlijke macht, de in boeken en tijdschriften verspr. Eur. aantt. over het Adatrecht verz. in stelselmatige orde en met gebruik van eenvormige rechtsbenamingen.

De gegevens over B. en L. zijn in elk Hoofdstuk en Stuk te vinden onder § 16, terwijl alle citaten doorl. zijn genummerd. (Vg. Lekkerkerker C. 179).

1926.

Sneeuwjagt, R. J. C. : De legende v/h ontstaan der heilige bronnen te Soeranadi TBG 66, 1926 p 549-51.

De bulpgezaghebber vernam: Lang vóór komst der Baliërs op L., Empoe Nirarta (bezitloos) = Pēdanda Baoe Raoeh (juist gekomen). Batara Dwidjendra (koning der tweemaal-geborenen, d.i. der brahmanen) uit Madjapait verneemt op B. dat L. geteisterd wordt door plagen; gaat scheep met 40 soedra's. In vorstenverblijf Mēdain noemt hij zich Pangéran Sangoepati (heer van reiskost); goed ontvangen. Destijds L. w5, oude gods-dienst in verval, door Sang Hiang Widi geopenbaard als oorzaak der plagen. Restauratie van w3 dienst: 1. pemangkoe's; 2. Nabi Moehammad blijvend vereerd, besnijdenis slechts voor jongens; 3. kiai's houden Mosl. feestdagen; 4. slechts kiai's doen salāt a) Vrijdags, b) 37 d. met Poesa, c) bij begrafenis. Hadji's verscheept uit Laboehan Hadji - nu plagen weg. Pn. Sangoepati zeer geeerd op L. Verneemt van plagen op Soembawa, wil ook daarheen. Plant na gebed tot Sang Hiang Widi priesterstaf 4x i/d grond, bronnen Tirta. Palokatan, Pabērsihan, Pangēntas; plek Soeranadi (godenrivier) genoemd. - Bewoners B, kampong Karang Mēdain en Swēta afstammelingen van zijn gevolg. Lustverblijf L.'sche vorsten en bedevaartplaats (heden pasanggrahan C. H.).

1926.

Steinmetz, Dr. J. F. : Muntzuivering op B. en L. Kol. St. 10 no. 5 Oct. 1926 p 742-74.

Schr. van deze scherpzinnige studie verdeelt deze in vijven:

I. Geschiedenis p 742-8. Reeds lang was de Chin. kèpèng op B. en L. De inh. vorsten schijnen nooit eigen munt gemaakt te hebben. Gedurende 19de eeuw ws. bel. invoer van kèpèngs.

II. Enkele muntzuiveringsplannen en denkbeelden i/d jaren 1905-8 p 748-54. Voorstel 1905 Ind. Reg. aan Opperbestuur; tegenvoorstellen v/d minister; uitstel door onv. hoeveelheid pasmunt. Nieuw voorstel Res. v. B. en L.; beredeneerde bezwaren v/d Ind. Reg.; nieuwe brief v/d R.; Ind. Reg. onwrikbaar. Crit. bespreking der geopperde denkbeelden.

III. Het onderzoek van Mr. Vissering, muntzuiveringsplannen van 1914 en uitstel dezer plannen p 754-6. Zie boek Mr. V. 1920 voor diens denkbeelden. Ind. Reg. draagt; Res. ondersteunt voorstellen-V. in 1914 — te laat. Crit. bespreking voorstellen-V.

IV. Nieuwe muntzuiveringsvoorstellen en verdere gedachtenwisseling 1914-26 p 756-62. 1916 kèpèngs opgekocht voor oorlogsdoeleinden; 1919 kèpèng koers stijgt onrustbarend. Brief op brief van Res. Res. Damsté stelt halve cent met gat voor. 1925 initiatief Dir. v. Fin.; vraag-Soekawati in Volksraad. Overleg met bestuursambtenaren op B. en L. Geleidelijkheid bij zuivering gewenscht. Koers vrij vast. B. hoofden wel vóór zuivering; S. bevolking nogal tegen. Holl. munt dringt steeds meer door. Geen bep. godsd. bezwaren.

V. Samenvattende beschouwingen p 762-74. Ind. Muntwet 1912 eischt eenheid van munt in N.I. Voor credietverkeer muntzuivering nodig. Gevoelsargument van verdwijnend Balinisme te licht geoordeeld. 1/5 cent of 1/2 ct.-met-gat ongewenscht. Muntzuivering op korten termijn of geleidelijk? Geleidelijk en zonder dwang door innamen van kèpèngs onder gelijkt. verstrekking v. N. I. pasmunt, bv. in 1 j., gevolgd door nazuivering van bv. 1/2 j. Zekere hoeveelheid kèpèngs laten aan bevolking voor godsd. gebruik. Beide laatste voorstellen in tegenstelling tot die van Mr. V.

(vgl. Staatsblad 1936 no. 427, verbod van invoer in B. en L. van kèpèngs en Cbin. duiten),

1927.

Encyclopaedie v. Ned. - (O. -) I. , Tweede druk, onder red. van D. G. Stibbe en C. Spat. Vijfde Deel. 's Gravenhage Martinus Nijhoff/Leiden N. V. v/h E. J. Brill. 1927.

Ampēnan p 229 „Havenplaats - de voornaamste v/h eil. - a/d W. - kust v. L., landingsplaats der „expeditie in 1894 en eerste standplaats v/d A.R.v.L. Het is een plaats, waar een groot aantal Chin. en Arab. „handelaren en eenigen van anderen landaard, o. a. Bandjareezen en één Europeaan gevestigd zijn, terwijl de „N. - I. Handelsbank een filiaal te Ampēnan geopend heeft. Te dezer plaatse bevinden zich 3 rijstpellerijen door „motorische kracht en door stroom gedreven, één klapperoliefabriek en één beenderenmeelfabriek. Het aantal „aangekomen en vertrokken schepen bedroeg in 1921: schepen op zeebrieven 186 m/e netto inhoud van 629.592 M³ „en 518 schepen op jaarpassen met een netto inhoud van 14.131 M³. Voor 1922 bedragen deze cijfers: schepen „op zeebrieven 199 met een netto inhoud van 625.165 M³ en 415 schepen op jaarpassen met een netto inhoud „van 10.629 M³.

1927.

Goslings, B. M. : Gids i/h Volkenkundig Museum der Kon. Ver. Kol. Inst. II. B. en L. 89 p + 22 ill. A'dam 1927.

We vernemen opp. en inwonertal v. L.; de B. van W. - L. worden behandeld b/d B., en de S. . . niet. Geen foto van S. voorwerpen. Zijn ze er niet? Op de schetskaart van museum - plattegrond slechts B. aangegeven.

1927.

Jasper, J. E. en Mas Pirngadie : De Inl. Kunstnijverheid in N. I. den Haag.

IV. De goud - en zilversmeedkunst 1927.

Niets van Lombok.

1927?

Krämer, Prof. Dr. Augustin : West-Indonesien (Sumatra, Java, Borneo). 45 Tafeln mit erläuterndem Text. Stuttgart (1927?). Serie: Atlas der Völkerkunde. Abteilung Austronesien (Malaiischer Archipel und Südseeinseln) Herausgeber Prof. Dr. A. Krämer.

Hier van 16. L. (Tafel 35) p 80-1. De illustraties zijn niet slecht nageteekend, 16 stuks van L. De tekst bevat in kort bestek talloze flaters. De Litt. opgave van p 104 is willekeurig, onvolledig, met vrijwel geen enkele Ned. titel zonder spelfout(en). Kortom een onbetrouwbare gids.

1927.

Liefcrinck, F.A. : B. en L., Geschriften van —. Met een inleiding van Prof. J. C. van Eerde. A'dam. 542 p.

449-67: Een staatsstuk v/d Vorst v. L. (TBG 42, 1899-1900 p 19-39, B 297).

468-95: Slavernij op L. (TBG 42, 1899-1900 p 508-38, B 298).

496-536: De res. B. en L. na het jaar 1894. (Versl. der Alg. Verg. v/h Ind. Gen. 1902 p 137-66, B 312).

1927.

Wirz, Dr. Paul : Der Reisbau und die Reisbaukulte auf B. u. L. TBG 67, 1927 p 217-346 (lett. nagedrukt in Int. Archiv für Ethnogr. Suppl. B. xxx. 1929 p 1-66).

	TBG	I. A.
I. Inleiding	217	1
II. Oorsprong en organisatie v/d rijstbouw B.	218	2
a) Overleveringen m. b. t. invoering en ontstaan v/d rijstbouw	229	5
b) De Soebak-organisatie	239	10
c) Het bevoeiingsysteem en waterrecht	247	14
III. De vormen v/d rijstbouw.		
a) De versch. rijstsoorten en hun gebruik	250	15
b) Het oogeblik v/d sawahbewerking	258	20
c) Tweede gewassen	260	22
IV. De arbeid o/h rijstveld en daarmee gepaard gaande riten		
a) De sawahbewerking	265	24
b) Kawin sawah (huwelijk der velden)	266	25
c) Aanleg van bibit-veldjes	268	26
d) Uitplant van jonge rijstplantjes	273	29
e) Wieden der sawahs		
V. De elementen v/d rijstbouw-cultus	295	40
VI. De offerritten o/d sawah	307	47
VII. Oogst en bijbehoorend ritueel	318	53
Gevaren voor de rijst en hun bezwering		
a) Verbod rijstschuur en sawah te betreden	321	54
b) Padi-ziekten en -beschadigingen	327	57
c) Diefstal o/d sawah	328	58
VIII. Rijstbouw en zijn ritueel b/d Sasaks	337	62
IX. Kort overzicht v/d riten en vormen v/d rijstbouw-cultus en hun beteekenis		
Met 4 afbeeldingen:		
1. Ploegende Baliër n/e oud relief uit Kapal (Z.-B.)	217	(ontbr.)
2. Uit lontarbladreepen gemaakte effigie der Rijstgodin (Çri)	217	66
3. De getooide dèwi Çri na de oogst a/e boom hangend	305	66
4. Bèboejoe vóór leegte rijstschuur hangend (W.-L.)	336	66

Litteratuur: voor L. alleen van Eerde TBG 45, 1902 p 563-74, B 311.

In I. A. f. E. bovendien nog: Bal. rijstmesje, 3 rijstmesjes v. L. (1 m., 2 vr.) en kiskis, werktuig om de sawah te reinigen; het offer o/d sawah vóór het oogstfeest; effenen v/e groote sawah v/e rijken Baliër (de runderen dragen bij deze gelegenheid groote houten klokken en koptooi van uitgebeiteld en beschilderd buffelleer); het laatste effenen v/d sawah met kaon lampit.

1927/8

(Andriessen, G.) : Een tocht naar den Rindjani. De Katholieke Missiën en het Chr. Huisgezin 53, 1927-8 p 147-53 met 19 afb.

Onpretentieuze verslag v/e touristen-tocht.

1928.

Adatrechtbundel XXIX, den Haag, 1928.

54. Gegevens betr. de godsd. rechtspraak en berechting van familie- en erfrechtzaken (1924) p 274-34. (Voor aperçu vg. Adatr. b. XL. 1938 p 242-4).

1928.

Gense, Anton Abraham : De Kroniek van Bandjarmasin. Diss. Leiden 1928. 200 p.

p. 54: De kroniek vermeldt nu eenige huwelijken van Bandjareesche prinses, o.a. v/e zekeren R. Soebangsa, halfbroeder van Pn. Singamarta, die zich naar Sélaparang (=L.) begaf, waar hij de dochter v/d vorst huwde; nadat een zoon R. Mataram geboren was, stierf deze prinses. Daarna huwde hij m/e andere dochter van dien vorst op Soembawa, bij wie hij een zoon R. Banten kreeg. B/d lieden van Sélaparang en Soembawa was R. Soebangsa bekend als Pn. Taliwang, aangezien de moeder van R. Mataram in Taliwang woonde.

1928.

Nielsen, Aage Krarup: Leven en Avonturen v/e Oostinjevaarder op Bali (vert. door Claudine Bienfait). Ingeleid door H. T. Damsté. A'dam 233 p + 49 ill.

Twee hoofdstukken (v/d 18) van dit populair geschreven en royaal uitgegeven werk behandelen: Van Langeland naar L. (20-30) en Vijf stormachtige jaren (31-46), nl. op L. Gebruikte literatuur hiervoor B 30, 48, 211, 505, C. Lekkerkerker BKI 79, 1923 p 198-322 = Het voorspel der vestiging v/d Ned. macht op B. en L., C 63.

De Deen Mads J. Lange kwam naar den Oost om handel te drijven, geraakte op L. in handels- en politieke oorlog, o/e eiland waar de Ned. opperhoogheid nog moest erkend worden, dat Eng. dreigde te worden. De genoemde bronnen naverteld in dit romantisch leven.

1928.

Roosevelt, A.: Up Rindjani (L.) and down. Inter-Ocean IX Nr. 1 January 1928 p 23-6.

Relaas v/e tocht door slecht weer naar Ségara Anak; Rindjani door mist en regen onbeklimbaar. Foto van p ĕ m a n g k o e met om de lendenen „heiligh weefsel" met zeer veel kĕpĕngs.

1929.

Mesir, Laloe: Takĕpan djĕdjawā II, karangan —, dioebah oléh ASMO. Landsdrukkerij, - 1929 - Weltevreden, 31 p. Lat. in groote letter.

Voor eerste leesonderwijs.

1929.

Middendorp, W.: Oude verhalen, een nieuwe geschiedbron. Feestbundel KBG 1778-1928, II 1929 p 158-81, i.h.b. p 176-9.

„Geïsoleerd en primitief levende volken, die plotseling het ingrijpen ondergaan van vreemde machten, „die grooten indruk op hen moeten maken, zijn op tal van punten voor de wetenschap belangrijke studieobjecten, „zoo ook zullen zij op het punt van sprookjes en dierenfabelen of andere volksverhalen, die er van mond tot „mond gaan, bel. gegevens van feitelijk aard kunnen opleveren, oude zoowel als recente". — Schr. hoorde in 1919 „op geestige wijze, scherp en fijn, ja kunstzinnig geteekend, de komst der Hollanders o/d Karo-hoog- „vlakte" uitbeelden, als waren het dierenfabels. Hiermee meent schr. oorsprong en beteekenis van vele volksverhalen elders i/d wereld gevonden te hebben. Ook de op geheel N.-Sumatra bekende Poetĕri Hidjau zou opzettelijke vervorming v/e hist. gegeven zijn. A/h slot verwijst schr. naar B 131, R. v. Eck: Schets v/h eil. L., TBG 22, 1875 p 311-62, de laatste 4 pag., „De zeug, die door het drinken van Batara Indra's urine „een meisje ter wereld brengt, verzinnebeeldt m.i. den heidenschen Lombokker en Baliĕr, die door Indra's „magische macht (b e k e n d e u r i n e - m a g i e) tot Hindoeogodsdienst-belijders gemaakt worden. Het mooie „wevende meisje stelt dus de Hindoe-Baliĕrs en -Lombokkers voor, die daar weven, d i. arbeidzaam bezig zijn.

„De hond, die de weefspoel v/h meisje opdraait (een weefspoel geeft sterke magische kracht o. a. aan wie „de spoel vasthoudt), verzinnebeeldt den brenger v/d Islam, d. w. z. de heidensche of Hindoe-handelaars, die „Islamieten naar L. haalden, waardoor zij zelve, of hun kinderen, of de landskinderen Islamiet werden. Zoo „is dus die ongeloofige hond, die zelfs de Islamitische handelaars inhaalde, vader v/d Islamiet Mantring „Modĕr, die zijn eigen vader, den volgens hem ongeloofigen hond doodt, d. w. z. het Hindoeïsme naar het „leven staat, door het Mohammedanisme op L. te helpen invoeren. De naam Mantring Modĕr, d. i. Prins des „doods, als gelijkenis voor den binnendringenden Islam, duidt er op, dat het verhaal eerst kwam u/d koker „v/e Hindoe-verteller, die zag dat door de invoering v/d Islam op L. het Hindoeïsme den dood zou vinden. „Trouwens, de vergelijking v/d Hindoe-Baliĕr en Lombokker b/e mooi wevend meisje, en v/d Islambrenger „b/e hond. zegt genoeg over de herkomst v/h verhaal, dat den Islam dan ook Prins des doods noemt. 1)

„Het verhaal vergelijkt de eerste Mohammedanen op L. ook met een mageren hond. Toen was het „aantal Islamieten nog gering, vandaar de magete.....

1929.

Nijverheid: L. en B. Tweede Djokjasche Jaarmarkt. Kol. Weekblad 11-7-'29 no. 28 p 330.

Van O. L. goed verzorgde p ĕ n g ĕ n i n g 's (sirihdoozen), k ĕ b ĕ n 's (manden) en g ĕ g a n d ĕ g 's (tasschen) uit vuurroode, gele en zwarte bamboereepen.

1929.

Roux, C.C.F.M. le: De Elcano's tocht door den Timor-archipel met Magelhaes' schip Victoria. Feestbundel KBG 1778-1928, II. 1929 p 1-99.

Pigafetta noemt Kl. Soenda-eil. v. O. n. W.; a/h slot der rij Zumbaua, Lomboch, Chorum en Java Major. Het eiland Sasak wordt dus in 1521 „Lomboch" genoemd, en met „Chorum" moet Goeroen zijn bedoeld.

1929.

Wirz, Paul: Der Reisbau und die Reisbaukulte auf B.u.L. Suppl. zu Internationales Archiv für Ethnographie Band 30. 65 p + 2 t. 1929.

TBG 67, 1927 afl. 3 en 4 p 217-346 m. 4 afb. geeft denz. tekst; hier alleen nog eenige ill.; inhouds-opgave vg. s v. Wirz 1927.

1) „Aanbeveling verdient het op L. na te gaan, wat daar thans nog van dit ruim een halve eeuw geleden door van Eck „gepubliceerde verhaal bekend is. Zou er hier en daar misschien alleen de „fabel", waarin menschen, dieren en een Godheid „optreden, van overgebleven zijn, of wordt de zinnebeeldige bet. ervan nog begrepen door vertellers en luisteraars?"

1930.

Ethnographica. Verslag 46 over 1929 v/h Museum R'dam. 1930.

p 7 no 5. V/d heer L.C. Heyting te Praja, L.: van M.-L. 2 bamboekokers voor de weefspoel; 2 metalen duivenbelletjes v. W.L., 27101/104.

De beide kokers zijn heel fraai geornamenteerd met snij- en brandwerk, één in geometrisch patroon, de ander geeft een voorstelling te zien v/e man, die m/e blaasroer een vogel schiet. De versiering der beide kokers is naar beide einden afgesloten door het bekende toempalrand motief¹⁾. Slechts één der kokers is, op de gebruikelijke wijze, in vijf slippen gespleten.

De duivenbelletjes, songseng, zijn van dun geelkoper uitgeklopt en op een metalen ring gesoldeerd die om de hals v/d duif geschoven wordt. Deze voorwerpen, van heel wat minder karakteristieke bewerking dan de bekende, houten duivenfluitjes van Java, geven ook, naar bericht wordt, een fluitend geluid en rinkelen b/h zwenken.

1930.

Jasper, J. E. en Mas Pirngadie: De Inl. Kunstnijverheid in N.I.

V. Bewerking van niet-edele metalen (koperbewerking en pamorsmeedkunst). den Haag 1930. Niets van Lombok.

1930.

Mesir, Laloe: Ana Tjaraka, dengan si kajoen begoeroe memaos, aksara si mekadoe lé' goemi Sasak, kekarangan —, mantri goeroe Pringgabaja, Weltevreden - 1930 - Landsdrukkerij. B. Djilid I: 31 p, Djilid II: 48 p.

Een groot aantal kleine leeslesjes.

1930.

Mesir, L.: Takëpan djëdjawa', karangan-, dioebah oléh ASMO. Landsdrukkerij - 1930 - Weltevreden, 32 p. L.

De eenvoudigste woordjes om te spellen.

1930.

Mesir, L. dan Ida Bagoes Mas: Merangkèn. kitab batjaan bahasa Sasak, terkarang olèh -, kedoeanja goeroe disekolah Pringgabaja. Landsdrukkerij - 1930 - Weltevreden 39 p. B.

Eenvoudige leeslesjes.

1930.

Reitsma, S. A.: Van Stockum's 'Travellers' Guide for the Dutch East Indies, The Hague 1930. 613 p, 35 kaarten, 12 ill.

B. and L. Ch. VI General Review, Ch. VII Local Description. Hiervan L. p 447-50; § 1. Situation and Area, § 2. Horizontal and vertical Structure, § 3. Flora and Fauna, § 4. Population, § 5. History, § 6. Government, § 7. Means of Communication, § 8. Accomodation; en p 465-70 met kaartje 1:800.000 Ampënan, Mataram, Tjakra Nègara, Lingsar, Narmada (Excursions to Sèlong and Soewéla, to Goenoeng Rindjani), Laboean Hadji, Soewéla, Lombok.

1930.

Rensch, B.: Eine biologische Reise nach den kleinen Sunda-Inseln. XII + 236 S., 33 Taf. + 1 Karte + 4 Textabb. (zie De Trop. Natuur 20, 1931 p 180).

Het gedeelte over den Rindjani beslaat een 50 p. Het is een wat omstandig verhaal van iemand, die nog weinig i/d tropen heeft meegemaakt, met veel bel. aantt. over de fauna en ook over de flora, ook in grooter verband gezien. De R-top kon door zware mist en tegen niet bereikt worden.

1931.

Anonymous: To the Holy Land of the Rindjani. Inter-Ocean XII, January 1931 no. 1 p 42 - 3 + 5 ill.

Fraaie foto's.

1931.

Boerenbeker, E. A.: De vrouw i/h indon. adatrecht. diss. Leiden 1931, 219 p. Compileert ook iets over Lombok.

1931.

Ethnographica: Verslag over 1930 v/h Museum R'dam, 1931.

L.C. Heyting, Ctr. van M.L. te Praja, schenkt 50 voorwerpen der w3 v. M.-L. met nauwk. aantt. omtrent benaming, doel en herkomst. Hoofdbestanddeel 40 weefsels van zeer uiteenl. aard; doen dienst bij ritueele handelingen en magische praktijken. Tënganansch weefsel kě mali lěmpot bēnang bēlé' dient bij optochten.

1) Zie J. W. van Nouhuys: De oorsprong v/d Toempal-kapala der Javaansche batik-saroeng. NION Nov. 1929 p 195-208.

Technisch merkwaardig en i/d weefsellitt. v/d Ind. arch. onvermeld is gestreept weefsel, waarvan de schering in strooken van grotere en geringere spanning is verdeeld.

Evenzoo een doodendoekje.

Ook een Sovjet-saroeng met de bekende emblemen.

1931.

Ethnographica : Aanw, op ethnogr. en anthropol. gebied v/d Afd. Vk.k. Bijlage VI in Twintigste Jaarverslag [over] 1930 [v/d] Kon. Ver. „Kol. Inst.” A'dam 1931.

p 89/90. Vier vingerringen (siemsim klēi), geslepen uit een zeeschelp, ringen voor vrouwen en meisjes v/d dēsa Poedjoet i/h Z. v. M.-L., benevens een kleine conusschelp, waarvan de kop is afgenomen, om hieruit bedoelde ringen te slijpen; de wijze waarop dit geschiedt, is niet aangegeven. (Zie voor de zeer bijzondere wijze, waarop dit, maar dan ter vervaardiging van groote armringen, b.v. o/d Tanimbar-eil. plaats heeft, het art. van Pater H. Geurtjens; „Aan de wieg der ambachten” in „Het Indische Leven”, 6en jaarg., 1925 no. 25, blz. 711, het gedeelte over „Ringenslijperij”).

p 96-7: Van Lombok: elf platte, lederen wajangpoppen, welke o/e merkw. wijze het midden houden tusschen B. en Jav. wajangpoppen, daar ze met de eerste gemeen hebben, dat ze zeer eenvoudig gehouden en alle vrijwel éénkleurig zijn, de meeste bloedrood, het gelaat hier ook bloedrood of zwart, en dat ze niet zoo fijn uitgeslagen zijn als de Jav. poppen (zie over het meer oorspr. i/h type der B. poppen het slotgedeelte v/h art. van B.M. GOSLINGS: „Het ontstaan van de Javaansche wajang” in: „De Indische Gids”, 1926, Deel I, blz. 217 e.v. en „Gids in het Vkk. Museum v/h Kol. Inst.” II „B. en L.”, blz. 67-69), terwijl ze daarentegen met de Jav. geheel den vorm v/h gelaat en de gezichtsuitdrukking gemeen hebben; één der fig. van daemonisch type is echter geheel een B. daemon.

O.d. poppen komen opschriften voor in B. schrift, waarbij afwijkingen in het type der karakters erop duiden, dat ze wel door een S. erop aangebracht zijn; de meeste dier opschriften zijn onleesbaar of onduidelijk geworden.

Uit de transcriptie van eenige nog leesbare eronder is de Heer LEKKERKERKER, Archivaris van het B.-Inst., nu t/d vaststelling gekomen, dat die alle namen aangeven van persoonlijkheden u/d Mohamm. Amir-cyclus, als b.v. Ratoe Noesirwan (welke pop, weer zeer eenvoudig gehouden, geheel niet o/e Jav. vorstenpop gelijk); Oemar Madi (met Oemar Maja de kluchtige figuur u/d Amir-cyclus, hier van type geheel als de Togog-figuur b/d Koerawā-partij i/d Jav. wajang poerwā en zoo ook weergegeven m/e beweegbare onderkaak) en Moenigarim, oudste dochter van Ratoe Noesirwan en geliefde van Hamza, ook een der hoofdfiguren u/d cyclus, door de S. Amsijah geheeten; deze vrouwen geheel van type, zooals in de Jav. wajang poerwā vorstinnen en prinsessen als: Banowati, Srikandi en Sitisari zijn weergegeven, n.l. m/h hoofdhaar los afhankelijk tot o/d middel.

Die vaststelling vormt zoo wel het allermerkwaardigste aan deze S. poppen, daar op Java de verhalen u/d Amir-Hamza-cyclus alleen met wajang-golèk-poppen worden weergegeven en men daar i/d wajang-golèk ook wel verhalen u/d wajang-poerwā -gèdog en -klitik voordraagt, maar het omgekeerde uitgesloten is.

p 133: twee modellen van rijstmesjes, welke in hun v/d Jav. mesjes afwijkenden vorm, ook wat de wijze van aanbrenging v/h mesje zelf i/h plankje aangaat, beschreven zijn op p 279-80 van B.M. Goslings: Die Entwicklungsgeschichte des Reismessers in Int. Archiv für Ethnographie XXV, 1923 en weergegeven in aff. 22; bij één is het bamboe-handvat vrijwel i/h midden der achterzijde v/h plankje, b/h andere echter geheel asymmetrisch geplaatst, zijnde, naar vermeld is, het eerste b/d vrouwen en het tweede b/d mannen in gebruik.

1931.

Heeres, Mr. J. E., : Corpus Diplomaticum Neerlandico-Indicum, Verzameling van Politieke contracten en verdere verdragen door de Nederlanders i/h Oosten gesloten, van Privilegebrieven, aan hen verleend, enz., uitgegeven en toegelicht door —, Oud-Hoogleeraar aan de Rijks Universiteit te Leiden. Tweede deel (1650-75). BKI 87, den Haag 1931.

CCCLXI. Lombok 16 Maart 1675.¹⁾ p 540-1.

Het spreekt wel van zelf, dat de Nederlanders na hunne komst i/d O.-L. Archipel en na hunne aanrakingen met Bali (1597, 1601, vgl. Corp. Dipl. I, blz. 15) al spoedig bekend raakten met het bestaan van Lombok, te eerder omdat „de Coninck van Baly” rechten pretendeerde op dit eiland. Toch kwamen de directe aanrakingen (behalve dan eenige handelsbetrekkingen zonder groote betekenis) daarmede niet langs de weg van Bali maar langs den weg van Makassar en Soembawa, welke beide eveneens Lombok tot hun gebied rekenden (Zie, o.a. hiervóór, Register, Realia II, bldz. 150, v.). Toen wij in 1673 een beetje vasten voet kregen op Soembawa, hebben wij van daar uit eenige „regenten” van Lombok, een verzamelpplaats van Makassaarsche uitgewekenen, tot een contract weten te dwingen. (Cool, Lombok, bldz. 195 v.v. en de daar genoemde litteratuur; Dagb.-Register 1675, bldz. 33; Heeres, Kleine Soenda-eilanden in Feestbundel-Veth, bldz. 179).

Op heyden den 16 Maart 2) 1675 compareerde ter presentie van de ondergenoemde getuigen, als rading ABDI WIERASSANTANA, rading KAWISSANAIJER COESING, aria BOESSING, ³⁾ tommagon, dewelke mits desden tot een pand wegens veel harer begane fouten aen hun koning ⁴⁾ en d'Ed Compie beloven, binnen den tyd van 3 naastvolgende jaren aen welgene Ed. Compagie sullen opbrengen vyf duysent ofte vyftien duysent ⁵⁾ picols sappanhout; dog by aldien gemte regenten van SALLAPARANG in gebreke vant selve niet te betalen

1) Uit het contractboek. In margine staat daar: „Macasser 1675”.- Ook bij W. Cool, Lombok, bldz. 215.- In het exemplaar in het Landsarchief te Batavia wordt het aangeduid als: „Contract obligatie ten laste der regenten van Sallaparang seerd op Macasser”.

2) Cool heeft „19 Maart”.

3) Cool spelt de namen iets anders, waarschijnlijk echter nog meer foutief.

4) Van Soembawa?

5) Dezelfde zonderlinge bepaling bij Cool. Kan ook na 5000 het woordje „ieder” zijn weggevalen?

mogte blijven, soo stelt Syn Hoogheyt van SUMBAWA sig daar als borg voor om 't selve pe eerster aenmaning aen d'Ed. Compie te sullen voldoen, en ten waare gene Sijn Hooght bij overlyden binnen desen tijd van de wereld quam te schyden, of wel door andre intervallen, dat alsdan syn nakomelingen ende diegene die in sijn plaats als koning sal komen te succederen, ook gehouden sal wesen den bovengene taxt van vyftien duysend picols sappan-hout, gelyck gesegt, aend' Ed. Compie te voldoen.

Alle dit gene voorsee staat, belooft meer gemte Syn Hoogheyt met alle cinceriteyt naar te sullen komen en dierhalven tot teken der waarheyd den desen met Syn gewonelyke handtekening becragtigt heeft. Ter sijden stond: ons present als getuygen en was geteekent JAN FRANCE HOLSTEIJN ¹⁾, GERRIT COSTER en COENRAAT VAN BREIJTENBACH. ²⁾

1931.

Krom, Prof. Dr. N. J. : Hindoe - Jav. Geschiedenis, 2e druk den Haag 1931.

p 417: Lombok Mirah (W.-L., of Birah voor N.- en O.-L. samen), Saksak (O.-L., of de vallei van L.) — behorend tot rijk van Madjapahit blijkens de Nāgarakṛtāgama van 1365 Zang 13 en 14.

1931.

Lekkerkerker, C. : Indië, 620 plaatjes op 200 cartons. Wolters z.j. [1931] formaat 19 1/2 × 28 cm., met tekst, in doos.

Dozijnen van Bali en Baliërs, niets van Lombok en Sasaks.

1931.

Nijverheid, de Inheemsche, : op Java, Madoera, B. en L., deel I, 1931. Djawa 11, 1931 no. 5 — 6, ook apart verschenen; 202 p. passim.

1931.

Pandecten v/h Adatrecht. Kon. Kol. Inst. A'dam. Meded. IV, afd. Vk. k. 2.

IX. Schuldenrecht. A'dam 1931.

Bewerkt door Mr. J. G. de Boer, dr. E. A. Boerenbeker, A. Miete, C. Nooteboom, dr. L. Pronk en mr. L. van Raalten.

O. l. v. Mr. C. van Vollenhoven worden door studeerenden te Leiden, in hoofdzaak studenten, die zich bekwamen voor de Ind. rechterlijke macht, de in boeken en tijdschriften verspr. Eur. aantt. over het Adatrecht verz. in stelselmatige orde en met gebruik van eenvoudige rechtsbenamingen.

De gegevens over B. en L. zijn in elk Hoofdstuk en Stuk te vinden onder § 16, terwijl alle citaten doorl. zijn genummerd. (Vg. Lekkerkerker C 179).

1931.

Scheltema, A. M. P. A. : Deelbouw in N.-I. Diss. Wageningen 1931.

L. (en B.) i. h. b. H. II § 15 p 94-121 en H. VI § 1 p 336-47; en passim. Verwerkt de bestaande literatuur en vat deze samen.

1931.

Smith, Irving C. : Lombok. Inter-Ocean XII, June 1931 no. 6 p 271-2.

Een praatje bij 2 foto's: S.-women en S.-dancers of L. (onduidelijk).

1931.

P. W. : Führer durch das Museum für Völkerkunde Basel. ib. 1931. Geill. 21 p.

p 19-21 over L., waarvoor opgegeven 1/2 miljoen inwoners en 5.000 km² oppervlakte. De geheele tekst bevat onjuistheden en verouderde inzichten, naast juistere opvattingen uit later tijd. „Vor etwa 500 Jahren wurde L. vom b. Fürstentum Karangasem unterworfen und bildete fortan eine b. Kolonie". Hieraan maakte de Ned. Regeering een einde in 1897; het B. deel van L. wordt abusievelijk naar O.-L. verlegd.

1932.

Ethnographica : Aanw. op ethnogr. en anthropol. gebied v/d Afd. Vk. k. v/h Kol. Inst. over 1931. Kon. Kol. Inst. te A'dam. Med. XXIX Afd. Vk.k. 4. Uitgave v/h Inst. A'dam 1932.

p 9. Schenking Prof. J. C. van Eerde: 10 topeng-maskers uit W.- en M.-L., vroeger op 1 na in bruikleen in museum R'dam, vg. jaarverslag over 1904 p 23-4 plaat.

Deze zeer expressieve maskers zijn gesneden uit zeer zacht, lichtbruin hout en elk hoofdzakelijk geheel in één kleur beschilderd; ter hoogte v/d oogen is a/d buitenrand een touwtje vastgemaakt, waarmee het masker vóór het aangezicht v/d vertooner kan bevestigd worden.

Schenker deelde indertijd omtrent de vertooning met deze maskers mede, dat hij die eenige malen in M.-L. door S. jongens heeft zien geven; 5 of 6 personen traden daarbij tegelijk op en dezelfde p. verwisselde van masker, wanneer hij een andere gemoedsaandoening had uit te drukken.

Op 6 der maskers is binnenin een naam geschreven, alle namen eindigende op Lawé, doch waaromtrent het niet zeker is, dat het bep. die zijn van persoonlijkeden uit het Middel.-Jav. gedicht Rangga Lawé.

2 der maskers, Nos 2 en 8 in R'dam, geven geheel dezelfde p., Kébo Sēpati Lawé, weer.

2 andere, Nos 1 en 9 in R'dam en niet v/e naam voorzien, zijn meest waarschijnlijk de, vooral wat No 1 betreft, komisch bedoelde maskers v/e ěmban, voedster v/e prins of prinses.

1) De leider de expeditie.

2) Cool spreekt op blz. 216 waarschijnlijk ten onrechte van „Bredenburgh”.

Ook het masker, dat niet in R'dam in bruikleen is geweest, draagt geen naam; het is geheel zwart gekleurd en vervaardigd zonder aanbrenging v/e benedenkaakgedeelte, terwijl het is weergegeven met alleen één vrij groot, rond linkeroog met rood omrande, zwarte pupil; voor het rechteroog is in het masker alleen een groot, rond gat gesneden; in de bovenkaak zijn maar 2 tanden weergegeven, terwijl 2 snorren (1 ervan verdwenen) zijn aangegeven met een opgespijkerd, driehoekig stukje geitenhuid, waarvan de beharing grootendeels verdwenen is.

1932.

Asmo: Ragin Basă, mekadoe lé' sekolah-sekolah si bebasă Sasak, karangan —, menteri goeroe lé' sekolah klas II Selong. Landsdrukkerij - 1932 - Weltevreden. Lat.

I, 38 p met 110 lesjes; II, 48 p met 87 lesjes taal oefeningetjes.

1932.

Encyclopaedie van Ned.-(O.-) I., Tweede druk onder red. van D. G. Stibbe en Dr. J. Stroomberg. Zesde deel. 's Gravenhage 1932.

Liefcrinck (Frederik Albert) 3 kolom door L[ekkerkerker, C.]

1932.

Fischer, Dr. H. Th.: Indon. Paradiesmythen. Zeitschrift für Ethnologie 64, Heft 4/6 Berlin p 204-45.

Hoewel zeer veel lit. wordt aangehaald in dit compres-gedrukte uitvoerige artikel, ontbreekt L. geheel.

1932.

Harsa: Pengadilan di B. dan L., Bhawanagara I 8, Januari p 123-5; 9, Februari p 140-3; 11, April 1932 p 166-72.

Formeel en informatief artikel van w.s. gezaghebbende zijde.

1932.

Nieuwenhuysen, Dr. Th.: Sasaksch Adatrecht. Diss. Leiden 1932 126 p.

Uit het literatuuroverzicht p 119, 122 en 123 blijkt, dat schrijver niet alleen kan beschikken over de in druk toegankelijke lectuur, maar ook over memories van overgave van bestuur, 8 van geheel L., 9 v. O.-L., 3 v. M.-L., 6 v. W.-L., de landrente-monografieën der 3 o.a.-en, van Langen's verslag over de Bodha's uit 1929 en Rapporten over de Bodha's i/h N. (1930) v/d Gew. mil. comm. Pag. 120/1 ontleent een kaart van L., schaal 1:450.000 aan Elbert, C. 162.

Schrijver behandelt zijn stof als volgt: I Omvang v/d rechtskring; geschiedenis 7-13; II Rechtsgemeenschappen p 14-28; III Individuen p 29-42; IV Bestuur en rechtspraak p 43-69; V Adatvolkenrecht p 70-1; VI Verwantschapsrecht p 72-7; VII Huwelijksrecht p 78-90; VIII Erfrecht p 91-7; IX Grondenrecht p 98-108; X Schuldenrecht p 109-12; XI Delictenrecht p 113-6; XII Rechtsmiddelen p 117-8.

Schrijvers schaarsche gegevens spreken elkaar meermalen tegen, zijn onvoldoende duidelijk van begrip of ontbreken geheel; schrijvers plaatsing op L. b/h B.B. heeft echter geen letter druks nadere verklaring ten gevolge gehad.

1932.

Nooteboom, Christiaan: De boomstamkano in Indonesië, diss. Leiden 1932. 240 p. + 101 foto's + 25 afb. + 1 kaart.

H. x: De Kleine Soenda-eilanden, behalve Bali p 195-208.

Hiervan L. p 206-8 en afb. 24. Voor L. staan gegevens ter beschikking van 2 der beste berichtgevers: Hornell en Nieuwenkamp. Hier gebruikelijk type vlerkpauw blijkt boomstam-kano. Schr. spreekt van L.-varieteit v. O.-Indon. type, veelal in gebruik voor visscherij. Kleiner soort vlerk-boomstam-kano met andere vlerk-constructie. Ook boomstam-kano zonder vlerk. Nieuwenkamp teekende op N.-kust te Laboean Tjari een nog onverklaard type. Ook volgende type dat N. beschrijft en teekent v. Z.-O.-kust weet schr. niet thuis te brengen.

1932.

Waloeja: Tjraken, Karangan — Tedjawa' isi' M. PRAWIROATMODJO, Inl. Schoolopziener lé' Mataram. Oeah tekerisa' isi' LALOE MESIR, mantri goeroe lé' sekolah Tandjoeng. Landsdrukkerij — 1932 — Batavia. Lat.

I, 50 p, 82 lesjes en II, 53 p, 76 lesjes taal.

1933.

Ethnographica: Verslag Museum R'dam over 1932.

p 2: L.C. Heyting schenkt een antiek type wajanglamp, bestaande u/e pot van gebakken aarde i/d vorm v/e demonenkop (in 1941 nog vervaardigd in Narmada C.H.). De gespitsde mond dient tot het opnemen v/d pit: dit reservoir rust o/e gegoten messing schaal, bevestigd tegen een houten ruggestuk, waarmede de lamp opgehangen wordt, en waarin een vierk. opening is uitgespaard, waardoor, naar mededeeling v/d schenker, de dalang, achter de lamp zittende, de beelden waarneemt. Schenker verwijst verder n/e plaats i/d literatuur, waar een dergelijke steenen bléntjong van O.-Java wordt vermeld (Dr. Th. Pigeaud, Aantt. betr. den Jav. O.-hoek, TBG 72, 1932 p 282); de lamp werd daar tijdens de vertooning i/e rechthoekig o/h doek slingerende beweging gehouden. Dit zal het fantastische der schaduwbeelden verhoogen.

1933.

Handschriften op lontar van B. en L. Jaarboek KBG I, 1933 p 243.

Het KGB inventariseerde van L. de lontars nr. 1126, 1127 (Sas?), 1128 en 1129.

1933-41.

Serat Ménak, met 24 ondertitels, in 46 deeltjes, Jav. tēmbang in Jav. letter. Balai Poestaka Batavia-C. 1933 - 41.

De — als Amir — misschien meestgelezen tekst op L.

Hierop in 1941: Register Sērat Ménak met inhoudsopgave en naamregister (Lat. letter).

1933.

Soekanto (Boestamam): Het gewas in Indonesië religieus-adatrechtelijk beschouwd. Diss. Leiden 1933, 128p.

L. p 40 en 53, gecompileerd uit Adatr. b. I, Liefcrinck: Landsverordeningen, Nieuwenhuyzen: dissertatie, Pandecten v/h Adatrecht IVb.

1933.

Woordenlijst van Holle met S. uit Sakra. Jaarboek KBG I. 1933.

p 253 nr. 180: ingevuld door R. Soedjono, Gouv. Ind. Arts, zegsman Mami Hasim.

1933.

Zwaan, Prof. Dr. J. P. Kleiweg de: Over de invloed v/d hemel- en natuur-verschijnselen o/d gezondheidstoestand v/d mensch. Opvattingen dienaangaande der Inlanders v/d Ind. Arch. Samenvattend overzicht. Mensch en Maatschappij 9 no. 4, Juli 1933 p 410-28, en no. 5, September p 513-25.

p 420: „V/d inlanders van L. weten wij, dat zij bijzonder bevreesd zijn voor weerwolven (ata polo). „Tegen deze kwaadgezinde wezens, die de menschen ziek maken, kan men zich echter eenigszins beveiligen, door o/d „daarvoor bestemde offerpaaltjes b/d ingang v/h dorp of op kruispunten van wegen offers neer te leggen. Bij zon- „en maan-eclipsen is de donkere plek o/h hemellichaam het bloed v/e slachtoffer dezer ata polo”.

p 423: „Als een nadeelig teeken vinden wij dus een zons- resp. maansverduistering voor mensch of dier ver- „meld b/d ..... Lombokkers.”

Hoewel t.a.v. L. het materiaal hiertoe ontbrak, mag vlg. schr. toch geconcludeerd worden uit den wél bekenden gedachtengang der nabuur- en verwante volken, dat ook de S. invloed zien van cosmisch gebeuren en natuurverschijnselen als (zon), maan en zons- of maansverduistering, regenboog, bij zonnenschijn vallende regen en dauw op gezondheidstoestand en lichamelijk welzijn v/d mensch.

1934.

Adatrechtbundel XXXVII, den Haag 1934.

81. Grondenrecht op L. (1899) p 561-3.

82. Brahmaansche wenschen o/h punt van adat-delicten op W.-L. (1921) p 564-6.
(Voor aperçu vg. Adatr. b. XL, 1938 p 252).

1934.

Beek, H. G. J. ter: Lombok, 1894-1934 door —, Lt. Gen. b. d. Ind. Gids 56, 1934, no. 9, Sept. p 769-84; no. 10, Oct. p 865-81.

1934.

Cool, W.: With the Dutch in the East 1934.

Herdruk van Lekkerkerker A 39 (1897), m/d ondertitel: Outline of the military operations in L., 1894. Giving also a popular account of the native characteristics, architecture, methods of irrigation, agricultural pursuits, folklore, religious customs, and a history of the introduction of Islamism into the Island, translated from the Dutch by E. J. Taylor. With a copious index, a small glossary of foreign words and a list of authorities quoted. London. 365 + VIII p.

Het oorspr. Holl. werk (A 38) heette: De Lombok-expeditie. Geill. door G. B. Hooyer. Met 100 platen, afbeeldingen, portretten, plattegronden en 2 kaarten. 's Gravenhage-Batavia 1896-'96. 496 p.

1934.

Ethnographica v. B. en L. Aanw. over 1933. Med. Kon. Kol. Inst. XXXIV. Afd. Vkk. 6, 1934.

Schenking L. C. Heyting, Serie 801 p 3: Lendendoek, geweven van geïmporteerde katoenen draad; schering samengesteld uit groene, blauwe, roode, witte en bruingle draden, inslag van roode draden. De teekening vertoont hierdoor lengtebanen, nl. op regelmatige afstanden 3 groene en 2 bruingle baantjes van ruim 1 c. M. breed. A/d zelfkant smallere baantjes van rood, wit, blauw, groen en geel. De uiteinden der scheringdraden zijn geknoopt tot franje van verschillende kleur. M.-L.

1934.

v. H.: Lombok. Sport in Beeld en Geill. Wereldnieuws. Dec. nr, 1934.

1934.

Heyden, J. van der — S. V. D. : R. K. Missie toegelaten op L. De Katholieke Missieën 60, 1934 afl. 1 p 115-8.

Aug. 1933 per request aan regeering toelating op L. verzocht. Nov. 1934 schr. toegelaten. — Eenige bladzijden voor wie nog niets weten v. L. — „De taal der S. heeft weinig overeenkomst m/h B. Het verschil m/h Soembawasch is niet zoo groot (hetgeen belangwekkend zou kunnen zijn, wanneer het geadstrueerd werd. C.H.). Grondige studies v/h S. werden nog niet gedaan (w.s. helaas juist; althans niet gepubliceerd. C.H.). Scholen zijn er op L. veel te weinig (volkstelling 1930 constateert hier dan ook max. analfabetisme. C.H.). — Eigenaardig is bij de W³ ook het geloof a/e verlosser, die hen bevrijden zal van alle kwaad en de gelukkige maatschappij uit lang vervlogen jaren zal herstellen (kenmerkend voor alle Moslims en wellicht ook — zij het eenigszins anders — voor de „natuur“-volken. C.H.). — De missie is niet van plan onder de W⁵ te gaan werken. Onder de W³ heeft de missie goede vooruitzichten. (1941: Pastoor de Boer meldt mij, dat in totaal totdusverre 2 vrouwelijke S. huisbedienden overgegaan zijn tot het Christendom. C.H.). — De B. toonen veel belangstelling voor onzen godsdienst. Onze liturgie zal hen imponeeren. — Ruim vier jaren werken reeds twee Amer. zendelingen van „The Christian and Missionary Alliance“ onder de L.sche B. Hun succes is zeer gering“.

1934.

Kops, G. F. de Bruyn : Uit de rechtspraktijk v/e B.B. ambtenaar. Kol. T. 23 nr. 5, 1934 p 472-98; i.h.b. p 488-94.

Bij komst als Res. van schr. (± 1910) „heerschten op L., [o/h gebied v/d inh. rechtspraak] reeds toestanden, welke met die i/d best bestuurde andere Gvts.-landen konden wedijveren“ (hetgeen des te merkwaardiger is, daar uit diss.-Nieuwenhuysen blijkt, hoe onvoldoende het adatrecht bekend is. C.H.). — „De ernstigste misdrijven, ook op politiek gebied, kwamen ..... onder de S. op L. voor“, door de anarchie 1890-5. Rampokpartijen met levensgevaar voor luttel bedrag. Bij opvatting groote bereidheid tot bekentenis en noemen van medeplichtigen.

1934.

Waloeja : Galang Boelan, karangan —, oeah tekerisa' isi' LALOE MESIR, kepala district lé' Peringabaja. Mekadoe lé' kl. 2. Begambar. Landsdrukkerij - 1934 - Batavia. Lat.

I: 63 leeslesjes op 80 p; II: 40 id. op 150 p.

Beter dan vroeger, maar niet feilloos.

1934/5.

Wal, J. H. E. van der : De colonne van Bijleveld. Een episode uit den Lombokkrijg in 1894 (bewerkt naar een op L. bijgehouden Journaal). Met kaart. Orgaan der N. I. Officiersvereniging 1934 p 496-510.

1935.

Encyclopaedie van Ned. (O.)-Indië, Tweede druk, onder red. van D. G. Stibbe en Mr. Dr. F. J. W. H. Sandbergen. Zevende deel 's Gravenhage. 1935.

p 1193: AMPENAN: voor 1932 aangekomen en vertrokken schepen: 293 op zeebrieven, netto inhoud 1.070.670 m³ en 416 schepen op jaarpassen, bruto inhoud 11.686 m³. Uitvoer rijst 15.110.125 kg; copra 3.760.104 kg; klapperolie 41.155 l; aardnoten 1.438.308 kg; gekorven tabak 552.461 kg; uien 395.003 kg; pinangnoten 690.364 kg; zemelen 3.466.825 kg; runderhuiden 49.032 kg; buffelhuiden 17.035 kg; geitenhuiden 16.797 kg; buffels 201 stuks; ossen 4.810 stuks; varkens 5.147 stuks.

p 1193: AMPENAN-O: Sas. distr. der o.a. W.-L., afd. L., O.-helft v/h vroegere distr. Amp. en Omme-landen, met Narmada als hoofdplaats. Bev. van 37.700 op opp. 196 km², vindt hoofdmiddel van bestaan in rijstb.

p 1193: AMPENAN-W: S. distr. der o.a. W.-L., afd. L., W.-helft v/h vroegere distr. Amp. en Omme-landen, waarin bel. pll. Ampenan, Mataram en Tjakranegara; distr. kantoor te Dasan Agoeng. Hoofdmiddel van bestaan der bev. (68.000 op 171 km²) is verbouwing van rijst, waarvan gr. hoeveelheden uitgevoerd.

p 1193: BAJAN: S. distr. i/h N. v/d o.a. W.-L., afd. L., hoofdplaats id. Opp. 593 km², inwoners 21.000.

p 1197: BATOEKLIANG: Distr. o.a. M.-L., afd. L., hoofdplaats Mantang, aan weersk. v/d gr. weg Ampenan-Selong: grenst aan o.a. W.-L. Inwoners 38.310 verd. over 8 desa's, best. uit 285 dasan's. 500 paarden, 9.000 sapi's, 500 karbouwen. Weglengte voor auto's 500 km. Opp. bevoelbare sawah's 3.250 ha.; onbevoelbare sawah's 1.693 ha.; droge gronden 7.299 ha.

p 1196: DJONGGAT: Distr. o.a. M.-L., afd. L., hoofdplaats Bondjeroek, bestaat uit 2 deelen, gescheiden door enclave-Praja. W.-deel met hoofddesa's Poejoeng en Bondjeroek grenst aan o.a. W.-L., overig deel omvat Z. v/d a.o. tot Ind. Oceaan; daar hoofddesa Poedjoet. Inwoners 61.854 in 8 desa's en 370 dasan's. 2.000 paarden, 11.480 sapi's, 20.689 karbouwen. Weglengte voor auto's 58 km. Hoofdmiddel van bestaan rijstbouw. Opp. bevoelbare sawah's 208 ha., opp. onbevoelbare sawah's 12.155 ha., droge gronden 4.184 ha.

p 1193: GEROENG: S. distr. in Z. o.a. W.-L., afd. L.; hoofdplaats id. 49.200 zielen, vooral N. v/h onvruchtbare Z.-gebergte; rijstbouw. Opp. distr. 565 km².

p 1197: LABOEAN HADJI: 1932.

92 stoomschepen,	bruto	626.416	ton,	netto	384.840	ton;
14 motorschepen,	„	17.004	„	„	15.738	„
1 Gvts. oorlogschip	„	9.500	„	„	9.500	„
1 Gvts. stoomer	„	2.226	„	„	onbekend	„
134 zeilschepen	„	4.776	„	„	4.776	„

p 1194: LOMBOK: Bestuur. 13 S. distr.; 5 in W.-L.: Bajan, Tandjoeng, Ampenan-W., A. O. en Geroeng; 4 in M.-L.: Batoekliang (Mantang), Djonggat (Bondjéroek), Praja en Kopang; 4 in O.-L.: Pringgabaja, Masbagik, Rarang (met onderdistr. Kota Radja) en Sakra. B. distr. 3: Mataram, Tjakranagara-N., Tj.-Z. in W.-L.

Rechtspraak. De S., die i/d B. tijd terechtstonden voor B. rechters, kregen na invoering v/h Ned. bestuur eigen rechtspraak, bestaande uit 3 rechtbanken (voor elke o.a. 1) van S. hoofden en oudsten, Raad Sasak. Hierin distr.-hoofden en adat-kenners. B. voor Raad Kërta te Tjakranagara. Soms gecomb. zittingen. Van belang voor L. is Agrarische Reglement in Ind. Stb. 1923 no. 509, waarvan art. 12 verbod bevat aan B., gronden te vervreemden aan Moh. (S.), en a/d Moh. (S.) in M.- en O.-L. om dito aan B. Doel van dit voorschrift: veiligstelling grondbezit eertijds vijandige bevolkingsgroepen, ter voork. van verarming der B. in W.-L. Thans gaan er veel stemmen op om deze bep. te doen vervallen, immers S. vaak benadeeld, en B. willen ook grond kunnen koopen in O.- en M.-L.

p 1193: MATARAM: Hoofdpl. afd. L., standplaats Ctr. W.-L. Inh. bev. van B. en S. woont in groote, met muren omgeven en door wegen van elk gescheiden wijken (B. bandjar, S. goeboeg). I/h centrum, voorheen poeri Vorst van L., aantal woningen voor Europeanen en mooi plantsoen om monument gesneuvelden L.-expeditie. Beh. inh. bev. in 1930 55 Europeanen en 300 Javanen.

p 1193: MATARAM: B. distr. v/d o.a. W.-L., afd. L., onder poenggawa te Mataram. Verspreid liggende B. vestigingen met 7400 inwoners.

p 1194: MIDDEN-LOMBOK: O.a. v/d afd. L., hoofdplaats Praja. Bodem verdeeld in 5 kommen met bergterreinen daartusschen. Praja centrum, laagstgelegen. O. en W. van Praja hoogte van 100-400 m. I/h Z. grenst o.a. a/d Ind. Oceaan. N. ingenomen door Rindjani-geb. N.-deel en vooral M. vruchtbaarst. Hoe meer Z., des te meer steenachtig en onvruchtbaar. Z.-kust onbewoond beh. eenige visschers-nederzettingen. Geen rivieren van bet. Beh. Pandan, Babak en Ranggoeng i/h N. de stroompjes in O.-moesson droog; slechts nut voor irrigatie. Wildhoutbosschen i/h N. Sawahvelden i/h M., waartusschen grasvlakten voor vee. Cactusbegroeiing i/h Z. Klimaat goed. Nov.- Mei natte-, Mei-Nov. droge moesson. In kenteringen vaak harde, gure winden, koorts veroorzakend. Gezondheidstoestand i.h.a. goed. Te Praja Gvts. Inl. arts, op 2 andere pl. poliklinieken. Verder med.-hyg. propaganda-dienst.- 220 km. autoweg, 3 hoofdwegen.- 2 soorten grondbezit: djaba-gronden (erfelijk indiv. bezit) en droewé dalëm-gronden (waarvan beschikkingsrecht berust b/d desa, afgestaan in erf. indiv. gebruik aan desa-genooten). De laatsten alleen in Batoekliang W. v/d Pandan.- 210.283 inwoners. Weinig Vr. O., geen i/d desa's. In distr. hoofdplaatsen ook nogal Jav., Bandjar, en Boegin. Adel (për wangsa), „van Jav. oorsprong”; de gewone bevolking dient te worden beschouwd als de autochthone bevolking, van Polyn. oorsprong.- S. hebben eigen taal met veel inslag van Jav., B. en Mal. woorden en uitdrukkingen. Geschreven m/h Jav. letterschrift (ook B. of soms Arab. letter. C. H.). Het vertoont eenige overeenkomst m/h Mongondouwsch van N.-Celebes (is dit de naaste verwant? C. H.). Eigen nog krachtige adat. Islam, w5 „zuiver Sjafietisch” (vg. Bousquet 1940?) en w3 grotendeels animistisch met onbegrepen uiterl. vormen v/d Islam, dicht bij Balinisme.- Ctr. a/h hoofd v/d o.a.; 4 districten: Praja, Kopang, Batoekliang, Djonggat, elk met distr.-hoofd. Onderverdeeling in désa's met desa-hoofden, direct ondergeschikt aan distr.-hoofd. Desa dateert al uit Bal. periode, bestaat uit dasan's met kliangs op dez. wijze.

Rijstbouw voorn. middel van bestaan. Batoekliang heeft soebaks als W.-L. M.-L. waterarm; sawah's afh. van regen, gedeelt. oogstmislukking frequent.- Veeteelt i/h Z., désa's hebben gemeensch. weideplaatsen.- Eenige huisvlijt.- Pasar op 4 hoofdplaatsen en in 7 désa's.- Ook kliangs analphabeet, désahoofden heel gebrekkig geletterd. Praja II kl. school. 15 volksscholen, 1336 ll.

p 1196: PRAJA: Hoofdplaats o.a. M.-L., afd. L.; hier Ctr., kantoor landrentedienst, gevangenis, ziekenhuis. Grootste deel v/d veldpolitie hier gelegerd. Gr. pasar en veepasar.

p 1196: PRAJA: Distr. der o.a. M.-L., afd. L. met gelijkn. hoofdplaats i/h voorn. distr. Grenst t. Z. a/d Ind. Oceaan, t. O. o.a. O.-L. Inw. 71.700, verd. over 10 désa's, bestaand uit 400 dasans, 2.274 paarden, 4.571 sapi's, 20.169 karbouwen. Autoweg 72 km. Veel rijstbouw, vele koelie's en inh. nijveren. Bevloeib. sawah 843 ha., onbevloeide sawah 18.614 ha., droge grond 6.426 ha.

p 1195: SASAKS: Bestuur. Belangrijkste S. eenheid desa onder kěpala désa (M.- en O.-L.) of pěmoesoengan (W.-L.). Binnen pajar (desagebied) aantal (pě)dasans onder kliang, ondergeschikt aan desahoofd. Dasans soms zeer groot, meer inw. dan eigl. desa. Ter beschikking van hoofden langlangs, vrijgesteld van heerdienst. Désa's en dasans soms onderverd. in (pě)goeboeg(an)s, onder kliang, onderl. gescheiden door muren, heggen of open ruimten, bestemd voor uitbr. (tag-tagan). Désa door ons gevormd. Soms worden veldhuisjes (rěpo') tot nederzetting. In O.-L. om woondésa's vaak muren, in W.-L. boomen en heesters.- In Sakra désa's vaak op steile heuvels, dichte cactushaag om den voet. Op groote erven, b.v. van adelijken en hoofden, naast huis en padischuur nog huisjes, waar familieleden wonen; ook vaak baroega (open gebouwtje voor doorg. gasten en logé's): verh. leemen vloer + balé² + dak.- Vóór namen van désa's, door brand vernield, „p(a)rěsa” in O.-L.; op W.-L. bet. dit, dat desa reeds bestond vóór de B.

Standenindeeling. Niet beïnvloed door Bal. kasten. Datoe-titel niet meer in O.- en M.-L. In W.-L. désa Mambalan dato-families, naar zeggen uit O.- en M.-L. Standen ondergaan verlaging door mėsalliance v/d vader: kinderen lager. Menig vader blijft laloe heeten. (vg. Mr. J. Prins 1939).

Huwelijk. Schaakhuwelijk en aanzoekhuwelijk (madik), w.s. op B. en L. reeds vóór Hindoeïsme en Islam.

Adoptie: Anak pėras (schriftelijk; slamėtan) volledig, anak akon (onceremonieel) heeft slechts recht op onderhoud.

p 1194: TJAKRANEGARA: Gr. aantal B. wijken (bandjar); i/h centrum lustoord Majoera, met tuinen en vijver, waarin gebouw, nu voor raad kërta gr; B. Poera Méroe.

p 1194: TJAKRANEGARA-N: B. distr. v/d o.a. W.-L., afd. L. Poenggawa a/h hoofd te Majoera; zijn ressort gevormd door aantal B. vestigingen i/h S. land, 9.000 inwoners.

p 1194: TJAKRANEGARA-Z: B. distr. v/d o.a. W.-L., afd. L. Poenggawa a/h hoofd te Bandjar Pandé, wijk van Tj.; ressort als vorige + Boda-nederzettingen, 15.400 inwoners.

p 1194: WEST-LOMBOK: O.a. v/d afd. L., W. deel v/h eil. L. Grens met M.-L. v/d Blongas-baai a/d Z.-kust naar Gng. S., door M.-vlakte-Narmada, langs W.-helling Rindjani tot top, N.-waarts via Bajan tot N.-kust. 5 S. distr.: Gëroeng, Ampënan-W., A.-O., Tandjoeng, Bajan (onder S. hoofd) en 3 B.: Tjakranëgara-N., Tj.-Z., Mataram (onder B. poenggawa). B. 31.800: S. 192.500.— zeer gewichtig weg Mataram-Tandjoeng-Bajan (nu klaar C. H.) voor prijsnivelleering. — Vraag naar onderwijs neemt sterk toe: 1 H. I. S. (227 ll.), 5 II-kl.-scholen (831 ll.), 17 désa-scholen (1337 ll.).

1935.

Harreveld, J. van: De beklimming v/d Rindjani. Med. 11. Med. Ind. Ver. v. Bergsport

1935 p 7-14.

Geeft een kort en duidelijk beeld v/d tocht gezien v/e oogpunt van bergsport.

1935.

Horst, O.: Een tocht n/d Sëgara Anak, het kratermeer v/d Rindjani, L. Trop. Nat. 24, 1935, afl. 11 p 179-86 + 6 fig.

Een uitv. art. met vele mooie foto's; de R.-top zelf werd niet beklommen. Behalve eenige aantt. over de flora en fauna zijn de waarnemingen over de avifauna van belang.

1935.

Kern, R. A.: De partikel pa i/d Indon. talen. BKI 92, 1935 p 5-121.

p 115: „In 't S. schijnen beide prefixen [më- en bër-] geheel vermengd te zijn. Van ba- bestaan twee „vormen: bër en bër-, de laatste vóór klinkers, grammatische betekenis heeft dit verschil dus niet; ma- (më-) „wordt in den Intensief gebruikt waarbij ma- afvalt, cf. Jav. B.v. bëlëmbah o/d schouder dragen, maar: „njinggé- o/d rug dragen. De bër-vormen zijn in niet mindere mate trans. dan die met më” (bron: R. C. „v/d Bor, Ned.-Sas. woordenlijst, VBG LVI, 5). — Evenwel niet gerept van pa- of pë- in het S., waartoe de gegevens — hoe schaarsch dan ook — wel gereikt zouden hebben.

1935.

Malm, von: Die Phanerogamen (?) Flora der Kleinen Sunda-Inseln und ihre Beziehungen.

Geeft behalve een overzicht v/h door Rensch verzamelde materiaal beschouwingen over klimaat en vegetatievormen en een uiteenzetting over de plaats, die de Kl. Soenda eil. innemen in het Mäl. floragebied. (vlg. Trop. Nat. 25/9/36 p 114). Verscheidene onjuistheden, w.s. doordat auteur deze streken niet zelf bezocht heeft (i.b. p 115).

1935.

Ravenswaay, J. van: 17 April. De tovergordels van Lingsar.

De mensch wenscht zijn buik en zijn navel te beschermen, gebruikt daartoe gordel.

Als symbool voor goden-gordel algemeen de slang, welke voor ons verborgen leeft, de oude wijsheid representeert. Buikband (saboek) ook verborgen, slechts gebruik bij levensgevaar. Saboeks in Simpan-gan v/d Batare Lingsar b/h huis v/d mangkoe door godheid zelf geschonken a/h voorgelacht v/d mangkoe. Anderen zouden saboeks gekregen hebben van geesten in opdracht v/d goden. Maar de meest gewone manier is, wanneer men b/h overnachten i/d tempel droomt, door een slang gebeten te worden. Die soort slang heeft steeds een kenmerk, dat alleen de ingewijde mangkoe's kennen, zoodat niemand op onrechtmatige manier zich een saboek kan laten maken. Wanneer iem. gelooft recht te hebben op een saboek, gaat hij/zij naar de mangkoe toe en legt haar alles uit. Ter controle gaat de mangkoe (hier die van Lingsar) zich afzonderen voor een nacht i/d tempel, biedt de gebruikelijke offers aan, en verzoekt de godheid haar te willen openbaren, of het vertelde waar is. Pas wanneer zij dien nacht een vizioen krijgt, dat als bevestiging kan gelden, laat zij de saboek maken. Anders zouden de weefgetouwen steeds in verwarring raken of breken, en de weefster (die oude vrouw moet zijn) zou ziek worden.

De saboek moet geweven worden zonder eind, waardoor de magische kracht ingesloten is. De aan elkaar geweven uiteinden worden getrokken door een tros van kèpëngs v/e bep. aantal. Hierin vindt men weer de overtuiging, dat in duiten en andere munten mag. krachten verborgen zijn. Nu wordt de saboek bij volle maan of bij nieuwe maan (zelden) n/d tempel gebracht. De mangkoe laat door bep. oproepingsgebed de mag. kracht in de saboek dalen. Nu snijdt ze de tros duiten af, en de uiteinden zijn gescheiden. Wat tot dusverre a.h.w. een slang-met-staart-in-de-bek was, is nu als slang ontstaan.

Heilige saboeks van Lingsar heeten Oedi, Sërdi, Toedjan, Basi, Botjok, Emas; die der mangkoe's: Boeng poentih, Përigi Lingsar en Pëtong Bajan.

Ieder kind van Lingsar krijgt bij geboorte saboek geheeten Saboek Lëlangit.

Goden-saboeks van Lingsar periodiek gevoed; bij maansverduistering en aardbeving uitgedragen. Bij volle maan in water gedoopt, dat dan wijwater is voor bevolking van Lingsar.

Eigenaar van saboek wordt door droom waarin slang met kleuren van zijn saboek gewaarschuwd voor gevaar en herinnerd aan plicht tot voedselverstrekking.

1935.

Sleen, W. G. N. van der: Lombok. Onze Aarde 8, 1935 p 240-8 met 7 afb.

Schr. merkt een aardig ding op v/d pasar te Masbagik op O.-L.: „Jammer dat op die passars vrijwel niets „meer van inl. maaksel voorkomt, behalve wat gevlochten mandjes en enkele uit schelpen gesneden, vingerringe-tjes. Maar die moet je al van die vischvrouw-tjes koopen, die zijn eigenlijk niet i/d handel”.

1935.

Voogd, C. N. A. de : Botanische aantt. v/d Kl. Soenda Eil. I. Trop. Natuur 25, afl. 9, 1936 p 113-9.

„Hoewel de Kl. Soenda-eil. reeds lang als overgangsgebied tusschen de Mal. en de Austr. fauna en flora „de belangstelling der biologen getrokken hebben, is er over de flora maar betr. weinig gepubliceerd ..... grens- „lijn van Wallace, die geprojecteerd was tusschen B.-L. en Ndl. tusschen Borneo en Celebes [heeft] aan veel „gegronde kritiek blootgestaan. Zoowel op zoölogisch als op botanisch gebied, bleek deze scherpe scheidingslijn „niet te bestaan. Men is meer en meer gaan inzien, dat de Kl. Soenda Eil. een overgangsgebied vormen — „..... de Kl. Soenda eil. veel rijker (zijn) aan Aziatische dan aan Australische vormen”. Schr. geeft eenige vbb. en gaat dan over tot Soemba.

1935-6.

Heyden, J. van der - S. V. D. : Missie op L. De Kath. Missiën en Chr. Huisgezin 61, 1935-6 p 168-75.

Verslag over 7 m. verblijf. „In de buurt van Mataram wonen ongeveer 30.000 Baliërs, die i.h.a. veel „conservatiever zijn dan vele B. op B. zelf”. Eén van hen vond de R.K. geloofsleer prachtig, maar de moraal te zwaar. Toch goede verwachting van werk onder de B. W3-S. bezocht in W., N.- en Z.-L. Narmada leek geschikt centrum, daar grond gekocht, en veel bezoeken a/d k a m p o n g s. ” Veel drankmisbruik. In de meeste „k a m p o n g s” een kemali- of pomali- plaats. Meestal worden daar heilige steenen, waarom een wit lapje gewikkeld zit, vereerd. Toen een man bewusteloos werd, bracht mann. mangkoe wijwater met bloemen, en stak patient houtje met propje a/h eind i/d mond, zeggende: „noenas ampoen”; in pomali-huis bad een vrouw klagend met langgerekte tonen, offerde bloemen en wierook — met succes.

„De w3-S. houdt ook van optochten, die echter zeer sterk lijken o/d processies der Hindoe-B. Vlaggen „wapperen, danseressen gesticuleeren en krijschen onverstaanbare liederen. De eene draagstoel na de andere trekt „voorbij, gedragen door gespierde kerels. In de vergulde stoelen zitten de sollicitanten voor de besnijdenis „of voor het tandenvijlen; ook worden de bruidegom en de bruid na het huwelijk zoo rondgedragen. Prachtige pajoengs steken u/d menigte op en boven het gejoel der menschen klinkt het geluid v/d wandelende gamelan, „soms mooi, klaar en helder, dan weer overdaverend en schel als potdekselmuziek. Midden i/d kampong staat „dan een rijkversierd huis zonder wanden met een groote balé-balé, waar dan de een of andere plechtigheid plaats „heeft. .... Het is inderdaad een mengelmoes van heidendom, Islam en Hindoe-ceremonies”. .... „Er is geen „eiland hier in Indië, waar procentgewijze zooveel hadji's zijn als op L. .... W3-S. gaan echter nooit naar de „stad v/d profeet”. .... los huwelijksverband. En dit schijnt het ergste bij de W3-. .... „Naast zijn ondeug- „den heeft de S. ook voortreffelijke hoedanigheden. Hij is zeer ijverig. Zijn sawah's zijn even goed verzorgd als „die der B. Hij is handig en niet dom, vriendelijk en gastvrij. Ook is hij solidair en behulpzaam”.

Voor zijn werk leert de door de bevolking niet geroepen pastoor allereerst S., waarvan hij niet zoozeer de woordschat als uitspraak en zinsbouw vrij lastig acht. Weinig verbreiding van Mal. op L. Bij kampongbezoek steeds medicijn verstrekt, bovenal: lichtbeeldenvoorstellingen (vulgo: tooverlantaarn. C.H.), eerst Columbus' reis naar Amerika, dan leven van Jezus. Het levend opstaan u/h graf wèl djèmpoll! Kamponghoofden gewonnen door hen te fotografeeren. Vioolspel als vierde attractie. „Van klassieke muziek moeten ze niets hebben, maar een „marsch of leuke mop, waar maat in zit, heeft altijd hun attentie”. Te Narmada zal groot huis gebouwd worden, waarin Florineesch godsdienstonderwijzer. Nog meer W3-gebieden op het oog, te bezetten door dergl. goe-roe's. „Voor de B. zullen wel eenige Jav. of liever B. goeroe's noodig zijn”.

1936.

Ethnographica : Aanw. op ethnogr. en anthropol. gebied v/d afd. Vk.k. v/h Kol. Inst. over 1935. Kon. Kol. Inst. te A'dam. Med. XXXVIII. Afd. Vk.k. 8, 1936.

p 22 Drinkwaterkruik (S. tjèrètan manœk) van gebakken aarde, donkerrood en geglaasd, met ovaal waterreservoir, ter weerszijden voorzien v/e tuit, waarvan het bovenende i/d vorm v/d kop v/e haan. O/d buik zijn aan weerskanten 2 blad- en vruchtmotieven en relief aangebracht, die de vleugels aanduiden. O/d rugzijde v/d buik is een cyl. hals geplaatst, die zich van boven schaalvormig verwijdt en een opening heeft. Een pèlèt-houten deksel, waaraan een lange pen, die i/d hals past, dekt de kruik af; de bovenzijde v/h deksel is koepelvormig en voorzien v/e gedraaiden houten knop. Het voetstuk v/d kruik is hol en rond en loopt naar beneden uit.

p 136-7 no. 737/1-8 Katrang'an (paspoort) in het S. met B. letter op lontar.

1936.

Ethnographica : Aanw. Ethnogr. Verz. KBG over 1935. Jaarboek KBG III, 1936.

p 313: 21059 Rood katoenen doek met goud doorweven. Het lichaam v/d doek is met witte en zwarte draden in kleine vierkantjes verdeeld. In ieder vierkantje is een gouden bloemetje. De kèpala is dicht met goud doorweven, met toempal- en bloemmotieven. 247 × 97½ cm.

p 314: 21060 Effen rood katoenen doek, zeer rijk met gouddraad doorweven. Het lichaam v/d doek is m/e dicht goud patroon in diagonaalsgewijze vakjes verdeeld, waarin bloempatronen. Verder twee kapala's, met toempal- en andere motieven. Om den geheelen doek is een rand aangebracht. Langs één der lange zijden is een reep wit doek van 22 cm. breedte aangebracht. 225 × 88 cm.

1936.

Goris, Dr. R. : Aantt. over O.-L. TBG 76, 1936 p 196-248.

Behoort tot het belangrijkste van wat over [de w3 van] O.-L. geschreven is, en is van waarde voor heel L. Deze aantt. zijn het resultaat van eenige reizen naar O.-L. (studie vooraf en nauwkeurig uitwerken achteraf). Schr. geeft i.h.b. aanvullingen of verbeteringen o/d bestaande literatuur, die hij bekend veronderstelt.

198-214: I. Adatrechtelijke aantekeningen.

198-203; § 1. Sēmbalun grens; 2. inwendige verdeeling; 3. erf; 4. A. dorpsbestuur, B. dorpsgeestelijken; 4 (sic) spijsverboden; 5. desa-diensten; 6. bloedverwantschap; 7. sexe; 8. erfrecht.

203-9: § 2. Dasan Bilo'. 1. grens; 2. inwendige verdeeling A moskee, B gastenhuizen, C voorerven, D offer-steenhoop. E begraafplaats; 3. A dorpsbestuur, B dorpsgeestelijken; 4. spijsverboden; 5. desa-diensten; 6. bloedverwantschap; 7. sexe; 8. erfrecht.

209-14: § 3. Bēblanting, 1. ws. nederzetting uit Bajan; 2. inwendige verdeeling; 3. erven en gebouwen; 4. A dorpsbestuur, B dorpsgeestelijken; 5. spijsverboden; 5. (sic) desa-diensten; 6. bloedverwantschap; 7. sexe; 8. dood; 9. gronden- en schuldenrecht.

Conclusie: afwijkende adat v/d ouderwetsche désa's op ingesloten hoogvlakte v. O.-L. toonen oudere phase van adatrecht dan i/d vlakte; geen B. invloed, wel van Java.

214-26: II. Muziek en tooneel.

A. In de O.-L. vlakte: 1. wajang lēlëndong (215-8), 2. w.wong, 3. topèng (219), 4. gandrung (218-9). Beschrijving v/h aanschouwde: 1. Sēmbalun Lawang I; 2. S.L. II; 3. S. Bumbung I; 4. S.B. II.

226-45: III. Heilige Plaatsen en heilige weefsels.

Uit bestudeering taalk. kant blijken bep. hist. invloeden. Alfabet. lijst van 114 (door elkaar) heilige plaatsen en weefsels. Eén voor één beschouwd; verscheidene v. Jav., zelfs Hindoe-J. origine, grootste deel echter S., veelal plantnamen; veel belangwekkende opmerkingen. Conclusie: vereering van heilige bronnen, met de h. weefsels, waarin bronwater gedragen wordt, oud-S. Niet-S. namen Jav. of Hindoe-J.: van mythol. aard; dit wijst op vroegere sterke beïnvloeding van Jav. zijde op Bajan en Sēmbalun waar Jav. Prinsen moeten hebben gewoond, die pusaka of beter upatjara meebrachten.

246-8: IV. Javaansche Invloeden.

Naast andere Jav. invloeden opvallend de vele Jav. plaatsnamen.

Slotvragen: 1) Uit welken tijd dateert deze Jav. invloed, merkbaar over heel L.? 2) Waarom is deze invloed met name vast te stellen voor de ingesloten hoogvlakte van Sēmbalun waarvan alle bewoners „van Madjapait" zouden afstammen? Oud-S. babads moeten bestudeerd worden, onderzoek moet ingesteld naar Hindoe-Jav. invloed op Z.-Celebes.

1936.

Goris, Dr. R.: Sketches of Bali, The Netherlands Indies (a review of the country, its economies and commerce). Febr. 16, 1936, Vol. IV Nr. 4.

v. The Religion of the Padandas p 71-7.

p 75-6:..... the Sēngguhu. These Sēngguhus call themselves „bhujangga". Much controversy has arisen over this word in the technical literature. A point not yet touched upon in that controversy is that in East Lombok, in the oldest so-called „waktu tēlu" villages such as Sēmbalun and others, there is also a person calling himself the bhujangga, and there he functions as recitor in certain definite ceremonies with the sacred tissues. It is highly probable, therefore, that we must see in the bhujangga one of the ancient indigenous groups of priests that later blended with the Vīshnu priests and got the name of sēngguhu.

1936.

Körner, Dr. Theo: Totenkult und Lebensglaube bei den Völkern Ost-Indonesiens. diss. Leipzig. Studien zur Völkerkunde 10. Leipzig. 207 p.

Lombok passim; behartigenswaard p XIII boven:

Das wichtigste Werk über Lombok und die kleineren, östlich davon liegenden Inseln verdanken wir Elbert in seiner Beschreibung der Sunda-Expedition; erwähnenswert sind ferner van Eck, van Eerde und Zollinger; trotz mancher guter Mitteilungen vermisst man doch viele wünschenswerte Augaben.

Lombok ist offensichtlich wegen seiner Nachbarschaft mit dem interessanten Bali etwas zu kurz weggekommen.

1936.

Pandecten v/h Adatrecht: Kon. Kol. Int. A'dam. Med. IV, afd. Vk. k. 2.
X. Adatstrafrecht. A'dam 1936.

Bewerkt door M. Blondeau, G.J. Ebbink, B. van Eyk, A.M. van Hooft, J.P.A. Ballegoyen de Jong, L.M. van Klaveren, N.W. Lesquillier, Ch.M.F. Meijer, B. Sorgdrager, C. Steyn, W.J. Uhlenbeck, J.H. Willems en Santoso Wirodihardjo.

De gegevens over B. en L. zijn in elk Hoofdstuk en Stuk te vinden onder § 16, terwijl alle citaten doorl. zijn genummerd (Vg. Lekkerkerker C 179).

1936.

Ravenswaay, J. van: Pemali (met 4 foto's)

Alg. besch., welke geen nieuws brengen, met 4 foto's: 1. De ingang v/d. groote pēmalivan Lingsar; 2. de taola van Aik Moal-W.-L.; 3. S. meisjes der W3. animisten v. M.-L.; 4. De mangkoe van Taimas in zijn pēmalivan bij Narmada.

± 1936.

Ravenswaay, J. van: Goenoeng Pangsoeng, een hist. en legend: plaats u/d L. sche gesch. Actueel Wereldnieuws (?) ± 1936.

Z.W. van Mataram bij desa Pērampoean een lage en rotsachtige heuvel, waarop Hindoe-heiligdom. Herwaarts allereerst zou zich begeben hebben vorst van Karaṅgasēm b/d verovering van L. (Sēlaparang). Bracht

er nacht door; schoone vrouwengestalte, Dêwi Pangsoeng, gebiedt hem eerst naar poera van Dêwa Lingsar te gaan. Deze staat toe het land te veroveren, van Lingsar m/h bloote oog te zien; na 7 generaties zou B. bewind eindigen. Daarom B. beperkt tot W.-L. Voorzegging uitgekomen. Hierbij 3 foto's: Ochtendgebied op G. Pangsoeng; 2. Heilige aap nuttigt zijn voedsel op G. P.; 3. weg door S. désa Pêrampoean.

1936.

Smalt, F. H.: Kort verslag omtrent de leprabestrijding op B. en L. Med. DVG XXV, 1936 p 32-9.

Zooals veelal, waar van B. en L. sprake is, moet B. met verheffing van stem uitgesproken worden, en L. daarentegen binnensmonds.

Vroeger lepralijder op L. uitgestooten naar riviermond. Later patienten in desa geduld. Medio 1934 aangedrongen op isoleering op eigen erf. Begin 1935 registratie begonnen; lijders op 61 „leprapunten” geregeld behandeld en op kaartregister bijgehouden.

1936.

Volkstelling 1930: Dept. van Econ. Zaken. Landsdrukkerij — Batavia, Deel V: Inh. Bev. van Borneo, Celebes, de Kl. Soenda Eil. en de Molukken. 1936.

Alphabetisme: N.I. 6.4%, B. en L. 3.2% — daarmee het minimum. Op L. zijn de cijfers zeer laag, tusschen 1 en 2%, in M.-L. zelfs beneden 1%. V/d alphabeten in N.I. zijn 17.1% vrouwen; v/d volwassen vrouwen 16.4 en 18.7 v/d onvolwassen (d.w.z. die reeds staan kunnen tot huwbaarheid). Voor B. en L. gelden hier resp. 5.7, 4.9 en 8.6, hetgeen weer minima zijn. Tabel 21 geeft de geslachtsverhouding v/d alphabeten v/d inh. bevolking, die al dan niet L.O. genoten. In N.I. onder wie met schoolonderricht alphabeet zijn geworden, 18.46% meisjes, 16.78 vrouwen; op L. resp. 7.14 meisjes en 3.83 vrouwen, het minimum. In N.I. onder wie zonder schoolonderricht alphabeet zijn geworden: 23.39% meisjes, 15.25 vrouwen, op L. resp. 10.69 en 8.19 (Res. B. en L. resp. 10.63 en 5.21). Terwijl N.I. 9% alphabeten heeft onder de jongens, is dit voor B. en L. 3.8, het minimum; terwijl N.I. 2.4% alphabeten heeft onder de meisjes, is dit voor B. en L. 0.4, het minimum; terwijl in N.I. v/d mannen 13.2% alphabeet is, v/d vrouwen 2.3, en v/h totaal 7.4, is dit voor B. en L. resp. 7.8, 0.4 en 4, de beide laatste percentages zijn minima.

Verscheidene kota's tellen 30 à 40, Singaradja zelfs 41 alphabeten o/d 100 volwassen mannen. Zelfs behaalt B. en L. een maximum i/h percentage alphabeten zonder schoolonderricht, n.l. 57.8% tegenover N.I. 20.6. Terwijl in N.I. v/d alphabeten 5.3% jongens en 7% v/d meisjes zonder schoolonderricht waren, is dit voor B. en L. resp. 12.1 en 15.3, na Celebes het maximum; terwijl in N.I. v/d alphabeten 28.1% v/d mannen en 25.8 v/d vrouwen zonder schoolonderricht waren, is dit voor B. en L. resp. 70.2 en 74.4, het maximum. In L. schijnt (neen: blijkt! C.H.) het B. maar ook het Arab. letterschrift in zwang te zijn.

In B. en L. woont, evenals in Manado en Timor, meer dan de helft der alphabeten buiten de kota of gemeente.

Het percentage Nederlandsch-schrijvenden zonder Westersch schoolonderricht, dat voor N.I. 19.7% bedraagt, is voor Timor 56.6, daarna B. en L. 40.7, op één na het maximum.

(Twee vragen rijzen bij ieder die kennis neemt van deze exceptioneele lijst van haast louter extreme percentages. Hoe te rijmen dit krasse analphabetisme volgens de volkstelling met de verzekeringen der B.-kenners v/d vorige eeuw, die het alphabetisme op B. zeer verspreid achtten, zelfs een 50% opgaven (hierop wees reeds Lekkerkerker n.a.v. volkstelling 1920 in zijn verhandeling: De tegenw. econ. toestand v/h gewest B. en L., laatste p., Kol. T. 12 no. 2, Maart 1923 p 153-210, ook aparte uitgave v/h B.-Instituut p 1-58). En dāt Bali m/d oudste en rijkste literatuur van heel N.I.! Zijn de criteria der tellers misschien verkeerd geweest, of heeft de aanlegging der maatstaven gefaald? In de tweede plaats: is er op deze toch zeer goed „rendeerende” eilanden wel naar kwaliteit en kwantiteit voldoende onderwijs geboden na 1894 en 1908? C.H.).

Beroepsbeoefenaars. N.I. mannen 48.9%, vrouwen 21.2, totaal 34.8; B. en L. resp. 49.4, 77.5 en 30.2; de helft voor de vrouwen dus; v/d geh. vrouwen in N.I. 28%, v/d ongeh. 16.1; B. en L. resp. 14.2 en 9.6, dus ook zoowat de helft. De vrouwen van N.I. in Inh. landbouw 44.7, in niet-Inh. cultures 5, in handel 10.3; voor B. en L. resp.: 34.7 (minimum), 0 (minimum!) en 23.8 (maximum; 2 × zooveel als nr. 2, terecht opmerkelijk genoemd).

Het percentage beroepsbeoefenaars b/d gehuwde mannen in N.I. is 93.4, op B. en L. 92 en daarmee het minimum (Gianjar geen 85%!).

Tuinbouw en vruchtenteelt van eenig belang op O.-L.

Bevolkingsdichtheid. Van N.I. is deze 31.89 per km², van B. en L. 175.2 het maximum. W.-L. heeft 128.5, M.-L. 159.4 en O.-L. 160.7. Terwijl geen gewest (nu: residentie) zoo weinig bosch heeft (minimum van 2.200 km²; Timor 10.000 enz.) is de bev.-sdichtheid per km² zonder bosch nog een maximum; 222.8 inwoners. De Top. Dienst heeft, slechts van B. en L., opp. van woonerven en bouwgronden berekend. In N.I. wonen op de 100 menschen 0.40 Europeanen en gelijkgestelden; op L. 0.02, het minimum dat ook bereikt wordt in eenige andere o.a.en en afd. en; nergens anders heeft men 0.01 als op M.- en O.-L. Ook de aantallen Chin. en andere Vr. O. zijn hier zeer laag. In W.-L. wonen 226.922 menschen, in M.-L. 210.352, in O.-L. 264.016, op geheel L. 701.290.

Bevolkingstoename. De o.a. W.-L. (waar het aantal onvolwassenen zeer gering is, een teken van geringe nataliteit of groote kindersterfte gedurende een recente periode) vertoont een gering accres (5.2%). M.- en O.-L., die een grooter eersten leeftijdsgroep hebben dan de B. o.a. en, vertoonen niet veel hoogere toename-cijfers (resp. 19.2 en 16.2%). De migratie kan van niet veel invloed o/h accres zijn.

De Europeanen zijn relatief het sterkst toegenomen op B. en L. (van 332 op 549 zielen; dit zal echter wel meer aan B. dan aan L. liggen C.H.).

Burgerlijke staat. In N.I. zijn 42.2% mann. personen gehuwd en 42.6% v/d vr.; in B. en L. resp. 41.6 en 41.9. Het aantal getelde gehuwde onvolwassenen is gering; L. heeft hier echter nog relatief een hoog cijfer.

In N.I. zijn v/d volwassenen 17.1% v/d mannen ongeh., v/d vrouwen 7.9%; B. en L. is dit 20.3 en 15, op O.-L. dit laatste 11.3. In N.I. zijn gehuwd 74.7% v/d volwassen mannen en 68.2 v/d dito vr.; voor B. en L. is dit 68 en 65.1. In N.I. zijn weduwnaar 3.6% v/d mannen; B. en L. met 7.6 behalen het maximum (W.-L. 7.1%). Het aantal gescheiden mannen is in N.I. 7.6%, op B. en L. 5.1, d.i. het gemiddelde der buitengewesten. Het aantal weduwen is in N.I. 16%, i/d buitengewesten 14.7 evenals op B. en L.

Gebreken. Blind zijn in N.I. 2.2‰ m., 2.5 vr., op L. 1.6 voor beide.

Geslachtsverhouding. Tegenover 1000 mannen heeft N.I. 1030.1 vrouwen, B. en L. 1031.1. Het vrouwen overschot van B. en L. kan niet toe te schrijven zijn aan emigratie. Hier zal dus de betere levenskans v/d vrouw wel de hoofdoorzaak zijn. N.I. zijn 896.2 onvolwassen meisjes op 1000 onvolwassen jongens; met 947 heeft B. en L. het maximum. Dit zou kunnen bewijzen, dat al in zeer jonge jaargeneraties, vermoedelijk al onder de zuigelingen, de meisjes i/d meerderheid zijn. Een andere reden van dit zoo van andere gewesten afw. cijfer kan echter ook zijn, dat de jongens hier (ook in L.?) eerder als volwassen worden beschouwd dan elders.

Gezinsgrootte. De gezinsgrootte in N.I. is 4.5, i/d buitengewesten 4.6, op B. en L. 4.3 en daarmee het minimum.

Gezinshoofden. Het percentage gehuwde mannen-gezinshoofd is voor N.I. 88.5, voor B. en L. 87.2, te wijten aan Tabanan (79.5), Badoeng (74.8) en Gianjar (72.2). Terwijl in N.I. (zonder S.W.K.) 9.5% ongehuwde volw. mannen gezinshoofd zijn, is dit op B. en L. 17.3, en daarmee het maximum. Op L. is onder de weduwnaren en onder de gescheiden mannen een groot aantal gezinshoofd. Voor ongehuwde volwassen vrouwen als hoofdkostwinster van anderen heeft L. met 4.7 een hoog percentage.

Landaarden. S. trekken maar weinig uit hun land; op B. zijn er 4403, waarvan 3838 in de o.a. Karangasem; op W.-Soembawa 948. Op L. zijn ruim 30.000 B. geteld, waarvan kleine 29.000 op W.-L., en 5.160 Soembawaërs. Aan Amboneezen (130) is B. en L. arm, aan Madoereezen (2.113) rijk, nog meer aan Javanen (5.668). Toch heeft B. en L. met 0.5% van haar bevolking aan Javanen en Madoereezen, waar de buitengewesten een gemiddelde vertoonen van 6.4%, bijna een minimum.

Landbouwers. N.I. heeft 59.5 landbouwers o/d 100 beroepsbeoefenaars, 20.7 o/d 100 zielen; voor B. en L. is dit het hoge cijfer 75 en 22.6.

Leeftijdsgroepen. Het aantal kinderen van leeftijdsgroep II (vanaf lopen-puberteit), voor de buitengewesten 36.7% v/d mannen, 32.1 v/d vrouwen, voor Java en Madoera 38.5 en 32.5, bedraagt voor B. en L. 33.4 en 30.1, beide minima. Hieruit zou men wellicht kunnen concludeeren, dat de jongens, die op B. al spoedig aan allerlei diensten meedoen, op jongere leeftijd als werkbaar, dus als volwassen zijn beschouwd dan elders, maar, aangezien ook L. dezelfde lage relatieve cijfers heeft, en daar het bovenvermeld argument niet opgaat, is het mogelijk, dat een andere factor de bedoelde sexe-verhouding heeft beïnvloed.

Met 38.8% onvolwassenen onder de mannen, 35.6 onder de vrouwen heeft B. en L. ook het minimum, met 61 en 64.1 volwassenen het maximum. Het aantal nog niet loopende kinderen, i/d buitengewesten 5.8% der zielen en 28.2 v/d gehuwde volw. vrouwen, op Java en Madoera 5.5 en 25.2, bedraagt op B. en L. 5.5 en 25.8, Java-peil dus. Merkwaardig is, dat de B. ook op L. een kleine eerste leeftijdsgroep hebben, in tegenstelling tot de S. en de Soembawaërs van dat eiland.

Nederlandsch schrijvende. Hun aantal in N.I. is 0.32%, voor B. en L. 0.09, het minimum; terwijl van hen in N.I. 61.2% in gemeenten en kota's wonen, is dit op B. en L. 27.1, het minimum (na Timor met 25%). Het percentage van hen zonder Westersch schoolonderricht, dat voor N.I. 19.7% bedraagt, is voor B. en L. 40.7, het maximum na Timor met 56.6.

Polygamie. Het aantal polygaam gehuwde mannen bedraagt voor N.I. 2.5%, voor de buitengewesten 4, voor B. en L. 3.8.

Het **zielental** tenslotte geeft de volgende cijfers:

	Inlanders			Eur + gel.		Chin.	A. Vr. O.		Totaal.
	m.	vr.	totaal.				m.	vr.	totaal
W.	109.919	114.123	224.042	113	2.295	472	111.599	115.323	226.922
M.	103.326	106.515	209.841	14	288	209	103.611	106.741	210.352
O.	129.123	133.800	262.923	19	737	337	129.727	134.289	264.016
L.	342.368	354.438	696.806	146	3.320	1.018	344.937	356.353	701.290

Een Bestuurlijke afdeeling als hier is maximaal, zoo ook de o.a. en De uith. bev.-groepen met 0.03%, 0.6, 0.1 zijn minimaal.

Terwijl in N.I. 75.6% v/d Europeanen, 44.1 v/d Chineezen, 57.2 v/d A. Vr. O. en 6.3 v/d Indonesiërs in gemeenten en kota's woont, is dit i/d buitengewesten 58.2%, 31, 41.4 en 4, op B. en L. 59.4, 23.1, 27.1 en 1.4, dit laatste het minimum na Timor met 1.3.

Meer gedetailleerde cijfers vindt men i/h boek zelf.

1936.

Volkstelling 1930: Dept. van Econ. Zaken. Landsdrukkerij. Batavia-C.
Deel VIII Overzicht voor N.-I. 1936.

Deze slot-publicatie geeft meer globale cijfers, gemakkelijker orienteerend, maar noodzakelijkerwijs minder gedetailleerd.

1936.

Winkler Prins' Algemeene Encyclopaedie. Vijfde geheel nieuwe druk onder hoofdred. van Prof. Dr. J. de VRIES. A'dam. Deel 11. 1936. L. p. 389a-90a.

Lit. W. O. J. Nieuwenkamp: Bali en Lombok (3 dln. Edam 1906-10); W. Cool: De Lombok-expeditie beschreven (Batavia 1896).

Bevat enormiteiten als: „Door de geringe dichtheid van bevolking wordt v/d vruchtbaarheid nog te weinig partij getrokken” en „ingevoerd worden ..... wapens en kruut”— dit laatste slaande op toestanden van een halve eeuw her, toen de koning zich ten oorlog rustte, en het eerste wellicht uit nog grijzer verleden.

1937.

(Ravenswaay, J. van:) Het „Main Parisian” op L., De Orang-Boeda van Taoen, De Geneeskrachtige Bron van Lingsar. Actueel Wereldnieuws en Sport in Beeld no. 49 van 4 December 1937.

1937.

Ravenswaay, Johan van: Goden, Menschen, Heksen, Geesten — Occulte Belevissen v/e zwerver op L. N. V. Theosofische Vereenigings Uitgevers Maatschappij, Tolstraat 154, A'dam-Z, 1937. 48 p.

7 journalistieke schetsjes, met onmiskenbaar talent geschreven, Wahrheit und Dichtung, een zijde v/h S. leven rakend, die door de S. zeker v/h hoogste belang geacht wordt, en i/d hen behandelende lit. geheel ter zijde wordt gelaten.

1937.

Stutterheim, Dr. J. F.: Het Mëras Danoe op L. Djawa 17, 1937 p 318-21 en B., bijdragen over B. en L. Djokja 1937 p 118-21.

Schr., bestuursambtenaar, beschrijft eerst den jaarlijkschen gang naar de Sëgara Anak v/d Bal. pëdanda Siwa uit W.-L., wiens offervoorwerpen gewijd worden te Tjakranagara, oude zetel v/d vroegeren B. vorst. Het zou verboden zijn B. te spreken; alleen S. mag worden gebruikt a/h meer. (in 1940 leek mij dit reeds alweer veranderd C. H.).— Geen sprake van S.

1937.

Stutterheim, Dr. W. F.: Een inscriptie v. L. Djawa 17, 1937 p 309-10 en B., bijdragen over B. en L. Djokja 1937 p 109-10.

Eerste inscriptie van L. uit Kramat Radja te Sëlaparang op O.-L., 2½ r. Arab. schrift en 2½ r. een schrift dat het midden houdt tusschen Jav. en B., doch kennelijk ouder dan huidige schriftsoorten. Schr. meent de inscriptie te mogen stellen op 1729, houdt het graf voor dat v/e vorst, en wel degeen die in 1723 de B. te hulp riep tegen de Soembawaneezen. O/d grafsteen staat de Mosl. geloofsbelijdenis, terwijl de versiering ook voorkwam i/h Moh. Cheribon.

1937.

Veen, R. van der: De Sëgara-Anak i/h Rindjani-geb. Trop. Nat. 26, 1937 p 195-201.

Een tochtverslag i/d geest van dat van Horst met mooie foto's en een analyse v/h water v/d Sëgara-Anak.

1937.

Weck, Prof. Dr. med. Wolfgang, ehem. Hoofd-Gouvernementsarzt in Niederländisch-Indien, Heilkunde und Volkstum auf Bali. Mit 27 Abb. Stuttgart 1937, 248 p.

Hoewel dit voortreffelijke boek geheel vervaardigd is met B. materiaal, zal het bij bestudeering van dit onderwerp op L. zeer goede diensten kunnen bewijzen, niet alleen op W.-L.

1938.

Adatrechtbundel XL, den Haag 1938.

Uitgewerkte inhoud der 39 verschenen bundels; B. en L. p 223-52.

Lit.-lijst. 1927-1937 (alphabetisch 297-366; systematisch 367-451; B. en L. i.h.b. p 427-31, 445-6).

Register op bundels 31-39, p 453-589.

1938.

Bousquet, G. H.: Introduction à l'Etude de l'Islam indonésien. Revue des Etudes islamiques, Année 1938, Cahiers II-III p 135-259. Ook apart verschenen, Paris 1938.

Dit zeer belangwekkende boek noemt L. wel niet zoozeer, maar is toch mede geschreven op grond v/d L.-ervaringen van schr., en mag vooral niet over het hoofd gezien worden.

1938-9.

Kaaden, W. F. van der: Geschiedenis v/d bestuursvoering over B. en L. van 1898-1938. Trop. Nederland XI, 1938-9 p 203-8, 219-24, 234-40, 253-6, 265-72.

1674 door de V. O. C. eenige plaatsen veroverd, waarna contract met L.-sche regenten; 1692 B. inval op L.; 1740 L. geheel onder B. heerschappij; 1838 vorstendom Mataram, erkennend Karangasëm, baas over heel L.; 1843 contract Mataram met Ned.-Ind. Gvt., waarbij suzeriniteit erkend; 1849 Mataram helpt ons tegen Karangasëm en Kloengkoeng; K. A. onder Mataram; 1854 en 1856 opstanden der S. tegen de B. overheersching; 1882 B. + L. residentie, bestuur uit Singaradja; 1890 Opstand der Sasaks te Praja en elders; 1894 Lombok-expeditie. Rechtstreeksch bestuur; 1896 eenige onlusten; 1902 militaire bezetting opgeheven;

Weinig drang tot onderwijs, weinig ontwikkeling, onvoldoend economisch besef; geen zelfbestuur te verwachten. Oppervlakkige compilatie m.b.t. L.

1939.

Bousquet, Prof. G. H.: Quelques sanctuaires S de L. (avec la collaboration du Dr. R. Goris) TBG 79, 1939 no. 2 p 239-51.

Schr. ziet het belang van zijn studie in twee zaken:

1°. Moslimsche moskeeën (en zelfs B. tempels) gebouwd o/d plaats van of naast animistische heiligdommen, naar het woord, dat de menschheid steeds komt bidden op dezelfde plaats.

2°. Verscheidene typische episoden van strijd w5-w3.

Waschgelegenheid bij moskee gewoonlijk vóór moskee, als i/d Jav. Vorstenlanden, i.h.b. groote moskee v. Djokja. Jav. invloed van Mataram? Moskeeën v/d w3 in W.-L. hebben, behalve ingangsdeur, aan weerszijden groote glazen deur; bij ontstentenis hiervan zou het gebouw een langgar zijn.

Schr. onderscheidt de uiterst talrijke heiligdommen in I) nationale (waar ook Chin. en B. komen) bv. a) Poedjoet, b) Lingsar, c) Lamak soera, d) Sélaparang; en II) plaatselijke.

a) Voor Poedjoet vg. studie Dr. Goris.

b) Lingsar. Het oud-S. palingheiligdom kreeg B. tempel erbij.

c) Makam Lamak soera (M.-L.), 5 K.M. Z. v. Mantang, waar Goeroe Ajang ligt, verraderlijk gedood door B.-vorst; zijn bloed wit. Bedevaartgangers van heel B., zelfs Sëmbaloen, B. en Chin.

d) Sélaparang. Vereering genieten graf v/e vorst en van zijn pënghoeloe. Die graven van 1729, maar op 60 M. Batoe Kapong, de Steen om te omvāmen (om rijk te worden). Vlak bij moskeeresten, gebouwd bij S. animistisch heiligdom. B. w.s. vernielden moskee-Islam, behielden animisme. Batoe Kapong nu door Mosl. geestdrijverij vernield.

II. Een aantal aantekeningen over plaatselijke heiligdommen v. Njoer Lëmbang (W) met oude wijfjeskrokodil; bezoekers S. w3 en w5, B., Chin., Arab.; Narmada of Lëmbaoek; omgeving van Kopang (M.); Masbagik (O.), Tété Batoe (O.), Këtangga (O.) en Lëmor (O.).

1939.

Bouquet, G. H.: La Politique musulmane et coloniale des Pays-Bas par —, Professeur à l'Université d'Alger. Collection du monde islamique Tome II, Centre d'études de politique étrangère, Travaux des groupes d'études, Publication No. X, Paris [1939] XI + 167 p.

Dit zeer belangwekkende boek noemt L. wel niet zoozeer, maar is toch mede geschreven op grond v/d L.-ervaringen van schr., en mag vooral niet over het hoofd gezien worden.

1939 of 1940.

Bousquet, G. H.: Recherches sur les deux sectes musulmanes (W3 et W5) de L. Revue des Etudes Musulmanes p 149-77.

Het is niet zeker, of dit nummer van dit tijdschrift verschenen is. Samensteller van deze bibliografische proeve ontving een drukproef van schrijver, maar hoorde sindsdien niets meer van hem. Daarom is deze onbereikbare en waardevolle studie omstandig gerefereerd.

Schr., die voortreffelijk Nederlandsch leest, spreekt en ook kan schrijven, bestudeerde in 1938 den Islam in N.I., waarbij hem vooral interesseerde hetgeen onorthodox is. Toen hij als toerist op Bali was, vestigde de taal-ambtenaar Dr. Goris de aandacht v/d Algerijnschen hoogleraar i/d sociologie o/d tegenstelling w3 en w5 op L. Voornemens een samenvatting te geven v/d verstrooide bestaande lit. voor Fr. publiek, had hij goede leiding en veine, waardoor hij „onderzoekingen” kon verrichten.

I. DOCUMENTATIE.— Behalve de gedrukte literatuur gebruikte schr. memories v. overgave: A. R. Bosselaar (1934), Ctr. Christan (W; 1924), Ctr. v. Hassert (W.; 1922); Ctr. Pauw (O; 1923); Ctr. Prins (M. 1936); Ctr. Rijpsstra (O. 1936); Ctr. Vogelensang (O; 1921); patrouillerapport luitenant van Langen Oct. 1929 over de Bodha's; rapport Gew. Mil. Comm. v. B. en L. over Bodha's; dienstnota Dr. Goris 15/II/1938 a/d Res. v. B. en L.

II. Inleiding en Orientatie.— Bij de 680.000 Mosl. S. 3 graden van islamisatie: 1. Moe-hammadiyya (de nieuwste en strengste); 2. w5 zoo ongeveer als de meeste Indon. Moslims; 3. w3 verminderend in aantal, verdrongen wordend. Ook schr. oordeelt verklaring van w3 door waktōe tēloē dātōe (nl. Sakra, Pëdjanggi' en Sélaparang) het meest bevredigend. W3 vooral in arme, afgelegen streken, hun aantal geheel verschillend opgegeven, varieerend van gr. meerderheid tot 1/9! Evenwel zijn lang niet alle w5 zuiver, anderzijds bekennen w3 hun staat ongaarne aan hun w5-hoofden; vandaar het verschil. Dit is zeker: w5 wint snel terrein.

III. Tegenstelling tusschen w3 en w5.— Islamisatie van L. door Javanen, kort na hun eigen opp. bekeering. De islamiseering vertraagd door B. overheersching 1740—1894. Na 1894 weer versnelde islamiseering; wie megingen w5, wie achterbleven: w3. Goede onderlinge verstandhouding van w3, Bodha's en Baliërs, die alle 3 op gespannen voet staan met w5. Merkwaardig op L.: 1. aanzienlijken zuiverder in godsdienst; 2. heftigheid van tegenstelling; 3. eigenaardigheden v/d godsdienst w3, die schr. aanziet voor vorm tusschen Islam en heidendom, als nergens anders ter wereld. Door scherpe tegenstelling w3 en w5 overal 2 messigits. Als overal elders in N.I. zijn de onderwijzers, mantri's enz. islamisatie-agenten. Schr. verwacht dat over 25 j. de w3 een kleine minderheid zullen vormen zooals nu de Bodha's, de S. bevolking even Mosl. als de andere Indon. Moslims, vg. zijn Introduction à l'étude de l'Islam indonésien.

IV. Godsdienstige organisatie der beide secten.— Geen godsdienstonderwijs b/d w3. Op O.-L. talrijke w5-pesantren's, welke echter geen scholen zijn; verder niets bijzonders. Bij de w3 twee soorten geestelijken: Moeslim de pënghoeloe met zijn kiai's; heidensch de pëmangkoe, die zorgen voor den dienst van goden, godinnen, offers voor de heiligdommen. Kiai's zorgen voor de rituele godsdienst-

oefening, vasten, huwelijken, scheidingen, begrafenissen, moskeedienst. Pë mang koe's (met hun plaatsvervangers de balian's) zorgen voor contact met geestenwereld. Gescheiden terrein, omschreven taak en goede verstandhouding tusschen beide categorieën. Bovendien 3 punten van overeenstemming:

1. Functie v. kiai en pë mang koe erfelijk in agnatische lijn.
2. Zoowel kiai als pë mang koe ondergaan inwijding tot hun bediening.
3. Beide hebben doorgaans witte kleeding, i.h.b. witte hoofddoek.

Zijn de kiai's en pë nghoeloe's dan geen nieuw element, daarom gewantrouwd en vijandig bejegend? Neen; de Bodha's geven ons de oplossing. Daar ook erfelijke pë mang koe's met zelfde taak als bij w3, en erfelijke toa loa, die de gebeden opzeggen, de huwelijken sluiten, de begrafenissen regelen — als de kiai's b/d w3. De w3 zijn geïslamiseerd doordat hun kiai's, opvolgers der toa loa, hen min of meer op de Mosl. wijze i/h huwelijk verbinden en begraven; verder zijn ze besneden. Voilà tout.

V. De zuilen van het geloof.

A. Geloofsbelijdenis bij w3 verlengd met a) heilwensen voor Moehammad en zijn familie, b) verbasterde Oud-Jav. vert. v/d orthodoxe geloofsbelijdenis. Niemand zou een syllabe begrijpen van wat hij zegt. De w5 veelal, de w3 bovenal, vereeren hoogelijk Dèwi Andjani, de godin v/d Rindjani, knopen messiaansche verwachtingen aan haar vast.

B. Ritueele godsdienstoefening. Bij w3 behoeven slechts de kiai's deze te houden, en dan nog slechts enkele v/d 5. Dit principe onwrikbaar, de praktijk plaatselijk verschillend.

C. Zakât. Practisch onbekend bij de w3.

D. Vasten. Bij de w3 behoeven slechts de kiai's deze te houden; voor zoover niet-kiai's eraan doen als soennat, wordt de vasten gemakkelijk verbroken en niet ingehaald.

E. Bedevaart. Onbekend bij de w3. En de tocht naar de Sëgara' Anak (naar Rindjanitop gaat geen S.) meer B. aangelegenheid.

VI. Godsdienstige kalender. Eenige afwijkingen van andere Mosl. landen, punten van gering verschil tusschen w3 en w5. Eigenaardig S. gewoonte om op Lëbaran, terstond na de chotha, zich om het hardst te storten op den chätib om hem de hand te drukken, ten einde zodoende geluk te erlangen. Hier-voor 2 verklaringen: 1. het is alsof men de hand zijner voorvaderen beroert; 2. het is alsof men de hand van Moehammad aanraakt.

VII. Gewijde teksten.— Niemand v/d w3 kent een woord Arab.; weinigen v/d w5. Talqin kent men, Berzandi leest men, maar w3-kiai's weten niet wat hadith, Boechâri en sahih zijn; zij weten slechts v/d qoer'ân. Bij de w3 veel geschriften ontleend a/d Amir Hamza; tamelijk kettersche gedichten verder als de Siti Salamah of Patimah Esam.

VIII. Cultusplaatsen.— Terwijl de w5 de moskee bezoeken en zich daarnaast afdwalingen veroorlooven naar andere heiligdommen, zet de w3 nauwelijks een voet i/e moskee en erkent officieel zijn vóór-Mosl. heiligdommen als de essentieele, waar de pë mang koe's officieeren. W5-moskeeën talrijk, ruim en solide gebouwd, w3-moskeeën klein en vergankelijk. In beide komt men door bassin voor voetwassing als in Jav. Vorstenlanden (i.h.b. Djokja). Binnen w3-moskeeën teekeningen v/d wajang! Menige moskee gebouwd naast oud-S. heilige plaats. Ware heiligdommen voor de w3 bronnen en heilige putten, opgerichte steenen i.h.b. op hoogten. Schr. op Poedjoet getuige van verscheidene riten, die hij aanziet voor den waren godsdienst der w3, dien de w5 slechts ten deele den rug toegekeerd hebben. Vereering van heilige dieren (krokodil, palingen, slang) en voorwerpen (i.h.b. wapenen, en de heilige weefsels, waarover reeds menig artikel). Verwijzing naar studie in TBG.

IX. Ceremoniën.— Besnijdenis van jongens bij w5 en w3 verschillend; van meisjes onbekend b/d w3. Besnijdenis een v/d weinige zaken op weg van Bodha naar Moslim die de w3 verwezenlijkt hebben. Tandenvijlen en eerste haarsnijden ook bij Bodha's en bij andere Indon. volken. Bij begrafenis ook van w5 een groot aantal prae-Mosl. gebruiken, die ook bekend zijn b/d Bodha's.

X. Verbodsbepalingen en verschillende godsdienstige gebruiken.— In Sëm-baloen, bolwerk v/d w3, geen Mosl. naam bekend, te Narmada echter wel. Varkensvleesch zelden gegeten, slangen en vooral apen echter nooit. W3 kennen ritueele slacht; w3 en w5 erkennen elkaars slacht als geldig. Toespraak tot het te slachten dier, die zeker niet Mosl. is, wel Hindoeïstisch vlg. Dr. Goris; taal Arab. + S. + Jav. Alcohol toegestaan bij w3, ook a/d kiai's. Hasard-spelen zeer verbreid. Muziek en dans ook door w5 beoefend. Speciale eed voor w3 door water en heilige aarde. In het Sakrasche vervaardigt erfelijke pë ngan-toeng de boeboes, een zelf bestaande uit rijstemeel en andere ingrediënten, als geneesmiddel o/h hoofd gebruikt. Nieuwe boeboes gemaakt als yoghurt: iets v/h oude b/h nieuwe. Mann. en vr. boeboes (als bij draagdoeken en steenen).

XI. Korte opmerkingen over het recht.— Zeer weinig invloed v/d Mosl. wet; b/d w3 zeer weinig b/d huwelijkssluiting; b/d w5 het huwelijk meer Mosl., erfenisregeling meer Mosl., wakf bekend. Conclusie zooals reeds vermeld in III.

Appendix: Adat w3 vertaald door Goris-Bousquet.

1939.

Encyclopaedie van Nèd.-(O.-) I., Tweede druk, onder red. van D. G. Stibbe en Mr. Dr. F. J. W. H. Sandbergen. Achtste Deel. 's Gravenhage Martinus Nijhoff. 1939.

Van Eerde (Prof. Johan Christiaan) p 1745-6.

1939.

Ethnographica: Aanw. KBG in Jaarboek KBG VI 1939 p 259-60.

23063. Doek. Zwart, met smalle witte streepjes i/d inslag. Op 28 cm. v/h ééne korte einde loopt verder i/d richting v/d inslag een effen roode baan van 33 cm. breedte; in deze baan enkele smalle, dwarse streepjes. 154 × 58 cm.

23064. Ongeveer als voren, doch de roode baan wit gestreept.

23065. Als vorig nr. 168 × 67 cm.

23066. Doek. Bestaat uit 2 helften, i/d richting v/d ketting aan elk. genaaid; elk van deze helften is gelijk aan no. 23065; de roode baan hier echter van zijde. 188×143 cm.

23067. Doek (sarong). Bestaat uit 2 helften, i/d richting v/d ketting aan elk. genaaid; geweven in paarse, zwarte en witte blokken. Onder en boven langs paarse rand. 105×77 cm.

23068. Doek (sarong). Bestaande uit 2 helften, i/d richting v/d ketting aanéengenaaid. Schering en inslag bestaan elk uit afw. zwarte en gestreepte banen, welke tesamen een blokpatroon vormen; de gestreepte banen zijn veelkleurig: grijs, paars, groen, oranje en blauw. Boven en onder de sarong een paarse rand. 99×80 cm.

23069. Doek I/d richting v/d inslag gestreept met smalle, zwarte, bruine, witte, roode en lichtblauwe streepjes. Langs 1 v/d korte kanten loopt een baan van 14 cm. breedte, welke bestaat uit strepen i/d genoemde kleuren, versierd met eenvoudige, geometrische motieven, ingeweven als flottante inslag in naturel. Tusschen deze strepen 4 smallere strepen, versierd m/e eenvoudig, geikat chevronmotief. 169×103 cm.

23070. Ongeveer als vorig no. doch de breede baan loopt i/h midden; 190×102 cm.

1939.

Goris, Dr. R. (met medewerking van Prof. G. H. Bousquet): Een merkwaardige plechtigheid i/e bijzonder heiligdom. Djawa 19, 1939 p 46-53.

Poedjoet, hoofdplaats Sengkol, is voormalig rijkje in Z.M.-L., destijds vazal van Sélaparang. Taal vertoont lexicogr. afwijkingen, wijzend op Jav. invloed. Dit moederdorp heeft meer dan 150 dochterdorpen (d a s a n). Heiligdom (d a p o e r) op Poedjoet-heuvel; moskee iets lager ter zijde. Deze gebruikt voor Vrijdags-salat van w3 en w5. Twee terrassen op versch. hoogte, afgescheiden door stapelingen van natuurstenen. Opstaande steenen hebben religieuze functie. Djëpoen-boomen als in B. poera's en op Mosl. begraafplaatsen. Tweede steenen heiligdom (Poedjoet), zonder voorerf, wel met steenstapeling en één scherpe opstaande steen.

Schr. was getuige v/h inlossen v/e gelofte, waarbij duidelijk steen-cultus plaats vond. Bij herhaling wijst hij op overeenkomst met B. cultus. Hij neemt aan „dat te Poedjoet de Islam (zoals trouwens i/d traditie evenzeer „omtrent Bajan, Sëmbaloen en Sélaparang verhaald wordt) tijdens of kort na den val van Madjapait van Java uit „gebracht werd. En dat deze Jav. Moslims nog een geweldig brok Hindoe-Jav. cultuur meebrachten naar L.”

Schr. eindigt met eenige aanhalingen u/d memorie van overgave van Mr. Prins.

1939.

Goris, Dr. R.: Beknopt Sasaksch-Nederlandsch Wdbk. Publicatie K. L. T., Singaradja (B.) [z.j.; te beschouwen als nr. 7-10 der Med., uitgegeven door deze lontar-stichting.] 1939, 352 p.

Dit handig woordenboek bevat omstreeks 10.000 woorden, een fractie dus slechts v/h totaal aantal woorden, maar de meest gebruikte. Het gering aantal jaren dat besteed heeft kunnen worden aan dit wdbk., het eerste eenigszins veelomvattende in deze taal, is oorzaak van misvattingen en weglatingen, die anders zeker opgevangen waren, daar schrijver zich ernstig van zijn taak heeft gekwet. Men kan geen bladzijde S. lezen zonder dit wetenschappelijk opgezette en uitgevoerde wdbk. Bespr. Dr. C. Hooykaas in TBG LXXX, 4, 1940 p 632-3.

1939.

Horst, O.: De rijsthandel op L. Kol. Ts. 28, 1939 p 242-58.

Schr., A.R. v. L., is volkomen insider, beseft de econ. voordeelen en gevaren v/d rijsthandel, welke hij met zeer veel cijfermateriaal uiteenzet.

1. De B. vorstentijd. Uit instructie, meegegeven aan admiraal Steven van der Hagen bij vertrek v/h vaderland in 1603, blijkt reeds, dat op L. rijst goedkoop en overvloedig te krijgen is. Bsl. bestuur bracht verbetering in bevoeiing en rijstproductie, duidelijk zichtbaar in W.-L. Engelschman King, een eeuw geleden, had uitvoermonopolie; B. vorst trok hieruit 3/7 van zijn inkomsten-in-geld; de L.-schat van 1894 was grotendeels afk. v/d rijke sawahs en superieure rijstkwaliteit.

2. Uitvoer van rijst. Zollinger in 1846 schatte deze op 16.000 ton p.j., hetgeen schr. ook vindt als gemiddelde van 1929-33. 1934 gaf 12.000 ton meer = 75%; de verklaring hiervan niet te vinden in buitengewoon overvloedige oogst (1934 was slecht), doch in bovenmatig aandraaien v/d belastingschroef (inning landrente). Bev. moet destijds nog beschikt hebben over oude voorraden.

3. Productie. 93.000 H. A. sawah, waarvan 55.000 bevoeibaar, de rest afh. v. regen. W.-L. 95%, bevoeibaar, O.-L. 90%, M.-L. 25%. V/d geheele oogst 1/6 geëxporteerd, restant ruim voldoende voor de bevolking. Slechts de beste kwaliteit naar Europa geëxporteerd, door 5000 piksters korrel voor korrel geselecteerd!

4. De rijstpellerijen en hare prijzenpolitiek. Na oogst in Juni en Juli vindt de opkoop door de rijstpellerijen plaats, waarna de bevolking haar landrente betaalt. Het is zaak, niet te hard aan te dringen op belasting-betaling, waardoor bev. à tout prix verkoopt, wat voor bev. direct en 's Lands kas o/d duur schadelijk is. Grootte massa v/d landbouwende bev. verkoopt terstond na oogst padi-surplus; slechts enkelen in staat voorraden aan te houden en betere prijzen af te wachten; het max.-verschil kan 30% bedragen.

5. Verschepping. Klein deel door Inl. prauwvaart; 2 rijstpellerijen v. O.-L. te Laboean Hadji; de groote massa te Ampënan door Ned.-Ind. Handelsbank, agente v/d K. P. M.

6. Binnenlandse rijsthandel. Niet bijz. bel.; omvat door de bev. zelf gestampte rijst (b é r a s toemboek) en 2de kwal. fabrieksrijst. Verkocht per kobok(an), welke varieert van 450—600 gram. Rijsthandel op pasar vnl. van Oct.-Mei.

7. Uitvoer van b é r a s toemboek en van padi. Op kleine schaal met Inl. vaartuigen, vnl. naar B., door Makassaren, Boegineezen en Madoereezers.

8. Invoer van padi. Te Laboean Hadji van W.-Soembawa, teneinde een bestaande rijstpellerij op volle capaciteit te kunnen laten werken, sedert concurrentie een deel v/d padi opkocht.

9. Bedrijfsreglementeering. Er moet niet meer padi opgekocht worden v/d bevolking, er moet geen rijstpellerij bij kunnen komen; Bedrijfs-reglementeerings-ordonnantie zou van toepassing verklaard moeten kunnen worden. (Vg. Staatsblad 1940 no. 104 waarbij deze materie is geregeld).

1939.

Meyer, D. H. : De Spleetrom. TBG 79, 1939 p 416-46.

L. p 416, 417, 426, 427, 438, 439, 443 en afb. 6.

De koelkoel bij rituele verrichtingen en mededeelingen der overheid onvoldoende bestudeerd. Schr. geeft eerst een materiaalverzameling, waarbij hij die van Tjakranagara zeer bel. acht. Schr. zou de beteekenis v/d gr. houten spleetrom i/h Indon. volksgeloof i/d volgende punten willen omschrijven: (a—k. lett. geciteerd).

- a. De spleetrom wordt niet alleen voor alledaagsche, maar ook voor mag. doeleinden gebruikt.
- b. De trom mag slechts i/h bezit v. bep. volkshoofden zijn.
- c. De trom wordt slechts door mannen geslagen, de vrouwen slaan de rijstblokken.
- d. De bezitter identificeert zich (onbewust) m/d trom.
- e. De trom is derhalve een oud machtssymbool.
- f. De trommen worden meestal mann. gewaardeerd (Java), doch soms ook vr. (Mentawai).
- g. De trommen bewerken geluk en voorspoed („Sympathie-zauber”) en verjagen gevaar (agressie).
- h. Anthropomorphe en zoomorphe trommen kunnen in overeenstemming met Sachs en Winthuis als dubbel-geslachtelijk gewaardeerd worden, kunnen dus man-vr. of vrouw-mann. zijn.
- i. De geometrische ornamenten zijn door versch. onderzoekers als sexuele symbolen beschouwd. Materiaal dat deze theorie weersprekt heb ik niet gevonden.
- j. Wanneer de trom geslagen wordt, is daarmee de cohabitatie nagebootst (phallische koelkoel v. L., Mentawai-trom).
- k. Daardoor verkrijgt de bezitter, een man m/e officieele positie, geluk en vrede voor zijn dorp (vrouw).

[1939].

Natuurleven, 3 jaren IND.-, Opstellen over Landschappen, Dieren en Planten, tevens elfde verslag (1936-8) v/d N. I. Ver. tot Natuurbescherming, gevestigd te Batavia, [1939].

p 148: Wildreservaat op L. Het zou misschien goed zijn ook op L., waar evenals op B. veel gestroopt wordt, een wildreservaat te stichten. Daartoe zou een deel v/h Rindjani-gebied, nl. de omgeving v/d Sè-gara Anak, aangewezen kunnen worden. De A.R., die voor dit plan zeer geporteerd is, heeft reeds een voorstel ter zake opgemaakt, dat reeds door enkele centrale instanties behandeld is. Naar wij echter vernemen heeft het voorstel, dat door den Dir. v. 's Lands Plantentuin werd ondersteund, geen verdere instemming kunnen vinden, zoo-dat voorl. v/h scheppen v/e wildreservaat op L. wel niet veel zal komen.

p. 149. Op L. komen nog veel herten en kidangs voor op en rondom den Rindjani, verder i/h Z.-W. en i/h Z.-O. schiereiland. De jacht is o/h eiland open van Juli tot Januari. Jachtvergunningen worden verstrekt onder bep. voorwaarden; in 1936 werden 30 vergunningen uitgereikt. Het ligt i/h voornemen de bep. te verscherpen en den jachtijd te verkorten tot 4 m., nl. van Augt. tot en met Nov.

1939.

Prins, Mr. J. : Eenige gegevens nopens S. Volksgebruiken. Med. KLT 6, 1939 p 34-54.

Gebied dezer aantt. i.h.b. M.-L., ook wel O.- en W.-L.

Onderwerp: p a n t a n g a n -voorschriften en magische praktijken.

Zegslieden: lagere hoofden, dorpsouderwijzers en bevoelingsambtenaren.

I. Vóór geboorte maatregelen voor a.s. moeder en vader; geboorte en nageboorte; eerste haarsnijding; eerste aanraking m/d aarde;

II. Tandenvijlen bij meisjes; besnijdenis bij jongens;

III. Wering of verdrijving van ziekten u/h dorp;

IV. Jachtgebruiken;

V. Gebruiken b/d rijstbouw i.h.b. in M.-L.

1939.

Prins, Mr. J. : Verspreide aantt. over adatrecht en volksgebruiken in M.-L. Med. KLT 6, 1939 p 55-70.

Uit de Memorie van Overgave v/d o.a. M.-L. (1936).

Standenindeeling onder de S.; deze hangt ten nauwste samen m/d voor hen betaalde bruidschat. Gegevens hieromtrent van Praja, Batoekliang, Kopang, Bondjéroek.

I. PRAJA. a) datoe (bestaat niet meer); b) radèn slechts bij ebenbürtig huwelijk; anders: c) përménak; d) përwangsa zooals laloe, mami, përménak oengsi²an (lieden v/d hoogen adel, niet oorspr. van Pr. afk., wier voorzaten toevlucht zochten in Pr.), bapa of përbapa (wie, kind N. hebbend, recht heeft Bapa N. te heeten).

Groep tusschen adel en gemeenen man (kaoela) is loepoet of njama loepoet, gevormd door përbapa oengsi²an en verdienstelijke kaoela's.

Kaoela djadjar karang = van-oudsher-vrijen, eigengeërfden, weer hooger dan sèpangan, de vroegere hoorigen. Bij aanspraak geeft men veelal te hoogen titel.

II. BONDJÉROEK, hoofdplaats van Djonggat. Behalve bestaande a) datoe en radèn hier b) Ménak dalam (leden der adellijke families die van ouds de hoogste hoofdenfuncties bezitten; talrijke aanspraakwoorden); c) ménak doeah (Mal. loear); d) përwangsa, e) kaoela; f) sèpangan pandjak.

III. MANTANG, hoofdplaats van Batoekliang. Geen radèn, laat staan datoe; zoowel kaoela djadjar karang als vroegere sèpangan behooren tot kaoela.

IV. KOPANG. a) radèn; b) mami' (ongehuwd laloe, vr. lalä; gehuwd mèt kinderen: ma-mi'); c) bapa; d) kaoela.

Gedurende tijd v/d B. vorsten allerlei onderscheidingen, rechten en plichten.

Sěpangan nog vaak pěnjakap (deelbouwer, verricht dan allerlei diensten en krijgt daarvoor te eten).

Wegloophuwelijk zeer gewoon; menigmaal huwelijk door ouders bedisseld. Vrouw mag — in tegenstelling tot man — gewoonlijk niet huwen beneden haar stand. Op tē gr. verschillen in stand staat hier nog gevangenisstraf en verbanning naar ander district; toch verre van zeldzaam.

1939-41.

Soeara P - P - B - L. (Persatoean Pemoeda B. L.). 1939-41.

I. 1. 1 April 1939; 2. Nov. 1939; 3. Feb. 1940; 4. Mei 1940; II. 1 en 2. Maart 1941; oplaat 500.

Redacteur: Saudara Laloe Oesman, Soerabaia.

Taal: Holl., Mal. Inhoud: opstellen en varia voor en door scholieren MULO en M.S.

1939.

Waloeja: Galang Boelan karangan —, oeah tekerisa' isi' LALOE MESIR. I, II, 1939. Landsdrukkerij - 1939 - Weltevreden (1e druk 1934).

1939.

Zwaan, Prof. Dr. J. P. Kleiweg de: Bericht omtrent zijn anthropol. onderzoekingen op B. en L. in Bataviaasch Nieuwsblad, overgenomen in Cultureel Indië 1939, Mei-nr. p 159.

2 Maanden op O.-L. (Sělong, Sěwēla, Timbanoeh) werkzaam geweest. Doel der onderzoekingen: vergelijking tusschen bev. op B. en L. en die van Java, alsmede die v/d meer O. gelegen eilanden als Soembawa en Flores. Op L. zijn 650 individuen zeer uitvoerig gemeten; bovendien zijn smaakproeven en vingerafdrukken gemaakt. Op L. is vooral gewerkt i/d w3-dorpen, waar de invloed v/d Islam zich slechts in geringe mate doet gelden, en de bev. minder vermengd is dan in andere dorpen.

Uit L. werden verzonden 5 kisten met ethnografica, ter verdeling a/h Kol. Inst. te A'dam en het Rijks Ethnographisch Museum te Leiden. Ruim 1500 foto's werden vervaardigd, 17000 vingerafdrukken genomen.

1940.

Berita Lombok, diterbitkan tiap² tg. 1 dan 15 oleh „Persatoean Oesaha Economie Lombok”.

Verschenen de nrs. 1-7 (gestencild), 8 en 9 (gedrukt), 10-12 (gestencild).

Een van die vele kortstondige blaadjes, waarvoor de basis van abonné's te klein is, de omstandigheden te weinig dramatisch zijn, en de redacteur ook te kort schiet.

1940.

Ethnographica: Aanw. op ethnografisch en anthropol. gebied v/d afd. Vk.k. v/h Kol. Inst. over 1939. Kon. Kol. Inst. te A'dam. Med. L. Afd. Vk.k. 14 A'dam 1940.

p 33. Serie 1330. Schenking Prof. Dr. J. P. Kleiweg de Zwaan. Een zeer bel. collectie ethnographica, door den anthropoloog v/d afd. Vk.k. tijdens een studiereis in 1938/39 op B. en L. verzameld. Nr. 236—..... van L. p 36: Nr. 51-500 nog in bewerking.

1940.

Hongersnood: N. a. v/d voedseltekorten in M.-L. 2 series krantenartikelen in de Ind. Ct.
a) Naar L. Hongerland dd. 18, 19, 20, 25, 27, 29 April 1940 Nr. 181, 182, 183, 187, 189, 190;
b) Door L. Landouwen dd. 4 en 7 Mei 1940 Nr. 194 en 196.

Uiteraard komen in deze 8 artikels ook nog versch. andere onderwerpen ter sprake.

1940.

Poerbatjaraka, R.M.Ng. Dr.: Pandji-Verhalen onderling vergeleken. Bibliotheca Javanica uitgegeven door het KBG v. K. en W. 9, 1940. 398 p.

De Pandji-verhalen vormen op Java een lit. en een tooneel-genre op zich zelf. Ook op B. liggen de verhalen van Mantri Koripan voor het grijpen; de K. L. T. heeft er onlangs van verzameld, wat ze op N.-B. gemakkelijk krijgen kon, en dat waren er verscheidene dozijnen. Ook op L. is Pandji geen onbekende; de Toetoer Tjilnaja (in tekst en vert. door J.C. van Eerde, BKI 67, 1913 p 22-57, Lekkerkerker B 415) is één v/d niet talrijke in S. taal gestelde geschriften van L. en behoort tot dezen cyclus.

1940.

Poerbatjaraka, R. M. Ng. Dr.: Beschrijving der Handschriften v/h KBG, v. K. en W., Ménak. KBG. (Bandoeng) Batavia, 1940, 115 p.

Een der meest succesvolle litteraire werken van Z.-Azië is de Amir Hamza, Arab. epos, bewerkt in het Perz., vanuit deze taal bewerkt in het Mal. (diss. Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel), uitgedijd in het Jav. tot Ménak, ons bekend door de bewerking van Jasadipoera. „Het is zeker dat mèt de verdere verbreiding v/d Islam ongeveer in de periode kort na Java's overgangstijd, de Amirverhalen hun intrede deden in Sasak, het Islam. gedeel-

„te v. L. In dit stuk v/d Arch. is de Ménak, meer dan op Java, zóó populair geworden, dat er thans een wajang-„koelit bestaat met een repertoire, ontleend a/d Ménak-verhalen. Deze wajangsoort is voor S. dezelfde als de „wajang-poerwa voor Java” (naar Poerba).

Dit boek van Dr. P. beschrijft de Jav. hss. v/d Ménak-cyclus i/d hss. verz. v/h KBG. Gedrukt is de red. van Jasadipoera in 46 deeltjes à 50 ct. van BP, waarop ook een hoogst waardevol register is samengesteld, door Rësowidjojo, geïllustreerd door R. Soelardi, No. 1415, 1941, bevattende inleiding, inhoudsopgave, register op de namen, eenige fragmenten.

Baal, Dr. J. van: *Het Alip - feest te Bajan.* Djawa 21, Nov. 1941 afl. 6 en Med. KLT 16, 1941 (deze bundel).

Graaf, Dr. H. J. de: L. i/d 17e eeuw. Djawa 21 Nov. 1941 afl. 6 en Med. KLT 16, 1941 (deze bundel).

1941.

Hooykaas, Dr. C.: *Het Verhaal v/d Halve op Java,* B. en L. Med. KLT 13 p 1-15 = Djawa 21 nr. 1.

„Er was eens een jongen, wiens lichaam er zóó uitzag, alsof hij i/d lengte gespleten was; één oog en één oor, „een halve neus en een halve mond, één arm en één been. Toen hem zijn mismaaktheid begon te verdrieten, „begaf hij zich naar het Opperwezen. Onderweg kreeg hij verscheidene vragen mee, die dan meteen in hoogste „instantie beantwoord konden worden. Hij kréég zijn 2de helft erbij, werd welgeschapener dan ieder ander, kreeg „ook een wederhelft en antwoord op de gestelde vragen.

„Zoo ongeveer luidt in kortste samenvatting een verhaal, dat verteld wordt in het B. en Baréé, verscheidene „Batak-talen en die van W.-Seran, het Zee-Dajaksch van Sërawak en het Iban van Br.-N.-Borneo, het Jav. en „het Keieesch, in het Loda'sch en op L., in het Madoer. en Niasch, het Noemfoorsch en het Parigisch, Sangireesch „en Soendaasch, Tobeloreesch en Tontemboansch. De verspreiding blijft niet beperkt tot den Ind. arch.; ook uit „India, Perzië, Arabië, Griekenland en Europa, maar vooral uit Afrika is het verhaal bekend.”

Schr. licht dit eenigszins nader toe; dan alfabetische lit. opgave van 46 titels; vert. uit het Soend., extract uit Jav. v. L., 3 uit Jav. hss., 6 uit B. hss.

Teksten van B. volksverhalen, nog nooit gepubliceerd, worden in uitzicht gesteld.

1941.

Hooykaas, Dr. C.: *Indrukken v/e Reis over L. De Locomotief* 12, 13, 14 en 16 Juni 1941.

- I. Inleiding niets nieuws; lontargeschriften uit poeri Tjakranagara (1894), w. o. de Nagara-krëta-gama, een der belangrijkste gegevens voor oude geschiedenis v/d archipel.
- II. Naast Baliseering v/h desa-onderwijs (vg. H. te Flierhaar: *De Aanpassing v/h Inl. Ond. op Bali* a/d eigen sfeer, Kol. St. no. 2, 1941, 24 p) nu ook eerste poging tot Sasakiseering.
- III. Te Bajan de hooge weef-stellages, die begrijpelijker maken de situatie i/h verhaal van Mantring Modër of Kaboe Mondar (Kalang-legende). Te Bajan i/h N. schr. getuige v/d rituele reiniging v/h garen bestemd voor de „heilige” weefsels, waarover zoo veel te doen i/d literatuur.
- VI. Landbouwrutueel i/h hooge N. Volkstoonel kaja' in Mas Bagik (O.-L.) waarbij Bal. brahmaan mikpunt van spot. Ouderwetsche zang gëroh of gëro' te Lènèk in Masbagik, eenigszins herinnerend aan geluiden bij këtjak te Bedahoeloe in Z.-Bali. Wenschelijkheid zang en tooneel op geluidsfilm vast te leggen.

1941.

[Hooykaas, Dr. C.]: *Lijst der S. Geschriften v/d KLT te Singaradja.* (Nov. 1940). Med. KLT 13, 1941 p 42-3 = Djawa 21, 1941 nr. 1.

Deze eerste voorl. opgave van 150 exemplaren van ± 93 versch. geschriften illustreert, hoe (bij gebrek aan geld) nog niet systematisch verzameld werd, hetgeen men zich van 1941 wèl voorstelt. Daar de geschriften nog niet werden gelezen, bestudeerd, overgetikt en voorzien van uittreksel, zijn ze nog niet ingedeeld in een categorie en missen alle aanduiding omtrent uitw. toestand, taal, inhoud; alleen de omvang is ruw berekend.

1941.

Masarakat kita, madjallah oemoem, setengah boelanan (later: terbit doea kali seboelan). Vanaf 1 Aug. 1941; Redactie: Nèngah Médër. Taal: Mal. Inhoud: Actueel.

1941.

Resowidjojo: *Register Sërat Ménak, katëangan - tjëkakan isinipoen Sërat Ménak-pratélan nama-nama - pëtikan.* Mawi gambar ringgit Ménak damëlanipoen Radèn Soelardi, Balai Poestaka, Batavia-C. 1941, 120 p.

Inleiding, inhoudsopgave, naamregister, fragmenten v/h Jav. gedicht, oorspr. Arab., bewerkt in het Perz. (diss. Prof. Dr. Ph. S. van Ronkel), uitgedijld in het Jav., op L. wellicht het meest gelezen litt. werk (Amir).

1941.

Riel, A. C. J., Ctr. B. B.: *Sasaksch Huwelijksceremonieel i/d waktœ-tëlœ streken van M. - L.* Djawa 21, Nov. 1941 afl. 6 en Med. KLT 16, 1941 (deze bundel).

1941.

Riel, A.C.J., Ctr. B.B. : Aantt. n.a. v/h desafeest o/d Poedjoetheuvel. Djawa 21, Nov. 1941 afl. 6 en Med. KLT 16, 1941 (deze bundel).

1941.

Riel, A.C.J., Ctr. B.B. : Enkele Med. over de heilige weefsels van Poedjoet. Djawa 21, Nov. 1941 afl. 6 en Med. KLT 16, 1941 (deze bundel).

1941.

Rindjani, Maandblad voor L. [Red : Ctr. t. b. v/d A. R. v. L. ; gemultipliceerd op Res. k. te Singaradja].

Dit blad, gewijd aan Spitfire-collecte in de eerste plaats, geeft ook plaatselijk nieuws. Aanvankelijk met artikels in het Ned. en Mal. door elkaar, is het na eenige nummers verschenen in een Ned. ed. en aparte Mal. vert.

1941.

Soedjono — Hooykaas : Een pakon-ceremonie b/d Waktoe-tëloe Sasaks te Songa' op O.-L., naar aantt. v/d gep. hoofd Gvts. Ind. arts R. Soedjono, geformuleerd en geannoteerd door Dr. C. Hooykaas. Djawa 21, Nov. 1941 afl. 6 en Med. KLT 16, 1941 (deze bundel.)

1941.

Voogd, [Ir.] C. N. A. de : De Rindjani op L. Bot. Aantt. v/d Kl. Soenda Eil. (IX), Trop. Nat. 30, 1941 afl. 7-8 p 97-127.

Geeft p 126-7 chronologisch literatuuroverzicht.

Staats- en Bijbladen van Ned.-Indië en gegevens u/d Javasche Courant met betrekking tot Lombok.

DOOR

Mevr. Dra. J. VAN BAAL.

STAATSBLADEN.

Bij de hieronder volgende bewerking v/d Staatsbladen van 1920 tot en met 1940 werd de methode van Lekkerkerker gevolgd wat betreft de verdeeling en rangschikking der onderwerpen. Alle hoofden werden v/e nummer voorzien, wat de noodzakelijke verwijzing naar aanverwante onderwerpen, die vaak ver van elkaar verwijderd staan, vergemakkelijkt. Enkele bel. Staatsbladen werden, waar noodig, onder verschillende hoofden genoemd.

1. **Loodswezen.**

Havenverkeer zie onder 18 en 12 eerste uitgaaf.

2. **Specerij-monopolie.**

Geen nadere bepalingen.

3. **Ontstaan der Residentie.**

4. **Vrije vaart.**

Zie onder 33 voor bepalingen over veevervoer en beperking van rijst- en kedelé-vervoer.

5. **Eerste Bestuurders.**

6. **Eerste Rechtsregeling.**

Zie onder 15 en 16 voor latere ordonnanties en wijzigingen.

7. **Vendukantoren,**

S. 1919 no 449, hervorming v/d vendukantoren. Te Mataram als vendumeester benoemd het Hoofd van Bestuur der Afdeeling L. ; als superintendent het Hoofd van Gew. Bestuur.

S. 1927 no 575, de naam Hoofd van Bestuur der Afd. L. wordt vervangen door den A.-R. van L.

S. 1939 no 413, vendumeester v/d geheele res. wordt de res.-secr., superintendent blijft de Res. van B. en L.

8. Weeskamer.
Geen nadere bepalingen.

9. Gevangeniswezen.
S. 1920 no 323, kleine veranderingen in de personeelsbezetting zooals die was geregeld bij S. 1914 no 289.
Latere wijzigingen i/d personeelsformatie werden administratief geregeld.

10. Eerste Opiumregeling.
Zie voor nadere aanvullingen 32 en 42.

11. Slachtpacht.
Zie slachtbelasting, 40.

12. Havenlicht.
Zie 1 en 18.

13. —

14. Bedrijfsbelasting.
Geen nadere bepalingen.

15. Rechtswezen. (uitgezonderd Inh. rechtspraak).
Wijzigingen van het B.-L.-Reglement van S. 1882 no 142 werden gegeven bij S. 1920 no. 70 en 71, S. 1921 no 3, S. 1924 no 538 en 573 en S. 1925 no 139. In 1927 werd dit reglement ingetrokken krachtens 227.
S. 1921 no 245, indienststelling v/e tweeden Adjunct-Djaksa bij den Landraad te Mataram.
S. 1921 no 403, de verplichte opzending v/d registers door den magistraat vervalt.
S. 1923 no 47, nieuwe regeling voor de afdoening van militaire strafzaken, welke regeling weer werd ingetrokken bij S. 1924 no 272.
S. 1927 no 227, intrekking v/h Rechts-reglement van S. 1882 no 142 en vaststelling v/e nieuw Rechts-reglement voor de Buitengewesten.
S. 1927 no 245, voorschriften voor de uitvoering van dit reglement.
S. 1932 no 460, wijzigingen en aanvullingen van het Reglement o/d rechtelijke organisatie en het beleid der Justitie in N.-I., het reglement o/d strafvordering, het Rechtsreglement Buitengewesten en het Landgerechtreglement.
S. 1936 no 81, voorschriften nopens het opnemen in daartoe bestemde werkinrichtingen van personen zonder voldoende middelen van bestaan, die zich schuldig maken aan landlooperij en bedelarij. Bij S. 1939 no 715 werden deze voorschriften aangevuld.
S. 1936 no 152, voorschriften tot uitvoering v/h Rechtsreglement Buitengewesten i.v. m/d bestuurs hervorming.
S. 1936 no 131, voorzieningen teneinde het mogelijk te maken uitvoeringsvoorschriften betreffende het rechtswezen voortaan bij besluit vast te stellen; deze regeling treedt in werking met April 1936 krachtens S. 1936 no 132.
S. 1936 no 133, het rechtsgebied v/d Raad van Justitie te Soerabaja strekt zich ook uit over B. en L.
S. 1939 no 547, wijziging v/h Rechtsreglement Buitengewesten m/h oog op beslag op luchtvaartuigen.

16. Inheemsche Rechtspraak.
S. 1921 no 761, wijziging van S. 1895 no 185 en 186, regelende de rechtspleging onder de Inh. bevolking der afd. L.
S. 1932 no 80, regeling v/d Inh. rechtspraak in rechtstreeks bestuurd gebied, waar de bev. is gelaten i/h genot van haar eigen rechtspleging. (Regeling v/d Inh. rechtspraak in rechtstreeks bestuurd gebied).
S. 1932 no 460, wijzigingen van verschillende artikelen v/h reglement voor de Inh. rechtspraak.
S. 1934 no 703, verschillende crisis-ordonnanties toepasselijk verklaard op personen onderworpen a/d rechtsmacht v/d Inh. Rechter.
S. 1936 no 181, wijziging van S. 1932 no 80 i/e deel v/h rechtstreeks bestuurd gebied.
S. 1936 no 490, bepaling dat het nieuwe reglement voor de Inh. rechtspraak van S. 1932 no 80 in werking zal treden op 1 Januari 1937, tevens intrekking van S. 1895 no 185.

17. Pandhuispacht.
Zie bijbladen.

18. Havens, in- en uitvoerrechten.
Zie ook 1, 4 en 12.

S. 1923 no 135, verbod tot uitvoer van gedistilleerd u/h gewest, behalve v/h i/h gewest zelf vervaardigde, nader aangevuld bij S. 1924 no 210.
S. 1924 no 231, vaststelling v/d reede-grenzen van Ampenan, Soeroeng Djoekoeng, Laboean Hadji en Pidjoe.
S. 1924 no 354 en S. 1929 no 164, aanwijzing van Ampenan als invoerhaven voor gedistilleerd.
S. 1937 no 622, vaststelling der nieuwe reede-grenzen van Ampenan en Laboean Hadji.

19. Heerendiensten.

- S. 1922 no 168, nieuwe regeling der heerendiensten i/d residentie (heerendienst-ordonnantie), nader gewijzigd en aangevuld bij S. 1931 no 483 en S. 1932 no 236.
Zie ook Bijblad 10013.
S. 1932 no 236, het geheele gewest B. en L. aangewezen als gebied waar, indien noodig, door de o.a.-hoofden heerendiensten gevorderd kunnen worden voor vervoer en verzorging van 'slands diennaren en gouvernementsgoederen.
S. 1938 no 504, herziening en vernieuwde afkondiging v/d heerendienstregeling i/d res. B. en L. (heerendienstordonnantie B. en L.).

20. Perceptie Landelijke middelen.

Zie onder 27, landrente.

21. Land meters.

Geen nadere bepalingen.

22. Wijken en Hoofd voor Vreemdelingen.

- S. 1928 no 437, intrekking v/d betrekking van Hoofd der Mandhareezen, Boegineezen en andere niet op L. Inh. Inh. i/d o.a. O.-L. en van Hoofd der Boegineezen en Mandhareezen i/h Z. deel der o.a. W.-L. met inbegrip v/d havenplaats Ampenan.

23. Beperking van het aantal districten.

Zie onder 29 en 33.

24. Zegelverkoop.

Geen nadere bepalingen.

25. Grenzen van plaatsen.

Geen nadere bepalingen.

26. Passenstelsel.

Zie onder 33.

27. Landelijke middelen.

Gecombineerd met 20.

- S. 1920 no 587, instelling van plaatselijke landrentekantoren. Indienstelling van schrijverspersoneel.
S. 1922 no 812, en 813, Bali-landrente-ordonnantie:
regeling nopens den aanslag en de inning v/d landrente i/d geheele res. en voorschriften tot uitvoering der ordonnantie.
S. 1923 no 440, wijziging van S. 1904 no 276 over de regeling v/d aanslag en de inning der onder den naam „oepeti” geheven belasting i/d o.a. W.-L.
S. 1925 no 38, vaststelling v/e formulier voor een dwangschrift voor de invordering der b/d Bali-landrente-ordonnantie geregelde belastingen.
S. 1928 no 260, de aanwijzing v/d gebiedsdeelen, alwaar plaatselijke landrente-kantoren worden opgericht, zoomede de aanwijzing van sedahans-agoeng-ondercollecteur geschiedt door het Hoofd van gew. bestuur.
S. 1931 no 152, intrekking v/h bepaalde bij S.1920 no 587 en S. 1928 no 260.
S. 1939 no 241, herziening en hernieuwde bekendmaking v/d Bali-landrente-ordonnantie. S. 1939 no 686, geeft de algemeene regelen tot uitvoering (zie ook bijbladen 12658, 13167 en 14291). Deze ordonnantie geldt mede voor L.

28. Reisdeclaraties.

Geen nadere voorschriften.

29. Rechtstreeksch Bestuur op Lombok.

Zie ook no 33.

- S. 1922 no 66, nieuwe vaststelling v/d administratieve indeeling der residentie. De afd. L. omvat de o.a. en W.-L., M.-L. en O.-L.
S. 1923 no 440, wijziging van S. 1904 no 276 over de regeling v/d aanslag en de inning der onder den naam „oepeti” geheven belasting i/d o.a. W.-L.
S. 1923 no 509, agrarisch Reglement voor B. en L., in werking getreden op 1 October 1926 bij S. 1926 no 394.
S. 1937 no 561, intrekking beperkingen grondoverdracht van Mohammedanen aan personen, den Hindoe-godsdienst belijdend en omgekeerd.
S. 1938 no 371, wijzigingen in verband m/d Bestuurshervorming.
S. 1931 no 96, vereeniging v/d B. distr. Tjakranegara-Z. en Pamenang tot één distr. onder den naam Tjakranegara-Z. met buitendienststelling v/h districtshoofd van Pamenang.

- S. 1936 no 68, opheffing v/h gewest B. en L. en instelling v/h Gouvernement Groote Oost, in werking getreden per 1 Juli 1938 krachtens S. 1938 no 264.
- S. 1936 no 260, bepaling dat i/d o.a. W.-L. de B. distr. Mataram en Tjakranegara-N. worden vereenigd tot één distr. Tjakranegara-N. en in de o.a. O.-L. het S. distr. Rarang wordt gesplitst in R.-O. en R.-W.
- S. 1937 no 380, samenvoeging der distr. Tjakranegara-Z. en Tjakranegara-N.
- S. 1937 no 561, intrekking v/d i/h Agrarisch Reglement (S. 1923 no 509) vervatte bepalingen tot tegengang van het vervreemden of voor schuld verbinden van in L. gelegen gronden aan Mohammedanen door personen, den Hindoegodsdienst belijdend en omgekeerd.
- S. 1938 no 352, aanwijzing v/d hoofdplaats en vaststelling v/d indeeling in res. v/h Gouv. Groote Oost.
- S. 1938 no 371, wijzigingen v/h Agrarisch Reglement voor B. en L. i.v. m/d Bestuurshervorming.
- S. 1940 no 104, bedrijfsreglementeeringsverordening voor rijstpellerijen; bij S. 1941 no 90 o/d rijstpellerijen i/d afd. L. toepasselijk verklaard.

30. Posterijen.

Geen nadere bepalingen.

31. Gewapende-, Algemeene- en Veldpolitie.

- S. 1920 no 384, verhooging der vergoeding voor voeding van paard en onderhoud van harnachement a/d bereden agenten b/d alg. politie.
- S. 1924 no 247, wijziging i/d sterkte v/h personeel der alg. politie en gebracht op: één politie opziener 1e klasse, 24 mantri's-politie, 33 politie-agenten 1e klasse, 132 politieagenten 2e klasse, waaronder 10 bereden agenten.
- Latere wijzigingen der formatie zijn niet meer bij staats- of bijblad maar administratief geregeld.

32. Opiumregie op Lombok.

- S. 1920 no 899, publicatie v/d gewijzigde tekst der bepalingen van S. 1908 no 199.
- S. 1927 no 518, vaststelling der verboden kringen volgens de Regie-opium-ordonnantie. — Verder bijblad 9730.

33. Diverse Bestuursregelingen.

Zie ook no. 29.

- S. 1921 no 179, buiten werking stelling van de verbodsbepalingen o/d uitvoer van rijst u/h gewest (zie S. 1918 no 50, 52, 113, 166, 210 en S. 1919 no 82 en 305).
- S. 1921 no 817, verhooging der bezoldiging van districts- en onderdistrictshoofden, vgl. S. 1916 no 162 met resp. f 50,— en f 30,— 's maands.
- S. 1922 no 490, tijdelijk verbod van uitvoer van bep. klassen van runderen uit L.
- S. 1923 no 7, buiten dienst stelling v/e boodschapper in W.-L.
- S. 1923 no 440, wijziging van S. 1904 no 276 over de regeling v/d aanslag en de inning der onder den naam „oepeti” geheven belasting in de o.a. W.-L.
- S. 1923 no 509, Agrarisch Reglement voor B. en L., in werking getreden op 1 Oct. 1926 bij S. 1926 no 394
- S. 1937 no 561, intrekking beperkingen grondoverdracht van Mohammedanen aan personen, den Hindoegodsdienst belijdend en omgekeerd.
- S. 1938 no 371, wijzigingen i.v. m/d bestuurshervorming.
- S. 1924 no 439, maatregelen ter voorkoming v/d invoer van koffiebesenboeboek.
- S. 1924 no 545, Commies te Mataram ontheven v/h beheer van 's Landskas.
- S. 1925 no 140, overdracht v/h dagelijksch beleid van zaken door den Gouverneur-Generaal a/d Vice-President v/d Raad van Indië per 31 Maart, i/v m/d reis van Z. Exc. naar B. en L.
- S. 1928 no 367, overdracht v/h dagelijksch beleid van zaken door den G.-G. a/d Vice-President v/d Raad van Indië van 29 Aug. tot 27 September, i.v. m/e reis van Z. Exc. o.a. naar B. en L.
- S. 1932 no 412, als officieele tijd wordt aangewezen de middelbare tijd o/d meridiaan van 112°30' O. van Greenwich of 7 uur 30 minuten later dan de middelbare Greenwich-tijd (Java-tijd).
- S. 1934 no 87, verbod interinsulair afscheep van kadelé van andere gewesten binnen N.-I. naar B. en L.
- S. 1934 no 580, aanvulling voor B. en L. van S. 1934 no 57 betreffende het vervoer van vee over zee.
- S. 1935 no 303, uitbreiding van het ijkgebied met L.
- S. 1936 no 68, opheffing v/h gew. B. en L. en instelling v/h Gouvernement Groote Oost.
- S. 1936 no 427, verbod van invoer in B. en L. van „kèpèngs” en Chin. duiten.
- S. 1937 no 6, en S. 1939 no 8, buiten werking stelling resp. voor het jaar 1937 en 1938 van art. 32 lid 1, ad 2°, 3° en 4° van de wegverkeers-ordonnantie (S. 1936 no 201) voor B. en L. (voorwaarden voor de vergunning aan autobussen).
- S. 1937 no 173, overdracht v/h dagelijksch beleid van zaken door den G.-G. a/d Vice-President v/d Raad van Indië per 1 April 1937 i.v. m/d reis van Z. Exc. naar Semarang, Soerabaja en B. en L.
- S. 1937 no 561, intrekking v/d i/h Agrarisch Reglement (S. 1923 no 509) vervatte bepalingen tot tegengang van het vervreemden of voor schuld verbinden van in L. gelegen gronden aan Mohammedanen door personen den Hindoegodsdienst belijdend en omgekeerd.
- S. 1938 no 352, aanwijzing v/d hoofdplaats en vaststelling v/d indeeling in res. i/h Gouvernement Groote Oost (Bijblad 14388).
- S. 1938 no 371, wijzigingen v/h Agrarisch Reglement voor B. en L. i.v. m/d Bestuurshervorming.
- S. 1938 no 679, instelling v/e Alg. Armencommissie voor B. en L. en vaststelling v/h reglement dier Comm.
- S. 1940 no 104, bedrijfsreglementeeringsverordening voor rijstpellerijen; bij S. 1941 no 90 op de rijstpellerijen i/d afd. L. toepasselijk verklaard. Zie verder bijbladen 9378, 9457, 9475, 10020, 10709, 11841, 12164, 12225, 12614, 13343.

34. Personeele Belasting.

Geen nadere speciale bepalingen voor L.

35. Speelhuispacht.

Geen nadere bepalingen.

36. Slavernij op Lombok.

37. Parelvisserij.

38. —

39. Verponding.

40. Slachtbelasting.

Gecombineerd met 11.

S. 1922 no 254, verhooging der slachtbelasting zooals vastgesteld bij S. 1916 no 210.

S. 1924 no 213 en 214, invoering v/e belasting o/h slachten van paarden.

S. 1926 no 328 en S. 1928 no 337, kleine wijzigingen van S. 1916 no 210.

S. 1933 no 378, verlaging v/d slachtbelasting voor varkens en speenvarkens.

41. Wegopzieners.

Geen nadere bepalingen.

42. —

43. —

44. Onderwijs.

S. 1924 no 68, alg. subsidieregeling Inl. l. o., krachtens S. 1925 no 86 in werking getreden op 1 Jan. 1925.

S. 1925 no 219, Goeroe-ordonnantie, krachtens S. 1926 no 499 in werking getreden op 1 Januari 1927.

45. Militaire Zaken.

S. 1931 no 189, toepasselijk-verklaring van het Dienstplicht-besluit van 1923 no 408 op B. en L.

S. 1939 no 542, B. en L. vallen onder den tweeden dienstplichtkring.

BIJBLADEN.

9155: B. en L. uitgezonderd v/d regelingen tot uitgifte v/d concessiën tot boschexploitatie.

9378. Wijziging bijblad 8586 n.l. opheffing v/h vaccinedistr. Pringgabaya; het vaccinedistr. Mataram omvat W.-L., Selong O.-L.

9457. Bezoldiging van ongediplomeerd personeel b/d Inl. ziekeninrichtingen, wordt gelijk aan die van Java en Madoera.

9475. Overdracht v/d bevoegdheid tot benoeming en ontslag van vaccinateurs en personeel der kantoren v/d Hoofdinspecteur v/d Burgerlijken Geneeskundigen Dienst Java, Madoera, B. en L. a/d Inspecteur.

9730. Aanduiding v/d inhoud van opiumtubes door een letter.

10013. Voorschriften tot uitvoering der heerendienstordonnantie (S. 1922 No. 168) i/d Res. met uitzondering van Karang Asem.

10020. In dienststelling v/e tweetal Inl. schrijvers i/d res.

10670. Tijdelijke maatregel dat de predikant der Protestantsche Kerk te Bondowoso te Singaradja en Mataram 2 maal 's jaars, i/d overige gemeenten naar gelang v/d behoefte hoogstens tweemaal 's jaars dienst zal houden.

10709. Regeling voor de afgifte van het keuringsbewijs vereischt voor den invoer van zaadkoffie, afk. uit andere deelen v/d Arch.

11732. Aanwijzing van Ampenan als plaats waar voorlooping, bijwijze van proef, een Landspandhuis zal zijn gevestigd.

11841. Aanwijzing van Mataram en Selong als plaatsen waar een gvt. geneeskundige zal zijn gevestigd.

12164. Invoering v/h eigendomskadaster i/h gew. B. en L.

12225. Regeling tot Overlegging v/e meetbrief b/d inschrijving i/d daarvoor bestemde openbare registers van toegezegd erfpachtsrecht i/h gew. B. en L.

12614. Instelling v/h ressort M.-L. voor den D. V.G. Te Praja zal een gouvernements-geneeskundige worden geplaatst.

12658. Vaststelling model voor de aantooning v/d uitkomsten der landrente i/d res. B. en L.

13167. Regeling v/d aanslag i/d landrente i. v. m/d Bali-landrente-ordonnantie van S. 1922 No. 813.

13343. De bevoegdheid tot viseeren van geneeskundige verklaringen wordt voor de res. B. en L. opgedragen a/d gouvernements-arts te Singaradja.

13469. De res. B. en L. behoort t/h Apostolisch Vicariaat der Kl. Soenda-eil. Als standplaats v/e geestelijke op L. wordt Mataram aangewezen. Bij 13979 en 14198 werd t. a. v. L. hetz. bepaald.

13787. De te Denpasar geplaatste predikant der Prot. Kerk wordt aangewezen voor de geestelijke verzorging der Prot. op L.

13962. Te Mataram wordt een Inl. leeraar geplaatst ten dienste v/d Inl. Chr.-gemeente.

14048/I. Instructie voor den Gouverneur v/h gew. Groote Oost.

14048/II. Instructie voor de bestuurvoerende Res. i/h gew. Groote Oost.

14291. Vaststelling v/d voorschriften tot uitvoering v/d „Landrente-ordonnantie” 1939 (S. 1939 no 240 t/m 243).

14377. Nieuwe administratieve indeeling v/h gvt. Groote Oost.

BOEKBESPREKING

Madoerese letterkunde en nieuwe Madoerese uitgaven,

DOOR

Dr. Th. PIGEAUD.

Ieder, die enige kennis heeft genomen van de beschavingsgeschiedenis van de volken van deze landen, komt spoedig tot de overtuiging, dat de volken van Java, Madoera, Bali en Lombok zoveel overeenkomst vertonen in hun culturele ontwikkeling, dat men, zoal niet van een cultuureenheid, dan toch van een gemeenschap kan spreken. Deze gemeenschap van cultuur berust op een zeer oude en diepgaande Javaanse invloed, die zich in verschillende tijdperken van de geschiedenis over deze eilanden heeft uitgebreid. Ook de kusten van de naburige eilanden, Sumatra, Borneo en Celebes, vertonen beschavingselementen, die met deze groot-Javaanse gemeenschap in verband zijn te brengen. De uitdrukking Pasisir-beschaving is hier van pas, omdat de uitwisseling der beschavingsbestanddelen plaats heeft gehad langs de kusten, over zee.

Met recht worden van de vier genoemde eilanden Bali en Lombok, Java en Madoera, steeds bijeen genoemd. De Javaanse invloed is echter, alom, bijv. ook op de letterkunde van de Moslimse Sasak's op Lombok, zeer duidelijk; wanneer dit verste eiland van de reeks, o. a. door de werkzaamheid van de Kirtya Lieftrinck- van der Tuuk te Singaradja, beter bekend wordt, zal ook daarvan, zo mogen wij hopen, genoeg blijken.

De volken van Java en Madoera, Soendanezen, Javanen en Madoerezen (de Batavianen laat ik hier buiten beschouwing) zijn door hun nabuurschap en door de geschiedenis nauw verbonden. De Javanen hebben in deze gemeenschap, politiek zowel als cultureel, meestentijds de leiding gehad, totdat de pax Neerlandica ook hier gelijkheid bracht. Er moet een tijd zijn geweest, dat het mogelijk leek, alsof de Soendanezen en Madoerezen gejavaaniseerd zouden worden, om ten slotte geheel op te gaan in het Javaanse volk, waarna hunne talen als dialecten van het Javaans beschouwd zouden zijn.

In mijn boek over de Javaanse Volksvertellingen (§ 149-151) heb ik aan deze zaken enige beschouwingen gewijd. De javanisering van Soendanezen en Madoerezen blijkt het duidelijkst uit toneel en letterkunde. Bij de opvoering van lakon's heeft men in het Madoerese land dezelfde toestand als in West-Java. De *dalang* draagt het nodige voor, in het Javaans, d. w. z. in de Oost-Javaanse

padalangan en literatuurtaal. De kennis hiervan was in vroeger tijd op Madoera zeer verbreid, men denke aan het reciteren van oude Javaanse geschriften, zoals de S. Joesoep, waarop vroeger reeds opmerkzaam is gemaakt. Men zie de aantekeningen daarover van den Heer Brandts Buys (Toonkunst bl. 5). Ook zijn er op Madoera bewaard gebleven vrij wat Javaanse geschriften, vaak op lontarblad geschreven (Madoerees: *rakara*), in oudere taal, zogenaamde kawi-geschriften. Deze betrekkelijk grote bekendheid met literair Oost-Javaans nam natuurlijk niet weg, dat er vrij wat Madoerese woorden en woordvormen in de *dalang*-voordracht doordrongen, evenals dat het geval is in de Madoerees-Javaanse letterkunde. Men weet dat deze literaire Javaanse taal er in geslaagd is bij de Madoerezen zeer lang het gebruik van de eigen taal voor letterkundige arbeid tegen te houden. Dit verschijnsel vindt men ook bij de Soendanezen, maar, naar het schijnt, in minder sterke mate. Dit staat misschien in verband daarmee, dat de Soendanezen een oude, voor-Moslimse schriftelijke letterkundige overlevering gekend hebben, iets waarvan bij de Madoerezen tot nu toe niets bekend is geworden.

Met de Soendanezen zijn de Balinezen te vergelijken, in zoverre, dat ook bij hen, na een tijdperk van diepgaande javanisering (namelijk gedurende de tijd, dat de dynastie van Madjapait op Java heerste), de eigen taal en letterkunde weer meer naar voren zijn gekomen. Ook zij blijken in zeer oude tijden een oud-Balinese letterkundige overlevering te hebben gehad.

Maar, hoe dit ook zij, bij de Madoerezen is de javanisering in latere jaren tot stilstand gekomen en de Javaanse invloed achteruitgegaan, ook en vooral, naar het schijnt, door het verval, sinds het midden van de 19e eeuw, van de vorstenmacht, die de Javaanse beschaving voorstond.

Wanneer de wetenschappelijke beoefening van het Madoerees en van de Madoerese letterkunde in de vorige eeuw begonnen is, heb ik niet kunnen vaststellen. Degenen, die zich de grootste verdienste in dit opzicht hebben verworven, zijn Prof Vreede, met zijn Handleiding tot de beoefening der Madoerese taal, vier delen, 1874—1890 en de Heer

H. N. Kiliaan, met zijn Nederlands-Madoerees en zijn Madoerees-Nederlands woordenboek (1898 en 1904) en zijn spraakkunst (1911). Ook in later jaren zijn er nog enige spraakkunsten en woordenboeken van het Madoerees verschenen. Deze betrekkelijk grote belangstelling voor die taal was het gevolg daarvan, dat er in die jaren een grote menigte Madoerees werkvolk op de ondernemingen in Oost-Java en de Oosthoek placht te werken. Deze lieden, hetzij in de Oosthoek gevestigd, hetzij periodiek naar het eiland terugkerende, zijn steeds Madoerees blijven spreken, zo zelfs, dat op de grote-landbouwondernemingen het Europese personeel gedwongen is zich enige praktische kennis van het Madoerees eigen te maken, om met het werkvolk te kunnen omgaan.

Aan de Madoerese letterkunde is echter tot nu toe betrekkelijk weinig aandacht besteed. De Handleiding van Prof. Vreede bevat uitgaven van enige Madoerese teksten, en de Heer Kiliaan heeft zich verdienstelijk gemaakt door het verzamelen van volksverhalen in verschillende Madoerese dialecten. Die zijn echter tot nu toe niet uitgegeven. Er zijn natuurlijk de onmisbaarste schoolboekjes gedrukt. Het Kantoor voor de Volkslectuur heeft enkele boeken in het Madoerees uitgegeven. En het Java-Instituut heeft het zelfs aangedurfd een Madoerees maandblad, *Posaka Madoera*, te laten verschijnen. Dit heeft echter slechts 'n half jaar kunnen bestaan, in 1924. 'n Nog korter bestaan was beschoren aan een Madoerees maandblad van Moslims-godsdienstige strekking, *Alboesjraa*, dat in *Pasongsongan*, Soemenep, uitkwam, in 1936. Madoerese uitgaven van Moslims-godsdienstige aard, in pégon, Arabische letters, gedrukt of gesteendrukt, zijn er ook wel, maar betrekkelijk weinig. Mij is o.a. een Madoerese singir bekend, een gedicht van godsdienstige strekking in de, op de Maleise sjairmaat gelijkende versmaat, waarin in Oost-Java vrij veel Javaanse singir's met populair-Moslimse stichtelijke inhoud geschreven zijn.

De zending, die reeds vrij lang, vooral in de Oosthoek, onder de Madoerezen werkt, heeft voor en na ook bijgedragen tot vermeerdering van de Madoerese boekenschat.

Met dit al is er nooit een grote overvloed van Madoerese lectuur geweest. Met name de particuliere boekhandel, Europees of Indo-Chinees of Javaans, heeft zich nooit beziggehouden met het Madoerees, afgezien van de godsdienstige boekjes, waar ik melding van maakte. Klaarblijkelijk zag men geen win in het uitgeven van Madoerese boeken. En men had daar waarschijnlijk geen ongelijk in,

want het Kantoor voor de Volkslectuur heeft zijn uitgave van Madoerese boeken, ben ik wel ingelicht, ten slotte ook gestaakt, omdat er al te weinig verkocht werd.

Waaraan dit gelegen heeft, is niet met zekerheid vast te stellen. De verklaring, dat de Madoerees nu eenmaal moeilijk afstand doet van zijn geld, is dunkt mij, wel wat te gemakkelijk, ofschoon het feit niet ontkend kan worden. Waarschijnlijk moet men ook denken aan het vrij lage peil, zo niet van algemene volksontwikkeling, dan toch van schoolse ontwikkeling, en aan het boven vermelde feit, dat de verering voor de literair-Oost-Javaanse taal zeer lang het gebruik van het Madoerees in de letterkunde heeft tegengehouden, zodat de Madoerezen pas langzamerhand de gewoonte moesten aanleren, hun eigen taal niet alleen te spreken, maar ook te lezen en te schrijven.

Deze, ongetwijfeld voor de volksontwikkeling in het algemeen schadelijke toestand, waarin vreemdelingen zich moeilijk kunnen indenken, bestaat nochtans ook nu nog bij vrij wat volken in de Archipel, in de Buitengewesten. Dit is vooral daar het geval, waar „Maleis” de volkstaal heet te zijn; men schrijft of tracht dan te schrijven het zogenaamde hoog-Maleis. Maar de eigenlijke landstaal is meermalen een Maleis idioom, zeer afwijkend van het zogenaamde hoog-Maleis, of zelfs een geheel andere taal. Het openbaar onderwijs is tot nu toe genoodzaakt deze ongewenste toestanden in vele streken te laten voortbestaan, omdat het nog niet beschikt over een genoegzaam grote verscheidenheid van schoolboekjes. In de toekomst zullen echter, hopelijk, steeds meer kinderen in deze landen althans het eerste schoolonderwijs in hun moedertaal ontvangen, waarop zij recht hebben. Het Madoerese taalgebied heeft nu gelukkig sinds geruimen tijd zijn Madoerese volksonderwijs gekregen.

Zoals ook op andere gebieden heeft in de laatste jaren, onder de bezielende leiding van Gouverneur van der Plas, het provinciaal bestuur van Oost-Java ook op het gebied van de culturele zorg voor de Madoerezen niet stil gezeten. Het volksonderwijs is uitgebreid, aan de schoolboekjes wordt nieuwe zorg besteed, er is een nieuwe, vereenvoudigde Madoerese spelling vastgesteld die, evenmin als welke andere nieuwe spelling ook, niet iedereen bevredigt, maar die in de praktijk blijkt te voldoen, en er worden vele dorpsbibliotheekjes opgericht. Aan de Overwal wordt in bladen, die met overheidssteun verschijnen, ook de nodige aandacht aan het Madoerees besteed.

Enige eigen werkzaamheid is er ook te bespeuren. In Sampang verschijnt 'n Madoerese

krant, Tjoloek; de redacteur, de Heer Soekarès, wil zelfs een Madoerese taalclub oprichten, zoals er in het Javaanse land reeds zoveel bestaan, om de Madoerese taal en beschaving te bevorderen.

Onder deze omstandigheden heeft de firma Kolff te Soerabaja, onder leiding van den Heer Ockeloen, het prijzenswaardige initiatief genomen om Madoerese boekjes te gaan uitgeven. Het is zeer te hopen dat zij succes zal hebben met deze uitgaven; het is wellicht niet te optimistisch om te verwachten, dat er ook onder de Madoerezen enige leeslust is ontstaan. Door middel van de dorpsbibliotheekjes zullen deze boekjes in ieder geval een vrij grote verspreiding krijgen.

Over de uitgaven zelf is veel goeds te zeggen. De firma Kolff heeft zich de medewerking weten te verzekeren van den Heer R. Sasradanoekoesoema te Sampang, die, thans op vrij hoge leeftijd, op Madoera erkend wordt als een der beste kenners en schrijvers van de taal. Reeds in de Handelingen van het eerste congres voor de taal-, land- en volkenkunde van Java (1919), en later in Djawa VII, bij gelegenheid van het congres van het Java-Instituut te Soerabaja, heeft de Heer Sasradanoekoesoema belangwekkende opstellen geschreven over de Madoerese taal en letterkunde. Hij schreef ook een interessant boekje over de zeevisserij, dat uitgegeven werd door het Kantoor voor de Volkslectuur.

De Heer Sasradanoekoesoema, de aard van zijn volk kennende, is begonnen met 'n bewerking van wat men Bijbels-Koranische verhalen kan noemen, de geschiedenissen der profeten: Nabi Adam, Nabi Idris, Nabi Joesoep, Nabi Moesa, tezamen Ambya Madoera, de Madoerese profetengeschiedenissen, genoemd. Deze uitgave bestaat tot nu toe uit 14 deeltjes elk van ongeveer 32 bladzijden, grotendeels met 'n zeer grote, vette letter gedrukt, om het lezen mogelijk te maken in een slecht verlicht dorpshuisje, aan mannen die wel gewend zijn aan het trillende zonlicht boven de Madoerese kalkbergen of de Java-zee, maar niet aan kleine druklettertjes. Vervolgens is hij begonnen aan het Anglingdarma-verhaal, een tekst die ook in het Javaans in de Pasisirlanden geliefd is.

Of deze teksten eigen werk zijn van den Heer Sasradanoekoesoema, of door hem vervaardigde bewerkingen van oudere Madoerese teksten, blijkt niet duidelijk. Het komt mij voor, dat de stijl van verhalen vlot is, en dat de versmaten aangenaam vloeien; de schrijver heeft zeer weinig specifiek dichterlijke, kawi-woorden gebruikt, en waar hij dit deed, zijn

zij nog veelal in aantekeningen onder aan de bladzijde met een gewoon Madoerees woord verklaard.

Ook van enige andere Madoerese schrijvers heeft de firma Kolff te Soerabaja reeds boekjes in deze zelfde serie doen verschijnen. Van M. S. Djajaamisastra is er een geschiedenis van de stichting van de Madoerese volkplanting aan de overwal, in Besoeki (Tjarèta babad Basokè), in dichtmaat in drie deeltjes in de bekende grote letter, van R. Ahmad Brata-amidarma een Moslims-godsdienstig verhandelingsgetje over de Hemelreis van den Gezant Gods, het enige boekje in proza.

Al deze boekjes zijn afzonderlijk verkrijgbaar gesteld tegen een prijs van tussen de 10 en 20 cent per stuk. Ook dit is, dunkt mij, een verstandige maatregel. Voor de eenvoudige Madoerese lezers in de dorpen zal het er, waarschijnlijk, heel vaak niet zoveel op aan komen, of zij een geheel verhaal ter beschikking hebben of slechts een fragment. De hoofdzak is, dat zij iets te lezen hebben; het lezen gaat in den regel zo langzaam, en met zulke grote tussenpozen, dat zij aan een deeltje van 32 bladzijden voor vrij geruimen tijd genoeg hebben.

Want al deze boekjes, voor zover zij in dichtmaat zijn gesteld, zijn bestemd om voorgelezen, eigenlijk voorgezongen te worden, 's avonds, alleen of in gezelschap, als nuttig tijdverdrijf of om huisgenoten of gasten te onderhouden. Behalve de inhoud van de tekst vindt de stem en de voordracht van den zanger dan ook waardering of kritiek van de hoorders. Het mematja is, waar het nog in zwang is, een uitnemende letterkundige en muzikale leerschool, die in belangrijke mate kan bijdragen tot de volksontwikkeling in de dorpen. En de beschreven boekjes zijn, zo deed ik reeds uitkomen, door hun grote letter en door hun handig formaat, zeer geschikt als handboekjes bij het mematja.

Het is ten eerste te hopen, dat deze eerste Madoerese uitgaven, door een particulieren uitgever gedrukt, bij de Madoerezen succes zullen hebben. Dan zal men kunnen verwachten, dat langzamerhand andere, ook eigenlijk inheems-Madoerese verhalen, zoals het verhaal van Bangsatjara, in een Madoerees gewaad uitgegeven of heruitgegeven kunnen worden. Dit zal niet alleen nuttig zijn voor de verspreiding van lectuur onder de Madoerezen, maar ook anderen zullen dan kennis kunnen maken met deze verhalen, waaronder er zijn, die een sieraad van elke Indonesische letterkunde zouden uitmaken.

Een moderne grammatica door Dr. R. Goris.

Mr. E. M. Uhlenbeck, Beknopte Javaansche grammatica.

Ed. Balé Poestaka, no. 1429 (Prijs f 0.90).

Onder wat zich als anders dan het vroegere of het gewende aandient onder termen als „nieuw”, „modern”, is zooveel prulwerk zoo- veel onwaardigs, ja zooveel voor den jongen, naiëven of ongetrainden geest direct gevaarlijks, dat men — als men zelf niet langer in de romantisch opbruisende studentenjaren vertoeft — met een zekere voorzichtigheid alles wat zich als modern aanbiedt, beschouwt.

En dat is waarlijk niet slechts de instelling van tandelooze grijsaards, van ouderwetsche oerconservatieve prijaji's op Java of van brave bejaarde burgemeesters in kleine dorpen in Gelderland.

Neen, na de eerste jeugd-reactie uit onze Olympusbestormende Prometheus-jaren (iedere nieuwe generatie bestormt den Olympus van haar eigen kinderjaren), komt een bezinking, die in het eenmaal bestormde (en al naar de heftigheid van het temperament vaak vervloekte) „ancien régime” goede, waardeerbare, bruikbare elementen ziet en die het met veel geschreeuw en reclame-lawaai als gloed-nieuw, superieur-modern, beter-voortuitstrevend op de levensmarkt aangeboden critisch beschouwt.

Van een dergelijke instelling uitgaande, noemen wij toch Mr. E. M. Uhlenbeck's „Beknopte Javaansche grammatica” die zichzelf niet eens als „nieuw” aandient, een „moderne” spraakkunst, maar een goede. En onverminderd goed ondanks zekere feilen van onvolledigheid, waarop wij nog terug zullen komen.

Waarom komt aan Uhlenbeck's grammatica het praedicaat „goed” ten volle toe?

Omdat deze auteur geheel gebroken heeft met twee capitale fouten, waarin nog al te vaak de schrijvers (zelfs zeergeleerde en hooggeleerde) van grammatica's van Indonesische talen vervielen.

Deze twee capitale fouten zijn:

1. onder „grammatica” uitsluitend of grootendeels te verstaan en te behandelen: de Etymologie, de Morphologie, de Vormleer van de woorden.
2. bij de grammaticale analysis van de taal uit te gaan van de tien „classieke” Rededeelen:

Lidwoord, Naamwoord, Werkwoord, Bijwoord, enz.

Wat de eerste fout betreft, grammatica als wetenschappelijke analysis van een taal omvat zoowel de Vormleer: Etymologie, Morphologie, der afzonderlijke woorden (woord-elementen), waaruit een volzin is *opgebouwd*, alsook de

Syntaxis, meer mordern uitgedrukt: de Idiomatice, die ontleedt, hóé de spreker (schrijver) uit deze woorden (woord-elementen) zijn volzinnen opbouwt. Want, en dit is het essentieele: taal is niet een schemisch verschijnsel, doch een psychologisch phenomenon en de taal bestaat uit volzinnen — gedachten weer- gevende — en niet uit woorden. Het primaire taal-element is de volzin en niet het woord.

De taal hoort tot de „levende” en niet tot de „dooide” natuur, is in zooverre van biologischen aard. Bovendien, en dat onderscheidt haar van het somatischphysiologische, behoort zij tot het logisch-psychologische.

Geen enkele taal is zuiver, strict consequent logisch, zooals de wiskunde en de kennisleer „logisch” zijn, maar ieder taal is voor een groot deel wel logisch en systematisch. Nu kan men — en zulks heeft natuurlijk zijn waarde en zijn nut — een bepaalden volzin (onverschillig van welke taal) gaan ontleden in zijn bestanddeelen, maar bij deze analyse overschrijdt men tevens de merkwaardige grenslijn tusschen het levende en het levenlooze. Is één enkele volzin nog een levende cel, de door verdergaande analyse gewonnen bestanddeelen zijn slechts moleculen, levenloos.

Het kleinste, nog levende geheel van de taal is de zin; verdere analyse ontnemt het leven aan dien zin. Een goede grammatica moet dus een kleinere plaats inruimen aan de morphologie, het „physicalisch-chemisch” gedeelte van de taalstudie, een grootere aan de syntaxis of „het idoom”, het biologisch-psychologisch gedeelte van die wetenschap. En juist dezen weg heeft de heer Uhlenbeck bewandeld.

Wat de tweede fout betreft:

De ouderwetsche grammatica's der Indogermaansche talen zoowel die der oudere talen als Sanskrit Perzisch, Keltisch, Gothisch, oud-Slavisch als die der jongere talen, zooals Fransch, Duitsch, Engelsch, Russisch enz. werden allen geschoeid op de leest van de zeer „ouderwetsche” grammatica's van het Latijn en het Grieksch.

Deze laatst genoemden stonden zeer sterk onder laat-Aristotelischen invloed.

En dit laat-Aristotelische systeem, dat typisch logicistisch was, d. w. z. dat meende, dat men met de logica alles kan verklaren en dat sterk classificeerde en aan zijn abstraheerend classificatiesysteem een te groote waarde toekende boven de werkelijkheid, waarvan zij abstraheer-

de, dit systeem, dat men ook wel „schoolastiek” noemt - hoewel beide termen elkaar niet geheel dekken - onderscheidde in de „taal” (negen of tien Rededeelen : *partiones rationis* :

Articulum (lidwoord), *Nomen substantivum* (zelfstandig naamwoord), *Nomen adjectivum* (bijvoeglijk naamwoord), *Nomen numerale* (telwoord), *Pronomen* (voornaamwoord), *Verbum* (werkwoord); — *Adverbium* (bijwoord), *Praepositio* (voorzetsel), *Conjunctio* (voegwoord), *Interjectio* (tusschenwerpsel). Het groote onderscheid was dan verder in twee groepen :

- a. *Flexibilia* (verbuig- of vervoegbare woorden), omvattende de eerste zes „deelen” en
- b. *Inflexibilia* (onveranderbare woorden), n.l. de laatste vier „deelen”.

Zelfs voor de talen, waarvoor zij oorspronkelijk bestemd waren, n.l. het Grieksch en het Latijn zelve, gaan deze indeelingen in vele opzichten mank.

In nog meerdere mate vertoonen zij hun feilen bij de jongere Indogermaansche talen, evenals bij de Semitische (Assyrisch, Hebreuwsch, Arabisch, enz.).

Doch wanneer men buiten deze twee groote Kaukasische taalfamilies komt, wordt het heele systeem onbruikbaar. Noch de Indianen-talen van Noord- en Zuid-Amerika, noch de vele Mongoolsche talen (van Turksch tot en met Japansch), noch de talrijke families der Neger-talen, en al evenmin de Indonesische talen laten zich dwingen in dit keurslijf van 10 rededeelen, zelfs niet in de „hoofdindeeling” van flexibel en inflexibel.

Helaas gingen en gaan nog vele schrijvers van spraakkunsten van een of andere Indonesische taal van dit volkomen verouderde systeem uit, waarbij dan vooral de voor deze talen dwaze scheiding van lidwoord en voornaamwoord bleek; de totaal andere behandeling van het werkwoord; in verschillende Idn. talen slechts twee wijzen, n.l. werkelijkheids-mededeeling of overdracht van wil of wensch, inclusief veronderstelling van een mogelijkheid; geen scherpe tijdsaanwijzingen, waar noodig, zulke tijds onderscheidingen niet door flexie, doch door „bijwoorden van tijd” (volgens de classieke terminologie) aangeduid, als: reeds, nog niet, nog steeds, later. Wel flectieve elementen aanwezig: Mal. -i, -kan; Jav. -i, *aké*; Bal. -in, -ang (vele meer in deze talen, talloze anderen in andere Idn. talen), doch met geheel andere waarde dan de flexie in de Idg. talen uitdrukte.

De verbalisering van een naamwoord en de nominalisering van een werkwoord verliep vaak langs geheel andere gedachtelijnen dan in de Idg. talen.

De typisch Idn. taal is zoozeer verschillend

van eenige Idg. taal, dat men bij zelfs eenvoudige zinnen kan vragen: is hierin A werkwoord of voornaamwoord, is B werkwoord of bijvoeglijk naamwoord, is C voorzetsel of voegwoord, enz.

Ook in deze materie sloeg de heer Uhlenbeck een volslagen „nieuwen”, doch goeden weg in.

Waar ik nopens beide capitale fouten van vele vroegere grammatica-schrijvers opgemerkt heb, dat de heer Uhlenbeck in beide gevallen een nieuwen, goeden weg insloeg en bewandelde, is het nu de plaats dit aan de hand zijn „beknopt” geschrift toe te lichten.

In hoofdstuk II besteedt de schrijver méér aandacht aan het klanksysteem, aan de weergave van een allen taalgenooten voor den geest staand *klankbeeld* of model, dan aan de spelling. Een zeer verblijdend „modern” verschijnsel. Taal is vóór alles *klankbeelden* (met daarbij behorende ideeën-associaties), veel later en veel meer secundair is het schriftbeeld. De ouderwetsche grammatica's spreken uitdrukkelijk uit, of suggereeren minstens, dat „woorden uit letters bestaan”, hetgeen geheel foutief is. Noemden wij hierboven den enkelen zin de „cel”, het woord zouden wij een molecuul kunnen noemen en dan de klanken van een gesproken woord de atomen.

Een woord los van den zin, van eenig zinsverband is in elk opzicht een „abstractie”, zooals „huis” of „boom” een abstractie wordt, als wij „huis” of „boom” niet in een concreet zinsverband gebruiken, doch los van elk speciaal huis (boom) denken.

Op de wijze, waarop dergelijke abstraherings-processen of abstraheringsprocédés tot stand komen, kan hier niet worden ingegaan; dit is een gebied, waarop logica, kennisleer en taal-psychologie allen een woord meespreken.

Toch kan men het „molecuul” woord als het ware taal-chemisch nog verder in afzonderlijke klanken analyseeren. Gaat men verder op deze analyse in, dan betreedt men het gebied van de phonetica, de wetenschap der taal-klankverschijnselen. Zoo geeft de auteur dan eerst een overzicht van het Javaansche klanksysteem, verwijst voor het zinsaccent naar hoofdstuk V en eindigt met iets over de spelling te zeggen. Pas hier hebben wij met „letters” te doen, met klank-symbolen, n.l. schrifttekens.

Zooals bekend, is de oudste wijze van schrift woordsymbolisch of begrip-symbolisch. Een bepaald begrip als „zon” of „water” wordt door één teekening, of een „verkorte teekening” = teeken, weergegeven. Aldus schreven de oudste Egyptenaren en zoo schrijven nog de Chineezers en de Japanners.

Doch hierbij hadden allerlei verschuivingen plaats, in het Egyptische schrift anders verloopend dan in het Chineesche en Japansche.

Een verder stadium in de ontwikkeling van het schrift is, dat een letter-greep ¹⁾ als klank-eenheid door één teeken wordt weergegeven en wel zóó, dat de consonant (medeklinker) het hoofdteeken uitmaakt, terwijl de vocaal (klinker) op een of andere wijze onder, boven, voor of achter dat hoofdteeken wordt geschreven.

Dit lettergreep-schrift is het schrift van vele Semitische volkeren; Phoeniciërs en Aramaërs brachten het naar Voor-Indië; zóó ontstonden daar het Brâhmî-schrift en het Kharoshtî-schrift. Uit die schriftsoorten (met name uit het Brâhmî) ontwikkelden zich de verschillende Voor-Indische en Achter-Indische alphabetten en later ook het Javaansche schrift, dit laatste is nog steeds een lettergreepschrift met als hoofdelement een teeken voor den medeklinker, als „bekleding” teekens voor de klinkers.

Van diezelfde Phoeniciërs namen ook de Grieken het schrift over, doch zij gingen één stap verder en schreven ook de klinkers voluit, waarvoor zij Phoenicische teekens gebruikten, die zij voor hun Grieksche medeklinkers niet noodig hadden.

De Romeinen namen het Grieksche schrift met kleine wijzigingen over; de Middeleeuwsche kloosters zorgden voor verspreiding van dit Latijnsche schrift in de gechristianiseerde landen van Europa²⁾.

In den loop der Europeesche cultuurgeschiedenis ziet men dan steeds eenerzijds een strooming om voor aparte klanken afzonderlijke teekens te gebruiken, welke strooming echter anderzijds ook steeds weer hard gestremd wordt door den conserveerenden invloed van de traditie: „dat men dit woord nu eenmaal zóó—om historische redenen—schrijft, en dat het niet noodig of zelfs niet gewenscht is, de spelling telkens weer aanpassend te maken aan den in den loop van den tijd veranderden klank”.

Sterk radicaal was de vereenvoudigde spelling van Kolléwijn voor het Nederlandsch, typisch traditioneel en sterk conservatief is de Engelsche spelling. Hieruit ziet men tevens, hoe betrekkelijk weinig spelling met taalontwikkeling of taalgroei te maken heeft. Van alle Europeesche talen heeft het Engelsch zijn morfologie (etymologie) het meest vereenvoudigd, zijn syntaxis (idiomatica) het sterkst ontwikkeld en in zooverre is het een der meest

nieuwerwetsche, vooruitstrevende talen en toch gebruikt dit volk de meest conservatieve spelling.

Voor de toekomst van de Javaansche spelling zal ook het principe „elke klank een eigen teeken” eerst pas dan, als het in een goede verhouding is gebracht met zekere waardevolle tradities, kunnen leiden tot een goede moderne spelling.

In het volgende hoofdstuk (III) behandelt de heer U. het werkwoord en het zelfstandig naamwoord.

Met behoud van den ouderwetschen term somt de schrijver enkele belangrijke morfologische verschillen van het Javaansche werkwoord ten opzichte van Nederlandsche op. Dan volgen opmerkingen over actief en passief; wijst de schrijver op het essentiële verschil tusschen beide constructies nl. de quaestie, hoe de spreker de aandacht verdeelt over onderwerp en lijdend voorwerp en komt zoo te spreken over verschillende graden van passief in het Javaansch. Wat de schrijver (p. 30 met aantekening aldaar) zegt over de beteekenis der afleidingen met -i en met -aké is verblijvend eenvoudig en duidelijk. Daarop volgt een samenvatting van alle niet-realiteitsvormen onder den verzamelnaam „irrealiteitsvormen”. Ook hier is het moderne weer zeer gelukkig geslaagd, niet langer de Latijnsch-Nederlandsche, voor het Javaansche onhoudbare, indeeling in conjunctief, subjectief, imperatief, voluntatief, vetatief, jussief, desideratief, propositief, (zooals bv. in Roorda's grammatica), maar alle irrealiteitsuitdrukking samengevat en door enkele eenvoudige „regels” toegelicht.

„Bepaling en samenvatting”, het volgende hoofdstuk, behandelt onderwerpen, die in de vroeger grammatica's over verschillende „rede-deelen” verdeeld waren, nl. (1) bepaaldheid van de soort „grasveld”, die vroeger onder een afdeeling van het hoofdstuk: woordvorming of woordsamenstelling behandeld werd; dan (2) die van de soort: „mooie huizen”, die vroeger ten deele onder het bijvoeglijk naamwoord, ten deele onder het bijwoord en onder het telwoord behandeling vond.

Tenslotte (3) de soort „van de hoogst mogelijke bepaaldheid”, die vroeger al evenzeer verdeeld was, nl. over het „persoonlijke lidwoord”, zooals Si, Poen, Kang, enz., over verschillende voornaamwoorden (bezittelijke, aanwijzende, betrekkelijke), vroeger verder behandeld bij de genitief-verbindingen (-é, -ipoen, -ing); wellicht onder de partikelen (maoe, waoe).

Het volgende hoofdstuk (V) behandelt den bouw van den zin, en telt alléén 58 pagina's, d.i. meer dan de helft van het boekje.

1) Grieksch: Syllabè = wat met in één greep (om)vat.

2) Rusland, dat door de Grieksch-Katholieke Kerk gekerstend werd, nam het Grieksche schrift met uitbreidingen en veranderingen over.

Zoo zien wij behalve in het vermijden (waar noodig en mogelijk) van de ouderwetsche termen en indeeling, ook in de verdeeling van de stof over de ruimte het moderne streven.

Hoofdstuk II — III (p. 10-38) behandelen de morphologie of etymologie.

Hoofdstuk IV (p. 39-49) behandelt een overgangsgebied tusschen morphologie (etymologie) en syntaxis (idiomatica).

Hoofdstuk V (p. 50-107) behandelt den zinsbouw (syntaxis, idiomatica).

Voor de behandeling der Indonesische talen is ook hier „goed nieuws”. Zoo over het bekende, het *a*-element van een zin tegenover het onbekende, het nieuw-meegedeelde, het *x*-element. Met verschillende graphische teekeningen behandelt de auteur zeven verschillende typen van zinsbouw en wijst hierbij voortdurend op het zinsaccent, de intonatie en de rust(en) bij het spreken.

Voor al de vele, met groote zorg gekozen voorbeelden lichten de theorie toe en vormen een prachtig materiaal, vooral voor den niet-taalgenoot (den vreemdeling, die de taal wil gaan leeren spreken, of vooral gaan leeren begrijpen).

Zoo is zonder eenig onnoodig vertoon van geleerdheid de z. g. „substantief-constructie” met *oléhé*, *enggoné*, enz, uitstekend uitgelegd in de toelichting bij zin 38 (p. 64-66); de zinnen 39-42 geven dan andere voorbeelden.

Taalpsychologisch is het ontdekken van het zevende type zeer waardevol, men leze zelf de heldere toelichting op p. 93-95.

Tenslotte behandelt de schrijver nog de verbinding van meerdere zinnen (zinsverbinding) en deelt iets over den gesprekszin mede.

Is het werkje volledig? Volledig dan in den zin, dat het alle belangrijke taalverschijnselen — zij het dan ook maar kort — behandelt of althans aanstippend vermeldt.

Neen, want enkele belangrijke gebieden van de grammatica, zooals ze hier wordt opgevat: morphologie plus syntaxis (idiomatica) worden geheel niet, of wel al te kort behandeld, o.a. de historische grammatica, de poëzie als taál-vorm, de invloed van vreemde talen op lexicographisch gebied. Achte de schrijver behandeling dezer onderwerpen zelfs in „beknopte” behandeling te vallen buiten het bestek van zijn boekje, dan had hij ze toch minstens even moeten memorereen. Hij had — gezien zijn vaardige bekwaamheid — wel degelijk, met alle waarschuwing en „voorbehoud”, iets over de vroegere fasen van het Javaansch kunnen zeggen; had zeker iets over Javaansche poëzie moeten meedeelen, vooral in verband met het tooneel, de *dalang*-taal; over poëzie en metriek in verband met zang en muziek; ook over

poëzie als ouder dan proza (litterair genomen); ook iets over de lexicographie en de ont-leeningen.

Zoo hebben wij dus voor ons een zéér moderne „beknopte Javaansche grammatica”. Aan de waarde van het werk doet het niets af, als wij constateeren, dat de werkmethode — hoe „nieuw” zij ook moge wezen voor hen, die aan de ouderwetsche grammatica's voor Javaansch, Maleisch en andere Idn. talen gewend zijn, — in Europeesche academische kringen sinds een halve eeuw gevolgd wordt. Het is de methode, waaraan namen als die van Prof. Dr. C. C. Uhlenbeck te Leiden en Prof. Dr. O. Jespersen te Londen verbonden zijn.

Het was vooral eerstgenoemde, die er steeds weer op wees, dat geen enkele taal zuiverlogisch is, doch altijd óók psychologisch. En voorts, dat andere volkeren dan de Indogermaansche of Semitische in geheel ander classificatie-systemen denken en die classificatie-systemen ook in hun grammatica tot uitdrukking brengen.

Voor wie het boekje bestemd is?

Zeker voor den niet-taalgenoot, voor den vreemdeling, i. c. den Nederlander, die zich, wil hij ooit Javaansch leeren spreken en als taal leeren begrijpen, los zal moeten maken en van zijn Nederlandsch taal-psychologisch bewustzijn en van zijn schoolsche „classieke” grammatica.

Doch niet minder gaarne zag ik dit werkje in handen komen van aanstaande Indonesische taalleeraars, d.w.z. van hen, die thans nog zelf leerling van kweekscholen zooals b.v. de H.I.K. zijn.

En door hun groote aandachts-besteding aan het Nederlandsch (wegens den taalpsychologischen afstand is hiervoor zoo véél extra aandacht en energie noodig!) en door de ouderwetsche spraakkunst-methoden, waarin zij opgevoed werden, en nog, zeker ten deele, worden, zou het slechts ten sterkste aan te bevelen zijn, dat zij grondig kennis nemen van inhoud en werkwijze (methode) van dit boekje. En naar het wil voorkomen, kunnen zelfs de leerkrachten aan deze H. I. K.'s en verwante instellingen zelve heel wat nieuws en goeds opsteken uit dit werkje, want deze leerkrachten hebben zeer waarschijnlijk in eigen jeugd- en studiejaren nog weinig of geen kennis gemaakt met de werken van „moderne” geleerden als Prof. Uhlenbeck en Jespersen.

Ik hoop van harte, dat het werkje ingang vindt in de Kweekschool-kringen bij leeraars en leerlingen beiden.

Laten in dezen vooral de leeraars het goede voorbeeld geven door het boekje zelf te lezen, zijn principes en methoden te bestudeeren en

het behandelen met hun leerlingen. Dat het voor henzelf geheel nieuwe gezichtpunten opent, moge hen niet afschrikken, nog minder hen verlegen maken; het is niet hun fout, dat het

taalonderricht, dat zij in hun jeugd ontvingen, ouderwetsch en vaak slecht ouderwetsch was. Solo, Mei 1941.

Verschenen in „Soerya” ^{nr. 1} uitto Juni 1941.

200

201

202

203

204

205

206

207

208

209

210

211

212

213

214

215

216

217

218

